

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 13

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2020

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 05.03.2020 р.)

Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 7 від 26.02 2020 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, М.А. Якименко
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет

<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2020
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2020

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Харковенко Р.В. Актуальні питання стану справ у сфері охорони культурної спадщини в Україні	7
Вечерський В.В. Репрезентація архітектурної спадщини Сіверщини у Великій українській енциклопедії	15
Молочкова Н.М., Ніщук Л.О. Особливості збереження пам'яток архітектури спільного використання з церквою	20
Романченко О.Д. Реставрація Будинку митрополита архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври у 1950–60-х роках	24
Черевко І.А., Зайцева В.О., Літвінчук Д.В. Дослідження вологості будівельних матеріалів церкви Спаса на Берестові з метою визначення чинників погіршення стану монументального живопису та розробки заходів з його збереження	33
Пришляк О.Б. Дзвіниця костелу Святого Антонія як об'єкт культурної спадщини міста Збараж	41
Ходак І.О. Втрачені храми Борисполя (за експедиційними матеріалами Поліни Кульженко і Марії Вязьмітіної 1924 року)	43
Протоиерей Чурочкин А.А. Глуховский Петропавловский монастырь и его связи с Путивльской землёй	48
Воробей Н.Ф. Чудотворні ікони Богородиці XVII–XVIII ст. з Новгород-Сіверщини	53
Мірошниченко О.М. Нововиявлені надгробки XVIII – початку XX ст. з території Вознесенського кладовища міста Глухова	56
Назарова В.В. Братская могила евреев, погибших во время погрома в Глухове 7–8 марта 1918 года	62
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у реаліях міського соціуму (1943–1960 рр.)	66
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn excavations in 2019 and reconstructions of I. Mazepa's coat of arms	72

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Войтович М.М. Грунтові поховання культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття	79
Пефтіць Д.М. Керамічний комплекс поселення доби пізньої бронзи Єристівка II	86
Ольговський С.Я. Традиції бродячого ремесла на території України	91
Старенький І.О., Болтанюк П.А. Археологічна розвідка в околицях села Баговиця Кам'янець-Подільського району у 2019 році (ур. Нова ферма)	95
Тищенко К.М. Топоніми Бистрик, Білокопитове, Шалигине, Яструбщина виникли у арабо-візантійський час	103
Троцька В.І. Історія досліджень глиняних виробів за матеріалами давньоруських поховальних пам'яток Сіверщини	108

Коваленко Ю.О. Джучидські монети як джерело вивчення історії Глухівщини післямонгольського періоду	112

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Осадчий Є.М. Грамоти Бобрицького воєводи Кирила Ушакова 1649 року (з історії заснування острогу Кам'яне)	119
Курук О.І., Бакалець О.А., Ключев А.М. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Прибалтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини	121
Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз	129
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. З документів фонду 1633 ЦДІАК до історії Глухівщини XVIII ст.	140
Тарасенко І.Ю. З історії Глухівської в'язниці XVIII ст.	145
Ковальов О.Є. Глухівчанин А. Лосенко – ректор Імператорської російської академії мистецтв	151
Травкіна О.І. Про навчання студентів Чернігівського колегіуму медицині у другій половині XVIII ст.	155
Токарев С.А. Козацько-старшинська родина Костенецьких у процесі інтеграції до середовища російського дворянства	160

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Галь Б.О. «Не без крайней нужды»: розміщення глухівських управлінських закладів після пожежі 1784 р.	165
Доценко А.В. Військовий постій у м. Глухові Малоросійської губернії на початку XIX ст.	169
Чернякова Я.В. Невідомий документ щодо ремонту Московської брами Глухівської фортеці	175
Тюльпа С.П. Дослідники історії Гетьманщини перших десятиліть XIX ст.	178
Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання друге) як джерело дослідження історії міста Глухова 1825–1881 рр.	181
Герасько М.О. Компактне проживання євреїв на Батуринщині та Конотопщині в XVIII–XX ст.	184
Казьмирчук Г.Д., Казьмирчук М.Г. Стежками декабристів м. Тульчина	189
Будзар М.М. Уявлення про минуле як засіб самопрезентації українського дворянина другої чверті XIX ст. (за юнацьким щоденником Григорія Галагана)	193
Товстоляк Н.М. Документи сімейної історії мецената Г.С. Тарновського	197
Нетребя А.І. Історична обумовленість судової реформи 1864 року	201
Котельницький Н.А. «Братское послание украинцев сербскому обществу «Заря» з особистого архіву І.Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.)	205

Іванченко Л.А., Проценко Л.Г. Метричні книги с. Дубовичі: життя, постаті, статистика	209
Іванченко Л.А. Село Дубовичі в записах і працях Пелагеї Литвинової-Бартош (за матеріалами фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського)	214
П'ятаченко С.В. Розвідка П. Литвинової-Бартош «Как сажали в старину старых людей на лубок» (1885 р.) та полеміка навколо неї	218
Якобчук Н.О. Епістолярна спадщина П.Я. Литвинової у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського	223
Кужельна О.В. Непростий шлях Б. Хмельницького до Софіївської площі (історія спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві в мемуарно-епістолярній спадщині)	227
Курук О.І., Гриценко А.П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії в Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках	233
Демиденко Н.М. Деякі особливості розвитку середньої освіти на сумських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.	238
Белько О.О. Підготовка фахівців гончарного виробництва на Полтавщині в земський період (на прикладах навчальних закладів Глинська (кінець XIX – початок XX ст.)	243
Якименко М.А., Краснікова О.М. Участь Чернігівського земства у діяльності «Обласної земської переселенської організації» (1908–1918 рр.)	246
Матвієнко Д.М. Наукова діяльність управителя справ Чернігівської губернської вченої архівної комісії П.М. Добровольського	250
Кириєвський В.Д. Івотський землемір Петро Євсейович Базилевич – член Державної думи Російської імперії III скликання (1907–1912)	253
Крижанівський В.М. Вихованці Глухівського учительського інституту М. Карпов та А. Михайлець за матеріалами Історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка	257
Пластун О.В. Архівні документи Кролевецького повіту 1918 р. як джерела з історії українського державотворення	265
Мірошниченко Н.О. Радянська преса про Хрестовоздвиженське трудове братство та його засновника	269
Дмитренко Н.М. Українізація радянського державного апарату Ніжинського округу (1923–1930 рр.)	272
Непотенко І.В. Готелі Чернігова у переформатованому житловому просторі 1920-х рр.	275
Артемова Л.В. Відновлення Глухівської електростанції у 1925–1926 рр. (за документами фонду 2 ЦДАВОВ України)	279
Мицик Ю.А. Фонд 227 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського про діяльність Євгена Онацького	284
Снагощенко В.В. Непересічність постаті Івана Аксьонова	287
Подолька Н.С. Співпраця Василя Кричевського з Харківським кооперативним видавництвом «Рух»	291

Горох М.В. Політична карикатура на шпальтах окупаційної преси: Чернігівська область (1941–1943 рр.)	295
Белашов В.І. Бій за Глухів – міф чи реальність?	311
Рожкова Л.І. «Війна» після війни: боротьба проти бандитизму на Сумщині у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років	315
Шишкіна Ю.А. Доля Покровської церкви с. Годунівки Глухівського району у повоєнні роки	320
Мошик І.В. Діяльність Глухівського педагогічного інституту у 70-ті роки ХХ ст.	323
Лебедєва Ю.О. Геополітика як фактор консолідації українців на початку Другої світової та російсько-української воєн	328

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Кондратенко Т.К., Кондратенко Н.Г., Прохватило Р.В. Цікаві зброярські артефакти наполеонівської епохи	333
Сулима О.С. Повороти долі фотографа А.М. Павловича та Полтавський музей	337
Лимар О.С. Могили та пам'ятні знаки учасникам Першої світової війни 1914–1918 рр. на Полтавщині	343
Кондратенко Н.Г. Історія колекції Києво-Межигірської фаянсової фабрики у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	348
Яненко А.С. Інтриги й колотнеча довкола Всеукраїнського музейного городка: (не)приязний професійний світ Києва 1920-х – початку 1930-х рр.	352
Махота О.О. Формування колекції будівельних матеріалів XI–XV ст. Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	363
Грінченко В.Г. З історії музейної справи в Центральній Україні у роки нацистської окупації (за матеріалами пропагандистської преси окупованих українських територій)	367
Дейнеко С.М. Експозиційна робота в Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди у перші повоєнні роки (1944–1950)	370
Ревага Н.М. Етнографічна колекція дерев'яних предметів хатнього та господарського вжитку Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів) за матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»	374
Ликова О.Г. Музейна збірка кераміки Михайла Китриша як ілюстрація гончарних традицій Опішного 1970-х–2010-х років	379
Рибалка В.Г. Колекція цегли та черепиці Катеринославських виробників кінця ХІХ – початку ХХ ст. в експозиції Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Етносоціальні аспекти історії через призму речових пам'яток	382
Рой С.В. Друковані видання ХХ ст. з історії театального і музичного мистецтва в колекційному описі акторської сім'ї Бровченків: аналіз, систематизація	388
Зубар М.В. Музейна комунікація як інструмент творення музею – «третього місця»	393
АВТОРИ	397

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 719(477)

Р.В. Харковенко

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СТАНУ СПРАВ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються та аналізуються особливості стану справ у сфері охорони культурної спадщини в Україні. Зокрема, охарактеризовано недоліки в сучасному пам'яткоохоронному законодавстві, управлінській вертикалі органів охорони культурної спадщини, кадровій політиці, фінансуванні та ефективності діяльності вказаної сфери.

Ключові слова: культурна спадщина, охорона культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка.

Ми живемо в період глобалізації та активної діяльності транснаціональних корпорацій. Науково-технічний прогрес, новітні технології, розвиток космічної галузі, дослідження вод світового океану, широкодоступність Інтернету – це реалії й виклики сьогодення для кожної людини і громадянина, для кожного народу й нації, людства загалом.

Сьогодні в горнілі інформаційного хаосу навколо нас головним завданням є не загубити себе і не втратити власну ідентичність. Адже Україна починається з кожного із нас, а ми є і маємо бути активними носіями національної свідомості та громадянської позиції.

Виклик сьогодення для України – це знайти своє належне місце у новому світовому порядку, бути суб'єктом, а не об'єктом у міжнародних відносинах. Для цього потрібно розвивати власну економіку, армію, сферу охорони здоров'я, освіту, культуру, здійснювати соціальний захист населення тощо. Безумовно, що усі вказані сфери й галузі для держави важливі і їм потрібно приділяти достатню увагу. У статті ми більш детально розглянемо сферу культурної спадщини як складову частину загальної культури, оскільки вона відіграє важливу (інколи недооцінену) роль у становленні, формуванні та розвитку суспільства.

Культура – це зброя, якщо її правильно використовувати. Культура – це пам'ять та історія нашого народу, наші традиції, звичаї, народна творчість тощо. Культура – це сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених людством протягом його історії. Культурна ж спадщина як складова частина культури – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, результат духовної і матеріальної культури.

Будь-яка держава прагне використовувати такого роду цінності для реалізації власних інтересів, зміцнення свого становища в суспільстві. І Україна – не виняток.

На сьогодні в Україні налічується близько 130 тис. об'єктів культурної спадщини, які знаходяться на державному обліку. З них тільки 7% (9562 пам'ятки) внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр). Найбільше пам'яток культурної спадщини, внесе-

них до Реєстру, в Дніпропетровській області (20%), потім – АР Крим, Одеській та Харківській областях і у м. Києві [1].

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО входять 6 об'єктів культурної спадщини, які знаходяться в Україні. Ще 16 об'єктів занесені до Переліку об'єктів-кандидатів на включення до вказаного списку.

У 2019 р. на збереження культурної спадщини з державного бюджету виділено близько 450 млн. грн. Ця цифра зросла в порівнянні з попередніми роками: у 2018 – 412 140 900 грн., у 2017 – близько 338 млн. грн., в 2016 – близько 223 млн. грн., в 2015 – близько 221 млн. грн. При цьому, майже 80% виділених коштів – це оплата праці спеціалістів заповідників, видатки на розвиток, ремонт, реставрацію тощо. Згідно зі звітом Державної аудиторської служби, сфера охорони культурної спадщини хронічно недофінансовується, що призводить до того, що власне на охорону пам'яток залишається все менше і менше коштів [1].

Спеціальні вищі навчальні заклади України не забезпечують реставраторську справу кадрами в тій кількості, яка необхідна: щороку вони випускають по 35–40 реставраторів (переважно живопису), при тому, що всього існує 19 спеціальностей. Всього ж у Києві працює 145 реставраторів, у Львові – 117, в Одесі – 20, в Харкові – 17, у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Луганській областях – по одному художнику-реставратору [1].

У 2011 р. в українському законодавстві скасували норму про обов'язкове археологічне обстеження території, на якій проходить будівництво. До цього в Україні було одне з найпрогресивніших законодавств з охорони археологічної спадщини. Офіційно ж у країні працює близько 300 археологів.

В Україні немає єдиного реєстру об'єктів культурної спадщини. Електронні реєстри неможливо створити, поки не буде реформовано законодавство у сфері охорони культурної спадщини. Наразі весь облік об'єктів культурної спадщини у музеях і заповідниках аналоговий і ведеться у паперовому варіанті. У більш вигідному у цьому відношенні є м. Київ, де створюється електронна база обліку пам'яток культурної спадщини. Усього їх 3552 (1228 нововиявлених, 1980 – місцевого значення, 344 – національного). У столиці планується створити цільову програму з охорони культурної спадщини, за якою будуть фінансуватися органи охорони пам'яток і розробка паспортів на пам'ятки [1].

Після 2014 року, коли була окупована частина української території, пам'яткоохоронці зрозуміли, що отримати інформацію про те, які об'єкти культурної спадщини залишилися на окупованих територіях, в багатьох випадках неможливо. Тому з'явилася ініціатива щодо оцифрування даних про об'єкти культурної спадщини і

налагодження співпраці між різними інституціями, і найважливіше – працювати за певними стандартами обліку даних про ці об'єкти. Стандарти метаданих існують в різних країнах, але, на жаль, не в Україні. Потрібно запровадити міжнародні стандарти ICOM за описом пам'яток культурної спадщини.

Крім того, потребує вдосконалення законодавча база у сфері охорони культурної спадщини. Збереження, відтворення та охорона історичного середовища, охорона національного культурного надбання – найважливіші пріоритети та завдання держави, підтверджені Законом України «Про культуру» [2]. Основним і профільним законом у сфері охорони культурної спадщини є Закон України «Про охорону культурної спадщини» (далі – Закон) [3]. Важлива роль при цьому відведена Закону України «Про охорону археологічної спадщини» [4]. Дотичними до базових є закони «Про землеустрій» [5], «Про державну експертизу землепорядної документації» [6], «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» [7], «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» [8], «Про регулювання містобудівної діяльності» [9]. Внесені достатньо суттєві зміни в раніше затверджені закони «Про архітектурну діяльність» [10], «Про основи містобудування» [11] тощо.

В Україні немає єдиного закону, який би охоплював всі аспекти охорони культурної спадщини, але є ціла низка законодавчих та нормативно-правових актів, які стосуються управління об'єктами, що мають окреме законодавче закріплення. Це – нерухомі пам'ятки культури в цілому, археологічна, музейна, архівна, природна спадщина. Пам'яткоохоронна діяльність регулюється нормативно-правовими актами різних галузей права, зокрема: конституційного, цивільного, адміністративного, земельного та спеціального пам'яткоохоронного, що перебуває у процесі постійного реформування та узгодження. Повноцінне національне пам'яткоохоронне законодавство повільно формується як галузеве утворення.

Крім того, при ратифікації міжнародних актів Україна взяла на себе певні зобов'язання, які мають своє продовження у приведенні національного пам'яткоохоронного законодавства у відповідність до сучасного міжнародного права.

Водночас, найбільш фундаментальне значення для функціонування системи охорони пам'яток в Україні має саме Закон, який започаткував новий етап законодавчого регулювання питань збереження національної культурної спадщини. Закон ґрунтується на принципах та базових поняттях, зафіксованих в міжнародних конвенціях та хартіях, вводить до правового обігу в Україні нові терміни і визначення, забезпечує можливості комплексного збереження історико-культурного середовища. У Законі зафіксовано і дано визначення як окремим юридичним термінам, так і термінам «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка», а також уперше сфор-

мульовано на законодавчому рівні зміст таких ключових понять пам'яткоохоронної діяльності, як «охорона культурної спадщини», «зони охорони пам'ятки», «історичне населене місце», «історичний ареал населеного місця», «традиційний характер середовища», «консервація», «реабілітація», «реставрація», «музеефікація» пам'яток тощо [3].

Запроваджується дворівнева класифікація об'єктів культурної спадщини: за типами (споруди (витвори), комплекси (ансамблі), визначні місця) та за видами (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні) [3]. Серед найважливіших положень Закону є законодавче забезпечення зобов'язань вищих органів виконавчої влади України щодо створення єдиної вертикалі органів охорони культурної спадщини України на чолі з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

У подальшому до Закону протягом 2001–2017 рр. було внесено значну кількість змін і доповнень, спрямованих на уточнення та розширення термінологічної бази, нормативно-правового врегулювання актуальних питань управління охороною об'єктів культурної спадщини, їх обліку, вивчення та збереження. Однією з найважливіших поправок до вказаного закону стало уточнення терміну «пам'ятка»: «пам'ятка культурної спадщини (далі – пам'ятка) – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (не включення) об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [3].

Ця зміна важливим чином вплинула на усунення лазівок для несумлінних забудовників та інших руйнівників об'єктів культурної спадщини, які відпрацювали схему за допомогою судових рішень ігнорувати та обходити норми закону, що містяться у його прикінцевих положеннях і визначають, що максимальний охоронний статус «пам'ятки» поширюється також і на всі об'єкти культурної спадщини, що перебували на державному обліку до введення в дію Закону у 2000 році. При цьому використовувалася ситуація з повільним наповненням Реєстру. А саме включення до Реєстру згідно з попередньою редакцією даної статті Законом власне і визначала статус об'єктів культурної спадщини як пам'яток. У цьому зв'язку набула поширення практика, коли суди масово ухвалювали рішення, що прикінцеві положення Закону можна не брати до уваги, а якщо об'єкт не внесений до Реєстру, то він не є пам'яткою і з ним можливо робити що завгодно, навіть безкарно зруйнувати. Тепер така практика стала неможливою.

З 2015 р. в Україні реалізуються ініціативи щодо підготовки нової редакції Закону з метою удосконалення пам'яткоохоронного законодавства з урахуванням практичного досвіду його застосування, що відповідатиме загальним тенденціям політики децентралізації в системі

взаємовідносин органів державної влади та місцевого самоврядування, передачі частини повноважень та відповідальності на регіональний рівень. На сьогодні існує кілька варіантів відповідного законопроекту, але жоден з них ще не визнаний оптимальним з боку фахового середовища та пам'яткоохоронної громадськості.

Урядовим рішенням від 21 лютого 2018 р. спрощено процедуру розроблення та погодження науково-проектної документації на будівництво в історичних населених місцях України. Схвалено відповідний проект постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць» [12].

Вказаним проектом постанови скасовано необхідність розробки історико-містобудівного обґрунтування (далі – ІМО) в тих історичних населених місцях, де в установленому порядку розроблені та затверджені історико-архітектурні опорні плани. А з 1 січня 2019 року інститут ІМО ліквідовується взагалі. Уся проектна документація на нове будівництво в історично населених місцях має розроблятися виключно відповідно до історико-архітектурних опорних планів. Цей крок спрощує виготовлення проектної документації при плануванні будівельних робіт. З іншої сторони, виготовлення ІМО нерідко застосовувалося будівельниками для обґрунтування можливостей порушувати передбачені Генеральними планами чи історико-архітектурними опорними планами обмежень для будівельних робіт, особливості в частині висоти (поверховості) новобудов у зонах історичної забудови. У цьому зв'язку пам'яткоохоронна громадськість також ставила питання щодо скасування ІМО як інструменту, за допомогою якого забудовникам вдавалося обходити вимоги законодавства з охорони пам'яток та відповідних нормативних документів.

Проте, формальне скасування ІМО вимагає посилення в нормативно-правовій базі жорсткого контролю за дотриманням вимог законодавства України та інших документів у частині дотримання вимог щодо зон регулювання забудови в історичних населених пунктах. Заходи з дерегуляції будівництва не повинні суттєво знижувати контроль за збереженням культурної спадщини, і будівельні роботи не можуть бути фактично виведеними з-під дії більшості вимог Закону.

Генеральні плани міст застаріли, не скрізь затверджені історико-архітектурні опорні плани і не визначений статус історичних земель, який дозволить зрозуміти, де можна будувати нові будівлі, а де не можна. У планах повинні бути всі дані про те, чи є на територіях об'єкти культурної спадщини. Але фактично в цих планах просто фіксується поточний стан, без визначення режимів використання територій, так званого охоронного зонування.

І у місцевій владі, і у громадськості не вистачає інструментів для того, щоб впливати на забудовників –

місцева влада може впливати тільки на архітектурний вигляд міста, а не на окремі об'єкти, а громадські слухання з приводу будівництва архітектурних об'єктів законодавством не передбачені.

Управлінська діяльність у сфері охорони культурної спадщини здійснюється системою державних органів виконавчої влади, кожен з яких реалізує свою компетенцію на окремих напрямках своєї основної діяльності. Вищим державним органом виконавчої влади в Україні у сфері охорони культурної спадщини є Кабінет Міністрів України. Згідно із статтею 5 Закону, уповноваженим органом визначено єдиний центральний орган виконавчої влади, який повинен забезпечувати виконання покладених на нього законом повноважень (Міністерство культури, молоді та спорту України) [3]. Проте, відповідно до напрацьованої чинної нормативної бази, передбачається здійснення повноважень з питань управління та контролю за збереженням, функціонуванням об'єктів культурної спадщини також і іншими відомствами: щодо частини пам'яток архітектури, містобудування – Міністерство розвитку громад та територій України; над пам'ятками садово-паркового мистецтва, ландшафтними – Міністерство енергетики та захисту довкілля України; контроль за використанням земель історико-культурного призначення – Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України тощо.

Створивши спочатку Державну службу охорони культурної спадщини, яка згодом була ліквідована, а її функції покладені на Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури, молоді та спорту України як центрального органу виконавчої влади, держава не сформувала її чітку вертикаль і відповідні територіальні підрозділи, що ускладнило виконання пам'яткоохоронних функцій контролю на місцях. Уряд України лише рекомендував регіональним органам влади (обласним, районним, міським державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування) погоджувати питання утворення відповідних місцевих органів охорони культурної спадщини без надання їм централізованого фінансування.

Відповідно, існують значні відмінності в організації таких органів на місцях. Зокрема, місцеві органи державної влади та місцевого самоврядування формували власні органи охорони пам'яток, які мали різні організаційні форми та статус. Зокрема, у АР Крим діяв Республіканський комітет з охорони культурної спадщини, в Києві функціонувало Головне управління охорони культурної спадщини, у Дніпропетровську – Управління охорони культурної спадщини, у Львівській області – Управління охорони культурної спадщини, у Львові – Управління охорони історичного середовища, в Одеській області – Управління охорони об'єктів культурної спадщини, у Кіровоградській області, містах Івано-Франківську, Луганську, Луцьку, Чернівцях – відділи охорони культурної спадщини. Різною є і чисельність їх кадрового складу. Переважно це 2–3 штат-

ні одиниці, у багатьох виконкомів міських рад і райдержадміністрацій взагалі не введені посади спеціалістів з охорони культурної спадщини. У ряді областей додатково діють Науково-дослідні центри з охорони культурної спадщини або науково-методичні центри з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Відсутність єдиного принципу формування органів охорони культурної спадщини у структурі місцевих державних адміністрацій не дозволяє на належному рівні здійснювати загальнодержавне управління у сфері охорони культурної спадщини, що позбавляє пам'яткоохоронну сферу організуючого впливу у регіонах. Проведений функціональний аналіз структури обласних державних адміністрацій показує, що обмежена штатна кількість підрозділів, недостатня кваліфікація виконавців-службовців, мізерні обсяги фінансування практично унеможливають виконання на належному рівні управління охороною культурної спадщини. Зокрема, це стосується проведення натурної інвентаризації пам'яток археології, укладання охоронних договорів, погодження розміщення реклами на пам'ятках місцевого значення, притягнення винних до адміністративної відповідальності за порушення у сфері охорони культурної спадщини та здійснення інших управлінських і цивільно-правових функцій. Задля практичного втілення прийнятих законів місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування переходять до програмно-цільового методу реалізації пам'яткоохоронного законодавства. Наприклад, органами виконавчої та самоврядної влади приймаються регіональні програми, направлені на удосконалення системи охорони культурної спадщини та її популяризацію. Проте, систематичне недофінансування цих програм завадило їх повній реалізації, особливо стосовно проведення паспортизації культурної спадщини. В умовах децентралізації ця проблема набуває ще більш гострого характеру. Сучасна система державного управління у сфері охорони культурної спадщини та практика застосування пам'яткоохоронного законодавства потребують реформування системи державного менеджменту цієї галузі.

До системи органів виконавчої влади входить Державна екологічна інспекція України, створена для забезпечення реалізації державної політики із здійснення контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, додержання режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також територій, що підлягають особливій охороні. В Україні вони мають статус особливо цінних земель, зокрема до них належать: землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; землі природно-заповідного фонду та землі історико-культурного призначення. Передбачений поділ земель за цільовим призначенням дозволяє визначити для кожної окремої їх категорії свої особливі правила вико-

ристання (правовий режим), при дотриманні якого забезпечується раціональне використання та охорона земель.

Важливим напрямом пам'яткоохоронної діяльності повинно бути проведення планомірних і систематичних перевірок дотримання вимог законодавства про охорону культурної спадщини власниками та користувачами земельних ділянок (паїв), на яких розміщені пам'ятки археології. Збереження, використання та захист археологічних об'єктів, що знаходяться під землею поверхню, повинно стати важливим завданням органів державної влади, відповідальних за охорону земель. Державний контроль за використанням та охороною земель, зокрема земель історико-культурного призначення, входить до основних завдань Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

До земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані пам'ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, археологічні території, що охороняються, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби. Статус і правовий режим цих земель визначається Земельним кодексом України [13], законами України «Про природно-заповідний фонд» [14], «Про землеустрій» [5], «Про охорону земель» [15], «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [16]. Ці землі підлягають особливій правовій охороні: на них забороняється будь-яка діяльність, що суперечить їхньому цільовому призначенню.

Для забезпечення режиму використання пам'яток культурної спадщини повинні встановлюватися охоронні зони із заборонаю на землях цих зон діяльності, яка шкодить або може шкідливо вплинути на забезпечення дотримання режиму земель історико-культурного призначення. Загалом, такі землі належать до природоохоронних територій і у структурі земельного фонду мають незначну частку – 0,08% загальної площі країни, а серед земель природоохоронного призначення – 1,5%. Збереження та автентичність об'єктів культурної спадщини цілком залежить від стану навколишнього середовища і вжиття практичних заходів з охорони природи, що яскраво окреслюється в європейських ідеях нерозривності природного та історичного середовища.

Відсутність розпланувальних матеріалів і невизначеність на місцевості меж особливо цінних земель призводять до грубих порушень земельного законодавства при їх використанні. Насамперед, це стосується незаконного відчуження земельних ділянок особливо цінних земель історико-культурного призначення (пам'яток археології – курганів, поселень), заповідників, цінних лісових масивів під будівництво, сільськогосподарське виробництво тощо.

Виходячи з практики здійснення моніторингу технічного стану пам'яток археології, що знаходяться у правовому статусі земель історико-культурного призначення, можна стверджувати, що об'єкти археологічної спадщини не обліковуються належним чином у Реєстрі. Самі

пам'ятки археології (кургани, городища, поселення) не законсервовані, не позначені охоронними знаками, а їх охоронні зони не винесені в натурі (на місцевості), що призводить до технічних помилок щодо закріплення на місцевості меж земельних ділянок.

Принципово важливим завданням при формуванні правових основ функціонування ринку землі стає нагальне питання надання спеціального статусу особливо цінним землям історико-культурного призначення – територіям, на яких розміщені невідновлювані об'єкти культурної спадщини – пам'ятки археології (кургани, городища, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, ділянки історичного культурного шару (поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження й розвиток цивілізації.

Актуальною проблемою у збереженні культурної спадщини була і залишається невизначеність меж заповідників та неоформлення права володіння земельними ділянками, де вони розташовуються. Так, із 59 досліджених заповідників нині визначено територіальні межі у 44 (74,5%) і лише 11 заповідників (19%) юридично оформили право володіння земельними ділянками. Через відсутність у заповідниках коштів та неналежне виконання органами державної влади вимог законодавчих актів, землі історико-культурного призначення та розташовані на них пам'ятки зазнають пошкоджень і руїнації.

З 2011 року повноваження щодо охорони підводної культурної та археологічної спадщини отримала Державна прикордонна служба України з метою запобігання розкраданню, руйнуванню, незаконному переміщенню її об'єктів. Сьогодні стан збереження вказаної спадщини характеризується науковцями як багато в чому некерований, кризовий, з тенденцією зростання кількості порушень чинного законодавства.

Більша частина практичної роботи у пам'яткоохоронній сфері здійснюється на регіональному рівні, тому й основне навантаження на проведення пам'яткоохоронних заходів лягає на місцеві органи виконавчої влади. Головною метою регіональної політики у сфері охорони культурної спадщини є створення умов для організаційно-правового, фінансово-економічного та науково-виробничого забезпечення збереження пам'яток культурної спадщини в інтересах динамічного, соціально-економічного, культурного та духовного розвитку регіону. Водночас, як засвідчує багаторічний досвід функціонування органів охорони пам'яток культурної спадщини на регіональному рівні, існує пряма залежність їх штатних співробітників, які призначаються місцевими керівниками, від позиції цих керівників. Нерідко принципові та кваліфіковані співробітники, які обстоюють дотримання законодавства у сфері охорони пам'яток, перебувають під тиском або навіть втрачають роботу.

Останніми роками не забезпечено прийняття комплексної

програми дій з питань захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації та реабілітації об'єктів культурної спадщини. Зокрема, не укладаються охоронні договори, не проводиться належним чином виявлення та облік об'єктів культурної спадщини, не надаються розпорядження та приписи щодо охорони пам'яток, масовими є факти передачі у приватну власність земель, на яких розташовані пам'ятки історії та культури, не застосовуються санкції за порушення пам'яткоохоронного законодавства. Відсутність генеральних планів міст, історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць (із 401 історичного населеного пункту спеціальною історико-містобудівною документацією забезпечено лише 126 міст і селищ), паспортів на пам'ятки є свідченням того, що їх існування не гарантується ні в концептуальному, ні в організаційному планах.

Державне фінансування є неефективним, оскільки воно недостатнє і не має системного характеру. У цілому в Україні понад 60% пам'яток архітектури національного значення перебуває в незадовільному стані, а близько 10% – в аварійному. Тому основна діяльність із збереження архітектурної спадщини (90%) припадає на реставрацію, консервацію та реабілітацію пам'яток. Орієнтовна вартість проведення тільки протиаварійних і першочергових ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури національного значення складає близько 200,0 млн. грн. щорічно.

Крім того, заходи з охорони культурної спадщини в державі здійснюються як за рахунок коштів, передбачених на виконання низки державних цільових програм, так і цільових субвенцій та позабюджетних коштів, що залучаються при виконанні окремих регіональних проектів. Так, в Україні свого часу діяло кілька загальнодержавних програм, покликаних забезпечити більш сприятливі умови для розвитку сфери охорони культурної спадщини: Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки [7]; Програма розвитку культури на період до 2007 року [17]; Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки [18]. На жаль, у державних бюджетах 2003, 2004, 2006, 2007 років на виконання цих програм кошти передбачені не були, а на 2005 рік було виділено лише близько третини від потреби. Це поставило під загрозу своєчасне і повне виконання державних пам'яткоохоронних програм. Зокрема, не виконано Комплексну програму паспортизації об'єктів культурної спадщини, в результаті чого не дотримані вимоги Закону та не виконані рішення Уряду щодо створення Реєстру; не проведено грошової оцінки пам'яток України національного та місцевого значення, що унеможливило дієвий контроль за станом їх обліку і збереження. На підставі моніторингу технічного стану пам'яток у рамках виконання Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки

встановлено, що в окремих регіонах до 85% об'єктів культурної спадщини перебувають у незадовільному стані.

Охорона пам'яток культурної спадщини є системним комплексом заходів, що здійснюється на державному або громадському рівні з метою захисту і збереження об'єктів історико-культурної спадщини та історичного середовища в цілому. Включає в себе облік (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), консервацію, реставрацію, належне утримання та використання пам'яток. Проте, саме такий системний і комплексний підхід до проблеми збереження культурної спадщини на цьому етапі є повністю розбалансований.

За останні роки питання охорони і збереження національної культурної спадщини значною мірою загострилися. Головною причиною існуючих недоліків та проблем є тотальне недотримання діючого законодавства про охорону культурної спадщини в цілому, окремих законів, які стосуються різних її видів та типів. Визначені міжнародними зобов'язаннями та внутрішнім законодавством України чинні норми не виконуються на різних щаблях державної влади України та органів місцевого самоврядування, церковними громадами. Характерними стали відсутність належних системних заходів з проведення консервації, ремонту та реставрації об'єктів культурної спадщини, безкарне доведення до незадовільного (критичного) стану, руйнування та знесення пам'яток орендарями з наступним будівництвом на їх місці нових споруд, ігнорування і порушення вимог щодо охоронних зон пам'яток, зон регульованої забудови.

Масового характеру набули незаконні археологічні розкопки з метою розграбування археологічних пам'яток. На думку керівника Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України С.І. Кота, органи охорони пам'яток не виконують свою місію та свої функції, в багатьох випадках фактично є частиною системи хронічних порушень пам'яткоохоронного законодавства через або пасивність і нерегування на порушення, або й прямої участі в них через видачу незаконних дозволів та офіційних висновків, які суперечать діючим нормам, невмотивовані виключення пам'яток із Реєстру. Значної шкоди державі завдають некваліфіковані реставрації та ремонти пам'яток, що проводяться неліцензованими на ці роботи структурами. Органи прокуратури, які мають здійснювати нагляд за дотриманням пам'яткоохоронного законодавства та діяти на випередження, запобігаючи порушенням, нерідко фактично самоусуваються від цієї функції [19].

Значна кількість невіршених питань пов'язана із станом збереження пам'яток археології. Викликає занепокоєння те, що унаслідок недостатнього контролю з боку державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування мають місце факти порушення пам'яткоохоронного законодавства. Під час будівельних і сільськогосподарських робіт допускається руйнування та розорювання унікальних давніх поселень, зокрема трипільської

культури, курганів скіфо-сарматського періоду, пам'яток археології козацької доби (у тому числі козацьких могил). Фіксується багато випадків знищення пам'яток археології будівельними організаціями, які виконують державні замовлення. Досить вказати, що під час будівництва 500-кілометрової автостради Київ – Одеса у 2004 р. було досліджено лише кілька пам'яток археології [19]. Десятки давніх поселень і могильників були знищені будівельниками. Сотні пам'яток руйнуються й пошкоджуються під час будівництва оптико-волоконного зв'язку, місцевих газопроводів, ліній високовольтних електропередач.

Серед характерних порушень пам'яткоохоронного законодавства місцевими органами влади експерти вказують на наступні: не укладаються охоронні договори; не проводиться належним чином виявлення та облік об'єктів археологічної культурної спадщини; не надаються розпорядження та приписи щодо охорони пам'яток; масовими є факти передачі у приватну власність земель, на яких розташовані пам'ятки історії та культури, які занесені до Реєстру [20].

У регіонах процвітають грабіжницькі розкопки, що завдають непоправних збитків археологічній спадщині країни. Ці несанкціоновані розкопки досягли загрозливого рівня. А вилучення об'єктів археологічної спадщини під час приватизації землі в останні роки набуло масового характеру через бездіяльність місцевих органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та відсутність у їх складі достатньої кількості кваліфікованих фахівців-археологів.

Як наслідок існуючих проблем із збереженням археологічної спадщини, за даними експертів в Україні щорічно зникають щонайменше до 500 пам'яток археології, що є непоправними втратами для національної культурної спадщини [21]. І ця цифра може бути занадто оптимістичною. Адже дотепер існують суттєві розходження в оцінках загальної чисельності пам'яток археології, які реально можуть перебувати на території України, і даними їх державного обліку. Як зазначалося вище, на державному обліку перебуває 72064 пам'ятки археології, тоді як за оцінками фахівців Інституту археології НАН України в Україні знаходиться щонайменше близько 160 тис. об'єктів археологічної спадщини.

Ще однією з головних проблем здійснення охорони нерухомої культурної спадщини в Україні лишається низька культура представників підприємницьких структур-забудовників та місцевих органів влади, для яких суто прагматичні завдання отримання максимального прибутку від будівельних проєктів повністю нівелює необхідність усвідомлення суспільного значення потреби збереження історико-культурного середовища в цілому та окремих об'єктів старовини, які його формують. На жаль, нерідко трапляються випадки, коли всупереч законодавству України та громадській думці в реалізації таких проєктів забудовники отримують підтримку місцевих органів влади. При цьому, з метою отриман-

ня максимальних прибутків від будівництва прибуткових об'єктів, видаються дозволи на спорудження модерних об'єктів в історичних центрах населених пунктів, що наносить непоправну шкоду збереженню цілісного історико-культурного середовища. Нерідко з цією метою санкціонувалися знесення пам'яток культурної спадщини, що охоронялися державою. Доволі численними є випадки, коли орендарі змінювали призначення отриманих у користування пам'яток без відповідного дозволу.

Отже, сьогодні потрібно написати новий Закон, а не вносити правки до старого. В Україні має бути створена нова система охорони культурної спадщини. Необхідно прийняти зміни до профільного законодавства, запровадити нову систему обліку об'єктів культурної спадщини, а також створити загальнодержавний кадастр археологічних пам'яток. Верховній Раді потрібно прийняти такий законопроект, який би передбачав більш суворе покарання за порушення пам'яткоохоронного законодавства і вносив би зміни до Кримінального кодексу України [22].

Крім того, треба узгодити Закон України «Про публічні закупівлі» [23] із Законом України «Про охорону культурної спадщини» [3], адже діючі норми не дозволяють ефективно провести закупівлю послуг по виготовленню науково-проектної документації перед проведенням реставрації будь-якого об'єкта культурної спадщини. Узгодження потребують і пам'яткоохоронні нормативні акти з містобудівним законодавством, а також на часі розгляд й обговорення законопроектів про протидію нелегальному вилученню об'єктів культурної спадщини (іншими словами, про протидію «чорній археології»).

У цьому контексті важливим й актуальним було би приєднання України до другого протоколу Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) [24]. Народні депутати не можуть ініціювати такі документи, подібні законопроекти можуть вноситися тільки Президентом України. Приєднання до вказаного протоколу забезпечить посилений захист об'єктів культурної спадщини на окупованих територіях, захиборонить будь-які розкопки (які дуже активно ведуться зараз в АР Крим) і запровадить серйозне покарання для тих, хто займався розкопками.

На нашу думку, доцільним на сьогодні було б заснування окремого органу виконавчої влади з охорони культурної спадщини. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури запропонувало створити «Національне агентство з питань культурної спадщини» та його територіальні підрозділи у всіх областях і районах. Питання охорони культурної спадщини пропонують вивести з-під керівництва Мінкультури і підпорядкувати майбутньому агентству Кабінету Міністрів України.

Науковцями, пам'яткоохоронцями, експертами і громадськістю ініціюється створення електронного реєстру пам'яток культурної спадщини. Крім того, в Україні вже давно потрібно було створити центральну державну лабораторію або центр дослідження археологічних знахідок

з дерева, заліза, тканини і паперу. У цьому зв'язку необхідно збільшити фінансування сфери охорони культурної спадщини та поліпшити механізми цього фінансування, адже згідно діючих норм пам'яткоохоронного законодавства Міністерство культури, молоді та спорту України має право фінансувати тільки власні інституції (національні заповідники).

Одним з недоліків існуючої системи охорони пам'яток культурної спадщини є зменшення впливу громадськості на питання їх збереження, яка фактично усунута від реального контролю за діями державних структур та впливу на ухвалення ключових рішень, особливо на місцевому рівні. Існує об'єктивна потреба посилення статусу пам'яткоохоронних громадських організацій в законодавстві України, у тому числі у відновленні повноважень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Кожна галузь, сфера, індустрія української культури (або в цілому гуманітарного середовища) може поділитися величезним списком питань, що накопичилися. Але є щось, що всіх їх об'єднує, – дефіцит кадрів. Це люди, які можуть формувати й реалізовувати політику у сфері культури, писати, виконувати і контролювати стратегії; люди, які можуть створювати та оцінювати, зберігати й аналізувати; люди з профільною освітою і компетенціями, які будуть високо оцінені у співтоваристві і в суспільстві в цілому.

ДЖЕРЕЛА

1. Поточний архів Міністерства культури, молоді та спорту України.
2. Про культуру : Закон України від 14 груд. 2010 р. № 2778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 24. С. 168.
3. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08 черв. 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000 р. № 39. С. 333.
4. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1626-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004 р. № 26. С. 361.
5. Про землеустрій : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 858-IV (із змінами, внесеними Законом України № 2498-VIII від 01 січ. 2019 р.). URL: <http://www.rada.gov.ua>.
6. Про державну експертизу землепорядної документації: Закон України від 17 черв. 2004 р. № 1808-IV (із змінами, внесеними Законом України № 497-VIII від 27 черв. 2015 р.). URL: <http://www.rada.gov.ua>.
7. Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки : Затверджено Законом України від 20 квіт. 2004 р. № 1692-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 32. С. 390.
8. Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини : Закон України від 01 лют. 2005 № 2391-IV. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
9. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лют. 2011 р. № 3038-VI (із змінами, внесеними Законом України № 132-IX від 01.01.2020). URL: <http://www.rada.gov.ua>.
10. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 687-XIV. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
11. Про основи містобудування : Закон України від 16 лист. 1992 р. № 2780-XII (із змінами, внесеними Законом України № 2257-II від 08.02.2001). URL: <http://www.rada.gov.ua>.
12. Про внесення змін до Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лют. 2018 р. № 92. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
13. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III у редакції від 05 січ. 2013 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/2768-14/page7>.
14. Про природно-заповідний фонд України : Закон Украї-

ни від 16 черв. 1992 р. № 2456-XII. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

15. Про охорону земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 962-IV (із змінами, внесеними Законом України № 2059-VIII від 18 груд. 2017 р.). URL: <http://www.rada.gov.ua>.

16. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 963-IV (із змінами, внесеними Законом України № 901-VIII від 28.12.2015). URL: <http://www.rada.gov.ua>.

17. Про затвердження Державної програми розвитку культури на період до 2007 року : постанова Кабінету Міністрів України від 06 серп. 2003 р. № 1235. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

18. Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки : постанова КМУ від 09 верес. 2002 р. № 1330. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

19. Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. К., 2018.

20. Законодавчі акти та офіційні нормативні документи.

21. Інформаційні та аналітичні матеріали, розміщені в мережі Інтернет.

22. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/2341-14/page8>.

23. Про публічні закупівлі : Закон України від 25 груд. 2015 р. № 922-VIII (із змінами, внесеними Законом України № 114-IX від 19 квіт. 2020). URL: <http://www.rada.gov.ua>.

24. Гаазька конвенція 1954 р. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

Kharkovenko R.V. Current issues of the situation in the field of cultural heritage in Ukraine

The article discusses and analyzes the characteristics of the state of affairs in the sphere of cultural heritage protection in Ukraine. In particular, it is characterized by deficiencies in modern monument protection legislation, management structure of the authorities of cultural heritage protection, personnel policy, financing and performance of the aforementioned sectors.

Today in Ukraine there is no single register of objects of cultural heritage: we don't know how many objects of cultural heritage we have, and in what areas. The electronic registers will not be created, while the legislation in the sphere of cultural heritage protection is not reformed. Under current laws, all accounting processes, which are held for museums and parks, are analog and maintained in paper.

In Ukraine there is no single law that covered all aspects of cultural heritage protection, but there are a number of legislative and regulatory acts relating to the management of objects with separate legislation. It is immovable monuments of culture, archaeological, museum, archives, natural heritage. Monument protection activities are regulated by normative legal acts of various branches of law, including: constitutional, civil, administrative, land and special monument protection that is in the process of constant reform and harmonization. The national monument protection law is slowly formed as a branch of education.

In addition, upon ratification of the international instruments Ukraine has assumed certain obligations that have continued to bring national monument protection legislation in line with contemporary international law.

The lack of a uniform principle of formation of bodies of protection of cultural heritage in the structure of local state administrations does not allow for the proper level to carry out state administration in the sphere of cultural heritage protection, which deprives monument protection organizations the sphere of influence in the regions.

Every branch, field, industry of the Ukrainian culture (or humanitarian environment as a whole) can share a huge list of issues that have been accumulated. But there is something that they all share – the shortage of personnel. It's the people who can shape and implement policy in the sphere of culture, write, execute and control strategies; people who can create and measure, store and analyze; people with specialized education and competencies that are highly valued in the community and in society as a whole.

Public funding is ineffective because it is insufficient and does not have a systemic nature: resources are distributed, and the vast majority of cultural heritage remains in an unusable state.

A key disadvantage of existing cultural heritage conservation practices is the significant reduction of public impact on conservation issues. In fact, members of the public are shielded away from real control over the actions of state structures and influence over key decision-making, especially at the local level. There is an objective need to strengthen the status of conservation monument protection public organizations in Ukrainian law. In particular, there is a need to restore the powers of the Ukrainian Society for the Protection of Historic and Cultural Monuments in the field of control over the observance of the law on monuments protection and the initiation of appropriate protective measures.

Key words: cultural heritage, protection of cultural heritage, cultural heritage object, monument.

REFERENCES

1. The current archive of the Ministry of Culture, Youth and Sports of Ukraine.
2. Law of Ukraine on culture № 2778-VI. (2010, December 14). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 24, 168. [in Ukrainian].
3. Law of Ukraine on the protection of cultural heritage № 1805-III. (2000, June 08). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 39, p. 333. [in Ukrainian].
4. Law of Ukraine on the protection of archaeological heritage № 1626-IV. (2004, March 03). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 26, p. 361. [in Ukrainian].
5. Law of Ukraine on land management № 858-IV. (2003, May 05) (as amended by Law of Ukraine № 2498-VIII (2019, January 01)). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
6. Law of Ukraine on state examination of land management documentation № 1808-IV. (2004, June 17) (as amended by Law of Ukraine № 497-VIII (2015, June 27)). Retrieved from: <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
7. Law of Ukraine on National program for preservation and use of cultural heritage sites for 2004–2010 № 1692-IV. (2004, April 20). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 32, p. 390. [in Ukrainian].
8. Law of Ukraine on temporary prohibition of the privatization of cultural heritage monuments № 2391-IV. (2005, February 01). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
9. Law of Ukraine on regulation of town-planning activity № 3038-VI. (2011, February 17) (as amended by Law of Ukraine № 132-IX (2020, January 01)). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
10. Law of Ukraine on architectural activity № 687-XIV (1999, May 20). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
11. Law of Ukraine on the basics of town planning № 2780-XII (1992, November 16) (as amended by Law of Ukraine № 2257-II (2001 February 8). Retrieved from: <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
12. Resolution of the Cabinet of Ministers on amendments to the procedure for determining the limits and regimes of use of historic areas of settlements, restriction of economic activity in the territory of historic areas of settlements (2018, February 21), 92. Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
13. Law of Ukraine on land code of Ukraine № 2768-III (2001, October 25) (as amended 2013, January 05)). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/2768-14/page7>. [in Ukrainian].
14. Law of Ukraine on the nature reserve fund of Ukraine № 2456-XII (1992, June 16). URL: <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
15. Law of Ukraine on land protection № 962-IV (2003, June 19) (as amended by Law of Ukraine № 2059-VIII (2017, December 18). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
16. Law of Ukraine on state control of land use and protection № 963-IV (2003, June 19) (as amended by Law of Ukraine № 901-VIII (2015, December 28). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
17. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the state program for the development of culture for the period up to 2007 № 1235 (2003, August 12). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
18. Resolution of the Cabinet of Ministers on the approval of the comprehensive program of certification of objects of cultural heritage for 2003–2010 № 1330 (2002, September 09). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
19. Kot, S. I. (2018). *About the state of preservation of the cultural heritage of Ukraine. [Pro stan zberezhenia kulturnoi spadshchyny Ukrainy]*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Legislative acts and official regulations. [in Ukrainian].
21. Information and analytical materials posted on the Internet. [in Ukrainian].
22. Law of Ukraine on criminal code of Ukraine № 2341-III (2001, April 05). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/2341-14/page8>. [in Ukrainian].
23. Law of Ukraine on public procurement № 922-VIII (2015, December 25) (as amended by Law of Ukraine № 114-IX (2020, April 19). Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
24. The Hague Convention of 1954. Retrieved from <http://www.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

В.В. Вечерський

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ СІВЕРЩИНИ У ВЕЛИКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Стаття присвячена проблематиці репрезентації архітектурної спадщини Сіверщини як важливого історичного регіону України у Великій українській енциклопедії – державному енциклопедичному проекті, що реалізується з 2013 р. як енциклопедія універсального характеру у вигляді багатотомного видання і одночасно – веб-порталу. Опрацьовано методику та критерії відбору гасел (статей) з цієї тематики з особливим акцентуванням необхідності дотримання балансу між універсальним, національним і регіональним. Запропоновано методичні принципи та критерії включення до універсальної енциклопедії гасел (статей) про архітектурні пам'ятки, у т. ч. і втрачені, біографічних гасел про творців цих пам'яток та мінімально необхідних термінологічних гасел, без яких вищезазначена інформація буде «нечитабельною» для користувачів.

Ключові слова: архітектурна спадщина, пам'ятки, Сіверщина, енциклопедія, поняття і терміни.

2013 року в Україні започатковане багатотомне енциклопедичне видання універсального характеру – Велика українська енциклопедія. Це видання сучасне, що втілюється у двох формах: у книжковому багатотомнику (орієнтовно 30 томів) й у веб-порталі, який може оновлювати науково верифіковану інформацію в режимі реального часу і саме перевіреною науковою достовірністю гасел (статей) принципово відрізняється від іншої електронної енциклопедії – усім відомої Вікіпедії, значна частина статей україномовного варіанту якої перебуває взагалі поза науковим дискурсом. Енциклопедію створює колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» у співпраці з інститутами системи НАН України, галузевих академій та закладами вищої освіти. Поки що опубліковано тільки перший том [1], другий підготовлено до видання, а на всі інші складено й опубліковано Словник [2]. Цим і визначається актуальність нашого дослідження, оскільки в енциклопедичному виданні універсального характеру мають бути збалансовано представлені всі явища навколишнього світу та сфери діяльності суспільства, у т. ч. архітектура й архітектурна спадщина. Автор цієї статті у зазначеному проекті відповідальний за напрям архітектурного пам'яткознавства, включно з написанням статей та формуванням тематичного реєстру гасел з даного напрямку. З цього випливає необхідність осмислити методичні підходи щодо представлення архітектурної спадщини, опрацювати критерії відбору гасел щодо пам'яток архітектурної спадщини, пов'язаної з ними біографістики та фахової термінології. Особливо цікаво це простежити в аспекті регіональних досліджень, хоч би й на прикладі Сіверщини.

Література за темою дослідження поділяється на кілька тематичних блоків. Базовими є праці тих учених, які заклали наукові основи теорії та історії архітектури й містобудування (їх часто означають спільним терміном «архітектурознавство») як основи для ідентифікації архітектурних пам'яток. Основоположниками архітектурознавства в Україні були історики мистецтва А. Прахов, Г. Павлуць-

кий, Ф. Шміт, Ф. Ернст, І. Грабар, С. Таранушенко, М. Макарєнко, Г. Логвин, Ю. Асєєв та ін. [3, с. 5–7]. Їм належить провідна роль у формуванні методичних підходів щодо виявлення й оцінки архітектурних пам'яток, у створенні сучасної архітектурної пам'яткознавчої термінології.

Значно складнішою є справа з репрезентацією цього масиву фахової інформації в універсальних енциклопедіях. Тут варто згадати хіба що розпочатий, але не реалізований амбітний проект В. Тимофійєнка «Енциклопедія архітектурної спадщини України» [4], а також дві публікації автора цієї статті: про загальні принципи представлення архітектури як такої в універсальній енциклопедії [5, с. 3–11] і про репрезентацію архітектурних пам'яток [6, с. 125–139].

Як засвідчує аналіз літератури, дотепер в українському пам'яткознавстві теоретично не опрацьованими залишаються актуальні проблеми репрезентації архітектурних пам'яток історичних регіонів України в енциклопедичних виданнях універсального характеру.

З огляду на це метою статті є опрацювання методики та критеріїв репрезентації архітектурних пам'яток історичного регіону Сіверщини в універсальній енциклопедії, з особливим акцентуванням важливості дотримання балансу між універсальним, національним і регіональним та з наданням рекомендацій щодо подальшого розгортання аналогічних енциклопедичних досліджень. При цьому загальна для усіх сфер людської діяльності методика відбору гасел, яку ми взяли за основу, була опрацьована співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» й уведена в науковий обіг у вигляді колективної монографії [7].

Архітектурні пам'ятки (пам'ятки архітектури) входять одночасно до двох множин, яким відповідають напрями енциклопедистики: «Архітектура» і «Пам'яткознавство». Загалом це можна охарактеризувати як «Архітектурну спадщину». Це досить широке поняття, яке є складовою ще ширшого поняття – архітектурно-містобудівної спадщини. Остання розуміється як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів (як збережених до нашого часу, так і не збережених, але відомих нам з джерел), що виникли у минулі часи, у комплексі з засадами діяльності, теоретичними поглядами, знаннями і професійними вміннями творців тогочасних архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, містобудівників, майстрів тощо), а також наших сучасників (дослідників і реставраторів), які інтерпретують цю спадщину [8, с. 9]. Але для цілей створення універсальної енциклопедії під архітектурною спадщиною у вузькому сенсі розуміється сукупність матеріальних об'єктів антропогенного середовища, які виникли в минулі історичні епохи і збереглися чи не збереглися до нашого часу. Об'єктами архітектурної спадщини є окремі будівлі, споруди або їх сукупності, які звичайно називаємо комплексами чи ансамблями.

З огляду на це у процесі систематизації енциклопедич-

Рис. 1. Панорама Глухова з пам'ятками, включеними до Великої української енциклопедії. Фото В.В. Вечерського

них гасел цієї тематики виокремлено три основні групи:

- архітектурні пам'ятки;
- біографістика;
- термінологія (загальні поняття).

З'ясуємо критерії щодо включення / невключення до універсальної енциклопедії гасел кожної з трьох груп, маючи на увазі репрезентацію архітектурної спадщини Сіверщини.

У групі «архітектурні пам'ятки» сформовано такі категорії:

- визначні архітектурні пам'ятки України минулих історичних епох (Миколаївська і Трьох-Анастасіївська церкви, Київська брама – усі в Глухові);

- втрачені визначні архітектурні пам'ятки України минулих історичних епох (палац К. Розумовського, будинок 2-ї Малоросійської колегії, Троїцький собор – усі в Глухові);

- сучасні визначні архітектурні пам'ятки України (готель «Градецький» у Чернігові).

Для кожної з цих груп розроблено формальні ознаки, критерії або фільтри, за якими здійснювався відбір для включення до енциклопедії. З огляду на специфіку універсальної енциклопедії важливою методичною позицією є відсутність розмежування пам'яток архітектури та пам'яток містобудування, оскільки ці розмежування є вузькоспеціальними й такими, що з'явилися відносно нещодавно, тож у суспільній свідомості дотепер містобудування (урбаністика) відноситься до сфери архітектури в широкому її трактуванні. Це все враховується як при систематизації гасел у словнику (чи в тематичному реєстрі гасел) як робочому інструменті підготовки енциклопедичного видання, так і при написанні статей безпосередньо до енциклопедії.

Під визначними пам'ятками маються на увазі ті, які вплинули на розвиток архітектури, містобудування, мистецтва певної країни (наприклад України), її регіону (наприклад Сіверщини). Відділити визначні пам'ятки від рядових можна тільки експертним шляхом. Найвизначніші архітектурні пам'ятки України минулих історичних епох, які надаються до включення в універсальну енци-

клопедію, були представлені у спеціалізованому архітектурознавчому виданні 2000 р., підготовленому науковими співробітниками Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування [9], а також у першій у національній історії – фундаментальній академічній «Історії української архітектури» [10]. На них ми й спираємося при відборі пам'яток. Відповідно до таких методичних засад до Великої української енциклопедії включаються статті про основні архітектурні пам'ятки Чернігова (від Троїцько-Іллінського і Єлецького монастирів до будинку Лизогуба), Новгород-Сіверського (Спасо-Преображенський монастир, Успенський собор, Миколаївська церква, Триумфальна арка), а також інших історичних поселень Сіверщини: Батурина, Глухова, Козельця, Лемешів, Любеча, Ніжина, Путивля, Седнева та ін.

Певні труднощі пов'язані з відбором для енциклопедії універсального характеру тих визначних архітектурних пам'яток, які на сьогодні є втраченими з тих чи інших причин. Комуністичний режим протягом XX ст. зруйнував в Україні чимало визначних будівель, які були занесені до офіційних списків пам'яток архітектури (Троїцький собор у Глухові). Проте більшість знищених об'єктів не входила до жодних формальних списків пам'яток, а деякі були втрачені ще тоді, коли й самого поняття про пам'ятки архітектури на наших теренах не було сформовано (поч. XIX ст.). Але всі ці об'єкти були б пам'ятками архітектури найвищої ціннісної категорії – пам'ятками національного значення – якби збереглися до нашого часу. Головний принцип відбору таких об'єктів базується на тому, що без них неможливо уявити історію української архітектури. На цій основі нами відібрано певну кількість втрачених визначних пам'яток архітектурної спадщини України з регіону Сіверщини для включення до універсальної енциклопедії. Сюди, зокрема, увійшли комплекси частково втрачених визначних монастирів: Глухівсько-Петропавлівський, Крупицько-Батуринський, Максаківський, Пустинно-Рихлівський, Софроніївський, а також втрачені пам'ятки Березни, Коропа, Пакуля та ін.

Репрезентуючи архітектурні пам'ятки в універсальній

Рис. 2. Глухів. Київська брама, Миколаївська і Трьох-Анастасіївська церкви. Фото В.В. Вечерського

енциклопедії, неможливо обійтися без представлення конкретних персоналій архітекторів – творців цих шедеврів. Тому в групі «архітектурна біографістика» сформовано такі категорії, які стосуються творців архітектурних пам'яток розглядуваного регіону:

видатні архітектори України минулих історичних епох;
сучасні видатні архітектори України.

Для кожної з цих категорій розроблено формальні ознаки, відповідність чи невідповідність яким слугує фільтром щодо включення до енциклопедії. В основу відбору покладено три складові, кожна з яких визначається для окремих персоналій індивідуально. Це – значущість архітектора для розвитку архітектури у регіональному, національному і в міжнародному масштабі (як за формальними критеріями, так і на думку експертів); згадуваність архітектора-практика або цитованість історика, теоретика архітектури (передусім у навчальній, популярній літературі, меншою мірою – в науковій); для сучасних архітекторів – наявність премій і нагород за архітектурну діяльність (найпрестижніші на державному рівні відзнаки). Отже критерій «бути автором архітектурної пам'ятки» іноді може бути недостатнім, щоб персоналія удостоїлася окремої статті в універсальній енциклопедії. У такому разі короткі біографічні відомості про архітектора подаються у статті про відповідну архітектурну пам'ятку (як приклад – коротка інформація про архітектора А. Л. Гуна в статті про Трьох-Анастасіївську церкву в Глухові).

Для архітекторів-практиків формальними критеріями, за наявності яких вони включаються до універсальної енциклопедії автоматично, є нагородження престижними преміями у сфері архітектури: Державною премією ім. Т. Шевченка, двома Державними преміями України в галузі архітектури або двома будь-якими іншими державними преміями України; членство у державних галузевих академіях (в Академії архітектури (будівництва та архітектури) СРСР, Академії архітектури (будівництва та архітектури) Української РСР, в Національній академії мистецтв України).

До Великої української енциклопедії включаються довідкові статті про архітекторів, які започаткували нові архітектурні школи, нові стилістичні напрями в архітектурі, втілювали новаторські рішення у сферах архітектурної типології, конструкцій, естетики, що мали універсальне або загальнонаціональне (для України) значення, зробили визначний внесок у розвиток архітектурної науки. Це здійснюється за рекомендаціями експертів. Відповідно до цих критеріїв в енциклопедії представлено біографічні статті про архітекторів І. Григоровича-Барського, І.-Б. Зауера, Ч. Камерона, Дж. Кваренгі, А. Квасова, М. Мосціпанова, Б.-Ф. Растреллі, П. Шолудька; реставраторки М. Говденко; дослідників архітектурної спадщини Сіверщини Ю. Асєєва, В. Вечерського, Ф. Ернста, Г. Логвина, І. Моргілевського, Г. Павлуцького, С. Таранушенка, Д. Яблонського; сучасного архітектора В. Бикова.

Рис. 3. Трох-Анастасіївська церква в міському середовищі Глухова. Фото В.В. Вечерського

Усі вищезначені енциклопедичні статті будуть малозрозумілими для пересічного читача без пояснення найпоширенішої фахової термінології, без якої в енциклопедичних текстах обійтися неможливо. З огляду на це укладання тематичного реєстру гасел (термінів) з напрямку «Архітектурні пам'ятки» для формату не спеціалізованої, а універсальної енциклопедії потребувало переосмислення найширшого спектра критеріїв, виділення категорій і підкатегорій різного порядку з урахуванням актуального стану архітектурознавчих досліджень. При цьому врахована та фундаментальна обставина, що універсальна енциклопедія має розкривати сутність усталених і поширених категорій і понять. Вона не може бути перевантаженою вузькоспеціальними термінами з архітектури, будівництва, урбаністики (містобудування). Провести розрізнення між такими термінами – спеціальними й вузькоспеціальними – є досить складним завданням, вирішення якого потребує як глибоких фахових знань, так і широкої загальної ерудиції. Тому при відборі гасел враховувалися такі критерії: поширеності й сталості вживання, актуальності, пояснювального потенціалу, організаційного та методологічного потенціалу, історичного значення.

Відповідно до зазначеного група «загальні поняття» включає такі основні категорії:

історичні архітектурні стилі (бароко, українське бароко, класицизм);

напрями в архітектурі XX ст. (конструктивізм, радянський ретроспективізм);

історична архітектурна термінологія (портал, пілястра, купол);

сучасна архітектурна термінологія (реконструкція, реставрація, регенерація);

українська народна архітектурна термінологія (бабинець, верх, залом);

окремі архітектурні явища (стилізаторство).

Для кожної з цих категорій є певні формальні ознаки як фільтри, за якими здійснювався відбір для включення до енциклопедії. Критерії відбору термінологічних гасел загального блоку для кожної з представлених у ньому категорій формувалися відповідно до енциклопедійної історії представлення гасел архітектурної тематики в українських довідкових виданнях. Застарілі, рідковживані, вузькоспеціальні або діалектні (для української народної архітектурної термінології) терміни до даної енциклопедії не включаються.

У контексті тематики даного дослідження варто коротко окреслити принципи добору ілюстративного матеріалу. Як більшість енциклопедичних видань, Велика українська енциклопедія задумана як добре ілюстроване видання. Портальна версія (веб-портал) дає для цього додаткові можливості, знімаючи ті обмеження щодо кількості та характеру зображень, які присутні в книж-

ковій версії видання. Тому всі статті напряму «Архітектурні пам'ятки» мають бути проілюстровані авторськими фотографіями чи креслениками (виконаними авторами відповідних статей) із зазначенням авторства. Не допускається використання ілюстративного матеріалу з Вікіпедії та інших електронних ресурсів.

Підсумовуючи, варто акцентувати, що з огляду на специфіку універсальної, а не галузевої енциклопедії, в ній архітектурна біографістика займає досить скромне місце; натомість найбільшою кількістю гасел (статей) представлено архітектурні пам'ятки та пов'язану з ними історико-архітектурну термінологію. З огляду на це нами запропоновано методичні принципи та критерії відбору і включення до універсальної енциклопедії гасел (статей) про архітектурні пам'ятки, у т. ч. і втрачені, біографічних гасел про творців цих пам'яток та мінімально необхідних термінологічних гасел, без яких ця інформація буде «нечитабельною» для користувачів. Викладені тут принципи представлення архітектурних пам'яток в універсальній енциклопедії є основоположними, але вони можуть дещо коригуватися в процесі написання конкретних статей до енциклопедії.

Розглядаючи перспективи подальших енциклопедичних досліджень у сфері архітектурного пам'яткознавства, ми вважаємо доцільним на новому, сучасному рівні повернутися до висловленої ще у 90-х рр. XX ст. і змарнованої ідеї створення «Енциклопедії архітектурної спадщини України» вже не як універсального, а галузевого енциклопедичного видання, в якому архітектурна спадщина Сіверщини могла б бути представлена значно ширше і повніше.

ДЖЕРЕЛА

1. Велика українська енциклопедія у 30 т. / упоряд. д. і. н., проф. Киридон А. Т. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 592 с.
2. Велика українська енциклопедія. Словник / керівник авт. колективу д. і. н., проф. Киридон А. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с.
3. Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ : Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, 2006. 300 с.
4. Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник багатомовного видання / В. Тимофійенко. Київ : Українська академія архітектури, 1995. 366 с.
5. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / укладачі: Вечерський В., Торопчинова К.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 128 с.
6. Вечерський В. Архітектурні пам'ятки в універсальній енциклопедії: проблеми репрезентації. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія : Музеєзнавство і пам'яткознавство : наук. журн. Т. 2. № 2. Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2019. С. 125–139.
7. Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій : колективна монографія / за ред. д. і. н., проф. Киридон А. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.
8. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ-Головкивархітектура, 2002. 592 с.
9. Пам'ятки архітектури й містобудування України : Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін. ; за ред. А. Мардера та В. Вечерського. Київ : Техніка, 2000. 664 с.
10. Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін. ; за ред. В. Тимофійенка. Київ : Техніка, 2003. 472 с.

Vechersky V.V. The representation of the architectural heritage of Siver Region in the Great Ukrainian Encyclopedia

The article is devoted to the problem of representation of the architectural heritage of the Siver region as an important historical region of Ukraine in the Great Ukrainian Encyclopedia – a state encyclopedic project implemented since 2013 as an encyclopedia of universal nature in the form of a multi-volume publication and at the same time a web portal. The methodology and criteria for the selection of slogans (articles) on this topic were elaborated, with the emphasis on the need to strike a balance between universal, national and regional. It is especially interesting to trace it in the aspect of regional research, at least on the example of Siver region. According to the analysis of the literature, the actual problems of representation of architectural monuments of historical regions of Ukraine in encyclopedic editions of universal character have not been theoretically elaborated yet. Against this background, there are three main groups in the systematization of encyclopedic slogans: architectural monuments; biography; terminology (general concepts). You can only distinguish landmarks from rank and file expertly. The encyclopedia includes reference articles about architects – authors of architectural monuments, who started new architectural schools, new stylistic trends in architecture, embodied innovative solutions in the fields of architectural typology, structures, aesthetics, which had universal or national significance, made a mark. architectural science. This is done on the recommendation of experts. Distinguishing between the terms special and narrow is a difficult task, the solution of which requires both deep professional knowledge and a broad general erudition. Therefore, the selection of slogans took into account a number of criteria listed in the article. The article proposes the methodological principles and criteria for inclusion in the universal encyclopedia of slogans (articles) on architectural monuments, including lost, biographical slogans about the creators of these monuments and the minimum necessary terminological slogans, without which the above information will be «unreadable» for users.

Key words: architectural heritage, monuments, Siver region, encyclopedia, concepts and terms.

REFERENCES

1. Kyrydon, A. (Comp). (2016). *Velyka ukrainska entsyklopediia u 30 t. (T. 1) [Great Ukrainian Encyclopedia of 30 Vols (Vol. 1)]*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». [in Ukrainian].
2. Kyrydon, A. (2015). *Velyka ukrainska entsyklopediia. Slovnyk [Great Ukrainian Encyclopedia. Glossary]*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». [in Ukrainian].
3. Vechersky, V. (2006). *Kurs istorii arkhitektury [Course in History of Architecture]*. Kyiv: Vyd-vo Instytutu problem suchasnoho mystetstva. [in Ukrainian].
4. Tymofiienko, V. (1995). *Entsyklopediia arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy: Tematychnyi slovnyk bahatomnogo vydannia [Encyclopedia of Architectural Heritage of Ukraine: A Thematic Dictionary of a Multivolume Edition]*. Kyiv: Ukrainian Academy of Architecture. [in Ukrainian].
5. Kyrydon, A. (Eds.). (2019). *Velyka ukrainska entsyklopediia. Tematychnyi reiestr hasel z napriamu «Arkhitektura» [Great Ukrainian Encyclopedia. Thematic register of slogans from the direction «Architecture»]*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». [in Ukrainian].
6. Vechersky, V. (2019). *Arkhitekturni pamiatky v universalnii entsyklopedii: problemy reprezentatsii [Architectural Monuments in the Universal Encyclopedia: Representation Problems]*. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriya: Muzeieznastvo i pamiatkoznavstvo: naukovyi zhurnal - Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series in Museology and Monumental Studies: Scientific journal*. Vol. 2, 2, pp. 125–139. Kyiv: Publ.center KNUKіM. [in Ukrainian].
7. Kyrydon, A. (Eds.). (2015). *Naukovi zasady ta teoretyko-metodolohichni pryntsyipy stvorennia suchasnykh entsyklopedii: kolektyvna monohrafiia [Scientific Bases and Theoretical and Methodological Principles of Creation of Modern Encyclopedias: Collective Monograph]*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». [in Ukrainian].
8. Vechersky, V. (2002). *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]*. Kyiv: NDITIAM-Holovkyivarkhitektura. [in Ukrainian].
9. Marder, A., Vechersky, V. (Eds.). (2000). *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy: Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia [Monuments of Architecture and Urban Planning of Ukraine: Directory of the National Register of National Cultural Heritage]*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
10. Tymofiienko, V. (Eds.). (2003). *Istoriia ukrainskoi arkhitektury [History of Ukrainian Architecture]*. Kyiv: Tekhnika. 472 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 31.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 725.94;699.822,699.828.4

Н.М. Молочкова
Л.О. Ніщук

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ СПІЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ З ЦЕРКВОЮ

У статті наведено особливості та досвід спільного використання з церквою пам'яток Національного заповідника «Софія Київська» (Софійський собор, Трапезна, Андріївська та Кирилівська церкви).

Ключові слова: пам'ятки архітектури, культові споруди, мікроклімат, температурно-вологісний режим, монументальний живопис, іконостас, свічки, кіптява, режими використання пам'ятки.

Проблеми збереження пам'яток архітектури, які перебувають у спільному використанні з церквою, є дуже актуальними на даний час. У період падіння радянського режиму і повсюдного масштабного оцерковлення країни значна кількість пам'яток архітектури – справжніх перлин історичної та духовної спадщини України – стали нещадно використовуватися церквами. Особливості та проблеми збереження цих пам'яток висвітлюються в даній статті на прикладі і досвіді Національного заповідника «Софія Київська».

Одними з найбільш складних об'єктів культурної спадщини з точки зору їх збереження є побудовані раніше культові споруди, які на сьогодні визнані пам'ятками історії та архітектури. Як правило, це багатовікові споруди, які за час існування зазнали значного впливу природних, антропогенних і техногенних факторів. Будівлі багато разів перебудовувалися, зміцнювалися, в них змінювалися конструктивні системи, будівельні матеріали, умови внутрішнього мікроклімату, проводилася переорієнтація приміщень і багато іншого. Наразі їх експлуатація може здійснюватися в складних інженерно-геологічних і екологічних умовах, в умовах вібраційно-шумового навантаження, неконтрольованої сучасної забудови, впливу техногенного навантаження від масових заходів, автотранспорту (загазованість – вплив метану, вуглекислого газу тощо) і небезпечної експлуатації сильно зношених інженерних мереж у містах-мегаполісах.

Під впливом перерахованих факторів відбувається старіння матеріалів, що приводить до втрати естетичних якостей елементів пам'ятки і, в кінцевому підсумку, до її фізичного зносу і руйнування. Пам'ятки архітектури важко захистити від безупинно мінливих зовнішніх впливів, у тому числі кліматичних, але можливо контролювати параметри мікроклімату всередині будівлі таким чином, щоб «компенсувати» вплив зовнішнього клімату [1].

Мікроклімат музейних приміщень – це стан внутрішнього середовища, яке безпосередньо впливає на музейні предмети. Основні параметри мікроклімату: світлове середовище; температура і вологість повітря; повітряні потоки, якість та мікробіологічний стан повітря; вібрація і акустика. Створення оптимального середовища для збереження музейних предметів – важливе і багатоконпонентне завдання музейної кліматології, яка, крім за-

гальновідомих методів, часто потребує нестандартних, специфічних рішень для кожного конкретного музею. Різниця у проблемах створення необхідних мікрокліматичних умов може бути пов'язана з архітектурними особливостями будівлі, складними технічними проблемами (порушення водовідведення, гідроізоляції тощо), з інженерно-технічним оснащенням музеїв (опалення, вентиляція, кондиціонування), а також із різноманітністю матеріалів експонатів, що зберігаються в музеї (дерево, папір, метал, тканини). При нестабільності температурно-вологісного режиму деякі експонати можуть піддаватися ураженню: біологічному, хімічному та фізичному.

Забезпечення необхідних параметрів мікроклімату є досить складним завданням для будь-яких музейних приміщень. Особливо, для дуже древніх храмів, таких як Софійський собор Національного Заповідника «Софія Київська». Специфіка полягає в наступному: збереження інтер'єру та огорожуючих конструкцій у таких культових спорудах є пріоритетними в порівнянні з комфортними умовами для відвідувачів і співробітників музею, що обов'язково повинно враховуватися при способі експлуатації будівлі (українські чинні нормативи і європейські (EN 15759–1: 2011 року (Е), ЄС 15757).

Слід зазначити, що при спільному використанні пам'яток під час богослужінь підвищується температура і відносна вологість повітря в приміщенні за рахунок вологи, яку привносять відвідувачі. При цьому найчастіше в культових спорудах-пам'ятках наявні системи опалення не можуть нейтралізувати перепади температурно-вологісного режиму, що виникають особливо в холодний і перехідний періоди року.

Температурно-вологісний режим на пам'ятках встановлюється відповідно до ще діючої «Інструкції з обліку та зберігання музейних цінностей, що знаходяться в державних музеях СРСР», 1984; частина 2, де норма з відносною вологістю $\varphi = 50 \pm 5 \%$, температура повітря $t = 18 \pm 2^\circ\text{C}$. Безпечні межі відносної вологості для приміщень, які не оснащені кондиціонерами, складають 50–65 %. Обов'язковою вимогою для збереження і безпечного використання пам'яток є: 1) поступова і повільна зміна температурно-вологісного режиму в період сезонних коливань; 2) допустимі добові коливання температури не повинні перевищувати 2°C і відносної вологості – 5 %.

У Національному заповіднику Софія Київська (НЗСК) знаходяться чотири пам'ятки культової архітектури спільного музейно-церковного використання: Софійський собор, Трапезна, Андріївська та Кирилівська церкви.

Софійський собор. Для вивчення стану мікроклімату в приміщеннях Софійського собору було проведено кілька комплексних досліджень, останні у 2004, 2020 роках [3, с. 92]. Метою проведених досліджень було визначення динаміки зміни параметрів повітряного середовища Собору в холодний, перехідний і теплий періоди року, різних бактеріологічних показників повітря, розподілу температур на внутрішніх поверхнях огорожувальних

конструкцій, освітленості і руху повітря.

Софійський собор характеризується складною організацією внутрішнього простору, утвореного криволінійними поверхнями, масивністю, малими площами віконних і дверних прорізів (2–3 % площі огорожувальних конструкцій), різною товщиною (1,2–1,4 м) огорожувальних конструкцій по висоті будівлі. Дослідження температурно-вологісного режиму Собору показали, що середні значення температури і відносної вологості всередині храму залежать від періоду року і поступово змінюються в залежності від середньомісячної температури зовнішнього повітря.

Різкі добові коливання температури зовнішнього повітря істотно не впливають на зміну температури внутрішнього повітря, що пояснюється великою тепловою інерцією огорожувальних конструкцій Собору і роботою систем опалення та вентиляції. У цілому, в усі періоди року при зростанні відносної вологості зовнішнього повітря відбувається збільшення відносної вологості внутрішнього повітря на всіх рівнях.

При існуючій системі вентиляції та опалення в Соборі (працює з 1952 р.), узагальнення результатів досліджень дозволяє рекомендувати значення параметрів повітряного середовища, які необхідно підтримувати в приміщеннях Собору: в холодний період року $t = 14\text{--}16^\circ\text{C}$, $\varphi = 45\text{--}55\%$; у теплий період року $t = 20\text{--}22^\circ\text{C}$, $\varphi = 50\text{--}60\%$.

У перехідний період системи формування мікроклімату повинні забезпечити поступовий перехід температури внутрішнього повітря від значень температури для холодного періоду до значень температури в теплий період, а в перехідний осінній період – навпаки. При цьому повинна відбуватися кореляція значень параметрів внутрішнього повітря з середніми значеннями температури зовнішнього повітря. Відносна вологість внутрішнього повітря повинна підтримуватися на рівні 50–55 %.

Аналіз впливу кількості відвідувачів на параметри внутрішнього повітря показав, що в залежності від періоду року, кількості відвідувачів, наявності працюючої вентиляції за 4–5 годин відносна вологість збільшується на 5,8 %, а температури – на $2,3^\circ\text{C}$. Тому, в теплий період в Соборі має перебувати приблизно 2000 відвідувачів у день (одночасно не більше 150–200 осіб) і 1000–1500 відвідувачів у день у холодний період (одночасно 100–150 осіб).

У Софійському соборі церковні служби проводяться відносно рідко, але практично в кожному випадку маємо негативні наслідки використання пам'ятки. Особливо це торкнулося Собору останнім часом, коли проводилися такі значущі заходи для країни, як отримання Томосу (15.12.2018) і Інтронізація митрополита Єпіфанія (03.02.2019). Унаслідок проведених заходів були відзначені механічні пошкодження в Соборі у вигляді подряпин і відколів у нижній частині стін храму на монументальному живописі, а також плями іржі на чавунній підлозі XIX ст. Крім того, моніторинг температурно-вологісного режиму до початку заходу, під час богослужіння і після завершення показав підвищення температури і вологості

Рис. 1. Залишки свічок, парафіну на церковному інвентарі Андріївської церкви

повітря. Максимальні значення температури і вологості досягли $16,3^\circ\text{C}$ (центральна нава) і 80,3 % (північні хори) відповідно, що значно перевищує безпечні межі відносної вологості для музейних приміщень (45–55 %). Зафіксовано коливання температури Δt в $2,7^\circ\text{C}$ і відносної вологості повітря $\Delta \varphi$ до 21,4 %, що значно перевищує нормативні показники добових коливань температури і вологості повітря для музейних установ ($t = \pm 2^\circ\text{C}$, $\Delta \varphi = \pm 5\%$). Через різке підвищення вологості в соборі на вікнах I і II поверхів утворився значний конденсат, який привів до намокання і набрякання дерев'яних рам. Розрахункові значення точки роси при даних мікрокліматичних показниках складають $4,8\text{--}10,6^\circ\text{C}$ при вуличній температурі 1°C , що дає обґрунтовану ймовірність появи конденсату також на поверхнях із монументальним живописом у куполі.

Під час богослужіння в Соборі спів виконували три хори та священнослужителі загальною чисельністю близько 200 осіб. Також була використана звукопідсилююча апаратура. Рівень шуму під час співу сягав 88,4 dB (на першому поверсі), 99,6 dB (на другому поверсі). Під час виступів з використанням мікрофона рівень шуму досягав 81,2 dB. Шумові навантаження тривали протягом 3,5 годин. Ці показники значно вищі за показники, що регламентуються для музейних приміщень: еквівалентний рівень – 40 dB, максимальний – 55 dB [2, табл. 1].

Кількість запрошених на богослужіння гостей, священнослужителів у багато разів перевищувала допусти-

Рис. 2. Бруд на мармуровій підлозі, предметах інтер'єра Андріївської церкви

му кількість осіб одночасного перебування в приміщеннях Собору, яка регламентується охоронним договором і дослідженнями [3]. Порушення режимів і правил відвідування собору веде до зміни температурно-вологісного режиму пам'ятки та сприяє погіршенню мікробіологічного стану, який є зараз загрозливим і веде до розмноження виявлених небезпечних для монументального живопису грибів і бактерій.

Андріївська церква – візитна картка Києва, пам'ятка архітектури середини XVIII ст. Автор проекту – відомий архітектор Б. Расстреллі, який створив безліч пам'яток архітектури. В Україні – це Маріїнський палац та Андріївська церква. У храмі зберігся єдиний автентичний іконостас цього автора. З 1992 р. храм спільно використовується музеєм і церквою.

Співробітниками відділу охорони пам'яток архітектури НЗСК і відділу мікробіології Національного науково-дослідного реставраційного центру (ННДРЦ) проводилися дослідження мікроклімату в 2010–2012 рр., у період, коли храм використовувався спільно музеєм та Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ). Дослідженнями визначалася динаміка зміни параметрів повітряного середовища у церкві в холодний, перехідний і теплий періоди року за одночасної фіксації температури і відносної вологості зовнішнього повітря. На Андріївській церкві встановлена автоматична станція з вимірювання температурно-вологісного режиму, яка дозволяє фіксувати по-

казники температури t і вологості ϕ цілодобово на 5 датчиках, розташованих по всьому периметру всередині церкви.

Результати досліджень і спостережень за мікрокліматом показали, що середні значення температури і відносної вологості всередині церкви складають у холодний період: $t = 13\text{--}20^\circ\text{C}$, $\phi = 35\text{--}60\%$; у теплий період: $t = 20\text{--}25^\circ\text{C}$, $\phi = 55\text{--}65\%$ (норма $\phi = 50 \pm 5\%$, $t = 18 \pm 2^\circ\text{C}$).

У той же час, у холодний (січень-лютий) і весняний перехідний (квітень) періоди року, коли проходить значна кількість богослужінь (Різдво, Хрещення, Великдень), відносна вологість усередині будівлі піднімалася до 70% і більше, що відповідно збільшує ймовірність конденсаційного зволоження огорожувальних конструкцій, настінного живопису, іконостаса та у цілому веде до погіршення технічного і мікробіологічного стану будівлі. Під час проведення служб спостерігаються добові коливання температури Δt до $2,5^\circ\text{C}$ і відносної вологості повітря $\Delta \phi$ до 16% при нормі $\Delta t = \pm 2^\circ\text{C}$, $\Delta \phi = \pm 5\%$.

При великому скупченні людей, під впливом продуктів згоряння свічок і лампадного масла, характерних для приміщень, де проводяться богослужіння, для мікроклімату церкви виникає небезпека специфічного забруднення як внутрішнього повітряного середовища, так і інтер'єру: олійного живопису, позолоченого різьблення, ліпнини, мармурової підлоги тощо.

Неодноразово в Андріївській церкві спостерігалось:

- порушення санітарних норм – бруд, залишки свічок, парафіну на церковному інвентарі, мармуровій підлозі, предметах інтер'єру (рис. 1, 2);
- кіптява, викривлення і відшарування фарбового шару на іконах;
- відшарування барвистого шару на стінах, потертості і кіптява на різьбі іконостаса;
- порушення пожежних норм – загоряння свічкових відер, захисних килимків;
- застосування дешевих парафінових свічок.

Липка кіптява, що утворюється в результаті горіння свічок і лампадного масла, глибоко проникає в пори матеріалів. Як показує реставраційна практика, необхідна циклічність серйозних реставраційних втручань у таких випадках становить 5–8 років (у звичайних умовах – близько 20 років). При цьому вкриті кіптявою ділянки розписів практично неможливо розчистити без втрат авторського живопису.

Досвід європейських православних церков свідчить про відмову у використанні свічок усередині храмів, свічники виставляють на вулицю, сіни, а якщо це неможливо з якихось причин, то встановлюють всередині храму над свічками захисні колосники, потужну вентиляційну систему.

Упродовж 2009–2016 рр. проводились протиаварійні та ремонтно-реставраційні роботи Андріївської церкви – зміцнення пагорба і фасадів споруди, із 2017 р. – ремонтно-реставраційні роботи в інтер'єрі. У зв'язку з проведенням робіт з 2017 р. у храмі була припинена діяльність церкви, тоді – УАПЦ. Слід зазначити, що на ремонтно-реставраційних роботах задіяний великий тех-

нічний, фінансовий і людський потенціал: будівельники, архітектори, реставратори, технологи, позолотники, різьбярі та інші спеціалісти. Усі роботи проводяться за рахунок бюджетного фінансування, тобто грошей платників податків, без участі Церкви.

У листопаді 2018 р. святийший Патріарх Варфоломій I – глава Константинопольської Православної Церкви і чільний ієрарх у системі Світового Православ'я – підписав із президентом України Петром Порошенком Договір про взаємодію та співробітництво між Вселенським патріархатом і Україною, згідно з яким Андріївська церква переходить у спільне користування Заповідника і Константинопольської Православної Церкви.

У 2019 р. Міністерством культури України був розроблений і затверджений документ «Режими використання Андріївської церкви». У ньому прописані додаткові умови експлуатації, в яких зазначено в т. ч., що у разі використання церкви як культової споруди передбачається обмеження за кількістю відвідувачів і прихожан до 50 осіб одночасно і введено заборону на використання свічок у інтер'єрі церкви.

Кирилівська церква. Пам'ятка також використовується спільно – музеєм і Українською Православною Церквою (Московського патріархату). Але тут вдалося забезпечити умови більш щадні для збереження мікроклімату всередині храму. Служби відправляються у вихідні та святкові дні, а запалювання свічок суворо заборонено навіть під час богослужінь.

Моніторинг температурно-вологісного стану повітря і будівельних конструкцій церкви здійснюється за допомогою відповідних переносних вимірювальних приладів у ручному режимі, незабаром планується встановлення автоматизованої системи мікроклімату.

Внутрішній простір Кирилівської церкви в основному представляє собою єдиний архітектурний об'єм з хорами в західній частині. Середні значення температури і відносної вологості усередині церкви становлять у холодний період $t = 17-20^{\circ}\text{C}$, $\varphi = 32-46\%$; у теплий період – $t = 18-23^{\circ}\text{C}$, $\varphi = 53-66\%$. Тамбура в церкві немає. Зовнішнє повітря може надходити всередину через вхідні двері та квартирки у вікнах на хорах. У зв'язку з цим температура і вологість біля входу і на хорах може відрізнятись від показників у центрі церкви відповідно на 2°C і 7% .

На мікроклімат усередині Кирилівської церкви істотно впливає вологісний режим фундаментів і стін. У 2002–2005 рр. фіксувалося погіршення стану Кирилівської церкви, активізувалися деформаційні процеси. Головною причиною цих процесів було постійне замочування її ґрунтової основи атмосферними і технічними водами, що спричинило перезволоження кладки стін і повітря всередині церкви, пошкодження штукатурки і фресок, появи висолів і грибка. З метою припинення доступу води до фундаментів і стін церкви в 2006 р. був реалізований проект благоустрою її території. Також німецькою фірмою Drymatec були виконані спеціальні роботи з ме-

тою нормалізації вологості стін церкви на основі методу електроосмосу. На відміну від інших методів осушення метод електроосмосу не викликає пошкоджень будівлі та навколишнього середовища, тому що процес осушення відбувається без застосування хімії та будівельних робіт.

Усього через три місяці роботи осушувальної системи вологість цегли в конструкціях цегли знизилася у 3–4 рази. Надалі зниження вологості було не дуже значним, але стабільним. Унаслідок осушення стін методом електроосмосу значно покращився мікроклімат усередині церкви, відчутно зменшилася вологість повітря, зникла постійна сирість.

Трапезна (Тепла Софія) – пам'ятка архітектури національного значення XVIII ст. З 2016 р. спільно використовується з Українською Православною Церквою (Київського патріархату), наразі Православною Церквою України. В інтер'єрах церкви практично не збереглося автентичного живопису, за винятком двох невеликих фрагментів. У Трапезній також вдалося зберегти умови більш щадні для утримання мікроклімату. Служби відправляються щоденно зранку та ввечері при невеликій кількості віруючих і свічок.

Моніторинг температурно-вологісного стану повітря і будівельних конструкцій Трапезної здійснюється за допомогою переносних вимірювальних приладів у ручному режимі. Середні значення температури і відносної вологості у опалювальний холодний період: $t = 17-19^{\circ}\text{C}$, $\varphi = 33-36\%$, у теплий період: $t = 18-23^{\circ}\text{C}$, $\varphi = 53-66\%$. Колівання температурно-вологісних показників у час проведення богослужінь є в межах норм.

Вивчення параметрів мікроклімату культових споруд спільного використання та розгляд його в якості вирішального чинника збереження музейних колекцій, монументального живопису тощо дозволяє стверджувати, що оптимізація мікроклімату музею – багатофункціональна складна задача, яка вимагає організації комплексного дослідження пам'яток на основі автоматизованих систем моніторингу та управління (АСМУ), спеціальних технічних служб, сучасного технічного оснащення. Натепер, відповідно до сучасних вимог і досліджень на пам'ятках культурної спадщини, необхідне також удосконалення нормативно-правової бази щодо параметрів мікроклімату для культових споруд – пам'яток архітектури України.

На основі моніторингу, наукових і натурних досліджень Заповідник ставить перед собою та вирішує задачі:

- організації і вдосконалення систем опалення, вентиляції та кондиціонування на пам'ятках на основі сучасних наукових та технічних досягнень і з максимальним використанням існуючих інженерних комунікацій;
- мінімізації впливу богослужінь на пам'ятки в цілому (обмеження кількості відвідувачів і прихожан, заборони використання свічок тощо);
- розробки режимів використання, як нормативного документа, для кожної пам'ятки Заповідника, і перш за все – спільного користування.

Здійснення цих заходів сприятиме охороні пам'яток на належному рівні.

ДЖЕРЕЛА

1. Девина Р.А., Илларионова И.В., Ребрикова Н.Л., Бойко В.А., Кронфельд Я.Г., Дорохов В.Б., Логачева Т.В. Микроклимат церковных зданий. Основы нормализации температурно-влажностного режима памятников культовой архитектуры. Москва : ГосНИИР, 2000. 120 с.
2. ДБН В.1.1-31:2013 Захист територій, будинків і споруд від шуму. Київ : Мінрегіон, 2014. 75 с.
3. Науково-виробничий комплекс «Клімат» Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка науково-обґрунтованої концепції температурно-вологісного режиму Софійського собору в ув'язці з системами заміру параметрів мікроклімату». Київ, 2004. 92 с.

Molochkova N.M, Nishchuk L.O. Features of preservation of monuments of shared architecture

Providing the necessary microclimate parameters is quite a challenge for any museum space. Especially for places of worship and ancient temples. According to Ukrainian and European standards, the preservation of the interior and the enclosure structures in places of worship (monuments) is a priority compared to creating comfortable conditions for visitors and staff of the museum, which must be taken into account when operating the building.

The temperature and humidity mode (hereinafter THM) in the monuments is set according to the current standards: relative humidity $\varphi = 50 \pm 5\%$, air temperature $t = 18 \pm 2^\circ\text{C}$. Safe relative humidity limits for non-air-conditioned premises are 50–65 %. For preserving and safe use of monuments it is obligatory required to observe the following permissible limits of daily fluctuations: t up to 2°C and φ up to 5 %. But it should be noted that in case of joint use of monuments – during worship services, these indexes increase due to the moisture brought in by visitors, which leads to deviation from the norms.

There are four cult architecture monuments of joint museum and church use in National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»: St. Sophia Cathedral, Refectory, St. Andre's and St. Cyril's churches.

St. Sophia Cathedral is an architectural monument of the beginning of the 11th century, the oldest and the main temple of the country. According to the conducted researches, providing the existing system of ventilation and heating with long-term adaptation of the building to the conditions of operation, the THM should be within: in the cold season $t = 14-16^\circ\text{C}$, $\varphi = 45-55\%$; in the warm season $t = 20-22^\circ\text{C}$, $\varphi = 50-60\%$

In addition, there should be no more than 150–200 people in the warm period and 100–150 people in the cold period in the Cathedral at the same time.

Church services are held relatively rarely in St. Sophia Cathedral, but in almost every case there are negative consequences of using the monument. Thus, both mechanical damage to the walls and the floor and disturbance of the THM within the Cathedral were observed during the ceremony of presentation of Tomos (December 15, 2018) and the Metropolitan Epiphany's Enthronement (February 3, 2019) with a large gathering of equipment and people (about 700). Fluctuations in temperature Δt of 2.7°C and relative humidity $\Delta \varphi$ of 21.4 % were recorded. Therefore, considerable condensation was formed on the windows of the 1-st and 2-d floors as a result of a sharp increase of humidity in the Cathedral. Dysfunction of the modes contributes to the deterioration of the microbiological condition, which is poses a threat and leads to the reproduction of already identified fungi and bacteria dangerous for monumental painting.

St. Andrew's Church is a landmark of Kyiv, a monument of architecture of the mid-18th century. The author of the project is the famous architect B. Rastrelli. The monument is currently undergoing the process of restoration, including the significantly damaged interiors – through the ruthless use of the monument by the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) since 1992. During the period of joint use in the cold (January–February) and spring transitional (March–April) periods of the year, when a significant number of church services (Christmas, Baptism, Easter) were held, the relative humidity inside the building increased to 70 % and more, and daily fluctuations were Δt up to 2.5°C , $\Delta \varphi$ up to 16 %, which is much higher than the current norms.

Repeatedly in St. Andrew's Church there were 1) violations of sanitary standards (dirt, candle stumps, wax on church inventory, marble floor, interior items); 2) soot (use of cheap paraffin candles), distortion and peeling of the paint layer on the icons; 3) peeling of the colorful layer on the walls, scuffs and soot on the iconostasis carving; 4) violation of fire regulations – burning of candle buckets, protective rugs.

According to the Decree of the President of Ukraine dated 2018, after restoration St. Andrew's Church will be in joint use of the Conservation Area and Orthodox Church of Constantinople.

In 2019, «The regimes of use of St. Andrew's Church» have been developed and approved by the Ministry of Culture. This document contains information about additional conditions of the church operation in case of using it as a place of worship, it provides for a limitation on the number of visitors and parishioners to 50 people at the same time and a prohibition on the use of candles in the interior of the church.

St. Cyril's Church – a monument of architecture of the 12th century – and Refectory (Warm Sophia) – a monument of architecture of 18th century – are also used in conjunction with the Ukrainian Orthodox Church of Moscow and Kyiv Patriarchates. Here it was possible to maintain more comfortable conditions for keeping the microclimate inside the temples. In St. Cyril's Church the services are held on weekends and holidays without candles, in the Refectory (authentic painting is not preserved) – daily with a small number of candles and with a limited number of people.

Key words: architectural monuments, religious buildings, microclimate, temperature and humidity regime, monumental painting, iconostasis, candles, soot, modes of use of the monument.

REFERENCES

1. Devina, R.A., Illarionova, I.V., Rebrikova, N.L., Boyko, V.A., Kronfeld, Ya.G., Dorokhov, V.B. (2000). *Mikroklimat tserkovnykh zdaniy. Osnovy normalizatsii temperaturno-vlazhnostnogo rezhima pamyatnikov kul'tovoy arkhitektury*. [Microclimate of church buildings. The basics of normalizing the temperature and humidity mode of monuments of cult architecture]. GosNIIR, Moscow. [in Russian].
2. DBN V.1.1-31:2013 (2014). *Zakhyst terytorii, budynkiv i sporud vid shumu*. Kyiv: Mynrehion. [in Ukrainian].
3. Arkhiv viddilu NZSK. Zvit pro naukovo-doslidnu robotu (2004) *Rozrobka naukovo-obhruntovanoi kontseptsii temperaturno-volohisnoho rezhymu Sofiiskoho soboru v uviatzi z systemamy zamiru parametriv mikroklimatu*. [Climate Research and Production Complex "Climate" Report on Research Work "The development of a scientifically based concept of the temperature and humidity mode of St. Sophia Cathedral in conjunction with systems of measuring"] Kyiv: Naukovo-vyrobnychiy kompleks «Klimat». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 726.2-523.4:72.02(477) «195/200

О.Д. Романченко

РЕСТАВРАЦІЯ БУДИНКУ МИТРОПОЛИТА АРХІТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЮ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ У 1950-60-х РОКАХ

Стаття присвячена висвітленню історії науково-реставраційних робіт, виконаних у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. на пам'ятці архітектури – Будинку митрополита архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври під керівництвом Є. Пламеницької.

Ключові слова: Будинок митрополита (Митрополичий будинок), реставрація, Києво-Печерська лавра, пам'ятка архітектури, Є. Пламеницька.

Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври, який становить видатну культурну цінність світового значення, зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни. Найбільш значні пошкодження були завдані будівлям і спорудам Верхньої лаври.

Практично відразу після закінчення війни на території Лаври розгортаються масштабні реставраційно-відновлювальні роботи. Ці роботи значною мірою сприяли становленню школи української реставрації, розвитку методології реставраційної справи, формуванню цілої когорти вітчизняних архітекторів-реставраторів.

Метою даної статті є висвітлення невідомих сторінок історії науково-реставраційних робіт, пов'язаних з ім'ям українського архітектора-реставратора Є. Пламеницької,

Рис. 1. Будинок митрополита. Сучасний стан. Загальний вигляд з боку головного фасаду. Фото О. Романченка

які були виконані наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років на одній із знакових пам'яток архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври – Будинку митрополита на території Верхньої лаври.

Євгенія Михайлівна Пламеницька (1927–1994) – одна із зачинателів української реставраційної школи, творчий шлях якої розпочався на об'єктах Лаврського ансамблю. Практично відразу після закінчення Київського державного художнього інституту – з 1953 року вона розпочинає роботу в Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстернях (РСНРВМ). Митрополичий будинок став одним із перших значних творів в її творчій біографії [1].

Указана будівля, яка має винятково складну «будівельну біографію» [2], була резиденцією архимандритів – настоятелів Києво-Печерської лаври, митрополитів Київських і Галицьких [3] (з 1786 р. Лавра була підпорядкована Київському митрополиту, котрий вважався її священноархимандритом). Будівля має статус пам'ятки архітектури національного значення, а також є важливим компонентом, що формує комплекс Соборної площі Верхньої лаври [4] (Рис. 1).

Стан пам'ятки перед початком виконання реставраційних робіт.

Пам'ятка зазнала значних пошкоджень у роки Другої світової війни, зокрема, внаслідок потужного вибуху в Успенському соборі 3-го листопада 1941 року. Під час окупації Києва 1942–1943 рр. значних руйнувань будівлі завдала також німецька контора з розбирання споруд та вилучення металевих і будівельних матеріалів на території Лаври (понад 47% втрат від загального об'єму) [3].

Руйнування і втрати були зафіксовані в акті огляду технічного стану пам'ятки, складеному в січні 1958 року перед початком реставраційних робіт. Акт склали представники РСНРВМ архітектори В. Петичинський, Є. Пламеницька та інженер П. Мезь. Варто зазначити, що від Держзаповідника «Києво-Печерська лавра» в акті вказаний тогочасний інспектор з охорони пам'яток архітектури С. Кілессо – знаний український історик архітектури і мистецтвознавець [5, с. 1–5].

У результаті огляду було встановлено, що загальний стан пам'ятки незадовільний. Повністю відсутні покрівля, перекриття другого і частково першого поверхів, підлоги, заповнення віконних і дверних прорізів, внутрішнє оздоблення. Стіни мали сліди численних перероблень (розбирання, пробивки, домурування). Вінцеві карнизи, верхні частини стін зруйновані. Наличники вікон, горизонтальні тяги в незадовільному стані. Цегляні склепіння

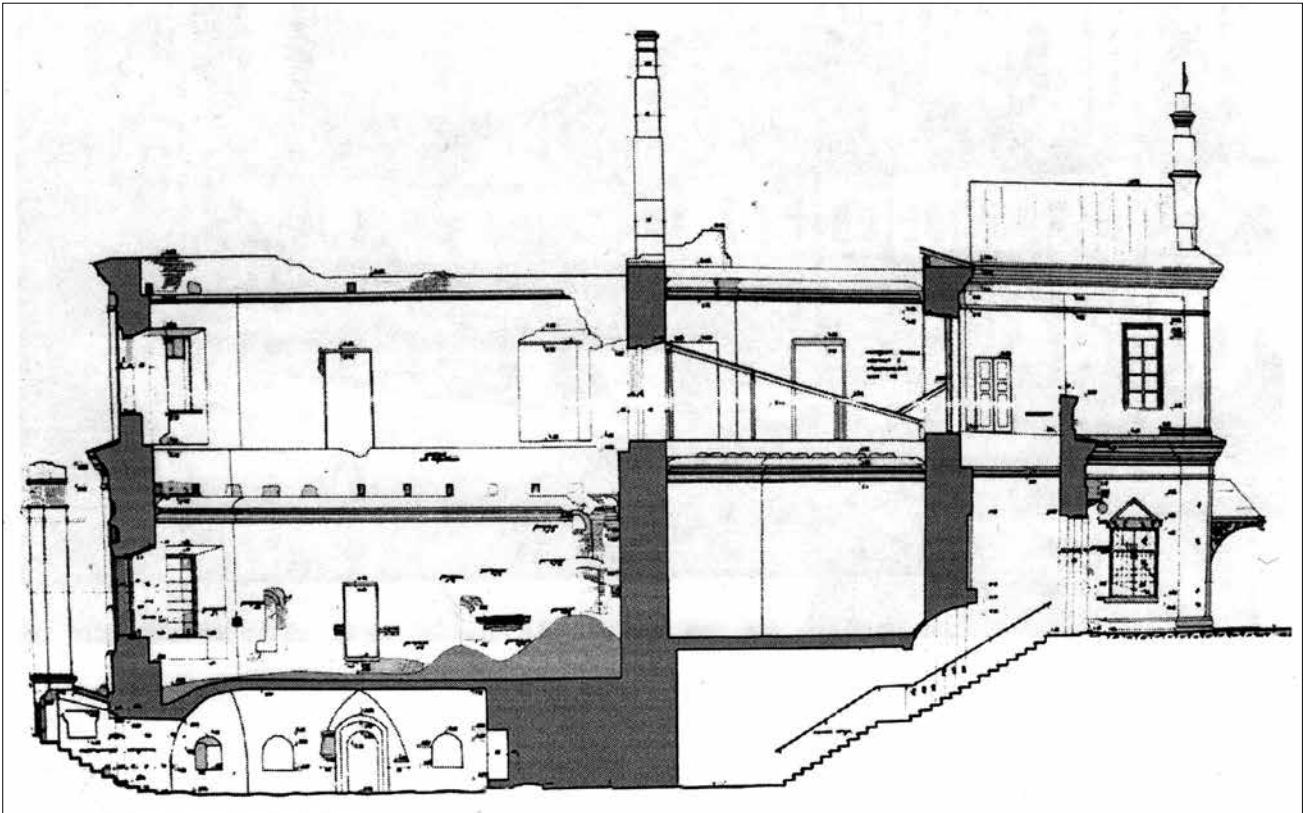

Рис. 2. Поздовжній розріз Будинку митрополита. Обмірне креслення. 1959 р.

в частині приміщень першого поверху втрачені (однак, їхні сліди простежувалися на стінах). Склепіння, що збереглися, перебували переважно в незадовільному стані. Форма всіх віконних прорізів змінена, більшість дверних прорізів пробиті наново, а старі замуrowано. Штукатурка зовні і всередині потребувала повного відновлення. На північному фасаді весь цоколь закритий шаром ґрунту. Від двоярусної тераси на південному фасаді залишилися лише шість пошкоджених цегляних стовпів і кілька прогнилих дерев'яних балок. У цілому, згідно з висновком фахівців, Митрополичий будинок потребував не лише відтворення втрачених конструкцій, але й укріплення існуючих [5, с. 1–5].

Наукові дослідження пам'ятки.

Роботи на пам'ятці здійснювалися у відповідності до чинного на той час пам'яткоохоронного законодавства та науково-методичних документів, зокрема «Інструкції про порядок обліку, реєстрації, утримання, реставрації пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною» (1949 р.) [6, с. 67].

Детальний обмір і натурні дослідження пам'ятки виконали в 1958–1959 рр. архітектори В. Петичинський, Є. Пламеницька, Є. Гусева, А. Кулагін, конструктор В. Захарченко, технік В. Шляховий. На стадії попередніх робіт архітектурно-археологічними обмірами були зафіксовані плани, фасади, розрізи і деталі будівлі (Рис. 2). Під час натурних досліджень виконано 145 зондажів по першому поверху і 27 по другому, здійснено фотофік-

сацію всіх етапів робіт [7, с. 3].

Паралельно науковий співробітник А. Аль вивчав архівні матеріали і історико-літературні джерела [7, с. 3], якими було підтверджено дані, отримані в результаті натурних досліджень. Найдавніший виявлений документ щодо історії спорудження Будинку митрополита датований 1795 роком [7, с. 5].

Під час передпроектних натурних наукових досліджень Є. Пламеницька з'ясувала важливі етапи створення та трансформації об'єкта. Зокрема, спростовано установлені уявлення щодо первісного ядра будівлі [8, с. 55; 9, с. 96]. Встановлено, що її давнє ядро складає одноповерхова трикамерна кам'яниця розміром у плані 32 x 14 м, зведена у 1727 р. [7, с. 30] за часів архімандрита Києво-Печерської лаври Іоанікія Сенютовича [10] на місці знищених пожежею 1718 р. дерев'яних архімандричих покоїв [3].

Натурними дослідженнями було виявлено ряд важливих деталей архітектурно-декоративного оздоблення фасадів давнього ядра будинку, зокрема: пілястри з декоративними нішами, утопаючі профілі яких первісно були пофарбовані в інтенсивно червоний колір. Такого ж кольору були нижні площини профільованого вінцевого карнизу. Між пілястрами влаштовувались віконні прорізи з прямокутними наличниками і лучковими сандриками. Над кожним сандриком і у верхніх частинах пілястр містились круглі декоративні ніші. Профільований вінцевий карниз і цоколь кріпувались на пілястрах [7, с. 20–21]. Всі ці деталі архітектурно-декоративного оздоблення

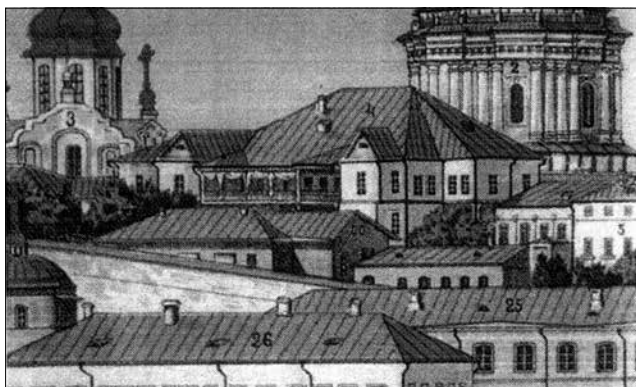

Рис. 3. Загальний вигляд Будинку митрополита з південного сходу. Хромолітографія. 1902 р. Фрагмент

робили фасади будівлі, вирішеної у бароковій стилістиці, дуже пластичними.

З'ясовано, що на південному фасаді вхід був розміщений у центрі середнього приміщення, але дещо зміщений від осі (при цьому пілястри розміщено симетрично – по чотири). На головному північному фасаді вхід містився точно по центру будівлі, однак пілястри розміщувалися несиметрично: справа – п'ять, зліва – чотири [7, с. 34]. Таке рішення, очевидно, зумовлювалося необхідністю парадного вирішення головного фасаду будівлі – вхід до неї мав бути по центру вінцевого фронтона.

Було встановлено, що первісний трикамерний одноповерховий будівельний об'єм уже через чотири роки стає двоповерховим з північним тамбуром. Також з'ясовано, що у 1752–1761 рр. (у період керування Лаврою архімандрита Луки (Білоусовича) [10] відбулася важлива трансформація будівлі – паралельно до вже існуючого двоповерхового об'єму на відстані близько двох метрів із південного боку приєдналися ще один П-подібний у плані двоповерховий корпус. Перепад відміток цоколів північного і південного корпусів складав близько 20 см [7, с. 18]. У 1823 р. обидва ці корпуси об'єднали спільним дахом [7, с. 32].

З метою збереження конструкційної міцності прилеглої давнішої трикамерної споруди, а також зважаючи на складний характер рельєфу, двоповерховий корпус добудований до неї з двометровим відступом. Підвищенню стійкості прибудованого корпусу, розташованого у зсувонебезпечній зоні, сприяли влаштовані під ним підвальні приміщення.

Вбачається необхідним наголосити, що в результаті цієї добудови Будинку митрополита перетворився із дещо архаїчної трикамерної кам'яниці у модерну монументальну будівлю палацового типу із парадним чоловим фасадом та тильним фасадом із широкою терасою, фланкованою гранчастими ризалітами, зорієнтованими в бік Митрополичого саду [11, с. 231]. Гранчасті ризаліти південного фасаду лаврського Будинку митрополита, власне, є алюзією на подібні фасадні елементи Митрополичого будинку Києво-Софійського монастиря.

Протягом XIX – початку XX ст. Митрополичий будинок з усіх боків обріс численними архітектурними на-

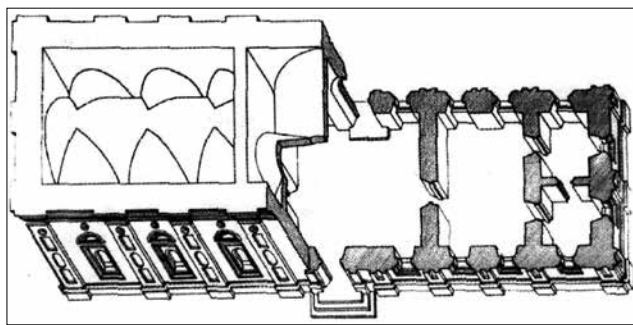

Рис. 4. Реконструкція Будинку митрополита на перший будівельний період. Автор Є. Пламєницька. 1963 р.

шаруваннями в стилістиці історизму та еклектики, майже повністю втративши риси барокового палацу (Рис. 3).

Особливо значною за об'ємом була домова Серапіонівська (після перебудови – Михайлівська) церква, прибудована у 1809 р. до південно-західного кута Митрополичого будинку [7, с. 6]. Кардинальні перебудови цієї церкви, виконані у другій половині XIX ст., значно змінили первісну композицію пам'ятки. Остаточо давня частина будівлі повністю зникла за пізнішими нашаруваннями у 1904–1905 рр., коли її східну частину розібрали і натомість прибудували великий двосвітний об'єм Благовіщенської церкви, а невдовзі за одноповерховою прибудовою зникла частина первісного північного фасаду [7, с. 7].

Етапність зведення та перебудов цієї визначної історичної будівлі, які були встановлені під час досліджень, викладено в статті Є. Пламєницької «Атрибуція споруди, зображеної на гравюрі 1758 р.» [12]. Авторка проілюструвала статтю власною графічною реконструкцією первісного вигляду Митрополичого будинку станом на 1727 рік (Рис. 4).

Аналізуючи об'ємно-просторове вирішення первісного ядра Митрополичого будинку та порівнюючи його з спорудами лаврської друкарні і книгарні, Є. Пламєницька висловила думку щодо існування на початку XVIII ст. на території Лаври «архітектурної школи, котра й розробляла певний тип споруд» [12, с. 145]. У даному випадку, очевидно, мова може йти про існування не школи, а будівельної артілі. Силами цієї артілі після катастрофічної пожежі 1718 року на території Верхньої лаври у стислі терміни було зведено декілька трикамерних кам'яниць для забезпечення першочергових потреб функціонування монастиря. Зведені кам'яниці являли собою «модульні» споруди, близькі до народного житлового будівництва типу «хата на дві половини». Наразі ці кам'яниці можна простежити, зокрема, у будівельних об'ємах корпусів № 7, 12, 20 Верхньої лаври. Разом з тим, слушним видається твердження Є. Пламєницької щодо участі у спорудженні Митрополичого будинку Степана Ковніра [12, с. 145]. Цей «кам'яного будівництва майстер» на початку XVIII ст. брав активну участь у відбудовчих роботах у Лаврі [13, с. 105].

Розроблення проєкту реставрації.

Проєкт реставрації Будинку митрополита розроблявся згідно з плановим завданням, виданим дирекцією Київ-

Рис. 5. Західний фасад Будинку митрополита. Сучасний стан. Фото О. Романченка

ського державного заповідника-музею «Києво-Печерська лавра» з метою його пристосування для розміщення музею українського мистецтва [14, с. 1–2]. Пристосування пам'ятки для музейної функції дозволяло максимально повно розкрити її історико-культурну цінність. При цьому передбачалося розташування на першому поверсі адміністративних кімнат, на другому – виставкових приміщень. Однією з основних умов такого характеру пристосування пам'ятки було виключення зустрічних потоків екскурсантів. Планове завдання передбачало здійснення авторського нагляду за виконанням реставраційних робіт, а після їх завершення складання наукового звіту. Окремо відзначалося, що в процесі реставрації можливі додаткові дослідження з обов'язковою їх фотофіксацією [14, с. 1–2].

Концепцією реставрації передбачалося «чим більше звільнити пам'ятку від пізніших архітектурних нашарувань, які не являють собою ніякої художньої цінності і повернути пам'ятці її первісний вигляд, тим самим доповнити ще одним архітектурним витвором XVIII ст. чудовий ансамбль Києво-Печерської лаври» [15, с. 2].

Завдання проекту реставрації Митрополичого будинку полягало у його відновленні станом на 1823 р., тобто реставрації двох барокових корпусів під спільним дахом, із частковим збереженням одноповерхової південно-захід-

ної прибудови колишньої домової церкви. Усі інші прибудови, а саме: двоповерховий балкон на кам'яних стовпах з боку південного фасаду, двоповерхова прибудова на західному фасаді і одноповерхова прибудова на північному розбиралися. Фасади передбачалося відновити в первісному вигляді з реставрацією та відтворенням барокових архітектурно-декоративних деталей і елементів, знищених під час перебудов, сліди яких, однак, чітко читалися на площинах фасадів [7, с. 8].

Під час розроблення проєктних рішень певні складності виникли з реставрацією західного фасаду. Після знесення пізнішої двоповерхової прибудови на цьому фасаді оголилася вертикальна щілина-коридор шириною близько двох метрів, який розділяв паралельно розташовані північний і південний корпуси. Проєктом пропонувалося два варіанти вирішення західного фасаду. Перший варіант передбачав маскування щілини цегляною стінкою із віконним прорізом урівень із загальним фасадом. Другий варіант, який був прийнятий за основу, привертав до себе увагу креативністю рішення: відверто розкрита щілина між корпусами заповнювалася прозорою стінкою із армованих склоблоків, чим підкреслювалася різночасність північного і південного корпусів (Рис. 5). При цьому, профілі цоколів, вінцевих і міжповерхових карнизів

Рис. 6. Правий ризаліт південного фасаду Будинку митрополита з боку Митрополичого саду. Фото кінця 1950-х рр.

обох корпусів огинали зовнішні кути і заходили в цю щілину між корпусами [7, с. 8–9].

На тильному південному фасаді замість двоповерхової галереї, що перебувала в аварійному стані і підлягала демонтажу, передбачалося відновити первісну дерев'яну веранду, вихід на яку мав здійснюватися через західний проріз східного ризаліту [7, с. 9] (Рис. 6).

Планування інтер'єрів Митрополичого будинку відновлювалося на період 1727–1809 рр. за виключенням північно-східних кімнат першого і другого поверхів, демонтованих під час зведення Благовіщенської церкви в 1905 році [7, с. 9].

Таким чином, авторка проєкту реставрації пам'ятки Є. Пламєницька, діючи в межах тогочасної пам'яткоохоронної парадигми, успішно реалізувала поставлені завдання щодо реставрації та пристосування пам'ятки. Запропоновані рішення відображали тогочасний рівень розвитку пам'яткознавства і вважалися прийнятними, оскільки постулати Міжнародної хартії про збереження та реставрацію пам'яток і визначних місць (Венеційська хартія) щодо «збереження нашарування різних епох, привнесених у створенні пам'ятки» [16, с. 78], а також про те, що «збереження єдності стилю не є метою процесу реставрації» [16, с. 78] ще не були офіційно сформульовані (Венеційська хартія прийнята ІКОМОС у 1965 році).

Разом з тим, на ухвалення проєктних рішень певний

Рис. 7. Проведення реставраційно-відновлювальних робіт на Будинку митрополита. Загальний вигляд з півдня. Фото початку 1960-х рр.

вплив мали ідеологічні мотиви. Зокрема, знесення другого поверху західної прибудови, в якій містилася домована церква, відповідало тогочасним партійним та урядовим рішенням про посилення антирелігійної кампанії. У руслі цих рішень засуджувалась участь державних органів у реставрації культових споруд, що не мають визначної наукової, історичної та художньої цінності або втратили її внаслідок руйнування і перебудов [17, с. 21].

Реставраційні роботи на пам'ятці.

Перед початком реставраційних робіт по всіх фасадах було проведено очищення стін від пошкодженого штукатурного шару, заін'єктовано тріщини, заповнено цеглою вибоїни. Верхні вивітрені ряди кладки стін і вінцевих карнизів підлягали розбиранню і перекладанню. Склепіння мали ремонтуватися тільки із застосуванням цегли, але не дірчастої. Цегла, отримана від розбирання як внутрішніх, так і зовнішніх стін, підлягала повторному використанню. Фасади передбачалося не штукатурити, а затирати вапняним розчином товщиною не більш 0,5 см і не під «правило», а брезентовою рукавицею та білито вапном [15, с. 5] (Рис. 7).

Втрачені конструкції вальмового даху із слуховими вікнами відбудовувались дерев'яними, покрівля виконувалась з металу. Під час виконання покрівельних робіт було виявлено сліди первісного прилягання конструкцій даху митрополичого будинку до торця західної стіни сусідньої Благовіщенської церкви і замість проєктного рішення, згідно з яким гребінь даху підходив до стіни, реалізовано інше – він підійшов до неї вальмом з ухилом [7, с. 12].

Стіни і склепіння в інтер'єрах передбачалося густо затирати вапняним розчином і білити. Підлоги першого і другого поверхів відтворювалися дощатими. Стелі другого поверху відтворювалися плоскими дерев'яними з різьбленими балками. Усі столярні роботи виконувались із дуба, за виключенням внутрішніх рам вікон. Відомо, що інтер'єри будівлі первісно були пишно декоровані настінними розписами [7, с. 56], однак документальних свідчень про їх виявлення під час натурних досліджень кінця 1950-х – початку 1960-х років віднайти не вдалося.

Рис. 8. Виконання реставраційних робіт об'єму двоповерхового тамбура з боку головного фасаду Будинку митрополита. Фото початку 1960-х рр.

Незадовго до завершення виконання реставраційних робіт замовник – Музей українського мистецтва – побажав змінити рішення щодо входу в музей (згідно з проектом вхід передбачався із східної сторони тамбура, на його первісному місці). Йдучи назустріч побажанню замовника, авторка проекту перенесла головний вхід на північний фасад тамбура на місце віконного прорізу (при цьому зберігалася верхня частина наличника цього віконного прорізу і трикутний сандрик над ним) (Рис. 8). По другому поверху після додаткових досліджень було віднайдено первісне профілювання наличників віконних прорізів [7, с. 16].

Реставраційні роботи на пам'ятці проводились протягом 1959–1963 рр. під керівництвом виконробів Тузмана, Варламенка, Ковальова, Малиновського [7, с. 4] (на жаль, імена цих осіб в архівних документах відшукати не вдалось). У травні 1963 року об'єкт був прийнятий в експлуатацію державною комісією з оцінкою «відмінно» [7, с. 4].

Під час проведення реставраційно-ремонтних робіт Є. Пламеницька зафіксувала такі відступлення від проекту:

- закладення прорізу на західному фасаді між північним і південним корпусами виконано не склоблоками, а простим склом (Рис. 9);
- на південному фасаді не відтворено втрачену дерев'яну терасу, тому проєктовані два виходи на неї не зроблені;
- на північному фасаді одноповерхового західного об'єму не виконані профільовані наличники віконних і двер-

Рис. 9. Закладення прорізу на західному фасаді між північним і південним корпусами Будинку митрополита. Сучасний стан. Фото О. Романченка

них прорізів, оскільки їхні сліди не знайдені;

- на північному фасаді основного об'єму не розібрали одноповерхову прибудову, а також на місці первісного лівого вікна тамбура зроблено дверний проріз; у зв'язку із цим запроєктований вхід із східного боку тамбура був закладений;

- передбачене проектом пофарбування декоративних елементів фасадів у первісний червоний колір (кругла ніша пілястри, валик над нею, нижні полочки вінцевого карниза першого поверху і наличників віконних прорізів цього ж поверху) не виконано.

Запропонований автором проекту альтернативний варіант пофарбування (частина декоративних елементів західного фасаду) також не виконано. Із усіх перелічених відхилень автор проекту вважала останню і передостанню позиції такими, які найсуттєвіше вплинули на первісний вигляд пам'ятки [7, с. 17–18].

Слід відзначити, що окремі нереалізовані проєктні рішення залишаються актуальними і на даний час. Зокрема, це стосується відтворення втраченої дерев'яної веранди, яка дозволила б надати завершеності садовому фасаді Будинку митрополита. Також видається доречним виконати хоча б фрагментарне відтворення поліхромії деко-

ративних елементів фасаду будинку. Під час виконання чергових ремонтних робіт на пам'ятці варто було б повернутися до авторського рішення щодо засклення щільни на західному фасаді між північним і південним корпусами склоблоками.

Дослідження пам'ятки в процесі реставраційно-ремонтних робіт.

Під час виконання реставраційних робіт на пам'ятці з'явилась можливість зробити глибинні зондажі для уточнення часу появи двоповерхового тамбура на північному фасаді. Зондаж показав, що міжповерховий карниз у місці прилягання тамбура до північної стіни проходить по північній стіні. Також по другому поверху між північною стіною корпусу і тамбуром виявлена перев'язка, а по першому її не було [7, с. 28]. Таким чином, у результаті натурних досліджень доведено, що первісно одноповерховий об'єм не мав тамбура.

У процесі реставрації було запропоновано відтворити на другому поверсі тамбура головного (північного) фасаду великий віконний проріз замість існуючих двох менших (підстава: обмірне креслення архітектора А. Меленського, який зафіксував північний фасад у першій третині XIX ст.) [8, с. 55]. На бокових фасадах тамбура, на цьому ж поверсі вирішено залишити існуючі вікна, оскільки не виявлено достатніх підстав для їх зміни [7, с. 29].

У зв'язку з прокладенням теплотраси під час реставраційних робіт з'явилась можливість з'ясувати наявність підвалу під північним корпусом. У ході робіт було виявлено відгалуження підземного ходу довжиною 6 метрів, що закінчувалося цегляною закладкою. Подальші дослідження підвалів під Митрополічим будинком не проводились. Отримані дані дозволили автору проекту висловити припущення, що під північним корпусом Будинку митрополита можлива наявність підвалу, пов'язаного із загальною системою підземних ходів Верхньої лаври [7, с. 26–28].

Висновки.

Проект реставрації Митрополічого будинку та роботи, виконані на його підставі наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, ілюструють важливий етап післявоєнної відбудови Лаврського ансамблю, а також тогочасний рівень розвитку реставрації пам'яток архітектури як наукової дисципліни. Проектні рішення щодо максимального розкриття первісного об'єму пам'ятки, суб'єктивні оціночні судження щодо художнього рівня пізніших нашарувань, знесення пізніших прибудов (зведених за участю відомих архітекторів, зокрема, П. Спарро, І. Владимиrowa, Л. Станзані та ін.) [3] на сьогодні вбачаються недостатньо переконливими, однак на той час вони вважалися прийнятними. До того ж, у 1950-х – 1960-х роках на державному рівні посилювалась ідеологічна боротьба з релігією, що також певним чином вплинуло на проектні рішення. Разом із тим, слід відзначити високий рівень проведених натурних наукових досліджень пам'ятки (архітектурно-археологічні обміри, численні зондажі та шурфи; дослідження архівних документів, фотофіксація

результатів досліджень), які дозволили встановити будівельну історію цієї пам'ятки.

Загалом, проект реставрації Будинку митрополита – цінної пам'ятки цивільної української мурованої архітектури початку XVIII ст. – є етапним твором визначного українського архітектора-реставратора Є. Пламєницької, реалізація якого певною мірою забезпечила цілісність архітектурного комплексу Соборної площі Верхньої лаври у стилістиці українського бароко, що стало вагомим фактором ухвалення рішення про внесення ансамблю Києво-Печерської лаври до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Визначна універсальна цінність цього об'єкта всесвітньої спадщини багато в чому є результатом проведених на його будівлях-пам'ятках комплексних реставраційних робіт у 1950–60-х роках.

ДЖЕРЕЛА

1. Логвин Н. Євгенія Пламєницька. URL: <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/554-Євгенія-Пламєницька/>.
2. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. Дом митрополита (корпус № 2). URL: http://www.alvoshin.ru/Files/publika/pamyatniki_ua1/pamyatniki_ua1_078.html.
3. Будинок митрополита 1727–1867, в якому проживали відомі церковні та державні діячі. Звід пам'яток історії та культури. URL: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/lavra/verhnya-teritoriya-lavri-1120-st/budinok-mitropolita-1727-1867-v-yakomu-prozhivali-vidomi-tserkovni-ta-derzhavni-diyachimistilis-upravlinnya-lavrskogo-muzeyu-kultiv-ta-pobutu-i-vseukrayinskogo-muzeynogo-mistechka-viddil-stankovogo>.
4. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Будинок митрополита». Документ НКПІКЗ.
5. Проект реставрации памятника архитектуры нач. XVIII в. бывшего митрополитического дома (корпус № 2) Киево-Печерской Лавры. Республиканские специальные научно-реставрационные производственные мастерские Госстроя УССР. Научно-исследовательский и проектный сектор. Автор проекта реставрации Е.М. Пламєницькая. Київ, 1960. Архів інституту УкрНДІпроектреставрація.
6. Орленко М. Проблеми та методи реставрації пам'яток архітектури України (XI – поч. XX ст.) Дисертація. КНУБА, МОН України. Київ, 2018. URL: http://www.knuba.edu.ua/ukr/wp-content/uploads/2016/10/dis_Orlenka.pdf.
7. Отчет о реставрационных работах на памятнике архитектуры XVIII в. – бывшем Митрополитическом доме (корпус № 2) в Киево-Печерском государственном историко-культурном заповеднике. Государственный комитет по делам строительства Украинской ССР. Научно-исследовательский и проектный сектор Республиканских специальных научно-реставрационных производственных мастерских. Автор проекта реставрации архитектор Пламєницькая Е.М. Київ, 1965. Архів інституту УкрНДІпроектреставрація.
8. Сіткарьова О. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII – XX століття. Київ : Головкивархітектура, НДІТІ-АМ., 2001. 335 с.
9. Дятлов В. Києво-Печерская Лавра. Київ : Типографія Києво-Печерської Лаври, 2008. 446 с.
10. Києво-Печерская Лавра. Настоятели и наместники. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Киево-Печерская_лавра#Настоятели_и_наместники.
11. Романченко О. Формування розпланувальної структури Митрополічого саду Києво-Печерської лаври. *Церква наука суспільство: питання взаємодії*. Матеріали XV Міжнародної наукової конференції. Київ : 2017. 314 с.
12. Пламєницька Є. Атрибуція споруди, зображеної на гравюрі 1758 р. *Українське мистецтвознавство*. Республіканський міжвідомчий збірник. Випуск 3. Київ : Наукова думка, 1969. С. 137–145.
13. Сіткарьова О. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври XVII–XX ст. Частина III, Том 3. Київ : «Хімджест», 2009. URL: http://www.mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-images/pdfs/Sitkaryova_Formuvannya-part3-t3.pdf.
14. Плановое задание на составление проекта ремонтно-реставрационных работ по памятнику архитектуры XVIII в. – XIX в. бывший дом митрополита (корпус № 2) Государственного заповедника-музея «Киево-Печерская Лавра». Министерство строительства УССР. Инспекция по охране памятников архитектуры. Київ, 1958. Архів інституту УкрНДІпроектреставрація. С. 1–2.

15. Пояснительная записка к проекту реставрации памятника архитектуры XVIII в. – бывшего Митрополичьего дома (корпус № 2) в Госзаповеднике «Киево-Печерская Лавра». Республиканские специальные научно-реставрационные производственные мастерские Госстроя УССР. Научно-исследовательский и проектный сектор. Автор проекта реставрации Е.М. Пламеницкая. Київ, 1960. Архів інституту UkrNDIproektrestavracija.

16. Міжнародна хартія про збереження та реставрацію пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. С. 77–79.

17. Романченко О. Проблеми і тенденції реставраційної практики середини ХХ – поч. ХХІ ст. (на прикладі церкви Феодосія Печерського в Києві). *Сіверщина в історії України*. Вип. 11. Глухів-Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2018. С. 19–26.

Romanchenko O.D. Restoration of the Metropolitan's House architectural ensemble of the Kyiv-Pechersk Lavra in the 1950s and 1960s

The architectural ensemble of the Kyiv-Pechersk Lavra, which is has an outstanding cultural value of world importance, was devastated during the Second World War. After the War, large-scale restoration and restoration works were launched in the Lavra, which contributed to the establishment of a Ukrainian restoration school, the development of a restoration methodology, and the formation of talented restoration architects. In particular, in the late 1950s – early 1960s, restoration works under the direction of Yevhenia Plamenytska were performed on the iconic monument of the Kyiv-Pechersk Lavra – the Metropolitan's House. This monument suffered significant damage during the Second World War. In general, the Metropolitan's House required not only the restoration of the lost structures, but also the strengthening of the existing ones. The work on the monument was carried out in accordance with the current legislation on conservation and scientific and methodological documents. Along with detailed measurements and full-scale studies of the monument, archival materials and historical sources were studied.

In the process of scientific research Ye. Plamenytska revealed important stages of creation and transformation of the object, in particular, refuted established ideas about its original nucleus, and also revealed a number of important details of the original architectural and decorative decoration of the facades. It is also revealed that in 1752–1761, as a result of the transformations, the Metropolitan's House was transformed from an archaic three-chamber building into a palace-type building. However, during the XIX – early XX centuries numerous additions were made to the Metropolitan's House which led to the almost complete loss of the features of the Baroque palace.

The project of restoration of the Metropolitan's House was designed to adapt it to the Museum of Ukrainian Art. The restoration concept intended to free the monument from architectural layers that have no artistic value and to restore the monument to its original appearance. The implementation of the project decisions was influenced by ideological motives related to the strengthening of the anti-religious campaign by the Soviet authorities. Restoration work was carried out during 1959–1963. Some project decisions that failed in those years remain relevant today.

Project of restoration of Metropolitan's House is a stage work of Ye. Plamenytska. Realization of this project provided stylistic integrity of architectural ensemble of Kyiv-Pechersk Lavra to a certain extent, that became a important factor in behalf of decision-making about entering of this ensemble in the UNESCO World Heritage List.

Key words: House of Metropolitan (Metropolitan's House), restoration, Kyiv-Pechersk Lavra, architectural monument, Ye. Plamenytska.

REFERENCES

1. Lohvyn, N. Yevhenia Plamenytska. Retrieved from <https://forum.zamki-kreposti.ua/topic/554-євгенія-пламеницька/> [in Ukrainian].
2. Pamjatniki gradostroitelstva i architektury Ukrainskoj SSR. Illustrirovannyj spravocnik-katalog. Dom mitropolita. (korpus № 2). [Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR. Illustrated directory-catalog. Metropolitan's House. (Building № 2). Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/pamyatniki_ua1/pamyatniki_ua1_078.html [in Russian].
3. Budynok mytropolita 1727-1867, v yakomu-prozhivali-vidomitserkovni-ta-derzhavni-diyachi. Zvid pamjatok istorii ta kultury. [Metropolitan's House 1727-1867, home to prominent church and government figures. A collection of historical and cultural monuments.]. Retrieved from <http://pamyatky.kiev.ua/streets/lavra/verhnya-teritoriya-lavri-1120-st/budinok-mitropolita-1727-1867-v-yakomu-prozhivali-vidomitserkovni-ta-derzhavni-diyachi-mistilis-upravlinnya-lavrskogo-muzeyu-kultiv-ta-pobutu-i-vseukrayinskogo-muzeynogo-mistechka-viddil-stankovogo> [in Ukrainian].
4. Pasport pamjatky kulturnoi spadschyny "Budynok mytropolita". Document of National Kyiv-Pechersk historical and cultural reserve (NPKHCR). [in Ukrainian].

5. Archive of Institute UkrNDIproektrestavracija. (1960). Projekt restavracji pamjatnika architektury nach. XVIII v. byvshego mitropolichjego doma (korpus 2) Kyievo-Pecherskoj Lavry. Respublikanske specialnye nauchno-restavracionnye proizvodstvennye masterskie Gosstroja Ussr. Nauchno-issledovatel'skij i projektnyj sector. Avtor projekta restavracji Y.M.Plamenytska. [in Russian].

6. Orlenko, M. (2018). *Problemy ta metody restavracji pamjatok architektury Ukrainy (XI – poch. XX st.)*. [Problems and methods of restoration of monuments of architecture of Ukraine (XI - beginning of XX century)]. (Candidate's ththesis). Kyiv. Retrieved from http://www.knuba.edu.ua/ukr/wp-content/uploads/2016/10/dis_Orlenka.pdf [in Ukrainian].

7. Archive of Institute UkrNDIproektrestavracija. (1965). Otchet o restavracionnyh rabotach na pamjatnike architektury XVIII v. – byvshego mitropolichjem dome (korpus 2) v Kyievo-Pecherskom gosudarstvennom istoriko-kulturnom zapovednike. Gosudarstvennyj komitet po delam stroitelstva Ukrainskoj SSR. Nauchno-issledovatel'skij i projektnyj sector Respublikanskich specialnyh nauchno-restavracionnyh proizvodstvennyh masterskih. Avtor projekta restavracji architektov Plamenytska Y.M. Kyiv. [in Russian].

8. Sitkarova, O. (2001). *Arhitektura Kyievo-Pecherskoj Lavry kincja XVII – XX stolittja*. [Architecture of the Kyiv-Pechersk Lavra at the end of XVII – XX centuries.]. Kyiv: Golovkyivarchitektura, NDITIAM. [in Ukrainian].

9. Djatlov, V. (2008). *Kyievo-Pecherskaja Lavra [Kyiv-Pechersk Lavra]*. Kyiv: Typografija Kyjevo-Pecherskoj Lavry. [in Russian].

10. Kyievo-Pecherskaja Lavra. Nastojateli i namestniki. [Kyiv-Pechersk Lavra. Priors and governors]. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Киево-Печерская_лавра#Настоятели_и_наместники. [in Russian].

11. Romanchenko, O. (2017). Formuvannja rozplanuvalnoji struktury Mytropolichjogo sadu Kyievo-Pecherskoj lavry. Cerkva – nauka – suspilstvo: pytannja vzajemodii. [Formation of the planning structure of the Metropolitan Garden of Kyiv-Pechersk Lavra. Church - Science - Society: Issues of Interaction.]. *Materials of the XV International Scientific Conference*, p. 314. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Plamenytska, Ye (1969). Atrybucija sporudy, zobrazenoji na gravjuri 1758 r. [Attribution of a building depicted on an engraving of 1758.]. *Ukrainske mystectvoznavstvo. Respublikanskij mizhvidomchij zbirnyk - Ukrainian Art Studies. Republican Interagency Collection*. Issue 3, pp. 137-145. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

13. Sitkar'ova, O. (2009). *Formuvannia arhitekturnoho ansamblju Kyivo-Pecherskoj Lavry XVII-XX st.* [Formation of architectural ensemble of Kyiv-Pechersk Lavra of XVII – XX centuries.]. Part III, volume 3. Kyiv: Himdzhest. Retrieved from http://www.mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-images/pdfs/Sitkaryova_Formuvannya-part3-t3.pdf. [in Ukrainian].

14. Archive of Institute UkrNDIproektrestavracija. (1958). Planovoje zadanie na sostavlenie projekta remontno-restavracionnyh rabot po pamjatniku architektury XVIII v. – XIX v. byvshego mitropolita (korpus 2) Gosudarstvennogo zapovednika-muzeja "Kyievo-Pecherskaja Lavra". Ministerstvo stroitelstva Ussr. Inspekciya po ohrane pamjatnikov architektury., p. 1-2. [in Russian].

15. Archive of Institute UkrNDIproektrestavracija. (1960). Pojasnitel'naja zapiska k projektu restavracji pamjatnika architektury XVIII v. – byvshego Mitropolichjego doma (korpus 2) v Goszapovednike "Kyievo-Pecherskaja Lavra". Respublikanskije specialnye nauchno-restavracionnye proizvodstvennye masterskije Gosstroja Ussr. Nauchno-issledovatel'skij i projektnyj sector. Avtor projekta restavracji Y.M.Plamenytska. Kyiv. [in Russian].

16. Mizhnarodna hartija pro zberezhennia ta restavraciju pamjatok i vyznachnyh misc (Venecianska hartija). Mizhnarodni zasady ohorony neruhomoji kulturnoji spadschyny. (2008). [International Charter for the Preservation and Restoration of Monuments and Landmarks (Venice Charter). International principles for the protection of immovable cultural heritage.], p. 77-79. Kyiv: Fenix. [in Ukrainian].

17. Romanchenko, O. (2018). Problemy i tendencii restavracijnoji praktyky seredyny XX – pochatku XXI st. (na prykladi cerkvy Feodosija Pecherskoho v Kyjevi). [Problems and tendencies of restoration practice in the middle of the XX - beginning XXI century (on the example of Theodosius Pechersky Church in Kyiv)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 11, p. 19-26. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 75.052.025.4:[691:27-523.42(477-25)]

**І.А. Черевко
В.О. Зайцева
Д.В. Літвінчук**

ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОГОСТІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ З МЕТОЮ ВИЗНАЧЕННЯ ЧИННИКІВ ПОГІРШЕННЯ СТАНУ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ ТА РОЗРОБКИ ЗАХОДІВ З ЙОГО ЗБЕРЕЖЕННЯ

Одним із головних факторів погіршення стану монументально-го живопису церкви Спаса на Берестові, що проявляється у локальних обрушеннях штукатурної основи, втраті та відшаруванні фарбового шару, утворенні наростів солей тощо, є перезволоження його штукатурної основи. Актуальним на сьогодні є визначення головних чинників впливу на стан живопису, розробка програми його реставрації. У вересні 2015 року для висушування стін в інтер'єрі церкви було встановлено електромагнітний пристрій Solumi-K-2000, який має перешкоджати капілярному підйому вологи вгору по муруванню стін. У результаті інструментальних досліджень мікрокліматичних умов та вологості будівельних матеріалів (штукатурних розчинів і цегли), започаткованих у 2015 році, визначено можливі чинники, що призводять до перезволоження (порушення температурно-вологісного режиму, капілярне підсмоктування), надано рекомендації щодо розробки заходів зі збереження живопису. Слід відзначити, що дослідження вологості будівельних матеріалів та залежності показників вологості матеріалів від впливу на них зовнішніх кліматичних та мікрокліматичних умов не дає чіткої відповіді на питання, що ж є головним чинником впливу – прямої кореляції між значеннями вологості матеріалів та абсолютної вологості повітря (як зовні, так і в інтер'єрах пам'ятки) загалом не зафіксовано. Абсолютні значення показників вагової вологості будівельних матеріалів коливаються в межах 1–4 %, що є допустимим для збереження та нормальної експлуатації пам'ятки. Для збереження живопису рекомендовано впровадити примусове коригування показників температурно-вологісного режиму (припливно-витяжна вентиляція з підігрівом/осушенням повітря), провести комплексні консерваційно-реставраційні заходи.

Ключові слова: церква Спаса на Берестові, монументальний живопис, інструментальні вимірювання, вологість будівельних матеріалів, температурно-вологісний режим, збереження.

Церква Спаса на Берестові є різновіковою спорудою (XI–XIX ст.), частини якої виконані з різних будівельних матеріалів. Вона розташована на території з відносно рівним рельєфом; з північного та східного боків ділянка оточена земляним валом Спаського бастиону, окрім того рівень підлоги церкви знаходиться нижче, ніж рівень денної поверхні.

Найзначніша цінність пам'ятки – монументальний живопис інтер'єру, загальна площа якого складає 400 м². Розписи, що розміщені в нартексі, вівтарній частині та частково у притворі, представляють собою живописні нашарування різних періодів: давньоруського XI–XII ст. та періоду 1640–1644 рр., виконаних у техніці фрескового живопису; суцільні та локальні оновлення стародавнього стінопису XIX ст. та початку XX ст. у техніці олійного живопису; консерваційно-реставраційні роботи, що проводилися в періоди 1970–1971 рр. та 1995 року тощо.

Наприкінці XX ст. унаслідок перезволоження ґрунтової основи та капілярного підйому вологи по муруванню фундаментів та стін розпочалися процеси деструкції нижньої частини живописних композицій: локальні обрушення штукатурної основи, втрати та відшарування фарбового шару, утворення наростів солей тощо. З ме-

тою захисту живопису від перезволоження у 2004 році було накладено санувальну штукатурку по зовнішньому периметру цоколю та частково у нижній частині стін в інтер'єрі (за проектом ДНТЦ «Конрест» [1]). Однак руйнація живопису продовжувалась і надалі, санувальна штукатурка втратила своє функціональне призначення (розрахована на 7–10 років).

На сьогодні залишається актуальним визначення головних чинників впливу на стан живопису, розробка програми його реставрації. У вересні 2015 року для висушування стін в інтер'єрі церкви було встановлено електромагнітний пристрій Solumi-K-2000, який має перешкоджати капілярному підйому вологи вгору по муруванню стін. Тоді ж започатковані комплексні дослідження, які включають в себе контрольні заміри вологості будівельних розчинів, повітря зовні та в інтер'єрі церкви.

У 2017–2019 роках виконано ремонтно-реставраційні роботи, які включали в себе ремонт даху, опорядження фасадів, влаштування глиняного замка по периметру фундаментів, благоустрій території і лише часткові ремонтно-реставраційні заходи в інтер'єрі – влаштування підлоги та опорядження стін, не вкритих живописом. Проект реставрації живопису перебуває в стадії розробки. Для прийняття виважених рішень необхідно врахувати дані про склад штукатурної основи, її вологість, склад солей, мікрокліматичні умови тощо.

Мета даної роботи – дослідження вологості будівельних матеріалів (штукатурних розчинів і цегли), визначення можливих чинників, що призводять до перезволоження. Виконувались серії замірів: до початку проведення ремонтно-реставраційних робіт кожного разу у 66 точках (40 в інтер'єрі, 26 зовні); під час проведення – у доступних місцях як в інтер'єрі, так і зовні; після завершення – у визначених створах зовні та в інтер'єрах раз на тиждень (загалом 43 точки). Оскільки дослідження проводилися у три етапи (до, під час та після проведення ремонтно-реставраційних робіт), матеріали досліджень будуть викладені відповідно.

1. Дослідження до початку ремонтно-реставраційних робіт (вересень 2015 – серпень 2017 року).

Інструментальні вимірювання вологості тиньку та будівельних розчинів. Контрольні інструментальні заміри рівня вологості стін (в основному – штукатурних шарів та будівельних розчинів різного віку походження) проводилися у інтер'єрі та екстер'єрі церкви раз на один-два місяці вологоміром «Testo 606-2» (Німеччина) у фіксованих точках на рівні підлоги, від підлоги до висоти 0,5 м, від 0,5 до 1,0 м, від 1,0 м до 1,5 м та від 1,5 і вище метрів.

Дані дослідження були спрямовані на визначення динаміки та напрямків руху вологи в тілі стін у залежності від сезонних кліматичних коливань (дія зовнішніх факторів), режиму примусового повітрообміну (провітрювання), впливу висушувальних властивостей електромагнітного приладу Solumi-K-2000, встановленого в інтер'єрі церкви

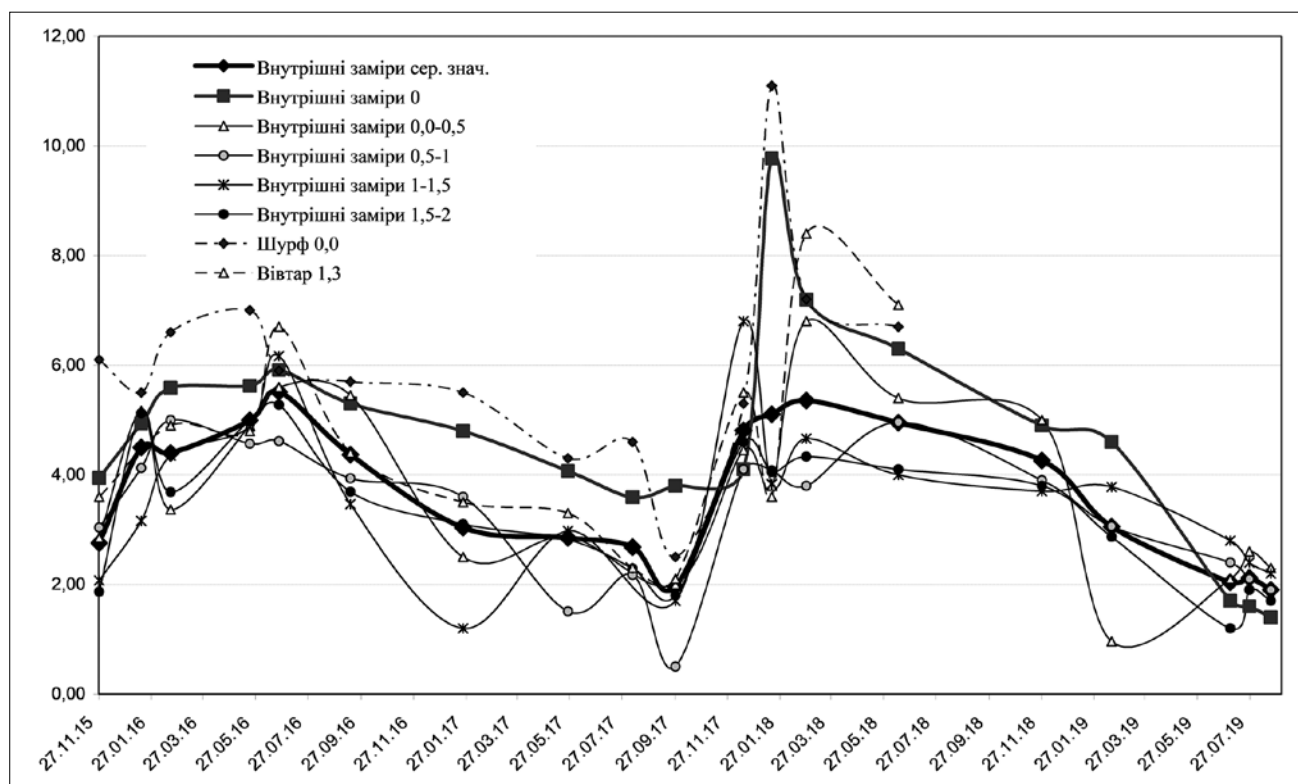

Рис. 1. Графіки коливань вологості будівельних розчинів в інтер'єрі церкви (усереднені значення по інтервалах висот від підлоги)

у вересні 2015 року (дія внутрішніх факторів).

У інтер'єрі на рівні підлоги вимірювалась вологість будівельних розчинів (розчини швів мурування, головним чином у муруванні XI–XII ст.), вище – тиньку різного віку, в т. ч. і санувальної штукатурки, та, частково, будівельних розчинів швів мурування; в екстер'єрі – головним чином санувальної штукатурки, виконано поодинокі заміри вологості цементних підмурівок та будівельних розчинів. Визначено середні значення по кожному діапазону висоти заміру та загальне середнє значення вологості тиньку для зручності аналізу.

Середні значення вологості будівельних розчинів, заміряних на рівні підлоги, є найвищими, що, вірогідно, зумовлене їх характеристиками (щільність, склад тощо). Відмічено також постійне зростання вологості (рис. 1).

Вологість тиньку, в т. ч. і санувальної штукатурки, в інтер'єрі церкви коливаються в межах 1,87–5,91 % (середні значення). До початку PPP зафіксоване зростання вологості у часовому проміжку (не явно виражене – на висоті 0,0–0,5 та 1,5–2,0 м від підлоги), для середніх значень у просторовому відношенні зафіксоване не явно виражене зростання з висотою заміру. На графіках також нанесені криві (пунктирні лінії) коливання вологості будівельного розчину XI ст., заміряного на північній стіні вівтарної частини на рівні підлоги (археологічний шурф), та тиньку XVII ст., заміряної на східній стіні вівтарної частини на висоті 1,3 м від підлоги.

Характер розповсюдження вологості зовнішніх стін протилежний: у часовому проміжку значення вологості змен-

шуються (4,23–0,82 %), у просторовому – явно виражене зменшення з висотою заміру (окрім інтервалу 1,5–2,0 м, де замірялась вологість будівельних розчинів), найвищі значення зафіксовані на рівні замощення денної поверхні.

Нами також проаналізовано вплив кількості атмосферних опадів та абсолютної вологості повітря на зміну вологості тиньку та будівельних розчинів як зовні, так і в інтер'єрі церкви.

У інтер'єрі церкви відмічено зростання вологості тиньку та будівельних матеріалів зі зростанням абсолютної вологості повітря. Кореляції між кількістю опадів та вологістю матеріалів не відмічено. Однак, найвищі значення вологості будівельних розчинів на рівні підлоги, перемінний характер коливань вологості в інтервалах висот 0,0–0,5 м та 1,5–2,0 м у інтер'єрі вказує на капілярне перенесення вологи з ґрунтів (основи фундаментів та масиву зовні) у будівельні матеріали, що опосередковано свідчить про вплив зовнішніх факторів, тобто опадів або всмоктування вологи з повітря.

Зовні церкви чітко прослідковується вплив опадів на вологість санувальної штукатурки.

Таким чином, одним із факторів перезволоження стін є інфільтрація атмосферних опадів та капілярне перенесення вологи углиб стін церкви (із зовні до внутрішнього об'єму).

Одночасно виконувались візуальні обстеження стану архітектурно-конструктивних елементів та монументального живопису. У перші три місяці роботи приладу було зафіксоване збільшення інтенсивності росту голкоподібних

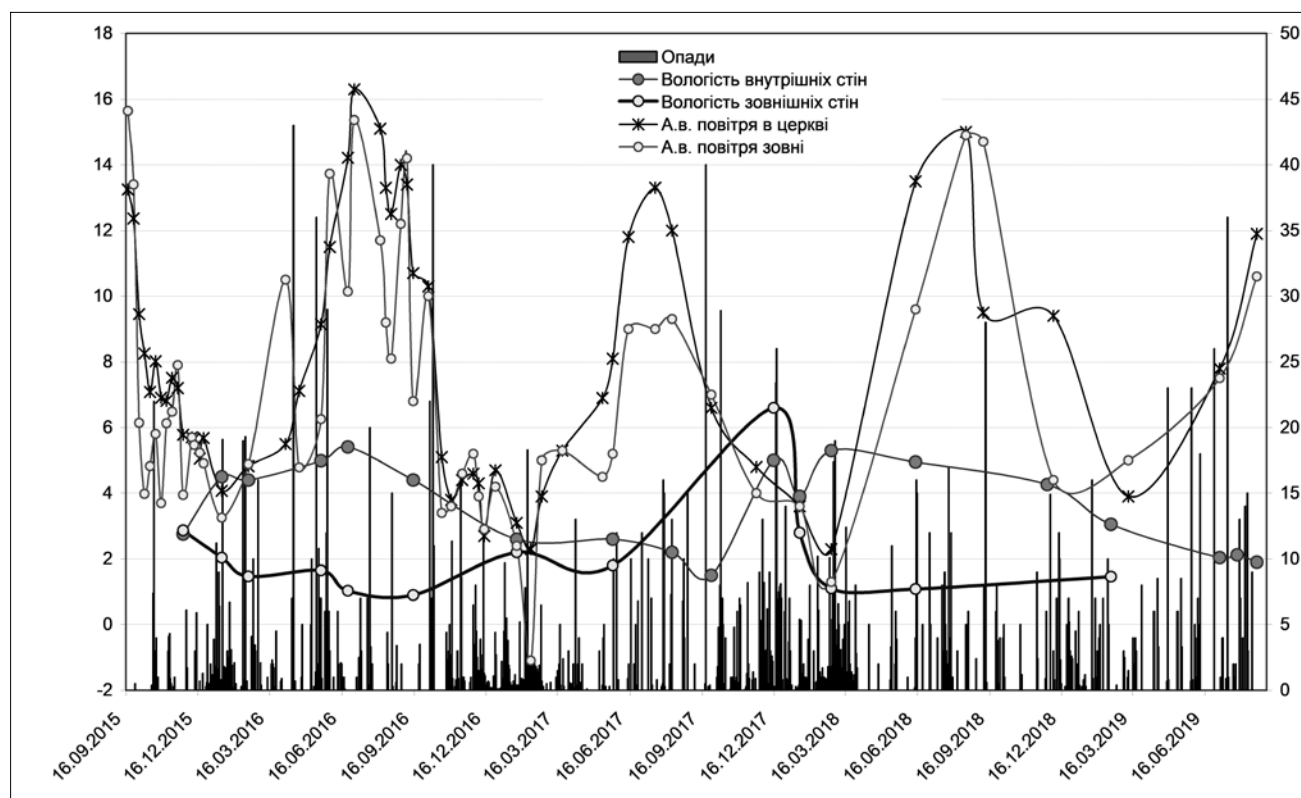

Рис. 2. Порівняльні графіки залежності вологості поверхні стін церкви (середні значення) від абсолютної вологості повітря та кількості і періоду випадіння атмосферних опадів

та мучнистих сольових утворень (тенардит, кальцит [2]) навколо плям замокання та по кромці санувальної штукатурки з одночасним збільшенням площі їх поширення. Надалі швидкість росту солей стабілізувалась. На багатьох ділянках живописної поверхні спостерігались рецидиви у вигляді повторного відшарування штукатурного (в т. ч. реставраційного) та фарбового шарів.

У зимовий період 2016–2017 років зафіксоване незначне збільшення площі відшарувань ґрунту з фарбовим шаром (настінні розписи) у вівтарній частині, особливо на північній стіні (вище санувальної штукатурки і до 2,0–2,5 м вище рівня підлоги). На поверхні в'язучого розчину мурування давньоруської кладки фундаментів (шов, на рівні підлоги) та частково на відновлених ділянках мурування XIX ст. зафіксоване утворення льодяних наростів та грибів у місцях постійного перезволоження (чинники їхнього утворення детально проаналізовані у [2]). Вірогідним чинником замокання північної стіни нартексу та апсид є акумуляція та інфільтрація атмосферних опадів, тотальне перезволоження ґрунтового масиву (в т. ч. і внаслідок суцільного замощення території клінкером на цементному розчині, який перешкоджає природному процесу випаровування вологи [3]).

Монументальний живопис пам'ятки у середині 2017 року загалом знаходився у незадовільному, місцями в аварійному стані; були свіжі втрати штукатурного та фарбового шару на північній стіні вівтарної частини. Фіксувалося подальше пересихання поверхневого шару

штукатурного та живописного шарів, що створювало додатковий поверхневий натяг та ініціювало процес активного тріщиноутворення, розшарування фарбового шару, кракелюр та осипання тиньку. Збільшення інтенсивності росту мінеральних утворень (солі) на верхній межі плям замокання (утворених як внаслідок капілярного підняття вологи знизу, так і внаслідок замокання атмосферними опадами зверху) та верхній межі санувальної штукатурки негативно впливало на стан структури живопису та штукатурного оздоблення. Сама санувальна штукатурка в інтер'єрі церкви не виконує свого прямого функціонального призначення – рівномірного розподілу солей при виході їх на поверхню стіни та попередження накопичення їх на межі стіна-штукатурка, тобто не дає стіні дихати та випаровувати вологу, створюючи паронепроникний бар'єр (солі утворюються на межі санувальної штукатурки з настінним розписом).

2. Спостереження під час ремонтно-реставраційних робіт (вересень 2017 – серпень 2019 року).

У другій половині 2017 року розпочалися комплексні ремонтно-реставраційні роботи, що включали реставрацію покриття даху, екстер'єрів та інтер'єрів (окрім живопису), благоустрій навколишньої території.

Інструментальні вимірювання вологості тиньку та будівельних розчинів. Реставрація фасадів розпочалась у вересні 2017 року зі зняття шару санувальної штукатурки та нанесення у трьох місцях інших експериментальних зразків санувальних штукатурок. Показники воло-

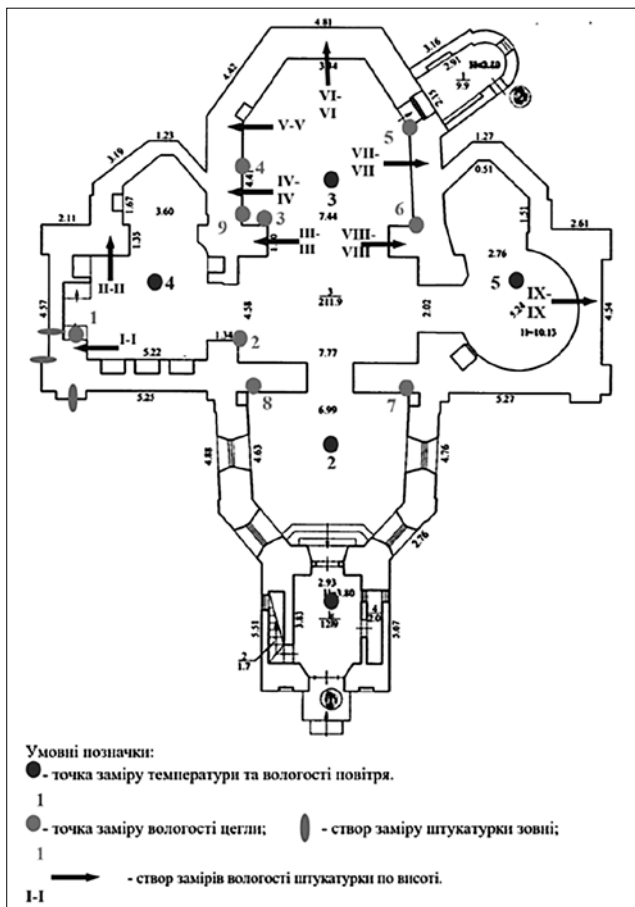

Рис. 3. План-схема розташування точок замірів вмісту вологи (вагової вологості) у будівельних матеріалах (цегла, будівельні розчини) у церкві Спаса на Берестові.

гості будівельних матеріалів станом на лютий 2018 року знизились до 0,8–1,1 %, вологість експериментальних штукатурок становила 2,2–2,5 %, що свідчить про їхню хорошу осушувальну здатність. Окрім того, непоганий результат дало природне осушення мурування стін (без будь-яких штукатурок).

Із серпня 2018 року у церкві розпочалися роботи з влаштування гідроізоляції фундаментів (глиняний замок), для чого по периметру церкви було влаштовано траншею шириною до 1,0 м і глибиною 1–2,5 м (в залежності від глибини закладання фундаментів). «Оголені» фундаменти залишені для повітряного природного висушування на 2–3 місяці, потім траншею засипано глинистим ґрунтом із пошаровим ущільненням. Показники вологості матеріалів фундаментної кладки різних часів, заміряні на початку та наприкінці періоду висушування (з різницею у 1,5–2,0 місяці), знизились від 5–8 % до 3–4 %. Тобто, повітряне висушування фундаментів ефективно вплинуло на вологісний стан конструкцій фундаментів пам'ятки.

У інтер'єрах церкви ремонт розпочався у серпні 2018 року, тоді ж знято електромагнітний прилад Solumi-K 2000. Замірами вологості будівельних матеріалів, особливо у нижній частині стін, зафіксовано зростання показників на

початку 2018 року (див. рис. 1), зумовлені, на нашу думку, підсмоктуванням вологи з ґрунтів основи унаслідок пролонгованої інфільтрації атмосферних опадів (аномально сніжна зима) та відсутністю евапотранспірації (затруджене випаровування через клінкерне покриття [3]).

Подальші заміри вологості будівельних матеріалів зафіксували поступове зниження показників: у липні 2019 року показники становили 1,0–1,5 % на рівні підлоги та інтервалі висот до 1,3 м. Тобто, повітряне висушування фундаментів та влаштування глиняного замка поки що ефективно впливає на збереженість пам'ятки. Ефективність роботи електромагнітного приладу Solumi K-2000 не доведено. За чотири роки спостережень відмічено кореляцію між кількістю опадів та вологістю матеріалів. Після виконання робіт із гідроізоляції фундаментів намітилася картина зниження значень вологості будівельних розчинів на рівні підлоги та в інтервалах висот 0,0–0,5 м.

3. Спостереження після проведення ремонтно-реставраційних робіт (листопад 2019 – лютий 2020 року).

28 вересня 2019 року церкву Спаса на Берестові відкрили для відвідувань. Одночасне скупчення значної кількості відвідувачів в обмеженому просторі церкви призвело до збільшення відносної вологості повітря в інтер'єрах та осідання зайвої вологи у вигляді конденсату на поверхні стін.

Уже через кілька днів після відкриття церкви на поверхні ніші північної стіни у північній частині нартeksu спостерігалось осідання та всмоктування конденсату (пляма розміром близько 1 м²). Під вікном західної стіни зафіксоване утворення голкоподібних мінеральних утворень (солей). Окрім того, на цій ділянці утворився осередок незначного відшарування штукатурки та пофарбування.

Аналіз вологісного стану штукатурного шару з пофарбуванням на цій ділянці дав наступні показники вологості: на поверхні плями всмоктування конденсату – 3,3–3,9 %; суха ділянка поверхні арки – 0,5 %. При цьому вологість штукатурного шару на інших ділянках на висоті 0,5–2,0 м від денної поверхні знаходиться у межах 1,65–2,38 %. Там само зафіксовано найбільші показники відносної вологості повітря – 68,5 %.

Утворення голкоподібних мінеральних наростів (солей) на окремих ділянках може бути наслідком недотримання технології проведення ремонтно-реставраційних робіт в інтер'єрі. За кристалічною структурою утворені солі можуть бути солями тенардиту (сульфату натрію), які виникають в результаті вилугування їх зі штукатурок гіпсового складу.

Враховуючи, що церква Спаса на Берестові історично не опалювалась, проектом реставрації не було передбачене кондиціювання повітря, вентиляційну систему поки що не налагоджено. Церкву закрили для відвідування з 1 листопада 2019 року.

Інструментальні вимірювання вологості будівельних матеріалів. Дані дослідження знову ж таки спрямовані на визначення впливу висушувальних властивос-

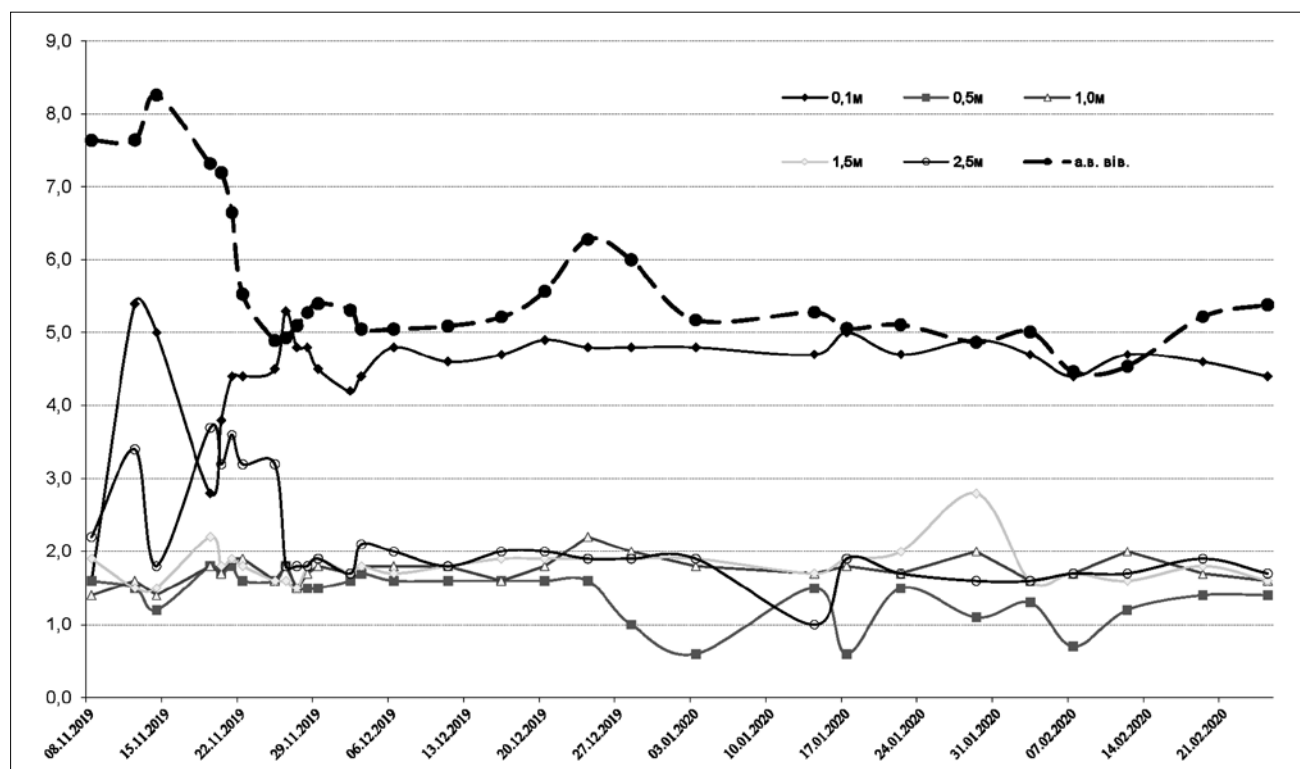

Рис. 4. Графіки коливань вагової вологості штукатурного шару по створу I-I та абсолютної вологості повітря в інтер'єрі церкви, листопад 2019 – лютий 2020

тей електромагнітного приладу Solumi K-2000, повторно встановленого в інтер'єрі церкви 5 листопада 2019 року (демтований у серпні 2018 року після трьох років безперервної роботи).

На рис. 2 представлені графіки зміни показників середніх значень (40 замірів на різних висотах та різних площинах в інтер'єрі та 26 замірів зовні) вагової вологості будівельних матеріалів стін церкви в залежності від абсолютної вологості повітря та кількості і періоду випадіння атмосферних опадів із вересня 2017 року. Як видно з графіків, вологість будівельних розчинів у інтер'єрах коливалась у часі, «незважаючи» на постійну і стабільну роботу приладу Solumi K-2000, на їхнє коливання опосередковано впливала кількість атмосферних опадів.

Із 8 листопада 2019 року проводяться вимірювання мікрокліматичних показників (6 точок) і вологості штукатурних розчинів по 9 створах (24 точки) та цегли по 9 точках, три створи замірів (9 точок) штукатурки цокольної частини на північно-західному куті північного нартексу (рис. 3). Заміри виконувалися один раз у 5 днів, що є абсолютно достатньою кількістю для такого роду досліджень: визначена експериментальним шляхом швидкість перенесення вологи з повітряного середовища у пружне (в нашому випадку – штукатурку) складає близько 6×10^{-6} – 2×10^{-4} м/доб [4; 5; 6] або 0,006–0,2 мм/доб – тобто, верхній шар штукатурки «промокає» на 1 мм в глиб у «найкращому» випадку через 5 днів.

Окрім того, чітких нормативів для вологості штукатурних розчинів на сьогодні взагалі не існує через їх

перемінний склад (вапняно-піщана, вапняно-цементна, гіпсова тощо), характеристики основи, на яку накладається тиньк (різні цегли на різних будівельних в'язучих розчинах), умови експлуатації. Існують лише зроблені на основі експериментальних досліджень рекомендаційні висновки, та й то лише для конструктивної субстанції під назвою «стіна». Зокрема стіну класифікують як суху, якщо значення вологості складає 3–5 %, як вологу – 5–10 %, перезволожену, якщо вологість становить понад 10 %. Для гарантованого успіху реставрації потрібний також аналіз стану вологої ділянки стіни, визначення складу й кількості солей, що містяться у кладці [7]. Щодо штукатурних сумішей – єдина рекомендація стосується сучасних гіпсових штукатурок для внутрішніх приміщень, де зазначено, що їхня вологість під час експлуатації не повинна бути меншою від 5 % [8].

Стосовно нормативних показників вологості цегли, то і вони існують лише для умов її виробництва. Щодо цегли історичних пам'яток – думки дослідників розрізняються: Є.В. Караулов [9] вважає, що цегляна кладка фасадів споруди упродовж 150 років втрачає приблизно 1/3 своєї міцності, тому стіни історичних пам'яток потребують особливого захисту від зволоження, вологість не повинна перевищувати 1,5–3,0 %; А.Г. Ройтман допускає вологість мурування на рівні 5–8 % [10].

За результатами вимірювання вологості штукатурних розчинів за період спостережень із листопада 2019 до лютого 2020 року можна зробити наступні висновки:

- майже у всіх точках замірів показники вологості

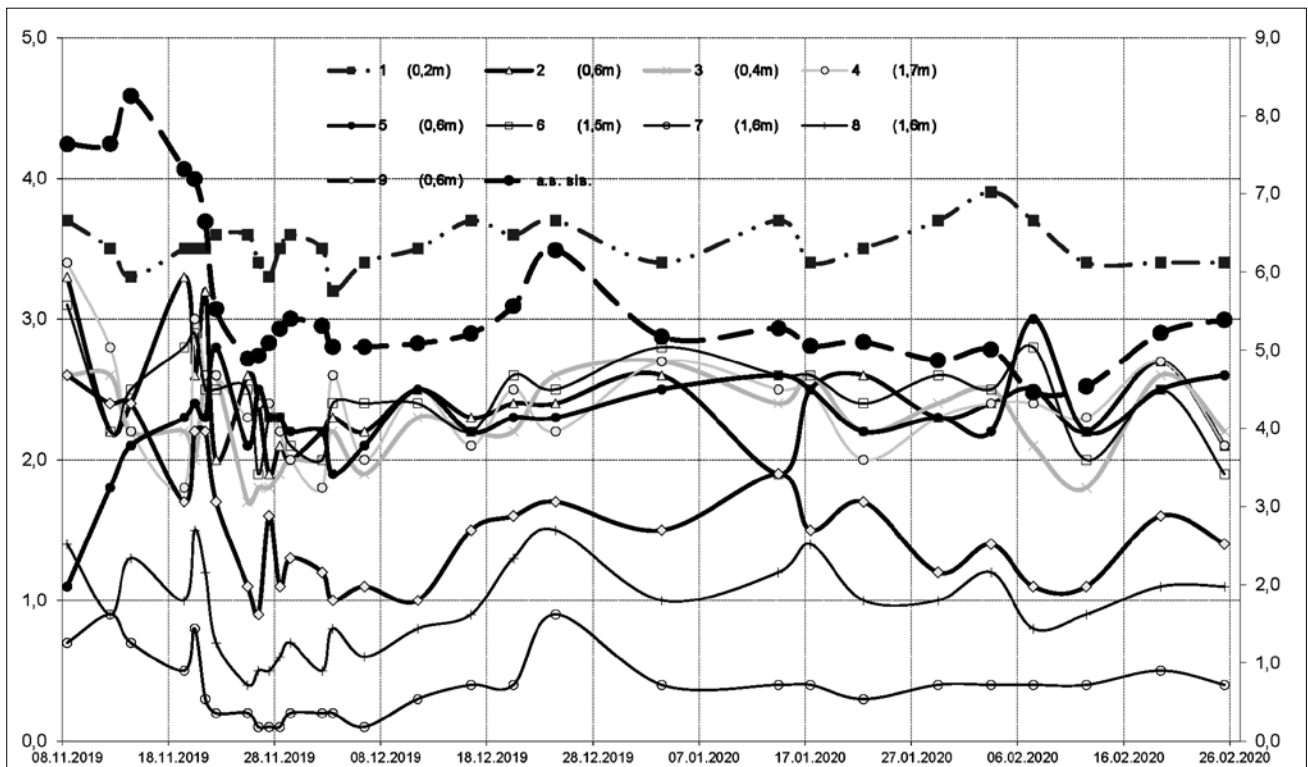

Рис. 5. Графіки коливань вагової вологості цегли та абсолютної вологості повітря в інтер'єрі церкви (у % по правій шкалі), листопад 2019 – лютий 2020

штукатурних розчинів коливаються у межах 1–3 %, деякі показники досягають 5 %, що вкладається в класифікацію «суха стіна» за [7];

- будь-яких суттєвих коливань показників вологості за такий короткий проміжок часу не зафіксовано. Незначні збільшення показників вологості у деяких точках корелюються зі збільшенням вмісту абсолютної вологи у повітряному просторі (з відставанням у 5–7 днів). Найвищі показники зафіксовані по одній єдиній точці на висоті 0,1 м від підлоги на північній стіні північного нартесу (створ І–І, рис. 4) – до 5,4 %, показник не катастрофічний, однак майже постійне абсолютне значення вологості протягом усього періоду спостережень вказує на наявність іншого джерела зволоження (можливе капілярне підняття вологи з мурування фундаментів);

- відмінним за складом вапняно-піщаним штукатуркам (мається на увазі, що до складу сумішей входять різні за хімічним та мінералогічним складом компоненти) притаманні різні природні вологості за одних і тих же зовнішніх умов (відносній вологості повітря тощо).

За результатами вимірювання вологості цегли можна зробити наступні висновки:

- вологість цегли у всіх точках замірів не перевищує 4 %, що не виходить за межі поняття «суха стіна» за [7]; найвища вологість на рівні 3,9 % притаманна цеглі у північній стіні північного нартесу (точка 1);

- зафіксовано розподіл вологості по висоті замірів, а саме її зниження з висотою: найбільші значення зафіксовані у найнижчих точках, з висотою показники

зменшуються (рис. 5), що опосередковано вказує на капілярне підняття вологи з мурування фундаментів та їх ґрунтової основи;

- по декількох точках замірів зафіксована кореляція між показниками вологості цегли та показниками абсолютної вологості повітря, що вказує на вплив мікрокліматичних умов на вміст вологи у конструкціях.

За результатами вимірювання вологості штукатурного шару з зовнішньої сторони (північно-західний кут північного нартесу) можна зробити наступні висновки:

- по всіх точках замірів зафіксована кореляція між показниками вологості штукатурки та показниками абсолютної вологості атмосферного повітря, що вказує на вплив кліматичних умов на вміст вологи у будівельних розчинах;

- періодичні високі показники вологості по точці 0,1 кут (рис. 6) вказують на наявність вірогідного джерела зволоження (наприклад, зосереджене потрапляння поверхневого стоку та перезволоження глиняного замка. Слід відзначити, що в інтер'єрах саме північно-західний кут північного нартесу на сьогодні має сліди замощання на висоті близько 1,5–3,0 м від підлоги. Однак, на нашу думку, процеси перезволоження зовнішнього нижнього кута нартесу та внутрішньої стіни не пов'язані між собою).

Спостереження за температурно-вологісним режимом повітря. Інструментальні вимірювання температури, відносної та абсолютної вологості повітря зовні та всередині церкви запроваджене нами з вересня 2015 р. Заміри виконуються аспіраційним психрометром MB-4M.

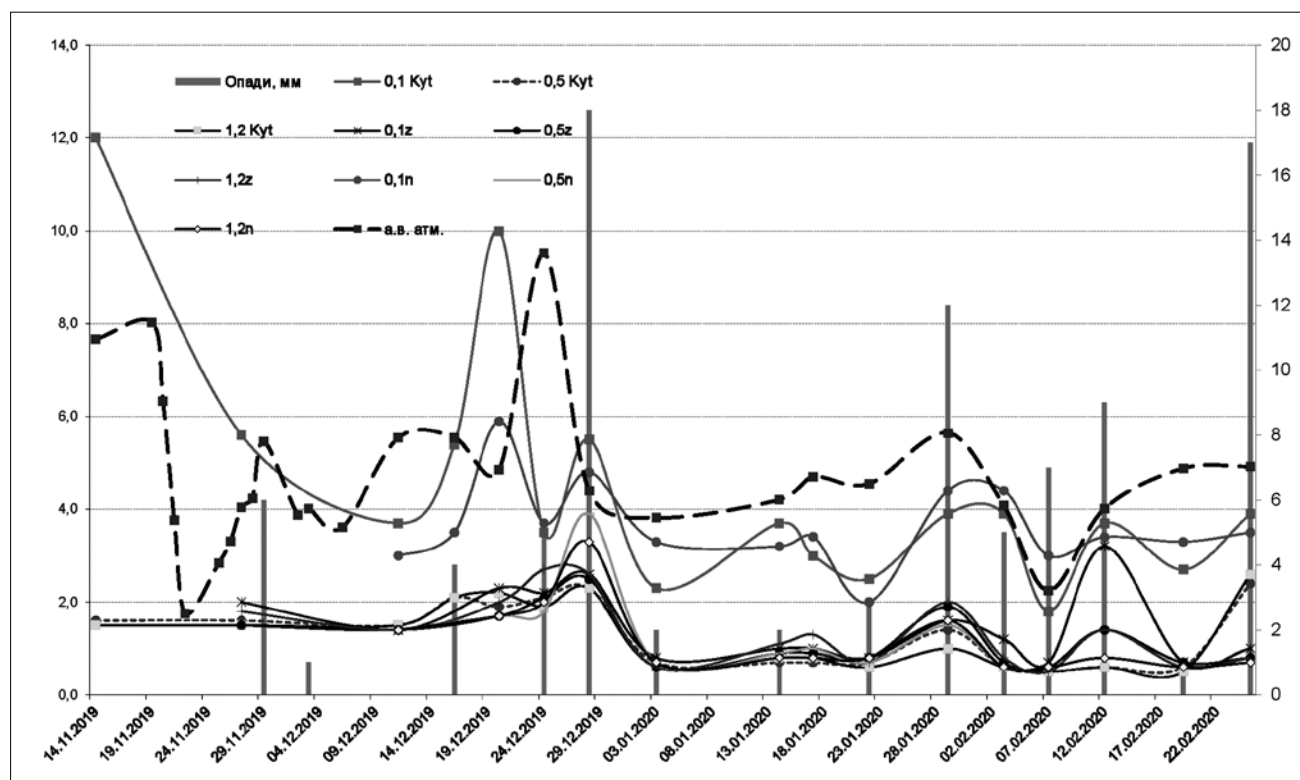

Рис. 6. Графіки коливань вагової вологості штукатурного шару на північному фасаді нартексу (0,1; 0,5 та 1,2 – висота заміру в м від денної поверхні), абсолютної вологості атмосферного повітря та кількості опадів (у мм по правій шкалі), листопад 2019 – лютий 2020

За результатами спостережень відмічено кореляцію температури повітря в інтер'єрі церкви з температурою атмосферного повітря. Дзвіниця та притвор виконують роль буферної зони. У суворі зими з температурою нижче -10°C в інтер'єрах відмічалися мінусові температури, що є несприятливими для стану збереження живопису. У дзвіниці та притворі мінусові температури досягали -5°C . Влітку температура досягає значень $+25-26^{\circ}\text{C}$, що є високим для приміщень, доступ в які відвідувачам закрито. Амплітуда коливань у екстер'єрах становить близько 30°C , що є шкідливим для збереженості монументального живопису.

Відносна вологість повітря у приміщеннях церкви залежить від відносної вологості атмосферного повітря та випаровування зайвої вологи з будівельних конструкцій – у теплі періоди становить 35–55 %, у холодні – досягає 95 %. Відмічено надзвичайно високу амплітуду коливань між максимальними та мінімальними показниками вологості, які досягають 45–55 %. Найменша амплітуда коливань зафіксована у «глухих» (без вікон) приміщеннях, найбільша – у наближених до входу.

Залежності між відносною та абсолютною вологістю зовнішнього повітря та повітря в інтер'єрі не зафіксовано. Відмічено високу амплітуду коливань між максимальними та мінімальними показниками абсолютної вологості. Також відмічено збільшення розбіжності між показниками у різних точках замірів від початку робіт із реставрації в результаті впливу людського фактору.

Загалом, температурно-вологісний режим у церкві Спаса на Берестові є несприятливим для збереження монументального живопису і потребує примусового коригування (припливно-витяжна вентиляція з підігрівом/осушенням повітря).

Висновки:

1. Загальний стан монументального живопису інтер'єру церкви Спаса на Берестові незадовільний, в окремих місцях – аварійний. На стан збереження розписів негативно впливають різкі коливання температурно-вологісного режиму, ріст солей у результаті «висушувальних» властивостей Solumi-K-2000 та подальша фізична деструкція живописних шарів, загальне пилове забруднення поверхні живопису [11, с. 116].

2. Дослідження вологості будівельних матеріалів (цегла, розчини) та залежності показників вологості матеріалів від впливу на них зовнішніх кліматичних та мікрокліматичних умов не дає чіткої відповіді на питання, що ж є головним чинником впливу – прямої кореляції між значеннями вологості матеріалів та абсолютної вологості повітря (як зовні, так і в інтер'єрах пам'ятки) загалом не зафіксовано (в силу об'єктивних причин перші три роки вимірювання проводились дуже рідко). Абсолютні значення показників вагової вологості будівельних матеріалів коливаються в межах 1–4 %, що є оптимальним для збереження та нормальної експлуатації пам'ятки.

3. Стосовно використання приладу Solumi-K-2000

протягом майже 4 років – обіцяного ефекту «осушення» цегляного мурування фундаментів та нижньої частини стін спостереженнями не зафіксовано. Беручи до уваги той факт, що «видавлюючі» властивості приладу діють лише на межі умовної нульової відмітки (підлога ?) і нижче, апіорі повинна була б знижуватися вологість у точках, розташованих на висоті 0,1–0,2 м від підлоги. Наразі саме на цій висоті фіксуються найвищі показники вологості як у штукатурному шарі, так і у цеглі. Окрім того, під час роботи приладу неодноразово фіксувалось збільшення показників вологості матеріалів, і фіксувалось утворення солей на кромці санувальної штукатурки (що начебто і свідчить про «видавлювання» вологи з мурування та осушення, однак замірами вологості це не підтверджено). Також зафіксоване зниження показників вологості матеріалів у період відключення приладу під час реставраційних робіт (серпень 2018 – листопад 2019 рр.).

4. Виходячи з вищенаведеного, для збереження живопису у церкві Спаса на Берестові рекомендовано впровадити примусове коригування показників температурно-вологісного режиму (припливно-витяжна вентиляція з підігрівом/осушенням повітря), провести комплексні консерваційно-реставраційні заходи.

ДЖЕРЕЛА

1. Пам'ятка архітектури XI–XIX ст. «Церква Спаса на Берестові (охоронний № 2). Проект консерваційно-реставраційних робіт / ДНТЦ Конрест. Київ : 2003.
2. Черевко І.А., Котляренко І.В. Комплексні дослідження церкви Спаса на Берестові з метою визначення чинників впливу на стан її збереження. Архітектурний вісник КНУБА: Наук. вироб. зб. Київ : КНУБА, 2016. Вип. 12. С. 293–304.
3. Черевко І.А. Розвиток екзогенних геологічних процесів на території Києво-Печерської лаври та їх вплив на стан пам'яток. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ : Глухів, 2018. Вип. 11. С. 31–36.
4. Ситников А.Б. Динамика влаги и солей в почвогрунтах зоны аэрации. Київ : Наук. думка, 1986. 151 с.
5. Ситников А.Б., Головченко Ю.Г., Ткаченко К.Д. Гидрогеологическая станция «Феофания», закономерности влагопереноса в зоне аэрации. Препринт ИГН АН УССР 95–1. Київ : 1995. 48 с.
6. Рыбин В.Ф., Скальский А.С., Куцыба В.А., Черный Г.И. и др. Комплексные исследования с целью охраны Ближних пещер. Препринт ИГН АН УССР 91–8. Киев : 1991. 53 с.
7. Белановская Е.В. Материаловедческие основы реставрации каменных памятников архитектуры Вологодской области (район Волго-Балтийской системы): автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. техн. наук: 05.23.05. ГОУ ВПО «Череповецкий государственный университет». Санкт-Петербург, 2010.
8. СНиП 3.04.01-87. Изоляционные и отделочные покрытия. Москва : Госстрой России, ГУП ЦПП, 1998.
9. Караулов Е.В. Каменные конструкции, их развитие и сохранение. Москва, 1966. 239 с.
10. Ройтман А.Г. Деформации и повреждения зданий. Москва : Стройиздат, 1987. 158 с.
11. Иванова А. Причины разрушения настенной живописи. 1(31). Москва : ГосНИИР, 1975. 116 с.

Cherevko, I.A., Zaitseva, V.O., Litvinchuk D.V. Research construction materials moisture of the Church of the Savior on Berestov in order to determine the deteriorating factors of the state of monumental painting and develop measures to preserve it

One of the main factors in the deterioration of the state of the monumental painting of the Church of the Savior on Berestov, which is manifested in the local collapse of the plaster base, the loss and peeling of the paint layer, the formation of salt deposits, etc., is the wetting of its plaster base. Today it is important to determine the main factors influencing the state of painting, to develop a program for its restoration. In

September 2015, the Solumi-K-2000 electro-magnetic device was installed to dry the walls in the interior of the church, which should prevent the capillary rise of moisture up the wall. As a result of instrumental studies of the microclimatic conditions and moisture of building materials (plaster mortars and bricks), started in 2015, possible factors leading to wetting (disturbance of temperature and humidity regime, capillary suction) were identified, recommendations were given for development of measures for conservation. It should be noted that the study of building materials moisture and the dependence of humidity indices of materials on the influence of external climatic and microclimatic conditions does not give a clear answer to the question, what is the main factor of influence – a direct correlation between the values of materials moisture and the absolute humidity (as outside so and in the interiors of the monument) is generally not recorded. The absolute values of the weight moisture of building materials range from 1–4 %, which is acceptable for the preservation and normal operation of the site. In order to preserve the painting, it is recommended to introduce a forced correction of the indicators of temperature and humidity regime (inflow and exhaust ventilation with heating / dehumidification), to carry out complex conservation and restoration measures.

Key words: Church of the Savior on Berestov, monumental painting, instrumental measurements, moisture of construction materials, temperature and humidity regime, preservation.

REFERENCES

1. Pam'iatka arkhitektury XI–XIX st. «Tserkva Spasa na Berestovi (okhoronnyj №2). Proekt konservatsijno-restavratsijnykh robót (2003). [Monument of XI–XIX c. “Church of the Savior on Berestov”. The project of conservation and restoration works]. State Scientific and Technological Center for the Conservation and Restoration of the Sights “Konrest”. [in Ukrainian].
2. Cherevko, I.A. & Kotliarenko, I.V. (2016) Kompleksni doslidzhennia tserkvy Spasa na Berestovi z metoiu vyznachennia chynnykh vplyvu na stan ii zberezhennia [Comprehensive studies of the Church of the Savior on Berestov in order to determine the factors influencing its conservation status] *Arkhitekturnyj visnyk*, (12), pp. 293–304. Kyiv: KNUCA. [in Ukrainian].
3. Cherevko, I.A. (2018) Rozvytok ekzohennykh heolohichnykh protsesiv na terytorii Kyievo-Pechers'koi lavry ta ikh vplyv na stan pam'iatok [Development of exogenous geological processes on the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra and their influence on the state of the monuments] *Sivertschna v istorii Ukrainy*, (11), pp. 31–36. Kyiv: Hlukhiv. [in Ukrainian].
4. Sytnikov, A.B. (1986). *Dynamyka vlahy y solej v pochvohruntakh zony aeratsyy* [The dynamics of moisture and salts in the soil of the aeration zone]. Kyiv: Nauk. dumka. [in Russian].
5. Sytnikov, A.B. & Holovchenko, Y.H., Tkachenko, K.D. (1995). *Hydroheolohycheskaia stantsiya «Feofaniya», zakonornosti vlagerenosa v zone aeratsyy* [Hydrogeological station “Feofania”, patterns of moisture transfer in the aeration zone]. *Preprynt YHN AN USSR 95–1*. Kyiv. [in Russian].
6. Rybyn, V.F. & Skal'skyj, A.S., Kutsyba, V.A., Chernyj, H.Y. (1991). *Kompleksnye yssledovaniya s tsel'iu okhrany Blyzhnykh pescher* [Comprehensive research to protect Nearby Caves] *Preprynt YHN AN USSR 91–8*. Kyiv. [in Russian].
7. Belanovskaia, E.V. (2010). *Materyalovedcheskie osnovy restavratsyy kamennykh pamiatnykov arkhitektury Volohodskoj oblasti (rajon Volho-Baltyjskoj systemy)* [Material science fundamentals of restoration of stone monuments of architecture of the Vologda Oblast (area of the Volga-Baltic system)] *Extended abstract of candidate's thesis*. Saint Petersburg. Cherepovets State University. [in Russian].
8. SNyP 3.04.01-87. *Yzoliatsyonnye y otdelochnye pokrytya* (1998). [Insulating and finishing coatings]. Moscow. Hosstroj Rossy, HUP TsPP. [in Russian].
9. Karaulov, E.V. (1966). *Kamennye konstruksyy, ykh razvytye y sokhraneniye*. [Stone structures, their development and conservation]. Moscow. [in Russian].
10. Rojtmán, A.H. (1987). *Deformatsyy y povrezhdeniya zdaniy* [Deformation and damage to buildings]. Moscow. Strojizdat. [in Russian].
11. Ivanova, A. (1975). *Prychyny razrusheniya nastennoj zhivopysy* [The reasons for the destruction of wall painting], 1(31). Moscow. HosNYR. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

ДЗВІНИЦЯ КОСТЕЛУ СЯТОГО АНТОНІЯ ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА ЗБАРАЖ

У статті висвітлюється історія та етапи будівництва однієї з найбільших пам'яток у місті Збаражі – комплексу монастиря Святого Антонія і дзвіниці. Власник міста князь Юрій Збараський запрошує чернечий орден Отців Бернардинів, які оселяються на наших землях. Перший мурований костел був побудований у XVII ст. на болотистій місцевості правого берега річки Гнізна. Автор і будівничий проекту невідомий.

Розглянуто особливості архітектурних форм та інтер'єру монастирського комплексу і дзвіниці. Знаходячись на північ від костелу, вона слугувала в'їздом на територію монастиря. На її другому ярусі знаходився дзвін. Головними фундаторами спочатку були Юрій Збараський, Януш Вишневецький, а пізніше Йозеф і Станіслав Потоцькі. У 1648 р. костел і монастир були частково пошкоджені селянсько-козацькими загонами під проводом Максима Кривоноса, а в 1649 році, у часи Збараської облоги, майже чудом уцілів. У кінці XVII ст. турки під проводом Ібрагіма Шишмана вицентрують весь монастирський комплекс. Відбудова починається у середині XVIII ст. Будівництвом нового монастиря займався архітектор Йоган Ганц.

Дзвіниця, як і костел, побудована спершу у ренесансному, а пізніше в бароковому стилі. З початком II Світової війни в костелі переховувалися біженці, а у 1946 р. монастирський комплекс був закритий та використовувався як склад. З 1970 р. у монастирі і костелі знаходилися службові та виробничі приміщення заводу «Квантор». З 1995 р. дзвіниця (разом із комплексом монастиря) входить до складу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі (з 2005 року – Національного заповідника «Замки Тернопілля») і стає одним із об'єктів культурної спадщини міста Збаража національного значення. У 2019 р. розпочато реставрацію дзвіниці з метою створення Музею міста.

Ключові слова: дзвіниця, костел, монастир, культурна спадщина, Збараж.

Комплекс споруд монастиря бернардинів у Збаражі – одна з найяскравіших ознак архітектурної панорами міста. Розміщений у низинній частині на правому березі річки Гнізни, що огинає пам'ятку з півдня, комплекс займає територію 2,15 г [1].

Близько 400 років тому у Збаражі розпочав свою діяльність чернечий орден Отців Бернардинів (заснований у 1209 р. Святим Франциском, на слов'янських землях з'явився у XV ст.; францисканські монахи названі були в Польщі бернардинами (від їхнього першого костелу Святого Бернарда, побудованого у Кракові в 1453 році). Тогочасний власник Збаража князь Юрій Збараський, краківський каштелян, протягом декількох років мав у своїх військових загонах бернардинів як капеланів. Для більш довготривалого зв'язку з ними в 1627 р. він поселив декілька священників у невеликому, побудованому для них дерев'яному монастирі, і одночасно почав спорудження мурованого костелу і монастиря. Будівництво велось на болотистій місцевості, на якій, як переповідають легенди, було два об'явлення Святого Антонія. Через це князь і заснував там монастирський комплекс під заступництвом Святого Антонія з Падуї [4].

На сьогодні невідомо, хто був автором проекту першого мурованого костелу, як і імена його будівничих, але той факт, що монастирський комплекс зводився одночасно із замком та був з'єднаний із ним підземним ходом, наводить на думку про можливість зведення і монасти-

ря тими ж самими будівничими.

Після смерті Юрія Збараського будівництво продовжив його наступник князь Януш Вишневецький, який помер 13 січня 1637 р. і був похований в новозбудованому костелі. 7 травня 1637 р. дружина князя Євгенія Вишневецька видала акт заснування монастиря і визначила оплату для монахів. Монастир отримав ранг конвенту формального, був невеликим, призначеним для кільканадцятьох монахів, рівно як і костел, який був однонавовий, обладнаний бійницею і оглядовою вежею.

На північ від костелу була зведена двоярусна дзвіниця, перший ярус якої служив в'їзною брамою на територію монастиря; на другому ярусі знаходилися дзвони. Дзвіниця з костелом з'єднувалися дерев'яним містком [4].

Костел, монастир і дзвіницю покрили високим двосхилим гонтовим дахом, а весь монастирський комплекс оточили кам'яним муром.

У 1648 р. костел і монастир були частково пошкоджені селянсько-козацькими загонами під проводом Максима Кривоноса, а у 1649 році, в часи Збараської облоги, як твердять польські хроністи, він майже чудом Божим уцілів [4].

У 1675 році турки під проводом Ібрагіма Шишмана ушент зруйнували монастирський комплекс, після чого він довго не відбудовувався. Генеральний візитатор Андрій Пашинський у 1687 році «застав там пусті поля та убогу резиденцію», де проживало два священники і брат.

Відбудова монастирського комплексу розпочалася в 1723 р. старанням Йосифа Потоцького. Комісія у 1725 р. визначила, що монастир і костел знаходяться у стані, придатному для життя і відправ. Проте, з часом розпочинається їх ґрунтова розбудова. У 1729 р. був зведений новий дерев'яний монастир для розміщення у ньому більшої кількості монахів [3]. У 1731 р. розпочато реконструкцію храму. Однак уже у 1745 р. недобудованій споруді загрожувало руйнування, роботи були перервані. Саме тоді син Юзефа Потоцького Станіслав, воєвода київський та познанський, вирішив розпочати нове будівництво «від фундаментів». Крім нього, фундаторами нового мурованого костелу і монастиря стали: дружина Станіслава Потоцького Єлена із Замойських, підчаший черницький Франциск Гговський, Олександр Галецький та Анна з Писарських Ліпінська [1].

У цей час внаслідок занепаду був розібраний старий мурований костел, а 21 травня 1746 р. луцьким каноніком ксьондзом Ігнатієм Струтинським у присутності Станіслава Потоцького і його дружини й численного духовенства і шляхти був освячений наріжний камінь сучасного костелу. У цьому ж таки році розпочалося будівництво сучасного костелу, набагато більшого за попередній. Роботами керував архітектор з Сілезії Йоган Ганц. Повністю закінчений і обладнаний костел освятив 2 серпня 1755 року луцький єпископ Антоній Еразм Воллович. Протягом 1756–1759 рр. костел оздобили пишними різьбленими і позолоченими вівтарями, виконаними львівським скульптором Антоном Осінським [4]. Він був ав-

тором декору дев'яти вівтарів та цілого ряду статуй, які знаходилися в головному вівтарі. Крім головного вівтаря, в костелі було ще дванадцять бокових, що давало змогу відправляти Богослужіння священникам одночасно біля тринадцяти вівтарів [2]. Під час повоєнної руйнації чимало творів загинуло. Зараз у храмі представлено тільки шість вівтарів, що потребують реставрації. Однак майже всі вони позбавлені скульптурного декору. Частина робіт Антона Осінського знаходиться в музеях Львова (Олеський замок), Тернополя, Збаража [1].

Тринавовий, з видовженим на схід прямокутним в плані вівтарем і увігнутою конфігурацією, мурований костел у стилі бароко був збудований у 1746–1755 рр. Середня нава, вища від бокових, перекрита навіциркульним склепінням, бокові – хрестовим. Головний фасад костелу має вгнуту конфігурацію між двома боковими вежами. Вежі чотириарусні, закінчуються дерев'яними куполами, які покриті бляхою і увінчані металевими хрестами. Третя, декоративна, вежа над абсидою згоріла під час пожежі 1941 р. і на сьогодні не відновлена. Дах костелу високий, двосхилий, оформлений фронтонами, покритий бляхою. В інтер'єрі простір розкривається вглиб об'єму. Перекриття – хрещаті та напівциркульні з розпалубками на підпружних арках, що спочивають на потужних широких стовпах. До західної сторони примикають півкруглі в плані хори.

Келії муровані в 1746–1755 роках, двоповерхові. Внутрішнє планування – коридорне, одностороннє. Келії примикають до костелу з лівої сторони притвору, тягнуться навколо його лівої нави і, з'єднуючись з торцем правої нави костелу, утворюють замкнутий внутрішній дворик. Декілька вікон північного фасаду келій оформлені ліпним орнаментом. Дах монастиря високий, двосхилий, покритий бляхою.

Дзвіниця мурована, з каменю, двоярусна, прямокутна в плані. Нижній ярус служив в'їздом на територію монастиря. На верхньому ярусі дзвіниці до закриття костелу в 1946 р. знаходилися дзвони.

Дата побудови дзвіниці (1627–1630 рр.) співпадає з будівництвом першого костелу і входить в період пізнього ренесансу. Однак архітектурні форми сучасної дзвіниці вказують на її появу в першій половині XVIII ст., тобто в добу бароко. Вивчення співвідношень архітектурних деталей споруд дає змогу стверджувати, що перший та другий яруси були збудовані одночасно. Отже, дзвіниця не є бароковою реконструкцією старої ренесансної споруди. Очевидно, вказана назва говорить про існування дзвіниці, форма та місце розміщення якої нам невідомі.

Можна припустити, що нову дзвіницю, як невід'ємну частину комплексу монастиря отців бернардинів, було зведено на фундаменті старої в час побудови нового монастиря та костелу, тобто з 1746 по 1755 рр. У такому випадку стає зрозумілим гармонійне співзвуччя барокової архітектури споруд монастирського комплексу [3].

Дзвіниця реконструйована у XVIII ст., зокрема віконні отвори і завершення (аттик). Верхній ярус дзвіниці, на

якому до 1946 р. знаходилися дзвони, розчленований пілястрами і прорізаний зверху півкруглими, а знизу прямокутними вікнами, по одному на коротших і по три на довгих стінах. Нижній ярус служив в'їздом на територію монастирського комплексу і з'єднувався з костелом дерев'яним переходом.

Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі із дзвіницею і був зорієнтований по периметру північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом.

Коротшими боковими стінами дзвіниці примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом в середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися до наших днів), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим.

На південній стіні дзвіниці, очевидно з часу її будівництва, знаходився сонячний годинник, який покрили шаром тиньку на початку 70-х років XX ст.

У 1754 р. південна сторона дзвіниці була оформлена кам'яною вазою, а північна – фігурою святого Флоріана з глечиком води, яка нібито охороняла від пожеж, що так часто бували під час різних нападів і воєн у місті, руйнуючи святиню.

З 1790 р. монастирський костел виконує функції парафіяльного.

1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Збаразький монастир став на деякий час місцем притулку багатьох біженців. 2 липня 1941 р. під час боїв за місто на горищі костелу розпочалася пожежа. Згоріли вежі і дах, які були відновлені з деякими змінами; над абсидою не була відновлена сигнатурка, вежі перекрили низьким шатровим дахом (конвертом); сучасні куполи з 1975 р. [4].

У 1946 р. костел був закритий і використовувався як склад. У монастирі розміщувалася лікарня, а з 1970 р. тут знаходилися службові та виробничі приміщення заводу «Квантор».

25 серпня 1990 р. відбулося урочисте освячення тимчасової каплиці (в минулому – червоний куток заводу «Квантор»). Чин освячення здійснив священник із м. Кременця о. Марціян Трофім'як у співслужінні численного духовенства.

З 1995 р. комплекс монастиря входить до реєстру пам'яток Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж (з 2005 р. – Національного заповідника «Замки Тернопілля»). Дзвіниці присвоєно охоронний номер 662/3 і надано статус пам'ятки архітектури. Того ж року розпочалася реставрація костелу, в ході якої здійснено перекриття новою бляхою даху костелу і монастиря, тинькування костелу тощо. На даний час у дзвіниці розпочато реставраційні роботи за проектом, розробленим архітектурною майстернею ФОП Ю. Вербовецького та відділом

ОЕРПіК Національного заповідника «Замки Тернопілля». Після реставрації у дзвіниці заплановано створення «Музею трьох культур» міста Збаража.

ДЖЕРЕЛА

1. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. *Галицька брама*. 2004. № 1–3 (109–111). С. 24–25.
2. Михалюньо Б., Сьомочкін І. Містобудівельна історія Збаража. *Галицька брама*. 2004. № 1–3 (109–111). С. 11–15.
3. Мандрик О.Є. Храми міста Збараж. Місто в Медоборах. 1996. С. 15–17.
4. Мандрик О.Є. Римско-католицький костел і монастир святого Антонія у м. Збаражі. ВІК. 1998. С. 5.

Pryshliak O.B. Saint Anthony's bell tower as an object of the cultural heritage of Zbarazh city

The article covers the history and stages of construction of one of the largest monuments in the town of Zbarazh - St. Anthony's Monastery complex, and the bell tower in particular. The owner of the city, Prince Yurii Zbarazkyi, invites the monastic order of the Bernardine Fathers who settle on our lands. The first stone church was built in the seventeenth century on the swampy area of the right bank of the Hniezna River. The author and the construction project are unknown. The peculiarities of architectural forms and interior of the monastery complex and bell tower are considered. To the north of the church was a bell tower. It served as a gateway to the monastery, and was a two-tier bell, with a bell on the second tier. The main sponsors of the construction were first Yurii Zbarazkyi, Yanush Vyshnivetskyi, and later Iosef and Stanislav Pototski. In 1648 the church and the monastery were partially damaged by peasant and Cossack detachments led by Maksym Kryvonos, and in 1649, during the Zbarazh siege, almost by a miracle of survivors. At the end of the seventeenth century, the Turks, led by Ibrahim Shishman, completely destroyed the entire monastery complex. Restoration begins in the middle of the XVIII century. Architect Johann Gantz was involved in the construction of the new monastery. The bell tower, like the church, was first built in the Renaissance and later Baroque style. With the onset of World War II, refugees were hiding in the church, and in 1946 the monastery complex was closed and used as a warehouse. Since 1970, the monastery and the church have housed the office and production premises of the Kvantor plant. Since 1995, the bell tower, together with the monastery complex, is a part of the State Historical and Architectural Reserve in Zbarazh (since 2005 - National Reserve "Ternopil's Castles") and becomes one of the cultural heritage sites of Zbarazh of national importance, its security number has been assigned. In 2019, a complete restoration of the bell tower was started to create the Museum of the City.

Key words: bell tower, church, monastery, cultural heritage, Zbarazh

REFERENCES

1. Somochkin, I. (2004). Monastyr bernardyniv u Zbarazhi [Bernardine monastery in Zbarazh]. *Halytska brama*, 1–3 (109–111), pp. 24–25. [in Ukrainian].
2. Mykhaliuno, B., Somochkin, I. (2004). Mistobudivselna istoriia Zbarazha [Town planning history of Zbarazh]. *Halytska brama*, 1–3 (109–111), pp. 11–15. [in Ukrainian].
3. Mandryk, O.Ye. (1996). Khramy mista Zbarazh [Zbarazh temples]. *Misto v Medoborakh*, pp. 15–17. [in Ukrainian].
4. Mandryk, O.Ye. (1998). Rymo-katolytskyi kostel i monastyr sviatoho Antoniiia u m. Zbarazhi [Roman Catholic church and monastery of St. Anthony in Zbarazh]. *«VIK»*. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 726:27–523.4:7.025.1](477.41–37):001.891.7”1924”

І.О. Ходак

ВТРАЧЕНІ ХРАМИ БОРИСПОЛЯ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ПОЛІНИ КУЛЬЖЕНКО І МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ 1924 РОКУ)

Під час колективної одноденної екскурсії (експедиції), проведеної в червні 1924 року студентами Київського археологічного інституту під орудою Данила Щербаківського до Борисполя (нині – місто Київської області), Поліна Кульженко (1891/1892–1982) і Марія Вязьмітіна (1896–1994) обстежили та описали три тамтешні церкви – Михайлівську, Різдва Богородиці й так звану Книшівську (кладовищенську). З огляду на втрату згаданих храмів у 1930-х роках, у статті систематизовано та введено до наукового обігу відомості про час спорудження перебудови, матеріал, конструктивні й стиліові особливості, планувальну структуру храмів і дзвіниць, їхніх фундаторів, а також про іконостаси, окремі образи, хрести, шати, корогви, що зберігалися в них.

Ключові слова: експедиція, Бориспіль, церква, дзвіниця, ампір, іконостас, ікона, хрест.

Притаманна останнім десятиліттям прискіплива дослідницька увага до експедиційних матеріалів учених, зокрема музейників 1920-х років, спричинена головно станом збереженості національної культурної спадщини. Унаслідок масового руйнування монументальних архітектурних пам'яток у 1930-х роках, насамперед церков і їхніх дзвіниць, та втрати (знищення) іконостасних ансамблів, образів, різноманітного церковного начиння навіть у тих випадках, коли самі споруди вціліли, вербальні описи та візуальні матеріали (замальовки, світлини тощо) попередників набувають статусу важливого, а почасти єдиного джерела в процесі студіювання тих чи інших мистецьких артефактів у видовому, типологічному, іконографічному, регіональному та інших аспектах. До того ж нерідко вони допомагають ідентифікувати, атрибутивати низку творів з музейних колекцій, походження яких в обліковій документації свого часу не відnotували (або ж облікову документацію втрачено).

Поряд із провідними фахівцями, до обстеження та опису сакральних пам'яток у 1920-х роках долучалася наукова молодь, зокрема студенти (слухачі) Київського археологічного інституту. Переважно вони готували доповіді (реферати) на підставі натурних обстежень пам'яток, проведених під час колективних екскурсій (експедицій) разом із викладачами вишу, мандрівок у складі невеличких груп на чолі з керівником семінару або самостійних студій у період канікул і свят. В особових фондах викладачів та студентів Інституту відклалися окремі з них, проте найбільш повно про характер доповідей, що акумулювали експедиційні напрацювання, можемо судити завдяки збереженому корпусу матеріалів одноденної експедиції, проведеної 5 червня 1924 року під керівництвом Д. Щербаківського до містечка Борисполя (нині – місто, районний центр Київської області) [1].

Матеріали експедиції вже неодноразово привертали увагу дослідників, зокрема І. Ходак і А. Ставицької,

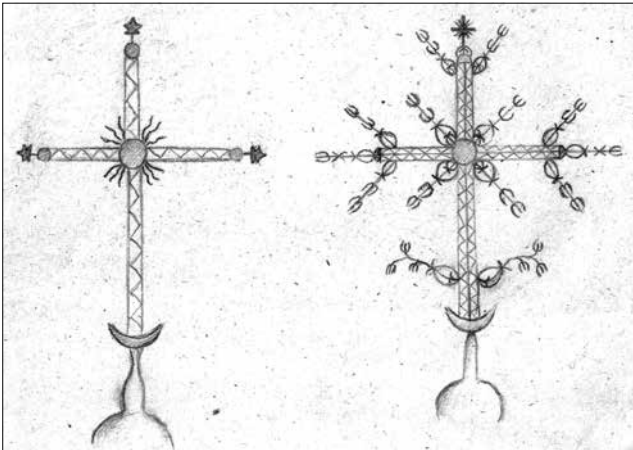

Рис. 1. Надбанні хрести Книшівської та Михайлівської церков у Борисполі. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

які здебільшого обмежувалися фіксацією факту її проведення, переліком основних доповідей або стисло викладали, аналізували зміст деяких із них [2, с. 197, 286; 3, с. 119; 4, с. 55–56; 5, с. 68]. Так, в одній із розвідок А. Ставицька стисло охарактеризувала доповідь П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви м. Борисполя», подала деякі відомості про конструктивні особливості храмів, зосередившись на описі надбаних христів [6], натомість інші важливі подробиці про станкові твори (крім ікони «Христос – лоза виноградна»), їхні стильові й іконографічні особливості, дати створення, вкладників, майстрів залишилися поза увагою авторки.

Мета статті полягала в систематизації та введенні до наукового обігу вербальних і візуальних відомостей про три бориспільські храми та збережені в них твори сакрального мистецтва на підставі доповіді П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви м. Борисполя»¹. Водночас розглядуваний архівний документ дає змогу поглибити уявлення про процес фахового становлення обох дослідниць, які згодом долучилися до розвою провідних київських музеїв², та підготовку істориків мистецтва в Київському археологічному інституті загалом.

Джерельну базу статті насамперед сформували доповіді студентів Київського археологічного інституту, підготовлені за результатами експедиції 1924 року до Борисполя, що відклалися в особовому фонді Д. Щербаківського (ф. 9) у науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАН України) [1], головною доповідь П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви м. Борисполя» та виконані ними замальовки надбаних христів трьох церков і дзвіниці одного з них та двох фасадів Книшівського храму [7]. Для порівняльного аналі-

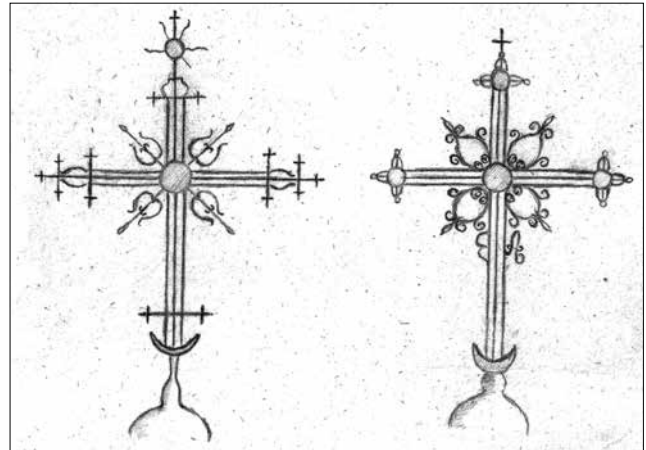

Рис. 2. Надбанні хрести дзвіниці й церкви Різдва Богородиці в Борисполі. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

зу було залучено інші експедиційні матеріали студентів Інституту, присвячені культовим об'єктам, серед яких – «Грецькі церкви м. Ніжина», «Покровська церква м. Переяслава» Р. Гельмана [8; 9], «Михайлівська церква Переяслава» В. Єршової (Єрисової?) та Л. Терпиловської [10], що збереглися в особовому фонді Ф. Ернста в Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ).

Отже, 5 червня 1924 року П. Кульженко і М. Вязьмітіна оглянули чотири з п'яти бориспільських церков – Михайлівську, Різдва Богородиці, так звану Книшівську на кладовищі й Борисоглібську, але описали лише перші три з них. Оскільки всі три згадані храми Борисполя знищено в 1930-х роках [11, с. 47–48], експедиційні матеріали 1924 року набувають особливої цінності.

Класифікувавши передусім чотири оглянуті храми за кількістю бань (Михайлівський – п'ятибанний, решта три – однобанні), дослідниці послідовно охарактеризували Михайлівський, Різдва Богородиці (у доповіді – Богородичний) і Книшівський. При цьому вони фіксували час побудови церкви та дзвіниці, матеріал, з якого їх споруджено, місце розташування дзвіниці щодо церкви, часом – їхню планувальну структуру, відомості про фундаторів тощо. Наприклад, П. Кульженко і М. Вязьмітіна зазначили, що споруджену 1774 року й перебудовану 1898 року дерев'яну церкву архангела Михаїла з'єднано невеличким переходом із дзвіницею, поставленою майже впритул до неї. Натомість камінна церква Різдва Богородиці, зведена на початку XIX ст. в стилі ампір, була поштукатурена й помашена в білий колір, а в плані мала латинський хрест. У тому самому стилі побудували дзвіницю, щоправда, авторки назвали його «невдалим ампіром» з огляду на брак висотної гармонійності трьох її ярусів.

На відміну від Богородичної, план ампірної однобанної церкви з невеличкою дзвіницею на Книшівському кладовищі наслідував рівнобічний грецький хрест. Мурований і поштукатурений храм вирізнявся чотириколонним портиком, фронтон якого, як і фриз загалом, було прикраше-

1. Авторизований машинопис розвідки, написаної російською мовою, зберігається в особовому фонді Д. Щербаківського [7]. Переклад цитат із цього документа належить І. Ходалу.

2. Стислі біобібліографічні довідки про актрису, мистецтвознавицю, музейницю, викладачку Поліну Аркадіївну Кульженко (уроджену Голубову, 1891 чи 1892–1982) та мистецтвознавицю, археологиню, музейницю, бібліотекарку Марію Іванівну Вязьмітіну (1896–1994) див. у додатках монографії про Н. Коцюбинську [4, с. 386–387, 367–369].

но модульйонами (модильйонами), тобто архітектурними деталями у вигляді кронштейна із завитком, що підтримували винос карнизної плити в антаблементі, хоча могли слугувати і суто декоративними елементами. Чотириколонний портик мала й розташована в кутку кладовища ампірна дзвіниця, два яруси якої різнилися і планом, і матеріалом, з якого їх було зведено: якщо в основу мурованого першого ярусу поклали видовжений прямокутник, то другий дерев'яний ярус мав восьмикутну форму. Описуючи церкву на кладовищі, П. Кульженко і М. Вязьмітіна відночували переказану місцевими мешканцями історію про її фундатора – поміщика Книша, котрий начебто вирізнявся такою скупістю, що вбив власного сина, який роздавав селянам хліб під час голоду. На підтвердження цієї легенди вони навели напис на залізній плиті, вмурованій з лівого боку церкви, у якому йшлося про поховання Юхима й Параски Книшів, перший з яких відійшов 19 жовтня 1859 року, а друга – 2 жовтня 1861 року: «Здесь покоится прахъ. // Ефимія и Параскевіи // Книшовыхъ // Умершихъ 1-й 1851-го года // октября 19-го дня // 2-й 1861-го г. октября 2-го/о дня» [7, арк. 3].

Серед конструктивних елементів церков дослідниці виокремили бані, зокрема, на Михайлівській зауважили грушоподібну, а на Книшівській – напівсферичну баню, з вигнутими краями, на восьмигранному барабані, що закінчувалася маленьким тамбурчиком зі сферою, на якій стояв хрест. Дещо детальніші відомості наведено про купол церкви Різдва Богородиці: початково він був дерев'яним, але після пожежі, що трапилася за тридцять чотири роки до їхніх відвідин Борисполя, його замінили мурованим, напівсферичним, на восьмигранному барабані, в оздобленні якого вони угледіли вплив дерев'яного зодчества. Новий купол, на їхнє переконання, не гармоніював із загальною масою храму.

П. Кульженко і М. Вязьмітіна не лише охарактеризували форму бань бориспільських церков, але й, здавалося б, невинуватно багато місця відвели описам надбанних хрестів (як давніших, вочевидь, XVIII ст., на центральній бані та дзвіниці Михайлівської церкви, так і виготовленого якихось вісімнадцять років тому коштом Андрія Височина на куполі церкви Різдва Богородиці), ніби намагаючись вербально реконструювати їх до найдрібніших мережаних деталей. Ось, скажімо, як вони описали хрести на Михайлівському храмі та його дзвіниці: «Хрести золочені, стоять на сфері і мають в своїй основі півмісяць, у центрі на місці перехрещування – круг, з якого в різні боки розходяться візерункові прикраси. Увесь хрест ажурний, вертикальний і горизонтальний, боки його складаються із трьох тонких ліній, з'єднаних між собою зигзагами, що переплітаються. Кінці прикрашено ажурними візерунковими розгалуженнями в трьох напрямках. В основі ці розгалуження йдуть лише в два боки. Хрест закінчується маленькими хрестиками із золотими голками, що розходяться в усі боки, утворюючи саяво. Ажурні прикраси, що закінчують кінці хреста, складаються із чотирьох-

Рис. 3. Книшівська церква в Борисполі. Західний фасад. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

люсткових квіточок, внутрішні боки яких почорнено, що надає цим прикрасам особливої гри світла й тіні» [7, арк. 1]. Утім, навіть такої багатослівної деталізації їм вдалося недостатньо, тому чотири із семи малюнків, докладених до доповіді, вони присвятили саме церковним хрестам – на дзвіниці та центральній бані Михайлівської церкви (очевидно, одного типу), на бані і дзвіниці церкви Різдва Богородиці й на Книшівській церкві. Прискіплива увага саме до надбанних хрестів навряд чи була випадковою, згодом, на фіксацію цього типу пам'яток їх орієнтував керівник експедиції Д. Щербаківський, у сфері зацікавлення якого вони перебували щонайменше від 1900-х років, що потверджує комплекс замальовок, які відклалися в його особовому фонді в НА ІА НАН України. Не слід забувати, що церковним хрестам відвів суттєве місце брат науковця, Вадим, у першому томі альбому «Українське мистецтво» [12, с. 33–38], а згодом солідну публікацію про них авторства О. Гуцала [13] умістили в першому збірнику Секції мистецтв Українського наукового товариства, виданням якого опікувався Д. Щербаківський.

В інтер'єрах Михайлівської та Богородичної церков дослідниці зауважили іконостаси. На жаль, у першому

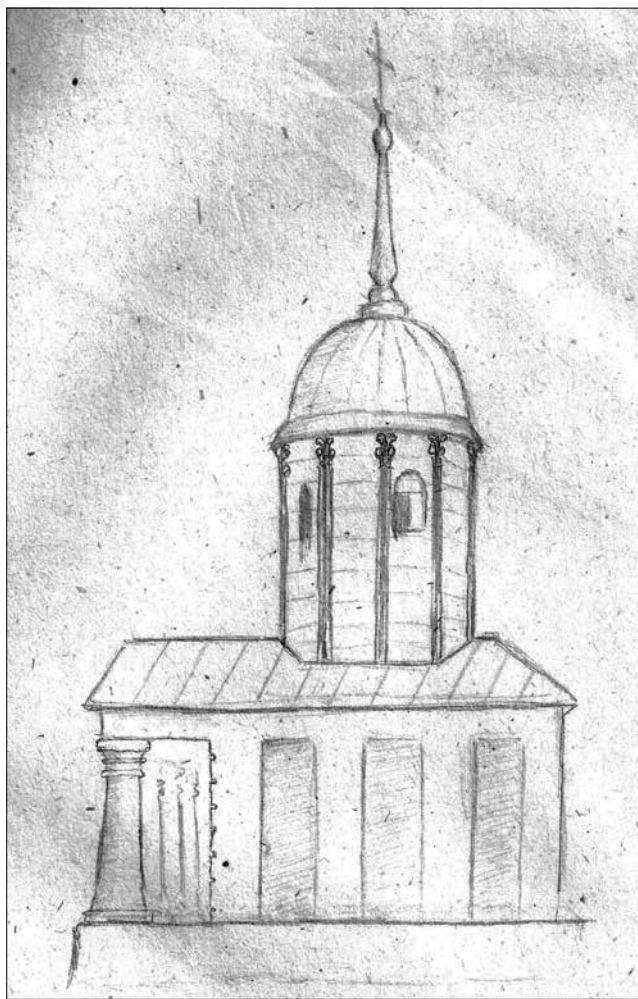

Рис. 4. Книшівська церква в Борисполі. Бічний (південний) фасад. Замальовка 1924 року. НА ІА НАН України

з них вони лише зафіксували кількість ярусів і пізній час постання (шестиярусний іконостас другої половини XIX ст.), висловивши думку, що він не становить інтересу з художнього боку. Водночас П. Кульженко і М. Вязьмітіна навели написи на трьох медальйонах, розміщених на дерев'яному аналої, що залишився від давнішого опорядження Михайлівської церкви. Написи засвідчували, що попередній іконостас спорудили 1798 року «старанням» священника Симеона Шираєвського й ктитора Василя Дранника, коштом громадським усіх прихожан і «доброхитних дателей» [7, арк. 1 зв.]. Отже, їм вдалося зафіксувати відомості про час створення конкретного іконостаса, які в комплексі з повідомленням про чинний на той час іконостас другої половини XIX ст. давали цінний матеріал для з'ясування питання часу побутування іконостасів у церквах і причини їхньої заміни.

На відміну від Михайлівського, у храмі Різдва Богородиці П. Кульженко і М. Вязьмітіна описали конструкцію ампірного іконостаса з увігнутою середньою частиною, шістьма колонами (чотири з них містилися посередині, а дві – з боків) і аттиком, що включав зображення Євангелія, хреста, потира тощо, а також Царські врата. При цьо-

му дослідниці визнали золочені дерев'яні Царські врата з колонкою посередині, у різьбленні якої використано мотив виноградної лози, характерним зразком київського сніцарства, що засвідчує добре ознайомлення з відповідними творами. Крім знання центрів розвитку тих чи інших видів мистецтва та поширеності певної іконографії, дослідниці продемонстрували обізнаність із технічними прийомами виготовлення іконостасів (за їхнім твердженням, їх різьбили з липи, вкривали шаром гіпсу й перед золоченням фарбували у червоний колір, що надавало золотому тлу особливої теплоти).

Серед уміщених в іконостасі церкви Різдва Богородиці образів найцікавішим, на переконання авторок, була намісна «Богоматір з немовлям», що вирізнялася «строгим шляхетним письмом», видовженим, жовтувато-рожевим овалом обличчям Діви Марії з мигдалеподібними очима. Утім, увагу вони зосередили не на малярських особливостях образу, а на його гаптованій ризи, яку, на їхній погляд, могла виконати ігумення Вознесенського монастиря в Києві Марія Магдалина – матір гетьмана Івана Мазепи, принаймні в тому, що пам'ятка походила саме з цієї обителі дослідниці не сумнівалися. Серед мотивів шитої сріблом ризи в доповіді віднотовано не лише квіткові узори та зірочки, вертикальні лінії, але й герб з літерами «Е // Ц П // В В // З П», розшифрований авторками як «его пресветлого величества войска Запорожского, полковника...» [7, арк. 2]. Щодо срібної карбованої шати кінця XVIII ст. на намісному образі Ісуса Христа (у лівій руці тримав сферу із зображенням рослин, будинків і церков, хмар), то її мушлеподібні оздобы дозволили охарактеризувати твір як зразок стилю рококо періоду занепаду.

Поза намісними образами іконостаса церкви Різдва Богородиці П. Кульженко і М. Вязьмітіна зафіксували факт зберігання давніх ікон у дзвіниці Михайлівської церкви, серед яких – образи Богоматері кінця XVII – початку XVIII ст. та архістратиґа Михаїла (обидва зі срібним рельєфним тлом, обидва суттєво «поновлені»), Христа в ряд зі святими (вірогідно, «Деїсус»), Онуфрія Великого. Важливим слід визнати зауваження дослідниць про типовість не лише видовженої ікони Христа зі святими з ритмічною повторюваністю фігур, але й ікони св. Онуфрія з довгою (до землі) бородою, що слугує одним із численних свідчень поширеності в Україні культу цього пустельника.

В інтер'єрі Михайлівської церкви інтерес дослідниць викликала написана на полотні ікона євхаристійної тематики «Христос – лоза виноградна» («Христос-виноградар»), що, за їхнім свідченням, доволі рідко траплялася на початку XX ст. Іконографія образу доволі типова: у центрі зображено Христа, з боку якого проростала виноградна лоза, що обвивала хрест і з грона якої Христос вичавлював у чашу сік. Обабіч було зображено ангела (авторки вважали його архангелом Гавриїлом), а ось чашу тримав у руках не ще один ангел, як зазвичай можна спостерігати на українських іконах розглядуваного сюжету, а якийсь святий. Тут знову-таки мусимо нагадати, що дослідженню

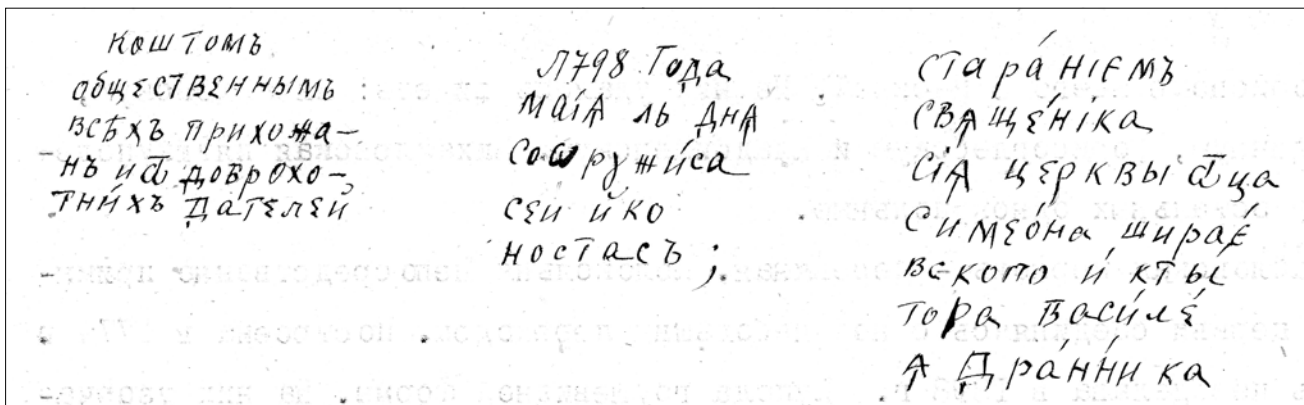

Рис. 5. Напис на аналої в Михайлівській церкві в Борисполі. НА ІА НАН України

цього іконографічного типу в контексті символіки виноградної лози в українському мистецтві присвятив окрему розвідку керівник експедиції [14, с. 62–69]. Також в Михайлівському храмі зберігалися дві корогви ковальсько-го й шевського цехів із зафіксованими іменами цехмайстрів – Юхима Тютюна та Андрія Кошмана відповідно.

Крім ікон, увагу П. Кульженко і М. Вязьмітіної в інтер'єрі церкви Різдва Богородиці привернули хрести. Нижня частина срібного хреста, виготовленого у XVIII ст., мала, на думку авторок, пізніше походження. Щодо трьох дерев'яних христів, оправлених у срібло, то на них збереглися дати й імена жертводавців: перший з них, датований 1721 роком, переробили 1809 року коштом Івана Афендіна, другий (кінця XVII ст.) виготовили (?) коштом Бориса Сотника, третій (1793 року) – священника Петра Яворського. Ще цікавішим дослідницям видалося Євангеліє в червоній оксамитовій оправі з рокайльними срібними наріжниками та «Розп'яттям» у центрі.

Як порівняти доповідь П. Кульженко і М. Вязьмітіної з іншими доповідями студентів Київського археологічного інституту, підготовленими за результатами натурного обстеження церков, то загалом вона має схожу структуру, хіба дослідниці обмежилися суто експедиційними спостереженнями, не залучали літературні джерела й суттєво більше місця відвели фіксації / опису станкових творів.

Отже, розвідка «Церкви м. Борисполя», підготовлена П. Кульженко й М. Вязьмітіною за результатами студентської екскурсії (експедиції) 5 червня 1924 року, суттєво доповнює відомості про три втрачені в 1930-х роках церкви згаданого міста – архангела Михаїла, Різдва Богородиці й так звану Книшівську (на кладовищі), оскільки містить вказівки не лише на дату спорудження / перебудови, матеріал, конструктивні й стильові особливості, планувальну структуру храмів, а й на форми надбанних христів, час виготовлення, конструкцію та фундаторів деяких іконостасів, найцікавіші, з погляду авторок, намісні й деякі інші образи поширеної іконографії, мотиви іконостасного дерев'яного різьблення, гаптовані шати, корогви (включно з фіксацією імен цехмайстрів). Перспективи дослідження пов'язані з виявленням нових вербальних і візуальних матеріалів про розглядувані храми, що дозво-

лить повніше досягнути планувальні, конструктивні, іконографічні, стильові особливості сакрального мистецтва регіону XVIII – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Науковий архів Інституту археології (далі НА ІА НАН України), ф. 9, спр. 79, арк. 1–59, мал. 1–51.
2. Ходак І.О. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини XX століття : дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 / Київ, 2010. 451 с. : іл.
3. Ходак І. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1924). *Студії мистецтвознавчі*. 2014. Чис. 2. С. 109–125.
4. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). Київ : ІМФЕ; Харків : Вид. О. Савчук, 2017. 448 с., 114 іл.
5. Ставицька А. Данило Щербаківський як викладач Київського археологічного інституту. *Наукові записки з української історії*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 65–69.
6. Ставицька А. Екскурсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. XX ст.). *Кразнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України*: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської обл. Бориспіль : ПП «Шевц», 2012. С. 327–336.
7. НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 79, 3 арк., 7 мал. на 3 арк.
8. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі АНФРФ ІМФЕ), ф. 13, спр. 226, арк. 1–2 зв.
9. АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 225, арк. 1–4 зв.
10. АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 274, арк. 1–2 зв.
11. Йова Н.В., Гойда Т.М. Історія рідного краю. Бориспільщина від найдавніших часів до кінця XIX ст. Київ : Люксар, 2002. 142 с. : іл.
12. Щербаківський В. Українське мистецтво. I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Львів ; Київ, 1913. XX, 62 с. : іл.
13. Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII вв. *Збірник Секції мистецтв Українського наукового товариства*. Київ, 1921. Т. 1. С. 31–38.
14. Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві. I. Виноградна лоза. *Збірник Секції мистецтв Українського наукового товариства*. Київ, 1921. Т. 1. С. 55–74.

Khodak I.O. Boryspil's lost churches (after the 1924 expeditionary materials of Polina Kulzhenko and Mariia Viazmitina)

During a joint daylong excursion (expedition) to Boryspil (now the city of Kyiv Region) conducted in June 1924 by students of the Kyiv Archeological Institute under the steerage of Danylo Shcherbakivskyy, Polina Kulzhenko (1891/1892–1982) and Mariia Viazmitina (1896–1994) surveyed and described three churches there, notably St. Michael's Church, the Church of the Nativity of the Virgin, and the so-called Knyshove Church (at the cemetery). Along with other materials of the expedition's participants, the report Churches of the Town of Boryspil prepared by them has also been preserved in a Danylo Shcherbakivskyy personal fund at the scientific archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. In view of the loss of the mentioned churches in the 1930s, the article systematizes and scientifically introduces information on the time of construction / reconstruction, material, design philosophy and stylistic features, as well as planning structure of the churches and adjacent bell towers, and their founders.

It also deals with iconostases, individual icons, crosses, metal shield of an icon and gonfalons stored in churches. Particularly noteworthy are the inserted inscriptions, noted by the researchers, both on the lectern of St. Michael's Church (names of the initiators of production and the date of creation – 1798 – of the previous iconostasis), and on three wooden crosses with silver details kept at the Church of the Nativity of the Virgin (dates of creating and remodelling crosses, names of donors). Verbal descriptions of the monuments are supplemented with sketches of four on-dome crosses of the three temples, as well as of the belfry of the Church of the Nativity of the Virgin, apart from the western and southern facades of the Knyshove Church. In addition to valuable information on sacred monuments, the archival document in question allows us both to deepen the understanding of the process of professional formation of Polina Kulzhenko and Mariia Viazmitina, who would later engage in the development of leading Kyiv museums, and generally the training of art historians at the Kyiv Archeological Institute.

Key words: expedition, Boryspil, church, belfry, empire style, iconostasis, icon, cross.

REFERENCES

1. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (dali – NA IANAN Ukrainy), f. 9. spr. 79. ark. 1–59, mal. 1–51.
2. Khodak, I. O. (2010). *Naukova diialnist Danyla Shcherbakivskoho v konteksti istorii ukrainskoho mystetstvovnavstva pershoi tretyny XX stolittia* [Scientific activity of Danylo Shcherbakivskyi in the context of history of the Ukrainian art studies of the first third of the 20th century] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Khodak, I. (2014). *Naukovo-doslidna kafedra mystetstvovnavstva: pochatkovyi etap diialnosti (1922–1924)* [The research department of art studies: the initial stage of activity (1922–1924)]. *Studii mystetstvovnavchi – Researches of the fine arts*, 2, pp. 109–125. [in Ukrainian].
4. Khodak, I. (2017). *Natalia Kotsiubynska i Kabinet ukrainskoho mystetstva Vseukrainskoi akademii nauk (z istorii vitchyznianoho mystetstvovnavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv)*. [Natalia Kotsiubynska and Cabinet of Ukrainian art of the All-Ukrainian Academy of Sciences (on the History of National Art History of the 1920s – early 1930s)]. Kyiv : IMFE; Kharkiv : Vyd. O. O. Savchuk. [in Ukrainian].
5. Stavyska, A. (2015). Danylo Shcherbakivskyi yak vykladach Kyivskoho arkeolohichnoho instytutu. [Danylo Shcherbakivskyi as a teacher at the Kiev Archeological Institute]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, (36), pp. 65–69. [in Ukrainian].
6. Stavyska, A. (2012). Ekskursii slukhachiv Kyivskoho arkeolohichnoho instytutu do mista Boryspolia (20-ti rr. XX st.). [Excursions of students of the Kiev Archeological Institute to the city of Boryspil (20-ies of the 20th Century)]. Abstracts of Papers '95: *Kraieznavstvo yak fenomen istorychnoho rozvytku ta derzhavotvorennia Ukrainy*. (pp. 327–336). Boryspil. [in Ukrainian].
7. NA IANAN Ukrainy, f. 9. spr. 79.
8. Arkhivni naukovy fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. Rylskoho NAN Ukrainy (dali – ANFRF IMFE), f. 13. spr. 226.
9. ANFRF IMFE, f. 13. spr. 225.
10. ANFRF IMFE, f. 13, spr. 274, ark. 1–2 zv.
11. Yova, N. V., Hoida, T. M. (2002). *Istoriia ridnoho kraiu. Boryspilshchyna vid naidavnishykh chasiv do kintsia XIX st.* [History of the native land. Boryspil Region from ancient times to the end of 19th Century]. Kyiv: Liuksar. [in Ukrainian].
12. Shcherbakivskyi, V. (1913). *Ukrainske mystetstvo. Derevliane budivnytstvo i rizba na derevi*. [Ukrainian Art. Wooden construction and wood carving.]. part 1. Lviv; Kyiv. [in Ukrainian].
13. Hutsalo, O. (1921). *Nadbanni khresty ukrainskykh tserkov XVII–XVIII vv.* [The crosses of Ukrainian churches of the 17–18th Centuries]. *Zbirnyk Sektsii mystetstv Ukrainskoho naukovoho tovarystva*, (1), pp. 31–38. [in Ukrainian].
14. Shcherbakivskyi, D. (1921). *Symvolika v ukrainskomu mystetstvi. Vynohradna loza*. [Symbolism in Ukrainian art. Grapevine.]. *Zbirnyk Sektsii mystetstv Ukrainskoho naukovoho tovarystva*, (1), pp. 55–74. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК УДК 94(477.5)2–523.6

А.А. Чурочкин

ГЛУХОВСКИЙ ПЕТРОПАВЛОВСКИЙ МОНАСТЫРЬ И ЕГО СВЯЗИ С ПУТИВЛЬСКОЙ ЗЕМЛЁЙ

Статья посвящена связям Глуховского Петропавловского монастыря с Путивльской землей; на основании анализа новых открытий в сфере древнерусской княжеской генеалогии сделана попытка определить возможных основателей обители, атрибутирован снимок одного из насельников обители начала XX века.

Ключевые слова: Глуховский Петропавловский монастырь, Глухов, Путивль, князья северские, княжеские синодики, фотограф Яков Фесик, пещера монаха Авеля.

Глуховский Петропавловский монастырь является настоящей духовной жемчужиной древней Северской земли (рис. 1; рис. 2). К сожалению, жестокий к памятникам церковной старины XX век нанёс непоправимый ущерб его святыням и архитектурному облику. До сих пор обитель не используется по своему изначальному предназначению, в ней не теплится лампада монашеской жизни.

Обычно православные монастыри имеют сложное название, которое состоит как минимум из двух компонентов, указывающих на посвящение обители (в честь какого праздника или святого освящён главный храм) и местность, где она расположена (город, село, урочище и т.п.).

Казалось бы, Петропавловский монастырь имеет отношение только к городу Глухову, поскольку называется «Глуховским». Тем не менее, вновь выявленные данные позволяют заключить, что на ранних этапах своего бытия обитель святых апостолов Петра и Павла имела тесные связи с городом Путивлем и его округой.

Начало истории обители, увы, скрыто от нас за пеленой веков. Непрерывное бытие Петропавловского монастыря достоверно прослеживается только с XVII века. Тем не менее, практически все исторические исследования, касающиеся этой обители, ссылаясь на предания, упорно относят её основание ещё к домонгольскому времени. Встречаются отсылки к 1230 году [12, с. 904], ко второй четверти XIII века [9, с. 334]. В поздних документах иногда фигурируют и совершенно фантастические сведения о том, что якобы один из храмов был построен «известными греческими архитекторами в 1112 году» [7, л. 103]. Одним словом, налицо устойчивая тенденция отнести время основания обители к великокняжеской эпохе. В связи с этим хотелось бы поделиться своими мыслями и предположениями на этот счёт.

Древние города Северской земли – Путивль и Глухов, между которыми, собственно, и расположена Петропавловская обитель, в период удельной раздробленности были центрами одноимённых княжеств. Каждый князь стремился оставить по себе память для грядущих поколений. Зачастую, такой памятью становился храм, либо монастырь, посвящённый небесному покровителю князя. В своё время подобная практика была довольно распространённой.

Знаменитый Ярослав Мудрый, получивший в крещении имя Георгий, в 1030 году основал Юрьев (Георгиевский) монастырь в Новгороде. Князь Всеволод Ольгович, названный в крещении Кириллом, в 1139 году построил Кирилловскую церковь в Киеве. Князь Рюрик Ростиславич – Василий в крещении – в 1190 году построил Васильевскую церковь в Овруче. Есть такой пример и в Северной земле. Князь-страстолюбец Игорь Ольгович (обычно называемый Черниговским, убит киевлянами в 1147 году) в своём имени, известном по упоминанию в летописи как «Игорево сельцо», тоже построил храм в честь своего небесного покровителя. Летопись не зафиксировала крещального имени этого князя, однако оно «...устанавливается ... по упоминанию церкви во имя св. Георгия на дворе князя в селе под Путивлем» [6, с. 162].

Можно предположить, что Петропавловский монастырь также был основан местным князем. Однако, в приведённых выше примерах каждый правитель устраивал обитель или храм в честь одного святого, имя которого получил при крещении. В нашем же случае посвящение двойное – в честь Петра и Павла. Изучив генеалогию княжеских родов нашего региона, Петр и Павел найдутся без особых усилий.

Главный герой бессмертного «Слова о полку Игореве» – князь Игорь Святославич (1151–1201) – имел несколько сыновей. Самым старшим был Владимир, родившийся 8 октября 1170 года, а следующим – Олег, появившийся на свет в 1175 году. Первенец был назван Владимиром (рис. 3). «Это имя в черниговском доме редкое. Очевидно, дано оно было в честь галицкой родни – так звали и деда, и брата Ярославны, а также Мономаха, ее деда по материнской линии. В крещении младенца нарекли Петром» [1, с. 220]. Второму сыну «дали родовое имя, на этот раз «отцовское» – Олег. В крещении мальчика нарекли Павлом, явно в «пару» к его старшему брату Владимиру-Петру» [1, с. 235]. Вот они, Петр и Павел, гипотетические основатели Петропавловского монастыря.

Судьбы братьев сложились по-разному, однако, несколько позволяют заключить записи в Помяннике (Си-

Рис. 1. Общий вид Глуховского Петропавловского монастыря.
Открытка издания Я.К. Фесика

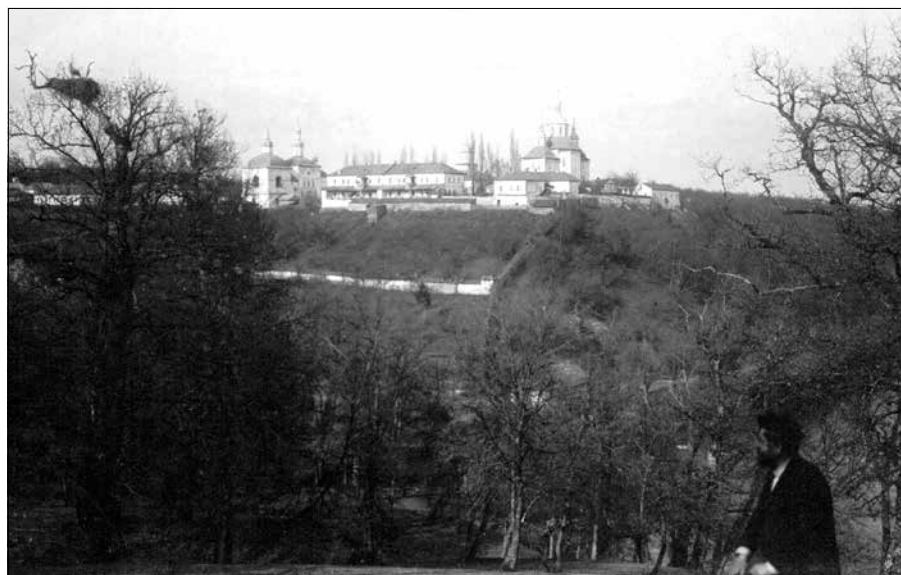

Рис. 2. Вид Глуховского Петропавловского монастыря с путивльского берега Клевени.
В правом нижнем углу сидит Я.К. Фесик

нодке) Введенской церкви Печерской лавры, оба закончили свои дни в монашеском чине, причем имена их идут не вразброс, а рядом, одно за другим [8, с. 17].

В отношении Олега-Павла существует как минимум три версии. Согласно наиболее достоверной из них, князь Олег Игоревич княжил в Курске и «...умер до 1235 года.... Перед смертью постригся в монахи с тем самым именем, которое получил при крещении – Павел» [5, с. 9]. На момент смерти Олегу-Павлу было около 60 лет, что позволяет предполагать принятие им монашества уже на смертном одре.

Старший сын, князь Владимир, принимал участие в несчастливом походе своего отца на половцев в 1185 году. И отец, и сын оказались в плену, из которого Игорь вскоре удалось бежать, а Владимир вернулся в 1187 году, но не один, а с женой Свободой (дочерью хана

Рис. 3. Князь Владимир Игоревич Путивльский.
Художник Илья Глазунов

Кончака; Анастасией в крещении) и сыном Изяславом (Филиппом в крещении).

На протяжении своей жизни Владимир-Петр княжил в Путивле, Новгороде-Северском, Галиче. В 1206 году князь Владимир оказался втянутым в борьбу своих младших братьев за галицкий престол. Ничего хорошего из этой затеи не вышло, самому Владимиру удалось спастись и спрятаться в родном Путивле, а жена его вместе с братьями Святославом, Романом и Ростиславом Игоревичами была повешена галицкими боярами в сентябре 1211 года [3, с. 406–407].

Старшему Игоревичу на тот момент шёл сорок первый год. Вполне вероятно, что преждевременная насильственная смерть супруги, братьев, потеря великокняжеского Галицкого престола, а также груз совершенных ошибок подвигли его к принятию монашества. В отличие от Олега-Павла Владимир-Петр рано сошёл с политической арены, вероятно, для того, чтобы перед смертью успеть потрудиться в монашеском чине. В Печерском, Любецком и других синодиках указывается его монашеское имя – Антоний [4, с. 25; 8, с. 17].

Здесь напрашивается ещё одна параллель: отец обоих

Рис. 4. Булла (вислая печать),
найденная в 2017 году на Юрьевом городище

князей (Владимира и Олега) – Игорь Святославич – записан в синодиках как «инок Феодосий» [8, с. 17]. Как тут не вспомнить основателей Киевской лавры – Антония и Феодосия Печерских, канонизация которых приходится на описываемый период? Вполне может быть, что князь Владимир-Петр захотел избрать себе в постриге имя святого в «пару» к монашескому имени своего знаменитого почившего к тому времени отца-инока.

Нельзя исключать того, что Владимир-Петр Игоревич мог быть не только основателем, но и одним из первых иноків Петропавловской обители. Имея за плечами многолетний опыт княжеской жизни, привычку повелевать, вчерашнему правителю, вероятно, было бы слишком трудно влиться в число братии устоявшегося монастыря, подчиняться игумену, ввиду чего он вполне мог основать новую обитель, не только в память о себе, но и для себя.

Отход в мир иной князей-ктиторов, начало монгольского ига не благоприятствовали новой обители. Даже если она прекратила на время своё существование, всё равно в памяти местных жителей место, где она находилась, всегда отождествлялось с именами апостолов Петра и Павла.

Надо понимать, что в те далекие века обитель эта, находившаяся на начальном этапе своего становления, была очень скромной и малолюдной, поэтому тщетно искать мощные культурные слои или другие подобные доказательства её бытия. Тем не менее, одно косвенное доказательство её домонгольского бытования было обнаружено не столь давно.

В последние несколько лет настоящим бичом для археологии стало такое явление, как незаконное кладоискательство. С одним из таких охотников за артефактами пишуший эти строки знаком лично со школьной скамьи. Не далее чем в 10-ти км к юго-востоку от монастыря, на противоположном берегу Клевени, лежит старинное село Уцково, рядом с которым находится неоднократно упоминаемое в писцовых книгах XVI–XVII веков Юрьеве городище [10].

Летом 2017 года на территории городища «копатель» обнаружил фрагмент «губы» (т. е. нижней части) древнерусского колокола и свинцовую буллу – «вислую печать» (см. рис. 4; осенью 2019 года печать была продана в частную коллекцию). Печать имеет изображение

Рис. 5. Яков Кириллович Фесик

шестиконечного креста на подножии с традиционными буквами «[I]С ХС» и святых апостолов Петра и Павла («А[ПОСТОЛЫ] ПЕ[Т]Р И[П]А[В]ЕЛ»). Крест на подножии зачастую именуется «схимническим», что позволяет отнести печать к типу монастырских.

Идентификация иконографического изображения святых, благодаря наличию ясно различимых буквенных аббревиатур, не вызывает никаких сомнений или разночтений, следовательно, печать однозначно принадлежала Петропавловскому монастырю. Этот вырванный из общего археологического контекста предмет можно отнести к категории случайных находок, однако сам факт его обнаружения неподалёку от обители является, по нашему мнению, косвенным свидетельством существования Петропавловской обители в древнерусское время.

Каждому ценителю путивльской старины хорошо известно имя Якова Кирилловича Фесика (1866–1927; рис. 5) – фотографа, настоящего мастера своего дела, благодаря неустанным трудам которого мы имеем представление о многих, ныне утраченных, объектах культурного наследия Путивльской земли. Обладавший прекрасным художественным чутьём, Яков Кириллович не ограничивался лишь путивльской тематикой, поэтому находящийся у самых границ Путивльского уезда Петропавловский монастырь не мог остаться вне поля его зрения. Сохранилось несколько фотографий с видами

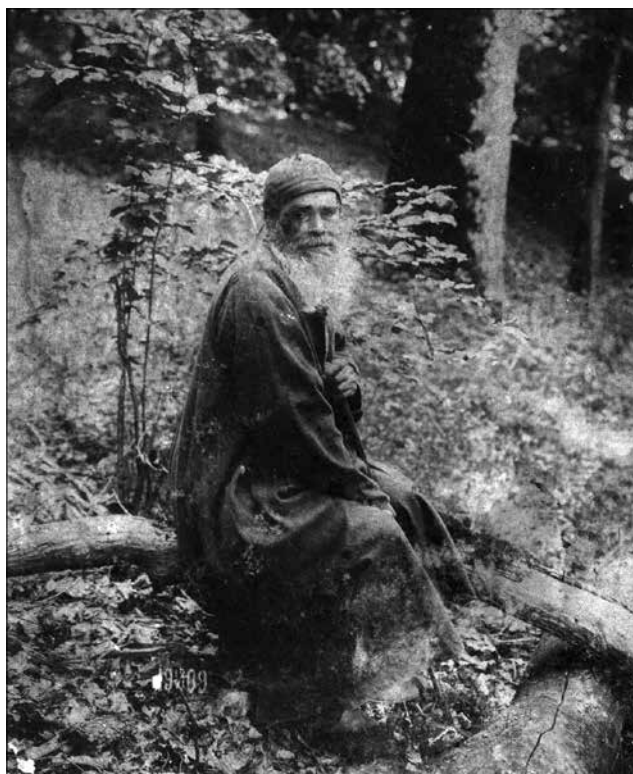

Рис. 6. Монах Авель. Фото, принадлежавшее М.Д. Некрасовой. Фотограф Я.К. Фесик

обители, причём сделаны они с противоположного, путивльского, берега Клевени. На одном из снимков видим и самого Якова Кирилловича, сидящего в правом нижнем углу (см. рис. 2).

В 2015 году вышла в свет книга С.В. Тупика «Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села». Обложку книги украшает репродукция фотооткрытки с видом монастыря (см. рис. 1). На лицевой стороне имеется надпись «Глуховской Петропавловский монастырь», а на обороте – «Издание фотогр[афа] Я.К. Фесика».

С именем Якова Кирилловича связана ещё одна петропавловская реликвия. В своё время двоюродная бабушка пишущего эти строки Матрона Дмитриевна Некрасова (уроженка с. Берюх (ныне Руднево), прожила 105 лет (1907–2012) подарила фотографию, сказав при этом: «вот тебе монах Авель». На снимке запечатлён пожилой человек в рясе и скуфье с посохом в руках. Рукой Якова Кирилловича сделана надпись: «12.VI.1909» (рис. 6).

Лицо монаха показалось до боли знакомым. В 1992 году вышел из печати прекрасный фотопутеводитель «Путивль», в разделе которого, посвящённом Софрониевой пустыни, представлен снимок входа в пещерный комплекс обители (по состоянию на момент выхода книги). Фото занимает разворот страниц 178–179, причём на левой стороне разворота помещена фотография монаха, сидящего у входа в пещеру [2, с. 178] (рис. 7). При детальном сличении становится совершенно очевидным, что на обоих снимках изображён один и тот же человек. Фотография монаха у пещеры неоднократно

Рис. 7. Монах Авель у входа в пещеру. Фотограф Я.К. Фесик публікувалась в наукових і популярних книгах з прив'язкою його іменню к Софронієвій пустині.

Однако со временем обнаружили некоторые нестыковки. Как отмечалось выше, один из снимков имеет дату – 1909 год. Тем не менее, ни в одном из послужных списков братии Софронієвій пустині ни до, ни после 1909 года имя монаха Авеля не упоминается. Сравнительно недавно в архивах ИИМК РАН (Q-361–36) был обнаружен снимок того же Я.К. Фесика, на котором запечатлён вход в пещерный комплекс Софронієвій пустині в том виде, в каком он сохранялся до ликвидации монастыря в сентябре 1922 года.

На снимке мы видим, что в те времена над входом в пещеры возвышалась квадратная в плане часовня с цилиндрическим барабаном и полусферическим куполом, оформленная в стилистике классицизма. То есть, нет ничего общего с тем, что мы видим на снимке с монахом Авелем.

Загадка монаха Авеля разрешилась сама собой. В районе Петропавловского монастыря, «...в одном из оврагов, приблизительно в четырёхстах метрах на запад от обители» до недавнего времени находилась пещера, ко-

торая сравнительно недавно обвалилась. «Местные жители называют её пещерой Авеля, поскольку в ней жил монах Авель» [11, с. 134]. Более века тому назад этот инок был своего рода «живой легендой» Петропавловского монастыря, ввиду чего Яков Фесик запечатлел этого необыкновенного человека, который и теперь, спустя столетие смотрит на нас с пожелтевшего фотоснимка.

Настоящий формат статьи не позволяет нам уделить внимание всем факторам, связывающим Петропавловскую обитель с Путивльской землёй. Впервые озвученная версия относительно древнерусского времени основания монастыря, а также и попытка установить имя возможного основателя, требуют дополнительного изучения и уточнения. Совершенно необходимо провести поиск и изучение послужных списков обители для того, чтобы установить мирское имя, фамилию и происхождение монаха Авеля.

В XX веке мы столько всего потеряли, и, что ещё горше, продолжаем терять в веке XXI, поэтому нужно дорожить и кропотливо изучать то небольшое, что дошло до наших дней. Верю и надеюсь, что молитвами святителя Димитрия Ростовского, архимандрита Мелхиседека, монаха Авеля и сонма других, безымянных подвижников, и славная некогда Петропавловская обитель вернёт себе былую славу и величие.

ИСТОЧНИКИ

1. Алексеев С.В. Игорь Святославич. Москва : «Молодая Гвардия», 2014, 348[4] с.: ил. (Жизнь замечательных людей: Малая серия: сер. биогр.; вып. 55).
2. Вечерский В.В., Гильбо И.А., Луговской А.В. Путивль. Фотопутеводитель. Київ, «Мистецтво», 1992. 192 с.: ил.
3. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2006. 784 с. Парал. анот. англ.
4. Зотов Р.В. О Черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург : Типография братьев Пантелеевых, 1892. 327+48 с.
5. Келембет С.М. Олег-Павло Игоревич, князь Курский та Великий Князь Чернігівський. *Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал*. 2017, № 4 (136). С. 3–13.
6. Кузьмин А.В., Пятнов А.П. Игорь (Георгий) Ольгович – Православная Энциклопедия. Москва. 2009: Т. XXI. С. 162–166.
7. Переписка по памятникам архитектуры Сумской области за 1956 год. ГАСО, ф. 3343, оп. 1, д. 92 л. 120.
8. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Упоряд. О. Кузьмук. *Лаврський альманах*. Вип. 18, спецвипуск 7. Київ, 2007. 120 с., іл.
9. Семенов В.П. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. VII: Малороссия. Санкт-Петербург, издание А.Ф. Девриена. 1903.
10. Словохотов А. Юрьеве городище на плане «Генерального межевания» Путивльского уезда и в документах конца XVI века. Режим доступа: <http://old-kursk.ru/book/slovohotov/pic/200204-1.jpg>. Дата обращения: 29.02.2020.
11. Тупик С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села: історико-краєзнавчі нариси. Суми : Університетська книга, 2014. 398 с.
12. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. Т. VIIа, кн. 16. Санкт-Петербург, 1893. С. 904.

Чурочкін О.А. Глухівський Петропавлівський монастир і його зв'язки з Путивльською землею

Стаття присвячена зв'язкам Глухівського Петропавлівського монастиря з Путивльською землею; на підставі аналізу нових відкриттів у сфері давньоруської князівської генеалогії зроблена спроба визначити можливих засновників обителі, атрибутивати знімок одного з населеників обителі початку XX століття.

Ключові слова: Глухівський Петропавлівський монастир, Глухів, Путивль, князі сіверські, князівські синодики, фотограф Яків Фесик, печера монаха Авеля.

Churochkin A.A., protopriest. Glukhovsky Petropavlovsky monastery and its relationship with the Putivlian earth

The article is devoted to the relations of the Glukhovsky Peter and Paul Monastery with the Putivl land; based on the analysis of new discoveries in the sphere of ancient Russian princely genealogy, an attempt was made to identify the possible founders of the monastery, a photograph was attributed to one of the inhabitants of the monastery at the beginning of the 20th century.

Glukhovsky Peter and Paul Monastery is a true spiritual pearl of the ancient Seversky land. Unfortunately, the 20th century, cruel to monuments of church antiquity, caused irreparable damage to its shrines and architectural appearance. Until now, the monastery has not been used for its original purpose, the lamp of monastic life does not warm in it.

It would seem that the Peter and Paul Monastery relates only to the city of Glukhov, since it is called the "Glukhovsky". Nevertheless, the newly revealed data allow us to conclude that in the early stages of its existence, the monastery of the Holy Apostles Peter and Paul had close ties with the city of Putivl and its district.

The beginning of the history of the monastery, alas, is hidden from us behind the veil of centuries. The continuous existence of the Peter and Paul Monastery is reliably traceable only from the seventeenth century. Nevertheless, almost all historical studies concerning this monastery, referring to the traditions, stubbornly attribute its foundation back to pre-Mongol time. There are references to 1230 to the second quarter of the 13th century. In later documents sometimes absolutely fantastic information also appears that one of the churches was allegedly built by "famous Greek architects in 1112". In a word, there is a steady tendency to attribute the time of the founding of the monastery to the princely era. In this regard, I would like to share my thoughts and assumptions on this subject.

The ancient cities of the Seversky land - Putivl and Glukhov, between which, in fact, the Peter and Paul Monastery is located, during the period of specific fragmentation were the centers of the principalities of the same name. Each prince sought to leave a memory for future generations. Often, such a memory became a temple or a monastery dedicated to the heavenly patron saint of the prince. At one time, such a practice was quite common.

The present format of the article does not allow us to pay attention to all the factors linking the Peter and Paul monastery with the Putivl land. The first voiced version of the ancient Russian time of the founding of the monastery, as well as an attempt to establish the name of a possible founder, require additional study and clarification. It is absolutely necessary to conduct a search and study of the monastery's track records in order to establish the worldly name, surname and origin of the monk Abel.

In the 20th century, we lost so much, and, even worse, we continue to lose in the 21st century, so we need to cherish and painstakingly study the little that has survived. I believe and hope that through the prayers of St. Demetrius of Rostov, Archimandrite Melchizedek, the monk Abel and a host of other nameless ascetics, the once glorious Peter and Paul Monastery will regain its former glory and greatness.

Key words: Glukhovsky Peter and Paul Monastery, Glukhov, Putivl, princes of Seversky, princely synodics, photographer Jacob Fesik, cave of the monk Abel.

REFERENCES

1. Alekseev, S. (2014). *Igor' Svyatoslavich [Igor Svyatoslavich]*. Moscow: "Molodaya Gvardiya". [in Russian].
2. Vechersky, V., Gilbo, I. & Lugovskoy, A. (1992). *Putivl'. Fotoputevoditel [Putivl. Photo Guide]*. Kyiv: "Mystetsvo". [in Russian].
3. Voytovych, L. (2006). *Knyazha doba na Rusi: portrety elity [Prince of Russia Day: portraits of the elite]*. Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivskyy. [in Ukrainian].
4. Zotov, R. (1892). *O Chernigovskikh knyaz'yakh po Lyubetskoyu Sinodiku i o Chernigovskom knyazhestve v tatarskoye vremya [About the Princes of Chernigov according to the Lyubetsky Synod and about the Principality of Chernigov in the Tatar time]*. Sankt-Peterburg.: Tipografiya brat'yev Panteleyevykh. [in Russian].
5. Kelembet, S. (2017). Oleh-Pavlo Ihorevych, knyaz' Kurs'kyi ta Velykyi Knyaz' Chernihivs'kyi [Oleh-Pavlo Ihorevych, Prince of Kursk and Grand Prince of Chernihiv]. *Siveryans'kyi litopys. Vseukrayins'kyi naukovyy zhurnal - The Siverian Chronicle. All-Ukrainian scientific journal*, 4, pp. 3-13. [in Ukrainian].
6. Kuz'min, A. V. & Pyatnov, A. P. (2009). *Igor' (Georgiy) Ol'govich [Igor (George) Olgovich]*. *Pravoslavnyaya Entsiklopediya [Orthodox Encyclopedia]* vol. 21, pp. 162-166 [in Russian].
7. Gosudarstvennyy arkhiv Sumskoy oblasti f. 3343, op. 1, d. 92. [in Russian].
8. Kuz'muk, O. (Comp) (2007). *Pomennyy Vvedens'koyi tserkvy v Blyzhnikh pecherakh Kyievo-Pechers'koyi lavry [A monument to the Church of the Exaltation in the near caves of the Kiev-Pechersk Lavra]*. *Lavrs'kyi al'manakh*, 18, issue 7. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Semenov, V. P. (Comp) (1903). *Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisanie nashogo Otechestva [Russia. Full geographical description of our country]*. *Malorossiya [Little Russia]*. Vol. 7. Sankt-Peterburg.: izdaniye

A. F. Devriyena. [in Russian].

10. Slovohotov, A. Yur'yevy gorodishche na plane «General'nogo mezhevaniya» Putivl'skogo uyezda i v dokumentakh kontsa XVI veka [Yuryevy ancient settlement on the plan of the "General Land Surveying" of Putivl Uyezd and in documents of the late 16th century]. Retrieved from <http://old-kursk.ru/book/slovohotov/pic/200204-1.jpg> doi: 10.24919/2313-2094.5/37.102609. [in Russian].

11. Tupyk, S. (2014) *V. Hlukhivs'kyi Petropavlivs'kyi monastyr ta navkolyshni sela: istoryko-kraieznachchi narysy [Hlukhivskyi Petropavlivskyi monastery and surrounding villages: historical and local history essays]*. Sumy: Universytets'ka knyha. [in Ukrainian].

12. *Entsiklopedicheskiy slovar' F. A. Brokgauza, I. A. Yefrona [Encyclopedic Dictionary of F. A. Brockhaus, I. A. Efron]*. (1893). Vol. 8a, b. 16. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.5)2-526.62«16/17»

Н.Ф. Воробей

ЧУДОТВОРНІ ІКОНИ БОГОРОДИЦІ XVII-XVIII ст. З НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ

У статті наведено відомості про чудотворні ікони Дігтярівської та Ленківської Богородиць. Обґрунтовано наукову актуальність вивчення, наведено інформацію про час явлення і початок шанування, їх іконографію та зовнішні характеристики, відомості про пожертви і місцезнаходження збережених копій.

Ключові слова: чудотворний образ Богородиці, Новгород-Сіверщина, ікона, оригінал, копія, традиція, явлення.

Зростання інтересу до соціокультурного життя минулого є зрозумілим з точки зору зміни життєвих реалій, швидкості розповсюдження й доступності інформації та наявності широких публічних обговорень у сучасному світі. Наочним прикладом інакшого світосприйняття є вшанування чудотворних ікон, які викликали неабиякий інтерес серед істориків у різні історичні епохи. Особливого значення набували «чудеса», пов'язані з втручанням надприродного волевиявлення. У таких випадках суспільство гучно й бурхливо обговорювало ці події на усіх рівнях, що дозволило зберегти зафіксовані свідчення для сучасних істориків. Це і зумовлює підвищений інтерес до чудотворних ікон не тільки в культурологічному, релігійнознавчому та мистецькому, але і в суто історичному та соціальному аспектах.

Актуальність дослідження чудотворних ікон на Чернігово-Сіверщині зумовлена відносно великою кількістю відомих Богородичних чудотворних ікон другої половини XVII-XVIII ст., місцезнаходження яких нині не встановлено.

Метою дослідження є систематизація відомостей про збережені до сьогодні чудотворні ікони Богородиці з Північного Лівобережжя, їх історію та стилістичні особливості.

У процесі підготовки публікації було використано періодичні видання XIX – початку XX ст. – «Черниговские епархиальные известия» та «Черниговские губернские ведомости», в яких публікувалися матеріали про чудотворні ікони Новгород-Сіверщини. Шоста книга «Історико-статистиче-

ского описания Черниговской епархии», укладена на основі розвідок Філарета (Гумілевського), також містить цінні відомості з цієї проблеми. Значний інтерес у цьому контексті становить видана в 1911 р. книга «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории», в якій репродуковано унікальні світлинні, що наразі є єдиним джерелом відомостей про втрачені пам'ятки.

У дослідженні окресленої проблематики особливе місце займають розвідки О. Єфимова, який уперше систематизував і оприлюднив історію явлення та шанування чудотворного образу Леньківської Богородиці.

У процесі підготовки дослідження використано також доробок сучасних дослідників – С. Павленка, О. Травкіної, М. Блакитного та ін.

Унікальною святинею Новгород-Сіверщини є давня сльозоточива ікона Богоматері із с. Дігтярівка. Встановити точний час явлення ікони складно, але в «Сказании о земной жизни Пресвятой Богородицы» за редакцією С.І. Пономарьова, що витримало протягом 1869–1904 рр. 8 видань, ідеться про те, що вона явилася у с. Дігтярівка у 1392 р. [1, с. 271].

Довжина ікони становила 7 вершків, а ширина – 5 ½ вершків, що відповідає розмірам 31 x 23 см [2, с. 114]. Відомо, що Дігтярівська ікона Богородиці уперше сльозоточила у 1702 р., за кілька років перед наступом шведських військ під час Північної війни. Після цього випадку ченці місцевого чоловічого монастиря, якому належало с. Дігтярівка, вирішили перенести ікону до монастирської церкви, але вона чудесним способом повернулася до храму Покрови Пресвятої Богородиці у с. Дігтярівці, зведеного коштом гетьмана І. Мазепи [2, с. 114]. Його коштом на початку XVIII ст. для ікони також була виготовлена срібна з позолотою шата, яка зараз зберігається в Музеї історичних коштовностей у м. Києві [3].

Із Дігтярівською іконою Божої Матері та с. Дігтярівкою пов'язаний найдраматичніший сюжет життєпису гетьмана Івана Мазепи. Вкладаючи колосальні кошти в побудову церков та монастирів, оздоблення храмів та святинь, зокрема чудотворних ікон, Іван Мазепа прославився як найвідоміший меценат своєї епохи. Саме перебуваючи в Дігтярівці, він написав звернення до Стародубського полку із закликом перейти на бік шведського короля Карла XII [4, с. 34].

Після поразки повстання Івана Мазепу звинуватили у плундруванні чудотворної Дігтярівської ікони. Ці відомості нагадують політично вмотивовані плітки у дусі іконоборчої доктрини лютеран-шведів [4, с. 34] і повністю ігнорують величезний особистий вклад І. Мазепи у зміцнення авторитету Православної Церкви [5].

Оригінальна чудотворна ікона Дігтярівської Богоматері не збереглася, але нині відомі дві її пізніші копії. Образ, створений в 1794 р. народним майстром, зараз знаходиться на виставці «Народний іконопис XVIII–XIX ст.» у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [6, с. 21–22]. На іконографічній композиції ікони Богоматір двома руками обіймає дитину, яка пригортається до неї.

Ще одна копія чудотворної Дігтярівської ікони Богоматері зображена на хоругві Свято-Покровського Дігтярівського храму. Вона належить Чернігівській єпархії ПЦУ і, вірогідно, датується XVIII ст. Хоругва активно використовується у богослужбовій практиці, часто передається на поклоніння до храмів у різних куточках Чернігівщини. Постійно знаходитися в церкві Покрови в Дігтярівці вона не може, оскільки храм перебуває у стадії відбудови та відновлення [7, с. 2].

Чудотворний образ Дігтярівської Богоматері належить до іконографічного типу Елеуса (Розчулення) і нагадує ще один чудотворний образ Новгород-Сіверщини – ікону Леньківської Богоматері. Образ Дігтярівської Богоматері втілює ідею заступництва від ворожих сил, спасіння від життєвих скорбот, ідеал материнської любові [8, с. 8].

Чудотворний образ Богоматері, виявлений у XVII ст. на березі Десни в районі небезпечного виру поблизу с. Леньків Новгород-Сіверського району, називають «Спасителькою потопаючих». Історію явлення та шанування чудотворного образу вперше систематизував і оприлюднив протоієрей О. Єфимов у 1901 р. [9; 10]. Він особисто відвідав с. Леньків Новгород-Сіверського повіту, щоб дослідити місцеву церкву Св. Архангела Михаїла та її чудотворну ікону, оглянув рукописи в храмі, здійснив опис ікони та дослідив топоніміку місцевості. О. Єфимов намагався максимально об'єктивізувати дослідження, пропонуючи раціональні висновки на підставі вивчення історичних джерел [11, с. 134].

Назву «Спасителька потопаючих» чудотворний образ отримав на честь свого явлення і пов'язаних із ним чудес. Образ явився неподалік небезпечного виру на р. Десна – одного разу він просто приплив по воді до берега. У цьому місці неодноразово у водяний вир потрапляли човни і тонули разом з людьми. Через деякий час на місці явлення ікони було побудовано храм в ім'я Собору Пресвятої Богородиці. Відтоді човни зазвичай зупинялися біля с. Леньків. Молитва перед цією іконою допомагала благополучно подолати небезпечне місце. Було помічено, що з часу появи ікони Богоматері нещастя на воді стали траплятися дедалі рідше, а згодом і зовсім припинилися [12, с. 762].

Село Леньків первісно знаходилося неподалік від Новгород-Сіверського, але було знищене на початку XVII ст. під час військового конфлікту й згодом відродилося на новому місці, за 6 [4, с. 57] або 8 [12, с. 762] верст на північ від Новгород-Сіверського. Тут був також споруджений новий храм на честь Св. Архистратига Михаїла, в якому надалі зберігалася чудотворна Леньківська ікона Божої матері [4, с. 58].

Початок ушанування ікони відносять до 1751 р. [1, с. 281; 4, с. 57], оскільки цим роком було датовано дарувальний запис на Євангелії зі згадкою про чудотворну ікону Богоматері з церкви Архистратига Михаїла с. Леньків. Він також свідчить, що ікону шанували там значно раніше, «бо стояла ще в Богородичному храмі» [4, с. 57–58]. Леньківська Богоматір належала до іконографічного типу Елеуса або Розчулення, а за розмірами була невеликою: 10 x 6 вершків (близько 44 x 27 см). Ікону покрива-

ла срібна шата, виготовлена коштом віруючих [12, с. 763].

Після чудесного явлення Леньківської ікони Богородиці у XVII ст. інокі Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря кілька разів намагалися перенести її до своєї обителі, проте щоразу святиня поверталася у с. Леньків. У XVIII ст. образ таки було перенесено в Спасо-Преображенський монастир, де він знаходився до революції 1917 р., а потім був утрачений. На території монастиря з 1929 р. діяв історико-архітектурний заповідник, а у післявоєнний період – психоневрологічний інтернат. Монастир було відроджено у 1994 р. в рамках програми святкування 900-річчя Новгород-Сіверського князівства [13]. У 2003 р. місцевий мешканець С.В. Бабушкін подарував монастирю давню копію Леньківської ікони, яка нині є символом обителі й стимулом для її відродження [14, с. 5].

Таким чином, у даному дослідженні систематизовано відомості про чудотворні ікони Богородиці, як-от Дігтярівську та Леньківську із Новгород-Сіверщини. І хоча жоден із цих оригінальних образів до сьогодні не зберігся, пам'ятки залишили відчутний слід в історії. Ці образи Богоматері, вірогідно, були пов'язані між собою набагато тісніше, ніж дають уявлення відомі натеper джерела. І причина тут не лише у візуальній подібності за іконографічним типом чи характером живопису, а у їхній ментальній спорідненості. Аналіз та вивчення даних чудотворних образів засвідчив, що представники усіх соціальних верств орієнтувалися на духовні цінності, незалежно від статків: І. Мазепа став донатором коштовної срібної ризи для Дігтярівської ікони Богоматері, а мешканці навколишніх сіл і паломники влаштували срібні шати для Леньківської ікони Діви Марії. Тож зауважимо, що сакральні пам'ятки Новгород-Сіверщини згуртовували суспільство, допомагаючи об'єднати зусилля для боротьби із зовнішнім ворогом та небезпечними природними явищами.

ДЖЕРЕЛА

1. Сказания о земной жизни Пресвятой Богородицы с изложением пророчеств и преобразований, относящихся к ней, учения церкви о ней, чудес и чудотворных икон ее, на основании Священного писания, свидетельств св. отцов и церковных преданий / ред. С.И. Пономарев. Издание 8-е. Москва : Типо-литография И. Ефимова. 1904. / Репринтное воспроизведение издания 1904 года. Москва : Издательство «Пересвет». 400 с.
2. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Киев : Фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1911. 206 с.
3. Нижник Л. Чудотворні ікони. Ікона «Богоматір Дігтярівська». Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації : вебсайт. URL: <https://www.cult.gov.ua/news/2009-07-24-1288> (дата звернення 10.03.2018).
4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. Чернигов : Земская Типография, 1874. 549 с.
5. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2005. 304 с.
6. Чудотворні ікони Чернігівщини / авт. тексту О.І. Травкіна. Чернігів : Вид. Лозовий В. 2017. 32 с.
7. Незабудка Г. Список чудотворної Дігтярівської ікони Божої Матері привозили в Дігтярівку в день її свята. *Сіверський край*. 2011. 22 жовтня (№ 42). С. 2.
8. Нижник Л.М. Богоматір Дігтярівська. *Феміда*. 2004. Лютий, № 2 (14). С. 8.
9. Ефимов А. Историческое сказание о чудотворной Лень-

ковской иконе Божьей Матери. *Черниговские губернские ведомости*. 1901. Часть неофициальная. № 2707–2709.

10. Ефимов А.Н. Историческое сказание о чудотворной Леньковской иконе Божией Матери, именуемой «Спасительницею утопающих», находящейся в церкви св. Архистратига Михаила, села Ленькова, Новгородсеверского уезда, Черниговской губернии / сост. свящ. А. Ефимов. Чернигов : Тип. губ. правл., 1901. 15 с., 3 л. ил.

11. Блакитний М. Олександр Ефимов – церковний і громадський діяч, забутий історик Чернігівщини (за матеріалами церковної періодики Чернігівської єпархії кінця XIX – початку XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2 (122). С. 129–136.

12. Богоматерь. Текст : полное иллюстрированное описание ея земной жизни и посвященных ей имени чудотворных икон / под редакцией и с предисловием Е. Поселянина. Бесплатное приложение к журналу «Русский паломник» за 1909 г. Кн. 4. Издатель П.П. Сойкин. С. 763–763.

13. Спасо-Преображенський чоловічий монастир. Українська Православна Церква, Чернігівщина і Новгород-Сіверська єпархія : офіційний вебсайт. URL: <http://orthodox.com.ua/ua/eparhiya/monastyr/spaso-preobrazhenskij-monastyr> (дата звернення: 11.02.2020).

14. Спасительница утопающих – Леньковская. *Сіверський край*. 2006. 6 січня. С. 5.

Vorobei N.F. Miraculous Virgin's Mary icons of the XVII–XVIII centuries in the Novhorod-Siverskyi region

The article presents information about the miraculous icons of the Virgin Mary from Dihtiarivka and Lenkiv, which venerated near Novhorod-Siverskyi. The scientific interest is substantiated in the study of this issue, the features of these icons are described. Summary about the time of appearance and start of veneration of the Dihtiarivka and Lenkivska icons of Our Lady. The iconography and the external characteristics of these icons described. Donation information provided. The presence and location of the saved lists of these miraculous icons are told about.

The study of veneration of the miraculous icons allows us to understanding the treatment to them of past society. The prevalence of the cult, the number of recorded mentions and the amount of precious gifts to miraculous icons indicates the place of miraculous icons at life of people in the past.

Two miraculous icons of the Virgin Mary in the Novhorod-Siverskyi region are the icons of Virgin Mary from Dihtiarivka and Lenkivka. The main sources of information about them are the XIXth century publications. Also modern historians are beginning to become interested in the study of miraculous icons, although to date this topic has been elaborated only in conjunction with other historical studies in Chernihiv-Siverschyna.

The tearful icon of Our Lady of the Dihtiarivka village is an ancient item of the Novhorod-Siverskyi region. Evidence of its occurrence is dated back to 1392. The size of the icon is 31 x 23 cm. The icon tearful in 1702, before the attack of the Swedish troops during the Northern War. After that the monks of the local monastery wanted to move the icon to the monastery church, but it returned to the village Dihtiarivka. The original miraculous icon of Our Lady of the Dihtiarivka was not preserved, but two later copies are known now.

Hetman Ivan Mazepa had venerated miraculous icon of Our Lady from Dihtiarivka very much. He built the church of the Intercession of the Blessed Virgin Mary here and made the silver cover with gilding for icon in the early XVIII century. Now this cover stored in the Museum of Historical Treasures in Kyiv. Ivan Mazepa wrote an appeal to the Starodub Regiment in Dihtiarivka, he was calling walk over on the side of King Charles XII of Sweden.

Another miraculous image of Our Lady revealed in Novhorod-Siverskyi district is icon from village Lenkiv. This icon is simply floated on water to the shore in the XVIIth century and called the "Savior of the Drowners", because it appeared near a dangerous swirl on the river Desna. In this place many times boats sunk along with people into the swirl. The accidents at the swirl stopped after the appearance of the icon. After a while a temple of the Blessed Virgin was built at the site of the icon's appearance. O. Yefimov at first systematized and published material on this miraculous icon in 1901.

Lenkiv village was destroyed in the beginning of XVIIth century during a military conflict. It was reborn in a new place. There have built a new temple of St. Archangel Michael, where the miraculous icon of Our Lady of Lenkiv was kept. The first mention of the icon in 1751, dating from the gift record in the Gospel of this church.

The miracle-working icon of the Lenkiv had size 44x27 cm. In the XVIIIth century the miraculous icon had transferred to the local Transfiguration Monastery. It was located here before the revolution of 1917 and then was lost. A local resident presented the monastery an ancient copy of the Lenkivska icon in 2003.

Summary in this study systematized information about the miraculous icons of Virgin Mary from the Dihtiarivka and Lenkiv of Novhorod-Siverskyi region. The article shows that the sacred monuments united society and efforts to fight an external enemy.

Key words: miraculous icon of the Virgin Mary, icon, original, list, tradition, appearance.

REFERENCES

1. Ponomarev, S.I. (Ed.). (1904). *Skazaniya o zemnoj zhizni Presvjatoj Bogorodicy s izlozheniem prorochestv i preobrazovanij, odnosjashhiesja k nej, uchenija cerkvi o nej, chudes i chudotvornyh ikon ee, na osnovanii Svjashhennogo pisaniya, svidetel'stv sv. otcov i cerkovnyh predanij* [Tales of the earthly life of the Blessed Virgin Mary with prophecies and transformations relating to her, the teachings of the church about her, miracles and miraculous icons of her, based on the Holy Scripture, testimonies of st. fathers and church traditions]. 8th ed. Moscow: Tipolitografija I. Efimova, Reprinted reproduction of the 1904 edition. Moscow: Peresvet Publ. [in Russian].
2. *Kartiny cerkovnoj zhizni Chernigovskoj eparhii iz IX veku ee istorii* (1911). [Descriptions of the church life in Chernihiv diocese from its IX century history]. Kiev: Foto-lito-tipografija S.V. Kul'zhenko. [in Russian].
3. Nyzhnyk, L. Chudotvorni ikony. Ikona «Bohomatir Dihtiarivska» [Miraculous icons. "Digtyarivka" icon of Our Lady]. *Departament kultury i turizmu, nacionalnostei ta relihi Chernihivskoj oblasti derzhavnoi administratsii* [Department of Culture and Tourism, Nationalities and Religions of Chernihiv Regional State Administration]. Retrieved from <https://www.cult.gov.ua/news/2009-07-24-1288> [in Ukrainian].
4. Filaret (Gumilevskij). (1874). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoj eparhii. Kniga 6. Uezdy: Novgorod-Severskij, Sosnickij, Gorodnickij, Konotopskij i Borzenskij* [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese. Book 6. Regions: Novgorod-Seversk, Sosnitsa, Gorodnia, Konotop and Borzna]. Chernigov: Zemskaja Tipografija. [in Russian].
5. Pavlenko, S. (2005). *Ivan Mazepa yak budivnychyj ukrainskoi kultury* [Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture]. Kyiv: Vyd. dim «Kyivo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
6. Travkina, O.I. (Ed.). (2017). *Chudotvorni ikony Chernihivshchyny* [Miraculous icons of Chernihiv region]. Chernihiv: Vyd. Lozovyj V. [in Ukrainian].
7. Nezabudka, H. (2011). Spysok chudotvornoj Dihtiarivskoi ikony Bozhoi Materi pryvozly v Dihtiarivku v den ii sviata [The list of the Dihtiarivska miraculous icon Mother of God was brought to Dihtiarivka on the its feast day]. *Siverskyi kraj – The Siverskyi region*, 42, p. 2. [in Ukrainian].
8. Nyzhnyk, L.M. (2004). Boghomatir Dihtiarivska [Our Lady of Dihtiarivka]. *Femida – Themis*, 2 (14), p. 8. [in Ukrainian].
9. Efimov, A. (1901). *Istoricheskoe skazanie o chudotvornoj Len'kovskoj ikone Bozh'ej Materi* [Historical tale about the Lenkov miraculous icon of Mother of God]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti – Chernihiv Provincial Journal*, 2707–2709. [in Russian].
10. Efimov, A.N. (1901). *Istoricheskoe skazanie o chudotvornoj Len'kovskoj ikone Bozh'ej Materi, imenuemoj "Spasitel'niceju utopajushchih", nahodjashhejsja v cerkvi sv. Arhistratiga Mihaila, sela Len'kova, Novgorodseverskogo uезда, Chernigovskoj gubernii* [The historical tale of the Lenkovska Mother's of God miraculous icon, which called the "Savior of the drowning" and located in the church of St. Archangel Michael in village Lenkov at Novgorod-Seversky district of Chernihiv province]. Chernigov: Tip. gub. pravl. [in Russian].
11. Blakytyni, M. (2015). Oleksandr Yefymov – tserkovny i hromadsky diiach, zabutyi istoryk Chernihivshchyny (za materialamy tserkovnoi periodyky Chernihivskoi ieparkhii kintsja 19 – pochatku 20 st.) [Oleksandr Yefimov is as church and public figure and forgotten historian of Chernihiv region (according to the materials of the church periodicals of the Chernihiv diocese of the late XIX – beginning of XX centuries)]. *Siverianskyi litopys – Siver Chronicle*, 2 (122), pp. 129–136. [in Ukrainian].
12. Poseljanin E. (Ed.). (1909). *Bogomater'.* Tekst: polnoe illjustrirovannoe opisanie eja zemnoj zhizni i posvjashhennyh eja imeni chudotvornyh ikon [Our Lady. Text: a full illustrated description of her earthly life and her devoted miraculous icons]. *Besplatnoe prilozhenie k zhurnalu «Russkij palomnik» za 1909 – Free Appendix to the «Russian Pilgrim Magazine» for 1909, book 4*, pp. 763–763. Publ. P.P. Sojkin. [in Russian].
13. Spaso-Preobrazhenskyi cholovichyi monastyr [The Transfiguration's of God Men Monastery]. *Ukrainska Pravoslavna Cerkva, Chernihivska i Novgorod-Severska ieparkhija – Ukrainian Orthodox Church, Chernihiv and Novgorod-Seversk Diocese*. Retrieved from <http://orthodox.com.ua/en/eparxiya/monastyri/spaso-preobrazhenskij-monastyr> [in Ukrainian].
14. Spasytelnytsa utopajushchykh – Lenkovskaia (2006). [The Lenkovskaia icon is Savior of the drowning]. *Siverskyi kraj – The Siver region*, 6, p. 5. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.52):303.4(2-526.65+929.55)«17/190»

О.М. Мірошніченко

НОВОВІЯВЛЕНІ НАДГРОБКИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. З ТЕРИТОРІЇ ВОЗНЕСЕНЬСЬКОГО КЛАДОВИЩА МІСТА ГЛУХОВА

Вознесеньський цвинтар – один з найстаріших цвинтарів в місті Глухові. На його території збереглися надгробки кінця XVIII – початку XX ст. Стаття є результатом копії роботи по виявленню, розчищенню, проведенню обмірів, фотофіксації та ідентифікації меморіальних пам'яток XIX – початку XX ст. Автором вводиться до наукового обігу група кам'яних плит, надгробків і їх фрагментів, що збереглися на Вознесеньському кладовищі.

У статті подано опис 55-ти надгробків кінця XVII – початку XX ст. Пам'ятки виготовлені із місцевого пісковика, різних порід граніту та мармуру.

Ключові слова: Вознесеньське кладовище, Глухів, сектор, надгробок.

Результати багаторічних польових робіт на території Вознесеньського цвинтаря м. Глухова лягли і основою написання десятків наукових статей. Дослідники В.Г. Пуцко [1], Н.О. Зайцева [2], Ю.О. Коваленко [3] були першими, хто звернув увагу на проблему збереження некрополістичної спадщини міста. У 2014 р. були розпочаті повноцінні пам'яткоохоронні дослідження цвинтаря, очолені науковцями Національного заповідника «Глухів». Автором статті була розроблена система поділу Вознесеньського цвинтаря на квартали [4]. Система дозволяє віднайти в натурі потрібний надгробок. Метою даної статті є введення до наукового обігу інформації про надгробки кінця XIX – початку XX ст., що збереглися на території сектора № 2.

Генеалог, кандидат історичних наук Віра Назарова періодично публікує результати власних досліджень про життєвий шлях тих, хто похований на Вознесеньському кладовищі. Серед її робіт варто відмітити статті, які безпосередньо пов'язані з похованнями сектора № 2 [5; 6; 7; 8], описи надгробків з глухівських кладовищ [9; 10; 11; 12].

Антропогенні фактори негативно впливають на стан збереження старовинних надгробків на Вознесеньському цвинтарі. Моніторинг цвинтаря, популяризація результатів досліджень через різноманітні інформаційні джерела є головним завданням нашого дослідження.

Сектор № 2 виділяється поміж сусідніх ділянок Вознесеньського кладовища підвищенням рельєфу. Свого часу дорога між другим та першим секторами була головною. Із західної сторони вона починалася в'їзними воротами, а її східна сторона завершувалася входом до Вознесеньської церкви. Невипадково в сусідніх секторах поховані видатні глухівчани. На особливу увагу заслуговує архаїчний хрест XVIII ст., що зберігся у даному квадраті, та надгробки з дорогих порід каменю.

Сектор № 2 має прямокутну форму. Його західна сторона виходить на вул. Професора Белявського (огорожене кам'яним парканом), східна – межує з сектором № 7,

північна – з сектором № 3, південна – з сектором № 1.

У нумерації пам'яток перша цифра – це номер сектора, друга – номер пам'ятки. В означеному секторі було віднайдено та досліджено 55 надгробків XIX – початку XX ст. Подаємо їх перелік та опис.

2.1. Основа від пам'ятника. Пісковик. Розміри – 68 x 53 x 23 см.

2.2. Надгробок-куб на прямокутній основі. Чорний полірований граніт. Угорі прямокутна виїмка для хреста розмірами 12 x 6 см. Хрест зламаний. Основа виготовлена з пісковика і має розміри 54 x 67 x 28 см. Пам'ятник у основи розширений, розмірами 61 x 45 x 85 см. На західній стороні – чотирирядковий напис (літери друковані): АЛЕКСАНДРА ИВАНОВНА/БОГДАНОВИЧЬ/СКОНЧАЛАСЬ 30 МАЯ 1876 Г./НА 34 ГОДУ ЖИЗНИ.

2.3. Основа від пам'ятника. Пісковик. Її розміри – 69 x 54 x 23 см.

2.4. Надгробок-куб на прямокутній основі, виготовлений з чорного полірованого граніту. Вгорі прямокутна виїмка для хреста зі збереженням залізним штифтом, розміри виїмки – 11 x 7 см. Хрест зламаний. Основа виготовлена з пісковика, розмірами 70 x 74 x 22 см. Пам'ятник у основи розширений, має розміри 60 x 45 x 87 см. На західній стороні є чотирирядковий напис (літери друковані): Антонина Ивановна/Грегоровичь/скончалась 28 сентября 1907 г./на 70 году жизни.

2.5. Надгробок-куб на прямокутній основі. Чорний полірований граніт. Угорі – прямокутна виїмка для хреста розмірами 12 x 7 см. Хрест зламаний. Основа виготовлена з пісковика. Її розміри – 69 x 55 x 27 см. Пам'ятник у основи розширений, має розміри 61 x 46 x 87 см. На західній стороні є чотирирядковий напис (літери друковані): Екатерина Ивановна/Богдановичь/родилась 23 октября 1871 г./скончалась 15 ноября 1890 г.

2.6. Основа від пам'ятника, складається з чотирьох частин. Три – виготовлені із пісковика і мають розміри відповідно: 57 x 104 x 20, 50 x 104 x 20, 77 x 88 x 17 см. Четверта – прямокутної форми з карнизом, виготовлена з білого мармуру, розмірами 69 x 54 x 38 см.

2.7. Пам'ятник-каплиця, виготовлений із білого мармуру, порушений. Угорі має округлий отвір із залишками залізного штифта. Надгробок пам'ятника декорований колонами, на лицевій стороні є рельєфний медальйон з обличчям Ісуса. Медальйон окантований написом (літери друковані): блажени мъртвий умирающий господь. Під медальйоном – дев'ятирядковий напис (літери друковані): подъ симъ камнемъ покойтся/прахъ раба Божія/ Даміана Герасимовича/Харитоненко/родившагося 24 октября 1818 г./скончавшагося 29 мая 1869 г./и дочери его младенца/Анны/Пі мѣсяцевъ. Розміри – 45 x 59 x 123 см.

На протилежній стороні пам'ятника-каплиці є округлий рельєфний медальйон без написів та зображень.

2.8. Пам'ятник-каплиця, виготовлений із білого мармуру. Складається з трьох частин: основи із пісковика, роз-

мірами 80 x 79 x 18 см; мармурового постаменту, розмірами 5 x 48 x 42 см; надгробка, розмірами 42 x 38 x 114 см. Угорі пам'ятника є округлий отвір. Надгробок багаторельєфний, на західній стороні – округлий медальйон із обличчям Божої Матері. Під медальйоном читається шестирядковий напис (літери друковані): здѣсь покойтся прахъ/пулхеріи антоновны/ хорионенко/урожденной римаревой/родилась 6 августа 1834 г./скончалась 2 февраля 1864 г. На східній стороні – дворядковий напис (літери друковані): неумру/но жива буду.

2.9. Основа від пам'ятника, складається з трьох прямокутників. Пісковик. Розміри плит: 22 x 114 x 44, 116 x 45 x 23, 92 x 88 x 31 см. Поверхня плит шерехата.

2.10. Надгробок-плита, розширеною стороною направлений на захід, має трапецієвидну форму. Розміри – 50 x 36 x 117 x 15 см. Пісковик. Верхній лівий кут пам'ятника відбитий. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками. Під хрестом прокреслений п'ятирядковий напис (літери друковані): под симъ/покойтся/тимофеи/слободовъ/умре 1848 го.

2.11. Надгробок-плита, розширеною стороною направлений на захід, має трапецієвидну форму, розмірами 65 x 49 x 122 x 27 см. Пісковик. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під хрестом прокреслений дев'ятирядковий напис (літери прописні, деякі літери втрачені): подъ сѣмъ камне/погребено тѣло/ины Платона/нѣи Галлоедовои/1864 года январь/ 15 числа олы/въ отъ рождѣнія 67 лѣтъ/умре.

2.12. Надгробок-плита, розширеною стороною направлений на захід, має трапецієвидну форму, розмірами 45 x 6 x 120 x 26 см. Пісковик. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під хрестом прокреслений дев'ятирядковий напис (літери прописні, збереглися фрагментарно): подъ симъ кам/немъ погребено/ тѣло Мѣфтод/ яс ка/ года/въ.

2.13. Основа від хреста з квадратною виїмкою вгорі, виготовлена з пісковика. Розміри отвору – 18 x 18 x 7 см. Хрест втрачений. Складається з двох прямокутників: нижній має розміри 55 x 55 x 16 см, верхній – 43 x 44 x 20 см.

2.14. Пам'ятник-каплиця, виготовлений із сірого мармуру. Складається з трьох частин: трапецієвидної основи із пісковика, розмірами 68 x 52 x 22 см; мармурового постаменту, розмірами 40 x 2 x 32 см; надгробка, розмірами 20 x 35 x 90 см. Угорі пам'ятник увінчаний залізним хрестом. Надгробок має тріщини. На східній стороні викарбуваний чотирирядковий прокреслений напис (літери друковані, промальовані жовтою фарбою): марія григорьевна/козлова/родилась 12 февраля 1896 г./умерла 18 января 1906 г. На західній стороні – триряд-

ковий напис: дорогая маня!/да будетъ воля господ/надъ тобой. На північній стороні читається трирядковий напис: боже!/милостивъ/будъ къ ней. На південній – чотирирядковий напис: помяни/ее, христе/царствіи/твоемъ.

2.15. Основа від хреста, виготовлена з пісковика, розмірами 86 x 86 x 25 см. Поверхня шерехата, нахилена в бік. В центрі основа має прямокутну виїмку, розмірами 22 x 25 x 8 см. Хрест втрачений.

2.16. Пам'ятник-каплиця, виготовлений із червоного полірованого граніту. Складається з двох частин: основи із пісковика, розмірами 56 x 82 x 25 см, та надгробка, розмірами 57 x 34 x 171 см. Угорі пам'ятника є прямокутна виїмка для хреста, розмірами 4 x 6 x 2 см. Хрест втрачений. У основи надгробок потовщений. На східній стороні читається семирядковий напис (літери друковані): помяни мя господи егда прійдеши во царствіи/твоемъ/варвара николаевна/плужникова/скончалась 24 февраля 1907 г./на 76 году отъ рожденія/день ангела 4 декабря. На західній стороні викарбований семирядковий напис (літери друковані): господъ прими духъ его/съ миромъ/андрей михайлович плужников/скончался 17 декабря 1902 г./на 78 году отъ рожденія/день ангела 30 ноября. Під цими рядками, на розширеній частині, дворядковий друкований напис: дорогимъ родиелямъ/отъ признательныхъ детей.

2.17. Основа пам'ятника, виготовлена з пісковика, має шерехату поверхню. Розміри плити – 78 x 78 x 30 см.

2.18. Пам'ятник-стела на прямокутній основі, має шерехату поверхню без написів. Пісковик. Стела в основі розширена, вгорі – звужена, була увінчана хрестом, який втрачено. Розміри основи – 77 x 68 x 20 см, розміри стели – 32 x 36 x 133 см.

2.19. Фрагмент порушеного хреста. Пісковик. Основа розширена. На одній із сторін надгробка прокреслений п'ятирядковий напис (літери прописні): коля/муха/родился/1 февр умер/27 марта. На іншій – однорядковий напис: 1906 г. Розміри пам'ятника – 27 x 21 x 53 см.

2.20. Хрест із прямокутними раменами, висотою 100 см, виготовлений з пісковика. Нижній промінь прямокутний, в перерізі потовщений, у основи має ширину 27 см. Бічні лопаті довжиною 57 см в перерізі прямокутні, розмірами 16 x 22 x 18 см. На східній стороні хреста викарбований десятирядковий напис, літери частково втрачені (прописні). На верхньому промені – два рядки: упокой/госпо. В середохресті читаються три рядки: ди раби твоего/феодора родилв/ся 1817 года скон. На нижньому – п'ять рядків: чался/жест въ/поживе 90/годъ. На західній стороні хреста – семирядковий напис (літери затерті): лаво/лзч/ижену йг да/праху зъ но/четверта годъ кта/бря 1872/года.

2.21. Хрест лапчастий на прямокутній основі, виготовлений з пісковика. Пам'ятник має прямокутну основу, розмірами 43 x 45 x 37 см, яка декорована з усіх сторін прямокутними медальйонами, розмірами 14 x 19 см. На східній стороні – рельєфне зображення прямокутно-

го вписаного хреста, що проростає з книги. На правому і верхньому раменах – шестикутні зірки; на лівому – п'ятикутна зірка. На західній стороні хреста зображено вписаний прямокутний хрест із саявом, що проростає із чаші. На верхньому промені – падаючий птах, на бічних – шестикутні зірки. Висота хреста – 131 см. Нижній промінь прямокутний, в перерізі потовщений. Бічні лопаті мають довжину 68 см, в перерізі вони прямокутні, розмірами 16 x 15 x 25 см.

2.22. Хрест лапчастий, виготовлений з пісковика. На східній стороні – рельєфне зображення прямокутного вписаного хреста, що проростає з чаші. Вписаний хрест орнаментований хрестиком. На верхньому та бічних раменах – шестикутні зірки. На західній стороні викарбований чотирирядковий напис (літери друковані): помяни/господи во/царствіи/твоемъ. На північній стороні читаються два рядки: милостив/буди мне. На південній – семирядковий напис: демоновъ/недапріи/мутъ свя/тые ангели/твои/святые и/пресвятые. Висота хреста – 118 см. Нижній промінь прямокутний, в перерізі потовщений, розмірами 21 x 27 см. Бічні лопаті – 56 см, в перерізі прямокутні, розмірами 17 x 18 x 20 см.

2.23. Основа від хреста, виготовлена з пісковика, поверхня шерехата розмірами 44 x 40 x 39 см. В центрі має прямокутну виїмку, розміром 27 x 22 x 8 см. Хрест втрачений.

2.24. Надгробок-плита, розбитий на дві частини. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри першого фрагмента – 34 x 56 x 57 x 21 см. На лицевій стороні пам'ятника у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекадиною, праворуч – мочало, ліворуч – спис. Розміри другого фрагмента – 39 x 61 x 25 x 20. На його лицевій стороні зображено стилізовану Голгофу, під нею – Адамову голову з перехрещеними кістками. Під хрестом й прокреслений восьмирядковий напис (літери прописні, частково втрачені): подъ симъ кам/немъ покоить/прахъ р.б: маріии/вановой смель/ницакая. родилась/1847 г. ноября кіг/умре 1872 г. сент/25 лет.

2.25. Хрест лапчастий на прямокутній основі, виготовлений з пісковика. Розміри прямокутної основи – 44 x 42 x 28 см. Східна сторона основи зрізана. На східній стороні хреста в середохресті – рельєфне зображення розіп'ятого Ісуса з німбом. Над головою Ісуса у верхньому промені зображено розгорнутий свиток з літерами ІНЦІ. Нижній промінь прямокутний, в перерізі потовщений. На східній стороні нижнього променя – п'ятирядковий напис (літери друковані): отъ призна/тельнаго/зятъя григ/орія борща/екатерини. На північній стороні нижнього променя читаються три рядки: ивановни/трушевой/1910 года. Висота хреста – 114 см. Бічні лопаті довжиною 58 см, в перерізі прямокутні, розмірами 18 x 17 x 20 см.

2.26. Хрест на прямокутній основі, виготовлений з пісковика. Основа має розміри 43 x 48 x 38 см. Зберігся нижній промінь. На східній стороні – рельєфне зображення прямокутного вписаного хреста, що проростає з чаші. На західній стороні – чотирнадцять рядків (лі-

тери друковані): итсь/ахъ/даміана/карповича/андріє/вского/роди. 1892 г./скон. 28 юл./1914 го г./незабвен-/ному сину/отъ/ дорогой/матери. Висота хреста 87 см. Нижній промінь прямокутний, в перерізі потовщений, розмірами 21 x 20 см.

2.27. Надгробок-плита, розширеною стороною направлений на захід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 45 x 58 x 98 x 17 см. Нижня частина надгробка має втрати. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекадиною на стилізованій Голгофі, праворуч – мочало, ліворуч – спис. На поперечній перекадині хреста прокреслений напис ІНЦИ, з лівої сторони – літера К, праворуч – літера М. Під Голгофою – Адамова голова з кістками та прокресленими літерами: ліворуч А, праворуч Г. Під хрестом зберігся дворядковий напис (літери друковані): здьсь погръ-/прахъ ра-.

2.28. Фрагмент пам'ятника, виготовлений із граніту. Розміри – 44 x 44 x 23 см. Має сліди вапнякового розчину та цегли.

2.29. Хрест лапчастий, ажурний, на кам'яній основі. Виготовлений із заліза. Основа має трапецієвидну форму, виготовлена з пісковика. Поверхня шерехата. Розміри основи – 50 x 50 x 70 см. Висота хреста – 154 см, довжина бічних променів – 99 см.

2.30. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на схід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 42 x 55 x 116 x 18 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекадиною, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під хрестом прокреслений дванадцятирядковий напис (літери друковані): подъ симъ/каменемъ/покоится р/абъ божій/василий скон/чавшагося мьсяцъ/тънїя 22 числа 1862/года./иокенн егоевъс/кій сочніновъ/скончавшася/марта 6 уна.

2.31. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на захід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму, кути зрізані напівмісяцем. Розміри – 40 x 42 x 127 x 25 см. На лицевій стороні в рамці технікою випуклого рельєфу зображено хрест з перекадиною на стилізованій Голгофі, праворуч – мочало, ліворуч – спис. Під Голгофою – Адамова голова з кістками. Справа від хреста прокреслені літери: ЦІ, КА, Т, Г. Ліворуч від Адамової голови літера А, праворуч літера Г. Під хрестом прокреслений одинадцятирядковий напис (літери друковані, частково втрачені): дъ симъ кам/ покоится/ жены/ра Пет/а Ганкерїй/прової род/шеся 1833 г./мая 13 д.ас-/кончавшіся/1886 го.апр./10 дня.

2.32. Пам'ятник-стела. Виготовлений із пісковика. В основі пам'ятник прямокутний, розширений, вгорі – звужений, зламаний. Розміри у основі – 33 x 33 см. Висота – 95 см. На кожній стороні є вписані рами для написів, літери відсутні.

2.33. Пам'ятник-фрагмент трапецієвидної форми, порушений, зламаний у основі та вгорі. Виготовлений із пісковика. На одній із сторін – трирядковий

напис (літери друковані): омъ/клиш/комъ. На протилежній стороні – шестирядковий напис (літери частково втрачені): а 1901 г./родив/шися 18/75 гапр/еля 19 д. Розміри – 24x17x45 см.

2.34. Надгробок-плита. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 51 x 72 x 143 x 11 см. На лицевій стороні в техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекадиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під Голгофою – Адамова голова з кістками. Під хрестом прокреслений семирядковий напис (літери друковані): здьсь покоица прахъ/раба божого петра га/расимовича зайцева/умершаго 1879 года/генваря 16 числа/прож: 70 лтъ/мірь праху его.

2.35. Пам'ятник-каплиця, виготовлений з білого мармуру. Складається з трьох частин: нижня – трапецієвидна основа із сірого граніту, розмірами 69 x 7 x 23 см; мармурового постаменту розмірами 57 x 62 x 32 см; надгробка розмірами 34 x 39 x 92 см. Вгорі пам'ятник має прямокутну виїмку для хреста розмірами 5,5 x 9 x 6 см. Хрест втрачено. На східній стороні вгорі – овальний медальйон, під ним – шестирядковий напис (літери прописні): върочка/форсандеръ/род 9 окт. 1893 г./умер. 16 фев. 1909 г./спи спокойно/дорогая дъвочка.

2.36. Пам'ятник-каплиця, виготовлений із червоної цегли на вапняковому розчині, прямокутної форми. Вгорі частково розібрана кладка, в основі – розширений. Має з чотирьох сторін вгорі прямокутні виїмки розмірами 50 x 50 см. Розміри основи – 70 x 30 см, розміри пам'ятника – 122 x 122 x 170 см.

2.37. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на захід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 41 x 59 x 120 x 25 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекадиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. З правої сторони від Голгофи прокреслені літери РА, з лівої читаються літери БО. Під хрестом прокреслений дев'ятирядковий напис (літери прописні): под сьмъ каме/немъ погребено/тело сикъ т/рофима максі/мовъ пушкор/въ сконча/1845 го/бръд/ъ. На бічній східній стороні напис: овъ роду.

2.38. Основа від пам'ятника прямокутної форми. Пісковик. Поверхня шерехата. Розміри – 75 x 77 x 22 см.

2.39. Хрест з прямокутними раменами. Виготовлений з пісковика. Нижній промінь має трапецієвидну форму, розширений, розмірами 36 x 26 см. Висота хреста – 131 см, довжина бічних променів – 60 см., в перерізі промені прямокутні, розмірами 20 x 20 x 20 см.

2.40. Хрест з прямокутними раменами, архаїчний. Виготовлений з пісковика. Лицева та зворотна сторони гладкі, бічні – шерехаті. На східній стороні прокреслене зображення прямокутного вписаного хреста на імпрізованій Голгофі, ліворуч – спис, праворуч – мочало. Над хрестом прописні літери ЭНЦИ. На лівому промені – літера К, на правому викарбувана літера М. Між списом та хрестом літери ЭНС, між хрестом та мочалом – ХРС. Далі

йдуть написи: ІНКА, 1788 одгуст года 20-г. Під Голгофою читаються літери А.Г. Під хрестом у чотирьох рядках напис (літери прописні): на сємъ мѣс/тъ положенни раба/божіа гавріиль фео/досія пономареви. Нижній промінь у основи розширений, товщиною 40 x 27 см. Висота хреста – 155 см. Довжина бічних променів – 68 см., в перерізі прямокутні – 16 x 24 x 27 см.

2.41. Основа від пам'ятника прямокутної форми. Пісковик. Поверхня шерехата. Розміри – 69 x 90 x 23 см.

2.42. Основа від хреста. Має форму трапеції, що стоїть на прямокутнику. Виготовлена із пісковика. Кожну сторону основи прикрашають чотири прямокутні медальйони, декоровані під дикий камінь. Розміри медальйонів – 16 x 19 см. Вгорі – виїмка для хреста розмірами 23 x 23 x 13 см. Висота основи – 66 см., ширина – 53 x 52 см.

2.43. Надгробок-плита. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму із зрізаними напівмісяцем кутами. Розширеною стороною направлений на захід. Звужена сторона надгробка має втрати. Розміри – 50 x 82 x 20 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч та ліворуч – спис. З двох сторін верхньої лопаті хреста – однорядковий прокреслений напис прописними літерами ІЙС ХРИ. Між двома списками напис в три рядки: ІН КА/Г Г/А Г. Між списками та краями стели прокреслений трирядковий напис: К Т/М Л/Р Б.

Під хрестом читається чотирирядковий напис із втратами (літери друковані): Здѣсь Погре-/бѣнь Губерс-скаго/рѣ Пе-/горієвъ.

2.44. Хрест з прямокутними раменами. Виготовлений із пісковика. Нижній промінь прямокутний в перерізі, трапецієвидної форми, має декілька потовщень. Ширина – 46 x 45 см. На східній стороні нижнього променя – прямокутна виїмка з чотирма округлими отворами по кутах. Розміри виїмки – 17 x 23 см. Бічні та верхній промені заокруглені. Довжина бічних променів 45 см, розміри променя – 15 x 16 x 15 см. Висота хреста – 157 см.

2.45. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на захід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 47 x 61 x 130 x 22 см. На лицевій стороні у рамці одинадцятирядковий напис (літери друковані): дорогим/отцу/михаилу феофану/ичу никифорову/июл 1851. умер/умер 3 фев. 1928/и/ дочери/надежде/род 10 д.апр.1928 г./умер 10 д.июн. 1928 г.

2.46. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на захід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 40 x 48 x 130 x 23 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – мочало, ліворуч – спис. Під Голгофою – Адамова голова з кістками. Під хрестом зберігся прокреслений дворянський напис (літери прописні): василий иановъ/хб свяновъ.

2.47. Хрест з прямокутними раменами. Виготовлений із пісковика. На східній стороні в середохресті дворянський напис, на нижньому промені – чотирирядковий

напис (літери прописні): николай фроловъ/кореткинъ/скончал/ся 21 апр./1882 г./на 26 году. Довжина бічних променів – 67 см, розміри променя – 21 x 20 x 19 см. Висота хреста – 130 см.

2.48. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на захід. Виготовлений з пісковика, має трапецієвидну форму. Розміри – 40 x 56 x 125 x 20 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під Голгофою – Адамова голова з кістками.

2.49. Основа від пам'ятника квадратної форми. Виготовлена з пісковика. Розміри – 40 x 37 x 40 см.

2.50. Колона муфтована на основі та постаменті. Виготовлена з чорного полірованого мармуру. Перевикористана, оригінальні написи затерті. На східній стороні – трирядковий напис (літери друковані): Гриценко/галина тихоновна/1918–1952 гг. На східній та західній сторонах муфти є прямокутні рамки, розмірами 28 x 18 см. Написи втрачені. На північній та південній сторонах колони також були написи (затерті). Вгорі колони є округлий отвір для штифта, що тримав хрест (хрест втрачений). Діаметр колони – 81 см. Основа має розміри 50 x 50 x 42 см. Розміри постаменту – 41 x 42 x 63 см. Висота колони – 73 см.

2.51. Фрагмент хреста. Прямокутний у перерізі. Пісковик. Нижній промінь потовщений, без написів. Розміри – 28 x 23 x 60 см.

2.52. Основа від хреста прямокутної форми. Пісковик. Вгорі є прямокутна виїмка для хреста, останній – втрачений. Розміри виїмки – 20 x 19 x 8 см. Розміри основи – 48 x 48 x 53 см.

2.53. Хрест деревовидний, виготовлений з темно-сірого граніту на прямокутній основі. Декорований корою, сучками, рельєфними гілками. Полірованих сучків – 17 шт. Хрест, що увінчував пам'ятник, втрачений. У центрі на західній стороні розміщений картуш (поле поліроване) з чотирирядковим написом (літери друковані): богданов/павел/фкдоровичъ/1900–1964. На цій же стороні – емальована табличка з портретом покійника. Висота пам'ятника – 101 см. У розрізі прямокутний, має товщину 36 x 40 см. Основа – прямокутна, виготовлена із сірого граніту, декорована під «дикий камінь», розмірами 62 x 70 x 34 см.

2.54. Хрест лапчастий на прямокутній основі, виготовлений з пісковика. Прямокутна основа, розмірами 48 x 52 x 32 см, декорована з усіх сторін прямокутними медальйонами, розмірами 20 x 22 см. На східній стороні – рельєфне зображення розп'ятого Ісуса з німбом. Над головою Ісуса у верхньому промені зображено падаючого птаха та розгорнутий картуш із написом ІНЦІ. Під ногами Ісуса – розкрита книга. На західній стороні вписаний прямокутний хрест, що проростає із чаші. На верхньому та бічних променях зображено шестикутні зірки. На західній стороні нижнього променя – 6-кутна зірка, вписана в коло (канат). На північній – дванадцятипелюсткова квітка, на південній – одинадцятипелюсткова квітка. Висота хреста – 151 см. Нижній промінь прямокутний,

в перерізі потовщений. Бічні лопаті довжиною 61 см, в перерізі прямокутні, розмірами 20 x 18 см.

2.55. Надгробок-плита. Розширеною стороною направлений на захід. Пісковик. Трапезівидна форма. Розміри – 40 x 62 x 140 x 19 см. На лицевій стороні прокреслений десятирядковий напис (літери прописні): здесь/погребенное/тело волно про/ктекующего/ме-/дика.жены ели/заветы яков-/левой рици/1850 года/апреля 22 го/дня.

Отже, у другому секторі віднайдено 55 надгробків кінця XVIII – початку XX ст. Вони виготовлені із місцевого пісковика, різних порід граніту та мармуру. Крайні хронологічні рамки поховань обмежені 1788–1964 роками.

На сьогоднішній день надмогильні пам'ятки Вознесенського кладовища знаходяться у незадовільному стані. Існує постійна загроза їх руйнації. Отримані під час досліджень дані будуть використані для створення реєстру некрополістичних пам'яток глухівських цвинтарів та прислужаться генеалогам в пошуку інформації по встановленню родинних зв'язків глухівчан.

ДЖЕРЕЛА

1. Пуцко В.Г. Глухівські кам'яні хрести. *Сіверщина в контексті історії України*. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції. Суми : Видавничий дім «Еллада», 2007. С. 100–101.
2. Зайцева Н.О. Глухівські надгробки. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Випуск 6. Глухів-Київ : ТОВ «БІО-поліграфісти», 2013. С. 53–55.
3. Коваленко Ю.О. Історія закарбована в надгробках. *Соборний майдан*. 2009. № 3 (33). С. 1.
4. Мірошніченко О.М. Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Вип. 11. Глухів-Київ : ПП «Лисенко М.М.», 2018. С. 256–263.
5. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Константинова. Харитоненко. *Соборний майдан*. 2015. № 4 (70). С. 6–7.
6. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Богданович. Козачек. *Соборний майдан*. 2015. № 5 (71). С. 6–8.
7. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Андриєвський. *Соборний майдан*. 2017. № 1 (79). С. 3.
8. Мірошніченко О.М. У кожного свій хрест. *Соборний майдан*. 2011. № 5 (47). С. 3.
9. Мірошніченко О.М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище. *Ніжинська старовина*. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Ніжин-Київ : ПП «Лисенко М.М.», 2017. Вип. 24 (27). С. 109–115.
10. Мірошніченко О.М. Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – поч. XX ст. на Вознесенському кладовищі. *Сіверщина в історії України*. Глухів-Київ : ПП «Лисенко М.М.», 2017. Вип. 10. С. 86–89.
11. Мірошніченко О.М. Хресторобство на Глухівщині у XIX – поч. XX ст. *Конотопське читання*. Ніжин : ПП «Лисенко М.М.», 2017. Вип. VIII. С. 174–176.
12. Мірошніченко О.М. Правове регулювання відносин між державними установами та родичами померлих при похованні на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст. *Сіверщина в історії України*. Глухів-Київ : ПП «Лисенко М.М.», 2019. Вип. 12. С. 238–241.

Miroshnychenko O. M. Memorial monuments of the city of Hlukhiv of the XIX-early the XX th century from the Voznesenske cemetery.

Voznesenske Cemetery is one of the oldest in the city of Hlukhiv. On its territory, tombstones of the late XVIII - early. XX century in the form of chapels, plates, crosses, sculptures. The first attempts to systematize the memorial monuments of the cemetery had a number of shortcomings. A complete decoding of the epitaphs and a description of the tombstones were not carried out. Also, the issue of topographic reference of objects of study was not considered. The author took into account all the gaps and created his own tombstone accounting system.

Our article is the result of painstaking work to identify, clear, measure, photograph and identify memorials from the 19th - early 20th century. The author introduces into scientific circulation a group of stone slabs, tombstones and their fragments, preserved at the Ascension Cemetery

of the town of Hlukhiv. The article describes fifty-five tombstones of the late XVIII beginning XX century, made of local sandstone, various rocks of granite and marble.

The extreme chronological framework of the graves of 1788-1964. Ancient tombstones of the Voznesenske Cemetery are threatened by natural and anthropogenic factors. Ancient monuments that interfere with the townspeople are dismantled, smashed, and taken out of the cemetery. The results of the study will be interesting to local historians, historians, ethnographers, monuments and geneologists. The surviving stone gravestones from local sandstone is a sample of the production of Hlukhiv masons. This craft is dead in our region, therefore, every discovered monument needs to be preserved and maintained.

Key words: Voznesenske cemetery, Hlukhiv, gravestone, XVIII beginning of the XX th century.

REFERENCES

1. Putsko, V. (2007). Hlukhivski kamiani khresty [Hlukhiv stone crosses]. *Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy*, issue 6, pp 100-101. [in Ukrainian].
2. Zaitseva, N. (2013). Hlukhivski nadhrobky [Hlukhiv's tombstones]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 6, pp. 53-55. [in Ukrainian].
3. Kovalenko, Yu. (2009). Istoriia zakarbovana v nadhrobkakh [History is engraved in tombstones]. *Sobornyi maidan*, 3 (33), p. 1. [in Ukrainian].
4. Miroshnychenko, O. (2018). Reiestr nadhrobkv XVIII – pochatku XX st. Voznesenskoho kladovyshcha mista Hlukhova [Registration of the tombstones of the 18th - early 20th centuries. Voznesenske cemetery of the city of Hlukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 11, pp. 253-263. [in Ukrainian].
5. Nazarova, V. (2015). Tropynkamy hlukhovskyykh kladbysh. Konstantynova. Kharytonenko [Paths of Hlukhiv cemetery. Konstantynova. Kharitonenko]. *Sobornyi maidan*, 4 (70), pp. 6-7. [in Ukrainian].
6. Nazarova, V. (2015). Tropynkamy hlukhovskyykh kladbysh. Bohdanovych. Kozachek. [Paths of Hlukhiv cemetery. Bohdanovych. Kozachek]. *Sobornyi maidan*, 5 (71), pp. 6-8. [in Ukrainian].
7. Nazarova, V. (2017). Tropynkamy hlukhovskyykh kladbysh. Andriyevskiy [Paths of Hlukhiv cemetery. Andriyevskiy]. *Sobornyi maidan*, 1 (79), p. 3. [in Ukrainian].
8. Miroshnychenko, O. (2011). U kozhnoho svii khrest [Each has its own cross]. *Sobornyi maida*, 5 (47), p.3. [in Ukrainian].
9. Miroshnychenko, O. (2017). Memorialni pamiatky Hlukhova XVIII - pochatku XX st. Voznesenske kladovyshche [Memorial monuments of Hlukhiv XIX beginning XX century Voznesenske cemetery]. *Nizhynska starovyna*, issue 24. (27), 109-115. [in Ukrainian].
10. Miroshnychenko, O. (2017). Novi znakhidky memorialnykh pamiatok XVIII – pochatku XX st. na Voznesenskomu kladovyshchi [New finds of memorials of the XIX beginning XX century at the Voznesenske cemetery]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 10, pp. 86-89. [in Ukrainian].
11. Miroshnychenko, O. (2017). Khrestorobstvo na Hlukhivshchyni u XVIII – pochatku XX st. [Grafting in the Hlukhiv region in the 19th century XX century]. *Konotopski chytannia*, issue 8, pp. 86-89. [in Ukrainian].
12. Miroshnychenko, O. (2019) Pravove rehuliuвання vidnosyn mizh derzhavnymy ustanovamy ta rodychamy pomerlykh pry pokhovanni na pravoslavnykh kladovyshchakh Chernihivskoi hubernii u XIX st. [Legal regulation of relations between state institutions and relatives of those who died during burial in the Orthodox cemeteries of the Chernihiv province in the 19th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 12, pp. 238-241. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 323.12(=411.16)726.84(477.52) «1918»

В.В. Назарова

БРАТСКАЯ МОГИЛА ЕВРЕЕВ, ПОГИБШИХ ВО ВРЕМЯ ПОГРОМА В ГЛУХОВЕ 7–8 МАРТА 1918 ГОДА

В статье на основании дополнительных исследований, которые проводились на еврейском кладбище города Глухова осенью 2019 года и заключались в идентификации надгробий со сбитыми и плохо читаемыми надписями, представлены новые сведения о местонахождении братской могилы жертв погрома 7–8 марта 1918 года. Приведен восстановленный текст эпитафии с подлинного, исторического надгробия, установленного на месте братской могилы непосредственно после произошедших событий. Уточнено, что одновременно с этим братская могила является местом упокоения двух глуховских цадиков – Духовного раввина г. Глухова Исраэля-Дов-Бера Шумяцкого и его отца, раввина Менахем-Нохим-Давида Шумяцкого. Данная информация была получена в результате проведенных натурных работ, очистки, проявления и расшифровки надписи с помощью специалистов в области иврита и раввинской литературы и вводится в научный оборот впервые.

Ключевые слова: Глухов, евреи, кладбище, надгробия, революция, еврейский погром, цадик.

Еврейские погромы в Глухове описывались в 1923 году И.Х. Чериковером [6], упоминались в книгах М.М. Часницкого «Глухов. Евреи. Память жива» [2, с. 51–54] и «Евреи. Глухов и Сумщина» [3, с. 71–73], а также в статье В.В. Назаровой «Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках» [4, с. 178–184]. Еврейский погром, произошедший в Глухове 7–8 марта 1918 года (в некоторых документах дата указана по старому стилю как 22–23 февраля, далее все даты в статье приведены по новому стилю), был наиболее кровопролитным и запомнился обилием жертв, число которых составляло более 100 человек [4, с. 178–184]. Поскольку в данной работе речь пойдет о месте захоронения жертв именно этого погрома, а в архивных документах этой информации до сих пор не обнаружено, приведем несколько упоминаний о числе погибших в нем евреев и месте их захоронения из воспоминаний очевидцев.

«Резня в городе была направлена исключительно против евреев. Евреи прятались у остальных жителей города в подвалах и на чердаках, но многих находили и жестоко расправлялись с ними. На лугах и улицах валялись в лужах отцы семейств, старики и женщины. Трупы лежали не убранные в течение 3-х дней – евреи боялись показываться лишним раз на улице, а местные «революционные власти» были заняты более важными делами. Они уничтожали спирт с разграбленных заводов и грабили имущество евреев. Спустя 3 дня некоторым идейным личностям, которые все же были в массах этих «большевиков», с величайшим трудом удалось остановить погром» [1, л. 23].

«8 марта 1918 года было вывешено объявление: «Сегодня в 8 часов окончена карательная экспедиция в Глухове, контрреволюция задушена». Пленным австрийцам дали задание собирать трупы по городу, в домах, вывозить их за город и закапывать. Восемь дней вывозили австрийцы трупы жертв, хороня их по 30, 40, 60 в каждой яме» [8, с. 166].

«Мимо нашего дома утром 1 января (видимо, дата в воспоминаниях 11-ти летней девочки ошибочна и спутана с датой одного из крупных боев в Глухове, в котором не было такого количества жертв среди еврейского населения) в тусклом свете зимнего утра проехали десятки саней-розвальней с наваленными на них голыми трупами, следуя к еврейскому кладбищу» [7, с. 5].

«Под угрозой смерти глуховчанин кантор синагоги Арон-Нисон Самуилович Письменный взял в Глуховском ревкоме разрешение и организовал захоронение погибших на старинном еврейском кладбище» [3, с. 71].

Точное местонахождение захоронений жертв погромов в границах еврейского кладбища ни в одном документальном источнике не указывалось.

До недавнего времени считалось, что евреи, погибшие в погроме 7–8 марта 1918 года, были похоронены в 3-х братских могилах на территории глуховского еврейского кладбища, которые обозначены на топографическом плане кладбища и расположены в восточной части некрополя. Основным источником данной информации являются книги М.М. Часницкого «Мой трагический и героический народ» [9, с. 184] и «Евреи. Глухов и Сумщина» [3, с. 71]. Там же были упоминания о наличии на еврейском кладбище города Глухова персональных могил жертв этого погрома: Г.В. Лучинского, М.М. Фишкина и Р.Э. Янкевича [3, с. 71]. В июне 2019 года, по инициативе М.М. Часницкого, при входе на кладбище был установлен символический монумент в память жертв погромов 1918–1919 годов.

В 2018 году автором статьи были проведены полевые работы на еврейском кладбище города Глухова, которые заключались в поиске сохранившихся надгробий, включая фрагменты, основания, а также ушедших глубоко в землю и заросших травой целых памятников или их частей. Была произведена очистка и фотофиксация всех найденных объектов, а также выполнен перевод надписей, сделанных на древнееврейском языке – иврите, и идентификация сохранившихся памятников по времени, к которому относятся находящиеся под ними захоронения. В ходе выполнения этой работы и анализа полученных данных выявлено еще 6 надгробий, установленных на персональных могилах жертв еврейских погромов: М.Э. Милославского, Л.Л. Письменного, Р.И. Турок и ее сыновей Ейна и Егешу Турок, Е.К. Дорошова, отца и сына М.Б. и Л.М. Дорошовых.

Возможно, индивидуальных захоронений жертв этого погрома на еврейском кладбище г. Глухова было значительно больше, но многие памятники за прошедшие 100 лет не сохранились или надписи на них находятся в таком состоянии, что прочесть их не представляется возможным.

Осенью 2019 года автором данной работы были проведены дополнительные исследования на глуховском еврейском кладбище. Прежде всего они затрагивали надгробия с трудно читаемыми, в виду их плохой сохранности, эпитафиями. Данные надгробия требовали

применения специальных методик по «проявлению» надписей и последующую их расшифровку с помощью специалистов в области иврита и раввинской литературы. Благодаря этой работе в западной части кладбища удалось выявить подлинное место захоронения двух глуховских праведников (цадигов), один из которых был убит во время погрома 7–8 марта 1918 года. Расшифровка текста, выбитого на их надгробии, позволила установить, что данная могила является братской, а памятник – неким мемориалом, сооруженным непосредственно после кровавых событий 1918 года.

В таблице 1 приводим текст эпитафии данного памятника на иврите и его перевод.

Таким образом, мы видим, что данное надгробие установлено на могиле цадика Менахем-Нахума-Довида Шумяцкого, в ногах которого похоронены убитые в погроме его сыновья: Духовный раввин Израэль-Дов-Бер Шумяцкий и его брат Шмуэль. В этой же могиле похоронены убитые в том же погроме шойхет Элиягу-Дов Израэлев Баркан и Ицхак Исохорович Колтунов.

Некоторые строчки эпитафии расшифровать не удалось, но по контекстуальным связям слов знатоки иврита утверждают, что данный памятник установлен не только перечисленным в эпитафии персонам, но подразумевает в этом месте захоронение и других жертв погрома 7–8 марта 1918 года. В основании вышеуказанного памятника прощупывается цементированная плита площадью около 25 м², что вполне соответствует необходимому для братской могилы размеру. Кроме того, перечисленные в эпитафии этого памятника уважаемые евреи являются первыми четырьмя лицами,

которые указаны в списке жертв данного погрома, составленном еврейской общиной города сразу после этих событий [1, л. 29]. Вполне вероятно, что в этот список вначале были внесены наиболее значимые в общине граждане, а затем все остальные погибшие в погроме. По этой же аналогии на надгробии, установленном на братской могиле жертв погрома 7–8 марта 1918 года, могли быть выбиты имена наиболее выдающихся личностей, а остальные могли обозначаться какой-то обобщающей фразой, которую из-за плохого состояния надписи не удалось расшифровать.

Далее приведем подробный список погибших в погроме 7–8 марта 1918 года с собранной нами уточняющей информацией по большинству убитых и похороненных на еврейском кладбище в братских могилах людей (список приведен в той последовательности, в какой он был составлен еврейской общиной города сразу после этих кровавых событий за минусом персон, индивидуальные могилы которых уже удалось обнаружить) [1, л. 29].

Шумяцкий Бер Нохимович – Духовный раввин, 60 лет. Сын раввина-кабалиста р. Менахема-Нохум-Давида Шумяцкого, родился между 1858 и 1862 годом, был потомком р. Йегошуа, главы раввинского суда местечка Шумячи. Получил звание раввина от р. Ицхака-Эльхана-на Спектора. С 1890-го года был духовным учителем и наставником глуховских евреев. Б.Н. Шумяцкий являлся автором книги (в рукописи) респонсов на все четыре раздела «Шулхан аруха» под названием «Яд Израэль».

Шумяцкий Самуил Нохимович – его старший брат, 62 лет, купец, торговал на Базарной площади бакалейными товарами; его партнером в этом бизнесе был Ицка

Таблица 1. Текст эпитафии памятника на иврите и его перевод

נפ	Здесь покоятся
.....	?
.....ש.....	?
א..... ביחא ינש לע	Двум братьям
פ..... פישודקה.....	священные.....
הייתב מימיעכה מיבהאנה ביחאה	братья любимые и приятные в жизни
ר ברה ר ומ.....ודרפנאל בתומבו	и в смерти не расстались... Духовный Учитель ребе
לאומש ר ברה רוח.....רעב בוד לארשי	Израэль Дов Бер... Рав ребе Шмуэль
ברה מה יבא ילגרל לו מינומט מינופסה	лежат (дословно – спрятаны) зихронам ле враха в ногах их отца Рава
יקצאימוש לצו פוחנ מחנמ ר קידצה	Цадика ребе Менахем Нахум зихрон ле враха Шумяцки
המה ביחה קראב רשא פישודקה	и священные (божественные, благословенные) которые в стране живых слыли
ר גלפומה רשיו בת שיא.....ישנא	людьми [правды] ... человек бесхитростный и прямой выдающийся ребе
בויש והכה לארשי ביח רב בוד והילא	Элиягу Дов сын Хаима Израэля аКоэн шойхет
שדקה תכאלמב.....נאכרב	Баркан ... которые священные (благословенные) мученики (свяшен. Работа?)
.....פלש ומ.....	совершенный.....
וואנטלאק רכשי והילא ר רב קחצי ר	ребе Ицхак сын ребе Элиягу Исхор Колтунов
תוא רונה תוע רפה תעב וגרהנש	которые были убиты в страшном погроме
ודא דכ-גכ ימיבו חערת תבשב	в шабат 5678 году 23–24 адара (7–8 марта 1918 г. по новому стилю)
פישק מירופים מירורא מידו ידיב	проклятыми злодеями в страшных мучениях
וירצל פקנ בישי תומקנ לא	да покарает их Б-г (тут – идиоматическое выражение, если дословно – да будут
הבצנת	они отомщены за это)
	Танцаба (Да будет их душа завязана в узле жизни)

Исохоров Колтунов, также погибший во время событий 7–8 марта 1918 года.

Колтунов Ицка Исохоров – торговец бакалейными товарами, 45 лет.

Баркан Бер Израилев – шойхет, 38 лет, был ранен пулей в голову, после чего отправлен в больницу, где ему была сделана операция. После операции в больницу ворвались погромщики и снесли ему только что перевязанную голову [5].

Гинзбург Лейба Мордухов – торговец мануфактурными товарами, 65 лет, купец, на протяжении многих лет владел мануфактурным магазином на Терещенской улице города Глухова. Был членом правления глуховского Общества Взаимного Кредита. В 1916 году был председателем правления Глуховского Ссудо-сберегательного товарищества.

Бруштейн Лейба Лейзеров – 23 лет.

Агроскин Янкель Зеликов – гимназист, 18 лет.

Юдкевич Залман Нохимович – торговец мануфактурными товарами, 65 лет, купец, неоднократно избирался в число гласных Глуховской городской думы, имел дом на Киево-Московской улице города Глухова.

Юдкевич Бер Залманов – его сын, 40 лет.

Юдкевич Ицка Залманов – его 2-й сын, 22 лет.

Юдкевич Стера Файвишевна – жена З.Н. Юдкевича, 60 лет.

Юдкевич Ривка Залманова – его дочь, 35 лет.

Юдкевич Хася Залманова – его 2-я дочь, 32 лет.

Юдкевич Бася Залманова – его 3-я дочь, 30 лет.

Тильман Сендер Шоломов – портной, 50 лет, более 30 лет шил в Глухове мужские костюмы.

Самуйлович Аврам Яковлевич – лесопромышленник, общественный деятель, 55 лет, входил в Совет Общества Взаимного Кредита, в первый год существования в Глухове этого Общества был председателем его Совета.

Самуйлович Янкель Аврамов – его сын, гимназист, 19 лет.

Залкинд Лейба Шаев – 62 лет.

Воловик Залман-Бер Гершов – торговец, 65 лет.

Вульф В Палтиэль Янкелев – торговец, 58 лет, занимался аптекарскими товарами, а также продажей готового платья.

Вульф Рувим Палтиэлиев – студент, 24 года, сын П.Я. Вульфома.

Воловик Зелик-Арон Меер-Айзиков – коммерсант, 48 лет, торговал в Глухове бакалейными товарами.

Коновалов Едидья Пинхусов – присяжный поверенный, 37 лет.

Ратнер Залман Афроимов – бухгалтер, 35 лет, состоял членом правления Общества Взаимного Кредита в Глухове, вел весь бухгалтерский учет этого Общества.

Ратнер Двейра Симоновна – его жена, 32 лет.

Лурье Мойсей Шлемов – бухгалтер, 25 лет, видный гебраист, жил в Глухове у своей сестры Д.С. Ратнер.

Серебрянский Лейвик Берков – тесть А.И. Дворкина, торговец, 65 лет

Дворкин Аврам Израилевич (Азриэлев) – владелец типо-

графии, 39 лет. Открыл типографию в Глухове в 1904 году. Оснащение типографии позволяло справляться с самыми разноплановыми заказами. В ней печатались афиши и программки музыкальных вечеров, рекламная продукция и коммерческие бумаги, документы различных учреждений города. В 1917 году в электро-типографии А.И. Дворкина издавались газеты «Глуховская жизнь» и «Известия Глуховского уездного совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов». Был убит в своем доме вместе с женой и тестем на глазах у собственных детей [1, л. 25].

Дворкина Хая Лейвиковна – его жена, 38 лет.

Письменный Лейба Самуйлов – экспедитор, 62 года.

Письменный Мендель Янкелев – 75 лет, купец, имел на Сенной площади торговлю посудой, железом и скобяными товарами, был присяжным заседателем по Глуховскому уезду.

Болотин Авраам Мееров – 70 лет.

Воловик Велька Нохимов – 70 лет, мещанин, имел в Глухове деревянный дом на Красной горке.

Воловик Бениамин Вельков – его сын, солдат, 32 лет.

Карлинский Нафтоля Самуйлов – полотенщик, 72 лет.

Карлинская Гута Гилевна – его жена, 72 лет.

Карлинский Аврам Нафтольев – их сын, полотенщик, 45 лет.

Якубовский Велька Лейбов – коммерсант, 46 лет.

Месежников Шолом Саулов – коммерсант, 45 лет, вместе с братом Янкелем занимался продажей керосина.

Месежникова Рахиль Шоломовна – его дочь, 22 лет.

Чернявский Шолом-Мордух Гиршев – портной, 40 лет, принимал участие в Первой мировой войне, после болезни и лечения в госпитале в Миргороде вернулся в Глухов к семье, был зарулен штыком у себя в доме.

Фишкин Моисей Михелев – служащий, 18 лет (согласно книге М.М. Часницкого «Евреи. Глухов и Сумщина» [3, с. 71], на еврейском кладбище Глухова есть его индивидуальная могила, но при натурных исследованиях автора статьи ни в 2018, ни в 2019 году такой могилы обнаружено не было).

Фишкин Гирша Михелев – служащий, 20 лет, брат М.М. Фишкина.

Драгилев Залман Нохимов – коммерсант, 26 лет.

Сендеров Залман Лейзеров – солдат, 20 лет.

Непомнящий Велька Самуилов – торговец, 45 лет.

Непомнящий Хаим Самуилов – брат В.С. Непомнящего, рабочий, 20 лет.

Хайкин Мовша-Лейб Семенов – парикмахер, 19 лет.

Сонькин Шлема Носонов – служащий, 17 лет.

Гуревич Мейлах Иосифов – лесопромышленник, 25 лет.

Цивлин Зелик Менделев – лесопромышленник, 26 лет.

Каплунов Липа Берков – служащий, 20 лет.

Янкилевич Рувим Эльев – студент заграничного университета, 27 лет (согласно книге М.М. Часницкого «Евреи. Глухов и Сумщина» [3, с. 71], на еврейском кладбище Глухова есть его индивидуальная могила, но при натурных исследованиях автора статьи ни в 2018, ни в 2019 году такой могилы обнаружено не было).

Слоним Шлема Янкелев – студент, 23 года.

Левандовский Мовша-Янкель Арон-Шлемов – служащий, 16 лет.

Левандовская Цирия Арон-Шлемовна – его сестра, 20 лет.

Лакштанов Генах Лейбов – служащий, 24 лет.

Курляндский Велька Мордухов – солдат, 19 лет.

Аснин Гирша Гершунов – портной, 38 лет, был немым.

Цукербаум Лейба Абрамов – беженец, 45 лет.

Красовицкий Янкель-Бер Борухов, солдат, 28 лет.

Бен Иосиф Берков – служащий, 25 лет.

Рабинович Мордух Нохимов – студент, 20 лет.

Шурлихтер Берка Менделев – кондитер, 25 лет.

Шапиро Юда Эльев – торговец, 18 лет.

Фейдер Егошуа Вельков – 20 лет.

Волков Хаим Аронов – коммерсант, 38 лет.

Добрушин Хаця Довидов – служащий, 35 лет.

Блюмкин Самуил Довидов – служащий, 40 лет.

Руденский Велька Эльев – служащий, 56 лет.

Руденский Самуил Эльев – учитель, 55 лет.

Руденский Мойсей Самуилов – сын С.Э. Руденского, гимназист, 15 лет.

Русаков Нохим Абрамович – владелец мыловаренно-го завода, 55 лет.

Амигуд Мойсей Гиршев – торговец, 32 лет.

Лучинский Гирша Вельков – солдат, 28 лет (согласно книге М.М. Часницкого «Евреи. Глухов и Сумщина» [3, с. 71], на еврейском кладбище Глухова есть его индивидуальная могила, но при натурных исследованиях автора статьи ни в 2018, ни в 2019 году такой могилы обнаружено не было).

Окунев Пинхус Лейбов – приказчик, 24 лет.

Черняков Гесель Иоселев – стекольщик, 43 лет.

Шур Залман-Бер Аронов – служащий, 45 лет.

Шур Арон Залман-Берков – фотограф, 16 лет.

Черток Мордух Янкелев – железнодорожник, 45 лет.

Белобородов Иешуа Иосифов – коммерсант, 45 лет.

Соркин Залман Янкелев – фотограф, 49 лет, кролевский мещанин, с 1897 года владел в Глухове фотографическим заведением.

Тененбаум Хаим Гдалиевич – портной, 30 лет.

Брагинский Аврам Менделев – служащий, 52 лет. Был отправлен для допроса в резиденцию совета, которая располагалась в здании бывшего Дворянского собрания. В дверях его встретил начальник Рославльского отряда и собственноручно снес голову шашкой. Провожавшего его сына, бросившегося к отцу, тяжело ранили штыками [5].

Самуилович Лейба Берков – солдат, 26 лет.

Шур Гесель Иосифов – 18 лет, убит в Горелом хуторе.

Давидов Самуил Лейбов – 17 лет, убит в Горелом хуторе.

Месежникова Шифра Лейбовна – акушерка, 33 лет.

Красовицкая Бася Самуиловна – 43 лет.

Красовицкая Броха Самуиловна – приказчица, 17 лет.

Перлова Цива Эльевна – ?4 лет.

Каплунова Маня Залмановна – 45 лет.

Поз Элька Мордуховна – 70 лет, убит в с. Гирине. Вместе с мужем Шаем Залмановым Поз, сыновьями Ян-

келем-Бенционом и Нохимом и дочерьми Цирлей, Нехамой, Хасей и Голдой жила с 1880-х годов в селе Гирине Глуховского уезда. Семья была приписана к Мстиславльскому уезду Могилевской губернии. В Гирине Шая Залманов Поз арендовал мельницу и занимался торговлей, имел собственный дом на арендуемой земле.

Поз Года-Хася Шаевна – ее дочь, 35 лет, убит в с. Гирине.

Поз Голда Шаевна – ее 2-я дочь, 27 лет, убит в с. Гирине.

Кроме упомянутых в этом списке лиц, в числе погибших значилось еще 5 неопознанных молодых людей.

На основании проведенного исследования можно утверждать, что данное захоронение является братской могилой жертв погрома 7–8 марта 1918 года (или одной из братских могил), а установленный в пределах этого захоронения надгробный камень – подлинный, исторический, установленный непосредственно после произошедших событий, монумент в память погибших во время погрома евреев.

Особый интерес на еврейских кладбищах представляют могилы хасидских ребе и праведников. Они воспринимаются как святые места, на них ставятся склепы-ойхели, к ним специально отправляются в паломничество, рядом с ними молятся и оставляют записочки-квитлах с пожеланиями. Такие захоронения имеют, помимо исторической и культурной, еще и религиозную значимость и являются местом паломничества современных хасидов. Братское захоронение, о котором идет речь в данной работе, одновременно с этим является могилой некогда почитаемых в Глухове цадиков Менахема-Нохима-Давида Геселева и Исраэля-Дов-Бера Нохимова Шумяцких и может стать объектом религиозного туризма. Одновременно с этим данное захоронение вполне может считаться памятником истории и должно быть внесено в реестр вновь выявленных объектов культурного наследия.

Стоит добавить, что установленный в июне 2019 года памятник жертвам погрома при входе на кладбище, – всего лишь кенотаф, причем сооруженный на месте некогда существовавших могил, не имеющих отношения к этому памяtnому знаку и еврейским погромам, а расположенные в восточной части кладбища 3 кургана, которые ранее считались братскими могилами жертв погрома, на самом деле представляют из себя груды битого кирпича и трухлявой древесины, которые могут быть остатками строений, когда-либо стоявших на этих местах, либо кучами строительного мусора. Определить точнее происхождение и предназначение данных насыпей будет возможно только после проведения дополнительных исследований этих курганов.

ИСТОЧНИКИ

1. Державний архів Київської області, ф. 3050, оп. 1, спр. 195. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандой Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов, 1921–1922 гг.

2. Часницкий М.М. Глухов. Евреи. Память жива... Київ : Атопол, 2009. 317 с.

3. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ : Золоті ворота, 2011. 380 с.
4. Назарова В.В. Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках. *Сіверянський літопис*. № 1. Чернігів : 2019. С. 178–184.
5. Подробности большевистского погрома в Глухове. *Еврейская Мысль*. № 24. 1918.
6. Чериковер И.Х. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Мюнхен : 1923. 335 с.
7. Назарова В.В. Мирошниченко А.Н. Феодан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы. *Соборный майдан*. № 4 (64). 2014. С. 4–5.
8. Білокінь С.І. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 2. Київ-Глухів : 2009. С. 159–167.
9. Часницький М.М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Київ : ФОП Іваненко С.В., 2018. 304 с.

Назарова В.В. Братська могила євреїв, які загинули під час погрому у Глухові 7–8 березня 1918 року.

Донедавна в жодному архівному або наративному джерелі не було знайдено задок про точне місце розташування братської могили жертв єврейського погрому в Глухові 7–8 березня 1918 року. Натурні роботи на глухівському єврейському кладовищі у 2018 році також не виявили цієї інформації. Восени 2019 року на єврейському кладовищі міста Глухова були проведені додаткові дослідження. Вони полягали в ідентифікації надгробків зі збитими та нечитабельними написами. У даній статті, на основі проведених досліджень, представлено нові відомості щодо місцезнаходження братської могили жертв єврейського погрому 7–8 березня 1918 року. Наведено відновлений текст епітафії і прізвища загиблих, які зазначені на справжньому, історичному надгробку, встановленому на місці братської могили безпосередньо після події, що відбулися. Уточнено, що одночасно з цим братська могила є місцем поховання двох глухівських цадиків: Духовного рабина міста Глухова Ізраїля-Дов-Бера Шумяцького, який загинув під час єврейського погрому 7–8 березня 1918 року, і його батька, рабина Менахем-Нохім-Давида Шумяцького. Ця інформація, отримана в результаті проведених натурних робіт, очищення і розшифровки напису за допомогою фахівців з іврит та рабинської літератури, вводиться до наукового обігу вперше. Крім того, у статті наведено повний список загиблих у погромі 7–8 березня 1918 року (за винятком осіб, які були поховані родичами окремо від більшості загиблих, і чий поховання вдалося знайти та ідентифікувати). З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що значна частина людей, внесених до цього списку, була похована у виявленій братській могилі. Даний список наведено у статті з уточнюючою інформацією щодо деяких персон. Братська могила жертв погрому 7–8 березня 1918 року, виявлена на єврейському кладовищі у місті Глухові, має шанс стати об'єктом релігійного туризму. Це поховання може вважатися пам'яткою історії і має бути включене до реєстру нововиявлених пам'яток.

Ключові слова: Глухів, євреї, цвинтар, надгробки, революція, єврейський погром, цадик.

Nazarova V.V. Mass grave of Jews killed during massacre in Glukhiv from 7 to 8 march in the year of 1918

Until recently, no archival or narrative source found references to the exact location of the mass grave of the victims of the Jewish pogrom in Glukhiv on March 7-8, 1918. Full-scale work at the Glukhiv Jewish cemetery in 2018 also did not reveal this information. In the fall of 2019, additional studies were conducted at the Jewish cemetery in the city of Glukhiv. They consisted in identifying gravestones with broken and poorly readable inscriptions. Based on the research, this article provides new information about the whereabouts of the mass grave of the victims of the Jewish pogrom on March 7-8, 1918. The restored text of the epitaph and the names of the victims, indicated on an authentic, historical tombstone, installed on the site of the mass grave immediately after the events are given. It was clarified that at the same time, the mass grave is the resting place of two Glukhiv tsadiks, the Spiritual Plain of the city of Glukhiv, Israel-Dov-Ber Shumyatsky, who died during the Jewish pogrom on March 7-8, 1918, and his father, Rabbi Menachem-Nohim-David Shumyatsky. This information was obtained as a result of field work, cleaning, manifestation and decoding of the inscription with the help of experts in the field of Hebrew and rabbinical literature and is being introduced into the scientific circulation for the first time. In addition, the article provides a complete list of those killed in the pogrom on March 7-8, 1918 (with the exception of people who were buried by relatives separately from the bulk of the victims, and their burial was found and identified). With a high degree of probability it can be argued that a significant part of the people included in this list were buried in the discovered mass grave. In the article, this list is provided with clarifying information for some people. The mass grave of the victims of the pogrom on March 7-8, 1918, discovered in the Jewish cemetery of the city of Glukhiv, has a chance of becoming an object of religious tourism. This burial may well be considered a historical monument and should be

included in the register of newly identified monuments.

Key words: Glukhov, Jews, cemetery, gravestones, revolution, Jewish pogrom/massacre, tsadik.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (dali DAKO), f. 3050, op. 1. spr. 195.
2. Chasnitskiy, M.M. (2009). *Glukhov. Evrei. Pamyat' zhiva...* [Glukhov. Jews. The Memory is Alive]. Kyiv: Atopol. [in Russian].
3. Chasnitskiy, M.M. (2011). *Evrei. Glukhov i Sumshchina. Stranitsy istorii evreev Glukhovshchiny i Sumshchiny* [Jews. Glukhov and Sumy Region. From the Jewish History]. Kyiv: Zoloti vorota. [in Russian].
4. Nazarova, V.V. (2019). *Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918–1919 rokakh* [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918–1919]. *Siverianskiy litopys - Siverian chronicle*, 1, pp. 178–184. Chernihiv. [in Ukrainian].
5. (2019). *Podrobnosti bol'shevistskogo pogroma v Glukhove*. [Details of the Bolshevik pogrom in Glukhov]. *Evreyskaya Mysl' – Jewish thought*, 24. [in Russian].
6. Cherikover, I.Kh. (1923). *Antisemitizm i pogromy na Ukraine 1917–1918 gg.* [Anti-Semitism and pogroms in Ukraine 1917–1918]. Myunkhen: [in Russian].
7. Nazarova, V.V., Miroshnichenko, A.N. (2014). *Feofan Pashkevich v vospominaniyakh docheri Evi* [Feofan Pashkevich in the memoirs of the daughter Eva]. *Sobornyi maidan*, 4(64), pp. 4–5. [in Russian].
8. Bilokin, S.I. (2009). *Hlukhivska trahediia* [Hlukhiv tragedy]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 2, pp. 159–167. Kyiv-Hlukhiv. [in Ukrainian].
9. Chasnitskiy, M.M. (2018). *Moy tragicheskiy i geroicheskiy narod. Stranitsy istorii evreyskogo naroda* [My tragic and heroic people. From the Jewish History]. Kyiv: FOP Ivanenko S.V. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 24.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 27.1–523.41(477.51–25)(091)«1943/1960»

О.М. Ванжула

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ
СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР
У РЕАЛІЯХ МІСЬКОГО СОЦІУМУ
(1943–1960 pp.)**

Стаття присвячена маловідомому періоду (1943–1960 pp.) з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору, коли пам'ятка перебувала в користуванні православної релігійної громади. Проаналізовано стан соборної громади у післявоєнний час та місце давньоруського храму в забудові історичної частини Чернігова. Залучені архівні джерела надають можливість розкрити питання кількісного, особового складу православної громади та соборної ради. Уперше оприлюднені дані про прибутки та витрати громади на проведення ремонтних робіт, утримання церковного хору кафедрального собору тощо. Розкрито бюрократичний процес вилучення собору з користування православної соборної громади в контексті загальнодержавної антирелігійної кампанії 1958–1960 pp. Окреслено формальні та реальні причини вилучення Спасо-Преображенського собору з користування релігійної громади.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігів, православна громада, пам'ятка архітектури, антирелігійна кампанія, атеїзм, комуністична ідеологія.

Статус чернігівського Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у першій половині XX ст. повністю відповідав суттєвим суспільно-політичним трансформаціям,

які відбувалися в країні: до 1919 р. – кафедральний собор Чернігова, перший храм Чернігівської єпархії за історичною задавленістю та виключним сакральним значенням; 1919–1926 рр. – діючий храм міста, що належав спочатку тихонівський, пізніше – обновленській громадам [1]; з 1929 р. – музей Чернігівського історико-культурного заповідника; упродовж 1936–1940 рр. – складське приміщення [2; 3]. Післявоєнний час після звільнення Чернігова від нацистів, коли собор перебував у користуванні релігійної православної громади, залишається маловивченим. Різноманітні аспекти релігійного життя країни (1943–1960-х рр.) як загального характеру, так і на регіональному рівні активно вивчалися науковцями, особливо на початку 1990–2000-х рр., після подолання ідеологічної заангажованості у вивченні історії України [4]. Утім ситуація в окремому регіоні навколо конкретної сакральної пам'ятки мала свої особливості.

Мета цієї розвідки полягає в детальному вивченні ситуації навколо чернігівського Спасо-Преображенського собору та соборної громади, розкритті причин та основних етапів вилучення храму з релігійного користування, що надає можливість досягнути роль пам'ятки в міському середовищі зазначеного історичного періоду.

Напередодні Другої світової війни Спасо-Преображенський собор був перетворений на сховище музейних предметів, хоча формально він залишався в складі Чернігівського державного історико-культурного заповідника, підпорядкованого Чернігівському історичному музею [5, арк. 10]. З початком окупації в місті розпочався процес відкриття церков, закритих за часів більшовиків. Усього для богослужінь було відкрито 6 церков. Спасо-Преображенський собор, що мав давню історію та православні святині, був своєрідним сакральним символом для вірян [6]. Відремонтований храм урочисто освятили 22 вересня 1942 р. в день канонізації Св. Феодосія Углицького [7, с. 2]. Проте, сподівання на відродження національних традицій української церкви в межах нацистської Німеччини були безпідставними. Реальні події свідчили, що на зміну радянському диктату прийшов не менш жорстокий фашизм [8, с. 109; с. 115]. Колаборація священників із нацистами відштовхнула від церкви частину місцевого населення, особливо молодь, виховану в дусі атеїзму.

Під час звільнення Чернігова від нацистів постраждала більшість архітектурних пам'яток міста. У публікаціях відомого краєзнавця, досвідченого музейника О.О. Попка на сторінках місцевого часопису «Деснянська права» в переліку архітектурних пам'яток, що зазнали руйнації, зазначався і Спасо-Преображенський собор, пошкоджений фугасною бомбою під час звільнення міста [9, с. 4]. У матеріалах, наданих пропагандистам та агітаторам Чернігівського обкому КП(б)У, наводились більш катастрофічні дані про стан пам'ятки: «Знищено один з небагатьох у світі пам'ятників старовинної російської архітектури – Спаський собор, що був

побудований понад 1000 років тому» [10, с. 409]. Найбільш реалістичними були дані фахівців-архітекторів. На засіданні ученої експертної ради з питань охорони та реставрації пам'яток, яка відбулась в Києві (1944 р.), видатний радянський реставратор Петро Дмитрович Барановський наголошував, що під час обстеження в найменш пошкоджені під час звільнення Чернігова діючому Спаському соборі він побачив дев'ять пічок-врем'янок, фасад пам'ятки було оточено трубами та вкрито кіптявою, а всередині храм нагадував скоріше хату, що опалювалась «по-чорному». Реставратор за посередництва чернігівського архієпископа був змушений звернутися до старости та соборного духовенства щодо ліквідації зазначених недоліків [11, с. 189]. Подібний стан собору можна пояснити об'єктивними економічними труднощами військового часу. Отже, попри зусилля представників громади Спасо-Преображенського собору, його стан був не найкращим. Проте він не мав значних руйнувань в порівнянні з іншими спорудами історичного центру міста, адже Чернігів посідав 4-те місце в колишньому СРСР за рівнем руйнувань та був одним із п'яти міст України, що підлягали першочерговій відбудові. У фотоматеріалах Чернігівського міському партії зі світлинами пошкоджених будівель повоєнного часу розміщено світлину Спасо-Преображенського собору з написом «после реставрационных работ в 1945 году» [12, арк. 27 зв.]. Пам'ятка мала задовільний вигляд, стіни, за виключенням бічних башт, були потиньковані. Ймовірно нагальні ремонтні роботи проводились коштом релігійної соборної громади.

Перший післявоєнний генеральний план розвитку Чернігова погоджували з провідними архітекторами країни з урахуванням виключного історичного значення міста та його архітектурних пам'яток. 22 квітня 1946 р. нарада експертів Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР у складі членів Ученої ради Головного управління охорони пам'яток: професора Д.П. Сухова, академіка архітектури А.В. Щусева, академіка архітектури І.В. Рильського, реставратора П.Д. Барановського, архітектора І.В. Миковецького та ін. у присутності голови Чернігівської міськради Г.М. Куликова та автора проекту планування Чернігова Н.Ф. Панчук розглянули схему генерального плану м. Чернігова (від 22 лютого 1946 р.) [13, арк. 62]. У плані територія історичного центру міста IX–XVIII ст. (колишньої чернігівської фортеці) отримала назву Чернігівського Кремля. Для подальшої розробки детального планування міста члени комісії наполягали на врахуванні схеми, спроектованої архітектором-реставратором П.Д. Барановським. З огляду на виключне історико-культурне значення Чернігова, проект забудови та озеленення історичної частини міста коригували відповідно до масштабів архітектурних пам'яток задля найкращого подання панорами колишньої фортеці. Концептуальні розходження між фахівцями-реставраторами та міськими архітекторами виникли

з приводу ролі та цільового призначення історичного центру Чернігова: як парку культури та відпочинку городян або заповідника Чернігівського Кремля. Однак, перемогла перша пропозиція. Архітектурними домінантами історичного центру були визначені Спасо-Преображенський, Борисоглібський собори та соборна дзвіниця (сучасна будівля Колегіуму). Для відповідного облаштування парку культури та відпочинку городян передбачалось розширення зони зелених насаджень, оформлення кромки фортечного валу декоративними елементами (вазонами, керамічною огорожею), розміщення скульптур в дусі соцреалізму, будівництво літнього кінотеатру, естради, майданчика атракціонів. Навколо будівлі спортивного залу колишньої чоловічої гімназії планували побудувати тенісні корти, майданчики для баскетболу та волейболу [13, арк. 62–64]. Певний ідеологічний дисонанс вносила наявність діючого собору в зоні відпочинку городян, який залишався в користуванні православної громади.

У цілому відносини між церквою та державою в післявоєнний період можна умовно поділити на три періоди: 1945–1953 рр. – період налагодження відносин між релігійними громадами та владою; 1954–1957 рр. – період лібералізації відносин; 1958–1964 рр. – черговий наступ на релігію та на церкву [14, с. 93]. Отже, в 1944 р. на тлі лояльного відношення до церкви, виконавчий комітет релігійної громади при Спасо-Преображенському соборі звернувся до влади із заявою про передачу в безкоштовне користування молитовної будівлі, соборної «сторожки» та культового майна. Клопотання було задоволено 3 жовтня 1944 р. Громада отримала реєстрацію від уповноваженого Ради у справах православної церкви при виконкомі Чернігівської обласної ради за № 67 [15, арк. 209]. Була обрана соборна рада громади у складі: Д.Є. Семененко, Л.В. Лотоцької, О.І. Левицької, Л.П. Кокотюхи, В.О. Якимовича, Г.У. Козлова [15, арк. 209].

Реєстраційні анкети представників соборного духовенства надають можливість виявити його кількісний склад. У штаті відповідно до реєстраційних документів 1944–1945 рр. служили священники: Олександр Іларіонович Красковський (настоятель), Іван Іванович Бичек, Йосип Єлизарович Чкан, Павло Іванович Циркунов; протодіакони: Ф.К. Корсаков, Г.Г. Савченко; діакони: В.Г. Бранцевич та П.С. Плехань [15, арк. 217 зв.]. У 1947 р. Й.Є. Чкан вибув зі штатів, а кількість священників зменшилась до трьох осіб та залишалась такою понад 10 років. При соборі була зареєстрована соборна двадцятка, яка складалась здебільшого з людей, середній вік яких був 60 років [15, арк. 217]. Представники духовенства знаходились під сталим наглядом місцевого уповноваженого Ради у справах Російської Православної Церкви Ф. Репи та працівників КДБ. У своїх доповідних записках уповноважений в справах церкви повідомляв про загальне падіння освітнього, морального та культурного рівня духовенства в Чернігівській

області. Однак були виключення із правил, зокрема, серед представників міського чернігівського духовенства він особливо виділяв секретаря єпархіального управління, настоятеля кафедрального Спасо-Преображенського собору священника Олександра Іларіоновича Красковського, 1891 р. народження (65 років): «...всесторонне развит, хорошо разбирается в вопросах текущей и международной политики. Имеет солидный, внушительный вид. Пользуется авторитетом у верующих» [16, арк. 32]. Олександр Красковський, засуджений радянською владою на 5 років за 33 статтею кримінального кодексу, мав семінарську освіту, був нагороджений митрою [16, арк. 32]. Священник Павло Циркунов, 1899 р. народження, закінчив пастирські курси; священник Іван Бичек, 1904 р. народження, мав 7-річну шкільну освіту.

Уповноважений Ф. Репа рекомендував для огляду представниками іноземних церковних делегацій в Чернігові три діючі церкви – Спасо-Преображенський собор, де знаходились мощі Св. Феодосія Углицького, Воскресенську церкву та Троїцький собор. «Все перечисленные объекты отремонтированы, имеют прекрасный вид как снаружи, так и внутри» [17, арк. 32]. О. Красковський, зважаючи на його високий освітньо-культурний рівень, залучали для супроводження іноземних делегацій. У доповідній записці на початку 1955 р. Ф. Репа констатував, що єпархіальне керівництво та духовенство області значно активізувало свою діяльність з облаштування церковних приміщень у належному стані. «Если раньше ремонту церковных зданий не уделялось или, мало уделялось внимания, то в данное время на ремонт церковных зданий ежегодно расходуются большие суммы денег, в основном все церковные здания области за малым исключением отремонтированы и имеют прекрасный как внешний так и внутренний вид» [17, арк. 30]. Спостерігалась стала тенденція щодо збільшення прибутковості Спасо-Преображенського собору, яка в 1952 р. дорівнювала 228863 руб., а в 1956 р. – 296786 руб. [16, арк. 188]. Проте витрати на утримання за ці роки навіть перевищували прибутки і становили в 1952 р. – 230230 руб., 1956 р. – 324247 руб. Майже кожного року в середньому по 20000 руб. виділяли для проведення поточних ремонтних робіт в соборі [16, арк. 188]. Значно зросли витрати громади на утримання церковного хору: з 2500 руб. (1952 р.) до 6000 руб. на місяць. (1956 р.). Про значні матеріальні можливості патріархії свідчили витрати на ремонти храмів. Зокрема на ремонт Спасо-Преображенського собору в 1949 р. було виділено 220000 руб. [16, арк. 18]. Патріархія обіцяла надати 200000 руб. для облаштування парового опалення у храмі [16, арк. 18]. Джерелом церковних прибутків уповноважений Ф. Репа вважав значні пожертви вірян, адже «пережитки капитализма, еще очень живут» [16, арк. 212].

Відтак, певна лібералізація релігійного життя в СРСР у повоєнний період (1953–1958 р.) у контексті процесу

«десталінізації» та демократизації дещо зменшила тиск на церкву. Проте цей період тривав недовго, адже новопризначене вище політичне керівництво СРСР продовжувало політику державного атеїзму. Достатньо переглянути рішення XXIII, XXVI з'їздів КПРС, численні постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про посилення атеїстичного виховання населення, щоб переконатися, що тоталітарна держава не бажала йти на щонайменші компроміси у стосунках із церквою. Зі зміною найвищого керівництва в країні значно посилювалась атеїстична пропаганда. Постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 4 жовтня 1958 р. поклала край «ліберальному» ставленню влади до церкви й релігії [18, с. 167]. Постанова РМ СРСР «Про свічковий податок» від 16 жовтня 1958 р. завдала серйозного удару по одному з основних церковних прибутків – виробництву та продажу свічок. Було помітно підвищено податок на їхнє виробництво. Розміри податків із духовенства переглядалися в бік збільшення: 1959 р. – удвічі, 1960 – утричі, 1961 – у чотири рази [18, с. 169]. Ослаблення матеріальної бази релігійних організацій повинно було їх знищити. У жовтні 1962 р. духовенство перевели на тверді оклади, було запроваджено квитанційні книги, які враховували обрядовість [18, с. 169]. Відтак упродовж 1958–1962 рр. відбулося згорання процесів «відлиги» та розпочалася масштабна антирелігійна кампанія, що супроводжувалась зняттям із реєстрації громад, ліквідацією монастирів, податковим тиском, відвертим адмініструванням тощо. Масштабний антирелігійний наступ призвів до закриття діючих православних монастирів та церков, відкритих за часів нацистської окупації.

На тлі загальносоюзної антирелігійної кампанії наприкінці 1950-х рр. вирішувалась доля старовинного кафедрального Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Курс партії щодо релігії був активно підтриманий на місцях. Владі потрібно було переконливо обґрунтувати необхідність вилучення конкретного собору із використання соборної громади. Не залишились осторонь цих процесів місцеві музейники. Заступник директора Чернігівського історичного музею, відомий краєзнавець та музейник Михайло Терентійович Яцура в серпні 1959 р. надав органам місцевої влади стислу історичну довідку про пам'ятку [15, арк. 233]. Згодом питання про необхідність закриття собору для богослужінь порушили на засіданні Чернігівського міськвиконкому 14 жовтня 1959 р. У рішенні міськвиконкому «Про закриття Спасо-Преображенського собору» № 1419 зазначалось, що, храм як пам'ятка давньоруського зодчества в 1929 р. був включений до складу Чернігівського державного заповідника, який перебував у підпорядкуванні історичного музею [15, арк. 226]. Собор був відкритим для широкого кола екскурсантів, проте за часів нацистської окупації його передали в користування право-

славної громади. Жодного офіційного рішення радянських органів про передавання собору громаді не було. «Кроме того Спасо-Преображенский собор находится в центре парка культуры и отдыха, где проводят трудящиеся досуг, рядом расположены: средняя школа № 2, зоотехникум, а также филиал областной библиотеки, спортивный городок, детский парк, что является явным несовместимой» [15, арк. 226]. Чернігівський міськвиконком 30 жовтня 1959 р. вийшов із клопотанням до Чернігівського облвиконкому про порушення питання на рівні Ради Міністрів УРСР про вилучення собору із користування громади та повернення його в підпорядкування Чернігівського історичного музею [15, арк. 226].

Тодішній директор Чернігівського історичного музею, кандидат історичних наук Андрій Іванович Левенко, зі свого боку, підтримав ініціативу влади та звернувся 23 березня 1960 р. до уповноваженого Ради у справах православної церкви при РМ СРСР по УРСР Г. Пинчука з листом-клопотанням про передавання Спасо-Преображенського собору в наукових цілях у відання музею. В історичній довідці А. Левенко акцентував на тому, що це найдавніша монументальна пам'ятка XI ст., яка збереглась в Радянському Союзі, усипальня видатних політичних діячів доби Київської Русі (князів Мстислава Володимировича, Святослава Ярославича та ін.). «Проте, будучи найвидатнішим пам'ятником Спаський собор в Чернігові залишається не дослідженим, що вносить велику шкоду історичній науці» [15, арк. 222]. Богослужіння не давали можливість проводити дослідження. Відтак А.І. Левенко наголошував: «Дальше відкладання справи вивчення Спаського собору в Чернігові буде нічим не виправданим ігноруванням інтересів історичної науки і завдасть їй ще більшої шкоди. В інтересах розвитку науки невідкладно необхідно тепер же розпочати й впродовж кількох років провести всебічні, детальні й глибокі наукові дослідження Спаського собору в кількох наступних напрямках:

1. З метою відшукування поховань героїв «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича і Всеволода Святославича та інших відомих державних діячів Древньої Русі Чернігівський історичний музей має провести в приміщенні саме Спаського собору детальні археологічні розкопки, для чого потрібно зняти в соборі підлогу й винести з приміщення все обладнання. Наукові археологічні розкопки в соборі будуть продовжуватись щонайменше три роки.

2. З метою відшукування стародавніх фресок, наукового дослідження архітектурно-будівельної техніки, внутрішнього декоративного оздоблення і т. п. в приміщенні собору конче потрібно зняти всю нову штукатурку й провести детальне наукове дослідження всіх внутрішніх стін собору, для чого тут потрібно буде побудувати дуже складні риштування, що також вимагає повного звільнення приміщення собору і на тривалий час.

Отже, в інтересах історичної науки з метою прове-

дення науково-дослідних робіт необхідно припинити в Спаському соборі богослужіння на 3 роки, щоб дати можливість глибоко дослідити, вивчити цей унікальний історичний пам'ятник і тим самим внести значний внесок у справу розвитку історичної науки. Церковну службу можна без усякої шкоди перенести на кілька років зі Спаського собору до собору ж Троїцького, приміщення якого за технікою побудови, за розміром своєї площі, нарешті за санітарно-гігієнічними умовами, важливими для здоров'я віруючих, що відвідують тривалі богослужіння, набагато краще від приміщення Спаського собору. Тому в інтересах науки Чернігівський історичний музей просить передати йому в тимчасове розпорядження, терміном на 3 роки приміщення Чернігівського Спаського собору для проведення в ньому науково-дослідних робіт» [15, арк. 223].

Пропозиції музею підтримали на рівні відповідних обласних управлінь та Чернігівського облвиконкому. У доповідній записці начальника Чернігівського облвідділу у справах будівництва та архітектури О. Гребницького до Уповноваженого у справах православної церкви при РМ СРСР по УРСР Г. Пинчука від 31 березня 1960 р. зазначалось, що чернігівський Спасо-Преображенський собор є однією з найдавніших, унікальних пам'яток доби Київської Русі. Дописувач навів стислі дані про історію та художні особливості пам'ятки, наголошуючи, що храм залишається недостатньо вивченим та дослідженим [15, арк. 128]. Подібну роботу з дослідження міг би взяти на себе Чернігівський державний історичний музей за участю Науково-дослідного інституту Академії будівництва та архітектури та проектного відділу Республіканських науково-дослідних майстерень, але «для цього необхідно на час обслідування (2–3 роки) звільнити собор від сторонніх осіб» [15, арк. 219]. Під «сторонніми особами» мали на увазі соборну православну громаду, яка під час нацистської окупації «захопила будівлю собору та проводила тут богослужіння» [15, арк. 219]. «В зв'язку з проведенням в соборі церковних служб, здійснювати роботи по розкопкам, розчисткам фресок, і глибокого вивчення неможливо» [15, арк. 219]. Отже, О. Гребницький уніс пропозицію вилучити собор із користування релігійної громади та передати її до відання історичного музею [15, арк. 220].

28 грудня 1960 р. в Москві на засіданні Ради у справах Руської Православної Церкви при РМ СРСР було підтримано рішення Чернігівського облвиконкому про вилучення будівлі Спасо-Преображенського собору з користування релігійної громади та передавання його в підпорядкування Чернігівського історичного музею. Уповноваженого Ради у справах релігії Ф. Репу зобов'язали зняти громаду з реєстрації [15, арк. 234]. Всебічні дослідження та наукова реставрація пам'ятки були реалізовані лише після створення Чернігівського філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (1967 р.), до складу якого увійшов давньоруський храм. Архітектур-

но-археологічні дослідження під керівництвом М.В. Холостенка відбулись в 1968–1969 рр.

Отже, формально головним аргументом на користь вилучення Спасо-Преображенського собору з користування соборної громади була необхідність проведення всебічних наукових досліджень унікальної пам'ятки архітектури XI ст. Фактично ж першопричиною всіх зазначених подій був процес згортання процесу «десталінізації» та утвердження в країні політичного та ідеологічного волюнтаризму, що призвело до ліквідації релігійних осередків в масштабах усієї країни. У тоталітарній державі, де проголосили курс на побудову комунізму, релігії як суспільній ідеології та церкві як суспільній інституції не було місця, адже комуністична світоглядна система мала в країні монопольне становище. Таким чином, завершився бюрократичний процес вилучення Спасо-Преображенського собору з користування релігійної громади на тлі загальнодержавної атеїстичної кампанії 1958–1964 рр., яка в повній мірі відповідала ідеології тоталітарної держави, коли повістю ігнорувались інтереси та релігійні переконання громадян, коли було знищено чимало сакральних пам'яток, які були зняті з державної охорони як пам'ятки культури. Спасо-Преображенському собору «пощастило» більше, адже позитивним моментом зазначеної кампанії стало передавання храму до складу Чернігівського філіалу заповідника (1967 р.), коли нарешті розпочалось фахове дослідження та наукова реставрація унікальної пам'ятки давньоруської доби.

ДЖЕРЕЛА

1. Ванжула О.М. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94–107.
2. Ванжула О.М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могилянські читання 2017 року: Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії*. зб. наук. пр. [Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник] / ред. кол.: Л.П. Михайлина (голова) та ін. Київ, 2018. С. 31–35.
3. Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920-х на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Глухів – Київ, 2018. С. 324–329.
4. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод в Україні в другій половині 1950-х–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.; Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.; Бондарчук П.М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості і тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р 3004, оп. 1, спр. 14, 24 арк.
6. Воззвание реставрационной комиссии при Черниговском епархиальном управлении по восстановлению Спасо-Преображенского собора. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1715, ДФ-1049, Чернігів, 1942. 2 арк.
7. Прокопик І. Освячення собору. *Українське Полісся*. 1942. 27 вер. № 108. 2 с.
8. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107–119.
9. Попко О.О. Реставрація архітектурних пам'яток Чернігова. *Деснянська правда*. 1944. 17 груд. № 138. С. 4.
10. Реабілітовані історією у 27 томах. Чернігівська область. / упор.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.
11. Петр Барановский: Труды, воспоминания современников

/ упорядн.: Ю.А. Бичков. Москва, 1996. 280 с.

12. ДАЧО, ф. Р 1376, оп. 8, спр. 3.
13. Технический проект комплексного благоустройства и озеленения территории архитектурно-исторического заповедника древнего Кремля XI–XIII вв. в Чернигове. Пояснительная записка. Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/15. ДФ-107. Чернігів, 1971. Т. 1. Кн. 1. 74 арк.
14. Марченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х-на початку 60-х рр. XX ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1(3). С. 89–93.
15. ДАЧО, ф. Р 5166, оп. 1, спр. 33, 235 арк.
16. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 9, спр. 733, 245 арк.
17. ДАЧО, ф. П 470, оп. 9, спр. 413, 248 арк.
18. П.М. Бондарчук, В.М. Даниленко Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 3(34). С. 158–171.

Vanzhula O.M. The Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv in the realities of urban society (1943–1960)

The article is devoted to insufficient explored period (1943–1960) in the history of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv. The status of the Cathedral in the first half of the 20th century was changing according to the global socio-political transformations: the functional Cathedral in Chernihiv during 1919–1926; since 1929 – the Museum of Chernihiv State Reserve; during 1936–1940 – warehouse. From the beginning of the Nazi occupation in Chernihiv (1941) the churches and monasteries, that were closed by bolsheviks, were opened. The Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour which was the sacral sacred place of Ukraine had a special value among the other 6 churches that were open in the city. After liberation of Chernihiv (1943) the Cathedral was in the enjoyment of Orthodox community. During a short-term period of «de-Stalinization» the regime behaved liberally toward the church. In 1949 the Cathedral was repaired at the cost of eparchy. The staff of the Cathedral consisted of 3 or 4 priests, 2 diakons and 2 protodeacons. The change of party management of the country marked the next stage of atheistic campaign against the Church which was resulted in new period of widespread closing of the monasteries and churches. The location of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in the center of municipal park of culture and rest didn't fit in the ideological stereotypes of Soviet society. On the back of the All-Soviet Union atheistic campaign (1958–1964) municipal and regional government bodies came forward with initiative on closing of the Cathedral. Formally the ostensible purpose of the withdrawal of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv from the use of Orthodox community was the necessity of comprehensive scientific research of the unique Old Rus monument. The practical reason of closing the Cathedral was the strengthening of political and ideological voluntarism in the country that resulted in liquidation of religious organizations. In the totalitarian state, where the policy towards building communism was declared, there was no place for religion as public ideology.

Key words: the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv, Chernihiv, church community, architectural monument, anti-religious company, atheism, communist ideology.

REFERENCES

1. Vanzhula, O. M. (2017). Dolia chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru za chasy mizhkonfesiinoho protystoiannia u 20-kh rr. XX st. [The fate of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv in times of interconfessional confrontation during the 1920's.]. *Siverianskyi litopys – Siverianskyi Chronicle*, 4, pp. 94–107. [in Ukrainian].
2. Vanzhula, O. M. (2018). Stvorennia Chernihivskoho derzhavnoho zapovidnyka u 1929 r. [The creation of Chernihiv State Reserve in 1929.]. *Mohylianski chytannia. 2017 roku – Mohyla Readings. 2017's*, pp. 31–35. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Vanzhula, O. M. (2018). Chernihivskiy Spaso-Preobrazhenskyi sobor u 1920-kh na pochatku 1930-kh rr. [The Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour during the 20th-30's. of the XX century.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverland in the history of Ukraine*. pp. 324–329. Hlukhiv – Kyiv, 2018. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O. H., Danyliuk, Yu. Z. (2000). *Vyprobuvannia viroiu. Borotba za realizatsiiu prav i svobod v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh-1980-kh rr. [Test of faith. Fight for realization of rights and freedoms in Ukraine in the second half of 1950th – 1980-s'.].* Kyiv. [in Ukrainian].
- Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940-1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs. [Party-state politics in relation to religious institutes in Ukraine of 1940th-1960 -s': political science discourse].* Kyiv. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M. (2007). *Relihiina povedinka pravoslavnykh viruiuchykh v Ukraini: osoblyvosti i tendentsii zmin (seredyna 1940-*

th – seredyna 1980-s). [A religious behaviour of Orthodox believers in Ukraine: features and tendencies of changes (a middle of 1940 th is a middle 1980 th).] *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, pp. 138–152. [in Ukrainian].

5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. R 3004, op. 1, spr. 14.

6. Vozzvanie restavracionnoj komissii pri Chernigovskom eparhial'nom upravlenii po vstanovleniyu Spaso-Preobrazhenskogo sobora (1942). [Appeal of restoration commission at the Chernihiv eparchy management on renewal of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv]. *Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi»*. Inv. № КН-1715. ДФ-1049. [in Russian].

7. Prokopyk, I. (1942). Osviachennia soboru. [The sanctifying of the cathedral]. *Ukrainske Polissia - Ukrainian Polissia*, 108, p. 2. [in Ukrainian].

8. Hordiienko, V. V. (1998). Nimetsko-fashystskyi rezhyim i pravoslavni konfesii v Ukraini. [The Nazi regime and Orthodox confessions in Ukraine]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, pp. 107–119. [in Ukrainian].

9. Popko, O.O. (1944). Restavratsiia arkhitekturnykh pamiatnykiv Chernihova [Restoration of architectural monuments in Chernihiv]. *Desnianska pravda - Desnyanska true*, 138, p. 4. [in Ukrainian].

10. Kovalenko, O.B., Podkur, R.Yu., Lysenko, O. V. (Comps.). (2011). *Reabilitovani istoriie u 27 tomakh. Chernihivska oblast [Rehabilitated by history in 27 volumes. Chernihiv region.].* Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].

11. Bychkov, Yu. A. (Comp.). (1996). *Petr Baranovskiy: Trudy, vospominaniia sovremennikov. [Petr Baranovskiy: writings, memoirs of contemporaries].* Moscow. [in Russian].

12. DACHO, f. R 1376, op. 8, spr. 3.

13. Tekhnicheskii proyekt kompleksnogo blagoustroystva i ozeleneniya territorii arkhitekturno-istoricheskogo zapovednika drevnego Kremlya XI–XIII vv. v Chernigove. Poyasnitel'naya zapiska. [Technical project on the complex improvement and greening the territory of architectural and historical reserve on the territory of ancient Kremlin of the 11th -13th century in Chernihiv. Explanatory note]. *Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi»*. Inv. № КН-456/15, ДФ-107, vol. 1. [in Russian].

14. Marchenko, H. (2010). Polityka derzhavy shchodo relihii ta viruiuchykh u druhii polovyni 40-kh-na pochatku 60-kh rr. XX st. [The policy of the state towards religion and believers in the second half of 40's-early 60's of the XXth century]. *Relihiia ta Sotsium – Religion and Socium*, 1(3). pp. 89–93. [in Ukrainian].

15. DACHO, f. R 5166, op. 1, spr. 33.

16. DACHO, f. R 470, op. 9, spr. 733.

17. DACHO, F. R 470, op. 9, spr. 413.

18. Bondarchuk, P. M., Danylenko, V. M. (2013). Osoblyvosti relihiinoi situatsii v URSR (seredyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv). [Features of religious situation in Ukrainian Soviet Socialist Republic (in the middle of 1950's and the first half of 1960's)]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlinskoho. Seria: Istorychni nauky. [Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after V. O. Sukhomlinsky. Series: Historical sciences]*, issue 3(34), pp. 158–171. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51):902.1+7.025.4:929.6«219»

V.I. Mezentsev
Yu.M. Sytyi
Yu.O. Kovalenko

BATURYN EXCAVATIONS IN 2019 AND RECONSTRUCTIONS OF I. MAZEPA'S COAT OF ARMS

This article surveys the results of the research on building history and designs of early modern Baturyn fortifications and the 2019 excavations of the remnants of masonry and wooden structures of Hetman I. Mazepa, Chancellor General P. Orlyk, and Hetman K. Rozumovsky. It examines the ceramic decorative and heraldic stove tiles, a female adornment, and other 17th – 18th-century archaeological finds in the town. Complete computer reconstructions of the burnt tiles with I. Mazepa's armorial bearings are published and discussed.

Key words: Baturyn excavations, remnants of brick and timber buildings, I. Mazepa's arms, stove tiles, archaeological finds, computer reconstructions.

In August of last year, the annual excavations at Baturyn, Chernihiv Oblast, were continued. The Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies (PIMS) at the University of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto have sponsored this Canada-Ukraine project since 2001. The Ukrainian Studies Fund at Philadelphia, the United States of America, also supported the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn in 2017–2019. The Chernihiv Oblast State Administration awarded annual grants for the excavations in this town in 2005–2019.

Generous patrons of the Baturyn study are the late poetess Volodymyra Wasylyshyn and her husband, artist Roman Wasylyshyn (Philadelphia), as well as Dr. George Iwanchyshyn in Toronto. In 2019–2020, the historical and archaeological exploration of Baturyn and the preparation of associated

publications were supported with donations from the National Executive and Toronto Branch of the League of Ukrainian Canadians, the National Executive and Toronto Division of the League of Ukrainian Women in Canada, the Kniahynia Olha Branch of the Ukrainian Women's Association of Canada, the BCU Financial, the BCU Foundation, the Prometheus Foundation, the Ukrainian Credit Union, the Healing Source Integrative Pharmacy in Toronto, and the Zorya Inc. in Greenwich, Connecticut, the USA.

The 2019 archaeological expedition in Baturyn included some forty-five students, instructors, and archaeologists and scholars from the Chernihiv Collegium National University, the Hlukhiv National Pedagogical University, the Hlukhiv Military Lyceum, and the Institute of Archaeology at the National Academy of Sciences of Ukraine (NASU) in Kyiv. It was headed by Yurii Sytyi, senior fellow at the Centre for Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at the Chernihiv University. Yurii Kovalenko, M.A., the head of the Department of Scholarly Research at the Hlukhiv National Preserve took part in the Baturyn excavations and examination of its findings.

Prof. Zenon Kohut, the eminent historian of the Hetmanate and former director of CIUS, is the founder of the Canada-Ukraine Baturyn project and its academic adviser. Dr. Volodymyr Mezentsev, research associate of CIUS Toronto Office, is the executive director of this project from the Canadian side. Prof. Martin Dimnik, the leading Canadian historian of medieval Chernihiv principality and ex-president of PIMS, has also participated in this research and the publication of its results in North America [1].

Archaeologists believe that Baturyn was founded as a border fortress of the Chernihiv principality of Kyivan Rus' in

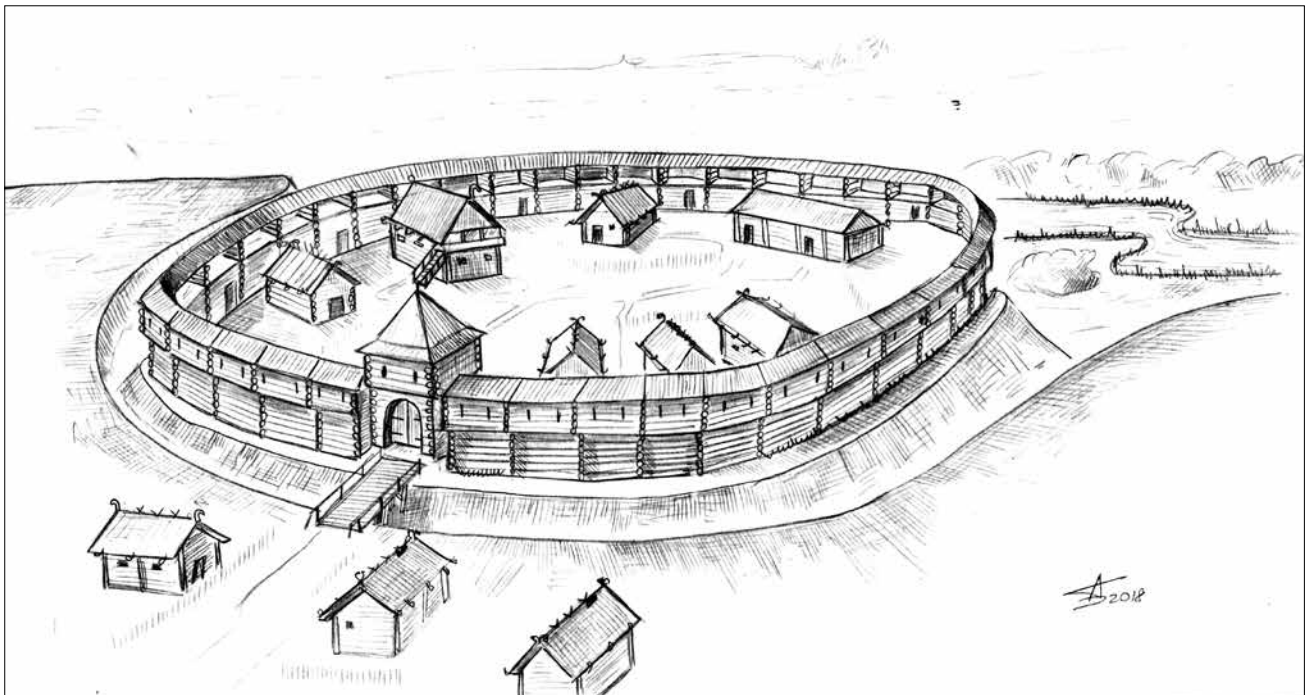

Fig. 1. The 12th–13th-century fortress in Baturyn. Hypothetical reconstruction by O. Bondar, 2019

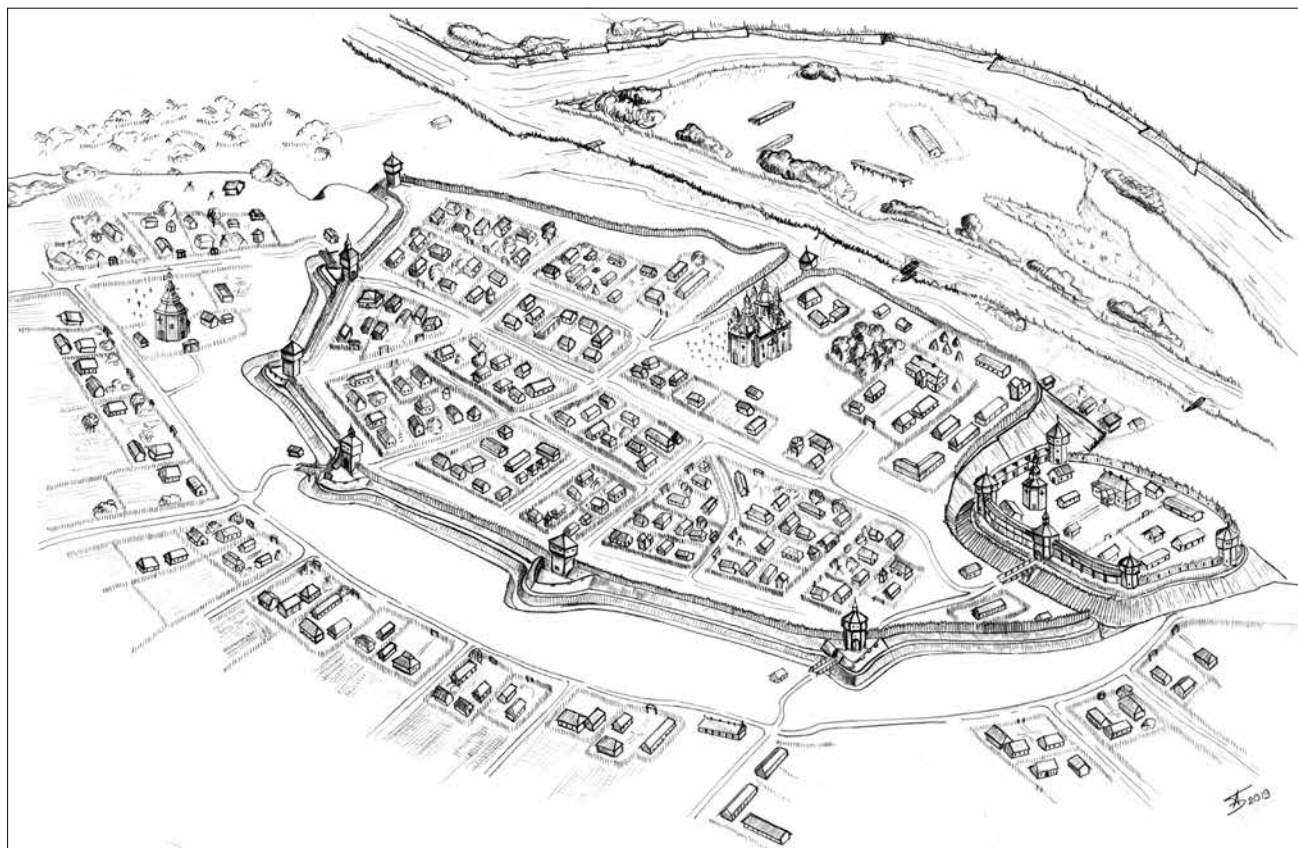

Fig. 2. Baturyn fortress with the citadel and adjacent suburbs before its destruction in 1708. Hypothetical reconstruction by O. Bondar, 2019

the late eleventh century and razed by the Mongols in 1275 (fig. 1). Under Polish rule over central Ukraine, the Baturyn fortress was rebuilt and enlarged in the 1620–40s (fig. 2). It was an important strategic outpost on the eastern frontier of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Yu. Sytyi posits that the seventeenth-century town citadel was protected by a moat, rampart, wall, towers, and gate made of horizontally placed logs in keeping with the medieval Rus'-Ukraine tradition of urban fortifications [2]. It covered 1.3 hectares in area. In 2008, the citadel's earthen and wooden defences, as well as several brick and timber structures within its bailey, were reconstructed on the basis of archaeological research of their remnants in 1996–2008. Prof. Antony Littlewood of the University of Western Ontario, Canada, praised highly the historical, architectural, and technical aspects of these reconstructions. He has published the report on his visit to Baturyn in 2019 [3].

Archaeologist Dr. Oleksandr Bondar (Chernihiv) has proposed that local Cossacks modelled the wooden *palanka* border forts of the Ottoman Empire for building the palisade outer defences of the Baturyn stronghold in the 1630–40s [4]. V. Mezentsev, however, asserts that Polish magnates and royal administrators, who commissioned the construction of the fortress, borrowed its design from Poland or Lithuania. There, palisade fences were widely used as frontal fortifications of medieval and early modern town suburbs, castles, and monasteries [5]. The fortress of Baturyn had an area of 26.4 hectares and a perimeter of

approximately 1 km. In the 1670–80s, its wooden towers and gates were reinforced by flanking earthen bulwarks. O. Bondar has graphically recreated the hypothetical general view, plan, and defensive structures of Baturyn of the seventeenth and early eighteenth centuries (fig. 2).

In 1648–1654, as a result of a massive popular uprising led by Hetman Bohdan Khmelnytsky, central Ukraine was liberated from Polish domination and the Cossack state, or Hetmanate, emerged in this region. From 1669 to 1708, Baturyn was its administrative and military capital. The town achieved the height of its urban development during the illustrious reign of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). But in 1708, this Cossack ruler resisted militarily the increasing absolutist power of Muscovy over central Ukraine. That year, the Russian army totally destroyed Baturyn, the main military base of I. Mazepa's revolt. The dynamic Hetman Kyrylo Rozumovsky (1750–1764) rebuilt the town, restored its status as the capital of the Cossack realm, and promoted its demographic, economic, and cultural revival until his death in 1803. During the nineteenth and twentieth centuries, Baturyn declined into an insignificant rural settlement [5].

In 2019, the expedition renewed its archaeological and architectural investigations of the remnants of I. Mazepa's villa in the south-eastern suburb of Baturyn, Honcharivka. In the late 1690s, the hetman commissioned there his ambitious three-storey masonry baroque palace, a timber court church, and houses for guests, servants, and guards. The palace was

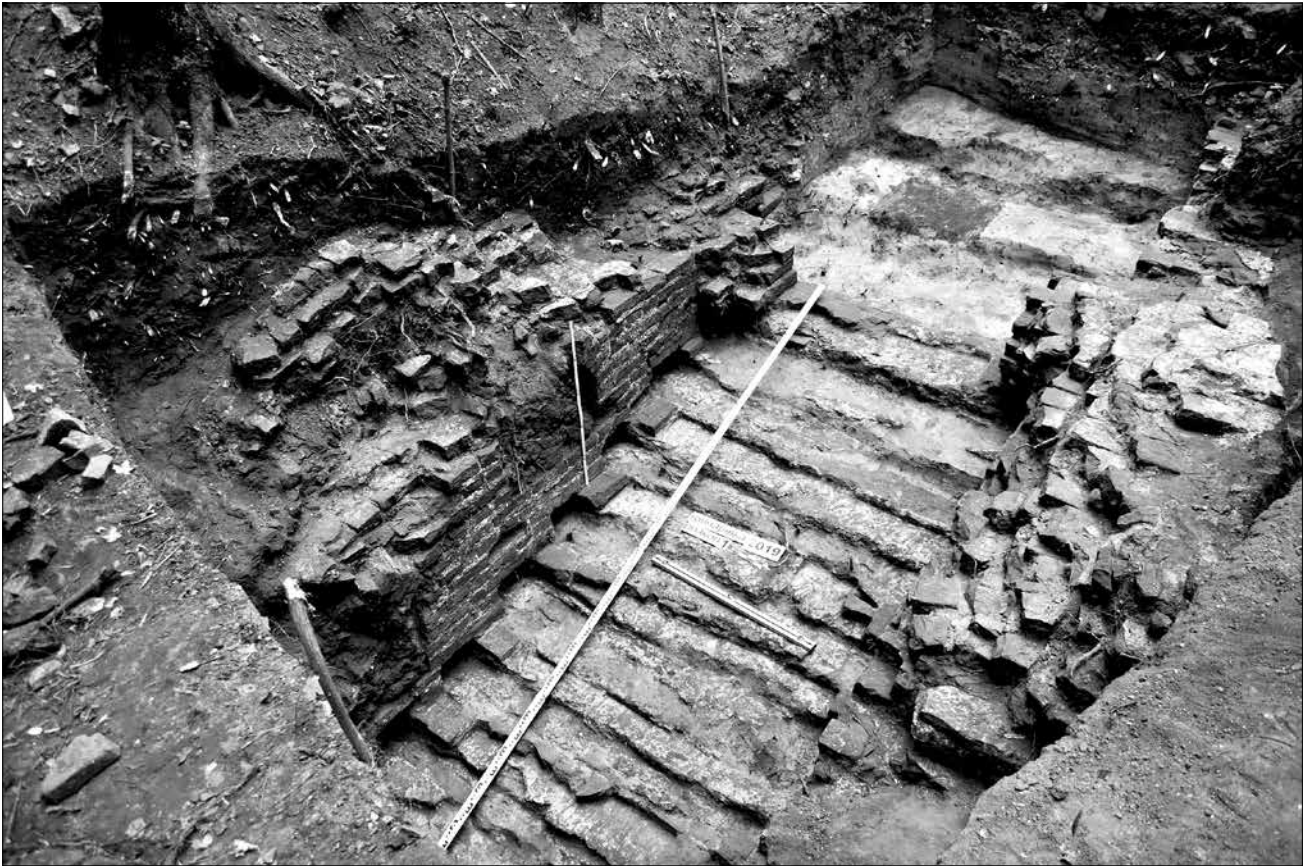

Fig. 3. Remnants of brick side walls and steps of the underground tunnel, excavated at I. Mazepa's manor (ca. 1700) in Honcharivka, the suburb of Baturyn, in 2019. Photo by Yu. Sytyi

Fig. 4. Burnt polychrome glazed ceramic relief stove tile bearing P. Orlyk's coat of arms, 1707–1708. Replica fashioned of polymer clay and photo by S. Dmytrienko, 2019

ransacked and burned by Muscovite troops in 1708.

Excavations of I. Mazepa's manor have been conducted since 1995. Last year, 19 m west of the site of his palace, archaeologists discovered debris of a hitherto unknown spacious brick edifice

from the late seventeenth or early eighteenth century. It had an underground 2 m-wide vaulted tunnel with 12 steps leading down to what was presumably a basement, which has yet to be unearthed and identified. In 2019, this passageway was excavated for 6 m in length. Its side walls have survived with a height of 0.64–1.5 m and are 0.9–1 m thick. The lowest step of this tunnel is situated over 4 m deep from the present ground surface. The brick pavements of the floor and steps are in a fragmentary state of preservation (fig. 3).

At the upper part of this stepped passage, a door aperture and arched niches in the side walls were found. Unfortunately, the upper portions of these walls, vaults, as well as the ruins of the building's superstructure, were dismantled for the reuse of bricks in the nineteenth century. Further excavations are needed to explore the remaining debris of both the underground and above-ground levels of this intriguing edifice to determine its dimensions, layout, and function within I. Mazepa's estate. In V. Mezentsev's preliminary analysis, similar brick vaulted tunnels with steps leading down to the basement have been preserved intact at the masonry mansion of Judge General Vasyl Kochubei in Baturyn and the chancellery of the local Cossack regiment in Chernihiv of the late seventeenth century.

In Pobozhivka, the north-western suburb of Baturyn, the expedition continued researching the remnants of the residence of Chancellor General Pylyp Orlyk, personal secretary and

Fig. 5. Burnt glazed ceramic stove tile with I. Mazepa's heraldic emblem, 1707–1708. Supplemented hypothetical reconstructions, computer photo collage and graphic by S. Dmytriienko, 2019

chargé d'affaires of I. Mazepa. P. Orlyk's wooden dwelling was burned during the conflagration of Baturyn in 1708. Yu. Sytyi has interpreted the brick foundations excavated at its site in 2017–2019 as the footing of two heating stoves. Archaeologists found many fragments of locally manufactured polychrome and monochrome glazed ceramic and terracotta tiles of high technical and artistic quality from their revetments. These plaques are ornamented with elaborate floral and heraldic relief motifs in the Ukrainian baroque style. Several of them bear the family coats of arms of both P. Orlyk and I. Mazepa.

In 2018–2019, V. Mezentsev and the Baturyn expedition's graphic artist and historian Serhii Dmytriienko (Chernihiv) recreated two whole heraldic stove tiles of roughly square shape with each side about 30 cm long. The computer photo collage and graphic reconstructions as well as the photo of a polymer clay replica (muliazh) of the burnt tile featuring P. Orlyk's arms of 1707–1708 were published and examined in 2018–2019 (fig. 4) [6]. In this article, researchers present a more complete version of the hypothetical computer reconstructions and the photo of a clay replica of the fragmented burnt glazed ceramic stove tile with I. Mazepa's armorial bearings in relief (figs. 5, 6). They incorporated several additional related tile shards unearthed at Baturyn last year.

In the centre of the recreated tile is a massive light-green baroque shield surrounded by decorative garlands or leaves (namet) of darker green enamel. On this shield, a darkest green anchor-like six-barred cross with a white crescent moon and a six-pointed star on both sides are depicted, i.e., the main heraldic symbols of I. Mazepa's family arms referred to as Kurch. Hung around the crossbar, between the crescent and the star, is a white ribbon with the Order of St. Andrew. The hetman received this award in 1700. The shield is surmounted by a helmet crested with a princely crown.

Around the shield are relief images of symmetrically placed stylized Cossack standards with horsetails (*bunchuky*), banners (*korohvy*), hetmans' large globular maces (*bulavy*), flanged maces (*pirnachi*), military trumpets (*surmy*), spears, partisans (*protazany*), flags, cannons, ramrods (*bannyky*), muskets,

Fig. 6. Glazed ceramic relief stove tile featuring I. Mazepa's armorial bearings (1707–1708). Polymer clay replica and photo by S. Dmytriienko, 2019

sabres, oval and figured shields, a baroque suit of armour and helmet, all glazed green and set against a white background. Only the cannonballs, gunpowder barrel, and two Cossack kettle-drums (*litavry*) at the bottom of this composition are situated asymmetrically (figs. 5, 6).

V. Mezentsev observes that the representations of various weapons, munitions, and Cossack or hetman insignias of power (*kleinody*) on the reconstructed tile resemble those found in many engravings and silver-gilt icon covers (*oklady*) featuring the armorial bearings of I. Mazepa, which were created in Kyiv and Chernihiv during his reign. Probably at Orlyk's behest, a professional draftsman from the Kyiv-Chernihiv art school prepared the original graphic designs for his own and I. Mazepa's arms. He may have modelled some distinguished earlier versions of the hetman's heraldic emblem. On the base of these graphic originals, Baturyn tile-makers or *kakhliari*

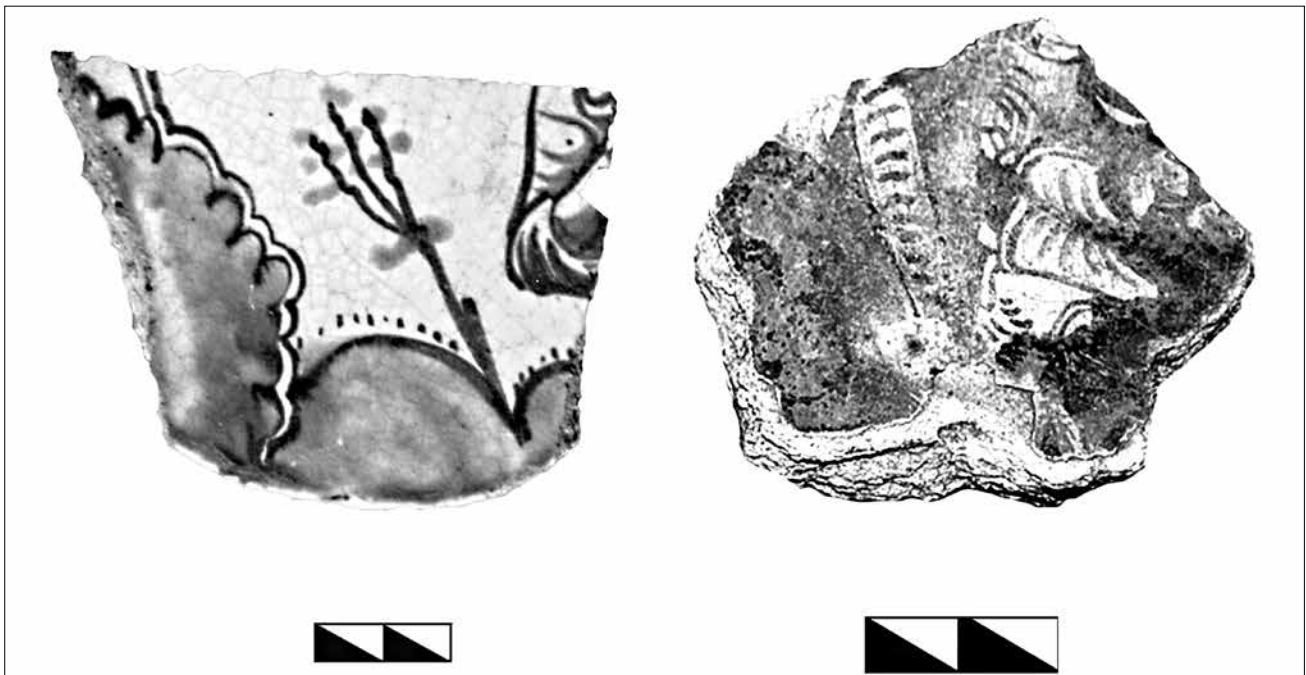

Fig. 7. Fragments of local flat ceramic stove tiles with multicoloured glazing, mid-18th century. Excavations at the citadel in 2007 (left) and V. Kochubei's park in 2019. Photos by V. Mezentsev and Yu. Sytyi

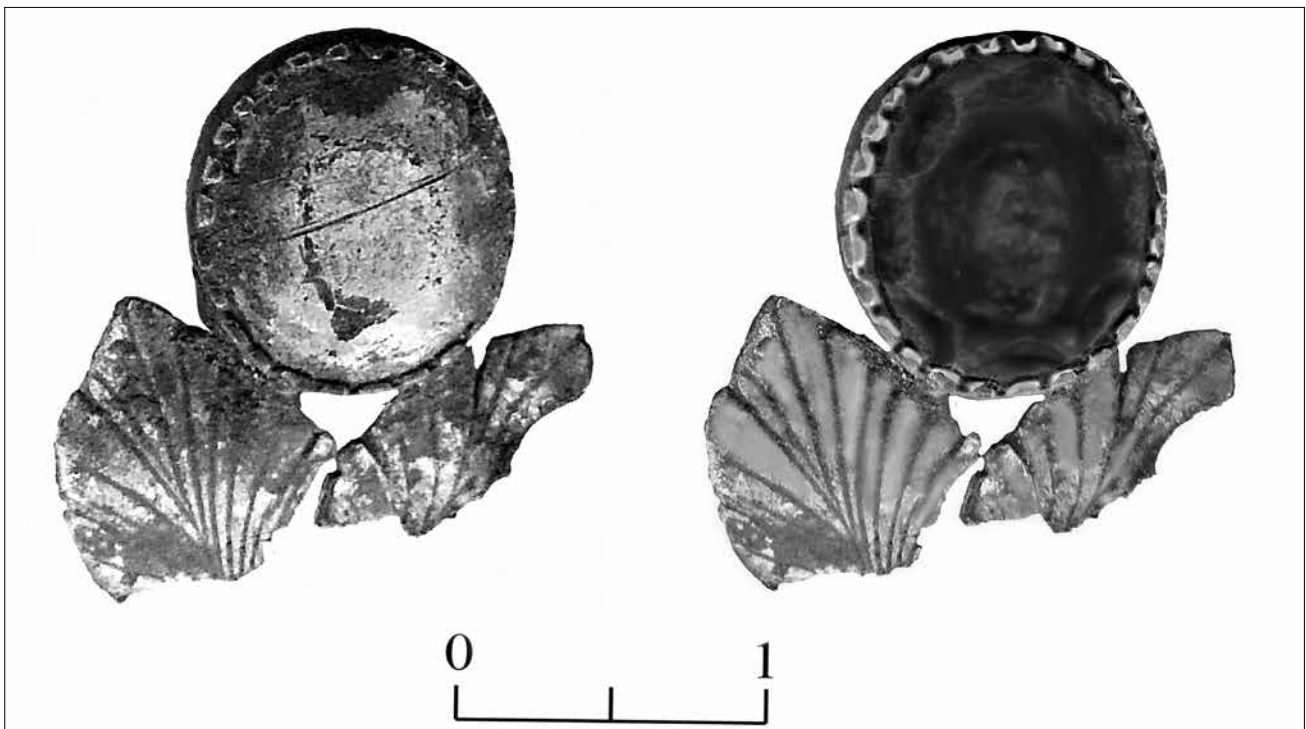

Fig. 8. Fragment of the figured gilt bronze female adornment with oval black glass appliqué of the second part of the 18th century. 2019 excavations at Horbanivka, the outskirt of Baturyn. Macro photo by Yu. Sytyi (left), computer reconstruction by S. Dmytriienko

carved the wooden moulds for fashioning the clay tiles.

The image of a trefoil princely crown surmounting the helmet on I. Mazepa's coat of arms deserves special attention (figs. 5, 6). V. Mezentsev contends that similarly shaped crowns are depicted on many early modern armorial bearings of princes of Ukraine and Western countries. He has suggested that P. Orlyk commissioned the heraldic emblem

of the hetman with this specific crown to honour him as Prince of the Holy Roman Empire. I. Mazepa was awarded this title on 1 September 1707 for services rendered to the Holy League [7]. This allows V. Mezentsev to date the recreated stove tile with the hetman's arms, as well as the finishing of P. Orlyk's home, to between that time and the fall of Baturyn on 2(13) November 1708.

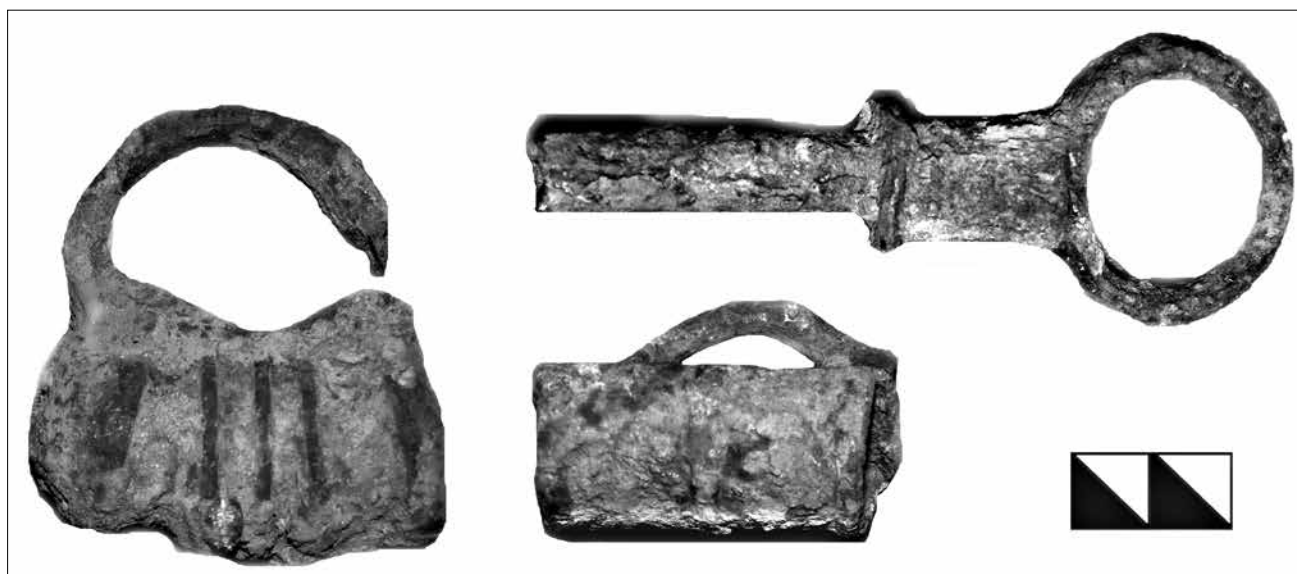

Fig. 9. Broken iron locks and a key, 17th–18th centuries, found at the bank of Seim River near the Baturyn citadel in 2019. Photo by Yu. Sytyi

This particular type of crown does not appear in other representations of I. Mazepa's heraldic emblem from his era, which have survived to the present [8]. Hence, the reconstructed design of the hetman's armorial bearings that adorned P. Orlyk's residence in Baturyn and dates to 1707–1708 is unique and chronologically one of the latest known to us.

V. Mezentsev maintains that the combination there of I. Mazepa's coat of arms together with images of weapons, accoutrements, and hetman attributes of power is also unique (figs. 5, 6). Other ceramic heraldic stove tiles manufactured in the Hetmanate, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and Muscovy lack this armature. It was likely an innovation of P. Orlyk to introduce such military motif into I. Mazepa's heraldic composition on some stove tiles at his home. But the existence of these stoves was too brief. It would appear that the ravaging of Baturyn as well as P. Orlyk's residence in 1708 put an end to the continued use and spread of his innovation in the ceramic tile decoration of early modern Ukraine and its neighbours [9].

The expedition investigated further the remnants of the administrative complex commissioned by K. Rozumovsky in 1750–1764 on the site of V. Kochubei's former court. These government offices of the Cossack polity were demolished in the nineteenth century. Debris from two of them was partially uncovered in 2017–2019.

This past summer, in the park of V. Kochubei's estate, archaeologists resumed excavating the brick foundation of the south-western structure of this complex. Its dimensions were 12 m by 10 m. Yu. Sytyi believes that it had one floor, timber walls, a kitchen, a dining room, and at least two heating stoves. One was faced with costly ceramic tiles adorned by Delft blue and white glazing and featured ornate plant, anthropomorphic, zoomorphic, and architectural designs in the late baroque Dutch style [10]. K. Rozumovsky was able to import them from Holland.

Another stove was apparently revetted with cheaper flat ceramic plaques glazed brown, green, light beige, yellow, and white. Presented here is the photo of a shard covered with this polychrome enamel depicting seemingly the folds of a garment or drapery (fig. 7, right photo). It was found among the structure's remnants last year. Several analogous stove tiles bearing flower ornaments, human images, and landscapes executed in a similar naïve manner were unearthed at V. Kochubei's court and the citadel in previous years. Their painters adapted some artistic motifs of Dutch painted earthenware and reinterpreted them using multicoloured glazing techniques and traditions of Ukrainian folk art. Such tiles were possibly fashioned and decorated at the local manufactory of architectural majolica that K. Rozumovsky founded in Baturyn in 1750.

In the course of the eighteenth century, comparable imitations of high standard and reputable Dutch glazed ceramic stove tiles were also produced in Kyiv, Chernihiv and Poltava provinces, and Galicia [11]. An example of the contemporaneous heating stove embellished with the flat polychrome glazed ceramic plaques which were painted likely by local artists in this mixed Ukrainian-Dutch baroque style has been reconstructed on the second floor of the Podil Expedition Office of the Institute of Archaeology, NASU, in Kyiv.

During the 2019 excavations at Horbanivka, the north-western end of early modern Baturyn, Yu. Kovalenko found a broken small gilt bronze ornament with an oval appliqué of black glass surrounded by stylized leaves (fig. 8). Its size is 2.3 by 1.8 cm. He has identified this artefact as the fragment of a necklace adornment shaped as a stylized bowknot (*bant*) of the second half of the eighteenth century. It supposed to hold on chains an imitation coin or medal made in Ukrainian folk style known as *dukach* or either represents a similar upper detail of an earring. An analogous in design eighteenth-century bronze-gilt pendant from a necklace set and two

complimentary earrings, all topped with decorative metal bowknots mounted by semi-precious gems, are exhibited at the V. Kochubei House Museum in Baturyn.

Bronze, silver, and gold *dukachi* were a popular necklace jewelry of modern Ukrainian women of all social ranks in towns and villages alike being a traditional accessory of their national folk costume notably in the eighteenth century [12]. In Yu. Kovalenko's opinion, the unearthed gilt bronze ornament belonged to a woman from a Cossack elite or well-to-do burgher family residing in Horbanivka during K. Rozumovsky's era. Then the *dukachi* and earrings with the bowknots of this particular style were in fashion throughout Left-Bank Ukraine.

While excavating the Baturyn outskirts, archaeologists also found a lily-shaped bronze belt clasp from a horse harness, a copper button, three copper Russian coins of small denomination, two broken iron locks and a key, various iron household implements, and three fragments of ceramic Cossack tobacco pipes, all from the seventeenth and eighteenth centuries (fig. 9). The examination and dating of these artefacts have been provided by Yu. Sytyi and Yu. Kovalenko [13].

To summarize, in 2019, archaeologists closely investigated the building history of the early modern fortifications of Baturyn and identified their Ukrainian and Polish designs. They graphically recreated some defensive structures and the general view of the hetman capital before its destruction in 1708. Remnants of the heretofore unknown masonry edifice and many informative decorative and heraldic stove tiles of I. Mazepa's era were discovered. The importance of these archaeological finds as well as the computer graphic and clay reconstructions of the unique versions of I. Mazepa's and P. Orlyk's ceramic coat of arms for the study of heraldry and applied arts of Cossack Ukraine cannot be overstated. Researchers of Baturyn plan to continue its excavations in August.

ENDNOTES

1. A shorter and less illustrated version of this article was published in the online bulletin of the University of Ottawa, Canada. See Dimnik M., Mezentsev V. «Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019», *Canadio-Byzantina*, no. 31, January 2020, pp. 10–15 (<https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>). See also note 3.
2. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи. Торонто, 2019. С. 7–8. Лл. 18, 20, 22 (file:///D:/Downloads - D/Booklet 19 Bat 18-6 MB b Acad.pdf)
3. Antony Littlewood, Western University, *Canadio-Byzantina*, no. 31, January 2020, p. 4 (<https://www.sfu.ca/content/dam/sfu/hellenic-studies/newsroom/news-events/2020/January/C-B-No.31.pdf>). See also the Internet link in note 1.
4. Бондар О. Батурина: фортифікації та міська структура. Чернівці, 2019. С. 23.
5. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. С. 9–10. Лл. 10, 11, 13–17.
6. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2017–2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика. Гомін України. Рік LXX. № 38 (3746). Торонто, 9 жовтня 2018 р. С. 7–9 (https://www.academia.edu/37566219/Homin_Ukr_18_Bat_17-18_L.pdf); Mezentsev V. «Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017–2018», *Ukrainian Echo*, vol. 33, no. 4, Toronto, February 19, 2019, pp. 1–2. (<http://www.mazepa.name/nova-anhlomovna-publikatsiyi-pro-rozkopky-u-baturyni/>). See this article also in *The Ukrainian Weekly*, vol. LXXXVII, no. 7, Parsippany, N.J., February 17, 2019, pp. 10–11 (<http://www.ukrweekly.com/uwww/pylyp-orlyks-coat-of-arms-and-other-archaeological-finds-at-baturyn-in-2017-2018/>); Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O.

Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018. *Сіверщина в історії України*: Наукове видання. Вип. 12. Київ–Глухів, 2019. С. 30–31. Fig. 3 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf); Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. С. 18–19. Лл. 30–33.

7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. 2. / за ред. Л. Винар. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 256, 271–272.

8. Дабига А.В. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы. *Киевская старина*. Т. 13. Київ, 1885. С. 715–717; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. Київ, 2015. С. 8–57.

9. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи. С. 19–22. Лл. 34–40.

10. Dimnik M., Mezentsev V. «Excavations at Baturyn in 2018», *Canadio-Byzantina*, no. 30, January 2019, pp. 12–13, Figs. 4a, 4b (<http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Canad-Byzantin-30-2019-nowy.pdf>); Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th – 18th-Century Baturyn in 2018. *Сіверщина в історії України*: Наукове видання. Вип. 12. Глухів–Київ, 2019. С. 33. Fig. 5.

11. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Львів, 2006. С. 171–176, 194, 195.

12. Волік К.С. Виникнення та поширення культури дукачів в Україні у XVII – поч. XX ст. С. 59–62. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.visnik.org/pdf/v2014-01-10-volick.pdf>

13. Ситий Ю., Жигола В., Мезенцев В., Мироненко Л. та ін. Науківий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. 2019.

Мезенцев В.І., Ситий Ю.М., Коваленко Ю.О. Розкопки у Батурині 2019 р. та реконструкції герба І. Мазепи

Стаття підсумовує результати досліджень історії будівництва й конструкцій фортифікацій Батурина XVII–XVIII ст. та розкопок цього міста 2019 р. За авторами, дерево-земляні оборонні споруди батуринського замку 1625 р. продовжували традицію зрубних укріплень Київської Русі, а гострокілі фортеці спорудили у 1630–40-х рр. за зразком зовнішніх огорож з паль тогочасних міських посадів, замків і монастирів Польщі чи Литви. Представлено уявні графічні реконструкції городища XII–XIII ст. у Батурині та загального вигляду гетьманської столиці до її розорення російським військом 1708 р.

На місці зруйнованої садиби гетьмана І. Мазепи на околиці Гончарівки продовжили розкопки залишків досі невідомої великої мурованої споруди кінця XVII – початку XVIII ст. Частково відкрили рештки цегляних стін та сходинок склепінчастого підземного тунелю, що спускався вниз, згодом, до глибокого підвалу, який ще не виявлено.

Під час досліджень залишків згорілої дерев'яної резиденції генерального писаря П. Орлика у 2017–2019 рр. розкопали цегляні фундаменти двох груб та знайшли базато фрагментів керамічних полив'яних і теракотових пічних кахлів батуринського виробництва. Вони прикрашені майстерними рослинними орнаментами та унікальними композиціями гербів П. Орлика та І. Мазепи за стилем українського бароко. Публікуються гіпотетичні реконструкції методами комп'ютерних фотоколлажів і графіки та знімки глиняних муляжів їх геральдичних емблем. Обґрунтовується висновок про те, що відтворений герб І. Мазепи з князівською короною прославляв його як князя Священної Римської імперії і датується разом з оформленням інтер'єру покоїв П. Орлика 1707–1708 рр.

У Кочубеєвому парку продовжили розкопки цегляних фундаментів службової будівлі, що належала до адміністративного комплексу гетьмана К. Розумовського 1750–1764 рр. Знайдені серед її решток уламки керамічних пічних кахлів з сюжетним полив'яним розписом відносяться до місцевих виробів того часу. Кахляри доби К. Розумовського адаптували деякі художні мотиви імпортової голландської майоліки й перетлумачили їх у техніці поліхромної глазурі та самобутній народній манері. Розглянуто також модну жіночу оздобу другої половини XVIII ст., виявлену в ході розкопок на передмісті Горбанівка, та інші значні археологічні знахідки Нового часу в Батурині минулого року.

Ключові слова: розкопки Батурина, залишки мурованих і дерев'яних споруд, герб І. Мазепи, пічні кахлі, археологічні знахідки, комп'ютерні реконструкції.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.5(477.83+477.86)«673»

М.М. Войтович

ГРУНТОВІ ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

У статті проаналізовано ґрунтові поховання культури шнурової кераміки у Верхньому Придністер'ї, які є рідкісними серед фунеральних пам'яток цієї культури у регіоні; більшість з них представлена курганними захороненнями. На сьогодні до ґрунтових поховань належать п'ять досліджених захоронень у Сідому, Березці, Дем'янові та Бовшеві. Поховання здійснювались в ямах овальної або прямокутної форми. У Бовшеві та Дем'янові контури ям не простежені. На дні ям лежали скорчені скелети на лівому чи правому боці без чіткої орієнтації за сторонами світу. У Сідому слідів скелета не простежено. У всіх похованнях виявлено супровідний інвентар, який складався переважно із глиняного посуду, рідше – з крем'яних знарядь. У похованні 1 в Березці збереглися кістяні підвіски. Також досліджено супровідний матеріал захоронень та наведено аналогії серед речових комплексів синхронних груп і культур.

Ключові слова: культура шнурової кераміки, ґрунтові поховання, кераміка, крем'яні знаряддя, кістяні вироби.

Ґрунтові поховання культури шнурової кераміки (далі – КШК) на території України складають незначну частину поховальних пам'яток, більшість з яких представлена курганними захороненнями. На сьогодні немає жодної цілісної наукової розвідки з розгорнутою характеристикою усіх досліджених ґрунтових поховань КШК. А єдина праця, у якій проаналізовано та узагальнено відомі на той час пам'ятки, вийшла друком у першій половині 1970-х рр. [14]. Проте від цього часу кількість відкритих ґрунтових поховань збільшилась від двох до п'яти. Це значно розширило джерельну базу, а відтак виникла потреба окремого дослідження. Ці захоронення представлені по одному похованню в Сідому, Бовшеві та Дем'янові і двома похованнями у Березці [3, арк. 32; 5, арк. 26; 8, с. 8, 9; 11, арк. 66–67; 14, с. 32; 15, арк. 52, 57; 18, с. 192; 34, с. 8]. Тому мета цієї роботи – висвітлити та проаналізувати ґрунтові поховання КШК на території українського Прикарпаття.

Перше ґрунтове поховання КШК у регіоні відкрив у 1962 р. В. Баран під час досліджень багатошарової пам'ятки у с. Дем'янів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. [3, арк. 32]. Подібне захоронення дослідник виявив в ур. Сулива неподалік с. Бовшева Галицького р-ну Івано-Франківської обл. [2, арк. 23–24; 4, арк. 39–41; 5, арк. 26]. Два ґрунтові поховання зафіксував у 1981 р. В. Цигилик під час досліджень поселення ранньослов'янського часу неподалік с. Березець Городоцького р-ну Львівської обл. [16, арк. 22–24]. Остання фунеральна пам'ятка відкрита у 1996 р. у результаті досліджень Українсько-польської археологічної експедиції в околиці с. Сіде Самбірського р-ну Львівської обл. Роботи здійснювались на поселенні та курганному могильнику КШК [17, арк. 5; 34, с. 8].

Поховання 1 у Березці видовжено-овальної форми, ви-

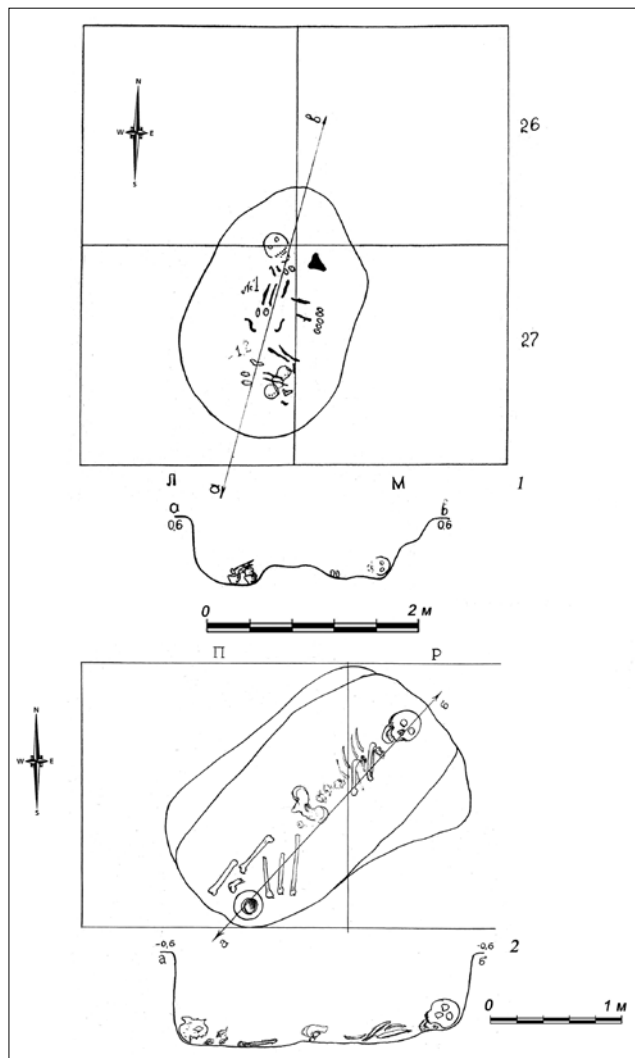

Рис. 1. Березець. План ґрунтових поховань:
1 – поховання 1; 2 – поховання 2 (за: 23, 3:А; 4:А)

тягнуте з північного сходу на південний захід, розмірами 1,8 × 2,2 м. Стінки злегка пологі, дно нерівне, завглибшки 1,2 м від сучасної поверхні (рис. 1:1). Заповнення однорідне, складалось із глини з домішкою чорнозему. На дні поховальної ями виявлено погано збережений кістяк дорослої людини з підігнутими ногами на лівому боці, головою на північ. Біля шиї та рук скелета зафіксовано кістяні підвіски (рис. 5:6), на кістках ніг – два крем'яні вироби (рис. 5:2, 3), а в ногах покійника знайдено три глиняні посудини (рис. 4:1–3) [7, с. 94–95, рис. 1; 16, арк. 22]. До складу поховального посуду входили одна амфора та два кубки. Корпус амфори сильно випуклий, плавно переходить у високі лійчасто розхилені вінця (рис. 4:3). Під шийкою розміщені два невеликі стрічкові вушка. Денце амфор плоске, злегка виділене [16, арк. 23–24, табл. 7].

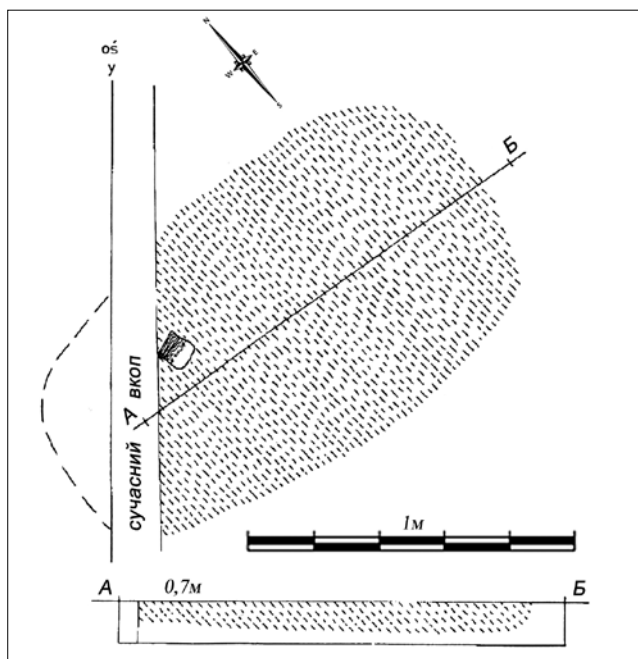

Рис. 2. Сіде. План ґрунтового поховання (за: 34, гус. 12)

Поховання 2, як і поховання 1 з Березця, також овальної форми розмірами $1,8 \times 2,0$ м, завглибшки 1,25 м від сучасної поверхні (рис. 1:2). Під однорідним заповненням, яке складалось із глини з вмістом чорнозему, виявлено скелет, що лежав у скорченій позі на лівому боці головою на північний схід. Стан скелета через несприятливі умови зберігання незадовільний. Під кістками ніг знайдено крем'яну пластину, основа якої вкрита ретушшю (рис. 5:1). Зі східної сторони від ніг на дні могили, як дар померлому, покладено невелику глиняну амфору із двома маленькими вушками, розміщеними на основі плічок (рис. 4:7) [16, арк. 23–24].

Досліджена у Сідому поховальна яма мала прямокутну форму із заокругленими кутами довжиною 1,8 м та шириною 0,9 м і була вкопана у материк на 0,1 м. Вона орієнтована довшою стороною по лінії захід–схід (рис. 2). Слідів скелета не виявлено, але у західній частині поховання лежав на рівному дні невеликий глиняний кубок (рис. 4:5), вінця якого спрямовані на північ. Посудинка мішкоподібної форми із злегка розхиленими назовні вінцями. Зовнішня поверхня легко заглажена, сіро-коричневого кольору, натомість внутрішня та злам – темно-сірого. Денце у придонній частині заокруглене, без слідів стирання. Керамічна маса посудини із вмістом незначної кількості мінеральних домішок. Зовнішня поверхня кубка орнаментована горизонтальними смугами відбитків шнура, нижче яких спускаються потріпні фестони [10, с. 48, рис. 7; 18, с. 192, рис. 4; 33, fig. 7:В; 34, с. 22, гус. 13].

У Бовшеві не вдалось простежити слідів поховальної ями. Однак добре збережений кістяк лежав на правому боці на глибині 0,35–0,42 м від сучасної поверхні ґрунту, головою орієнтований на південний захід (рис. 3). Ноги підігнуті, руки складені вінцем на грудях, але частина

кісток не збереглась (фрагмент верхньої щелепи, більшість ребер, фаланги пальців ніг та основна частина фаланг пальців рук). Біля голови, за потилицею, лежав кубок і кістяне долото, біля ніг – амфора з чотирма вушками, орнаментована заглибленими вертикальними лініями з ялинковим мотивом (рис. 4:8). Верх амфори виявлений на глибині 0,31 м від рівня сучасної поверхні [4, арк. 39–41; 5, арк. 26, рис. 11; 6, рис. 11, 12]. Тамтешній кубок орнаментований заглибленим мотивом у вигляді декількох смуг горизонтальної ялинки, що розділені горизонтальними смугами (рис. 4:6) [12, с. 305, рис. 84:20]. Подібну позу похованого та розміщення інвентарю зафіксовано у похованні п'ятдесятилітнього чоловіка в Броночіцах. Там, як і в Бовшеві, в ногах розміщена чотиривушна амфора пізнього зразка [35, fig. 10].

Поховання в Дем'янові зафіксоване на глибині 0,4–0,58 м від сучасної поверхні. Кістяк лежав у скорченому стані на правому боці, орієнтований головою на південний схід. Скелет зберігся не повністю, зокрема був розбитий череп, кістки пальців рук та ніг, а також відсутня значна частина кісток грудної клітки. Неповдалік грудної клітки лежала овальна мисочка. Вона приземкуватої форми, із нерівними краями вінець, відхиленими назовні стінками та злегка випуклим дном (рис. 4:4). Керамічне тісто із домішкою жорстви, коричневого кольору. Випал виробу слабкий [3, арк. 32]. Під нею виявлено фрагмент посудини, декорованої шнуровими відтисками (можливо, амфора). На грудній клітці та біля пальців рук і ніг лежало по дві крем'яні пластинки, а також кінцевий скребок та різець, виготовлений на уламку пластини зі скошеними різцевими кутами (рис. 5:4) [11, арк. 90]. Кінцевий скребок на ножеподібній пластині із затупленим ретушшю кінцем (рис. 5:5) [3, арк. 32; 11, арк. 66–67; 15, арк. 57, 58].

Дещо детальніше зупинимось на аналізі супровідного інвентарю, зокрема кераміки. Амфори схожої форми до посудини із поховання 1 у Березці (рис. 4:3) відомі із декількох поховань любачівської групи КШК [24, tabl. L VI:2; 29, tabl. XXIII:4b, с; XXIX:2; XXXIII:4:б–с; XXXIV:4:б]. Невелику амфору із сильно випуклим корпусом виявлено у нішовому похованні в К्लешанові на території Мало-польщі. Відмінність між зазначеною посудинкою та виявленим там виробом у тому, що остання орнаментована під шийкою чотирма стрічковими вушками. Однак, зважаючи на весь зафіксований супровідний матеріал, поховання датують «середньоевропейським горизонтом», що відповідає фазі II розвитку цієї культури на території Польщі [22, s. 123–124, гус. 3:а].

Кубок із поховання 1 у Березці має сильно випуклий корпус сіро-коричневого кольору (рис. 4:1). Шийка пряма, з нанесеними вісьмома горизонтальними смугами відтисків шнура, під якими зроблена смуга трикутних насічок [23, гус. 3:1]. Така форма й орнамент характерні для «загальноєвропейського горизонту» КШК [38, s. 13, tabl. I:1–2; XXXI:1–2]. Близькі аналогії до цих виробів знаходи-

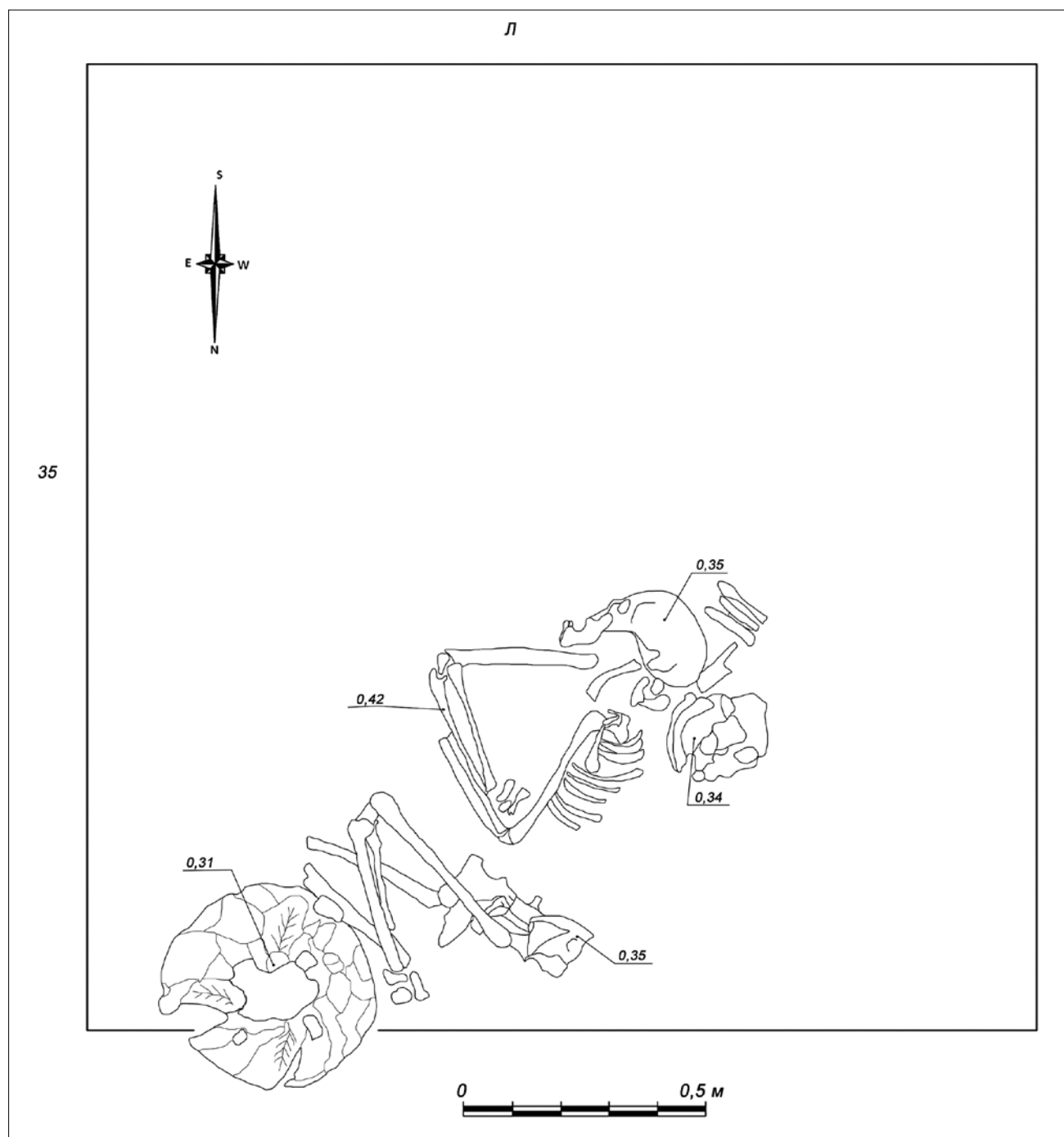

Рис. 3. Бовішів. План ґрунтового поховання (за: 5 (польове креслення), з доповненням автора)

мо на території південно-східної Польщі (Самбожец, пов. Тарнобжег, Сандомеж, пам'ятка №78, поховання 5, Клекач, пов. Томашів Любельський, пам'ятка №10, курган 1) [30, s. 341, гус. 205:3–4; 32, s. 32, гус. 21:2; 37, гус. 10:b]. Для кургану 1 в Клекачові отримано радіовуглецеве датування у рамках 2620–2550 рр. до н. е. (Poz-25614-4045±35 BP) [32, s. 32, 224].

Інший кубок з цього поховання має високу циліндричну шийку, краї якої злегка відхилені назовні, випуклу нижню частину, яка дещо менша від висоти виробу, і до-

бре виділене плоске денце (рис. 4:2). Верхня частина посудини орнаментована трьома смугами горизонтальних відтисків ялинки [23, s. 152, гус. 3:6]. Комплекс, до якого входить така ж посудина, а також амфора типу «А» походять із кургану 2 поховання 2 у Любчому (пам'ятка №1) у Гряді Сокальській. Поховання в Любчому належить до категорії пам'яток типу «А», які датують часом в межах 2800–2600 рр. до н. е. [32, s. 38, 41, 230, гус. 28:6]. Останнім часом декілька схожих посудин виявлено і на Жешівській височині [31, s. 63, гус. 3A:1; 4A:1, 3, 4]. Загалом

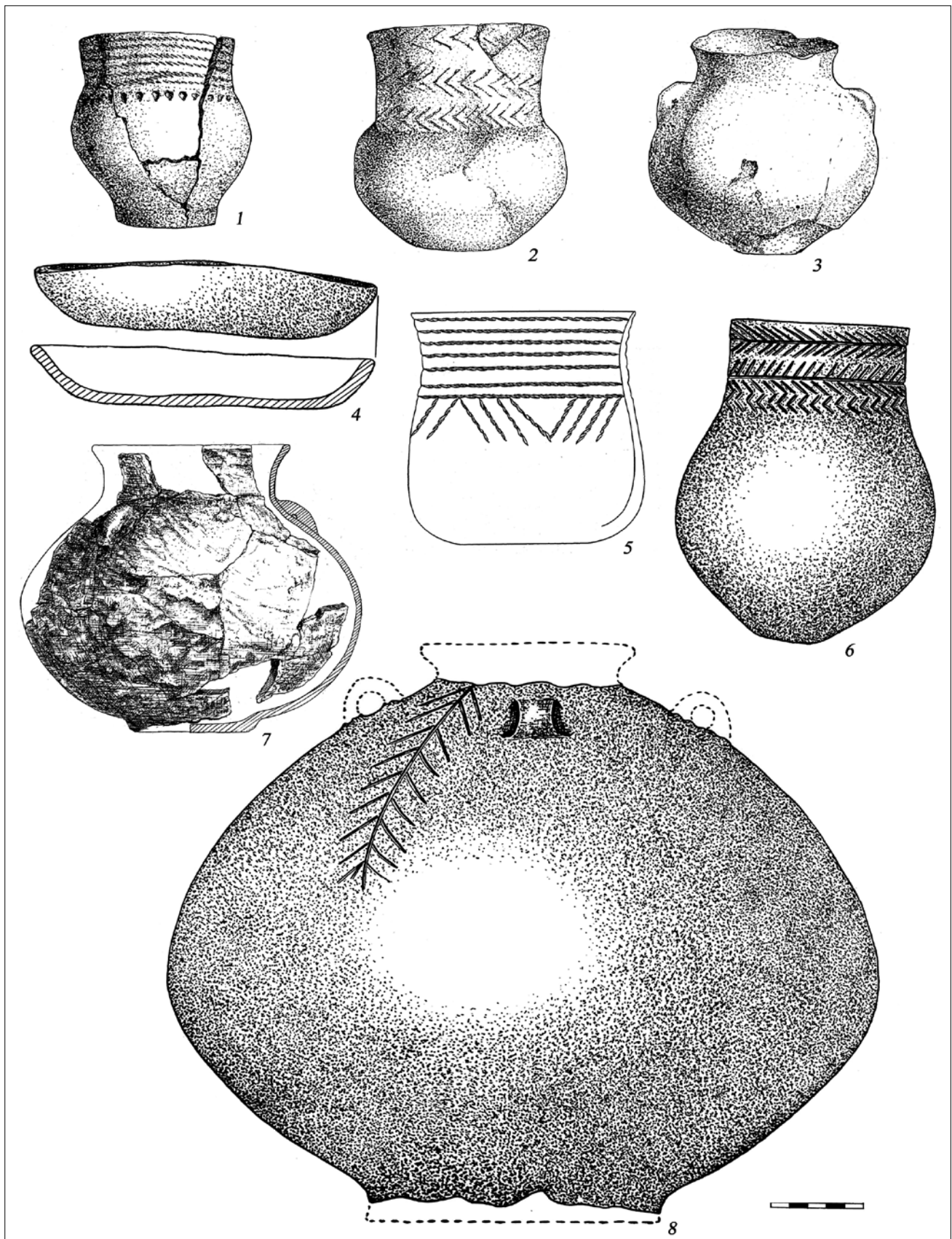

Рис. 4. Керамічний посуд: 1-3 – Березець, поховання 1; 4 – Демянів; 5 – Сіде; 6, 8 – Бовшів; 7 – Березець, поховання 2 (1-3 – за: 16, табл. VII-IX; 4, 6, 8 – за: 11, рис. 18:2, 3, 9; 5 – за: 17, рис. 12; 7 – за: 23, 4:2)

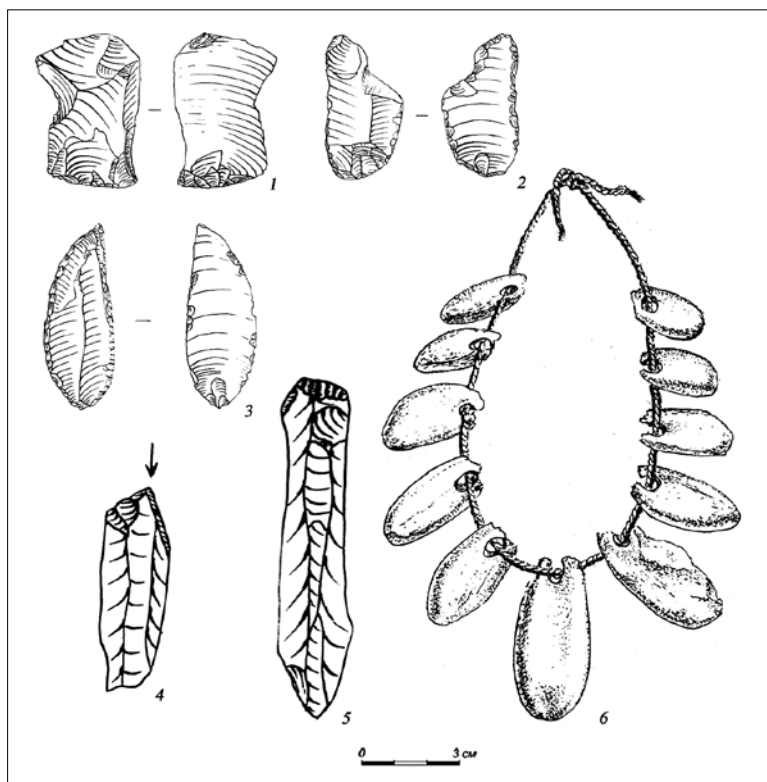

Рис. 5. Крем'яні (1–5) та кістяні (6) вироби:
1 – Березець, поховання 2; 2, 3, 6 – Березець, поховання 1;
4, 5 – Дем'янів (1–3, 6 – за: 23, гус. 3:2,5; 4, 4:1; 4, 5 – за 18:6, 8)

такого типу посудини розповсюджені в межириччі Дністра, Сяну та Західного Бугу, на що вперше звернув увагу Я. Махнік [31, с. 63, гус. 6:с].

Кістяні підвіски із поховання 1 у Березці видовжено-овальної форми із отвором у верхній частині (рис. 5:6) [23, с. 151, гус. 3:2]. Такої форми підвіски серед пам'яток Малописьці знайдені разом із глиняним посудом, форма яких близька до виробів типу «А» [20, с. 45, гус. 3:с,d; 25, с. 63, гус. 2:7,8; 26, с. 122, гус. 9:е; 28, tabl. IV:11–12; 9, tabl. XI4:с; 31, с. 68, tabl. 43:19; 32, с. 17, 105, гус. 4:7,8; 78:5,6; 37, гус. 10:с,d; 38, с. 39, 249, tabl. XXVII:10–15]. Подібні за формою кістяні прикраси зафіксовано у злочкській культурі [36, tabl. XXX:4]. Серед ареалу середньодніпровської культури чотири схожих кістяних вироби, які виготовлені із зубів оленя, знайдено у кургані 24 біля с. Новосілки [1, с. 63, рис. 40:1]. Отже, аналіз супровідного матеріалу свідчить, що поховання з Березця тяжіють до пам'яток раннього етапу КШК.

У комплексах первісних культур дуже рідко фіксуємо прямі аналогії керамічних виробів. Однак двійник кубка з Сідого (рис. 4:5) походить із поховання любачівської групи в Седлісках (неподалік Перемишля) [27, fig. 1:1]. Дещо віддалену схожість форм фіксуємо на пам'ятках любачівської та краківсько-сандомирської груп КШК [29, с. 31, tabl. XXVIII:8; 38, с. 15, tabl. XI:23–24]. Подібна посудина знайдена у ґрунтового поховання КШК на поселенні Русакова 2 (Слоніський р-н, Білорусь), відмінність її від двох попередніх полягає у дещо іншій орнаментатії [9, с. 103–

104, рис. 31:1; 19, с. 309]. Прямі аналогії до оздоблення кубка в Сідому відомі на посуді із поховань КШК у Малописьській височині (могильник у Зерніках Гурних), які, за класифікацією П. Влодарчака, належать до підфази ІІВ і датуються часом 2500–2300/2200 BC [24, tabl. LX:2; 38, с. 126–127, tabl. LXXXVII:5; XCV:5, 7; XCVII:24]. Отож, форма та орнаментатія посуду з пам'яток Верхнього Придністер'я перебуває у взаємозв'язку із виробами західних груп КШК. Підтвердженням цього є невелика посудина у Сіде, яка виконана у манері орнаментатії посуду пізнього періоду краківсько-сандомирської групи, що свідчить про зв'язки та взаємовпливи.

Мотивом вертикальної ялинки орнаментована верхня частина амфори із Бовшева (рис. 4:8), у верхній частині якої кріпились чотири невеличких вушка [15, арк. 58]. Схожі посудини виявлені у пізніх курганних похованнях КШК у Баличах, Комарному та Кульчицях [6, рис. 15:1–3]. За класифікацією Я. Махніка, ці амфори належать до посудин типу ІІс [29, с. 33–35].

Схожа форма до бовшівського кубка (рис. 4:6) відома у похованні 82 в Зерніках Гурних. Відмінність між посудинами у тому, що кубок краківсько-сандомирської групи орнаментований зовсім іншим мотивом (виконаний шнуром) [24, tabl. LX:2]. Орнамент, подібний до виробу з Бовшева, нанесено на посудину з поховання 2 кургану 2 у Любчі (Польща). Різняться посудини тим, що на останній нижче смуг горизонтальних ялинок, що розділені також горизонтальними смугами, нанесено ще й смугу меандроподібних насічок [21, гус. 2:2].

Як бачимо із зазначеного вище, для ґрунтових поховань у регіоні характерною є скорчена поза захоронення (чотири поховання). В одному випадку сліди скелета не збереглися через агресивні умови тамтешніх ґрунтів (Сіде). У двох випадках скелети лежали на правому боці (Бовшів, Дем'янів), ще у двох – на лівому (Березець). Не простежено чіткої орієнтації черепа за сторонами світу. У жодному випадку не визначено стать захоронених. У двох випадках слідів поховальної ями не простежено (Бовшів, Дем'янів). Два поховальні об'єкти у Березці мали овальну форму, а поховальна яма у Сідому була прямокутної форми, із заокругленими кутами. У всіх випадках серед супровідного інвентарю виявлено глиняний посуд, що представлений кубками, амфорами та мискою. Зафіксовано і крем'яні вироби. У двох похованнях наявні кістяні вироби, що представлені прикрасами (Березець, поховання 1) та знаряддям праці (Дем'янів). Проаналізувавши супровідний матеріал із поховань, визначено, що він тісно пов'язаний із пам'ятками матеріальної культури західних груп КШК. Також встановлено, що поховання із Березця належать до ранніх пам'яток КШК, а інші – до пізніх.

ДЖЕРЕЛА

1. Артеменко И. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. Москва, 1967. 140 с.
2. Баран В.Д. Журнал археологічних розкопок 1963 р., Бовшів II, ур. Сулива. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1963. 26 арк.
3. Баран В.Д. Звіт про розкопки багатощарових поселень біля сіл Бовшів (Бовшів II) і Дем'янів, Галицького району, Івано-Франківської області в 1962 р. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1963. Оп. 5, од. зб. 334, 58 арк.
4. Баран В.Д. Щоденник роботи Бурштинської археологічної експедиції. Розкопки на ур. Сулива, поселення Бовшів II за 1963 рік. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1963. Оп. 5, од. зб. 336, 45 арк.
5. Баран В.Д. Звіт про розкопки багатощарового поселення біля села Бовшів (Бовшів II) Галицького району Івано-Франківської області в 1963 р. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1964. Оп. 5, од. зб. 333, 41 арк.
6. Войтович М. Поховальні пам'ятки пізнього етапу культури шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2016. Вип. 20. С. 69–116.
7. Конопля В., Цигилик В. Поховання культури шнурової кераміки з Берези на Городоччині. Наукові студії. Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. Львів, 2014. Вип. 7. С. 93–98.
8. Крушельницька Л., Мацкевой Л., Свешніков І., Попович І., Балагурі Е., Герета І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. Київ, 1982. Т. 2. 193 с.
9. Лакіза В. Старожиттєва культура неоліту і раннього переліду бронзового століття на території Північного Прикарпаття. Мінськ, 2008. 343 с.
10. Павлів Д., Петегірич В., Принада І. Археологія Бойківщини: нові відкриття. Бойківщина. Науковий збірник. Дрогобич-Трускавець, 2004. Т. 2. С. 40–69.
11. Свешніков І.К. История Предкарпатия, Подолия и Волини в конце III – начале II тысячелетия до н. э. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1971. Оп. 2, од. зб. 358, 411 арк.
12. Свешніков І.К. Культура шнурової кераміки Західної частини УРСР. Археологія України. Первісна археологія. Київ, 1971. Т. 1. С. 292–308.
13. Свешніков І.К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1972. Од. зб. 325. 40 арк.
14. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ, 1974. 208 с.
15. Свешніков І.К. Бронзова доба Прикарпаття і Волині. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1977–1980. Оп. 2, од. зб. 632, 328 арк.
16. Цигилик В.М. Звіт про роботу Ранньослов'янської новобудівної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1981 році. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1982. 54 арк.
17. Цигилик В.М. Звіт про роботу Українсько-польської археологічної експедиції у 1996 р. Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1997. 34 арк.
18. Цигилик В., Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Павлів Д., Петегірич В. Археологічні дослідження в околиці села Сіде на Прикарпатті. Львівський археологічний вісник. Львів, 1999. Вип. 1. С. 191–195.
19. Чарняўскі М. Помнікі са шнуровай керамікай Панямоння. Археологія Беларусі. Мінськ, 1997. Т. 1. С. 307–311.
20. Bagińska J. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Werszczyca 1. Archeologia Polski Środkowowschodniej. Lublin – Chełm – Zamość, 1997. T. 2. S. 45–52.
21. Bagińska J., Koman W. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej. Lublin, 1991. S. 73–87.
22. Buko A., Ścibior J. Zespół grobowy starszej fazy kultury ceramiki sznurowej z Kleczanowa koło Sandomierza. Sprawozdania archeologiczne. Kraków, 1991. T. 43. S. 115–126.
23. Cyhyłyk W., Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej nad Wereszczą w dorzeczu górnego Dniestru. Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Kraków, 1996. S. 149–161.
24. Kempisty A. Kultura ceramiki sznurowej. Pradzieje ziem polskich. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia. Warszawa – Łódź, 1989. T. 1. Cz. 1. S. 262–300.
25. Koman W. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu kultury ceramiki sznurowej na stan. 3 w Hubinku, woj. Zamojskie. Archeologia Polski Środkowowschodniej. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 61–68.
26. Liguzińska-Kruk Z. Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałecznicy, woj. Kielce. Sprawozdania archeologiczne. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989. T. 40. S. 113–127.
27. Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich. Acta Archeologica Carpathica. Cracoviae, 1960. T. 2. Z. 1–2. S. 55–86.
28. Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej w Książnikach Wielkich, pow. Kazimierza Wielkiego. Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolskim. Prace Komisji Archeologicznej. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. № 4. S. 339–372.
29. Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. 66 s.
30. Machnik J. Kąg kultury ceramiki sznurowej. Prahistoria ziem polskich. Neolit. Wrocław, 1979. T. 2. S. 337–411.
31. Machnik J. Znaczenie archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A4 na odcinku Przeworsk–Radymno dla znajomości problematyki schyłku neolitu i początków epoki brązu. Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy. Rzeszów, 2011. S. 61–78.
32. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. 280 s.
33. Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Recapitulation of the Archaeological Research and Outline of the History of the Earliest Settlement on the Sambir Upland (including the Strvjaž river basin) and the Drohobycz upland. Jan Machnik, Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyryč. Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat. Kraków, 2006. T. 3. S. 228–243.
34. Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W. Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r.). Rocznik Przemyski. – Przemysł, 1997. T. 33. Z. 5. S. 3–28.
35. Pipes M-L., Kruk J., Makowicz-Polisztot D., Milliisauskas S. Neolithic Human and Animal Remains from Shared Depositional Contexts at Bronocice. Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ad amicos, colleges et discipulis oblata. Rzeszów, 2010. S. 41–59.
36. Rauhut D. Grób kultury ceramiki sznurowej (grypa złocka), znaleziony na stanowisku Pole Grodzisko I we wsi Złota, powiat Sandomierz. Wiadomości archeologiczne. Warszawa, 1953. T. 19. Z. 1. S. 54–79.
37. Ścibior J., Ścibior J. Sandomierz 78 – wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. Badania ratownicze w 1984 roku. Sprawozdania archeologiczne. Kraków, 1990. T. 42. S. 157–201.
38. Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej. Kraków, 2006. 346 s.

Voitovych M.M. Ground burials of Corded ware culture on the territory of Ukrainian Sub-Carpathians

The article focuses on the ground burials of Corded ware culture in Upper Dnister region, which are quite rare among funeral sites of this culture in the region. Most of them are represented by barrows. According to present data, five burials researched in Side, Berizka, Demianiv and Bovshiv are belonged to ground burials. First ground burials of CWC in the region were discovered in 1962–1963 by V. Baran during research in Demianiv and Bovshiv. Two ground burials were recorded in 1981 by V. Cyhylyk near Berizets. The last site was discovered in 1996 near the village of Side. Ground burial in Upper Dnister region is characterized by crouched pose of buried person (in four burials). In one case, the skeletal remains were not preserved due to the aggressive conditions of the local soil (Side). In two cases the skeletons lay on the right side (Bovshiv, Demianiv), in two cases – on the left (Berizets). There is no clear spatial orientation of the skull. In no case gender of the buried is identified. In two cases, no traces of the burial pit were found (Bovshiv, Demianiv). Two buried objects in Berizets had an oval shape. Burial pit in Side had a rectangular shape, with rounded corners. In all cases, the burial inventory included ceramic ware, represented by goblets, amphorae and a bowl. Quite often there are also flint products. In two burials bone products appeared, represented by decorations (Berizets, burial 1) and tools (Demianiv). On the basis of analysis of the burial inventory from the graves, close connection of the material culture with the sites of the western groups of CWC was established. For the ceramic goblet from Side, direct analogies were found at the sites in Poland and Belarus. It is also established that the burials from Berizets belong to the group of early sites of CWC, which is indicated by ceramic complex and bone pendants, which are found on the sites of Małopolska along with ceramic ware, shape of which is close to products of type A. Instead, other ground burials represent the late stage. Thus, Bovshiv burial amphora belongs to the type IIc vessels according to classification scheme developed by J. Machnik, which are recorded exclusively in the burials of the late stage of CWC.

Key words: Corded ware culture, ground burials, ceramic ware, flint tools, bone pendants.

REFERENCES

1. Artemenko, I.I. (1967). *Plemena Verhnego i Srednego Podneprov'ja v epohu bronzy* [Tribes of the upper and middle Dnieper in Bronze Age]. Moscow. [in Russian].
2. Baran, V.D. (1963). *Zhurnal arkeologichnykh rozkopok 1963 r., Bovshiv II, ur. Sulyva* [Archaeological Site 1963, Bovshiv II, Sulyva Tract]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Lviv. [in Ukrainian].
3. Baran, V.D. (1963). *Zvit pro rozkopky bahatosharovykh poselen bilia sil Bovshiv (Bovshiv II) i Dem'janiv, Halytskoho raionu, Ivano-Frankivskoi oblasti v 1962 r.* [Report on excavations of multilayered settlements near the villages of Bovshiv (Bovshiv II) and Demyaniv, Halych district, Ivano-Frankivsk region in 1962]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Op. 5. Od. zb. 224. Lviv. [in Ukrainian].
4. Baran, V.D. (1963). *Shchodennyk roboty Burshtynskoi arkeolohichnoi ekspeditsii. Rozkopky na ur. Sulyva, poselennia Bovshiv II za 1963 rik* [Diary of the Burshtyn Archaeological Expedition. Excavations at Sulyva tract, Bovshiv II settlement for 1963]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Lviv. Op. 5. Od. zb. 336. [in Ukrainian].
5. Baran, V.D. (1964). *Zvit pro rozkopky bahatosharovykh poselen bilia sela Bovshiv (Bovshiv II) Halytskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti v 1963 r.* [Report on excavations of a multilayered settlement near the village of Bovshiv (Bovshiv II) of the Halych district of Ivano-Frankivsk region in 1963]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Lviv. Op. 5. Od. zb. 333. [in Ukrainian].
6. Voitovych, M. (2016). Pokhovaľni pam'iatky piznoho etapu kultury shnuurovoi keramiky na terytorii Ukrainy [Funerary sites of late stage of Corded ware culture on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region]. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni. Materials and studies of archeology of Sub-Carpathian and Volynian area*, issue 20, pp. 69-116. [in Ukrainian].
7. Konopl'ia, V., Tsyhylyk, V. (2014). Pokhovannia kultury shnuurovoi keramiky z Berezhets'ia na Horodochchyni. [Burial of Corded ware culture from Berezhets in Horodok district]. *Naukovi studii. Kulturi ta pochovalni pam'iatky u Vislo-Dniproviskomu rehioni: problemy interpretatsii*, issue 7, pp. 93-98. [in Ukrainian].
8. Krushelnitska, L.I., Matskevoi, L.H., Sviesnikov, I.K., Popovych, I.I., Balahuri, E.A., & Hereta, I.P. (1982). *Arkeolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni* [Archaeological sites of the Carpathian region and Volyn region Bronze Age and Early Iron Age]. Vol. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Lakiza, V. (2008). *Starozhytnosti poznauaga neolitu i rannyya peryadu bronzavaga veku Belaruskaga Panyamonnja* [Antiquities of Late Neolithic and Early Bronze Age of Belarusian Neman river basin]. Minsk. [in Belarusian].
10. Pavliv, D., Petehyrych, V., & Prynada, I. (2004). Arkeolohiia Boikivshchyny: novi vidkryttia [Archeology of Boykivshchyna: new discoveries]. *Boikivshchyna*, issue 2, pp. 40-69. [in Ukrainian].
11. Sviesnikov, I.K. (1971). *Istoriia Predkarpatt'ja, Podolii i Volyni v konce III – nachale II tysyacheletja do n. je.* [The history of Carpathian region, Podolia and Volyn' at the end of the third - the beginning of the second millennium BC]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Op. 2. Od. zb. 358. Lviv. [in Russian].
12. Sviesnikov, I. (1971). Kultury shnuurovoi keramiky Zakhidnoi chastyny Ukrainy [Corded ware cultures of the Western part of the USSR]. *Arkeolohiia Ukrainy. Pervisna arkeolohiia*, vol. 1, pp. 292-308. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Sviesnikov, I.K. (1972). *Zvit z roboty Eneolitychnoi ekspeditsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii Ukrainy [Report on the work of the Eneolithic Expedition of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR in 1971]*. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Od. zb. 325. Lviv. [in Ukrainian].
14. Sviesnikov, I.K. (1974). *Istoriia naselennia Predkarpattia, Podillia i Volyni v kintsii III – na pochatku II tysyacholittia do nashoi ery* [Population history of the Pre-Carpathian, Podillia and Volynia at the end of the 3rd – the beginning of the 2nd millennium BC]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Sviesnikov, I.K. (1977–1980). *Bronzova doba Prykarpattia i Volyni* [Bronze Age of Carpathian region and Volyn region]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Op. 2. Od. zb. 632. Lviv. [in Ukrainian].
16. Tsyhylyk, V. (1982). *Zvit pro robotu Rannoslav'ianskoi novobudivnoi arkeolohichnoi ekspeditsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii Ukrainy [Report on the Work of the Early Slavic New Archaeological Expedition of the Institute of Social Sciences of the USSR Academy of Sciences in 1981]*. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Lviv. [in Ukrainian].
17. Tsyhylyk, V. (1997). *Zvit pro robotu Ukrainko-polskoi arkeolohichnoi ekspeditsii u 1996 r.* [Report on the work of the Ukrainian-Polish Archaeological Expedition in 1996]. Naukovyi atkhiv Instytutu ukrainoznavstva. Lviv. [in Ukrainian].
18. Tsyhylyk, V., Hrybovych, R., Hupalo, V., Matskevych, L., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (1999). Arkeolohichni doslidzhennia v okolytsi sela Side na Prykarpatti [Archaeological excavations in the vicinity of Side village in the Carpathian region]. *Lvivskiy arkeolohichnyi visnyk*, issue 1, pp. 191-195. Lviv. [in Ukrainian].
19. Charnyaynskiy, M. (1997). Pomniki sa shnuravoy keramikay Panyamonnja [Monuments with cord ceramics Neman river basin]. *Arkeologiya Belarysi*, issue 1 pp. 307-311. Minsk. [in Belarusian].
20. Bagińska J. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Werszczyca 1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1997. T. 2. S. 45–52.
21. Bagińska J., Koman W. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej. Lublin, 1991. S. 73–87.
22. Buko A., Ścibior J. Zespół grobowy starszej fazy kultury ceramiki sznurowej z Kleczanowa koło Sandomierza. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków, 1991. T. 43. S. 115–126.
23. Cyhyłyk W., Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej nad Werszczycą w dorzeczu górnego Dniestru. *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Kraków, 1996. S. 149–161.
24. Kempisty A. Kultura ceramiki sznurowej. Pradzieje ziem polskich. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia. Warszawa – Łódź, 1989. T. 1. Cz. 1. S. 262–300.
25. Koman W. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu kultury ceramiki sznurowej na stan. 3 w Hubinku, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 61–68.
26. Liguzińska-Kruk Z. Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałecznicy, woj. Kielce. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989. T. 40. S. 113–127.
27. Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich. *Acta Archeologica Carpathica*. Cracoviae, 1960. T. 2. Z. 1–2. S. 55–86.
28. Machnik J. Groby kultury ceramiki sznurowej w Książnikach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka. *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolskim. Prace Komisji Archeologicznej*. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. № 4. S. 339–372.
29. Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. 66 s.
30. Machnik J. Krąg kultury ceramiki sznurowej. *Prahistoria ziem polskich*. Neolit. Wrocław, 1979. T. 2. S. 337–411.
31. Machnik J. Znaczenie archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A4 na odcinku Przeworsk-Radymno dla znajomości problematyki schyłku neolitu i początków epoki brązu. *Autostradą w przeszłość*. Katalog wystawy. Rzeszów, 2011. S. 61–78.
32. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. 280 s.
33. Machnik J., Pavliv D., Petehyrych V. Recapitulation of the Archaeological Research and Outline of the History of the Earliest Settlement on the Sambir Upland (including the Strvjač river basin) and the Drohobycz upland. Jan Machnik, Dmytro Pawliw, Wołodmyr Petehyrych. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition*. Prace komisji prehistorii Karpat. Kraków, 2006. T. 3. S. 228–243.
34. Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W. Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r). *Rocznik Przemyski*. – Przemyśl, 1997. T. 33. Z. 5. S. 3–28.
35. Pipes M-L., Kruk J., Makowicz-Polisztot D., Miliusauskas S. Neolithic Human and Animal Remains from Shared Depositional Contexts at Bronocice. *Mente et rutro*. *Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ad amicos, collegas et discipulis oblata*. Rzeszów, 2010. S. 41–59.
36. Rauhut D. Grób kultury ceramiki sznurowej (grypa złocka), znaleziony na stanowisku Pole Grodzisko I we wsi Złota, powiat Sandomierz. *Wiadomości archeologiczne*. Warszawa, 1953. T. 19. Z. 1. S. 54–79.
37. Ścibior J., Ścibior J. Sandomierz 78 – wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. *Badania ratownicze w 1984 roku*. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków, 1990. T. 42. S. 157–201.
38. Włodarczyk P. Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej. Kraków, 2006. 346 s.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903.23(477.53)«637»

Д.М. Пефтіць

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЄРИСТІВКА II

Статтю присвячено публікації матеріалів поселення Єристівка II, дослідження якого проводилися у 2017–2019 рр. У роботі підкреслюється дискусійність культурної ідентифікації лівобережних пам'яток доби фінальної бронзи, що актуалізує введення до наукового обігу знахідок з одношарових поселень. Такою є колекція з розкопок Єристівки II, наукова цінність якої визначається, зокрема, походженням частини знахідок із закритих комплексів. Серед них – профільовані горщики з деформованим валиком на плічках, миски-чаші та корчаги зі штампованим та рельєфним орнаментом. Основні типи та орнаментация керамічного комплексу дозволяють датувати пам'ятку IX–X ст. до н. е. Наголошується на тому, що посуд з культурного шару та об'єктів має близькі аналогії серед знахідок із білогрудівських комплексів Середньої Наддніпряни. На основі цього матеріали з Єристівки II розглядаються як підтвердження тези про початок освоєння лівобережжя Дніпра правобережним населенням уже у білогрудівсько-білозерський час.

Ключові слова: доба пізньої бронзи, поселення, білогрудівські пам'ятки, керамічний посуд, орнамент.

Важливим аспектом вивчення старожитностей доби фінальної бронзи є питання культурної ідентифікації пам'яток Лівобережжя, яка для деяких з них є дискусійною. На наш погляд, означена проблематика ще не вичерпала свій джерелознавчий аспект, що актуалізує введення до наукового обігу нових матеріалів. Безсумнівно, цінними є знахідки з одношарових поселень, особливо із закритими комплексами, що виключає наявність сторонніх матеріалів.

Таким є поселення доби пізньої бронзи, розташоване неподалік від с. Єристівка Пришибської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Уперше воно було досліджене у 2008 р. Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ під керівництвом О.Б. Супруненка [9, с. 408]. На відкритій площі (130 м²) простежено культурний шар слабкої насиченості, знайдені два житла та вісім господарських ям. Розкопки були продовжені у 2017–2019 рр. разом із експедицією ІА НАНУ під керівництвом Ю.Ю. Башкатова, якою було виявлено чотири житла та низку господарських ям [1, с. 183]. Усього в колекції кераміки нараховується понад тисяча одиниць збереження, з яких до статистичних підрахунків залучено 314 діагностичних фрагментів. Однією з особливостей колекції пам'ятки є наявність розвалів посудин, які були знайдені в заповненнях житлових споруд. Так, зокрема, з житла № 1 (2017 р.) походить шість розвалів, п'ять із яких зафіксовано на рівні долівки. Аналіз керамічного комплексу пам'ятки проведено на основі матеріалів із розкопок 2017–2019 рр.

Фрагменти горщиків тюльпаноподібного профілю є найбільш масовими знахідками (185 од., 59 %) з культурного шару та об'єктів поселення Єристівка II. Переважна більшість цих посудин мала заглажену поверхню, часто грубувату за рахунок наявних у тісті крупних домішок жорстви. Усі вони мають опуклий корпус та плавно відігнуті вінця, відмінності полягають у ступені відхи-

лення останніх та розмірі самої посудини. Так, зокрема, із заповнення об'єкта № 2 (2018 р.) походить верх великого горщика струнких пропорцій, діаметр вінець якого становить 26 см. Плічка посудини орнаментовані валиком із пальцевими вдавленнями. Поверхня її грубувата, має вертикальні сліди загладження жмутом трави (рис. 1: 1). Більшість фрагментів розвалу № 3 (2017 р.) становлять фрагменти одного великого горщика, діаметр вінців якого дорівнює 32 см, а висота – не менш ніж 35 см. На відміну від попередньої посудини, його пропорції більш приземкуваті. Він має близький до біконічного тулуб, який на максимальному перегині відчутно перевищує діаметр вінців. Плічка прикрашено валиком із пальцевими вдавленнями, розімкнуті кінці якого спускаються донизу вертикально (рис. 1: 2). Подібний за розмірами горщик походить із заповнення об'єкта № 2 (2018 р.), діаметр його вінців становить понад 30 см (рис. 1: 3). Останні, на відміну від вінець попередніх посудин, більш вигнуті назовні, а тулуб більш опуклий. Валик із вдавленнями на плічках посудини також розімкнутий.

Горщики середніх розмірів, діаметр вінець яких зазвичай не перебільшував 20 см, тотожні за формою. Таким, наприклад, є верх неорнаментованої посудини з опуклим тулубом та розхиленими вінцями, діаметр яких дорівнює 17 см (рис. 1: 4). У шарі пам'ятки було зафіксовано розвал подібного горщика з вінцями діаметром 14 см, плічка якого декорована деформованим валиком (рис. 1: 5). Трохи більшою є неорнаментована посудина із грубуватою, погано заглаженою поверхнею, з діаметром вінець 20 см (рис. 1: 9).

Майже єдиним різновидом декорування горщиків з Єристівки II є одинарний наліпний валик, підтрикутий у перетині. У більшості випадків він деформований пальцево-нігтьовими вдавленнями, зразки із гладким валиком поодинокі. Також наявні фрагменти посудин із розімкнутим валиком, один край якого орієнтований вниз під кутом або ж обидва кінці спускаються донизу вертикально (рис. 1: 2, 3, 7). Поодинокими є фрагменти горщиків, плічка яких орнаментовані пальцевими вдавленнями, групами наколів або наліпними виступами (рис. 1: 6, 8). Серед знахідок є фрагменти денець кухонних горщиків, зазвичай вони доволі масивні і часто мають грубу поверхню, у деяких є невеличкий виступ по краю (рис. 1: 10, 11).

До категорії кухонних посудин також відносяться сковорідки-жаровні, фрагменти вінець та денець яких трапляються як в шарі, так і в об'єктах пам'ятки (31 од., 10 %). Вони мають середні розміри, діаметр їхніх вінець зазвичай дорівнює 22–26 см (рис. 2: 1–3). Внутрішня поверхня посудин завжди добре заглажена, а іноді навіть залощена. Вони позбавлені будь-якого декору, лише в деяких випадках край вінців прикрашали пальцевими вдавленнями (рис. 2: 2). Більшість знахідок сковорідок-жаровень походить із об'єкта № 2 (2018 р.). Один із фрагментів такої посудини було знайдено в ямі № 3 (2018 р.); порівняно із іншими він більш масивний, поверхня його

хоч і заглажена, проте доволі грубувата (рис. 2: 4). Із розвалу № 6 (2017 р.) походять фрагменти сковорідки-жаровні з сильно розхиленими вінцями, діаметр яких дорівнює 16 см (рис. 2: 6). До цієї категорії посуду можна також віднести фрагмент плаского диска (рис. 2: 5).

Столовий посуд представлений передусім уламками мисок різного розміру (48 од., 15 %), які мають добре заглажену поверхню, а у деяких випадках навіть залощену (рис. 2: 7–12). Фрагментарність посудин не дозволяє упевнено говорити про форму більшості, зразки кращої збереженості походять із заповнення жител (рис. 2: 7–9). Переважно це посудини із виокремленими вінцями, зазвичай широко розхиленими, та опуклим, іноді майже біконічним корпусом. У переважній більшості вони неорнаментовані, лише деякі з них прикрашені валиком або виступами на тулубі (рис. 26, 10). Поодинокими зразками представлені миски відкритого типу, фрагменти яких свідчать про їхню напівсферичну форму (рис. 2: 11, 12).

Серед знахідок столового посуду певну кількість (23 од., 7 %) становлять уламки посудин середнього розміру – кухликів, келихів та чаш (рис. 3: 1–3). Зазвичай вони тонкостінні, мають добре оброблену поверхню, часто гарно залощену. Чаші – з прямими або відігнутими вінцями та округлим корпусом. Вони подібні за розмірами – діаметр вінець дорівнює 12–16 см, а висота не перевищує 10 см (рис. 3: 1–3). Одна з чаш прикрашена композицією у вигляді пасма ліній дрібнозубчастого та гладенького штампа, нижче якого розміщено трикутники із вертикальних відбитків гладенького штампа (рис. 3: 2). Ймовірно, до чаші можна віднести фрагмент посудинки, поверхню якої прикрашено геометричним орнаментом із прокреслених ліній та відбитків кільцеподібного штампа (рис. 3: 3). Із заповнення об'єкта № 2 (2018 р.) походять уламки тонкостінного чорнолощеного келиха, який відрізняється від чаш видовженими пропорціями. Він прикрашений геометричним орнаментом у вигляді го-

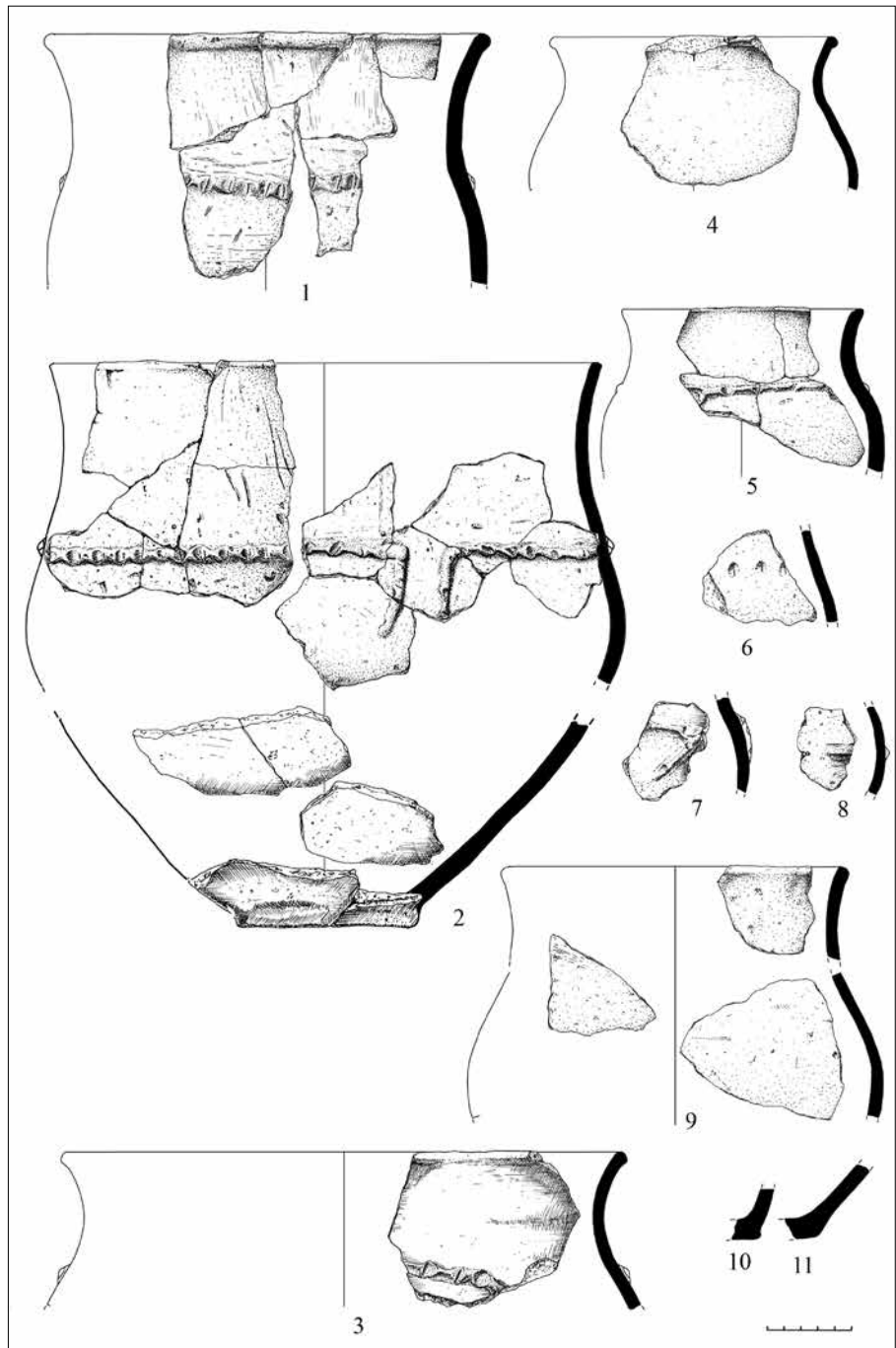

Рис. 1. Кухонні горщики

ризонтального пасма із зигзагоподібною смугою, нанесених зубчастим штампом (рис. 3: 5).

Деякі зі столових посудин середнього розміру були ідентифіковані як кухлі. За формою вони близькі до горщиків – мають відігнуті вінця та опуклий корпус, а висота посудини майже дорівнює максимальному діаметру тулуба. Ручка петельчата, у перетині зазвичай овальна або дещо сплюснена, її край суттєво вивиснується над вінцями. Найбільш повним зразком цього типу є посудина з ями № 4 (2018 р.). Поверхня її добре заглажена, місцями грубувата через крупні доміш-

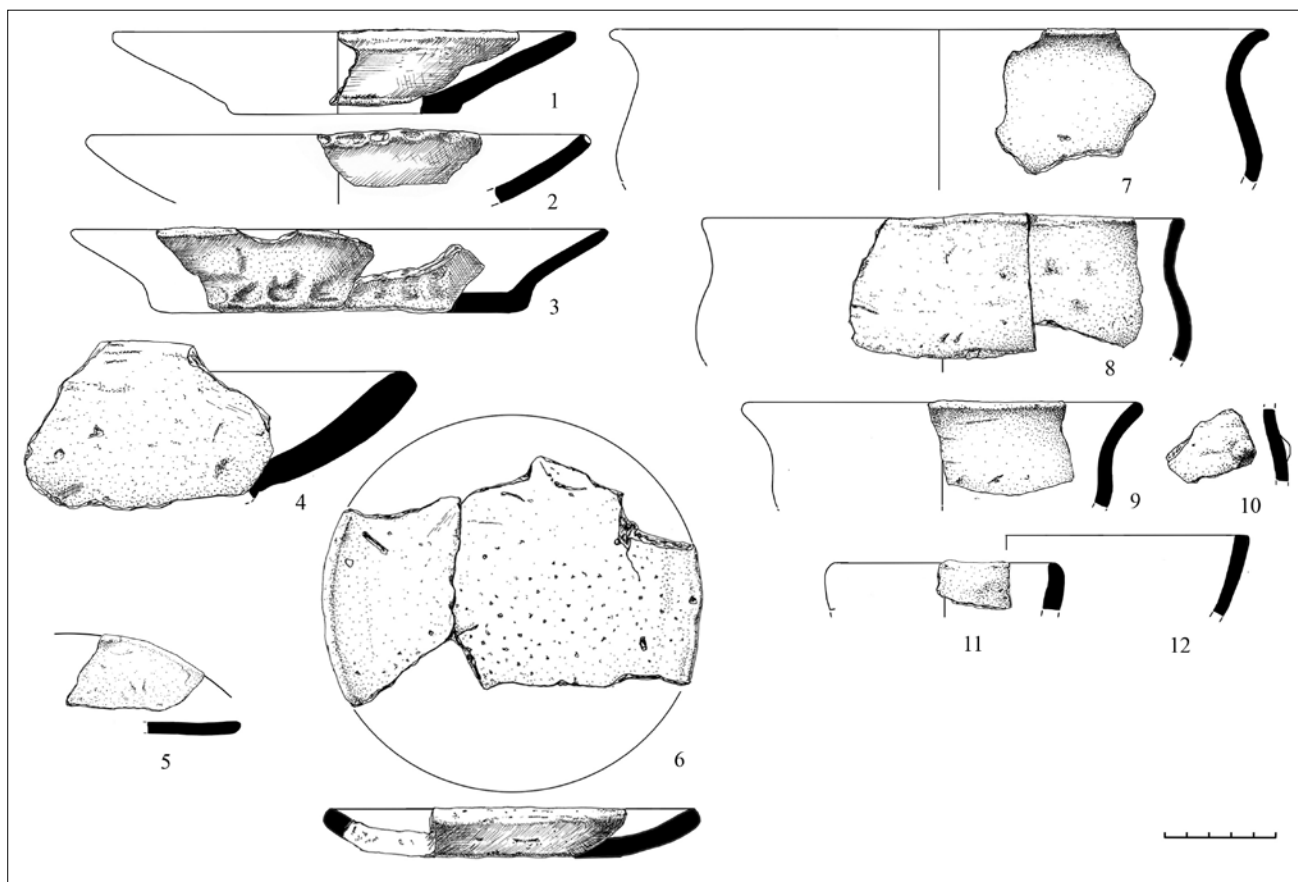

Рис. 2. Скоровідки-жаровні та миски

ки жорстви у тісті, обпалена нерівномірно (рис. 3: 6). Діаметр вінець становить 8 см, денця – 4,5 см, висота посудини дорівнює 7,5 см. Такий самий за розмірами кухоль походить із розвалу № 7 (2017 р.), проте ручка його більш масивна (рис. 3: 7). Поверхня виробу хоч і заглажена, але доволі грубувата. Вона світло-брунатного кольору, місцями помаранчева за рахунок нерівномірного обпалу. Фрагменти кухлів цього типу зустрічаються як у шарі, так і серед знахідок із об'єктів пам'ятки (рис. 3: 8, 9). Інший їх різновид представлений кухлем широким пропорцій, який за формою ближче до чаш (рис. 3: 10). Посудинка тонкостінна, її поверхня добре заглажена, світло-брунатного кольору. Майже всі вони неорнаментовані, за винятком одного, який прикрашений прокресленою лінією на рівні максимального вигину шийки (рис. 3: 8). Серед матеріалів колекції є фрагменти ручок, одна з яких пласка в перетині (рис. 3: 12, 13).

Тарний посуд представлений фрагментами великих посудин (21 од., 7 %), які мають добре заглажену або лощену поверхню, чимало з них орнаментовані. Серед них зустрічаються корчаги із сильно опуклим тулубом та слабо відігнутими вінцями. Зазвичай такі посудини мають доволі товсті стінки та позбавлені орнаментациї. Так, зокрема, з ями № 1 (2018 р.) походять фрагменти корчаги з грубо заглаженою поверхнею, діаметр вінець якої ста-

новить 26 см (рис. 4: 1). Подібна посудина з розвалу № 6 (2017 р.) має ще більш опуклий тулуб, а її горло ще більш звужене. Діаметр вінець корчаги дорівнює 22 см, тулуба – 34 см, висота була не менш ніж 35 см (рис. 4: 2). Серед корчаг також є зразки значно кращого гатунку, із залощеною поверхнею та більш тонкостінні. Вони мають розхилені вінця, які плавно переходять у кулястий корпус (рис. 4: 3–5). Шийка одного з таких виробів висока та циліндрична, а діаметр його вінець – 30 см. Посудина прикрашена парними конічними наліпами на плічках (рис. 4: 4). Інша, з більш відігнутими вінцями діаметром 32 см, має одинарні наліпні виступи сплюсненої форми (рис. 4: 5). Серед матеріалів із розвалу № 3 (2017 р.) є фрагменти плічка корчаги із залощеною сіруватою поверхнею, яка декорована парними вертикальними наліпами видовженої форми (рис. 4: 6). Зустрічаються також зразки з геометричними мотивами, нанесеними прокресленим або штампованим декором. Так, зокрема, стінку крупної посудини прикрашено паском із паралельних прокреслених ліній, між якими розміщені групи скісних наколів, такою ж технікою утворено трикутники нижче (рис. 4: 7). З ями № 3 (2017 р.) походить фрагмент плічка великої корчаги, поверхня якої гарно заглажена та має рівний світло-брунатний колір. Посудина декорована пасмом геометричного орнаменту з ліній дрібнозубчастого та групами відбитків гладкого штампів (рис. 4: 8).

Рис. 3. Чаші, келихи, кухлі та мініатюрні посудини

Серед матеріалів із поселення є ціла низка уламків мініатюрних посудин (6 од., 7 %). Зазвичай їх обробка була досить грубою, але зустрічаються і зразки із майже залощеною поверхнею. Фрагментарність знахідок не дозволяє упевнено говорити про їхню форму, ймовірно, переважали банкоподібні або напівсферичні посудини (рис. 3: 14–19). Також серед матеріалів є посудинка конічного профілю, у тісті якої наявні крупні домішки жорстви, а діаметр вінець становить 8 см (рис. 3: 17). Рідкісним зразком є фрагмент мініатюрної пікиси із невисоким бортиком та діаметром 8 см (рис. 8, 8). Із заповнення об'єкта № 2 (2018 р.) походить фрагмент кільцевого піддона (?) невеличкої посудини (рис. 10, 3). До рідкісних знахідок можна віднести фрагмент гирла лійки, діаметр вінець якої дорівнює 5 см (рис. 10, 2).

Горщики тюльпаноподібного профілю з неорнаментованими вінцями та деформованим валиком на плічках є типовими для пам'яток білогрудівсько-чорноліського часу Середнього Подніпров'я [7, с. 135–137, рис. 4; 8, с. 56, 57, рис. 30]. Відсутність фрагментів вінець із проколами може свідчити про відносно архаїчний характер матеріалів Єристівки II. Сковорідки-жаровні є прикметною ознакою пам'яток X ст. до н. е. Середньої Наддніпрянщини [4, рис. F16; 5, с. 44, рис. 37: 23; 38: 12; 39: 15; 41: 18; 43: 24; 46: 16]. Миски-чаші та кухлі з високою ручкою також поширені серед матеріалів біло-

грудівських комплексів [7, рис. 7: 1, 2, 7; 2, с. 55, рис. 8: 1–3, 5, 6–8, 9; 9]. Столовий посуд із геометричним орнаментом, нанесений штапованими чи прокресленими лініями або прикрашений наліпними виступами, масово представлений серед матеріалів керамічних комплексів Великої Андрусівки, Собківки та Суботівського городища [7, с. 139–141, рис. 5: 3, 4, 6; 2, рис. 10: 1, 3, 9, 11, 13; 11; 8, с. 59, 60, рис. 34: 2; 35: 3, 5]. У той же час мотиви геометричних візерунків простіші порівняно із орнаментами кераміки вищенаведених пам'яток, що також указує на відносно більш ранній характер цього комплексу. Корчаги та кубкоподібні посудини з штапованим орнаментом відносяться до ранньогальштатської групи кераміки [5, с. 46]. Велика посудина із видовженими наліпними виступами за формою та орнаментом дуже близька до корчаги з поселення біля с. Великої Андрусівки [7, с. 141, рис. 5: 3]. Одинарні або парні наліпні виступи у декорі посудин зустрічаються серед орнаментації білогрудівської кераміки інших пам'яток, зокрема, відомі вони і на посуді з Малополовецького-2а [6, с. 130, рис. 8: 2; 11: 3, 6, 7; 14: 2]. Звернімо також увагу на фрагмент горла лійки, близький за формою і розмірами до знахідок із Суботівського городища [4, рис. F15: 2, 3]. Мініатюрні посудини різних форм також є типовим явищем для пам'яток білогрудівсько-чорноліського часу [3, с. 129; 5, с. 44; 4, с. 112].

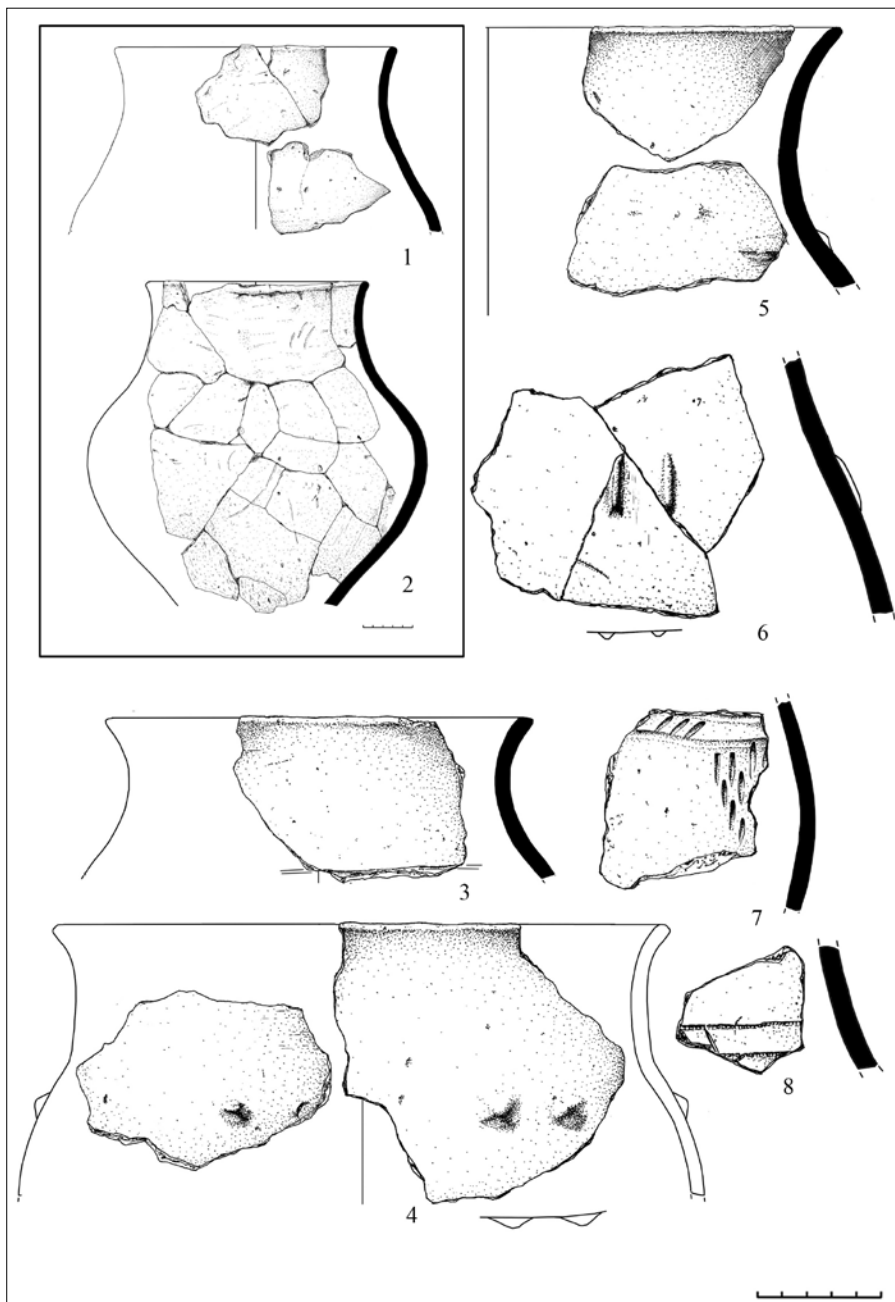

Рис. 4. Корчаги

Посудинка конічної форми має аналогію серед знахідок із розкопок зольників у Синицькому лісі [8, табл. 2: 10].

Загалом, за набором типів посудин та їхньою орнаментациєю керамічний комплекс поселення Єристівка II майже повністю відповідає знахідкам із пам'яток білогрудівсько-чорноліського часу Середньої Наддніпрянщини. На це вказують такі його ознаки, як профільовані горщики з деформованим валиком на плічках, миски-чаші та корчаги із штапованим та рельєфним орнаментом. Ключовою пам'яткою цього періоду є Суботівське городище, матеріали з землянок якого близькі до кераміки Єристівки II. На основі цих аналогій період існування пам'ятки можна датувати в межах XI–X ст. до н. е. [5, с. 199;

4, с. 185]. Матеріали поселення Єристівка II є підтвердженням тези про початок освоєння лівобережжя Дніпра правобережним населенням уже у білогрудівсько-білозерський час.

ДЖЕРЕЛА

1. Башкатов Ю.Ю., Бітківська Т.В., Пефтіць Д.М. Дослідження поселення доби пізньої бронзи – раннього залізного часу Єристівка II. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, 2019. С. 183–185.
2. Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка). *Археологія*, 1964. Т. XVI, С. 49–75.
3. Березанська С.С., Тітенко Г.Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. *Археологія*, 1954. Т. IX, С. 119–131.
4. Гершкович Я.П. Суботовское городище. Киев : ИА НАНУ, 2007. 508 с.
5. Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах. Донецьк : «Донбас»*, 2013. № 29. 232 с.
6. Лысенко С.Д. Белогрудовский горизонт Малополовецкого археологического комплекса на Киевщине. *Revista Arheologică, serie nouă*, 2008. Vol. IV, Nr. 1, С. 100–134.
7. Покровська Є.Ф., Петровська Є.О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. *Археологія*, 1961. Т. XIII, С. 129–144.
8. Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. Киев : Изд-во АН Украинской ССР, 1961. 248 с.
9. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Дослідження чорноліського селища Єристівка II на Кременчуччині у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, 2009. С. 408–411.

Peftits D.M. The ceramic complex of late Bronze Age settlement Yeristivka II

The article is devoted to the publication of materials from the settlement of Yeristivka II, the study of which was conducted in 2017–2019. The importance of introducing scientific findings from single-layer settlements is largely determined by the controversial cultural identification of the left-bank monuments of the epoch of final bronze. Such is the collection from the Yeristivka II excavations, some of which are from closed complexes. The kitchen utensils are presented with pots of tulip-shaped profile, ornamented with a deformed roller on the shoulders. Bowls-fryers belong to the same category. The most common type of table ceramics are bowls, some of which are quite large. Part of the collection consists of fragments of medium-sized vessels – cups and bowls. Mostly they are thin-walled, with a well-polished surface. Ornamented with geometric decor using stamping technique. Container utensils are represented by fragments of large vessels, some of which have a cylindrical neck and a rounded body. The surface of such vessels is usually decorated with stamped or raised ornaments. A collection feature is a series of miniature dishes of various shapes. Thus, on the basis of the widespread types of vessels and their ornamentation, the ceramic complex can be dated within the 9th – 10th centuries BC. It is emphasized that the dishes have close analogies among the finds from the Bilohrudivska complexes of the Middle Dnieper. Based on this, materials from Yeristivka II are considered as confirmation of the thesis about the beginning of the migration population for the left bank of the Dnieper already in the Bilohrudivska-Belozersky time.

Key words: late Bronze Age, settlements, Bilohrudivska culture, ceramic vessels, ornament.

REFERENCES

1. Bashkatov, Yu.Yu., Bitkovs'ka, T.V., Peftits, D.M. (2019). Doslidzhennya poselennya doby pizn'oi bronzy – rann'oho zaliznoho chasu Yeristivka II [Research of Late Bronze Age settlement Yeristivka II]. *Arheologichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, pp. 183–185. [in Ukrainian].
2. Berezans'ka, S.S. (1964). Keramika bilohrudivs'koi kul'tury (za materialamy rozkopok bilia s. Sobkivka) [Ceramics of Bilohrudivska Culture (According to excavations near Sobkivka village)]. *Arheolohiia*, vol. XVI, pp. 49–75. [in Ukrainian].
3. Berezans'ka, S.S., Titenko, H.T. (1954). Novi rozkopky pam'iatok bilohrudivs'koho typu [New excavations of sites of Bilohrudivska type]. *Arheolohiia*, vol. IX, pp. 119–131. [in Ukrainian].
4. Gerskovy'ch, Ya.P. (2007). *Subotovskoe gorody'she* [Subotiv hillfort]. Kyev: Institute of Archeology of National Academy of science of Ukraine. [in Russian].
5. Kushtan, D.P. (2013). Pivden' Lisostepovoho Podniprovia za doby pizn'oi bronzy [South Forest Steppe Dnieper in the Late Bronze Age]. *Arheologichni al'manah*, issue 29 Donets'k: «Donbas». [in Ukrainian].
6. Lysenko, S. D. (2008). Belogradovskij gorizont Malopoloveckogo arheologicheskogo kompleksa na Kievshine [Belogradovsky horizon of Malopolovecke archaeological complex in the Kyiv region]. *Revista Arheologica, serie noua*, vol. IV, 1, pp. 100–134. [in Russian].
7. Pokrovs'ka, Ye.F., Petrovs'ka, Ye.O. (1961). Poselennia kintsia epohy bronzy bilia s. Velyka Andrusivka [Settlement of the end of the Bronze Age near the village Great Andrusivka]. *Arheolohiia*, vol. XIII, pp. 129–144. [in Ukrainian].
8. Terenozhyn, A.Y. (1961). *Predskys'ky'j peryod na dneprovskom Pravoberezh'e* [The Pre-Scythian period on the Dnieper Right Bank of Kiev]. Kyev: Yzd-vo AN Ukraynskoj SSR. [in Russian].
9. Suprunenko, O.B., Sherstiuk, V.V. (2009). Doslidzhennia chornolis'koho selyshcha Yeristivka II na Kremenchuchchyni u 2008 r. [A study of the Chornolissia settlement Yeristivka II in Kremenchukh in 2008]. *Arheologichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, pp. 408–411. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 6.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ТРАДИЦІЇ БРОДЯЧОГО РЕМЕСЛА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті визначено рівень розвитку і роль ливарного ремесла на різних етапах розвитку суспільства. Виділено окремо діяльність бродячих ливарників і охарактеризовано чинники, що свідчать про їхню роботу. Традиція бродячого ремесла виникла разом із появою металургії і металообробки та існувала протягом епох енеоліта, бронзи і раннього залізного віку.

Ключові слова: бродячі ливарники, ливарні форми, металургійне виробництво, бронзоліварне ремесло, скарби ливарників, поховання ливарників.

Початок доби міді визначив цілий ряд характерних ознак ремісничої діяльності, пов'язаної із цим металом. У зв'язку із високою технологічністю виробничого процесу, ми не можемо назвати це ремесло домашнім навіть для його початкового періоду, як, наприклад, ткацтво, гончарство, обробку дерева тощо. Слід також наголосити, що на відміну від інших, більш ранніх, ремесел, розвиток металургії зумовив черговий суспільний розподіл праці. Ще й зараз ведуться дискусії щодо характеру

і темпів освоєння людиною першого металу та способів його обробки. Проте зрозуміло, що уже перші відомі нам мідні речі були виготовлені майстрами із професійними навичками і, ймовірно, ливарники стояли осторонь від решти населення та не були зайняті в інших галузях господарської діяльності. Більше того, як свідчать етнографічні дані, металургів, ковалів, ливарників побоювались, їх уникали, а їхня робота і вони самі були оточені забобонами і прикметами.

Але і в середовищі металургів послідовно відокремлювались більш вузькі спеціалісти, тобто відбувався подальший розподіл праці. Є.М. Черних відновлює схему еволюції металургійного виробництва, запропоновану Р. Форбесом, за якою на першому етапі металург одноосібно виконував усі операції – від видобутку руди до виготовлення мідних виробів, тобто він був універсалом. З часом майстри стали поділятися на гірників, які виявляли родовища та добували руду, і на металургів, що займалися виплавкою металів і подальшим виготовленням готових виробів. А вже із цих металургів виділяються плавильники (виплавляли мідь із руди і розповсюджували мідь у товарних зливках) і ливарники-ковалі (виготовляли готову продукцію). У середовищі ливарників у результаті розподілу праці з'явилися вузькі спеціалісти по виготовленню конкретних речей – зброя, посуд, прикрас тощо. При цьому можна спостерігати і зворотний процес – універсалізацію майстрів металургійної справи по виготовленню готової продукції. Такі спеціалісти-універсали працювали на виїзді, виготовляли будь-яку продукцію, виконували всі операції з металом. Тобто, по суті, це бродячі майстри [12, с. 191]. Єдине, в чому не можна погодитись із Р. Форбесом, це те, що бродячий майстер буде поєднувати такі операції, як виплавка металу із руди і виготовлення готової продукції. Більш допустимо, що він працював із товарними зливками, які одержував від гірника-металурга. Важко уявити, що рудокоп, отримавши із добутої руди метал, покине родовище і піде мандрувати на далекі відстані, задовольняючи потреби населення, яке траплялося на його шляху.

Згідно із цією схемою можна узгодити етапи розповсюдження металу на території Євразії. Найдавніші мідні вироби були виявлені в Малій Азії на східноанатолійському поселенні Чайоню-Тепезі (датувались кінцем VIII – початком VII тис. до н. е. [16, р. 37]), а потім у двох похованнях VII тис. до н. е. під будинком на поселенні Чатал-Гойюк у Центральній Анатолії [18, р. 37]. Як відомо, на Малоазійському нагір'ї містяться багаті поклади марганцевих, молібденових, мідних і поліметалічних руд, які розроблялись у давнину. Тобто, місцева металургія енеолітичного часу була забезпечена власною сировинною базою. Ймовірно, у Малій Азії на початковій фазі працювали майстри-універсали, які виконували всі операції – від видобутку руди до виготовлення речей.

У Південно-Східній Європі найдавніші вироби з міді знайдені у Сербії і датуються вони V тис. до н. е. [1, с. 167]. Відзначаючи певний хронологічний розрив між металевими знахідками Близького Сходу і Балкан, Н.В. Риндіна вважає, що металургійний досвід у Південно-Східній Європі має автохтонний характер [11, с. 29]. Із цим можна погодитись, оскільки на Балканах металурги були забезпечені місцевою сировиною, а найдавніші гірничі розробки тут були виявлені на родовищі Аі-Бунар у Болгарії.

На території України власних покладів міді немає, а знахідки перших металевих речей пов'язані з трипільською культурою. Це понад 600 виробів, які представлені дрібними знаряддями праці: гачками, шилами та пробійниками, теслами та втульчастими сокирами; прикрасами (намистинами, підвісками, шпильками, бляшками, антропоморфними амулетами). 493 вироби походять із скарбів (Карбун, Аріушд, Хебешести), 120 виявлені на поселеннях і 10 є випадковими знахідками біля поселень. Найбільш репрезентативні в цьому відношенні поселення Лука-Врублівецька, Берново-Лука, Олександрівка, Нові Русешти, Кельменці [8, с. 220].

Хронологічно і за типологічними характеристиками цей матеріал близький речам із Сербії і Болгарії, що традиційно пояснювалося балканськими витоками трипільської культури або експортом. Але кам'яні ковадла і молоти, знахідка відкритої ливарної форми з каменю на поселенні Олександрівка [2, с. 19], тиглів у Хебешестах [19, с. 382, таб. СХІ, 3, 8–12], мідних пробійників із Троянова і Луки-Врублівецької, мідних стрічок, з яких робили намистини, стрижнів, з яких виготовляли знаряддя праці, на перший погляд, яскраво свідчать про обробку металу на місцях. Н.В. Риндіна навіть виділяє деякі типи шпильок із Олександрівки та долота-тесла типу Кукутені, які, на її думку, мають місцеве походження. Місцеві риси, на думку дослідниці, виділяються і у технології відливання у горизонтальних формах заготовок з наступною їхньою проковкою і вигинанням пронизок [11, с. 129].

Але при цьому нам невідомі металургійні майстерні або окремі спеціальні металургійні печі. Цей факт, як правило, не тлумачився для висновків про місцеву металообробку, достатньо було знахідок ливарних форм, інших інструментів або відходів металургійного виробництва. Звичайно, можна розраховувати на майбутні знахідки, але останнім часом трипільські пам'ятки досліджуються досить активно широкими площами, тому відсутність майстерень, до певної міри, виглядає закономірністю. І пояснити це можна роботою на трипільських поселеннях майстрів не місцевих, а вихідців із Балканської гірничо-металургійної області. Тобто на пам'ятках трипільської культури працювали бродячі (мандрівні) металурги, які, можливо, навіть не мали постійного місця проживання. Відсутність же майстерень із плавильними горнами і специфічним культур-

ним шаром можна пояснити облаштуванням останніх за межами поселень для запобігання пожежам.

З настанням доби бронзи, разом із ускладненням технологічних прийомів обробки металу, з'являються яскраві ритуальні ознаки ремісничої діяльності. Насамперед, це поховання ливарників, супроводжені аксесуарами бронзоліварного ремесла – ливарними формами, тиглями, ковальськими інструментами. У Азово-Чорноморській зоні для катакомбної культури А.І. Кубишев і А.Л. Нечитайло, наприклад, відзначають близько сорока таких поховань [6, с. 7] і, що характерно, поблизу не виявлено пам'яток осілого побуту – поселень, городищ або навіть і тимчасових стоянок. Для доби міді ми не знаємо таких поховань, але ж для трипільської культури взагалі характерна відсутність могильників.

Починаючи з середнього бронзового віку, стають характерними скарби ливарників і майстерні, також не пов'язані з конкретними населеними пунктами або ремісничими центрами. У 60-ті рр. XX ст. О.М. Лесков, картографувавши такі скарби ливарників у Північному Причорномор'ї, виділив північночорноморський осередок кольорової металообробки пізньобронзового віку [7, с. 143]. Із близько тридцяти відомих цьому автору скарбів і майстерень, тільки красномаяцька і волоська майстерні розташовувались у ремісничих центрах. Але ж при цьому наявність таких ремісничих центрів зовсім необов'язкова, адже під осередком металообробки ми розуміємо не окрему пам'ятку з майстернею, а регіон схожого виробництва виробів з єдиними типологічними, хіміко-металургійними характеристиками і єдиною технологією виробництва. Тобто це зона діяльності майстрів, які отримували метал із одних родовищ, використовували однакові прийоми і виготовляли однотипні речі. Іноді осередок може характеризувати металургійне виробництво на території проживання населення декількох археологічних культур. Виходячи з цих умов, Є.М. Черних для доби середньої і пізньої бронзи виділяє три осередки металообробки, які забезпечували металевими виробами населення практично всієї території України. Особливо активно металурги цих осередків діяли у басейнах великих річок [13, с. 175].

Ми неодноразово згадували знахідку стулки ливарної форми для відливання кельтів і тесел, характерних для зрубної культури, на поселенні східнотшинецької культури Зазим'я, що неподалік від Києва [5, с. 118]. На перший погляд факт звичайний, але більше ніяких слідів обробки металів ні на цьому поселенні, ні на інших пам'ятках цієї культури не відомо.

На Лівобережжі Дніпра в кінці доби бронзи мешкали племена бондарихинської культури, власна металообробка яких була розвинена дуже слабо, а населення цього регіону знаходилося у сфері впливу завадово-лобойківського осередка металообробки. Унаслідок цього металеві вироби з цієї території знаходять чисельні аналогії в самих віддалених точках Європи. Наприклад, кельти і

ливарні форми, аналогічні знайденим на бондарихинських пам'ятках, виявлені у Київській і Черкаській областях, поблизу Керчі і у Молдові [13, с. 81]. На самому Бондарихинському поселенні, яке дало назву всій культурі, знайдені ливарні форми для відливання черешкових ножів, аналогічних знайденим на Дону і у Волго-Ураллі на сході, а на заході – в Румунії і Молдові [13, с. 115]. А враховуючи, що майстерні на бондарихинських поселеннях невідомі, всі перераховані факти можуть яскраво свідчити про роботу на території України в добу бронзи саме бродячих майстрів.

До кінця доби бронзи і початку раннього залізного віку відносяться тільки дві знахідки, що стосуються бронзолivarного ремесла. Це дві ливарні форми і тигель з городища Дикий Сад, яке досліджується в межах м. Миколаїв у Нижньому Побужжі [3, с. 20], і відомий новочеркаський скарб, щоправда за межами України, але до його складу входить стулка ливарної форми для відливання наконечників стріл. Відносно поселення Дикий Сад треба відзначити, що тут не виявлено бронзолivarної майстерні, а за формою списа, що відливався у ливарній формі, його населення обслуговували ливарники кардашинського осередка металообробки. Новочеркаський скарб також не пов'язаний з жодною майстернею. Тобто і для початку раннього залізного віку також характерна робота бродячих ливарників.

Кольорова металообробка скіфського часу лише недавно стала предметом спеціального дослідження. Традиційно вважалося, що виробами з бронзи скіфське населення забезпечували майстри із грецьких колоній, насамперед Ольвії. Відносно ж власної металообробки у скіфів, то також традиційно вважалося, що її просто не існує. Так, у спеціальному розділі, присвяченому бронзолivarному ремеслу скіфів, у академічному виданні «Археология Украинской ССР» автори пишуть, що майстерень, де оброблялись кольорові метали, в Скіфії не виявлено. На поселеннях зустрічаються тільки **незначні** (виділено автором – С.О.) сліди металообробки: лячки, тиглі, зливки і краплі міді, браковані вироби, ливарні форми. Техніка обробки металів вивчається тільки по готовим виробам. Що стосується золота, срібла і електра, з яких виготовлялись посуд, елементи зброї, кінської упряжі і особисті прикраси, то пов'язані з ними ремесла з кінця VI ст. до н. е. починають концентруватись в античних містах Північного Причорномор'я [4, с. 131, 132].

Дивно, що такі виразні сліди, перераховані у названому виданні, які за своєю кількістю значно перевищують античні знахідки, не справили враження на авторів указанного розділу. Крім того, коли у 1986 р. виходила з друку «Археология УССР», де було наведено оцінку скіфського ремесла В.А. Іллінської і О.І. Тереножкіна, вже були відомі і опубліковані у науковій літературі матеріали із майстерень ливарників на Більському городищі, виявлених у 1965 р. [14, с. 199] і у 1969 р. У другій з них, окрім плавильної печі і традиційного супроводжу-

ючого майстерні матеріалу, було виявлено уламки ливарної форми, в якій відливались масивні щитові умбони у вигляді лежачого оленя, аналогічного відомій блясі із кургану кінця VII ст. до н. е., дослідженого біля станиці Костромська на Кубані [15, с. 195–196, рис. 57].

Пояснюється таке відношення до скіфської металообробки тим, що в дослідженні античних і скіфських пам'яток на середину XX ст. склалась певна диспропорція. Якщо грецькі міста, хоча і з певними перервами, всебічно досліджувались, починаючи з рубежу XVIII–XIX ст., то культура скіфського населення епізодично вивчалась, в основному, за матеріалами поховальних пам'яток, причому переважно курганів скіфської знаті. Матеріали ж поселень і городищ порівняно мало привертати увагу дослідників. Лише на початку XX ст. на Полтавщині і Харківщині було здійснено невеликі за обсягом розвідувальні розкопки на двох скіфських городищах.

Таким чином, за довгі роки розкопок було накопичено колосальний матеріал, який дозволяв розкрити різноманітні сторони життя і діяльності населення грецьких міст Північного Причорномор'я, а побут населення лісостепової зони України лишався мало вивченим. Практично нічого не було відомо і про виробничу діяльність автохтонів. А це, у свою чергу, породило суб'єктивне відношення до грецької культури, яка розцінювалась як вирішальний фактор в історії місцевого населення, що користувалось досягненнями грецького ремесла в обмін на рабів і продукти натурального господарства.

Але сьогодні нам відомі ремісничі центри Скіфії, які свідчать про високий рівень місцевого ливарного ремесла. На кожному великому скіфському городищі відкриті рештки майстерень із інструментами, ливарними формами, тиглями, бракованими виробами, відходами виробництва. На правому березі Дніпра – це Жаботинське, Шарпівське, Мотронинське городища, поселення Грищенці, на лівому березі – городища Більське, Лихачівське, Люботинське, Коломацьке, Полкова Микитівка [9, с. 129, рис. 51]. Тобто, на відміну від грецьких колоній, металообробне ремесло у Скіфії було більш розвинене, і скіфські майстри самі забезпечували металевими виробами не тільки місцеве населення, а й грецьких колоністів, про що яскраво свідчить діяльність майстрів Ягорлицького сезонного торжища у пониззі Дніпра і чисельні варварські прикраси в ранніх шарах Березанського поселення. Типологічне розмаїття металевих речей на цих пам'ятках свідчить про діяльність тут майстрів із Подніпров'я, Балканського басейну, Північного Кавказу, Поволжя і навіть Західного Сибіру.

Останнім часом опубліковані матеріали, що свідчать про роботу бродячих майстрів на правому березі Дніпра, в басейні рр. Рось і Гнилий Тікич, де нараховується більше сорока поселень скіфського часу, розташованих, за словами автора, компактними «кущами» на відстані від 1 до 10 км від центрального городища ранньоскіфської доби на території сучасного міста Тара-

ща. На самому городищі у 1989 р. було знайдено частину глиняної ливарної форми (у двох фрагментах) для відливання бронзового штампа, на якому потім виготовлялись золоті або бронзові бляшки. На околицях поселення виявлено чисельні відходи виробництва, а також глиняну циліндричну формочку, глиняну лячку і уламок стінки казана [10, с. 514–515]. Але особливої уваги заслуговують декілька скарбів вагою до 30 кг кожний, які складались із бронзових стрижнів довжиною в середньому 40 см і товщиною 0,5–0,7 см. На деяких є сліди рубки [10, с. 515]. Безперечно, це товарні зливки бронзи, які складали запас сировини ливарника. Ніяких слідів майстерень у регіоні не виявлено, не дивлячись на активну пошукову роботу з використанням металодетекторів. Тому із впевненістю можна говорити про роботу тут бродячих майстрів.

В.В. Романюк наводить яскраві аналогії цим знахідкам. Так, на Суботівському городищі чорноліської культури були виявлені уламки глиняних форм для відливання стрижнів прямокутних і круглих в перетині (0,5×0,5 см) довжиною 10 см. А на Більському і Мотронинському також відомі бруски овалні або прямокутні в перетині, товщиною до 0,8 см і довжиною 10 см [10, с. 516].

Предметом дискусії довгий час було поховання V ст. до н. е. в кургані Марицинського могильника біля поселення Аджигол, що неподалік від Ольвії, розкопане у 1910 р. М. Ебертом [17, s. 9, fig. 6]. Поховання було супроводжене кам'яною ливарною формою, в якій відливались бляшки у вигляді голови кошачого хижак, і це давало підставу говорити про роботу ольвійських ливарників на замовлення кочовиків. Але, беручи до уваги, що дане поховання було здійснене з дотриманням усіх ритуальних ознак посульських курганів у лісостеповому Лівобережжі, а також високий рівень розвитку металлообробки в Скіфії, можна із впевненістю говорити, що в Марицинському могильнику був похований бродячий ливарник – виходець з одного із подніпровських центрів.

Таким чином, діяльність бродячих майстрів у Причорномор'ї має глибокі традиції. Вона виникла з появою металургії та металлообробки і існувала протягом доби енеоліту, бронзи і раннього залізного віку.

ДЖЕРЕЛА

1. Богданович М. Неолитические поселения в Дивостине и протостарчевская культура. СА, 1987. № 2. С. 5–17.
2. Есипенко А.Л. Раннетрипольское поселение Александровка (по материалам разведок и раскопок 1949–1951 гг.). Материалы по археологии Северного Причерноморья. Вып. 1. Киев, 1957. С. 10–23.
3. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. Степная Троя Николаевщины. Николаев, 2009. 28 с.
4. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Материальная культура. Занятия и орудия труда. Археология Украинской ССР, Т. 2. Киев, 1986. С. 128–134.
5. Ключко В.И. Металлургическое производство в энеолите и бронзовом веке. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. Киев, 1994. С. 96–132.
6. Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. В Центры металлообработки производящего Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы). Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Киев, 1991. С. 6–21.

7. Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967. С. 143–178.

8. Ольговский С.Я. Трипольский металл в системе Балкано-Карпатской та Малоазийской металлургической провинции. Трипольська цивілізація у спадщині України. Київ, 2003. С. 219–222.

9. Ольговский С.Я. Скіфо-антична металлообработка архаичного часу. Київ, Москва, 2011. 214 с.

10. Романюк В.В. Скарби бронзових прутків Середнього Поросья. Археологія і давня історія України. Вип. 2 (31). Київ, 2019. С. 514–516.

11. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите и энеолите). Москва, 1998. 288 с.

12. Черных Е.Н. Металл – человек – время. Москва, 1972. 208 с.

13. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. Москва, 1976. 300 с.

14. Шрамко Б.А. Исследования лесостепной полосы УССР. Археологические открытия 1966 г. Москва, 1967. С. 199–201.

15. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стили. Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976. С. 194–209.

16. Braidwood R. The Early Village in Southwestern Asia. *Journal of Near Eastern Studies*. V. 32. №№ 1–2. London, 1973. С. 5–123.

17. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*. V. H. 2. Leipzig, 1913. С. 3–80.

18. Esin U. Early Copper Metallurgy at the Pre-Pottery Site of Asikli. *Reading in Prehistory. Studies presented at Haletted Cambel. Istanbul*, 1995. С. 28–56.

19. Duvîtrescu V. Hâbâşesti. Monografie arheologica. Bucureşti, 1954.

Olhovskiy S.Ya. Traditions of wandering casters on the territory of Ukraine

The article defines the level of development and the role of foundry craft at different stages of society development. Particular attention was paid to successive divisions of labor, as a result of which narrow specialists stood out – miners, metallurgists, foundry workers, among which also narrower specialists stood out – gunsmiths, jewelers, etc. The activities of vagrant craftsmen were singled out and evidence of their work was characterized. Despite the regular process of the division of labor among metallurgists, the casters, who led a mobile lifestyle, were to some extent universal. The tradition of vagrant craft along with the advent of metallurgy arose along with the advent of metallurgy and metalworking and existed throughout the Neolithic, Bronze and Early Iron Age eras. In a strange way, researchers never denied the work of vagrant craftsmen in the Neolithic – Bronze Age, but they never raised the issue of vagrant craftsmen in the early Iron Age. However, numerous artifacts allowed to do this with sufficient categorization.

Convincing evidence of the work of vagrant craftsmen in the Bronze Age was found in the burial of foundry workers, accompanied by craft accessories, as well as foundry molds and semi-finished products in settlements in the absence of stationary workshops. For the early Iron Age, only one foundry burial can be named, but quite a lot of random founding of foundry molds are known, and besides there is vivid evidence of the foundry's work in such seasonal festivities as the Yahorlytsky settlement at the mouth of the Dnieper in the VI century BC and in Kamenske settlement on the Dnieper in IV century BC. At the same time, there are many stationary workshops in Scythia now nowadays which allow talking about the developed foundry craft among the local population as opposed to ancient craft in the Greek colonies of the Northern Black Sea region.

Key words: wandering craftsmen, casting molds, metallurgical production, bronze casting craft, caster treasures, caster burials.

REFERENCES

1. Bogdanovich, M. (1987). Neolitcheskije poseleniya v Divostine i protostarchevskaya kultura. [Neolithic tribes in Divostin and Protostrachevsk culture], 2, pp. 5-7. SA. [in Russian].
2. Esipenko, A.L. (1957). Rannetripolskoe poselenie Aleksandrovka (po materialam razvedok i raskopok 1949–1951 gg.) [Early Tripolic settlement Aleksandrovka (based on the materials of investigation and excavation)]. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomorya*. [Materials concerning the archeology of the Northern Black Sea region], issue 1, pp. 10–23. Kiev. [in Russian].
3. Gorbenko, K.V., Grebennikov, Yu.S., Smirnov, A.I. (2009). *Stepnaya Troya Nikolaevschiny*. [Steppe Troya of Nikolaev region]. Nikolaev. [in Russian].
4. Ilinskaya, V.A., Terenozhkin, A.I. (1986). *Materialnaya kultura. Zanyatiya i orudiya truda*. [Material culture. Practices and tools]. *Arheologiya Ukrainy SSR* [Ukrainian USSR Archeology], vol. 2, pp. 128–134. Kiev. [in Russian].
5. Klochko, V.I. (1994). *Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite*

i bronzovom veke. [Metallurgic manufacture in Eneolite and Bronze Age]. *Remeslo epohi eneolita-bronzy na Ukraine*. [The crafts of Neolithic and Bronze Age in Ukraine]. pp. 96–132. Kiev. [in Russian].

6. Kubyshev, A.I., Nechitaylo, A.L. (1991). Tsentry metalloobrabatyivayushchego proizvodstva Azovo Chernomorskoy zony (k postanovke problemy). [Metalworking centers in Azov and Black sea regions (opening the discourse)]. *Katakombnyie kulturyi Severnogo Prichernomor'ya*. [Catacomb cultures of the Northern Black Sea region], pp. 6–21. Kiev. [in Russian].

7. Leskov, A.M. (1967). O severoprichernomorskoy ochage metalloobrabotki v epohu pozdney bronzyi. [Regarding the metalworking centers of the Northern Black Sea Region in the late Bronze Age]. *Pamyatniki epohi bronzyi yuga Evropeyskoy chasti SSSR*. [Monuments of Bronze Age of the South of the European part of the USSR], pp. 143–178. Kiev. [in Russian].

8. Olhovskiy, S.Ya. (2003). Tripil'skiy metal u sistemi Balkano-Karpat'skoyi ta Maloaziyskoyi metalurgiyanoi provintsiyi. [Tripolli metal in the system of Balkano-Carpathian and Asia Minor provinces of metalworking]. *Tripil'ska tsivilizatsiya u spadschini Ukrayini*. [Tripolli civilization in the Ukrainian heritage], pp. 219–222. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Olhovskiy, S.Ya. (2011). Skifo-antichna metalloobrobka arhayichnogo chasu. [Antique Scythian metalworking in Archaic times]. Kyiv, Moscow. [in Ukrainian].

10. Romanyuk, V.V. (2019). Skarby bronzovykh prut'kiv Serednoho Porossia. [Findings of bronze rods in the middle Ross basin]. *Arheologiya i davnnya Istoriya Ukrayini*. [Archeology and Ancient Ukrainian History], issue 2 (31), pp. 514–516. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Ryndina, N.V. (1998). Drevneyshee metalloobrabatyivayushchee proizvodstvo Yugo-Vostochnoy Evropy (istoki i razvitiye v neolite i eneolite). [Ancient metalwork manufactures of Southern-East Europe]. Moscow. [in Russian].

12. Chernyh, E.N. (1972). Metall – chelovek – vremya. [Metal. Human. Time]. Moscow. [in Russian].

13. Chernyh, E.N. (1976). Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade SSSR. [Ancient metalwork in the Soethen-West of the USSR]. Moscow. [in Russian].

14. Shramko, B.A. (1967). Issledovaniya lesostepnoy polosy USSR. [Exploration of the forest-steppe regions of the USSR]. *Arheologicheskie otkryitiya 1966 g* [Atcheological findings 1966 year], pp. 199–201. Moscow. [in Russian].

15. Shramko, B.A. (1976). Novyye nahodki na Belskom gorodische i nekotoryye voprosy formirovaniya i semantiki obrazov zverinogo stilya. [Some findings of Belskyi hill-fort and some disputes concerning semantics and images of animalistic style]. *Skifo-sibirskiy zverinyiy stil v iskusstve narodov Evrazii*. [Scythian and Siberian animalistic style in the Eurasian art], pp. 194–209 Moscow. [in Russian].

16. Braidwood, R. (1973). The early village in Southwestern Asia. *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 32, 1(2), pp. 5–123. London.

17. Ebert, M. (1913). *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. Praehistorische Zeitschrift*. V. H, 2, pp. 3–80. Leipzig.

18. Esin, U. (1995). *Early copper metallurgy at the pre-pottery site of Asikli. Reading in Prehistory. Studies presen if Halletted Cambel*, pp. 28–56. Istanbul.

19. Duvitresku, V. (1954). *Hăbășești. Monografie arheologica*. București.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903.4(477.43)

І.О.Старенький,
П.А. Болтанюк

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА БАГОВИЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ У 2019 РОЦІ (УР. НОВА ФЕРМА)

У статті висвітлюється інформація про нововідкрите у квітні 2019 року багатощарове поселення на північ від с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вдалося встановити, що пам'ятка налічує п'ять хронологічних горизонтів, а саме: трипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, пражко-корчацька культура та давньоруський час. З'ясовано, що поселення пошкоджене «чорними археологами», в деяких місцях культурний шар повністю знищений внаслідок сільськогосподарських робіт (материкова порода залягає вже на глибині 0,25–0,3 м). Частина пам'ятки сьогодні заболочена мочарами, вода з яких стікає у струмок Біла Криниця (права притока р. Баговиця), на лівому березі якого й розташоване поселення.

Ключові слова: Баговиця, поселення, археологічна розвідка, трипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, пражко-корчацька культура, давньоруський час.

У квітні 2019 року автором спільно з начальником Відділу охорони пам'яток у Хмельницькій області С.М. Шпаковським було проведено археологічну розвідку на північ від с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Нова ферма (Ферма Боярського). Тут виявлено багатощарове (п'ятишарове) поселення площею близько 12 га. На поверхні орного поля вдалося зібрати фрагменти керамічного посуду різних епох. Того ж місяця експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у складі автора, завідувача сектору «Музей старожитностей» П.А. Болтанюка та студента історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Є.Ю. Левінзона здійснено розвідку з шурфуванням. У місці невеликого кар'єру для видобування піску було зроблену зачистку, яка за польовою документацією отримала маркування шурф № 1 (координати – 48°06'30.0"N, 26°07'15.48"E). Встановлено, що верхній шар товщиною 4–6 см становив дерн, нижче нього залягав шар чорнозему з вкрапленнями обмазки потужністю 28–40 см, під яким знаходився чорно-коричневий ґрунт із вкрапленнями обмазки потужністю 32–56 см. На глибині 74–88 см від денної поверхні залягала материкова порода у вигляді піску (рис. 7). Шурф № 2 було закладено на орному полі; тут вдалося натрапити на землянку (напівземлянку?) черняхівської культури. До глибини 80 см від денної поверхні лежав шар чорнозему з вкрапленнями глиняної обмазки, нижче нього знаходився шар чистого чорнозему (рис. 7). Цікаво, що в 20 м від шурфу № 2 на підвищенні материкова порода залягала вже на глибині 25 см.

Вдалося виділити п'ять хронологічних горизонтів. Перший відноситься до періоду трипільської культури. Матеріал цього часу виявився малочисленим та сильно фрагментованим, що не дає змогу не лише визна-

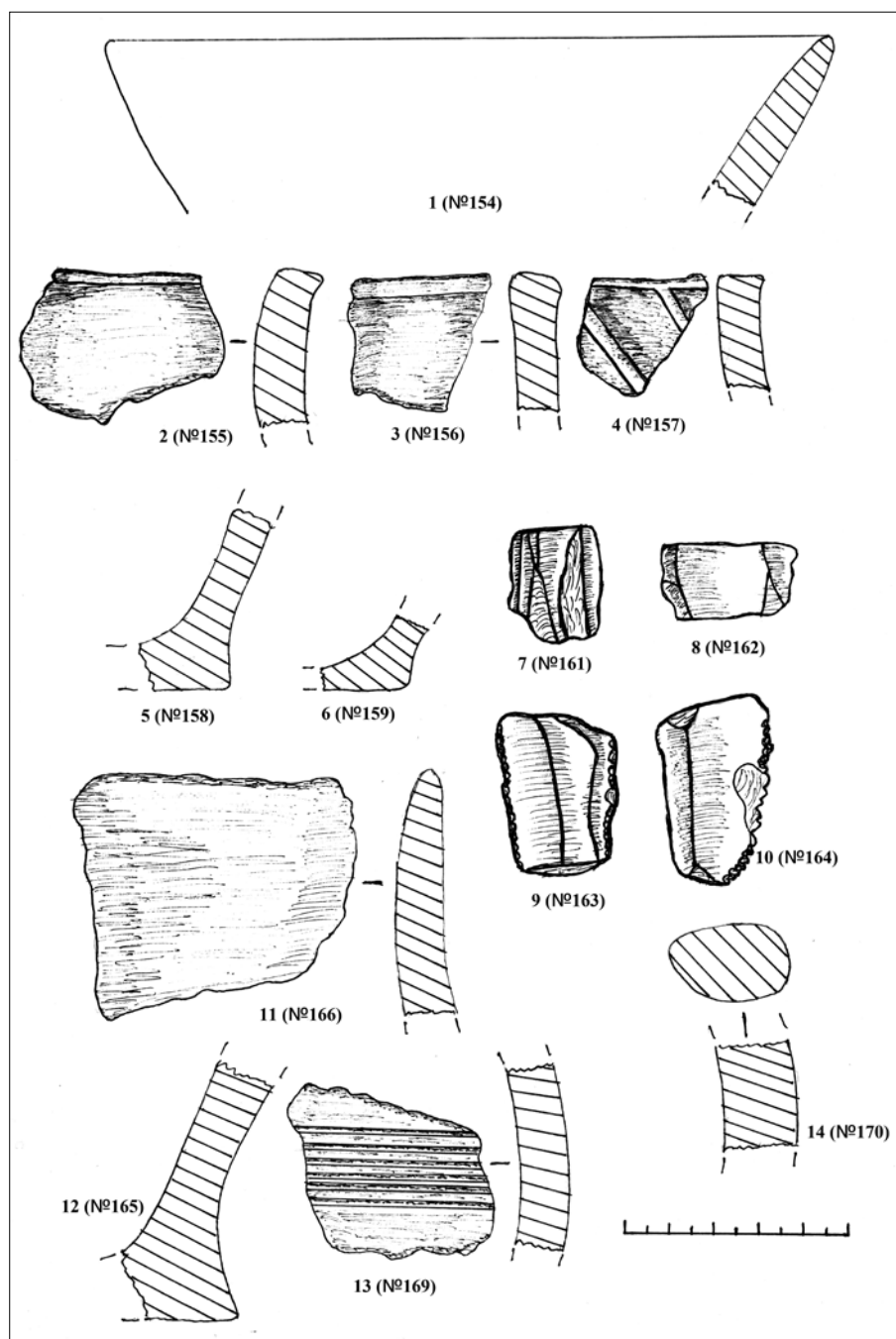

Рис. 1. Матеріали трипільської культури, раннього залізного віку, празько-корчацької культури

чити локальну групу, але й етап. Серед фрагментів керамічного посуду цього часу можемо виділити лише фрагмент вінця конічної миски діаметром 16 см із підлощеною поверхнею (рис. 1.1). До трипільського часу можемо також з великою долею вірогідності віднести і 4 крем'яні вироби:

1. ножеподібна пластина розміром $2,6 \times 1,8 \times 0,6$ см – кремій сірого кольору, спинка чотиригранна, животик прямий, з ударною хвилькою; одна зі сторін має дрібну ретуш утилізації (рис. 1.7);

2. фрагмент ножеподібної пластини розміром

$1,5 \times 2,9 \times 0,4$ см – кремій неякісний, сірого кольору з вкрапленнями білого; спинка тригранна, животик прямий (рис. 1.8);

3. фрагмент ножеподібної пластини розміром $3,4 \times 2,4 \times 0,8$ см – кремій неякісний, сірого кольору з вкрапленнями білого; спинка тригранна, дві бокових поверхні мають зубчасту ретуш (рис. 1.9);

4. серповий вкладиш розміром $4,2 \times 2,4 \times 0,7$ см – кремій молочного кольору з невеликими вкрапленнями вапняку; у поперечному перерізі вкладиш трикутний, зроблений з ножеподібної пластини, верхній край скошений; животик прямий, з ударною хвилькою; робоча сторона оснащена крупною зубчастою ретушю (рис. 1.10).

Виявлено також кілька фрагментів кераміки раннього залізного віку. На жаль, малочисленність та фрагментованість матеріалу не дають змоги впевнено віднести його до чорноліського чи ранньоскіфського часу. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого, випал нерівномірний, у тісті значна домішка крупно товченого шамоту. Інколи спостерігається додавання в якості жорстви дрібно товченого кремню. Найбільш виразними є 3 фрагменти банковидних горщиків. Один із фрагментів вінця плавно відігнутий назовні, горизонтально зрізаний (рис. 1.2); інший прямий, також горизонтально зрізаний (рис. 1.3). Найбільш цікавим виявився третій фрагмент, який також прямий і горизонтально зрізаний, але на

відмінну від попередніх зовні має два діагональних нервюра (рис. 1.4). Посуд такого типу має численні аналогії, зокрема серед посуду з курганів № 4 та № 6 у Луці-Врублівецькій [12, с. 104, рис. 1.4; с. 106, рис. 3.6, 10; с. 107, рис. 4.1, 3], поселень Залевки [11, с. 50, рис. 1.1–3], Жаботин [11, с. 53, рис. 4.1], Нагор'яни-Підмет [12, с. 103, табл. I.1–2, 5, 7–8], Галиця II [4, с. 67, рис. 2.1, 5, 7], Атаки [4, с. 69, рис. 3.5], Рестеве [4, с. 69, рис. 3.18–19], Шеїн [4, с. 69, рис. 3.12–13], Покос [4, с. 69, рис. 3.47], Непоротове [4, с. 70, рис. 4.3, 14; 6, с. 29, рис. 12.2; с. 30, рис. 13.8; с. 38, рис. 17.11 та ін.].

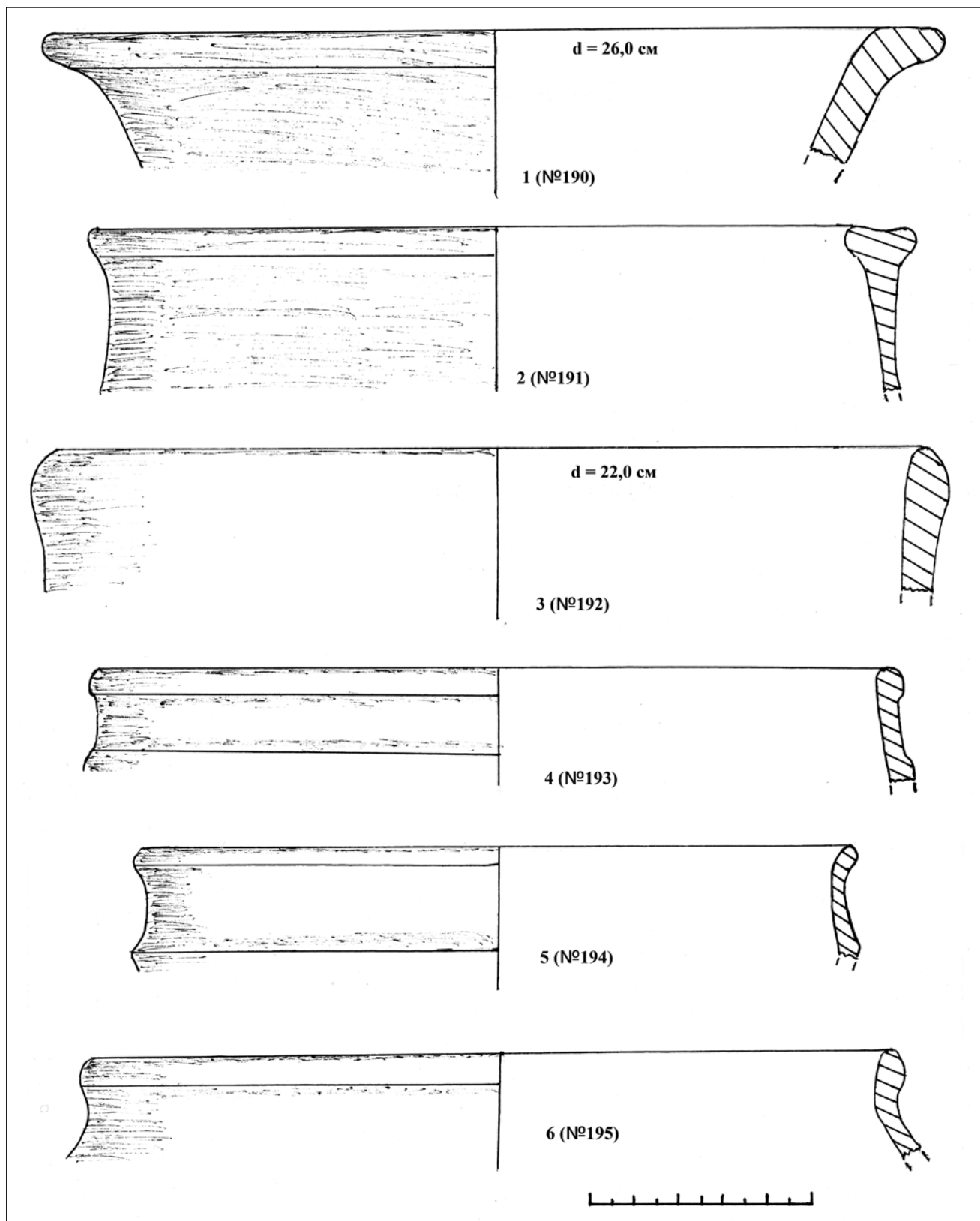

Рис. 2. Фрагменти вінець горщиків та мисок черняхівської культури

Також виявлено порівняно незначну кількість фрагментів керамічних виробів, які, ймовірно, можуть бути віднесені до пражко-корчацької культури. Серед знахідок

виділяється фрагмент вінця ліпного горщика світло-коричневого кольору (рис. 1.11), стінки посудини жовтого кольору (рис. 1.13) та ручки (рис. 1.14). Черепок ча-

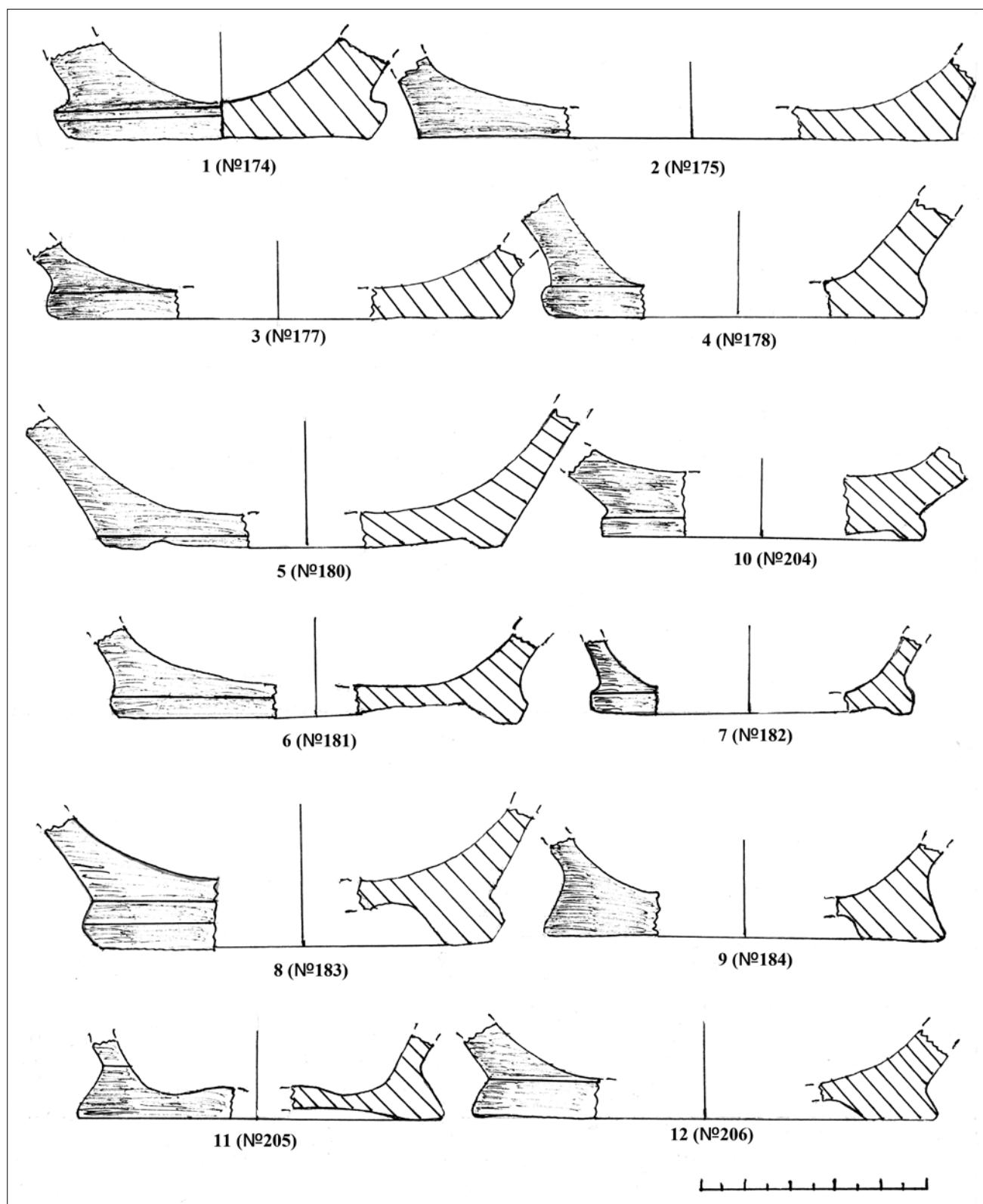

Рис. 3. Фрагменти донець горщиків та мисок черняхівської культури

сто «слоїстий», в якості спіснювача додавався товчений вапняк. Однак враховуючи незначну чисельність виявлених фрагментів, питання приналежності вище описаних знахідок до празько-корчацької культури залишає-

мо відкритим. Можливо дослідження наступних сезонів прояснять ситуацію.

Також траплялися поодинокі дрібні фрагменти кераміки давньоруського часу XII–XIII ст.

Водночас основну групу знахідок становлять матеріали черняхівської культури. Вдалося зібрати колекцію денців. Серед них виділяємо кілька типів. До першого належать прості денця (рис. 3.2), аналогії яким походять з поселень Бакота [3, с. 94, рис. 23; с. 99, рис. 28.9; с. 100, рис. 29; с. 102, рис. 31; с. 104, рис. 33], Теремці [1, с. 110, табл. XXIX.11; с. 113, табл. XXXII.13; с. 119, табл. XXXVIII.15–16], Велика Бугаївка I, Мала Солтанівка, Григорівка, Долина, Копачів I, Халеп'є, Дзвеняче, Оленівка [5, с. 72, рис. 9.11; с. 81, рис. 18.6; с. 86, рис. 23.7; с. 88, рис. 25.9–10; с. 92, рис. 29.6; с. 102, рис. 39.7, 9, 10; с. 116, рис. 53.13; с. 124, рис. 61.4–10]. До другого відносимо денця з яскраво вираженим утором та плоским денцем, які, у свою чергу, поділяються на утори трикутні (рис. 4.5), аналогії яким знаходимо на поселеннях Теремці [1, с. 111, табл. XXX.11], Борисів, Нові Безрадиці, Дзвеняче [5, с. 69, рис. 6.10, 11, 14; с. 98, рис. 35.6; с. 116, рис. 53.12] та ромбічні (рис. 3.1, 3, 4; рис. 4.2, 4), аналогії яким відомі на поселеннях Бакота [3, с. 86, рис. 15.6], Теремці [1, с. 111, табл. XXX.14–15; с. 113, табл. XXXII.12; с. 119, табл. XXXVIII.8–9, 17–19], Борисів, Велика Бугаївка I, Велика Вільшанка I, Гребінки, Рославичі I, Застугна, Копачів I, Халеп'є, Черняхів [5, с. 69, рис. 6.12; с. 72, рис. 9.4; с. 73, рис. 10.9; с. 79, рис. 16.14; с. 83, рис. 20.11; с. 91, рис. 28.2; с. 92, рис. 29.5, 7; с. 102, рис. 39.8, 11; с. 103, рис. 40.9–10]. До наступного типу належать денця з увігнутим дном (рис. 3.11). Денця аналогічної форми відомі на поселеннях Бакота [3, с. 96, рис. 25; с. 100, рис. 29], Теремці [1, с. 119, табл. XXXVIII.4], Велика Бугаївка I, Велика Вільшанка I, Застугна [5, с. 72, рис. 9.10; с. 73, рис. 10.5, 7, 10; с. 91, рис. 28.3, 6]. Найбільшу групу становлять денця на кільцевому піддоні з трикутним (рис. 3.9, 12), аналогії яким походять з поселень Бакота [3, с. 100, рис. 29], Теремці [1, с. 113, табл. XXXII.16], Григорівка, Оленівка [5, с. 85, рис. 22.6; с. 124, рис. 61.13] та ромбічним утором (рис. 3.6–8, 10; рис. 4.1, 3), денця схожої форми зафіксовані на поселеннях Бакота [3, с. 100, рис. 29; с. 102, рис. 31; с. 104, рис. 33], Теремці [1, с. 110, табл. XXIX.10; с. 113, табл. XXXII.17–20; с. 119, табл. XXXVIII.5], Черепин [1,

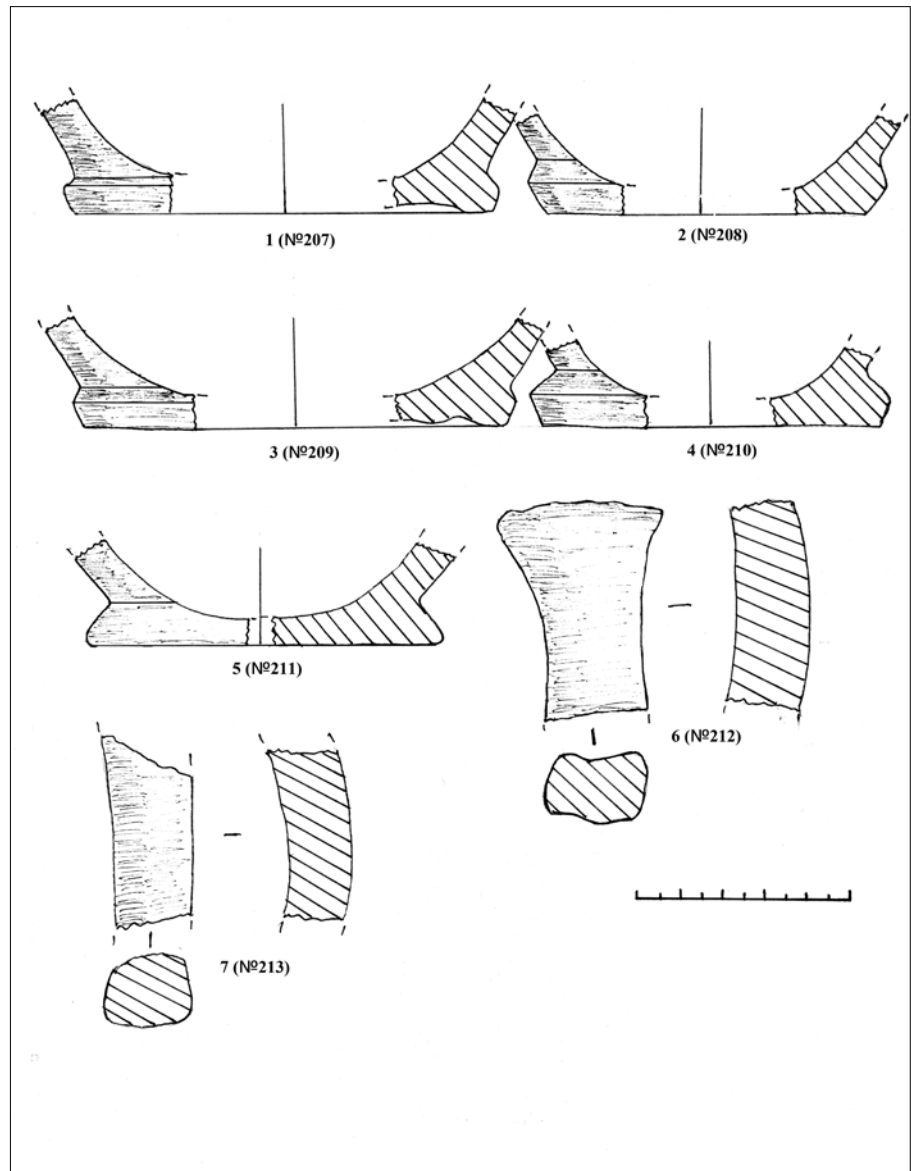

Рис. 4. Фрагменти денців та ручок посуду черняхівської культури

с. 77, рис. 20.16], Велика Вільшанка XI, Гребінки, Рославичі I, Григорівка, Долина, Обухів XIV [5, с. 75, рис. 12.6, 8; с. 79, рис. 16.12; с. 83, рис. 20.10; с. 85, рис. 22.11; с. 88, рис. 25.6, 11; с. 100, рис. 37.1–2], або без нього (рис. 3.5), аналогії з поселення Оленівка [5, с. 124, рис. 61.16].

Значну частину знахідок становили фрагменти горщиків. Абсолютна більшість із них мали сірий колір, зрідка жовтий, тісто піщисте, поверхня шерехата. Серед зібраних фрагментів не було виявлено ліпних. Одна зі знахідок мала старанно загладжену поверхню. Вінце вертикальне, потовщене, горизонтально зрізане, з невеликою борозенкою на торці (рис. 2.2). Аналогічні форми посуду походять з поселень Теремці [1, с. 119, табл. XXXVIII.27; с. 129, табл. XLIX.15], Борисів, Велика Солтанівка IV, Тараща, Обухів I [5, с. 69, рис. 6.7; с. 78, рис. 15.3; с. 113, рис. 50.3; с. 233, рис. 11.4]. Ще один фрагмент вінця горщика має лощену поверхню. Вінце пряме, потовщене, заокруглене (рис. 2.3).

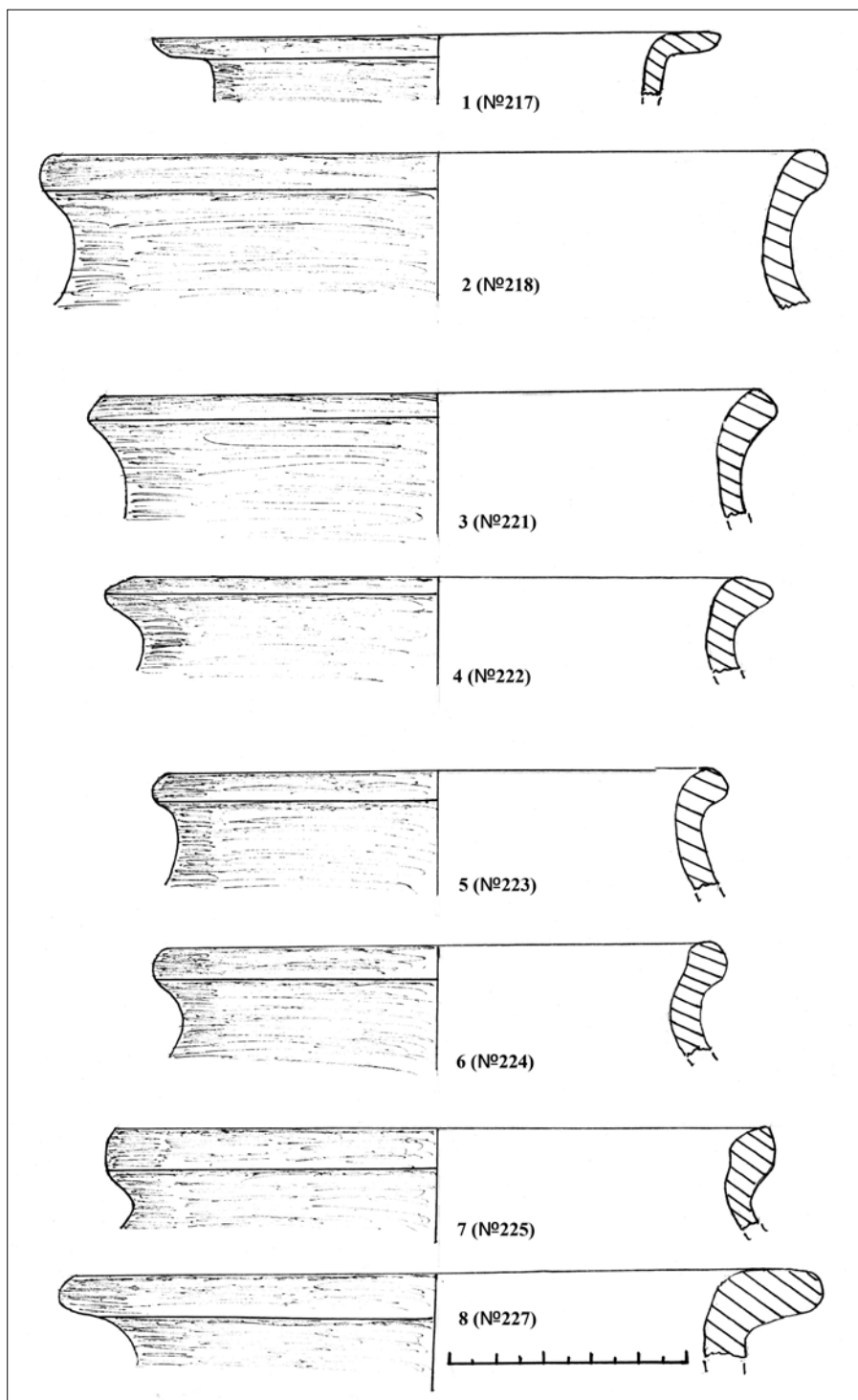

Рис. 5. Фрагменти вінець черняхівського посуду

Аналогії таким формам вінець знаходимо на поселенні Бакота [3, с. 88, рис. 17.2, 9], Комарів [8, с. 47, рис. 4.14] на Середньому Дністрі, Антонівка II, Велика Солтанівка IV на Київщині [5, с. 77, рис. 14.4; с. 108, рис. 45.12]. Наступний фрагмент належить горщику діаметром 12 см. Черепок сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. Вінець горизонтально відігнуте назовні, потоншене, край трикутний (рис. 5.1). Аналогічні профілі вінець горщиків

рис. 4.15] на Середньому Дністрі, Велика Солтанівка IV, Крушинка, Халеп'є, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині [5, с. 76, рис. 13.6, 10; с. 80, рис. 17.4; с. 102, рис. 39.4; с. 143, рис. 6.3; с. 237, рис. 15.12–13], Черкаси [7, с. 200, рис. 2.3]. Окрему групу становлять фрагменти горщиків сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. Вінець плавно відігнуте назовні, потовщене, з трикутним виступом назовні (рис. 5.4, рис. 6.2). Різновидом цього

знайдені на поселеннях Бакота 3, с. 95, рис. 24], Григорівка, Малі Дмитровичі IV, Обухів I [3, с. 85, рис. 22.2; с. 97, рис. 34.3; с. 237, рис. 15.4; с. 243, рис. 21.11]. Два фрагменти вінець горщиків мають діаметр 12 та 16 см. Черепок сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. Вінець плавно відігнуте назовні, потовщене, округле (рис. 5.2, 5; рис. 6.1, 7). Численні аналогії таким профілям вінець знаходимо на поселеннях Бакота [3, с. 82, рис. 10.1; с. 92, рис. 21; с. 95, рис. 24; с. 99, рис. 28.3, 8; с. 100, рис. 29; с. 118, рис. 47.2, 5, 8, 10], Теремці [1, с. 110, табл. XXIX.12; с. 112, табл. XXXI.8, 10; с. 113, табл. XXXII.7, 8, 22; с. 119, табл. XXXVIII.29, 31, 33, 35–36; с. 129, табл. XLIX.13–14], Устя [2, с. 62, рис. 23.2; с. 134, рис. 54], Комарів [8, с. 47, рис. 4.12; с. 49, рис. 5.7; 9, с. 170, рис. 5.20, 30], Рогізна [1, с. 80, рис. 24.8], Рашків II [1, с. 85, рис. 28.2, 8] на Середньому Дністрі, Хлопків, Глеваха [10, с. 27, рис. 6.5–6], Рославичі, Малі Дмитровичі IV, Дзвеняче, Мотовилівська Слобідка VII, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині [5, с. 83, рис. 20.4; с. 97, рис. 34.10; с. 116, рис. 53.3с. 123, рис. 60.1; с. 143, рис. 6.2, 4, 9; с. 237, рис. 15.2, 14; с. 238, рис. 16.6; с. 239, рис. 17.5–6, 11], Черкаси [7, с. 200, рис. 2.4, 7; с. 202, рис. 4.6], Пряжів [2, с. 53, рис. 20.7], Черепин [1, с. 77, рис. 20.9, 11, 13]. Також трапляються фрагменти вінець горщиків із плавно відігнутим назовні, потовщеним, косо зрізаним назовні вінцем (рис. 5.3). Аналогії до них походять з поселень Бакота [3, с. 104, рис. 33], Теремці [1, с. 119, табл. XXXVIII.13; с. 119, табл. XXXVIII.30], Комарів [8, с. 47,

типу являються вінця із заокругленим краєм (рис. 5.8). Аналогічні форми зустрічаємо на поселеннях Бакота [3, с. 94, рис. 23.1; с. 95, рис. 24; с. 97, рис. 26.8], Теремці [1, с. 113, табл. XXXII.9–10; с. 119, табл. XXXVIII.14], Комарів [9, с. 170, рис. 5.21] на Середньому Дністрі, Малі Дмитровичі IV, Петровське II, Обухів I на Київщині [5, с. 97, рис. 34.4; с. 111, рис. 48.2; с. 237, рис. 15.4; с. 243, рис. 21.11]. Ще один фрагмент вінця горщика сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. У тісті домішка дрібно товченого вапняку. Вінце плавно відігнуте назовні, потовщене, округле. З внутрішньої сторони невелика бровка під накривку (рис. 5.6). Аналоги таким типам горщиків зустрічаємо в Теремцях [1, с. 119, табл. XXXVIII.22]. Зрідка також трапляються фрагменти з плавно відігнутим назовні, потовщеним, ромбічним вінцем (рис. 5.7). Аналогії відомі на поселеннях Бакота [3, с. 96, рис. 25], Теремці [1, с. 116, табл. XXXV.29], Комарів [9, с. 170, рис. 5.27] на Середньому Дністрі, Халеп'є, Обухів I на Київщині [5, с. 102, рис. 39.3; с. 237, рис. 15.10]. Ще один тип горщиків має вінце Т-подібної форми (рис. 6.3). Аналогічне профілювання вінців горщиків зустрічаємо на поселеннях Бакота [3, с. 84, рис. 13.3], Теремці [1, с. 116, табл. XXXV.26; с. 119, табл. XXXVIII.34; с. 124, табл. XLIII.7; с. 127, табл. XLVII.11], Комарів [9, с. 170, рис. 5.25] на Середньому Дністрі, Борисів, Велика Вільшанка I, Велика Мотовилівка II, Велика Снітинка II, Обухів I на Київщині [5, с. 69, рис. 6.8; с. 73, рис. 10.6; с. 107, рис. 44.10; с. 118, рис. 55.5; с. 232, рис. 10.4], Черкаси [7, с. 203, рис. 5.3], Черепин [1, с. 77, рис. 20.10]. Отже, за типом профілю вінця на поселенні зустрічаються щонайменше 9 різновидів горщиків.

Другу велику групу знахідок кераміки становлять фрагменти мисок. Зокрема знайдено фрагмент вінця миски діаметром 26 см. У тісті домішка дрібно товченого вапняку. Поверхня миски лощена. Вінце різко відігнуте назовні, горизонтально зрізане (рис. 2.1). Схожі за профілюванням вінця вироби походять з поселень Жуківці I, Малополовецьке II, Обухів I [5, с. 90, рис. 27.2; с. 149, рис. 12.7;

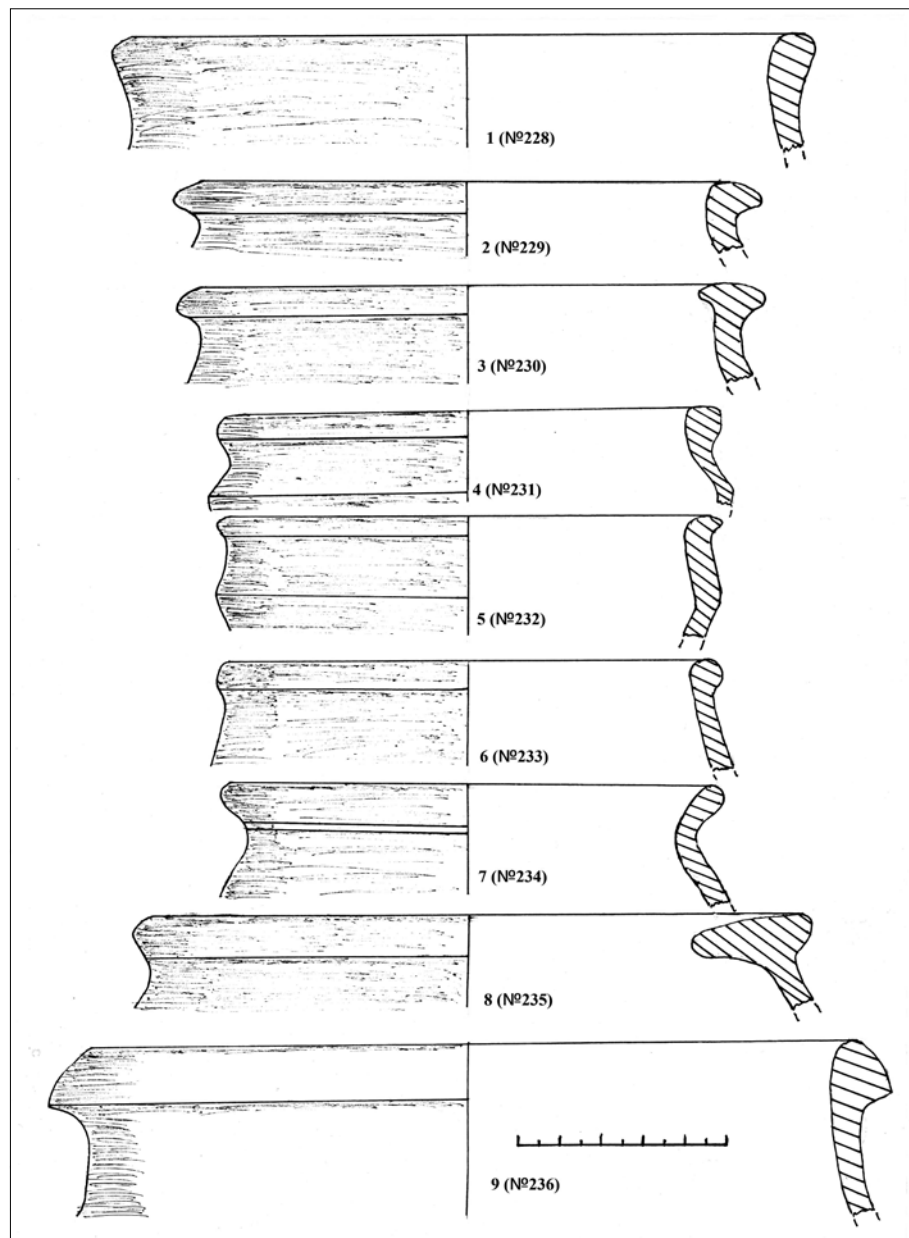

Рис. 6. Фрагменти вінця черняхівського посуду

с. 236, рис. 14.7; с. 265, рис. 43.4, 7, 10]. Інший уламок належить мисці діаметром 18 см. Поверхня лощена. Вінце пряме, округле, потовщене, зовні утворює рельєфний валик. Ще один рельєфний валик на тулубі миски (рис. 2.4). Аналогічні за профілем вінця миски знайдені на поселеннях Велика Солтанівка IV, Малополовецьке II, Обухів I [5, с. 78, рис. 15.8, 11; с. 145, рис. 8.7; с. 242, рис. 20.8], Черкаси [7, с. 201, рис. 3.6]. Ще два фрагменти вінця мисок діаметром 16 та 18 см. Поверхня лощена. Вінце злегка відігнуте назовні, округле. Зовні на тулубі яскраво виражений кутастий залом (рис. 2.5–6). Численні аналогії знаходимо на поселеннях Бакота [3, с. 88, рис. 17.1; с. 102, рис. 31], Теремці [1, с. 119, табл. XXXVIII.2; с. 120, табл. XXIX.3; с. 129, табл. XLIX.14], Устя [2, с. 134, рис. 54], Комарів [9, с. 170, рис. 5.3, 6] на Середньому Дністрі, Дерев'яна,

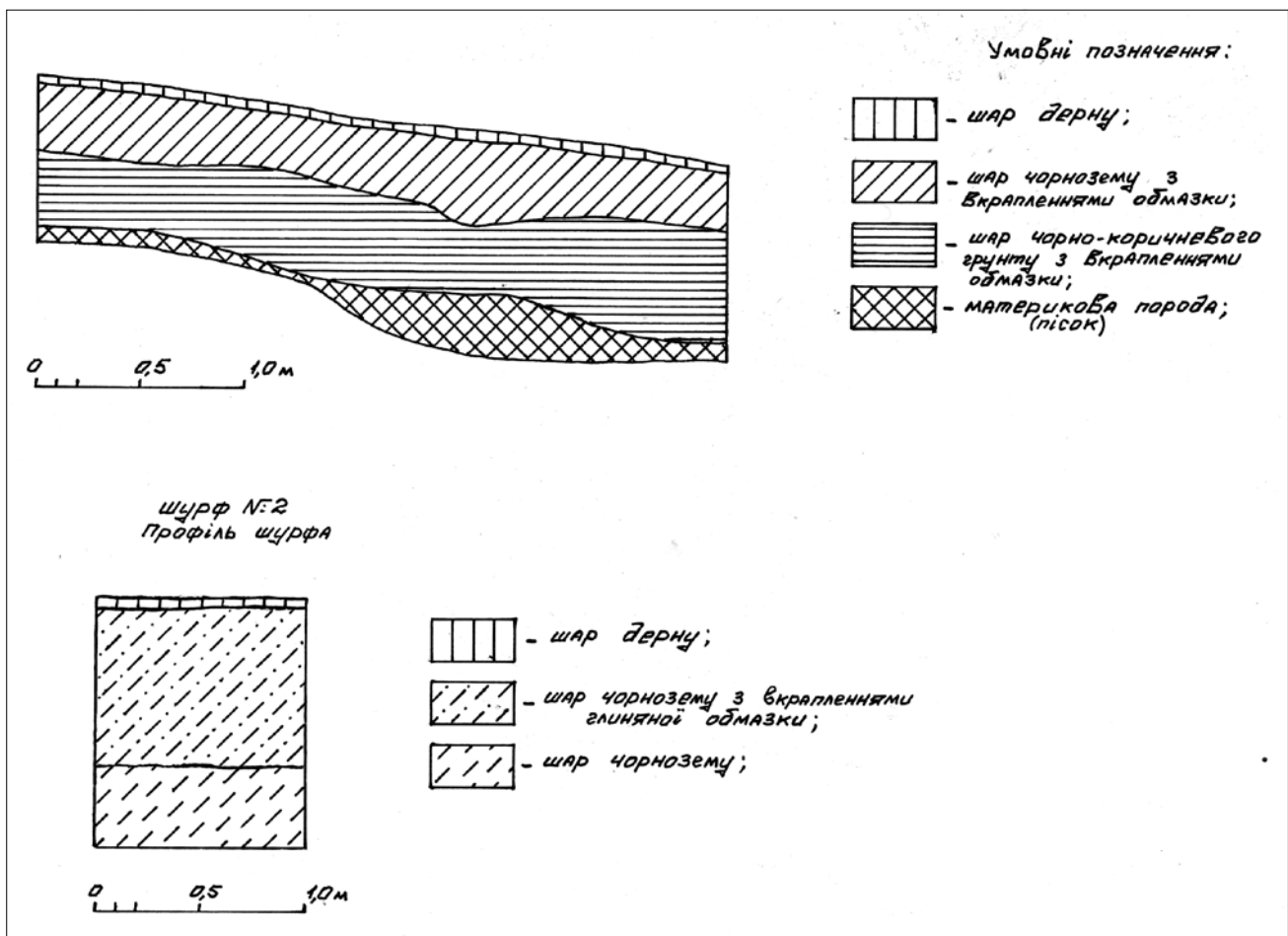

Рис. 7. Стратиграфія шурфів № 1 і № 2

Велика Бугаївка [10, с. 28, рис. 7.1, 5, 7], Васильків IV, Велика Солтанівка IV, Петрівське II, Тараща, Оленівка, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині [5, с. 70, рис. 7.3; с. 76, рис. 13.9; с. 77, рис. 14.7; с. 111, рис. 48.3; с. 114, рис. 51.4; с. 124, рис. 61.12; с. 145, рис. 8.5; с. 242, рис. 20.9, 11], Черкаси [7, с. 201, рис. 3.7; с. 203, рис. 5.6; с. 205, рис. 7.8]. Ще один фрагмент сіролощеної миски має діаметр 12 см, плавно відігнуте назовні вінце, валикоподібно потовщене, округле. На тулубі кутастий залом (рис. 6.4). Аналогічні профілі мисок зустрічаємо на поселенні Обухів I [5, с. 242, рис. 20.8]. Окрім того фрагмент вінця сіролощеної миски діаметром 12 см. Вінце горизонтально відігнуте назовні, потоншене, край трикутний. На тулубі кутастий залом (рис. 6.5). Аналогії відомі на поселеннях Комарів [9, с. 170, рис. 5.1, 7] на Середньому Дністрі, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині [5, с. 149, рис. 12.5; с. 236, рис. 14.4; с. 242, рис. 20.11]. Отже, серед знахідок можемо виділити 5 типів сіролощених мисок.

Також знайдено фрагмент вінця піфоса (рис. 6.9), уламки вінця глеків, шматок скляного кубка та фрагменти стінок світлоглиняних амфор.

Отже, на північ від села Баговиця в урочищі Нова ферма (Ферма Боярського) знаходиться багатощарове поселення, яке, ймовірно, має п'ять хронологічних горизонтів,

що представляють трипільську культуру, ранній залізний вік, черняхівську культуру, празько-корчацьку культуру та давньоруський час. Поселення розташоване переважно на лівому березі струмка Білка Криничка – правої притоки річки Баговиця. У давнину ця територія, ймовірно, мала складний рельєф, адже численні знищені сільськогосподарськими роботами яри проглядаються на місцевості досі. Відносно незначна частина поселення заболочена. Більшість його території розорюється. Місцями культурний шар повністю знищений. Окрім того помітні численні сліди діяльності «чорних археологів». Незважаючи на це, дослідження на пам'ятці можуть дати цінний матеріал для вивчення археології Середнього Подністров'я.

ДЖЕРЕЛА

1. Баран В. Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. Київ : б/в, 1998. 134 с.
2. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V століть н. е. Київ : Київський поліграфічний комбінат, 1972. 180 с.
3. Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр поділізнавства, 1994. 362 с.
4. Гуцал А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968–1969 рр.). Археологія. 1979. Вип. 31. С. 65–75.
5. Кравченко Н. М., Петраускас О. В., Шишкін Р. Г., Петраускас А. В. Пам'ятники археології позднееримського времени Правобережной Киевщины. Київ : КНТ, 2007. 456 с.

6. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 1998. 224 с.
7. Куштан Д. П., Петраускас О. В. Могили чорняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.). *Oium*. 2011. Вип. 1. С. 178–232.
8. Петраускас О. В., Коваль О. А. Житло з ранньослов'янськими елементами на чорняхівському поселенні біля Комарова. *In Sclavenia terra*. 2016. Вип. 1. С. 41–57.
9. Петраускас О. В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Oium*. 2014. Вип. 4. С. 165–184.
10. Петраускас О. В. Могили та поселення чорняхівської культури Велика Бугайка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 2018. № 2. С. 22–41.
11. Покровська Є. Ф. Поселення VIII–VI ст. до н. е. на Тясмині. *Археологія*. 1952. Вип. 7. С. 43–65.
12. Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*. 1954. Вип. 9. С. 98–105.

Starenkiy I. O., Boltaniuk P. A. Archaeological exploration in the vicinity of the village of Bahovitsa, Kamianets-Podilskyi district, in 2019 (New Farm Tract)

The article highlights the results of archaeological excavations at a newly discovered settlement north of the village of Bahovitsa, Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region in the New Farm (Boiarskyi Farm) tract. The settlement was opened in April 2019 and surveyed by the Kamianets-Podilskyi Archaeological Expedition of the State Historical Museum-Reserve (trial trenching was held by Ihor Starenkiy, Petro Boltaniuk, Evhenii Levinson). It was established that the settlement is multilayered and has five chronological horizons: Trypillian culture, early Iron Age, Cherniakhiv culture, Prague-Korchak culture and Old Rus period of 12–13 centuries. The settlement is located mainly on the left bank of the Bila Krynychka Stream – the right tributary of the Bahovitsa River. In ancient times, this area probably had a difficult terrain, as numerous ravines destroyed by agricultural work are still visible in the area. A relatively small part of the settlement is wetland. Most of its territory is ruined. In places, the cultural layer is completely destroyed. In addition, there are numerous traces of the activities of “black archaeologists”. Trypillian culture is represented by small fragments of ceramics and flint tools. Actually, this did not allow us to determine the stage and the local group. Several fragments of early Iron Age pottery were also found. Unfortunately, the small size and fragmentation of the material do not make it possible to assign it to Cherniakhiv culture or Early Scythian times. A relatively small number of fragments of ceramic products, which can probably be attributed to Prague-Korchak culture, as well as single fragments of ceramics of ancient times, were also found. At the same time, most of the material found is attributed to Cherniakhiv culture in the chronological framework of its highest development (3 – the first half of the 5th century). The finds are represented by fragments of pots, bowls, jugs, pithos, a glass cup.

Key words: Bahovitsa, settlement, archaeological exploration, Trypillian culture, early Iron Age, Cherniakhiv culture, Prague-Korchak culture, ancient Rus time.

REFERENCES

1. Baran, V. D. (1998). *Slovianske poselennia seredyny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri*. [Slavic settlement of the mid-first millennium AD near the village Teremtsi on the Dniester]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vynokur, I. S. (1972). *Istoriia ta kultura cherniakhivskykh plemen Dnistro-Dniprovskoho mezhyrichchia II–V stolit n. e.* [History and culture of Cherniakhiv tribes of the Dniester-Dnieper inter-rivers II–V centuries BC.]. Kyiv: Kyivskyi polihrafichnyi kombinat. [in Ukrainian].
3. Vynokur, I. S., Horishnyi, P. A. (1994). *Bakota. Stolitsia davnorusskogo Poryz'ia*. [Bakota. The capital of the Old Russian Lowerlands]. Kamianets-Podilskyi: Tsentr podillieznastva. [in Ukrainian].
4. Hutsal, A. F. (1979). *Novi pamiatky rannoho zaliznogo viku v Serednomu Podnistrovi (rozvidky 1968–1969 rr.)* [New Early Iron Age monuments in the Middle Podnistrovia (exploration 1968–1969)]. *Arkheolohiia*, issue 31, pp. 65–75. [in Ukrainian].
5. Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. G., Petrauskas, A. V. (2007). *Pamiatky arkheologiy pozdnerymskogo vremeni Pravoberezhnoi Kyevshchyny* [Monuments of archeology of the late Roman time of the Right-Bank of Kiev region]. Kyiv: KNT. [in Russian].
6. Krushelnyska, L. I. (1998). *Chornoliska kultura Serednoho Prydnistrov'ia*. [Chornoliska culture of Middle Prydnistrov'ia]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Kushtan, D. P., Petrauskas, O. V. (2011). *Mohylnyk cherniakhivskoi kultury Cherkasy-Tsentr* (za materialamy rozkopok 2000–2003 rr.) [Cherniakhiv Culture Cemetery Cherkasy Center (based on excavations from 2000–2003)]. *Oium*, issue 1, pp. 178–232. [in Ukrainian].
8. Petrauskas, O. V., Koval, O. A. (2016). *Zhytlo z rannoslovianskymy elementamy na cherniakhivskomu poselenni bilia Komarova* [Housing

with early Slavic elements in Cherniakhiv settlement near Komarov]. *In Sclavenia terra*, issue 1, pp. 41–57. [in Ukrainian].

9. Petrauskas, O. V. (2014). *Deiaki pidsumky doslidzhen kompleksu pamiatok piznorymskoho chasu bilia s. Komariv*. [Some results of a study of the Late Roman Monuments near the village Komariv]. *Oium*, issue 4, pp. 165–184. [in Ukrainian].

10. Petrauskas, O. V. (2018). *Mohylnyk ta poselennia cherniakhivskoi kultury Velyka Buhayka v systemi starozhytnosti Serednoho Podniprov'ia* [The burial ground and settlement of Cherniakhiv culture Velyka Buhayka in the system of antiquities of the Middle Dnieper]. *Arkheolohiia*, 2, pp. 22–41. [in Ukrainian].

11. Pokrovska, Ye. F. (1952). *Poselennia VIII–VI st. do n. e. na Tiasmyni* [Settlements of VIII–VI centuries BC Tyasmin]. *Arkheolohiia*, issue 7, pp. 43–65. [in Ukrainian].

12. Shovkoplias, I. H. (1954). *Poselennia rannoskifskoho chasu na Serednomu Dnistri* [Early Scythian settlement on the Middle Dniester]. *Arkheolohiia*, issue 9, pp. 98–105. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 81'373.21–112(477:56)«03/06»

К.М. Тищенко

ТОПОНІМИ БИСТРИК, БІЛОКОПИТОВЕ, ШАЛИГИНЕ, ЯСТРУБЩИНА ВИНИКЛИ У АРАБО-ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЧАС

Помічено зв'язок групи топонімів Жаб'є з ім'ям м. Jābiya Джабія, столиці гасанідів (арабів-християн і федератів Візантії у VI ст.). Це сприяє розумінню того, чим були історично пов'язані усі досі відомі репліки в Україні від прототипів з Палестини й Сирії візантійського часу, – починаючи з зауважених ще у XIX ст. Трипілля й Халеп'я. У такому разі топооснови Копит-, Бистр-, Яструб- і Шалиг- мають бути репліками сирійської назви м. Джабії – Габіта, імен нп Бустра у Палестині і Ясріб (тепер Медіна) в Аравії та геноніма салихидів – федератів Візантії у V ст. Наявні у цих же контекстах топооснови, схожі на імена реалій ісламу, постають тепер не як синхронний, а як хронологічно наступний пласт виявленого цілого, даючи нове уявлення про складність історичного процесу у Наддніпрянщині у переламні післячорняхівські часи IV–VIII ст.

Ключові слова: р. Бистрик, нп Білокопитове, Шалигине, Яструбщина; Візантія, Халіфат, Сирія, Палестина; араби-християни, топонімія України, мовні контакти.

Тема дослідження виділена з ширших студій топонімічного сліду арабів-християн IV–VI ст. у Східній і Центральній Європі [1]. Їхню історію вивчала у 1960-х рр. акад. Н.В. Пігулевська (1894–1970) [2], однак її праці згадують рідко, адже донедавна звичайними були уявлення про арабів виключно як про мусульман. Пошукова ситуація почала якісно змінюватися по оприлюдненні семи томів досліджень історика Ірфана Шахида (1926–2016).

Арабські федерати Візантії. У своїй фундаментальній праці [3; 4; 5; 6], що стала змістом його життя, І. Шахид на величезному фактажі відтворив панораму арабської історії трьох століть перед появою ісламу, коли араби вже мали писемність, були ревними християнами, а прикор-

донні з Візантією арабські племена Леванту ще й служили федератами Імперії. Було детально вивчено занедбану ділянку історії, коли «Візантія мала серед арабських племен три групи федератів за три століття: танухидів у четвертому столітті, салихидів у п'ятому і гасанідів у шостому» [3, с. xvi]. У IV–VII ст. араби-союзники Риму були фанатично віддані християнству, шанували апостола Хому, Св. Сергія, ченців, були пов'язані з багатьма монастирями. Першими федератами стали у IV ст. **танухиди**. Вони допомагали Риму флотом і кіннотою у його війнах проти готів, але далі за Феодосія I (імп. 379–395) повстали проти Візантії. У V ст. арабськими федератами Візантії стають **салихиди**. Перемигши танухидів, що домінували у IV ст., вони самі на початку VI ст. зазнали поразки від **гасанідів** та поступилися їм місцем. Дотепер слід тих часів зберігся і в Леванті. Преторій для своєї кінноти під Росафою збудував танухид Мундир. Назва джерела 'Айн аль-Саліхі – рідкісний приклад пам'яті про салихидів у Йорданії [4, с. 593].

Експансія молодого ісламської держави поклатала край союзнитву гасанідів і Візантії, а далі спричинила початок занепаду самої імперії. 632 р. помер Пророк Мухаммад, і халіфом став Абу Бакр. 634 р. халіфом став Омар, який розпочав війну проти Візантії. Восени взято місто Бустра; далі греки зазнали поразки від арабів на р. Yarmuk Ярмук (*Hieromach*) біля Джабії, а невдовзі ще однієї під м. Фігль. 635 р. підкорено Йорданію, капітулював Дамаск і через рік Єрусалим; 636 р. завойовано північ Сирії; місто Яраш узяв проводир Шурабіль [7, с. 462].

Початковий поштовх темі теперішньої статті надала ідентифікація вказаного у I. Шахида ім'я столиці гасанідів Jābiya Джабія як прототипу топонімів-реплік в Україні групи *Жаб'є* (> 20 назв: *Жеб'є* «Верховина» ІФ, *Жабка* См, *Жаботин* Чк тощо) [1]. Це знецінило наше старе пояснення від назви р. Заб, місця доленосної битви аббасидів з омейядами 750 р. У зв'язку з новим розумінням основи Жаб- було розшукано перші репліки генонімів арабів-християн (*Станишівка* Жт, *Вел. Салиха* Хм, *Хасанівка* Пл). Далі у пошуках супутніх фактів були залучені праці з історичної топоніміки Близького Сходу Г. Лестренджа [7; 8], де викладено й топонімічний контекст Джабії за римськими, візантійськими та арабськими джерелами.

З книг Г. Лестренджа видно, що найближче оточення Джабії (Палестина, Фінікія, Ліван) включало, зокрема, міста 'Asqalan Аскалан, Dimashq Дамаск, Fihl Фіхль, Quds (Bayt al-Maqdis) Єрусалим, Geras-/ Jarash Джараш; гори HAWRĀN аль-Хауран, JIBAL Джибал; сюди ж етноніми арабів і греків. У дальшому контексті Джабії були Сирія і Аравія: міста Callinicum/ Raqqa Каллінік/ Ракка, Halab Алеппо, Tripolis Триполіс, Laodicea/ Ladhīq Лаодікея, Palmyra Пальмира, Raṣāfa/ Sergiopolis Росафа, Yathrib/ Medina Медіна; хоронім Bilad al-SHAM Шам/ SURIYEH Сирія; антропоніми – Heraclius Іраклій, Shurahbil Шурабіль.

Вірогідні репліки щойно перелічених прототипів в Україні станом на 2019 р.: *Осколонівка*, *Скалонівка*, *Дамаски*,

Демешківці, *Фиголівка*, група назв від основ *Куц-*, *Магдин*, *Ярош-і* (4), *-івка* (4), основа *Гарас-*, *Гаврон-ці*, *-щина*, *Жабелівка*, *Чепелівка*, *Чепліївка*, *Араповичі*, *Арабка*, *Гречинці* та ін.; *Калинуватка* (> 80 назв), *Раки*, *Рачинці*, *Халеп'я*, *Халепці*, *Твердохліби* (3), *Трипілья* (2), *Ладизин* (6 назв), *Пальмирівка*, *Русава*, *Росава* (4), *Росох-а*, *-оватка*, *Сергії*, *Яструб-* (14), *Шами* / *Сурож*; *Іракліївка*, *Жеребилівка*, *Журавель*, *Журавлінка* (4 назви) [1]. Більшість цих реплік залучені нами до публікацій 2008–2011 рр.: [9; 10; 11] та ін.

Масовий арабомовний слід у топонімії Наддніпрянщини очевидний для кожного, хто знайомиться з цим матеріалом (*Араповичі*, *Арабка*, *Ропотуха*, *Риботин*, *Ризв'яна*, *Ромодан*, *Охрамівичі*, *Визирівка*, *Вакалівщина*, *Вазлуївщина*, *Сеферівка*, *Рахманів*, *Росолівка*, *Гасанівка*). Попри численні факти їх атрибуція викликає опір панівної теорії арабізмів у топонімії України: «прийнято вважати», що всі вони є наслідком пізніх контактів з татарами. Однак до татарського світу непричетні (тобто не є синхоричними) назви кількох річок *Росава* (від ім'я міста святині Св. Сергія Росафи-Сергіополя, згодом столиці халіфа Гішама) – у басейнах Росі, Десни, Дністра: Кв Миронівка; с. Блистова Чг Новг.-Сів.; р. Росава = Русава Вн Ямпіль. Лише від арабів могла прийти назва нп *Аджамка* Кр (ар. *аджам* не-араб). Століття тому В. Завитневич і О. Соболевський писали про паралелі топонімів Київщини і Сирії (*Трипілья*, *Халеп'я*) [1, с. 37] – це теж явно південний вектор зв'язків. Є і часові контраргументи: назви нп *Паталахівка* Лг (від бойового вигуку ар. *фатх Аллах*), також *Подольох* Хк, ур. *Подольох* у с. Олтар/Уралове См С.-Буда (з топонімічних матеріалів В. Шейка, Суми), *Водолага* Хк, *Водолагівка* См, г. *Паталаха* у с. Книшівка (пор. ар. *kanisah* 'церква, храм') Пл Гадяч, у XIX ст. хут. *Патолоцин* См. Усі ці назви можуть бути лише слідом джихаду VIII ст., а не татарської доби. Також у словнику низка арабізмів засвоєна не від татар: укр. *потала*, *бідолаха*, *мотлошити*, *мотлох*, *мацанура*, з *гаком* ар. *ilhaq* надлишок, *толока* ар. *talaqe* зустріч, збори, *потька*, значення слова *батьки* [12, с. 184–185].

Категоричним запереченням з боку критики було і те, що на перешкоді прямих арабо-наддніпрянських контактів завжди стояла християнська Візантія. І ось тепер це уявлення на очах застаріває. Його спростовує вже добре вивчена епоха арабів-християн, федератів Візантії (IV–VI ст.). Очевидно, що в часи Рах Вузантина араби-купці й мореплавці перебували тут без перешкод *три століття* і разом з мандрівними ченцями, сирійцями-саракомами [13, с. 465–468] були провідниками християнства як *християни* і *люди Візантії*.

У цьому фрагменті ширшої теми тепер слід показати низку новорозпізнаних ознак арабо-християнської присутності, до яких входять:

1. Слід у топонімії України реплік генонімів *танухидів*, *салихидів* і *гасанідів* в оточенні синхоричних і синхронічних назв.

2. Належність до цього фракталу назв *Білокопитове*, *Яструбщина*, *Шалигине* як реплік ойконімів *Габіта*, *Ясриб* і геноніма *салихидів*.

3. Контексти топонімів від основи *Бистр*- як сліду прототипу ойконіма *Бустра*, назви першого міста Візантії, завойованого арабами (634 р.).

(Приклади районних топоконтекстів подані далі за схемою: • (знак початку районного топоконтексту) (*Топонім-ТЕМА*) (**прототип**) (обл. і р-н, напр., Сумська обл., Глухівський р-н) См Глухів: ^ (знак кон'юнкції: репліка-рема у найближчому сусідстві до теми); (далі кілька реплік-атрибутивів у районному сусідстві). Джерела даних: [14; 15; 16; 17]. Деталі у: [18].)

Репліки генонімів арабів-федератів Візантії. Саме у рамках *трьохсотлітніх зв'язків* того часу тільки й міг сформуватися у Наддніпрянщині під патронатом Візантії звичайний топонімічний слід усіх *трьох* племен-федератів. Найстаріший і найгірше збережений слід танухидів: *Танюшівка* Лг, *Станишівка* Кв 2, *Жт*, *Туники* Кв, імовірно, основи *Туч*- і *Тонк*- (припущення на підставі контекстів). Далі – ясніший слід салихидів: нп *Салиха* 2 Хм, *Солиги* Льв, *Сальниця* (кол. *Салиха*) Вн, р. *Салиха* Кв та ін. І нарешті – наймолодший і тому самоочевидний слід гасанідів: *Гасанівка* Зп, *Хасанівка* Чк, Пл (Г. Тютюнник; досі вул. *Хасанівська* у Полтаві), с. *Гасенки* Пл, *Косанове* Вн, *Косенки* См 2 та ін.

У районних топоконтекстах місцевих назв від трьох названих генонімів є репліки імен міст Бостри, Каллініка/Ракки, Джабії, а також Рамазану, Сходу, о. Стампаля в Егейському морі на шляху до Леванту. Інші репліки схожі на назви християн, агарян, сарацин, арабів, церков, мечетей, плавби, човнів та ін.:

• *СТАНИШІВКА Tanukh*- Жт Жт: ^**БИСТРІ!**; ЯРОЧИЩЕ **Jarash**, П'ЯТИДУБ ^**ВОРОБ'**ївщина! **араби**, **КОРЕНІВКА**; **БУДИЛІВКА** ^**ЖАБОЧ**, **ЛУКИ**, **ГОРИНЬ агаряни**, **БУДА**, **БЕРЕЗІВКА** ^ДУБовець, **БЕРЕЗИНА**, **МУСІВКА**, **ОМЕЛ.ЯНІВКА** бмлос військо + ιαν греки (Chantraine, 475), **КАЛІНІВКА**, **ЗАРІЧАНІ**, **ПОКОСТІВКА**, **ТАРАСІВКА**, **ГРАБІВКА**;

• *Вел. САЛИХА Salih*- Хм Красилівка: ^**ДОЛИНІВЦІ!**; **БЕРЕГЕЛІ**, **МЕДІВКА**, **ЗОЗУЛИНЦІ**, **ЧЕПЕЛІВКА**, **ДУБИЩЕ**, **КАЛІНІВКА**, **ОРЛИНЦІ**, **КУЧМАНІВКА**, **РОСОЛІВЦІ** ар. **rasūl** Пророк, **ЧЕРНЕЛІВКА** ^ДУБИНА ^ПІЛИПИ ^**СОРОКОДУБИ** човни саракотів, **ЯВОРІВЦІ** габри + р. **ХОМОРА**; • р. **САЛИХА Salih**- з с. **САЛИХА** Кв **ТАРАЩА**: **БЕРЕЗЯНКА**, **ДУБІВКА**, **КІВШУВАТА**, **ПОТОКИ**, **ЛУК'ЯНІВКА**, **ЛУКА**, р. **ЖИГАЛКА** у с. **РІЖКИ** перс. **rūzah** денний піст, **БОВКУН**, р. **БОВКУН** = **БУЛКУНЬ** XVII ст., **КИСЛІВКА**; р. **ГНИЛИЙ ТІКИЧ**; р. **КИСЛА** у с. **СТЕПОК**; • **САЛИЩОВО** Городище+ **Salih**- у **Перемильській землі** [19, т. II, с. 316] /Вл **Горохів**/: **БЕРЕЖАНКА**, **ЖАБЧЕ** ^**СЕРГІВКА**, **ОХЛОПІВ**, **ЖУРАВНИКИ**, **ЯРІВКА**, **СОФІВКА**, **ПІДБЕРЕЗЯ**, **МИСЛИНІ** ^**КОВБАНЬ**, **УМАНЦІ**, **РАЧИН**, **БИСТРОВИЦЯ**, **РАЧИН** ^**КОЗЯТИН**, **ШКЛИНЬ**;

• **ГАСЕНКИ Hasan**- Пл Миргород: ^**ШТОМПЕЛІ Stam-palia**; **ПОМОДАН** ар. **Ramadhan** піст, **КОНЮШЕВЕ** ар. **kani-sah** церква, **ШАРКІВЩИНА**, **СОРОЧИНЦІ** сарацини 2, **ЗАВОДИЩЕ**, **ПОПІВКА** ^**ГРЕМ'ЯЧА** 2, **ПОЧАПЦІ**, **МИЛАШЕНКОВЕ**, **СКИДАНКИ**, **НОВОСЕЛИЦЯ**, **ЯРМАКИ**.

Хоча приголосний -ш- часто є розвитком старішого -с- (*Шпендівка* Кв – у XIX ст. *Спендовка*; ур. *Кошогівщина* Чг ~

пор. у XIX ст. хут. *Касоговищина* Пл та ін.), – для назви *Шалигине* спочатку такої думки не було.

Згодом з вибіркового зондування було виявлено слід присутності федератів Візантії також і на Верхньому Дніпрі, Даугаві й Верхній Волзі. Так, наприклад, на Верхньому Дніпрі у Росії: • **РОСЛАВЛЬ** ар. **rasūl** Пророк РФ Смоленск рц: ^р. **ОСТЕР**, **ЖАБІНО**, **КАГАРИЧИ**, р. і с. **ОСТРИК** ^**РАКОВКА** ^**МАЛАХОВКА**; • **РОСЛОВЕЦЬ** РФ Смоленск Вязьма: у верх. р. **РОЩЕЧКА** п **БОЛДАНИ** л **ВЯЗЬМЬ**; **ГЛЕБОВО**, **ТАРАСОВО**, р. **РУЗА** ар.-перс. **rūzah** денний піст п **КАСНИ**, р. **ЧИЖОВКА** ар. **jizyah** податок [22, с. 128].

При обстеженні арабо-візантійського топонімічного сліду поблизу Твері на Верхній Волзі було зауважено гранично близький до назви Шалигина топонім Салыгино: • д. **РОСЛАВЛЕВО** РФ Тверь **МОЛОКОВО**: на р. **РОСТОШНЯ** ^**БЕРЕЗЬЕ**, **ПАРФЕНЬЕВО**, р. **УСТРОВОЧКА** у с. **УСТРОВКА** перс. **uštūr**- 'верблюду' + **āb** 'вода', **Dih UshTURān Camel village** [30, с. 20], **АХМАТОВО** ^**БОНЯК** ^**КОСОВО!**, **КОМАРИЦЬ**, **МОТОЛОША**, **ВОРОБЬИХА**; + **РАСЛОВИНО!** ^**ЯКОВЦЕВО**. **БАБІНО**, ...**ПОЛОГИ!** **fallāh** хлібороб; • **РАСЛОВКА** РФ Тверь **КАЛЯЗИН**: **РАКОВСКОЕ**, **СЕРКОВО** і **ЯРОСЛАВИЩИ** на р. **ЖАБНЯ!** п **Волги**; + **МАЛАХОВО**, **КИСЕЛЕВО**; **СОРОКИНО**, **САНДЫРЕВО**, **ВЫПОЛЗОВО**, **СЕРГОВКА** 33а, **ПОЛОЖИЛОВО!** **fallāh** хлібороб (пор. **Полошки** См), **РАССОЛОВО**, **КИРЯКОВО**, **ЛАДЫГИНО** 32в **КАЛЯЗИН**; • **РАСЛОВО** РФ Тверь Тверь: ^**НАПРУДНОЕ**, **САЛЫГИНО!** (пор. **Шалигине** См); **ИЗМАЙЛОВО**; • **РАСЛОВО** РФ Тверь **СТАРИЦА**: **ШЕПЕЛЕВО**, **ЯГОДИНО**, **ГЛЕБОВО** на р. **ЖАБНЯ** **ХЛОПОВО-Городище**, **БЕРЕЗНИКОВО**; + **СЕРГИНО** ^**РУСОБИНО**, **ИВЕРОВСКОЕ**; • д. **РОСТОВИЩИ** РФ Тверь **Бежецк**: **РОМАЧЕЕВО**, **КОРНИЦЬ**, **РАСЛОВКА**, **КОВО!**, **ГЛУШИХИНО**, **ВОРОБЬЕВО** ^**КИСЕЛКИНО**; + **РАСЛОВЬЕВО** 19а.

Топоконтексти основи Бистр-. Місто *Бустра* (Бостра) було столицею області *Хауран*, відомою в Леванті й поза ним (пор. в Україні *Гавронці* Пл, *Гавронщина* Кв). У молоді роки місто відвідав майбутній Пророк Мухаммад. *Бустра* стала першим великим містом Сирії, яке завойовували араби 634 р. Ще у спільнослов'янській мові відбувся закономірний перехід індоєвроп. -у- в -и-: укр. *миша*, *дим*, *син* продовжують прасл. *myš-*, *dym-*, *syn-*, д.-руськ. *мышь*, *дымъ*, *сынъ*, – але пор. лат. *mūs*, *fūmus*, лит. *dūmai*, *sūnūs* (див. [20, с. 39]). Внаслідок цього топооснова-репліка **Бустра*- мала змінити звучання на *Бистра*-.

Звістка по теплому сліду про те, що родичі вчорашніх федератів вчинили напад на імперію і отримали над нею першу перемогу, завдала шкоди престижу християнства, вразила симпатиків Візантії та надихнула її недоброзичливців. Цим пояснимо поширення у теперішній топонімії України гідронімів від основи *Бистр*- (25 *Бистра*-, 5 *Бистре*-, ий 16, ик- 28, ин 1, иця 20, ш- 2, і- 2, я 2, *Бистяр* 1, разом 102 [15, с. 48–51]). Промовисті *семикратне* сусідство її з основою *Жаб*- «• (1–7)» і численні сусідства з іншими діагностичними основами цього пласту:

• (1) р. **ЖабОКрик** ар. **Jābiya** + тюрк. **ок** стріла п Росі **Вн Погребище**: **БИСТРИК** **Bustra**, **ГОПЧИЦЯ**; **ПЕДОСИ Федосій I**, **САРАЖИНЦІ** ^**КУР'ЯНЦІ** ^**ЮНАШКИ**, **РОЗКОПА-**

не акк. *Raşappa*; • (2) р. *ЖабОКрик Jābiya* Жт Бердичів: р. **БИСТРик Bustra** у с. Малі НИЗГІРці, с. **БИСТРик Bustra**; П'ЯТИГІРка; • (3) *ЖАБче Jābiya* Вл ГОРОХів: **БИСТРО**-Виця **Bustra**; МЕРВа, УМАНЦІ Оман; **МИХЛин**, **МИСЛині** *Misr* у фаюмській вимові [13, с. 671]; ШКЛИНЬ **'Asqalon**, **ЯРІВка** араби, **ОХЛОПів Аглаб.іди** (800-909), **БЕРЕЖанка**, **СОФІВка**, **КОВБАНЬ** (пор. Хк Барвінкове: р. *Кульвань al-Khulafā* = Ковбань!); • (4) пот. *ЖАБовець Jābiya* у смт Міжгір'я Зк: **БИСТРий Bustra**, **ІЗКи**, **ЗАВИЙка**, **СЕРГІВка**; • (5) *ЖАБкине Jābiya* См Кролевець: ^КУБАХОВе р. **Кубакіб** у м. Таранда* на новому кордоні Візантії у 709–713 рр. (деталі [1, с. 39]), **ОТРОХове**, р. **БИСТРик Bustra** пр. Реті л. Десни (у с. **БИСТРик**) **СРІБРовщина** -бло-, **ТАРАСівка**, **ГУБАРівща**, **ЯРОВе**, **ПОГОРІлівка**, **НовоСЕЛИЦя**, **ГРИБАНьове**, **ХРЕЩАТик**, **ГРЕЧкине**, **ПИРОТчине**, **ЛОКНя**, **ЯРОСЛАВець**, **ЗАГОРівка**; • (6) *БілоКОПИТове* гр. *βηλός* житло або *βελό- зброя + сир. *Gabita*/ ар. *Jābiya* См **ГЛУХів**: р. **БИСТРик Bustra** пр. Зх. Есмані л Десни «сь Быстрикомъ» (1898, Русов, ОЧГ, 15) [15, с. 49]; **БЕРЕЗа**, **СЕМЕНівка**; **ШАЛИГине** ар. *Salih-*, **ПОЛОШки** ар. *fallah* хлібороб, **СОПИЧ** ар. *as-Saffah* перший халіф-аббасид, **БЕРЕЗа**; **БУДища**, **ТАРАСівЩИНА** перс. *tars* християнин ^сМОЛИне, р. і с. **ХОДУНя**, **КАЛИНівка** гр. *Kallinikos*/ ар. *Raqqa*, **ШИРОКе** ар. *shirk* християни, **ЯСТРУБЩИНА** ар. *Yathrib* Медіна, **КОМАРівка** ар. *qumari* місячний (ознака села. що живе за місячним календарем), **КОРЕНьок**, **МУРАВЕЙня** ар. розм. *murafa* виклик до суду.

*Репліки Таранди дожили до наших днів на Лівобережжі: оз. **Трандина Прірма** і коп. **Трандина Ковбаня** Чг Ічня [17, с. 58–59] і с. • **ТАРАНДинці** ар. *Tarandah* Пл ЛУБНі ар. *Lubnan* Ліван: ^р. в^**ЯЗОВиця яси**; **СЕЛЮКів Salih-ХАЛЕПці** *Halab*, **ГОРОБІІ** ^*Arabiya*, **СОЛОНИця Салунія** ^Херсонес^ (Челебі), **БІВЦі**, **ІСКівці**, **МАТЯШівка** скіф. *Matias* «Ниж. Дунай» [15, с. 188], **П'ЯТИГІРці**.

Рідкісний архаїзм (голосна -у- в основі!) зберігся у топонімі під Черніговом: • (7) кут **БУШТРИківка** [17, с. 228] **Bustra** у с. **ХАЛЯВин al-Khulafā** ^халіфи Чг Чг: ^кут **ПОЛОВЕЩина**; с. **ПОЛУБОТки**, **П'ЯТИХАТки** ар. *fatuhah* мн. перемоги; ривч. **ЖАБиха** у с. **РИЖИКи rūzah**, кут **БУДИЩе** село з аяном?, **ЖАБовщина Jābiya**, ліс **СОРОЧе** у с. **РЯБці**, ур. **БУДИЩе** у с. **ХРІНівка**.

Підсилюють левантійський вектор топонімії Глухівщини назви сусіднього з нею Шосткинського р-ну: • р. **БИСТЯР** на хут. **САМАРщина Samarra** См Шостка: ^**ЧАПЛІВка**, **ТИМАНівка** монг. *tэмэн* верблюд; **КАЛИНовець Kalinikos**, р. **ЖУРАВЕЛЬ! Shurahbil** (Русов 1898, с. 15) [15, с. 200] п **ІВОТки** ар. *ibad* захисник рабів (божих), титул мусульм. володарів (Гафуров, с. 150) [21, с. 353] у с. **ІВОТ** ^р. **МУРАВЕЙна** ар. розм. *murafa* виклик до суду, **ВОВНа alan**, **ОСТРОУШКи** перс. *ušt*- верблюд + груз. *užiki* від *Hužiki* ^мідійці^ (Rapp S.H., с. 217), **СВІРЖ**, **СОБИЧ**, -еве ар. *as-Saffah* перший халіф-аббасид, **ГАМАЛівка** ар. *gamal* верблюд, **ГУКове** ознака аяну.

Інші топоніми основні Бистр- містять нові подробиці подій: • р. **БИСТРА** 2 См Лебедін: **ГАЛУШки**, **ГЛУШ-**

ківка, **БЕРЕЗове**, **БАРАБАШівка**, **БУДИЛка**. **ГАРБарі**, **КАРАВАН**, **САВЕНки**, **ТУЧі** ^**ЯРОШі**, **ГАМАЛІВка**, **РЯБівка**, **ЧИЖове**, **САВОНиха**, **КОСТів**, **ВИСТОРОП**, **КОРІНне**, **ОПОЛОНівка**, **МЕЖИРІЧ**, **ГОСТРОБУри**, **МОЛОЧне**, **ЯСНОПІлля**, **ПАДАЛки**, **ГОЛУБівка**;

• р. **БИСТРА** 2 См Охтирка: р. і с. **БАКИРівка Abu Bakr**, **РОЗСОХУВАТе Rosafa** + **abad**, **ГРІНченкове**, **РИБАЛЬське**, **ЖУРАВне**, **БУДі**, **САДки**, **СОФІВка**, **КОЗЯтин** *козія, **ШАБАЛТаєве** ар. *Jabulta*/сир. *Gebhiltā* м. Джабулта у Дворіччі [8, с. 18] (пор. с. Хобултова Вл Волод.-Вл), **КОМАРівка qumari**, **ОЛЕШня**, **ВІЛЬХове**, **БУДне**, **ПОЛОГи** ар. *fallah* хлібороб, **ЖОЛОБи** ар. *salaba* хрести ^ШАПОВАЛівка, **КОРАБЕЛЬське**, **БУГРУВАТе**, **РИБОТень**, **ОБЕРТЕНЬ**, **ЯСЕНове**, **МОЛОДЕцьке**;

• р. **БИСТРик** Чг Козелець: р. **БИСТриця**; долина **СЕРГІВка** у с. Лебедівка, **ОСТЕР**, **НАБІЛЬське Fanebal** бож. війни з храмом в Аскалоні; **КРЕХаїв**, оз. **ГЛУШки**, дол. **ДАВИДова**, кут **ЖУРАВЛІВКА Shurahbil**, кут **БУЛАХівка** у с. **ЛИХОЛІТки** ^ур. **РЯБцеве**, **ЯВОНівщина**; бол. **БАДРАкове** ар. *badr* повня; бол. **ГУКОВі ЯМИ** у с. Пилиптин, **ТАРАСів** ^**ШАМИ!**, ^**ОПЕНЬКи**, **КОРНіїв**, **СОРОКОТичі**, **ОМЕЛЯНів**, **ОТРОХи** ^**МОРИВськ**, **БУДИЩе**, **КОРОП'є**, **САВИНка**. **ПОПенки**, **ОЛБин**, **ХРЕЩате**;

• ривч. **БИСТриця** (у с. Баранівка) Чг Семенівка: **ГЛУХівщина** ар. *halafa* ^присягати^, **СЕРГІВське**, **НОРИця** (Галаганівка), **РАКУТи**, **РАКУЖа**, **ХАНДАБОКівка**, **БЕРЕЗовий ГАЙ**, **БЕРЕЗова РОЩа**, **ПОГОРІЛЬці**, **ОЛЕКСАНДРівка**, **ОСТРів**, **ВІЛЬШанка**, **ТИМОНовичі**, **ЛУБНя**, **КОЗИЛівщина**,

• р. **БИСТриця** (у с. Вишевичі) Жт Радомишль: **ГЛУХів** 2 ^БЕРЕЗці! (основа Берез-, очевидно, переосмислена з Берез-), с **БИСТРіївка**; р. **БИСТРіївка** у с. Пилиповичі ^**ЖУРАВЛинка**; **ХОМівка**, **БУДИЛівка**, **МЕЖИРІЧка**, **ФІЛОНівка**, **БІЛка**, **САДки**, **ТЕКЛЯнівка**, **ЗАНЬКи**, **РАКовичі**, **РАЙка**;

• р. **БИСТРик** (у смт Градизьк) Пл Глобине: **ГЛУШкове**, **БІЛОУСівка**, **КОРДУБАНове**, **НовоСЕЛівка**, **КИРИЯКівка**, **ДЕМИДівка**. **ЯРЕСьки!**, **ЯРОШі**, **МАНЖЕЛія**, **ПОГРЕБИ**, **ЛУБЕНщина**.

Ці контексти знову спрацьовують на користь пояснення основи Глух-/Глуш- як імовірної репліки середньовічної реалії ар. *halafa* ^присягати^ [22, с. 61].

Після поразки армії імператора **Іраклія** на р. Ярмук дальший наступ арабів на Візантію від осені 634 р. він проводив **Шурабіл**. Карта зберегла єдиний ойконім-репліку **Іракліївка** Вн, але сусідство її вражає:

• **ІРАКЛіївка Heraclius** Вн Могил.-Под: ^**ЖЕРЕБИЛівка**?!**Shurahbil**; **ЯРИШів Jarash** (узятий 636 р. саме Шурабілем), **ВАЗЛУівка** ар. *wasl* єднання, союз ^**ГАМУЛівка** ар. *gamal* верблюд, **ЮРКівці**, **ЯСТРУБна** ар. *Yathrib* Медіна ^Слобода-**ЯРИШівська**, **СУБОТівка** ар. *Sawad* Дворіччя; **ТАРАСівка**, **КОЗЛів** казій ^**НАГОРЯНИ**; **ГРАБовець harb** війна, **КРИЧАНівка**, **ІВОНівці**, **ТЕКЛівка**.

Перевірка здогаду: • **ЖЕРЕБИЛівка Shurahbil** Жт Новоград-Вол.: **Піщів! Peshitta** [13, с. 479–487; 21, с. 767–768], **ДУБЛИНки**; р. **МОЛОД.Янка** п **ЖОЛОБ'Янки** ар. *sal-*

аба хрести; ЖОЛОБне ^БУДИща; МОЛОДЬків, ГОРБаша 2, БРОНники, БРОниця ^ДУБНИки, ЯВОРівка габри/кафри, ЛУЧиця, КАЛИНівка, ТАРАЩанка, ОРЕПИ араби, НеСОЛОНЬ, БЕРЕГове, ДЕРАЖня Тараз на р. Талас, КАНУни Ханаан, КОСЕНів Гасан-, ЧИЖівка, ЯРунь; • ЖЕРЕВПІлля Shurahbil Кв Іванків: ^СТАВРівка гр. *stauros* хрест ^РОЗ-ВАЖів; с^ТАНИШівка! *Tanūkh*- ^ОБУХовичі, МУСІЙки ^ПОТАЛівка, ВОРОПАївка, ПОТОКи, РУСАКи ^МАКАРівка; ЛЕОНівка, РАХВАЛівка.

За кілька десятиліть, ставши данинами Хозарії (що вже засвідчено у літописі), племена Наддніпрянщини тим самим опинилися й у протистоянні до арабів. Детально вивчено топонімічний слід *тривалої арабо-хазарської війни 710–737 рр.* [22, с. 64–103]. У арабських джерелах ці події засвідчені, на що звернув увагу акад. О. Прицак ще у праці 1939 р. про похід Мервана в Україну [23; 24, с. 174; 22, с. 82]. Однак у цих творах арабських істориків аль-Балазурі і аль-Куфі події тієї війни мають лише приблизну географічну прив'язку (напр., «річка слов'ян за Хозарією», де були взяті на продаж 20 тис. сімей слов'янських бранців з мирного населення). Фронтальні топонімічні студії 2008–2009 рр. імовірних теренів військових дій VIII ст. виявили тоді цілий пласт доказових синхоричних реплік.

І лише тепер з'ясовано, що арабський пласт топонімії України з прототипами переважно з Сирії та Палестини (*Трипілля, Халеп'я, Демешківці, Росава...*) пов'язаний з арабами-християнами IV–VI ст. Репліки їхніх генонімів (*Танюш-/С-таниш-, Салих-/Шалиг-, Г-/Хасан-...*) та супутніх історичних реалій (*Бистр-, Білокопит-, Яструб-, Мурав-...*) набувають цінності як мовний слід непростих контактів наших предків з Візантією у долітописні переламні часи. Це знання дійшло до нас в успадкованих нами прадавніх назвах річок і селищ України.

ДЖЕРЕЛА

1. Тищенко К.М. Сирійський пласт топонімії України візантійського часу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Східні мови та літератури.* №1(26). 2020. С. 37–44.
2. Пигулевская Н.В. Арабы у границ Византии и Ирана в IV–VI вв. Москва–Ленинград : Вид-во «Наука», 1964. 253 с.
3. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the forth century. Washington: Dumbarton Oaks RLC, 1984. 2006. 632 p.
4. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the fifth century. Volume I. Part 2. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 1995. 1050 p.
5. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies. Washington: Dumbarton Oaks RLC, 2002. 469 p.
6. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 2: Economic, Social and Cultural History. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 2009. 418 p.
7. Le Strange G. Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500. /London/, 1890. 604 p.
8. Le Strange, G. The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur. New-York, 1905. 536 p.
9. Тищенко К. М. Арабський пласт топонімії України VII–XIII ст. Київ : Вид-во «Четверта хвиля», 2008. 64 с.
10. Тищенко К. М. Араби на Півночі. *Східний Світ.* № 1. Київ, 2009. С. 88–108.
11. Тищенко К. М. Топонімічний слід в Україні арабо-хазарської війни 713–737 рр. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог.* Львів, 2011. Вип. 53. С. 222–241.
12. Тищенко К. М. Мовне дзеркало правічного Степу. Україна: наука і культура. Вип. 37. Київ, 2019. С. 172–217.
13. Тищенко К. М. Долітописна мовна історія українців. Київ–Дрогобич : Вид-во «Посвіт», 2016. IV+752 с.

14. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Київ : Вид-во політ. л-ри України, 1973. 816 с.

15. Словник гідронімів України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1979. 783 с.

16. Словник мікрогідронімів України. Київ : Вид-во «Обереги», 2004. 448 с.

17. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернівці : Вид-во ПАТ «ПВК «Десна», 2013. 600 с.

18. Тищенко В. М. Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог.* Вип. 59. Львів, 2013. С. 21–37.

19. Словник староукраїнської мови: У 2-х т. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1977–1978.

20. Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Підручник. Київ : Вид-во «Вища школа», 1980. 320 с.

21. Тищенко К.М. Іншомовна історія українців. Київ-Броди : Вид-во «Просвіта», 2018. 816 с.

22. Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. Київ : Вид-во «Аквілон-Плюс», 2011. 496 с.

23. Прицак О.Й. Похід Мервана ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин. *Нова зоря*, ч. 26 (1226), Львів, 9 квітня 1939 р.

24. Рибалкін В.С. Підступність «відомого» слова або читаючи ібн Хурдадбега. *Східний світ.* № 3. 2009. С. 172–178.

Tyshchenko K.M. The place-names Bystryk, Bilokopytovo, Shalykhyne, Yastrubshchyna emerged at the Arabo-Byzantine time

A group of Zhabye toponyms in Ukraine is akin with the name of Jābiya, the capital of Hassanids, the Christian Arabs federates of Byzantium. The history of this period was investigated, in particular, by N. Pigulevskaya and I. Shahid. The first Arab federates of Byzantium were Tanukhids (4th century), then Salihids (5th century) and Hassanids (6th century). It is known that until the 8th century they were zealous Christians, venerated the Apostle Thomas and St. Sergius, whose shrine was in Syria (Rosafa-Sergiopolis). A trace of the historical presence of all three tribes is now found in the toponymy of Ukraine (Taniushivka, Stanyshevka (2); Salykha (3), Solyhy, Hasanivka, Khasanivka (2) etc.). In the vicinity of each object with such names, an accompanying context was found from synchoric and synchronous toponyms-replicas of Syrian prototypes (Rosava, Serhii, Polohy, Poloshky, Murafa, Muraveinia, Ivot etc.). This indicates the continued presence of Christian Arabs in the Middle Dnieper Area for three centuries. The arguments set forth refute the traditional thesis that direct contacts with Arabs were impossible, because Arabs were supposedly always separated from the Dnieper Area by Christian Byzantium. It turns out now that for three centuries the Arabs themselves were part of Byzantium.

This recently discovered contacts contribute to the re-evaluating of the whole problem. It was this period (IV–VI centuries) that could be the main time for the formation of that significant stratum of toponymical replicas in Ukraine from prototypes of Syria and Palestine, the first place names of which were noticed back in the 19th century (Trypillia, Halep: V. Zavitnevych, A. Sobolevs'kyj). As a result of a new targeted search, numerous replicas of the genonyms of Tanukhids, Salihids and Hassanids were also found in the toponymy of neighboring lands – from the Czech Republic, Poland and Sorabs hence the regions of Russia on the upper West Dvina, Dnieper and Volga. In the light of the search, the Kopyt-, Bystr-, Yastrub- and Shalyh- stems of some Severian Area toponyms can, in particular, be replicas of the Syrian name of Jābiya – Gabita, the place names of Bustra in Palestine, Yathrib (Medina) in Arabia, and the genonym of the Salihids, Byzantine federates of the 5th c. The realities of Islam present almost in all these contexts appear now not as synchronic, but as a chronologically subsequent layer of the revealed whole. It opens up a new vision of the complicated historical process in the Middle Dnieper Area in the IV–VIII centuries, the crucial time which followed here the period of the archeological culture of Cherniakhov-Sintana de Mureș.

Key words: Bystryk river, villages of Bilokopytovo, Shalykhyne, Yastrubshchyna; Byzantium, Caliphate, Syria, Palestine, Christian Arabs, toponymy of Ukraine, language contacts.

REFERENCES

1. Tyshchenko, K.M. (2020). Syrii's'kyi plast toponimii Ukrainy vizantiis'koho chasu [The Syrian Layer in the Toponymy of Ukraine from the Byzantine Epoch]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Skhidni movy ta literatury*, 1 (26). pp. 37–44. [in Ukrainian].
2. Pigulevskaja, N.V. (1964). *Araby u granic Vizantii i Irana v IV–VI vv. [Arabs on the Borders of Byzantium and Persia in the 4th–6th c.]*. Moscow-Leningrad: «Nauka» Publ. [in Russian].
3. Shahid, I. (1984, 2006). *Byzantium and the Arabs in the forth century*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.

4. Shahid, I. (1995). *Byzantium and the Arabs in the fifth century. Volume I. Part 2*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
5. Shahid, I. (2002). *Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
6. Shahid, I. (2009). *Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 2: Economic, Social and Cultural History*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
7. Le Strange, G. (1890). *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. /London/.
8. Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. New-York.
9. Tyshchenko, K. (2008). *Arabs'kyi plast toponimii Ukrainy VII–XIII st. Tezy dopovidi*. [The Arabian Layer in the Toponymy of Ukraine of the 7th–13th c. Abstracts] Kyiv: «Chetverta Khvyliia» Publ. [in Ukrainian].
10. Tyshchenko, K.M. (2009). *Araby na Pivnochii* [Arabs on the North]. *Skhidnyi svit*, 1, pp. 88–108. [in Ukrainian].
11. Tyshchenko, K.M. (2011). *Toponimichniy slid v Ukraini arabokhozars'koi viiny 713–737 rr.* [The Traces in the Toponymy of Ukraine of the Arabian-Khazar War of 713–737]. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, issue 53, pp. 222–241. [in Ukrainian].
12. Tyshchenko, K.M. (2019). *Movne dzerkalo pravichnoho Stepu*. [The Linguistic Mirror of the Eternal Steppe]. *Ukraina: nauka i kul'tura*, issue 37, pp. 172–217. [in Ukrainian].
13. Tyshchenko, K.M. (2016). *Dolitopysna movna istoriia ukrainsiv*. [The Pre-Chronological Language History of Ukrainians]. Kyiv-Drohobych: «Posvit» Publ. [in Ukrainian].
14. Sheliahin, D.O. (Comp.) (1973). *Ukains'ka RSR. Administratyvno-terytorial'nyi podil*. [Ukrainian SSR. Administrative Division]. Kyiv: «Vyd. polit. i-ry Ukrainy» Publ. [in Ukrainian].
15. Nepokupnyi, A.P., Stryzhak O.S., Tsiliuko K.K. (Eds.). (1979). *Slovnnyk hidronimiv Ukrainy* [A Dictionary of Hydronyms of Ukraine]. Kyiv: «Naukova dumka» Publ. [in Ukrainian].
16. Zhelezniak, I.M., Karpenko, O.P., Luchyk, V.V., Poliarush, T.I., Stryzhak, O.S., Shul'hach, V.P. (Comp.). (2004). *Slovnnyk mikrohironimiv Ukrainy* [A Dictionary of Microhydronyms of Ukraine]. Kyiv: «Oberehy» Publ. [in Ukrainian].
17. Pavlenko, S. (2013). *Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny* [The Microtoponyms of the Chernihiv-Siverian Area]. Chernihiv: PAT «PVK «Desna» Publ. [in Ukrainian].
18. Pashchenko, V.M., (2013). *Naukovo-piznaval'nyi zmist metodu toponimichnoho kontekstuvannia* [The scientific and epistemological Contents of the Toponymical Contextualization Method]. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, issue 59, pp. 21–37. [in Ukrainian].
19. Hrynchyshyn, D.H., Humets'ka, L.L., Kernys'kyi, I.M. (Eds.). (1977–1978). *Slovnnyk staroukrain'skoi movy XIV–XV st.: U 2 t.* [A Dictionary of the Old Ukrainian (14–15th cc.): In 2 vols.]. Kyiv: «Naukova dumka» Publ. [in Ukrainian].
20. Zhovtobriukh, M.A., Volokh, O.T., Samilenko, S.P., & Slyn'ko, I.I. (1980). *Istorychna hramatyka ukrains'koi movy*. [A Historical Grammar of the Ukrainian]. Kyiv: «Vyshcha shkola» Publ. [in Ukrainian].
21. Tyshchenko, K.M. (2018). *Inshomovna istoriia ukrainsiv*. [A neighbor languages history of Ukrainians]. Kyiv-Brody: «Prosvita» Publ. [in Ukrainian].
22. Tyshchenko, K.M. (2011). *Khalifat i sivera: toponimichnyi slid v Ukraini*. [The Caliphate and Siverian Tribe: Toponymical Traces in Ukraine]. Kyiv: «Akvilon-Plus» Publ. [in Ukrainian].
23. Pritsak, O.Y. (1939). *Pokhid Mervana ibn-Muhammeda v Ukrainu 735 r. Storinka z ukrains'ko-arabs'kykh vziayemyn* [The Campaign of Mervan ibn-Muhammed in Ukraine in 735 AD. A Page from the Ukrainian-Arab Relations]. *Nova zoria*, 26 (1226). [in Ukrainian].
24. Rybalkin, V.S. (2009). *Pidstupnist' «vidomoho» slova abo chytaiuchy ibn Khurdadbeha*. [The insidiousness of a «known» word or on reading of ibn-Khurdadbeh]. *Skhidnyi svit*, 3, pp. 172–178. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903,5–033.6(477.51):902(091)

В.І. Троцька

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюються питання вивченості глиняних виробів у похованнях давньоруського часу на території Сіверської України. Поховальні пам'ятки в даному регіоні розпочали досліджувати з XIX століття. Значний внесок в їх вивчення зробили вчені-археологи Дмитро Самоквасов, Борис Рибаків, Давид Бліфельд, Олександр Шекун, Володимир Коваленко, Олександр Моця та інші. Протягом цього часу розкопано велику кількість поховальних пам'яток: курганних, ґрунтових могильників, кенотафів та ін., що дозволило значно розширити джерелознавчу базу про поховання X–XIII ст., здійснені як за обрядом інгумації, так і за обрядом кремації. Звернена увага на курганні могильники, в яких серед поховального інвентаря виявлено глиняні вироби, переважно посуд. Останній у похованнях був не лише вмістилищем для праху покійного, але й для ритуальної їжі та питва померлого, адже наші пращури вірили в потойбічне життя.

На території Сіверської України глиняний посуд у курганних могильниках виявлено в Чернігові, Седневі, Любечі, Шестовиці, Гушчині (Чернігівщина), Вирівці, Волокитині на Сумщині. Необхідно зазначити, що під час розкопок знайдено різні типи глиняного посуду: глекоподібні й кувалеподібні посудини, миски, амфори, але найчастіше зустрічаються горщикоподібні посудини різної форми й розміру. Зафіксовано способи розташування «поховальних урн» у могилах (у центрі, вогнища, у південно-східній частині вогнища, південній, східній, південно-західній тощо) та посуд із ритуальною їжею як при кремації, так й інгумації покійного. За твердженням дослідників, у мизилу могли ставити як вживані посудини, в яких варили та споживали страви, так і нові глиняні посудини, що підтверджено давньоруськими писемними та іноземними джерелами. Окрім того, фрагменти кераміки виявлено і в курганних напсах. Ці знахідки археологи пов'язують із обрядом життя посуду на могилі померлого після його поховання.

Ключові слова: дослідники, глиняний посуд, поховальні пам'ятки, Сіверська Україна, ритуальна їжа, розкопки.

Актуальним завданням сучасної археологічної науки є вивчення пам'яток різних археологічних культур того чи іншого регіону. У цьому контексті важливим питанням є дослідження пам'яток давньоруського часу Сіверської України, вивчення яких розпочалося з XIX ст. та триває й до сьогодні. Аналіз матеріалів дає можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, які відбувалися у давньоруському суспільстві упродовж X–XIII ст. Історія досліджень поховальних пам'яток цього регіону налічує майже два століття. Розкопано велику кількість курганних і безкурганних могильників, кенотафів тощо, розглянуто елементи поховального обряду, який формувався під впливом етнічних і релігійних факторів [2–4; 12; 17; 18; 20; 25; 26; 30]. Дана стаття є спробою систематизації відомостей про досліджені поховальні пам'ятки давньоруського часу на території Сіверської України, де серед поховального інвентаря виявлено глиняні вироби, зокрема посуд. У археологічній літературі такий посуд називають ритуально-міфологічним. Він призначався для зберігання, споживання ритуальної їжі і питва, виконував функції супутнього інвентаря при похованні померлого, служив урною для праху під час кремації. Пізніше, під впливом нової релігії (християнства), звичай покладання в могилу посуду поступово зникає [19]. Наявність глиняного посуду в могилах, у першу

чергу, вчені пов'язують з віруваннями давніх жителів у потойбічне життя та намаганням забезпечити покійного їжею і питвом на тому світі, оскільки вони вірили, що в потойбіччі вирує життя [15, с. 83]. Важливе значення мало й упорядковане розташування посуду в похованнях (південна чи північна, східна чи західна орієнтація посуду, в головах чи ногах, справа чи зліва від померлого). Михайло Чмихов зазначав, що орієнтація посуду могла зумовлюватися тим, що *«посудини слугували своєрідним орієнтиром душ померлих до країни мертвих»* [28, с. 84–87].

Як підтверджено розкопками, не завжди в могилах фіксується увесь набір посуду. Найчастіше в похованнях знаходять кілька однотипних посудин, переважно горщиків [17; 18; 25, с. 53–55], які, за твердженням Бориса Рибаківа, вважалися символом достатку. Прикметно, що для поховальних урн використовували як вживаний посуд, так і новий. Борис Рибаків зазначав, що перед покладанням горщика в могилу в ньому спочатку могли готувати ритуальну страву, наприклад, кашу, а потім цей же горщик (або інша глиняна посудина) ставав вмістилищем праху покійного або ритуальної їжі чи питва [24, с. 76], що підтверджено писемними джерелами [22; 23]. Так, *«Повесть временных лет»* стверджує, що по смерті людини за обрядом кремації прах покійного клали у глиняну урну і насипали зверху курган [22; 24, с. 81]. Величина кургану свідчила про майновий статус померлого. Такий ритуал, як зазначають писемні джерела, іде з глибокої давнини, був поширений у в'ятичів, існував і у добу Київської Русі серед язичників до XII ст. як бідних, так і багатих верств населення [16, с. 142]. За твердженням Олександра Котляревського, літописи згадують чергування двох поховальних обрядів – кремації та інгумації [14, с. 118], які, за свідченнями археологів, у давньоруські часи взаємозамінювали один одного протягом кількох століть [3, с. 128, 129; 6]. Під час розкопок курганних могильників при обряді кремації часто фіксують глиняний посуд із прахом покійного та рештками ритуальної їжі. Глиняний посуд із рештками їжі знаходять у курганних могильниках й під час інгумації померлого. На думку вчених, при похованні небіжчика до могили ставили ті посудини, які використовували у повсякденному домашньому обігу: в горщику чи мисці – їжу; вино, хмільний мед – у глеках та амфорах [27, с. 56]. У могилу могли ставити й нові посудини, які виготовлялися спеціально для похорон. Підтвердженням цього є виявлені в курганних могильниках невипалені посудини з погано заглаженою поверхнею, ніби виготовлені поспіхом [27, с. 56–57], і повідомлення арабських авторів, які побували на Русі в X–XI ст. та спостерігали за похованням знатних русів. Зокрема, А. Іегуди Гадасі засвідчував: *«И когда кто-нибудь умирает сжигают его вместе с его одеждами... и берут тепел этого мертвица и кладут в золотые или серебряные сосуды или в новый глиняный сосуд и зарывают его в землю»* [11, с. 262, 263; 24, с. 235].

Перші археологічні дослідження курганних могильників у даному регіоні проведені у 70-х роках XIX ст. у межириччі

Дніпра, Десни, Псла. Вони описані Опанасом Шафонським у праці *«Черниговского наместничества топографическое описание»*, виданій у 1851 році [29], та згадані Митрофаном Константиновичем у 1874 р. на III Археологічному з'їзді у Києві [13]. Значний внесок у вивчення поховальних пам'яток Сіверщини зробили Дмитро Самоквасов, Давид Бліфельд, Олександр Шекун, Олена Веремейчик, Олександр Моця, Володимир Коваленко та інші дослідники [25; 26; 2–4; 30; 17; 18; 20; 12].

Найбільш відомими поховальними пам'ятками, в яких серед поховального інвентаря за обрядом кремації та інгумації зафіксовані глиняні вироби, вважаються курганні могильники Чернігова (Чорна могила,) Гущина, Седнева, Любеча, Шестовиці (Чернігівщина) та кургани біля сіл Волокитине, Вирівка (Сумщина) [25; 26]. Джерельна база, накопичена упродовж XIX–XX ст., говорить про виявлення значної кількості поховальних пам'яток, але у них не завжди фіксується кераміка. Багато досліджених курганів були безінвентарними, інші – пограбовані скарбощукачами. Свого часу Дмитро Самоквасов виділяв поховальні пам'ятки з поховальними урнами та кургани з інгумаціями [25]. У опублікованій 1916 р. праці *«Могильные древности Северянской Черниговщины»* дослідник згадував посуд, зокрема, горщики різної величини, виліплені із *«обычной глины, которые легко ломаются»*. Наприклад, у кургані «Чорна могила», серед великої кількості знахідок зброї, прикрас, виявлено глиняний посуд і глиняне кружало [25, с. 32, № 3405; с. 42, № 3441, 3443]. У курганах № II–IV, VII біля містечка Седнів знайдені глиняні горщики з перепаленими кістками небіжчиків [25, с. 53, рис. 62 № 3450; с. 54, 55, рис. 62 № 3480].

Горщики з перепаленими кістками виявлено і в курганах біля села Волокитине Глухівського повіту, села Вирівка Конотопського повіту, поблизу Путивля [25, с. 70, 71, 76] та у курганах № 1, 2, 3 біля Любеча. В одному з курганів, поряд з горщиком із прахом покійного, знаходився невеликий горщик з ритуванням у вигляді хвиль під вінцями (курган № 1), у якому, можливо, знаходилася їжа для померлого [25, с. 67, 68]. Варто наголосити й про поєднання в одному комплексі трьох однотипних посудин. Наприклад, в одному з горщиків містився прах покійного, в двох інших – рештки ритуальної їжі (кістки молодого барана) [25, с. 61]. У кургані біля села Гущин за обрядом інгумації між кістяком людини (біля її ніг) і кістяком коня знаходився горщик, ритований під вінцями хвилями, наповнений кістками тварин та птиці [25, с. 77, 80, рис. 79, 80, рис. 82, № 3121]. У кургані № 4–5 на території Чернігова виявлена глиняна миска з петлеподібним вухом, з якої на тому світі померлий мав споживати їжу [25, с. 63, 88, рис. 94, № 3065].

Після Дмитра Самоквасова значний внесок у вивчення курганних могильників Чернігівщини зробив Давид Бліфельд. Найбільш відомі його дослідження у Шестовиці, де упродовж польових сезонів (1948, 1956–1958 рр.) науковець досліджував комплекс Шестовицьких могильни-

ків, що дозволило йому простежити майнову і соціальну диференціацію як рядового населення, так і багатих дружинників, котрі належали до панівного класу ранньофеодалного суспільства Київської Русі [7, с. 6–10]. Наприклад, у 11-ти Шестовицьких курганах перепалені кістки були вміщені в «поховальну урну-горщик» (№№ 9, 10, 24, 47, 55, 71, 72, 76, 79, 82, 97) або лежали навколо нього (№№ 84, 88, 89, 94, 101, 105) [1, с. 40]. Способи розташування поховальних урн у могилах були різноманітними [1, с. 39, рис. 13; 2, с. 116, рис. 8]:

- у восьми випадках глиняний посуд з прахом покійного знаходився у центрі вогнища (кургани №№ 6, 24, 30, 58, 66, 76, 82, 101);
- у трьох – у південно-східній частині вогнища (№№ 9, 10, 88);
- у чотирьох – у південній (№№ 15, 40, 69, 84);
- у одному кургані – у східній (№ 50).
- у одному кургані з південно-західного краю вогнища (курган № 31);

– у восьми випадках прах покійного знаходився в урні та навколо неї (№№ 15, 24, 97, 101, 30, 53, 58, 66) [1, с. 39, 40].

З цього випливає, що способи розташування поховальних урн з прахом були різноманітними, що виключає можливість практикування єдиних регламентованих ритуальних дій [1, с. 40].

На увагу заслуговує камерне поховання (№ 36 за П.І. Смолічевим), де виявлено воїна з жінкою та конем. У ньому досліднику вдалося зафіксувати горщик із рештками їжі (кістками тварин), який знаходився ліворуч біля плеча воїна. Упритул до померлого покладено меч, неподалік – дерев'яне відро [1, с. 41, рис. 15; 14–2]. У поховальному комплексі XI–XII ст. кургану № 92 поряд із трьома горщиками знайдено великий горщик, орнаментований під вінцями вдавненнями [4, с. 88, 168]. Федір Андрощук відніс цей поховальний комплекс до середини X ст. [1, с. 46].

У кургані № 100 біля голови померлої жінки знаходилося дерев'яне відро, біля ніг – глиняний горщик із тавром [1, с. 54].

Унікальною знахідкою з Шестовицького кургану № 105 є «водолій» – глиняний посуд для води з носиком для зливу, вузьким горлечком та петлеподібним вухом, за твердженням дослідників, найімовірніше, близькосхідного або причорноморського виробництва [4, с. 218; Табл. XXIX; 1, с. 69, рис. 52], що дає підстави говорити про існування зв'язків Шестовицького поселення з торговельно-ремісничими центрами Північної та Східної Європи. Іншою особливою знахідкою з Шестовицького кургану № 141 є виявлена в ньому виготовлена з глини лапа звіра, яку, скоріше за все, використовували з ритуальною метою як оберіг для покійного [1, с. 69].

У Чернігівському районі біля села Рижики у 1982 р. в курганному могильнику, який досліджував Олександр Шекун, знайдено два фрагментовані горщики, в яких знаходилися перепалені кістки покійного [8, с. 435].

У курганних могильниках X–XII ст. Чернігова, що досліджував Олександр Моця, виявлено звичайні побутові горщики, в яких знаходилися перепалені кістки небіжчиків та подібні за формою й розмірами глечики. Під курганным насипом віднайдена і глиняна миска. В одному кургані Речицького могильника досліднику вдалося знайти горщик, всередині якого стояла глиняна кухлеподібна посудина, з якої небіжчик мав у потойбіччі споживати міцні напої. У кургані Яблунівка і Козин вузькогорлі глечики були виявлені разом із скляним столовим посудом [18, с. 34–35; 20, с. 26]. Відшукані також античні амфори й амфориски (невеликих розмірів античні посудинки, які призначалися для олії, ароматичних і косметичних засобів) та глиняна миска, в якій знаходилися рештки їжі, призначені для померлого, й різні ритуальні глиняні предмети [17, с. 23; 20, с. 25–31]. Кераміка виявлена не тільки у самих похованнях, але й у курганних насипах, де зафіксовано значну кількість фрагментів посуду. Наприклад, неподалік села Комань Новгород-Сіверського району у 1980 р. у курганному могильнику, датованому Олександром Моцею XI–XII ст., у центрі насипу кургану № 2, 3 знайдено багато уламків давньоруських орнаментованих горщиків [8, с. 434]. Ці знахідки археологи пов'язують із обрядом биття посуду на могилі померлого після його поховання. Так, арабські джерела стверджують, що після поховання померлого справляли тризну: брали двадцять глеків хмільного меду, може трохи більше, ішли на пагорб, іли, пили, били посуд на могилі померлого [10, с. 73].

Як зазначав Всеволод Івакін, тризна була урочистим прощанням із померлим, під час якого відбувалися військові змагання та поховальна трапеза. Рештки поминальної трапези зафіксовано дослідником у 61-му поховальному комплексі Києва. Над кістяком та у засипному ґрунті в семи випадках виявлено кістки тварин – рештки поминального обіду у глиняному горщику. У засипці 58-ми поховань знайдено фрагменти битого посуду доби Київської Русі та античних амфор, з яких, імовірно, пили хмільний мед, пиво чи вино [9, с. 66–67]. На думку дослідників, можливо, биття посуду після завершення тризни символізувало те, що домашня власність продовжувала належати своєму померлому господареві [5, с. 153].

Отже, розглянуті поховальні пам'ятки говорять про знахідки в могилах глиняного посуду як під час кремації, так й інгумації померлого. При цьому виявлені різні типи глиняного посуду: горщики, в яких клали прах покійного та їжу для мерців; глечики й амфори, в яких ставили до могили хмільний мед та вино. Крім того, зафіксовано миски, кухлеподібні посудини, з яких померлий повинен вживати їжу та питво. Над могилою насипався курган, величина якого говорила про майновий статус небіжчика. Знахідки глиняного посуду в заможних похованнях підтверджують його використання як серед бідних, так і серед заможних верств населення навіть і після прийняття християнства.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя. Київ : Товариство археології та антропології, 1999. 141 с.
2. Бліфельд Д.І. Давньоруський могильник в Чернігові. *Археологія*, Т. XVIII. Д.І. Бліфельд. 1965. С. 105–138.
3. Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовицях. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Том III. Ранні слов'яни і Київська Русь. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947–1948 рр. 1952. С. 123–131.
4. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ : Наукова думка, 1977. 232 с.
5. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. Київ : Наукова думка, 1992. 176 с.
6. Браїчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наукова думка, 1988. 259 с.
7. Гари́га-Гри́хно М. Давньоруські курганні некрополі Чернігова та Чернігівського Подесення в дослідженнях Д. Бліфельда. 2016. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. № 134. С. 6–10.
8. Гари́га-Гри́хно М. Історіографія досліджень давньоруських курганів Чернігівщини у 50–80 рр. XX ст. (за матеріалами наукового архіву ІА НАН). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 431–439.
9. Івакін В.Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI–XIII ст.). *Археологія*, 2008, № 3. С. 60–75.
10. Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Видання 2-ге. Уклад. М.Н. Петровський. АН УРСР. Інститут історії України. Київ : Радянська школа, 1946. Т. 1. 310 с.
11. Ковалевський А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. Харьков : Издательство Ордена Трудового Красного Знамени Государственного университета имени А.М. Горького, 1956. 348 с.
12. Коваленко Володимир Петрович [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Коваленко_Володимир_Петрович.
13. Константинович Митрофан Олександрович [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Константинович_Митрофан_Олександрович.
14. Котляревский А.А. О погребальных обычаях языческих славян. Москва : Синодальная типография, 1868. 243 с.
15. Магомедов Б.В. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури. *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, 2003. С. 83–88.
16. Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. *Міфологія і фольклор*, 2016. № 1/2. С. 136–142.
17. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. Киев : Наукова думка, 1987. 168 с.
18. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Киев : Наукова думка, 1990. 156 с.
19. Моця О.П. Могильники епохи Київської Русі – Інститут історії України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: history.org.ua/?termin=Mohylnyky.
20. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. за матеріалами некрополів. Київ : Наукова думка, 1993. 160 с.
21. Моця О.П. Світогляд сільського люду в давньоруські часи. *Село Київської Русі*. Київ : Шлях, 2003. С. 198–207.
22. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под ред. В.П. Андреевой-Перетц. Москва–Ленинград : Издательство АН СССР, 1950. Ч. 1. 408 с.
23. Півість минулого літ – Літературний всесвіт [Електронний ресурс]. Режим доступу: [GoogleSiteshttps://sites.google.com/site/povist-minulih-lit](https://sites.google.com/site/povist-minulih-lit).
24. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. 784 с.
25. Самоквасов Д.Я. Могильны древности Северянской Черниговщины. Москва : Синодальная типография, 1916. 106 с.
26. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. Москва : Синодальная типография, 1916. 41 с.
27. Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Киев : Типография Императорского университета Святого Владимира, 1896. 264 с.
28. Чмихов М. О. Курганы як явище давньої культури. Київ : НМК ВО, 1993. 144 с.
29. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с.
30. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. (1986). Исследования на Черниговщине. *Археологические открытия 1984 года*. Москва. С. 327–328.

Trotska V.I. The history of reserch pottery wares by materials of Sivershchyna oldrussian funeral monuments

The article deals with the study of clay products in the burial sites of ancient times in the territory of Siverskyi Ukraine. Burial sites in the region began to be explored since the XIX century. Significant contribution to their study was made by archaeological scientists Dmitry Samokvassov, Boris Rybakov, David Blifeld, Alexander Shekun, Vladimir Kovalenko, Alexander Mots and others. During this time, a large number of burial were excavated: burial mounds, soil burial grounds etc., which made it possible to significantly expand the source-knowledge base for the burial of the X–XIII centuries, carried out both by the rite of inhumation and by the rite of cremation.

Attention was paid to the burial mounds in which clay products, mainly utensils, were found among the burial stock. Which in the funerals was not only a place for the ashes of the dead, but also for ritual food and drink for the dead. Afterall, our ancestors believed in the afterlife. In the territory of Siverskyi Ukraine, clay vessels in burial mounds were found in Chernihiv, Sednev, Lyubech, Shestovytzia, Guschen (Chernihiv), Vyrvka, Volokytine in Sumy region. It should be noted that during their excavation found different types of earthenware: jug and bowl-shaped vessels, bowls, amphorae, the most common pots of various shapes and sizes. The ways of arrangement of «burial urns» in the graves (in the center of the hearth, in the southeastern part of the hearth, south, east, southwest, etc.) and utensils with ritual food, both used vessels in which they cooked and consumed dishes, and new earthenware vessels, as confirmed by ancient Russian written and foreign sources. In addition, fragments of ceramics were found in mounds. Their findings are linked by archeologists to the ritual of beating vessels on the grave of the deceased after his burial.

Key words: researchers, earthenware, funerary monuments, Siversk Ukraine, ritual food, excavations.

REFERENCES

1. Androshchuk, F.O. (1999). *Normany i sloviany u Podesenni (modeli kulturnoi vzaiemodii doby rannoho srednovichchia [Normans and Slavs in Podessen (models of cultural interaction of the early Middle Ages)]*. Kyiv: Tovarystvo arkhеolohii ta antropolohii. [in Ukrainian].
2. Blifeld, D.I. (1965). *Davnoruskyi mohylnyk v Chernihovi [Ancient Russian burial ground in Chernihiv (Vol. XVIII)]. Arkhеolohiia*. T. XVIII. pp. 105–138. [in Ukrainian].
3. Blifeld, D.I. (1952). *Doslidzhennia v s. Shestovytziakh [Research in the village. Sixths (Vol. III)]. Arkhеolohichni pamiatky URSR*. T. III. Ranni sloviany i Kyivska Rus. Materialy polovoykh doslidzhen Instytutu arkhеolohii AN URSR za 1947–1948 rr. pp. 123–131. [in Ukrainian].
4. Blifeld, D.I. (1977). *Davnoruski pamiatky Shestovytzi [Research in the village Sixths]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Borovskiy, Ya.Ye. (1992). *Svitohliad davnikh kyian [Worldview of the ancient people of Kiev]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Braichevskiy, M.Yu. (1988). *Utverdzhenia khrystianstva na Rusi [Adoption of Christianity in Russia]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Haryha-Hrykhno Marharya (2016). *Davnoruski kurhan-ni nekopoli Chernihova ta Chernihivskoho Podesennia v doslidzhenniakh D. Blifelda [Old Russian mounds of the Chernihiv and Chernihiv Podessian necropolises in D. Blifeld's research]*. «Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T.H.». (134). pp. 6–10. [in Ukrainian].
8. Haryha-Hrykhno Marharya (2017). *Istoriografiiia doslidzhen davoruskykh kurhaniv Chernihivshchyny u 50-80 rr. XXst. (za materialamy naukovooho arkhivu IA NAN. Materialy i doslidzhennia z arkhеolohii Prykarpattai Volyni [Historiography of studies of ancient mounds of Chernihiv region in 50-80rr. of XX st. (based on the scientific archive of IA NAS)]. (23). pp. 431–439. [in Ukrainian]*.
9. Ivakin, V.H. (2008). *Khrystyianskyi pokhvalnyi obriad naselenia davoruskoho Kyieva (XI–XIIIst.) [Christian Funeral Rite of the Population of Ancient Kyiv (XI–XIII st.)]*. *Arkhеolohiia*. (3). pp. 60–75. [in Ukrainian].
10. Petrovskiy, M.N. (Comp). *Historiia Ukrainy v dokumentakh i materialakh. Kyivska Rus i feodalni kniazivstva XII–XIII st. (1946). Vydannia 2-he. T. 1. [History of Ukraine in documents and materials. Kievan Rus and the feudal principalities of the XII–XIII centuries. 2nd edition. Vol.1.]*. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
11. Kovalevskiy, A.P. (1956). *Knyha Akhmeda Ybn-Fadlana o eho puteshestvyi na Volhu v 921–922 hh.: Staty, perevod i komentary [The book of Ahmed Ibn-Fadlan about his journey to the Volga in 921–922: Articles, translations and comments]*. Kharkov: Yzdatelstvo Orde-na trudovoho krasnoho znamenya Hosudarstvennoho unyversyteta ymeny A.M. Horkoho. [in Russian].
12. Kovalenko Volodymyr Petrovych [Vladimir Kovalenko]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Коваленко_Володимир_Петрович [in Ukrainian].
13. Konstantynovych Oleksandr Mytrofanovych [Konstantynovich Mitrofan Oleksandrovich]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Константинович_Митрофан_Олександрович [in Ukrainian].

14. Kotliarevskiy, A.A. (1868) O pohrebalnykh obychaiakh yazucheskoy khslavian [On the funeral customs of pagan Slavs]. Moscow: Synodalnaia tipohrafiya. [in Russian].

15. Mahomedov, B.V. (2003). *Potoibichnyi benket u pokhvalnomu obriadi cherniakhivskoi kultury* [After-party banquet in the funeral rite of Chernyakhiv culture]. Starozhytnosti i tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy. Kyiv: Instytut arkeolohii NANUkrainy. pp. 83–88. [in Ukrainian].

16. Martyniak Iryna (2016). Ibn Fadlan pro pokhvalni viruvania ta obriady skhidnykh slovian [Ibn Fadlan on the Funeral Beliefs and Rites of the Eastern Slavs] *Mifolohiia i folklor*. (1/2). pp. 136–142. [in Ukrainian].

17. Motsya, A.P. (1990a). *Nekotoroe svedeniya o rasprostraneni khrystyanstva na yuhe Rusy po dannum pohrebalnoho obriada* [Some information on the spread of Christianity in the south of Russia according to the funeral rite]. Obriady y verovaniya drevneho naseleniya Ukraynu. Kyiv: Naukova dumka. pp. 114–133. [in Russian].

18. Motsya, A.P. (1990). *Pohrebalnye pamiatniki yuzhnorusskikh zemel IX–XIII vv.* [Funeral monuments of the South Russian lands of the IX–XIII vv.]. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

19. Motsia, O.P. *Mohylnyky epokhy Kyivskoi Rusi. Instytut istorii Ukrainy* [Burial Grounds of the Era of Kievan Rus. Institute of History of Ukraine]. Retrieved from: history.org.ua/?termin=Mohylnyky. [in Ukrainian].

20. Motsia, O.P. (1993). *Naseleennia pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st. za materialamy nekropoliv* [Population of the South-Russian lands of the ninth and thirteenth centuries. according to the materials of the necropolises]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

21. Motsia, O.P. (2003). *Svitohliad silskoho liudu v davnorusski chasy* [World outlook of rural people in ancient times]. Selo Kyivskoi Rusi. Kyiv: Shliakh. pp. 198–207. [in Ukrainian].

22. Andeianovoi-Peretts, V.P. (Comp). *Povest vremennukh let po Lavrentevskoi letopysy 1377 h.* (1950). [The Tale of Bygone Years according to the Lawrence Chronicle of 1377 h. Part 1.]. Moscow-Leningrad: Yzdatelstvo AN SSSR. Ch. 1. [in Russian].

23. *Povist mynulykh lit – Literaturnyi vsesvit* [The Story of Last Years – The Literary Universe]. Retrieved from <https://sites.google.com/site/povist-minulih-lit> [in Ukrainian].

24. Rubakov, B.A. (1987). *Yazuchestvo drevnei Rusy* [Paganism of Ancient Russia]. Moscow: Nauka. [in Russian].

25. Samokvasov, D.Ya. (1916). *Mohylnye drevnosti Severianskoi Chernyovshchyny* [Grave antiquities of Severian Chernihiv region]. Moscow: Synodalnaia tipohrafiya. [in Russian].

26. Samokvasov, D.Ya. (1916). *Raskopky severianskykh kurhanov v Chernyove vo vremia XIV Arkheolohicheskoho sezda* [Excavations of northerly mounds in Chernigov during the XIV Archaeological Congress]. Moscow: Synodalnaia tipohrafiya. [in Russian].

27. Khoinovskiy, Y.A. (1896). *Kratkye arkheolohicheskiye svedeniya o predkakh slavian y rusy* [Brief archaeological information about the ancestors of the Slavs and Russia]. Kyiv: Tipohrafiya Ymperatorskaho unyversyteta SviatohoVladymyrya. [in Russian].

28. Chmykhov, M.O. (1993). *Kurhany yak yavlyshche davnoi kultury* [Mounds as a phenomenon of ancient culture Mounds as a phenomenon of ancient culture]. Kyiv: NMK VO. [in Ukrainian].

29. Shafonskiy, A. (1851). *Chernyovskoho namestnychestva topograficheskoe opysanye s kratkym heohraficheskym y ystorycheskym opysanyem MaloiRossyy.* [Chernihiv governorate topographic description with a brief geographical and historical description of Little Russia]. Kyiv. [in Russian].

30. Shekun, A.V., Veremeichyk, E.M. (1986). *Yssledovaniyana Chernyovshchinye* [Research in Chernihiv region]. *Arkheolohicheskiye otkrytiya 1984 hoda*. Moscow. pp. 327–328. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.5):737.1«135/141»

Ю.О. Коваленко

ДЖУЧИДСЬКІ МОНЕТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті зроблена спроба через знахідки золотоординських монет висвітлити маловивчений період історії розвитку літописного Глухова і його округи у другій половині XIV – на початку XV ст. Вперше вводиться до наукового обігу інформація про ряд джучидських монет – дангів, знайдених на історичних землях Глухівського князівства.

Велика кількість міст на Русі постраждали внаслідок епідемії чуми 1352 р. Глухівське населення вимерло практично повністю, однак, згідно археологічних даних, місто відродилося та існувало ще і в XV ст.

Що ж до околиць, то поза містом життя продовжувало існувати наприкінці XIV ст. І це вдалося встановити саме завдяки знахідкам золотоординських монет. З їх допомогою атрибутовано ряд давньоруських селищ, життя на яких тривало протягом XIV–XV ст. Датування всіх монет вкладається у вузькі хронологічні рамки. Більшість з них відноситься до періоду так званої «Мамаєвої орди», яка проіснувала менше 20-ти років (1361–1380 рр.).

Ключові слова: Глухівське князівство, джучидські монети, данг.

Одним з важливих джерел у вивченні економічних контактів давньоруських земель у післямонгольський час є нумізматичні матеріали. Дана робота присвячена знайденим у різні роки на території Глухова та в його окрузі монетам періоду Золотої Орди.

Вивченням проблематики грошового обігу на Сіверщині у золотоординський період та атрибуцією монет займалися М. Догель, В. Шугаєвський, Г. Федоров-Давидов, Г. Козубовський, М. Котляр, Ш. Бектінеєв, В. Рябцевич, Є. Іванаускас, К. Хромов, І. Хромова, З. Зразюк, В. Зайцев, Ю. Барейша, В. Малєжик, В. Шапошник, Ю. Зайончковський, О. Овсянников, Л. Булава, О. Шевчук та ін. Незважаючи на те, що дослідницький матеріал та джерельна база останнім часом значно поповнилися, на думку самих дослідників тематика, присвячена монетам, карбованим у післямонгольський час, а саме у XIV–XV ст., є найменш вивченою і систематизованою у порівнянні з іншими історичними періодами.

Рис. 1, 2. Данги хана Абдуллаха, карбовані у м. Азак в середині 1360-х рр.

Рис. 3. Данг Абдуллаха карбування Орду Муаззам (тип 766 р. х.)

Рис. 4. Наслідування дангу Мухаммеда-Буляка, карбоване на території Чернігово-Сіверщини у 1370-х рр.

Рис. 5, 6. Данги Мухаммеда, карбовані в Орді в 772 та 773 р. х.

Джерельна база складається з опублікованих та неопублікованих нумізматичних джерел, переважна більшість яких вводиться до наукового обігу вперше. Актуальність теми полягає у тому, що окремому дослідженню джучидських монет з території Глухова та його округи публікації не присвячувались.

Історична наука до недавнього часу недостатньо уваги приділяла пам'яткам післямонгольської доби. На території Глухівщини вони раніше взагалі не досліджувались. Під час археологічних розвідок з'ясувалося, що більшість давньоруських городищ та селищ округи літописного Глухова датується домонгольським часом (XII–XIII ст.), а археологічні матеріали XIV–XV ст. зустрічаються вкрай рідко. Не виключено, що причи-

Рис. 7. Наслідування кримського дангу Девлет-Берди (1419–1422 рр.)

Рис. 8. Наслідування золотоординського дангу 1370–1380-х рр. невизначеної приналежності

Рис. 9. Данг Токтамиша (1394 р.)

на полягає в тому, що переважна більшість городищ та селищ могла припинити своє існування у період князівських усобиць першої половини XIII ст. чи то монгольської навали 1238–1239 рр., або в результаті регулярних ординських набігів на Сіверщину, які відбувалися з певною періодичністю протягом усього XIII ст. Про це свідчать матеріали досліджень давньоруських селищ та городищ, на яких виявлені сліди пожеж, знайдені монгольські наконечники стріл [1, с. 341]. Оскільки описів давньоруського Глухова обмаль, а одним із небагатьох джерел у вивченні давньоруського періоду в історії міста та його округи є наукові звіти та публікації археологічних розвідок та розкопок, особливо важливе значення набувають свідчення про нумізматичні знахідки джучидських монет в околицях Глухова. Важливість інформації, яку можуть дати поодинокі знахідки монет та монетні скарби, після їх картографування, атрибуції та з'ясування кількісного складу полягає у тому, що ми маємо змогу, у певному розумінні, визначити щільність заселеності глухівських земель

Рис. 10. Данг Тимур-Кутлуга 1390-х рр.

Рис. 13 Данг Токтамиша карбування Криму 1394 р.

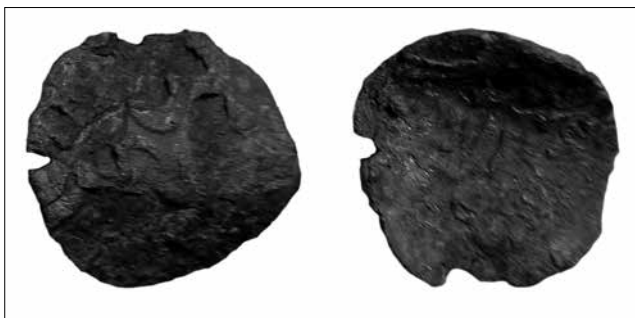

Рис. 11. Мідний золотоординський пул невизначеної приналежності

Рис. 14. Монета Василя Дмитрієвича Кирдяпи, карбована на початку 1390-х рр.

Рис. 12. Данг Абдуллаха карбування Орди (тип 767 р. х.)

та відтворити картину давнього економічного розвитку регіону за часи Золотої Орди.

Хоча, як зазначалося вище, під час князівських усобиць і татаро-монгольської експансії деякі населені пункти Глухівського князівства були знищені, але більшість продовжувала жити і розвиватись. Як стверджують літописці, серед загального розорення, що охопило Русь, Глухів був чи не єдиним містом, яке збереглося, і там виникло нове княжіння [2, с. 23]. Причиною майже повного занепаду міста стала так звана «чорна смерть». За свідченням Никонівського літопису, у 1352 р. епідемія чуми охопила значну частину Русі. У містах Смоленську, Києві, Чернігові, Суздалі вимерла велика кількість населення [3, с. 54]. «В Глухове же тогда ни один человек не остане, вси изомроша» [4, с. 224], – так повідомляє Никоновський літопис, що був складений у першій третині XVI ст. в скрипторії митрополита Даниїла та містить багато унікальних звісток, яких немає в більш ранніх літописних зводах, що слугували для нього джерелами та не дійшли до нас. На цьому письмові

свідчення про історію Глухова до кінця XIV ст. закінчуються. Майже на 300 років його назва зникає зі сторінок літописів, але Глухівське князівство ще певний час існувало. Воно було успадковане Романом Симеоновичем, який згадується у літописах під 1375 і 1385 роками. Його молодший брат, новосільський князь Іван Симеонович, одружений з донькою литовського Великого князя Ольгерда, не мав спадкоємців, і новосільські землі відійшли до глухівського князя. Остання відома згадка про Романа Симеоновича пов'язана з укладенням угоди між Москвою та Рязанню у 1402 р. [3, с. 54].

Тривалий час усталена думка про повне запустіння Глухова та навколишніх земель побутувала серед науковців, оскільки жодних контраргументів у їх розпорядженні не було. Археологічні матеріали були мізерними і в основному обмежувалися датуванням не пізніше XIII ст.

Те, що життя у Глухові після епідемії чуми 1352 р. не зупинилося, було підтверджено археологічними дослідженнями 2002 р., коли у центральній частині міста виявили декілька незайманих ділянок із залишками неушкодженого археологічного культурного шару з керамікою XIV–XV ст. Хоча сам Глухів поступово занепадав як значний центр розвитку торгівлі та ремесел, але товарно-грошові відносини в його окрузі продовжували існувати. На користь цього говорять знахідки золотоординських монет в найближчих околицях міста та на історичних землях Глухівського князівства.

Чи не найперша офіційна згадка про знахідку золотоординських монет відноситься до 1916 р., коли у Глухівському повіті був знайдений великий скарб – 500 джучидських монет. Історик-нумізмат В. Шугаєвський

Рис. 15–18. «Сіверські наслідування» джучидських дангів Мухаммеда карбування Дмитра Ольгердовича Брянського (1370-ті рр.)

атрибутував кілька монет. Він відніс їх до періоду правління Узбека, Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка [5, с. 150].

За останні роки нумізматична джерельна база нашого дослідження значно поповнилася. Ось далеко не повний перелік знахідок, про які нам стало відомо. На північно-західній околиці міста у різні часи були знайдені вісім золотоординських джучидських монет та їх місцевих (сіверських) наслідувань. Це два данги хана Абдуллаха (Абдаллаха), карбовані у м. Азак в середині 1360-х рр. (тип 764 р. х. (року хіджри) (Рис. 1, 2); данг Абдуллаха карбування Орду Муаззам (тип 766 р. х.) (Рис. 3); наслідування данга хана Мухаммеда-Буляка, карбованого на території Чернігово-Сіверщини у 1370-х рр. (тип 773 р. х.) (Рис. 4); два данги Мухаммеда, карбовані

Рис. 19. Данг із числа «сіверських наслідувань» із зображенням «княжого знаку» стародубського князя Олександра Патрикєйовича (кін. XIV ст.)

Рис. 20. Монета з кириличним написом імені Дмитра Ольгердовича Брянського (1372–1379 рр.)

в Орді в 772 та 773 р. х. (Рис. 5, 6); наслідування кримського дангу хана Девлет-Берди (1419–1422 рр.) (Рис. 7); наслідування золотоординського дангу 1370–1380-х рр. невизначеної приналежності (Рис. 8).

З південної околиці Глухова – с. Некрасове – походить три монети, знайдені у 2010 р.: данг хана Токтамиша 1394 р. (тип 796 р. х.) (Рис. 9) і данг Тимур-Кутлуга 1390-х рр. (тип 796 р. х.) (Рис. 10), карбовані у Криму; мідний золотоординський пул (Рис. 11), приналежність якого внаслідок поганої збереженості встановити не вдалося.

Неподалік с. Суходіл Глухівського району знайдена монета Абдуллаха карбування Орди (тип 767 р. х.) (Рис. 12).

Дві золотоординські монети походять з місцевості поблизу с. Стрельники, розташованого на межі Глухівського та Путивльського районів: одна – данг хана Токтамиша карбування Криму 1394 р. (794 р. х.) (Рис. 13), друга – найбільш рідкісна з усіх опублікованих у даній роботі монет – монета Василя Дмитрієвича Кирдяпи, карбована на початку 1390-х років найвірогідніше у м. Городець (Рис. 14).

2011 року поблизу селища Вороніж Шосткинського р-ну (у минулому Глухівського повіту) були знайдені чотири монети золотоординського періоду – так звані «сіверські наслідування» джучидських дангів хана Мухаммеда-Буляка (Рис. 15–18) [6, с. 42]. На двох добре видно «княжий знак». Монети з подібними відзнаками відносять до карбування Дмитра Ольгердовича Брянського. Взагалі, типовим для джучидських монет є те, що як серед поодиноких знахідок, так і у скарбах, які

Рис. 21–23. Наслідування джучидських дангів Мухаммеда (тип: карб. Орди 772–779 р. х.) із зображенням «княжого знаку» князів брянських

траплялись на території Золотої Орди, нерідко зустрічались монети-наслідування. Вони характеризуються грубим виконанням усіх складових монетного типу, інколи зроблених вірно, а інколи так, що написи у вигляді літероподібних знаків не читаються. Однією з особливостей сіверських монет-наслідувань Брянського князівства стало їх виготовлення методом нанесення штампів на кружечок, вирізаний зі срібної платівки, а не на розплесканий відрізок срібного дроту, як це робилось традиційно на золотоординських монетних дворах. Найбільша кількість наслідувань відноситься до другої половини XIV ст. Місця карбування таких монет не встановлені, але існує думка, що їх було декілька [7, с. 496], і знаходились вони у межах Брянського князівства, до якого у певний проміжок часу входила частина земель сучасної Глухівщини.

Біля села Погаричі Путивльського району знайдена монета із серії «сіверських наслідувань» із зображенням «княжого знаку» особливої форми у вигляді так званого «проквітлого хреста» (Рис. 19). На думку московського дослідника, провідного спеціаліста в області золотоординської нумізматики В. Зайцева, монети з такими

Рис. 24, 25. Безіменні наслідування дангів Мухаммеда (тип: карб. Орди 773 р. х.)

знаками могли карбуватися як Дмитрієм Ольгердовичем Брянським чи кимось із князів чернігівської династії у чернігово-сіверських землях, так і литовськими правителями, які отримали свої наділи у результаті розділу володінь брянського князя. З таким же успіхом подібні монети могли карбуватися стародубським князем Олександром Патрикеевичем, оскільки знак саме такої форми вперше зустрічається під час його правління на монетах з викарбуванням його іменем. Одним із важливих аргументів на користь віднесення монети до карбування Олександра Патрикеевича є вивчення топографії поодиноких знахідок цих монет. Більшість з них була знайдена у південних районах Брянської області, а також на території, що межує з ними і яка у кінці XIV ст. становила ядро Стародубського князівства [8, с. 19–20]. Місце нашої знахідки не суперечить цій гіпотезі.

Остання знахідка, що потрапила до нашого поля зору, – невеликий скарб, який складався з десяти «сіверських наслідувань» джучидських дангів. Виявлений він у 2018 поблизу монастиря Глинська пустинь. Одна монета має кириличний напис імені Дмитра Ольгердовича Брянського (1372–1379 рр.) (Рис. 20). На думку В. Зайцева, близько 1376 р. поряд з кириличними написами на монетах з'являється зображення «княжого знаку». На нашій монеті воно відсутнє, отже монета могла карбуватися між 1372 і 1376 рр. Три монети – наслідування джучидських дангів хана Мухаммеда (тип: карбування Орди 772–779 р. х.) із зображенням «княжого знаку», характерного для представників гілки брянських князів (Рис. 21–23). Ряд дослідників схиляються до думки, що такі монети карбувалися новгород-сіверським князем Дмитром Корибутом Ольгердовичем. В. Зайцев

Рис. 26. Наслідування дангу Мухаммеда (тип: карб. Орди 774–776 р. х.) з фактичною датою 777 р. х.

Рис. 27. «Сіверське наслідування» джучидського дангу з ім'ям Токтамиша та «княжим знаком» без крапок між раменами «проквітлого хреста»

вважає, що подібний знак з'являється на наслідуваннях дангам хана Мухаммеда після 1380 р., а самі монети такого типу могли карбуватися князями місцевої чернігівської династії протягом 1380–1387 рр. [8, с. 17]. Дві монети є безіменними наслідуваннями дангів хана Мухаммеда карбування Орди 773 р. х. (Рис. 24, 25), аналогами знайдених неподалік селища Вороніжа, поданих у даній роботі вище. Наступна монета – наслідування типу карбування Орди 774–776 р. х. з фактичною датою 777 р. х. (Рис. 26). На одній з монет княжий знак дещо відрізняється від інших (Рис. 27). На ньому відсутні крапки, розміщені між раменами «проквітлого хреста», які є на інших монетах. Даний екземпляр належить до «сіверських наслідувань» з ім'ям Токтамиша. Вірогідне місце карбування – один з монетних дворів Брянського князівства на Сіверщині.

Дві останні монети (Рис. 28, 29) є безіменними дзеркальними двосторонніми наслідуваннями золотоординських дангів. На обох відсутнє ім'я хана.

Отже, ми бачимо, що більшість знайдених монет має досить вузькі хронологічні рамки – від 1360-х до 1390-х рр. Частина з них припадає на час так званої «Мамаєвої орди», яка існувала упродовж 1361–1380 рр. Особливо цікавими можна вважати знахідки «сіверських наслідувань» монет Золотої Орди з кириличними легендами та зображеннями «княжих знаків» з невизначеними центрами карбування. Вони, здебільшого, не виходять за рамки певного ареалу. Прийнято вважати, що у період централізації влади виникли

Рис. 28, 29. Безіменні дзеркальні двосторонні наслідування золотоординських дангів без напису імені хана

локальні ринки у межах окремих удільних князівств, які могли забезпечуватися монетою власного карбування [9, с. 32]. Разом з археологічними матеріалами XIV–XV ст. з Глухова та селищ навколо нього (кераміка, дрібна металева пластика, фрагменти озброєння тощо), датування яких є досить приблизним, нумізматичний матеріал є чітким датуючим маркером.

Висловлюємо щире подяку професору, завідувачу кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка Л.М. Булаві за консультації щодо атрибуції нумізматичного матеріалу, який вперше вводиться до наукового обігу, а також науковому співробітнику Національного заповідника «Глухів» О.М. Мірошниченку за надану інформацію про випадкові знахідки золотоординських монет на Глухівщині.

ДЖЕРЕЛА

1. Коваленко Ю.О. У пошуках давньоруського Глухова. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. С. 339–355.
2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России (часть первая) Москва : Типография Семена Селивановского, 1830. 470 с.
3. Белашов В.І. Глухівське князівство і його уділи (біля 1247 р. – на початку XV ст.). Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. С. 51–56.
4. Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (с приложением извлечений из монографии Б.М. Клооса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв.»). Москва : Издательство «Языки славянских культур», 2000. Т. 10. 248 с.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет: Нумизматика и эпиграфика. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1960. Т. I. 192 с.
6. Коваленко Ю.О. Монети Золотої Орди з давньоруського Глухова та його округи. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет іме-

ні Григорія Сковороди», 2015. С. 40–43.

7. Лебедев В.П., Зорин А.В. Денежное обращение курской земли в золотоордынское время. *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 6: Золотоордынское время. Донецк : Донецкий национальный университет, 2008. С. 488–506.

8. Зайцев В.В. «Северские» монеты с «княжеским знаком». *Нумизматика*. Москва : Издательство «Нумизматическая литература», 2011. № 1(28). С. 16–22.

9. Малежик В.А. Находки северских монет на Новогрудчине. *Банкаўскі веснік*. № 7, 2012. С. 30–33.

Kovalenko Yu.O. Juchid coins as the source of studying the history of Hlukhiv district after Mongol period

Author attempts to highlight a poorly-studied late XIV to early XV centuries period of Hlukhiv history by using a collection of Juchid coins and their imitations found on Hlukhiv principality's historical area. Some of these coins haven't yet been published.

A large number of cities in Russia were affected by the plague epidemic of 1352. Hlukhiv population died out almost completely, however, according to archaeological data, the city was revived and existed even in the 15th century.

However, numismatics, being an important dating source, confirms the existence of some survivor settlements in Hlukhiv's area during XIV–XV centuries. Most of coin finds from Hlukhiv's region belongs to a relatively short period of Mamay rule in Golden Horde (1361–1380 AD). Almost half of them appear to be the imitations of Juchid coins and some could be reasonably attributed to a coinage of Briansk, Starodub and other local principalities.

Key words: Hlukhiv principality, Juchid coins, dang.

REFERENCES

1. Kovalenko, Yu.O. (2007). U poshukakh davnioruskoho Hlukhova [In search of ancient Russian Hlukhiv]. *Chernihiv u seredniovichnii ta ranniomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*, pp. 339–355. [in Ukrainian].

2. Bantysh-Kamenskiy, D. (1830). *Istoriya Maloy Rossii [History of Little Russia], part 1*. Moscow: Tipografiya Semena Selivanovskogo. [in Russian].

3. Bielashov, V.I. (2005). Hlukhivske kniazivstvo i yoho udily (bilia 1247 r. – na pochatku XV st.) [Duchy of Hlukhiv and its holdings (around 1247 – in the beginning of XV century)]. *Zberezhennia istoryko-kulturnykh nadban Sivershchyny*, pp. 51–56.

4. Polnoye sobraniye russkikh letopisey. *Letopisnyy sbornik, imenuyemyy Patriarshey ili Nikonovskoy letopis'yu (s prilozheniyem izvlecheniy iz monografii B.M. Klossa «Nikonovskiy svod i russkiye letopisi XVI–XVII vv.»)* (2000). *The complete collection of Russian chronicles. A chronicle collection called the Patriarch or Nikon Chronicle (with the use of extracts from the monograph of B.M. Kloss "Nikon Arch and Russian annals of the 16th – 17th centuries")*. Moscow: Izdatel'stvo «Yazyki slavyanskikh kul'tur», vol. 10. [in Russian].

5. Fedorov-Davydov, G.A. (1960). *Klady dzhuchidskikh monet [Treasures of Jochid coins]. Numizmatika i epigrafika*, vol. 1. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].

6. Kovalenko, Yu.O. (2015). Monety Zolotoi Ordy z davnioruskoho Hlukhova ta yoho okruhy [Coins of the Golden Horde from the Old Russian Hlukhov and its district]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorichnoi nauky*, pp. 40–43. [in Ukrainian].

7. Lebedev, V.P., Zorin, A.V. (2008). Denezhnoye obrashcheniye kurskoy zemli v zolotoordynskoye vremya [Money circulation of the Kursk land in the Golden Horde time] *Stepi Evropy v epokhu srednevekov'ya. Zolotoordynskoye vremya*, vol. 6, pp. 488–506. [in Ukrainian].

8. Zaytsev, V.V. (2011). «Severskiye» monety s «knyazheskim znakom» «Seversky» coins with a «princely sign». *Numizmatika*, 1(28), pp. 16–22. [in Russian].

9. Malezhik, V.A. (2012). Nakhodki severskikh monet na Novogrudchine [Finds of Seversky coins in Novogrudchin]. *Bankaŭski vesnik*, 7, pp. 30–33. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 09.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477.52)»

Є.М. Осадчий

ГРАМОТИ БОБРИЦЬКОГО ВОЄВОДИ КИРИЛА УШАКОВА 1649 РОКУ (З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ОСТРОГУ КАМ'ЯНЕ)

До наукового обігу вводяться тексти двох грамот, присвячених розвідкам воеводи з містечка Бобрик території навколо городища Кам'яне. Невелике прикордонне містечко знаходилося у низинній місцевості і постійно піддавалося нападам татар. Відразу після введення нового гарнізону до Бобрика постало питання про будівництво нової фортеці, яка б могла стати опорним пунктом на кордоні з Річчю Посполитою. Для цих потреб підходило Кам'яне городище, що знаходилося на високому місці із стрімкими схилами. Його розташування дозволяло контролювати значну територію кордону між Річчю Посполитою та Московським царством, а також ділянку Сагайдачного шляху.

Ключові слова: Кам'яне городище, річка Псел, XVII століття, містечко Бобрик.

Виконуючи умови Варшавського договору 1644 р., Річ Посполита передала частину прикордонних територій Московському царству. Цей процес припинив багатолітню козацьку колонізацію земель Лівобережної України у прикордонні. За умовами договору польська сторона передавала містечка та остроги без населення, а укріплення напівзруйнованими. Отримавши таким чином залишені населені пункти, прикордонні воеводи опинилися перед необхідністю облаштовувати новий кордон з Річчю Посполитою. Одним з переданих острогів був Бобрик. Це невелике укріплення на однойменній річці знаходилося у рівній місцевості та не мало оборонного потенціалу. Досить швидко з'ясувалося, що воно непридатне для того, щоб стати надійним опорним пунктом на новому кордоні, і це змусило очільників гарнізону шукати альтернативне місце для заснування нового укріплення.

Таким місцем могло стати Кам'яне городище на Пслі – об'єкт, що був переданий разом з розташованою поряд Кам'яною слободою. Воно знаходилося на перетині кількох доріг, що функціонували ще з «литовських времён», та мало добрий природний захист. До Кам'яного були спрямовані кілька розвідувальних експедицій з метою з'ясування придатності городища до заселення та заснування там острогу. Про результати своїх розвідок місцеві воеводи регулярно доповідали у Розрядний приказ.

У Російському державному архіві давніх актів є фонд, у якому зберігається значна кількість документів, присвячених періоду освоєння нових територій у середині XVII ст. У фонді 210 зберігаються документи, присвячені історії острогу Кам'яний. Серед решти є документ, що складається з двох листів-донесень, які були вкладені в один конверт. Конверт зігнутий з одного листа паперу та складений тричі і зігнутий пополам навпіл. На одній із сторін зроблений підпис – «государю царю и ве-

ликому князю Алексею Михайловичу», є також дата та ім'я того, хто писав: «РНЗ (1649) декабри в день 9 Старицеубицкому [...] Ушаков». На правій стороні конверта зроблена помітка про надходження листа до канцелярії. Тут дата написана повністю та іншим почерком «7157 (1649) декабря» [2, л. 284 об.].

У конверт було вкладено чотири паперові сувої, на яких темними чорнилами написано доповідні записки про результати розвідок до Кам'яного городища. Через особливості зберігання листки мають значні пошкодження правого поля та почорніння паперу, що привело до втрати тексту та неможливості його прочитати. Текст написаний скорописом, типовим для XVII ст., та людиною, яка не відрізнялася грамотністю і чіткістю викладення матеріалу. В окремих словах відсутні букви та цілі склади. У тексті трапляються написання надстрочних букв, традиційне скорочення – «гсдрь». Це слово присутнє майже у кожному реченні разом із нагадуванням, що кореспондент «государев холоп».

У першому документі, складеному Кирилом Ушаковим, йдеться про те, що ратні люди з багатьох сіверських порубіжних міст, які оселилися у Бобрику за царським наказом, оглядали городище, що знаходиться на р. Псел поблизу нового кордону з Литвою. У листі висловлюється бажання заснувати на городищі та поряд з ним нове поселення.

Другий документ – це розширений звіт про результати розвідки до Кам'яного городища. Цей лист не підписаний, але, зважаючи на тотожність почерку, можна вважати, що його написала та сама людина, що і перший. Кирило Ушаков докладно описує природні умови, де розташоване городище, його переваги як місця, де можна влаштувати прикордонне укріплення та спостережний пункт для контролю за кордоном. Так, з нього відкривається вид на литовську і татарську сторони та Сагайдачний шлях; городище має природний захист болотами та озерами, а схили гори круті. Під час розвідки до Кам'яного було оглянуто 68 пустих дворів та зруйнований млин на Пслі.

Разом з тим, у документі є згадки про те, що острог Бобрик не має острогу, башт, честики, а під час приходу «воинских людей» містечку була «поруха». Загалом, зміст документа зводиться до наведення переваг городища Кам'яне над містечком Бобрик, що знаходиться в «некрепком месте».

У тексті обох документів зустрічаються назви місцевих топонімів. Одне з них – Кам'яне городище. Це укріплення роменського та давньоруського часу добре відоме за документами середини XVII ст. Особлива увага до нього не зовсім зрозуміла, але воно було детально описане та обміряне польською делегацією на чолі з комісаром

Адамом Киселем під час передачі прикордонних територій московській стороні [1, с. 3]. Друге городище – Заводицьке, згадується серед територій, які, на думку автора листа, могли б контролюватися гарнізоном майбутньої фортеці у Кам'яному. Це городище розташоване у с. Ворожба Лебединського району. У 1646 р. на ньому було засновано сторожу і збудовано дерев'яні укріплення. Воно було північною межею майбутнього Кам'янського уїзду.

Загалом, незважаючи на втрати на важке сприйняття тексту, ці два документи є важливим джерелом у відтворенні короткого періоду у середині XVII ст. між передачею прикордонних містечок Московії та початком масової козацької колонізації і виникненням нової заселеної території, що отримала назву Слобожанщина.

Нижче наводимо текст грамот мовою оригіналу.

«Царю и великому князю Алексею Михайловичу г(о)с(у)д(а)р(ю) всея русии холоп твой Кирилко Ушаков челом бьет в нынешний г(о)с(у)д(а)рь во РНЗ (1649) году с городов [...] били челом тебе г(о)с(у)д(а)рь царю и великий князь Алексей Михайлович в северские города Бобрика стародубцы рославцы новгородцы черниговцы и другие города которые по твоему г(о)с(у)д(а)рь указу (о) сажены в Бобрик ни вечное житие мне холопу твоему приказано и где приличало быти а в челобитной и написано что [...] пожаловал тое городище на своей г(о)с(у)д(а)рь земле что отмежовано у литвы за рекой за Пслем городища и слободы вблизи реки Псла [...] городищ двух пореке по Пслу [...] ми тех дворов в середине на городище поставил город до места до Бобрика [...] тому челобитье а холоп твой того городища осматривал и того г(о)с(у)д(а)рь городища и остров и соста у городища [...] во все стороны да коло того городища есть и по Пслу мочно ж я холоп твой тое градицкую сторону по Пслу и чтоб г(о)с(у)д(а)рю указать в место по ту г(о)с(у)д(а)рь мне холопу твоему что г(о)с(у)д(а)рь укажет» [2, л. 284].

«Царю государю и великому князю Алексею Михайловичу бьет челом холоп твой датошного города Бобрика стародубцы рославцы новгородцы черниговцы рыльцы город по твоему г(о)с(у)д(а)рь указу и ведением холоп твой украинских городов в тое г(о)с(у)д(а)р(е)вых вновь по датошно в город Бобрик на вечное житие с женами и детьми по твоей г(о)с(у)д(а)рь воле и указу в Бобрике мы холопы твои стре [...] дворами и вечным житием и пашню нашу у города г(о)с(у)д(а)рь Бобрика в порубежье ходити на всево до рубежа версты с три ходити до всего до [...] г(о)с(у)д(а)рь [...] татарове [...] Бобрика [...] без пересяну и много ж г(о)с(у)д(а)рь [...] чтоб в литовских городах о вестях [...] верстах в [...] Заводицкое городище Садачанной шлях с Бобрика и в [...] верстах у Бобрика реки г(о)с(у)д(а)рь город твой на ровном месте и острогу и крепости и башни и честика ничего нет и город и острог [...] сверху тих многих [...] мы холопы твои от тех людей сидим [...] в приход воинских людей под Бобрик [...] по пасть да с Бобрика г(о)с(у)д(а)рь да весты с три за рекою за Пслем по твоей г(о)с(у)д(а)р(е)в(о)й стороне что отме-

жевано у литвы на месте городище и слобода и на реке Псле мельница и у того г(о)с(у)д(а)рь Каменного городища по три камени в слободе пустых дворов шестьдесят восемь в середине есть городище большое высокое которое [...] и около того городища около болота [...] два с одной стороны тово городища [...] и подошло около тово г(о)с(у)д(а)рь городища [...] стороны и по [...] ны ворота [...] мочно и в онем городище колод можно [...] в таком г(о)с(у)д(а)рь прежнем месте твоему городу был вгон уместо учоже [...] городище высокое [...] г(о)с(у)д(а)рь городищу будет адин [...] да кто г(о)с(у)д(а)рь городищу острожные места крепости горы большие самородные одну сторону подле городища болото да озерко с другую сторону подошла река Псел да озера большие с третью сторону гора небольшая да [...] болото а четвертая сторона равна [...] дова был их город [...] был посаду и посад г(о)с(у)д(а)рь [...] то есть заваду около городища [...] приходил к посаду ничего не учинил [...] через реку [...] подошли леса большие и в приход г(о)с(у)д(а)рь больших воинских людей приступу будет с одной стороны по ровному месту [...] городище во иных людей можно с тово г(о)с(у)д(а)рь городища видно на две стороны через реку Псел на десять на двадцать и больше на крымскую сторону на большой Сагайдачный шлях видно да и [...] стороны с путивльской десять верст больших [...] город и осторожное место против города решать будет с тово г(о)с(у)д(а)рь городища твои я г(о)с(у)д(а)рь земли по левую сторону да пошла от реки от Псла и Путивля по правую сторону по реке по Пслу и Заводицкое городище и по обе стороны реки Псла где река пошла [...] дорога по обе стороны на то г(о)с(у)д(а)рь городище и к Каменному городищу оному через два города был твоей милости г(о)с(у)д(а)рь великий князь Алексей Михайлович [...] пожалуй на холопей своих [...] челобитна по воле г(о)с(у)д(а)рь [...] ухажем месте город был на реке Псле вместо боярина чтобы [...] твое посадное [...] и боярина было [...] посад в [...] такое крепкое место боярина г(о)с(у)д(а)рь места неудобного вместо г(о)с(у)д(а)рь версты с три а потому г(о)с(у)д(а)рь временно хотя и больше [...] крепком месте поруки наносить не будет а бобрынским холопом твоим будучи во [...] и большого [...] приготове [...] сиде в тую вотчину в поле [...] про то ж г(о)с(у)д(а)рь места некрепкие ближе города и места стражные и [...] чтобы нам холопам твоим в украинном и порубежном городе в приход воинских людей будучи в бобрынском некрепком месте [...] г(о)с(у)д(а)рь каменного городища и бобрицкие земли [...] у города Путивля и [...] размежева и грани покласть чтоб с теми городами на холопов твоих [...] землю лучшего небыло царь г(о)с(у)д(а)рь смилуйся пожалуй» [2, л. 285–287].

ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. Москва : в Университетской типографии на Страстном бульваре, 1885. Апрель–июнь. Книга вторая. С. 1–46.

2. Российский государственный архив древних актов, ф. 210, Белгородский стол, ед. хр. 279, л. 284–287.

Osadchyi Ye. M. Certificates of the Bobryk Voievoda Kyryl Ushakov in 1649 (from the history of the foundation of hillfort Kamiane)

The publication is dedicated to the introduction into the scientific circulation of two letters of the governor of the city of Bobryk Kyryl Ushakov dated 1647. This year, the Polish-Lithuanian Commonwealth transferred several border towns to the Moscow kingdom. The city of Bobryk was located in lowland and did not have significant fortifications. From the moment the Moscow garrison appeared in it, the raids of the Tatars became more frequent. To strengthen the defense of the border, it was necessary to find a suitable place for the foundation of a new fortress. For this governor, Kyryl Ushakov equipped an expedition to the Kamiane hillfort in order to find out its defense potential. At the end of the expedition, two reports were compiled in the name of Tsar Oleksii Mykhailovych. In the first, the voivode informs that the expedition to the hillfort took place. The second document is an extended report with the characteristics of the hillfort and a description of the area in which it is located. The document is dated December 9, 1647. The letters are written in cursive, typical of the middle of the XVII century. Documents have text damage and loss associated with storage conditions.

Key words: Kamiane hillfort, the Psel river, XVII century, Bobryk town.

REFERENCES

1. Akty, otnosyashchiesya k Malorossii. Soobshcheny V.I. Kholmogorovym. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete. (1885). [Acts related to Little Russia. Communicated V.I. Kholmogorov. Readings in the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University]. Book 2, pp. 1–46. Moscow: v Universitetskoy tipografii na Strastnom bul'vare. [in Russian].
2. Russian State Archive of Ancient Acts, f.210. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903.2/903.2903/8:737.1(477.52)

О.І. Курок
О.А. Бакалець
А.М. Ключев

СКАРБИ МІДНИХ МОНЕТ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА ТА ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ВОЛОДИНЬ ШВЕЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст. З СУМЩИНИ

Автори статті роблять спробу проаналізувати кількісний та якісний склад скарбів (загублених гаманців) дрібних монет Речі Посполитої, Московського царства, Прибалтійських володинь Швеції 50–60-х років XVII ст., виявлених у 2009–2019 рр. на території Глухівського району Сумської області, показують роль білонної та мідної монети у грошовому обігу Сіверщини середини XVII ст.

Ключові слова: грошовий обіг, Московське царство, Прибалтійські володіння Швеції, Річ Посполита, мідна копійка, солід, грошова реформа 1655–1663 рр.

У період становлення Гетьманщини у другій половині XVII ст. в Україні інтенсивно розвивається внутрішня і зовнішня торгівля, ярмарки, ремесла, промисли, сільське господарство, приватна власність і товарно-грошові відносини. Земельні угіддя стали власністю Війська Запорозького (10 %), українського селянства (40 %), козаків (33 %) та православних монастирів (17 %) [9, с. 29].

У грошовому обігу України в цілому і Сіверщини зокрема панували традиційні для Східної Європи монетні номінали: золоті дукати, срібні талери і їх фракції: флорини, півталери, орти, тинфи – злотувки, шостаки, трояки (чехи), півтораки (шаги), гроші, соліди, срібні копійки. Склалася наступна грошова система: 1 талер = 5 ортам = 15 шостакам = 30 троякам = 45 двоякам = 60 півторакам = 90 грошам = 360 солідам [9, с. 44]. 1 срібна копійка в середині XVII ст. на ринку прирівнювалася до 1 білонного півторака (1,5 гроша) Речі Посполитої чи до 1 шведсько-го або німецького білонного драйпелькера [4 с. 29–49].

Актуальність дослідження зумовлена потребою визначення ролі в грошовому обігу Гетьманщини, зокрема Сіверщини, білонних та мідних розмінних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володинь Швеції, Пруссії, Московського царства в середині XVII ст. Московський цар Олексій Михайлович (1645–1676), надіючись на поступове приєднання Лівобережної України до Московії після укладення військово-політичного союзу та підписання березневих статей у 1654 р. з Військом Запорозьким на чолі із гетьманом Богданом Хмельницьким (1648–1657), зробив спробу у 1655–1663 рр. створити об'єднуючу для Московського царства та Війська Запорозького монетну систему, відділити український грошовий ринок від західноєвропейського, насамперед від Речі Посполитої.

Досліджений нами скарбовий матеріал другої половини XVII ст. переконливо доводить те, що царська реформа не увінчалася успіхом, а на території Гетьманщини та, зокрема, Сіверщини, у грошовому обігу продовжували домінувати монети Речі Посполитої, Прибалтійських володинь Швеції, Священної Римської імперії, Іспанських Нідерландів, Голландської республіки переважно 20–60-х років карбування.

Виявлені у 2017–2019 рр. нові скарби мідних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володинь Швеції та Московського царства 50–60-х рр. XVII ст. на території Сіверщини допоможуть більш чітко визначити їхню роль у грошовому обігу регіону.

Метою дослідження є детальний аналіз та введення до наукового обігу нового нумізматичного матеріалу, виявленого на території Сіверщини в останні роки.

Проблемі ролі західноєвропейських та московських срібних та мідних монет на території України періоду Гетьманщини (1648–1782 рр.) присвятили свої наукові праці відомі в Україні нумізмати: І. Спаский [15], М. Котляр [12], В.А. Мельникова [13], Р. Шуст [17], Г. Голиш [8], О. Бакалець [1; 2; 3; 4; 5], В. Нечитайло [14], В. Шерстюк, М. Коваленко [16], А. Ключев [5; 6; 8; 9; 10; 11], В. Белашов [5; 6] та інші. Разом із тим у даній проблематиці є багато прогалин, насамперед через незначну увагу дослідників до дрібної розмінної монети.

Провівши дослідження та аналіз 357 скарбів Гетьманщини другої половини XVII ст., нами переконливо доведено домінуючу роль європейської дукатово-талерної системи та її фракцій у грошовому обігу Гетьманщини [3; 4; 9].

Рис. 1. Топографія розміщення скарбів монет Сіверщини другої половини XVII ст. (за даними А. Ключова)

Рис. 2. Скарб XVII ст. із с. Будища Глухівського району, знайдений 2019 р. на території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Із 20 країн Європи та Сходу, зафіксованих у наших дослідженнях, монети Московського царства, переважно срібні «єфимки з признаком», копійки – «чешуйки» Михайла Романова (1613–1645) та Олексія Михайловича (1645–1676), займають 6 місце в загальному рейтингу країн-емітентів та здебільшого використовувалися у грошовому обігу разом із європейськими монетами переважно як дрібна

розмінна монета [2, с. 308–334].

Відносно обігу мідних копійок та денег (1/2 копійки) Олексія Михайловича на теренах України, то вони вкрай рідко зустрічаються на території Чернігово-Сіверщини, яка межувала безпосередньо із Московським царством. Українське населення, яке звикло до європейських монет, із недовірою ставилося до мідних дровових номіналів. Відомий український нумізмат М. Котляр аргументовано доводить, що майже усі знахідки мідних копійок Олексія Михайловича були зафіксовані у Києві та його околицях, де стояв московський гарнізон, який одержував жалування під час нової грошової реформи 1655–1663 рр. мідними копійками. Лише по одному подібному скарбу було знайдено на Полтавщині [12, с. 128] та Вінниччині (Рис. 8). Зрозуміло, що український ринок неохоче приймав кредитні за змістом мідні гроші.

А.М. Ключов у своїх наукових дослідженнях «Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.)» (2015 р.), «Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району» (2017 р.), «Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будища)» (2017 р.), «Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII–XVIII ст. (за скарбовими джерелами)» (2018 р.) та магістерській роботі «Грошовий обіг та лічба монет на території Сіверщини (1648–1782 рр.) (За письмовими та скарбовими джерелами)» (2018 р.) проаналізував, систематизував та ввів до наукового обігу 180 скарбів (з яких понад 25 осо-

бисто) європейських і російських монет XVII–XVIII ст., виявлених у XX – на початку XXI ст. на території Сіверщини [5; 6; 8; 9; 10; 11] (Табл. 1., рис. 1).

У досліджуваний період у грошовому обігу Сіверщини набувають поширення низькопробні європейські білонні та мідні соліди. Солід (шеляг) – дрібна білонна у XVI – першій половині XVII ст. і мідна монета з другої полови-

Таблиця 1. Скарби монет Сіверщини другої половини XVII – початку XVIII ст., введені до наукового обігу А.М. Ключевим

№ з/п	Місце знахідки	Номер реєстр.	Дата знахід.	Кількість монет	Роки карбув.	Держава
I	Сумська область, друга половина XVII ст.			9 скарбів		
1.	м. Глухів	62	1995 р.	351	50–90-ті рр. XVII ст.	Річ Посполита, Московське царство, Голландська республіка, Іспанські Нідерланди
2.	с. Будища I Глухівський р-н	65	2016 р.	1	1605 р.	Московське царство
3.	с. Будища II Глухівський р-н	66	2017 р.	29	XIV–XVII ст.	Чехія, Річ Посполита, Московське царство
4.	с. Дунаєць Глухівський р-н	68	2011 р.	191	20–40-ті рр. XVII ст.	Річ Посполита
5..	с. Будища III Глухівський р-н	82	2009 р.	400	1659–1666 рр.	Річ Посполита
6.	с. Будища IV Глухівський р-н	83	2009 р.	700	1659–1666 рр.	Річ Посполита
7	с. Будища V Глухівський р-н	84	2016 р.	73	20–60-ті рр. XVII ст.	Річ Посполита, Прибалтійські володіння Швеції
8.	с. Будища VI Глухівський р-н	85	2011 р.	30	1659–1666 рр.	Річ Посполита
9.	хут. Січове, Путивльського р-ну	87	1958 р.	1787	1613–1676 рр.	Московське царство
	Всього:			3562	1605–1699 рр.	6 держав
II	Чернігівська область, перша половина XVIII ст.			1 скарб		
10.	м. Новгород-Сіверський	89	2017 р.	4	20–50-ті рр. XVIII ст.	Росія
I	Сумська область, друга половина XVII – перша половина XVIII ст.			14 скарбів		
11.	с. Обложки Глухівський р-н	93	1968 р.	230	10-50-ті рр. XVIII ст.	Росія
12.	с. Будища I Глухівський р-н	94	2009 р.	1000	перша половина XVIII ст.	Священна Римська імперія, Росія, Річ Посполита
13.	с. Будища II Глухівський р-н	95	2009 р.	5	друга половина XVII–XVIII ст.	Московське царство
14.	с. Будища III Глухівський р-н	96	2009 р.	135	друга половина XVII – початок XVIII ст.	Московське царство, Росія
15.	с. Будища IV Глухівський р-н	97	2009 р.	70	початок XVIII ст.	Росія
16.	с. Будища V Глухівський р-н	98	2010 р.	1	1726 р.	Росія
17.	с. Будища VI Глухівський р-н	99	2010 р.	420	1723-1741 рр.	Росія
18.	с. Будища VII Глухівський р-н	100	2010 р.	100	1728–1729 рр.	Росія
19.	с. Будища VIII Глухівський р-н	101	2017 р.	1	1704 р.	Московське царство
20.	с. Будища IX Глухівський р-н	102	2017 р.	1	1724 р.	Росія
21.	с. Будища X Глухівський р-н	103	2017 р.	10	кінець XVII – початок XVIII ст.	Московське царство, Росія
22.	с. Будища XI Глухівський р-н	104	2017 р.	38	кінець XVII – початок XVIII ст.	Московське царство, Росія
23.	м. Кролевець	105	2017 р.	3	1731–1753 рр.	Росія
24.	с. Сопич	111	1989 р.	3340	1639-1720	Московське царство, Росія, Річ Посполита, Голландська республіка
25.	Середино-Будський р-н	112	2018 р.	15	1655 1705	Московське царство
	Всього			5369	1639 1750	6 держав
25 ск.	2 області всього		1958–2018 рр.	8931 мідні та срібні монети	друга половина XVII – перша половина XVIII ст.	9 держав

Таблиця 2. Метричні дані про монети будищанського скарбу 2019 р. із фондів Національного заповідника «Глухів»

№ п/п	Номинал	Місце карб.	Метал	Аверс	Реверс	Рік карб.	Вага г	Діаметр мм	Стан збереж
Прибалтійські володіння Швеції, королева Христина Августа (1632–1654)									
1	солід	Рига	білон	сніп, CHRISTINA D.G.R.S	Герб Риги. SOLIDVS.CIVI. 46	1646	0,34 г	15	добрий
2	солід	Рига	мідь	сніп, CHRISTINA D.C.D.I.S	Герб Риги. SOLIDVS.CILC	Б.д.	0,53	16	добрий
Московське царство, цар Олексій Михайлович (1645–1676)									
3	копійка	Новгород	мідь	??	??	(1655-1663)	0,56	13x11	незадов.
Річ Посполита, король Ян II Казимир (1648–1676)									
4	солід боратинка	Бидгощ	мідь	Орел, SOLID .REG.POLO 1666	Портрет Казимира вправо IOAN.CAS. REX	1666	0,98	16	задов.
5	солід боратинка	Бидгощ	мідь	Орел, SOLID .REG.POLO	« - »	16??	1,67	16	незадов.
6	солід	?	мідь	Орел, SOLID .REG.POLO	« - »	16??	0,68	15	задов.
7	солід	?	мідь	« - »	« - »	16??	0,65	15	задов.
8	солід	?	мідь	« - »	« - »	166?	0,61	15	задов.
9	солід	?	мідь	« - »	« - »	1665	0,90	16	задов.
10	солід	Львів?	мідь	« - »	« - »	1666	1,24	16	задов.
11	солід	?	мідь	« - »	« - »	1661	1,09	16	задов.
12	солід	?	мідь	« - »	« - »	16??	0,97	15	задов.
13	солід	?	мідь	« - »	« - »	1661	0,84	16	незадов.
14	солід	Вільно	мідь	Погонь, SOLID.MAG. . DVC. LIT. 16??	Портрет Казимира вправо. IOAN..CAS. REX	16??	0,86	15	задов.
15	солід	Вільно	мідь	Погонь, SOLID.MAG. . DVC. LIT. 16??	Портрет Казимира IOAN..CAS. REX	1663	0,96	16	задов.
16	солід	Вільно	мідь	Погонь, SOLID.MAG. DVC. LIT. 16??	Портрет Казимира вправо. IOAN..CAS. REX	1661	1,40	16	задов.
17	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	1665	1,03	15	задов.
18	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	1664	0,96	15	незадов.
19	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	1666	0,75	15	незадов.
20	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	16??	0,79	15	незадов.
21	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	1666	1,05	16	задов.
22	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	1660	0,64	15	задов.
23	солід	Вільно	мідь	« - »	« - »	1661	0,65	15	задов.
24-240-217	соліди		мідь	« - »	« - »	1660-1666	0,24-1,31	14–15 мм	97 задов 120 незадов.
240	2 номінали: солід і копійка	Рига, Вільнюс, Бидгощ, Львів	Мідь (1 білон)	3 емітенти: Приб. волод. Швеції, Московське царство, Річ Посполита	3 правителі: Христина Августа, Олексій Романов, Ян II Казимир	1646–1666	Середня вага монети скарбу 0,87 г	11–16 мм	

ни XVII ст. номінальною вартістю в 1/3 гроша. Польські та литовські шеляги з'явилися в результаті реформи короля Стефана Баторія (1576–1586) у 1579 р. Шеляг дорівнював 6 денаріям або 1/3 польського гроша. Його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла), діаметр – 16 мм. У 1627 р. Сигізмунд III припинив випуск солідів, а на території Польщі, Литви, України, Білорусії масово почали завозитися низькопробні соліди Прибалтійських володінь Швеції та Пруссії із діаметром 14–16 мм, переважно без указаної дати карбування. Білонні та мідні соліди зустрічаються майже у кожному другому скарбі досліджуваного періоду поряд із півтораками 20–30-х рр. часу правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) [4, с. 95].

Більш детально у своїх дослідженнях про випуск мідних копійок та денег Олексія Михайловича із кінця 1655 р. до

початку 1663 р. на Московському, Новгородському, Псковському і Кукейнойському монетних дворах писали українські дослідники І. Спаський [15] та А. Мельникова [13]. На цих монетах під зображенням вершника на коні зі списом розміщено знак «ЦА». Із вказаних праць відомо, що протягом 1655 р. до 1662 р. мідні копійки поступово впади в ціні порівняно із старими срібними. Платня службовцям та стрільцям у Московії виплачувалася у мідній монеті, а податки казна збирала із населення лише старими цінними срібними копійками. Така політика Олексія Михайловича привела до так званого «мідного бунту» 25 липня 1662 р. [8, с. 93; 15, с. 168].

Повне розбалансування грошового ринку, зникнення з обігу срібних монет та поява великої кількості мідних і срібних фальшивих копійок призвели до того, що

Рис. 3. Прибалтійські володіння Швеції, Христина (1632–1654), білонний та мідний соліди. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Рис. 4. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1676), мідні соліди литовського карбування 1661, 1664, 1666 р. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

у 1662 р. за 10 мідних копійок на ринку давали 1 срібну, а у 1663 р. вона коштувала вже 15–20 мідних копійок [17, с. 170.]. 15 червня 1663 р. карбування мідних копійок царським указом було припинено. Було відновлено карбування срібної копійки за монетною стопою 1632 р. та розпочалося прийняття до казни мідних копійок у наступному співвідношенні: за 100 мідних копійок видавали від 5 до 1 срібної копійки [13].

Таким чином, грошова реформа зазнала поразки, вона призвела до економічної кризи та інфляції, до неприйняття сурогатних мідних грошей населенням Московського царства та Гетьманщини, до виведення із грошового обігу срібних «ефимків» та якісних срібних копійок. Цар наказав повернутися до старої монетної системи, яка базувалася на срібній копійці. На нашу думку, мідні монети практично не відкладалася у скарби через примітивність та низьку купівельну спроможність.

У 2009–2019 рр. на території Глухівщини та Роменщини було виявлено декілька скарбів монет, які складалися переважно із вказаних вище номіналів та держав-емітентів. Розглянемо декілька з них.

У 2019 р. до Національного заповідника «Глухів» приватною особою був переданий скарб мідних монет із с. Будища Глухівського району Сумської області. Монетний комплекс виявлений у 2018 р. під деревом на

Рис. 5. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1676), мідні соліди коронні. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Рис. 6. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1676), мідний солід коронний 1663 р., солід литовський 1661 р. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2009 р.

території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря. Нами проведено попередній аналіз цього комплексу. Скарб має вагу 210 г і нараховує 240 мідних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Московського царства середини XVII ст. За своїм складом він характерний для скарбів досліджуваного періоду Сіверського регіону (Рис. 2).

У скарбі присутні 237 (98,78%) мідних солідів – боратинок (1/3 гроша) короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1676) 1660–1666 рр. карбування, з яких ідентифіковано: 55 (23,20 %) польських коронних солідів із польським гербом – одноголовим орлом (середня вага монети становить 0,92 г); 42 (17,72%) литовських солідів із зображенням «Погоні» – герба Литовського князівства – вершника на коні із мечем у правій руці (середня вага складає 0,93 г) (Рис. 4, 5) [18]. 120 (50,63%) мідних солідів із Петропавлівського скарбу неможливо повністю ідентифікувати через сильне окислення, покриття патиною, відсутність чітких зображень, потертості. Середня вага цих мідних боратинок (назва пішла від італійця Боратіні, який узяв в оренду монетний двір і карбував мідні соліди з зображенням портрета короля Речі

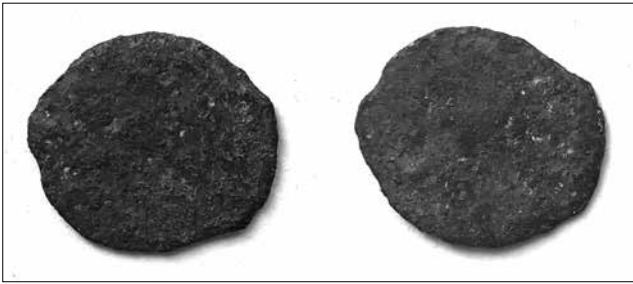

Рис. 7. Московське царство, Олексій Михайлович (1656–1663), мідна копійка. Вага 0,56 г, діаметр 13 x 11 мм. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Посполитої Яна II Казимира) складає 0,75 г, що удвічі менше встановленої метричної норми. Їх діаметр становить 14–16 мм. Великий розрив у діаметрі і вазі солідів від 0,24 г до 1,27 г окремих екземплярів свідчить про те, що серед них наявні фальшиві монети. Наприклад, у 30 монетах (25 %) вага коливається від 0,24 до 0,65 г, у 90 монетах (75 %) – від 0,66 до 1,27 г (Табл. 2).

У скарбі присутні 2 соліди (0,83%), які належать до тезаврацій Прибалтійських володінь Швеції ризького карбування часу правління королеви Христини Августини (1632–1654) із зображенням герба м. Риги (Рис. 3). Вага білонного соліда становить 0,37 г, діаметр – 15 мм, на аверсі у центрі зображений сніп, навколо кругова легенда: «CHRISTINA D.G.R.S», на реверсі – герб Риги та круговий напис, де вказаний номінал та дата карбування: «SOLIDVS. CIVI. 46» (1646 р.) (Табл. 1). Вага мідного соліда Христини початку 50-х рр. (дата не вказана) складає 0,53 г, діаметр – 16 мм. На аверсі монети зображений сніп та круговий напис «CHRISTINA D.C.D.I.S», на реверсі – в центрі герб м. Риги та круговий напис: «SOLIDVS. CILC».

В описаному скарбі присутня одна мідна копійка (0,41 %) дрогового типу із затертими написами («Царь, великий князь Великая и Малая Руси») та гербом (вершник на коні з списом у правій руці) належить до часу правління московського царя Олексія Михайловича Романова (1645–1676), який у 1655–1663 рр. провів грошову реформу на основі випуску мідних монет – полтини (50 коп.), напівполтини (25 коп.), алтина (3 коп.), копійки та деньги (1/2 коп.). Вага мідної копійки складає 0,56 г, діаметр – 13 x 11 мм. Монета масивна і, ймовірно, відкарбована на Новгородському монетному дворі (Рис. 7).

Найстаріша монета будищанського скарбу – шведський солід Христини Августини 1646 р., наймолодші – соліди 1666 р. польського та литовського карбування Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира. Скарб, виявлений на території монастиря, міг належати одному із монахів, який із свого жалування відкладав монети у власну схованку.

Подібні за складом скарби були виявлені на території Глухівського Петропавлівського монастиря та монастирської ярмарки у 2009–2016 рр. (№ 82, 83, 84, 85) [9, с. 43–44].

У 2009 р. було виявлено два скарби. Перший був знайдений на полі, уздовж дороги до Глухівського Петропавлівського монастиря, у керамічному горщику. Знахідка

складалася із 400 мідних солідів (боратинок) Речі Посполитої часу правління короля Яна II Казимира (1648–1668) 1659–1666 рр. Вага скарбу становила 530 г, вага однієї монети – у середньому 1,32 г. Стан збереження монет добрий; вони відкарбовані якісно і на них майже не видно слідів перебування у грошовому обігу. На нашу думку, це скарб монаха з монастиря (Рис. 6).

Другий скарб був виявлений недалеко від с. Будища у 2009 р. у лісі, поблизу монастиря. Він складався із 700 мідних солідів Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира (1648–1668) литовського та коронного карбування 1660–1666 рр. Скарб знайдений загорнутим у залишки полотняної тканини, тому монети у землі були піддані сильному окисленню. Більшість з них сильно витерті, на аверсі та реверсі майже відсутні зображення портрета короля, гербів Польщі та Литви. Вага скарбу становила 940 г, середня вага одного соліда – 1,34 г [9].

У 2011 р. з північно-західного боку Глухівського Петропавлівського монастиря виявлено скарб із 30 мідних солідів (боратинок) короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1676) 1659–1666 рр. коронного та литовського карбування. Монети були передані до фондів Національного заповідника «Глухів» та знаходяться у експозиції [20].

У 2016 р. на полі, поблизу підсобного господарства Будищанського психоневрологічного інтернату (колишня територія Глухівського Петропавлівського монастиря), був знайдений розтягнутий плугом скарб із 73 срібних, білонних та мідних монет Речі Посполитої часу правління короля Сигізмунда III Вази (1587–1632) та Прибалтійських володінь Швеції королів Густава Адольфа (1621–1632) та Христини Августини (1632–1654). У знахідці були присутні переважно білонні та мідні соліди, білонні гроші і півтораки (1½ гроша).

Срібні монети були представлені 8 екземплярами коронних ортів (1/4 талера) із вагою 7,0–7,2 г, 500–700 проби срібла короля Сигізмунда III Вази (1587–1632) 1621–1623 рр. карбування, 30 коронними шостаками 1627–1632 рр. карбування, вагою 3,48–3,97 г, 375–476 проби срібла. Вага 35 півтораків 1622–1632 рр. карбування Сигізмунда III Вази (1587–1632) становить від 0,6 до 1,22 г, 250–375 проби срібла. Монети потерті, надщерблені, що свідчить про їхнє тривале перебування у грошовому обігу та у землі. Усього у знахідці присутні 73 монети загальною вагою близько 200 г. Скарб міг бути закопаний у схованку більш багатим і впливовим ченцем монастиря [5, с. 111].

Цікаві дані про нові знахідки середини XVII ст. на території Сумщини містить публікація В. Шерстюка та М. Коваленка у збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України» (2018 р.) [16, с. 91–96]. Вона у певній мірі співзвучна із проаналізованими нами скарбами із Глухівщини.

Так, у 2017 р. при випадкових обставинах на околиці с. Галка Роменського району Сумської області, на березі р. Ромен, місцевий житель села знайшов втрачений гаманець, який складався із 34 монет: 21 соліда, 4 грошів, 7 півтораків та 2 мідних копійок. Стан збере-

ження комплексу задовільний. У найгіршому стані були соліди середини XVII ст., фальшивий мідний солід із Сучавського монетного двору, мідні копійки Новгородського та Московського монетних дворів Московського царства часу грошової реформи Олексія Михайловича (1645–1676) 1655–1663 рр. У скарбі переважають соліди Христини Августи (1632–1654) ризького та лівонського карбування, їх зафіксовано 15 екз. (44 %). Річ Посполита представлена у комплексі білонними 4 грошами та 7 півтораками Сигізмунда III Вази (1587–1632) литовського та коронного карбування, Пруссія – 2 монетами бранденбургського карбування. У комплексі були наявні 3 фальшиві соліди часу правління шведських королів Густава Адольфа і Карла X. Склад гаманця був характерний для даного періоду та регіону. Автори публікації відносять втрату гаманця до 1661–1663 рр., напевно за наявними у ньому мідними монетами Московського царства [16, с. 91–96]. Його склад подібний до описаного вище будищанського скарбу 2016 р.

На сьогодні автори статті опрацьовують ще один скарбовий комплекс (гаманець, ймовірно загублений московським стрільцем під час походу на Правобережжя), виявлений у 2018 р. у лісі жителем с. Войнашівка Барського району Вінницької області, який складається із мідних копійок Московського царства 1655–1663 рр. та солідів Прибалтійських володінь Швеції 40–50-х років XVII ст. (Рис. 8). Але цей комплекс потребує окремого дослідження.

Отже, розглянуті нами нові монетні знахідки середини XVII ст., виявлені в основному на території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря та монастирської ярмарки поблизу с. Будища, ілюструють грошовий обіг та основні номінали, якими користувалися монахи та миряни в повсякденному житті на території Глухівщині. Це, по-перше, білонні та мідні соліди Речі Посполитої Яна II Казимира, Прибалтійських володінь Швеції часу Христини Августи і Карла X, рідше прусські соліди та московські срібні і мідні копійки царя Олексія Михайловича. По-друге, склад скарбів чи загублених гаманців доводить той факт, що царська реформа 1655–1663 рр. не увінчалася успіхом у Московському царстві і на території Сіверщини (у знахідках майже відсутні мідні копійки Московського царства). Єдиним позитивним її результатом, на нашу думку, був допуск до грошового обігу Московського царства талера, але не у вигляді рубля, а у вигляді єфимка

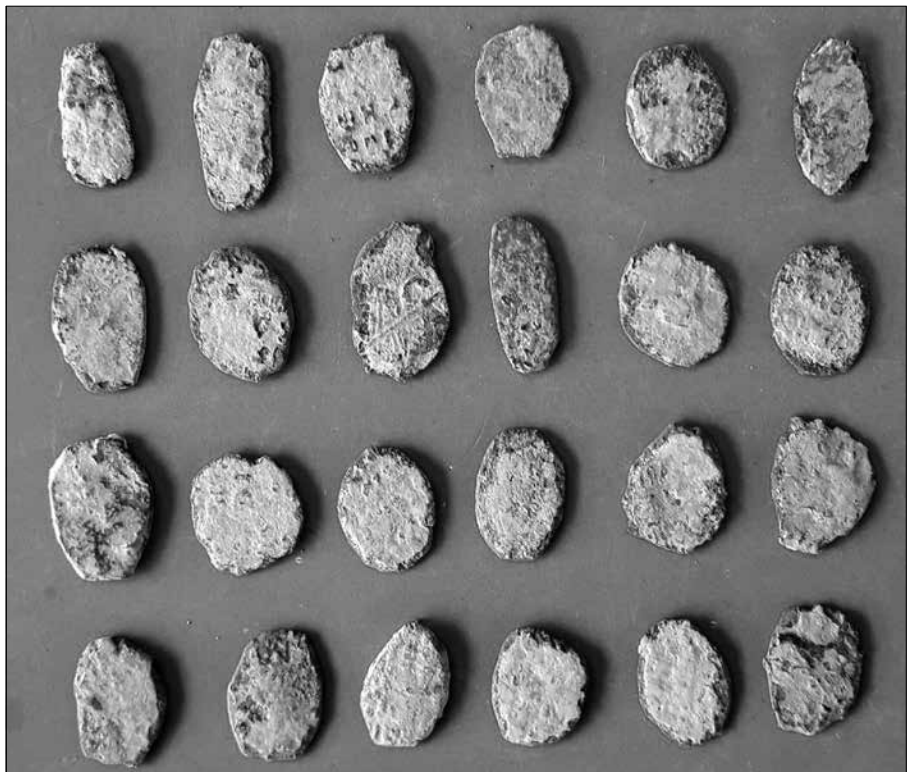

Рис. 8. Московське царство, Олексій Михайлович (1645–1676), мідні копійки 1655–1663 рр. Село Войнашівка Барського району Вінницької області, 2018 р.

з «признаком», що наближало його нову грошову систему до європейської. Грошова реформа не досягла вирішення питання про зміну грошового господарства Гетьманщини на користь Московії. По-третє, розглянутий нами у попередніх статтях склад сіверських скарбів переконливо доводить, що у грошовому обігу регіону у досліджуваний період домінували європейські срібні талери, півталери, флорини, орти, білонні тимфи, шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші, білонні та мідні соліди Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Священної Римської імперії, Голландії.

ДЖЕРЕЛА

1. Бакалець О.А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). Львів : Магнолія, 2015. 232 с.
2. Бакалець О.А. Срібна російська копійка в грошовому обігу України XVII–XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 36. наук. праць. Київ : НАНУ. Ін-т історії України, 2004. Число 8. С. 308–334.
3. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ : Вид-во «Стилос», 2012. 336 с.
4. Бакалець О.А. Скарби монет XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали. Київ : Вид-во О. Філюк, 2017. 200 с., іл.
5. Белашов В.І., Бакалець О.А., Ключев А.М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). *Історичні студії суспільного прогресу*. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.
6. Белашов В.І., Ключев А.М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку*. Бар – Вінниця, 2014. С. 172.
7. Голиш Г.М. Основи нумізматики: навчальн. посібник. 2-е вид. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с.
8. Ключев А.М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії*

України. Наукове видання. Випуск 11. Глухів – Київ, 2018. С. 96–104.

9. Ключев А.М. Грошовий обіг та лічба монет на території Сіверщини (1648–1782 рр.) (За письмовими та скарбовими джерелами). Магістерська робота. Глухів, 2018. 233 с.

10. Ключев А.М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2015. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький*, 2015. С. 66–68.

11. Ключев А.М. Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII–XVIII ст. (за скарбовими джерелами). *Студентські історичні студії*. Глухів, 2018. С. 224–232.

12. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наукова думка, 1971. 176 с.

13. Мельникова А. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. А. Мельникова. Москва : Финансы и статистика, 1989. 318 с.

14. Нечитайло В.В. Миникалог польско-литовских и русских монет, обращавшихся на Украине в XIV – нач. XX вв. Киев : Грета, 1999. 130 с.

15. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Издание 3-е, дополненное. Ленинград : Узд-во Государственного Эрмитажа, 1962. С. 114–124.

16. Шерстюк В., Коваленко М. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Вип. 11. Глухів–Київ, 2018. С. 91–96.

17. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. – 371 с.

18. Kaminski C. Katalog monet polskich 1649–1696. Warszawa, 1982.

19. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszarze Ukrainiejskiej SSR. Materiały. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.

20. Фонди Національного заповідника «Глухів», КН № – 1025, р. № – 132; КН № – 1463/8, р. № – 423; КН № – 1463/43, р. № – 458; КН № – 1463/37, р. № – 452; КН № – 1463/55, р. № – 470; КН № – 1469, р. № – 475; КН № – 1694, р. № – 704; КН № – 1471, р. № – 478.

Kurok O.I., Bakalets' O.A., Kliuiev A.M. Treasures of copper coins of the Polish-Lithuanian republic, Moscow kingdom and the Swedish Baltic lands of the middle 17th century from Sumy Region

The authors of the article attempt to analyze the quantitative and qualitative composition of the treasures (lost purses) of small coins of the Polish-Lithuanian Republic, the Moscow Kingdom, the Baltic possessions of Sweden of the 1650s–1660s found on the territory of Hlukhiv and Romny districts of Sumy region in 2009–2019; the role of the billon and copper coins in the monetary circulation of the Sivershchyna (the North-Eastern region of Ukraine) in the middle of the 17th century was shown.

The relevance of the research is due to the necessity to determine the role in the monetary circulation of the Hetmanate, and in particular of the Sivershchyna, the billon and copper coins of the Polish-Lithuanian Republic, the Baltic possessions of Sweden, Prussia, the Moscow Kingdom in the middle of the 17th century. Moscow Tsar Oleksii Mykhailovych (1645–1676) hoped for the gradual uniting the Left Bank Territory of Ukraine with the Moscow state, after making the military-political alliance and signing in 1654 the March articles with the Zaporozhian Army led by Hetman Bohdan Khmelnytsky (1648–1657) made the attempt in 1654–1663 to create the unified monetary system for the Moscow Kingdom and the Zaporozhian Army to separate the Ukrainian monetary market from the Western European, especially from that of the Polish-Lithuanian Republic.

The aim of the investigation is to analyze in detail and to introduce into the circulation the new numismatic material found on the territory of Sivershchyna in the recent years.

The issue of the role of Western European and Moscow silver and copper coins on the territory of Ukraine of the Hetmanate period (1648–1782) was highlighted in the works of the well-known numismatists of Ukraine: I. Spas'ky, M. Kotliar, V. Melnykova, R. Shust, H. Holysh, O. Bakalets, V. Nechytaylo, V. Sherstiuk, M. Kovalenko, A. Kliuiev, V. Bielashov and others. At the same time, there are many gaps in researching the issue, first of all because of the insufficient attention of the researchers to the small copper change – the «people's» coins.

Conclusion. We have considered the recent coin finds of the middle of the 17th century which were made mainly on the territory of the former Hlukhiv Petropavlivsk'k Monastery and the Monastery Fair near the village of Budyshchyn, illustrating the monetary circulation and the main denominations used by monks and civilians in their everyday life, these are, first and foremost, the billon and copper solids of the time of the Polish-Lithuanian Republic of Yan II Kasymyr, the Baltic possessions of Sweden the time of Christina Augusta and Charles X, and more seldom Prussian solids and Moscow silver and copper coins of the time of Tsar Oleksii Mykhailovych.

Secondly, the composition of treasures or lost wallets proves the fact that the tsarist reform of 1655–1663 did not succeed in the Moscow

Kingdom and on the territory of the Sivershchyna (there are almost no copper coins of the Moscow Kingdom). The only positive result, in our opinion, was the admission of the thaler into circulation of the Moscow Kingdom, but not in the form of a rouble, but in the form of the yefymka with the «sign» that brought the new monetary system closer to the European one. The monetary reform failed to resolve the issue of changing the Hetmanate monetary economy in favor of the Moscow Kingdom.

Thirdly, the composition of the northern treasures considered by us in the previous articles convincingly proves that the monetary circulation of the region during the studied period was dominated by the European silver thalers, half-thalers, florins, horties, billons, shostaks, troyaks, pivtoraks, hroshes, pivhroshes, solids of the Polish-Lithuanian Republic, Baltic possessions of Sweden, Prussia, Holy Roman Empire, Holland.

Key words: monetary circulation, the Moscow Kingdom, the Baltic possessions of Sweden, the Polish-Lithuanian Republic, copper coin, solid coin, monetary reform of 1655–1663.

REFERENCES

1. Bakalets', O.A. (2015). *Aktualni problemy ukrainskoi numizmatyky, henealohii ta istorichnoho kraieznavstva (Zapysmovymy ta skarbovymy dzherelamy)* [Topical issues of the Ukrainian numismatics, genealogy and local history (by written and treasures sources)]. Lviv: Mahnoliya. [in Ukrainian].

2. Bakalets', O.A. (2004). *Sribna rosiys'ka kopiika v hroshovomu obihu Ukrainy XVII – XVIII st.* [Silver Russian copeck in money circulation of Ukraine of the 17th–18th centuries]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 8, pp.308–334. Kyiv: NANU. In-t istoriyi Ukrainy. [in Ukrainian].

3. Bakalets', O.A. (2012). *Skarby monet yak dzherelo vyvchennia hroshovoho obihu Hetmanshchyny (1648–1781).* [Coin treasures as a source of study of the Hetmanate's money circulation (1648–1781)]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

4. Bakalets', O.A. (2017). *Skarby monet XIV – seredyny XVII st. Dokumenty ta materialy.* [Coins of the 14th – the middle of the 17th centuries. Documents and materials]. Kyiv: Vydavets' O. Filiuk. [in Ukrainian].

5. Bielashov, V.I. Bakalets', O.A. Kliuiev, A.M. (2017). *Monetno-rechovi skarby Hlukhivsk'koho Petropavlivsk'koho monastyrnia druhoi polovyny XVI–XVIII st. (s. Budyshche).* [Coins and Treasures of Hlukhiv Petropavlivsk'k Monastery of the Second Half of the 16th – 18th Centuries (Budishche village)]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohesu*, issue 5, pp. 109–124. Hlukhiv. [in Ukrainian].

6. Bielashov, V.I. Kliuiev, A.M. (2014). *Monetni skarby kolyshn'oi stolitsi Hetmanshchyny m. Hlukhova ta yoho okruhy (druga polovyna XVII–XVIII st.).* [Coins of the former capital of the Hetmanate of the town of Hlukhiv and its district (second half of 17th – 18th centuries)]. Abstracts of papers: *Bars'ka zemlya Podillya: yevropeys'ka spadshchyna ta perspektyvy staloho rozvytku*. Bar – Vinnytsya. [in Ukrainian].

7. Holysh, H.M. (2006). *Osnovy numizmatyky: navchal'n. Posibnyk.* [Basics of Numismatics] (2nd ed.). Cherkasy: Cherkasy CSTI. [in Ukrainian].

8. Kliuiev A.M. (2018). *Topohrafiia znakhidok monetno-rechovykh skarby XVII–XVIII st. na terytoriyi Hlukhivsk'koho rayonu* [Topography of findings of coin-material treasures of the 17th – 18th centuries in the territory of Hlukhiv district]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 11, pp. 96–104. Hlukhiv – Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kliuiev, A.M. (2018). *Hroshovi obih ta lichba monet na terytorii Sivershchyny (1700–1782 rr.)* (Za pys'movymy ta skarbovymy dzherelamy) [Money circulation and calculating coins in the territory of the Sivershchyna (1700–1782) (According to written and treasured sources)]. *Master's thesis*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

10. Kliuiev, A.M. (2015). *Monetni skarby m. Hlukhova ta yoho okruhy (druga polovyna XVII – XVIII st.)* [Coin treasures of the town of Hlukhiv and its district (second half of the 17th – 18th centuries)]. Abstract of papers: *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorichnoyi nauky*, pp. 66–68. Kirovohrad – Kyiv – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyy. [in Ukrainian].

11. Kliuiev, A.M. (2018). *Hroshovi obih na terytoriyi m. Hlukhova v druhiy polovyni XVII–XVIII st. (za skarbovymy dzherelamy)* [Money circulation in the territory of Hlukhiv in the second half of the 17th – 18th centuries (by treasure sources)]. *Students'ki istorichni studiyi*, pp. 224–232. Hlukhiv. [in Ukrainian].

12. Kotliar, M.F. (1971). *Hroshovi obih Ukrainy doby feodalizmu* [Money circulation in the territory of Ukraine during the feudal period]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

13. Mel'nikova, A. (1989). *Russkiye monety ot Ivana Groznogo do Petra Pervogo* [Russian coins from Ivan the Terrible to Peter the Great]. Moscow: Finansy i statistika. [in Russian].

14. Nechytaylo, V.V. (1999). *Minikatalog pol'sko-litovskikh i russkikh monet, obrashchavshikhsya na Ukraine v XIV – nach. XX vv.* [Mini catalogue of the Polish-Lithuanian and Russian coins circulating in Ukraine in the 14th century – early 20th centuries]. Kiev: Greta. [in Russian].

15. Spasskiy, I.G. (1962). *Russkaya monetnaya sistema. Istoriiko-numizmaticheskiy ocherk.* [Russian monetary system. Historical and

Numismatic Essay] (3rd ed.). Leningrad: Izd-vo Gosudarstvennogo Ermitazha. [in Russian].

16. Sherstyuk, V., Kovalenko, M. (2018). Monetnyi «skarb» (hamanets) seredy XVII st. z Romenshchyny [Coins "treasure" (purse) of the middle of the 17th century from Romny district]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*, issue 11, pp. 91–96. Hlukhiv–Kyiv. [in Ukrainian].

17. Shust, R. M. (2007). *Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini. Navchalnyi posibnyk*. [Numismatics: History of Money Circulation and Minting in Ukraine: Manual]. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].

18. Kaminski, C. *Katalog monet polskich 1649 – 1696*. Warszawa, 1982. [in Polish].

19. Kotlar, M. (1975). *Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszarcie Ukrainy SSR*. Materialy. Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk. 272 S. [in Polish].

20. Natsional'nyy zapovidnyk «Hlukhiv» [Hlukhiv National Historical and Cultural Reserve]. Hlukhiv: *Fund Books*. 1025 Chapter 132; 1463/8 Chapter 423; 1463/43 Chapter 458; 1463/37 Chapter 452; 1463/55, Chapter 470; 1469 Chapter 475; 1694 Chapter 704; 1471 Chapter 478 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК (477.51)738.81:929.6:7025.4

В.І. Мезенцев

БАТУРИНСЬКІ КАХЛІ З ГЕРБАМИ П. ОРЛИКА ТА І. МАЗЕПИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА АНАЛІЗ

У статті розглядаються керамічні пічні кахлі з родовими гербами гетьмана Івана Мазепи та його секретаря і найближчого помічника, генерального писаря Пилипа Орлика. Їх фрагменти знайшли в ході розкопок залишків Орликової резиденції у м. Батурині Чернігівської обл. 2017–2019 рр. Українсько-канадський проект археологічного вивчення гетьманської столиці спонсорується науковими інститутами, українськими громадськими організаціями і фундаціями Канади й США.

У праці публікуються останні версії комп'ютерних реконструкцій цих кахлів техніками фотоколлажу і графіки та знімки глиняних муляжів-реплік, проводиться їх порівняльний аналіз і датування. Відтворені рельєфні полив'яні зображення інтерпретуються як найраніша відома композиція шляхетської геральдичної емблеми П. Орлика та унікальний герб І. Мазепи як князя Священної Римської імперії, виготовлені у стилі українського бароко в Батурині 1707–1708 рр. Запропоновані реконструкції і дослідження цих рідкісних кахлів становлять великий інтерес для історико-археологічних студій гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури козацької еліти й мазепознавства.

Ключові слова: розкопки Батурина, рештки оселі П. Орлика, керамічні кахлі, шляхетський та княжий герби, комп'ютерні реконструкції і муляжі.

Численним зображенням герба гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.) його часу присвячено багато публікацій [1]. Про геральдичну емблему гетьмана на еміграції Пилипа Орлика (1710–1742 рр.) нам відома лише одна стаття [2].

Розкопки м. Батурина Чернігівської обл. увінчалися знахідками рідкісних керамічних гербових композицій обох цих видатних українських державців і політиків. В ході археологічних досліджень залишків мурованого палацу І. Мазепи на батуринській околиці Гончарівка (перед 1700 р.) знайшли

уламки керамічних полив'яних поліхромних і теракотових плит з його рельєфною геральдичною емблемою й монограмою, що прикрашали фасади гетьманської резиденції. Комп'ютерні графічні реконструкції тих плит та їх порівняльний аналіз опубліковані автором 2011 р. [3].

Ця стаття детально розгляне фрагменти керамічних пічних кахлів з гербами І. Мазепи та П. Орлика, знайдені під час розкопок решток оселі останнього у Батурині в 2017–2019 рр. Тут публікуються, обґрунтовуються й досліджуються комп'ютерні реконструкції та знімки глиняних муляжів-реплік геральдичних кахлів, пропонуються їх інтерпретація, порівняння і датування (рис. 2–7).

З 2001 р. щорічні розкопки у Батурині проводить Українсько-канадська археологічна експедиція, що базується при Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Її очолює старший науковий співробітник Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя цього університету, провідний дослідник матеріальної культури гетьманської столиці, археолог Юрій Ситий. Останні роки у розкопках Батурина брали участь студенти, магістранти та викладачі Чернігівського університету, Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», співробітники Інституту археології НАНУ, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та учні військового ліцею м. Глухова Сумської обл. Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» археолог Юрій Коваленко очолює групу глухівських студентів-істориків і учнів у складі Батуринської експедиції. Він проводить археологічні розвідки у Батурині багато років та є співавтором оглядів матеріалів розкопок міста 2016–2019 рр., надрукованих у збірниках наукових праць «Сіверщина в історії України» [4].

Директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського університету, відомий історик Лівобережної України, проф. Олександр Коваленко активно допомагає організації, комплектуванню складу й фінансуванню Батуринської археологічної експедиції і публікації її результатів. Член експедиції, митець та історик Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консультаціями з Ю. Ситим і автором, підготував комп'ютерні реконструкції й глиняні муляжі фрагментованих батуринських кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи (рис. 2–7, 15). У 2005–2019 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація виділяла щорічні гранти на розкопки Батурина.

Видатний історик Гетьманщини, колишній директор Канадського інституту українських студій (KIUC) Альбертського університету в м. Едмонтоні у Канаді, проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником Українсько-канадського проекту історико-археологічного вивчення Батурина козацької доби при цьому інституті [5]. Знайний історик Чернігівського князівства, колишній президент Понтифікального інституту середньовічних студій Торонт-

Рис. 1. Цегляний фундамент, розкопаний на місці резиденції П. Орлика на північно-західному посаді Батурина 2018 р. Фото В. Жигولي

ського університету в м. Торонто у Канаді, проф. Мартін Дімінк бере участь в дослідженнях Батурина та публікації звітів про його розкопки англійською мовою у періодиці Оттавського університету канадської столиці [6].

Автор є науковим співробітником Торонтського відділу КІУС і виконавчим директором Батуринського археологічного проекту в Канаді. В академічних статтях і науково-популярних публікаціях англійською та українською мовами у Канаді, США й Україні, а також в інтернетних виданнях оприлюднює значні археологічні знахідки у Батурині з їх первинною інтерпретацією [7]. Він головню досліджує муровану архітектуру та її керамічний декор Мазепиного часу [8].

Як відомо, П. Орлик був особистим секретарем, найближчим помічником і дорадником І. Мазепи й користувався його особливою прихильністю та довірою. У дописах генерального судді Василя Кочубея царським властям на І. Мазепу 1707–1708 рр. П. Орлика представлено як найбільш посвяченого у таємні стосунки гетьмана з супротивниками Московської держави [9]. У 1700–1707 рр. П. Орлик служив старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії у Батурині, а 1707–1708 рр. – генеральним писарем (канцлером) в уряді І. Мазепи. П. Орлик брав участь у визвольних змаганнях гетьмана, вірно послідував за ним до шведського короля і на еміграцію до Молдови. Після смерті І. Мазепи козацька старшина обрала П. Орлика наступним гетьманом на еміграції 1710 р.

До антимосковського повстання І. Мазепа пожалував П. Орлику двори, млини та інші маєтності у Батурині, його околицях та різних землях Гетьманщини [10]. Описи Батурина 1726 р. і 1760 р. повідомляють, що подвір'я «зрадника Орлика» стояли у пустці без огорожі від розорення міста російським військом 1708 р. до середини XVIII ст. Гетьман Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) відбудував й знову заселив спустошений Батурин, і ті пустирі зайняли нові поселенці. В описі міста 1750 р. згадуються «місцевість Орликівщина», «передмістя Орликівщина» і «ліс Орликівський», де, ймовірно, були резиденція й земельні володіння родини П. Орлика у Батурині та околицях до 1708 р. [11]. Однак, за цими документами, не було

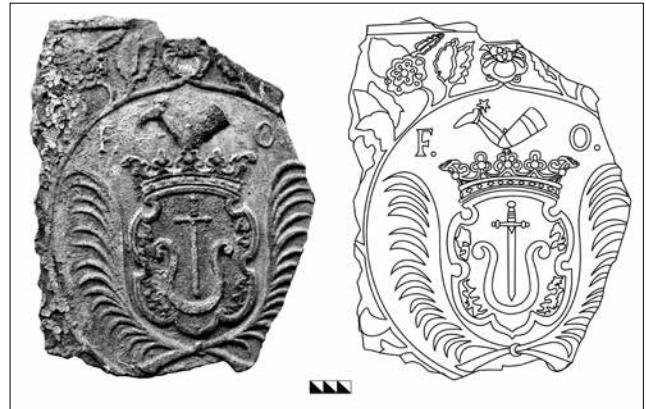

Рис. 2. Уламок обпаленої керамічної полив'яної пічної кахлі з гербом П. Орлика, знайдений на його оселі 2018 р. Музей археології Батурина. Світлина Т. Кербут. Промальовка рельєфних зображень С. Дмитрієнка

можливим локалізувати його оселю.

Згідно дослідниці топографії Батурина XVII–XVIII ст. Наталії Саєнко (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»), відомо три місцини з назвою «Орликівщина», зокрема дві на південно-східному передмісті [12]. Але там ще не виявлено археологічно будівель, пов'язаних з П. Орликом.

2014 р. на північно-західному посаді гетьманської столиці, що у XVIII ст. називався Побожівкою [13], знайшли уламок теракотової пічної кахлі з рельєфним гербом П. Орлика [14]. В 2016 р. археологічна розвідка, проведена Ю. Коваленком на цій ділянці, виявила залишки заможного житла на городі садиби по вул. Т.Г. Шевченка, 13. Він ідентифікував його з осідком знаменитого українського політика, дипломата і літератора.

Стаціонарні розкопки Батуринської експедиції у 2017–2019 рр. відкрили там рештки згорілої дерев'яної хати та фундаменти з цегли на вапняковому розчині, шириною близько 1 м (рис. 1). Кладка заглиблена у материк на 20 см. Ю. Ситий датує цеглу за розмірами кінцем XVII – початком XVIII ст. і вважає, що на розкопаних мурованих фундаментах стояли дві обігрівальні кахляні печі. Це була велика зрубна одноповерхова хата без підкліту, яка мала щонайменше дві житлові кімнати з дорогими цегляними грубами у кожній [15]. Правдоподібно, її стіни, як і теракотові пічні кахлі, були побілені. Археологічні дослідження залишків резиденції П. Орлика будуть продовжені.

Прикладом подібної заможної одноповерхової хати, складеної з брусів на цегляному цоколі й потинькованої, є садибний будинок середини XVIII ст. полковника Київського козацького полку Юхима Дарагана та його дружини Віри, сестри гетьмана К. Розумовського. До початку XX ст. там зберігалися розкішні барокові груби-голландки. Ця унікальна споруда знаходиться на Покорщині, околиці смт Козельця Чернігівської обл. [16].

В ході археологічних розвідок та розкопок на Орликовій оселі знайшли багато фрагментів керамічних пічних кахлів. Частина з них прикрашена майстерними рельєфними рослинно-квітковими орнаментами у стилі українського бароко

Рис. 3. Реконструкція цілої обгорілої керамічної глазурованої кахлі з гербом П. Орлика 1707–1708 рр. Комп'ютерні фотоколлаж і графіка С. Дмитрієнка, 2018 р. Знімки використаних фрагментів кахлів Ю. Ситого

й розписана зеленою, синьою, жовтою та білою поливою. На більшості плиток емаль обгоріла, що свідчить про спалення резиденції П. Орлика, очевидно, під час розгрому Мазепиної столиці царським військом у 1708 р. Знайдено також дешевші теракотові кахлі без глазурі з подібними рельєфними рослинними візерунками, переважно побілені вапном.

Ю. Ситий вважає їх місцевою продукцією Батурина початку XVIII ст. На його оцінку, досконалий технічний і художній рівень кахлів груб покоїв П. Орлика наближається до якості таких деталей палацу І. Мазепи на Гончарівці. Але останні виготовили запрошені гетьманом кращі київські кахлярі дещо раніше, до 1700 р. [17]. Кахлі з господи генерального писаря не копіювали гетьманські зразки, а відзначаються оригінальністю декору. Тож вони є цінними творами керамічного ужиткового і геральдичного мистецтва Мазепиної столиці напередодні її загибелі. Автор планує детально розглянути кахлі з рослинними орнаментами, виявлені на маєтку П. Орлика, в окремій багато ілюстрованій статті.

У 2014 р. та 2016–2019 рр. там знайшли чимало уламків полив'яних різнобарвних і теракотових кахлів з рельєфними родовими гербами П. Орлика та І. Мазепи. Їх могли розмістити горизонтальними поясами на грубах.

В процесі розкопок житла П. Орлика 2018 р. виявили найбільший фрагмент глазурованої обгорілої кахлі, де майже цілком збереглося зображення його шляхетського герба «Новина» (рис. 2). С. Дмитрієнко і автор уважно проаналізували світлинки того та численних менших уламків геральдичних кахлів, знайдених там донині. За промірами С. Дмитрієнка, кахля з Орликовим гербом мала підквадратну форму й розміри сторін, приблизно, 30 см. Він промалював контури її рельєфних зображень та реконструював техніками комп'ютерних фотоколлажу і графіки цілу кахлю з геральдичною емблемою генерального писаря, оздоблену поливою різних кольорів. Цей митець також виліпив з кольорової полімерної глини трохи зменшений муляж-репліку кахлі з гербом П. Орлика (рис. 3, 4). Деякі первісні барви обпаленої емалі на його комп'ютерній та ліпній реконструкціях відтворено гіпотетично. Однак, за переконанням автора, надруковані у цій праці чорно-білі варіанти реконструкцій кахлів з герба-

Рис. 4. Зменшений муляж-репліка кахлі з рельєфною поліхромною геральдичною емблемою П. Орлика і орнаментальним картушем, виліплений з кольорової полімерної глини С. Дмитрієнком 2019 р.

ми П. Орлика та І. Мазепи є найбільш обґрунтованими, повними і точними, які можна запропонувати натеper. Вони підправили й доповнили першу спробу графічної реконструкції кахлі з геральдичною емблемою П. Орлика з його господи у Батурині, надруковану 2018 р. [18].

За останньою кольоровою реконструкцією цієї кахлі С. Дмитрієнка, у центрі її композиції знаходиться синій фігурний щит з зеленою облямівкою по краях і зображенням вертикально поставленого меча з білим (срібним) лезом та жовтим (золотим) руків'ям. Під мечем розміщено стилізовану дугоподібну жовту ручку від казана з закрученими кінцями нагорі. Щит увінчує жовта (золота) шляхетська корона з п'ятьма зубцями, прикрашена двома рядами дрібних синіх цятков (вставок різних форм). Над короною поставлено зігнуту в коліні ногу лицаря у синій броні з острогом [19]. Обабіч ноги синім кольором написано ініціали Пилипа (Фі-

ліппа) Орлика латинськими літерами: «F. O.»

На кахлі щит з обох боків симетрично обрамлено стилізованими зеленими пальмовими гілками, що перехрещуються під ним. Ці кольорові геральдичні символи та літери вміщено у білий овал. Його оточує широкий декоративний картуш з вибагливим симетричним рясним рослинно-квітковим орнаментом. Там дбайливо деталізовано стилізовані закручені перевиті зелені стебла і дрібне листя з мініатюрними прожилками та пишними великими квітами з білими пелюстками й жовтими тичинками в стилі українського бароко на кобальтовому фоні (рис. 3, 4) [20].

Аналогічний мотив облямування геральдичних символів пальмовими гілками, перехрещеними під ними, зустрічається на українських гербах кінця XVII – початку XVIII ст., наприклад, на печатках князів Вишневецьких 1697 р. і 1704 р. та на бронзових гарматах з рельєфним орнаментом того часу [21].

Відзначимо, що синя і блакитна поливи були найдорожчими у ранньомодерній Україні та Європі й вважались показником достатку. Так, рідкісні кахляні печі, оздоблені блакитною і бірюзовою глазур'ю, відомі у палаці І. Мазепи на Гончарівці та кам'яниці В. Кочубея в Батурині кінця XVII ст. Тільки серед залишків гетьманського палацу археологи знайшли унікальні керамічні плити підлоги, вкриті блакитною поливою (тип мощення 2). Різновиди блакитних і зелених глазурованих та теракотових підлог, інтер'єри двох покоєвих кімнат й приймального залу гончарівського палацу гіпотетично реконструйовано комп'ютерним методом автором і С. Дмитрієнком у 2015–2016 рр. [22].

Підкреслимо надзвичайну важливість знахідки і реконструкції кахлі з найранішим відомим дизайном шляхетського герба П. Орлика, котрий він вживав, як служив генеральним писарем в уряді І. Мазепи до падіння Батурина 1708 р. Дотепер були відомі лише два сургучні відбитки з Орликових печаток на листах 1716 р. і 1719 р., що зберігаються у Швеції [23]. Однак там зображено його родову геральдичну емблему, коли він був гетьманом на еміграції, з гетьманськими булавами, простішими композиціями та декором і без ініціалів.

Під час археологічної розвідки Ю. Коваленком на місці садиби П. Орлика 2016 р. та розкопок її решток Ю. Ситим у 2017–2019 рр. знайшли фрагменти керамічних полив'яних і теракотових побілених кахлів з рельєфним гербом І. Мазепи «Курч» («Kurcz» польською мовою). Ю. Коваленко гадає, що кахлі з геральдичними емблемами гетьмана й генерального писаря облицьовували дві окремі печі в покоях останнього. Цей дослідник також встановив, що Мазепин герб на кахлі оточено декоративною арматурою: зображеннями зброї, козацьких клейнодів, символів гетьманської влади і військового обладунку.

Уламків кахлів з гербом І. Мазепи зібрано порівняно менше, ніж з емблемою П. Орлика. Однак у 2019–2020 рр. С. Дмитрієнко, на основі скрупульозного обстеження тих знахідок та їх знімків, гіпотетично відтворив глазуровану різнобарвну кахлю з Мазепиним гербом технікою комп'ютерного фотоколажу і графіки та виліпив її зменшений

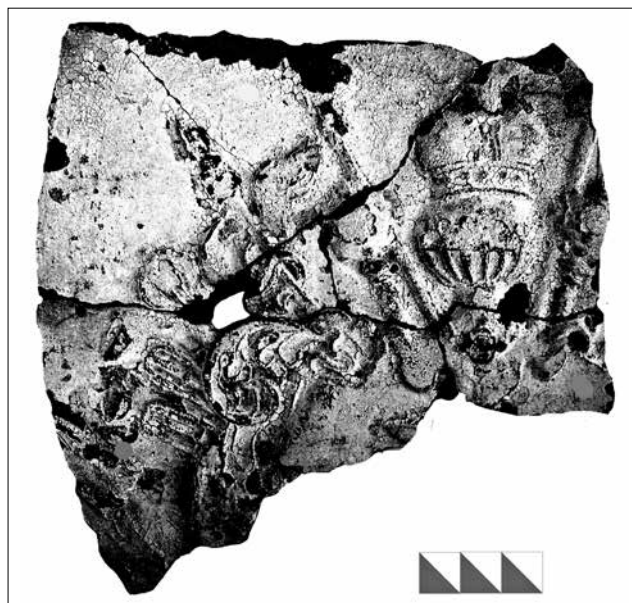

Рис. 5. Фрагмент теракотової побіленої пічної кахлі з рельєфним шоломом, увінчаним княжою короною, від композиції герба І. Мазепи. Розкопки залишків Орликового житла у Батурині 2018 р. Світлина Ю. Ситого

глиняний муляж (рис. 5–7). Плитка має підквадратну форму й габарити, подібні до вищеописаної кахлі. У центрі її композиції розміщено бароковий щит світло-зеленої поливи, оформлений з боків темнішим зеленим наметом. На щиті зображено геральдичні символи І. Мазепи – темно-зелений якороподібний шестикінцевий хрест з білими півмісяцем та шестикутною зіркою обабіч [24]. Між півмісяцем і зіркою на хресті підвішено орден св. Андрія Первозванного білого кольору. Над щитом поміщено лицарський шолом з опущеним гратчастим забралом, увінчаний княжою короною зеленої емалі (рис. 5–7).

Навколо щита майже симетрично густо розставлені стилізовані рельєфні козацькі бунчуки чи списи з кінськими хвостами, гетьманські булави, козацькі корогви, пірначі, сурми, списи, протазани, прапори, гармати на колесах, гарматні банники, ядра, стволи мушкетів, шаблі чи палаші, овальні та фігурні щити, броня і шолом у бароковому стилі зеленої глазурі на білому тлі. Симетрію композиції арматури порушують лише розташовані у нижньому правому кутку кахлі порохова діжка з купою гарматних ядер та дві козацькі литаври у її нижній лівій частині. На правій литаврі перехрещені барабанні палички. Декоративний картуш на цій кахлі відсутній [25].

Хоч після поразки повстання І. Мазепи царські власті масово нищили зображення його герба, чимало з них дійшло до нас. Рельєфи різного озброєння, амуніції, козацьких та гетьманських регалій влади на розглянутій кахлі схожі на малюнки таких атрибутів у багатьох композиціях геральдичної емблеми гетьмана на гравюрах видань Києва і Чернігова рубежу XVII–XVIII ст. [26]. Найближчі аналогії у зображеннях арматури на Мазепиному гербі знаходимо на срібних позолочених шатах кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, які виставлені в Чернігівському

Рис. 6. Гіпотетична реконструкція обгорілої керамічної кахлі з Мазепиним гербом 1707–1708 рр. Комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2019 р. Знімки уламків кахлів, знайдених на господі П. Орлика у 2018–2019 рр., Ю. Ситого

обласному історичному музеї, та на гравюрі Івана Мигури на честь І. Мазепи 1706 р. [27]. Там бачимо ті самі види зброї, клейнодів і військового спорядження (рис. 8, 9). На мідьориті І. Мигури на якороподібний хрест між зіркою та півмісяцем також підвішено орден св. Андрія.

Крім Мазепиних гербів, орден зображено на різьбленому поліхромному родинному гербі гетьмана Данила Апостола (1727–1734 рр.), котрий зберігся у бабинці Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл. від її спорудження 1732 р. (рис. 10) [28]. Очевидно, гетьман оздобив свою геральдичну емблему орденом св. Олександра Невського, яким його нагородив царський уряд 1731 р. Цікаво, що в геральдиці Польщі та Центральної Європи ордени на гербах не поміщали [29].

Імовірно, на замовлення П. Орлика, професійний графік з киево-чернігівської граверної школи намалював дизайни його й Мазепиного гербів. Замовник або художник могли взорувати на вказані раніше відомі твори з геральдичною емблемою гетьмана. На основі здогадних професійних графічних оригіналів батуринські кахлярі вирізьбили дерев'яні матриці, у яких відформували з глини кахлі з гербами І. Мазепи й П. Орлика.

На фрагменті теракотової побіленої кахлі з Мазепиним гербом виразно видно й вірно намальовано на її реконструкції С. Дмитрієнком рельєфне зображення князівської корони на шоломі (рис. 5, 6). Подібні корони у формі двох кулястих долей, завершених малим хрестом у центрі, знаходимо, наприклад, на геральдичних емблемах Вишневецьких, Острозьких, Любомирських, Мосальських, Друцьких, Чарторийських та інших князів українських земель. Вони збереглися на їх портретах, гравюрах, печатках і барельєфах на спорудах замків у містечку Чернелиці на Івано-Франківщині та м. Дубно Рівненської обл. XVII–XVIII ст. (рис. 11, 12) [30]. Тип корони вказує на титул власника герба і його відповідний стан в суспільній ієрархії [31].

Схожі за формою корони намальовані на багатьох гербах князів Священної Римської імперії німецької нації [32]. Відомо, що 1 вересня 1707 р. цісар Йосиф I по-

Рис. 7. Зменшений муляж кахлі з рельєфною князівською геральдичною емблемою І. Мазепи, оформленою арматурою, зеленої та білої поливи. Виліплено з полімерної глини С. Дмитрієнком 2020 р.

жалував І. Мазепі титул князя цієї імперії («Reichsfürst» німецькою мовою) за заслуги гетьмана у боротьбі проти турецько-татарської експансії на християнський світ [33].

1885 р. Олександр Дабіжа опублікував розвідку про князівський і шляхетський герби І. Мазепи з їх кольоровими літографіями. Там зображено геральдичну емблему гетьмана як князя Священної Римської імперії з короною описаного типу, що увінчує княжу червону мантию (порфіру), підбиту горностаєвим хутром. Вона огортає щит з геральдичними символами І. Мазепи [34]. Головним джерелом для О. Дабіжи слугував «Всезагальний великий гербовник», виданий у м. Нюрнберзі в Німеччині 1884–1887 рр., де підтверджено надання І. Мазепі титулу князя римського цїсарства та надруковано гравюри з його князівським і шляхетським гербами (рис. 13) [35]. Вірогідно, на основі цих гравюр дослід-

Рис. 8. Рельєф Мазепиного герба, облямованого зображеннями зброї, військового спорядження, бунчуків і знамен, на срібних позолочених шатах кіоту 1695 р. ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей. Фото В. Мезенцева

ник створив їх кольорові варіанти на літографії 1885 р. за відомими барвами корон і мантий князів тої імперії.

У 2006 р. історик Олексій Сокирко (Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка) опублікував свій кольоровий малюнок княжого герба І. Мазепи, дуже схожого на його літографію, надруковану О. Дабіжею (рис. 14) [36]. 2017 р. автор та С. Дмитрієнко підготували методом комп'ютерного колажу сучасну версію геральдичної емблеми гетьмана як князя Священної Римської імперії з подібними відповідними короною і мантиєю (рис. 15) [37]. Вони в основному використали їх зображення в Інтернеті та урахували вказані гравюри й малюнки попередніх дослідників.

Зауважимо, що у Гетьманщині Мазепиного часу зображення червоної мантиї, підбитої білим горностаєвим хутром, усіяним чорними хвостиками, на керамічних кахлях було технічно неможливим. Тоді червоної та чорної поливи там не застосовували [38]. Взагалі нам невідомі зображення таких горностаєвих мантий техніками рельєфу чи розпису глазур'ю на геральдичних кахлях ранньомодерних України й Польщі. Напевно, мілкий рельєф делікатної фактури хутра горностає з притаманними численними чорними хвостиками та декоративних стилізованих вузлів і складок тої мантиї, вигадливо перев'язаної золотими шнурами з китицями, на керамічних плитках виглядав би невиразно, задрібно й малопомітно.

На вищезгаданому різьбленому пофарбованому гербі гетьмана Д. Апостола з декору інтер'єру бабинця Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці знаходимо рідкісну комбінацію зображень мантиї (темно-зеленої назовні та багряної зсередини без хутра горностає), що огортає щит, та прапорів, гармат, порохових діжок і ядер навколо неї (рис. 10). Однак рельєф там вищий, ніж на кахлях, і вкритий фарбами, а не поливою. На відміну від того масивного герба Д. Апостола, на значно меншій реконструйованій керамічній кахлі з гербом І. Мазепи явні рельєфи озброєння, амуніції та клейнодів, що оточують щит, заважали б розміщенню навколо нього княжого мантиї. Її поєднання з арматурою на цій кахлі уявляється композиційно перевантаженим і нерозбірливим.

Тому, на нашу думку, П. Орлик чи графік, якому він замовив

Рис. 9. Родова геральдична емблема І. Мазепи в оточенні декоративної арматури на гравюрі І. Мизури 1706 р. (Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. К., 2009. Іл. 59)

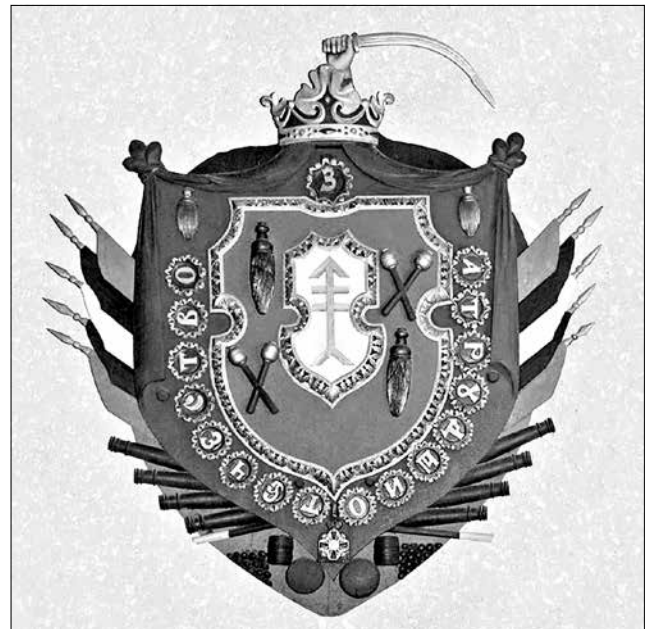

Рис. 10. Різьблений розмальований герб Д. Апостола в інтер'єрі бабинця Спасо-Преображенської церкви с. В. Сорочинці на Полтавщині (біля 1732 р.). Світлина з колекції Л. Кравчука з м. Вінніпегу в Канаді

дизайн кахлі з Мазепиним гербом, взорували не на позбавлені арматури геральдичні емблеми князів римського цесарства (якщо такі були їм відомі), а радше, на раніші київські та чернігівські гравюри й твори торевтики з гербом гетьмана, котрі часто оформлені військовими атрибутами (рис. 8, 9). Зразком послужила також геральдика українських і річпосполитських князів того часу, звідки вони могли запозичити зображення князівської корони (рис. 11, 12).

Дослідники генеалогії і геральдики Мазеп-Колединських стверджують їх походження з княжого роду [39]. З. Когут у монографії про національну ідентичність та політичну культуру українців XVI–XVIII ст., яку він завершує, величає І. Мазепу князем України. Історик показав, що до і після закінчення українсько-шведського воєнно-політичного союзу в західноєвропейських, американських та найбільше в австрійських документах і пресі гетьмана титулували князем («принцем»,

Рис. 11. Геральдична емблема князів Чарторийських у замку смт Чернелиці Івано-Франківської обл. (1659 р.). Цей і наступний знімки з Інтернету

«princeps» латиною, «fürst» німецькою мовою (рис. 13) і так само згадували у літописі Самійла Величка [40].

У листі до цісаря Йосифа I перед вереснем 1707 р. І. Мазепа іменував себе «князем і воєначальником Запорізьких козаків» [41]. За договором І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII 1708 р., Україна проголошувалась князівством під протекцією Шведської імперії, а гетьман став її князем з правом наслідування його титулу й держави спадкоємцями [42].

З. Когут вважає, що оточення гетьмана визнавало свого рейментаря легітимним князем Священної Римської імперії у 1707–1708 рр. Це підтверджує зображення княжої корони на Мазепиному гербі на кахлі, знайденій 2018 р. у житлі П. Орлика в Батурині (рис. 5, 6) [43]. Після смерті І. Мазепи його титул імперського князя мав перейти до племінника Андрія Войнаровського, осавула Війська Запорізького [44].

Відомо, що гетьмани Богдан і Юрій Хмельницькі у деяких документах титулювали себе князями України, Русі, чи русинів. Однак це викликало протести тогочасних правителів Речі Посполитої, Московії та Османської імперії, котрі протидіяли встановленню князівства на українських землях [45]. І. Мазепа був єдиним з обраних очільників козацької держави, який отримав князівське достоїнство з правом передання його титулу нащадкам та права і привілеї князя римського царства, загальновизнані у тодішній Європі.

Ю. Ситий вважає, що П. Орлик прикрасив груби покоїв своїм гербом, а також Мазепиним, щоб показати рейментаря, якому він служить. За нашою версією, генеральний писар замовив кахлі з княжою короною на гербі гетьмана, щоб вшанувати його як князя Священної Римської імперії. Таким чином, зображення корони на дослідженій кахлі дозволяє датувати її, а також опорядження розкопаної резиденції П. Орлика між 1 вересня 1707 р., коли цісар пожалував І. Мазепі князівський титул, і розоренням Батурина та цього житла 2 листопада 1708 р. Це узгоджується з датуванням Ю. Ситого пічних кахлів Орликової хати пізнішим часом, ніж такі деталі Мазепиного палацу на Гонча-

Рис. 12. Герб князів Любомирських, увінчаний княжою короною, на фасаді їх палацу XVIII ст. в замку м. Дубно Рівненської обл. рівці, спорудженого біля 1700 р. Як згадувалось вище, на відтвореному гербі гетьмана виявлено орден св. Андрія, кавалером якого він став того року (рис. 6, 7).

1700 р. П. Орлик тільки оселився у Батурині й почав свою кар'єру канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Нагадаємо, що його родина мала кілька земельних володінь у місті та околицях, де він міг влаштувати власні двори, які ще не локалізовані. Можливо, П. Орлик спорудив свою заможну домівку на північно-західному посаді, Побожівці, з дорогими кахляними цегляними печами, коли його призначили на престижну урядову посаду генерального писаря й прийняли до складу генеральних старшин Гетьманщини у 1707–1708 рр. Є підстави гадаати, що він завершив її оформлення до погрому Мазепиної столиці у листопаді 1708 р. Так, С. Дмитрієнко слушно зауважив, що покриття вапном теракотових кахлів груб цієї хати говорить про одночасну побілку там стін (рис. 5).

Порівняльний аналіз показує, що герб І. Мазепи на реконструйованій кахлі 1707–1708 рр. з Батурина є одним з найпізніших зразків та унікальним серед різноманітних відомих композицій родової геральдичної емблеми гетьмана його часу. Більшість з них мають раніші дати. Тільки гравюри Данила Галяховського і Євангелія арабською мовою з Мазепиним гербом відносяться до 1708 р. [46]. Однак на них відсутні шоломи й корони та деякі інші геральдичні символи гетьмана. На усіх раніших дизайнах його герба, де зображено шоломи, їх увінчано звичайною шляхетською короною з зубцями (наприклад, такою, як на емблемах П. Орлика і Д. Апостола) і найчастіше трьома страусовими перами (рис. 2–4, 8, 10) [47]. Тож, за винятком розглянутого герба І. Мазепи на батуринській кахлі, князівська корона не зустрічається на інших численних прижиттєвих варіантах герба гетьмана, які збереглись. Це порівняння підкріплює запропоновані інтерпретацію й датування тої геральдичної кахлі 1707–1708 рр., після надання І. Мазепі гідності князя Священної Римської імперії.

Рис. 13. Геральдична емблема І. Мазепи як князя Священної Римської імперії. (Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. Bd. I. 3. III. Nürnberg, 1887. Taf. 186)

Її унікальною рисою є також оточення Мазеপিного герба декоративною арматурою. Подібні зображення видів зброї, козацьких і гетьманських владних регалій та військового обладунку нерідко прикрашають геральдичні емблеми гетьманів, полковників і нобілітету Гетьманщини й Речі Посполитої переважно на гравюрах, малюванні, срібних окладах ікон, шатах кіотів та печатках другої половини XVII–XVIII ст. (рис. 5–10). Однак ці воєнні атрибути невідомі в орнаменталі інших ранньомодерних геральдичних кахлів України та її сусідів. Вони також відсутні на гербах еліти Гетьманщини, зокрема Мазепиних, вирізьблених на дереві, вигравіруваних на срібних келихах і медальйонах, відлитих на гарматах й дзвонах, виліплених у тиньку на стінах храмів, трапезних та палат тощо. Винятком серед них назвемо різьблений розмальований герб гетьмана Д. Апостола, оточений рельєфами знамен, гармат і ядер, який зберігся у притворі Спаської церкви Великих Сорочинців (рис. 10). Подібні військові атрибути також зображені на кількох малюнках його геральдичної емблеми, вставлених в іконостас того храму. Показово, що арматура відсутня у пишних композиціях герба І. Мазепи з монограмою на масивних керамічних плитах, котрі оздоблювали фасади церкви св. Іоанна Предтечі 1702 р. Чернігівського колегіуму та палацу Гончарівки [48].

Можна гадати, що П. Орлик новаторські застосував модну арматуру в дизайні геральдичних пічних кахлів своєї господи у Батурині в 1707–1708 рр. Ігор Ситий показав, що пізніше на еміграції він запровадив цей мотив на печатках. Після обрання на гетьманство П. Орлик до 1713 р. наказав додати на державну печатку Війська

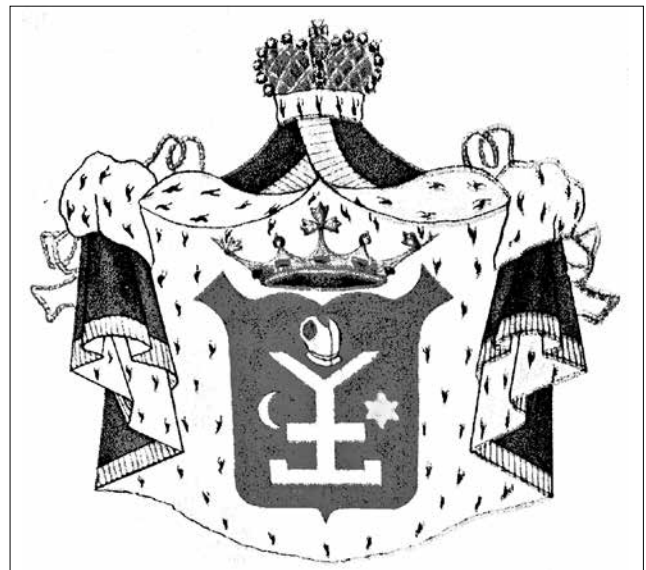

Рис. 14. Князівський герб І. Мазепи. Кольоровий малюнок О. Сокирка. (Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. К., 2006. С. 177)

Рис. 15. Гетьман І. Мазепа з його кольоровим гербом князя Священної Римської імперії. Комп'ютерний колаж С. Дмитрієнка, 2017 р.

Запорізького під образом козака зображення списа, пірнача, булави, корогви, бунчука і гармати. Як вже згадувалось, у Швеції після 1715 р. він замовив дві печатки, де композиції його родового герба доповнив двома булавами для демонстрації свого гетьманського статусу [49]. За коротке, близько одного року, функціонування кахляних печей, зруйнованих разом з садибою П. Орлика в Батурині 1708 р., правдоподібно, перешкодило поширенню сюжету арматури у декорі кахлів в Україні та за її межами.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Герб І. Мазепи на відтвореній кахлі з Орликової оселі у Батурині є унікальним та одним з найпізніших прижиттєвих зразків родової геральдичної емблеми гетьмана, які дійшли до нас. Цей герб з князівською короною прославляв свого власника як князя Священної Римської імперії і датується 1707–1708 рр. До того часу відноситься і реконструйована кахля з найранішою відомою версією родового шляхетського герба П. Орлика та опорядження

інтер'єру його розкопаної резиденції на Побожівці. Знахідки вищерозглянутих кахлів з геральдичними емблемами обох знаменитих володарів булави, їх аналіз і реконструкції становлять великий інтерес для історико-археологічного вивчення гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури козацької верхівки й мазепознавства.

ПОСИЛАННЯ

1. Див., наприклад, Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2001. № 5. С. 38–49; Чернецький Є. Герб гетьмана Івана Мазепи: його зображення та походження. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 53–56; Полюшко Г. *Герб гетьмана Івана Мазепи*. Київ, 2015. Див. також посилання 3, 34, 39.
2. Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика. *Генеалогічні записки*. Львів, 2011. Вип. 9 (нова серія 3). С. 33–37. file:///C:/Users/vmeze/AppData/Local/Temp/genzap_2011_9_5.pdf
3. Мезенцев В.І. Реконструкції та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 4. Київ – Глухів, 2011. С. 163–171; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина*. Торонто, 2011. С. 13–15.
4. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Вип. 10. Київ – Глухів, 2017. С. 42–46; вказані автори, Report on Baturyn Archaeological Research in 2017. *Сіверщина в історії України*. Вип. 11. Київ – Глухів, 2018. С. 43–48; вказані автори, Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. *Сіверщина в історії України*. Вип. 12. Київ – Глухів, 2019. С. 29–34; вказані автори, Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. <http://www.museum-ukraine.info/?p=8338>
5. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсоруєть КІУС, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Роман та св. п. Володимира Василюшини з м. Філадельфії у США і д-р Юрій Іванчишин у Торонто є найщедрішими меценатами досліджень гетьманської столиці. Археологічні студії Батурина та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Фонд кафедр українознавства у Філадельфії, Крайові управи Ліги українців і Ліги українців Канади, їх торонтські відділи, Союз українців Канади (відділ ім. св. кн. Ольги), Кредитова спілка «Будучність», фундації «Будучність» і «Прометей» та Українська кредитова спілка в Торонто.
6. Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019. *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 10–15. <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>. Числа цього бюлетеню Оттавського університету з ілюстрованими звітками про щорічні розкопки Батурина англійською мовою у форматах pdf розміщено в Інтернеті. Звіти про розкопки там 2016–2019 рр. див. <http://www.mazepa.name/en/>
7. Див., наприклад, Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2017–2018 рр. Реконструкції герба Пилипа Орлика. *Новий Шлях/New Pathway*. Рік 88. № 41. Торонто, 22 листопада 2018 р. С. 9–11; вказані автори, Герб Пилипа Орлика знайдено у Батурині. *Свобода*. Рік 125. № 50. Парсіппані, Нью-Джерсі. 14 грудня 2018 р. С. 10–11; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017–2018. *The Ukrainian Weekly*. Vol. LXXXVII. No. 7. Parsippany, N.J. February 17, 2019. P. 10–11, 15; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms. *Ukrainian Echo*. Vol. 33. No. 4. Toronto. February 19, 2019. P. 1–2. Див. також посилання 3, 4, 6, 8, 20.
8. Серія статей Мезенцева В.І. по архітектурі та керамічному декору палацу І. Мазепи в Батурині й церков Центральної України XVII–XVIII ст. надрукована у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*. Вип. 3–12. Київ, – Глухів, 2010–2019; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздобы палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2017. С. 11–22; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. Торонто, 2018. С. 20–23; вказані автори, *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. Торонто, 2019. С. 17–26. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>. Див. також посилання 14, 17, 22.
9. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упоряд. С. Павленко. Т. 1. Київ, 2007. С. 376–379, 384, 390–391, 399.
10. Хорунжий Ю. Пилип Орлик. *Гетьмани України: Історичні портрети*. Київ, 1991. С. 153; Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави*. Київ, 1994. С. 424.
11. *Батурин: сторінки історії*. Збірник документів і матеріалів / ред. О.Б. Коваленко та ін. Вид. 2. Чернівці, 2012. С. 125, 152–154, 201, 211.
12. Дякую Н. Саєнко за важливі консультації з топографії Ба-

турина XVII–XVIII ст.

13. Саєнко Н. Передмістя та околиці Батурина в XVII–XVIII ст. *Батуринська старовина: збірник наукових праць*. Вип. 6 (10) / ред. Н.Б. Реброва та ін. Ніжин, 2017. С. 68.
14. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2016. С. 28, 30.
15. Ситий Ю., Жигола В., Терещенко О. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ (НА ІА НАНУ). 2017 р. С. 34–36. Рис. 68–80; Ситий Ю., Жигола В., Мироненко Л. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р. НА ІА НАНУ. 2018 р. С. 19–27. Рис. 41–104.
16. Вечерський В. *Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України*. Київ, 2005. С. 95–96; *Україна – козацька держава* / укладач В. Недяк. Вид. 2. Київ, 2007. С. 652. Про дослідження будинку Ю. Дарагана в Покорщині див. Павленко В., Корзаченко М. Обстеження технічного стану історико-архітектурних пам'яток Чернігівщини. *Чернігівські старожитності*: науковий збірник. Вип. 5 (8). Чернівці, 2018. С. 49–54. Рис. 9–14.
17. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 17–18. Л. 29. <file:///D:/Downloads - D/Booklet 19 Bat 18-6 MB b Acad.pdf>. Порівняння з пічними кахлями палацу І. Мазепи на Гончарівці див. Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина*. Торонто, 2011. С. 12–14; вказані автори, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* Торонто, 2012. С. 12, 15–16.
18. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. Торонто, 2018. С. 17, 22–23.
19. Опис та походження герба «Новина» див. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. *Малоросійський гербовник*. Санкт-Петербург, 1914. Репринтне вид. Київ, 1993. С. 157. Табл. XV; Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика. С. 33–34.
20. Кольорові й чорно-білі версії остаточної реконструкції кахлі з гербом П. Орлика з його оселі у Батурині раніше оприлюднено: Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., *Розкопки у Батурині 2017–2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика. Гомін України*. Рік LXX. № 38. Торонто, 9 жовтня 2018 р. С. 7–84. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Homin-Ukr-18-Bat-17-18-L.pdf>; вказані автори, *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 18–19. Л. 30–33. Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018. *Canadio-Byzantina*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. <http://www.mazepa.name/en/>. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. P. 31. Fig. 3. Див. також посилання 7.
21. Однороженко О. Герб князів Вишневецьких. *Січеславський альманах*. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Вип. 3. Дніпропетровськ, 2008. Мал. 31, 33. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Odnorozhenko.pdf>
22. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. *Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палац Івана Мазепи та Кирила Розумовського*. Торонто, 2015. С. 16, 20; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*. Тороно, 2016. С. 10–11, 18–19, 23–24.
23. *Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)*: Каталог міжнародної виставки / укладач Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 135, 137. Л. 88, 91; Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика. С. 34–35.
24. Дослідники української геральдики інтерпретували знак у центрі щита Мазепиного герба як перехрещені вила, встановлені на горизонтальній брусковій основі. (Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. *Малоросійський гербовник*. С. 104. Табл. XXVI). Проте відомий мазеполог, історик Сергій Павленко (Чернівці), з підставою визначає його як хрест з нижньою частиною у вигляді якоря і латинською літерою «V» нагорі. У наведених ним уривках з поем і панегіриків 1680–90-х рр. цей геральдичний символ І. Мазепи названо «хрестом», «гербовим хрестом», чи «хрестом на кітві» (якорі). (Павленко С. *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* Київ, 2007. С. 197–207). Знаний спеціаліст з геральдики й сфрагістики козацької України, Ігор Ситий (Чернігівський обласний історичний музей), трактує цю фігуру як два поєднані хреста – вилоподібний, або біблійний, та єгипетський, або Т-подібний. (Ситий І. *Сіверський слід походження роду Мазеп. Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 44–52. <http://www.mazepa.name/biography/mazepa10.html>). Автор щиро дякує авторитетному знавцю геральдики й сфрагістики України і Речі Посполитої, д-ру Олегу Однороженку (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ) за його фахові консультації реконструкцій і досліджень батуринських кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи у 2018 р. й 2020 р.

25. Перша неповна версія реконструкції кахлі з Мазепиним гербом з резиденції П. Орлика у Батурині надрукована чорно-білою. Див. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. *Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn* in 2018. P. 31–32. Fig. 4; Останню кольорову і чорно-білу реконструкції цієї кахлі з геральдичною емблемою І. Мазепи див. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 19–22. Іл. 34–36; Dimnik M., Mezentsev V. *Excavations at Baturyn, Ukraine*, in 2019. P. 13–14. Fig. 5; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. *Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms*. *Сіверщина в історії України*. Вип. 13.

26. Див. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 13, 93, 143, 182, 189, 192, 196; Полюшко Г. *Герб гетьмана Івана Мазепи*. С. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Іл. 4, 8.

27. Ковалевська О. та ін. *Гетьман. Шляхи*. Київ, 2009. Т. 1. Іл. 153, 154; вказаний автор, *Гетьман*. Осмислення. Т. 2. Іл. 59.

28. Світліну цього герба гетьмана Д. Апостола (біля 1732 р.) з інтер'єру бабинця Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці на Полтавщині передав автору колекціонер творів українського мистецтва Леонард Кравчук з м. Вінніпегу в Канаді 2020 р.

29. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб#Орден>

30. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. *Малороссийский гербовник*. Табл. XXIII, XLVIII; Однороженко О. *Герб князів Вишневецьких*. Мал. 23, 27, 29–33; його ж, *Герб князів Мосальських*. *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. Мал. 7, 9–11. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Herb_kniaziv_Mosalskykh.pdf; його ж, *Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел*. *Князі Острозькі: європейський вимір української історії*. Київ, 2017. С. 117, 119. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldyka_kniaziv_Ostrozhkykh_u_svitli_novoviyavlenykh_dzherel.pdf

31. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб#Корона>

32. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire; https://uk.wikipedia.org/wiki/Геральдична_корона

33. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160. [34. Дабіжа А.В. Мазепа-князь і його шляхетський і княже-ський герби. *Киевская старина*. 1885. Т. 13. Декабрь. С. 715–717.](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tfify={%22pages%22:[16],%22view%22:%22info%22};Ogloblin O. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. 2 / ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 256, 271–272. Див. також посилання 34, 35.</p>
</div>
<div data-bbox=)

35. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161. Taf. 186. [36. Радишевський Р., Свєрбигуз В. *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. С. 177.](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tfify={%22pages%22:[171],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982};Dив. також лінк у посиланні 33.</p>
</div>
<div data-bbox=)

37. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздобы палацу Івана Мазепи*. С. 6.

38. Дякую дослідникам кахлі модерної України, археологам Ларисі Виноградській (Інститут археології НАНУ) та Ю. Ситому, за важливі консультації про кольори поливи керамічних виробів Батурина XVII–XVIII ст.

39. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи. *Мазепа*. Збірник. Т. 1. Варшава, 1938. С. 62–63; Ситий І. *Сіверський слід походження роду Мазеп*. С. 44–52.

40. Kohut Z. *Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569–1709* (monograph in progress). Щиро дякую автору за дозвіл використати у публікаціях розділ манускрипту його монографії «Mazepa as Prince of Ukraine and Enlightened Ruler». Див. також посилання 35 і рис. 13.

41. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. С. 272, примітка 7.

42. Чухліб Т. *Пилип Орлик*. Київ, 2008. С. 16–17.

43. Див. посилання 40.

44. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. С. 271, примітка 7.

45. *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби* / ред. В. Смолій. Київ, 2018. С. 54–56.

46. Полюшко Г. *Герб гетьмана Івана Мазепи*. С. 48, 51.

47. Там само. С. 14–16, 21–23, 32, 34, 35, 39–41, 54. Іл. 4, 7; Радишевський Р., Свєрбигуз В. *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. С. 12–14, 93, 193, 197, 320.

48. Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 5. Київ – Глухів, 2012. С. 177–178, 180–183. Рис. 2, 3, 5; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці*

Батурина у 2011 р. С. 18–19; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. С. 21. Див. також посилання 3, 49. Див. посилання 23.

Mezentsev V.I. Baturyn's stove tiles with the coats of arms of P. Orlyk and I. Mazepa: Their reconstructions and analysis

This article examines the ceramic stove tiles featuring the armorial bearings of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709) and that of his personal secretary and closest associate, Chancellor General Pylyp Orlyk. Their fragments have been found during the excavations at the town of Baturyn, Chernihiv Oblast, the capital of the seventeenth- and eighteenth-century Cossack state.

This Canada-Ukraine archaeological project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies at the University of Toronto, and the Ukrainian Research Institute in Toronto, Canada. The Ukrainian Studies Fund at Philadelphia, the USA, supports the archaeological and historical investigations of Baturyn of the Cossack era and the publication of its findings with annual subsidies.

In 2017–2019, in the north-western suburb of Baturyn, archaeologists uncovered the remnants of P. Orlyk's residence which was burned during the destruction of this town by Russian troops in 1708. Researchers unearthed the brick foundations of two heating stoves and many shards of locally manufactured polychrome glazed ceramic and terracotta tiles of high technical and artistic quality from its revetments. The plaques are ornamented with elaborate floral relief motif in the Ukrainian baroque style. Several of them bear the family coats of arms of P. Orlyk and I. Mazepa in relief.

This essay presents the latest versions of the computer photo collage and graphic reconstructions and photos of polymer clay replicas of these burnt fragmented glazed ceramic multicoloured tiles as well as its comparative analysis and dating. The author has interpreted them as the earliest distinctive composition known to us of the noble heraldic emblem of P. Orlyk and the unique armorial bearings of I. Mazepa as Prince of the Holy Roman Empire, both dating to 1707–1708.

These rare tiles represent valuable pieces of Ukrainian baroque applied and heraldic arts. Their proposed recreation and examination provide an important insight into the heraldry and culture of the Cossack elite in the hetman capital and particularly into the hitherto little known design and decoration of I. Mazepa's princely arms and its Ukrainian prototypes.

Key words: Baturyn excavations, remnants of P. Orlyk's home, ceramic stove tiles, noble and princely armorial bearings, computer graphic and clay reconstructions.

REFERENCES

1. Dyv., napryklad, Sytyi I. *Herb i pechatka Ivana Mazepy. Siveriāns'kyi liropyys*. 2001. № 5. S. 38–49; Chernets'kyi I.E. *Herb het'mana Ivana Mazepy: ioho zobrazhennia ta pokhodzhennia. Siveriāns'kyi liropyys*. 2007. № 5. S. 53–56; Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. Kyiv, 2015. Dyv. takozh posylannia 3, 34, 39.
2. Sytyi I. *Herb i pechatka Pylypa Orlyka. Henealohichni zapysky*. L'viv, 2011. Vyp. 9 (nova serii 3). S. 33–37. file:///C:/Users/vmeze/AppData/Local/Temp/genzap_2011_9_5.pdf
3. Mezentsev V.I. *Rekonstruktsiia ta porivniial'nyi analiz keramichnoho herba I. Mazepy z dekoru ioho palatsu v Baturyni. Siverschchyna v istorii Ukrainy*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 4. Kyiv – Hlukhiv, 2011. S. 163–171; Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi I.U. *Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia het'mans'kykh rezidentiv Baturyna*. Toronto, 2011. S. 13–15.
4. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. *Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016. Siverschchyna v istorii Ukrainy*. Naukove vydannia. Vyp. 10. Kyiv – Hlukhiv, 2017. S. 42–46; vkazani avtory, *Report on Baturyn Archaeological Research in 2017. Siverschchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 11. Kyiv – Hlukhiv, 2018. S. 43–48; vkazani avtory, *Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. Siverschchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 12. Kyiv – Hlukhiv, 2019. S. 29–34; vkazani avtory, *Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. Siverschchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. <http://www.museum-ukraine.info/?p=8338>
5. Z 2001 r. proekt istoryko-arkheolohichnoho vyvchennia Baturyna sponsoruiut' KIUS, Pontyfikal'nyi instytut sereďn'ovichnykh studiï Toronts'koho universytetu ta Doslidnyi instytut «Ukrainika» v m. Toronto u Kanadi. Roman ta sv. p. Volodymyra Vasylyshyny z m. Filadel'fii u Amerytsi ta d-r IUrii Ivanchyshyn u Toronto iēnaishchedrishymy metshenatamy doslidzhenn' het'mans'koi stolytsi. Arkheolohichni studiï Baturyna ta publikatsiï ikh materialiv pidtrymuut' subsydiïamy Fond kafedr ukrainoznavstva u Filadel'fii, Kraiovi upravly Lihy ukrainaſiv i Lihy ukrainaſok Kanady, ikh toronts'ki viddly, Soiuz ukrainaſok Kanady (viddil im. sv. kn. Ol'hy), Kredytova spilka «Buduchnist'», fundatsiï «Buduchnist'» i «Prometei» ta Ukraïns'ka kredytova spilka v Toronto.
6. Dimnik M., Mezentsev V. *Excavations at Baturyn, Ukraine*, in 2019. *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 10–15. <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>. Chysla ts'oho biuletenu Ottavs'koho universytetu z iluistrovanymy zvityamy pro shchorichni rozkopky Baturyna anhlis'koiu movoiu u formatakh pdf rozmislencho v Interneti. Zvity pro rozkopky tam 2016–2019 rr. dyv. <http://www.mazepa.name/en/>
7. Dyv., napryklad, Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2017–2018 rr. Rekonstruktsiia herba Pylypa Orlyka. Nonyi Shliakhy/ New Pathway*. Rik 88. № 41. Toronto. 22 lystopada 2018 r. S. 9–11; vkazani avtory, *Herb Pylypa Orlyka znaideno u Baturyni. Svoboda*. Rik 125. № 50. Parsippani, N'iu-Dzhersi. 14 hrudnia 2018 r. S. 10–11; Mezentsev V. *Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017–2018. The Ukrainian Weekly*. Vol. LXXXVII. No. 7. Parsippany, N.J. February 17, 2019. P.

10–11, 15; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms. *Ukrainian Echo*. Vol. 33. No. 4. Toronto. February 19, 2019. P. 1–2. Dyt. takozh posylanniā 3, 4, 6, 8, 20.

8. Seriiā statei Mezentseva V.I. po arkhitekturi ta keramichnomu dekoru palatshu I. Mazepy v Baturyni i tserkov Tsentral'noi Ukraїny XVII–XVIII st. nadrukovana u zbirkakh naukovykh prats' *Sivershchyna v istorii Ukraїny*. Vyp. 3–12. Kyiv – Hlukhiv, 2010–2019; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni doslidy Baturyna 2016 roku. Keramichni ozdoby palatshu Ivana Mazepy*. Toronto, 2017. S. 11–22; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2017 roku. Rekonstruktsii herba Pylypa Orlyka*. Toronto, 2018. S. 20–23; vkazani avtory, *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. Toronto, 2019. S. 17–26. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>. Dyt. takozh posylanniā 14, 17, 22.

9. *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh / Uporiad. S. Pavlenko*. T. I. Kyiv, 2007. S. 376–379, 384, 390–391, 399.

10. Khorunzhiy I.U. Pylyp Orlyk. *Het'many Ukraїny: Istorychni portrety*. Kyiv, 1991. S. 153; Ul'ianovs'kyi V. Pylyp Orlyk. *Volodari het'mans'koї bulavy*. Kyiv, 1994. S. 424.

11. *Baturyn: storinky istorii*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / red. O.B. Kovalenko ta in. Vyd. 2. Chernihiv, 2012. S. 125, 152–154, 201, 211.

12. Diakuii N. Saienko za vazhlyvi konsultatsii z topografii Baturyna XVII–XVIII st.

13. Saienko N. Peredmistia ta okolytsi Baturyna v XVII–XVIII st. *Baturyn's'ka starovyna*: zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 6 (10) / red. N.B. Rebrowa ta in. Nizhyn, 2017. S. 68.

14. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii inter'ieru palatshu Ivana Mazepy*. Toronto, 2016. S. 28, 30.

15. Sytyi I.U., Zhyhola V., Tereshchenko O. ta in. Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzheniia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Het'mans'ka stolytsia» v m. Baturyn Bakhmat's'koho r-nu Chernihivs'koї oblasti u 2017 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NANU (NA IA NANU). 2017 r. S. 34–36. Rys. 68–80; Sytyi I.U., Zhyhola V., Myronenko L. ta in. Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzheniia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Het'mans'ka stolytsia» v m. Baturyn Bakhmat's'koho r-nu Chernihivs'koї oblasti u 2018 r. NA IA NANU. 2018 r. S. 19–27. Rys. 41–104.

16. Vechers'kyi V. *Pam'iatky arkhitektury i mistobuduvanni Livoberezhnoi Ukraїny*. Kyiv, 2005. S. 95–96; *Ukraїna – kozats'ka derzhava / ukladach V. Nediak*. Vyd. 2. Kyiv, 2007. S. 652. Pro doslidzheniia budynku I.U. Darahana v Pokorshchyni dyv. Pavlenko V., Korzachenko M. Obstezheniia tekhnichnoho stanu istoryko-arkhitekturnykh pam'iatok Chernihivshchyny. *Chernihivs'ki starozhytnosti*: naukovyi zbirnyk. Vyp. 5 (8). Chernihiv, 2018. S. 49–54. Rys. 9–14.

17. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 17–18. Il. 29. <file:///D:/Downloads-D/Booklet%2019-Bat-18-6-MB-Bat-Acad.pdf>. Porivnanniia z pichnymy kakhliamy palatshu I. Mazepy na Honcharivsi dyv. Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi I.U. *Istoriya-arkheolohichni doslidzheniia het'mans'kykh rezidentii Baturyna*. Toronto, 2011. S. 12–14; vkazani avtory. *Rozkopky na sadybi Ivana Mazepy ta forteitsi Baturyna u 2011 r.* Toronto, 2012. S. 12, 15–16.

18. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2017 roku. Rekonstruktsii herba Pylypa Orlyka*. Toronto, 2018. S. 17, 22–23.

19. Opyt ta pokhodzheniia herba «Novyna» dyv. Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbovnik*. Sankt-Peterburg, 1914. Reprintne vyd. Kyiv, 1993. S. 157. Tabl. XV; Sytyi I. Herb i pechatka Pylypa Orlyka. S. 33–34.

20. Kol'orovi i chorno-bili versii ostatochnoi rekonstruktsii kakhli z herbom P. Orlyka z ioho oseli u Baturyni ranishe opryliudneno: Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U., Rozkopky u Baturyni 2017–2018 rr. Novoznaidenyi herb Pylypa Orlyka. *Homin Ukraїny*. Rizk LXX. № 38. Toronto, 9 zhovtnia 2018 r. S. 7–84. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Homin-Ukr-18-Bat-17-18-L.pdf>; vkazani avtory, *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 18–19. Il. 30–33; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018. *Canadio-Byzantina*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. <http://www.mazepa.name/en/>. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. P. 31. Fig. 3. Dyt. takozh posylanniā 7.

21. Odnorozhenko O. Herb kniaziv Vyshevet's'kykh. *Sicheslavs'kyi al'manakh*. Zbirnyk naukovykh prats' z istorii ukrains'koho kozatstva. Vyp. 3. Dnipropetrovs'k, 2008. Mal. 31, 33. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Odnorozhenko.pdf>

22. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U., Skorokhod V. *Arkheolohichni doslidzheniia u Baturyni 2013–2014 rr. Palatshy Ivana Mazepy ta Kyryla Rozumov's'koho*. Toronto, 2015. S. 16, 20; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii inter'ieru palatshu Ivana Mazepy*. Torono, 2016. S. 10–11, 18–19, 23–24.

23. *Ukraїna – Shvetsiia: na perekhrestiahi istorii (XVII–XVIII stolittia)*: Kataloh miznarodnoi vystavky / ukladach I.U. Savchuk. Kyiv, 2008. S. 135, 137. Il. 88, 91; Sytyi I. Herb i pechatka Pylypa Orlyka. S. 34–35.

24. Doslidnyky ukrains'koї heraldyky interpretuvai znak u tserntri shchyta Mazepynoho herba iak perekreshcheni vyla, vstanovleni na horizontal'ni bruskovii osnovi. (Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbovnik*. S. 104. Tabl. XXVI). Prote vidomyi mazepoloh, istoryk Serhii Pavlenko (Chernihiv), z pidstavoiu vyznachai ioho iak khrest z nyzhn'oiu chastynoi u vyhladi iakoria i latyns'koiu literoiu «V» nahori. U navedenykh nym uryvках z poem i panehrykiv 1680–90-kh rr. tsei heral'dychnyi symbol I. Mazepy nazvano «khrestom», «herbovym khrestom», chy «khrestom na kiti» (iakori). (Pavlenko S. *Zahybel' Baturyna 2 hystopada 1708 r.* Kyiv, 2007. S. 197–207). Znanyi spetsialist z heral'dyky i sfrahistyky kozats'koї Ukraїny, Ihor Sytyi (Chernihivs'kyi oblasnyi istorychnyi muzei), traktui tsiu fihuru iak dva poiednani khresta – vylopodibnyi, abo bibliinyi, ta iehypets'kyi, abo T–podibnyi. (Sytyi I. Sivers'kyi slid pokhodzheniia rodu Mazep. *Siverians'kyi litopys*. 2007. № 5. S. 44–52. <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa10.html>). Avtor shchyro diakuii avtorytetnomu znatitsi heral'dyky i sfrahistyky

Ukraїny i Rechi Pospolytoi, d-ru Olehu Odnorozhenku (Instytut ukrains'koї arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NANU) za ioho fakhovi konsultatsii rekonstruktsii i doslidzhen' baturyns'kykh kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy u 2018 r. i 2020 r.

25. Persha nepovna versiiā rekonstruktsii kakhli z Mazepynym herbom z rezidentii P. Orlyka u Baturyni nadrukovana chorno-biloiu. Dyt. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. P. 31–32. Fig. 4; Ostanniū kol'orovu i chorno-bilu rekonstruktsii tsiu kakhli z heral'dychnoi emblemoiu I. Mazepy dyv. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 19–22. Il. 34–36; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019. P. 13–14. Fig. 5; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. *Sivershchyna v istorii Ukraїny*. Vyp. 13.

26. Dyt. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. Kyiv, 2006. S. 13, 93, 143, 182, 189, 192, 196; Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. S. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Il. 4, 8.

27. Kovalens'ka O. ta in. *Het'man. Shliakhy*. Kyiv, 2009. T. 1. Il. 153, 154; vkazanyi avtor, *Het'man. Osmyslennia*. T. 2. Il. 59.

28. Svitlynu tsiu herba het'mana D. Apostola (biliā 1732 r.) z inter'ieru babyntsiā Spaso-Preobrazhens'koї tserkvy s. Velyki Sorochyntsi na Poltavshchyni peredav avtoru kolektsiōner tvoriv ukrains'koho mystetstva Leonard Kravchuk z m. Vinnypehu v Kanadi 2020 r.

29. [Elektronnyi resurs]. Rezhyim dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Тепло́рден>

30. Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbovnik*. Tabl. XXIII, XLVIII; Odnorozhenko O. Herb kniaziv Vyshevet's'kykh. Mal. 23, 27, 29–33; ioho zh, Herb kniaziv Mosals'kykh. *Siverians'kyi litopys*. 2008. № 4. Mal. 7, 9–11. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Herb_kniaziv_Mosalskykh.pdf; ioho zh, Heral'dyka kniaziv Ostroz'kykh u svitli novovyiavlenykh dzherel. *Kniazi Ostroz'ki: ievropeis'kyi vymir ukrains'koї istorii*. Kyiv, 2017. S. 117, 119. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldyka_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novovyiavlenykh_dzherel.pdf

31. [Elektronnyi resurs]. Rezhyim dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Тепло́рден>

32. [Elektronnyi resurs]. Rezhyim dostupu: https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire; https://uk.wikipedia.org/wiki/Терпильска_корона

33. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch*: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=0&22pages%22%22info%22%22>; Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2 / red. L. Vynar. N'iu-Jork – Kyiv – L'viv – Paryzh – Toronto, 2001. S. 256, 271–272. Dyt. takozh posylanniā 34, 35.

34. Dabizha A.V. *Mazepa-kniaz' i ego shliakhet'skii i kniazheskii herby. Kievskaii starina*. 1885. T. 13. Dekabr'. S. 715–717.

35. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch*: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161. Taf. 186. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=0&22pages%22%22info%22%22>; panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:0.84,%22zoom%22:0.982}. Dyt. takozh link u posylanni 33.

36. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 177.

37. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni doslidy Baturyna 2016 roku. Keramichni ozdoby palatshu Ivana Mazepy*. S. 6.

38. Diakuii doslidnykam kakhli modernoi Ukraїny, arkeoloham Larysi Vynohrods'kii (Instytut arkeolohii NANU) ta I.U. Sytomu, za vazhlyvi konsultatsii pro kol'ory polvyv keramichnykh vyrobiv Baturyna XVII–XVIII st.

39. Tokarzhev's'kyi-Karashevych I.A. Pokhodzheniia i herb het'mana Mazepy. *Mazepa*. Zbirnyk. T. 1. Varshava, 1938. S. 62–63; Sytyi I. Sivers'kyi slid pokhodzheniia rodu Mazep. S. 44–52.

40. Kohut Z. Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569–1709 (monograph in progress). Shchyro diakuii avtoru za dozvil vykorystaty u publikatsiakh rozdil manuskryptu ioho monohrafii «Mazepa as Prince of Ukraine and Enlightened Ruler». Dyt. takozh posylanniā 35 i rys. 13.

41. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. S. 272, prymitka 7.

42. Chukhlib T. *Pylyp Orlyk*. Kyiv, 2008. S. 16–17.

43. Dyt. posylanniā 40.

44. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. S. 271, prymitka 7.

45. *Istoriia Ukraїns'koї derzhavy: Het'manat rann'omodernoi doby* / red. V. Smolii. Kyiv, 2018. S. 54–56.

46. Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. S. 48, 51.

47. Tam samo. S. 14–16, 21–23, 32, 34, 35, 39–41, 54. Il. 4, 7; Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 12–14, 93, 193, 197, 320.

48. Mezentsev V.I. Zakladna doshka domovoї tserkvy I. Mazepy v Baturyni ta keramichni rel'iefy Chernihivshchyny rubezhu XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukraїny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 5. Kyiv – Hlukhiv, 2012. S. 177–178, 180–183. Rys. 2, 3, 5; Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi I.U. *Rozkopky na sadybi Ivana Mazepy ta forteitsi Baturyna u 2011 r.* S. 18–19; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2017 roku. Rekonstruktsii herba Pylypa Orlyka*. S. 21. Dyt. takozh posylanniā 3.

49. Dyt. posylanniā 23.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 930.25(477.52)«17»

о. Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

З ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ 1633 ЦДІАК ДО ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ ХVІІІ ст.

У статті розглядаються матеріали фонду 1633 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України). Тут зберігаються документи домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського, малодослідженої установи Гетьманщини. Вони стосуються в основному міст і сіл сучасної Сумщини і тому мають особливе значення для краєзнавців. Чимало матеріалів стосуються економічного життя краю – торгівлі, промислів, оренди тощо, розкривають певні аспекти соціальної історії, судових установ, демографії. У зв'язку з великим обсягом справ фонду аналізуються лише ті документи, які мають безпосереднє відношення до м. Глухова та с. Сопич.

Ключові слова: Гетьманщина, Глухів, Сопич, козаки, історичні джерела, торгівля, промисли.

Стаття присвячена аналізу джерел ф. 1633 ЦДІАК України, де зберігаються документи такої малодослідженої установи Гетьманщини, як домової економічної канцелярії гетьмана Кирила Розумовського. І хоча деякі історики торкалися питання економічного розвитку Гетьманщини та ролі економічної канцелярії у цьому процесі, як, наприклад, В.О. Мякотін, В.П. Кононенко [1], та все ж такі документи цього фонду мало привертати увагу дослідників. Між тим вони містять цінні джерела ХVІІІ ст., які стосуються в основному міст і сіл сучасної Сумщини.

Завданням цієї розвідки є розкриття змісту фонду № 1633 та його інформаційного потенціалу, особливостей матеріалів як історичних джерел, значення останніх для реконструкції минулого Глухова і с. Сопич.

Фонд «Домова економічна канцелярія гетьмана Розумовського» № 1633 Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК) не користувався увагою дослідників. Відгадка, можливо, полягає у тому, що його документи стосуються переважно економічних питань і охоплюють вузький хронологічний період: 1751–1764 рр. До того ж, ці документи стосуються в основному території сучасної Сумщини, а рівень краєзнавства у цьому регіоні стосовно козацької доби ще не досягнув належної висоти.

Усього у фонді нараховується 95 справ. За роками вони розподіляються наступним чином: 1751 р. – 6, 1752 р. – 21, 1753 р. – 2, 1754 р. – 3, 1755 р. – 12, 1756 р. – 11, 1757 р. – 9, 1758 р. – 7, 1759 р. – 2, 1760 р. – 3, 1761 р. – 10, 1762 р. – 5, 1763 р. – 1, 1764 р. – 2. Слід відзначити, що деякі справи містять документи за кілька років або стосуються переважно інших років. Так у справі 1752 р. «Про призначення управителем у Середина-Буді Михайла Кирилова...» містяться документи 1752–1755 рр. [2] У справі 1757 р. йдеться про присилку в економічну канцелярію опису 1726 р., за яким Батурин було прийнято у володіння князя Меншикова [3]. Більшість документів фонду мають досить великий обсяг (по кількадесят сторінок). Зрозуміло, що оглянути всі справи в межах однієї статті складно, тому ми звернулися до тих, які стосуються саме Глухо-

ва. Але це виявилось непросто. Хоча в них і згадується Глухів, але мова йде все ж про маєтності Розумовського (села Сопич, Кучерівка, Марчишина Буда, Потапівка, Середина-Буда), які локалізуються на території сучасної Сумської області, переважно у Глухівському районі. Так, у справі 1757 року «О невзыскании с подданных ... денежного оклада...» йдеться про с. Кучерівку [4]. Зокрема, тут є й рапорт за січень 1756 р., у котрому згідно з наказом економічної канцелярії треба було надати довідку про панщину й чинш селян с. Кучерівки в часи правління Малоросійської колегії. Було й колективне прохання селян про зменшення податків. У ряді інших справ також йдеться про Кучерівку, де очевидно знаходилася домової економічна канцелярія гетьмана.

Тому ми обмежились справами, що стосувалися Глухова й села Сопич. Зазначимо, що останній знаходиться зараз у межах Глухівського району на правому березі р. Клевень (на лівому боці річки – Брянська і Курська області Росії). Сопич, відомий з ХVІ ст., в останній третині ХVІІ ст. належав гетьману Івану Самойловичу. За царським указом від 16(5).06.1750 р. він став маєтністю гетьмана Кирила Розумовського.

У першу чергу нас зацікавила справа 1756 р. «Про «доношение» глухівського жителя Григорія Карнаухова...» щодо млина на р. Клевень поблизу Сопича [5]. Справа в описі названа не зовсім точно, а Сопич у заголовку названо Сотичем. Дуже важливим є те, що на самому її початку вміщена копія невідомого універсалу гетьмана Івана Мазепи 1697 р. Виявляється, ще у 1690 р. з чолобитною звернувся «сівской розрядной изби подъячей Авксентий Азаров», просячи дозволу збудувати млин на р. Клевень. Уже тоді ця річка була кордоном між Україною (Гетьманщиною) та Московською державою, про що й говорилося в універсалі. Інша копія цього універсалу була вміщена на 27 стор. справи. На жаль, в універсалі не говориться, які ж заслуги були у цього піддячого, що йому було дано право збудувати млин? Але, мабуть, він недовго прожив на цьому світі й будівництво млина – це переважно заслуга дружини піддячого Акулини Данилівни та його синів: Сильвестра і Стефана. Вони згодом звернулися з клопотанням до гетьмана Івана Скоропадського і той, у 1710 р., видав свій універсал, котрим підтверджував їхні права на млин, надані Мазепою [6, арк. 28]. У 1730 р. аналогічне підтвердження здійснив і гетьман Данило Апостол [5, арк. 30]. Із того часу цей млин називався Оксоновським від імені його першобудівника Авксентія, і в 1756 р. смотритель маєтності Розумовського в селі Кучерівці (під Глуховом) Стефан Іванов питався в канцелярії: чи має він давати з цього млина частину борошна, як йому словесно наказав староста «двора кучеровского» Федір Ілленко? [5, арк. 10–10 зв.].

Цікавою є і справа «По сообщению экономической канцелярии о посланки описи 1726 г...» [3]. Тут містяться два документи від 25(14).07.1754 р. У першому радник (майбутній граф) Григорій Теплов передає Генеральній

військовій канцелярії (далі – ГВК) наказ гетьмана Кирила Розумовського прислати йому опис 1726 р. Батурина та інших маєтностей, які тоді перейшли у власність князя Меншикова [3, арк. 3]. У другому документі економічна канцелярія сповіщалася про надіслання їй цього опису, що містився у рукописній книзі на 1000 аркушах [3, арк. 4]. Це явно той опис, який зберігається у Чернігівському історичному музеї і який у наш час видав Ігор Сухий [6], але досі не був відомий шлях цієї пам'ятки.

Особливе зацікавлення глухівських краєзнавців можуть викликати справи «О коморном местцу, к двору кучеровскому принадлежащим, за городом Глуховом близ Московской брами...» 1752–1755 рр. та «Об отдаче охотникам состоящей в Глухове экономической лавки» 1758 р. [7]. У першій знаходимо і «сказки» Прокопа Трусевича, цехмістра різницького цеху в Глухові Стефана Пархоменка, Потапа Федорова, Данила Шемшука, російського купця (відставного каптенармуса) Кузьми Медведєва, і глухівського городского отамана Івана Яновича, також накази економічної канцелярії, рапорти... Отже, після великої пожежі у Глухові 1748 р. на місці гетьманської комори (яка стояла за містом неподалік Московської брами, серед інших різницьких комор і з кожної з чотирьох її «ляд» щорічно бралось до гетьманського двору по 3 пуда сала) було збудовано «соляные лавки» глухівських міщан, у т. ч. писаря ратуші Лук'яна Гончаревського. Але особливо нахальною була забудова Медведєва. Останній твердив, що поставив свою лавку на місці, відведеному глухівською владою, де була вуличка біля гетьманської комори (біля комори міщанина Павла Яценка) [7, арк. 2]. У іншому документі справи місце комори локалізується між Сварківською дорогою і двором міщанина Михайла Волошина, біля Преображенської церкви [7, арк. 3]. Отже, крамниця купця зайняла місце гетьманської комори. У 1754 р. Федір Чуйкевич наказав військовому товаришу Трусевичу оглянути це місце з глухівським війтом, щоб встановити істину. Останній доповів про результати і зроблені ним заміри території. Виявилось, що лавка купця, який уже помер, значною мірою поставлена на місці гетьманської комори. Тоді Генеральна військова канцелярія видала ордер (наказ) глухівському сотнику Дем'яну Турянському розібрати крамницю. Викликає здивування та обставина, що проста справа тяглася майже 4 роки! Доповнюється ця історія тим, що 15(4).07.1755 р. ГВК веліла знести міщанські соляні ятки, збудовані після пожежі 1748 р. на місці гетьманських м'ясних крамниць [7, арк. 13–14].

У другій справі говориться про передачу в оренду, згідно з проханням тульського купця Єгора Харламовича Бельського, однієї з глухівських крамниць. Купець пропонував продавати там залізо та інші вироби й висловлював готовність сплачувати за це 50 рублів. Однак керівники економії, в т. ч. радник Теплов, захотіли підвищити плату до 100 крб., що змусило купця навіть відмовитися від договору про оренду. Тоді видно керівники економії погодились на умови купця. Інші дві новозбудовані крам-

ниці були відведені сівському купцю Якову Никифорову: одну «для продажи экономического стекла», другу – «поставити в наем», йому ж, Никифорову [8, арк. 1–2].

У справі 1752 р. згаданий Прокіп Трусевич доповідав, що козак із с. Сопич Степан Бибиловський хотів заорендувати два шинки: в Сопичі та Потапівці (біля Сопича) [9, арк. 3–4]. Але з цим не погодились інші козаки, бо від цього вони зазнаватимуть збитків. Вони просили дозволу самим заорендувати шинки за 40 рублів річної сплати.

Цього ж питання стосується і справа 1760–1761 рр. «Об отдаче в откуп экономического двора», де йдеться про договір з економічною канцелярією глухівського жителя Дем'яна Гнатовича Подолиненка («Игнатов») щодо оренди на рік новопоставленого шинку на Сварківській вулиці [10]. Зауважимо, що у договорі велика увага приділялася протипожежній безпеці – орендар мав «денно и ночью наблюдать как опасность от пожарного случая, так и чистоту» [10, арк. 19]. Але куди більше місця у справі займають документи («доношения», листи, рапорти) щодо кримінальної історії. Отже, до глухівського сотенного правління звернулися козак Олексій Козачок з с. Сліпород, що під Глуховом, та селянин Мартин Морозенко зі скаргою на крадіжку меду з їхніх пасік гренадерами-дезертирами з Московського драгунського полку. Ті продали мед Подолиненку, але потім ця справа розкрилася. Арештовані злодії зі страху вказали на покупця і його було заарештовано. Сотник Семен Уманець допитував Подолиненка з лайкою, але той стверджував, що купив мед, не знаючи, що він крадений. Сотник обіцяв його мучити. Було вирішено влаштувати очну ставку звинувачених і для цього шинкаря хотіли передати в гарнізонну глухівську канцелярію. Шинкаря вдалося вийти на поруки і він скористався цим, звернувшись з «доношением»-скаргою в економічну канцелярію, де останнього по закону мали б затримати, а його справу передати до генерального суду. Потім шинкар був виправданий, але у травні 1761 р. він вимагав повернути конфіскований у нього мед, щоб уникнути збитків і сплатити гроші за оренду в економічну канцелярію [10, арк. 18–19].

У справі 1752 р. більше йшлося про кримінальні справи: вбивство жителя Сопича Кузьми Біличенка, крадіжку солдатом глухівського гарнізону Коровіним коня. Наводилася і скарга жителів Кучерівки на кучерівського смотрителя Михайла Максимовича, причому містився і великий список скаржників (понад 20 осіб) [11].

У справі 1753–1754 рр. «Про заволодіння гетьманської землі покійним писарем глухівської ратуші Соловйовим» містився наказ від грудня 1753 р. ямпільському міщанину Романовичу провести розслідування у цій справі (будівництво на гетьманській землі «винокурень» (гуралень) священником Григорієм Киселівським (4 котли) і Антоном Соловйовим та його дружиною Явдохой (2 котли) [12]. Були допитані свідки, зокрема 60-річний Микита Коновалов та 90-літній Григорій Карпов, жителі Сопича. Виявляється покійний Соловйов мав будинок у Сопичі, який ку-

пив у козака Глухівської сотні Сердюка, а удова по смерті чоловіка сплачувала податки. Кучерівський же староста вимагав від неї річної сплати. о. Григорій твердив, що громада с. Сопича (староста Яким Яровий) у 1738 р. дала йому цю землю, щоправда він не міг пред'явити документи на винокурню. Про це Романович відзвітував у своєму рапорті. Тут же наводилося свого роду генеалогічне дерево А. Соловйова [12, арк. 2]. Його батьком був Климентій, козак Глухівської сотні. Антон мав двох сестер: Катерину і Дарину. У останньої було двоє дітей: Іларіон й Наталя. На жаль, невідомо, чим це закінчилось. Винокуріння стосуються й інша справа [13].

Привертає увагу справа 1756 р. [14]. У ній йдеться про кривди, завдані удові сотника Уманця – Марті (Марфі). Спершу спробуємо встановити, дружиною якого сотника була Марта. Відомо про п'ятьох глухівських сотників з роду Уманців [15]. Марта Василівна (у дівочтві Оболонська) поза сумнівом була удовою Степана Уманця, який був глухівським сотником у 1732–1737 рр. і матір'ю сотенного писаря Семена Уманця. Цікаво, що вона підписалася під скаргою, отже була письменною. Марта скаржилася на те, що кучерівські діти, і навіть дорослі, крали в неї яблука, а конфіскованого за покражу коня й воза староста повернув власнику, бо той був його приятелем. Канцелярія скерувала відповідного листа до старости (у ньому згадується і священник с. Кучерівки – Якубовський). Відповідь була несподіваною. За словами старости, удова дійсно мала пасіку, але коня з возом її люди схопили на сіножаті, і цей кінь не може бути доказом злочину. Яблука з садку на пасіці крали малолітні діти, за що їх було бито різками, отже підстав для скарги не було. Марта у кінці травня 1756 р. подала нову скаргу, але її наслідки невідомі [14, арк. 3].

У 1757 р. згаданому глухівському жителю, купцю Григорію Карнаухову, віддавалася в оренду на два роки торгівля сіллю в с. Сопич [16]. До цього у 1754–1755 рр. соляний торг у Сопичі вели жителі Глухова: білівський купець Іван Омелянович Трунов та калузький Андрій Васильович Сонін. Карнаухов уклав відповідний договір, за яким мав сплачувати 80 рублів річного податку. Він продавав білу кримську сіль. Потім він просив дати йому в оренду шинок у Сопичі, наводився опис шинкового двору (і видно отримав цю оренду). Через якийсь час Карнаухов просив звільнити його від постоїв, брання возів та інших повинностей, які накладало на нього глухівське сотенне правління. За словами купця, це шкодило соляному торгу, призводило до його збитковості. Карнаухов не бажав далі продовжувати соляний торг у Сопичі, якщо така практика буде продовжена [16, арк. 8]. Видно це було враховано, бо бачимо, що він торгував сіллю в Сопичі і у 1760–1761 рр. Цього ж питання стосується справа за 1757–1758 рр., де йшлося про оренду соляного торгу в с. Сопич. [17]. Інтерес викликають також справи «Об отдаче Гамалеевскому монастырю с дедовского рыболовного стану половины доходов», де наводяться листи архімандрита Пафнутія [18],

та («Дело об отдаче в откуп капитану Гавриле Гавзину пяти ...озер, состоящих под селом Спасским»), де знаходимо реєстр із 10 рибалок с. Спаського (суч. Кролевецького району) [19].

Загадковою є справа (вересень – жовтень 1752 р.) про слідство у сотенній глухівській канцелярії «о малоросиянстві» Григорія Федоровича Суглобова...» [20]. Вона невелика (усього два аркуші). На першому аркуші міститься «доношение» в домову гетьманську економічну канцелярію глухівських отамана та вйта (Івана Яновича та Гаврила Яковлева). У ньому говорилося, що для слідства у цій справі треба привести для допиту селян, жителів села Сопич Никифора й Мелентія Суглобових. У відповіді від 17 жовтня за старим стилем канцелярія повідомляла, що згадані особи «посылаются» у Глухів [21, арк. 2] Але, на жаль, не пояснюється, у чому ж полягало це «малоросиянство» Григорія і невідомо взагалі, чим ця справа закінчилася. Більш ясною видається справа про «великоросиянство» жителя с. Сопич Романа Черникова [21]. 1.09. (31.08). 1752 р. згаданий прикажчик Прокіп Трусевич доповідав, що житель Сопича Роман Нечипорович Черников (Копилов) на запит про паспорт показав свідоцтво «диалектом полским писанное». Оскільки це свідоцтво було сумнівним, то Черникова зі свідоцтвом доправили до економічної канцелярії. На допиті він сказав, що його батько давно вийшов «с Полщи» і осів у Сопичі. Про це 12(1) вересня 1752 р. доповів гетьману Розумовському генеральний писар Андрій Безбородько [21, арк. 7]. Додавався й протокол допиту. З нього видно, що Роман (45 років) народився в Любечі, котре у володінні «князя прозвіаемою любецкого», і був його підданим. Ще п'ятирічним він прийшов із батьком до Сопича, де останній одружився з козачкою і осів у цьому селі, ставши козаком. У турецьку війну (1735–1739 рр. (?)) батько з Глухівською сотнею вирушив у похід на Крим і там загинув. Роман же був усиновлений козаком Копиловим. Улітку 1752 р. його записали у кріпаки, тому Роман вирушив у Любеч за свідоцтвом. Отримавши його від князя любецкого, він був затриманий на кордоні, але там справа вирішилася позитивно і Роман повернувся додому. Його свідчення були підтверджені чотирма свідками-козаками з Сопича тільки у тому, що стосувалося перебування Романа і його батька в селі. Підозри влади були небезпідставні. З одного боку, Роман твердив, що його батько вийшов із Польщі з міста Любеч (таке дійсно існує у центральній Польщі (Великопольща). З другого боку, за свідченнями односельців, батько стверджував також, що він є з числа козаків Стародубського полку. Логічно припустити, що Любеч – це сотенний центр сусіднього зі Стародубським Чернігівського полку. Однак, батько покинув рідний край бл. 1712 року, а в Любечі з початком Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. був встановлений козацький устрій і виключено, щоб він належав якомусь князю. Тим більше виглядає мало ймовірним, щоб Роман за короткий час здійснив подорож вглиб Польщі за свідоцтвом, яке князь без тя-

ганини видав Роману – сину його підданого через 40 років. Ця справа закінчується відправкою Романа до Генеральної військової канцелярії для з'ясування реєстрації батька в козацьких компутах.

Відзначимо, що Сопич, як і Глухів, стояв знаходився поблизу кордонів, тому природно, що тут була більша питома вага вихідців із Росії. Однак, переважна більшість російських прізвищ у документах домової економічної канцелярії Розумовського пояснюється умисним перекрученням канцеляристами на російський лад українських прізвищ.

Отже, документи фонду 1633 ЦДІАК подають чимало важливих даних щодо Глухова, сіл Глухівської сотні й сучасного Глухівського району Сумської області. Це стосується соціально-економічної, а також повсякденної історії. Сподіваємося, що цей фонд приверне до себе увагу дослідників і стане у нагоді при написанні краєзнавчих розвідок і нарисів.

Додатки

№ 1

1752, липня 31. – Глухів. – Свідчення щодо забудівлі після пожежі у Глухові місця гетьманської комори.

«1752 года июля 31 д. в домової его ясневелможности господарских дел канцелярии глуховского резницкого цеху цехмистр Степан Пархоменко и Потап Федоров показали, что за прежних его ясневелможности антецессоров за бывших на уряді гетманском в правление генералов имелася за городом Глуховом неподалече Московской брамы, между протчими резницкими коморами, одна бо́льшая комора о четырех лядях (в іншому списку: «окнах» – Ю.М., І.Т.) гетманская. С которой ко двору гетманскому за правления генералов взималось от каждой ляды сала говяжа в год по три пуда до бывшего в городі Глухове пожару (в іншому списку: «748 года» – Ю.М., І.Т.). А нні оное коморное место застроено разных глуховских обывателей соляными лавками. А хто те лавки на оном месті построены, о том сотенная глуховская канцелярия, старшина известна.

К сей сказки вмісто резницкого цехмистра Степана Пархоменка и Потапа Федорова по их прошению глуховский житель Иван Наместников подписался.

ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, № 25, арк. 3. Оригінал. У тій же справі міститься ще два списки цього документа (арк. 1, 4), які мають незначні відмінності між собою.

№ 2

1752, вересня 11 (серпня 31). – Глухів. – Лист генерального писаря Андрія Безбородка домовій економічній гетьманській канцелярії.

«В домовую его ясневелможности високоповелительного гспдна гетмана и многих ординов кавалера экономической канцелярию.

Посланный в генеральную войсковую канцелярию при сообщении с оной экономической канцелярии жител-

ствующий в маестности владения его ясневелможности сотні Глуховской в селе Сопиче Роман Черников, он же и Копилов, по причине явившегося у него сумнительного свидетельства, полским характером писаного, в генеральной войсковой канцелярии допрашиван, что по допросі показал, при сем в экономическую канцелярию посылается для изследования ибо как по допросу оного Черникова показано, что еще отц его вишел с Полщи в оное село Сопич, жил тамо и он, Черников, чрез многие года иміет жителство.

Генеральный писар Андрей Безбородко.

1752 года августа 31».

ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, № 17, арк. 3. Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] сентябр[я] 1 д. 1752 году».

№ 3

1755, липня 8 (червня 28). – Глухів. – «Доношение» щодо забудівлі після пожежі у Глухові місця гетьманської комори.

«В эк[ономическую] его яснев[елможности] високо г. г. гетмана и многих ординов кавалера двору к[анцеля]рию.

Описание июня д. 28 1755 году. Сего июня 17 д. дому его яснев[елможности] гпдру Прокопий Трусевич, атаман глуховский Иван Янович и войт глуховский Степан Хмелник поданым в экон[омическую] к[анцеля]рию доношением представили до экономической канцелярии: посланым к ним ордером велено им сходить на міста ті, гді прежде гетманские мясные лавки в городі Глухові имілись. Против сказки отставного каптенармуса Козми Медведева самоперсонально освидетельствовать: кем ті міста нні застроены и перемерив в длину и шир и в какой ціні в год отдаются соляные лавки. Справясь обстоятельно, подать в оную канцелярию репорт. По силі де которого ордера ходили они для показанного освидетельствования и по признатию де обывателей глуховских козака городского Данила Шемшука да міщанина Стефана Пархомова, цехмистра резницкого, и Потапа, резника, явилось, что на тіх містах, гді прежде били гетманские мясные лавки, построена нні лавка умершого каптенармуса Козми Медведева обмеж от одной стороны лавка козака Лукяна Гончаревского, при Медведовой коморі прикоморок жителя глуховского Артема Пшеничного. В длину оние десять аршин, а впоперек одинадцят аршин с подташом (!) міщанина глуховского Павла Яценка занимает длиною два аршина, а впоперек одинадцат аршин. Которая Медведева лавка с прикоморком и част лавки Яценковой состоят лицом в улицу и другую от Сварковской дороги мимо двор жителя глуховского Михайла Волошина и церкви Преображения Гспдня и позад оних лавок и других соляных, которые лицом стоят на бо́льшую Московскую улицу на спека (?) зашло оного ж гетманского міста в длину дванадцят аршин, а вшир четыре аршина. Оние ж Медведева с прикоморком и Яценкова лавка от построения их и почему

(...) *малис, о чем в оную экономическую канцелярию поркорнейше репортуем. [...]».

ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, № 25, арк. 10. Оригінал з поправками, які виділені курсивом, і допискою, яка закреслена і тому пропущена нами.

№ 4

1761, січня 2 (1760, грудня 22). – Глухів. – «Доношение» глухівських сотника й отамана в економічну канцелярію.

«В домову его ясневелможности високоповелительного гспдна гспдна гетмана и разних ординов кавалера экономическую канцелярию

Покорное доношение.

По ім'ючомуся в сотенной глуховской канцелярії по иску козака сліпородского Алексія Козачка и протчих о поворований в них с пасек немалого числа пчел ділу оговорени ворами Яковом Козченком, Тимофієм Семенченком, Семеном Шкурченком и Федором Черним, жиющий в шинковом его ясневелможности загородном дворі шинкар Демко Подолиненко в том, что ему двома разами, едним за шесть рублей, другим за одинадцать рублей, без весу продали заведомо краденой мед; Ивана Бобровника жена в том, яко в неї, Бобровнички, без битности еї мужа оние вори ворований мед с свідомо краденого под сохранение в комору ставили, и ку очним ставкам потребни. А яко оние шинкар Подолиненко и жена Бобровникова состоят под видініем экономической канцелярії, того ради о присилки оних шинкара и Бобровниковой жени к очним ставкам и к поступленню с ними за то в силі ея императорского величества указов и малороссийских прав покорно просим учинить определение.

Сотник глуховский Семен Уманец.

Атаман глуховский Александр Славский.

1760 году декабра 22 д».

ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, № 65, арк. 14. Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] декабра 23 1760 году», а знизу: «Требуемых людей отослат в сотенную канцелярию при реестрі, а запечатанный мед у шинкара в амбарі взят у (...) * глуховскую (...) * ему, шинкару, свободным».

ДЖЕРЕЛА

1. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Т. 1. Прага, 1924.; В.П. Кононенко Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 15–23.; В.П. Кононенко Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ, 2017.

2. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 10.
3. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 61.
4. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 93.
5. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 51.
6. Мазепина книга. Чернігів, 2005. 525 с.
7. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 25, 65.
8. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 65.
9. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 21.
10. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 73.
11. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 3.
12. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 30.
13. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 89.
14. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 47.

15. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. С. 55.

16. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 59.
17. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 63.
18. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 24.
19. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 77.
20. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 19.
21. ЦДІАК України, ф. 1633, оп. 1, спр. 17.

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. From the documents of the 1633 Fund of Central State Historical Archives of Ukraine to the history of the Hlukhiv region of the 18th century

The article deals with the materials of the Fund 1633 of the Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv (CDIAC of Ukraine). There are 95 cases in total. The documents cover a narrow chronological period: 1751–1764. Here are stored the documents of the economic office of Hetman Kyrylo Rozumovskiy, a small-scale institution of the Hetmanate. They refer mainly to the cities and villages of the modern Sumy region and are therefore of particular importance to local lore. Many materials relate to the economic life of the region – trade, crafts, leases, etc., reveal certain aspects of social history, judicial institutions, demographics. Although these cases mention Hlukhiv, but it is still about the property of Rozumovskiy (villages Sopych, Kucherivka, Marchyshina Budda, Potapivka, Seredyno Budda), which are localized on the territory of the modern Sumy region, mainly in the Hlukhiv district. Due to the large volume of cases of the Fund, only those documents that are directly related to Hlukhiv and Sopych villages are analyzed. The Fund has a number of cases of establishing the origin of Ukrainian and Russian peasants, documents on the investigations of the misappropriation of various possessions and soils, orders, certificates, information, reports submitted to the economic office.

Cases 25 and 65 will be of particular interest to the residents of Hlukhiv local lore and concern the illegal construction of small shops in the land where the Hetman's storehouse was destroyed after the fire in Hlukhiv in 1748.

In Case 61, Hetman Kyrylo Rozumovskiy's order was to send to Hryhorii Teplov a description of Baturin in 1726 and other possessions that then became the property of Prince Oleksandr Menshikov. This is clearly the description that is kept in the Chernihiv History Museum and which was published by Ihor Sukhyi.

Key words: Hetmanate, Hlukhiv, Sopych, Cossacks, historical sources, trade, crafts.

REFERENCES

1. Miakotyn, V.A. (1924) *Ocherky sotsyalnoi istorii Ukrainy v XVII–XVIII vv. [Essays on the social history of Ukraine in the 17th–18th centuries]*. Vol 1. Praha. [in Russian].
2. Kononenko, V.P. (2009). *Vplyv ekonomiky Hetmanshchyny na politychnu svidomist ukrainskoi rannomodernoi elity (90-i rr. XVII – 60-i rr. XVIII st.) [Influence of the Hetmanate economy on the political consciousness of the Ukrainian early modern elite (90-ies. XVII – 60-ies. XVIII.)]*. *Siverianskyi litopys*, 4, pp. 15–23. [in Ukrainian].
3. Kononenko, V.P. (2017). *Modernizatsiia Hetmanshchyny: proekty kozatskoi administratsii 1687–1764 rr. [Modernization of the Hetmanate: projects of the Cossack administration of 1687–1764]*. Kyiv.
4. Central State Historical Archives of Ukraine (dali TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr.10).
5. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 61.
6. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 93.
7. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 51.
8. *Mazepyna knyha. [Mazepa's book]*. Chernihiv, 2005.
9. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 25, 65.
10. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 65.
11. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 21.
12. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 73.
13. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 3.
14. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 30.
15. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 89.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 47.
17. Kryvosheia, V.V. (1997). *Ukrainska kozatska starshyna. Ukrainian Cossacks officers*. Kyiv.
18. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 59.
19. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 63.
20. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 24.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 77.
22. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 19.
23. TsDIAK Ukrainy, f. 1633, op. 1, spr. 17.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

З ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ XVIII ст.

У статті на основі документальних джерел розглянуто історію Глухівської міської в'язниці XVIII ст.: джерела фінансування, умови утримання арештантів, втечі. Стаття доповнена документами з фонду Генеральної військової канцелярії.

Ключові слова: Глухів, в'язниця, колодники, Генеральна військова канцелярія, Гетьманщина.

Інтерес до такої непривабливої сторінки історії, як злочинність і покарання злочину, проявлявся й раніше, і цей драматичний бік історії знайшов своє відображення у світовій літературі (згадаймо відомі на весь світ твори «Граф Монте-Крісто» А. Дюма, «Знедолені» В. Гюго, «Радощі та прикросі знаменитої Молль Флендерс» Д. Дефо, «Записки з Мертвого дому» Ф.М. Достоєвського та ін.).

Частина вищезгаданої проблеми – історія Глухівської в'язниці – висвітлювалася у роботах радянських, російських та українських істориків [1]. Тим не менше, існує ще багато недосліджених питань, і ми прагнемо, принаймні, частково їх розв'язати. Мета цієї розвідки – на основі документів Генеральної військової канцелярії (ГВК) та матеріалів інших фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України) ширше розкрити історію невід'ємної частини життя будь-якого великого міста, складника української державної судової системи – в'язниці XVIII ст. Отже, зупинимося на умовах ув'язнення, катуваннях і втечах з глухівської тюрми.

У часи Гетьманщини судова система України вже повністю сформувалася: існували Генеральний Військовий суд, Генеральна Військова канцелярія та суд гетьмана. У другій половині XVIII ст. Українська держава остаточно втратила свою незалежність і до кінця XVIII ст. відбувалося поступове підпорядкування судовій системі Російської імперії.

Оскільки Глухів у XVIII ст. отримав статус столичного міста, де знаходились вищезгадані центральні судові установи, то більшість судових процесів відбувалися тут. Саме у Глухові очікували слідства та судових рішень колодники, чії справи розглядалися Генеральним Військовим судом, ГВК та глухівською ратушею. Колодники проходили як по «маловажних», так і у кримінальних справах. Варто зауважити, що Глухів був розташований у прикордонній зоні, і саме сюди тікали кріпаки, шахраї й злочинці різних мастей із Росії, яких вабив багатий край. Звідси й така форма злочину, як порушення кордонів, переведення через кордон. Утримувались у тюрмі як підозрілі, безпаспортні, так і провідники через російсько-український кордон. Крім того, через Глухівську сотню постійно проходили і квартирувалися військові полки російської армії, що спричиняло значну напругу і було джерелом різних злочинів. Отже, Глухівська сотня була достатньо широким полем діяльності для кримінальних талантів. Міська тюрма підпорядковувалася глухівській ратуші і не була розрахована на таку кількість арештантів, яких

ловили на території сотні і доправляли до Глухова з усіх українських полків. На кінець листопада 1726 р. за списками колодників у в'язниці утримувались 26 душ, серед них 2 жінки [2, арк. 2–4]. На той час у тюрмі здебільшого сиділи грабіжники, розбійники, кілька в'язнів за борги та двоє за вбивство. Найчастіше ласим шматком для злодіїв були коні, воли, бджоли, різні речі (кожухи, кунтуші, тканини, прикраси тощо), які можна було швидко перепродати. З часом постійний потік арештантів призвів до переповнення в'язниці, тісноти і антисанітарії. На це нарікали і самі в'язні, і їхня охорона. Фінансування тюрми було нестабільним. Спочатку гроші бралися з глухівських міських коштів і пожертв міщан. Арештантів виводили «в мир» для жебракування, на міські роботи, і таким чином вдавалося покривати мінімальні витрати на їхнє утримання. Розрахунок такий – на одного арештанта у день видавалося по 2 коп. Крім того арештантів використовували на казенних роботах. Так, у 1750 р. колодників залучали до будівництва гетьманських будинків, до відновлення міста після пожежі 1748 р. «вмісто згорілих домов, на изровнивание внутри города земли и вичистки подземних каналов» [3, арк. 2]. За виконання роботи вони отримували невеликі гроші [4, арк. 2]. Але під час виходу з тюрми на казенні роботи у колодників був реальний шанс утекти, тому розбійників і убивць перестали виводити у місто. Звідси постала проблема – нестача коштів на утримання в'язнів. У ГВК пішли звернення щодо виділення коштів із Військового скарбу на арештантів, яких не можна виводити «в мир» [5, арк. 2].

У 1749 р., коли в Україні був неврожай хліба через нашествия сарани, у полтавській тюрмі один арештант опух і помер від голоду [6, арк. 2]. Тому для утримання колодників полтавський городничий просив виділити на 22 арештантів кошти з грошей індуктового збору. З Ніжинської тюрми 3 роки (з осені 1749 р. до осені 1751 р.) посилялися донесення, що арештантів нічим годувати [7, арк. 2]. Очевидно, у Глухівській в'язниці ситуація була подібною. До того ж у в'язнів не було теплого одягу або на перемену, без якого навіть жебракувати не можна було вийти. Пізньої осені 1750 р. ГВК зверталася до гетьмана К. Розумовського з проханням дати указ, звідки можна взяти гроші на одяг колодникам Глухівської в'язниці. У відповідь надіслано ордер від грудня 1750 р. на виділення 200 руб. з індуктового збору, і «велит от той ратуши определенными к тому искусными людьми помянутим колодникам з тих денег одіяние исправит и пищей доволествоват» [8, арк. 4].

У фонді ГВК зберігається низка справ із зверненнями про фінансування їжі та одягу колодників [9]. Це стосувалося і тих, хто працював у Батурині на цегляному заводі. Батуринський сотник Дмитро Стожок у грудні 1754 р. звертався з питанням, як бути з казенним зимовим одягом колодникам, що звільняються, оскільки у них більше нічого немає: ««розщедрилась» і було видано указ про дозвіл с плачем просят о неотборі их носимой одежи» [10, арк. 2]. Пізніше держава дозволила ув'язненим після звільнення

залишати виданий одяг [11, арк. 3]. Про тяжкий стан ув'язнених може свідчити справа 1748–1749 рр., яка стосується медичного огляду колодників Глухівської в'язниці лікарем Боком. У серпні 1748 р. лікаря було викликано до колодників, що проходили у слідстві Комісії по секретних справах. Боку було наказано оглянути кількох колодників, після чого сповістити, скільки і чого «на то ползование пойдет», повідомити ціни відомістю в ГВК «для получения за то денежной плати» [12, арк. 2]. Тут же у справі є рапорт лікаря: «А по осмотру явилос, а именно в Афанасия Коровякова спина опухла, рани и слом, в Михайла Рея в локтях и плечах опух, в Ивана Чухни також де одна болізьн, а в Алексія Тертичниченка нутренний жар, в левом боку колотя из переміною в правой бок, [...] и рука левая немало повреждена» А для лікування «...за медикамента потребно двенадцят рублей» [12, арк. 4]. Члени комісії наказали лікувати лише одного Рея, а медикаменти брати у аптекаря Фішера. У грудні 1749 р. лікаря знову покликали до тих же колодників для освідчення хвороби Опанаса Коровякова і продовження лікування М. Рея, оскільки «Михайло Рей болен, а именно на руках и ногах немалые рани иміються» [12, арк. 9]. У рідкісних та менш секретних справах хворих підслідчих могли відпустити на поруки [13].

При Генеральному суді у тісній співпраці з в'язницею, як і в інших тюрмах, працював кат. Нам відомі імена двох таких «заплічних майстрів»: Кіндрат Запорожець (він же Барчанин) та Митрофан Некрасов. Кіндрат Запорожець отримав цю посаду не за покликом серця, а за наказом князя Шаховського від 8.12.1735 р. за свій злочин – вбивство єврейок. Плату йому було встановлено 20 рублів на рік, але оскільки він її не отримував 2 роки, то став збирати у «торговые дни по прежнему обикновению от воза [...] по денге и по копейке» [14, арк. 2]. Це викликало нарікання і скарги серед людей. ГВК розглянула ці скарги, розшукала всі грамоти й універсали стосовно плати кату і заборонила Запорожцю збирати гроші з людей, а глухівському сотнику Степану Уманцю наказала розібратися: куди поділися гроші і за чийм наказом [14, арк. 3]. У тому ж 1737 р. Кіндрат Запорожець (Барчанин) подав у ГВК прохання про дозвіл та видачу паспорта для поїздки до Києва і Переяслава на богомілья. Члени ГВК дали такий дозвіл за умови, що він повернеться до Глухова за 20 днів. За Кіндрата поручилися письмово військовий товариш Антін Кашпуровський, ратушний писар Сава Матвієв, писар Василь Єришевич, Михайло Федоров та «півчий дому его сиятельства» Варфоломій Жуковський [15, арк. 2–4]. Інший кат, Митрофан Некрасов, працював у 50-х роках XVIII ст., але ситуація з платнею мало змінилася. У листопаді 1754 р. він подав прохання до ГВК зі скаргою про невиплату жалування 20 рублів за 1753 р. Його гроші чомусь були відіслані до Ніжинської полкової канцелярії, через що він дуже потерпав і просив виплатити йому платню [16, арк. 3].

У травні 1754 р. до глухівського сотенного правління надійшло донесення від Генерального суду. У зв'язку

з тим, що колодників треба «розисківат в особих скритих от многонародного собрания містах», потрібно було нове приміщення, розташоване подалі від людських очей. Місце для допитів існувало, але будинок стояв у людному місці і коли «колодник к розиску приведется, то того ж часу многонародное собрание к застінку надбігаєт» и «річи», тобто крики колодника, «им слышны задоволено». Тому суд вимагав, щоб сотенне правління відвело місце для катівні у «прикритом місці» [17, арк. 1 а].

Звичайно, фізичні розправи та екзекуції – невід'ємні елементи слідчого процесу того часу. У справах не розписували, яким чином отримано зізнання, тим не менш яскраву картину передають кілька справ. Улітку 1732 р. до Глухівської ратуші привели чотирьох росіян, уродженців сусідніх російських районів (Путивльський, Севський) – Саву Почепцова, Єгора Плющева, Іллю Переломова та Івана Миронова, арештованих на ярмарку. Усіх їх допитували дуже жорстко і в результаті троє з них вмерло. У своїй скарзі до гетьмана Ілля Переломов пише: «...допрошувано нас на острой квестії жестоко в ратушу глуховском при бурмистру Радиону писар Иван Яновский и бил всячески виспитками, и тростию на всі четири бока поворачая, и кліот сажали в рот Зорковский ис поличником. Которий в то время по допросі вскорости Егорка Плющев и умер, Илля Переломов да еще два у живих состоят и ті Бг віст чи будут живи от такого острого допросу» [18, арк. 2]. 1 серпня колодників оглянули воронізький сотник Холодович та писар Покровський. Їхній звіт свідчить: у Сави Почепцова «плечи его и ниже того також боки и рука левая од канчукового побою синьо кривавие, а зверх того на обих сторонах плечей струпи большие кровю засохлие. А на мертвом Ивану Меринову явилося, что ввесь забит так, что у пояса од побою шкіра облізла, плічи же всі кравво збити, а боки и ноги також и руки от побою ж сині. А бито его канчуками минувшаго юля 28 д., а умер сего 1 августа с полдня» [18, арк. 3]. Комендант Кішкін рапортував своєму керівництву, що Іван приїжджав до свого брата, солдата глухівського гарнізону Олексія Норкіна, для зустрічі «и некоторых своих нужд», що під час допиту брата обікрали – забрано гроші 2 руб. і одяг (новий кафтан, дві шапки, пояс із ножом і кресалом), які й досі у Яновського. У цю справу втрутився С. Нарішкін і вимагав, щоб слідчу справу колодників-росіян було передано до його канцелярії для слідства і туди ж прислано для очної ставки отамана Турянського, війта Яновського, бурмистра Гречку [18, арк. 8].

Показовою є справа 1749 р. Колодники, посилаючись на царський указ 1727 р., коли за 1 і 2 дрібні злочини (татьбу) судді могли чинити покарання і звільняти, просили перегляду своєї справи. В'язні Кирило Шамота і Грицько Щербина уже четвертий рік сиділи у Глухівській тюрмі «претерпевая тяжкую нужду так в одіянії в зимное лютое время, яко и в препитанії» за невдалу кражу одягу у єврея і дружбу з біглими арештантами. При арешті їх «тирански мучили, допрошуючи о воровствах и разбоях»

криловський сотник із козаками, після чого відправили до Глухова. Арештанти досягли своєї мети – їхню справу почали переглядати. Але, поновлюючи справу, їх знову допитували і під плітками в Генеральному суді вони підтвердили свої свідчення [19].

За таких обставин (тяжкі умови, напівголодне існування, антисанітарія і особливо допити з тяжкими побоями) втечі з Глухівської в'язниці були не рідкістю.

У 30-х роках XVIII ст. Глухівською в'язницею була звичайна хата, навіть без огорожі, яку в'язні постійно намагалися усілякими способами пошкодити для втечі. Охороняли арештантів козаки засеймських сотень під керівництвом тюремного отамана. За документами цю посаду обіймав Стефан Дзюба, а у його штаті було четверо охоронців, троє – «нанятих годових» (Петро Костенко, Андрій Рабко (глухівці), Іван Деревянко (чорторийський житель) та «тижневий» Яків (з с. Есмані) [20, арк. 9]. Така кількість охорони звичайно не могла запобігти втечам.

Так, у 1732 р. із в'язниці утік серед білого дня колодник. Дружина сторожа, воронізького жителя Грицька Ярошенка, Кулина Грициха подала донесення на ім'я гетьмана із слізним проханням звільнити її чоловіка, який через свою недбалість чи наївність випустив колодника. Сталося це 2 липня 1732 р.; колодник упросив отамана пустити його у місто з охороною жебракувати. У місті якийсь чоловік пригостив його горілкою на 1 копійку і пообіцяв дати ще «плутку вялой риби». Разом пішли за місто, по дорозі ще в шинку були, пішли за «хутор малоустроений в долину», де новий знайомец і арештант накинулись на охоронця, зв'язали його і до півночі розбивали колодки. А зв'язаний сторож попіввся до тюрми, де його тут же закували у колодки за недбалість. Крім того він отримав покарання – «непоблажно наказан бил киевим боем». Кулина ж просить звільнити і відпустити чоловіка додому, оскільки вже кінець серпня і він страждає від холоду та голоду [21, арк. 2].

У грудні 1733 р. проблема охорони і утримання арештантів набула критичного характеру і вилилася у звернення глухівської міської старшини до гетьмана. Глухівський сотник Степан Уманець із сотенним урядом просили вплинути на сотників засеймських сотень, що підпорядковувались особисто гетьману, у питанні присилки людей для охорони колодників міської в'язниці. Відповідь гетьмана не забарилася і вже у січні 1734 р. було видано указ засеймським сотникам присилати для охорони утримуваних у Глухівській тюрмі колодників «з тих сотен всегда по одному члвку перемінно в Глухов присилано всеконечно». Невиконання цього указу каралося штрафом [22, арк. 2]. У 1736–1737 рр. утечі з Глухівського острогу набули регулярного характеру. Тому восени 1737 р. Генеральний Військовий суд звертався з донесенням до князя Барятинського, що колодники, утримувані у Глухівській тюрмі «до слідствія рішення» і від суду, і від ГВК, і з ратуші «отдаются в соблюденіе под един караул, из которой турмы оние ко-

лодники как прежде сего бѣжали и ннѣ часто убѣгают». Питання будівництва нового приміщення тюрми стало дуже гостро [23, арк. 2].

У лютому 1738 р. з тюрми втекло десятеро колодників. Генеральний Військовий суд провів слідство і отаман Стефан Дзюба на допиті дав вичерпні пояснення. Стан самої будівлі тюрми був у край незадовільний [24]. Арештантів охороняли усього четверо сторожів, «з которих ноччу поочередно два стерегут, а два опочивают». Удень колодників виводили «в мир» за милостинею, інших на роботу. Тоді вдень отаман «при той турмі над всіми колодниками токмо сам остается, а всіх колодников бывает временами до ста члвк» [25, арк. 9]. Коли утекли 10 арештантів, то вся охорона була у різних місцях: отаман і ще двоє – у хаті при колодниках, один – у сінях при вході, а один обходив на вулиці. По «мнінію» Генерального суду, самого отамана Дзюбу і сторожа за втечу колодників слід взяти «під караул», а на їхнє місце призначити іншого отамана і найняти більше охорони. Під час допитів Дзюба знову нагадав, що у минулих роках із засеймських сотень присилали людей для охорони Глухівської в'язниці, а тепер їх «не іміється». Тому у донесенні до Румянцева глухівська старшина знову писала, що «по приміру прежних годов по одному доброму и надежному челоуіку» треба присилати у Глухів [25, арк. 11]. У відповідь на чергове прохання надати людей для охорони Глухівської в'язниці 1738 р. коропське сотенне правління донесло Румянцеву, що «ради би исполнение учинит», але оскільки села Краснопілля, Білки і Рождественне віддані у володіння генерал-лейтенанту Фенштофелю, «а как казаки, так и посполитие подданства генеральной артиллерии и владѣлческих сел в разных раскамандированных имѣются», тому від «видачи сторожа до покаянной турмы глуховской сотню Короповскую уволнит» [26, арк. 8].

Охорона арештантів входила до обов'язків і солдат глухівського гарнізону. 20.04.1738 р. Румянцев вислав ордер і пропонував глухівському коменданту Кішкіну «при глуховском гарнизоне в нужнѣйших мѣстах караулы содержать весьма в твердости и для того в таких нужных мѣстах поставит». Кішкін доповідав про стан справи у глухівському гарнізоні наступне: «молодых и добронадежных салдат» «в наличие имѣется самое малое число и то новопределенные из рекрутов, которые еще и военной эксерциции необученные», що більшість солдат старі, хворі, з пораненнями, дехто знаходиться у полковому лазареті, а молоді у різних «отдаленных от полку отлучках, то есть с пленными турками»; що для охорони в'язнів, утримуваних у різних місцях у місті, задіяно «весьма немалое число» солдат, а для кращого нагляду за колодниками, щоб не тікали «и для уменьшения караулов», у Глухові слід збудувати міцний острог [27, арк. 5–5 зв.].

Втечі були регулярними, почасти зухвалими. Арештанти, які проходили у кримінальних справах, розуміли, що краще утекти, аніж піддатися тортурам і згнити заживо у тюрмі. Тікали по одному і групами. Утікачів на-

магалися розшукати і повернути, про що свідчить чимало архівних справ [28].

19.07.1749 р. караульний офіцер рапортував про втечу злочинця Олексія Жибкала з караульним солдатом, випущених для жебракування у місто. Невідомо, чи вони втекли разом, чи солдат побоювся вертатися. У справі подано опис зовнішності обох для розшуку [29]. Судова машина діяла дуже повільно. Тільки у 1751 р. Жибкалу і ще кільком арештантам суд присудив замість смертної кари 10 років праці на батуринському цегляному заводі, а ГВК доносила Розумовському, що той утік з Глухівської тюрми ще улітку 1749 р. [30, арк. 3]. У 1750 р. втік із глухівського правління повірений (глухівець) Леонтій Шевченко Писанка. Останній недбало ставився до службових обов'язків, затягував вирішення справ на роки, відмовляючись підписувати судові папери. Чолобитчики скаржилися, що через нього мають збитки і «волокиту». За «явное непостоянство и плутовство» Писанку посадили під караул у сотенному правлінні, звідки він утік. Невдовзі його спіймали і за наказом отамана Івана Яновича посадили на ланцюг у тому ж глухівському правлінні. За тиждень, 12 квітня, отаман звелів відпустити його додому, але Писанка, не чекаючи, поки дістануть ключі, побив сторожа і втік із правління. 26 квітня ГВК наказала знайти його й ті судні річі, що він не хотів підписувати, і представити у канцелярію [31, арк. 3–8, 12].

Дуже зухвала і масова спроба утекти з тюрми сталася у 1752 р. У липні місяці підполковник глухівського гарнізону Яблонський подав донесення у ГВК про спробу втечі глухівських колодників. 2 липня арештанти (41 особа) працювали на будівництві гетьманського дому, верталися пізно, по заході сонця. На підході до Київських воріт, на повороті біля греблі, почали бити «дрючем смертно» своїх караульних, і якби не збіглися на крик різники з м'ясних рядів та солдати з амунічного двору – розбіглися би. Навіть після того, як на допомогу прибула команда з гауптвахти, «едва удержат и в острог препроводит могли». Яблонський наводить цікаві подробиці: з роботи арештантів «...по большей части приходят весьма пьяные, от которого пьянства и караульные казаки воздержатся не могут», а козаки, що призначаються в охорону колодників, малолітні і недосвідчені [32, арк. 2]. У результаті цієї баталії у одного солдата зламали приклад рушниці, за що Яблонський вимагав стягнути гроші з арештантів. Гірша ситуація була з козаками, що охороняли колодників. Тулиголовський отаман Ф. Головянко доносив К. Розумовському, що чорторийський козак Сидор Сулуянов бився з самим зачинщиком утечі Дмитром Гаркушею і отримав важкі травми – «спина перебита и весьма синяя, левое плече збитое весьма и опухло, от которого бою оный козак на дворови своем крайне не в состоянии» [32, арк. 3]. Яблонський вимагав від глухівського сотника Д. Турянського покарати зачинщиків втечі – Гаркушу «жесточайше» бити батогами і закувавши «в ручные и ножные канда-

ли, посадит его в преисподнюю турму» і там його «не выпускай никуда, содержат». Інших колодників пропонував водити на роботу «по прежнему за козацким караулом», а також не дозволяти пити горілки и «накрепко смотріт» [32, арк. 2].

У вересні 1754 р. бригадир і комендант І. Делатур у рапортах до Генерального суду вказував на слабку охорону арештантів, часті втечі і вимагав збільшення охорони. Останній випадок стався 3 липня 1754 р. – утік злочинців Гаврило Таможенний, що був на роботі у будинку самого коменданта. У відповідь отримали від генерального осавула згоду на зміцнення охорони і пораду не брати колодників на роботу у будинок, а тримати в острозі під «кріпким» наглядом. Уже 8 серпня Таможеного разом із іншим колодником Прохором Малютініним було спіймано і повернуто до в'язниці, де утримували під суворим караулом, нікуди не випускаючи. А солдата, який втратив арештанта за «слабое смотрение» «в страх другим», покарано, – «сечен перед фрунтом батогами нещадно» [33, арк. 2–4]. Той же комендант Делатур у серпні 1756 р. пропонував глухівському правлінню відремонтувати палю у тюрмі, зіпсовану в'язнями. Виявилося, що колодники Грицько Хоменко та Чуприна готували втечу. Для цього інший колодник купив на ярмарку пилку за 15 коп., віддав Чуприні, а сам утік. Планували тікати вночі і вирушити у Слобідські полки [34, арк. 2].

У лютому 1769 р. Малоросійська колегія доносила Румянцеву, що утримувані у Глухівській тюрмі «колодники Прокоп Соловей, Роман Неделка и Терешко Сененко с прочими» планують під час виведення їх з в'язниці учинити бунт і втекти. Про це донесли офіцеру Жиракину інші колодники – Данило Сухий, Яків Голенко та Андрій Соловей. МК пропонує зачинщиків «в страх другим бит кнутом, а прочих в том согласных бывших, наказат нещадно плетми» і очікує резолюції на це [35, арк. 2].

Більш пізні справи 1754–1755 рр. свідчать про те, що солдати глухівського гарнізону були задіяні в охороні і супроводі арештантів постійно. Уже у реєстрі від 25.01.1755 р. знаходимо чіткі цифри, де і скільки солдатів гарнізону стояло на варті: при страті – 5, «у порохового погріба» – 7, при аптеці – 9, в будинку его «высокографского сиятельства» – 44, «в городском остроге» – 50 [36, арк. 3].

Отже, беручи до уваги все викладене вище, можна зробити висновки, що Глухівська в'язниця, як і вся каральна система першої половини XVIII ст., була неврегульована і не входила до пріоритетних питань влади. У силу раптової зміни статусу Глухова міська тюрма була не готова до виконання функцій головної в'язниці Гетьманщини. Не було постійного фінансування усіх нагальних потреб в'язнів, відсутня охорона і самої будівлі. Брак регулярно медичного нагляду, мала площа, велика скупченість арештантів, утримання всіх разом (підслідчих і засуджених), тортури при допитах – це ті гострі проблеми, що існували до початку XIX ст., коли Російська імперія почала реформування пенітенціарної системи.

Додатки

№ 1

1726 р., листопад. – Глухів. – «Доношение» глухівського отамана Федіра Омеляновича з реєстром колодників у глухівській тюрмі.

«Екстракт з доношения атамана городского глуховского Федора Омеляновича з урядом и при нем с приложением свидения о колодниках в глуховском секвестрі содержащихся хто по якому ділу и от якого году посажен в Енеральную войсковую канцелярію ноеврия 1 1726 г. к докладу и резолюції учиненний.

1. Андрій Яновский, жител остерский Киевского полку за убийство жидов двох и жидовки, держится одинадцятий год з Генеральной войсковой канцелярії.

2. Юско Стефанов, Василев син да Васил Самойлов сн, цигані за воровство коней. Держатся другий год, которые прислани з Коллегии Малоросійской при указі в прошлом [1]725 году на 2 года місто каторги.

3. Федор, Иванов сн, Красовщенко, жител почепский за воровство спижи. Держится другий год, з ратуша глуховского.

4. Карп, Михайлов сн, Кваша, жител с. Мокляков уезду Прилуцкого. Да товариш его Антон, Семенов сн, Куличенко, уезду Полтавского с. Ивановгород, жител и Петро, Григориев сн, Кияница родом с. Полонного жител киевский за разбой держится четверт одну сего [1]726 году з Енеральной войсковой канцелярії.

5. Л[...]р, Хомин сн, Чуршин, жител с. Синегуб уезду Белевского, крестьянин поміщика Белевского Іллі Иванова Баленишинова по челобитию жителя калужского посадского члвк Кузми Гаврилова за изнесеное плате. Держится цілий год, з Енеральной войсковой канцелярії..

6. Иван Иванов сн, Бурченко, жител кренидовский за долг протопопи глуховского да за упущеного колодника Григория Гичченка, жителя батуринского. Держится три недели, з Енеральной войсковой канцелярії.

7. Павел, Федоров сн, Ляхов за воровство лошадей. Держится недел три, з ратуша глуховского.

8. Иван, Иванов сн, Стопозаренко, жител старосанжаровский за воровство. Держится 3 недели, з Енеральной войсковой канцелярії..

9. Степан, Романов сн, жител тростовский(?) за воровство волов и протчего да Иван, Иванов сн, Портянка, жител роменский за покупку ворованих вещей. Держится 3 недели, з Енеральной войсковой канцелярії.

10. Иван Трухненко, хлопец, жител конотопский за отца своего в пожилых денгах за крестьян Афанасия Серпуховитинова Малоросійской коллегии канцеляристи. Держится четверт года, з Енеральной войсковой канцелярії..

11. Петр, Василев сн, Крехденко, хлопец жител ніжинский за украденний кунтуш аксамитний у стародубовской жителки. Держится от Петрову посту сего 1726 г., з Енеральной войсковой канцелярії.

12. Семен Савченко Лях, жител переясловский за убийство жени своей. Держится другий год, з Енеральной

войсковой канцелярії.

13. Федор Чужко, Марко Жоравленко жителі почеповские за покраденние пчоли Держится недел осм.

14. Кирило Демянов, жител подолский, подданий пна Федора Потребича Гречаного, правителя з Енеральной войсковой канцелярії по его ж челобитию за покраденние пчоли наслід(?) сна своего Корнія. Держится другий год.

15. Васил, Федоров сн жител с. Стрилникова уезду Путивльского місто палія. Держится четверт года, з ратуша глуховского.

16. Петро Приданий, жител пустогородский за покраденние лошади и разбой по челобитию рилского посадского члвк. Держится недел осм, з ратуша глуховского.

17. Ювко (?) Гамайленко, жител глуховский за похищение под час пожара вещей с комори Леска Кучера, крамара глуховского. Держится неделю осмую, з ратуша глуховского.

18. Павел Апостол Грек, жител ніжинский, за долг атамана циганского Михайла Ющенка. Держится цілий год, з ратуша глуховского.

19. Евдокія Лариониха з дочерю своею Пелагию, жителка села Райгородка Коропского уезду, вмісто крепостного глуховского гварнизону капитана Михайла Ивановича Волжина. Держится четверт году з лишком з Енеральной войсковой канцелярії..

20. Грицко Пушченко за долг вшелякої, держится близко года»

ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, № 2136, арк. 2–3.

№ 2

1733 р. – Лист глухівського сотенного правління до гетьмана Д. Апостола.

«1733 року д. 29 декабра. Записав в книгу доложит Ясневелможний мсці пне гетман и кавалер, млстивий пне и великий добродію.

По указу ясневелможности вшей велено з сотен Засеймских для обережения у турмі глуховской по разним ділам з суда войскового Енерального содержащихся колодников по одному члвку присилат на сторожу, які сторожи з нікотрих сотен и присилани. Токмо з Кролевецкой, Короповской и Ямпольской сотен такі сторожи по многоакротним от нас писмам по силі онаго вшей ясневелможности указу невідома чего не присилаются. А сего декабра 28 д. атаман турми глуховской Стефан Дзюба в сотенную глуховскую ратуш обявил доношением, что сего декабра 24 д. за неприсилкою оних сторожей с показанных сотен біжал колодник с турми глуховской именем Кирило, роменский жител, которой держался з суда войскового енерального за смертное убийство двох члвк. Да прежде того з суда войскового енерального в оную ж сотенную глуховскую ратуш указом обявлено, что сего ж декабра 21 д. з онай же турми глуховской біжал колодник Матвій, Тимофіїв сн, Сергіенко, жител батуринский, котрий содержался з онаго ж суда войскового енерального в покаянной избі за смертное убийство. Того ради ясневелможности вшей всепокор-

ственно доносячи, просим чтоб повелено было до сотников вишшепоказанных сотен Кролевецкой, Короповской и Ямпольской о даче сторожей к турмі глуховской для обережения содержащихся колодников вторично подтвердит указами, чтоб впред за неприсилку з оних сотен сторожей боліе с турми глуховской колодники не утікали да и о тіх вишшепоказанных утекших двох колодниках ежели воспослідує діло (?) самим бы им, пнам сотникам кролевецкому, короповскому и ямпольскому за недачу сторожей во всем за тое отвѣтствовать.

Ясневелможности вшей премилостивішого пна и великого добродія нижайшие слуги

Сотник глуховский Стефан Уманец
Дамьян Туранский, атаман глуховский
Василий Яковлев, войт глуховский
Алексій Грема, бурмістр»

ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, № 4464, арк. 2.

№ 3

1737 р., вересень. – Відомість арештантів-втікачів з глухівської в'язниці за 1736 р.

«Именная ведомост о біжавших з глуховской турми колодниках, которые содержалис в оной турмі по иміющимся в Енералном Войсковом суді разним колодничим ділам в прошлом 1736 году.

Генвара 20 дня. Колодник Федор Алексієв, который содержался в подозрінні воровской оловяной печати.

Февраля 10 д. Колодник Юско Рубаненко, который содержался за воровство.

Июля 22 д. Колодник Яшка Букин содержался за мошенничество.

Августа 10 д. Три колодники Иван Гаврилов, Григорий Игнатов да Игнат Чирченко, которые содержалис за воровство.

Декабря 19 д. Помянутый колодник вор Юско Рубаненко, он же и Щербіна, который бил пойман, паки бежал.

Да сего 1737 году генвара 31 д. Колодник Прокоп Дубовиченко, который содержался за смертное убийство.

Февраля 22 д. Колодник Иван Чущик, он же и Гудило, который содержался за провод людей за границу.

Марта 5 д. Колодник Алексій Дубовиченко, который содержался за смертное убийство.

Мая 3 д. Два колодника Иван Долгов и Кирило Гончарев, которые содержалис за провод людей за границу.

Июля 4. Колодник Сергій Иванов, который содержался за воровство.

Августа 1 д. Три колодники Васил Корсун, Семен Ткач, да Алексій Золотар, которые содежалис, а именно Васил Корсун за разбійничество и за смертное убийство, Семен Ткач за смертное убийство, Алексій Золотар за воровские денги.

Итого 15 человек

Канцелярист Яков Гальяховский»

ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, № 6120, арк. 3.

ДЖЕРЕЛА

1. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Том 1. 1762–1825. Издание второе, дополненное и пересмотренное. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1951. 327 с.; Сапронов А. Полковий «секвестр» Гетьманщини: зовнішній вигляд і стан споруди на середину XVIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2018. № 1 (5). С. 31.; Сапронов А. Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світі історико-демографічних характеристик. *Краєзнавство*. 2017. № 3–4. С. 168; Б.О. Галь. До історії глухівської в'язниці у першій половині XIX ст. *Сіверщина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 168–171.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 2136.

3. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10362.

4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10081.

5. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 285.

6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10044.

7. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 285.

8. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 85.

9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10435, 10715, 10892, 10903, 10906.

10. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12391.

11. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13165.

12. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2022.

13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3827.

14. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6145.

15. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5146.

16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12166.

17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12278.

18. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4193.

19. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9684.

20. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7072.

21. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4102.

22. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4464.

23. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6120.

24. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7072, А. Сапронов «Полковий «секвестр» Гетьманщини...». С. 38.

25. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7072.

26. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6298.

27. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр.

28. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6262, 10045, 11124, 11411, 12662, 2262, 13112.

29. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10045.

30. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 282.

31. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10546.

32. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11409.

33. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12677.

34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13759.

35. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 408.

36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13105.

Tarasenko I.Yu. From the history of the Hlukhiv prison of the 18th century

The article is devoted to the history of the Hlukhiv city prison in the XVIII century. This topic has already attracted the attention of Soviet, Russian and Ukrainian historians, namely the history of the prison building. However, there are still many unexplored issues. The purpose of this study: on the basis of documents of the General Military Chancellery (GVK) and materials of other funds of the Central Historical Archive of Ukraine in Kyiv (TsDIAK) to study the history of an integral part of the life of any big city that makes up the state judicial system - an 18th-century prison. The article discusses the sources of financing, the conditions of the detention of prisoners, torture during interrogations and escapes from the Hlukhiv prison.

It is emphasized that at the beginning of the XVIII century Hlukhiv received the status of the capital city, where the central judicial institutions were located and most of the lawsuits took place here. It was here that the prisoners, whose cases were examined by the General Military Court, the General Military Chancellery and the Hlukhiv Town Hall, awaited investigation and court decisions. Prisoners went through both "unimportant" and criminal cases.

Hlukhiv's geographical position in the border zone also played a role, refugees from the southern regions of Russia fled here, and the regular deployment of Russian regiments gave rise to conflicts with the local population.

It is concluded that the Hlukhiv prison was not ready to fulfill the functions of the main prison of the Hetmanate. There was no stable funding for all the urgent problems of prisoners and security, the lack of medical supervision, the small area, the large concentration of prisoners, the maintenance of all those under investigation and convicts, torture during interrogations - problems of the Glukhov prison, which required an integrated approach and reform of the judicial system.

Key words: Hlukhiv, prison, prisoners, General Military Chancellery, Hetmanate.

УДК 75.03(477)А.Лосенко

О.Є. Ковальов

REFERENCES

1. Gernet, M.N. (1958). *Istoriya tsarskoy tyur'my. 1762-1825. [The history of the royal prison. 1762-1825].* (Vol. 1). Moscow: Hosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoi literatury. [in Russian].
- Sapronov, A. (2018). Polkovyi «sekvestr» Hetmanshchyny: zovnishnii vyhlad i stan sporudy na seredynu XVIII st. [The regimental «sequester» of the Hetmanate: the appearance and condition of the structure in the middle of the XVIII century]. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 1 (5). [in Ukrainian].
- Sapronov, A. (2017). Spilnota «meshkantsiv» sekvestriv Hetmanshchyny u svitli istoriko-demografichnykh kharakterystyk. [Community of «inhabitants» of Hetman's sequesters in light of historical and demographic characteristics]. *Kraieznavstvo*, 3–4. [in Ukrainian].
- Hal' B.O. (2014). Do istorii hlukhivskoi viaznytsi u pershii polovyni 19 st. [The history of Hlukhiv's prison in the first half of the nineteenth century]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, issue 7, pp. 168–171. [in Ukrainian].
1. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 2136.
2. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 10362.
3. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 10081.
4. TsDIAK Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 285.
5. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 10044.
6. TsDIAK Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 285.
7. TsDIAK Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 85.
8. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 10435, 10715, 10892, 10903, 10906.
9. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 12391.
10. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 13165.
11. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 2022.
12. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 3827.
13. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 6145.
14. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 5146.
15. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 12166.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 12278.
17. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4193.
18. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 9684.
19. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 7072.
20. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4102.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4464.
22. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 6120.
23. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 7072, Sapronov, A. «Polkovyi «sekvestr» Hetmanshchyny...».
24. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 7072.
25. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 6298.
26. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 2662, 2262, 13112.
27. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 10045.
28. TsDIAK Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 282.
29. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 10546.
30. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 11409.
31. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 12677.
32. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 13759.
33. TsDIAK Ukrainy, f. 763, op. 1, spr. 408.
34. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 13105.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

ГЛУХІВЧАНИН А. ЛОСЕНКО – РЕКТОР ІМПЕРАТОРСЬКОЇ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ

«Той козак по національності став
першим великим митцем свого краю»
(І.Г. Вілле)

На основі педагогічних видань та історичних архівних документів досліджується життєвий шлях одного із видатних художників другої половини XVIII ст. – українського живописця, педагога, основоположника російського історичного живопису А.П. Лосенка.

Ключові слова: Антін Лосенко, Глухів, Париж, Рим, Санкт-Петербург, майстерство історичного живопису, педагог.

Антін Лосенко народився 10 серпня 1737 р. у сім'ї українського козака у столиці Гетьманщини – Глухові. У середині XVIII ст. там вже діяла знаменита співацька школа, яка готувала співаків для малоросійських хорів і придворної співацької капели. Антін навчався в цій школі співу та інструментальній музиці. Коли у 1744 р. диригент царської капели об'їздив Україну, набираючи хлопців із голосами, його увагу привернули семилітній сирота Антін Лосенко, Кирило Головачевський та Іван Саблучко (іл. 1.).

Іл. 1. А. Лосенко.
Автопортрет

До 16-го року життя Антін співав у Петербурзькій придворній капелі давні канти, нові концерти, отримав серйозну музичну освіту, грав на флейті. Дружив із Олексієм Розумом. У вільні хвилини він забігав до майстерні маляра Ольховського, у якого брав платні уроки. А коли трапилося вікова зміна голосу, його віддали на навчання до портретиста Івана Аргунова (кріпака графа Петра Шереметьєва). Через п'ять років граф Іван Шувалов зарахував Лосенка до Петербурзької Академії мистецтв, де він навчався під керівництвом французьких художників Луї-Жозефа Ле-Лоррена та Жана-Луї Девельї.

У 1760 р. Лосенко написав портрети президента Петербурзької Академії мистецтв графа Івана Шувалова, поета Олександра Сумарокова (іл. 2). Від вересня цього ж року художник вдосконалював свою майстерність у портретиста Жана Рету в Парижі (де його опікав Д. Голіцин). Антін свідомо писався: «Лосенко з України». Там він створив велику

Іл. 2. А. Лосенко. Портрет
поета Олександра
Сумарокова (1760)

Іл. 3. А. Лосенко. Жертвоприношення Авраама (1765)

картину на євангельський сюжет «Чудесна ловля риби». Не маючи власних коштів, він навчався коштом Академії, ставши її першим пенсіонером. Коли ж восени 1762 р. не надійшли гроші на його утримання, Лосенко у відчаї піпшував додому. Через землі Франції, Голландії, Німеччини юнак ішов пізньої осені-взимку, несучи на батьківщину найбільший свій скарб – картину «Чудесна ловля риби» [1]. Полотно вразило петербурзький вищий світ, картину купила цариця. Цього ж року він написав портрет засновника першого російського публічного театру Федора Волкова й актора Якова Шумського.

Академія була цілком задоволена успіхами свого вихованця, про що свідчить захоплений відгук академічного ареопагу на картину «Чудесна ловля риби». Лосенко отримав дозвіл на продовження навчання у Парижі, куди він і поїхав 29 липня 1763 р.

У першому рапорті, відправленому з Парижа 21 грудня 1763 р., він пише: «Я почав навчатися живопису у Г. Вієна, якого школа найславетніша в Парижі; вправлялися в копіюванні малюнків, малюючи з натури, двічі всякий день, ... вчу французьку мову, а нині я почав

ще перспективу і карикатуру. Листопада 25-го числа були Генеральні збори в Королівській Академії, на яких я отримав за малюнок тодішню медаль».

Ще до другого від'їзду у Академії ставилося питання про відрядження Лосенка до Рима; було вирішено, що він знаходитиметься у Парижі до травня 1764 р., а потім відправиться в Італію. Але у рапорті від 8 лютого 1764 р. художник повідомляє: «Я не знаходжу себе здатним їхати в Рим. Того заради уклінно Імператорської Академії прошу, щоб я міг до одного виконати рік в Парижі, надіслати мені ще платні на шість місяців по 1 число листопада 1764 року. Я вправлявся в копіюванні з малюнків, в малюванні з натури, в композиції, в карикатурі, в перспективі, в французькій мові та анатомії». Академія «в разсужденні старанності і похвальних успіхів» дозволила митцю залишитися в Парижі до 1 листопада і, крім того, збільшила пенсію до 600 руб. Грошове питання завжди турбувало Лосенка, і надбавка у 200 руб. забезпечувала йому кілька місяців спокійної роботи [2, с. 478].

1 квітня 1764 р. художник отримав від Королівської академії другу медаль, але, незважаючи на цю обставину, кілька місяців по тому йому не вдалося потрапити у число конкурентів на «Grand Prix». Проте невдача не послабила його енергії: в той час як конкуренти були зайняті іспитами, художник самостійно написав кар-

тину «Жертвоприношення Авраама» (іл. 3) (відправлена 15 вересня 1764 р. до Петербурга), «яку після закінчення іспиту носив до всіх професорів партикулярно, за яку всі дали мені гарну похвалу». У кінці цього ж року Академія дозволила Лосенку знаходитись в Парижі ще рік і прислала йому срібну медаль; Королівська ж Академія трохи раніше удостоїла його першою медаллю за малюнок.

Наприкінці 1765 р. закінчився термін перебування А. Лосенка в Парижі, і художник відправляється на три роки до Рима. Їх вдалося виклопотати, незважаючи на всі благовоління Академії і відмінні рекомендації, отримані з Парижа, лише після довгих і наполегливих прохань.

У першому рапорті, надісланому з Рима, Лосенко пише: «Нині я вправлявся в малюванні з кращих антиків для досконалості малюнку, також і в Академії для інших класів, а на майбутній рік почну малювати з славних картин для Експрес, композицій та Драпер». І дійсно, у рапорті від 23 березня 1767 р. читаємо: «Нині я, закінчивши мої етюди з антиків, почав малювати з славних картин для досконалості композицій, Експрес, Драпер... чому я і цей рік не можу нічого з моїх робіт надати Імператор-

ській академії, але на майбутній рік, почавши писати мої композиції та етюди з натури, скористаюся нагодою надіслати за всі три роки». У вересні 1767 Лосенко повідомляє, що почав малювати з «картини Рафаеля», а з березня до грудня 1768 р. буде малювати, вправляючись у копіях. У цьому ж рапорті міститься наступне прохання: «Імператорська Академія знає про те вірно, що Римські колишні славні професори мали перед іншими Академічну перевагу в малюнку, композиції, Експрес і Драпер, а в копіях натуральних копіюрам Армоні і клер обскюр вельми були слабкі перед іншими, а шанувалися в цьому Венеціани, але як я маю схильність навчатися того й іншого, для чого мене послали, усеуклінно Академію просити наважуюся щоб мені дозволено було їхати до Венеції і пробути там для науки тобто з 1 числа наступного березня по 1 грудня 1768 г.». Але, на жаль, Академія нічого на це не відповіла. Художник виконав свою обіцянку: в березні 1768 він почав писати «Три академічеські фігури», дві з яких «Каїн» і «Авель» – разом із копією «Правосуддя» Рафаеля були відправлені. Усі ці роботи художник виконав самостійно, не маючи «особливого собі вчителя, слідкуючи в тому даними йому порадами від Г. Вієна і інших Професорів Французької Академії» [2, с. 475].

1 вересня 1768 р. закінчився термін закордонного відрядження Лосенка, але для закінчення етюдів йому дозволили перебувати в Римі до весни 1769 року (іл. 4).

У 1769 р. Лосенко повернувся до Петербурга, де йому запропонували написати картину на звання академіка історичного живопису (сюжет мав бути на тему Біблії, античний або з міфології). Художник уперше взяв сюжет із історії Київської Русі – «Володимир і Рогніда», утверджуючи рівноправність національної історії з історією античного світу. За картину, яку купила Катерина II для приватної колекції, А. Лосенко отримав звання академіка та зайняв посаду ад'юнкт-професора Петербурзької Академії мистецтв. І хоч сьогодні твір видається нам наївною сентиментальною пародією, але з часу його написання Лосенка величають «творець історичної школи» [3, с. 377].

У 1772 р. художник став професором і директором (спільно з французьким скульптором Ніколя-Франсуа Жілліе) Петербурзької Академії мистецтв.

Антін Лосенко першим у Російській імперії написав посібник із художньої анатомії під назвою «Изъяснение краткой пропорции человека, основанной на достоверном исследовании разных пропорций древних статуй, старанием Императорской Академии художеств про-

Іл. 4. А. Лосенко. Зевс і Феміда (1769)

фессора живописи господина Лосенка для пользы юношества, упражняющегося в рисовании, изданное». Він підготував рекомендації щодо роботи над історичною картиною. Його педагогічна діяльність, а також його підручник (ним користувалися до середини XIX ст.) істотно вплинули на розвиток художньої освіти в Російській імперії. Ректорська робота, а Лосенко ставився до неї сумлінно, забирала багато часу. Його переслідували інтриги, безгрошів'я, бо художник не мав часу на те, щоб заробляти картинами. Е. Фальконе писав Катерині II: «Преследуемый, утомленный, опечаленный, измученный тьмою академических пустяков, Лосенко не в состоянии коснуться кисти; его погубят несомненно. Он первый искусный художник нации, к этому остаются нечувствительны, им жертвуют...» [3, с. 379].

Серед учнів Лосенка найбільш відомими є художники Соколов і Акімов; останній – учитель Шебуєва і Єгорова. Саме Лосенко допоміг Ф.Я. Алексєєву знайти істинний шлях його творчості – шлях пейзажного живопису. Як педагог і наставник юних художників, Ло-

сенко відкрив перед ними нові горизонти, показав їм ще невідомі шляхи, передав своє технічне вміння, свій досвід, академічні знання.

Про останні роки петербурзького періоду життя Лосенка відомо досить багато: на щастя, збереглося кілька документів, що дозволяють, хоча б ескізно, окреслити духовне обличчя художника, умови його життя, суспільство, в якому він перебував та з ким товаришував. Приятелями художника були поет В.І. Майков, одописець Рубан, придворний живописець-реставратор, інспектор Ермітажної галереї Пфанцельд, поет і перекладач А.А. Нартов. Цей гурток поетів і епікурейців, масонів і акторів мав великий вплив на творчість А. Лосенка [4; 5].

І Фальконе, і Реймерс відгукувалися про Лосенка, як про людину м'яку, навіть слабовільну, але люб'язну і піддатливу. Цією м'якістю, поступливістю скористалися верховоди Академії, і скоро життя Лосенка було отруєне постійними інтригами, неприємностями, непосильною роботою. На 37-му році життя художник тяжко захворів і невдовзі помер від водянки. Похований на Смоленському кладовищі у Санкт-Петербурзі [6].

Картини А. Лосенка зберігаються в музеях Білорусі, Росії, України («Авель» – у Харківському художньому музеї). Сучасники Лосенка високо оцінювали його роботи: Реймерс називав його «excellent dessinateur» («відмінний дизайнер»), а Фальконе в «Зауваженнях на статую Марка Аврелія» рекомендував як прекрасного рисувальника.

Глухівчанин Антін Лосенко справедливо вважається одним із засновників школи живописців Російської імперії, що отримала від нього самобутню особливість, яку становить з'єднання в одне ціле достоїнство всіх кращих традицій європейських шкіл.

ДЖЕРЕЛА

1. Большая иллюстративная энциклопедия живописи. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2011. 305 с.
2. Ильина Т.В. Станюкович-Денисова Е.Ю. Русское искусство XVIII века. Москва : Юрайт, 2019. 611 с.
3. Остришко А.О. Графика Антона Павловича Лосенко (1737–1773): иностранные влияния и национальное своеобразие. Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 2 / под ред. А.В. Захаровой. Санкт-Петербург : НП-Принт. 2012. С. 376–381.
4. Каганович А.Л. Антон Лосенко и русское искусство середины XVIII ст. Москва, 1963. 320 с.
5. Гаврилова Е.И. Антон Павлович Лосенко. Ленинград, 1977. 64 с.
6. Молева Н.М. Лосенко Антон Павлович. Энциклопедия истории Украины: Т. 6: Ла–Ми / ред. кол. : В.А. Смолій та ін. НАН України. Институт истории Украины: Київ : «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Losenko_A_P

Kovaliov O.Ye. Hlukhiv resident A. Losenko – rector of the Imperial Russian Academy of Arts

Antin Losenko was born on August 10, 1737 in the family of a Ukrainian Cossack in Hlukhiv, the capital of Hetmanate. In 1738, a famous singing school was opened there, that prepared singers for Ukrainian (Malorosiiskyykh) choirs and a court singing chapel. Antin studied singing and instrumental music at this Hlukhiv school of singing. When in 1744 the conductor of the royal chapel traveled about Ukraine, recruiting boys with perfect voices, his attention was attracted by seven-year-old orphan Antin Losenko, Kyrylo Holovachevskyi and Ivan Sabluchko. Until the 16th year of his life, Antin sang the old cantos, new concerts in the St. Petersburg court chapel and he received a serious music education, played the flute. He was friends with Oleksii Rozum. When he has some free time he came to the workshop of the painter Olkhovskiy, where he took paid lessons. When the age-old change of voice happened, he was sent for training to the portraitist Ivan Arhunov (the servant of

Earl Petro Sheremetiev). Five years later, Count Ivan Shuvalov enrolled Losenko at the St. Petersburg Academy of Arts, where he studied under the guidance of French artists Louis-Joseph Le-Lorraine and Jean-Louis Devellier. In 1760, Losenko painted portraits of the President of the St. Petersburg Academy of Arts, Count Ivan Shuvalov, the poet Oleksandr Sumarokov. Beginning from September of the same year he perfected his mastery with the portraitist Jean Retou in Paris (where he was tutored by D. Holitsyn). Antin deliberately wrote: «Losenko is from Ukraine». Antin Losenko created a great picture according to the gospel story there «Wonderful Fishing». The Ukrainian did not have his own funds, he was the first pensioner of the Academy, so he depended on the officials. When, in the autumn of 1762, he was not sent money, Losenko walked home in despair. Through the lands of France, Holland, Germany the young man walked in late autumn and in winter, carrying the biggest treasure – the picture «Wonderful fishing».

Petersburg was impressed with the painting, the queen bought it. At the same year he painted a portrait of the founder of the first Russian public theater, Fyodor Volkov, and the actor Yakov Shumsky. For the next three years, Losenko studied in Paris again. His teacher, Jean Rheet, went blind, so he was engaged in the workshop of historical painting of Joseph-Marie Wien. There he painted «Adonis's Death», «Andrew the First Called (Pervozvannyi)» (both in 1764), «The Sacrifice of Abraham» (1765). In France, Losenko's talent was recognized and appreciated with three medals from the Paris Academy of Arts.

From 1766 he studied antiquity and copied the masters of the Renaissance in Italy, painted «Zeus and Thetis» (1769).

In 1769, Losenko returned to St. Petersburg, where he was asked to create a painting for the title of Academician of Historical Painting (the plot was to be on the subject of the Bible, ancient or mythological). The artist first took a story from the history of Kyivan Rus – «Volodymyr and Rohnida», claiming equality of national history with the history of the ancient world. He received the title of Academician for the painting, which Catherine II bought for a private collection, and he held the position of Associate Professor of the St. Petersburg Academy of Arts. Although today the work seems to be a naive sentimental parody, but since its painting, Losenko has been proclaimed the «creator of the historical school».

In 1772 he became a professor and director (together with the French sculptor Nicolas-François Gillet) of the Petersburg Academy of Arts.

Antin Losenko was the first in the Russian Empire to create a manual on artistic anatomy called «Explanation of the short proportion of man, based on a reliable study of the different proportions of ancient statues, by efforts of the Imperial Academy of Arts and the professor of painting Mr. Losenko for the benefit of adolescence». He also prepared recommendations for working on the historical painting. His pedagogical activity, as well as his textbook (used until the middle of the nineteenth century), significantly influenced the development of art education in the Russian Empire. The work on rector's post took a long time, and Losenko did it honestly. In addition, there were a lot of the intrigues, the moneylessness, because the artist did not have time to paint.

Key words: Antin Losenko, Hlukhiv, Paris, Rome, St. Petersburg, skill of historical painting, teacher.

REFERENCES

1. Bol'shaya illyustrativnaya entsiklopediya zhivopisi [The Great Illustrative Encyclopedia of Painting]. (2011). Moscow: OLMA Media Group. [in Russian].
2. Il'ina, T.V. (2019). Stanyukovich-Denisova E.Yu. Russkoe iskusstvo XVIII veka [Russian Art of the 18th Century]. Moscow: Yurat. [in Russian].
3. Ostrishko, A.O., Zakharova, A.V. (Ed.) (2012). Grafika Antona Pavlovicha Losenko (1737–1773): inostrannye vliyaniya i natsional'noe svoeobrazie. [Graphic by Anton Pavlovich Losenko (1737–1773): foreign influences and national identity]. Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstv, issue 2, pp. 376–381. Sankt-Peterburg: NP-Print. [in Russian].
4. Kaganovich, A.L. (1963). Anton Losenko i russkoe iskusstvo sere diny XVIII st. [Anton Losenko and Russian art of the middle of XVIII st]. Moscow. [in Russian].
5. Gavrilova, E.I. (1977). Anton Pavlovich Losenko [Anton Pavlovich Losenko]. Leningrad. [in Russian].
6. Moлева, N.M., Smolii V.A. (Ed.) (2009). Losenko Anton Pavlovych. Entsiklopediya istorii Ukrainy [Losenko Anton Pavlovych. Encyclopedia of history of Ukraine], Vol. 6. Kyiv: «Naukova dumka». Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Losenko_A_P [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

ПРО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ МЕДИЦИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті висвітлюються питання навчання медицині студентів з Чернігівського колегіуму у другій половині XVIII ст., умови, у тому числі пільги, які при цьому їм надавалися. Оприлюднено два накази Синоду з Державного архієпископату Чернігівської області середини XVIII ст. про запрошення на навчання медицині та фармації українських студентів, в яких прописані засоби заохочення з метою вступу до шпитальних шкіл. Наголошується на тому, що запрошували студентів, найчастіше, з українських колегіумів, оскільки вони добре володіли латиною, яку викладали у цих освітніх закладах. Їх забезпечували платнею, харчами, прислугою та оплачували проїзд. Висвітлюється приїзд в Україну за власною ініціативою професора та дивізійного доктора Івана Андрійовича Полетика з метою набору учнів для шпитальних шкіл з українських навчальних закладів. Розкривається внесок випускників Чернігівського колегіуму у розвиток медицини у XVIII ст. Доведено, що поряд з Київською академією Чернігівський колегіум постачав значну кількість студентів для медичних закладів Росії. Показано, що усього серед вихованців Чернігівського колегіуму близько двадцяти відомих медиків XVIII ст. Вони займалися як клінічною практикою, були знаними хірургами, так і науковими дослідженнями. Українські медики були авторами численних наукових праць, підручників з медицини. Вони заснували анатомічні кабінети, природничі музеї, боролися з епідеміями.

Ключові слова: студенти, медицина, фармація, навчання, латина, Чернігівський колегіум, шпитальні школи.

Загальновідомий великий внесок українців у розвиток освіти, духовності, культури, науки, медицини у XVII–XVIII ст. у Росії, згодом Російській імперії. Оскільки рівень культури, освіти в Україні на той час був набагато вищий, ніж у Росії, у тому числі завдяки існуванню тут мережі навчальних закладів європейського типу, зокрема Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів, то випускників цих навчальних закладів часто й охоче запрошували на навчання та роботу до Росії.

Дослідники кін. XIX – поч. XX ст. зазначали, що «пришельці», тобто вихідці з України та Білорусії, займали найбільш вигідні посади в Росії: від ієрархів до управління консисторій, які ними були влаштовані, від вихователів царської родини до настоятелів монастирів, ректорів, префектів та учителів ними спроектованих шкіл, кабінетних та друкарських вчених, діловодів, дяків та секретарів. Вони реформували богословське вчення, виправили священні та богослужбові тексти, налагоджували друкарство, організовували церковну адміністрацію, вносили зміни до форми та змісту тогочасної церковної проповіді, до храмового й домашнього співу, до зовнішності архієрейських будинків та образу їхнього життя; екіпажів та упряжі, одягу служителів, наприклад, півчих, різновидів та складу шкіл, предметів та способів викладання, складу бібліотек, правопису, вимови усної мови і під час читання, суспільних ігор та видовищ росіян. Тут необхідно додати діяльність українців як приходських, придворних, військових та закордонних священників, місіонерів, законоучителів світських шкіл, учителів, екзаменаторів, перекладачів, іконописців та граверів [1, с. III].

Дійсно, більшість церковних ієрархів у першій пол. XVIII ст. у Росії були вихідцями з України. Більша частина російських навчальних закладів, як духовних, так і світських,

були або засновані, або утверджені вихідцями з України. На поч. XVIII ст. Московську слов'яно-греко-латинську академію українці реформували за зразком Києво-Могилянської академії та забезпечили викладачами з України.

Особливо гостра нестача відчувалася у професійних медиках, насамперед, для лікування поранених та хворих у війську, на флоті, особливо під час численних та нескінченних війн, які постійно вела Росія. Відомо про великий внесок українців у розвиток медицини XVIII ст.

Питання навчання студентів із України медицині у XVIII ст. та роль українських медиків знайшли висвітлення у ряді праць вчених [2]. Проте окремої статті, в якій би досліджувалося навчання медицині студентів з Чернігівського колегіуму у цей час, умови, у тому числі пільги, які при цьому їм надавалися, до сих пір немає. Тому публікація на цю тему, зокрема архівних документів, є актуальною на сьогоднішній день.

Для підготовки лікарів при Московському та Петербурзькому генеральних сухопутних шпиталях, а також Петербурзькому, Кронштадському морських адміралтейських шпиталях, були створені шпитальні школи. У кінці XVIII ст. вони були реорганізовані у Медико-хірургічні академії. Треба зазначити, що в Україні при Єлизаветградському генеральному шпиталі була заснована у 1788 р. Єлизаветградська медична школа.

Викладали у них медичні дисципліни, як правило, іноземці латиною, яка вважалася універсальною європейською мовою науки, освіти і культури. В українських навчальних закладах, створених за зразком європейських колегіумів, теж основна увага приділялася вивченню латинської мови. Освоєння класичної латини відбувалося на основі ретельного студіювання текстів античних та християнських авторів, спеціально відібраних і пристосованих для шкільної практики. Тому випускників Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів, які добре знали латину, почали активно запрошувати до Росії для навчання у шпитальних школах з метою підготовки лікарів.

У 1754 р. Синод на прохання директора Медичної колегії П. 3. Кондоїді дав наказ Київському, Чернігівському, Білгородському та Переяславському архієреям, Московській слов'яно-греко-латинській академії, щоб вихованців цих навчальних закладів, які бажають навчатися медицині, безперешкодно відпускали до медичних шкіл [3]. У цей час в Україну за власною ініціативою приїхав професор та дивізійний доктор Іван Андрійович Полетика з метою набору учнів для шпитальних шкіл із українських навчальних закладів. Він народився 1722 р. у сотенному містечку Ромни Лубенського полку (нині м. Ромни, районний центр Сумської області), походив з родини козацької старшини. Іван Полетика здобув освіту у Києво-Могилянській академії, навчався у Німеччині, у Кільській медичній академії, потім на медичному факультеті Лейденського університету (Нідерланди). Тут він перший із вихованців Києво-Могилянської академії захистив докторську дисертацію. Івана Полетика обрано

професором Кільської медичної академії. Після повернення до Петербурга він підтвердив звання доктора та професора, очолив Санкт-Петербурзький генеральний шпиталь. Приїзд його в Україну з метою набору студентів для навчання медицині, відомий його виступ у стінах Києво-Могилянської академії, на який відгукнулося 55 студентів, хоча перед ним ставилося завдання про набір 30 студентів, фактично поклав початок організованому навчанню української молоді лікарській справі в межах Російської держави. Документ, що зберігається в Державному архіві Чернігівської області і подається нижче, свідчить, що Іван Полетика також відвідав і Чернігів [4, арк. 131]. Поки що невідомо, скільки бажаючих із Чернігівського колегіуму відгукнулися на заклик Івана Полетики, проте доведено, що поряд із Київською академією Чернігівський колегіум постачав значну кількість студентів для медичних закладів Росії. Починаючи з другої половини XVIII ст., після наказів Синоду, Медичної колегії про відправлення студентів «знающих по латини и въ состоянии добропорядочномъ, которые б не меньше 14 и не старше 20 лет были» [5, с. 29], із Чернігівського колегіуму також регулярно відсилалися для навчання медицині студенти різних станів.

У 1770 р. був виданий наказ: «В рассуждении, что ныне при Московском генеральном госпитале находится ученических вакансий двадцать одна (большое число учеников из госпиталя было откомандировано на борьбу с чумой – Палкин Б.Н.) приказами в Киев к доктору Митрофанову и к городовым лекарям в Переяславе Францу Вольфу, в Чернигов Узнанскому послать указы, чтобы они... постарались приглашать студентов, желающих определяться к обучению медико-хирургии» [5, с. 29].

У 1770 році до Московського шпиталю вступили вихованці Чернігівського колегіуму П. Малахов, Г. Мокринець, у 1772 р. – Я. Стефанович-Донцов, М. Стефанович та інші. У 1774 р. до медичної школи при Московському генеральному шпиталі було відправлено п'ять студентів: Я. Ёнька та І. Хотинського – синів священників, П. Горбатовського та М. Лотаковського – з козацького стану, П. Полторацького – із посполитих [6, арк. 1–4].

Навчання в шпитальних школах офіційно тривало 7 років, проте на практиці воно продовжувалося 4–5 років. Уже через 1–2 роки, за умови успішного навчання, студентам надавалося звання підлікаря, після закінчення школи – лікаря. За тривалу службу лікар міг отримати звання штаб-лікаря. Згідно наказу 1728 р. штаб-лікар отримував офіцерське звання капітана-поручика, лікар – підпоручика. У шпитальних школах вивчали анатомію, патологію, фармакологію, хірургію, внутрішні хвороби, навчалися готувати ліки. Уже з перших років навчання студенти займалися клінічною практикою, працюючи у шпиталях.

Усього ж серед вихованців Чернігівського колегіуму близько двадцяти відомих медиків XVIII ст. П.А. Загорський (1764–1846 рр.) – академік, засновник першої анатомічної школи в Росії, автор понад ста наукових праць, рефератів, рецензій, довгий час очолював кафедру анато-

мії, фізіології у Медико-хірургічній академії. Автор підручника з анатомії. На честь наукових заслуг академіка була відлита золота медаль і заснована премія його імені за кращі роботи з анатомії. У святкуванні 50-річного ювілею наукової, педагогічної і громадської діяльності П.А. Загорського взяло участь багато видатних діячів науки і культури, зокрема О. Пушкін та І. Крилов.

Його учнем й послідовником був І. Буяльський (небіж у других П.А. Загорського) (1789–1866 рр.) – вихованець Чернігівської семінарії, якому П. Загорський передав кафедру, анатомічний музей, написаний ним навчальний посібник. Він став видатним хірургом, набув світової слави завдяки своїм науковим працям, насамперед, «Анатомо-хірургічним таблицям», які були перекладені на багато мов світу. І. Буяльський намагався врятувати смертельно пораненого на дуелі О. Пушкіна.

«Патріарх лікарів російських», почесний член Академії наук Й. Каменецький (1750–1823 рр.) написав першу частину підручника з медицини для духовних семінарій (другу частину написав Я. Сапойлович), який перевидавався дев'ять разів, був перекладений на грузинську та вірменську мови. Й. Каменецький першим серед українських та російських лікарів був призначений на посаду лейб-медика (придворного лікаря). До нього цю посаду обіймали виключно іноземні спеціалісти.

Ю.Т. Білопольський (1752–1799 (?) рр.) був головним лікарем в армії видатного полководця О. Суворова, один із засновників військово-санітарної медицини. С. Успенський (1766–1838 рр.) – автор декількох наукових праць, був широко знаний у Москві як видатний хірург. П. Малахов (1753–1807 рр.) – губернський лікар в Чернігові, разом з О. Шафонським брав участь у складанні першого медико-топографічного опису Чернігівської губернії (1797 р.). Г. Мокринець (1755–1804 рр.) – провідний хірург Московського шпиталю. Я. Сандул-Стурдза (1756–1810 рр.) займався дослідженням прокази в Криму. Я. Стефанович-Донцов (1752–1829 рр.), І. Стефанович-Донцов (1753–1833 рр.), П. Піддубик-Суцєвський (1756–1811 рр.) – автори наукових праць з різних питань медицини. І. Тишевський (1760–1830 рр.) – міський лікар у Полтаві, на свої кошти побудував лікарню, разом з П. Піддубником-Суцєвським (1756–1811 рр.) написав працю «План постановления малороссийской черниговской семинарии студентов первым основаниям врачебной науки» (1802 р.). П. Шарой (1751–1832 рр.) керував Єлисаветградською медико-хірургічною школою – першим медичним навчальним закладом в Україні [7, с. 139], очолював її упродовж 10 років аж до закриття. Школа підготувала понад 250 лікарів і підлікарів.

У 70-ті роки XVIII ст. у Московському університеті на медичному факультеті навчалися вихованці Чернігівського колегіуму Ф. Політковський і Ф. Куріка. Ф. Політковський (1753–1809 рр.) – доктор медицини, захистив дисертацію в Лейденському університеті, професор Московського університету, представник епохи раннього Просвітництва, видатний клініцист XVIII ст. На власні кошти утримував

стипендіатів в університетах, сприяв виданню наукових журналів. Власним коштом він разом з П. Сохацьким відкрив лікарню, зробив спробу організувати народні училища на громадські кошти [7, с. 103]. Створив при Московському університеті природничо-історичний музей, який за відгуками сучасників був найкращим в Європі. Ф. Куріка (1755–1785 рр.) закінчив із золотою медаллю медичний факультет Московського університету. Разом з Ф. Політковським був направлений у Нідерланди, захистив докторську дисертацію в Лейденському університеті, продовжив освіту у Франції. Викладав у Московському університеті латиною мінералогію, зоологію, ботаніку, хімію [7, с. 76].

Нижче оприлюднюються два накази Синоду від 14 березня 1754 р. та від 6 липня 1761 р. єпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Іраклію Комаровському, в яких зазначені умови та пільги студентам, що побажають навчатися у шпитальних школах Петербурга, Москви та Кронштадта [3; 4]. У них йшла мова про те, що студентам із навчальних закладів Києва, Харкова, Чернігова та Переяслава для навчання медицині та фармації буде надаватися не лише платня, але й офіцерські ранги. Платня визначалася у розмірі 2 крб. на місяць, а також надавалося безкоштовне житло, дрова, свічки, харчі та одна прислуга декільком студентам. Після успішного навчання та отримання звання підлікаря такі студенти могли отримувати 5–7 крб. на місяць. У разі, коли підлікарі будуть направлені на роботу в армію та інші місця, то вони отримуватимуть платню 10 крб. на місяць, лікарі, в залежності «по совокупленном искуству» – від 10 до 25 крб. на місяць, при цьому їм надаватимуться «определенные при тех местах разные довольствия» та вони будуть перебувати в оберофіцерському ранзі підпоручика. До речі, у 60-ті роки XVIII ст. префекту Чернігівського колегіуму платили 30 крб. на рік, у 1780 р. він отримував вже 50 крб. на рік, вчителі – від 35 до 40 крб на рік [8, с. 828]. Їх також забезпечували харчами, свічками, дровами. Кілограм борошна тоді коштував від 0,5 коп., курка – 1 коп., кілограм коров'ячого масла – 4 коп., качки, індички коштували по 5 коп.

Також тим лікарям, які матимуть можливість бути при дворі Її Імператорської Величності гофхірургами (допомагали придворним лейбмедикам, лікували придворних та прислугу – О. Т.) чи при армії Її Імператорської Величності у шпиталях або інших місцях штаб чи головними лікарями, обіцялися ще більша платня та різні пільги.

Студентам, які навчалися при аптеках фармації, обіцяли 4 крб. на місяць, а також житло, дрова, свічки, прислугу. Аптекарем же підмайстрам, в залежності від успіхів у навчанні, платня встановлювалась від 10 до 15 крб. Аптекарі отримували від 300 до 600 крб. на рік та інше «довольствие». У наказі від 14 березня 1754 р. зазначалося, що навчання проводиться і буде проводитися загальною для всіх вчених людей латинською мовою і платня та пільги студентам будуть залежати від успіхів у навчанні та поведінці. Студентів, які бажали навчатися медицині чи фармації, наказано відпускати на навчання без зволікань. Їм необхідно було мати атестат від навчального закладу про те, що

вони пройшли курс граматичних класів, риторики «и хотя несколько философии», а також паспорт. Для того, щоб ще більше заохотити до навчання малозабезпечених студентів медицині та фармації, проїзд на навчання здійснювався казенним коштом, і на це виділялося 10 крб. на чоловіка.

Документи друкуються мовою оригіналу на підставі правил передачі кирилических текстів XVI–XVIII ст. популярним методом із збереженням усіх фонетичних, лексичних та стилістичних особливостей оригіналу. Нерозібрані слова позначені трьома крапками.

«Указ Ея Императорского Величества и Святейшего Правительствующаго Синода епископу Ираклию.

Медицинская канцелярия доношением о в медикохирургии и формации воспитав в тех искусствах произвест в лекари и аптекаре в учрежденных семинариях в Киеве, Харкове, Чернигове и в Переяславе из малороссийских людей имеет-ся самоохотно к наукам прилежавшия притерпевая при том крайнюю в содержании своем нужду которыя ежели похотят участие принять определеніем вказанные гошпитали и аптеки для обучения медикохирургической и формации ...не токмо жалование, но и ...во офицерские ранги состоять имеют ибо определяемы для обучения медикохирургии вказанных гошпиталях в Санкт-Петербургских и Кронштатского не токмо что от них ничто не требуется и учителя все содержатся на казенном коште, но еще оным ученикам для содержания их жалования приизводится по 2 рубли на месяц и сверх того свободная квартира дрова свечи и доволная пища дается им от гошпиталя и несколькими для услужения определяется слуга, а в московской гошпитали жалование по статьям бывает разное, а протчие вышепоказанное довольствие равномерно получают имеет в силу генерального в шпиталях регламента. Когда же они прилежанием своим стойко совокупают искусство что по усмотрению в содержащихся по третям года экзаминах оказывают себя достойными ко определению подлекарями то тем чинам производимы бывают безобидно и жалование при тех гошпиталях бывает им определяемое смотря по успехам их по пяти и по семи рублев на месяц и при том квартиру дрова свечи пищу услужение получают против учеников еще лутшее, когда же тем подлекарским чинам по определению при армии и в другие места явятся достойны то по десяти рублев на месяц определяется им жалования и уже вышеписанных довольствей кроме квартиры не получают, когда же удостоится быть лекарем то смотря по совокупленном искуству определяются в положенном месте с жалованием по десяти по пятнадцати по двадцати и по двадцати по пяти рублей на месяц, и при том получает определенные при тех местах разные довольствия и состоят в оберофицерском подпорутчиском ранге, а которые удостоится быть при дворе Ея Императорского величества гофхирургами или при армии Ея Императорского величества в гошпиталях и в других местах штаб и главными лекарями те и более того жалования и разные довольствие получают, а в казенные Ея Императорского величества аптеках обучающимся фармации ученикам без всякой платы жалование производится по четыре рубли на месяц и при том

дается свободная квартира дрова свечи и услужение, когда же совокуплением искусства удостоятся быть гезелями сиречь аптекарскими подмастерьями жалование им определяется по смотря успехам к искусству по десяти по двенадцати и по пятнадцати рублей на месяц и при том равномерно получают свободную квартиру дрова свечи и услужение от тех же аптек когда же удостоятся быть аптекарями жалование определяется по триста, по четыреста и до шестисот рублей в год; при том все вышеописанные довольствия и другие по разности мест положенія получают, учение какъ лекарско-го так и аптекарского искусств в гошпиталиях и во аптеках дается и даваться будет на общем всех ученых людей языке латинском и медицинская канцелярия в произвожденіи в вышепоказанныя чины и во определении денежного жалования справедливое чинить рассмотрение единственно по оказуемым успехам и прилежанию к науке и по добропорядочному и достохвалному в житіи поведенію, отчего следует что произвожденіе их от них самих зависит и требовала чтоб в разсужденіи уповаемого плода и служб Ея Императорскаго величества и по зъ вышеозначенным малоросійским людям вышепоказанные семинарии об оном о всем публиковать указами, дабы желающія определением в службе Ея Императорскаго величества обучится медикохирургіи в казенных гошпиталиях а формации в казенных аптеках указанным жалованиям и протчими довольствиями, с тем чтоб впредь верно поданническую свою службу Ея Императорскому величеству продолжали при тех али бы Москву и явились во оной канцеляріи а в несбытность оной в медицинской конторе и объявили свое к тому определению желаніе приказным поряткам по сему по достоинству их и учиненным в тех семинариях успехам определены будут к которой тех двух наук больше склонности иметь сами покажут и в которой казенной гошпитали или аптеку сами пожелают и впредь по успехам в науке и допропорядочному и похвальному в житіи о веденію произведены удовольствованы будут безобидно и в непродолжительном времени, точію должны они будут объявлять при том от тамошних ректоров и префектов достоверные аттестаты, в том что они будучи при тех семинаріях выучились уже грамматики и ея частей реторики и хотя несколько филозофіи и при том бы отпуске их указной иметь пашпорт откуда надлежит, а без тех обстоятельств приняты не будут и по указу Ея Императорскаго величества Священный Правительствующий Синод приказали:

о таковом предприятии означеную канцелярію учреждения и дабы самохотно желающія из семинаріей студенты к вышеозначенному обученію надлежащим порядком в тое медицинскую канцелярію или оной в кантору отпусканы были без задержанія к Вашему Преосвященству и преосвященным киевскому, переяславскому и белгородскому архіереям такъ же в Московскую славеногреколатинскую академию послать указы и преосвященному Ираклию епископу Черниговскому и Новгородка Северскаго учинить о том по сему Ея Императорскаго величества указу что остальным указы посланы.

Марта 14 1754 года, получен 7 апреля 1754 года. Публикован в церкви Бориса и Глеба 17 апреля 1754 года» [3].

«Указ Ея Императорскаго величества Самодержавицы Всероссийскія из канцеляріи епископы Черниговской коллегіум Черниговской. Префекту иеромонаху Гавриилу; како указ Ея Императорскаго величества Самодержавицы Всероссийскія из Святейшаго Правительствующаго синода к Господину архипастырю нашему Преосвященному Ираклию епископу Черниговскому и Новгородка Северскаго прошлаго марта 14 сего 1754 года № 645: об отпуске самохотно желающих из семинарей студентов к означенному в том указе обученію надлежащим порядком в медицинскую канцелярію или оной в кантору без задержанія с надлежащим от тамошнего ректором и префектом с засвидетельствованіем чего они выучились достоверными аттестатами состоялся и Его Преосвященству сего апреля 7 дня 1754 года получен...и от для действительна по одному исполненія ... в школах коллегіум Черниговского и тех посылается; и коллегіум Черниговского префекту Иеромонаху Гавриилу в... желающих коллегіум Черниговского студентов без упущенія и малейшаго с изображеніих в томъ Указе обстоятельств чинить по оному Ея Императорскаго величества указу катедры Черниговской эклисиарх и ризничій Иеромонах Тимофей. Апреля 1754 года 30 дня. Катедральный писар Иеромонах Герман» [3, арк. 77].

«Указ Ея Императорскаго величества самодержицы Всероссийскія из Святейшаго Правительствующаго Синода преосвященному Ираклию епископу Черниговскому и Новгородка Северскаго. Святейшему Правительствующему Синоду в сообщенном Правительствующаго Сенату...объявлено: в прошлом 1759 19 сентября Правительствующему Сенату медицинская канцелярія объявила учиненное оное канцеляріей Святейшим Правительствующим Синодом о употребленіе и с Киевского из протчих тамошних семинаріей студентов ко обученію в медикохирургіи и фармаціи учреждению и при том представляла, что желающих к службе обучатся в том медикохирургіи и фармаціи вышеозначенных семинаріей студентов и обучившимся латинскаго языка семинаристам в рассужденіи их скудности на проезд производить по десяти рублей человеку не в зачет определяемого им жалования и того же числа по определению Правительствующаго Сената велено чинить о том по оному медицинской канцеляріи представленіе. Ныне же она канцелярія Правительствующаго Сената доношеніем требовала, чтоб профессора и дивизионнаго доктора Полетика для его нужд впустить в Малоросію на четыре месяца при чем же поручить и из находящихся там при епархиальных семинаріях студентов семинаристов охотно желающих ко обученіям в медикохирургию ныне человек хотя до тридцати или сколько явити точію понятных к науке и кой же семинаріев схоронными аттестатами уволены будут пристойным образом приглашая отправить в Москву и Санкт-Петербург на казенном коште к чему указом из Правительствующаго Сената 1755 года велено медицинской канцеляріи употребить на каждого человека до десяти рублей. Когда же оные придут распределить сих их здесь и в Москву по гошпитала-

лям на случившіся вакації, а когда за неимением оных на время и сверх комплекта с жалованием и порцією противу комплектных и с тех же мест же куда оным производится, а именно при сухопутном из главного комисариата на адмиралтейских гофшпитальных же адмиралтейства, доктору Полетике за тот труд на показанное время сколько в отпуску он пробудет определяемое жалование и с комисариата произвести без вычета и Правительствующим Сенатом определено: означенного Полетика для порученного ему в той канцелярии в Киев из архіерейских семинаріев студентов желающих ко обучению в медикохирургію до тридцати человек и более достойных выбрав отправить и при том для его собственных нужд в Малоросію проезд ему позволить, а чтоб он больше четырех месяцев при всем том не продолжился, в том обязать его ... и на то время жалование ему по представлению медицинской канцелярии произвести и тем студентам по вступлении их к медицинским наукам, хотя они сверх вакацій будут но против протчих жалование производить адмиралтейских гофшпиталей в адмиралтейской коллегіи, а сухопутные главного комисариата от правления им чинить на казенном коште давая по два человека по одной ямской подводе и на оные подводы прогонные деньги употребить так, как по указу Правительствующаго Сената 1755 года велено до 10 рублей на каждого человека на счет статьи кантору, з белгородской или киевской губернии канцелярей, о чем куда надлежит указы Сената посланы. Указы Синода Ираклию, Арсенію митрополиту Киевскому, епископам Гervasію Переяславскому, Иоасафу Белогородскому 6 июля 1761 года» [4].

«Рапорт о получении указа

... что мною в прибытии вышеозначенного профессора и дивизионного доктора Полетика в Чернигов за объявлением в Коллегіуме моем Черниговском вышепрописанного указа, если кто из находящихся в оном коллегіуме моем студентов ко обучению в медикохирургіи и формации ехать в Москву и в Санкт-Петербург пожелает, в отпуску от них по надлежащем (?) и в чем по силе прежде присланных из Святейшаго Правительствующаго Синода по тем вышеписанных указов...учинено будет 16 августа 1761 года» [4, арк. 130–131].

ДЖЕРЕЛА

1. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Издание книжного магазина М.Г. Голубева, 1914. Т. 1. 878 с.
2. Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии. О посылке черниговских семинаристов в медицинскую науку. *Черниговские епархиальные известия. (Часть неофици.)*. 1901. № 15, с. 533–538.; Палкин Б.Н. Русские госпитальные школы XVIII века и их воспитанники. Москва : Медгиз, 1954. 271 с.; Бородий М.К. Данило Самойлович Самойлович. Київ : Наукова думка, 1987. 152 с.; Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX ст. Бібліографічний словник. Вип. 1. Київ : МОЗ України. Державна наукова медична бібліотека, 1997. 240 с.; Чернігівський колегіум / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». [авт. кол. : Ольга Травкіна (кер. та ін.)]. Чернігів : Видавництво Лозовий В.М., 2012. 237 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 722, арк. 73–77.
4. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 810, арк. 128–131.
5. Палкин Б.Н. Русские госпитальные школы XVIII века и их воспитанники. М. : Медгиз, 1959. 272 с.
6. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1065, арк. 4.
7. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша

половина XIX ст. Бібліографічний словник. Вип. 1. / авт.-упоряд. С. М. Булах [та ін.]; фак. ред. і наук. консультант С.М. Старченко. К. : 1997. 239 с.

8. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. *Черниговские епархиальные известия. (Часть неофици.)*. 1903. № 23, с. 814–831.

Travkina O.I. To the education of medicine of students of Chernihiv Collegium in the second half of the 18th century

The article deals with the teaching of medicine of the students of Chernihiv Collegium in the second half of the eighteenth century and the conditions, including the privileges that were provided to them. Two orders of the Synod of the State Archives of Chernihiv region in the middle of the eighteenth century about the invitation of studying medicine and pharmacy of Ukrainian students, which spelled out the means of encouragement for the purpose of enrollment in hospital schools were published. It has been shown that acute shortages were felt in the professional medical staff for the treatment of the wounded and sick soldiers, afloat, especially during the numerous and endless wars that had been constantly waged by Russia. The reasons of studying Latin in medical institutions are revealed. It is emphasized that students were invited, most often, from Ukrainian Collegium, because they had a good command of Latin, which was taught in those educational institutions. They were originally from the families of priests, Cossacks, townspeople, and Commonwealths. They were provided with pay, food, servants and paid for travel. Pupils were required to have a certificate of study and the passport. Arrival to Ukraine is initiated on the initiative of Professor and Divisional Doctor Ivan Poletyka for the purpose of recruiting students for hospitals from Ukrainian educational institutions. It is noted about his visit to Chernihiv Collegium. The problem of training professional physicians in connection with the plague epidemic in the early 1770s was shown. It is proved that, together with Kyiv Academy, Chernihiv Collegium provided a large number of students for medical institutions in Russia. It is shown that among the students of Chernihiv Collegium there were about twenty well-known physicians of the eighteenth century. The contribution of the graduates of Chernihiv Collegium of the development of medicine in the eighteenth century is revealed.

Key words: students, medicine, pharmacy, training, Latin, Chernihiv Collegium, hospital schools.

REFERENCES

1. Kharlampovych, K.V. (1914). *Malorossiiskoe vliyanie na velikorusskuiu tserkovnuiu zhizn [Little Russian influence on the Great Russian church life]*. (Vol. I.) Kazan: Izdanie knyzhnogo magazina M.H. Golubeva. [in Russian].
2. Dobrovolskii, P.K. (1901). K Istorii Chernygovskoi dukhovnoi seminarii. O posylke cherny2. govskikh seminaristov v meditsynskuiu nauku. [To the history of the Chernihiv Theological Seminary. About sending Chernihiv seminarians to medical science]. *Chernigovskii eparhialnye izvestiia. (Chast neofits.) – Chernihiv diocesan news. (Part of the unofficial.)*, 15. pp. 533–538. [in Russian].
3. Palkin, B.N. (1954). *Russkiye gositalnyye shkoly 18 veka I ih vospitaniki. [Russian hospital schools of the XVIII century and their pupils]*. Moscow: Medgiz. [in Russian].
4. Borodii, M.K. (1987). *Danylo Samoilovich Samoilovich. [Danilo Samiylovich Samoilovich]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Travkina, O.I. (Ed.) (2012). *Chernihivskiy collehium. [Chernihiv Collegium]*. Nats. arkhiv.-ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavnii». Chernihiv: Vydavnistvo Lozoviy V.M. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 679, op. 1, spr. 722, pp. 73–77.
7. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 810, pp. 128–131.
8. Palkin, B.N. (1954). *Russkiye gositalnyye shkoly XVIII veka i ikh vospitaniki. [Russian hospital schools of the XVIII century and their pupils]*. Moscow: Medgiz. [in Russian].
9. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 1065.
10. Medytsyna v Ukraini. Vydanni likari. Kinets XVII – persha polovyna XVIII st. *Bibliografichnyi slovnok. [Medicine in Ukraine. Outstanding doctors. The end of the 18th - the first half of the 19th century. Bibliographic Dictionary]*. (Issue.1). Kyiv: MOZ Ukrainy, Derzhavna naukova medychna biblioteka. [in Ukrainian].
11. Blahoveshchenskii, M. (1903). *Izvlechenie iz materialov po istorii Chernigovskoi seminarii. [Extract from materials on the history of the Chernigov seminary]*. *Chernigovskii eparhialnye izvestiia. (Chast neofits.) – Chernihiv diocesan news. (Part of the unofficial.)* 23, pp. 814–831.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 929.5:321.01(477.5)«17/18»

С.А. Токарєв

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКА РОДИНА КОСТЕНЕЦЬКИХ У ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ ДО СЕРЕДОВИЩА РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

У статті розглядається процес нобілітації та інтеграції до середовища російського дворянства представників козацько-старшинської родини Костенецьких наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Проаналізовані правові підстави набуття ними дворянських прав та висвітлено життєвий шлях найвідоміших представників родини XIX ст.

Встановлено, що у зв'язку з судовою реформою гетьмана К. Розумовського представники родини Костенецьких увійшли до складу шляхетства новостворених Ніжинського і Батуринського повітів. Після ліквідації Української козацької держави вони були включені до родовідних книг дворянства Новгород-Сіверського намісництва і посідали чільне місце у складі дворянства Конотопського повіту. У першій половині XIX ст. більшість представників роду Костенецьких зуміли довести перед Герольдією свої права на дворянство, а відтак були включені до складу Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії.

Ключові слова: родина Костенецьких, козацька старшина, російське дворянство, нобілітація, дворянські депутатські комісії, Герольдія.

Ліквідація Української козацької держави та включення її території до складу Російської імперії спричинили інтеграцію місцевої соціально-політичної еліти, репрезентованої в основному козацькою старшиною, до середовища російського дворянства. Відтак життєві стратегії представників козацько-старшинської спільноти у цей час полягали насамперед у нобілітації і продовженні військової та цивільної служби в інституціях Російської імперії. Д. Міллер [17] та З. Когут [12] у своїх дослідженнях подали загальну характеристику процесу нобілітації козацької старшини, проте у новітній українській історіографії бракує студій, в яких розглядаються механізми та правові підстави процесу набуття нею дворянських прав та подальша доля нащадків відомих старшинських родин.

У цьому контексті значний інтерес становить інтеграція до середовища російського дворянства представників відомої козацько-старшинської родини Костенецьких, декілька поколінь якої входили до складу ніжинської полкової, конотопської сотенної старшини, бунчукового, військового та значкового товариства. Походження, персональний склад, громадсько-політична діяльність та майнове становище цієї непересічної родини знайшли відображення у працях О. Лазаревського [15], В. Модзалевського [18], В. Кривошеї [14]. Але процес нобілітації роду та подальша доля його представників залишаються малодослідженою сторінкою регіональної історіографії Північного Лівобережжя.

Важливою віхою у процесі набуття козацькою старшиною шляхетської гідності стала судова реформа 1763 р., унаслідок якої були утворені станові шляхетські земські та підкоморські суди. Зокрема, на території Ніжинського полку було утворено Ніжинський, Батуринський і Глухівський судові повіти. У контексті становлення та консолідації шляхетського стану важливе значення мала

реалізація указу імператриці Катерини II від 14 грудня 1766 р., на підставі якого була запроваджена посада повітового предводителя дворянства. Одразу ж після цього у 1767 р. стартувала кампанія по виборах депутатів до Комісії по розробці проекту нового Уложення [20, с. 95–96; 21, с. 81]. Участь у виборах депутата від шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів узяв військовий товариш Олексій Федорович Костенецький. Разом з іншими представниками місцевого шляхетства він підтримував проект наказу, котрий передбачав відновлення гетьманства, за що зазнав переслідування з боку російського уряду [16, с. 177, 185, 195–196].

31 січня 1772 р. предводитель дворянства Ніжинського повіту Г. Левицький надіслав ордер до сотенних канцелярій Ніжинського полку з наказом про збирання відомостей щодо наявних представників шляхетства, а саме діючих та абшитованих бунчукових, військових і значкових товаришів, відставних полкових і сотенних старшин, військових канцеляристів. До цього ордеру додавалась форма з графами, в які слід було вписати наступні відомості: ім'я і чин дворянина, кількість підданих і володіння в різних населених пунктах, походження, рік вступу на службу і дані щодо її проходження, місце постійного проживання, сімейний стан і склад родини. Зокрема, у складі шляхетства Конотопської сотні Ніжинського полку на той час згадувалися абшитований бунчуковий товариш Федір Григорович та його син, військовий товариш Олексій Федорович Костенецький [1, арк. 2 – 10 зв., 75 зв. – 76].

На початку 1780-х рр. у зв'язку з остаточною ліквідацією Української козацької держави та запровадженням намісництва постало питання про формування місцевих органів влади та організацію управління на місцях. 26 жовтня 1781 р. генерал-губернатор Лівобережної України П. Рум'янцеv видав рескрипт про проведення виборів до верхніх і нижніх земських судів, запровадження яких поклало початок юридичному виокремленню та оформленню привілейованої верстви. Один з пунктів рескрипту передбачав можливість нобілітації козацької старшини на підставі проведення процедури розгляду доказів її шляхетного походження. Постанова про запровадження губерній 1782 р. санкціонувала обрання до органів місцевого самоврядування осіб, які мали дворянські права [17, с. 31–33].

На підставі цих указів у 1782 р. були сформовані шляхетські органи влади в повітах Новгород-Сіверського намісництва. Того ж таки 1782 р. були укладені перші списки дворян Новгород-Сіверського намісництва. Зокрема, до списків дворян Конотопського повіту були включені військовий товариш Олексій Федорович, військові канцеляристи Петро Федорович, Федот Федорович і Яків Федорович, колезький канцелярист Йосип Мойсейович, канцелярист верхнього земського суду Новгород-Сіверського намісництва Семен Мойсейович та авскулант (радник) Генерального військового суду Мойсей Йосипович Костенецькі [2, арк. 10]. У списках дворян Конотопсько-

го повіту Новгород-Сіверського намісництва, укладених наступного року, згадувалися відставний бунчуковий товариш Григорій Іванович, діючий військовий товариш Олексій Федорович та сини конотопського сотника, колезькі канцеляристи Федот Федорович, Петро Федорович і Яків Федорович Костенецькі [10, арк. 95 зв. – 98].

На підставі указу імператриці Катерини II, котрий пізніше ліг в основу Жалуваної грамоти дворянству, дворянські депутатські зібрання отримували повноваження щодо розгляду доказів шляхетського походження та нобілітації вихідців з козацької старшини. Відповідні повноваження перебирали на себе губернські предводителі дворянства та 3–4 делегати з представників місцевого дворянства [12, с. 209–210]. Зокрема, у 1784 р. до Новгород-Сіверської дворянської депутатської комісії по розгляду доказів шляхетського походження депутатом від Конотопського повіту був обраний бунчуковий товариш Олексій Федорович Костенецький [3, арк. 77].

Природно, що переважна більшість представників родини Костенецьких скористалася правом на нобілітацію та інтеграцію до середовища російського дворянства. Зокрема, син значкового товариша прапорщик Іван Павлович Костенецький подав до Новгород-Сіверської дворянської депутатської комісії родовідний розпис, з якого випливало, що його прапрадід Назарій мав чин значного військового товариша, прадід Матвій згадувався як «значний міщанин конотопський», дід Степан мав чин значкового товариша Ніжинського полку і посідав уряд ніжинського полкового осавула, а батько Павло також входив до складу значкового товариства. На підставі цього документа 20 червня 1786 р. комісія визнала І. Костенецького дворянином. Того ж таки дня чиновники комісії визнали дворянами наступних представників роду: бунчукового товариша Григорія Івановича, дружину полкового осавула Йоасафа Івановича Марфу, бунчукового товариша Олексія Федоровича, полкового хорунжого Федота Федоровича, канцеляриста Якова Федоровича, дружину померлого значкового товариша Павла Степановича Марію, канцеляристів Петра Федоровича, Йосипа Матвійовича, Семена Мойсейовича, Дмитра Мойсейовича і Мойсея Йосиповича. Підставою для їх нобілітації слугували універсал К. Розумовського і абшит Малоросійської колегії, з яких випливало, що батько одного з претендентів Іван Костенецький мав чини військового і бунчукового товариша; патент Малоросійської колегії за підписом П. Рум'янцева про те, що претендент Олексій Костенецький перебував на військовій службі в чині військового і бунчукового товариша [5, арк. 159 зв., 458, 459]. Усі зазначені представники родини були внесені до 1-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [11, арк. 40–41 зв.]. Вони займали помітне місце у складі дворянської спільноти Конотопського повіту, і жоден з них не був обкладений подушним податком [4, арк. 3–3 зв.].

Надалі представники родини Костенецьких перебува-

ли на військовій та цивільній службі та володіли маєтностями у Конотопському повіті Чернігівської губернії [18, с. 501–512]. Серед них помітний внесок у військовій історії Російської імперії належав сину бунчукового товариша Василю Григоровичу Костенецькому. Він народився у 1766 р., замолоду вступив на військову службу і в 1786 р. закінчив Артилерійський та інженерний кадетський корпус. В. Костенецький брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., а в 1805 р. усявився у битві з наполеонівською армією під Аустерліцем. У 1808 р. він отримав звання генерал-майора, а під час Вітчизняної війни 1812 р. командував артилерією 6-го піхотного корпусу. В. Костенецький проявив себе у битвах під Бородіно, Тарутіно і брав участь у закордонному поході російської армії. За виявлену військову доблесть він був відзначений численними військовими нагородами, у 1826 р. отримав звання генерал-лейтенанта і помер у 1831 р. під час епідемії холери [13, с. 407–414; 18, с. 501; 19, с. 74–76].

Інший помітний представник роду Яків Іванович Костенецький народився у 1811 р., закінчив Полтавську гімназію і вступив на юридичний факультет Московського університету. Проте у 1831 р. він разом з декількома студентами університету на чолі з М. Сунгуровим організували таємний гурток – так зване «Сунгурівське таємне товариство». Метою цього товариства була підготовка повстання, вбивство царя, повалення самодержавства і запровадження конституції. Проте незабаром гурток був викритий, а його учасники заарештовані. Я. Костенецький був позбавлений дворянства і засланий рядовим на Кавказ. Він відзначився під час військових дій, отримав звання прапорщика і у 1842 р. вийшов у відставку. Згодом він повернувся до свого маєтку у Конотопському повіті, обирався почесним мировим суддею, а також займався літературною діяльністю. До його найвідоміших творів, надрукованих у журналах «Русский архив», «Русская старина» та «Исторический вестник», належали «Спогади з мого студентського життя», «Аварська експедиція 1837 р.», «Записки про Аварську експедицію», «Розповіді про імператора Миколу I», «Василь Григорович Костенецький. 1780–1831», «Спогади про Лермонтова» [18, с. 505–506].

20 березня 1835 р. вийшов указ Миколи I, на підставі якого права на спадкове дворянство підтверджувалися для представників генеральної, полкової старшини, сотників, бунчукових та військових товаришів. Їхні нащадки, котрі не в змозі були надати необхідні докази, виключалися з дворянського стану [17, с. 132]. Відтак представники родини Костенецьких змушені були підтверджувати перед чиновниками Герольдії свої права на дворянство.

У 1839 р. онук значкового товариша Павла Степановича Костенецького Іван Іванович, котрий служив унтер-офіцером 8-го Оренбурзького лінійного батальйону, порушив перед Герольдією питання про визнання за ним дворянських прав, наданих його предкам у 1786 р. ухвалою Чернігівського дворянського депутатського зібрання. Проте чиновники Герольдії дійшли висновку, що

надані під час нобілітації документи не дозволяють з'ясувати походження значкового товариша Павла Степановича від його батька Степана Матвійовича, котрий посідав уряд полкового осавула. Також Герольдія не отримала документів на звання прапорщика, котрим володів батько претендента Іван Павлович. Відтак чиновники Герольдії, керуючись приміткою 3 до ст. 45 9 тому Зводу законів Російської імперії, скасували ухвалу Новгород-Сіверського дворянського депутатського зібрання від 20 червня 1786 р. про визнання за цією гілкою родини Костенецьких дворянських прав [5, арк. 159 зв. – 160 зв.].

28 жовтня 1834 р. Чернігівське дворянське депутатське зібрання ухвалило рішення визнати дворянами губерньського секретаря Олександра Івановича, колезького асесора Михайла Олексійовича, колезького секретаря Олександра Федотовича, капітана Федора Федотовича, Івана Йосиповича, поручика Андроніка Мойсейовича і губерньського секретаря Івана Васильовича Костенецьких разом з їх дітьми на підставі наданих ними метричних свідчень про народження і документів на володіння чинами.

Усі вони згодом порушили перед Герольдією питання про визнання їх дворянами. У якості доказів вони додатково надали наступні документи: формулярний список і атестат, які засвідчували, що Михайло Костенецький перебував на цивільній службі в обер-офіцерському чині, служив у земському війську сотенним начальником, був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня, а при виході у відставку у 1827 р. одержав чин колезького асесора; свідчення Чернігівського дворянського депутатського зібрання, з якого випливало, що Олександр Федотович Костенецький під час перебування на цивільній службі отримав чин колезького секретаря і був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня; указ про відставку і свідчення Конотопського земського суду про те, що Федір Федотович Костенецький перебував на військовій службі в обер-офіцерському званні, під час виходу у відставку йому було надане звання капітана, а надалі він продовжував цивільну службу; указ про надання Андроніку Мойсейовичу Костенецькому при виході у відставку з військової служби чину поручика. Законне народження вказаних претендентів було підтверджене свідченнями Чернігівської духовної консисторії. Відтак на підставі ст. 18, 19, 20, 31, 32 і доповнення до ст. 109 9 тому Зводу законів Російської імперії Герольдія визнала ухвалу Чернігівського дворянського депутатського зібрання від 28 жовтня 1834 р. і включила вказаних представників родини Костенецьких до Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [5, арк. 458–459 зв.].

У 1841 р. питання про визнання себе дворянами порушили перед Герольдією онуки полкового осавула Йоасафа Івановича Костенецького колезький секретар Василь Васильович та губерньський секретар Іван Васильович. У якості доказів вони представили родовідний розпис, патент на отримання чину, абшит Малоросійської колегії,

наданий Й. Костенецькому, та свідчення про їх законне народження, надане Чернігівською духовною консисторією. Чиновники Герольдії, розглянувши надані документи, дійшли висновку, що вони не містили беззаперечних доказів прямого походження претендентів від зазначених предків. Проте, з іншого боку, вони визнали, що патент і абшит Малоросійської колегії містять відомості про те, що Й. Костенецький перебував на військовій службі в чині військового товариша, а при виході у відставку отримав чин полкового осавула. Законне народження його сина Василя та онуків було підтверджене свідченням Чернігівської духовної консисторії. Відтак 10 листопада 1841 р. чиновники Герольдії на підставі ст. 20, 30, 32 і 973 Зводу законів видали постанову про внесення Василя Васильовича та Івана Васильовича Костенецьких до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [6, арк. 171–172 зв.].

26 листопада 1839 р. Чернігівське дворянське депутатське зібрання визнало дворянами сина капітана Федора Федотовича Костенецького Миколу та передало на розгляд Герольдії відповідні документи. Чиновники Герольдії відзначили, що Ф. Костенецький отримав особисте дворянство на підставі перебування на військовій службі в обер-офіцерському званні. Законне народження Миколи Федоровича засвідчила Чернігівська духовна консисторія. Відтак 23 грудня 1841 р. чиновники Герольдії підтвердили рішення Чернігівського дворянського депутатського зібрання про визнання дворянином М. Костенецького та розпорядились на підставі ст. 30 і 32 9 тому Зводу законів Російської імперії внести М. Костенецького до Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [7, арк. 12–12 зв.].

28 грудня 1842 р. Чернігівське дворянське депутатське зібрання визнало дворянами та внесло до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії сина військового товариша, губерньського секретаря Дмитра Мойсейовича та його племінників, Йосипа Йосиповича та Івана Йосиповича Костенецьких. Як доказ свого дворянського походження вони надали наступні документи: родовідний розпис, засвідчений Конотопським повітовим судом і предводителем дворянства; копію указу Сенату від 17 листопада 1811 р. про вступ у володіння нерухомим майном, котрим володів їх предок, конотопський сотник Г. Костенецький. Указані документи були розглянуті чиновниками Герольдії, котрі визнали, що на підставі ст. 45 9 тому Зводу законів вони не можуть слугувати беззаперечним доказом, оскільки не містили даних про спорідненість зазначених осіб. Крім того, свідчення Конотопського повітового суду не містило доказів володіння предківським спадковим майном батьком претендентів, військовим канцеляристом Йосипом Мойсейовичем Костенецьким. Відтак Герольдія, зважаючи на ці обставини, на підставі ст. 40 і 973 9 тому Зводу законів відхилила рішення Чернігівського дворянського депутатського зібрання про ви-

знання претендентів дворянами. Але, з іншого боку, чиновники Герольдії прийняли до уваги, що оскільки зазначений предок Мойсей Йосипович перебував на військовій службі в чині військового товариша, то він на підставі ст. 20 9 тому Зводу законів Російської імперії набув права дворянства. Законне народження його сина Дмитра засвідчила Чернігівська духовна консисторія. Тому Герольдія 29 квітня 1843 р. визнала, що губернський секретар Дмитро Костенецький разом з нащадками на підставі ст. 30, 32 і 973 9 тому Зводу законів може бути визнаний спадковим дворянином і бути внесеним до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії. Натомість нащадки Йосипа Мойсейовича Костенецького були позбавлені права на дворянство, оскільки він народився ще до отримання його батьком чину військового товариша [8, арк. 99–100 зв.].

Зрештою, в 1844 р. Герольдія провела розгляд справи щодо підтвердження права на дворянство онуків військового товариша Мойсея Йосиповича Костенецького Олександра Дмитровича, Олексія Дмитровича, Йосипа Йосиповича і Василя Йосиповича та онука сотника Федора Йосиповича Костенецького капітана Федора Федотовича. З наданих ними документів випливало, що батько Олександра та Олексія, губернський секретар Дмитро Мойсейович за заслуги свого батька має право на здобуття спадкового дворянства, а Федір Федотович, з огляду на перебування на військовій службі – на особисте. Чернігівська духовна консисторія підтвердила, що Олексій Дмитрович, Олександр Дмитрович і Федір Федотович Костенецькі народилися в законних шлюбах уже після здобуття чинів їхніми батьками. Відтак чиновники Герольдії 16 грудня 1844 р. ухвалили на підставі ст. 19, 40 і 1479 9 тому Зводу законів внести вказаних претендентів до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії. Натомість Герольдія відмовила Василю Йосиповичу Костенецькому у здобутті дворянства, оскільки було виявлено, що його батько народився до пожалування діду Мойсея Йосиповича чину військового товариша [9, арк. 531–532].

Отже, життєві стратегії представників родини Костенецьких на межі XVIII–XIX ст. були пов'язані насамперед із нобілітацією, інтеграцією до середовища російського дворянства та продовженням військової та цивільної служби у нових суспільно-політичних обставинах. Авторитет родини, досить високе становище її представників у суспільній ієрархії Української козацької держави та значні маєтності уможливили набуття ними дворянських прав наприкінці XVIII ст. Підтвердження дворянських прав за більшістю представників родини Костенецьких у першій половині XIX ст. стало можливим завдяки їх сумлінній службі, добропорядній репутації та наявності беззаперечних доказів шляхетної гідності.

ДЖЕРЕЛА

1. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 4, 216 арк.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 86, оп. 1, спр. 6, 84 арк.
3. ДАЧО, ф. 86, оп. 1, спр. 7, 452 арк.
4. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 23, 673 арк.
5. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 277, 512 арк.
6. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 293, 186 арк.
7. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 294, 338 арк.
8. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 305, 385 арк.
9. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 315, 532 арк.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 60378–60436, 363 арк.
11. ІР НБУВ, ф. І, спр. 60497, 665 арк.
12. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр. Київ : Основи, 1996. 299 с.
13. Костенецький Я.І. Василь Григорьевич Костенецький (1780–1831). Биографическая заметка. *Русская старина*. 1875. Т. XII. № 2. С. 407–414.
14. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ : Стило, 2010. 792 с.
15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Київ : Типография К.Н. Милевского, 1893. Т. 2. Полк Нежинский. 522 с.
16. Максимович Г.А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. Нежин : Типо-лит. «печатник» бывш. Меленевского, 1917. Ч. 1. Выборы и составление наказов. X; IX; 332 с.
17. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии: превращение казацкой старшины в дворянство (оттиск из журнала «Киевская старина»). Київ : Типография Императорского университета св. Владимира, 1897. 133 с.
18. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев : Типография тов-ва Г.Л. Фронцевича и К°, 1910. Т. 2. 720 с.
19. Морозова Г. Героїчний син Чернігівської землі (Нові факти до біографії генерал-лейтенанта В.Г. Костенецького). *Сіверянський літопис*. 2000. № 2. С. 74–76.
20. Пугач О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. Київ : Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008. Ч. I. 240 с.
21. Сурева Н.В. Повітові і губернські предводителі дворянства на півдні України (остання чверть XVIII ст.). *Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. VII. С. 80–87.

Tokarev S.A. Cossack petty officer's family Kostenets'ky in the process of integration with the environment of the Russian nobility

In the article the process of nobility and integration to the environment of the Russian nobility of representatives of petty cossack-officer family of Kostenets'ky in the end XVIII – first half of XIX of century is examined. Legal grounds of acquisition by them nobiliary rights is analysed and the course of life of the known representatives of family of XIX of century is reflected.

It is established that in connection with judicial reform of hetman K. Rozumov's'kyi the representatives of family of Kostenets'ky entered in the complement of noble of accrued Nizhyn and Baturyn of districts. After the liquidation of the Ukrainian Cossack state they were included in the genealogical books of the nobility of Novhorod-Sivers'ky Viceroyalty and occupied a prominent place in the composition of the nobility of Konotop district.

Individual members of the family Kostenets'ky played a prominent role in public and political life of the Russian Empire of the XIX century. In particular, general V. Kostenets'ky distinguished himself in the hostilities against the Ottoman Empire and Napoleonic France in the Patriotic war of 1812. Y. Kostenets'ky in his younger years was a member of an illegal secret society, after its exposure was on service in the army in the Caucasus, and after the return from exile was engaged in literary and social activities.

In the first half of the nineteenth century most members of the genus Kostenets'ky was able to prove before Gerasim their rights to the nobility, and was later included in the Genealogy book of the nobility of Chernihiv province. Until the revolutionary events of the early twentieth century. they were part of the socio-political elite of Chernihiv-Siver region.

Key words: family of Kostenets'ky, cossack petty officer, Russian nobility, nobility Deputy Commission, Herold.

REFERENCES

1. Viddil zabezpechenn'ia zberezenosti dokumentiv Derzhzhirhiv Chernihivs'koi oblasti v m. Nizhyni, f. 343, op. 1, spr. 4.

2. Derzhavnyi arhiv Chernihivs'ko i oblasti (dali – DACHO), f. 86, op. 1, spr. 6.
3. DACHO, f. 86, op. 1, spr. 7.
4. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 23.
5. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 277.
6. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 293.
7. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 294.
8. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 305.
9. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 315.
10. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy NAN Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho (dali – IR NBUV), f. I, spr. 60378–60436.
11. IR NBUV, f. I, spr. 60497.
12. Kohut, Z. (1996) *Rosiis'ky'i tsentralizm i ukrains'ka avtonomiia: Likvidatsiia Het'manshchyny 1760–1830 rr.* [Russian centralism and Ukrainian autonomy: the elimination of the Hetmanate 1760–1830]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
13. Kosteneckij, Ja.I. (1875). Vasilij Grigor'evich Kosteneckij (1780–1831). Biograficheskaja zametka [Vasily Kostenetskiy (1780–1831). Biographical note]. *Russkaja starina*. Vol. XII, 2, pp. 407–414. [in Russian].
14. Kry'vosheia, V.V. (2010) *Kozats'ka starshyna Het'manshchyny: Enciklopediia.* [Cossack petty officers of the Hetmanate: encyclopedia]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
15. Lazarevskij, A. (1893). *Opisanie Staroj Malorossii: Materialy po istorii zaselenija, zemlevladienija i upravlenija.* [Description of Old little Russia: Materials for the history of settlement, land tenure and management.]. (Vol. 2). Kyiv: Tipografija K.N. Milevskogo. [in Russian].
16. Maksimovich, G.A. (1917). *Vybory i nakazy v Malorossii v Zakonodatel'nuju Komissiju 1767 g.* [Elections and mandates in the Ukraine in the Legislative Commission of 1767 Part 1. Elections and drafting of instructions]. (Vol. 1.). Nezhin: Tipo-lit. «pechatnik» byvsh. Melenevskogo. [in Russian].
17. Miller, D. (1897). *Ocherki iz istorii i juridicheskogo byta Staroj Malorossii: prevrashhenie kazackoj starshiny v dvorjanstvo (ottisk iz zhurnala «Kievskaja starina»* [Essays on the history and legal life of the Old Ukraine: turning to the Cossack nobility (reprint from the journal «Kievan antiquity»)]. Kyiv: Tipografija Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. [in Russian].
18. Modzalevskij, V.L. (1910). *Malorossiiskij rodoslovnik [Little Russian genealogy].* (Vol. 2). Kyiv: Tipografija tov-va G.L. Fronckevicha i K^o. [in Russian].
19. Morozova, H. (2000). Heroichni syn Chernihivs'koi zemli (Novi fakty do biohrafii heneral-leitenanta V.H. Kostenets'koho) [Heroic son of Chernihiv land (New facts to the biography of the Lieutenant General H. Kostenetsky)]. *Siverians'kyi litopys – Siverian chronicle*, 2. pp. 74–76 [in Ukrainian].
20. Putro, O.I. (2008). *Get'man Kyrylo Rozumovs'kyi ta ioho doba (z istorii ukrains'koho derzhavotvorennia XVIII st.): Monohrafiia: v 2-h chastiah.* [Hetman Kyryl Rozumovskiy and his time (history of creation of the Ukrainian state in the XVIII century): Monograph: in 2 parts]. (Vol. 1.). Kyiv: Derzhavna akademiia kerivnyh kadrov kul'tury i mystetstv. [in Ukrainian].
21. Sureva, N.V. (1999). Povitovi i huberns'ki predvodyteli dvorianstva na pivdni Ukrainy (ostannia chvert' XVIII st.) [District and provincial leaders of the nobility in the South of Ukraine (the last quarter of the XVIII century)]. *Naukovi praci istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu – Scientific works of the faculty of history of Zaporizhzhya state University, issue VII*, pp. 80–87. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.15) «1784/1799»

Б.О. Галь

«НЕ БЕЗ КРАЙНЕЙ НУЖДЫ»: РОЗМІЩЕННЯ ГЛУХІВСЬКИХ УПРАВЛІНСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ПІСЛЯ ПОЖЕЖІ 1784 р.

У статті висвітлюються урядові заходи щодо забезпечення приміщеннями управлінських закладів повітового міста Глухова і Глухівського повіту від часу пожежі 7 серпня 1784 р. до кінця XVIII ст. Аналізується повнота фіксації наявних казенних і міських будівель у численних топографічних описах і відомостях, що їх складали місцеві чиновники на вимогу уряду.

Ключові слова: управлінський заклад, будівля, кімната, пожежа, генерал-губернатор.

Норми «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р. передбачали наявність в населених пунктах з тим чи іншим адміністративним статусом певної кількості приміщень, бажано в казенних і міських будівлях, для розміщення управлінських закладів. Через попередній статус адміністративного центру Малої Росії, резиденції спочатку гетьмана, а потім генерал-губернатора, одразу по відкритті Новгород-Сіверського намісництва (1782) Глухів був чи не найкраще забезпечений адміністративними будівлями, особливо як на повітове місто. Однак після пожежі 7 серпня 1784 р. численні співробітники глухівських повітових закладів опинились в типовій для Лівобережжя ситуації незабезпеченості належними умовами праці як через нестачу фінансування, так і через нерозпорядливість місцевих адміністраторів.

Адміністративна забудова лівобережних міст наприкінці XVIII ст. відносно мало досліджена. Принагідні згадки зустрічаються в роботах, присвячених реалізації губернської реформи, історії ранньомодерного Глухова та архітектури Лівобережної України другої половини XVIII ст. [23; 11; 21; 22; 3; 6]. Останнім часом вийшов ряд статей, спеціально присвячених історії подолання наслідків глухівської пожежі 7 серпня 1784 р. [10; 4; 2].

У даній розвідці на основі аналізу топографічних описів і ділових матеріалів зроблено спробу відтворити перебіг і внутрішню логіку процесу забезпечення приміщеннями управлінських закладів м. Глухова і Глухівського повіту від часу пожежі 7 серпня 1784 р. до кінця XVIII ст.

На початок 1780-х рр. у м. Глухові було декілька просторих адміністративних будівель, що вміщували як регіональні, так і сотенні управлінські заклади. Зокрема, опис 1779 р. зафіксував на території глухівської фортеці три казенні кам'яниці.

- триповерховий генерал-губернаторський будинок, в якому на нижньому поверсі розміщувались Малоросійський генеральний суд, Генеральна лічильна комісія, Канцелярія малоросійського скарбу, архів Малоросій-

ської колегії «и прочия нижняя присудственные места» (земський суд, комісарство);

- старий будинок колишньої Генеральної військової канцелярії, в якому розміщувались військова комісія і сотенне правління;

- двоповерховий «зразковий» будинок, в якому були похідна канцелярія генерал-губернатора і квартира полковника Боура, а також дерев'яні казенні будівлі:

- квартира полковника графа Капуані;

- аптекарський будинок;

- колишня будівля земського суду, а на той момент квартира удови надвірного радника Іванова [16, с. 435].

У недатованій доповіді Катерині II (орієнтовно, 1781 р.) малоросійський генерал-губернатор П.О. Румянцев-Задунайський ставив питання про призначення генерал-губернаторського будинку («просторный каменный дом для обитания генерал-губернатора, так для помещения находящихся в Глухове правительств и принадлежащих к тамошней округе земских урядов»), запропонувавши його «по его пространству и способности, обратить на училище, под титлом коллегии» (пункт 12) [8, с. 700]. Імператриця в указі від 26 жовтня 1781 р. ухилилася від прямої відповіді, поставивши вирішення питання з училищем в залежність від наявності інших будівель для розміщення адміністративних закладів: «Публичное в городе Глухове каменное строение все, что за помещением Присутственных мест Глуховского уезда и потребных магазинов останется, Всемиловейше жалуем Приказу общественного призрения Губернии Новгородской-Северской, для обращения того на дела полезные» (пункт 8) [17, с. 297].

Важко встановити, на що саме очікував малоросійський генерал-губернатор, імовірно, йшлося про додаткове фінансування чи то будівництва, чи то капітального ремонту численних, утім, застарілих казенних і міських будівель. Але за відсутності такого фінансування питання про відкриття училища більше не піднімалося, а вже існуючі і новостворені управлінські заклади було, здебільшого, розміщено у 240 приміщеннях триповерхового генерал-губернаторського будинку [20, с. 105]. Очевидно, що автор «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років» невірною інтерпретував наслідки указу від 26 жовтня 1781 р. і помилково стверджував про передачу генерал-губернаторського будинку і будівлі колишньої Генеральної військової канцелярії до Приказу громадської опіки як таку, що відбулася [20, с. 105].

«Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах» від 14 серпня

1784 р. дає можливість доволі точно встановити розміщення повітових управлінських закладів Глухова, а також закладів попередньої доби з часу відкриття Новгород-Сіверського намісництва і аж до пожежі 7 серпня 1784 р. Так, у фортеці пожежею було знищено:

- триповерховий («большой») кам'яний будинок, в якому знаходились Малоросійська колегія, похідна канцелярія генерал-губернатора П.О. Румянцева-Задунайського з архівами, Малоросійський генеральний суд, повітовий і нижній земський суди, міський магістрат, нижня розправа, повітове казначейство з грошовою казною;
- двоповерховий («малой») «сразковий» будинок, де знаходилась глухівська поштова контора з поштмейстером;
- дерев'яний острог;
- дерев'яну вільну аптеку;
- дві старі дерев'яні будівлі, збудовані ще за гетьманів для чиновників, і одну дуже стару дерев'яну – збудовану для канцеляристів Генеральної військової канцелярії, які стояли «впусе» відповідно «больше двух год» та «несколько лет» [10, с. 234–235]. З невідомої причини до відомості не потрапила стара і, ймовірно, покинута кам'яна будівля самої Генеральної військової канцелярії, від якої й загорілася сусідня триповерхова кам'яниця («от перенесенного вдруг в окошки [...] из Старого Каменного Строения, в котором прежде была Генеральная Войсковая Канцелярия покрытом деревяною весьма ветхою крышкою» [4, с. 289]. Хоча п'ятнадцять років потому автор «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років» занотував про обидві ці будівлі, що вони «згорели, и пришли в великое повреждение и склонны к падению» [20, с. 105].

Крім того, біля міського валу згорів кам'яний казенний вапняний завод з запасами дров, а на білопільському форштадті – будинок «казенной самой ветхой где содержана была конная почта» [10, с. 234–235].

Уже наступного після пожежі дня, 8 серпня 1784 р. відбулося переміщення персоналу управлінських закладів і вцілілих залишків архівів. За наказом глухівського коменданта полковника Є.С. Простоквашина, після вигорання прилеглих обивательських будинків рекрутська команда розчистила підходи до згорілої триповерхової кам'яниці, розібрала частково стіни двох покоїв нижнього поверху і перенесла на веригинський форштадт залишки архівів «в сундуках и без сундуков» на зберігання («опасаясь чтобы и оныя <...> пропасть не могли») до казенної дерев'яної комори, що залишилася від раніше згорілої казенної дерев'яної будівлі [4, с. 288].

Туди ж, на Веригин, до старої казенної дерев'яної будівлі, де жив вчитель французької мови А. де Лаянс (Лаянс), глухівський комендант перевів Малоросійську колегію, Малоросійський генеральний суд, повітовий і нижній земський суди. Міський магістрат було переведено до казенної артилерійської будівлі на красногорівському форштадті, а нижню розправу – до власного будинку голови Новгород-Сіверської верхньої розправи надвірного радника Д.С. Карпеки. При тому Є.С. Простоквашин зазна-

чав, що «в зимнее время всем выше объявленным местам по тесноте и ветхости покоев не без крайней нужды пробыть тамо будет можно» [10, с. 234].

У триповерховій кам'яниці після пожежі залишився єдиний повітовий казначей з грошовою казною, «ибо на его комнаты не столь много углей упало и потолочныя своды почти простыли» [10, с. 234]. На сьогодні важко встановити, наскільки великої шкоди було завдано цій будівлі пожежею і чи була можливість її відремонтувати. Трохи менше ніж за три роки, 4 травня 1787 р., через Глухів проїздив латиноамериканський революціонер Франсіско де Міранда і залишив враження від міста, але вони мало інформативні щодо наслідків спустошень: «Здесь немало добротных кирпичных зданий, среди которых выделяется величественный дворец прекрасной архитектуры, с ионическими колоннами, статуями, барельефами и резными орнаментами, все отличается безукоризненным вкусом, в духе античности. Как жаль, что [это строение] тоже не пощадил пожар, уничтоживший большую часть городских зданий, от коих не осталось ничего, кроме стен» [14, с. 155–156].

Рішення про розміщення управлінських закладів приймалися глухівським комендантом поспіхом, і за першої нагоди принаймні частину з них було переведено в інші будівлі. Так, відомо, що у 1790 р. глухівський повітовий суд займав окрему від інших закладів будівлю, а міський магістрат – кам'яницю, «строение уже старинное – состоит за большим каменным строением невидное» (ймовірно, пошкоджену пожежею будівлю колишньої Генеральної військової канцелярії) [7, арк. 2, 15].

Улітку 1790 р. тульський і калужський генерал-губернатор, правлячий посаду малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетников здійснив особистий огляд адміністративних будівель у містах усіх трьох намісництв [5]. У пропозиції Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 28 вересня 1790 р. він згадував про враження від огляду глухівських управлінських закладів: «В проезд мой по губерниям обозрев в Глухове Присудственные места нашел оныя непристойно помещенными в самых худых и нимало сему употреблению несоответствующих покаях» [15, арк. 2]. Відповідно, тоді ж правлячий посаду малоросійського генерал-губернатора наказав голові Новгород-Сіверської палати карного суду колезькому раднику Й.Г. Туманському звільнити і відремонтувати «на веригинском форштате казенной корпус стоящей без употребления», а потому перевести до нього всі повітові управлінські заклади, виключаючи Малоросійський генеральний суд («в скорости будет уничтожен») і казначейство («которое оставит в том доме, где теперь уездной суд» «поелику поблизости онаго для казначейства имеется и кладовая») [15, арк. 2; 7, арк. 2]. Там-таки, на Веригині було заплановано зведення двох будинків для квартир повітових чиновників [7, арк. 12зв.].

10 вересня 1790 р. М.М. Кречетников затвердив підготовлений повітовим землеміром за наказом Й.Г. Туманського план веригинського корпусу «с показанием меры всему

дому и комнат, для разделения присудственным местам», так само і запропонований кошторис робіт (100 крб.), єдине запропонувавши виділити окрему кімнату для повітового стряпчого [7, арк. 10]. Гроші на «все нужные починки», що включали заміну вікон і відновлення груб, було наказано взяти у міському магістраті.

Судячи з матеріалів справи, план і кошторис було передано для безпосереднього виконання глухівському коменданту полковнику Є.С. Простоквашину для завершення робіт до 10 жовтня 1790 р. і переведення управлінських закладів [7, арк. 63в.]. Оскільки глухівську фортецю було ліквідовано ще у 1785 р. («вместо Комменданта быть Городничему») і Є.С. Простоквашина тоді ж переведено до Санкт-Петербурга на посаду управляючого Інспекторською експедицією Военної колегії, то, вочевидь, в документ вкралася помилка [18, с. 45–451; 1, с. 72–73]. Мова мала б йти про глухівського городничого, тільки-от невідомо, хто саме обіймав цю посаду восени 1790 р.: чи то ще капітан Д.І. Щоголев, чи то вже надвірний радник С.Є. Неверовський [12, с. 290; 13, с. 323].

Для прискорення і здешевлення ремонтних робіт М.М. Кречетников рекомендував Й.Г. Туманському, «если что найдет нужное к поправке того корпуса, что можно заимствовать из других имеющих в Глухове без употребления казенных домов оно бы по усмотрению своему употребил», лише доводячи до відома новгород-сіверських Намісницького правління і Казенної палати [15, арк. 2–2 зв.]. Потім Й.Г. Туманський згадував, що скористався цим дозволом, використавши для груб веригинського корпусу кахлі, які залишились після пожежі у триповерховій кам'яниці [7, арк. 7, 18 зв.].

Натомість, Казенній палаті М.М. Кречетников нагадував про заборону продажу «как в Глухове так и во всей Губернии где есть казенных излишних домов впредь до разрешения», – втім, Казенна палата доводила у відповідь, що, власне, крім Глухова, зайвих казенних будинків немає більше ніде [15, арк. 2 зв.; 7, арк. 11].

8 жовтня 1790 р. «по надлежащем Глуховским протопопом Корнилием Юзефовичем окроплении освященною там же водою» повітовий і нижній земський суди, дворянську опіку, нижню розправу та повітового стряпчого було переведено до відремонтованого корпусу на веригинському форштадті [7, арк. 19], за межами якого, відповідно, у 1790 р. залишились Малоросійський генеральний суд, повітове казначейство і міський магістрат. Крім того, в листуванні щодо ремонту веригинського корпусу не згадується городничий. Так само як острог, поштова контора і вільна аптека.

Аби й надалі підтримувати адміністративні будівлі в належному стані, на потреби поточного ремонту правлячий посаду малоросійського генерал-губернатора просив уряд про регулярне виділення «в каждую из малороссийских Губерней на содержание казенных строений по пяти сот рублей». У пропозиції Чернігівському намісницькому правлінню від 12 листопада 1790 р.

М.М. Кречетников повідомляв про затвердження його клопотання: «Его Сиятельство Господин Генерал Прокурор и кавалер Князь Александр Вяземский ныне уведомляет Меня что получил Высочайшее Ея императорского Величества повеление об ассигновании показанных денег начиная с будущего 791го года и что в следствие того оные имеют быть назначаемы по Киевской Черниговской и Новгородско Северской Губерниям с будущего года в обыкновенных о расходах расписаниях» [9, арк. 260].

Важко сказати, чи вважав М.М. Кречетников питання забезпечення глухівських повітових закладів приміщеннями остаточно вирішеним. Два роки потому, у пропозиції Чернігівському намісницькому правлінню від 19 березня 1793 р. він згадував «[об] известной и мне, до ныне занимаемого присудственными местами строения тесноте» [19, арк. 22–22 зв.]. Утім, невідомо, чи стосувалося це зауваження управлінських закладів лише Чернігівського намісництва, чи усіх трьох і, зокрема, Глухова.

У зв'язку з ремонтом веригинського корпусу і переведенням туди більшості глухівських повітових закладів побіжно згадаємо питання забезпечення тих закладів меблями. 10 листопада 1790 р. М.М. Кречетников звертався до Новгород-Сіверського намісницького правління з пропозицією розібратись, «сколько, и какой мебели во время бывшего в Глухове пожара из присудственных мест вынесено было». Як повідомляло Новгород-Сіверське намісницьке правління у поданні від 21 листопада 1790 р., з'ясувалося, що «для снабдения всех тех присудственных мест ни каких мебели в ведомстве городничего нет, а оставшиеся после пожара некоторые по указу казенной палаты распроданы, а некоторые в оную взяты» [7, арк. 29–29 зв.]. Наслідок перемовин правлячого посаду малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетникова з Новгород-Сіверською казенною палатою щодо повернення до Глухова вивезених після пожежі меблів невідомий.

Десь між 1790 і 1798 рр. глухівські управлінські заклади знову повернули на територію колишньої фортеці. За даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», в одній кам'яниці розміщувалося поштове управління, в іншій – повітовий і нижній земський суди, в одній дерев'яній будівлі – повітова казна з кам'яним льохом, в іншій – городничий. Окремо згадано про острог для утримування злочинців на території фортеці [20, с. 105–106]. На (очевидно, веригинському) форштадті знаходились дві будівлі, передані з казни відповідно до Приказу громадської опіки, в якій розміщувалося двокласне народне училище, і у відання міської думи, яка стояла порожньою («впусте»). Так само на форштадті знаходились три хати, передані з казни до відомства міської думи, «из коих одна с огородом и садом [...], и дом на городской земле состоящий по Московской дороге, что все отдается в наем городским жителям» [20, с. 106]. Мабуть, ішлося про збудовані після 1790 р., але потому покинуті квартири для повітових чиновників. В описі не згадано про міський магістрат і вільну аптеку.

Відсутність достатньої кількості казенних і міських будівель з просторими і зручними приміщеннями для роботи численних управлінських закладів визначалась прямою заборобою на великі будівельні витрати і, зокрема, кам'яну адміністративну забудову до затвердження планів лівобережних міст. Здавалося б, маючи затверджений план і гігантський за мірками Лівобережжя генерал-губернаторський будинок, Глухів мав би стати виключенням із загального прикрого правила, але спочатку корективи внесла пожежа 7 серпня 1784 р., а потім був просто забутий раніше затверджений план. І ця ситуація почала змінюватись лише на початку XIX ст., коли імперським центром було нарешті затверджено міські плани, виділено фінансування і розпочато масштабне будівництво, зокрема, й для задоволення адміністративних потреб.

ДЖЕРЕЛА

1. Артамонов Н. Простоквашин. Русский биографический словарь. Санкт-Петербург, 1910. Т. [15]. Притвиц-Рейс. С. 72–73.
2. Артемова Л.В. Відбудова Глухова після пожежі 1784 р. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Глухів-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2019. Випуск 12. С. 182–185.
3. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. Київ: НДІТІАМ, 2003. 560 с.
4. Галь Б.О. Глухівська пожежа 1784 р. у свідченнях очевидців та потерпілих. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2016. Випуск 9. С. 283–291.
5. Галь Б.О. «Жадно ловивший все, замечания достойное»: Адміністративні новачки «тимчасового» малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетникова (1790–1793). *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. Випуск 4. С. 236–239.
6. Галь Б.О. «Строения для самого первого времени нужны»: До історії адміністративної забудови майбутніх повітових центрів на території Ніжинського полку (1781). *Ніжинська старовина*. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (серія: «Ніжинознавчі студії», № 9). 2012. Випуск 13 (16). С. 151–171.
7. Дело о постройке новых и ремонте старых домов в г. Новгород-Северске и уездных городах для учреждений наместничества. [19 сентября 1790–29 марта 1793 г.]. Центральный государственный исторический архив у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 736 «Канцелярія київського, чернігівського та Новгород-сіверського генерал-губернатора. 1781–1796 рр.», оп. 1, спр. 1033.
8. Доклад графа П.А. Румянцеве Императрице Екатерине II 1781 года. (О согласовании некоторых особенностей внутреннего строя Малороссии с порядками нового наместнического правления). Сообщ. А.Ф. Кистяковский. *Киевская старина*. 1884. Т. X. Декабрь. С. 693–702.
9. Книга предложений генерал-губернатора Кречетникова. [1790]. ЦДІАК, ф. 204, «Чернігівське намісницьке правління», оп. 2, спр. 564.
10. Коваленко Ю.О. Глухівська пожежа 1784 року у документах. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. Випуск 4. С. 232–235.
11. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. 2-е изд. Москва: Искусство, 1967. 288 с.
12. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от рождества Христова 1790. СПб., 1790. 386, [VIII] с.
13. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от рождества Христова 1791. Санкт-Петербург, 1791. 380, [VIII] с.
14. Миранда Ф. де. Путешествие по Российской империи / Перевод с испанского М.С. Альперовича, В.А. Капанадзе, Е.Ф. Толстой. Москва: Маик «Наука/Интерпериодика», 2001. 294 с.
15. О перемещении в общий корпус в г. Глухове присутственных мест. [1790]. ЦДІАК, ф. 206 «Новгород-Сіверське намісницьке правління», оп. 3, спр. 7769, 4 арк.
16. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ, 1931. XXI, 593 с.
17. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі: ПСЗ РИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXI. С 1781 по 1783. 1083, [1] с.

18. ПСЗ РИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. 1784–1788. 1167, [12], 2 с.
19. Предложения генерал-губернатора Кречетникова. [1793]. ЦДІАК, ф. 204, «Чернігівське намісницьке правління», оп. 3, спр. 38.
20. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. С. 24–126.
21. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Стройиздат, 1967. 235 с.
22. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. Москва: Издательство «Искусство», 1970. Второе издание. 143 с.
23. Шквариков В.А. Планировка городов России XVIII и начала XIX века. Москва: Изд-во Всесоюзной Акад. Архитектуры, 1939. 256 с.

Hal' B.O. «Not without extreme needs»: Accommodation of Hlukhiv offices after the fire 1784

The article covers government measures to provide the quarters for the administrative institutions of the county town of Hlukhiv and Hlukhiv district from the time of the fire on August 7, 1784 to the end of the eighteenth century.

The norms of the Provincial Statute of November 7, 1775 provided for the presence of a certain number of quarters for administrative institutions in the settlements with one or another administrative status. Usually the absence or presence of a sufficient number of government buildings with spacious and comfortable facilities for the work of numerous institutions depended on the approval of plans for left-bank cities. Due to its former status as the administrative center of Little Russia, after the opening of Novhorod-Siversk Viceroyalty (1782), Hlukhiv was well provided with administrative buildings, especially as a county town. However, after the fire on August 7, 1784, numerous employees of the Hlukhiv district institutions found themselves in a typical situation on the Left Bank of unsatisfactory working conditions. And this situation began to change only at the beginning of the 19th century, when the imperial center finally approved city plans, allocated funding and began large-scale construction, including to satisfy administrative needs.

The location of individual governing bodies is reconstructed into the following key moments in Hlukhiv's history: after the discovery of Novhorod-Siversk province, immediately after the fire on August 7, 1784, following the inspection of county towns by the provisional governor-general Kretchetnikov and after the administrative reform of Emperor Paul I of Russia. The completeness of fixing existing public and city buildings in the numerous topographic descriptions and information provided by local officials at the request of the government is analyzed.

Key words: quarter, building, room, fire, governor-general.

REFERENCES

1. Artamonov, N. (1910). Prostokvashin [Prostokvashin]. Russkij biograficheskij slovar'. Russian biographical dictionary, vol. (15). Pritvic-Rejs, pp. 72–73. [in Russian].
2. Artemova, L.V. (2019). Vidbudova Hlukhova pislia pozhezhi 1784 r. [Restoration of Hlukhiv after the fire in 1784]. Siverschyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats, issue 12, pp. 182–185. [in Ukrainian].
3. Vecherskyi, V.V. (2003). Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoriko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselennykh mist [The heritage of urban planning in Ukraine: Theory and practice of historical and urban development monuments of settlements]. Kiev: NDITIAM. [in Ukrainian].
4. Hal', B.O. (2016). Hlukhivska pozhezha 1784 r. u svidchenniakh ochevydtsiv ta poterpilykh [The great fire of Hlukhiv in 1784 in the testimonies of witnesses and victims]. Siverschyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats, issue 9, pp. 283–291. [in Ukrainian].
5. Hal', B.O. (2011). «Zhadno lovivshy vse, zamechaniia dostojnoe»: Administrativni novatsii «tymchasovoho» malorosiiskoho heneral-hubernatora M.M. Kretchetnikova (1790–1793) [«Zhadno lovivshy vsjo, zamechaniia dostojnoe»: Administrative innovations of the acting Little Russian general-governor M.N. Kretchetnikov]. Siverschyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats, issue 4, pp. 236–239. [in Ukrainian].
6. Hal', B.O. (2012). «Stroeniia dla samogo pervogo vremeni nuzhnye»: Do istorii administrativnoi zabudovy maibutnykh povitovykh tsentriv na terytorii Nizhynskoho polku (1781) [«Stroeniia dla samogo pervogo vremeni nuzhnye»: To the history of the administrative building of the future county centers in the Nijinsky regiment (1781)]. Nizhynska starovyna. Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkookhoronstva, issue 13 (16), pp. 151–171. [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi (dali: TsDIAK), f. 736, op. 1, spr. 1033.
8. Kistjakovskij, A.F. (Ed.). (1884). Doklad grafa P.A. Rumjanceva Imperatrice Ekaterine II 1781 goda [Report of Count Rumyantsev to Empress Catherine II of 1781]. Kievskaja starina, vol. 10, December, pp. 693–702. [in Russian].
9. TsDIAK, f. 204, op. 2, spr. 564.
10. Kovalenko, Yu.O. (2011). Hlukhivska pozhezha 1784 roku u

dokumentakh [Hlukhiv fire in 1784 year in documents]. Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats, issue 4, pp. 232–235. [in Ukrainian].

11. Logvin, G.N. (1967). *Chernigov. Novgorod-Severskiy. Glukhov. Putivl' [Chernihiv. Novgorod-Seversky. Glukhov. Putivl']*. Moscow: Iskusstvo, 2nd ed. [in Russian].

12. Mesjacoslov s rospis'ju chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot rozhdestva Hristova 1790 [Officials schedule for 1790]. St.Petersburg. [in Russian].

13. Mesjacoslov s rospis'ju chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot rozhdestva Hristova 1791 [Officials schedule for 1791]. St.Petersburg. [in Russian].

14. Miranda, F. (2001). *Puteshestvie po Rossijskoj imperii [Journey through the Russian Empire]; perevod s ispanskogo (M.S. Al'perovich, V.A. Kapandze, E.F. Tolstoj.)*. Moscow: Maik Nauka/Interperiodika. [in Russian].

15. TsDIAK, f. 206, op. 3, spr. 7769.

16. Opyt Novhorod-Siverskoho namisnystva (1779–1781) [Description of Novhorod-Siverskyi Viceroyalty (1779–1781)]. Kyiv, 1931. [in Ukrainian].

17. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii s 1649 goda [A Complete Collection of Laws of the Russian Empire since 1649]. (1830–1851) (dali: PSZ RI). St.Petersburg., 1830, vol. 21. [in Russian].

18. PSZ RI. St.Petersburg., 1830, vol. 22. 1784–1788. [in Russian].

19. TsDIAK, f. 204, op. 3, spr. 38.

20. Topografichnyi opys Malorosijskoj gubernii 1798–1800 rokov [Topographic description of the Little Russian province of 1798–1800]. Opyt Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st. Kyiv: Naukova dumka, 1997, pp. 24–126. [in Ukrainian].

21. Capenko, M. (1967). *Arhitektura Levoberezhnoj Ukrainy XVII–XVIII vekov [The architecture of Left-bank Ukraine of the 17th and 18th centuries]*. Moscow: Stroizdat. [in Russian].

22. Capenko, M. (1970). *Po ravninam Desny i Sejma [In the plains of the Desna and the Sejm]*. Moscow: Iskusstvo, 2nd ed. [in Russian].

23. Shkvarikov, V.A. (1939). *Planirovka gorodov Rossii XVIII i nachala XIX veka [Layout of Russian cities of the 18th and early 19th centuries]*. Moscow: Publ. Vsesojuznoj Akad. Arhitektury. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 02.03.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 94:355(477.51)«185»

А.В. Доценко

ВІЙСЬКОВИЙ ПОСТІЙ у м. ГЛУХОВІ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Дана стаття продовжує висвітлювати військовий постій – один з найбільш важких, руйнівних і несправедливих примусових обов'язків населення на території Чернігівського і Ніжинського полків, згодом Малоросійської губернії і, зокрема, міста Глухова і Глухівського повіту. Військовий постій протягом більше ніж двох століть негативно впливав практично на всі сторони життя держави і окремих регіонів: на суспільно-економічну, правову, соціально-культурну, демографічну, сімейно-побутову, військову. Населення сплачувало і так багато податків: утримувало різного роду чиновників, полкові і сотенні канцелярії. Але особливо обтяжливою для жителів міст і сіл була саме повинність утримання війська: спочатку козацького полкового, а згодом російського. Виконання постійної повинності, або як казали «постойних страждань», постійно створювало підґрунтя для корупції і зловживань, які відображали пражнення населення всіма способами ухилитися від розміщення чиновників і військових в будинках міських і сільських жителів. А ще необхідно підкреслити, що небажання мати у себе постояльців або приїжджих, значно стримувало міську забудову, тобто будівництво нових будинків у містах. Постій військових у будинки городян і селян, окрім іншого, створював загрозу і для здоров'я цивільного населення. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, жителі нерідко заражались різними інфекційними хворобами від квартирників, але був і зворотний зв'язок – самі квартирники по селах часто заражались різними

хворобами, мали місце насилля, випадки зґвалтувань. Конфлікти військового і цивільного населення у XVIII ст. приймали різні форми. Була характерна агресивна поведінка військових чинів у обивательському середовищі. Сутички і непорозуміння місцевого населення і військових були звичною справою. Жителі часто зверталися до органів влади з проханням звільнити їхні будинки від грабіжницького воєнного постю. Саме цьому і присвячена стаття.

Ключові слова: військовий постій, м. Глухів, Стародубський драгунський полк, підйомні коні, обоз, лейбескадрон.

Лівобережну Україну у XVIII ст. місцеве українське населення називало Гетьманщиною, а російський уряд – Малоросією; до неї належало 11 великих міст, 126 містечок і близько 1800 сіл. За Березневими статтями у Гетьманщині зберігалася військово-адміністративна влада і управління у формі полково-сотенної організації: до Гетьманщини входило 10 полків: Чернігівський, Ніжинський, Київський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький, Стародубський, Переяславський, Миргородський і Полтавський.

Внаслідок національно-визвольної війни 1648–1654 років Глухів, як сотенне місто, увійшов до складу Ніжинського полку. Первісно Ніжинський полк складався з 10 сотень, у 1654 р. до нього увійшло кілька сотень Чернігівського полку, в тому числі і Глухівська, і всі сотні ліквідованого Новгородського полку, що напередодні (у 1653 р.) був виокремлений з Ніжинського, а також увійшов Стародубський повіт Смоленського воеводства. Таким чином, до складу полку входило вже 55 сотень. Але у 1663 р. 10 сотень відійшло до Стародубського полку. За реєстром 1723 р. Ніжинський полк складався з 19 сотень, у яких було 6527 кінних і 3379 піших козаків. На 1782 рік полк мав 22 сотні. У полку було 1 місто, 3 містечка і 866 сіл. Таким чином, Глухівська сотня існувала у 1654–1663 і 1665–1782 рр. 1782 року Ніжинський полк було ліквідовано, а його територія увійшла до складу Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, а у 1796 р. – Малоросійської губернії. У 1802 р. Малоросійську губернію остаточно розділили на Чернігівську та Полтавську губернії, і Глухів залишився за Чернігівською губернією.

Але початково Глухів виділявся з-поміж лівобережних міст. У місті знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина; не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу [1].

У 1708 р., після поразки українських військ під Полтавою, російський уряд увів свої війська в Україну, порушуючи умови попередніх гетьманських статей. В Україні було розквартировано 10 драгунських і 6 гренадерських полків російської армії. Утримуватися вони повинні були за рахунок місцевого населення. Це і було найтяжчим й найдошкульнішим. Офіційно повинність утримання війська, або як її називали – військовий постій (постой), була введена в Російській імперії, куди входила і Малоросія, у 1721 році при Петрі I: це був час, коли війна зі Швецією підходила до кінця і Військова колегія зайнялася питаннями утримання і розміщення армії в

державі у мирний час. Військовий постій, тобто розселення війська по квартирах міських і сільських жителів, був для влади найбільш зручною і малозатратною формою утримання армії (тобто максимально було скорочено витрати на утримання війська), але для населення це був один з найбільш важких примусових обов'язків. Ця повинність носила натуральний характер і була безгрошовою. Постій відображував емоційне і матеріальне навантаження на населення і його вважали одним з найбільш тяжких, руйнівних і несправедливих [2].

Сам термін «постой» або «постій», «військовий постій», «розквартирування війська» активно використовувався в офіційних документах і у повсякденній мові. Академічний тлумачний словник української мови дає кілька тлумачень цього терміна: 1) тимчасове проживання або ночівля на квартирі у кого-небудь; 2) тимчасове перебування військових частин у певному населеному пункті, розміщення солдатів і офіцерів у приватних будинках, квартирах; 3) помешкання, яке тимчасово зайняте солдатами або офіцерами; 4) військові частини, що тимчасово перебувають у певному населеному пункті [3, с. 375].

Територія Чернігівського і Ніжинського полків, а згодом намісництва і Малоросійської губернії, не мала яскраво виражених регіональних особливостей у плані виконання «постойної» повинності і була цілком типовим аграрним регіоном. У той же час продовольчі ресурси і географічне положення регіону сприяли досить активному розміщенню військових. Абсолютна більшість військових жила в будинках містян, церковнослужителів, селян, які повинні були забезпечувати квартирантів-чиновників, солдатів і офіцерів дровами, свічками, постільною білизною і, звісно, продовольчими припасами. Про це, навіть, згадує чернігівський цивільний губернатор Іван Васильович Френсдорф у листі до управляючого цивільною частиною у двох Малоросійських губерніях Вязмітінова: «Большое здесь затруднение в квартирах по причине расположения полка, лучшие дома им заняты, некоторые приписаны в содержание дровами, где их поместить чиновников и канцелярских служителей, не придумаю. Нужно вывести роты, а оставить один Штаб, а всего бы лучше перевести в другой город» [4, арк. 61].

До того ж, при найменшому неврожаї постій ставав надзвичайно обтяжливим для населення. Наприклад, в губернії саранча і неврожай, проте солдатів не виводять, хоча жителі не мають і для себе хліба. Якими продуктами вони харчуватимуться? Але про це ніхто не думав: система розквартирування війська робила солдата залежним від місцевих умов, які дуже сильно відрізнялися по всій імперії в економічному, географічному і культурному відношеннях. Розміщення більшості солдатів повністю залежало від рішення військового керівництва, при цьому економічний стан регіону і щільність заселення не бралися до уваги і не були вирішальними факторами. У результаті утворилась глибока розбіжність між місце-

вими можливостями і потребами армії. І від цього йшло ще більше непорозуміння солдатів із місцевим населенням. Тим більше, що втручання чужої людини в життя сім'ї іноді обходилося обивателю дорожче, аніж виплата податку у грошовій формі або відпрацювання якоїсь фізичної повинності. Важливим був ще і той факт, що солдати ставилися на квартири в будинки жителів «скільки чоловік на двір прийдеться», витісняючи почасти самих хазяїв. Відомо, що солдатам суворо наказувалося на постій жити смиренно і ніяких збитків та образ хазяям не наносити, але насправді збитків і самоуправства було достатньо, на чому наголошував сучасник, говорячи, що солдати і драгуни образи страшні чинять, що і поразити їх неможливо. А де стоять офіцери, то ще гірше, і обивателі навіть будинкам своїм не раді. Тобто, серед козаків, солдатів і чиновників було багато таких, які досить вільно поводитися з майном міщан, вередували постоєм. Солдати та деякі офіцери утримували у своїх дворах коней, дрібну та велику рогату худобу, домашню птицю. Поблизу будинків лежали купи гною, який нечасто прибирався. Тому небезпідставно київський оберкомендант у 1720-х роках писав, що поміж будинками, де проживали солдати, «тягостный ходит воздух» [5]. Укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів навіть у покої до господарів. Навіть вищі міські урядники (війти, бургомістри, ратмани) від постою були звільнені лише в 1785 р., а доти мали терпіти вояків у своїх дворах. Постой завдавали населенню страшних збитків, проблем і принижень. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Епоха петровських перетворень не сприяла укріпленню станових і особистих прав різних верств населення Малоросії. Через 3 роки після офіційного введення обов'язку постою, він був відмінений лише для священнослужителів. Але від військового постою були звільнені лише будинки, де жили самі священнослужителі. На жаль, указ цей практично не виконувався, про що свідчать прохання про його зняття і скарги на поведінку солдат, що приходили у Чернігівську духовну дикастерію з усіх міст губернії, в тому числі і з Глухова [6, арк. 1]:

**«1804 р. Великому господину Преосвященнейшему Михаилу Епископу Черниговскому и Нежинскому и Кавалеру от Глуховского духовного правления
Рапорт**

Минувшего августа 13 числа поданым в сие правление Глуховской Преображенской церкви умершего священника Василия Полошковского жена Анна Полошковская прошением изъясняя, что того же числа квартальный надзиратель Василий Бутович дом ее, в котором она жительствует, назначил для училища музыки духовой стародубского драгунского полка, велел ей оный очистить в крайнюю ее обиду, поелику священно и церковнослужителей постоями нигде и никогда занимаемы не были, просила от постою ее защитить.

Хотя Глуховскому Господину городничему Лузанову того же августа 13-го числа сообщено с требованием дабы благоволил на основании именного высочайшего 1796 года указа, в доме прописанной священнической жены Полошковской квартиры военнослужащим не отводить, поелику она Полошковская содержание имеет с положенной именным же высочайшим указом 1799 года апреля в 4-й день состоявшимся на вдов и сирот священнослужительских суммы. Он, господин городничий, на прописанное сего правлением требование не уважил и ничего о том не уведомляя, поставил в доме Полошковской музыкантов, которые, как она объяснила, и поныне находятся с точной для Полошковской обидой, потому что она не пользуется никакими городскими промыслами, а питается одной только высокомогущей милостию, сверх же сего в городе Глухове и поветах Глуховском и Кролевецком для военнослужащих неприменных квартир нет, могут из сего повода, как он городничий, так и земская полиция, отягощать постоями священнослужительские дома самими ими занимаемые, в противности прописанного высочайшего указа, для того Вашему Преосвященству о вышеписанном сие правление представляя, просит о своде с дома показанной священнической жены нынешнего постою».

Цей рапорт був розглянутий у дикастерії:

«Дикастерия на законном основании имеет рассмотреть и представить мнение: как означенная просительница состоит в числе таковых вдов и сирот, о коих Высочайшим указом 1799 года марта 21 дня последовавшим от постою и прочих всех полицейских притязаний освобождаются. Для того сообщить в здешнее Губернское Правление: вдов священнослужителей не отягощать постоями и прочими полицейскими повинностями» [7, арк. 4].

У часи царювання Анни Іоанівни, на відміну від епохи Петра I, положення приходського духовенства стало ще гіршим [8]. Приходське духовенство було обкладене багаточисельними податками, у тому числі з'явилися нові податки в державну казну. Хоча військовий постій і повинність чергування (1736 р.) були зняті з духовенства [9, с. 812], але місцева влада примушувала їх і надалі на рівні з іншими обивателями нести фонарну, підводну, розсильну і, навіть, постійну повинності. При Анні Іоанівні був відновлений збір драгунських коней, ті, що не були на присязі платили штраф за себе і своїх дітей. При відкритті духовних шкіл з'явилися побори і на них, були побори на богадільні, навіть такі, на які духовенство не мало платити, наприклад, міське будівництво, канална справа.

Говорячи про систему взаємовідносин військових і цивільного населення, потрібно сказати, що ще уряд Петра I намагався регламентувати ці відносини, щоб у майбутньому запобігти можливим конфліктам. У Росії ще з 1814 р. уряд почав переводити військовий постій на гроші в окремих містах, а також здійснювати будівництво казарм для військових, але за рахунок обивателів. Іноді виплачувалися гроші для найму приміщень. Але ця політика не мала успіху, і в 1851 році був виданий Устав про земські повинності,

в якому підтверджувався військовий постій, оскільки казарми могли вмістити на той час не більше третини солдатів, а для інших відводилися квартири в будинках місцевих жителів, у тому числі будинки дворян, чиновників і канцелярських служителів, лише виключаючи бідних [10, с. 851].

Міщани також були зобов'язані сплачувати податки до гетьманської казни, нести низку повинностей, зокрема, з охорони міста, рекрутську; сплачувати податок у міську скарбницю за продукти, якими торгували. Як наслідок, міщани часто мали менше крамниць у власному місті, ніж козаки і солдати російських залог та ченці, відтак, у більшості міст Лівобережжя проживало небагато міщан – 3–5 тис. чол. Поза тим, правове становище міщан залежало також від статусу і підлеглості міст, у яких вони проживали. Так, у містах, які управлялись магдебурзьким правом (царський уряд надав це право Батурину, Глухову, Кролевицю, Почепу та ін.), міщани користувались пільгами у зайнятті ремеслами, промислами, торгівлею, мали право обирати магістрат. У полкових містах існували значні обмеження прав міщан, оскільки полкові уряди самі визначали для них види і розміри податків і повинностей [11]. Але військовий постій дошкуляв містянам найбільше, про що свідчить і наступний документ 12, арк. 1]:

«Его Превосходительству Господину
действительному статскому советнику

Малороссийскому Черниговскому Гражданскому
Губернатору и разных орденов Кавалеру и Командору,
барону Ивану Васильевичу Френсдорфу

Прошение

С начала вступления в город Глухов на квартиры Старицко-драгунского полка дом по нынешнее время не оставался без занятия постоем, а третий тому уже идет год, как со стороны Градской полиции введено в дом мой полковых лошадей до ста с принадлежащим к ним обозом, фурами и в присмотре их военнослужителями; и хотя в несноснейшей чрез то мне обиде просил я неоднократно в Г-на городничего уважения, но оно не заметно; и как чрез столь долговременное занятие дому моего постоем конюшни под емких лошадей и присмотре их находящихся военнослужителей, оставил я противу других граждан всекрайне обижен, а и того более несноснейше я утесняюсь тем, что военнослужители во многом числе, занимая жилые мои избы для неумеренного тепла истребляют непомерно существующие к тому потребности, при наисильнейшем ими понуждении, не без дороговизны мне покупкою обходящиеся: – для того Вашего Превосходительства и прошу всенижайше уважив настоль разорительное мне последствие об освобождении дому моего от найтягостивейшего постою, не оставит своим высокомиловитым, кому следует предписать.

К сему прошению мещанин Глуховский Михайло Кулак подписался, а вместо его неграмотного по его просьбе руку приложил

1804 года Регистратор Анопрях
декабря 11 дня»

Чернігівський цивільний губернатор розглянув скаргу і надіслав листа до командування Стародубського драгунського полку, в якому наголосив, що постій повинний бути знятий, на що командування відповіло [13, арк. 3]:

«Господину действительному статскому советнику
Малороссийскому Черниговскому Гражданскому
Губернатору и разных орденов Кавалеру барону
Ивану Васильевичу Френсдорфу
Стародубского драгунского полка командира
полковника Буки

На Отношение Вашего Превосходительства касательно перевода полковых подъемных лошадей¹ с обозом и фурами из дому мещанина Глуховского Кулака – честь имею уведомить, что за невыстроением в городе Глухове положенного по Высочайшему повелению полкового двора в коем помещаются полковой обоз, подъемные лошади и прочие полковые надобности, к отводу здешней полиции занимается клуня глуховского мещанина Кулака и не прежде имеет быть очищена разве только в таком случае, когда для помещения обоза, подъемных лошадей и прочего отведено будет столько же выгодное место, ибо выстроенные в городе Глухове конюшни положены только для помещения строевых и подъемных лошадей Лейб эскадрона».

Таким чином, командування полку відмовилося звільнити оселю жителя Глухова від постою. І тоді чернігівський цивільний губернатор звертається до Малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна [14, арк. 4]:

«Господину Малороссийскому
Генерал-Губернатору

Представление

О занятии Стародубского
драгунского полка подъемными
лошадьми, обозом и фурами
дому Глуховского мещанина
Кулака по требовании одного полку

От Черниговского Гражданского
Губернатора Генваря 1805 г.

Города Глухова мещанин Михайла Кулак в прошении ко мне жаловался, что дом его занятый подъемными полковыми лошадьми, обозом и фурами чрез третий же год. За неоднократными его прошеньями не освобождается, и что он чрез сие угнетается тем более, что военнослужители занимаемая жилие его избы истребляют собственные его потребности. А как в городе Глухове для лошадей Лейб эскадрона и подъемных выстроены и приняты уже полком в ведомство свое конюшни, то признавая таковое занятие конюшен в доме просителя излишним как отяготительным для его пред прочими обывателями наравне с коими участвовал

1. Підйомні коні — військовий термін. Це коні, які використовувалися у війську для перевозки обозу. В мирний час їх кількість була обмеженою: в піхотному полку – 24, в кавалерійському – 12. Якщо оголошувалася мобілізація, їхня кількість збільшувалася за рахунок військово-кінної повинності.

и он в общей повинности постройкой конюшен относима от 19 декабря истекшего 1804 года в Стародубский драгунский полк с тем, дабы благоволил о немедленном переводе подъемных лошадей с обозом и фурами с дому просителя в вновь выстроенные конюшни учинить свое распоряжение и меня известить. Но нет никакого от полка уведомления и осведомясь в проезд мой чрез Глухов, что оные лошади не переведены и остаются в доме изъясненного Кулака по-прежнему, за отсутствием того полку господина шефа относился я к полковнику Буке с требованием перевода оных лошадей, на что получил от него уведомление, что за невыстроением еще в городе Глухове положенного по высочайшему повелению полкового двора в коем помещаются полковой обоз и подъемные лошади».

Але полковник мав рацію: дійсно, частина конюшень ще не була зведена, а частина зведена з великими порушеннями. І оскільки ця ситуація стала відомою міністру внутрішніх справ графу Кочубею, він направляє Малоросійському генерал-губернатору князю Олексію Куракіну листа [15, арк. 57–58]:

«25 ноября 1805 г. Господину Действительному
Тайному Советнику Малороссийскому Генерал-
Губернатору князю Алексею Борисовичу Куракину

Из дошедших сюда от некоторых воинских начальников донесений усмотрено, что во многих местах построены конюшни для кавалерийских полков несоответственно расположению, какое в оных для удобного помещения нужно.

На сей конец его императорскому Величеству угодно было повелеть, чтоб составлены были здесь планы и описания конюшен, какие должны быть строены по различию местных удобностей в материалах. Планы сии суть 4-х родов: 1-е – для построения конюшен каменных; 2-е – деревянных тесаных; 3-е – деревянных бревенчатых и 4-е – плетневых или мазанок.

Его императорское Величество по утверждении сих планов высочайше указать соизволил препроводить оные вместе с описаниями ко всем господам начальникам тех губерний, в коих квартируют кавалерийские полки со следующим изъяснением.

1-е. На усмотрение дворянских обществ предоставляется избрать по лучшей удобности какие где из сих 4-х родов конюшни построены быть могут.

2-е. Не предполагается, чтоб построение конюшен вдруг везде по планам сим произведено было.

Конюшни ныне существующие в тех местах или селениях, где расположены кавалерийские полки могут приведены быть в надлежащую исправность и получают все пристройки, которые нужны быть могут для лошадей или других надобностей, остаться в настоящем их положении, но когда придут они в ветхость и непременно потребуются пристройки оных, то производить сие на основании планов для конюшен вновь предполагаемых.

Приступая к исполнению сего на основании Высочайшей воли, то есть производя построение конюшен вновь там, где их нет по планам сим и поддерживая старые там,

где они есть, сообразуясь поколику возможно с новым конюшен расположением ваше Сиятельство не оставите предложить о сем в должной подробности дворянству изъяснить, что с одной стороны удобность к содержанию строевых лошадей в исправности, и с другой, чтобы отвратить частные требования полковых начальников, которым по неточной определительности какому именно в строениях сих расположен быть нужно.

Я уверен, что ваше Сиятельство не оставите содействовать всеми зависящими от вас средствами и наблюдением к успешнейшему сего усовершенению.

На подленном: Министр внутренних дел

Граф В. Кочубей

Экспедитор Капитан Бардуков»

Отримавши цього листа, князь Олексій Куракін наказує губернському архітектору Антону Карташевському і поручику Нікітіну проінспектувати будівництво конюшень і надати йому звіт. Антон Карташевський проїхав тими містами північних повітів губернії, де почалося будівництво казарм, і у своєму звіті, що стосується Глухова, відзначив: [16, арк. 62]:

«в городе Глухове:

скільки именно корпусов	Описание строящимся новым конюшням для полков, расположенных в Черниговской губернии
3	Корпусы, стены обнесены со всех 4-х сторон, а крыши и помост сделаны, также и 4-й корпус начат, строение не производится по причине холодов

До построения оных конюшен строевые лошади помещаются в мужицких клунях, разделяя каждый эскадрон на 4 части, которые вообще все хорошо защищены от холоду и ненастья и всем важным снабжены – воинские чиновники оными остаются довольны». І в цьому ж документі прикладений перелік «Ведомость о числе состоящих в городе Глухове домов и в них покоев с показанием домохозяев. Учинена 1803 года», де прописано «число домов, число покоев, сданных в наем (отдельно от хозяев и вместе с хозяевами), должность, имя и фамилия хозяева» [17, арк. 270].

І про це князь Олексій Куракін відзначив у листі до чернігівського цивільного губернатора Івана Васильовича Френсдорфа:

«... При отправлении из канцелярии моей чиновника для изведания обстоятельств по отношению Киевского и Стародубского драгунского полку насчет невыполнения магистратом законных требований майора Сетки командующего эскадроном там стоящим, поручено от меня освидетельствование всех конюшен по Черниговской губернии вновь строящихся для драгунских полков киевского и стародубского с тем, чтобы сделав каждой описание как которая устроена и чем не кончена, каким образом помещаются теперь государевы лошади и как отзываются о том воинские чиновники подпоручик Никитин исполняя данное ему повеление освидетельствовал во всех местах строящиеся конюшни, представил мне им описание, из одного видно, что нет ни одной из них, которая бы отде-

лана не токмо ко времени определенному именным Высочайшим указом 9 марта или по крайности донныне, но и остаются еще и не начатыми. Сия бездейственная медленность в невыполнении Высочайшего его императорского Величества повеления просить вашего содействия принять такие меры, коими бы всякая опасность устранилась быть могла.

Малороссийский Генерал-Губернатор К. Ал. Куракин».

А оскільки будівництво затягувалося і йшло надзвичайно повільно, а ще й казна не виділяла грошей, то чернігівський цивільний губернатор Френсдорф у рапорті до генерал-губернатора князя Куракіна запропонував наступне [18, арк. 352]:

«Рапорт

Ваше Сиятельство, по представлении Глуховского маршала Романовского, что постройка конюшен для помещения строевых лошадей Стародубского драгунского полку возложенная на поселян Глуховского повета могла бы гораздо дешевле стать, если бы перевозка материалов для постройки оных потребных самими поселянами была исполняема, здешнему Губернскому правлению предложить изволили: не примет ли оное для сбережения денежных издержек обязанных в таковой постройке не только по Глуховскому, но и поветам протчим одну часть обывателей употребить к перевозке материалов, а другую – на плату расходов на построение сих конюшен надобных...».

Таким чином, окрім затрат на постій, населення повинно було за свій кошт ще і доставляти матеріали для будівництва, а також безпосередньо будувати казарми і конюшні для військових.

Звертаючись до історії, ще за часів російсько-турецької війни (1730–1739 рр.) майже уся російська армія (75 полків) перебувала в Україні, що завдало українському народу величезну матеріальну шкоду. До російських частин на території України стали зараховувати козаків, що загрожувало існуванню українських козацьких полків. А у 1765 р. Катерина II оголосила, що козацьке військо як особливий вид збройних сил не потрібне: пропонувалось усі полки розформувати, а козакам вступати до гусарів, у ході чого усі слобідські полки було перетворено на регулярні гусарські полки. У 1783 р. за указом Військової колегії 10 полків Лівобережної України було перетворено у регулярні полки кавалерії – карабінерські, а їхні полковники отримали табельні чини за Табелем про ранги; рядових козаків зрівняли з державними селянами і зобов'язали виконувати їх повинності. У 1797 р. був проведений перший рекрутський набір серед лівобережних козаків [19, с. 135–164].

Після скасування полкового й сотенного поділу у 1782 році Глухів став повітовим містом. Замість козацьких військових сотень у 1784 році сформували Глухівський карабінерський полк. Стародубський полк також був ліквідований: з козаків утворено полк російської армії, а його територія увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва. У 1783 р. на основі Стародубського

козацького полку сформовано Стародубський 34-й драгунський полк. Ніжин також перестає бути полковим містом і стає повітовим центром Чернігівського намісництва. У 1785 році з ніжинських козаків створюється Ніжинський карабінерський полк, потім він реформується у драгунський, а у 1812 р. перетворюється у кінно-егерський полк.

Сучасники відзначали, що у Великої Росії, де селяни були багатіші, солдати з повагою відносилися до них. Але в Малоросії постій був справжнім лихом, карою Божою для хазяїв.

Таким чином, основними напрямками виконання натурального воєнного постою у XVIII ст. були: прагнення влаштувати війська в ті губернії, від яких вони могли отримувати достатнє продовольче забезпечення (поч. XVIII ст.); спроба розмістити армію на «вічні квартири» шляхом розподілу полків по повітах (20-ті роки XVIII ст.); орієнтація військового керівництва на пригороди і прикордонні райони шляхом будівництва полкових слобод (30–40-ві роки XVIII ст.); дозвіл із середини 60-х років XVIII ст. часткового переведення господарчих приміщень полків на утримання обивателів, які бажають звільнити таким чином свої будинки від казенного постою; невизнання урядом аж до кінця століття важливості і необхідності казарменого будівництва. Гальмувала модернізацію військового постою і необхідність вкладання великих коштів у будівництво казарм і конюшень у провінції. І все ж розвиток правових норм, правил розміщення військ у столицях і великих містах імперії до кінця XVIII ст. підштовхнув владу до будівництва казарм. І знову ж таки, витрати на їх спорудження уряд поклав на міське населення, у тому числі і примусовим шляхом. З цього часу зведення казарм стало однією з тенденцій утвердження постійної повинності у Російській імперії.

Примітно, що населення у XVIII ст., в цілому, сприймало військовий постій як призначений зверху невідворотний обов'язок, який відображав примусові повинності міської і сільської спільноти, звичку терпіти побутові незручності і обмеження, які викликані сусідством з військовими чинами.

У XVIII ст. була ще відсутня єдина державна політика і практика розміщення регулярної російської армії, а більшість проєктів і указів стосовно будівництва спеціальних приміщень для військових – казарм – залишалися нереалізованими.

ДЖЕРЕЛА

1. Путро А. Левобережная Украина в составе Российской империи. М.: Наука, 1988. 140 с.
2. Доценко А. Військовий постій на території Чернігівського полку. *Чернігівські старожитності*. Вип. 6 (9). Чернігів, 2020.
3. Словник української мови: в 11 томах. Том 7. 1976. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/postij>.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 1.
5. Назаренко В. «Квартирне питання» та господарська діяльність особового складу російського гарнізону м. Києва у другій половині XVII–XVIII ст. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua>.
6. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 279.
7. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 279.
8. Русская Православная Церковь в правление императрицы Анны Иоанновны (1730–1740). Самара, 2004. Режим доступу: <http://osiluan.ru>.

9. Полное собрание законов Российской империи. Т. 9. № 6957. Режим доступу: <http://elbib.shpl.ru>.

10. Энциклопедический словарь. Сост. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Стр. 851. Режим доступу: <http://books.google.com.ua>.

11. Суспільно-політичний лад України-Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Правова система України-Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). Обмеження української державності в другій половині XVII ст. Режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history//sereda/lektsiya-8-.pdf.

12. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 119.

13. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 119.

14. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 119.

15. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 132.

16. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 132.

17. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 132.

18. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 132.

19. Лапин В. Постоянная повинность в России. Ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. СПб., 2000. С. 135–164. Режим доступу: <https://www.disscat.com/>.

Dotsenko A.V. Military post in the town of Hlukhiv Little Russian province at the beginning XIX century

This article continues to highlight military stagnation, one of the most difficult, destructive, and unjust compulsory duties of the population in the territory of the Chernihiv and Nizhin regiments, and eventually the Little Russian province, and in particular, the cities of Hlukhiv and Hlukhiv district. For more than two centuries, military stagnation negatively influenced practically all aspects of life in individual regions and, in general, the state: on the socio-economic, legal, demographic, family, and military. The population already paid a lot of taxes: it contained various kinds of officials, regimental and hundreds of offices. But especially difficult for residents of cities and villages was the duty of maintaining the army: first Cossack, and then Russian. Execution of conscription, or as the people said of 'perpetual suffering', constantly created the possibility of corruption and abuse, which reflected the desire of the population to avoid placement of military personnel in the homes of citizens and rural residents. It should also be emphasized that the reluctance to have guests significantly restrained urban development (the construction of new houses). Military stagnation, among other things, posed a threat to the health of the civilian population: epidemic and sexually transmitted diseases spread, residents often became infected with various infectious diseases from their tenants, but there was also a feedback - the tenants themselves in villages often got various diseases, there were violence, cases rape. Conflicts of the military and civilian population in the XVIII century. took different forms. The aggressive behavior of military ranks in the philistine environment was characteristic. Skirmishes and misunderstandings of the local population and the military were commonplace. The urban population often turned to the authorities with a request to free their homes from destructive standing.

This is what the article is about.

Key words: military station, Hlukhiv city, Starodubskiy dragoon regiment, lifting horses, wagon train, leib squadron.

REFERENCES

1. Putro, A. (1988). *Levoberezhnaya Ukraina u sostave Rossiyskogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVII st.* [Left Bank Ukraine as a part of the Russian state in the second half of XVIII century]. Kyiv, 1988. Retrieved from <http://www.twirpx.com/fine/1156404>. [in Russian].
2. Dotsenko, A. (2020). *Viiiskovy postii na terytorii Chernihivskoho polku* [Military outpost on the territory of the Chernihiv Regiment]. *Chernihivski starozhytnosti*, issue. 6 (9). Chernihiv. [in Ukrainian]
3. Slovník ukrajinšoi movy (1976). [Dictionary of the Ukrainian language]. Vol. 7. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s/postij>. [in Ukrainian].
4. State Archives of Chernihiv Oblast. (dali DACHO), f. 128, op. 1, spr. 1.
5. Nazarenko, V. «Kvartyrne pytannia» ta hospodarska diialnist osobovoho skladu rosiiskoho harnizonu m. Kyieva u druhiy polovyni XVII-XVIII st. [“Housing” and economic activity of personnel of the Russian garrison in Kyiv in the second half of XVII-XVIII centuries]. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua>. [in Ukrainian].
6. DACHO, f. 679, op. 2, spr. 279.
7. DACHO, f. 679, op. 2, spr. 279.
8. Russkaia pravoslavnaia tserkov v pravlenye imperatrytsy Anny Ioannovny (1730-1740) (2004). [The Russian Orthodox Church in the reign of Empress Anna Ioannovna (1730-1740)]. Samara. Retrieved from: <http://osiluan.ru/>. [in Russian].
9. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoi imperii [The complete collection of laws of the Russian Empire]. Vol. 9, 6957. Retrieved from: <http://elbib.shpl.ru>. [in Russian].
10. Brokhaуз, F.A., Efron, I.A. *Entsyklopedycheskyi slovar* [Encyclopedic Dictionary]. Retrieved from: <http://books.google.com.ua>. [in Russian].

11. Suspilno-politychnyi lad Ukrainy-Hetmanshchyny (druga polovyna XVII-XVIII st.). Pravova systema Ukrainy-Hetmanshchyny (druga polovyna XVII-kinets XVIII st.). Obmezhenia ukrainskoi derzhavnosti v druii polovyni XVII st. [Socio-political system of Ukraine-Hetmanate (second half of XVII-XVIII centuries). The legal system of Ukraine-Hetmanate (second half of the eighteenth - end of the eighteenth century). Restriction of Ukrainian statehood in the second half of the eighteenth century]. Retrieved from: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/lektsiya-8-.pdf. [in Ukrainian].

12. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 119.

13. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 119.

14. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 119.

15. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 132.

16. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 132.

17. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 132.

18. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 132.

19. Lapyn, V. (2000). *Postoinaia povinnost v Rossii [Permanent obedience in Russia]*. Ezhegodnyk S.-Peterburhskogo nauchnogo obshchestva ystoriykov y arkhyvystov. St.Petersburg. Retrieved from <https://www.disserscat.com/>. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 94(477.5)025.171:72.02:725.961

Я.В. Чернякова

НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ ЩОДО РЕМОНТУ МОСКОВСЬКОЇ БРАМИ ГЛУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті розглядаються матеріали фонду 128 Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). У ньому зберігається корпус документів, які стосуються історії Глухівщини. Чимало матеріалів даного фонду розкривають певні аспекти соціального життя, роботи судових установ, демографічних проблем тощо.

В даній статті вводиться до наукового обігу документ, який стосується ремонту Московської кам'яної брами Глухівської фортеці у 1809 р.

Ключові слова: Глухів, Московська брама, Київська брама, будівництво, фортеця, ремонт, кошторис, документ.

Працюючи у Державному архіві Чернігівської області, привернув увагу документ, який містить відомості про історичну топографію м. Глухова модерного часу. Мова йде про фонд 128, в якому знаходиться справа під № 775 «Про ремонт Московських кам'яних воріт».

У статті авторка ставить за мету опрацювати та розкрити зміст документа, що вперше вводиться до наукового обігу, який до цього був невідомим для широкого кола дослідників.

Оскільки Московська брама не збереглася, для з'ясування її місця і значення у фортифікації Глухова слід подати стислу історію виникнення фортифікаційних споруд міста, розпочавши з першої згадки про нього у давньоруських літописах під 1152 роком, яка говорить про зупинку в Глухові військ князя Юрія Долгорукого зі своїми союзниками – величезним військом половців. У писем-

них джерелах жодного разу не зустрічається опису укріплень давньоруського міста, але про його значні розміри можна судити з того, що, вірогідно, воно здатне було прийняти таку кількість воїнів [1, с. 254]. Сучасні археологічні дослідження з'ясували приблизне місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів.

Згадка про Глухів під 1352 роком сповіщає про жахливу подію – епідемію (ймовірно чуми), під час якої всі мешканці «ізомроша» [2, с. 12]. Майже триста років про Глухів як місто згадок не існує.

Про ранньомодерний Глухів збереглось чимало документальних свідчень. Перш за все слід згадати опис населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду, де Глухів – це село, що належало Московській державі і після Деулінської угоди у 1618 р. перейшло до володінь Речі Посполитої.

У 1636 р. частину глухівських земель купує новгород-сіверський староста, князь О. Пясочинський. Він осаджує на глухівському «старосвітському городищі» свій двір, обнесений дерев'яним частоколом, і упродовж кількох років проводить фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо центральної частини міста. Вони перетворили Глухів у міцно укріплену фортецю. Зберігся опис Глухова середини XVII ст.: «...А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову, около посаду, меж речки, земляной город. На старосвицком городище сделано два земляных вала, около тех валов два рва; на том валу надолбы... на горе над речкою Усманью на осыпи поставлен острог дубовый, межи того острога ворота проезжие... около того острога сделан ров, а ров на острогу огорожен бревнами с одной стороны и подле того острога у земли сделан частик, колье дубовое...» [3, с. 16].

Про потужність глухівських укріплень говорить той факт, що у 1664 р. місто витримало облогу польського війська на чолі з Яном Казимиром II, яка тривала більше місяця.

Під 1685 роком Чернігівський літопис подає: «Того ж року в Глухові старий замок згорів августа 13» [4, с. 211]. Після цього в місті спорудили нову величезну загальноміську фортецю, що мала 5 брам: Київську – з західного боку, Московську – зі східного, Білопільську – з півночі, Путивльську – з півдня, безіменну – в районі Михайлівської церкви (в деяких джерелах вона згадується як Михайлівська брама).

Наступне століття фортеця зазнавала незначних пербудов, все більш набуваючи регулярних обрисів з п'ятикутними у плані бастіонами та з потрібними елементами класичної фортифікації [5; 6].

У 1748 р. Глухів спіткало велике лихо. Пожежа, що виникла на одній з міських садіб, знищила майже всю центральну забудову. Того ж року було переплановано напрямки центральних вулиць та реконструйовано міську фортецю. У 1749 р. під керівництвом мінери київського інженерного корпусу Юхима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Москов-

Київська брама Глухівської фортеці. Фото початку XX ст.

ська і Путивльська. Пізніше, у 1766–1769 рр., за проектом архітектора А. Квасова спорудили муровані Київську і Московську брами [7, с. 314]. З деякими змінами і перебудовами Київська брама Глухівської фортеці дійшла до нашого часу.

Найбільш повну інформацію про планувальну структуру та забудову території фортеці після пожежі 1748 р. можна отримати з плану 1750 р., на якому позначено 9 фортечних брам. Назви чотирьох з них відомі: Київська, Московська, Білопільська та Путивльська. Ще п'ять брам були, скоріш за все, невеликими проходами у товщі міських укріплень. В купчій на ім'я Агафії Отрощици, складеній 1721 р., згадується Некрасівська брама [8].

Глухівська фортеця втратила своє стратегічне значення наприкінці XVIII ст., тому проектом перепланування Глухова 1802 р. була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя Олексія Куракіна. Тоді ж, за даними окремих дослідників, було знесено й Московську браму [9]. Але у нещодавно знайденому архівному документі ми можемо бачити розбіжність в датах: якщо до цього мова йшла про знесення брами у 1808 році, то справа, що датується 1809 роком, стосується питання ремонту Московських кам'яних воріт. Подаємо її мовою оригіналу.

«1809 года

Апреля 15

Господину Малороссийскому Генералъ Губернатору

По случаю донесения мне глуховским полицмейстером 13 апреля въ Московскихъ каменныхъ воротахъ въ сводѣ отъ оказавшейся съ давнихъ летъ трещины отвалилась столько кирпичей и мелкаго щебня и темъ угрожало ... обрушенностию, почему въ ... опасности въ проезде и переходѣ теми воротами означавшаяся въ сводѣ трещинами къ падению часть на одну сажень и полицмейстеромъ обрушена въ следствии чего донесъ мне что губернаторский архитекторъ будучи в городе Глухове свидетельствовал каменные ворота и нашель что сводъ въ оныхъ, коего часто уже обрушилась имеет посередине и по бокамъ немалые трещины, и что весь сводъ угрожаетъ ... падениемъ: починить же непременъ оногo вовся невозможно. А потому и нужно темъ весь сводъ сломать, и для легкости стень на коихъ тотъ сводъ основанъ, кой также потрескалась, ... сделать вновь деревянный паталокъ, для поправления чего сочинень ... перед онаго полицмейстера донести мне за таковымъ учиненнымъ обрушениемъ не предстоить ли еще опасность въ падений какихъ либа частей техъ воротъ, и какие потребно принять къ отвращению того. На что губернаторский архитекторъ сочинил смету которую при семъ къ вашему сиятельству имею честь препроводить на благо разсмотрение.

Рапортъ

По предписанию вашего Превосходительства отъ 28-го числа прошлого апреля, о донесении не предоставит ли еще опасности въ падении какихъ либо частей въ московскихъ каменныхъ воротахъ, и какие потребно принять меры къ отвращению того, какъ въ семь городе для учинения сметы о материалахъ потребныхъ для постройки лагерныхъ шалашей, находилъ Господинъ Губернский архитекторъ Карташевский...учинить о техъ воротахъ свое замечание, и о томъ донести отъ себя Вашему превосходительству; о чемъ рапортую, въ отвращение же опасности проезжающимъ теми воротами, въ оныхъ проездъ прегражденъ».

В документі міститься і кошторис на виконані роботи.

«Смета

Какое число потребно разныхъ матеріаловъ и суммы на покупку оныхъ и въ уплату мастеровымъ людямъ на разломку потрескавшегося каменнаго свода ... в место онаго вновь деревяннаго потолка въ Московскихъ каменныхъ воротахъ въ городе Глухове. 1809 года марта 18 дня.

	Число матеріаловъ	Примерные цены			
		одному		всемъ	
		руб-лей	коп.	руб-лей	коп.
1. На разломку и очистку всего потрескавшегося свода рабочимъ людямъ вообще полагается	-	-	-	10	-
2. На деланіе деревяннаго потолка потребно:					
Сосновыхъ бревень длиною 12 аршинъ, шириною 1, а толщиною 5 вершковъ на тремы	6	3	-	18	-
Сосновыхъ досокъ длиною 1 аршинъ, шириною 6, а толщиною 1 вершокъ	62	-	40	24	80
Сосновыхъ кругляковъ длиною 1 аршинъ, а толщиною 4 вершковъ на подставки къ стропиламъ	6	-	40	2	40
Плотникамъ за зделаніе вновь деревяннаго потолка съ подкрепленіемъ стропиль полагается	-	-	-	20	-
На деланіе потолка	-	-	-	75	20
3. На поделку нового потолка, съ ошкатуркою по стенамъ техъ местъ где своды очистятся: съ матеріалами и работою вообще полагается	-	-	-	10	-
Итого на разломку свода и зделаніе въ место онаго деревяннаго потолка съ подтеркою въ Московскихъ каменныхъ воротахъ въ городе Глухове потребно всей сметы	-	-	-	85	20

Черниговский Губернский Архитекторъ Антонъ Карташевский» [10, арк. 26].

Отже, у 1809 р. на порядку денному стояло питання не ліквідації, а ремонту Московської брами. А далі історики, не маючи розлогого документального підґрунтя, зробили похибку у назвах брам колишньої Глухівської фортеці. Московські кам'яні ворота, збудовані одночасно з Київськими воротами на протилежних сторонах Глухівської фортеці у 1766–1769 рр., замикаючи її у східно-західному напрямку, взагалі випали із контексту, а

існуюча натеper Київська брама в історичній літературі перебрала на себе назву і Московської, і Триумфальної [11]. На питання, коли власне Московська брама була розібрана, поки що відповіді немає, але те, що у 1809 р. вона існувала – факт, підтверджений документально.

Згодом на місці східної ділянки валу, де стояли Московські ворота Глухівської фортеці, виникла Торгова площа шириною 90 м. Донині від колишньої фортифікації уціліла тільки західна лінія земляних укріплень уздовж вул. Вальної протяжністю 1400 м. Посеред цієї лінії укріплень стоїть мурована Київська брама – пам'ятка архітектури, історії і містобудування національного значення.

У 2004 р. в східній частині міста проводились земляні роботи по упорядкуванню так званої «стометрівки» і створенні пішохідної зони на центральній Києво-Московській вулиці. У прокладеній траншеї в культурних шарах XVII–XVIII ст. посередині проїжджої частини було відкрито частину фундаменту невідомої споруди. А оскільки напрямок Києво-Московської вулиці, по якій у модерний час проходить головний шлях, що поєднував ці міста, з часом абсолютно не змінився, залишки фундаменту не могли належати житловому чи громадському будинку, а лише споруді з певним функціональним призначенням, як-от Московській брамі. Теоретично всі дослідники історії та архітектури древнього Глухова передбачали її розміщення в районі, де донедавна стояв пам'ятник Леніну, не враховуючи той факт, що Києво-Московський тракт проходив не осторонь, а через браму, як це показано на планах XVIII ст.

Розглядаючи залишки відкритої споруди, археолог Юрій Коваленко зробив висновок, що вони належать Московській брамі. Фундамент її південного пілона був складений з цегли, скріпленої вапняним розчином. Цегла покладена на масивну підкладку з дикого каменю потужністю 1–1,3 м. Підмурки північного пілона повністю були зроблені з дикого каменю і входили вглиб на 2 м. Посередині проїжджої частини між пілонами виявлений був шарок цегли та будівельного сміття. Цегла, використана для спорудження цих фундаментів, аналогічна зразкам, що застосовувались при будівництві споруд XVIII ст., зокрема Київської брами Глухівської фортеці.

Введений до наукового обігу документ щодо ремонту Московської брами у 1809 р., принаймні, робить її біографію хоча б на кілька років довшою, але містобудівний розвиток Глухова на початку XIX ст. рано чи пізно поставив би питання функціональності і існування фортифікаційних споруд у центральній частині міста. Коли власне Московська брама була розібрана – невідомо, як і той факт, що наведений документ міг стосуватися іншої, Київської брами, назва якої упродовж століть піддавалася різним варіаціям.

ДЖЕРЕЛА

1. Літопис Руський. Київ : Дніпро, 1990. 591 с.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.). Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
3. Ткаченко В.К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. Харків, 1968. 144 с.

4. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ : Наш час, 2008. 320 с.

5. Коваленко Ю. О. Дещо про історичну топографію ранньо-модерного Глухова. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Київ, 2009. С. 86–90.

6. Пуцко В.Г. Церковна топографія Глухова XVII-XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Київ–Глухів, 2009. С. 90–96.

7. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. 584 с.: іл.

8. Державний архів Сумської області, ф. 684, оп. 1, спр. 1.

9. Гетьманські столиці України : Глухів. Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9/26160-2/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2>.

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 775.

11. Київська брама Глухівської фортеці. Режим доступу: https://hlukhiv.com.ua/articles/architect/kyivska_brama_gluhivskoi_fortetsi.html.

Cherniakova, Ya.V. Unknown document for the repair of the Moscow Gate of the Hlukhiv fortress

The article deals with the materials of the Fund 128 of the State Archives of Chernihiv Oblast (DACHO). Many documents related to the Hlukhiv region are stored here and therefore are of particular importance to local historians and historians. Many materials of this fund reveal certain aspects of social life, judicial institutions, population demographics, etc. This article analyzes a document that relates directly to the Moscow Stone Gate.

The fortress of Hlukhiv lost its strategic importance at the end of the 18th century, that is why the project of redevelopment of Hlukhiv in 1802 envisaged its liquidation. Fortress shafts were excavated and ditches were filled in 1808. At the same time, according to some researchers, the Moscow Gate was demolished. But in a recent archival document, we can see a discrepancy in the dates: if this was about the destruction of the gate in 1808, then the case dating from 1809 concerns the repair of the Moscow Stone Gate.

Introduced to scientific circulation document on the repair of the Moscow Gate in 1809 at least makes its biography at least a few years longer, but the urban development of Hlukhiv in the early nineteenth century sooner or later it would raise the question of the functionality of fortifications in the central part of the city. When the Moscow Gate was actually dismantled, it is unknown how the document could refer to another, the Kyiv Gate, whose name has been subject to various variations over the centuries.

Key words: Hlukhiv, Moscow gate, Kyiv gate, construction, fortress, repair, estimate, document.

REFERENCES

1. Litopys Ruskyi [Chronicle of Rus]. (1990). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
2. Bielashov, V.I. (2005). *Hlukhiv – stolytsia Hetmanshchyny (Do «Hlukhivskoho periodu» istorii Ukrainy (1708-1782 rr.))*. [Hlukhiv – the capital of the Hetmanate (Before the «Hlukhiv period» of Ukrainian history (1708-1782))]. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
3. Tkachenko, V.K. (1986). *Hlukhiv: istoryko-kraieznavchyi narys*. Hlukhiv: historical and local history essay]. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Vecherskyi, V. (2009). *Hetmanski stolytsi Ukrainy [Hetman's capitals of Ukraine]*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
5. Kovalenko, Yu.O. (2009). *Deshcho pro istorychnu topografiu rannomodernoho Hlukhova. Something about the historical topography of early modern Hlukhiv*. *Sivshchyna v istorii Ukrainy*: zб. nauk. prats, pp.86-90. [in Ukrainian].
6. Putsko, V.H. (2009). *Tserkovna topografiia Hlukhova 17-18 st. [Church topography of Hlukhiv XVII-XVIII centuries]*. *Sivshchyna v istorii Ukrainy*: zб. nauk. prats, pp. 90–96. [in Ukrainian].
7. Vecherskyi, V.V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy. [Monuments of architecture and urban planning of Left Bank Ukraine]*. Kyiv: Vydavnychiy dim A.S.S. [in Ukrainian].
8. State Archive of Sumy region, f. 684, op.1, spr. 1.
9. Hetmanski stolytsi Ukrainy: Hlukhiv. Hetman's capitals of Ukraine: Hlukhiv Retrieved from <http://www.ukrcenter.com/Literatura/Viktor-Vecherskiy/26160-2/Gluhiv>.
10. State Archive of Chernihiv region, f. 128, op.1, spr. 775.
11. Kyivska brama Hlukhivskoi fortetsi. Retrieved from https://hlukhiv.com.ua/articles/architect/kyivska_brama_gluhivskoi_fortetsi.html.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94+908](477.52–21Глухів)«17»(093)

С.П. Тюльпа

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІХ ст.

Стаття присвячена історіографічній спадщині доби Гетьманщини в дослідженнях перших десятиліть ХІХ ст. Характеризуються особливості зародження наукових підходів до вивчення історії цього періоду, ідеологічні спрямованості та встановлення їх значущості у розвитку української історіографії. Особливу увагу приділено дослідникам історії гетьманської столиці – міста Глухова, які, так чи інакше, у своїх працях вивчали передумови, зміст або відображали різні аспекти життя Глухова як останньої столиці Гетьманщини, а потім адміністративно-територіального центру України.

Завданням цієї роботи є спроба найбільш повно та ґрунтовно систематизувати праці дослідників історії Гетьманщини перших десятиліть ХІХ ст., їхнє глибоке аналітичне вивчення і відображення змісту. Для досягнення цієї мети автор вбачав за необхідне вивчити і проаналізувати історіографічну спадщину перших десятиліть ХІХ ст., у першу чергу щодо столичного життя міста Глухова. При цьому предметом дослідження стали праці, в яких відображені явища і події української історії, пов'язані з розкриттям найголовніших сторін життя колишньої гетьманської столиці.

Ключові слова: історіографічна спадщина, Гетьманщина, місто Глухів, М.Є. Марков, М.Ф. Берлінський, Д. Бантиш-Каменський, Олекса Мартос, М. Маркевич.

З перших десятиліть ХІХ ст. українська історіографія розвивалася у напрямі, який позначився іще наприкінці попереднього століття. Разом із тим, простежується розвиток інтересу до місцевої старовини, з'являються дослідження історії окремих міст або цілих областей України, їх деталізація, що приносить велику користь для історичної науки. Дослідники місцевої старовини спираються здебільшого на архівні документи й різні пам'ятки місцевих збірок та бібліотек, що значно розширює коло наукових розвідок та веде до збільшення історичного матеріалу. Їм належать праці, що безпосередньо або опосередковано відносяться до досліджуваної нами проблеми.

Одним із знаних дослідників когорти істориків-професіоналів перших десятиліть ХІХ ст., «які представляють не лише регіональну історіографію в традиційному сенсі сукупності досліджень минулого певних територій, але, – саме тому, що в системі суб'єкт-об'єкт історичного тексту географічні характеристики її складових здебільшого тотожні, – являють собою репрезентативний матеріал щодо можливостей вивчення регіональної специфіки історичного самопізнання та історичної самосвідомості», був Михайло Єгорович Марков (1760–1819 рр.) [5, с. 124]. З 1799 р. і до самої смерті він очолював заклади освітнього відомства регіону, будучи директором народних училищ Малоросійської губернії, а з 1805 р. – першим директором Чернігівської гімназії [3, с. 207].

Із робіт, підготовлених М.Є. Марковим до друку, за його життя вийшло шість – по три в Санкт-Петербурзі й Харкові. Ще дві його праці, відомі дослідникам кінця ХІХ – початку ХХ ст., зараз вважаються утраченими: «Замечания о первоначальной истории Малороссии» [5, с. 63] та «История учебных заведений Черниговской дирекции» [6, с. 10].

Найбільш вагомими для нас є наступні праці: «О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи и в продолжателях оной, до

1206 года» (1815 р.) [1, с. 97]; «Введение в малороссийскую историю или краткое описание южной части российской империи во времена древние: как находилась она под владением Литвы и Польши, как возвратилась России и получила название Малороссии» (1817 р.); «О достопамятностях Чернигова» (1847 р. – кн. 1.) [4, с. 70].

Таким чином, наукова спадщина М.Є. Маркова містить багатий краєзнавчий матеріал та викликає значний інтерес для дослідників історії міста Глухова. Загалом, М.Є. Марков зробив значний внесок у загальний процес розвитку історичного краєзнавства у першій половині XIX ст.

Серед початківців досліджень історичної науки в Україні одне із провідних місць належить М.Ф. Берлінському. Максим Федорович Берлінський народився 6 серпня 1764 р. у селі Нова Слобода біля старовинного Путивля, навчався у Київській духовній академії (1776–1786), в Учительській семінарії в Петербурзі (1786–1788). Майже півстоліття, до 1834 р., викладав географію та історію у Головному народному училищі, перетвореному з 1809 р. у Першу Київську гімназію. Але відомим М.Ф. Берлінський став не як викладач, а як видатний дослідник історії Києва та України. Він належав до тієї когорти учених, яка заклала підґрунтя історичної науки [2, с. 139].

Серед найвидатніших праць Берлінського, що цікавлять дослідників, слід згадати наступні: «Историческое обозрение Малороссии и Киева: отрывки» (1844); «Разделение Малороссии на полки» (1811); «Покорение Киева Гедимином» (1811).

Разом із дослідженнями місцевої історії робилися й спроби синтезу у формі загальних оглядів і праць із української історії. Перше місце серед таких істориків належить Д. Бантиш-Каменському. Поява його «Історії Малой России» 1822 р. була величезним явищем в українській історіографії, котре можна порівняти за значенням і враженням із відомою «Историею государства российского» М. Карамзіна (1816 р.).

Дмитро Бантиш-Каменський народився в 1788 р. у Москві, деякий час навчався в Московському університеті, потім працював у Московському архіві. У 1816 р. він став начальником канцелярії Малоросійського генерал-губернатора, князя Миколи Репніна, де прослужив п'ять років. Саме тоді, заохочений Репніним, Бантиш-Каменський почав працювати над історією України. Джерелами для його робіт стали рукописна праця з української історії його батька, матеріали Архіву Міністерства закордонних справ у Москві, архівні акти колишньої Малоросійської колегії, архів Репніна та різні місцеві урядові і фамільні документальні сховища [3, с. 114].

Так з'явилася «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края» у 4-х томах, оздоблена дев'ятьма портретами гетьманів, із описом джерел. У 1830 р. вийшло друге видання в 3-х томах, оздоблене ще більшою кількістю ілюстрацій. Серед джерел уже зазначено «Историю русов», а документи перенесено до «Приміток». У 1842 р. вийшло третє 3-х томне видання з картами, планами,

портретами гетьманів із старих малюнків і факсиміле.

Бантиш-Каменський подає огляд історії української землі від найдавніших часів, підкреслюючи автономність українського населення, стисло розповідає про часи князівські й литовські, докладніше пише про часи козацькі і найбільш широко трактує історію Гетьманщини 1654–1764 рр., розповідає про реформи кінця XVIII ст. і акцентує увагу на народженні нової української літератури, згадуючи твори Котляревського та інших письменників. Виклад матеріалу відбувається у спокійному тоні, у дусі найбільшої лояльності до російської держави. Як історик, автор у цій праці уперше дослідив і використав матеріали державних архівів, прагнув надати своїй роботі цілісності і викласти підсумок історичного процесу українського життя. Тривалий час його праця залишалась єдиним систематичним курсом української історії і в 1903 р. була четверте перевидана у Київській книгарні Йогансона. У 1834 р. Бантиш-Каменський видав окремою невеликою книгою «Жизнь Мазепи» у Москві.

У 1858 р. О. Бодянский передрукував документи з «Истории» Бантиш-Каменського у виправленому і доповненому вигляді під назвою «Источники для Малороссийской истории», які й до сьогодні мають важливе значення для глибокого наукового вивчення періоду Гетьманщини.

Якщо у Бантиш-Каменського бракувало патріотичного ентузіазму до національної історії, то ми його знаходимо у двох його сучасників: Ол. Мартоса та М. Маркевича, котрі були значно більше пов'язані з Україною, ніж він, і постійно відчували силу національно-історичної традиції.

Олекса Мартос (1790–1842 рр.), син відомого різьбяр Івана Мартоса, родом із Полтавщини, навчався у Санкт-Петербурзі в Інженерній школі, брав участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. У 1818 р. покинув службу, не бажаючи служити під рукою Аракчеєва, з 1822 р. служив у різних місцях Росії. Ще замолоду Мартос почав цікавитись українською історією, її діячами, особливо І. Мазепою [2, с. 86]. У другій половині 1822 р. він пише до одного свого родича: «Очень давно... я занимаюсь историей нашего общего отечества и, благодаря судьбе, три тома, заключающиеся смертью Б. Хмельницкого, уже давно в здешней цензуре... по плану моей истории она составит из 5 томов, в т. ч. до уничтожения Гетьманства». Проте ця історія не побачила світу. Тільки два розділи з тому були надруковані в «Северном Архиве». Свою працю Мартос передав на рецензію професору Устрялову, який дав позитивну оцінку, і праця була представлена Миколі І, котрий нагородив автора. Згодом рукопис загинув. Уривки цієї роботи були передруковані з «Северного Архива» Лазаревським у «Київській Старовині».

Микола Маркевич (Маркович) (1804–1860 рр.) народився у відомій родині малоросійських дворян Марковичів в с. Дунаєць Глухівського повіту. Навчався у приватному пансіоні П. Білецького-Носенка у Прилуках, потім – у Санкт-Петербурзі у пансіоні при Педагогічному інституті. Цікавився українською етнографією й історією, збирав архівні матеріали, мав солідну колекцію українських писаних пам'яток, які у 1870 р. потрапили до Рум'янцевсько-

го музею у Москві під назвою «Маркевичевского архива».

Результатом історичних досліджень М. Маркевича стала його 5-томна праця «История Малороссии», видана у Москві у 1842–1843 рр. [3, с. 195]. 1 і 2 томи складають сам текст, а 3, 4 і 5-й – «Приложения» (історичні документи і примітки). Джерелами для написання «Истории Малороссии» М. Маркевича стали козацькі літописи, «История Русов», записки, але головним серед них він називає «Малороссийские дела» московського «Архива Министерства иностранных дел», хоча дослідник Г. Карлов доводить, що Маркевич користувався не оригіналами, а списками, надрукованими Бантиш-Каменським. На історіософію Маркевича найбільший вплив мала «История Русов». За нею він подає відомості про легендарних гетьманів XVI–XVIII ст. і, наслідуючи її, висвітлює український історичний процес. Історія М. Маркевича мала великий вплив на сучасників, які «причисляли себе до українців», на становлення та розвиток їхнього патріотизму (з неї чимало запозичив Т. Шевченко для своїх історичних творів). Як зазначає той же історик Карпов, який ставиться до Маркевича неприхильно за його «мелочный малороссийский патриотизм», кілька поколінь виховувалося на творах Маркевича.

У 3-му і 4-му томах передруковано з «Собрания государственных грамот и договоров» різні документи: грамоти, угоди, дипломатичну переписку, листи. У 2-й частині 3-го тому під назвою «Акты гетманские» уміщено всі «статті» угод гетьманів із Москвою, починаючи від Б. Хмельницького до Д. Апостола включно. Вони узяті з архіву гетьмана К. Розумовського, який дістався авторові від його брата Михайла Маркевича.

У 5-му томі надруковано списки полків, сотень, січових куренів, реєстр «Роспись правителей Малороссии от 882–1796 рр.», списки генеральної старшини, полковників, «сановников-малороссян», митрополитів, єпископів, православних і католицьких, ректорів Київських шкіл, хронологічні таблиці.

Через п'ятнадцять років Маркевич надрукував в «Чтениях Общества истории и древностей российских» (1858, кн. 4) статтю «О казаках», в якій доводив, що козаки походили не від торків або берендеїв і були якоюсь окремою народністю, а стверджував, що козаки – «малороссийское войско, охранявшее несколько миллионов коренных славян, именуемых малороссиянами, и из их среды вышедшее по собственному произволению, а потому и называвшееся казаками, т. е. вольницею».

Популяризація історії України – основна мета таких статей М. Маркевича, як «О первых гетманах малороссийских» (1848), «Акты, поясняющие историю Малороссии» (1848).

Етнографічні спостереження й записи М. Маркевич видав у своїй книзі «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860). Це була лише частина всеохоплюючої праці «Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени», яку Маркевич не встиг завершити.

Отже, з огляду на складні процеси, які відбуваються у вітчизняній історичній науці, дослідження української іс-

торіографії доби Гетьманщини дотепер є актуальною науковою проблемою. Висвітлення та аналіз обраної теми дозволяє краще зрозуміти певні закономірності історіографічного процесу в Україні, а також містить цінну для дослідників інформацію з історії Гетьманщини, зокрема, з різних аспектів повсякденного, суспільно-політичного та соціально-економічного життя колишньої її столиці – м. Глухова.

ДЖЕРЕЛА

1. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України: навч. посіб. Глухів, 1996. 145 с.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності): монографія. Суми, 2019. 420 с.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ, 1991. Т. 2. 349 с.
4. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ, 1996. 255 с.
5. Прицак О.Й. Доба військових канцеляристів. Київська старовина. 1993. № 4. 124 с.
6. Ханенко М. Діаріуш або Журнал. Київська старовина. 1994. № 1. С. 10–35.

Tiulpa S.P. Researchers of the history of the Hetmanate in the first decades of the nineteenth century

The article is devoted to the historiographical heritage of the history of the Hetmanate in the researches of the first decades of the nineteenth century. Characteristics of the origin of scientific approaches to the study of the history of this period, ideological orientation and establishment of their significance for the development of Ukrainian historiography are characterized. Particular attention is paid to researchers of the history of the Hetman capital of the city of Hlukhiv, who in one way or another in their studies studied the preconditions, content, or reflected different aspects of life in the city of Hlukhiv, as the last capital of the Hetmanate, and then the administrative-territorial center of Ukraine.

The aim of this work is an attempt to systematically and thoroughly systematize the work of researchers of the history of the Hetmanate in the first decades of the nineteenth century, their deep analytical study and reflection of the content.

To achieve this goal, the author considered it necessary to study and analyze the historiographical heritage of the first decades of the 19th century, first and foremost, regarding the capital life of the city of Hlukhiv. At the same time, the subject of the study was works reflecting the phenomena and events of Ukrainian history related to the disclosure of the most important aspects of the life of the former Hetman's capital.

The study of the Ukrainian historiography of the formation of the Hetmanate is nowadays a topical scientific problem also in connection with those complex processes that take place in the national historical science. The coverage of the chosen topic allows us to better understand certain patterns of the historiographic process in Ukraine.

Key words: historiographic heritage, Hetmanate, the city of Hlukhiv, M. Markov, M. Berlinskyi, D. Bantyskh-Kamenskyi, Oleksa Martos, M. Markevych.

REFERENCES

1. Belashov, V. (1996). *Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï i Livoberezhnoi Ukrainy. [Hlukhiv – capital of Hetman and Left Bank Ukraine]: study textbook*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
2. Belashov, V. (2019). *Hlukhiv – stolytsia Hetmanskoï Ukrainy (1708–1782 rr.): (vid pershykh poselen do suchasnosti)*. [Hlukhiv – the capital of Hetman Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present)]: monograph. Sumy. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (1991). *Narys istorii Ukrainy. [Essay on the history of Ukraine]*. (Vol. 2.). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Doroshenko, D. (1996). *Ohliad ukrainskoï istoriografii [Review of Ukrainian historiography]*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Pritzak, O. (1993). *Doba viiskovykh kantseliarystiv [Age of the military chancellors]*. *Kyivska starovyna*, 4. [in Ukrainian].
6. Khanenko, M. (1994). *Diariush abo Zhurnal [Diarius or Journal]*. *Kyivska starovyna*, 1, pp. 10–35. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

**«ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ»
(ЗІБРАННЯ ДРУГЕ) ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
МІСТА ГЛУХОВА 1825–1881 рр.**

Проаналізовано інформаційний потенціал законодавчих актів другого зібрання «Полного собрания законов Российской империи» для дослідження історії міста Глухова 1825–1881 рр. Зроблена систематизація виявлених матеріалів у таблицю.

Ключові слова: закони, акти, Глухів.

На сучасному етапі розвитку історичної науки розширюється її джерельна база, зокрема актуалізуються масиви законодавчих матеріалів. Одним із найбільших комплексів такого роду джерел є «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗ). Воно являє найповнішу збірку нормативно-правових актів XVII – початку XX ст., які стосуються найрізноманітніших аспектів історії України та її регіонів. Попри свою цінність, далеко не всі матеріали ПСЗ залучалися істориками. Це пояснюється їхньою великою кількістю та незручним алфавітним показником, у якому не відображені усі тематики, географічні об'єкти тощо. Тим не менш, у останні роки дослідники почали більш широко використовувати матеріали ПСЗ як надійного історичного джерела.

Укладанням і виданням ПСЗ та інших зібрань законодавчих актів у Російській імперії займалися II відділення власної царської канцелярії (1826–1882 рр.), кодифікаційний відділ Державної Ради (1882–1893 рр.), а з 1893 р. – Відділення зводу законів Державної канцелярії [2, с. 347].

ПСЗ вийшло трьома зібраннями і включило в себе законодавчі акти з 1649 р. до 1913 р. У видання першого зібрання, що нараховує 45 томів у 48 книгах (№№ 1–30600), увійшли закони з 1649 р. (від «Соборного уложения» Олексія Михайловича) до грудня 1825 р., тобто до кінця царювання Олександра I. До другого зібрання, яке складається з 55 томів у 125 книгах і нараховує 61928 актів, були включені законодавчі акти, затверджені Миколою I та Олександром II (з 12 грудня 1825 р. до 1 березня 1881 р.). У третє зібрання були включені закони з 1 березня 1881 р. до 1913 р. Воно складається з 33 томів і вміщує майже 30 тис. (29980) законодавчих актів. Згідно закону від 11 червня 1885 р. до ПСЗ вносились лише оприлюднені законодавчі акти.

Метою даної статті є виявлення та інформаційний аналіз документів першого зібрання (собрание второе) ПСЗ [1], які безпосередньо стосуються міста Глухова, а також тих, в яких є будь-яка згадка про повіт, місто, його установи, заклади, посадовців тощо. Зроблено спробу систематизації матеріалів.

Першим документом другого зібрання, де згадується Глухівський повіт, є перелік містечок Полтавської та Чернігівської губерній, у яких євреям дозволено горілчана

торгівля. У Чернігівській губернії було 10 таких населених пунктів (у 7 повітах), серед них один у Глухівському повіті – Марчихина Буда (нині – село Ямпільського р-ну Сумської обл.) (див. № 3664).

З усього масиву виявлених документів можна виокремити документ, що містить інформацію про реформування установ поштового відомства. Зокрема, у 1830 р. було прийняте нове Положення про устрій поштового зв'язку. Згідно нього поштові установи Чернігівщини перебували у підпорядкуванні 6-го поштового округу (квартира окружного пошт-інспектора у місті Чернігові). Усього у Чернігівській губернії було затверджено 18 поштових установ: губернська контора 2-го класу (Чернігів), повітові поштові контори 1-го класу (Глухів, Ніжин, Стародуб), 2-го класу (Козелець), 3-го (Новгород-Сіверський, Городня, Кролевець, Мглин, Борзна, Батурин) та 4-го (Новозибков, Сураж, Остер, Сосниця, Конотоп, Почеп) класів, у Погарі – міська поштова контора (див. № 4020). Таким чином, у Глухові діяла повітова поштова контора 1-го класу, в якій за штатом 1830 р. мало бути 8 службовців: поштмейстер, помічник поштмейстера, сортувальник та 5 поштарів. На утримання приміщення контори та канцелярські витрати призначалось 800 руб. на рік.

Важливу інформацію несуть акти, що фіксують зміни у місцевих адміністраціях та урядах. Наприклад, у 1836 р. на посилення адміністративно-поліцейської місцевої влади були виділені з казни додаткові кошти. У розписах сум, що призначались для різних посадовців, можна знайти відомості про видатки на утримання 355 міських поліцій імперії. Серед них знаходимо, що на утримання глухівського городничого та його канцелярії від казни виділялось 1400 руб. на рік: городничому та поліцмейстеру на оклад 600 руб., на канцелярські витрати – 800 руб. (див. № 9240). У Чернігівській губернії додаткове фінансування отримували ще чотири поліції: Новозибкова – 1450 руб., Стародуба – 1400 руб., Чернігова – 750 руб., Ніжина – 600 руб.

Велика кількість документів другого зібрання ПСЗ стосується військової тематики.

Наприклад, для дослідників військової історії буде цікавим документ 1850 р., в якому унормовані штати резервних підрозділів внутрішніх військ – інвалідних команд, які були сформовані з колишніх солдатів, що відслужили понад 20–25 років (слово «інвалід» у XVIII–XIX ст. відповідало сучасному слову «ветеран»). Зокрема, Глухівська інвалідна команда входила до складу 7-го округу та мала штат: оберофіцерів – 1, унтерофіцерів – 15, барабанщиків – 1, рядових – 182. Було також два нестроєвих чини: писарів – 1, циркульників – 1 (див. № 24774). Солдати інвалідної команди несли вартову службу з охорони поштового казначейства, збройних, провіантських, зернових і соляних складів, супроводжували рекрутів і арештантів, охороняли тюрму, поштові тракти, чергували на міських заставах, при шлагбаумах.

Певну інформацію містить документ про реорганізацію шести армійських корпусів у 1856 р., під час якої були

визначені частини для розформування. У 4-му армійському корпусі серед інших частин розформували полки запасної бригади 11-ї піхотної дивізії (складені з сьомих та восьмих запасних батальйонів цієї дивізії). Розформування проводилось у Глухові та Сосниці, бригадний штаб розміщувався у Глухові (див. № 30869).

В одному із документів 1866 р. дізнаємось, що у Глухові перебував резервний 21-й піхотний батальйон, який цього року мав 558 молодих солдатів. Вони пройшли підготовку та були призначені для поповнення наступних частин: 1-ї та 2-ї гвардійської піхотної дивізії (Петербург) – 50 солдатів, 3-ї саперної бригади (Київ) – 26, 2-ї резервної кавалерійської бригади (Острогозьк) – 120, 30-ї піхотної дивізії (Мінськ) – 362 (див. № 43320).

Також значна кількість актів другого зібрання РСЗ регулює питання сплати селянами податків та впровадження положень селянської реформи 1861 р. (див. №№ 36662, 36663, 40311, 42549, 44713), податкової політики щодо торгівлі та нерухомості (див. № 39118, 39490, 41779, 43057).

З документів РСЗ можна дізнатись про створення першого банку в місті (див. № 39466). 28 лютого 1863 р. Сенат слухав рапорт міністра фінансів про дозвіл на заснування в Глухові міського громадського банку з наступними вимогами: основний капітал банку має складатись із 50 тис. рублів, що виділяються з міських надходжень, банку дозволяється проводити наступні операції: прийом вкладів, облік векселів, видача позик. Було також визначено розподіл прибутків та означені керуючі документи.

Є цікаві документи щодо діяльності Глухівського повітового суду, який був створений у далекому 1775 р. Серед них – указ 1867 р. про ліквідацію Глухівського повітового суду (див. № 44256). Він, як й інші повітові суди Чернігівщини (усього 15), припинив своє існування під час упровадження судової реформи 1864 р. Процес реформування відбувався поступово, тому не всі суди були скасовані відразу. Спочатку в 1867 р. ліквідовано сім повітових судів Чернігівської губернії, серед них –

Глухівський, справи якого передали у відомство Новгород-Сіверського повітового суду. За два роки по тому ліквідовані всі інші повітові суди губернії. Таким чином, Глухівський повітовий суд, який був створений у далекому 1775 р., припинив свою діяльність у 1867 р.

Ряд документів висвітлює благодійну діяльність родини Терещенків у Глухові.

У 1871 р. Артемій Терещенко отримав дозвіл на заснування у Глухові притулку для дітей-сиріт і дітей бідноти. Меценат пожертвував на цю справу 50 тис. руб., з яких 10 тис. руб. – на будинок для притулку, а 40 тис. руб. – вклав у Глухівський міський громадський банк під відсотки, що призначались на утримання притулку. Була встановлена кількість вихованців – 20 хлопчиків та 10 дівчат (див. № 49418). Притулок перебував у відомстві Імператорського людинолюбного товариства, опікунство було закріплене за Артемієм Терещенком та його нащадками. У 1875 р. імператором затверджено одну стипендію на утримання вихованців Глухівського дитячого притулку Терещенка (див. № 55331), у 1878 р. опікуну притулку надані права державного службовця (див. № 58629).

14 червня 1879 р. Микола та Федір Терещенки отримали дозвіл на заснування лікарні Св. Єфросинії (див. № 59775). Лікарня була безкоштовною для пацієнтів, діяла в структурі Імператорського людинолюбного товариства, назву отримала в пам'ять матері братів Терещенків. За ними та їхніми нащадками було закріплено пожиттєве право бути опікунами цієї лікарні.

Таким чином, у ході дослідження з'ясовано, що до другого зібрання РСЗ увійшов 31 законодавчий акт, в яких є згадка про Глухівський повіт та Глухів або пов'язані з ним заклади, установи, постаті, події та ін. Усі ці матеріали є важливими джерелами для дослідження історії міста XIX ст.

Для зручності дослідників усі названі документи систематизовано у таблицю з відповідними посиланнями, датуванням і скороченою назвою (мовою оригіналу в сучасній орфографії). У останній колонці – короткий коментар про згадку. Таблиця складена за [1].

Том, стор.	№	дата	назва документу	згадка
V Отд. 1 с. 618	3664	16.05.1830	Высочайше утвержденные Условия для содержания питейных сборов в 28 Велikorоссийских губерниях и Кавказской области с 1831 по 1835 год. – Реестр о местечках Полтавской и Черниговской губерний, в коих, на основании изданного о евреях в 9-й день декабря 1804 года Положения и Высочайшего указа от 13 мая 1822 года, могут они пользоваться правом питейной продажи.	Глухівський повіт
V отд. 2 с. 54	Штаты и табели к № 4020	22.10.1830	Высочайше утвержденное Положение об устройстве почтовой части. Расписание почтовых мест на округи и классы.	Глухів
XI отд. 2 с. 295	Штаты и табели к № 9240	29.05.1836	Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. – О добавочных суммах на содержание Канцелярий Гражданских Губернаторов, Губернских Правлений и городских полиций. Ведомости губернским, уездным и заштатным городам, коим, для уравнивания жалования полицмейстеров, городничих, также и содержания Канцелярий их с прочими по нормальному штату окладами, предназначается пособие от казны.	Глухів
XII отд. 2 с. 98	Штаты и табели к № 10305	03.06.1837	Высочайше утвержденное положение о земской полиции. Расписание предназначенных в каждом уезде участков или станов.	Глухівський повіт
XII отд. 2 с. 212	Штаты и табели к № 10494	03.08.1837	Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Управляющим Министерством Юстиции. – О назначении Канцеляриям Уездных Судов Западных и Малороссийских губерний добавочных сумм. Расписание Уездных Судов	Глухівський повіт

XV отд. 3 с. 1193	Штаты и табели к № 14110	1840	Реестр штатам, переложенным на серебро. – По ведомству Обер-Прокурора Св. Синода. Именной реестр Духовным Правлениям, получающим содержание на Канцелярии по штатам, переложенным с ассигнаций на серебро.	Глухівський повіт
XVI отд. 2 с. 104	Штаты и табели к № 14442	10.04.1841	Расписание, к каким войскам назначаются к сбору в 1841 году, бессрочно-отпущенные нижние чины армии, не прослужившие 20-ти летнего срока.	Глухів
XXI отд. 1 с. 332	19822	12.03.1846	О присылке из Уездных Судов в Казенные Палаты копий со всех ярлыков, выдаваемых на провоз вина.	Глухів
XXV отд. 2 с. 303	Штаты и табели к № 24774	29.12.1850	Именной, объявленный в приказе Военного Министра. – О числе чинов в инвалидных командах Отдельного Корпуса Внутренней Стражи. Ведомость о числе чинов в инвалидных командах Отдельного Корпуса Внутренней Стражи	Глухів
XXXI отд. 1 с. 738	30869	23.08.1856	Высочайше утвержденное Положение о переформировании пехоты 1, 2, 3, 4, 5 и 6-го армейских корпусов.	Глухів
XXXII отд. 1 с. 67	31446	25.01.1857	Именной, объявленный в циркуляре Инспекторского Департамента Военного Министерства. – О назначении новых постоянных квартир резервной дивизии 3-го армейского корпуса.	Глухів
XXXVI отд. 1 с. 232	36662	19.02.1861	Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях: Великороссийских, Новороссийских и Белорусских.	Глухівський повіт
XXXVI отд. 1 с. 273	36663	19.02.1861	Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской.	Глухівський повіт
XXXVII отд. 1 с. 349	38949	22.11.1862	Высочайше утверждённое Положение о капсюльных заведениях.	Глухівський повіт
XXXVIII отд. 1 с. 327	39466	09.04.1863	Сенатский – Об учреждении Общественного Банка в городе Глухове Черниговской губернии.	Глухів
XXXVIII отд. 2 с. 4	Штаты и табели к № 39118	01.01.1863	Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Роспись В. Распределение местностей по классам, для сбора за свидетельства на право торговли и билеты на торговые и промышленные заведения.	Глухів
XXXVIII отд. 2 с. 55	Штаты и табели к № 39490	15.04.1863	Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. – О распределении налога на недвижимые имущества в городах, посадах и местечках за вторую половину 1863 года. Высочайше утвержденная 9 апреля 1863 года ведомость о размерах налога на недвижимые имущества в городах, посадах и местечках за вторую половину 1863 года	Глухів
XXXVIII отд. 2 с. 345	Штаты и табели к № 40311	26.11.1863	Высочайше утвержденная ведомость об окладах временного на 1864 год дополнительного к подушной подати сбора с сельских обывателей.	Глухівський повіт
XXXVIII отд. 2 Дополнение к т. XXXVII с. 21, 33	Штаты и табели к № 39061a	21.12.1862	Высочайше утвержденное 21 декабря 1862 года расписание о распределении рекрутов набора с обеих полов Империи, объявленного Высочайшим манифестом 1 сентября 1862 года (№38622)	Глухів
XL отд. 2 с. 56	Штаты и табели к № 41779	09.02.1865	Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Роспись В. Распределение местностей по классам, для сбора за свидетельства на право торговли и билеты на торговые и промышленные заведения.	Глухів
XL отд. 2 с. 378	Штаты и табели к № 42549	12.10.1865	Именной, данный Сенату. – О продолжении на 1866 год взимания дополнительного к подушной подати сбора с сельских обывателей. Высочайше утвержденная 12 октября 1865 года ведомость об окладах дополнительного на 1866 год к подушной подати сбора с сельских обывателей.	Глухівський повіт
XLI отд. 2 с. 242	Штаты и табели к № 43057	28.02.1866	Сенатский. – О размере налога на 1866 год с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках по 7 губерниям. Ведомость о размере налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках на 1866 год, по 7 губерниям, утвержденная Министром Финансов 20 января 1866 года.	Глухів
XLI отд. 2 с. 308, 312, 313, 320	Штаты и табели к № 43320	20.05.1866	Именной, объявленный в приказе Военного Министра. – О распределении молодых солдат последнего набора. Расписание о назначении молодых солдат последнего набора в артиллерию, саперы, кавалерию и гвардейскую пехоту.	Глухів
XLI отд. 2 с. 531	Штаты и табели к № 43761	22.10.1866	Высочайше утвержденная ведомость об окладах временного на 1867 год дополнительного к подушной подати сбора с сельских обывателей.	Глухівський повіт
XLII отд. 1 с. 140	44256	17.02.1867	Сенатский – О упразднении некоторых Уездных Судов Черниговской губернии.	Глухівський повіт

XLII отд. 2 с. 36	Штаты и табели к 44256	17.02.1867	Правила об упразднении некоторых Уездных Судов Черниговской губернии.	Глухівський повіт
XLII отд. 2 с. 468	Штаты и табели к №44713	18.06.1867	Именной, данный Сенату. – Об увеличении платимых сельскими обывателями подушной подати и дополнительного к ней сбора. Высочайше утвержденная 18 июня 1867 года ведомость об окладах подушной подати с сельских сословий	Глухівський повіт
XLVI отд. 1 с. 278	49418	01.04.1871	Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции 22-го того же апреля. – Об учреждении приюта в городе Глухове Черниговской губернии, для призрения малолетних сирот и детей бедных жителей города Глухова	Глухів
L отд. 2 с. 403	55331	04.12.1875	Именной, объявленный Сенату, за Министра Юстиции Товарищем Министра Юстиции 18-го того же июня. – Об учреждении стипендий в Дом призрения малолетних бедных и в Глуховском детском приюте Терещенко	Глухів
LIII отд. 1 с. 437	58625	15.06.1878	Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции 27-го того же апреля. – О предоставлении должности Попечителя подведомственного Человеколюбивому Обществу Глуховского детского приюта Терещенко, права государственной службы.	Глухів
LIV отд. 1 с. 510	59775	14.06.1879	Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции 27-го того же июня. – О присвоении больницы, учреждаемой в городе Глухове Черниговской губернии, наименования «больница Св. Ефросинии» и об управлении оной.	Глухів

ДЖЕРЕЛА

1. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе: С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1885. 55 т.

2. Шандра В.С. Полное собрание законов Российской империи. Энциклопедия історії України: у 10 т. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: П-Прик. С. 347.

Yesiunin S.M. «Complete collection of Laws of Russian Empire» (second collection) as a source of research of the history of the city Hlukhiv in 1825–1881

The article analyzes the information potential of the legislative acts of the second volume of the «Complete Collection of Laws of the Russian Empire» for 1825–1881. The second collection consists of 55 volumes, totaling 61928 legislative acts during the reign of the emperors of the Russian Empire Nicholas I and Alexander II. Documents from the history of the city of Hlukhiv are revealed. The systematization of the detected materials in the table is made.

A total of 31 documents were found in the second collection, covering various moments of the history of the city of Hlukhiv and Hlukhiv district. Among in this documents: a permit for Jews to trade of vodka (1830); on the reform and activities of the post office in Hlukhiv (1830); the financing of local police (1836); the organization of district police stations (1837); on the financing of the Office of the Orthodox Church of Hlukhiv (1840); the activities of the city military veterans team (1850); the stay in Hlukhiv military units (1841, 1856, 1857, 1862, 1866); establishing taxes on trade and real estate (1846, 1863, 1865, 1866); on the peasant reform (1861); taxes on peasants (1863, 1865, 1866, 1867); on the activities of the county court (1867). There are documents on the creation of the Hlukhiv Public City Bank (1863), on the creation and operation of Tereshchenko Children's Shelter (1871, 1875, 1878), about the foundation of the Tereshchenko Hospital «Saint Yephrosyniia» (1879).

Legislative acts of the second collection «Complete collection of Laws of Russian Empire», are important sources for studying the history of the city of Hlukhiv in the nineteenth century.

Key words: laws, acts, Complete Collection of Laws of the Russian Empire, Hlukhiv

REFERENCES

1. Polnoe Sbranie Zakonov Rossijskoj Imperii: Sbranie vtoroje: S 12 dekabrya 1825 goda po 28 fevralya 1881 goda. [Complete Collection of Laws of the Russian Empire (second collection) of 55 Vols]. St. Petersburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstv. E. I. V. Kancelyarii. [in Russian].

2. Shandra, V. (2011). Polnoe Sbranie Zakonov Rossijskoj Imperii. Encyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t. [Encyclopedia of History of Ukraine of 10 Vols]. (Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.5):39(=411.16)«17/19»

М.О. Герасько

КОМПАКТНЕ ПРОЖИВАННЯ ЄВРЕЇВ НА БАТУРИНЩИНІ ТА КОНОТОПЩИНІ В XVIII–XX ст.

У статті розглядається тема компактного проживання євреїв у Присеймівському краї, зокрема на Батурищині та Конотопщині у кінці XVIII – на початку XX ст. Охарактеризовано особливості соціального, економічного та культурного життя єврейської общини. Досліджено роль єврейського населення у розвитку інфраструктури даного регіону. Визначено особливості професійної та господарської діяльності євреїв.

Ключові слова: Батурин, Конотоп, євреї, синагога, молитовна школа, промисли.

Україна завжди була багатонаціональною державою. На її теренах поряд із українцями проживали представники інших національностей – росіяни, румуни, євреї, білоруси, поляки, угорці, греки, німці, цигани, болгари, татари тощо. Варто зазначити, що кожна нація є невід'ємною частиною народу України та її історії. Історія євреїв Лівобережної України XVIII–XX ст. ще недостатньо вивчена та проаналізована. Її подальше дослідження дає можливість визначити території проживання, рід занять та з'ясувати соціально-правове становище єврейського народу.

Обрана проблематика лише частково освітлена науковцями. Значний доробок у дослідженні цієї теми належить М.І. Мармеру, А.В. Морозовій, М.М. Часницькому, С.Г. Бойченко, Н.О. Барабаш, Є.О. Бордуновій, І. Ковтуну, конотопському періодичному виданню «Лебн» та ін.

Перші єврейські громади з'явилися на території сучасної України у IX–X ст. за часів Хазарського каганату, офіційною релігією якого був іудаїзм. Після монголо-татарського панування вони зникли, але упродовж XIII–XIV ст. виникли знову. Це були громади, засновані євреями, які мігрували з Польщі, оселяючись на українських землях [25, с. 44]. У 1623 р. грамотою польського короля Владислава євреям було заборонено проживати в Чернігівському воєводстві, бо вони нібито наносили значні збитки християнам у торгівлі та ремеслах [24, с. 14]. За часів Богдана Хмельницького у відносинах між євреями,

українцями та поляками назріла надзвичайна конфронтація, і саме євреї виявилися заручниками тієї складної ситуації. За період 1648–1656 рр. було вбито декілька тисяч євреїв, які до цього часу згадують ті події як одну з найтрагічніших сторінок своєї історії. Ще далі пішла імператриця Єлизавета Петрівна, яка у часи свого правління наказала висилити усіх євреїв, що проживали на території країни, за межі Російської імперії [24, с. 14].

Перші відомості про євреїв Чернігівщини припадають на кінець XVIII ст. [10, с. 60]. У часи Гетьманщини євреї знову з'являються на території Чернігівської губернії «временно для торговых дел» і посередництва. У 1772 р. їм було дозволено постійно перебувати у всіх містах губернії. З того часу єврейському народові знову належить майже вся торгівля і більша частина ремесел, але лише окремим із них дозволялося купувати землю та засновувати свої поселення [24, с. 15]. Із 1783 р. євреї мали записуватися в міські стани міщанами і купцями [10, с. 60]. За таких історичних обставин торгівля стала специфічною єврейською соціальною нішею. Між іншим, у Біблії слово «торговець» – це зазвичай синонім хананейнина (тобто неєврея) [26, с. 3].

У 1791 р. у Чернігівській губернії для євреїв увели межу осідлості, за винятком купців I-ї гільдії [24, с. 15]. З 1794 р., при відкритті міщанських та купецьких промислів, євреї платили подвійні податки, тобто удвічі більші, ніж християни. Це стосувалося землеробів, фабрикантів та ремісників. Проіснував даний закон лише до 1817 р. [24, с. 16].

Ймовірно, поселення євреїв на території Батуринщини-Конотопщини спочатку знаходилися у Батурині, позаяк у колишній гетьманській столиці завжди були сприятливі передумови для компактного проживання людей: ліси, родючі ґрунти, водні артерії, м'який клімат, чудова природа, корисні копалини, зокрема глини. З Батурина євреї роз'їжджалися у різних напрямках, зокрема до Конотопа та інших населених пунктів. Від Батурина розходилися 4 торгові шляхи, що сприяло розвитку торгівлі [11, с. 20]. У місті відбувалися часті торги та ярмарки [12, с. 14–15], тому було багато євреїв і купців [12, с. 14–15; 22, с. 59–60].

На Конотопщині євреї з'явилися на початку XIX ст. після приєднання до Росії частини Польщі. Унаслідок того, що територією Конотопського повіту також проходила межа єврейської осідлості, тут мешкала значна частина єврейського населення Чернігівської губернії. Однією з найбільших була і залишається єврейська громада м. Конотопа. На початку XIX ст. вона налічувала лише декілька осіб, а уже за даними 1847 р. становила 561 чол. [25, с. 44], і чисельність її щороку збільшувалася. Через це 1859 року у місті була відкрита молитовна школа, а вже наприкінці XIX ст. у Конотопі існувало єврейське молитовне товариство [25, с. 44].

Згідно статистичних даних за 1860 р. у Конотопському повіті налічувалось 1260 євреїв [25, с. 44], значна частина яких мешкала у Батурині. На цей час у містечку була вже сформована єврейська громада [8, с. 266]. За традицією,

як тільки чисельність євреїв у місті ставала значною, вони конституювалися у громаду. Найважливішими з-поміж усіх складових життя єврейської громади були синагога, кладовище, школа та лазня. Як наслідок, єврейське життя досягло високого рівня організації [10, с. 60]. Є відомості, що у 1860 р. у Батурині працювали окремі лазні – одна для християн, інша для євреїв [8, с. 267]. Проте, щодо існування на території Батурина єврейського кладовища на даний час відомості відсутні, але зберігся надгробок у вигляді дерева зі зрубленими гілками, який знаходиться біля Воскресенського храму. Як зазначає дослідниця чернігівського єврейського некрополя С.Г. Бойченко, декілька саме таких гранітних пам'яників збереглося на єврейських похованнях цвинтарів Чернігова [10, с. 61].

Для того щоб задовольняти свої духовні потреби, батуринські євреї мусили долати відстань у 26 верст, аби дістатися Конотопа. Подолання такого довгого шляху створювало незручності як для віруючих, так і для решти населення. Саме тому у травні 1860 р. євреї – мешканці Батурина – звернулися із проханням до Чернігівського губернського правління надати дозвіл на відкриття молитовної школи у Батурині. Землю та приміщення для неї вони на той час уже мали. Для цього третьої гільдії купецький син Юдка Вульфівич Куколев придбав у місцевого жителя колежського реєстратора землю, на якій власним коштом звів будинок і пожертвував це все місцевій громаді для відкриття молитовної школи [8, с. 266; 8, с. 267]. Однак прохання задовольнили лише в 1864 р. [18, с. 290]. Якщо на той час одну молитовну школу дозволялося відкривати на 30 єврейських будинків [18, с. 207], то можна припустити, що у Батурині станом на 1860 р. їх було близько тридцяти. Місцезнаходження батуринської молитовної школи допоки достеменно невідоме, але при відкритті усякої молитовної школи необхідно було дотримуватися певних вимог щодо відстані від православних церков (якщо на одній вулиці або площі – не менш, ніж 100 саж.; якщо на різних – не менш, ніж 50 саж.) (сажень – старовинна міра довжини, що становила у Росії 2,1336 м – авт.) [8, с. 706] та шинків і трактирів [18, с. 207].

25 липня 1879 р. відбулися вибори членів Правління Батуринської єврейської молитовної школи. На посаду вченого було обрано міщанина Юдку Куколева, посаду старости обійняв міщанин Юдка Раєв, казначея – міщанин Залман Аптерман. Вони прийняли присягу на вірне служіння Богові у присутності Конотопського єврейського рабина Гольденфарба.

Із часу проведення аграрної реформи у 1861 р., відомої відміною кріпосного права, нових темпів розвитку набула промисловість, яка вимагала більшої кількості робочих рук. Відтак, місто Конотоп почало зростати і розвиватися. Зокрема, у ньому нараховувалося 933 двори, де проживало близько 9000 мешканців, 5 церков, єврейська молитовна школа, 80 лавок, 11 харчевень, 3 заїжджі двори [16, с. 8].

Одночасно у місті значно зросла чисельність єврейсько-

го населення, унаслідок його переміщення з північно-західних провінцій у південно-західні на постійне проживання [14, с. 1]. У 1861 р. у Конотопі проживало 1206 євреїв: 566 чоловіків та 640 жінок [6, с. 27]. У 1866–1867 рр. були уведено обмеження прийому євреїв у вищі та середні учбові заклади у місцях межі осідлості, але натомість дозволено відкривати синагоги на кожні 80 будинків та єврейські школи для моління на кожні 30 будинків [24, с. 16]. З 1887 р. у Конотопі стала працювати талмуд-тора для бідних дітей. Її відвідувало 8 учнів. У 1890 р. та 1896 р. ця кількість складала уже 50 учнів [25, с. 15]. У школі викладали 4 меламенти [18, с. 458].

1897 року кількість єврейського населення Конотопу досягла 4425 чол., що становило 23,5 % від загальної чисельності населення міста [14, с. 1]. За даними перепису мовного складу населення повітів Чернігівської губернії, в 1897 р. у Конотопському повіті проживало 156 535 чол.: українців – 142 276 чол., євреїв – 7636 чол., циган – 116 чол., поляків – 422 чол. Серед жителів Конотопу україномовне населення становило 54,8 %, мовою їдиш володіло 23,5 % [27].

У 1889 р. серед землевласників, які проживали в Конотопському повіті, земельними угіддями (від 200 і більше десятин) у Батурині володіли М.О. Астаф'єв, спадкоємці Л.О. Астаф'єва, М.М. Озерблом, Е.Г. Юдович [21, с. 116]. Останній мав також земельні наділи (11 дес.) на території замських резиденцій І. Мазепи та К. Розумовського на Гончарівці [21, с. 120; 17, с. 260; 13, с. 48–57], яка «...вместе с прочим имением была куплена с публичных торгов» [8, с. 287]. Порівнюючи, зауважимо, що усе батуринське духовенство володіло 224 дес., міщани – 205 дес., 53 дес. належало купцям-християнам [21, с. 116].

Традиційним заняттям для євреїв було ремісництво: згідно перепису 1897 р. у Російській імперії на 1000 євреїв припадало 110–120 ремісників, у той час як на 1000 представників інших національностей – усього 6–8 чол. [25, с. 22]. На Батуринщині та Конотопщині, як і по всій Чернігівщині, більшість працездатного єврейського населення також було зайняте у виробничій сфері. При цьому, ремісниками не вважалися м'ясники, друкарі, візники, наймані робітники. Найбільш поширеним було ковальське ремесло, зокрема в Чернігівській губернії, за переписом населення 1897 р., у цій сфері працювало 1085 чоловіків та 10 жінок. Ще 4229 чоловіків та 1493 жінки виготовляли та шили одяг і т.п. Не було такої професії, яку б не могло освоїти єврейське населення. Серед них були квітниківі, мідники, слюсарі, склярі, майстри з обробки золота та срібла, годинникові, столярі, чоботарі, токарі, бондарі, малярі, кондитери, пекарі, перукарі та ін. Євреї займали провідне місце у виробництві борошна, круп, горілки, спирту, тютюнових та кондитерських виробів [25, с. 22–23], цегли та кахлів [25, с. 24]. Продукція євреїв-ремісників реалізувались на близьких та віддалених ринках Російської імперії, експортувалася за кордон.

У 1903 р. на Чернігівщині євреї відігравали провідну

роль у торгівлі хлібом (86,2 %), лісом і дровами (73,8 %), яйцями (95,4 %), сіном (100 %). Крім іншого, представники цього народу професійно займалися лікувальною та ювелірною справою, були провізорами і утримувачами готелів [25, с. 44]. Отже, євреї, займаючись виробництвом і торгівлею, сприяли економічному зростанню Чернігівської губернії [25, с. 24].

Переломним для м. Конотопу став 1867 р., коли розпочалося будівництво Курсько-Київської залізниці. Населення міста водночас збільшилося удвічі: із 9 тис. чол до майже 17 тис. (серед яких близько 8 тис. складали будівельники та експлуатаційники залізниці з родинами). Під час прокладання залізниці число працюючих сягало 30 тис. [19, с. 94]. Це потребувало залучення робітників різних спеціальностей, якими, у тому числі, володіли і євреї. Пізніше, побудувавши залізницю, багато євреїв-конотопців здобули залізничні професії.

На початку ХХ ст. (1904 р.) у Конотопі євреї становили 32 % від загальної кількості населення міста. Вузлова залізнична станція [25, с. 45; 23, с. 6] приваблювала зручною комунікацією для проведення багатолюдних ярмарків та базарів, що спричинило бурхливий розвиток торгівлі у місті.

Інтенсивне будівництво залізниць, що сполучали близькі і віддалені економічні райони Росії, сприяло зростанню обсягів перевезення хліба з України. Серед інших хліботоргових центрів Чернігівської губернії початку ХХ ст. були Конотоп та Батурин [18, с. 449–450]. Залізничне сполучення дало змогу фірмі конотопського купця Германа експортувати до Німеччини макуху та висівки [25, с. 45].

Із завершенням будівництва залізничних шляхів у Конотопі міське життя стало більш спокійним, провінційним. У Батурині у цей же час відбувається економічний спад. Розвитку економіки міста сприяло б прокладання Конотопсько-Батуринської гілки залізниці, але цього не сталося як у 1913 р., так і у наступні роки. Частина місцевих євреїв була змушена переїхати до Конотопу [23, с. 6]. Гості Батурина зазначали, що в 1915 р. у центрі міста на головній вулиці знаходилось декілька «весьма убогих, даже сравнительно с Конотопом, лавчонок, и конечно, почти сплошь еврейских» [9, с. 422]. Історія зберегла прізвища батуринських євреїв-колекціонерів. Так, у земського фельдшера Т.Л. Порського (Порскала) знаходилась значна колекція монет, а у М.Ф. Раді – збірка портретів історичних діячів різних часів [21, с. 120; 17, с. 260].

На початку ХХ ст. у Конотопі діяла синагога, при ній працювала школа для вивчення Тори [25, с. 45–46]. Взагалі синагога відіграє важливу роль у житті євреїв, бо є, насамперед, приміщенням для громадської молитви і у перекладі з грецької означає «будинок зібрання». Вона – центр релігійної освіти. Найважливішими елементами синагоги є священний Ковчег із сувоєм Тори. Більшість традиційних синагог мала ще одне місце усередині зали для читання Тори [18, с. 204]. Синагога – це місце зустрічей, зборів, проведення різних свят, а у минулому – і за-

сідань місцевого рабинського суду [25, с. 52]. Конотопська єврейська община до революції 1917 р. мала свій юридичний статус, кошти, вела документацію про народження, шлюб та розлучення [5, с. 1–2; 25, с. 45–46].

Євреї (незалежно від майнового стану) завжди приділяли неабияке значення розвитку освіти своїх дітей. Одна з найбільш поширених в Чернігівській губернії мереж єврейських початкових закладів знаходилась у Конотопському повіті [18, с. 459]. У документах Чернігівського губерньського правління є відомості про те, що у січні 1911 р. у м. Конотопі і у Конотопському повіті було по 4 молитовних будинки [1, с. 18]. Перший із них (за даними 1894 р.) існував у Конотопі понад 50 років. Другий і третій були відкриті відповідно у 1870 і 1877 рр. [2, с. 2]. Виявлені також відомості про дозвіл відкрити четверту молитовну школу на ст. Конотоп у власному будинку купця Гафта (1896 р.) [3, с. 775], а також про вибори на посади членів правління єврейських молитовних шкіл Конотопського повіту (1895 р.) [4, с. 552].

Одночасно з розвитком освіти розширюється мережа закладів охорони здоров'я. Наприклад, у 1912 р. в с. Кошари Конотопського повіту у купця Янкеля Лейбова Зайгермахера земством була куплена садиба з будівлями, де через рік відкрили лікарняний пункт [16, с. 20].

Отже, виснуємо словами дослідника історії єврейського населення Сумщини Михайла Михайловича Часницького: «Твердження про те, що євреї займалися лише торгівлею та інтелектуальною працею, застаріле і невірне, адже із вищезазначеного можемо стверджувати, що немає жодного підрозділу інфраструктури Чернігівської губернії, де б євреї не брали участі» [25, с. 22–23]. Але на їх чисельність негативно вплинули реформи Миколи I щодо набору євреїв на рекрутську службу в 1827 р. Як наслідок, представники цього народу змушені були переховуватись або емігрувати за кордон, зокрема до Польщі чи Молдавії [15, с. 70], або ж змінювати як віросповідання, так і свої імена й прізвища. Негативний вплив також мали погроми 1821–1871 рр., 1881–1884 рр., революції 1905, 1917 рр., Громадянська і Друга світова війни [10, с. 59].

Та все ж, мешкаючи протягом століть серед іншого етнічного середовища, євреї зберегли свою національну самобутність, гуртуючись у різні товариства взаємодопомоги. Зауважимо, що такі товариства існують і нині. У 1993 р. у Конотопі створена єврейська громада «Лебн» (засновник Г.І. Айзенштат). Із 1995 р. видається однойменна газета «Лебн». У 1999 р. організовано благодійний фонд «Єврейський громадський центр «Естер», яким нині керує Маргарита Стоянова. Іудейську релігійну громаду очолює Юрій Голубков [25, с. 46]. Як зазначав колишній директор «Естер» Григорій Петрушенко, пройшло чимало часу, перш ніж в Україні були створені умови для повноцінного розвитку всіх національностей та національних культур. «Лебн» – це життя, тому віримо, що єврейське життя в Конотопі буде продовжуватись. Адже євреї – древній народ, який багато пережив за свою історію, але багато і

зробив для неї. Слід згадати наступні слова нобелівського лауреата Елі Візеля: «Быть евреем – это значит бороться за выживание нашего народа, от которого мы получили в наследство всю его коллективную память» [20, с. 2].

У вивченні історії єврейського народу Батурищини та Конотопщини ще багато білих плям, зменшити кількість яких покликані наші подальші дослідження. Авторка статті виносить глибоку подяку Конотопському єврейському громадському благодійному центру «Хесед Естер» та особисто Маргариті Стояновій і Юрію Голубкову за співпрацю та надані матеріали.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 5, спр. 2345, арк. 18.
2. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 267, арк. 2.
3. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 803, 775.
4. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 552.
5. Айзенштат Г. Конотоп. Евреи. Прошлое. Настоящее: страницы истории еврейской общины города Конотопа. Лебн: *Конотопская еврейская газета*. 2000. №№ 6–7 (57–58) июнь-июль. С. 1–2.
6. Айзенштат Г. Конотоп. Евреи. Прошлое. Настоящее: страницы истории еврейской общины города Конотопа. Конотоп, 2001. 28 с.
7. Барабаш Н., Бордунова Є. Приватний музей в соціокультурному просторі міста (на прикладі Музею культури єврейського народу та історії Голокосту «Музей Михайла Мармера»). *Ніжинська старовина*: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Київ, 2014. Випуск 18 (21). С. 5–10.
8. Батурич: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; / редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернігів, 2009. 786 с., 30 іл.
9. Батурич: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; / редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Вид. 2-е, доповн. Чернігів, 2012. 882 с.
10. Бойченко С.Г. Єврейський некрополь Чернігова. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Київ–Глухів, 2013. Випуск 6. С. 59–64.
11. Герасько М.О. Батуринські торги та ярмарки як складова формування ринкових відносин XVII–XX ст. *Збірник доповідей міжнародної конференції, посвященої розвитку междисциплинарних досліджень*. Донецьк, 2013. С. 20–25.
12. Герасько М.О. *Батуринські торги та ярмарки як рушійна сила місцевої торгівлі (друга половина XVIII – на початку XX ст.)*. Гілея: Науковий вісник. Київ, 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 14–17.
13. Герасько М.А. Имение Кирилла Разумовского из неизвестного рисунка. *Gardarika*. 2015. № 2. С. 48–57.
14. Из истории евреев Конотопа: Справка из музея еврейской диаспоры. Гор. Тель-Авив / *Лебн*: Конотопская еврейская газета. 2004 (февраль). № 2(101). С. 1.
15. Ковтун І. Єврейське населення Наддніпрянської України в імперській системі стримувань і покарань при здійсненні рекрутських наборів у XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 44. С. 70–73.
16. Кравець В.П., Сутулін В.В. Білий колір – життєдайний: історія медицини Конотопа. Суми: «Собор», 2001. 184 с.
17. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Полк Нежинский. Київ, 1893. Т. II. 551 с.
18. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Київ, 2009. 300 с.
19. Нікітін В.Г., Терех М.І. Лікарня гетьманської столиці: з історії зародження та розвитку лікарні, відкритої гетьманом К.Г. Розумовським у м. Батурич – столиці чотирьох гетьманів України. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2016. 252 с.
20. Петрушенко Г. Размышления по поводу. *Лебн*: Конотопская еврейская газета. 2001. № 2 (65) февраль. С. 2.
21. Рахно О. Батурич та його околиці у статистичних виданнях земських установ Чернігівської губернії другої половини XIX ст. *Батуринська старовина*. Чернігів: Вид. «Десна Поліграф», 2011. № 2 (6). С. 114–118.
22. Свербигуз В.Б. Батурич: до генези українського самодержавства. Київ: Вид. д-м «Києво-Могилянська академія», 2008. 88 с.
23. Сердюк Н. Батурич без залізниці. *Слово «Гетьманської столиці»*. 2015. № 6 (51). С. 6.
24. Часницький М.М. Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: «Атопол», 2009. 317 с.

25. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев, 2011. 378 с.

26. Штейнзальц А. Почему деревья возрадуются мессии? «Левн». 2001, февраль. № 2 (65). С. 3.

27. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%8F

Herasko M.O. Compact settlement of Jews in Baturyn and Konotop Regions in the 18th-20th centuries

The article deals with the problem of compact settlement of Jews in the Seim River basin, in particular, in Baturyn and Konotop regions, in the late 18th – early 20th centuries. Special attention is paid to the historical past of the Jewish people in Ukraine and formation of Ukrainian-Jewish relations during Hetman period. The problem of historical settlement of Jewish communities is examined and the conditions of their living in the above mentioned regions are considered.

The author studied the spiritual life of the Jewish community, in particular, some aspects of organization of prayer schools and synagogues. Also the social changes, caused by abolition of serfdom, and the dynamics of population change under different political conditions are being analyzed.

The author paid special attention to study of education of Jews that is based on the materials of State Archive of Chernihiv Region. It was revealed that education took an important place in the life of Jews and they always tried to give best education to their children regardless of their financial condition. In Chernihiv Province the system of Jewish elementary schools was widely spread in Konotop and other districts (povits).

The author considered peculiar features of social, economic and cultural life of the Jewish community. The role of Jewish population for the development of infrastructure of the region is defined. The peculiarities of professional and economic activities of Jews are examined. Also the author studied the sectors of employment of Jewish people in Baturyn and Konotop regions.

The article reveals the impact of construction of Kursk-Kyiv railway, which became a breaking point for inhabitants of Konotop and its suburbs. As a result, there was a mass migration of Jewish population from Baturyn to Konotop.

The author emphasized that maintaining national identity is an important problem not only for the Jewish people, but also for other nations which respect their history. We should mention that despite of living among other ethnic environment, the Jewish people consolidated their efforts and created different organizations of mutual aid, so in this way they could attain their gains.

Key words: Baturyn, Konotop, Jews, synagogue, prayer school, crafts.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. [State Archive of Chernihiv Region], (dali – DACHO), f. 127, spr. 5, op. 2345.
2. DACHO, f. 127, spr. 5, op. 267, ark. 2.
3. DACHO, f. 127, spr. 5, op. 803, 775.
4. DACHO, f. 127, spr. 5, op. 552.
5. Aizenshtat, H. (2000). Konotop. Evrei. Proshloe. Nastoshchee: stranitsy istorii evreyskoy obshchiny goroda Konotopa. [Konotop. Jews. Past. Present: the pages of history of Konotop Jewish community]. *Lebn: Konotopskaya evreyskaya gazeta*, 6–7 (57–58), June – July. [in Russian].
6. Aizenshtat, H. (2001). Konotop. Evrei. Proshloe. Nastoshchee: stranitsy istorii evreyskoy obshchiny goroda Konotopa. [Konotop. Jews. Past. Present: the pages of history of Konotop Jewish community]. Konotop. [in Russian].
7. Barabash, N., Bordunova, Ye. (2014). Pryvatnyi muzei v sotsiokulturnomu prostori mista (na prykladi Muzeiu kultury yevreiskoho narodu ta istorii Holokostu «Muzei Mykhaila Marmera») [Private museum in sociocultural space of the city (case study of the Mykhailo Marmer Museum of Jewish culture and history of Holocaust). *Nizhynska starovyna: zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva*, vol. 18 (21), pp. 5–10. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, O. (Ed.) (2009). *Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. [Baturyn: pages of history: collection of documents and materials]. Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. T.H. Shevchenko [T. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University]. Chernihiv. [in Ukrainian].
9. Kovalenko, O. (Ed.) (2012). *Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. [Baturyn: pages of history: collection of documents]. Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. T.H. Shevchenko [T. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University]. 2nd edition. Chernihiv. [in Ukrainian].
10. Boichenko, S.H. (2013). Yevreyskiy nekropol Chernihova. [Jewish necropolis of Chernihiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. [Siveria in the history of Ukraine: collected works]. Issue. 6, pp. 59–64. [in Ukrainian].
11. Herasko, M.O. (2013). Baturynski torhy ta yarmarky yak

skladova formuvannia rynkovykh vidnosyn XVII – XX st. [Baturyn sales and trade fairs as a component of formation of the 18th – 20th centuries market relations]. *Sbornik dokladov mezhdunarodnoy konferentsii posvyashchennoy razvitiyu mezhdistsiplinarynykh issledovaniy* [Collection of reports on development of interdisciplinary studies], pp. 20–25. Donetsk. [in Ukrainian].

12. Herasko, M.O. (2013). Baturynski torhy ta yarmarky yak rushiina syly mistsevoi torhivli (druha polovyna XVIII - na pochatku XX st.) [Baturyn sales and trade fairs as a driving force for local trade (last half of the 18th – early 20th centuries)]. *Hileia: Naukovyi visnyk*. Issue 75 (8), pp. 14–17. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Herasko, M.A. (2015). Imenie Kirilla Razumovskogo iz neizvestnogo risunka [Residence of Kyrylo Rozumovskiy in the unknown picture]. *Gardarika*, 2. [in Russian].

14. Iz istorii evreev Konotopa: spravka iz muzeya evreyskoy diaspori. Gorod Tel-Aviv. (2004). [From the history of Jews of Konotop: a document from the Museum of Jewish Diaspora]. *Lebn: Konotopskaya evreyskaya gazeta*, 2 (101). [in Russian].

15. Kovtun, I. (2014). Yevreiske naselennia Naddnipskoi Ukrainy v imperskii systemi strymuvan i pokaran pry zdziisnenni rekrutyskykh naboriv u XIX stolitti. [Jewish population of OverDnipro Ukraine in the imperial system of restriction and penalties during recruiting in the 19th century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats*. [Ethnic History of the People of Europe], vol. 44. Kyiv. [in Ukrainian].

16. Kravets, V.P., Sutulin, V.V. (2001). Bilyi kolir – zhyttiedainyi: istoriia medytsyny Konotopa. [White color, which gives a life: a history of medicine of Konotop]. Sumy: «Sobor». [in Ukrainian].

17. Lazarevskiy, A. (1893). *Opisanie Staroy Malorossii: Polk Nezhinskiy* [Description of the Old Little Russia: Nizhyn Regiment]. (Vol. II). Kyiv. [in Russian].

18. Morozova, A.V. (2009). Yevreiske naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v drugii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Jewish population of the last half of the 19th – early 20th centuries Left Bank Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

19. Nikitin, V.H., Terekh, M.I. (2016). *Likarnia hetmanskoj stolytsi: z istorii zarodzhennia ta rozvytku likarni, vidkrytoi hetmanom K.H. Rozumovskym u m. Baturyn – stolytsi chotyrokhetmaniv Ukrainy*. [Hospital of the Hetman capital: from the history of origin and development of the hospital, organized by Hetman Kyrylo Rozumovskiy in Baturyn, the capital of four Ukrainian Hetmans]. Nizhyn: PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].

20. Petruschenko, G. (2001). Razmyshleniya po povodu [Pondering on...]. *Lebn: Konotopskaya evreyskaya gazeta*, 2 (65), February. [in Ukrainian].

21. Rakhno, O. (2011). Baturyn ta yoho okolytsi u statystychnykh vydanniakh zemskykh ustanov Chernihivskoi hubernii drugoi polovyny XIX st. [Baturyn and its suburbs in statistic editions of zemstvo institutions of the last half of the 19th century Chernihiv Province]. *Baturynska starovyna*, 2 (6). Chernihiv: Vydavnytstvo «Desna Polihraf». [in Ukrainian].

22. Sverbyhuz, V.B. (2008). *Baturyn: do genezy ukrainskoho samoderzhavstva*. [Baturyn: on the genesis of the Ukrainian autocracy]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].

23. Serdiuk, N. (2015). Baturyn bez zaliznytsi [Baturyn without railway]. *Slovo «Hetmanskoj stolytsi»*, 6 (51). [in Ukrainian].

24. Chasnitiskiy M.M. (2009) *Glukhov. Evrei. Pamyat zhiva... Stranitsy istorii evreyskoy obshchiny Glukhovshchiny* [Hlukhiv. Jews. The memory is alive... Pages of history of Jewish community in Hlukhiv region]. Kyiv: «Atopol». [in Ukrainian].

25. Chasnitiskiy, M.M. (2011) *Evrei. Glukhov i Sumshchina. Stranitsy istorii evreev Glukhovshchiny i Sumshchiny* [Jews. Hlukhiv and Sumy region. Pages of history of Jews in Hlukhiv and Sumy region]. Kyiv. [in Russian].

26. Shteynzalts, A. (2001). Pochemu derevya vozraduyutsya messii? [Why will the trees be delighted at Messiah?]. *Lebn*, 2 (65), February. [in Russian].

27. Chernihiv Province. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%8F [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

**Г.Д. Казьмирчук,
М.Г. Казьмирчук**

СТЕЖКАМИ ДЕКАБРИСТІВ м. ТУЛЬЧИНА

У статті пропонуються до розгляду маршрути пам'ятних місць декабристів у місті Тульчині Вінницької області, висвітлюється історична пам'ять про них у житті вітчизняного суспільства, наголошується на доцільності збереження їхнього спадку для нащадків.

Ключові слова: декабристи, м. Тульчин, місця пам'яті, будинок Павла Пестеля, палац Потоцьких.

Рух декабристів отримав нове бачення і активне обговорення в суспільстві після недавнього виходу в Росії нового фільму, присвяченого «Союзу спасіння 2019», а насправді всій історії декабризму. В обговоренні беруть участь всі – від артистів, які виконували ролі «дуже талановитої особистості» Миколи І, С. Трубецького (арт. М. Матвеев), І. Аненкова, К. Рилєєва (арт. А. Шагін), а також відомий Василь Ліванов (зіграв Миколу І у фільмі «Звезда пленительного счастья»).

У кінцевих підсумках та схваленнях важко зрозуміти, де правда, а де емоційні оцінки, притягнуті за вуха відповідно до нових політичних реалій у Росії. У цих обговореннях беруть участь і відомі декабристознавці, професори з Російського державного гуманітарного університету – О. Киянська, Д. Фельдман та інші, під орудою «видатного знавця» проблеми, всеросійського блазня М. Галкіна.

Учасники обговорень часто оперували термінами-«міфами», наприклад: міф протистояння інтелігенції й влади, міф боротьби за владу, радянські міфи про декабристський рух або про те, що селянське питання не було головним у діяльності декабристів, оскільки вони мали можливість звільнити своїх селян від рабства (І. Якушкін і І. Горбачевський зробили таку спробу, але...). Це все немовби й правильно, та... зміст «Русской правди», її аграрний блок заперечує подібні висновки.

Дискусії, дискусії, зокрема багато негативних глядацьких оцінок [14], але ми пройдемося стежками декабристів у м. Тульчині. Звернемо увагу на загрозливі віяння сучасної української влади, яка нищить все і вся, забуваючи розумне правило – епохи формують людей, які привносили щось своє в розвиток суспільства, науки, культури... І ці зміни закарбовувалися в пам'ятниках і пам'ятних місцях, які треба трепетно оберігати.

Одним із напрямків вивчення і пропаганди сучасного декабристознавства є краєзнавчо-туристичний. На сучасному етапі, коли у туристичній галузі з'явилися перспективи розвитку, її функціонери бажають знати, в якому стані збереглися пам'ятники тієї чи іншої історичної епохи, зокрема декабристської. Наявна краєзнавча література, створена на канонічному праві, не завжди задовольняє попит екскурсантів, оскільки нові запити суспільства значно ширші і всеохопніші.

Проблема «Туристична декабристознавча Вінниччина» має солідну вітчизняну літературу. Її поява пов'яза-

Пам'ятник П.І. Пестелю в м. Тульчин

на з науковою працею дослідників 20–70-х років ХХ ст. В. Базилевич, Д. Багалій, Л. Добровольський, М. Лисенко, Л. Медведська, Г. Сергієнко фрагментарно розглядали перебування «споборників святої волі» більш ніж у 280 населених пунктах України, зокрема у 30 містах і селах Вінниччини. З 1980-х рр. до кінця ХХ ст. до висвітлення краєзнавчо-музеезнавчих сюжетів зверталися Т. Підласко, Д. Малакова, О. Копайгородська, М. Недобій, А. Сілкін, Ю. Латиш. Досліджували цю проблему й ми, підготувавши низку брошур за участі обласних товариств «Знання», зокрема про перебування «Царів волі», як їх назвав Т. Шевченко, у населених історичних місцях пам'яті Вінниччини. На сучасному етапі науково-практичного розвитку проблеми, поряд із перевиданнями раніше опублікованих праць, активно розвивається електронний напрямок (Сергій Котелко), який сприяє ознайомленню суспільства зі станом збереження пам'ятників і місць пам'яті, пов'язаних із перебуванням декабристів у нашому краї.

Найбільше матеріальних пам'ятників декабристського часу знаходиться, звичайно, у м. Тульчині. Серед них слід згадати будинок П.І. Пестеля – ідеолога декабризму, керівника Південного товариства.

«Будинок збудований наприкінці ХVIII ст. в стилі російського присадибного класицизму. Автор проекту невідомий. Будинок кам'яний, з колонами, двоповерховий. Покрівля залізна...» [3, арк. 1–1 зв.], – говориться у паспорті цього пам'ятника історії, який зберігається у Державному архіві Вінницької області. Правда, в доку-

Будинок Пестеля. Сучасний вигляд

ментах Товариства охорони пам'яток м. Тульчина подано інші дані, зокрема і про час спорудження будинку П.І. Пестеля: «Побудований на початку XIX ст.». Будинок за тих часів був великим – 20,5 м у довжину, 18,2 м у ширину. Розмір мезоніну – 9 x 7 м. Фасад прикрашали колони невеликого портика, які під час перебудови було знищено. У будинку є 12 кімнат. У 1952 р. на ньому встановлена меморіальна дошка з викарбуваним написом: «У цьому будинку з 1818 по 1825 рр. жив Павло Іванович Пестель». Стіни цієї пам'ятки були свідками палких дискусій. Тут зустрічалися видатні діячі декабристського руху. У березні 1821 р. відбулося засідання членів Тульчинської управи Союзу благоденства, які не погодилися з рішенням Московського з'їзду про саморозпуск союзу. На жаль, у 90-х роках XX ст. будинок був розібраний, а на його місці розпочали будувати нове приміщення. Вивели стіни, і так ця «примара» й бовваніє зараз у м. Тульчині, лякаючи перехожих і є, одночасно, складом будівельних матеріалів для місцевого населення. Коштів, щоб добудувати цей будинок, ні у місцевої, ні у Вінницької влади немає або їх не бажають віднайти.

13–14 лютого 1821 р. у своєму будинку П.І. Пестель зустрівся з О.С. Пушкіним. Згодом, 9 квітня, під враженням неодноразових зустрічей із П.І. Пестелем, великий російський поет напише: «Ранок провів з Пестелем; розумний чоловік в значенні цього слова... Ми з ним мали розмову метафізичну, політичну, моральну і т. ін. Він один із найоригінальніших умів, яких я знаю...» [11, с. 14]. Про

світлий розум П.І. Пестеля не раз згадували декабристи М.І. Лорер, М.В. Басаргін. «Маючи чудовий розум, дар слова і особливо дар ясно й логічно викладати свої думки, він, – писав М.В. Басаргін про П.І. Пестеля, – мав великий вплив на своїх товаришів по службі і на тих, з ким він був у близьких стосунках...» [17, с. 169]. Член Північного товариства І.Д. Якушкін у своїх «Записках» досить правильно оцінював роль П.І. Пестеля у період, коли декабристський рух переживав кризу: «У Тульчині члени таємного товариства... щодня спілкувалися між собою і тим самим не давали падати духом один одному. А втім було досить уже одного Пестеля, щоб безперервно надихати всіх тульчинських членів» [6, с. 36]. Безпосередній начальник П.І. Пестеля М. Рудзевич, командуючий корпусом, писав із Херсона у 1822 р. П.І. Пестелеві: «Я знав уже, що вам присвоєно звання полковника... серйозно радю, що ви лишилися служити під моїм начальством, де я можу засвідчити вам істинну мою любов і ту повагу, яку бережу завжди в душі моїй до достоїнств ваших...» [12, арк. 55]. У записці про таємне товариство П.Д. Кисельова, начальника штабу 2-ї армії, читаємо: «Пестеля вважав за людину розумну, але аморальну, жартома, за схожість обличчя, його називали Макиавеллі, і в години дозвілля любив його товариство, але ніколи не помічав вільнодумства» [7].

У 1975 р., коли громадськість радянської України широко відзначала 150-річчя від дня повстання декабристів, у будинку П.І. Пестеля було відкрито музей декабристів. У експозиції – переважно фотокопії слідчих документів, портрети видатних діячів Південного товариства, картини, фотографії, бюст керівника товариства П.І. Пестеля.

Біля входу в музей – дві меморіальні дошки. На одній викарбовано напис: «Здесь в марте 1821 года было создано Южное общество декабристов», на другій – «В этом доме в 1818–1825 годах жил руководитель Южного общества декабристов Павел Иванович Пестель 24.VI.1793–13.VIII.1826 гг.». Викликає тільки подив, чому на дошці, де йдеться про час проживання П.І. Пестеля у цьому будинку, вміщено хронологічні дати народження і страти? Звичайно, треба було зазначити роки життя декабриста в цьому будинку.

Біля музею, в обрамленні струнких сосен, 3 липня 1980 р. відкрито пам'ятник П.І. Пестелеві. Автори проекту – скульптор П.Ф. Кальницький, архітектор – А.С. Крейчі. На чотиригранний гранітний стовп, заввишки близько півтора метра, поставлено бюст П.І. Пестеля. Думка щодо увіковічення визначних борців проти самодержавства належала В.І. Леніну. Рада Народних Комісарів у 1918 р. схвалила рішення про спорудження пам'ятників видатним революційним діячам і мислителям. У списку були також прізвища і політичних лідерів декабристів – П.І. Пестеля і К.Ф. Рилєєва [15]. Ідея створення пам'ятника П.І. Пестелеві у Тульчині виникла ще у середині 60-х років. У 1965 р. Вінницький облвиконком на своєму засіданні ухвалив рішення: відкрити «у місті Тульчині бюст декабристу П. Пестелю» [4, арк. 10]. На необхідності ви-

конання підписаної В.І. Леніним постанови не раз наголошувалося в історичній літературі [8, с. 145].

У Тульчині було ще одне місце, де часто збиралися декабристи – казковий палац колишнього власника міста Станіслава Потоцького, якому належало півтора мільйона десятин землі і незліченні кріпосні душі подільського краю. Палацовий ансамбль збудовано за проектом відомого французького архітектора Локруа. Бувався він цілих 30 років (з 1790 до 1820 р.). У центрі ансамблю – двоповерховий палац із двома боковими флігелями, які з'єднувалися з палацом дугоподібними галереями. Парадний курдонер між ними (120 × 80 м), з великим газоном у центрі, відкривається на південь у бік містечка. Палац з'єднувався з костелом, збудованим у центрі Тульчина, прямою алеєю. Дах палацу був покритий мідними пластинами, які перед великими святами начищали так, що він блищав за кілька верст. У другій половині XIX ст. мідний дах змінили залізним.

За своїм внутрішнім оформленням він нагадував королівські хорони. Дерев'яні позолочені і оббиті заморськими шовками меблі чудово гармоніювали з картинами відомих на весь світ митців – Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка тощо. Одна тільки картина Рафаеля «Мадонна з Ісусом і Іоанном Хрестителем» коштувала графові 10 тисяч золотих дукатів [2, с. 312–313]. Кімнати, а їх було близько 50, прикрашали фарфор, мозаїка, дзеркала на всю стіну. Після 1863 р. картини зникли. Є припущення, що нащадки Потоцьких вивезли їх у Польщу перед тим, як продати тульчинський маєток багатим російським промисловцям Строгановим [16, с. 3].

Довершував палацовий ансамбль великий парк. Безліч скульптур, штучні ставки були його окрасою. У парку на невеликому острові, зв'язаному із сушею дерев'яним місточком, Потоцькі ховали своїх улюблених собак, встановлюючи надгробки з білого італійського мармuru [10, с. 9]. У місцевому краєзнавчому музеї ще й досі зберігається одна з таких плит. П'єр Лерно, фундатор парку, в 1793 р. назвав його «Ла-Роше»; у наш час цю назву трансформовано в «Хороше».

У 1780 р. на місці дерев'яної, збудованої ще у XVII ст. Адамом Калиновським церкви, Станіслав Потоцький збудував Домініканський монастир. Композиційним центром монастиря став масивний хрестово-купольний костел. Його увінчував круглий барабан. До костелу з обох боків примикали двоповерхові корпуси келій, прикрашені спареними лопатками та міжповерховим поясом. Ці прикраси чудово поєднувалися з пілястрами коринфського ордеру. Сучасники порівнювали його з храмом св. Петра у Римі. У одній із келій цього монастиря більше трьох тижнів був ув'язнений П.І. Пестель. На жаль, тепер неможливо

Будинок Пестеля (таким він був)

точно вказати, де цей «мокрый кам'яний мішок», оскільки приміщення не раз перебудовувалося. Монастир дійшов до нашого часу, правда, у дещо зміненому вигляді.

Місцем частих зустрічей декабристів у Тульчині був штаб 2-ї армії. Будинок, в якому він містився, побудовано у середині XVIII ст. Архітектор невідомий [5, арк. 16]. У наш час змінено первісний вигляд споруди. Колони знищені, добудовано другий поверх [9]. А у ті далекі часи тут вирувало військове життя. Багато хто з декабристів у службових справах заходив до старшого ад'ютанта начальника 2-ї армії М.В. Басаргіна. Особливо пам'ятні грудневі дні 1825 р. Повернувшись пізно ввечері до Тульчина, він дізнався від Вольфа про донос Майбороди, приїзд генерала О.І. Чернишова (в майбутньому члена Слідчого комітету) із Таганрога, про арешт П.І. Пестеля, О.П. Юшневського та інших. «Наступного дня, рано-вранці, – згадував Басаргін, – я прийшов до Кисельова. Дорогою зустрів князя Урусова, його ад'ютанта. Після перших привітань він повідомив мені, що ім'я моє теж є у списку членів товариства, поданому при доносі Майбороди» [1, с. 35].

Заслуговує на увагу широко відомий будинок Краєзнавчого музею. Тут, у ту далеку епоху, знаходилося дворянське зібрання. У ньому, у перервах між танцями, молоді революціонери могли обмінюватися враженнями про службу, думками, що полонили їх.

Сучасниками декабристів у Тульчині були старі липи. Їх називають ще пестелівськими. На жаль, із трьох залишилося тільки дві. Ці реліктові дерева потребують охорони. Поряд з ними варто поставити стелу з інформацією про цих свідків декабристського руху.

Неподалік від м. Тульчина розкинулося с. Кирнасівка, яке пам'ятає багатьох декабристів. Поблизу нього відбувалися огляди частин Другої армії. Один із таких оглядів описує М.В. Басаргін: «Вся головна квартира чекала на моє прибуття, і всі одразу ж зібралися в Кирнасівці. Туди ми прибули близько шостої години, а о восьмій прийхав государ... Як тепер пам'ятаю ту хвилину, коли государ

Палац Потоцьких у Тульчині

вийшов до генералів і штабних офіцерів, які зібралися у вітальні поміщицького будинку» [1, с. 29].

З кожним днем нависала загроза арешту світських офіцерів, які проживали в Кирнасівці. Після деяких вагань, спалити чи закопати «Русскую правду», брати Бобрищев-Пушкіни вирішили закопати її. Уночі «Русская правда» «була закопана за селом Кирнасівкою. Це сталося у другій половині грудня 1825 р.

24 грудня 1825 р. один із братів Бобрищевих-Пушкіних запросив Заїкіна прогулятися за село. Проїжджаючи біля місця, де було сховано папери П.І. Пестеля, він указав на це місце, кажучи: «Може ми загинемо, то ви знайте, де вони сховані» [13, с. 398].

Вдячні нащадки відзначили це місце пам'ятним знаком. У травні 1973 р. Районне товариство охорони пам'ятників історії і культури встановило дві гранітні плити. На одній із них викарбувані слова: «На цьому місці члени Південного товариства декабристів у 1825 р. зберігали проект Конституції Росії – «Русская правда». Автор пам'ятного знаку О.М. Мельник, колишній районний архітектор.

Це – не єдиний свідок декабристської слави у Кирнасівці. Збереглася лісова сторожка, побудована у другій половині XVIII ст. Належала вона поміщикові Сабановському. Тут збиралися декабристи для обговорення актуальних питань декабристського руху. Рішенням виконкому Кирнасівської селищної ради народних депутатів від 20 жовтня 1970 р. у лісовій сторожці відкрито краєзнавчий музей. Довгий час його директором на громадський засадах був Є.М. Цимбалюк, завуч місцевої школи. У цьому ж році тут встановлено меморіальну дошку з написом: «Тут збиралися члени Південного товариства декабристів у 1823–1825 рр.». Кирнасівській середній школі постановою Ради Міністрів СРСР від 24 люто-

го 1983 р. було присвоєно ім'я П.І. Пестеля. Роком раніше у школі відкрили музей П.І. Пестеля. Поряд із фотокопіями документів, портретами П.І. Пестеля, почесне місце займають праці, присвячені керівникові Південного товариства. Серед них – дослідження відомої декабристознавиці, яка народилася у м. Ніжині, М.В. Нечкіної під назвою «Декабристы» із дарчим написом.

У Кирнасівці, в парку біля цукрового заводу, лежить глиба (довжина – 1 м 10 см, ширина – 50 см) сірого граніту – камінь П.І. Пестеля. Члени Південного товариства декабристів збиралися тут під час полювання та прогулянок. П.І. Пестель любив відпочивати на цьому камені.

Про П.І. Пестеля нагадує й назва хутора, де раніше часто бували декабристи, в тому числі й вождь південців, який тут не тільки полював, а й обдумував програмний документ декабризму.

У статті автори пройшлися не всіма стежками декабристів у м. Тульчині і його околицях, де зберігаються пам'ятники й пам'ятні місця «апостолів правди». Так, було знищено будинок О.П. Юшневського, одного з директорів Південного товариства, фотографія якого була в краєзнавчому музеї (сподіваємось, що збереглася). Зникла меморіальна дошка з будинку П.І. Пестеля тощо. Час невблаганно руйнує матеріальні свідчення декабристського руху. Зберегти пам'ять про людей, які боролися за політичні та соціальні зміни у суспільстві, покликана історія, частиною якої власне і є наше дослідження.

ДЖЕРЕЛА

1. Басаргин Н.В. Воспоминания, рассказы, статьи. Иркутск, 1988. 554 с.
2. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский. 1901. VIII, 401, LVII с.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-4981, оп. 1, спр. 43.
4. ДАВО, ф. 2700, оп. 6, спр. 297.

5. ДАВО, ф. Р-4971, оп. 1, спр. 43.
6. Записки, статьи, письма декабриста И.Д. Якушкина / ред. и коммент. С.Я. Штрайха. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. 739 с. : ил.
7. Институт русской литературы, ф. 134 (П.Д. Киселева), ед. хр. 29. 6. 139.
8. Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва, 1982. 176 с.
9. Підласко Т.В. Немеркнучий слід. Зоря комунізму. 1980. 4 жовтня.
10. Підласко Т.В. Тульчин. Путівник. Одеса. 1976. 48 с.
11. Пушкин А.С. Собрание сочинений; в 10-т. Т. IX. М., 1981.
12. Рукописный отдел Публичной государственной библиотеки им. Е.М. Салтыкова-Щедрина. Архив Н.К. Шильдера. Картон 18. №2.
13. Следственное дело П.С. Бобрищева-Пушкина 2-го. Восстание декабристов. Документ / под ред. М.В. Нечкиной. Т. XII. Москва : Наука. 1969. С. 389–410, 456.
14. Союз спасения. Зрительские отзывы. Режим доступа: <https://www.megacritic.ru/film/soyuz-spaseniya>
15. Список лиц коим предполагено поставить монументы в г. Москве и других городах Рос. Фед. Сов. Республики. Постановление Совета Народных Комиссаров РСФСР подписанное В.И. Лениным. Известия ВЦИК. 1918. 2 августа.
16. Ф-кий. Местечко Тульчин. Киевлянин. 1898. 26 ноября.
17. Якушкин Е.Е. Неизданная рукопись декабриста Н.В. Басаргина. Каторга и ссылка. 1925. Кн. 18.

Kazmyrchuk H.D., Kazmyrchuk M.H. Decembrists routes in Tulchyn

The article proposes to consider the routes of the Decembrist sites in the city of Tulchyn, Vinnytsia region, highlights the historical memory of them in the life of the Ukrainian society, emphasizes the feasibility of preserving their inheritance for posterity. One of the areas of study and promotion of modern Decembrist science is local lore. At the present stage, as the tourist industry grows, its functionaries want to know in what state the monuments of one or another historical epoch have been preserved. Existing local history literature does not always satisfy the demand of sightseers, because new requests of society are much wider and more extensive. The problem of tourism in places of the Decembrists in Vinnytsia region has a solid domestic literature. Its appearance is related to the scientific work of researchers of the 20–70's of the twentieth century. V. Bazylevych, D. Bahalii, L. Dobrovolskyi, M. Lysenko, L. Medvedska, H. Serhienko considered the Decembrists' stay in more than 280 settlements of Ukraine, including in 30 cities and villages of Vinnytsia. In 1980–1990 local subjects were covered by T. Podlasko, D. Malakova, O. Kopayhorodska, M. Nedobii, A. Silkin, and Y. Latysh. M. and H. Kazmyrchuk also turned to this problem, having prepared a series of brochures. Most of the material monuments of December's time are preserved, of course, in Tulchyn, where local authorities pay a lot of attention to the preservation and restoration of these unique structures. Among them, the Pestel House, the Decembrist ideologist and head of the Southern Society, should be placed first. However, some Decembrist sites have not survived to our time. Thus, the house of O.P. Yushnevskiy, one of the directors of the Southern Society, whose photograph was in the local history museum (we hope it has been preserved) was destroyed. The memorial plaque from P.I. Pestel's house has disappeared. Time inexorably destroys the material values of the Decembrist era, we must preserve them. This is our history and human memory of people who wanted to improve the lives of our distant ancestors.

Key words: Decembrists, Tulchyn, sites of memory, Pavlo Pestel's house, Pototski Palace.

REFERENCES

1. Basargin, N.V. (1988). *Vospominaniya, rasskazy, stati* [Memories, stories, articles]. Irkutsk. [in Russian].
2. Guldman, V.K. (1901). *Pamyatniki stariny v Podolii* [Monuments in Podolia]. Kamenec-Podolskiy. [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali DAVO). f. R-4981. op. 1. spr. 43.
4. DAVO, f. 2700, op. 6, spr. 207.
5. DAVO, f. 4971, op. 1, spr. 43.
6. Shtrajh, S.Ya. (Ed.). (1951). *Zapiski, stati, pisma dekabrista I. D. Yakushkina* [Notes, articles, letters by the Decembrist I. D. Yakushkin]. Moscow: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
7. Institut russkoj literatury, f. 134, (P. D. Kiseleva), ed. hr. 29. 6. 139.
8. Malakov, D.V. (1982). *Po Braclavshine (ot Vinnicy do Tulchyna)* [In the Bratslav region (from Vinnitsa to Tulchyn)]. Moscow. [in Russian].
9. Pidlasko, T.V. (1980). *Nemerknuchyi slid. Zoria komunizmu – The Dawn of Communism*, 4 zhovtnia. [in Ukrainian].
10. Pidlasko, T.V. (1976). *Tulchyn. Putivnyk* [Tulchyn. The Guide]. Odesa. [in Ukrainian].
11. Pushkin, A.S. (1981). *Sobranie sochinenij* [Collected works]. (Vol. IX). Moscow. [in Russian].
12. Rukopisnyj otdel Publichnoj gosudarstvennoj biblioteki im. E.

M. Saltykova-Shedrina. Arhiv N. K. Shildera. Karton 18. №2.

13. Nechkina, M.V. (Ed.). (1969). *Sledstvennoe delo P.S. Bobrisheva-Pushkina 2-go. Vosstanie dekabristov. Dokumenty* [The investigation of P.S. Bobrishchev-Pushkin 2nd. The Decembrist revolt. Documents]. (Vol. XII). Moscow: Nauka. [in Russian].

14. Soyuz spaseniya. Zritelskie otzvyvy. Retrieved from: <https://www.megacritic.ru/film/soyuz-spaseniya>. [in Russian].

15. Lenin, V.I. (1918). *Spisok lic koim predpolozheno postavit monumenty v g. Moskve i drugih goro-dah Ros. Fed. Sov. Respubliki. Postanovlenie Soveta Narodnyh Komissarov RFSSR. Izvestiya VCIK – Izvestia All-Russian Central Executive Committee*, 2 avgusta. [in Russian].

16. F-kij. (1898). *Mestechko Tulchin* [Tulchyn town]. Kievlyanin – The resident of Kiev, 26 noyabrya. [in Russian].

17. Yakushkin, E.E. (1925). *Neizdannaya rukopis dekabrista N.V. Basargina. Katorga i ssylka – The hard labor and exile*. Vol. 18. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК: 94(477)«18»:929.7]:82-94

М.М. Будзар

УЯВЛЕННЯ ПРО МИНУЛЕ ЯК ЗАСІБ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДВОРЯНИНА ДРУГОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст. (ЗА ЮНАЦЬКИМ ЩОДЕННИКОМ ГРИГОРІЯ ҐАЛА҃ГАНА)

У статті досліджується проблема юнацького самовизначення представника української регіональної еліти – землевласника, громадського й культурно-освітнього діяча Григорія Ґала҃гана. Як засіб такої самопрезентації розглянуто уявлення Г. Ґала҃гана про минуле України, що відклалися у його особистому щоденнику, який він вів на порозі дорослішання – з 16 до 22 років. Метою статті є розгляд механізму формування історичного світосприймання Г. Ґала҃гана як члена регіональної спільноти – дворянства Лівобережної України. Проблемний аналіз юнацького щоденника Г. Ґала҃гана є інструментом для відтворення складного процесу оформлення історичних уявлень особи, котра постає перед одним з найважливіших викликів своєї юності – вибором ідентичності. Відповідь на цей виклик дається, зокрема, й тим, як молода людина осмислює історію своєї батьківщини.

Ключові слова: Г. Ґала҃ган, Лівобережна Україна, дворянство, щоденник, історія, самоідентифікація.

Історичні розвідки в умовах сьогодення актуалізують антропологічний, соціальний та філософський ракурси, завдяки чому людина як головний суб'єкт і, водночас, об'єкт історичного процесу вивчається у всьому розмаїтті власних поведінкових практик. Рушійною силою таких діяльнісних сценаріїв є процес ідентифікації, зокрема, така його форма, що її П. Пікер назвав «Ірсе-ідентичність» чи наративна ідентичність. Репрезентована через подію (оцінювання себе в явищі) та через оповідь (узгодження з навколишнім через висловлення), вона виявляється насамперед у процесі залучення індивіда до соціального оточення [10, с. 8]. Одним із дієвих засобів дослідження наративної ідентичності особи є розгляд джерел особового походження, передусім щоден-

ників, тому що в основі їх – розповідь автора про світ і про себе у ньому. Ці ego-документи або автонарративи є текстами, де головна проблема для людини – вона сама, провідний мотив – пошук особистістю власної ідентичності, справжності, винайдення себе [13]. Щоденник передусім постає як засіб самопізнання, коли самосвідомість автора розкривається у фіксуванні ним власних емоцій, почуттів, думок [3, с. 178].

Щоденники посіли вагоме місце у сучасних дослідницьких практиках, передусім у науковій традиції країн Західної Європи й США, де вони вивчаються як форма автобіографічної культури, конструювання та репрезентації особистості [2; 14–16].

В українських реаліях щоденниковий матеріал досі використовується суто утилітарно (наскільки спроможний розповісти про історичні події, побут певної доби чи обставини життя визначних осіб); аналіз щоденників досі є прерогативою швидше філологів, ніж істориків [12]. Нагальною є потреба запровадження до обігу щоденників, досі не оприлюднених або відомих у фрагментах, передусім таких, що дозволять поглибити уявлення про життя українських еліт на певних відрізках часу, зокрема у реаліях першої половини XIX ст. Особливо цінними є щоденники молодшої особи, тому що в них самовиявлення автора обумовлюється його віком – добою творення людини як особистості.

Саме до таких текстів належить «Журнал» Григорія Павловича Галагана (1819–1888), крупного землевласника, одного з найпомітніших діячів в історії України в суспільно-політичній та культурній сферах, котрий у цьому тексті постає «на краю юності». У лютому 1836 р., на момент першого запису, авторові ще не виповнилося 17 років, у жовтні 1841 р., коли оповідь переривається, йому 22 роки.

Інтимний щоденник Григорія Галагана є «знайомим незнайомцем» для нашого сучасника. Довгі роки він був відомий широкому загалу лише за першою, фрагментарною публікацією, здійсненою О.М. Лазаревським у 1898 році [1], що не презентує у повному обсязі сюжетно-світоглядну значущість цього документа. В особі 20-річного Григорія Галагана український молодик із аристократичного середовища постає на сторінках «Журналу» як «герой свого часу» перед викликами доби, які обертаються потребою вибору ідентичності.

Якщо виходити з твердження, що історичну пам'ять маємо розуміти «як ментальний процес, у якому суб'єкти, осучаснюючи своє минуле через пам'ять, пов'язують його з собою...» [11, с. 117], а також зауважити на соціальні реалії першої половини XIX ст., коли сприйняття історичних подій у світі, все швидше змінюваному, сприяло поглибленню почуття ідентичності, легко висувати, що формування уявлень про минуле є одним з вирішальних засобів самопрезентації Г. Галагана в його юнацькому щоденнику. Тому метою статті є аналіз механізму формування історичного світосприймання Г. Галагана як члена ре-

гіональної спільноти – дворянства Лівобережної України.

Передусім зазначимо, що роки написання «Журналу» для його автора – період учеництва, програма якого передбачала досить ґрунтовне знайомство як зі світовою, так і з вітчизняною (тобто офіційною російською) історією. Записи у щоденнику демонструють набуття Г. Галаганом навичок міркування про минуле, потягу до описів власних уявлень про епоху чи подію у ній. Такі практики цілком відповідають світоглядній ситуації романтизму, що залишається актуальним для людини межі 1830–1840-х рр.: захоплення добою середньовіччя, тлумачення процесу християнізації як проникнення ідеї Христа в душу народу й визначальний момент у долі людства, протиставлення монархічного способу правління республіканському. Як-от, розлогий запис від 2 грудня 1838 р. відтворює уявлення 20-річного юнака про Володимирове хрещення у Києві: «...усі відмінності між людьми зникають. Деякі роздягаються; діва не стидається наготи, юнак не захоплюється красою жінки, багатій не пишається, бідний не принижується .. усі утворюють одну родину, всі захоплені одним – вірою!..» (тут і в подальшому текст «Журналу» процитовано в перекладі з російського оригіналу – М.Б.) [4, арк. 70]. У нотатці від 25 лютого 1839 р. Г. Галаган розмірковує про середні віки як юність людства, поетичний час, сповнений кохання, гідності та віри: «Мені ввижається, що всі історичні події, що сталися в той час, були наслідком почуттів, а не розуму, який тепер є початок усіх дій» [5, арк. 136]. Виклад автором щоденника власних думок про історичний процес є наочним свідченням того, що історизм як спосіб мислення поступово вкорінюється в суспільній свідомості Нового часу.

Підґрунтям для набуття Григорієм Галаганом навичок історичного мислення стало, безумовно, навчання у 1836–1840 рр. на юридичному факультеті Петербурзького університету. На сторінках щоденника згадуються два університетських викладачі історії, провідні фахівці в обраних ними галузях науки, – спеціаліст з історії Росії, один з авторів відомої ідеологеми «православ'я – самодержавство – народність» Микола Герасимович Устрялов (1805–1870) та історик-еллініст Михайло Семенович Куторга (1809–1886), але згадуються по-різному.

Про М.Г. Устрялова Г. Галаган писав лише двічі: опосередковано, коли занотовував 2 грудня 1838 р., що волів би перенестися в Росію доби Івана IV (правління Івана Грозного – одна з головних тем у наукових зацікавленнях цього історика), і безпосередньо під час сесії 25 травня 1839 р., коли треба було складати іспит за написаним ним підручником («Дві грубі книжечки, в яких кожен рядок є окремий факт, і тому потрібно було багато пам'яті...») [4, арк. 73].

Ім'я М.С. Куторги з'являється в записках часто-густо, причому кожен раз юний автор розмірковує над його словами, робить з них власні висновки. Як-от, думки цього викладача, котрий читав Г. Галагану та його сокурсникам курси давньої та середньовічної історії, стали поштов-

хом для роздумів про природу імперської аристократії від 21 січня 1838 р.: «власне говорячи, у нас немає аристократії. Надзвичайно сподобалися мені з цього приводу слова Куторги, коли він [...] говорив про римську аристократію після Діоклетіана»: «Там, де немає аристократії розуму, багатства і походження водночас, там немає аристократії, але зібрання поважних осіб», котрих звання, багатства й зовнішні відзнаки залежать від якого-небудь дурня-деспота, як у нас...» (тут і нижче підкреслення авторські, – М.Б.) [4, арк. 48]. Пізніше, розвиваючи думку щодо залежності представників еліти Російської імперії від волі монарха, він вводить до цього контексту й власну соціальну долю: «Мені судилося бути бидлом, наказувати бидлоті і коритися бидлу...» [4, арк. 55].

Тому зважимося припустити, що перевага, яку, без сумніву, надавав Г. Галаган лекціям М. Куторги, окрім визнання лекторського таланту цього педагога, відзначеного й іншими слухачами, є результатом його зацікавленості ідеєю республіканізму, генезу якої у формі грецької полісної демократії досліджував цей вчений, та яку сам автор щоденника вважав на той момент необхідною для державотворення. Такий інтерес прослідковується у міркуванні про минуле, як тоді, зокрема, коли 16-річний Г. Галаган, дорогою з Петербурга на Україну, перебуваючи 25 квітня 1826 р. у Новгороді, називає його «жалюгідним залишком колишньої квітучої Республіки»: «Тут, думав я, збиралося віче! тут гордовиті республіканці подавали кожен свій голос [...], а тепер їх нащадки складають лише губернію імперії...» [4, арк. 17]. Але з цієї ж позиції він нерідко оцінює теперішній час, нерідко вдається до відвертої критики політичного курсу уряду імператора Миколи I, неодноразово називаючи його «деспотом», закидаючи йому придушення свободи волевиявлення, збільшення апарату державних службовців, обмеження прав дворянства: «обставини у нас в Росії такі, що одне слово найяснішого автократа може змінити нашу долю...» [4, арк. 68].

Особливо красномовним стає Г. Галаган в оцінюванні імперської політики щодо Лівобережної України – Малоросії, яка для нього лише і є «Україна». Насамперед, на вістрі його критики опинилися дії царського уряду щодо козацького стану в Україні, вчинені упродовж 1832–1837 рр., від указу 1832 р. про заборону козакам продавати землю особам, котрі не належали до козацького стану, до утворення Міністерства державних маєтностей під проводом П.Д. Кисельова, що у подальшому істориками, зокрема З. Когутом, розцінювалися неоднозначно [9, арк. 241–248], але автор щоденника тлумачить їх як наступ на соціальні права українського козацтва, передусім беручи до уваги зрівняння цього стану з державними селянами. «Так, – пише він 21 вересня 1839 р., – я не можу без гіркого почуття згадати про те, що робить тепер уряд з нашим народом. З волі нашого деспота, котрого мета є, мені ввижається, стерти щонайменшу відмінність в народі, у такий спосіб, щоб, нарешті, були б в Росії лише дві сторони: він і раби; з волі імператора знищують козацтво, цю нещасну

жменю народу, на яку наша зникла за обрієм воля лишала ще кілька життєдайних променів...» [2, арк. 29–29 зв.]. Як бачимо, тут риторика, вживана раніше у контексті загальнолюдських демократичних свобод, – народ/деспот, громадяни/раби – поширюється на сферу національного, коли доля козацтва стає символом долі України, яка втратила свої політичні права.

Не менш брутальною є для Г. Галагана рекрутська політика Російської імперії як згубна для генофонду українського народу: «Весь кращий народ вибрали, залишилися в селах одні малорослі, каліки, поганої статури, глухі, zostалися старі...» [2, арк. 92 зв.]. Як історичну проблему тлумачить Г. Галаган процес «зросійщення» («омоскалення») українських земель, тобто втрату почуття національної (етнічно-етнографічної, історичної) окремішності. Повертаючись у серпні 1840 р. з Одеси, він занотував у щоденнику: «Я проїхав усю нашу чудову Україну, побачив центр її національності – Лубни, Хорол, і помітив, що тут набагато більше народності, козацтва, ніж у Прилуці. В центрі Полтавської губернії ще існує національний дух, вона ще мало під впливом клятої Росії...» [2, арк. 68 зв.]. Ця думка хвилювала Г. Галагана і в подальшому, в нотатках за 1849 р. він її скристалізував: «Мені нерідко спадає на думку, що втрата національності та омоскалення нашої України можна уподібнити гнилизні, що не утворюється обов'язково з однієї сторони, але з'являється у вигляді якихось плям, так, що є місцини в центрі Малоросії, які набагато більше інфіковані цією згубою, ніж інші, які знаходяться на краю нашої країни, наприклад, Мена набагато більше омоскалена, ніж Конотоп...» [6, арк. 8].

Тобто, поступово, відповідно до того, як автор дорослішає, в його міркуваннях про долю своєї країни та її народу набувають сенсу такі опозиційні пари, як політичні права / політична залежність; козак / державний селянин; Гетьманщина / Малоросія, що унаочнюють думку автора про поступовий національно-політичний занепад сучасної йому України у порівнянні з Україною козацькою.

Як бачимо, для оцінювання стану України у складі Російської імперії на межі 1830–1840 рр. Г. Галаган використовує уявлення про історичну долю українського народу. Основою таких уявлень є еволюція образу Малоросії (України) на сторінках щоденника, тобто у свідомості молоді людини. Ця еволюція зумовлена духовним змужнінням Григорія Галагана: у першій частині тексту (1836, 1838 рр.) батьківщина постала для нього передусім в образі дідиного маєтку в селі Сокиринці, тоді Прилуцького повіту Полтавської губернії, так що навіть історичний час ним усвідомлювався через плін подій приватного життя. У другій частині (1839–1841 рр.) уявлення про Україну вже вийшло за межі панських володінь: автор, розуміючи брак історичних уявлень про свою батьківщину, картає себе за те, що досі не прочитав усього, про неї написаного, й навіть планує сам писати на цю тему. Для 17-річного Г. Галагана важливо, що сокиринський селянин-довгожителю Матвій «пам'ятав ще, коли старий дім не будувався, по-

тім – як він був зведений, як стояв 45 років, і, нарешті, як і його залишили й перейшли у новий» [4, арк. 72], 22-річний – читає і коментує уривки з ще неопублікованої «Історії Малоросії» двоюрідного брата Миколи Маркевича та «Історію Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського.

Україна минулого для двадцятирічного Григорія Галагана – це Запоріжжя, Україна козаків, полковників і гетьманів, що не є дивним для єдиного спадкоємця дворянського роду старшинського походження, нащадка двох очільників Прилуцького полку, котрому останній гетьман України був двоюрідним прапрадідом.

Образ України козацької відтворено на сторінках щоденника опосередковано, він постає з суми деталей. Якот, складником цього образу є пам'ять про гетьмана Івана Мазепу. Вона оживає у «Журналі», наприклад, у згадці про те, як 28 грудня 1838 р., перебуваючи в Петербурзі, його автор знайшов у кармані сюртука папірець зі словами «Чайки», переписаними в Україні. Популярність пісні «Ой, біда, біда мені, чайці-небозі...» серед українського панства у першій половині XIX ст. може пояснюватися, між іншим, традицією, яка відклалася й в «Історії Русів», де мовиться, що докази зради І. Мазепи, за вказом Кочубея та Іскри, полягали, зокрема, «...в здогадах із пісень, скомпонованих гетьманом з алегоричними висловами, а особливо з пісні, так званої «Чайка», що означає страдницьку і гноблену Малоросію...» [8, с. 261]. Коли Г. Галаган читає III том «Історії Малої Русі» Д. Бантиш-Каменського, то з обуренням зазначає, що це «дурна, підла, низька історія! Усюди виставлені царі, російські тирани, благодійниками України, а козаки, котрі захищали свободу проти москалів, – бунтівниками» [2, арк. 93 зв]. Знаємо, що саме у цій частині книги Д. Бантиш-Каменського, котрий тлумачив українську минувшину з точки зору офіційної історіографії, мовилося про гетьмування І. Мазепи (1639–1709).

Тобто, текст «Журналу» демонструє видимий зв'язок історичних уявлень, що визначили самосвідомість Григорія Галагана на момент його повноліття, з життєдіяльністю дворянської спільноти, у колі якої відбувалося його дорослішання. Споріднені між собою та з Галаганами сім'ї Маркевичів, Скоропадських, Кочубеїв, Гудовичів, Тарновських, Лизогубів, Раковичів, Борковських, Дараганів, Милорадовичів тощо були часткою того соціокультурного простору, в якому вже на межі XVIII–XIX сторіч поширилися автономістсько-консервативні настрої, вирізнявся «козацький міф», що став історичним підґрунтям винайдення української нації у XIX сторіччі. Микола та Михайло Маркевичі, Ілля та Андрій Лизогуби, інші представники лівобережного панства (в тексті «Щоденника» згадуються розмови з Петром Скоропадським, Іваном Якубовичем, Віктором Закревським тощо) – світоглядні переконання цих людей, безумовно, вплинули на історичні уявлення Г. Галагана.

Бачення долі України як складник поглядів Г. Галагана початку 1840-х рр. означено культурною моделлю, що ба-

зувалася на діях ототожнення та розрізнення, відокремлення «свого» від «чужого», коли основним концептом стало протистояння Малоросія (Україна) – Росія. В окресленні цього протистояння так, як його усвідомлював сам Г. Галаган, поєдналися ідеї нації та свободи, коли Російська імперія схарактеризована як утворення, що перешкоджає вільному розвитку його батьківщини: «Україна! Україна! Ти намірялася бути деревом, ти росла незалежно й прегарно, ти розквітала, проте Русь мерзенна тебе придушила, ти чахнеш і з дерева стаєш кущем!...» [5, арк. 67]. Важливість цього етапу у розвитку власної самосвідомості розумів сам Григорій Галаган, коли через 10 років згадував: «Як в собі, так й у всіх мене оточуючих, а ще більше в народі я намагався попри все розвивати пристрасну любов до свого національного, повернення всього старого, відновлення в пам'яті нашого славного козацтва й, нарешті, сильніше за все пробудження духу окремішності від ненависної тоді Московщини...» [7, арк. 1 зв].

Дійдемо висновку, що процес формування історичної свідомості Григорія Галагана, відображений в його юнацькому щоденнику, обумовлений світоглядною концепцією доби романтизму з її звеличенням свободи, республіканізму, національної ідеї з її гострим почуттям плину історії.

Складниками процесу оформлення історичної свідомості Григорія Галагана, представника регіональної еліти в Україні другої третини XIX ст., стали ліберально-демократичні тенденції, характерні часові його дорослішання, автономістські ідеї, відгомін яких ще зберігався у дворянській спільноті, прагнення визначити власну соціальну роль. На цьому етапі еволюції особистості в уявленнях Г. Галагана про минуле України об'єдналося соціальне, національне та історичне.

«Журнал» відтворив лише один з етапів розвитку самосвідомості Григорія Павловича Галагана, одного з досі сповна неоцінених діячів в історії України XIX ст. Велими цікавим є питання, як саме еволюціонував його світогляд, зокрема уявлення про історію, роль у ній і селянства, і козацтва, і владної еліти, яке місце в його переконаннях посіла ідея співпраці з монархічною державою, частиною якої була його батьківщина. У відповіді на ці питання за допомогою аналізу численних автонаративів, створених Г. Галаганом після 1841 р, полягатимуть перспективи нашого дослідження.

ДЖЕРЕЛА

1. [А. Л.] Материалы для биографии Г.П. Галагана: отрывки из юношеского дневника Г. П. Галагана, 1836–1841. *Киевская старина*. 1898. Т. 62. № 7–9. С. 189–224.
2. Виолле К. Малая космогония автобиографических произведений. *Известия АН. Серия литературы и языка*. 2004. Т. 63. № 2. С. 57–61.
3. Заварзіна Є.В. Щоденник як «матеріалізована» авторська свідомість. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2007. Серія: Філологія. Вип. 50. С. 177–180.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського). ф. І, оп. 1, спр. 93., 94 арк.
5. ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 94, 131 арк.
6. ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 6923, 14 арк.
7. ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 6936, 9 арк.
8. Історія русів / пер. І. Драча. Київ : Веселка, 2003. 366 с.

9. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
10. Пікер П. Сам як інший. Київ : Дух і літера, 2000. 458 с.
11. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення; пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
12. Сірко І. Український щоденниковознавчий дискурс: аналіз актуальних класифікаційних схем. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Серія: Лінгвістика. Вип. 22. С. 111–117.
13. Солонин Ю.Н., Дудник С.И. Судьба субъективного жанра в контексте европейской культуры XVII–XX веков. XVII век в диалоге эпох и культур. С.-Петербург, 2000. С. 11. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/solonin-yun/sudba-subektivnogo-zhanra-v-kontekste-evropeyskoy-kultury-xvii-xx-vekov>.
14. Steinitz R. Time, Space, and Gender in the Nineteenth-Century British Diary. New York : Palgrave Macmillan, 2011. 279 p.
15. The Pleasures of diaries : four centuries of private writing; edited Bilythe R. New York : Pantheon Books, 1989. 488 p.
16. Victorian Diaries: The Daily Lives of Victorian Men and Women; edited Creaton H. London, 2001. 144 p.

Budzar M.M. The idea of the past as self-presentation means of the ukrainian nobleman of the second quarter of the XIX century (based on Hryhorii Galagan's youth diary)

In the article the problem of youthful self-determination of the representative of the Ukrainian regional elite – landowner, public and cultural and educational figure Hryhorii Galagan is researched. As a means of such self-presentation, was considered H. Galagan's conceptions about Ukrainian history, which were put down in his personal diary, which he kept at the age of 16 to 22 years old. The Ukrainian nobleman appears in it as the «hero of his time» before the challenges of the «Nicholas era», that is the time of the reign of Nicholas I, when the Russian Empire was experiencing the apogee of absolutism, and at the same time the emergence of national movements, including the Ukrainian. He appears in different spaces of social action – in an aristocratic salon, in a university auditorium, in a landowner estate.

The aim of the article is to analyze the formation mechanism of H. Galagan historical worldview as a member of the regional community – representative of the Left Bank Ukraine nobility. In this community, the modern national movement sprouted through its connection with the traditions of early-modern «Cossack Ukraine», through the formation of the «Cossack myth», through a rethinking of the folk culture traditions that has preserved the historical experience of the Ukrainian peasantry. The author used methods of archival research – genetic and problem personalization, as well as methods of source analysis, first of all attribution and chronology of the source. The problem analysis of H. Galagan's youth diary, first once fragmentary published at the end of the XIX-th century, is a tool for reproducing the complex process of designing the historical concepts of a person who faced before the most important challenges of his youth – the choice of identity. The answer to this challenge was given, in particular, by the way a young person interpreted the history of his Motherland.

Key words: H. Galagan, the Left Bank Ukraine, nobility, diary, history, self-identification.

REFERENCES

1. [A. L.] (1898). Materialy dlja biografii G.P. Galagana: otryvki iz junosheskoego dnevnika G. P. Galagana, 1836–1841 [Materials for the biography of G.P. Galagan: excerpts from the youth diary of G.P. Galagan, 1836–1841]. *Kievskaja starina*, vol. 62, 7–9, pp. 189–224. [in Russian].
2. Violle, K. (2004). Malaja kosmogonija avtobiograficheskikh proizvedenij [Small cosmogony of autobiographical works]. *Izvestija AN. Serija literaturny i jazyka*, vol. 63, 2, pp. 57–61. [in Russian].
3. Zavarzina, Ye.V. (2007). Shchodennyk yak «materializovana» avtors'ka svidomist' [Diary as a "materialized" author's consciousness]. *Visnyk Kharkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina – V. N. Karazin Kharkiv National University. Seriya: Filologiya*, issue 50, pp. 177–180. [in Ukrainian].
4. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho (dali – IR NBU im. V.I. Vernads'koho) [Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine]. f. I, op. 1, spr. 93, 94 ark. [in Russian].
5. IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 94, 131 ark. [in Russian].
6. IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 6923, 14 ark. [in Russian].
7. IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 6936, 9 ark. [in Russian].
8. Drach, I. (Trans.) (2003). *Istoriia rusiv [History of Russ]*. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].
9. Kohut, Z. (1996). *Rosijs'kyi tsentralizm i ukrains'ka avtonomiia. Likvidatsiya Het'manshchyny [Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of the Hetmanate]*. 1760–1830. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Riker, P. (2000). *Sam yak inshy [Just like another]*. Kyiv : Duh i litera. [in Ukrainian].
11. Riuzen, I., V. Kam'ianets' (Trans.) (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia. [New ways of historical thinking]*. L'viv: Litopys. [in Ukrainian].

12. Sirko, I. (2015). *Ukrains'kyi shchodennykovoznavchyi dyskurs: analiz aktual'nykh klasyfikatsiinykh skhem [Ukrainian Diary Studies: an analysis of current classification schemes]*. *Naukovy'i visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu – Scientific Bulletin of Kherson State University. Seriya: Lihvisty'ka*, issue 22, pp. 111–117 [in Ukrainian].
13. Solonin, Ju. N., Dudnik, S. I. (2000). *Sud'ba subjektivnogo zhanra v kontekste evropejskoj kul'tury XVII–XX vekov. VII vek v dialoge jepoh i kul'tur. [The fate of the subjective genre in the context of European culture of the XVII – XX centuries]*. St. Petersburg. Retrieved from <http://anthropology.ru/ru/text/solonin-yun/sudba-subektivnogo-zhanra-v-kontekste-evropeyskoy-kultury-xvii-xx-vekov>. [in Russian].
14. Steinitz, R. (2011). *Time, Space, and Gender in the Nineteenth-Century British Diary*. New York: Palgrave Macmillan. [in English].
15. Bilythe, R. (Ed.) (1989). *The Pleasures of diaries: four centuries of private writing*. New York: Pantheon Books. [in English].
16. Creaton, H. (Ed.) (2001). *Victorian Diaries: The Daily Lives of Victorian Men and Women*. London. [in English].

Стаття надійшла до редакції 04.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51)

Н.М. Товстоляк

ДОКУМЕНТИ СІМЕЙНОЇ ІСТОРІЇ МЕЦЕНАТА Г.С. ТАРНОВСЬКОГО

Стаття побудована на маловідомих документах і новій інформації про сімейну історію українського мецената, поміщика і підприємця Григорія Степановича Тарновського (1790–1853). На основі майнових документів родинного архіву Тарновських, листів їх сучасників встановлено, що власником садиби Качанівка Г.С. Тарновський став у 1816 р. за заповітом його вітчима Г.Я. Почеки. У статті наведено невідомі факти про його дружину Ганну Дмитрівну Тарновську (1798–1853) та її родичів – знаменитих катеринославських дворян Алексєєвих. Її батько, Д.Л. Алексєєв, – багатий поміщик Півдня України, власник садиби Котівка, мав ступінь доктора Оксфордського університету. Сім'ї дворян Алексєєвих і Тарновських дружили, в 1820–1830 рр. Д.Л. Алексєєв і його зять Г.С. Тарновський одночасно розбудовували свої садиби (чудові будинки і парки); ними було зібрано великі бібліотеки, колекції живопису, антикваріату, історичних цінностей. У першій половині XIX ст. Г.С. Тарновський став засновником знаменитого культурного центру в Качанівці; його маєтки стали економічно розвиненими господарствами. Він був меценатом у мистецтві, живописі, музиці.

Ключові слова: Г.С. Тарновський, Г.Я. Почека, родина Алексєєвих, сімейна історія, садиба Качанівка, меценат.

Актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення матеріалів про родинні зв'язки, життя, меценатську та громадську діяльність українського поміщика-підприємця, мецената, фундатора визначного українського історико-культурного центру у садибі «Качанівка» Парафіївського маєтку Чернігівської губернії Григорія Степановича Тарновського (1790–1853). У науковій та науково-популярній літературі, присвяченій власникам садиби Качанівка, закріпився усталений образ Григорія Степановича: поміщик, який отримував великі прибутки від важкої праці кріпаків і, задля задоволення власних амбі-

цій та інтересу до мистецтва, витрачав гроші, що відібрав від одних, на допомогу іншим – бідним митцям. Унаслідок вивчення архівних джерел, зокрема, документів родинного архіву Тарновських, нами було з'ясовано, що ця думка про Г.С. Тарновського та його родину помилкова. Висвітлити стосунки Г.С. Тарновського із дворянськими родинами Почек і Алексєєвих на основі маловідомих джерел сімейної історії – мета даної статті.

Першим ґрунтовним дослідженням сімейної історії Г.С. Тарновського є наукова розвідка М.В. Тарновського «Український поет Тарас Григорович Шевченко і Григорій Степанович Тарновський (1788–1853)» [1] і родовід Тарновських, складений В.Л. Модзалевським та доповнений у 1939 р. М.В. Тарновським [2]. У нашій дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» Г.С. Тарновському присвячено окремий підрозділ [3]. Деякі сторінки сімейної історії були висвітлені автором статті у публікаціях про Г.С. Тарновського, присвячених його меценатській та господарській діяльності [4; 5]. Але залишалася малодослідженою сімейна історія Григорія Степановича. У даній статті ми робимо спробу проаналізувати родинні документи, у тому числі майнові, що розкривають цікаві сторінки сімейної історії Г.С. Тарновського (йдеться про батьків, дружину та її родичів).

Так сталося, що найбільшим критиком Г.С. Тарновського став відомий радянський шевченкознавець П.В. Жур. У його книзі «Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка» Г.С. Тарновському та його родичам майже повністю присвячена глава «Пани меценати і їх присні» [6]. П.В. Жур працював із родинним архівом Тарновських у Чернігівському історичному музеї, архівах Києва, Санкт-Петербурга (Ленінграда) та інших містах. На жаль, за наявності великої кількості джерел він, відповідно принципам марксистсько-ленінської ідеології, побачив лише негативні риси Г.С. Тарновського та членів його родини. Чого варта лише його характеристика Г.С. Тарновського: «Це був підстаркуватий, але бадьорий, сухорлявий дідок з величезним яструбиним носом і маленькими очима. Ніс був такий великий, що став притчею во язицех у сусідів. Дивовижний ніс Григорія Степановича чернігівський дотеппник Ширай влучно називав серпом, що пожинає гроші» [6, с. 28]. Його дружину, Ганну Дмитрівну, П.В. Жур називає «потворно розповнілою, лімфатичною особою, що мовчки терпіла його мерзоти...» [6, с. 41]. Матір Григорія Степановича, Парасковію Андріївну Почеку, П.В. Жур охарактеризував як «гоголівську Коробочку», «стару скнару», що любила посутяжничати та спритно підсунути хабара» [6, с. 29].

Дійсно, збереглося недостатньо документів про життя подружжя Почек, родину Алексєєвих, до якої належала Г.Д. Тарновська. Їхнє уважне вивчення спростовує негативні характеристики членів родини Г.С. Тарновського.

Григорій Степанович Тарновський – син Степана Яковича та Парасковії Андріївни Тарновських. Степан Якович,

нащадок генеральної козацької старшини, був ротмістром Кірасирського полку, у відставці обирався Пирятинським повітовим маршалком дворянства, Київським губернським маршалком дворянства, мав у власності понад 3 тис. душ кріпаків [2, с. 32], які після смерті успадкував його єдиний син Григорій Степанович Тарновський. Парасковія Андріївна, мати Григорія Степановича, була з родини Остроградських, отримала у посаг 303 душі кріпаків у Хорольському і Лубенському повітах [2, с. 32]. Григорію Тарновському не виповнилося й 10 років, як помер батько. Він разом з матір'ю Парасковією Андріївною успадкували маєтності С.Я. Тарновського і 3237 душ кріпаків, якими вона управляла до повноліття сина [2, с. 32].

Другим чоловіком П.А. Тарновської став Григорій Якович Почека, секунд-майор у відставці, Ніжинський повітовий казначей, директор Чернігівського приказу громадського піклування, директор чернігівських народних училищ та засідатель Чернігівського земського суду, Ніжинський повітовий маршалок дворянства у 1797–1809 рр., статський радник з 1807 р. У подружжя Почек не було спільних дітей. Свого пасинка Григорія Г.Я. Почека виховував як власного сина. У мемуарній літературі згадується, що вони разом займалися родинними справами. В.Л. Модзалевський у «Малоросійському родословнику» записав про Г.С. Тарновського: «... відомий був під ім'ям Почеки-Тарновського» [2, с. 35].

Коли С.П. Румянцев, син фельдмаршала П.О. Румянцева-Задунайського, вирішив продати свої чернігівські маєтки, подружжя Почек, за узгодженням із Г.С. Тарновським, якому вже було 18 років, їх придбало. Купча відомість датована 13 травня 1808 р. Документ свідчить про те, що подружжя за 300 тисяч крб. придбало «у спільні їх кошти» маєтності, що склалися у Чернігівській губернії Борзенського повіту з сіл Парафіївка, Рожновка, Туркеновка, Жабокриковка та хуторів Власовський, Петрушівка, Кругляки (усього 1852 душі кріпаків) [8, арк. 1]. Григорію Яковичу та Григорію Степановичу довелося позичати гроші, але маєтності були того варті. Фактично, половина майна належала Григорію Яковичу, а друга його частина – Парасковії Андріївні, але юридично воно не було розділене. У пункті 4 заповіту Г.Я. Почеки записано: «... рухоме моє майно, що складається із заводів: кінського, рогатої худоби, вівць і бджіл нерозділено з дружиною моєю в економіях розташовані подарував я вже давно під час купівлі ще мною названих маєтностей та віддав їх у довільне користування пом'янутому титулярному раднику Григорію Степанову сину Тарновському. А наявності домової у мене немає і уся вона належить дружині моїй Параскевії Андріївній дочки як придбана нею на власні її гроші...» [9, арк. 2]. Отже, Григорій Степанович Тарновський фактично майже одразу став співвласником великого майна подружжя Почек.

Початок перебудови садиби припадає на скрутні часи для Російської імперії: напад наполеонівської Франції, бойові дії та руйнування господарства. Українські губернії

не були окуповані французькими військами, але українські дворяни воювали в армійських корпусах, ополченні, відправляли рекрутів, поставляли усе необхідне у діючу армію. Одним із організаторів ніжинського ополчення став рідний брат Григорія Яковича Матвій Якович Почека, маршалок дворянства Ніжинського повіту. Братам Почекам на той час було за п'ятдесят років, вони не воювали у діючій армії. Григорію Степановичу на початок війни виповнилося 22 роки, він не мав військового досвіду, служив у канцелярії чернігівського цивільного губернатора, керував господарством у своїх маєтках.

Парафіївський маєток Почек являв собою економічно розвинене господарство, але садиба Качанівка, що була розташована на його території, знаходилася у занедбаному стані. Власники вирішили її капітально перебудувати: було зведено другий поверх палацу та реконструйовано інші садибні споруди. Слід зазначити, що термін «палац» на той час не вживався, у всіх майнових документах він значиться як «качанівський дім». Назву «палац» почали широко використовувати лише в радянські часи.

До смерті вітчима у 1816 р. Григорій Степанович був неодружений і проживав разом із батьками, у тому числі і у Качанівці. До 1815 р. він перебував на цивільній службі у канцелярії Чернігівського цивільного губернатора, з листопада 1815 р. працював у відомстві Міністерства поліції, з січня 1816 р. служив у Санкт-Петербурзькій поліцейській драгунській команді у чині капітана. Поліцейські драгунські команди були особливими військовими формуваннями для внутрішньої служби, які сприяли збереженню громадського порядку та безпеки, тісно співпрацювали із поліцією. На військовій службі Г.С. Тарновський перебував недовго – у лютому 1817 р. поліцейські драгунські команди були реорганізовані у жандармські частини. 21 січня 1817 р. він звільняється і вирішує не продовжувати службу. Зміни у його житті були пов'язані з необхідністю управляти великою спадщиною, яку залишив його вітчим. За своїм заповітом від 20 грудня 1815 р. Г.Я. Почека їхній Парафіївський маєток, маєтності у Конотопському повіті Чернігівської губернії, а також придбаний ним особисто у князя Станіслава Понятовського маєток Потік, що на Київщині, заповів по смерті своїй дружині П.А. Почеці до її кончини, а після її смерті – у довічне та спадкове володіння її синові від першого шлюбу, титулярному раднику Григорію Степановичу Тарновському і надав йому повне право розпоряджатися цією власністю на свій розсуд. У п. 6 заповіту Г.Я. Почека записав: «... Я сподіваюсь, якщо у нього дітей не буде, то він майно, ним від мене отримане, не віддасть у чужі руки, як у мій рід тому, що він побажає і хто здобуде його дружбу і любов...» [9, арк. 2].

У кінці травня 1818 р. Г.С. Тарновський переїхав до Полтави та був зарахований на службу у канцелярію Малоросійського військового губернатора князя М.Г. Репніна [2, с. 34]. Парасковія Андріївна мріяла знайти для сина вигідну партію. У 1818 р. Григорій Степанович одружився з Ганною Дмитрівною Алексеевою, дочкою Дмитра

Ларіоновича Алексеева, маршалка дворянства Катеринославської губернії. У літературі про Тарновських мало згадок щодо родини Алексеевих. Вивчення майнових документів та мемуарні джерела дозволили нам спростувати усталену думку про подружжя Григорія Степановича і Ганни Дмитрівни Тарновських та їхніх родичів Алексеевих. Дмитро Ларіонович Алексеев (1772 – після 1833) – один із найбагатших поміщиків Катеринославщини; лише у Катеринославській губернії у 1827 р. йому належало понад 26 тисяч десятин землі. Протягом більш ніж 20-ти років обирався маршалком дворянства Катеринославської губернії, був дійсним статським радником, кавалером орденів св. Анни 2 ступеня, св. Володимира 2, 3, 4 ступенів [10, с. 88]. Він починав свою кар'єру військовим, потім виїхав за кордон. Професором І.О. Кочергіним встановлено, що до січня 1790 р. Дмитро Ларіонович удосконалював науки в Англії, у німецькому Геттінгені. Мандрував Німеччиною, Голландією, Францією, Швейцарією. Д.Л. Алексеев знав мови, був широко освіченою людиною, мав звання доктора Оксфордського університету [11, с. 91–92]. У Франції, за словами його друга В.Я. Ломиковського, він випадково придбав книгу про «небо і пекло», захопився ідеями Сведенборга, до Росії вже повернувся «з духом вільнодумства», випишував із Європи усі його твори, заказував переклад на російську з латинської, німецької, французької англійської мов [12].

Через хворобу Дмитро Ларіонович був звільнений із військової служби, переїхав до родового маєтку Котівка на Катеринославщині. Він одружився з В.І. Селецькою, дочкою Новоросійського губернатора І.Я. Селецького і М.Д. Апостол. Подружжя мало сина Петра (1803), дочок Ганну (1798), Олену (1799), Анастасію (1801) [10, с. 88–89]. Д.Л. Алексеев створив у родовому маєтку Котівка справжній культурний осередок. Його діти отримали гарну домашню освіту, знали кілька мов. У садибі була велика бібліотека, а інтер'єри панського дому вражали розкішшю: хазяїн збирав колекції антикваріату, творів живопису. Він особисто брав участь у плануванні чудового парку. У маєтку збиралися освічені люди та цікаві особистості. Одночасно з ними у 1820–1830 рр. розбудовував свою чернігівську садибу Качанівку їхній зять, Г.С. Тарновський, який у 40–50-ті рр. XIX ст. був активним членом Вільного економічного товариства.

До ведення свого господарства Д.Л. Алексеев, член Московського товариства сільського господарства, ставився відповідально. Він був поміщиком-підприємцем, цікавився новими технологіями. У такому середовищі вирости і його діти. В.Я. Ломиковський писав про Дмитра Ларіоновича: «...у бесідах привітливий, м'якосердий, в спілкуванні поблажливий і завжди скромний, як красна дівця, що вихована у високому теремі...» [13, с. 237]. Ганна Дмитрівна Тарновська успадкувала спокійний і розсудливий характер свого батька.

У родині панували мир та злагода. Ганна Дмитрівна була високоморальною жінкою, мудро ставилася до сто-

сунків свого чоловіка з іншими жінками. У Дніпропетровському національному музеї ім. Д.І. Яворницького зберігається портрет Ганни Дмитрівни Тарновської. Це – олійна копія 1878 р. з портрета, який не зберігся до нашого часу, виконана талановитим художником П.Т. Акуловим (1839–1921) на замовлення її племінника, відомого українського мецената та громадського діяча Г.П. Алексєєва. У травні 1834 р. Григорій Степанович Тарновський у Преображенській церкві м. Котівка Новомосковського повіту став хрещеним батьком її племінника Георгія Петровича [14, с. 134]. На портреті – жінка років тридцяти у багатому вбранні та з дорогоцінними прикрасами. Її очі сумні, бо у житті заможної красуні було усе, що можна побажати, але у шлюбі із Григорієм Степановичем не було дітей. Григорій Степанович і Ганна Дмитрівна багато грошей витрачали на виховання та освіту своїх численних племінників. У рідної сестри Г.Д. Алексєєвої, Олени Дмитрівни Троцини, що жила з родиною неподалік Качанівки, було троє синів і четверо дочок, яким тітка виділила багатий посаг.

Ганна Дмитрівна часто хворіла. У 1830 р., в одному з листів до І.Р. Мартоса, В.Я. Ломиковський згадував про швейцарського лікаря – шарлатана, який за 4 тис. руб. на рік безрезультатно лікував гомеопатичними засобами перелом обох ніг у Г.Д. Тарновської [12, с. 118]. Після цієї травми і до кінця життя вона часто страждала на сильні болі, що пояснює фразу композитора М.І. Глінки про Г.Д. Тарновську: «Ганна Дмитрівна, дружина його, була жінкою приземистою і вельми товстою, дуже мовчазною; полюбляла, щоб дівки їй розтирали ноги...» [13, с. 130].

Садиба Котівка Алексєєвих і садиба Качанівка Тарновських розбудовувалися майже одночасно. Фактично, обидва українські історико-культурні осередки сформувалися у першій половині XIX ст. Цей процес продовжували у другій половині XIX ст. відомі колекціонери і меценати Г.П. Алексєєв і В.В. Тарновський – молодший. За часи господарювання Григорія Степановича Качанівка славила своєю красою та гостинністю. Господарі радо зустрічали гостей, утримували оркестр музикантів, набраних із талановитих кріпаків. Гостями садиби були знамениті митці того часу: композитор М.І. Глінка, художники В.І. Штернберг, Т.Г. Шевченко, Л. Жемчужников, історик М.А. Маркевич, поет В. Забіла та багато інших.

Якби не Григорій Степанович Тарновський, то на Качанівку б чекала доля звичайного дворянського помістя. Це пов'язано із багаторічним судовим процесом, позивачами якого були родичі Г.Я. Почеки брати Горголі, які були незадоволені його заповітом та претендували на передачу їм значної частини його спадщини. Через п'ять років по смерті П.А. Почеки (1824 р.) вони у 1829 р. звернулися до Г.С. Тарновського із претензіями на спадщину. Можливо тому, виїжджаючи за кордон у вересні 1830 р., Григорій Степанович склав заповіт, у якому передавав дружині маєтності, отримані у спадщину від Г.Я. Почеки, а родові маєтності Тарновських передавав прямим нащад-

кам – своїм двоюрідним братам Василю та Петру Васильовичам Тарновським [15, арк. 2].

Для збереження цілісності майна він зробив декілька юридично регламентованих дій. У 1842 р. поміщик продав майно, що перейшло до нього від Г.Я. Почеки, своїй дружині Г.Д. Тарновській за 395600 руб. [16]. У 1846 р. Ганна Дмитрівна оформила заповіт, в якому маєтності за купчою 1842 р. після її смерті переходили у повну спадкову власність Григорія Степановича [17]. Багато років повіреним у майнових справах Почек і Тарновських був Іван Іванович Буліч, титулярний радник, власник хутору Булічевський при с. Парафіївка Борзенського повіту. Цікавим є той факт, що Іван Іванович – правнук поручика Сербського полку Миколи Родіоновича Буліча, який значився прикажчиком у Владиславичів, власників Парафіївки у першій половині XVIII ст. Микола Родіонович мав у своїй власності землі, частину яких він продав ніжинським грекам Федору Болгарину і Фомі Мачемачу, а потім ті землі придбав Ф.І. Коченовський. І.І. Буліч сумлінно виконував свої обов'язки, був своєю людиною у родині Тарновських, якій Григорій Степанович доручав дуже відповідальні справи. Його підписи є на майнових документах Тарновських. Іван Іванович помер у червні 1840 р., похований біля церкви Святого Георгія Хозевіта у садибі Качанівка. Поряд з ним у 1852 р. було поховано і його двадцятирічну дочку Марію, над похованням якої поставили чавунну плиту (одну на двох), що збереглася до нашого часу. Отже, майнові документи дозволили встановити прізвище людини, яка багато зробила для Тарновських, але про яку нічого не було відомо.

Численні спадкоємці намагалися отримати свою частину спадщини, але Григорій Степанович склав заповіт, за яким після своєї смерті Парафіївку та інші свої маєтності заповів своєму двоюрідному племіннику В.В. Тарновському (1810–1866). Так було збережено цілісність Парафіївського маєтку від роздрібнення між спадкоємцями, забезпечено подальший розвиток знаменитої своїми культурними традиціями садиби Качанівка.

Вивчення архівних матеріалів щодо життя та діяльності родини Г.С. Тарновського залишається актуальним напрямком сучасних історичних досліджень і має неабияке значення у роботі таких музейних установ, як Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського та Національний історико-культурний заповідник «Качанівка».

ДЖЕРЕЛА

1. Тарновський М.В. Український поет Тарас Григорович Шевченко і Григорій Степанович Тарновський (1788–1853). *Хроніка*. 2000. 1997. Вип. 19–20. С. 104–128.
2. Тарновские, Модзалевский В.Л. *Малороссийский родословник*. Т. V. Вип. 1. Київ : 1996. 96 с.
3. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 16 с.
4. Товстоляк Н.М. Меценат Григорій Степанович Тарновський (1790–1853). *Історія та культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. Науковий щорічник. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2007. Вип. 4. С. 99–107.
5. Товстоляк Н.М. Меценат Г.С. Тарновський: нові матеріа-

ли до історичного портрету. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works* / edited by M.A. Zhurba. Montreal: CPM "ASF", 2019. Issue 1 (6). pp. 79–82

6. Жур П.В. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. Київ : Дніпро, 1979. 278 с.

7. Почеки и Пучковские. Модзалеvский В.Л. Малороссийский родословник. Том IV. Киев : Типо-литорафия «С.В. Шульженко», 1914. С. 203–206.

8. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ), ал. 112.

9. ЧОІМ, ал. 504/1/4.

10. Заруба В.М. Катеринославські дворяни: матеріали для біографістики, генеалогії та персоналістики. Дніпро : ЛІРА, 2019. 1024 с.

11. Кочергін І.О. Катеринославський дворянський рід Алексєєвих. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 13. 2015. С. 88–96.

12. А.Л. Отырвок из дневника В.Я. Ломиковского. *Киевская старина*. Т. 48. № 11. 1895. С. 230–243.

13. Глинка М. Записки. Ленинград: Гос. музыкальное изд-во, 1953. 283 с.

14. Абрoсoмoвa С.В. Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву). *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. Вип. 7. С. 126–140.

15. ЧОІМ, ал. 504/2/3.

16. ЧОІМ, ал. 504/2/22.

17. ЧОІМ, ал. 504/2/15.

Tovstoliak N.M. Documents of the family history philanthropist H.S. Tarnovsky

The article have been based on a little known documents and new information about family history of Ukrainian philanthropist, landowner and owner of a business Hryhorii Stepanovych Tarnovsky (1790–1853). On the base of property documents of Tarnovsky's family archive, their contemporaries letters, it was ascertain that H.S. Tarnovsky became of Kachanivka Estate owner in 1816 by his stepfather H.Ya. Pocheka's testament.

In this article provides unknown information about his wife – Hanna Dmytrivna Tarnovska (1798–1853) and her family, well-known Katerinoslav nobles Aleksieiev. His father, D.L. Aleksieiev, – rich landowner of Ukrainian South, owner of Kotivka Estate, he was a Doctor of Science of Oxford University.

Noble family Aleksieiev and family Tarnovsky were friends, in 1820–1830 D.L. Aleksieiev and his son-in-law H.S. Tarnovsky built their Estate at the same time: there were beautiful manor-houses and parks. In H.S. Tarnovsky's Kachanivka Estate and D.L. Aleksieiev's Kotivka Estate they completed great libraries, collections of paintings, antiquary, historical valuables.

At the first part of 19th century H.S. Tarnovsky was founder of famous cultural centre in his Kachanivka. There were economic developed farms and plants in his Estates. He was philanthropist of arts, poets and musicians. H.S. Tarnovsky had an orchestra at Kachanivka which was the first to play some of the musical pieces, created by M.I. Hlynka in Kachanivka. The Kachanivka Estate was visited famous Ukrainian poet and painter, friend of Tarnovsky's family T.H. Shevchenko.

Key words: H.S. Tarnovsky, H.Ya. Pocheka, family Aleksieiev, family history, Kachanivka Estate, philanthropist.

REFERENCES

1. Tarnovsky, M.V. (2000,1997). *Ukrainskyi poet Taras Hryhorovych Shevchenko i Hryhorii Stepanovych Tarnovsky (1788–1853)*. [Ukrainian poet Taras Hryhorovych Shevchenko and Hryhorii Stepanovych Tarnovsky (1788–1853)]. *Khronika*, issue 19–20, pp. 104 – 128. [in Ukrainian].

2. Modzalevskyi, V.L. (1996). *Malorossiyskiy rodoslovnyk [Little Russian ancestor]*. Vol. V, issue 1. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Tovstoliak, N.M. (2006). *Metsenaty i suspilni diiachi Tarnovskiy, yikh mistse i rol v istorii Ukrainy 19 st. [Patrons and public figures Tarnowski, their place and role in the history of Ukraine of the nineteenth century]*. (Candidate's thesis). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

4. Tovstoliak, N.M. (2007). *Metsenat Hryhorii Stepanovych Tarnovsky (1790–1853)*. [Philanthropist Hryhorii Stepanovych Tarnovsky (1790–1853)]. *Istoriia ta kultura Prydniprov'ia: nevidomi ta malovidomi storinky: Naukovyi shchorichnyk*, issue 4, pp. 99 – 107. Dnipropetrovsk: Natsionalnyi hirnychiy universytet. [in Ukrainian].

5. Tovstoliak, N.M. (2019). *Metsenat H.S. Tarnovsky: novi materialy do istorychnoho portretu [Philanthropist H.S. Tarnovsky: new materials for historical portraiture]*. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works*. Edited by M.A. Zhurba, issue 1 (6), pp. 79–82. Montreal: CPM "ASF". [in Ukrainian].

6. Zhur, P.V. (1979). *Lito pershe. Z khroniky zhyttia i tvorchosti Tarasa Shevchenka. [The first summer. From the chronicle of Taras Shevchenko's*

life and work]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

7. Modzalevsky, V.L. (1914). *Pocheki i Puchkovskiy*. [The Pocheki i Puchkovskiy]. *Malorossiyskiy rodoslovnyk*. Vol.4, pp. 203 – 206. Kyev: Typo-lytorafyia «S. V. Shulzhenko». [in Russian].

8. Chernihivskiy oblasnyi istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho (dali ChOIM), al. 112.

9. ChOIM, al. 504/1/4.

10. Zaruba, V.M. (2019). *Katerynoslavski dvoriyani: materialy dlia bihrafistyky, henealohii ta personalistyky. [Katerynoslav nobles: materials for biography, genealogy and personalization]*. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].

11. Kocherhin, I.O. (2015). *Katerynoslavskiy dvorianskiy rid Aleksieievych [Katerynoslav noble family of Alekseev]*. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*, issue 13, pp. 88 – 96. [in Ukrainian].

12. A. L. (1895). *Otryvok iz dnevnika V.Ya. Lomykovskogo [Excerpt from the diary V.Ya. Lomikovsky]*. *Kyevskaia starina*, vol. 48, 11, pp. 230 – 243. [in Russian].

13. Glinka, M. (1953). *Zapiski [Notes]*. Leningrad: Gos. muzykalnoe yzd-vo. [in Russian].

14. Abrosymova, S.V. (2003). *Katerynoslavskiy dvoriyani Aleksieiev (za dokumentamy rodynnoho arkhivu). Pivdenna Ukraina 18-19 st.: Zapyshy naukovy – doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*, issue 7, pp. 126–140. Zaporizhzhia: RA «Tandem – U». [in Ukrainian].

15. ChOIM, al. 504/2/3.

16. ChOIM, al. 504/2/22.

17. ChOIM, al. 504/2/15.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51)«1864»

А.І. Непреба

ІСТОРИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 р.

У статті розглядаються особливості функціонування судових органів до впровадження судової реформи 1864 року, а також після її реалізації. Півтора століття у вітчизняній і зарубіжній історичній та юридичній літературі точаться суперечки навколо феномена Судової реформи 1864 року в цілому і окремих її аспектів. Ще і досі студіюються принципи та інститути нової судової системи, введені реформою.

Стаття присвячена аналізу ряду дискусійних проблем підготовки, реалізації, змісту Судової реформи 1864 року, а також історичній обумовленості її проведення. Одним із таких питань є проблема «своєчасності» реформи і готовності російського народу до сприйняття її принципів та інститутів.

Автор звертається до аналізу конституційного потенціалу судової реформи через випереджальний розвиток незалежної судової влади. Найважливіше досягнення судової реформи бачиться у встановленні самостійної, незалежної від адміністрації судової влади; визначений її зв'язок із верховною владою царя; наведені найважливіші параметри судової влади відносно державно-правових реалій XIX ст. Необхідність проведення судової реформи сприяла створенню більш досконалої системи судочинства в державі.

Ключові слова: судова реформа, судова влада, Судові статуту 1864 року, правосвідомість, мировий суд.

Сьогодні, в умовах соціально-економічних протиріч, а також важливих змін, перш за все в судовій системі, виникає необхідність детального розгляду передумов здійснення судової реформи 1864 року, вивчення досвіду сучасників даної реформи.

Проблема «своєчасності» реформи і готовності всього українського народу до сприйняття її принципів та інститутів завжди була складним питанням. Півтора століття у вітчизняній і зарубіжній історичній та юридичній літературі тривають суперечки навколо феномена судової реформи 1864 року в цілому і окремих її аспектів.

Судова реформа 1864 року вплинула на все суспільство своєю поступовістю та радикальністю. Важко уявити, з якими труднощами зіштовхнулася влада, впроваджуючи реформу, враховуючи той факт, що в економічному та соціальному плані країна була занадто слабкою. Створення гласного, незалежного і змагального суду було новим, абсолютно незвичним явищем, яке спричинило масштабні трансформації правової сфери життя суспільства. Нова судова система була розрахована на більш сучасну політичну систему, ніж та, при якій вводилася судова реформа.

Слід акцентувати увагу і на тому, що в період перетворень 1860–1870-х років соціальний фактор набув рис багатofункціональності. Багато в чому він надав стимулюючу дію, відбив зміст і визначив кінцевий результат. Розробка Судових статутів викликала великий резонанс, так як суспільству надавалася можливість довести свою думку до урядової комісії у вигляді відгуків на «Основні положення перетворення судової частини в Росії». Зміст Судових статутів, затверджених верховною владою 20 листопада 1864 року, підкреслив величезну роль суспільства при функціонуванні нової судової системи. Його представники мали формувати інститут мирових суддів, який за нових реалій був особливо близьким населенню. У руках суспільства перебувала важлива прерогатива остаточного рішення в найбільш серйозних кримінальних справах, оскільки вирок виносили присяжні засідателі. Але традиційність сформованих умов у правовій сфері життя суспільства полягала не тільки в його активній участі у процесі здійснення правосуддя. Досить незвичайними були і загальні принципи роботи нової судової системи. Її очевидні переваги зумовлювали зміну емоційного і практичного відношення до закону і суду, тобто правової культури населення, адже соціальний фактор в судовій реформі 1864 року грав досить істотну роль.

Відомий дослідник А.Ф. Коні зазначав, що старий суд, як сумний пам'ятник безсуддя та безправ'я, у процесі проведення реформи пішов у минуле [1, с. 26]. Вади дореформеного суду були очевидними, у зв'язку з чим отримали широке засудження як у публіцистичній, так і в науковій літературі середини – другої половини XIX ст. [2, с. 56].

До середини XIX ст. суд був непоказним придатком величній та суворій адміністративній системі. Більше того, у ряді випадків, як, наприклад, у справах переслідування «ворогів царя», між судовими та адміністративними формами репресії відмінності помітні не були. Утім, не тільки у сфері політичної юстиції, а й кримінального і цивільного судочинства, суд не був у повній мірі самостійним. Тому суд XVI – середини XIX ст. не вважали надійною опорою режиму. У нових же умовах судова влада стрімко

набула значимості для суспільства та всього державного механізму. Саме з другої половини XIX ст. її варто розглядати в якості серйозної складової державного режиму.

Судові статuti 20 листопада 1864 року займають унікальне місце серед інших правових пам'яток епохи Великих реформ. Не один із них не викликав і дотепер не викликає настільки суперечливих, навіть іноді полярних, оцінок та суджень, як Статuti. Причина цього феномена вбачається у тому, що останні регулювали не лише безпосередньо судоустрій, а й складні процесуальні питання. Не менш важливим є їх ідейний і політичний зміст, їхній «конституційний потенціал». Ідеться про те, що Статuti внесли радикальні зміни не тільки в судовий устрій, а й у державну систему в цілому, надавши їй частково вигляд «держави, що прагне до правової» [3, с. 58].

Зауважимо, що саме регіональний підхід до вивчення питань проведення та подальшої реалізації судової реформи 1864 року дозволяє з найбільшою повнотою виявити загальне й особливе у всьому процесі реалізації судової реформи і встановити реальний вплив різних факторів загальнодержавного та місцевого значення. Виявлення особливостей досвіду становлення та функціонування органів правосуддя, які не зустрічаються в інших регіонах країни, може надати істотну допомогу у проведенні більш ґрунтовного та об'єктивного аналізу сучасних процесів, що стосуються поновлення суду. А саме від ступеня ефективності взаємодії усіх ланок правосуддя багато в чому залежать результати сьогодишнього реформування. Через недостатню вивченість особливостей діяльності судових органів на околицях тодішньої Російської імперії досвід регіонального судового будівництва на нинішньому етапі судової реформи практично не використовується вищими органами державної влади. А це означає, що цілком не виключається повторення минулих помилок, від яких може постраждати населення.

Наявність правосуддя – запорука благополучного існування суспільства. Надання громадянам можливості відстоювати свої права у суді – невід'ємна гарантія демократії, обов'язкова умова побудови правової держави.

Слід звернути увагу на конституційний характер покладених в основу судової реформи принципів та інститутів. За спогадами державного секретаря А.А. Половцова, імператор Олександр III, оцінюючи результати попереднього царювання, вважав, що Судові статuti 1864 року «були затверджені покійним государем за наполяганням осіб, які бажали нав'язати йому конституцію, до якої це і був перший крок» [4, арк. 2]. З ним погоджувався відомий консерватор В.Я. Фукс, визнаючи, що «теоретики 1861–1864 років мали на увазі не поліпшення способів вирішення цивільних і кримінальних справ, а створення такого суду, який сприяв би перебудові самого державного організму по віянням того часу», «у новому суді передбачали не лише гарантію правильності вирішення цивільних і кримінальних справ, а й могутнє знаряддя проти свавілля поліції, проти посягання адміністрації на особисту

свободу громадян, свого роду політичний habeas corpus – вихідну точку в недалекому майбутньому цілого арсеналу конституційних порядків» [5, с. 74].

Аналізуючи особливості та причини проведення судової реформи в Російській імперії, Михайло Григорович Коротких робить висновок, що «інститути судової реформи можна розглядати як результат тривалої еволюції поглядів різних політичних течій і груп урядового табору, їх боротьби між собою. У свою чергу вони були обумовлені соціально-економічними факторами, політичною ситуацією, громадським підйомом у державі, станом її культури, особливостями минулого державно-правового розвитку» [6, с. 5].

У проблемах взаємин післяреформених судів із іншими органами влади найбільш важливе місце займає питання про відносини з місцевою адміністрацією. Процес реалізації принципу незалежності судових установ на місцях спричинив заборону губернатору затверджувати вирок суддів. Незважаючи на це, право затвердження деяких вироків судових палат зберігалось за губернатором там, де вони були відкриті вперше. Губернатор також мав право брати участь в процесі відбору мирових суддів. Таким чином, зауважимо, що становлення незалежної судової влади – це не просто процес, який вимагає часу і який відбувається поступово, роками, але й процес двосторонній: незалежність суду знаходиться у прямому зв'язку з поведінкою адміністративних осіб. Судові Статуту визначили правовий статус суддів як незалежних, і це створило необхідну базу для початку процесу впровадження незалежної судової влади [7, с. 24].

Зазначимо, що селяни другої половини XIX ст. не мали навіть елементарних уявлень про свої громадянські права. Власне «законним» селяни вважали таке рішення або такий вчинок, які відповідали волевиявленню земського начальника. Їхня знеособлена громадянськість, яка поєднувалася із загальною малограмотністю, породжувала забобонний страх перед формальним законом. Звичайне для цього періоду безправ'я селян сприймалося ними як цілком природне і закономірне явище. Законність ототожнювалася з примхливою волею вищого начальства. Підношення і милостиня стали міцним компонентом звичаєвого права. Селяни сприймали корупційні відносини як необхідність і дійсність [8, с. 29].

Важливим аспектом судової реформи 1864 року, який привернув увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, є розгляд її значення та наслідків її впливу на розвиток правосвідомості російського суспільства і, насамперед, селянства. «Відсталість» правосвідомості селянства, тобто основної частини суспільства, його прихильність звичаям і «неповага до закону» виявлялися головною причиною «проблемності» судової реформи, і саме звідси походить переконання про її несвоєчасність.

Німецький вчений Йора Баберовський розглядає проблеми у функціонуванні пореформеного суду через призму правового дуалізму, який проявлявся у поділі тради-

ційної народної правосвідомості (в основі якої лежали норми звичаєвого права) і офіційної правової системи, насадженої державою зверху з метою правової модернізації. Але зрозуміти те, як уряд намагався вирішити проблему подолання «правового дуалізму», яка дійсно існувала, можна тільки в історичному контексті селянської реформи 1861 року. Звільняючи російських селян від кріпацтва, уряд усвідомлював, що за час панування кріпацької неволі у селян, які перебували в повній залежності від волі поміщика, при відсутності правоздатності, не могла сформуватися хоча б якась розвинута правова свідомість, оскільки поміщик заміняв їм закон і суд.

При детальному дослідженні підсумків усіх перетворень Олександра II ми простежили взаємозв'язок і взаємну обумовленість реформ: селянської, земської, міської, поліцейської, судової, військової. Взаємозв'язок судової реформи після визволення селян із земельною реформою проявився у виборчому елементі мирового суду з переважанням селянства серед присяжних засідателів. Взаємодія з реформою місцевого самоврядування проявилася в активній участі земств при формуванні мирової юстиції. Крім іншого, необхідно було забезпечити формування самостійності у селян, їхньої правової свідомості, навичок правової поведінки. Очевидно, що відразу розірвати вікові відносини, подолати наслідки довгого безправ'я, вирішити швидко ці проблеми було неможливо.

Серед прихильників селянської реформи велися запеклі суперечки про те, чи створювати особливі селянські суди [9, с. 33]. Зрештою було вирішено, що можна створити волосні суди як тимчасовий захід, поки не завершиться проведення судової реформи, яка повинна була ввести селян у «світ права», або, за висловом Дж. Бербанк, «інтегрувати їх в правову державу». Більше того, вважалося, що у селян існує стала система звичаєвого права, у зв'язку із чим селянський суд мав би сприяти «збереженню в селянському побуті свого роду домашнього розгляду, заснованого на місцевих звичаях».

Цим рішенням, заснованим на міркуваннях доцільності, уряд позбавив величезні маси сільського населення необмеженої можливості користуватися перевагами мирової юстиції у розгляді дрібних справ, найбільш поширених у селянському побуті. Таким чином, у великоруських губерніях були збережені волосні суди, створені на підставі Загального положення про селян, що звільнилися від кріпацтва [10, с. 75]. Передбачалося швидке вирішення дрібних справ мировими суддями з урахуванням місцевого укладу міжособистісних відносин. Однак на практиці мирові судді були змушені вирішувати справи відповідно до формального закону. Спроба робити це на підставі звичаю або «по совісті» була швидко припинена Сенатом, який масово відміняв такого роду рішення, позбавлені підстав формальної законності.

Іншими словами, «дуалізмом» відрізнялася не тільки правосвідомість населення, а й судова політика уряду: він зберігав волосний суд (тимчасовий захід, що став постій-

ним) і не пред'явив єдиних вимог до правових підстав діяльності мирового суду, зробивши його заручником своєї невизначеності, за що він же і постраждав у результаті «маніпуляцій» з ним в кінці 80-х рр. XIX ст. Така судова політика уряду стала об'єктом критики не тільки сучасників, але і вчених наступних поколінь, аж до сьогодення, як органу, який виявив нездатність подолати розрив між відсталою правосвідомістю селян й офіційною правовою системою.

Отже, незважаючи на численні новації в судоустрої та судочинстві, введені в результаті судової реформи 1864 року, все ж головним слід визнати становлення самостійної, незалежної судової влади.

Незважаючи на те, що судова влада була новою російською політико-правовою реалією, незабаром після вступу в дію Статутів з'явилися дослідження, присвячені аналізу цього феномена щодо російської пореформеної дійсності [11, с. 39]. До суттєвих ознак судової влади були віднесені легальність, повнота, винятковість і самостійність [12; 13]. Легальність судової влади виражалася у підпорядкуванні судових інститутів матеріальному та процесуальному закону. Цей обов'язок підкорятися вимогам закону, керуватися в усій своїй діяльності його положеннями робить цю владу підзаконною і обумовлює визнання юридичної сили лише за тими діями цієї влади, які ґрунтуються на законі.

Винятковість судової влади означала, що вона не дробилася між органами суду й іншими державними інститутами, що повинно було забезпечити якісне здійснення судової функції і запобігало сперечанням між державними органами, які належать до різних гілок влади, сприяло формуванню судових традицій і єдності правосуддя. Ряд положень Судових статутів закріпили цю ідею винятковості судової влади, встановлюючи виключне право судів вирішувати цивільні та кримінальні справи.

Повнота судової влади виражалася в тому, що вона поширювалася на всіх підданих Російської імперії без винятку; всі були рівні перед державним судом. У свою чергу, суд мав право та можливість розраховувати на підтримку з боку всіх установ та осіб, якщо така була необхідна для виконання завдань правосуддя.

Самостійність судової влади виражається в її незалежності від інших гілок влади, перш за все адміністративної, неможливості втручання кого б то не було у процес здійснення правосуддя. Однак звичка можновладців виявилася в підсумку сильніше закону в Росії, і протягом декількох післяреформених десятиліть будуть здійснюватися масштабні втручання адміністративної влади в судову сферу.

Розглядаючи судову реформу 1864 року в Росії у загальному контексті політики російської держави, можна зробити висновки про конституційний характер судових перетворень, а також про їхню невідповідність принципам державних інститутів самодержавства. Цим пояснюється подальше прагнення уряду відмовитися від принципів й інститутів судових перетворень у ході судової

контрреформи, а також обмеженість реформаторського потенціалу російського самодержавства. Крім того, практика діяльності судів дозволяє наголосити на гуманізації пореформеної судової системи в другій половині XIX ст.

Реформи 1860–1870-х років торкнулися усієї судової системи і репресивно-каральних органів Росії. Епоха Великих реформ є однією з найяскравіших сторінок історії нашої держави, а судова реформа 1864 року – найважливіша її складова. Життєздатність останньої визначалася її успішною адаптацією до суспільних реалій і безпосередніми перетвореннями в суспільстві, особливо у провінції. Судова реформа не тільки сприяла створенню більш досконалої системи судочинства, а і впливала на економічний розвиток країни, активізувала процес ліквідації станових меж, підвищувала правову культуру населення. Її проведення в 60–80-х роках XIX ст. представляє унікальний досвід реформування судової системи, докладне і всебічне вивчення якого є актуальним і дотепер. Саме вивчення цієї історичної спадщини і дозволить вибрати найбільш правильний шлях проведення сучасної судової реформи, адже далеко не завжди зміни, які відбуваються у суспільстві, призводять до бажаних результатів.

ДЖЕРЕЛА

1. Коні А.Ф. Батьки і діти судової реформи. Москва, 1914. Т. II. 295 с.
2. Мионов Б.Н. Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.). Санкт-Петербург, 2003. Т. 2. 567 с.
3. Ієрінг Р. Боротьба за право. Москва, 1991. 78 с.
4. Российский государственный исторический архив, ф. 995, оп. 3. д. 15.
5. Фукс В. Суд і поліція: в 2-х ч. Москва: Унів. тіпогр., 1889. 519 с.
6. Коротких М.Г. Судова реформа 1864 року в Росії: Сутність і соціально-правовий механізм формування: автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д. ю. н. Санкт-Петербург, 1990. 39 с.
7. Котляров С.Б., Яворська С.А. Судова реформа 1864 року: взаємодія суду з місцевими органами державної влади і самоврядування. Судова реформа 1864 року: історія і сучасність: матеріали Всеросійської науково-практичної конференції. Саранськ, 2014. С. 24–26.
8. Котляров С.Б. Правосвідомість селян Симбірської губернії напередодні століпінських аграрних реформ. Історія держави і права. 2014. № 9. С. 29 – 33.
9. Зайончковський П.А. Скасування кріпосного права в Росії. Москва, 1968. 293 с.
10. ПСЗ. Збір. 2-е. Т. XXXVI. Від. 1-е. № 36657. Розділ «Волосний суд». С. 75–81.
11. Філіпов М.А. Судова реформа в Росії: в 2 т. Санкт-Петербург, 1871. Т. 1. 631 с.
12. Случевський В.К. Посібник російського кримінального процесу. Ч. 1. М.: Зерцало-М, 2014. 398 с.
13. Розін Н.Н. Кримінальне судочинство. СПб., 1916. 620 с.

Netreba A.I. The historical condition of judicial reform of 1864

The article discusses the features of the functioning of the judiciary to implement the judicial reform of 1864, as well as after its implementation. A century and a half in the domestic and foreign historical and legal literature there have been disputes around the phenomenon of the Judicial Reform of 1864 as a whole and its aspects, in the principles and institutions of the new judicial system introduced by the reform. The article is devoted to the analysis of a number of debatable problems of the preparation, implementation, content of the Judicial Reform of 1864, as well as the historical conditionality of the judicial reform. One of these issues is the problem of the "timeliness" of the reform and the readiness of the Russian people to perceive its principles and institutions. The author turns to the analysis of the constitutional potential of judicial reform through the accelerated development of an independent judiciary. The most important achievement of judicial reform is seen in the assertion of an independent and not dependent on the administration of the judiciary; its relationship with the supreme power of the king and also the most important parameters of the judiciary in relation to the state and legal realities of the 19 century

are determined. The need for judicial reform contributed to the creation of a more advanced judicial system in the state.

The reforms of the 1860s–70s concern me throughout the judiciary and the punitive bodies of Russia. The era of the Great Reforms is one of the most striking pages in the history of our country, and the judicial reform of 1864 is its most important component. Judicial reform has successfully adapted to social realities and the acceptance of transformation itself in society, especially in the province. Judicial reform not only contributed to the creation of a better judicial system, but also influenced the economic development of the country, intensified the process of liquidation of class borders, increased the legal culture of the population. Its conduct in the 60–80s of the XIX century represents a unique experience of reforming the judicial system, a detailed and comprehensive consideration of which is very relevant for the development of our country at the present time.

Key words: judicial reform, judicial power, Judicial Statutes of 1864, justice, magistrate's court.

REFERENCES

1. Koni, A.F. (1914). *Batky i dity sudovoi reformy* [Parents and children of judicial reform]. (Vol. II). Moscow. [in Russian].
2. Myronov, B.N. (2003). *Sotsialna istoria Rosii periodu imperii (XVIII – pochatok XX st.)* [The social history of Russia during the period of the empire (XVIII – early XX centuries)]. (Vol.2). St. Petersburg. [in Russian].
3. Ierinh, R. (1991). *Borotba za pravo* [Fighting for the right]. Moscow. [in Russian].
4. Russian State Historical Archive, f. 995, op. 3, d. 15.
5. Fuks, V. (1889). *Sud i politzia: v 2-h ch.* [Court and police: in 2 parts]. Moscow: Univ. tipogr., 1889. [in Russian].
6. Korotkyh, M.H. (1990). *Sudova reforma 1864 roku v Rosii: sutnist i sotsialno-pravovyi mehanizm formuvannia* [Judicial reform of 1864 in: the essence and social and legal mechanism of formation] (Extended abstract of Candidate's thesis) Sankt-Peterburh. [in Russian].
7. Kotliarov, S.B., Iavorska, S.A. *Sudova reforma 1864 roku: vzaimodiiia sudu z mistsevymy orhanamy derzhavnoi vlady i samovriadyvannia* [Judicial reform of 1864: cooperation of the court with local authorities and self-government]. *Sudova reforma 1864 roku: istoria i suchastnist: materialy Vserosiiskoi naukovo-praktichnoi konferentsii*, pp. 24–26. Saransk. [in Russian].
8. Kotliarov, S.B. (2014). *Pravosvidomist selian Symbirskoi hubernii naperedodni stolypinskykh agrarnykh reform* [Legal consciousness of the peasants of the Siberian province on the eve of Stolypin agrarian reforms]. *Istoria derzhavy i prava* [History of the State and Law], 9, pp. 29–33. [in Russian].
9. Zaionchovskiy, P.F. (1968). *Skasuvania kriposnoho prava v Rosii* [The abolition of serfdom in Russia]. Moscow. [in Russian].
10. *Polnoye Sobraniye Zakonov. Rozdil «Volostnyi sud»*. [A complete collection of laws Section «District Court»]. Vol. 36, 36657, pp. 75–81. [in Russian].
11. Filipov, M.A. (1871). *Sudova reforma v Rosii* [Judicial reform in Russia]. (Vol.1) St. Petersburg. [in Russian].
12. Sluchevskiy, V.K. *Posibnyk rossiiskoho kryminalnoho protsesy*. [Russian textbook of criminal proceedings]. Part 1. Moscow: Zerkalo-M. [in Russian].
13. Rozin, N.N. (1916). *Kryminalne sudochynstvo* [Criminal proceedings]. St. Petersburg. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 08.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 9+94(367)

Н.А. Котельницький

«БРАТСКОЕ ПОСЛАНИЕ УКРАИНЦЕВ СЕРБСКОМУ ОБЩЕСТВУ «ЗАРЯ» З ОСОБИСТОГО АРХІВУ І.Л. ШРАГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (60–80-ті роки XIX ст.)

Публікація присвячена аналізу «Братского послания украинцев сербскому обществу «Заря» з приватного архіву І.Л. Шрага як вагомому джерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті роки XIX ст.). У статті детально розглядається зміст історичного документа. Автор приходить до висновку, що ідеологію, задекларовану у зверненні, поділяла як мінімум частина персонально складу опозиційної аристократичної фронди північної України.

Ключові слова: земський ліберальний рух, Російська імперія, українство, південні та західні слов'яни, Австро-Угорська імперія, поляки, Московія.

Серед багатьох складових історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті роки XIX ст.) – вкрай актуальної, але маловідомої та малодослідженої проблеми української історичної науки – одним з найменш вивчених аспектів залишається етноконфесійна політика земських лібералів північної України, зокрема візія опозиційного нобілітету щодо «українського питання» у Російській імперії. В історіографії вже сформоване загальне уявлення щодо особистого бачення вказаного питання засновником та лідером аристократичної фронди у Російській імперії І.Л. Петрункевичем [1]. Однак, для системного аналізу на рівні опозиційної партії загальноімперського масштабу необхідно залучити більш широке коло історичних першоджерел. Складність полягає у тому, що члени земської ліберальної партії Північного Лівобережжя не залишили нащадкам друкованої праці, у якій би хоча б у загальних рисах була задекларована офіційна позиція репрезентантів цієї течії визвольного руху в імперії Романових щодо «національного питання» на момент другої половини XIX ст. Автору цих рядків, у ході тривалих наукових пошуків, вдалося віднайти документальну пам'ятку, яка дозволяє побачити основні контури, «ескіз» візії опозиційного дворянства регіону щодо «української проблеми». Відтак, метою цієї публікації є детальний аналіз унікального історичного джерела з особистого фонду члена ліберальної земської фронди краю І.Л. Шрага, яке зберігається у Державному архіві Чернігівської області – «Братского послания украинцев сербскому обществу «Заря», датованого 1868 р.

Унікальний документ, за задумом патріотичної громадськості, повинен був стати відповіддю українців членам слов'янської цивілізації, які потрапили під вплив «чар» російського панславізму, котрий усіма можливими методами намагався консолідувати слов'янські народи, звісно, під скіпетром «великої Росії» та ідео-

логії «панрусизму», «інвестуючи» у проведення різноманітних форумів. Епоха романтизму та національного ренесансу XIX ст. цьому сприяла. Проаналізуємо контент джерела.

Автори акцентували увагу на тому, що хоча рішеннями слов'янських форумів російська мова визнана офіційною мовою міжнародного спілкування, все ж, це жодним чином не може бути єдиним свідченням слов'янської єдності. Українство вважає подібні ухвали несправедливими та некорисними, адже юридичне встановлення лінгвістичної гегемонії однієї з споріднених мов – перешкода у налагодженні демократичних, вільних відносин між народами, спроба узурпації росіянами філологічного простору. Тому представники українського народу заявляли, що будуть виконувати рішення з'їздів лише тимчасово, щоб у чергове засвідчити відданість слов'янській єдності, адже з основними постулатами вони принципово незгодні. У документі було відзначено, що поляків та українців на слов'янські форуми практично не запрошують. Поляків росіяни традиційно вважають «їудами», але чому немає українців? Очевидно, Московія має причини. Ні поляки, ні українці не будуть рукоплескати Російській імперії та її політиці. Хоча б тому, що сотні тисяч осіб цієї національності загинули від свавілля імперського режиму. Форуми, організовані росіянами, не є з'їздами слов'янської єдності. Це форми цілеспрямованого впливу на південних та західних слов'ян, які ще, на відміну від поляків та українців, не знаходяться у складі Російської імперії, з метою глибокої та широкомасштабної пропаганди всеохоплюючої інтеграції та створення панслов'янської імперії на чолі з Московією. Саме тому на ці заходи і не запрошуються ані поляки, ані українці.

Така ситуація у візії українців – яскравий прояв упередженості. Південні слов'яни воюють та ведуть визвольну боротьбу з іноземними поневолювачами, які жодним чином не пов'язані з ними. Західні слов'яни теж протистоять натиску глобальної сили – цивілізації Західної Європи та католицизму. Українці ж і поляки ведуть боротьбу проти системних намагань поглинання сусідніми народами, братами по слов'янській корпоративності, які, принципово не бажаючи визнавати українців і поляків рівними собі, оскільки ті зберегли суттєві відмінності від росіян, поставили за мету «розчинити» ці два народи в єдиному імперському соціумі. І це при тому, що українці принципово відрізняються від поляків демократизмом, антикатолицизмом, а від московитів – наявністю власної церкви та прагненням до широкомасштабної децентралізації, на відміну від монголо-татарського централізму Росії. Саме Московія запровадила в українських землях юридично оформлене кріпосне право, зробила усе необхідне, щоб знищити українську політичну автономію. На сучасному етапі вона правовими інструментами знищує українську мову, культуру, традиції – те, що не вийш-

ло навіть у Речі Посполитій – значно потужнішої імперії [2, арк. 1–2 зв.].

Продовжуючи роздуми, автори тексту зауважили, що українці, на відміну від поляків, інструментом національного відродження бачили не збройне визвольне повстання, а всебічну просвітницьку діяльність. Українці не звертались за консультаціями та допомогою до іноземних радників. Як тільки у Російській імперії розпочалась багатообіцяюча епоха Великих реформ, у кожному місті і містечку з'явилися осередки українського національно-визвольного руху: громади, культурні заклади, недільні школи, бібліотеки тощо. Жодних антидержавних ідей вони не пропагували, але єдиною мовою спілкування там була українська. Цього було достатньо, щоб стверджувати про революційну, антиурядову роботу цих осередків. Вершиною стало формування державної імперської ідеології, яка прямо стверджувала, що ніяких українців, української мови та культури не існує. І це говорилося про багатомільйонну націю, яка проживає від Карпат до Кавказу! За таких обставин та фактів brutальної образи немає сумнівів, що якби українці повстали зі зброєю в руках, то Московія, за прикладом австро-угорського абсолютизму, великою силою придушила б визвольний рух. Однак, оскільки українці на це не пішли, все завершилось «гуманним» покаранням – юридичною заборонаю українства як такого, встановленням широкомасштабного контролю над визвольною течією з боку політичної поліції та жорсткими репресіями у вигляді інтернувань та засуджень до Сибіру [2, арк. 3–5].

Прогресивна українська громадськість просила своїх слов'янських побратимів не забувати, що між Російською та Австро-Угорською імперіями існує суттєва різниця: якщо перша – це деспотія східного зразка, то друга – абсолютизм західний, де є певні встановлені норми. Саме тому південним і західним слов'янам легше, ніж полякам і українцям. Українцям заборонено любити Батьківщину, адже це вже прояв ненависті до Росії. Не дивно, що у таких умовах ставлення поляків та українців до Московії принципово змінилося – все завершилося формуванням категоричного антагонізму. І якщо українці монархії Габсбургів знаходяться у більш цивілізованому становищі – влада через парламентські політичні процедури дозволяє їм «гучно стояти», то українці самодержавства Романових можуть про це тільки мріяти у рожевих снах [2, арк. 5–7 зв.].

Український народ – невід'ємна частина слов'янської цивілізації. Але без визнання національних прав цього етносу неможлива свобода та демократія у слов'янському світі. У документі принципово наголошується, що у разі придушення українства московським деспотизмом шансів на об'єднавчі демократичні процеси у слов'ян не буде: тільки велика сила Росії заважає Заходу втрутитись у слов'янські справи і допомогти визволенню та інтеграції поневолених народів. Але у разі, якщо український рух виживе, то саме союз поляків та

українців, а потім й інших братів по слов'янській корпоратції, дозволить створити потужне візаві Московії, яке, у кінцевому результаті, призведе до консолідації, інтеграційних процесів та формування на противагу Російській цивілізації демократичної федерації або конфедерації вільних, рівноправних слов'янських націй. Центром вказаних метаморфоз буде саме Австро-Угорська імперія, а не Російська чи Османська. Було висловлено переконання, що саме та імперія, яка піде на зустріч прагненням слов'янства, яка першою гарантує демократичні політичні імперативи, здобуде для себе симпатії цих етносів. Режим Габсбургів проводить помилкову політику – на фоні деспотичних імперій сусідів Відень може стратегічно переіграти опонентів. Російська імперія ніколи не зможе стати вільною державою як у силу власної історії та політичних традицій, так і у силу ментальних особливостей населення. Українці ж можуть дуже допомогти прагненням свободи південних і західних слов'ян.

Що ж стосується мовної проблеми, то автори документа акцентували увагу на тому, що рано чи пізно, російська монархія буде змушена визнати літературною мовою українського народу «хохлацкое наречие», «язык свинопасов», адже на відміну від російської літературної мови українська не далеко відійшла від спільної церковно-слов'янської мови, а «безмозглий хохол» залишається відданим єдиній спільці слов'янських етносів [5, арк. 8–11 зв.].

Йшлося і про феномен галицьких «москвофілів» та карпатських «русофілів» – русинів. Автори тексту заявили, що вони стали зрадниками Київської Русі, оскільки пішли на доленосно хибний союз з російським Володимиром та Суздалем, спряли історичній помилці – союзу Б. Хмельницького з Москвою, а потім інкорпорації українських земель до складу західних імперій. Справжні українці залишаються принциповими у своїх намірах. Замість російської мови, яку було обрано офіційною, пропонувалося обрати альтернативний варіант – словацьку мову, яка буде зрозуміла як західним, так і південним народам. Усілякі ж розмови про те, що українці і росіяни – один народ, не більше ніж цинічна провокація московського деспотизму: українці такі ж піддані російській монархії як і чехи – австрійської. У етносів різні мови, хоча різниця між московським і польським паном дуже невелика. За побутом, світоглядом, ментальністю українці ближче до західних слов'ян; по мові – до південних, за релігією – до московитян, хоча у них і більше сектанства. Однак, слід відзначити, що рівень антипатії між українцями, поляками і росіянами значно більший, ніж між іншими слов'янськими націями [2, арк. 12–17 зв.].

Говорячи про становище підросійських українців, автори зазначали, що вимоги визвольного руху до Романових ідентичні вимогам слов'ян корони Габсбургів або османського султанату. І якщо народи програ-

ють цю боротьбу, вони можуть зникнути як етнічний фактор. Завершуючи своє послання, українці звертаються з проханням до сербських побратимів на предмет їхнього посередництва у процедурах широкомасштабного спілкування та координації контактів з усіма слов'янськими народами. Вкотре було наголошено, що ідеалом Російської імперії є акцепт «Москва – Третій Рим». За таких обставин будь-яке об'єднання українців і росіян смертельно загрожує першим і принципово неможливе, як неможливе поєднання поляків та чехів – двох різних західнослов'янських етносів. Автори просили сербських респондентів опублікувати це звернення українців та розтиражувати його для усіх слов'янських осередків Європи [2, арк. 18–20 зв.].

Детальний аналіз дуже промовистого і красномовного унікального першоджерела дозволяє зробити певні узагальнення. Факт зберігання подібного роду документів у своїх приватних архівах членами опозиційної аристократичної фронди північної України беззаперечно свідчить про те, що «українське питання» у Російській імперії було у колі актуальних проблем, які турбували і розглядалися земською ліберальною партією Північного Лівобережжя. Контент-аналіз «Послання» дозволяє стверджувати, що зміст документа відповідав світоглядним імперативам як мінімум частини персонального складу ліберального нобілітету регіону, який тісно був пов'язаний з українським національно-визвольним рухом. Приклад І.Л. Шрага – тому підтвердження.

Звернення яскраво ілюструє, що прогресивні українські сили чудово розуміли природу панславистської політики Московії, намагались довести її сутність до своїх братів по цивілізації, показували механізми реалізації та викривали підступність ідеології панрусизму у слов'янському просторі. Авторам документа вдалося показати принципову різницю у становищі в імперіях між західними і південними, та, відповідно, східними слов'янами; вказати на першопричини глибинного антагонізму між росіянами, українцями та поляками. Слід особливо наголосити, що джерело засвідчує колосально важливе геополітичне розуміння значення слов'янської консолідації у протистоянні деспотичній політиці Російської та Османської імперій; акцентує увагу на демократичності устрою Австро-Угорської імперії, на основі якої, за задумом прогресистів, може розпочатись процес широкомасштабної інтеграції слов'янських націй; показує вагомість виживання українського національного руху. Українська прогресивна громадськість, по суті, пропонувала альтернативний проект Спільки слов'янських націй, який був якісною альтернативою «панрусистського» проекту Санкт-Петербурга. Дуже характерним є те, що автори змогли переконливо репрезентувати спектр відмінностей між українським і російським етносом, вказати на історичні помилки минулих поколінь українців та сформулювати якісну альтернативу московській ідеологемі «Третього Риму». Прохан-

ня про посередницьку місію, поширення декларованих ідей та координацію до південних колег по корпорації стало логічним та очікуваним завершенням етнополітичного трактату.

Резюмуючи викладене, відзначимо, що на наш погляд, у світлі проаналізованого нами історичного джерела, зовсім не випадковим видається факт переходу представників земського ліберального руху до лав українського національно-визвольного руху вже на початку ХХ ст. Втім, потрібно визнати й інше: національні проблеми, зокрема – «українське питання», не стали ключовими сегментами концептуальної програматики опозиційної ліберальної фронди на півночі Лівобережної України, у силу домінування соціально-економічних імперативів модернізації Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА

1. Див., наприклад: Котельницький Н.А. І.І. Петрункевич та національне питання у Російській імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект. *Український історичний збірник*. Вип. 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 128–133.; Його ж. Российско-украинские отношения в системе этнополитических взглядов И.И. Петрункевича. Актуальные проблемы гуманитарных наук (социальная работа, педагогика, психология, социология, история, политология). Вип. 7. М.: Изд-во РГСУ, 2009. С. 74–76.; Його ж. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк. М.: Летний сад, 2015. 124 с.; Його ж. Иван Ильич Петрункевич (1843–1928): життя та діяльність в Україні. Riga: GlobeEdit, 2019. 197 р.; Його ж. «Українське питання» у Російській імперії другої половини XIX століття очима земського лібералізму північної України: візія І.І. Петрункевича (1843–1928). *Сіверщина в історії України*. Випуск 12. К.-Глухів, 2019. С. 218–222.; Його ж. «Украинский вопрос» в Российской империи XIX века глазами земского либерализма северной Украины: позиция И.И. Петрункевича (1843–1928). Международная научно-практическая конференция «Наука, образование, культура», посвященная 28-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей. Том II. Комрат, 2019. С. 173–179.

2. Державний архів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 76. 20 арк.

Kotelnitskyi N.A. «The brotherhood message of Ukrainians to the Serbian society «Zarya» from the personal archive of I.L. Shrah as a source from the history of the Zemsky Liberal Movement in the north of the Left Bank Ukraine (60–80th XIX century)»

The publication is devoted to the analysis of the «Brotherly message of Ukrainians to the Serbian society «Zarya» from the private archive of I.L. Shrah as a significant source of the history of the Zemsky Liberal Movement in the north of the Left Bank Ukraine. The content of the historical document is discussed in detail in the article.

A detailed analysis of the very eloquent and eloquent unique primary source makes some generalizations. The fact that such documents are stored in their private archives by members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine undoubtedly demonstrates that the «Ukrainian issue» in the Russian Empire was in the range of pressing issues addressed by the Zemsky Liberal Party of the North Left Bank. The content analysis of the Epistle allows us to confirm that the content of the document corresponded to the worldview imperatives of at least a part of the personal composition of the liberal nobility of the region, which was closely connected with the Ukrainian national liberation movement. The example of I.L. Shrah is therefore confirmation.

The appeal clearly illustrates that the progressive Ukrainian forces were well aware of the nature of the Pan-Slavic policy of Muscovy, tried to bring its essence to their brethren in civilization, showed the mechanisms of realization, and exposed the deceitful ideology of Panrusism in the Slavic space. The authors of the document were able to show the fundamental difference in the situation in the empires between the western and southern, and accordingly the eastern Slavs; to point out the root causes of deep antagonism between Russians, Ukrainians and Poles. It should be emphasized that the source demonstrates a colossal geopolitical understanding of the importance of Slavic consolidation in opposing the oppressive policies of the Russian and Ottoman empires; draws attention to the democratic structure of the Austro-Hungarian Empire, on the basis

of which, according to the plan of the Progressives, the process of large-scale integration of the Slavic nations can begin; shows the importance of survival of the Ukrainian national movement. It is very characteristic that the authors were able to convincingly represent the range of differences between the Ukrainian and Russian ethnic groups, point out the historical mistakes of past generations of Ukrainians and formulate a qualitative alternative to the Moscow ideology of the Third Rome. The request for mediation, dissemination of declared ideas and coordination to Southern colleagues in the corporation was the logical and expected completion of the ethnopolitical treatise.

In summary, we note that in our opinion, in the light of the analyzed historical source, it is not accidental that the transition of representatives of the Zemsky Liberal Movement to the ranks of the Ukrainian national liberation movement at the beginning of the twentieth century is not accidental. However, one has to admit: national problems, in particular, the «Ukrainian issue», did not become key segments of the conceptual programming of the opposition liberal front in the north of Left Bank Ukraine, owing to the dominance of socio-economic imperatives for the modernization of the Russian Empire.

Key words: Zemsky Liberal Movement, Russian Empire, Ukrainian, Southern and Western Slavs, Austro-Hungarian Empire, Poles, Muscovy.

REFERENCES

1. Kotelnitskyi, N.A. (2008). I.I. Petrunkevych ta natsionalne pytannya u Rosiiskii imperii u druhi polovyni 19 st.: etnopolitychnyi aspekt [Petrunkevich I.I. and the national issue in the Russian Empire in the second half of the nineteenth century: ethnopolitical aspect]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, issue 11, pp. 128–133. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAN of Ukraine. [in Ukrainian].

Kotelnitskyi, N.A. (2009). Rossiysko-ukrainskiye otnosheniya v sisteme etnopoliticheskikh vzglyadov I.I. Petrunkevicha [Russian-Ukrainian relations in the system of ethnopolitical views of I.I. Petrunkevich]. *Aktual'nyye problemy humanitarnykh nauk (sotsial'naya rabota, pedagogika, psikhologiya, sotsiologiya, istoriya, politologiya)*, issue 7, pp. 74–76. Moscow: Publishing House of the RSU. [in Russian].

Kotelnitskyi, N.A. (2015). *Ivan Il'ich Petrunkevich: zhizn' i deyatel'nost' na Chernigovshchine. Istoriko-biograficheskiy ocherk* [Ivan Ilyich Petrunkevich: life and activity in Chernigiv region. Historical and biographical sketch]. Moscow: Letniy sad. [in Russian].

Kotelnitskyi, N.A. (2019). Ivan Illich Petrunkevych (1843–1928): zhyttia ta diialnist v Ukraini. [Ivan Ilyich Petrunkevych (1843–1928): life and activity in Ukraine.] Riga: GlobeEdit. [in Ukrainian].

Kotelnitskyi, N.A. (2019). «Ukrainske pytannia» u Rosiiskii imperii druhoi polovyni 19 stolittia ochyma zemskoho liberalizmu pivnichnoi Ukrainy: vizia I.I. Petrunkevycha (1843–1928). The Ukrainian question in the Russian Empire in the second half of the nineteenth century through the eyes of Zemsky Liberalism in Northern Ukraine: I.I. Petrunkevich's Vision (1843–1928). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 12, pp. 218–222. [in Ukrainian].

Kotelnitskyi, N.A. (2019). «Ukrainskiy vopros» v Rossiyskoy imperii 19 veka glazami zemskogo liberalizma severnoy Ukrainy: pozitsiya I.I. Petrunkevicha (1843–1928) [The Ukrainian question in the Russian Empire in the second half of the nineteenth century through the eyes of Zemsky Liberalism in Northern Ukraine: the position of I.I. Petrunkevich (1843–1928)]. *Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Nauka, obrazovaniye, kul'tura», posvyashchennaya 28-oy godovshchine Komratskogo gosudarstvennogo universiteta. Sbornik statey*, pp. 173–179. [in Russian].

2. The State Archives of Chernihiv Oblast, f. 1081, op. 1, spr. 76.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2020 р.

Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

**Л.А. Іванченко,
Л.Г. Проценко**

МЕТРИЧНІ КНИГИ с. ДУБОВИЧІ: ЖИТТЯ, ПОСТАТІ, СТАТИСТИКА

У публікації оглядово представлено відомості з метричних книг Різдово-Богородицької церкви с. Дубовичі, з фондів архівних установ Сумської та Чернігівської областей. У зібранні документів зафіксовано записи актів цивільного стану за період 1793–1911 рр., які надають можливість реконструкції епізодів повсякденного життя, соціального складу населення та родинних зв'язків через традиції хрещення чи вінчання. Реєстр проведення церковних обрядів надає змогу розширити розуміння сімейних взаємин, що ставали підґрунтям акумуляції та формування ментальності громади. Завдяки переліку прізвищ є перспектива прослідкувати генеалогічний зв'язок родин, що нині мешкають в селі і складають основний фонд дубовицьких фамілій з багатоміровою історією. Висвітлений матеріал є складовою історичних досліджень с. Дубовичі.

Ключові слова: Дубовичі, метричні книги, Гусаковський, Дідович, Ендржієвська, Карпека, Кочубей, Мажуга, Уманець, Філонович.

Метричні книги – специфічний вид історичних документів, в яких фіксувались локальні відомості – показники про народження, шлюб та смерть парафії чи населеного пункту, якщо в ньому функціонувала лише одна церква. Як історичне джерело метричні книги містять величезний інформативний масив, що дає змогу дослідникам вивчати різні аспекти з історії, генеалогії, демографії, медицини, соціології, статистики, суспільствознавства тощо.

На сьогодні важливість статті полягає в оприлюдненні фрагментів з наявних записів метричних книг Різдово-Богородицької церкви с. Дубовичі. Уперше висвітлена інформація поповнить місцевий біографічний архів ретроспективної документації новими іменами, що важливо в краєзнавчих розвідках. Дані відомості сприятимуть відтворенню умов повсякденного життя і стосунків людей в суспільному середовищі, чинників класового розшарування сільського осередку, відносин з близькими, родинні зв'язки через традиції хрещення чи вінчання когось із представників родини, сімейних зв'язків і «шлюбних стратегій» представників багатьох поколінь місцевих родів. Побіжно ця інформація допоможе розширити розуміння сімейно-родинних взаємин, що ставали підґрунтям акумуляції та формування ментальності громади, зокрема, впливів громадсько-політичних та соціально-культурних відносин загалом, адже роль людини в суспільстві визначається не лише її біологічною особливістю.

Водночас, метричні книги – джерело родовідної інформації, що також відображає динаміку мешканців парафії: народжуваність, смертність, міграційні процеси (через шлюбний зв'язок, переїзд батьків, родичів тощо). Сумна статистика з третьої частини представлених рукописних книг розкриває наслідки епідемії дитячих хвороб, через які зникали цілі фамілії/роди.

Термін «метрика» походить від латинського «matricula», що означає реєстр, каталог, список осіб. Облік населення в римо-католицькій церкві введено рішенням Тридентського собору 1545–1563 рр. [30, с. 26]. Ініціатива започаткування метричних книг на теренах України належить митропо-

литу Петру Могили (1596–1647). У 1627 р. його було обрано архімандритом Києво-Печерського монастиря. Як вірний син церкви, він дбав про гідність людини, поліпшення дисципліни і моралі серед священства. Як «муж вчений», піклувався про освіту. Як прогресивний діяч, поступово вводив реформи щодо унормування правового становища православ'я, визнання Православної церкви Русі церквами інших світових держав того часу. Його зусиллями урядовано Устав церкви. У 1629 р. перевидано «Літургіон» та інші праці з передмовою П. Могили, які слугували націєтворчим чинником. У 1632 р. на конвокаційному сеймі у Варшаві його було обрано Митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. У 1646 р. митрополит видає фундаментальну працю «Требник», яка стає своєрідною енциклопедією православ'я. Там уперше було зазначено про ведення метричних книг [20, с. 370–374]. Та запровадження такого реєстру до початку 70-х років XVII ст. виконувалось стихійно, в поодиноких церковних приходах.

Ідеї Петра Могили були підтримані митрополитом Антонієм Винницьким (1600–1679), який задля реєстрації природного руху в православних парафіях у 1675 р. видав друкований формуляр «Метрика церковна» [30, с. 29]. Формуляр передбачав записи чотирьох видів: хрещення, вінчання, відспівування та відомості про живих парафіян. Також посібник уміщував методичні поради щодо оформлення метричних книг. Продовжували справу впровадження метричних книг єпископ Йосиф Шумлянський (1643–1708), митрополит Варлаам Ясинський (1627–1707) [32, с. 628].

Метрична книга розраховувалася на рік. Записи велись для всіх соціальних станів. У кожній частині наводились підсумкові показники за місяць, а в кінці книги – статистичні дані за рік. Це надавало можливість священнику володіти відомостями про парафію, її чисельність, рух та, у разі потреби, представити інформацію світській чи церковній владі, що, у свою чергу, дозволяло контролювати суспільне та релігійне життя населених пунктів [22, с. 232].

Дослідникам відомі метричні записи про хрещення 1636–1733 рр. у львівській вірменській парафії [16] та «Прототипонь онама» – метричний запис 1670 р. холмського Богородицького православного братства [2, с. 153], який містив 918 метричних актів, ретельно упорядкованих «старшим» Свято-Миколаївського братства Григорієм Сакевичем [16].

14 квітня 1702 р. царем Петром I було видано указ за № 1908, який зобов'язував священників подавати щотижневі метричні звіти в Патріарший Духовний приказ [29, с. 192]. Та до масштабного виконання цю справу було доведено лише через 20 років законодавчим актом під назвою «Духовний регламент». Указаний документ розробив Феофан Прокопович (1861–1736) – український богослов, у певний час – студент, а згодом – ректор Києво-Могилянської академії (1710–1716).

Прокопович був одним з кращих учнів академії, вільно володів грецькою мовою, латиною. Згодом студіювався за кордоном, проживав у Римі. Задля досліджень і «вивчення життя» пішки подорожував Францією, Німеччиною,

Швейцарією. Достеменно розумівся в різних конфесіях – християнах східного і західного обряду, реформаторстві, протестантизмі. Досконало знав право, теологію, філософію, логіку, астрономію, математику, фізику. Був визначним діячем своєї епохи. На запрошення імператора у 1716 р. переїхав до Петербурга [20, с. 444]. На замовлення Петра I склав «Духовний регламент» – документ, що змінив церковну політику зокрема і державну загалом, адже увів верховенство світської влади над церковною.

Отже, ведення метричних книг опинилося під жорстким контролем російської бюрократії і перетворилося на джерело проведення фінансової політики – збору податків, рекрутської повинності. Таким чином, метричні книги стали юридичним документом, в якому збирали відомості про кількісний склад та соціальний стан населення, демографічні показники тощо. Їх заповнення було обов'язком духовенства, до якого належали священники, диякони, псаломщики. Тому записи мали погрішності внаслідок недосконалості знань, графологічних вад. Один запис в книзі затверджувався трьома підписами служителів церкви – парафіяльного священника, диякона і псаломщика, який, зазвичай, і виконував обов'язки писаря. Завершений рукопис засвідчував благочинний церковної округи.

Метричні записи велись у двох примірниках. Один залишався у парафії, а копію здавали в консисторію в кінці календарного року [31, с. 18]. У 1806 р. уперше видали друковані формуляри для метричних книг – розграфлені сторінки на гербовому папері з філігранями, з віддрукованими табличними заголовками. Право випускати метричні бланки було надано лише одній друкарні – Московській Синодальній. У 1825 р. консисторському тому метричних записів надається статус оригінального, а парафіяльний визнано копією. Час від часу вносились удосконалення щодо записів та ведення метричних книг. Скасування ведення метричних книг відбулося на початку XX ст., коли більшовики затвердили «Закон про акти громадянського стану» [21].

В силу різних історичних подій і обставин метричні списки с. Дубовичі збережені в невеликій кількості. У добу козацтва поселення входило до складу Глухівської сотні. У 1736 р. тут був дерев'яний храм Архистратига Михаїла. Служив у ньому священник Іван Руновський [18, с. 305]. В результаті адміністративних змін і поділів с. Дубовичі потрапило у підпорядкування Новгород-Сіверського намісництва [1]. У 1777 р. у селі побудували нову кам'яну церкву Різдва Богородиці з приділом Архангела Михаїла [28, с. 6].

1802 року Дубовичі увійшли до Глухівського повіту Чернігівської губернії, а далі підпорядковувалися Тулиголівській, згодом Ярославській окрузі Глухівського повіту Чернігівської губернії. В 1920-х роках, за наказом більшовицької влади, після закриття Різдва-Богородицького храму його начиння і майно перейшло в розпорядження місцевої адміністрації – сільської ради [14]. Невдовзі все було вивезено в повітове місто Глухів.

Як зазначалось раніше, один екземпляр метричних списків передавали до єпархіального управління, яке, усу-

переч адміністративним поділам, до певного часу залишалося незмінним для Дубовичів – Чернігівська духовна консисторія. Після утворення 10 січня 1939 р. Сумської області [19, с. 9] частина метричних книг Різдва-Богородицької церкви с. Дубовичі потрапила до обласного архіву. Більш ранні записи знаходяться у обласному архіві Чернігівської області. Окремі фоліанти втрачені. У даній публікації представлено вибірку з метричних списків с. Дубовичі за 1793, 1825, 1843, 1844, 1896, 1901, 1903–1905, 1907, 1909, 1911 роки. Такий виклад зумовлений інформативною наповненістю книг, згадкою в записях визначних осіб.

Як бачимо, в переліку метричних списків XVIII ст. наявний лише один том. Для порівняльного аналізу подаємо відомості про кількість парафіян с. Дубовичі, віднайдені в друкованих джерелах:

в 1750 р. – 1169 осіб: 589 чол. і 580 жін.;

в 1770 р. – 1298 осіб: 654 чол. і 644 жін.;

в 1790 р. – 1550 осіб: 782 чол. і 768 жін.;

в 1819 р. – 2030 осіб: 1012 чол. і 1018 жін.;

в 1830 р. – 2151 осіб: 1065 чол. і 1086 жін.;

в 1850 р. – 2238 осіб: 1118 чол. і 1120 жін.;

в 1860 р. – 2541 осіб: 1272 чол. і 1269 жін. [18, с. 310].

У поданій вище статистиці прослідковується збільшення кількості населення за 110 років майже удвічі.

Найдавнішим фоліантом, віднайденим на сьогодні, є списки парафіян, датовані кінцем XVIII ст. [15, арк. 33–38]. На жаль, ні в одному з розділів метричних записів за 1793 р. не указано після імені по батькові, що ускладнює генеалогічні пошуки. Та сам факт збереженості зазначеного документа надає можливість скласти перелік найдавніших родів за прізвищами. Так, у книзі записано 384 мешканця с. Дубовичі. Населення поділено за наступними станами: дворяни, духовенство, військові, козаки, кріпосні селяни. До духовенства належали священник Василь Піскарський та диякон Яків Барановський, які вели записи в представленому документі. Завірих хартію ієрей Максим Федорович.

Військові козацької старшини мали дворянське звання. Такими були полковий суддя Д(з)івович Олексій Данилович, полковий осавул Карпека [15, арк. 34], канцелярист Уманець [15, арк. 34], військовий товариш Філонович [15, арк. 34], карабінер Матвій Сердюк [15, арк. 37 об.], військовий канцелярист Іван Гаврилович Огієвський, який одружився вдруге з донькою полкового судді Дівовича – Пелагеєю [15, арк. 36]. Варто наголосити, що природні ресурси села (родючі ґрунти, ліси, річка) сприяли розвитку промислів, сільського господарства й відпочинку. У XVII–XX ст. тут проживали поколіннями сім'ї, згадки про яких зафіксовано в різних історичних джерелах і метричних книгах.

Брати Дівовичі були вихованцями Києво-Могилянської академії, входили до складу Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, сповідували ідеї автономізму. Олекса Данилович – канцелярист Генеральної військової канцелярії (1756–1762), сотник Почепської сотні (з 1763), полковий суддя Стародубського полку (1769–1783). У 1751 р. О. Дівович зробив так звану українську

редакцію на твір Г. Покаса «Описание о Малой России» з резолюцією: «...не только собственно для себе, но ради всех, кто бы ни пожелал сихъ историй ползоваться». Семен Данилович Дівович – автор політичного памфлету «Розмова Великої Росії з Малоросією» (1762) [20, с. 182].

Хутір Карпиківка, в околицях Дубовичів належав родині Карпек, про яких розлого описано в енциклопедично-довідковій літературі [20, с. 461; 21, с. 331–332; 33, с. 6]. До 1933 р. на хуторі проживав один із представників дворянського роду Уманців [26, с. 84] – художник Микола Сергійович (1860–1933) [27, с. 277]. Понад річкою біля лісу простягалась Філонівка – так значиться одна з дубовицьких вулиць, назва якої говорить сама за себе [26, с. 67]. На ній і досі проживають сім'ї з прізвищем «Філонович».

У зазначеному метричному томі згадується 37 козацьких прізвищ. Ономастичні дослідження в цій частині потребують окремого вивчення та аналізу.

За статистикою у 1793 р. в Дубовичах народилось 67 душ (38 хл. і 29 дівч.), одружилось 15 пар, померло 59 осіб (36 чол. і 23 жін.), з них – 18 дітей до 10 років, 10 душ – по старості).

Згідно церковних книг за 1843 р. [3] метричні записи затверджено благочинним священником з м. Глухова Григорієм Базилевичем. У метриках зареєстровано понад 400 громадян. За соціальним станом мешканці села поділені на п'ять категорій: дворяни, духовенство, солдати, козаки, кріпаки. Дворянство було представлене таємним радником Василем Васильовичем Кочубеєм, Климентом Андрійовичем Раєвським, вдовою таємного радника Оленою Василівною Маюровою, колезьким асесором Іваном Домбровським, поміщицею Марією Федорівною Уманець. Дослідження підписів у метричних книгах дало змогу встановити, що парафіяльним священником у 1843 р. був Афанасій Якимович Винницький, дияконом – Степан Степановський. До духовенства належав стихарний дячок Микола Никифорович Філонович. У 1843 р. народилось 69 осіб (35 хл. і 34 дівч.), одружилось 12 пар, померло 24 людини (17 чол. і 7 жін.).

Із метричних записів 1844 р. [4] з'ясовано, що парафіяльного священника змінив на службі Василь Федорович Липський, а допомагали йому в роботі диякони Стефан Стефановський та Никон Андрійович Сечка. Цінну інформацію про тогочасний стан села знаходимо у спогадах Олександра Федоровича Липського (1824 р. н.) [23]. Він був третім сином диякона с. Ромашкове, що за 6 км від Новгорода-Сіверського (від Дубовичів за 75 км). На запрошення брата Василя та його дружини Меланії Степанівни часто приїздив до Дубовичів і спостерігав за життям його мешканців.

У метричній книзі 1844 року до існуючих соціальних станів додалися міщани. Протягом цього року народилось 44 жителі (18 хл. і 26 дівч.), одружилось 13 пар, померла 21 особа (11 чол. і 10 жін.).

З опрацьованих на цей час метричних книг с. Дубовичі зазначених вище років, записи за 1896 р. містять найбільш інформативний матеріал [6]. Усього в документі йде мова про 1184 особу. В соціальних категоріях виділено шостий підрозділ – «міщани». Записи вносили псаломщики Петро

Шеремеревич та Іван Дяченко. Парафіяльним священником значиться Микола Гусаківський. Разом із дружиною він виховав гарних дітей, які продовжили династію священників. Доньки працювали вчительками. Родина опікувалася дитячим будинком в Дубовичах, яким завідувала одна з доньок – Євгенія Миколаївна Гусаківська [17, с. 25].

У томі за 1896 р. згадується коваль Йосип Семенович Мажуга. Його син Данило Йосипович Мажуга (1885–1962) – відомий конструктор-самоук клепаних опалювальних котлів системи «Мажуга» та безнасосної станції для зрошення [19, с. 341]. Його розробку було зареєстровано в Міжнародному бюро патентів. У 1920-х рр. в околицях с. Дубовичі ним була організована експериментальна майстерня, що спеціалізувалась на виробництві парових котлів високого тиску. Обладнання відправляли залізницею на новобудови держави.

Упродовж 1896 р. народилась 181 дитина (94 хл. і 87 дівч.), повінчалось 36 пар. Найбільше шлюбів (13) зареєстровано в травні місяці. Середній вік подружжя складав 21,3 р. для чоловіків, 20,7 р. – для жінок. Чотири пари створили сім'ю вдруге і втретє. Найстаршим за віком стало подружжя 58-річного чоловіка з 59-річною жінкою. Всього одружилось 205 осіб.

За 1896 р. померло 106 осіб (56 чол. і 50 жін.), з них «по старості» лише 18. Смертність дітей до 1 р. становила аж 40 душ. Зокрема, згубною для родини Мокрогуз стала епідемія дифтериту – в той рік померло шестеро дітей. Надалі це прізвище зникло зі списків народжених Різдво-Богородицької церкви с. Дубовичі.

У метричній книзі за 1897 р. [7] зафіксований наступний соціальний поділ сільських мешканців: дворяни, духовенство, міщани, козаки, державні селяни, селяни-власники, запасні унтерофіцери, запасні солдати та їх дружини, відставні солдати й унтерофіцери, діти солдатські та діти відставних солдатів. Число померлих склало 50 душ (30 чол. і 20 жін.), з них – 25 дітей до 10 років. У цьому році одружилось лише 19 пар, але народилось 147 дітей (80 хл. і 67 дівч.).

1901 року [8] прихожан поділено на п'ять станів: дворяни, духовенство, козаки, селяни-власники, міщани. До духовенства увійшли о. Микола Гусаківський із родиною, диякон Артемон Мілавідович, псаломщик Іван Дяченко. У переліку соціальних груп з'явилися нові прізвища – колезький реєстратор діловод 19-го стрілецького полку Віктор Забела та донька надвірного радника Олександра Петрівна Неровня. Цього року народилось 70 хлопчиків і 50 дівчаток, двоє немовлят позашлюбних, одну дитину підкинули. У Різдво-Богородицькій церкві хрестили дітей мешканців інших парафій та губерній – Подільської, Волинської, Тульської, Полтавської. До шлюбних реєстрів було внесено 31 пару, з них другий раз одружилось 2. Померло 94 жителі, смертність дітей до 10 років склала 63 особи. Причиною тому були інфекційні хвороби, серед яких переважали дифтерит, скарлатина, круп, коклюш. Потребує з'ясування запис: «у віці 96 років помер дрібний землевласник Захарій Михайлович Луста, селянин с. Петрівка Козелецького повіту, поховано на сільському кладовищі» [8, арк. 317]. Аналіз кількох томів метричних книг дав можливість встанови-

ти, що в Дубовичах проживала родина на прізвище Луста, оскільки один з її представників одружився на дубовичанці. Ймовірно покійний був членом цієї родини.

1903 року [9] у Дубовичах зафіксовані такі соціальні стани, як дворяни, духовенство, міщани, козаки, державні селяни, селяни-власники. Серед дворян зазначені Тетяна Іванівна Драгневич, Олена Григорівна Василенко, Євдокія Петрівна Забіла, Олена Йосипівна Сосницька з доньками Марією та Юлією, Олексій Дмитрович Філонович. Позначений і почесний мешканець містечка, «вчитель земської народної школи Пушенко Федір Іванович». Протягом цього року народилось 168 осіб (89 хл. і 79 дівч.), 1 позашлюбна дитина. Усього одружилось 29 пар, з них другим шлюбом – 5.

За метричною книгою 1904 р. [11] у Дубовичах проживали дворяни, духовенство, міщани, козаки, державні селяни, селяни-власники. З'явилися нові прізвища дворян: Катерина Анатоліївна Мерц, Анна Михайлівна Ендржєвська. Цього року народилось 139 душ (77 хл. і 62 дівч.), поза шлюбом – 3, до церкви підкинули одну дитину. Утворилась 31 пара; другим шлюбом побралось 3 пари. Померло 83 особи: 48 чоловіків і 35 жінок, з-поміж них – 51 дитина віком до 10 років.

У підсумку трьох частин метричних списків за 1905 р. [5] нараховано 1185 чоловік. Зафіксовано кілька нових осіб: почесний громадянин, земський фельдшер Михайло Васильович Білявський, дворянка Єфросинія Іванівна Ендржєвська. Народилось 173 особи – 87 хл. і 86 дівч., поза шлюбом – 3 дитини. Повінчалися 33 пари, вдруге – 3 чоловіки та 1 жінка, втретє – ще одна жінка. Помер 81 житель – 44 чол. і 37 жін., з них – 5 інородних і 53 дитини віком до 10 років.

У метричному томі за 1907 р. [10] зафіксовано найбільш чисельну родину міщан Зябловських. У стані дворян зазначена Віра Микитівна Снежкіна. За рік народилось 176 дітей (94 хл. і 82 дівч.) і зросла до 9-ти немовлят кількість позашлюбних дітей. «Врожайним» був рік на одружені пари – 35. У цей рік померло 88 осіб – 50 чол. і 38 жін., серед яких – 53 дитини віком до 10 років. Записи робив диякон Петро Серединський.

За 1909 р. [12] у книгах з метричними відомостями поміж дворян фігурує Микола Сергійович Уманець, урядник унтер-офіцер гвардії Григорій Григорович Царик. Населення поповнилось на 130 осіб (64 хл. і 66 дівч.), шестеро дітей народилися поза шлюбом. За церковним обрядом стали під вінець 22 пари. Протягом року померла 51 людина (28 чол. і 23 жін.), а також 28 дітей віком до 10 років. Записи вносив штатний диякон Григорій Захвалинський.

У 1911 р. [13] священником у Дубовичах був о. Олександр Смоличев, дияконами – Григорій Захвалинський, Іван Тичинкін, псаломщиком – Діонісій Дяченко. Родини місцевих жителів охрестили 148 діток (81 хл. і 67 дівч.). Прийняли хрещення й шестеро позашлюбних новонароджених. Повінчалися 32 пари. Самий поважний вік жениха склав 56 років, молодиці – 43 роки. Упокоїлось 84 особи (34 чол. і 50 жін.), 33 дитини віком до 2-х років. Вбитим значиться 49-річний міщанин Герасим Андрійович Єрмоленко [13, арк. 69].

Загалом, порівнюючи статистику метричних книг із

сучасними записами громадянського стану, маємо нагоду проінформувати, що жителями найповажнішого віку с. Дубовичі є Проценко Ганна Романівна – мати одного з авторів даної публікації. Станом на 31 грудня 2019 р. в Дубовичах налічується 822 особи (438 чол. і 384 жін.), народилось 3-є дітей (2 дів. 1 хл.), померло 19 душ (13 жін. 6 чол.).

На сьогоднішній день триває вивчення наявних в архівах метричних книг с. Дубовичі. Вони є одним із важливих джерел збагачення історичних відомостей про цей населений пункт. Цінною писемною пам'яткою наративної інформації про Дубовичі і життя його громади є церковний літопис Різдво-Богородицької церкви, адже там міститься не лише статистика та опис церковного майна, а й відомості про кліматичні умови, ґрунти, сільсько-господарські промисли, побут, надзвичайні події, події державного масштабу (війни, епідемії) та ін. Вони теж чекають детального опрацювання та оприлюднення та, зі свого боку, доповнять базу історичних джерел Сіверщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Map of Novhorod-Siverskyi Namestnichestvo 1796 (small atlas). URL <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15092790> (дата звернення 10.01.2020).
2. Голубовский П. Русская православная старина въ Замостье. Магистра священника Александра Будиловича. Издание холмского св. Богородицкого братства. Варшава. 1886 г. *Киевская старина*, Т. XVI, сент. Киев : тип. А. Давыдовского. 760+19+59 с.
3. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. 624, оп. 1, спр. 34, арк. 498–544.
4. ДАСО, ф. 634, оп. 1, спр. 35, арк. 556–593.
5. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 5, арк. 519–595.
6. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 14, арк. 593–672.
7. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 16, арк. 335–395.
8. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 22, арк. 265–331.
9. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 27, арк. 317–383.
10. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 28, арк. 897–974.
11. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 30, арк. 127–196.
12. ДАСО, ф. 1190, оп. 3, спр. 47, арк. 1–59.
13. ДАСО, ф. 1190, оп. 3, спр. 99, арк. 1–74.
14. ДАСО, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 15.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. 712, оп. 1, спр. 168, арк. 133–138.
16. До історії появи і поширення метричних книг на українських землях. URL <https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-articles/101-istorija-metryk> (дата звернення : 10.01.2019).
17. *Журнали Глуховского уездного земского собрания* 1904 года а) XL очередной сессии сь 29 сентября по 7 октября. Глуховь : тип. А.К. Нестерова, 1904 г. 217 с.
18. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Чернигов. Черн. губ. тип., 1873. 439 с.
19. Історія міст і сіл УРСР. В 28 т. Сумська область (під ред. П.Т. Тронька та ін.). Інститут історії Академії наук УРСР. Харків : Поліграфкнига, 1973. 694 с.
20. Києво-Могилянська Академія в іменах і лицях, XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / упор. З.І.Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. Київ : вид. дім «КМ Академія», 2001. 736 с.
21. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве. Статья № 818. / Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. Москва : 1942. С. 1045–1074. URL <http://istmat.info/node/31624> (дата звернення 10.01.2020).
22. Легун Ю.В. Метричні книги як джерело з вивчення селянської генеалогії Правобережної України XIX–XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова: До 170-річного ювілею*. Серія 6: Іст. науки. Київ : НПУ, 2006. Вип. 3. С. 229–237.
23. Липский А.Ф. Моя автобиография. СПб, 1884. URL <http://www.dostovalov.ru/af1.html> (дата звернення 11.06.2014).
24. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1. А–Д. Киев : Изд. авт. Тип. Т-ва. Г.Л. Фронцкевича, 1908. 519 с.
25. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3. Л–О. Киев : Тип. С.В. Кульженко, 1912. 824 с.
26. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник [упо-

ряд. В.В. Томазов]. Укр. генеал. т-во, НАН України, Ін-т рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського [та ін.]. Київ : [б.в.], 1996–2004. Назва обкл.: Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 2 (ред. Л.А. Дубровина). 1998. 86 с.

27. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–33 рр. в Україні. Сумська обл. Суми : Вид. Собор, 2008, 920 с.

28. Павлович П. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда Черниговской губернии. Киев : Тип. Кульженко, 1903. 145 с.

29. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 дек. 1825 г. 48 т. Т. 4: 1700–1712. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 881+3 с.

30. Скочилиас І. Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII–XVIII ст.). *Генеалогічні записки*: [зб.], Нова серія / Ін-т укр. археограф. та джерел-ва ім. М.С. Грушевського НАН України / за ред. А.Б. Гречило. Львів : [б. в.], 2009. С. 26–57

31. Статина Н.В. Динамика формуляра метрических книг 1786–1919 гг. (по архивн. материал.). *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*. 2010, Вып. 4(10). Пермь : 2010. 222 с.

32. Томазов В.В., Мордвинцев В.М. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / за ред. В.А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с.

33. Щербак С. К истории Глуховского дворянства. Москва : 1915. 9 с.

Ivanchenko L.A., Protsenko L.H. Metric books of Dubovychi village: life, figures, statistics

The article provides an overview of metric books - historical documents that record local indicators of the birth, marriage, and death of a parish or town. These are metric books of the Church of the Nativity of the Virgin in the village of Dubovychi. These folios are stored in the funds of the archival institutions of Sumy and Chernihiv regions. Metric records record civil acts for the period of 1793–1911. This information provides an opportunity to reconstruct episodes of daily life, social composition of the population and family ties. This is determined through baptism or wedding records. As a historical source, metric books contain a great deal of information, enabling researchers to study various aspects of history, genealogy, demography, medicine, sociology, statistics, social sciences, and more. The publication provides an overview of the history of metric books in Ukraine from the time when Petro Mohyla was a Metropolitan. The constant keeping of metric books was approved by Peter I. The records in metric were made by priests. These were manuscript volumes of two copies, one of which was transmitted to the Spiritual Consistory at the end of the calendar year. Another copy remained in the parish, kept in the church. Subsequently, metric forms began to be printed. This publication is about Metric books in the village of Dubovychi, for the years 1793, 1825, 1843, 1844, 1896, 1901, 1903–1905, 1907, 1909, 1911. This is due to the informative content of the books, the mention in the records of prominent persons. The publication reveals a slice of the social status of the inhabitants of the village of Dubovychi, statistical indicators. Statistics show the dynamics of fertility, the migration picture, sad mortality rates point to epidemics. Brief information is given about some prominent personalities who lived in the village of Dubovychi at different times. The list of surnames gives an opportunity to trace the genealogical link of the families that now reside in the village. These names make up the main fund of the Dubovitsa family names with centuries of history. Illuminated material is part of the historical research of the village of Dubovychi.

Key words: Dubovychi, metric books, Husakovsky, Divovych, Endrzhivetska, Karpek, Kochubei, Mazhuha, Umanets, Filonovych.

REFERENCES

1. Map of Novhorod-Siverskyi Namestnichestvo 1796 (small atlas). Retrieved from <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15092790>.
2. Holubovskiy, P. (1886). *Russkaia pravoslavnaia starina v Zamost'e. Mahystra svyashchennika Aleksandra Budylovycha. Yzdanie kholmnskaho sv. Bohorodytskaho bratstva*. [Russian Orthodox antiquity in Zamoste. Master Priest Alexander Budilovich. Publishing Holmsky St. Bogoroditskago brotherhood. Warsaw.]. *Kievskaya starina*, pp. 760, 19, 59, vol. XVI. Kiev: typ. A. Davydovskaho. [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO), f. 624, op. 1, spr. 34, ark. 498–544. [in Russian].
4. DASO, f. 634, op. 1, spr. 35, ark. 556–593. [in Russian].
5. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 5, ark. 519–595. [in Russian].
6. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 14, ark. 593–672. [in Russian].
7. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 16, ark. 335–395. [in Russian].
8. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 22, ark. 265–331. [in Russian].
9. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 27, ark. 317–383. [in Russian].
10. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 28, ark. 897–974. [in Russian].
11. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 30, ark. 127–196. [in Russian].
12. DASO, f. 1190, op. 3, spr. 47, ark. 1–59. [in Russian].
13. DASO, f. 1190, op. 3, spr. 99, ark. 1–74. [in Russian].
14. DASO, f. R-3131, op. 3, spr. 187, ark. 15. [in Russian].

15. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 712, op. 1, spr. 168, ark. 133–138. [in Russian].

16. Do istorii poiyav i poshyrennia metrychnykh knyh na ukrainskykh zemliakh [To the history of the appearance and distribution of metric books on Ukrainian lands]. Retrieved from <https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-articles/101-istoriya-metryk> [in Ukrainian].

17. *Zhurnaly Hlukhovskoho uездного zemskoho sobranyia 1904 hoda a) XL ocherednoi sessyy s 29 sentiabria po 7 oktiabria*. [Magazines of the Glukhov district zemstvo assembly of 1904 a) XL regular session from September 29 to October 7]. Hlukhov: typ. A.K. Nesterova. [in Russian].

18. *Istoryko-statystycheskoe opysanye Chernyovskoi eparkhyi*. Kn. 7. [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Books 7]. Chernyov: Chernyov hub. typ. 1873. [in Russian].

19. Tron'ko P.T. (1973). *Istoriia mist i sil URSR. V 28 t. Sums'ka oblast'*. [History of cities and villages of the USSR. Sumy region]. (Vol. 28). Instytut istorii Akademii nauk URSR. Kharkiv: Polihrafknyha. [in Ukrainian].

20. Khyzhniak. Z.I. (Comp.), Briukhovetskoho V.S. (Ed.) (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh i lytsiakh, XVII–XVIII st.: entsyklopedychnye vydannya [Kyiv-Mohyla Academy in names and persons, XVII–XVIII centuries: encyclopedic publication]*. Kyiv: vyd. dim «KM Akademiia». [in Ukrainian].

21. Kodeks zakonov ob aktakh hrazhdanskoho sostoianiya, brachnom, semeinom i opekunskom prave. Statia № 818. (1942). [Code of laws on acts of civil status, marriage, family and guardianship law.]. *Sobranie uzakoneni i rasporyazheniy pravitel'stva za 1917–1918 hh. Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR*, pp. 1045–1074. Moscow. Retrieved from <http://istmat.info/node/31624> [in Russian].

22. Lehun, Yu.V. (2006). *Metrychni knyhy, yak dzherelo z vyvchennia selianskoi henealohii Pravoberezhnoi Ukrainy 19–20 st.* [Metric books as a source for the study of peasant genealogy of Right-Bank Ukraine 19th–20th centuries]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho Pedahohichnoho Universytetu im. M.P. Drahomanova: Do 170-richnoho yuvileiu*. Seriya 6: Istorychni nauky. issus. 3, pp. 229–237. Kyiv: NPU. [in Ukrainian].

23. Lypskyi, A.F. (1884). *Moia avtobyohrafiia*. [My autobiography]. St. Petersburg. Retrieved from <http://www.dostovalov.ru/af1.html> [in Russian].

24. Modzalevskiy V.L. (1908). *Malorossyiskiy rodoslovny. [Littlerussian genealogy]*. (Vol. 1, A-D). Kiev: Yzd. avt. Typ. T-va. G.L. Frontskevycha. [in Russian].

25. Modzalevskiy V.L. (1912). *Malorossyiskiy rodoslovnyk [Littlerussian genealogy]*. (Vol. 3, L-O). Kiev: Typ. S.V. Kulzhenko. [in Russian].

26. Modzalevskiy V.L., Tomazov V.V. (Comp.), Dubrovina L.A. (Ed.). (1998). *Malorossyiskiy rodoslovnyk. [Littlerussian genealogy]*. Ukr. henealoh.to-vo; NAN Ukrainy; In-t rukopysu NBU im. V. Vernadskoho; In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho; In-t istorii Ukrainy. Vol. 5, issue 2. Kyiv. [in Russian].

27. *Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–33rr, v Ukraini. Sumska obl.* [National Book of Remembrance for the Victims of the 1932–33 Famine in Ukraine. Sumy region]. (2008). Sumy: Vyd. Sobor. [in Ukrainian].

28. Pavlovych, P. (1903). *Dubovichi. Imenie Varvary Vasyl'evny Kochubei, Hlukhovskoho uезда Chernihovskoy hubernii. [Dubovichi. The estate of Varvara Vasilievna Kochubei, Glukhov district, Chernihiv province]*. Kyiv: Typ. Kulzhenko. [in Russian].

29. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoii Imperii: Sobranie pervoe: S 1649 po 12 dek. 1825 h. 48 t. T. 4: 1700–1712. [Complete Collection of Laws of the Russian Empire: First Collection: From 1649 to Dec 12. 1825, 48 vol. T. 4: 1700–1712]*. St. Petersburg : Typ. II Otd-nyia sobstv. E. Y. V. kantselyarii. (1830). [in Russian].

30. Ckochylias, I. (2009). *Zaprovadzhenia metrychnykh knyh u Kyivskiy mytropolii (seredyna XVII–XVIII st.)*. [Introduction of metric books in the Metropolitanate of Kiev (mid XVII–XVIII cent.)]. *Henealohichni zapysky*: [zb.], Nova seriya, pp. 26–57. Lviv: [b. v.]. [in Ukrainian].

31. Statina, N.V. (2010). *Dynamika formulira metrycheskikh knih 1786–1919 hh. (po arkhivnym materialam)* [The dynamics of the metric book form 1786–1919 (according to archival material.)] *Vestnik Permskoho universiteta. Rossyiskaia i zarubezhnaia filolohiya*, issue 4(10). Perm'. [in Russian].

32. Tomazov, V.V., Mordvintsev, V.M. (2009). *Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the History of Ukraine]*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Volume 6: La – Mi. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

33. Shcherbak, S. (1915). *K istorii Hlukhovskoho dvorianstva. [To the history of the Glukhov nobility]*. Moscow. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 23.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 908+394+930.25(477.52)

Л.А. Іванченко

**СЕЛО ДУБОВИЧІ В ЗАПИСАХ І ПРАЦЯХ
ПЕЛАГЕЇ ЛИТВИНОВОЇ-БАРТОШ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М.Т. РИЛЬСЬКОГО)**

Багатогранна діяльність Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош (1833–1904) на сьогодні, на жаль, не відома широкому загалу і потребує ретельного вивчення. Творчий спадок дослідниці складають окремі видання та публікації в тогочасній періодиці за напрямками: етнографія, фольклористика, статистика. Великий масив ще неопрацьованого матеріалу з фамільного архіву родини Литвинових зберігається в архіві інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. Серед мемуарів та нотаток приватного характеру, які належали родині Бартошів, Литвинових, наприклад, є чернетки повноцінних видань, замальовки до публікацій в журналах, альбоми і щоденники, блокноти з ведення домашнього господарства і т. п. Серед таких було знайдено документи, які розкривають зв'язок родини Бартошів, Литвинових з селом Дубовичі. Представлені краєзнавчі розвідки висвітлюються вперше.

Ключові слова: П.Я. Литвинова, Бартош, Кочубей, Туманські, Землянка, Дубовичі.

Про життєвий шлях та діяльність української етнографині кінця XIX – початку XX ст. написано зо два десятки праць. У радянську епоху інтерес до цієї дослідниці штучно замочувався, її значимість та роль у збереженні української народної культури була знівельована, хоча багатогранна особистість Пелагеї (Поліни) Яківни Литвинової (Бартош) (1833–1904), її творчий доробок заслуговують на ретельне вивчення, адже містять інформаційний масив з різних напрямків: етнографії, фольклористики, народних звичаїв та побуту, статистики тощо.

У 1910 р. професор М.Ф. Сумцов подає короткі відомості про три твори П.Я. Литвинової [14, с. 123]. У 1928 р. побачила світ розвідка Івги Спаської, де розлого висвітлено біографію дослідниці [3, с. 168–199]. У той же час сказали своє слово М. Василенко [3, с. 200–203], О. Малинка [3, с. 204–206]. Через певні ідеологічні чи якісь інші мотиви лише після півстоліття оприлюднюються розвідки В. Терлецького (1978) [15, с. 99–102], П. Ткачук (1979) [16, с. 21], В. Борисенко (1989, 2004) [1], Є. Шудрі (1999, 2003) [20], Н. Зайцевої (2002, 2008) [4], Н. Руденко (2005) [13], Н. Якобчук (2013) [21], Т. Містостова (2018) [9], С. П'ятаченка (2019) [12]. В зазначених публікаціях показано життєвий шлях, етнографічна діяльність Литвинової, її внесок у історико-краєзнавчий рух, статистична діяльність; розглядається аналіз фольклорних робіт, публіцистичних творів.

У даній розвідці через призму локального краєзнавства робиться спроба висвітлити зв'язок не лише експедиційного руху Пелагеї Яківни в межах території проживання, а й розкрити родинно-побутові стосунки.

За 5 км від с. Землянки Глухівського повіту Чернігівської губернії – останнього місця проживання, місця поховання Пелагеї Яківни – розташовано с. Дубовичі. До с. Полошки (Богданове), куди вийшла заміж Поліна Бар-

тош, відстань складає близько 20 км. Безумовно, що ця місцевість входила до дослідницького простору П.Я. Литвинової. Про те, що, відвідуючи друзів у зазначених населених пунктах, вона вела записи про тамтешній побут, звичаї, народні прикмети – теж немає сумнівів, тим паче після опрацювання частки архівних документів у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі ІМФЕ). Аналіз добірки документів також вказує на родинно-побутові стосунки. Акцент на слові «частка» зроблений не випадково – масив матеріалу потребує ретельного дослідження.

Народилась Пелагея Яківна у 1833 р. на хуторі Теревень Глухівського повіту в родині дрібного землевласника дворянина Якова Яковича Бартоша (1790–1848) та Єлизавети Федорівни Туманської (1801–1847) [11, с. 72]. У 1837 р. у сім'ї знайшлась ще одна дівчинка. Батьки дали донькам шляхетне виховання, сприяли отриманню освіти. У родині панувала злагода і любов, побутовав живий інтерес до літератури, мистецтва. Яків Якович напам'ять знав «Енеїду» Котляревського. Єлизавета Федорівна захоплювалась театром. Тому в домі часто ставили «Наталку-Полтавку», «Москаль-чарівник» та інші спектаклі, організовувались літературні вечори.

Пелагея та її сестра Марія рано осиротіли. Опікунами дівчат стала родина Лихошерстових – двоюрідної батькової сестри Антоніни Луківни, яка вийшла заміж за Івана Васильовича. Мешкали вони в с. Сваркове Глухівського повіту. Туди, після закінчення Єлизаветинського Московського інституту, повернулись дівчата (незважаючи на різницю у віці, сестри навчалися в одному класі, про що згадує Пелагея: «...на вступному іспиті я пильно придивлялась до мапи і вчитель географії не повірив, що я короткозора; ... не дивлячись на різницю у віці, нас прийняли до одного класу ... було сумно, бо доводилось вчитися те, що давно уже знаєш» [3, с. 175].

Родина Бартошів мала маєтки в с. Землянці, які згодом успадкували дівчата. Епістолярний масив і документи з цього питання зберігаються в архіві ІМФЕ. У фонді «Фамільні документи та герольдія Бартошів, родичів П.Я. Литвинової і копії наказів», зокрема, привертає увагу лист, датований 1849 р., в якому вказано, що земельні ділянки Бартошів були і в селі Дубовичі: «Получено 5 февраля 1849 г. Вследствии письма Опекуна над малолетними г-на Бартоша, Ивана Васильевича Лихошерста от 4 го числа сего месяца полученного Дубовичская Экономия наследников Кочубей извещает, что за учиненный крестьянами сей экономии вчинен поруб, платитъ Экономия не в состоянии, и что пойманных воров предоставляет отослать в земский суд к суждению. Конторщик Пащенко. 4 февраля 1849 г.» [5, арк. 114]. Подальша доля виплати збитків, завданих внаслідок вирубки лісових насаджень на ділянках, які належали родині Бартошів, допоки невідома і потребує досліджень не лише в фамільних архівах Литвинової, Бартошів чи Туманських. З огляду на вище викладене, для опису родинних зв'язків у нашій публікації будемо пода-

вати короткі біографічні довідки.

Окрім географічного розташування, ще однією генеалогічною ниткою, що зв'язує Пелагею Яківну з селом Дубовичі, є родина Кочубеїв, яка там проживала. Олена Василівна Туманська (1782–1836) [11, с. 65] – дружина Василя Васильовича Кочубея (1750–1800) – доводилась двоюрідною тіткою матері Пелагеї – Єлизавети Федорівни Бартош (Туманської).

В одній зі своїх праць П.Я. Литвинова подає біографічні відомості про дідуся (материного батька) Федора Йосиповича Туманського (1757–1810) – історика, член-кореспондента Російської академії наук. Він – письменник, перекладач, видавець, громадський діяч, ще в студентські роки писав вірші, займався літературною діяльністю. У свій час, коли мешкав у Петербурзі, був ініціатором літературного щотижневика «Зеркало света», журналу «Лекарство от скуки и забот», числених праць, серед яких «Чтение для прекрасного пола» (1788) та багатьох інших. Найбільш відомими є його монументальні твори історичного спрямування – багатотомник «Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого» [2]. Пелагея Яківна захоплювалась талантом дідуся. Коли йдеться про наслідування і хист, виражені в творчості онуки, своє слово мають сказати психогенетики.

У мемуарах П.Я. Литвинової знаходимо детальний опис її весілля та раннього подружнього життя [6]. Як уже зазначалось, після закінчення Єлизаветинського інституту в Москві, за наполяганнями опікунів, Пелагея Бартош із сестрою змушені були повернутись додому. Антоніна Луківна не турбувалась про подальше навчання чи соціалізацію хрещениць, бо «мала пристрасть сватати й улаштовувати весілля серед провінційальної молоді» [3, с. 177]. Для 20-літньої Поліньки кандидата побачила в особі ротмістра, 37-річного заможного дворянина Петра Олексійовича Литвинова. Весілля відбулося 10 червня 1853 р. Зважаючи на факт сирітства, зі сторони нареченої були лічені гості: «на подію приїхали лише Микола Михайлович Карпека, Михайло Васильович Туманський, Федір Дмитрович Красовський і Василь Васильович Кочубей з Дубович» [6, с. 6] (за аналізом джерел, троюрідний материн брат, отже, троюрідний дядько).

Зв'язок Бартошів і Кочубеїв прослідковувала Ївга Спаська. В її праці зазначається, що «Л. та К. Кочубей оплачували за навчання сестер Бартош в інституті. А для Пелагеї ще й наймали кращих московських учителів з музики, адже вона виявила в цьому неабиякі здібності» [3, с. 174]. Зважаючи на скорочення в нотатках, почасти нечіткість написання літер, наразі не вдалося виявити, хто саме ці Кочубеї.

У мемуарах Пелагеї також міститься повідомлення, що в 1854 р. у подружжя Литвинових народилась донька Віра. За хрещених батьків для первістка хотіли взяти Туманського та Єл. Маюрову (Кочубей) (1793–1863) [10, с. 543] (материну троюрідну сестру, яка влаштувала дівчат на

навчання в Єлизаветинський інститут в Москві) [3, с. 175]. Та через родинні непорозуміння вибір зупинився на іншій парі кумів [6, арк. 9 об.].

У шлюбі Пелагея Яківна народила десятеро дітей – семеро синів і три доньки. Стосунки з чоловіком склалися не кращим чином. Незважаючи на сімейні чвари, відверту неприязнь чоловікових родичів, Пелагея, за прикладом своєї сім'ї, приділила найбільшу увагу вихованню дітей, сприяла їхньому навчанню. Це давалось нелегко, адже освіту діти здобували без фінансової підтримки батька. Окрім цього, П.О. Литвинов також не підтримував поглядів Пелагеї Яківни, її захоплення і діяльність. За спогадами доньки Анастасії, «ставивсь завсіди скептично до всіх її захоплень – спочатку до праці в школі, потім до емансипації жінок, потім до сільського господарства» [3, с. 180]. У записниках і блокнотах Литвинової є численні помітки економічного характеру. Фінансові записи дрібних витрат вказують на сутужне становище багатодітної дослідниці.

Повертаючись до згадок про Дубовичі в документах з фамільного архіву Литвинової-Бартош, є нагода оприлюднити ще один – угоду про короткочасні роботи: «Условие. 1887 г. 10 апреля козак села Дубовичь Мартин Юрченко и крестьянин Никита Фесенко договорились на раскопку одной десятины выруби в урочище по Поляне в дачах села Землянки со своею уборкою всей десятины, в мою пользу дров и харчей. ... Что надо буде, то при раскорчевке должны будут и выпилить. За работу десятины плата шестьдесят рублей таким образом: по выкорчевке полдесятины – тридцать рублей, оставшееся деньги – по окончании работы. Если полдесятины будут дурно раскорчеваны, то я им работу могу прекратить. Дано 50 коп. и записка к Митрофану Черноусу по 3 р.» [7, арк. 152].

Фінансова скрута Пелагеї Яківни спонукувала її до ретельного ведення обліку грошей, але ніколи не була завадою шанобливого ставлення до найманих працівників, служниць, селян, робочих, оплату якісної праці чи послуг – виховання і генетична шляхетність не були затьмарені життєвими труднощами. Про це свідчать записи в блокнотах «кровельщикам», «Елисею», «поденщици». Села Дубовичі та Землянка оточені лісами, які багаті на природні ресурси. Відслідковуємо окремі нотатки у записнику – про оплату селянам за горіхи, гриби, які, ймовірно, вони приносили для Литвинової [7, с. 125].

Повертаючись до огляду про родину Бартошів, відомо, що після народження молодшої доньки мати, Єлизавета Федорівна, більше уваги приділяла кволій Марії, а батько, Яків Якович, більше проводив час зі старшою, пояснюючи їй закони фізики, математики, географії. Ще у батьківському домі в характері Пелагеї сформувалась нотка щодо захисту прав селян і жінок, яка через все життя звучала «жіночим питанням» не лише у її творах. Будучи дворянкою, П.Я. Литвинова, як жінка, зазнала домашнього насилля через тиранічний характер чоловіка. Та її шляхетне виховання і натура природньо суміщались з шанобливим ставленням до людей. Із дослідженого матеріалу

можна зробити висновок, що цю рису вона перейняла від батька – Якова Яковича Бартоша, якого позаочі називали «іпохондриком», революціонером, українофілом через те, що ставився до селян, кріпаків як до рівних і навчав цьому дітей [3, с. 171]. В записниках Литвинової є чернетка – подання до Глухівської земської управи. Клопотання писане від імені жительки с. Землянки Мотрони Якимівни Рибалки до Земського начальника 2-ї дільниці Глухівського повіту: **«Прощение.** Будучи замужем 1-м браком за крестьянином местечка Дубовичи Степаном Гузенком я имела от него одного сына Филиппа, которому в настоящее время 12 лет от роду. И который живет при мне в с. Землянка, где обучается в приходской сельской школе. Свекор мой, отец моего по(мершего) мужа крестьянин м. Дубович Леонтий Григорович Гузенко имеет по уставшей грамоте надел, который после его смерти должен принадлежать в равной части, как братьям моего мужа кр(естьянам) м. Дубовичи Степану и Ивану Гузенкам, так и наследнику моего мужа – сыну моему Филиппу Степановичу Гузенку. Братья мне по мужу моему Степан и Ив(ан) Гузенки получили после смерти своего отца надел. И хозяйство, разное имущество продают в свою пользу, а сыну моему Филиппу Гузенку ничего из этого имущества не уделялось. Всего только старший Степан Гузенко в нынешнем 1898 году дал моему сыну Филиппу Гузенку две копы жита. По сему прошу Ваше Высокородие приказать волостному Суду поставит опеку над частию наследства следуемого моему сыну Филиппу Гузенку, дабы имея кусок отцовского хлеба, которого заработать он еще не в силах, и, чтоб его дядьки не растратили части из следуемой ему после деда части имущества» [7, арк. 125–125 зв.].

Про відношення між селянами, простим людом і Пелагеєю дослідниця згадує у листі до Ф. Вовка: «Треба знати й розуміти потреби й радість, і горе народне...я ніколи не підноравливалась до народу, і ніколи серед нього не почувала себе чужою, також як і до мене всі йдуть просто й вільно, й дійсно вільно, але не розв'язано» [3, с. 173].

На сьогоднішній день у с. Дубовичі є згадки про сім'ї Бартошів, які проживали на різних вулицях. Це прізвисько, а не прізвище. На жаль, представники цих родин, що мешкають тепер в різних містах, не знають історії походження зазначеної назви. Та наявність цього факту є одним із підтверджень зв'язку «Бартоші-Дубовичі». Зважаючи на те, що в селі проживали кріпаки дворян Філоновичів, Карпек, Кочубеїв, Бартошами могли називати кріпаків дворян Бартошів. Сподіваємось, що цю загадку можна буде розкрити при опрацюванні інших історичних джерел, скажімо, метричних книг до 1862 р.

Аналізуючи біографічну публіцистику, мемуари з родинного архіву опрацьованого фонду, можна зробити висновок, що сімейні чвари в родині Литвинових не могли завадити життєлюбному стремлінню Пелагеї Яківни. Вона якнайширше намагалась охопити народне буття, цікавилась звичаями, записувала пісні і народні прикмети в тих регіонах, де проживала, де протягом 20-ти років

подорожувала разом з дітьми за місцем їхнього навчання, змінюючи Новгород-Сіверський, Москву, Київ, Глухів. І скрізь вела записи, досліджувала. Народні узори, вишивки, писанки, одяг і предмети побуту – все, що підпадало під її пильне око, намагалась опублікувати. Народні прикмети, звичаї, повір'я, казки – все ретельно записувалось, оброблялось і направлялось до друку. Пелагея Яківна працювала з різними видавництвами Києва, Петербурга, Москви, видавцями Б. Грінченком, Ф. Вовком та ін. В окремих збірках і публікаціях, в періодиці за різні роки було поміщено матеріали з Полтавської, Курської, Чернігівської губерній.

До альбому «Южно-Русский народный орнамент» увійшли матеріали, зібрані в Глухівському повіті – в селах Сліпород, Есмань, Чорторики, Зазірки, Ярославцев, Землянка, Обложки, Некрасово, Холопки, Дубовичі та ін. У передмові до видання зазначено: «В Глуховском уезде лучшие плахты «закладаныя», т. е. узор заткан зарноцветным шелком или покупным гарусом, ткуются такие в м. Дубовичах» [8, с. 6]. Візерунки з описом зображено на 17 листку альбому під № 128 і № 130. «Плахты закладаны на восемь переборовъ. Работа из Дубович» [8, с. 13].

Непростий шлях друку-оприлюднення проходили праці Литвинової. Дослідниця мала дружні стосунки з членами «Старої громади», за що підлягала негласному нагляду жандармерії. У архівних документах «Журнал для записи вступающим на предварительную цензуру книг или рукописей» містяться реєстри: «№ 503 от 20 июля 1878 г. «Узоры разного вышиванья Полтавской губернии. Собраны П.Я. Литвиновой. Поступило от типографии Корчак-Новицкого. Дозолено 20 июля» [18, арк. 42 об.–43] та «№ 537 від 4 октября 1877 р. «Рукопись Южно-русский народный орнамент, выпуск 1. Черниговская губерния, Глуховский уезд. Узоры вышиванья, тканья и рисования. Текста 8 стр. и узоров 20 листов. Получено от Пелагеи Литвиновой. Время выдачи одобрения 4 октября» [18, арк. 53 зв.–54], що засвідчують дозвіл на друк.

Побачила світ й фундаментальна праця Пелагеї Яківни педагогічного характеру «Азбука для народных школ» с картинками. Составлена П. Литвиновой. ил. 4-ри. в 49 стр. представлено типографией Еримеева. Время выдачи – апреля 24 дня, время представления экземпляра типографию 13 июня за № 662» [17, арк. 18 зв.–19; 8]. За цим посібником вона навчала і своїх дітей – володіла свідоцтвом на право вчителювання [3, с. 184], в київський період відкривала приватну школу [20, с. 106–107].

А от на перекладацькі спроби дослідниці у 1884 р. наклали заборону друку: ««Знахарь по неволі. Комедія у трьох діях» перероблено Литвиною з хрещенського. соч. Мольера...должна быть запрещена» [19, арк.26]. Наші розвідки з цієї теми продовжуються.

Особистість Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош, її літературна спадщина потребують подальших ретельних розвідок. Ознайомившись з біографією, працями цієї жінки-дослідниці «self-made», не полишає дивувати її жит-

телюбність і багатогранна діяльність – вона була членкинею-кореспонденткою Паризького антропологічного товариства, Імператорського географічного товариства, Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, Імператорського вільного економічного товариства. Публікувалась в низці періодичних видань різних напрямків: «Хозяин», «Голос землевладельца», «Труд», «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», «Киевская старина», «Киевлянин», «Матеріали до української етнології», «Revue des traditions populaires» тощо.

Фонди архіву Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики ім. М.Т. Рильського містять масив ще недосліджених документів. Знайти потрібне там зможуть етнографи, філологи, краєзнавці, статистики: кожен – своє. Щодо етнографічно-фольклорного матеріалу, записаного дослідницею в с. Дубовичі, – пошуки тривають. Висвітлене вище доповнить історичну джерельну базу з краєзнавства та новими фактами з біографії Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош.

ДЖЕРЕЛА

1. Борисенко В. Різдвяні колядки. *Наука і суспільство*. 1989 № 12. С. 32–35; Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця. *Українки в історії*. Київ : Наукова думка, 2004. С. 58–62.
2. Гурін О. Русские Латвии. Фёдор Туманский. URL <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/f-tumansky.html> (дата звернення 05.02.2020).
3. Лобода А., Петров В. *Етнографічний вісник*. Кн. 7 / Укр. Акад. Наук, Етногр. коміс. / за голов. редакції. Київ : З друку. УАН, 1928. 253 с.
4. Зайцева Н.О. Етнограф П.Я. Литвинова. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини*. Мат. Першої наук.-прак. конф.-і. Глухів : РВВ ГДПУ, 2002. С. 75–77; Етнограф, письменниця, громадський діяч (до 175-річчя від дня народження). *Соборний майдан*, № 5 (29), 2008. С. 7; Народні традиції та обряди Глухівщини у творах П.Я. Литвинової. «*Глухів і округа*». Випуск 1. 36. Наук. праць Глухівського міського краєзнавчого музею Відділу культури Глухівської міської ради. Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. С. 89–96.
5. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (далі ІМФЕ), ф. 5, № 1.
6. ІМФЕ, ф. 5, № 48.
7. ІМФЕ, ф. 5, № 154.
8. Литвинова П. Южно-русский народный орнамент. Вип. 1. Черниговская губ. Глуховской уезд. Узоры вышиванья, тканья и рисования (Собр. и состав. Пелагея Яковлевна Литвинова). Киев: Тип. М.П. Фрица, 1878.
9. Місостов Т. Дослідниця українських старожитностей Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (1833–1904 рр.). *Історія та географія*. 36. Наук. праць Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г.Сковороди, Харків, 2018, вип. 55. С. 46–53.
10. Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник (в 5 томах). Т. 2 : Е-К. Киев : Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича, 1910. 746 с.
11. Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник (в 5 томах). Т. 5, вип. 2 / Укр. генеалог. то-во; НАН України; Ін-т рукопису НБУ ім. В. Вернадського; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Ін-т історії України; Г.В. Боряк (ред. кол.), В.В. Томазов (упоряд.). Київ, 1998. 96 с.
12. Пятаченко С. Народна культура с. Землянка Глухівського повіту у дослідженнях П. Литвинової-Бартош. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: Матер. IV Міжнар. Наук. конф. (Суми, 28–29 листопада 2019 р.) у 2-х част. Ч. 2. Суми, ФОП Цьома С.П., 2019. 228 с.
13. Руденко Н. Особливості календарної обрядовості українців Полісся. *Історія в серед. та вищ. навч. закладах України*. Київ, 2005 № 5/6, С. 10–14.
14. Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова. Харків : Друку. «Печат. Діло», 1910. 144 с.
15. Терлецький В. Фольклорно-етнографічні записи в селі Вороніж на Сумщині. *Народна творчість та етнографія*, 1978. № 2. С. 99–102.
16. Ткачук П. Одержимість. *Радянська жінка* № 6, 1979. С. 21.
17. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ), ф. 294, оп. 1, спр. 134.
18. ЦДІАУ, ф. 294, оп. 1, спр. 138.
19. ЦДІАУ, ф. 294, оп. 9, спр. 127.

20. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей XIX ст. (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком). *Народна творчість та етнографія* № 5–6, 1999. С. 106–116.

21. Якобчук Н. Листи П.Я. Литвинової-Бартош у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. *Драгоманівські історичні студії*: зб. наук. праць молодих істориків / за ред. О.В. Потильчак. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013, вип. 1 (5). С. 493–499; П.Я. Литвинова (1833–1904): доля призабутого етнографа. *Матеріали IX наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*, Київ : 2013. С. 97–115. <https://mvdruk.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/12/IX-%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D1%80.pdf> ULR (дата звернення 16.01.2020).

Ivanchenko L.A. Dubovychi village in the notes and publications of Pelaheia Lytvynova-Bartosh (based on materials from funds from the M.T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology)

Pelaheia Lytvynova-Bartosh (1833–1904) is researcher ethnographer, folklorist, woman, mother of many children. Her multifaceted creative heritage contains many publications in various fields: statistics, economics, ethnography, folklore, folk studies. Many documents about Lytvynova's life have not been processed. Documents are kept in the family archive of the Lytvynov family at the M.T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology. Local Studies on the relationship of P.Ya. Lytvynova with the Dubovychi village is discussed for the first time. The publication shows that Pelaheia's relatives by the mother side leaved in the Dubovychi village – Yelizaveta Tumanska was in family relations with the Kochubei family. There is a mention that the studies at the Elizabethan Institute in Moscow were paid for by Kochubei. The noblewoman Pelaheia Bartosh married the nobleman Petro Lytvynov. Vasyl Kochubei from Dubovychi village was at the wedding. Pelaheia Lytvynova-Bartosh got a good education. Despite the class of origin (nobleman or serf) she treated people with respect during all life. There were found documents with drafts with the records of the petition to the Hlukhiv district court. The document was written by Pelaheia on behalf of a resident of the Zemlianka village, who was the wife of a resident of the Dubovychi village. There are also documents in the archival file indicating that Pelaheia's parents had land in the Dubovychi village. Also was found a document about agreement on deforestation. The loggers are residents of Dubovychi village. The article also shows the research work of Pelaheia Lytvynova in the Dubovychi village. These are records of embroidered and woven patterns. This material is published in Litvinova's book that called "South Russian folk ornament. Issue 1. Chernihiv province of the Glukhov district. Embroidery, textile and drawing patterns. Collected and compiled by Pelageya Yakovlevna Litvinova. Kyiv, 1878". Pelaheia Lytvynova's research work gives an opportunity to see the real role of Ukrainian women in science, culture and public life. A woman from a village in the Hlukhiv district succeeded, namely, she became the author of books, was a member of the Imperial Russian Geographical Society, the Paris Anthropological Society, and the Shevchenko Scientific Society.

Key words: P.Ya. Lytvynova, Bartosh, Kochubei, Tumanskyi, Zemlianka, Dubovychi.

REFERENCES

1. Borysenko, V. (1989). Rizdviani kolyadky [Christmas carols]. *Nauka i suspilstvo*, 12, pp. 32–35. [in Ukrainian].
2. Borysenko, V. (2004). Pelaheia Lytvynova-Bartosh. Dolia narodoznavtsia [Pelaheia Litvinova-Bartosh. The fate of the historian]. *Ukrainky v istorii*, pp. 58–62. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Hurin, O. *Russkiye Latviy. Fëdor Tumanskiy [Russian Latvia. Fedor Tumansky]*. Retrieved from <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/f-tumansky.html> [in Russian].
4. Loboda, A., Petrov, V. (1928). *Etnohrafichnyi visnyk [Ethnographic Bulletin]*, book 7. Ukr. Akad. Nauk, Etnohr. komis. Kyiv : Z druk. UAN. [in Ukrainian].
5. Zaitseva, N.O. (2002). Etnohraf P. Ya. Lytvynova. Zberezhennia istoriko-kulturnykh nadban Hlukhivshchyny [Ethnographer P.Y. Litvinova. Preservation of historical and cultural heritage of the Hlukhiv region]. *Mat. Pershoi nauk.-prak. konf.-yi*, pp. 75–77. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
6. Zaitseva, N.O. (2008). Narodni tradytsii ta obriady Hlukhivshchyny u tvorakh P.Ia. Lytvynovoi. «Hlukhiv i okruha» [Folk traditions and rituals of Hlukhiv region in the works of P.Ya. Lytvynova. Hlukhiv and county]. Issue 1, pp. 89–96. *Zb. nauk. prats Hlukhivskoho miskoho kraieznavchoho muzeiu Viddilu kultury Hlukhivskoi miskoi rady*. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].

5. Instytut mystetstvosnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Ryl'skoho (dali IMFE), f. 5, № 1.

6. IMFE, f. 5, № 48.

7. IMFE, f. 5, № 154.

8. Lytvynova, P. (1878). *Yuzhno-russkyi narodnyi ornament. Vyp. 1. Chernykhovskaia hub. Hlukhovskoi uезд. Uzory vyshyvania, tkania i rysovania. (Sobr. y sostav. Pelaheya Yakovlevna Litvinova). [South Russian folk ornament. Vol. 1. Chernihiv province. Glukhov county. Embroidery, textile and drawing patterns. (Collected and compiled Pelageya Yakovlevna Litvinova)]* Kyev: Typ. M.P. Frytsa. [in Russian].

9. Misostov, T., (2018). *Doslidnytsia ukrainskykh starozhytnosti* Pelaheya Yakivna Lytvynova-Bartosh (1833–1904 rr.) [Resercher of Ukrainian antiquity Pelaheya Yakivna Lytvynova-Bartosh (1833–1904)]. *Istoriia ta heohrafiia. Zb. Nauk. prats Kharkivskoho nats. ped. un-tu im. H. Skovorody*, issue 55, pp. 46–53. Kharkiv. [in Ukrainian].

10. Modzalevskiy, V.L. (1910). *Malorossyiskiy rodoslovnyk. E–K. [Littlerussian genealogy E–K.]*. Vol. 2. Kiev: Typ. T-va H.L. Frontskevycha. [in Russian].

11. Modzalevskiy, V.L. (1998). *Malorossyiskiy rodoslovnyk. [Littlerussian genealogy]*. Kiev. [in Russian].

12. Piatachenko, S. (2019). *Narodna kultura s. Zemlianka Hlukhivskoho povitu u doslidzhenniakh P. Lytvynovoi-Bartosh* [Folk culture of Zemlianka village of the Hlukhiv district in the research of P. Lytvynova-Bartosh]. *Istoryko-kraieznachni doslidzhennia: traditsii ta innovatsii. Mater. IV Mizhnar. Nauk. konf, part 2. Sumy: FOP Tsoma S.P.* [in Ukrainian].

13. Rudenko, N. (2005). *Osoblyvosti kalendarnoi obriadovosti ukrainsiv Polissia* [Features of the calendar rituals of Polesie Ukrainians]. *Istoriia v sered. ta vyshch. navch. zakladakh Ukrainy*, 5/6, pp. 10–14. Kyiv. [in Ukrainian].

14. Sumtsov, M. (1910). *Maliunki z zhyttia ukrainskoho narodnoho slova. [Drawings from the life of the Ukrainian folk word]*. Kharkiv: Druk. «Pechat. Dilo». [in Ukrainian].

15. Terlets'kyi, V. (1978). *Folklorno-etnografichni zapysy v seli Voronezh na Sumshchyni* [Folklore and ethnographic records in the village of Voronezh in Sumy region]. *Narodna tvorchist ta etnografia*, 2, pp. 99–102. [in Ukrainian].

16. Tkachuk, P. (1979). *Oderzhymist [Obsession]*. *Radianska zhinka*, 6, pp. 21. [in Ukrainian].

17. *Thentralnyi derzhavnyi istirychnyi afkrhiv Ukrainy (dali TsDIAU)*, f. 294, op. 1, spr. 134.

18. TsDIAU, f. 294, op. 1, spr. 138.

19. TsDIAU, f. 294, op. 9, spr. 127.

20. Shudria, Ye. (1999). *Z zhyttiepysu doslidnytsi ukrainskykh starozhytnosti XIX st. (Lystuvannia P. Lytvynovoi z F. Vovkom)* [From the biography of a researcher of Ukrainian antiquities of the XIX century. (P. Lytvynova's correspondence with F. Vovk)]. *Narodna tvorchist ta etnografia*, 5(6), pp. 106–116. [in Ukrainian].

21. Yakobchuk, N. (2013). *Lysty P.Ya. Lytvynovoi-Bartosh u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. Vernadskoho* [P.Ya. Litvinova-Bartosh letters in the holdings of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky]. *Drahomanivski istorichni studii: zb. nauk. prats molodykh istorikiv*, issue 1 (5), pp. 493–499. Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova.

Yakobchuk, N.P. (2013). *P.Ya. Lytvynova (1833–1904): dolia pry zabutoho etnografa* [P.Ya. Litvinova (1833–1904): the fate of a forgotten ethnographer]. *Materialy IX naukovoho seminaru «Rol vyznachnykh osobystosti – myttsiv, diiachiv nauky ta kultury u protsesi formuvannia natsionalnoi samosvidomosti naprykintsi XIX – na pochatku XX st.»* pp. 97–115. Kyiv. Retrieved from <https://mvdruk.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/12/IX-%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D1%80.pdf> [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 23.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.**

УДК 393.9(Литвинова-Бартош)

С.В. П'ятченко

РОЗВІДКА П. ЛИТВИНОВОЇ-БАРТОШ «КАК САЖАЛИ В СТАРИНУ СТАРЫХ ЛЮДЕЙ НА ЛУБОК» (1885 р.) ТА ПОЛЕМІКА НАВКОЛО НЕЇ

У статті розглядається контекст наукової дискусії кінця XIX – початку XX століття навколо статті фольклориста й етнографа з Глухівщини П.Я. Литвиної-Бартош «Как сажали в старину старых людей на лубок», у якій наведено два перекази про позбавлення життя старих людей та про причини відмови від цього архаїчного ритуалу. Розглядаються варіанти цього переказу, наведені в публікаціях інших дослідників, та аналізуються джерела, значення і ступінь сучасного побутування сюжетів подібного змісту, суть яких полягає не стільки в зображенні прадавнього звичаю, скільки в зростанні значення мудрості старих людей для успішного життя його дітей і розвитку всієї громади. Поширення цього сюжету серед різних народів Європи та Азії указує на його особливу значущість, яка знайшла своє втілення не лише у фольклорі, а й літературі та інших видах мистецтва.

Ключові слова: фольклор, народні перекази, ритуал, Глухівщина, П.Я. Литвинова-Бартош.

У контексті досліджень національної спадщини українського народу постає проблема виявлення в його традиційній культурі, зокрема в усній народній творчості, елементів архаїчного фольклору, які виявляють спорідненість з іншими культурами світу та сприяють ґрунтовнішому розумінню власної традиційної культури українців. До таких аспектів належить архаїчний звичай примусових проведів стариків на «той світ» та переказів, пов'язаних із занепадом цього ритуалу. Поштовхом до наукової дискусії щодо правдивості, джерел та поширення цього звичаю стала публікація глухівської дослідниці П.Я. Литвиної-Бартош «Как сажали в старину старых людей на лубок¹», що вийшла в журналі «Киевская старина» в 1885 році. Завдяки цій полеміці, яка не вщухає й до сьогодні, наука збагатилася багатьма новими фактами, пов'язаними з архаїчною культурою, віруваннями та звичаями, були з'ясовані міжкультурні паралелі низки народів Європи та Азії.

Аналіз актуальних досліджень свідчить про те, що постать та спадщина П.Я. Литвиної-Бартош, на жаль, на сьогодні не мають ґрунтовних робіт, які б охопили увесь її багатогранний внесок у вітчизняну науку. Можна виокремити перший етап зацікавленості, у який увійшли короткі прижиттєві публікації про П.Я. Литвинову-Бартош у кількох енциклопедичних виданнях, замітки та спогади з приводу її смерті та доволі розлога наукова біографія дослідниці, яку підготувала етнограф і мистецтвознавець Є.Г. Спаська, і яка була надрукована в 1928 році в «Етнографічному віснику». Друга хвиля зацікавленості доробком вченої розпочалася в часи незалежності України. Починаючи з 1990-х років вийшло кілька розвідок про неї, зокрема, спогади онуки дослідниці В.О. Литвиної-Соловйової, статті Є.С. Шудрі про дослідницю та її листування з Ф. Вовком, статті

1. Лубок (зменш. від луб) – внутрішня частина кори листяних дерев, використовувалася у господарстві.

Л.П. Сапухіної, Н.О. Зайцевої, В.К. Борисенко, С.В. П'ятченко, Т.Ю. Місостова, Н.О. Якобчук, краєзнавчі нариси В.В. Терлецького, енциклопедичні статті Б.І. Усенка та В.В. Терлецького.

З'ясуванню сутності звичаю «садовити на лубок», згаданого П.Я. Литвиною-Бартош у вказаній розвідці, присвятили свої дослідження кілька вчених, втім найгрунтовнішою залишається робота Н.М. Велецької [5], до підтвердження або коментування основних положень якої зводиться більшість подальших розвідок.

Метою статті є окреслення контексту появи розвідки П.Я. Литвиною-Бартош «Как сажали в старину старых людей на лубок», огляд полеміки та публікацій, спричинених появою вказаної розвідки, а також аналіз наведених у розвідці переказів та їхніх основних мотивів.

Постать педагога, етнографа і фольклориста Пелагеї Яківни Литвиною-Бартош (1833–1904) займає особливе місце в історії українського народознавства. Її дослідження залюбки публікували провідні наукові часописи, Наукове Товариство імені Шевченка та Паризьке антропологічне товариство обрало її своїм членом, М.С. Грушевський поставив її в ряд важливих репрезентантів української етнографії [10, с. 3], академік М.П. Василенко зазначав, що вона «не була рядовою людиною», а її діяльність «як етнографа та публіциста не зминула без сліду для науки та суспільства» [4, с. 200].

Народилася майбутня дослідниця й педагог Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова-Бартош 3 жовтня 1833 року на хуторі Тербені поблизу села Землянка Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині Глухівського району Сумської області) у сім'ї титулярного радника Якова Яковича Бартоша – дрібного землевласника, якому не вдалося підтвердити право на дворянство. Мати дівчини Єлизавета Федорівна (у дівоцтві Туманська) походила зі знатного козацько-старшинського роду Туманських. Дідом Пелагеї по материнській лінії був відомий історик, етнограф, письменник, перекладач, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук Федір Йосипович Туманський.

Після навчання в приватному пансіоні Генрієти Карлівни Серебрякової у м. Шостці та Єлизаветинському інституті шляхетних дівчат у Москві, Пелагея Яківна повернулася до своїх опікунів у село Некрасове Глухівського повіту, а згодом вийшла заміж за поміщика із сусіднього села Богданова (нині у складі села Полошки Глухівського повіту Сумської області), де й виховувала малолітніх дітей. Потім мешкала там, де навчалися її діти, – у Глухові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Києві та Москві. У 1886 році Пелагея Яківна оселилася у селі Землянці, яке дісталася їй у спадщину, де й мешкала до кінця життя, досліджуючи місцеву народну культуру, готуючи статті етнографічного та іншого характеру, які надсилали до журналу «Киевская старина», газет «Киевлянин», «Неделя» (Глухів), а також активно листувалася з відомими науковцями: М.В. Лисенком,

М.П. Старицьким, О.В. Марковичем, Б.Д. Грінченком, Ф.К. Вовком та іншими.

Діяльність Пелагеї Литвиною-Бартош різнобічна, а її спадщина – багатогранна. Вона проявила себе в якості громадського діяча, просвітителя й публіциста, педагога, письменника, перекладача, збирача та дослідника старожитностей, добре підготовленого та обізнаного фольклориста й етнографа, праці якої вирізняє високий науковий рівень і непроминуща цінність. Усі свої етнографічні, історичні, фольклористичні та мистецтвознавчі інтереси дослідниця зосередила на регіональному аспекті вивчення народної культури.

Найрезонанснішою її публікацією стало оприлюднене у 1885 році в «Киевской старине» повідомлення «Как сажали в старину старых людей на лубок», про яке М.С. Грушевський зазначив: «Сей комунікат її через непорозуміння останніми роками був причиною дуже завзятої полеміки, бо на його підставі звичай забивання старих людей прийнято за сучасний» [10, с. 3]. У цій розвідці П.Я. Литвинова-Бартош повідомляє про давній звичай «людей старих, які не подавали надії на життя, які були тягарем собі та іншим, вивозили взимку в глушину й опускали в глибокий яр, а щоби під час спуску не могли розбитися чи затриматися на схилі, їх саджали на луб, на якому вони, мов на санях, доходили до дна яру. Звідси і вираз: «садовити на лубок» чи «пора його на лубок» [13, с. 354].

На перекази, які зберегли згадку про цей архаїчний ритуал, дослідниця наштовхнулася, збираючи за пропозицією етнографа О.Ф. Кістяківського відомості про народні повір'я. У своєму селі Землянці вона записала два перекази, які пояснюють вираз «садовити на лубок». Перша оповідачка, майже столітня селянка Марфа Гутариха, повідомила, що замолоду вона чула про звичай садовити старих людей на лубок, але сама не бачила. А коли цей звичай заборонили, то непридатних до роботи старих людей залишали взимку в порожній хаті, де вони й помирали. На підтвердження жінка розповіла історію про безжальну пані, яка вигнала взимку стареньку жінку-прислугу зі свого двору назад до її хати-пустки, де вона й замерзла. Поховали її на дошці, оскільки домовини виготовляли лише для багатих. Другий переказ був записаний від 65-річного селянина Наума Савченка, який теж не бачив такого, але чув, що «не так давно саджали людей на лубок» [13, с. 355], і його переказ описує не ритуал «саджання на лубок», а відмову від нього. «У якомусь там селі» сини відмовилися виконувати волю громади й не захотіли садовити на лубок свого старого батька, а заховали його у ямі, де зсипали хліб. А у неврожайний рік батько дав мудру пораду, як отримати багатий врожай – притрусити озимину старою соломою. Здивована громада, у якої хліб не вродив, напосіла з розпитуванням, і синам довелося зізнатися, хто їх напоумив. Після цього громада з пошаною виїняла старого з ями й заборонила

саджати старих людей на лубок.

Трохи згодом Б.Д. Грінченку, який розгорнув на той час активну збирацьку роботу, один із його кореспондентів надіслав із с. Полствин Канівського повіту переказ «Син батька на лубку вивозить», записаний у 1895 році. Цей переказ Грінченко надрукував у другому томі «Етнографічних матеріалів» [8, с. 168–169], згадуючи в коментарі публікацію П.Я. Литвинової-Бартош і додаючи записаний поетом і етнографом О.В. Шишацьким-Іллічем переказ «Лубок», опублікований майже за півстоліття до того в «Черниговских губернских ведомостях» (1852). У переказі з Канівщини йдеться про те, що «за давньої давнини старих людей, нікчемних до роботи, недобрі діти вивозили на лубку в провалля» [8, с. 168]. Син відвіз і кинув старого батька до провалля разом із лубком, а його маленький синок, який супроводжував батька, спитав: «Тату, навіщо ж ви й лубка з дідушем у провалля вкинули?... А на чому ж я вас одвозитиму в провалля, як і ви будете такі, як дідусь?» [8, с. 168]. Саме ця фраза дитини змусила чоловіка схаменутися, пожаліти свого старого батька й доглядати до смерті, «а в провалля не тільки не думав ніколи одвозити, а навіть других одводив це робити» [8, с. 168].

У позначеному певною літературною обробкою записі О.В. Шишацького-Ілліча з Чернігівщини Ничипір спустив свого батька, який заливався горючими слізьми, на лубку на дно глибокого яру, але його теж зупинив маленький син словами про втрачений лубок: «Аже ж як будеш і ти такий старий, як дід мій, то й я тебе посадив би на той лубок та й спустив би, а то на чим же я спущу тебе – і треба буде другий добувати» [8, с. 170].

Два перекази на цю тему з Куп'янського повіту на Харківщині опублікував П.В. Іванов у 1901 році в журналі «Этнографическое обозрение» під заголовком «Выбрасывание стариков и старух». Сини порушили закон «старих людей убивати» і сховали свого батька в погріб, запевнивши царських послів, що «наш батько давно вже в землі». А після неврожайного року, коли нічим було сіяти, старий батько дав пораду орати дороги, якими возили хліб, та розібрати стріхи й порубаною соломою із залишками колосків засіяти поле. Цар дізнався, хто дав таку мудру пораду, і «з тих пір перестали вбивати старих людей» [11, с. 145]. У 1902 році М. Славинський у газеті «Приднепровский край» подав додаткову інформацію про пережитки цього звичаю в народному середовищі [14, с. 2].

У 1907 році фольклорист і етнограф І.С. Абрамов опублікував у журналі «Живая старина» за 1907 рік переказ із Воронежа Глухівського повіту під назвою «Как перестали убивать стариков». Твір має традиційний початок «про старі часи», коли старих людей, «щоби даром хліб не їв, садили на лубок, везли куди-небудь за городи й добивали довбнею» [1, с. 41–42] та поєднує обидва мотиви відмови від цього звичаю: нагадування маленького сина про те, що лубок йому знадобить-

ся колись відвезти і свого батька, а також мудру пораду старого батька в неврожайний рік зняти солому зі стріхи й розтрусити її по полю, щоби зійшло зерно, яке залишилося у погано обмолочених колосках. Висновок також традиційний: «Треба мабуть старих людей тримати для доброї поради... І з того часу перестали старих людей на лубку відвозити» [1, с. 42].

У 1902 році «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» у статті «Вбивство стариків і дітей», посилаючись на замітку П.Я. Литвинової-Бартош, зазначив, що «в недалекому минулому цей звичай практикувався в Малоросії» [15, с. 403]. Ця публікація викликала негативний резонанс в Україні, і редакція часопису «Киевская старина» в цьому ж 1902 році виступила зі спростуванням, зазначаючи, що «така форма повідомлення в «Енциклопедичному словнику» дала привід багатьом із наших земляків обуритися тим наклепом, який зведений на малоросійський народ у його сучасному культурному стані» [3, с. 93], і що насправді дослідниця зафіксувала лише народний переказ про старовину, «не прив'язаний ні до місця, ні до часу» [3, с. 94]. За два роки цей журнал знову повернувся до даної теми, оскільки резонанс не вщухав і з'являлися нові публікації в пресі, автори яких «рішуче відкидають існування звичаю убивати старих людей у сучасній Малоросії» [2, с. 24]. Підсумовуючи докази, автор статті навів низку пояснень історичного й етнографічного характеру, заснованих на побутуванні стійкого виразу «на саночки посадовить», що є відголоском давньоруського звичаю проводити померлих в останню путь на санях не лише взимку, а і влітку. Про традиційність використання саней у похоронному ритуалі українців у 1896 році Ф.К. Вовк підготував окрему розвідку, у якій, зокрема, вказав на києворуську традицію поховання на санях, згадану в літописі та «Повчанні» Володимира Мономаха, де використаний у цьому сенсі вираз «сидячи вже на санях» [7, с. 324–335].

У 1911 році М.М. Коцюбинський, очевидно, ознайомившись з опублікованими переказами, пише оповідання «Що записано в книгу життя», про сюжет якого в листі до М. Могилянського описує наступним чином: «Син вивозить в ліс стару, забуту смертю мати (почасті культурні пережитки давнього звичаю вбивати батьків), але під непереможним впливом бажання хоч раз добре попоїсти і випити на похоронах – забирає її назад» [12, с. 445]. У тексті оповідання є натяк на аналізований архаїчний ритуал проводів старих людей на «той світ»: «...баба лежала вже тихо і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон:

– Взяв син лубки, поклав старого та й одвіз старого у провалля» [12, с. 176].

Пізніше Ф.К. Вовк, посилаючись на замітки П.Я. Литвинової-Бартош, в 1916 році у праці «Етнографічні особливості українського народу» висловив сумнів в українському корінні цих звичаїв та відповідних переказів: «В українських народних оповіданнях є кілька перека-

зів, що дали привід припускати існування за старих часів також і в українців звичаю вбивати старих людей, але повний брак як історичних свідоцтв, так і подібних звичаїв і переказів про них в інших слов'янських народів, і навпаки – велике поширення звичаю вбивати старих людей, навіть і тепер, у деяких монгольських народів, примушує думати, що українські оповідання про звичай «вивозити старих людей на лубках» запозичено у монгольських народів або з Кавказу» [6, с. 212]. Пізніші публікації з цієї теми розширили відоме географічне коло поширення аналізованого переказу і описали подібні сюжети в південних слов'ян, народів Півночі та фольклору Японії.

Н.М. Велецька у праці «Языческая символика славянских архаических ритуалов» згадала про ще один варіант аналізованого переказу, який був зафіксований на Галичині в 1865 році. Основним його мотивом є переховування синами старого батька і його мудра порада сіяти знятою зі стріхи соломою, що і стало приводом для скасування нелюдського звичаю.

Отже, можемо виокремити два основних варіанти цього переказу:

1) переховування синами всупереч закону (громади, царя) свого старого батька, який згодом дає мудрі поради в неврожайний рік (укривання озимини соломою, сівба соломою зі стріхи з залишками колосків) та відміна нелюдського закону;

2) вивезення сином старого батька в яр (ліс) та його прозріння унаслідок слів малого сина про потрібність лубка, щоби згодом відвезти і його самого.

На думку Н.М. Велецької, переховування старого батька в зерновій ямі (погребі) вказує на залишки аграрної магії й культу предків, а сам переказ вона відносить до етапу відмирання архаїчного звичаю позбавлятися старих людей, оскільки на новому етапі вже «старі люди, старійшини набувають особливого впливу і стають правлячою верхівкою суспільства» [5, с. 212]. Також вона вказує на схожість шанобливого ставлення до старих батьків, висловленого в переказі, на загальний шанобливий тон щодо батьків, притаманний усьому українському фольклору.

У післямові до оновленого видання монографії Н.М. Велецької (М., 2003) Д.М. Громов, аналізуючи згадані перекази, висуває версію, що в суспільстві, якому притаманне міфологічне мислення, принесення старих людей у жертву розглядалося, як суспільно корисна справа – убитий ставав посланцем до бога або був йому даром. Та автор вказує також і на економічний фактор, з огляду на який життя позбавлялися найменш цінні члени громади, що давало іншим змогу внаслідок економії ресурсів пережити скрутні часи [9, с. 235]. Ця «інша форма гуманності», як називає її автор, давала можливість старій людині прислужитися громаді, стати їй корисним у міфологічному чи економічному сенсі. Але з утратою міфологічної основи для подібних віру-

вань та зі зростанням економічних можливостей громади звичай ритуального вбивства старих людей відмер, залишившись лише в переказах, ідейне вістря яких стало спрямовуватися на інший вид «корисності» старих людей – їхній досвід та мудрі поради.

Підтвердженням популярності переказів про відмову від звичаю вбивати старих людей можуть слугувати тексти, зафіксовані в наш час на теренах Сумщини. Переказ «Як відмінили лубок» із Конотопського району за стилістикою наближений до казки [16]. Пан дає завдання дістати з озера золотий глечик, яке ніхто не в змозі виконати, і лише син, який не вивіз «на лубок» і заховав свого батька в печері, зміг за його мудрою порадою дістати з озера золотий глечик, який насправді висів на дереві, а у воді було лише його відображення. У тексті відчутна певна «екзотичність» та «чужоземність» описуваних подій: є згадка про бога, який «приймає до себе» цих старих людей, яких відвозять «на лубок», та шакалів, які з'їдають старих людей. Відчутне нерозуміння значення слова «лубок» унаслідок змін у традиційному господарюванні, а «везти на лубок» пояснюється як «везти в печери, прірви, провали».

Переказ «Як перестали вивозити старих людей в яр» був зафіксований у 2010 році в смт. Краснопілля, оповідачка його почула замолоду в селі Землянському Краснопільського району. У ньому поєднані обидва виокремлених раніше мотиви. Чоловік вивозить і скидає в яр свого старого батька, а його маленький син жалкує за «ряднинкою», на якій збирається згодом скинути і свого батька, як він стане старим. У другій частині врятований від наглої смерті батько дає мудру пораду, де знайти зерно для весняної сівби: «Давайте розкриємо хату, переберемо усе зернечко, може, якась там зернина і залишилася» [17]. Переказ зберігає чітку структуру, подібну до всіх попередніх варіантів: 1) повідомлення про звичай давнини вбивати старих людей; 2) відмову сина вбивати свого батька внаслідок слів свого маленького сина; 3) мудра порада старого батька про сівбу залишками зерна із соломи; 4) відмова громади від нелюдського звичаю.

Аналіз переказу, оприлюдненого П.Я. Литвиною-Бартош та його численних варіантів, значна частина яких походить із Сумщини, зокрема Глухівщини, вказує на те, що він сформувався на стадії занепаду ритуалу примусового позбавлення життя старих людей і описує не стільки цей жорстокий прадавній звичай, скільки вказує на зростання значення мудрості старих людей для успішного життя їхніх дітей і розвитку всієї громади. Пошана до старої людини, синівська любов стають основними мотивами, відтісняючи архаїчну сутність, пов'язану з культом предків, ритуальними вбивствами та економічною неможливістю первісних громад утримувати своїх стариків. Поширення цього сюжету серед різних народів Європи та Азії свідчить про його особливу значущість, яка знайшла своє вті-

лення не лише у фольклорі, а й літературі та інших видах мистецтва, зокрема кінематографі. Сучасні записи цього переказу, зафіксовані на Сумщині, підтверджують його популярність та актуальне значення, засноване на повазі до батьків та старших членів громади.

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамов И. Как перестали убивать стариков в Малороссии. Живая старина. 1907. Вып. 4. С. 41–42.
2. В. П. Еще об убийстве стариков. Киевская старина. 1904. Т. 4. С. 23–25.
3. В. П. К вопросу об убийстве стариков. Киевская старина. 1902. Т. 2. С. 93–94.
4. Василенко М.П. П.Я. Литвинова (післямова до статті І. Спаської). Етнографічний вісник. 1928. Кн. 7. С. 200–203.
5. Велецкая Н.Н. О ритуале «проводов на тот свет». Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва : Наука, 1978. 240 с.
6. Вовк Хв. К. Етнографічні особливості українського народу. Студії з української етнографії і антропології. Київ : Мистецтво, 1995. С. 39–218.
7. Вовк Хв. К. Сани в похоронному ритуалі на Україні. Студії з української етнографії і антропології. Київ : Мистецтво, 1995. С. 324–335.
8. Гринченко Б.Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: в 3 т. Чернигов : Тип. губ. земства, 1899. Вып. 2 : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. 392 с.
9. Громов Д.В. Иная гуманность (к вопросу о психологии смерти в архаичных культурах). Велецкая Н.М. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва : София, 2003. С. 230–240.
10. Грушевський М.С. П. Литвинова-Бартош (некролог). Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1904. Т. 62. Кн. 6. С. 3.
11. Иванов П. Выбрасывание стариков и старух. Этнографическое обозрение. 1901. № 4. С. 145.
12. Коцюбинський М.М. Твори: В 2 т. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 2. Повість та оповідання (1907–1912). Статті та нариси. 496 с.
13. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок. Киевская старина. 1885. Т. 12. № 6. С. 354–356.
14. Славинский М. Мысли и факты. Приднепровский край. 1902. № 1435. С. 2.
15. Ш-г Л. Убийство стариков и детей. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. 1902. Т. 34. С. 402–404.
16. Як відмінили лубок. Зап. в с. Шаповалівка Конотопського району Сумської області від Величко Ганни Василівни, 1926 р. нар., 15 липня 2004 року. Архів лабораторії українського фольклору СумДПУ імені А.С. Макаренка.
17. Як перестали вивозити старих людей в яр. Зап. в смт Краснопілля Сумської обл. від Годуненко Марії Ларіонівни, 1938 р. нар., у 2010 р. Архів лабораторії українського фольклору СумДПУ імені А.С. Макаренка.

Piatachenko S.V. Lytvynova-Bartosh's research «How elderly people were seat on lubok in ancient times» (1885) and the polemic about it

This article summarizes the context of scholarly discussion (end of the 19th—beginning of the 20th century) on the work «How elderly people were seat on lubok in ancient times» by P. Lytvynova-Bartosh, folklorist and ethnographer from Hlukhiv region. The author describes an ancient tradition of elderly people execution and the reasons for later refusal from this old ritual. This story, like many other folkloristic and ethnographic works of the researcher, was found in her native village Zemlianka (Hlukhiv region). Then B. Hrinchenko, I. Abramov and others published multiple versions of the story. It was featured in the Brockhaus and Efron encyclopedia and triggered an extensive ongoing debate regarding the time and place of the ritual. The story became a plot of essay «What is written in the book of life» by M. Kotsiubynskyi. Research shows the ritual of elderly people execution started to decline by the time when it became a narrative. Description of this cruel tradition develops into the story of respect to the old people's wisdom, knowledge and experience that are so important to the community and the next generations. Traditions, cult of the ancestors and rituals of killing elderly and disabled community members to avoid a burden of feeding them are in the past. The narrative was known in Europe and Asia, and used not only in folklore, but also in cinema and literature. It is important for society. The most recent versions of the story written in Sumy region, demonstrate its popularity and importance of respect to parents and elderly people in our community.

Key words: folklore, folk tradition, ritual, Hlukhiv region, P. Lytvynova-Bartosh.

REFERENCES

1. Abramov, I. (1907). Kak perestali ubivat starikov v Malorossii [How to stop killing old men in Malorossia]. *Zhivaya starina – Live Past*, 4, pp. 41–42. [in Russian].
2. V.P. (1904). Esche ob ubiystve starikov [More about the killing of old people]. *Kievskaya starina*, 4, pp. 23–25. [in Russian].
3. V.P. K voprosu ob ubiystve starikov [To the question of the killing of old people]. *Kievskaya starina - Kievan Past*, 2, pp. 93–94. [in Russian].
4. Vasylenko, M.P. (1928). P.Y. Lytvynova (pisliamova do statii Y. Spaskoi) [P.Y. Lytvynova]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 7, pp. 200–203. [in Ukrainian].
5. Veletskaia, N.N. (1978). Yazyicheskaya simbolika slavyanskikh arhaicheskikh ritualov [Pagan symbolism of the Slavic archaic rituals]. Moscow: Nauka. [in Russian].
6. Vovk, Khv.K. (1995). Etnohrafichni osoblyvosti ukrainskoho narodu [Ethnographic features of the Ukrainian people]. In Vovk Khv. *Studii z ukrainskoi etnohrafii i antropologii* (pp.39–218). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
7. Vovk Khv.K. (1995). Sany v pokhoronnomu rytuali na Ukraini [Sled in a funeral ritual in Ukraine]. *Studii z ukrainskoi etnohrafii i antropologii*, (pp. 324–335). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
8. Grinchenko, B.D. (Ed.). (1899). *Etnograficheskie materialy, sobrannye v Chernigovskoy i sosednih s ney guberniyah* [Ethnographic Materials]. (Vol. 2). Chernigov: Tip. gub. Zemstva. [in Russian].
9. Gromov, D.V. (2003). Inaya gumannost (k voprosu o psikhologii smerti v arhaichnykh kulturah) [Another humanity (on the psychology of death in archaic cultures)]. *Yazyicheskaya simbolika slavyanskikh arhaicheskikh ritualov* (pp. 230–240). Moscow: Nauka. [in Russian].
10. Hrushevskiy, M.S. (1904). P. Lytvynova-Bartosh (nekroloh) [P. Lytvynova-Bartosh (necrologue)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka – Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, 62, b. 6, p. 3. [in Ukrainian].
11. Ivanov, P. (1901). Vybrasyvanie starikov i staruh [Throwing out old men and old women]. *Etnograficheskoe obozrenie – Etnografic review*, 4, p. 145. [in Russian].
12. Kotsiubynskyi, M.M. (1988). Tvory [Works]. (Vols. 2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Litvinova, P.(1885). Kak sazhali v starinu lyudey starykh na lubok [How elderly people were seat on lubok in ancient times]. *Kievskaya starina - Kievan Past*, 12, pp. 354–356. [in Russian].
14. Slavinskiy, M. (1902). Mysli i fakty [Thoughts and Facts]. *Pridneprovskiy kray - Dnieper region*, 1435, p. 2. [in Russian].
15. Sh-g L. (1902). Ubiystvo starikov i detey [The killing of old people and children]. *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*. (Vol. 34), pp. 402–404. [in Russian].
16. Iak vidminyly lubok [How to cancel the lubok] (2004). Zap. v s. Shapovalivka Konotopskoho raionu Sumskoi oblasti vid Velychko Hanny Vasylivny. *Arkhiv laboratorii ukrainskoho folkloru SumDPU imeni A.S.Makarenka - Archive of Laboratory of Ukrainian Folklore of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko*.
17. Iak perestaly vyvoztyty starykh liudei v yar [How to stop moving old people to the ravine] (2010). Zap. v smt. Krasnopillia Sumskoi obl. vid Hodunenko Marii Larionivny. *Arkhiv laboratorii ukrainskoho folkloru SumDPU imeni A.S.Makarenka - Archive of Laboratory of Ukrainian Folklore of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko*.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

**ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА
П.Я. ЛИТВИНОВОЇ У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ім. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті проаналізовано зміст і визначено джерельне значення листів українського етнографа, мистецтвознавця і фольклориста П.Я. Литвиної-Бартош, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ. Листи адресовані українським письменникам і громадським діячам (М. Біляшівському, Б. Грінченку, М. Бережкову).

Ключові слова: П.Я. Литвинова, епістолярна спадщина, етнографія, мистецтво, наукові праці.

Етнограф, мистецтвознавець, фольклорист Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (1833–1904) належить до плеяди видатних жінок України середини XIX – початку XX ст. З середини 1860-х рр. вона стала активною учасницею громадського життя і була відома, перш за все, як дослідниця культури та побуту Полісся (Чернігівщини та Сумщини). П. Литвинова співпрацювала з численними науковими установами, серед яких Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Російське географічне товариство, Петербурзьке Вільне економічне товариство, Паризьке антропологічне товариство. Вона підтримувала тісні зв'язки з науковцями, письменниками, громадськими діячами – О. Русовим, Ф. Вовком, Л. Драгомановою, М. Біляшівським, О. Малинкою, родиною М. Лисенка та ін. Її творча спадщина включає численні наукові статті, замітки, альбоми українських візерунків, літературні твори, що були опубліковані у періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. – газетах «Санкт-Петербургские ведомости», «Труд», «Киевлянин», «Заря», «Хазяин», «Голос земледельца», журналі «Киевская старина», збірнику «Матеріали україно-руської етнології» тощо.

На сучасному етапі науковий інтерес до постаті та діяльності П. Литвиної посилюється. Цій проблемі присвячено низку статей у періодичних виданнях та довідниках [2, с. 58–62; 5, с. 177; 18, с. 168–199; 19, с. 123; 20, с. 21; 23, с. 41–47; 24, с. 46–47]. Значну увагу особистості дослідниці приділяють науковці і громадські діячі Глухівщини, Сумщини та Чернігівщини [6, с. 75; 7, с. 1–2; 8, с. 7]. Однак, її тематично різноманітна творча спадщина залишається недостатньо дослідженою і належним чином не оціненою. Творчий доробок та епістолярій П. Литвиної став об'єктом вивчення у кількох публікаціях [3, с. 32–35; 17, с. 10–14; 21, с. 106–118].

Низка праць етнографа незавершена та неопублікована. Мистецька, рукописна та епістолярна спадщина П. Литвиної зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ), Національного музею історії України.

Наша публікація присвячена аналізу змісту та визна-

ченню джерельного значення листування дослідниці, що зберігається у фондах ІР НБУВ, позаяк воно є важливим джерелом для вивчення її наукової діяльності.

У фондах ІІІ (Листування) та XXXI (М.Ф. Біляшівський) ІР НБУВ вдалося виявити 9 листів П. Литвиної, адресованих М.Ф. Біляшівському (5), Б.Д. Грінченку (3) та М.М. Бережкову (1) [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Ці документи містять важливі відомості про етнографічну роботу дослідниці протягом 1896–1904 років.

Усі кореспонденції, крім одного листа, адресованого М. Біляшівському, мають задовільний стан збереження. Вони написані чорним чорнилом на аркушах в лінію, складених удвоє або окремих. Почерк чіткий, розбірливий.

Листи до Б. Грінченка написані у м. Глухові і датовані червнем – жовтнем 1896 року. Форма звертання до адресата («Милостивый Государь») свідчить, що Пелагея Яківна та Борис Дмитрович не були близько знайомі, а їхній епістолярний діалог мав діловий характер. Ці кореспонденції – важливе джерело для дослідження історії видання етнографічної праці П. Литвиної «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині».

Вищезгадане дослідження, що досі є одним із найдокладніших описів народного весільного обряду на Чернігівщині, – результат тривалої науково-дослідницької та пошукової роботи автора. Воно базується на детальних оповідях інформаторів (так би мовити з перших вуст), власних спостереженнях і записах Пелагеї Яківни. Над працею «Весільні обряди...» П. Литвинова працювала з 1886 р., коли остаточно оселилася в с. Землянці. У цей період вона підтримує епістолярний діалог із Ф. Вовком, який керував її творчою діяльністю, надавав рекомендації, коректував окремі частини рукопису [18, с. 195].

Зі змісту першого листа, адресованого Б. Грінченку (від 16 червня 1896 р.), стало відомо, що на кінець 1895 р. рукопис дослідження «Весільні обряди...» був завершений. У листопаді цього року П. Литвинова віддала працю М.О. Голосову, а той передав її Б. Грінченку. Борис Дмитрович мав ознайомитися зі змістом рукопису і повідомити Пелагею Яківну про можливість його друку [9, арк. 5]. Не отримуючи більше чотирьох місяців відповіді і не знаючи про долю своєї праці, вона звернулася до письменника особисто з вимогою прояснити ситуацію.

Цінною у цій кореспонденції є інформація про плани Б. Грінченка опублікувати працю «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» у кількох числах газети «Черниговские губернские ведомости», починаючи з 1 липня 1896 року. Після цього письменник хотів видати її окремою брошурою [9, арк. 5 зв.].

З наступного листа (від 10 липня 1896 р.) дізнаємося, що Борис Дмитрович пропонував Пелагеї Яківні надрукувати в «Черниговском земском сборнике» зібрані нею весільні пісні. П. Литвинова погодилася на пропозицію, але наголосила, щоб при публікації текстів фольклорних творів були обов'язково збережені коментарі, позаяк у них містяться важливі деталі, відсутні в описі весільних

звичаїв. Вона просила надіслати їй екземпляр збірника, в якому буде вміщено її твори, бо боялася втратити «следы своего труда». Окрім того, дослідниця запитувала про можливість надрукувати «Черниговский Земский сборник» з її творами окремим виданням на користь чернігівських дитячих притулків [9, арк. 3–3 зв.].

Однак, зміст листа, датованого 26 жовтня 1896 р., свідчить, що П. Литвинова, отримавши примірник «Етнографічного збірника» (додатку до «Черниговского земского сборника»), була не в захваті від цього видання і відмовилася надсилати Б. Грінченку тексти пісень. Її не влаштовувала мова, якою Б. Грінченко планував друкувати пісні. У випадку відмови публікувати уже надані рукописи, П. Литвинова вимагала передати її зошити О. Русову або переслати їй до Глухова [9, арк. 1 зв.]. Приписка наприкінці листа свідчить, що Б. Грінченко так і не опублікував праці П. Литвинової і, виконавши її побажання, передав рукописи О. Русову, а той в свою чергу надіслав їх до Глухова [9, арк. 1 зв.]. Праця «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» була опублікована 1900 р. у львівському журналі «Матеріали до україно-руської етнології», завдяки плідній співпраці П. Литвинової і Ф. Вовка.

Із М.Ф. Біляшівським П. Литвинова листувалася упродовж 1902–1903 років. Зі змісту виявлених листів стало відомо, що у січні – лютому 1902 р. дослідниця працювала над підготовкою до друку другого випуску «Южно-русского народного орнамента». У січні уже було надруковано зразки орнаментів вишивки та килимів. Видавці обіцяли Пелагеї Яківні 50 примірників видання і звернулися до неї з проханням написати передмову для збірника [15, арк. 1]. Протягом наступного місяця дослідниця підготувала для видання передмову та віньєтку, які мала надіслати до Харкова [11, арк. 1.].

П. Литвинова була незадоволена якістю видання і зазначала, що для майбутнього XII Археологічного з'їзду хотілося створити працю на високому рівні. Вона надіслала до Харкова передмову до праці, але переймалася, що в умовах провінції і відсутності необхідних джерел та наукової літератури не вдалося всебічно розкрити особливості народної орнаментики та зробити необхідні коментарі. Ще на початку січня, коли надійшла пропозиція писати передмову, Пелагея Яківна висловила побоювання, що в «глухом селе без всяких библиографических пособий выйдет только скороспеченный блин» [15, арк. 1 зв.]. Дослідниця повідомляла, що зразки орнаментів теж надруковано неналежним чином, але через хворобу вона не могла нічого змінити [12, арк. 2]. Наприкінці листа П. Литвинова зазначала, що відсутність звання члена археологічного товариства або якого-небудь іншого офіційного листа чи посвідчення значно обмежує її науково-пошукову роботу: вона не мала доступу навіть у волосне правління, не могла налагодити контакти з місцевими дворянами.

Важливою у цьому листі є інформація про мету діяль-

ності дослідниці, яка свідчить, що зібрання та вивчення української старовини було для неї улюбленою справою і вона із великим захопленням займалася нею. «А моя мечта, – писала Пелагея Яківна, – собрать хотя [бы] для своей волости названия (старые) наших урочищ, записать приписываемые этим урочищам сказания [...] и составить карту своей волости в масштабе 1 версты или и того менее в дюйм» [12, арк. 2].

Зміст листів, датованих 19 і 25 вересня 1903 р., дає підстави стверджувати, що П. Литвинова допомагала М. Біляшівському в організації археологічних розвідок у селах Глухівщини. Вона повідомляла ученого про предмети старовини, які знаходила у односельців чи знайомих у Глухові (портрети, картини, одяг, старовинні монети) і запитувала про можливість передачі їх до музеїв.

Остання з виявлених у фондах ІР НБУВ кореспонденцій адресована М.М. Бережкову¹. Це – короткий лист, датований 30 травнем 1904 р., який є важливим історичним джерелом, адже містить відомості про останні місяці життя П. Литвинової. Зі змісту листа стало відомо, що з листопада 1903 р. дослідниця важко хворіє і не може працювати, а останні чотири місяці уже не вважає себе живою людиною. Почерк листа свідчить, що Пелагеї Яківні важко тримати перо. Однак, навіть під час важкої хвороби, яка коштуватиме їй життя, вона думає про долю зібраних за життя матеріалів: «Хотелось хоть куда-ниб[удь] пристроить свои недоконченные рисунки, чтобы не погибли... Есть песни и проч.» [10, арк. 1].

Отже, листування П. Литвинової до М. Біляшівського, Б. Грінченка та М. Бережкова, що зберігається у фондах ІР НБУВ, є важливим історичним джерелом. У листах зафіксовано цінну інформацію про наукову діяльність дослідниці протягом 1896–1904 рр.: підготовку до видання праць «Южно-русский народный орнамент» (2 випуск) та «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині», окремі біографічні відомості. На основі аналізу кореспонденцій можна стверджувати, що П. Литвинова була талановитим дослідником із надзвичайно широким колом наукових інтересів, яка самовіддано займалася улюбленою справою, намагаючись зберегти для нащадків найкращі надбання української духовної і матеріальної культури. Її особистість та тематично різноманітна творча й епістолярна спадщина заслуговують на належне дослідження та пошанування.

Нижче друкуємо автографи листів П. Литвинової до М. Біляшівського та М. Бережкова. Документи публікуються мовою оригіналу. Збережено мовностилістичні особливості та авторську лексику. Знято ь в кінці слова, ґ замінено літерою е, а і – на и. Виправлено орфографічні помилки і написання закінчень слів (-аго, -яго та ін). Скорочення розкрито в квадратних дужках.

1. Михайло Миколайович Бережков (1850–1932) – історик, професор російської історії в Історико-філологічному інституті князя О.О. Безбородька (зараз – Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя), один із засновників і голова Ніжинського історико-філологічного товариства.

1902 г. 17 февр[аля]
г. Глухов

Многоуважаемый
Николай Федотович!

Вы меня извините и за позднюю благодарность за присланный Вами Ваш Археологический сборник, так и за плохое писанье настоящего письма, причина чему моя болезнь – воспаление легких. После отсылки Вам письма я заболела 4 февр[аля] в Землянке, где и лежала до вчерашнего дня, а вчера решила приехать в Глухов к врачу Филоненко, который мне сказал, что поездка моя была слишком рискованна.

Спасибо Вам за Ваше внимание. Письмо о покупке «Мертв[ых] душ» я отослала Николаю Прокоф[ьевичу] Василенко для передачи в «К[иевскую] Ст[арину]», а список с письма [Н.] Гоголя к Ал[ександру] Сем[еновичу] Данилевскому Дорошенко, говорят, отправил в ред[акцию] «К[иевской] Ст[арины]» или самому Владим[иру] Павлов[ичу] Науменко, письмо же предполагает как-то «демонстрировать» на предстоящем юбилее [Н.] Гоголя в Глух[овской] гимназии.

Прилагая маленькую заметку о «Мертвых душах» для «К[иевской] Ст[арины]», полагаю, что она не совсем безинтересна.

Напишу Вам относительно Харьковского Комит[ета]² и своего орнамента.

Напечатали II вып[уск] отвратительно, сколько напечатано экз[эмпляров] – не говорят, но в таком виде печатание 2–3 сот[ен] экз[эмпляров] может стоять не дороже ста и или полтора ста р[ублей], что могла сделать я и на свой счет, а хотелось было лучшего для археол[огическо]го съезда, когда ожидается такой приезд [...].

Предисловие уже написала и отослала, насколько возможно это было сделать порядочно в глуши без всяких научных пособий, мною все сделано. Виньетками же я недовольна и не знаю, что Комитет сделает, только я, по болезни, сделать больше ничего не могу. Вы, при случае, об этом в Комитет и напишите.

Комитет, спасибо, прислали мне карту Глуховск[ого] у[езда], которую я до сих пор и по нездоровью и за недостатком времени (прислано к Рожд[еству]) не успела еще переснять. Но... – м[ожет] б[ыть] и Вам покажется дерзким мое желание – но дело в том, что не имея звания чл[ена] арх[еологического] общ[ества] я положительно лишена всякой возможности исполнить и то долю того, что могла бы сделать, если бы состояла членом.

Я несколько не мечтаю о себе лишнего, но в том дело, что без этого «официального» звания меня никуда не допустят, даже в волостное правление... А моя мечта собрать хотя [бы] для своей волости названия (старые) наших урочищ, записать приписываемые этим урочищ[ам] сказания (напр[имер] о Ромашков[ом] городище и Шереметовом урочище-стоянке) и составить карту своей волости в масшта-

бе 1 версты или итого менее в дюйм. Для этого необходимо иметь какой-нибудь открытый лист, дающий и доступ и какой-нибудь вид в глазах не только волост[ных] писарей, а и также жителей-дворян, каких бы я могла найти по Воронежским хуторам. Как мне без такого документа, так равно и др[угим] [...] доступа никакого не будет.

Глуховских новостей не знаю.

Преданно Ваш[а]. П. Литвинов[а].

IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1334, арк. 1–2зв. Оригінал

Милостивый Государь
Николай Феодотович!

История ковра, данного лишь Вам такова: я получила его от своей родной тетки девицы Надежды Яковлевны Бартош, родной сестры моего отца Як[ова] Як[овлевича] Бартоша. Тетка отдала мне его как память ее матери, а моей бабки Анны Андреевны урожденной Барзаковской, дочери Андрея Филипповича Барзаковского родом из с. Некрасова близ г. Глухова. Филипп Барзаковский считался каким-то родственником П. Полуботка, от которого отец его протопоп глуховский Василий получил сс. Некрас[ов] и Собылев.

Ковер этот был вдвое больше, одну половину его я износила на покрышку саней, работанный же к приданному моей бабушки Анны Анд[реевны] Бартош, урожденной Барзаковской. Вышла она замуж в 1787 г. (в ноябре, кажется). Может быть я Вам написала через чур длинную историю ковра, выберите из нее, что Вам надо.

У мене есть женский карман «кишения» из Данилов[а] и значительное количество копеек, начиная с Петра I. Копейки эти вымываются из земли дождевыми водами в с. Землянке, находятся при рытью ям. Каких годов они Ва[м] нужны в музее?

Наши все благодарят Вас за поклон и шлют Вам поклон от себя. Зина уже в Петерб[урге] на рождественских курсах и пишет оч[ень] интересные письма. С нею на перв[ом] курсе есть какая-то английская мисс, дочь лорда, окончившая в Лондоне университет и почему-то явившаяся на Петерб[уржские] курсы. Извините, что занимаю Вас не относящимися к делу пустяками.

Прошу верить моему уважению к Вам, с которым имею честь быть всегда к Вашим услугам.

Пел[агея] Литвинова

1903 г. 25 сент[ября]

г. Глухов

IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1336, арк. 1–2. Оригінал

1904 г. 30 мая

Милостивый государь
Михаил Николаевич!

Ваше внимание ко мне присылкой брошюр и письма несказанное доставили мне, умирающей, удовольствие. Страшная болезнь постигла меня, вот уже 7 месяцев как я ничего не могу работать, а 4 месяца положительно уже не могу считаться живым человеком. Хотелось бы хоть куда-нибудь пристроить свои недоконченные рисунки,

2. Йдеться про організаційний комітет XII Археологічного з'їзду, який відбувся 1902 р. у м. Харкові.

чтобы не погибли... Есть песни и пр[очие].

Не могу писать, прощайте.

С почтением к Вам остаюсь.

Пел[агея] Литвинова.

с. Землянка Глух[овского] у[езда]

IP НБУВ, ф. III, спр. 55664, арк. 1. Оригінал.

ДЖЕРЕЛА

1. Біляшівський М. Ф. Про український орнамент. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1908. Кн. 3. С. 40–53.
2. Борисенко В. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця. Українки в історії. Київ : Наукова думка, 2004. С. 58–62.
3. Борисенко В. Різдвяні колядки. *Наука і суспільство*. 1989. № 12. С. 32–35.
4. Василенко М. П. Я Литвинова: післямова до статті І. Спаської. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 200–203.
5. Енциклопедія історії України в 10 т. / за ред. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. 790 с.
6. Енциклопедія Сумщини / за ред. кол. В. В. Терлецький та ін. Суми, 1999. Вип. 3. 1999. 150 с.
7. З криниці пам'яті черпаємо любов до краю: бібліографічна пам'ятка. Глухів : ГРБ, 2007. 3 с.
8. Зайцева Н. Етнограф, письменниця, громадський діяч (до 175-річчя від дня народження П. Я. Литвинова). *Соборний майдан*. 2008. № 5(29). С. 7.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – IP НБУВ), ф. III, спр. 38495–38497, 6 арк.
10. IP НБУВ, ф. III, спр. 55664, 1 арк.
11. IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1333, 2 арк.
12. IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1334, 2 арк.
13. IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1335, 1 арк.
14. IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1336, 2 арк.
15. IP НБУВ, ф. XXXI, спр. 1337, 2 арк.
16. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 204–206.
17. Руденко Н. Особливості календарної обрядовості українців Полісся. *Історія в середині і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 5/6. С. 10–14.
18. Спаська Є. Ю. Пелагея Яківна Литвинова (1833–1904). *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 168–199.
19. Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова. Харків : Печатне діло, 1910. 144 с.
20. Ткачук П. Одержимість. *Радянська жінка*. 1979. № 6. С. 21.
21. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей XIX ст. (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком). *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 5–6. С. 106–116.
22. Шудря Є. С. Подвижниця українського мистецтва. Київ : Арт, 2003. 96 с.
23. Якобчук Н., Якобчук С. П. Я. Литвинова (1833–1904) – видатна подвижниця на ниві української етнографії. *Історія в рідній школі*. 2014. № 10. С. 41–47.
24. Якобчук Н., Якобчук С. П. Я. Литвинова (1833–1904) – видатна подвижниця на ниві української етнографії (Закінчення). *Історія в рідній школі*. 2014. № 11. С. 46–47.

Yakobchuk N.O. P.Ya. Lytvynova's epistolary heritage in the funds of Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

The part of the epistolary heritage of P.Ya. Lytvynova-Bartosh, the prominent Ukrainian ethnographer, art critic, and folklorist of the second half of the 19th – beginning 20th century is analyzed in article. She was known as a researcher of the culture and everyday life of Ukrainians from Polissia, and cooperated with many scientific institutions and famous scientists and public figures of her time. To date the thematically diverse creative heritage of P. Lytvynova remains under-researched and not properly evaluated. The figure of the ethnographer is little known.

The artistic manuscript and epistolary heritage of the researcher is stored in the funds of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Manuscript of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. (in text referred to as IM NBU), National Museum of History of Ukraine.

Contest and source potential of letters of P. Ya. Lytvynova are analyzed and determined in article. These letters are kept at the Institute of Manuscripts of V.I. Vernadsky National library of Ukraine (found III and XXXI). Letters addressed to Ukrainian writers and public figures – M. Biliashivskyi, B. Hrinchenko, M. Berezhkov. The researcher's letters are an important source for exploring her life and scientific and public activities.

In addition to the article, three letters of P. Ya. Lytvynova addressed to

M. Bilyashivsky and M. Berezhkov are published. The letters are printed for the first time.

The letters are printed from the originals, the language, stylistic features and the author's vocabulary of the text are preserved. Information about the place where documents were stored was added to the texts.

Key words: P.Ya. Lytvynova, epistolary heritage, ethnography, art, scientific works.

REFERENCES

1. Biliashivskyi, M. F., (1908). Pro ukrainskyi ornament [About Ukrainian ornament] *Zapyskyi Ukrainського naukovoogo tovarystva v Kyevi*. (Vol. 3, pp. 40–53). [in Ukrainian]
2. Borysenko, V. (2004) Pellaheia Lytvynova-Bartosh. Dolia narodoznavtsia [Pellaheia Lytvynova-Bartosh. The fate of ethnographer]. *Ukrainky v istorii*, (pp. 58–62). Kyiv.: Naykova dumka. [in Ukrainian].
3. Borysenko, V. (1989). Rizdviani kolyadky [Christmas carols]. *Nauka i suspilstvo – Science and society*, 12, pp. 32–35. [in Ukrainian].
4. Vasylenko, M. (1928). P.Ya. Lytvynova: pisliamova do statti I. Spaskoi [P.Ya. Lytvynova: an afterword to the article of I. Spaska]. *Etnohrafichnyi vistyntyk – Ethnographic Bulletin*, 7, pp. 200–203. [in Ukrainian].
5. Smolii, V. A. (Ed.). (2009). *Entsyklopediia istorii Ukrainy u 10 t. [Encyclopedia of History of Ukraine. In 10 vol.]*. (Vol. 6). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Terletsykyi, V. V. (Ed.). (1999). *Entsyklopediia Symshchyny [Encyclopedia of Sumy Region]*. (Vol. 3). Sumy [in Ukrainian].
7. (2007). *Z kryntsi pamiaty cherpaiemo liubov do kraiu: bibliografichna pamiatka [From a source of memory we derive a love for the land: a bibliographic memorial]*. Hluhiv: HRB [in Ukrainian].
8. Zayitseva, N. (2008). Etnohraf, pysmennytsia, ghromadskyi diiach (do 175-richchia vid dnia narodzhennia P. Ya. Lytvynovoi) [Ethnographer, writer, public figure (to the 175th birthday of P. Ya. Lytvynova)]. *Soborny mayidan – Cathedral Square*, 5, p. 7. [in Ukrainian].
9. IR NBUV, f. III, spr. 38495–38497, 6 ark.
10. IR NBUV, f. III, spr. 55664, 1 ark.
11. IR NBUV, f. XXXI, spr. 1333, 2 ark.
12. IR NBUV, f. XXXI, spr. 1334, 2 ark.
13. IR NBUV, f. XXXI, spr. 1335, 1 ark.
14. IR NBUV, f. XXXI, spr. 1336, 2 ark.
15. IR NBUV, f. XXXI, spr. 1337, 2 ark.
16. Malynka, O. (1928). Moii spogady pro P. Ya. Lytvynovu [My memories about P.Ya. Lytvynova]. *Etnohrafichnyi vistyntyk – Ethnographic Bulletin*, 7, pp. 204–206. [in Ukrainian]
17. Rudenko, N. (2005) Osoblyvosti kalendarnoi obriadovosti ukraiintsiv Polissia [Special of calendar rituals of Ukrainians of Polissia]. *Istoriia v serednikh i vyshchikh navchalnykh zakladakh Ukrainy*. – History in secondary and higher educational establishments of Ukraine, 5–6, pp. 10–14. [in Ukrainian].
18. Spaska, E.Yu. (1928). Pellaheia Yakivna Lytvynova (1833–1904) [1833–1904 Pellaheia Lytvynova]. *Etnohrafichnyi vistyntyk – Ethnographic Bulletin*, 7, pp. 168–199. [in Ukrainian].
19. Sumtsov, M. (1910). *Maliunki z zhyttia ukraiinskoho narodnoho slova [The pictures with life of Ukrainian national word]*. Kharkiv: Pechatne dilo. [in Ukrainian].
20. Tkachuk, P. (1979). Odrzhymisty [Obsession]. *Radianska zhinka – Soviet woman*, 6, p. 21. [in Ukrainian].
21. Shudria, Ye. (1999). Z zhyttyepysu doslidnytsi ukraiinskykh starozhytnostey XIX st. (Lystuvannia P. Lytvynovoi z F. Vovkom) [With life of researcher of Ukrainians relics to XIX century (P. Lytvynova's correspondence to F.Vovk)]. *Narodna tvorchist ta etnografia – Folk creativity and ethnography*, 5–6, pp. 106–116. [in Ukrainian].
22. Shudria, Ye. S. (2003). *Podvyzhnytsi ukraiinskoho mystetstva [Representatives of Ukrainian art]*. Kyiv: ANT. [in Ukrainian].
23. Yakobchuk N., & Yakobchuk, S. (2014). P.Ya. Lytvynova (1833–1904) – vydatna podvyzhnytsia na nyvi ukraiinskoi etnografii [P.Ya. Lytvynova (1833–1904) is famous representative in Ukrainian ethnography]. *Istoriia v ridnyi shkoli – History in native school*, 10, pp. 41–47. [in Ukrainian].
24. Yakobchuk N., & Yakobchuk, S. (2014). P. Ya. Lytvynova (1833–1904) – vydatna podvyzhnytsia na nyvi ukraiinskoi etnografii (Zakinchennia) [P. Ya. Lytvynova (1833–1904) is famous representative in Ukrainian ethnography (End)]. *Istoriia v ridnyi shkoli – History in native school*, 11 pp. 46–47. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

НЕПРОСТИЙ ШЛЯХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО СОФІЇВСЬКОЇ ПЛОЩІ (ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ У КИЄВІ В МЕМУАРНО-ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ)

У статті досліджується передісторія спорудження та відкриття пам'ятника гетьману України Богданові Хмельницькому в Києві, описуються події 11–15 липня 1888 р., пов'язані зі святкуванням 900-річчя хрещення Русі. Досліджується діяльність комітету зі спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на чолі з М. Юзефовичем. Звернуто увагу на архітектурну діяльність Михайла Микешина – автора пам'ятника Б. Хмельницькому, та умови, в яких довелося працювати митцю. У статті використовуються різноманітні епістолярно-мемуарні джерела (спогади Гліба Лазаревського, Миколи Стороженка, Сергія Вітте, листи Костянтина Победоносцева та ін.).

Ключові слова: пам'ятник, Богдан Хмельницький, Київ, архітектор, Михайло Микешин, 900-річчя хрещення Русі.

Чи варта дана історична постать, аби їй було збудовано пам'ятник? Безумовно – так. Постать Богдана Хмельницького ще за його життя притягувала до себе увагу оточуючих. Багато десятиліть тривають дослідження «добі Б. Хмельницького». Історія увічнення у граніті пам'яті славетного гетьмана теж не нова. Подробицями про пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві переповнений інтернет. І на перший погляд, здається не зовсім доречним вкотре повертатися до цієї вже досить вивченої теми. Автор, не перелічуючи (як того вимагають правила оформлення наукових статей) чисельні видання про життя і діяльність Богдана Хмельницького, історію спорудження йому пам'ятника в Києві, намагатиметься дослідити цю тему зовсім з іншого боку: у контексті подій 50–80-х років позаминулого сторіччя (серед яких, зокрема, Польське повстання 1863 р., святкування 900-річчя хрещення Русі) та відображенні їх у світогляді сучасників того історичного періоду. Одночасно, приділяючи увагу персоналіям, що в той чи інший засіб були причетні до будівництва пам'ятника Б. Хмельницькому, автор використовуватиме матеріали тогочасної преси, листування, щоденники, спогади відомих особистостей XIX ст.

За даними дослідників в Україні нараховується понад 100 пам'ятників Богданові Хмельницькому. Уперше думку про необхідність встановлення пам'ятника цьому діячеві висловив у 1844 р. дипломат Василь Іванович Фрейганг (1783–1849) [1, с. 38; 2, с. 93]. На той час він обіймав посаду російського генерального консула в Ломбардо-Венеційському королівстві. У своїй записці «про славянство», яка, зокрема, була направлена графу Орлову, він наголошував, що «уместно воздвигнуть в Переяславе бронзовый памятник гетману Богдану Хмельницкому. Под ноги упомянутого гетмана следовало бы ... повергнуть папскую тиару, турецкий бунчук и польский орел, – эмблемы злейших врагов» [2, с. 93].

Слід зазначити, що ця думка була висловлена Фрейгангом за декілька років до відзначення 200-річчя Наці-

онально-визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким (1648–1654). Місцем спорудження пам'ятника гетьманові не дарма було вказано місто Переяслав, бо саме там 1654 р. відбулася доленосна для українського народу Переяславська Рада. І саме на той час спостерігалось посилення уваги до історичного минулого України в цілому і до такої видатної особистості, як Богдан Хмельницький зокрема. Професор, перший ректор Київського університету Михайло Максимович з цього приводу писав: «именно с сорокового года начался для нас прилив исторический обнародованьем памятников русских и польских, которые или совсем были не известны, или доступны были для весьма немногих. В том числе издано много памятников и об эпохе Хмельницкого» [3, с. 192].

На жаль, пропозиція Фрейганга залишилася лише на папері. Він помер 1849 р., так і не дочекавшись утілення своїх задумів. Але ця думка не переставала «вітати» у наукових колах.

Через десять років, у 1859 р., М. Максимович у переписці з М. Погодіним зазначить: «При моем киевском взгляде на славный подвиг Богдана я... когда...любуюсь великолепным памятником Минина и Пожарского, всегда говорю себе: зачем же и до сих пор нет ни в Киеве, ни в Переяславе подобного памятника освободителю Малороссии от того же самого ига, тяготевшего над нею еще более и далее, чем над Москвою» [4, с. 191]. М. Максимович вважав за потрібне «наконец выплатить этот долг своей благодарной памяти славному гетману, руками которого вся Малороссия, Восточная и Западная, оторвалась от Речи Посполитой Польской» [3, с. 191]. Ідея створення пам'ятника приписується також істориком, громадському діячеві М. Костомарову [4, с. 872].

Незабаром спалахнуло Варшавське (Польське) повстання 1863 р., яке наробило багато галасу і посилювало антипольські настрої в широких колах Російської імперії. Про це С. Екштут висловлювався так: «Після Польського повстання 1863 року в ... імперській свідомості загострилася полонофобія, а для воїнувочих націоналістів поляки стали ворогом номер один» [5, с. 102]. Знову згадали про великого полководця, який сприяв звільненню Малоросії від польської навали, знову залунали висловлювання про необхідність спорудження пам'ятника гетьманові – «пробудилась уснувшая мысль о памятнике народному южно-русскому герою» [6, с. 147].

Син відомого вченого Олександра Матвійовича Лазаревського – Гліб Олександрович Лазаревський (1877–1949) – називає й інших ініціаторів спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому. У книзі «Київська старовина», в якій уміщені його статті, спогади та дослідження, Г. Лазаревський пише: «Думка поставити цей пам'ятник у Києві виникла після придушення польського повстання 1863 року й чи не першими піонерами були Микола Рігельман і Михайло Юзефович» [7, с. 122].

Саме ці дві постаті, названі Г. Лазаревським, у подальшому стануть активними діячами особливої комісії зі спо-

рудження пам'ятника Б. Хмельницькому. Але, перш за все, необхідно було знайти скульптора, який би взявся виготовити проєкт пам'ятника. Голова Київської археографічної комісії М.В. Юзефович запропонував художникові М.О. Микешину виконати ці роботи. Микешин, що на той час мешкав у Санкт-Петербурзі, не вагаючись, приїхав до Києва і зробив первісний малюнок-ескіз пам'ятника [6, с. 147].

Незважаючи на досить молодий вік, живописець та скульптор Михайло Йосипович Микешин (1835–1896) на той час уже був доволі відомим митцем. 1869 р. Імператорська Академія мистецтв присвоїла йому звання академіка «за різличні та дуже талановиті сочинення проєктів, пам'ятників і медалей» [8, с. 263]. Микешин був непересічною особистістю і справляв враження на оточуючих. Так, зокрема, Олександр Никитенко у своєму щоденнику писав (запис від 11.11.1873 р.): «Вечер у Владимирского. Здесь познакомился с известным скульптором, творцом памятника Екатерины – Микешиним. Это человек очень красивой наружности, приятный в манерах, которыми и рисуется под покровом простоты» [9, с. 501].

М.О. Микешин був автором пам'ятника 1000-річчя Росії, що був встановлений у Новгороді-Великому. Микешин відзначався не лише високим талантом, але й мав сміливість відкрито висловлювати свої політичні погляди. Так, при розробці проєкту пам'ятника 1000-річчя Росії Микешин категорично відмовився серед багаточисельних фігур пам'ятника «ваяти» фігуру імператора Миколи I, бо, на думку автора, той не належав до числа «достойнейших мужей» [5, с. 153–154]. С.Е. Кштут писав: «На Микешина было оказано давление, но он твердо стоял на своем, ... заявив великому князю Константину Николаевичу: «Отсохнут мои руки, если это сделаю я». Проект Микешина был принят, а барельеф Николая было поручено изваять скульптору Р.К. Залеману» [5, с. 154].

У травні 1870 року при управлінні київського генерал-губернатора засновано «особливий комітет» зі спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на чолі з істориком, публіцистом, археографом Михайлом Володимировичем Юзефовичем (1802–1889). До складу комітету увійшли відомі вчені, священники та представники підвідомчих установ: В.Б. Антонович, М.А. Максимович, К.С. Козловський, М.А. Рігельман, О.Ф. Воронін, І.О. Самчевський, І.І. Слепушкін, протоієрей П.Г. Лебединцев та інші [6, с. 149].

З перших днів існування комітет розпочав активну роботу. За два місяці накладом у 50 тис. примірників було надруковано брошуру, яка містила коротку історичну записку про Б. Хмельницького та звернення про внесення пожертв на спорудження пам'ятника. «Русская старина» опублікувала «циркулярний» лист-звернення голови комітету «для сбора приношений на памятник, в Киеве, Богдану Хмельницкому» М. Юзефовича під назвою «О подписке на сооружение памятника Богдану Хмельницкому» [10, с. 317–318]. Голова комітету, звертаючись до очільників губерній, начальників військових округів, єпархіальних архієреїв, предводителів дворянства, ректорів університетів, місь-

ких голів, земських установ, мав упевненість, що «мысль воздвигнуть памятник отечественному герою, положившему основание окончательному восстановлению нашего народного и государственного единства и служащему в юго-западном крае символом этого единства /.../ встретит вполне сочувственный отклик во всех слоях русского общества и народа» [10, с. 318]. Загальна сума пожертв, зібраних протягом декількох років, становила 44 тис. крб. Пізніше, уже в 1886 р., з державної казни була виділена сума у розмірі 12 тис. крб. [6, с. 149–150].

У вересні 1870 р. комітет розглядав питання про місце установки пам'ятника. Було вирішено спорудити його у центрі Києва на Софійській площі, попереду Софійського собору. Комітет ухвалив це рішення, «руководствуясь историческим соображением, что у стен этого храма – хотя не в этом именно месте, а со стороны Золотых ворот – 27 декабря 1648 г. происходила торжественная встреча Хмельницкого киевлянами, – а равно и тем практическим соображением, что эта площадь наиболее посещается богомольцами» [6, с. 150].

На думку Лазаревського, місце для пам'ятника було визначене не відразу. Він писав: «Почалось з місця для пам'ятника. По-перше, вирішено було поставити його на Бібіковському (тепер Шевченка) бульварі, проти Безаківської вулиці ..., що провадила до тільки-но збудованої станції недавно відкритої Києво-Брестської залізниці. Але згодом Хмельницькому довелося поступитися цим місцем перед іншим, значнішим кандидатом. Тут у 1872 році було поставлено пам'ятник графові Олексію Бобринському, як-не-як, а онук Катерини II і Григорія Орлова. Вважалося, що цей власник цілого удільного князівства на Смілянщині, багатий-цукроварник, був дуже корисним для Південно-Західного краю і заслуговує пам'ятника. /.../ Другим місцем для пам'ятника Хмельницькому було обрано площу наприкінці Хрещатики, проти Бібіковського бульвару, і навіть офіційно названо її площею Богдана Хмельницького. Але і тут не пощастило: пам'ятник мусив поступитися місцем перед ринком, а сама площа стала називатися Бессарабською» [7, с. 123].

«Третє місце, – продовжує Г. Лазаревський, – було на Софіївській площі, де нарешті і поставлено пам'ятника. Та й тут справа не була легкою. Духівництво Михайлівського монастиря на чолі з архієреєм, що мешкав там, заявило протест проти пам'ятника на Софіївській площі, бо кінь на ньому стоятиме хвостом до монастиря, і церковна процесія, виходячи з монастиря, матиме перед собою кінський хвіст. Ченців переконали, що така вже царська воля» [7, с. 124].

Слід зазначити, що тоді Софійська площа мала не досить облаштований вигляд. Згадуючи Київ 1860-х років та період свого навчання у другій Київській гімназії, відомий діяч Київської громади, директор Першої Київської гімназії Микола Стороженко (1862–1942) писав: «Після Великодніх Святків почав я ходити у гімназію, тільки важко, було, під дощ переходити Софіївську площу, нераз було загубиш каучуки [калоші], покінь долізеш до Консисторії, та ще й на розі Житомирської та Золотоворітської було дві глиняних гори без тротуарів» [11, с. 126]. Поступово місто

заснало багатьох перетворень. Будувалися мостові, встановлювалося освітлення. Витрати на благоустрій Києва в 1870-ті роки зростуть більш ніж удвічі, а у період із 1878 по до 1888 рік становитимуть щорічно від 107,7 тис. крб. до 237,6 тис. крб. [12, с. 127–128].

Тим часом, повернувшись до Санкт-Петербурга, архітектор Микешин продовжив роботи з виготовлення скульптури адмірала О.С. Грейга, що була замовлена йому у 1867 році Морським відомством, та «малої моделі» пам'ятника Б. Хмельницькому. Роботи ці проводилися в майстерні, що розміщувалася у будівлі Головного адміралтейства [13, с. 632–634].

М.О. Микешин зробив докладний опис проєкту пам'ятника, в якому, зокрема, зазначалося: «Конная статуя гетмана изображена взлетевшею на верх необделанной гранитной скалы. В правой, высоко поднятой руке его – булава, которою он указывает в направлении к северо-востоку, т. е. к Москве. Левою рукой он крепко осадил своего дикого коня. Под копытами лошади распростерт труп иезуита, покрытый изорванным польским знаменем... за конем его ... падающая со скалы фигура польского пана. Еще ниже – труп еврея» [6, с. 148]. На думку архітектора, представлені три постаті – це «три недуга, против которых боролся Хмельницкий на Украине и которые послужили гибелью для политического существования Польши» [6, с. 148]. З трьох боків п'єдесталу повинні були розміщуватися три барельєфи із зображеннями Збарзької битви, Переяславської Ради та урочистої зустрічі гетьмана-визволителя біля Софійського храму. Попереду пам'ятника мала розташовуватися група з п'яти фігур (кобзар та його слухачі: великорос, білорос, малорос та червонорос). На скалі, нижче кінної статуї мав бути викарбуваний напис: «Единая неделимая Россия гетману Богдану Хмельницкому» [6, с. 148–149].

«У 1868 році, – писав Гліб Лазаревський, – [Микешин] виконав ескіз пам'ятника Богданові Хмельницькому; майже така сама кінна постать гетьмана, але під конем потоптані постаті поляка, католицького ксьондза й єврея. Нижче слухають кобзаря постаті великоруса, білоруса й українця. На пам'ятнику написи: «Богдану Хмельницькому единая неделимая Россия» й «Згине Польша, згине, а Русь буде панувати». Цей ескіз цілком відповідав духові тодішнього великодержавного націоналізму і був затверджений Олександром II» [7, с. 123].

Плинув час, поступово «забувалися» події Варшавського повстання, дещо «відійшли у затінок» антипольські настрої. Після обговорення питання про спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на одному із засідань комітету його голова М. Юзефович надіслав листа до київського генерал-губернатора А. Дондукова-Корсакова, в якому зазначав, що постаті кобзаря та слухачів «розкішні», а постаті повержених «це вже не розкіш, а надмірність»; інший член комітету, член Товариства любителів російського письменства, відомий русофіл М. Рігельман із цього приводу висловився, що поляки і євреї зневажені, *але вони ще існують (тут і далі у статті курсив – О.К.)* і тому їхні постаті необхідно

прибрати з композиції пам'ятника [1, с. 39–40]. У цілому ж, голова комітету М.В. Юзефович не полишав свої «антипольські» погляди. У вересні 1877 року Олександр Кошелєв протягом декількох днів був у Києві, де, зокрема, мав зустріч із М.В. Юзефовичем. «Мы пробыли несколько дней в Киеве. /.../ тут свиделся я с старым приятелем М.В. Юзефовичем, которого нашел очень подряхлевшим и еще более приверженным к насильственной русификации поляков. Много мы с ним поспорили; у него провел очень приятно вечер, на который он пригласил для меня многих интересных киевлян» [14, с. 150].

Улітку 1872 р. до Києва було доставлено бронзову модель пам'ятника. Микешин, що приїхав до Києва восени 1872 р., чимало «спантеличив» комітет, надавши кошторис витрат на виготовлення пам'ятника в сумі 145,2 тис. крб. (без урахування вартості металу). Таких коштів комітет не мав. «Желая со своей стороны содействовать скорейшему осуществлению патриотического дела», Микешин зменшив вартість пам'ятника на 49 тис. крб., а також узяв на себе виготовлення усіх «художественных и бронзовых работ» на суму 95,7 тис. крб. Пізніше за цю «патріотичну пожертву» Микешин отримав у власність 1 тис. десятин землі в Єкатеринославській губернії [6, с. 151]. 4 липня 1873 року комітет уклав контракт із М. Микешиним. Для відлиття фігур пам'ятника зі складу Морського відомства було відпущено 1600 пудів «лома зеленої міді», частина якого, на жаль, була використана «не за призначенням». На думку Г. Лазаревського, Микешин «вважав за краще продати цю мідь, а гроші собі привласнив і розтратив» [7, с. 124]. Зауважимо, що на той час скульптор займався облаштуванням нової майстерні, для чого найняв працівників. За твердженням В. Степовика «щоб розплатитися з майстрами, Микешин продав частину металообробку: поламані багнети, рушніці», і з цього приводу було навіть розпочато «Судове слідство дій Микешина у Катеринославській губернії», а все його майно закладено [15, с. 130].

Відсутність постійного місця для роботи гальмувала творчий процес. Спочатку Микешин працював у майстерні адміралтейства. У серпні 1874 р. надійшла вказівка від т. в. о. очільника Морського міністерства звільнити займане приміщення. Скульптору довелося перенести майстерню до будівлі Манежу, що належала відомству шляхів сполучення, але за місяць він вимушений був перервати роботи та зайнятися будівництвом власної майстерні [6, с. 152].

Навесні 1878 р. гіпсовий оригінал статуї був нарешті готовий. 3 травня 1878 р. роботу майстра оцінював сам імператор Олександр II, за вказівкою якого були внесені певні зміни: «лежачая под ногами лошади Хмельницкого фигура иезуита было совершенно снята и уничтожена, вместе с покрывающим ее польским знаменем, и чтобы памятник состоял только из одной конной статуи Хмельницкого» [6, с. 152].

Пізніше, до роковин смерті Микешина, відомий публіцист Олексій Маркович Уманський (1861–1914), який приєднував зі скульптором протягом більш ніж 15 років, на-

пише статтю «Памяти М.О. Микешина» [13], у якій історія спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому висвітлена по-біжно. При цьому автор зазначить, що «история этого памятника крайне запутана» [13, с. 632], додаючи: «открытый в Киеве памятник Богдану Хмельницкому ничего общего не имеет с первоначальным высочайше утвержденным, симпатично-оригинальным проектом этого памятника, сочинения Михаила Осиповича» [13, с. 634].

«Доопрацьована» статуя була відлита у Петербурзі на заводі Д. Берда, а у серпні 1880 р. привезена до Києва [6, с. 152]. Її доставили окремими частинами, зібрати які у єдине ціле можна було лише на місці безпосереднього розміщення на конкретному постаменті. Але на виготовлення постаменту у комітету коштів не вистачало. Після 1875 р. пожертви на будівництво пам'ятника майже не надходили. Було вирішено замість металевого постаменту зробити кам'яний. Згідно постанови військової ради від 19 вересня 1880 року в розпорядження комітету «отпущено было киевским крепостным инженерным управлением до 30-ти кубич. сажней гранитного, наполовину тесанного камня, оставшегося еще от постройки цепного моста» [6, с. 154].

Здавалося, що нарешті все склалося, як належить. Але, щоб встановити постамент, потрібні були, по-перше, кошти, а по-друге, відповідні фахівці. Коштів не було. При цьому жоден із місцевих архітекторів не наважився взяти на себе непросту роботу по спорудженню кам'яного постаменту.

Питання будівництва пам'ятника укотре вноситься до порядку денного засідань комітету на чолі з Юзефовичем, широко обговорюється в наукових колах. Правознавець і громадський діяч Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885) на сторінках «Щоденника» згадує (запис від 12 жовтня 1880 р.)¹: «Отправился в заседание летописца Нестора. Застали того 6 членов. Читал Иконников о переписке Румянцева с Берлинским. /.../ *Толковали о постройке памятника Хмельницкому*» [16, с. 313].

Лише наприкінці 1885 року київський міський архітектор Володимир Миколайович Ніколаєв (1847–1911) висловив згоду взяти на себе керівництво роботами з будівництва постаменту до пам'ятника [6, с. 155]. А доки узгоджувалися всі необхідні питання, треба було вирішити, де зберігати вже виготовлений пам'ятник. Гліб Лазаревський писав: «Кінну постать поки що вміщено було у дворі Старокиївського поліцейного участку. Кияни жартували, що і Хмельницький попав до буцегарні» [7, с. 124]. Але й там пам'ятнику було «неспокійно». Лазаревський далі пише: «Протестували проти цього пам'ятника вже і по відкритті: то в якійсь невідомий спосіб поночі хтось прив'яже до хвоста коня пляшку з

горілкою, мовляв, п'яниця був гетьман, то теж, зрозуміло, поночі наліплять на п'єдестал папір з польським написом: «Laydak, psia krew, haydamaka» [7, с. 124–125].

Минуло ще декілька років, перш ніж пам'ятник «потрапив» на постамент. Наближався 1888 рік – рік святкування 900-річчя хрещення Русі. Урочисті заходи планувалося провести на усій території Російської імперії, і, безумовно, в Києві. Був розроблений план урочистих заходів, перелік яких опублікували в «Київських єпархіальних відомостях» під назвою «Церковныя юбилейныя празднества в Киеве» [18]. Повідомлялося, що святкування відбудеться 11, 12, 13, 15 липня 1888 року. Планувалося проведення урочистих богослужінь та літургій у церквах Києва, хресної ходи. У святкуваннях мали взяти участь оберпрокурор синоду К. Победоносцев, митрополит Київський Платон, священники інших єпархій, представники владних структур, закордонні депутації. У рамках святкування 900-річчя хрещення Русі планувалося провести ще один важливий захід – відкриття у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому, будівництво якого розтягнулося більш ніж на чверть століття.

Безумовно, до свята ретельно готувалися. До проведення заходів були залучені не лише представники церков. Планувалося також провести огляд військ. Більше за інших з цього приводу хвилювався командуючий військами Київського воєнного округу, Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор Олександр Романович Дрентельн (1820–1888), на якого було покладено відповідальне завдання – забезпечення порядку під час святкових заходів.

Липневі події 1888 року у Києві, пов'язані зі святкуванням 900-річчя із дня хрещення Русі, Гліб Лазаревський описував так: «А південь гарячий – липневий, київський. На синьому небі ні хмариночки. У прозорому повітрі навіть од Дніпра, від задніпровських просторів жодного подуву. /.../ Сьогодні 15 липня 1888 року. Сьогодні у Києві святкують дев'ятсотліття хрещення Русі. Сьогодні з цього приводу парад Київської залоги на верхньому майдані Володимирської гори, поза Михайлівським монастирем.

А після параду, який прийматиме генерал-губернатор і командувач Київської військової округи генерал-ад'ютант генерал от кавалерії фон Дрентельн, перед лавами війська пройде від Софіївського собору духовництво з митрополитом Платоном на чолі. Воно просуватиме верхнім майданом на нижній, звідти на Олександрівську ... вулицю й аж на берег Дніпра, де буде відправлено урочистий молебень» [7, с. 120].

Військові вишукалися для проведення параду. «Завмерли лави київської залоги, – писав Г. Лазаревський, – полків Бессарабського, Херсонського, Тираспільського, Бендерського, Луцького, Миргородського... Темно-зелена суко- на парадна форма. Важкі чоботи. Чорні низькі смужкові шапки з бляшаним жовтим двоголовим орлом попереду» [7, с. 119]. «І ось в довгелезну алею застиглих непорушно солдатських лав в'їхав верхи на білому коні Дрентельн

1. У виданні «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца» про засідання 12 жовтня 1880 р. зазначається: «Значительный интерес /.../ представлял обзор неизданной еще переписки гр. Н.П. Румянцева с киевским археологом Берлинским, сделанный д. чл. В.С. Иконниковым. Письма гр. Румянцева к Берлинскому, относящиеся ко времени с 1815 по 1825 г., посвящены Киеву и Киевским древностям». На жаль, про інші питання порядку денного даного засідання у цьому виданні не згадується [17, с. 132].

у супроводі почту. Надзвичайно товстий, пузатий. Обличчя і шия, що вивалювалася з-за коміра мундира, налилися кров'ю – червоні. Олов'яні очі з-під пухнатих сивих брів... Сяють проти сонця ясні золоті наплічники з царськими вензелями, цілий іконостас орденів на грудях./.../ «Здорово, бессарабці!»

Широко роззявляють рота, ревучи у відповідь, солдати./.../

Але що це? Генерал раптом хитнувся на сідлі, нахилився вперед, поправив щось і знову став падати на гриву коня. Ад'ютант кинувся до нього. Почет оточив його. Метушня, безладні крики: «Лікаря!»./.../

Непритомного Дрентельна зняли з коня./.../ Один з лікарів підводиться від тіла Дрентельна і безпорадно розводить руками...

Нагла смерть Дрентельна, зрозуміло, розладнала всю урочистість святкування. Наспів було відправлено молебень. Наспів було відкрито потім пам'ятник Богданові Хмельницькому» [7, с. 121–122] (*тут Г. Лазаревський допустив неточність: пам'ятник Б. Хмельницькому був відкритий 11 липня, а Дрентельн помер 15 липня – О. К.*).

Про смерть Дрентельна згадував Микола Стороженко: «Тодішній генерал-губернатор у Києві Олександр Романович Дрентельн ... зненацька вмер від апоплексії на верхній терасі Володимирської гірки 15 липня року 1888, саме під той час, коли було урочисто святковано дев'ятивіковий ювілей прийняття князем Володимиром Христової віри» [13, с. 150].

Збереглися споми́ни державного діяча Сергія Юлійовича Вітте (1849–1915) щодо подій 15 липня 1888 року: «Я был почти что свидетелем смерти Дрентельна. Это произошло следующим образом. Я не помню, по какому случаю в Киеве был парад войск, и вот Дрентельн верхом делал смотр войскам; он был сравнительно небольшого роста, чрезвычайно полный, почти совсем без шеи. Когда он производил смотр, то вдруг с ним сделался апоплексический удар, он свалился с лошади и умер. В то время, когда привезли Дрентельна к подъезду его дворца, я как раз выходил из своей квартиры; и вот вижу, что везут Дрентельна. Я сейчас побежал к экипажу и вижу, что его привезли два адъютанта; один адъютант – Трепов, нынешний генерал-губернатор Киевский ... и другой адъютант Афонасопуло, который ничем неизвестен, ничем не отличался, кроме своего крайне высокого роста. Итак я был свидетелем, как Дрентельна внесли в кабинет, я вошел вслед за нёщими его (т. е. вслед за его телом) и присутствовал при первой панихиде» [19, с. 121–122].

Наголосимо, що судження сучасників про Дрентельна були доволі неоднозначними. Одні вважали його чесною і відповідальною людиною, інші, навпаки, – ставилися до нього зневажливо. Під час проведення ревізії в Київській губернії Олександр Половцов, поспілкувавшись з Дрентельном, залишив на сторінках свого щоденника наступне враження: «Добрая, толстая, неглупая, осторожная, молчаливая масса. Ничего серьезного не знает./.../ Я выношу тяжелое впечатление о несостоятельности подобного рода политических деятелей» [20, с. 133–134]. Іншої думки був

князь В. Мещерський: «Генерал-адъютант Дрентельн был для всех, имеющих с ним дело, именно идеалом честного человека» [21, с. 459]. У своїх мемуарах начальник Головного управління у справах друку Євген Феоктістов писав: «При графе Толстом киевским генерал-губернатором был Дрентельн. /.../ Дрентельн, человек не лишенный ума и способностей, проникнутый добрыми намерениями, до такой степени отяжелел и от лет, и от тучности, что мало занимался делами» [22, с. 268].

Відразу ж після закінчення заходів, присвячених святкуванню 900-річчя хрещення Русі, оберпрокурор синоду Костянтин Победоносцев напише листа Олександру III про «подробности о нынешнем киевском торжестве»: «Я приехал сюда по утру 11 июля, в тот самый час, когда происходило открытие памятника Б. Хмельницкому. В городе шли торопливые приготовления к празднику; но дело об устройстве его было в каком-то неопределенном состоянии, – каждый час распоряжения менялись, и пришлось довольно беседовать и с митрополитом, и с головою, и с А.Р.Дрентельном, чтобы примирить разногласия. Покойный А.Р. относился к этому торжеству с каким-то недоверием и подозрительностью; он опасался до болезненности, чтоб не вышло каких-нибудь манифестаций по поводу славян и славянского вопроса, и потому старался /.../ устранить всякое участие в торжестве гражданских и военных властей. Ему хотелось сжать все дело в рамки ежегодного празднования 15 июля, исключительно церковного» [23, с. 178].

За приблизними підрахунками на святкування 900-річчя хрещення Русі до Києва прибуло 20 тисяч чоловік [24, с. 827]. Костянтин Победоносцев перераховує делегації, що приїхали з різних частин імперії та інших країн. Це були представники Ніжина, Чернігова, Москви, Санкт-Петербурга, Нижнього Новгорода та ін. Прибули делегації з Румунії, Угорщини, Сербії, завітала група селян із Галичини [23, с. 179]. Гості відвідали храми Києва, ходили київськими вулицями, оглянули пам'ятник Б. Хмельницькому. «Пам'ятник Богдану Хмельницкому, – писав далі у своєму листі-звіті Победоносцев, – производил на них сильное впечатление; на нем надпись: «Волим под царя восточного православного», и эту надпись они пожирали глазами. Даже сербы, проходя мимо, говорили: «Вот наша программа, зачем нам искать другую» [23, с. 179].

Святкування не пройшли повз уваги закордонної преси. Щодо цього Победоносцев в листі від 18 липня 1888 р. писав: «К киевскому празднику, казалось бы, не за что привязаться, но он не дает им покою: изо всех сил хотят доказать, что это было политическое фиаско./.../ Но киевский праздник оставил и тяжкие воспоминания. Кончину Дрентельна не скоро забудешь» [23, с. 191]. Далі Победоносцев із сумом повідомляв про іншу втрату: «Через 3 дня после праздника скончался там же человек незаменимый, правая рука моя, Крыжановский. Сам он старый киевлянин, уже больной, работал изо всех сил для праздника, дождался его, радовался и не вынес» [23, с. 191–192].

Після бурхливого святкування в Києві 900-річчя хре-

щення Русі митрополит Київський і Галицький Платон, втомлений багатомісячною підготовкою до відзначення цієї знаменної дати, уже 20 липня 1888 р. відбув у півтора-місячну відпустку на лікування до Одеси [25, с. 425–426]. Оберпрокурор синоду Победоносцев через декілька днів був уже на відпочинку за кордоном – у Зальцбурзі [23, с. 192]. На місці, де впав з коня і помер Дрентельн, встановили пам'ятний знак у вигляді хреста² [26, с. 89].

Не запрошений ніким на свято автор пам'ятника Михайло Микешин сидів у далекому Петербурзі і з великою образою писав: «Сиджу, і слюзи капають на папір. Жоден з пам'ятників не обійшовся мені так дорого морально й матеріально, як цей, проте ніхто не потурбувався повідомити мене про його освячення» [15, с. 131].

У статті «Характеристика діяльності Богдана Хмельницького» В.Б. Антонович писав: «Потомки боровшихся двух национальных элементов поныне спорят о характере давно усопшего гетмана так страстно и субъективно, как спорили предки их в XVII в., как будто забывая, что с того времени минула ¼ тысячелетия и совершенно изменились взаимные политические и общественные отношения, что, конечно, должно было бы вызвать более объективное и спокойное суждение о давно минувшей борьбе» [27, с. 121].

Минуло вже майже чотири століття з часу визвольної боротьби на чолі з Б. Хмельницьким та майже півтора століття відтоді, коли В. Антоновичем було висловлено це судження, але його слова не втрачають своєї актуальності й сьогодні, як і наступна цитата вченого: «Да имейте вы себе какое вам угодно мнение о Хмельницком, или о какой угодно другой исторической личности, – только доказывайте свое мнение научно, добросовестно, а не голословно» [27, с. 109]. За умови, коли митці з любов'ю та завзяттям ставляться до своєї творчості, а історики доводять ті чи інші факти лише науковим шляхом, тоді і виходять пам'ятники, що будуються «на віки», а історичні події і визначні історичні постаті не перестають привертати нашу увагу.

ДЖЕРЕЛА

1. Кучерук О. Пам'ятник Богданові Хмельницькому: трансформації написів. *Пам'ятки України*. 2012. № 7. С. 38–47.
2. Пам'ятник Богдану Хмельницькому. *Русская старина*. 1870. Том 2. С. 93–94.
3. Максимович Михайло. Вибрані твори. Упор. і вст. ст. В. Короткого. Київ : Либідь, 2004. 360 с.
4. Кіпоренко М., Панашенко В., Степовик Д. Пам'ятник Хмельницькому Б. Звід пам'яток історії та культури України у 28-ми томах. Київ. Книга I., ч. II. Київ, 2003. 632 с.
5. Экштут С. Повседневная жизнь русской интеллигенции от эпохи Великих реформ до Серебряного века. Москва : Молодая гвардия, 2012. 462 с.
6. Пам'ятник Богдану Хмельницькому (Исторический очерк его сооружения). *Киевская старина*. 1888. Том XXII. Июль. С. 145–156.
7. Київська старовина. Статті, спогади, дослідження Гліба Лазаревського. Лазаревський Г.О. *Київська старовина*. Київ : МАУП, 2007. 624 с.
8. Список русских художников. К юбилейному справочнику Императорской Академии художеств. Сост. С.В. Кондаков. Санкт-Петербург, Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1915. 454 с.
9. Никитенко А.В. Моя повесть о самом себе. Записи и дневники. (1804–1877). Санкт-Петербург : Типогр. Т-ва печ. и изд. дела
2. Малунок С. Животовського з зображенням пам'ятного знаку на місці смерті генерала Дрентельна наводиться у виданні: Макаров Анатолій. *Малая энциклопедия Киевской старины*. Киев, Довіра, 2005. 432 с. [26, с. 89].

«Труд», 1905. Том II. 630 с.

10. О подписке на сооружение памятника Богдану Хмельницкому. *Русская старина*. 1870. Том II. С. 317–318.
11. Стороженко М. З мого життя. Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. Київ : Либідь, 2005. 432 с.
12. Глизи Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
13. Уманский А.М. Памяти М.О. Микешина. *Исторический вестник*. 1897. Том LXVII. Февраль. С. 624–651.
14. Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы). Москва : Наука, 2002. 492 с.
15. Степовик Д.В. Скарби України. Наук.-худож. кн. Київ : Велеска, 1990. 192 с.
16. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). Том 2 (1880–1885). Київ : Наукова думка, 1995. 586 с.
17. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Київ, 1888. Книга вторая. 440 с.
18. Церковныя юбилейныя празднества в Киеве. *Киевские епархиальные ведомости*. 1888. №№ 25–26. 1–8 июля. С. 367–373.
19. Витте С.Ю. Воспоминания. Ленинград : Гос.издательство, 1924. Том III. 414 с.
20. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881). Київ : StreamARLine, 2019. 208 с.
21. Мещерский В.П. Мои воспоминания. Часть вторая. (1865–1881 гг.). Санкт-Петербург, 1898. 520 с.
22. Феоктистов Е.М. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Воспоминания. Москва : Новости, 1991. 464 с.
23. Письма Победоносцева к Александру III. Москва : Новая Москва, 1926. Том II. 432 с.
24. Чествование 900-й годовщины крещения Руси в Киеве. *Нива*. 1888. № 33. 13 августа. С. 827–828.
25. Указ Святейшого Правительствующаго Синода от 30 июня 1888 года за № 4047. *Киевские епархиальные ведомости*. 1888. № 29–30. 1–8 августа. С. 425–426.
26. Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины. Киев: Довіра, 2005. 432 с.
27. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. 816 с.

Kuzhelnia O.V. Not simple way of B. Khmelnytskyi on the Sofia square (history of building of monument of B. Khmelnytskyi in Kyiv in a memoir-epistolary heritage)

In the article history of building and opening of monument is probed to the hetman of Ukraine to Bohdan Khmelnytskyi on the Sofia square in Kyiv.

Idea about the necessity of creation of monument of hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytskyi in the middle of XIX century is belonged to the prominent figures and scientists offered Vasyl Freihan, Mykola Kostomarov, Mykhailo Maksymovych and other. Large work in this direction was conducted by Mykhailo Yuzefovych.

In 1870 the special committee was created on building of monument of Bohdan Khmelnytskyi at the head with Mykhailo Yuzefovych (1802–1889) – the professor, the head of Archeographic Commission in Kyiv. Basic directions activity of the special committee are described in the article.

Told about architectural activity of the artist and sculptor Mykhailo Mykeshyn (1835–1896). Mykhailo Mykeshyn is an author of project of monument of Bohdan Khmelnytskyi. The terms of work of Mykhailo Mykeshyn are described on making of sculpture in the workshops of Saint Petersburg.

Told about work of the Kyivan architect Volodymyr Nikolaev (1847–1911) on creation of a stone pedestal for a monument to Bohdan Khmelnytskyi. In the article told about celebration of 900 year of christening of Rus in Kyiv of July, 11–15, 1888, during what which a monument was opened to hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytskyi.

Various epistolary-memoir sources are mentioned in the article (memoirs and diaries of Hlib Lazarevskyi, Mykola Storozhenko, Serhii Vitte, Oleksandr Kistiakivskii, and also letters of the Ober – Procurator of the Most Holy Synod Kostiantyn Pobedonostsev and other).

Key words: monument, Bohdan Khmelnytskyi, Kyiv, architect, Mykhailo Mykeshyn.

REFERENCES

1. Kucheruk, O. (2012). Pamiatnyk Bohdanovi Khmelnytskomu: transformatsii napyisv [Monument of Bohdan Khmelnytskyi: transformations of inscriptions]. *Pamiatky Ukrainy – Sight of Ukraine*, 7, pp. 38–47. [in Ukrainisan].
2. Pamiatnik Bogdanu Hmel'nickomu (1870) [Monument of Bohdan Khmelnytskyi]. *Russkaja starina. Russian old times*, Vol 2, pp. 93–94. [in Russian].
3. Maksymovych, Mykhailo (2004). *Vybrani tvory* [Works are chosen]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Kiporenko, M., Panashenko, V., Stepovik, D. (2003). *Pamiatnyk Khmelnytskomu B. [Monument of B. Khmelnytskyi]. Zvid pamiatok*

istorii ta kultury Ukrainy u 28-my tomakh (Vol 1, libr.2, pp. 871–872). [in Ukrainian].

5. Jekshut, S. (2012). *Povsednevnaia zhizn' russkoj intelligencii ot epohi Velikih reform do Serebrjanogo veka*. [Daily life of Russian intelligentsia from epokhi of Great reforms to Silver age]. Moscow: Molodaja gvardija. [in Russian].

6. Pamjatnik Bogdanu Hmel'nickomu. (Istoricheskij ocherk ego sooruzhenija) (1888) [Monument of Bohdan Khmelnickiy (Historical essay of his building)]. *Kievskaja starina*. *Kievan old times*, Vol. XXII, Iyul', pp. 145–156. [in Russian].

7. Lazarevskiy, H.O. (2007). *Kyivska starovyna. Statti, spohady, doslidzhennia Hliba Lazarevskoho* [Kievan antiquity. Articles, memory, researches of Hlib Lazarevskiy], (pp. 15–281). Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].

8. Kondakov, S. (1915). *Spisok russkikh hudozhnikov. K jubilejnomu spravochniku Imperatorskoj Akademii hudozhestv* [List of the Russian artists. To the anniversary reference book of Emperor's Academy of arts]. St. Petersburg, T-vo R.Golike i A.Vil'borg. [in Russian].

9. Nikitenko, A.V. (1905). *Moja povest' o samom sebe. Zapisi i dnevniki (1804–1877)*, [My story about to itself. Records and diaries. (1804–1877)], (Vol II). St. Petersburg, Tipogr.T-vo «Trud». [in Russian].

10. O podpiske na sooruzhenie pamjatnika Bogdanu Hmel'nickomu (1870). [About subscription on building of monument of Bohdan Khmelnickiy]. *Russkaja starina*. *Russian old times*, vol. II, pp. 317–318. [in Russian].

11. Storozhenko Mykola (2005). *Z moho zhyttia* [From my life]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

12. Hlyz, Yu. (2019). *Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista*. [City thought of Kyiv: re-erecting of modern city]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

13. Umanskiy, A.M. (1897). *Pamjati M.O. Mikeschina* [To Memory of M.O. Mikeschin]. *Istoricheskij vestnik. The Historical announcer*, vol. LXVII, pp. 624–651. [in Russian].

14. *Zapiski Aleksandra Ivanovicha Kosheleva (1812–1883 gody) (2002)* [Messages of Alexandr Koshelev (1812–1883 years)]. Moscow: Nauka. [in Russian].

15. Stepovyk, D.V. (1990). *Skarby Ukrainy* [Treasures of Ukraine]. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].

16. Kistiakivskiy, O.F. (1995). *Shchodennyk (1874–1885)* [Diary (1874–1885)]. Vol. 2 (1880–1885). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

17. *Chtenija v Istoricheskom obshchestve Nestora letopisca (1888)* [Reading in Historical society of Nestor chronicler]. Vol. 2. Kyiv: Tip. S. Kulzhenko. [in Russian].

18. *Cerkovnyja jubilejnyja prazdnestva v Kieve (1888)* [Church anniversary celebration in Kyiv]. *Kievskie eparhial'nye vedomosti. Diocese lists of Kyiv*, 25–26, 1–8 ijulja, pp. 367–373. [in Russian].

19. Vitte, S. (1924). *Vospominanija* [Memory]. Vol. III. Leningrad., Gos. izdatel'stvo, 1924. [in Russian].

20. *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O.O. Polovtsova (zhovten 1880 – traven 1881) (2019)* [Senatorial revision of the Kyivan and Chernihiv provinces: from the diary of O.O. Polovtsov (October 1880 is May 1881)]. Kyiv, StreamARLine. [in Ukrainian].

21. Meshcherskij, V.P. (1898). *Moi vospominanija* [My memory]. Vol. 2. St. Petersburg, Tipografija knjazja V.P. Meshcherskogo. [in Russian].

22. Feoktistov, E. (1991). *Za kul'sami politiki i literatury (1848–1896)*. *Vospominanija* [Behind the scenes of policy and literature (1848–1896). Memories]. Moscow, Novosti. [in Russian].

23. *Pis'ma Pobedonosceva k Aleksandru III. (1926)*. [Letters of Pobedonoscev to Alexander III]. Vol. II. Moscow: Novaja Moskva. [in Russian].

24. *Chestvovanie 900-i godovshhiny kreshhenija Rusi v Kieve (1888)* [Celebration in honour of 900th anniversary of christening of Rus in Kyiv]. *Niva*, 33, 13 avgusta, pp. 827–828. [in Russian].

25. *Ukaz Svjatejshago Pravitel'stvujushhago Sinoda ot 30 ijunja 1888 goda za № 4047. (1888)*. [Decree of Svjateyshiy Pravitel'stvuyushchij Synod from June, 30, 1888 after 4047]. *Kievskie eparhial'nye vedomosti* [Diocese lists of Kyiv], 29–30, 1–8 avgusta, pp. 425–426. [in Russian].

26. Makarov, A. (2005). *Malaja enciklopedija Kievskoj stariny* [Malaya encyclopaedia of old times of Kyiv]. Kiev, Dovira. [in Russian].

27. Antonovych, V. (1995). *Moia spovid: Vybrani istorichni ta publitsystichni tvory* [My confession: Historical and publicism works are chosen]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477):351.777«1874/1917»+378.015.31:159.93

О.І. Курок
А.П. Гриценко

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ГЛУХІВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ У 1874–1917 РОКАХ

Авторами статті проаналізовано історію розвитку Глухівського учительського інституту з часу його створення і до 1917 року через призму методичної діяльності його викладачів та студентів. У ході розгляду даного питання представлено досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії, що навчалися у виші. Звернено увагу на те, що в учительському інституті запроваджувалися передові методики того часу з формування предметно-історичних компетентностей, які актуальні й нині.

На прикладах підтверджено необхідність розвитку у майбутніх учителів історії загальнопедагогічних умінь і навичок, що включають педагогічне спілкування, уміння здійснювати контроль, навички самостійної роботи та здатність до педагогічної творчості й імпровізації, а також потребу у професійно-педагогічному самовдосконаленні.

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, професійна компетентність, майбутні вчителі, професійна підготовка.

Діяльність першого на теренах сучасної України закладу вищої педагогічної освіти – Глухівського учительського інституту – з часу його відкриття була направлена на активну методичну діяльність викладачів з підготовки вихованців до майбутньої професійної діяльності учителями міських шкіл. Безперечно, у період 1874–1917 рр. були закладені значні підвалини теоретичної підготовки та практичного досвіду з формування професійної компетентності майбутніх учителів, які опиралася на чітку методичну систему професійно-педагогічної підготовки студентів, що склалася на рубежі XIX–XX ст. та була підсилена змістовною діяльністю педагогів у стінах першого учительського вишу.

Питання аналізу історичного досвіду України в галузі підготовки вчителів у системі вищої освіти широко вивчалось у працях В. Ковальчука, В. Майбороди, С. Нікітчиної, Ф. Паначина, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка; аспекти функціонування Глухівського учительського інституту досліджували В. Белашов, Л. Гнатюк, М. Гурець, Л. Задорожна, В. Заїка, В. Зінченко, В. Крижанівський, О. Курок, І. Ляшко, В. Ткаченко. Питання формування професійної компетентності у майбутніх педагогів активно досліджується вченими К. Бахановим, В. Бондарем, В. Власовим, О. Локшиною, Ю. Малієнко, О. Савченко, О. Пометун. Крім того, вченими Л. Задорожною, В. Крижанівським, В. Курок, Т. Хоруженко досліджувалися різні аспекти методичної підготовки майбутніх учителів вишу з різних навчальних предметів.

У той же час залишається недостатньо вивченою проблема визначення досвіду формування професійної компетентності майбутніх учителів історії, які навчалися в Глухівському учительському інституті у 1874–1917 рр., що і є головним завданням даної статті.

Глухівський учительський інститут розпочав свою роботу у вересні 1874 р. У «Оголошенні від начальства Київського учбового округу» про відкриття у Глухові 1874/75 н.р. учительського інституту зазначалося, що до інституту при-

ймаються особи усіх звань і станів, не молодші 16 років. Молоді люди, котрі успішно закінчили курс середніх учбових закладів (учительських семінарій та гімназій) зараховувалися без екзамену, а інші мали складати іспит. Бажаючи поступити «своєкоштными пансіонерами» сплачували 150 рублів і 50 рублів при вступі до навчального закладу [1, с. 409].

Глухівський учительський інститут, згідно з «Положенням про учительські інститути» від 31 травня 1872 р., був закритим навчальним закладом із трирічним терміном навчання, де майбутнім учителям міських училищ надавалися «необхідні наукові знання з навчальних предметів курсу початкових училищ, а з іншого боку – практичні вміння у викладанні» [2, с. 556]. Вузкої спеціалізації учителів у інституті не було. Випускники могли викладати практично всі навчальні предмети, включаючи історію. Самі студенти обирали напрям або гуманітарних, або математичних наук.

Відповідно до Тимчасових навчальних планів і програм 1876 р. в учительських інститутах загальна і російська історія відносилися до обов'язкових предметів разом із педагогікою, Законом Божим, російською і церковнослов'янською мовами, арифметикою, основами алгебри та геометрії, географією, кресленням, малюванням, чистописанням, гімнастикою. До необов'язкових відносились співи та ручна праця, яка викладалася з 1888 р.

На вивчення історії, згідно з навчальним розписом 1891 р., для I–III класів відводилось 180 годин на рік, тоді як на російську мову – 360 год., арифметику – 330 год., природознавство та креслення – по 300 годин [3]. У наступні роки кількість занять з історії зменшувалася. Зокрема, в учительських інститутах давня (історія Єгипту, Близького Сходу та Греції з Римом) та середньовічна історія Близького Сходу (світу ісламу) та християнської Європи вивчалася у 1 класі, а нова історія Європи – у другому [4, с. 44–45]. Курс «русской» історії починався з епохи Київської Русі і тривав до XVIII ст. – епохи модернізації за Петра I та Катерини II з акцентами на розпад Русі на «північно-західну» та «південно-західну», «повстання Б. Хмельницького, вирішення «малоросійського питання» за Федора Олексійовича та повернення «западно-руських земель» за Катерини II [4, с. 49].

Викладачами та студентами уже у перші роки існування навчального закладу було створено фізичний та природничо-географічний кабінети, зібрано колекцію історичних та географічних карт, моделей, картин, обладнано клас ручної праці з майстернями [5, с. 4].

Дослідниця Л. Задорожна визначає хронологічно першим початковим етапом існування інституту 1874–1907 рр., характеризуючи його наявністю організаційних труднощів та незначною кількістю наукових праць викладачів [6]. Система професійної підготовки майбутніх учителів була побудована таким чином, що викладачі інституту, крім навчання ще й як наставники (куратори), супроводжували розвиток своїх вихованців від моменту їхнього вступу до закінчення інституту. Правила для студентів передбачали, крім навчання, підтримання чистоти й тиші в аудиторіях, додержання правил ввічливості та пристойності.

Перший директор Глухівського учительського інституту Олександр Белявський (1874–1894) багато уваги приділяв організації навчального процесу новоствореного вишу, зосереджуючи увагу викладачів на упровадженні нових досягнень психолого-педагогічної науки і, зокрема, ідей педагога К. Ушинського щодо формування у студентів глибоких знань педагогіки та методики викладання власного предмета, вивчення та узагальнення досвіду роботи кращих учителів народних шкіл, які також проходили при інституті курси перепідготовки.

За ініціативою директора педагогічна рада інституту неодноразово зверталася до Міністерства народної освіти з клопотанням: «Організувати навчання так, щоб педагогічні дисципліни займали центральне місце в інститутському курсі; щоб до цього курсу було введено як самостійні предмети психологію, логіку, гігієну, педагогіку із загальною дидактикою та училищезнавством, історію педагогічних течій» [7, с. 41].

Щоденна освітня діяльність майбутніх учителів передбачала після відвідання усіх занять додаткову дослідницьку роботу спільно з викладачами до пізнього вечора. Тому у них не залишалося часу для неорганізованого дозвілля чи бешкетування. Викладачі були ознайомлені з особистостями вихованців, контролювали їхню поведінку. Зокрема, попечитель Київського навчального округу у своєму звіті про діяльність інституту за 1885 р. зазначав: «Завдяки гарному методу викладачів та рідкісним змінам у їх складі вдалося встановити правильні педагогічні взаємини між викладачами та студентами» [8, с. 4].

У січні 1894 р. в інституті працювали 11 викладачів, а навчалася 53 учні: у 1-му класі – 22, 2-му – 14, 3-му – 17 [9, с. 6]. Також, для покращення рівня викладання методики при Глухівському інституті у 1890х рр. функціонував відділ навчальних «посібій» [10, с. 7].

З 1907 р., на думку Л. Задорожної, починається другий період розвитку, що існував до 1915 р., який характеризувався великою кількістю ідей педагогічної майстерності у наукових працях викладачів та наявністю пильної уваги директора інституту до цієї проблеми. Саме у цей період побачив світ підручник «Наукові основи педагогіки», створений колективом вихованців на чолі з викладачем педагогіки та історії, директором інституту Іваном Андрієвським (1894–1905), що був викладачем історії.

Свою діяльність викладачі інституту будували у відповідності до ідей енциклопедизму вчителя, згідно з якою майбутнього педагога знайомили не лише з предметом викладання та його методикою. Так, випускник вишу письменник С. Сергєєв-Ценський в одному з листів у 1948 р. до ректора Глухівського педагогічного інституту Г. Сапітона зазначав, що навчальний курс був широким і з нього виходили справжніми енциклопедистами [11, с. 4].

Більше уваги на вдосконалення освітнього процесу, оновлення навчального плану, педагогічну і психологічну підготовку майбутніх учителів здійснював директор інституту Митрофан Григорєвський (1909–1913). У 1909 р. було ство-

рено педагогічний музей. За наступні вісім років зріс фонд науково-методичної літератури музею з 311 назв у 1911 р. до 1933 у 1917 р. (від 347 до 2307 томів відповідно), а наочних посібників – із 243 одиниць до 429 [12, с. 11].

У цей час було уведено до інститутського курсу методики ряду предметів, серед яких була й історія, затверджена постановою з'їзду директорів учительських інститутів і семінарій, що відбувся 1619 червня 1910 р. у м. Києві [13, с. 12]. Методика викладалася з другого класу спочатку як складова нової історії, а у 3-у класі – як складова російської історії [4, с. 83].

На з'їзді директорів учительських інститутів та семінарій у 1910 р. відзначався високий рівень проведення практики: «...Кожний вихованець у Глухівському вчительському інституті протягом навчального року дав 4 уроки граматики, 3–4 пояснювального читання, 3–4 арифметики, 3–4 геометрії, географії, історії, природознавства, фізики...» [14, с. 36]. Це було більше, ніж в інших учительських інститутах України.

У 1912 р. було скорочено кількість практичних уроків із 3 до 2 годин на день, а вивільнені 6 уроків заміщені уроками Закону Божого, педагогіки, російської мови, математики, фізики та історії. При викладанні цих предметів присікла увага приділялася саме методиці [13, с. 429].

У цей час у Глухівському інституті було започатковане так зване «спільне викладання», коли найкращі студенти старших курсів залучались викладачами для демонстрації дослідів чи проведення фрагментів уроків зі студентами молодших курсів, удосконалюючи їхній професійний досвід.

Також у 1912–1913 рр. були підготовлені та видані два «Щорічники Глухівського учительського інституту» [13; 15] за редакцією директора М. Григоревського. Викладачі інституту, чоловічої та жіночої гімназій заохочувались писати наукові і методичні статті, читати нову педагогічну літературу. Побачили світ багато методичних статей та розробок викладачів М. Григоревського, С. Криловського, В. Голубєва та, зокрема, К. Пискуна про запровадження початкового курсу вітчизнознавства у методичній розробці «Місто Глухів і Глухівський повіт», що передбачав ознайомлення учнів з широким світом із класу, будинку училища, вулиці, сусідніх вулиць, історії будинків, установ, людей, міста, повіту [16, с. 264–270]. Крім наукових статей у «Щорічниках» також публікували свої реферати студенти 2-го класу, демонструючи знання фактичного матеріалу та уміння використовувати навчальну літературу, критично опрацьовуючи історичну інформацію [17].

Активна методична й наукова робота в інституті серед викладачів та студентів, які використовували різноманітні засоби та методи контролю, перевірки знань, умінь та навичок студентів, безперечно, суттєво збагатили на початку ХХ ст. передову педагогічну теорію та практику формування у майбутніх вчителів професійної компетентності. На думку О. Курка, Глухівський учительський інститут до 1917 р. стає авторитетним осередком методичної діяльності [18].

Професійною компетентністю прийнято вважати сукупність знань, умінь, навичок, особистісних якостей май-

бутнього фахівця, необхідних для забезпечення ефективної професійної діяльності, включаючи взаємопов'язані структурні складові: мотиваційну (пізнавальні, професійні і творчі мотиви); когнітивну (знання з історії, методики викладання); діяльнісну (досвід інтелектуальної та пізнавальної творчої діяльності); ціннісно-рефлексивну (самооцінка власних можливостей, переконань з прагненням до саморозвитку, професійного самовдосконалення) та емоційно-вольову [19, с. 61]. При чому, цей процес у майбутніх учителів історії відбувається за умови засвоєння теоретичних основ, засобів і методів виконання професійних завдань; уміння аналізувати, прогнозувати свою діяльність та самостійно обирати засоби та способи дії в певних конкретних ситуаціях; здатності до саморозвитку та самореалізації, за умов опанування сучасних наукових досягнень та їх впровадження, і позитивного ставлення до своєї майбутньої професійної діяльності [20, с. 250].

Необхідно зазначити, що активна методична діяльність керівництва, педагогічного складу та студентів Глухівського учительського інституту включала широкий арсенал передових для того часу методів, прийомів та засобів, що якісно формували професійну компетентність майбутніх учителів історії, та залишаються актуальними і у наш час. У інституті скрупульозно слідкували за методичними новачками тодішніх учених і практиків. При чому, за період із 1860-х до 1890-х рр. у науковий обіг було введено лише кілька праць М. Стасюлевича, М. Карєєва, О. Кролюницького, М. Покотила.

І лише у 1910-х роках активізувалось упровадження методичних новачків та узагальнення методичної системи викладання навчальних предметів. Більшість методичних посібників цього періоду Б. Влахопулова, Я. Кульжинського, Д. Маркова, С. Сингалевича, С. Троїцького, В. Уланова, а також дореволюційні програми з методики історії, у тому числі й для учительських інститутів, передбачали вивчення трьох блоків: з'ясування відмінностей між історією як наукою і навчальною дисципліною, співвідношення між загальноросійською та всесвітньою історією; характеристика методів розташування та викладу історичного матеріалу (хронологічно-регресивний, хронологічно-прогресивний, реальний) й відповідні прийоми викладу історії (акроаматичний та катехізичний); огляд посібників, белетристики, виокремлення місця наочності (карт, атласів), хронології, задачників при вивченні історичного матеріалу, а також підготовка вчителя до уроку [4, с. 85–86].

Таким чином, методична робота у Глухівському учительському інституті включала формування усіх складових предметно-історичної компетентності. При чому, поглиблення знань та покращення засвоєння історичної інформації починалася вже з екзаменів. Із 1884 р. замість білетної системи екзаменів було запроваджено фронтальні бесіди викладача з групою, де кожний студент мав змогу якнайкраще презентувати свої знання. Тобто, екзамени проводилися в інтерактивній формі. Випускник 1910 р. О. Карпекін згадував, що на вступних іспитах вимагали добрі знання хронології та карт з номенклатурою [21, с. 4].

Крім формування хронологічної компетентності багато уваги приділялось й просторовій. Дослідник В. Крижанівський [22] звертає увагу на активне використання в освітньому процесі вишу історичних карт та «пособій» Йордана та Н.Н. Торнау.

У 1906/07 н. р. був здійснений перехід від урочої системи до лекційно-репетиторської, що підняло рівень зацікавленості слухачів через раціональніше використання навчального часу. Не менше працювали над формуванням інформаційної компетентності через інтенсивне використання хрестоматій, що вважалося передовим методом на той час [4, с. 35]. Також у звіті за 1891 р. зазначалося, що «на уроках історії особлива увага приділялася дітям, які можуть служити для вихованців за зразок честі, справедливості, любові до Батьківщини, вірності дому та самовідданості» [10, с. 11].

Безперечно, значна увага приділялася формуванню логічної та аксіологічної компетентностей через виокремлення причинно-наслідкових зв'язків [23, с. 12] та проведення спільної дискусії з метою вироблення студентами певних висновків із проблеми. За спогадами О. Карпекіна, викладач педагогіки та психології М. Григоревський пропонував висловитися з певного питання слухачам інституту [21, с. 17–18].

Вивчення історичного матеріалу проходило й у позаурочний час. Директор М. Григоревський увів у практику аналіз студентами 3-го класу наявної науково-методичної літератури в музеї та підготовку рефератів, що готувались ще у 1890-ті рр. (наприклад, «Історія міста Глухова» [24, с. 12]). Склалася традиція, коли студенти на першому та другому році навчання писали по 5 рефератів, на третьому – 3. На спеціальних педагогічних засіданнях під головуванням директора або викладача майбутні учителі виступали з доповідями, у яких аналізували посібники та наочні підручники або складали бібліографічні вказівники з історії [12, с. 9–11].

Важливу роль для формування професійної компетентності майбутніх учителів відігравала педагогічна практика для слухачів 3-го класу, якою керував учитель міської школи при інституті. Вона складалася з декількох етапів. Спочатку (у вересні) вихованці випускного класу щодня відвідували уроки учителів міського училища, яке було відкрите при інституті в 1876 р. Вони обговорювали їх та аналізували у вигляді коротких письмових робіт. У жовтні вихованці проводили «пробні уроки», що не оцінювались, але давали значний досвід. Із листопада до квітня вони складали конспекти уроків та проводили «залікові» уроки, звітні заняття, де були присутні методисти інституту. Уроки завершувалися груповими консультаціями. Звітні уроки проводились у присутності студентів даної групи, учителя класу і викладача-методиста.

Вихованці також відвідували педагогічний музей, писали реферати, вели спостереження за учнями та складали їхні характеристики. Також проводились педагогічні конференції, де розглядалися пробні уроки [13, с. 12].

Після закінчення учительського інституту кожний практикант-стажист ще рік працював на посаді вчителя старших

класів міського училища, але уроки, проведені у цей час, мали екзаменаційний характер – на них, окрім інших студентів, учителя і викладача мав бути присутнім і директор інституту з попереднім затвердженням конспекту уроку.

Під час практики студенти інституту робили психолого-педагогічні спостереження за учнями міського училища. Потім, на основі зроблених спостережень, у ході вакацій (канікул) складали характеристики, які подавалися на перевірку директору інституту. Це було результатом сформованості достатнього і високого рівнів логічної та аксіологічної компетентностей у ході розвитку аналітичного мислення, спостережливості, відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності.

Отож, у системі історичних дисциплін Глухівського учительського інституту у 1874–1914 рр. під час викладання історії та методики склалася ефективна система формування професійної компетентності у майбутніх учителів історії, елементи якої можуть застосовуватись і у наш час. Виходячи з цього, дане питання має перспективи подальшого розвитку.

ДЖЕРЕЛА

1. Объявление от начальства Киевского ученого округа. *Циркуляр по Управлению Киевским Учебным Округом*. 1874, № 8. Киев, 1874.
2. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 гг. Санкт-Петербург : Издание Министерства народного просвещения, 1902. 785 с.
3. Глуховский учительский институт. Ведомость № 4. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1891 год. Киев : Типо-Литография И.Н. Кушнерев и К, 1892. 13 с.
4. Краткая методика истории С. Троицкого. Казань: Издание книжного магазина М.А. Голубева, 1914. 86 с.
5. Задорожна-Княгиницка Л. «Провінційний університет для бідних»: Глухівський вчительський інститут 1874–1917 рр. *Українознавство*. 2008. № 4. С. 174–178.
6. Задорожна Л.В. Особливості підготовки майбутніх вчителів у Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Придніпровський науковий вісник*. Сер. «Педагогіка». 1998. № 102 (169). С. 42–46.
7. Протоколы заседаний Педагогического Совета Глуховского учительского института (1878–1900 гг.) Материали музею Глухівського державного педагогічного університету. Оп. 1–26.
8. Глухівський державний педагогічний інститут / Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. та ін. Суми : ВВП «Мрія». ЛТД, 1994. 80 с.
9. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1893 г. Киев : И.Н. Кушнерев и К°, 1894. С. 5–14.
10. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1891 г. Киев : Типо-Литография И.Н. Кушнерев и К, 1892. 42 с.
11. Гнатюк Л. В. Становление личности С. Н. Сергеева-Ценского – педагога. С. Н. Сергеев-Ценский – выдающийся писатель-академик (к 110летию со дня рождения). *Тезисы доклада научно-практической конференции*. Глухов, 1985. С. 3–5.
12. Сапитон Г.Л. Музей Глуховского учительского института (1909–1917 гг.) Материали музею Глухівського державного педагогічного університету. Оп. 1–29.
13. Ежегодник Глуховского учительского института. Год I. / под редакцией М.С. Григоревского. Киев : Лито-типогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1912. 435 с.
14. Съезд директоров учительских институтов и учительских семинарий Киевского учебного округа. Киев, 1913. 254 с.
15. Ежегодник Глуховского учительского института; Год II. / под ред. М. С. Григоревского. Год втор. Киев : Типогр. т-ва И.Н. Кушнерева и К°, 1913. 510 с.
16. Пискун К. Начальный курс родоношения в методической разработке (г. Глухов и Глуховский уезд.). Ежегодник Глуховского учительского института. Год I. / под ред. М.С. Григоревского). Киев : Типография И.Н. Кушнерева и К., 1912. 435 с.
17. Задорожна Л.В. Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.): автореф. дис. к. п. н.: 13.00.01. Луганськ, 2000. 22 с.

18. Курок О.І. Духовні світочі Глухівського освітництва. *Сіверщина в контексті історії України*. Матеріали 6-ї наук.-практ. конф.-ї: зб. наук. пр. Суми, 2007. С. 159–160.

19. Гриценко А.П. Особливості структури професійної компетентності майбутніх учителів історії в інформаційному суспільстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Сер. 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Вип. 68: зб. наук. пр. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. С. 61–64.

20. Гриценко А. Умови формування професійної компетентності в педагогічній практиці підготовки майбутніх учителів історії. *Наукові записки БДПУ*. Сер.: Педагогічні науки. Вип. 1. Бердянськ: БДПУ, 2019. С. 245–254.

21. Карпекин А.А. Глуховский учительский институт. Воспоминания бывшего слушателя института. Тетрадь 2. 23 с. (рукопис)

22. Крижанівський В.М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.). *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ, Глухів, 2017. Вип. 10. С. 310–312.

23. Марков Д.А. Записки по методике истории и географии. Москва: Типо-Литография Товарищества И.Н. Кушнарев и К, 1912. 141 с.

24. Глуховский учительский институт и учительские семинарии. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 г. Киев, 1895. 16 с.

Kurok O.I., Hrytsenko A.P. Experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teacher's Institute in 1874-1917

The author of the article analyzed the history of the development of the Hlukhiv Teachers' Institute from the time of its creation until 1917 through the lens of methodical activity of its teachers and students of the institution. In the course of consideration of this issue the experience of forming the professional competence of future history teachers studying in higher education is presented. Attention is drawn to the fact that the teaching methods of the time were introduced at the Teachers' Institute of that time in the formation of subject-historical competences, which are still relevant today.

The Hlukhiv Teacher Training Institute was a closed educational institution with a three-year term of study, where general and Russian history were relevant to compulsory subjects. Since the early years, much attention has been paid to organizing the educational process, introducing new achievements in psychology and pedagogy, studying and generalizing the experience of the best teachers of public schools.

There were active methodological and scientific work among teachers and students at the Institute. It was significantly enriched in the early twentieth century. advanced pedagogical theory and practice of formation of future teachers of professional competence. It is considered to be a set of knowledge, skills, personal qualities of a future specialist, necessary to ensure effective professional activity, including interconnected structural components. Methodical work at the Hlukhiv Teacher's Institute included the formation of all components of subject-historical competence.

The examples confirmed the need for future teachers to develop a history of general pedagogical skills, including pedagogical communication, the ability to exercise control, independent work skills and the ability for pedagogical creativity and improvisation, as well as the need for professional pedagogical training.

Key words: Hlukhiv Teacher's Institute, professional competence, future teachers, professional training

REFERENCES

1. Objavlenie ot nachal'stva Kyivskogo uchenogo okruga (1874). [Announcement from the authorities of the Kyiv scientific district]. *Cirkuljar po Upravleniju Kyivskim Uchebnym Okrugom*, 8. [in Russian].

2. Rozhdestvenskij, S.V. (1902). *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija. 1802-1902 gg.* [Historical overview of the activities of the Ministry of Education. 1802-1902]. St. Petersburg: Izdanie Ministerstva narodnogo prosveshhenija. [in Russian].

3. Hlukhivskij uchitel'skij institut. (1892). *Vedomost' № 4*. [Hlukhiv Teachers Institute]. *Otchet popechitelja Kyivskogo uchebnogo okruga o sostojanii mužskih gimnazij i progimnazij za 1891 god*. Kyiv: Tipo-Litografija I.N. Kushnarev i K. [in Russian].

4. *Kratkaja metodika istorii S. Troickogo (1914)*. [A brief methodology of the history of S. Troitsky]. Kazan': Idanie knizhnogo magazina M.A. Golubeva. [in Russian].

5. Zadorozhna-Kniahnytska, L. (2008). «Provintsiiyny universytet dla bidnykh»: Hlukhivskij vchytelskij instytut 1874–1917 rr. [Provincial University for the poor: Hlukhiv Teacher's Institute 1874–1917]. *Ukrainoznavstvo*, 4, 174–178. [in Ukrainian].

6. Zadorozhna, L.V. (1998). Osoblyvosti pidhotovky maibutnykh vchyteliv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu (1874–1917 rr.) [Features of future teacher training at the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. *Prydniprovskij naukovy visnyk*, 102 (169), 42–46. [in Ukrainian].

7. Protokoly zasedanij Pedagogicheskogo Soveta Hlukhivskogo

uchitel'skogo instituta (1878–1900 gg.) [Minutes of meetings of the Pedagogical Council of the Hlukhiv Teachers' Institute (1878–1900)]. *Materiali muzeju Hlukhivs'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu*. Op. 1–26. [in Russian].

8. *Hlukhivskij derzhavnyi pedahohichnyi instytut. (1994)*. [Hlukhiv State Pedagogical Institute]. Sumy: VVP „Mria.” LTD. [in Ukrainian].

9. *Otchet popechitelja Kyivskogo uchebnogo okruga o sostojanii Hlukhivskogo uchitel's'kogo instituta i uchitel's'kih seminarij za 1893 g. (1894)*. [Report of the trustee of the Kyiv school district on the state of the Hlukhivsky teacher training institute and teacher seminaries in 1893]. Kyiv: I.N. Kushnarev i K°, 514. [in Russian].

10. *Otchet popechitelja Kyivskogo uchebnogo okruga o sostojanii mužskih gimnazij i progimnazij. (1892)*. [Report of the trustee of the Kyiv school district on the state of male gymnasiums and gymnasiums]. *Otchet popechitelja Kyivskogo uchebnogo okruga o sostojanii uchebnyh zavedenij okruga za 1891 g.* Kyiv: Tipo-Litografija I.N. Kushnarev i K. [in Russian].

11. Gnatjuk, L. V. (1985). Stanovlenie lichnosti S.N. Sergeeva-Censkogo – pedagoga. [The formation of personality of S.N. Sergeev-Tsensky – a teacher]. *S.N. Sergeev-Censkij - vydajushhij pisatel'-akademik (k 110-letiju so dnja rozhdenija). Tезисы доклада nauchno-prakticheskoy konferencii*, 35. Hlukhiv. [in Russian].

12. Sapiton, G.L. Muzej Hlukhivskogo uchitel'skogo instituta (1909–1917 gg.) [Museum of the Hlukhiv Teachers' Institute (1909–1917)]. *Materiali muzeju Hlukhivs'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu*. Op. 1–29. [in Russian].

13. *Ezhegodnik Hlukhivskogo uchitel's'kogo instituta. (1912)*. [Yearbook of the Hlukhiv Institute of Teachers]. God I. Kyiv: Lito-tipogr. T-va I.N. Kushnarev i K. [in Russian].

14. *S'yezd direktorov uchitel'skih institutov i uchitel'skih seminarij Kievskogo uchebnogo okruga (1913)*. [Congress of directors of teacher training institutes and seminaries of the Kyiv educational district]. Kyiv. [in Russian].

15. *Ezhegodnik Hlukhivskogo uchitel'skogo instituta. (1913)*. [Yearbook of the Hlukhiv Institute of Teachers]. Kyiv: Tipogr. t-va I. N. Kushnareva i K°. [in Russian].

16. Piskun, K. (1912). Nachal'nyj kurs rodnovedenija v metodicheskoy razrabotke (g. Hlukhiv i Hlukhivskij uезд). [An elementary course in homeland science in methodological development (the town of Hlukhiv and the Hlukhivsky district.)]. *Ezhegodnik Hlukhivskogo uchitel'skogo instituta*. God I. Kyiv: Tipografija I. N. Kushnerjova i K. [in Russian].

17. Zadorozhna, L.V. (2000). Idei pedahohichnoi maisternosti v diialnosti Hlukhivskoho vchytelskoho instytutu (1874–1917 rr.): [Ideas of pedagogical mastery in the activity of Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Luhansk. [in Ukrainian].

18. Kurok, O.I. (2007). Dуховни світочі Hlukhivskoho osvitanstva. [Spiritual Lights of the Hlukhiv Education]. *Siversshchyna v konteksti istorii Ukrainy*, pp. 159–160. Sumy. [in Ukrainian].

19. Hrytsenko, A.P. (2019). Osoblyvosti struktury profesiinoi kompetentnosti maibutnykh uchyteliv istorii v informatsiynomu suspilstvi. [Features of the structure of professional competence of future history teachers in the information society]. *Naukovy chasopys Natsionalnoho pedahohichnogo universytetu im. M.P. Drahomanova*. Series. 5, issue 68, pp. 61–64 Kyiv: Publ. NPU im. M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

20. Hrytsenko, A. (2019). Umovy formuvannia profesiinoi kompetentnosti v pedahohichnii praktytsi pidhotovky maibutnykh uchyteliv istorii. [Conditions of professional competence formation in pedagogical practice of preparation of future history teachers]. *Naukovy zapysky BDP*, issue. 1, pp. 245–254. Berdiansk: BDPU, [in Ukrainian].

21. Karpekin, A.A. Hlukhivskij uchitel'skij institut. [Hlukhiv Teachers Institute]. *Vospominanija byvshego slushatelja instituta*. Tetrad' 2. [in Russian].

22. Kryzhanivskij, V.M. (2017). Istorii v systemi navchalnykh dystsyplin Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874–1914 rr.) [History in the Glukhiv Teacher Training Institute (1874–1914)]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, issue. 10, pp. 310–312 Kyiv, Hlukhiv. [in Ukrainian].

23. Markov, D.A. (1912). *Zapiski po metodike istorii i geografii*. [Notes on the methods of history and geography]. Moscow: Tipo-Litografija Tovarishhestva I.N. Kushnarev i K. [in Russian].

24. Hlukhivskij uchitel'skij institut i uchitel'skie seminarii (1895). [Hlukhiv Teachers' Institute and Teachers' Seminaries]. *Otchet popechitelja Kyivskogo uchebnogo okruga o sostojanii uchebnyh zavedenij okruga za 1894 g.* Kyiv. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 05.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 39(477.54.62)

Н.М. Демиденко

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА СУМСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено діяльність перших навчальних закладів на сумських землях – повітових чоловічих та жіночих училищ, – які надавали початкову та середню освіту.

Відзначена велика роль окремих благодійників і благодійних товариств, які долучались до фінансування навчальних закладів та окремих учнів із бідних родин Сумського повіту Харківської губернії. Констатована участь дворян Сумського повіту М.Д. Кондратьєва, І.Г. Харитоненка, В.О. Савича, І.С. Федоровського, І.Т. Лисенка та ін. у підтримці навчання дітей із малозабезпечених родин.

Проаналізовані зусилля сільських громад (на прикладі Путівльського повіту) щодо фінансової підтримки оплати роботи вчителів на початку ХХ ст. У статті використовуються різноманітні епістолярно-мемуарні джерела (спогади Миколи Василенка про роки навчання в Глухівській прогімназії, уривки із шкільних творів за 1916 рік тощо).

Ключові слова: освіта, гімназія, училище, притулок, меценат, інститут благородних дівочих, повіт.

Під час проведення реформування освіти у сучасній Україні зростає актуальність вивчення досвіду розвитку освіти як зарубіжних країн, так і свого власного. Відомо, що після реалізації реформ 60–70 рр. ХІХ ст. стан освіти в Російській імперії, включаючи українські землі, значно покращився. Так, 14 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища». Унаслідок цього розпорядження фактично була ліквідована церковна монополія на освіту, а приватним особам і організаціям надана можливість відкривати приватні навчальні заклади. Але у радянській історіографії 1930–1950-х років не було наукових праць, в яких би комплексно досліджувалась історія приватних навчальних закладів. Чимало середніх навчальних закладів утримували земства. Опікуючись змістом навчання, земства постійно збільшували кошти і на будівництво шкіл (із 1871 до 1895 року фінансування зросло у 6 разів). Значно більше увагу уряд став приділяти середній освіті, адже вона вважалася основою вищої освіти, яка готувала фахівців державного управління, народного господарства, науки. У 90-х рр. ХІХ ст. на українських землях уже працювало приблизно 150 чоловічих і жіночих гімназій.

Метою даної роботи є спроба дослідити особливості становлення та організації навчального процесу у середніх закладах освіти на сумських землях у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Окрім інших матеріалів, у нашій розвідці використовувались епістолярно-мемуарні джерела (спогади Миколи Василенка про роки навчання у Глухівській прогімназії, уривки зі шкільних творів за 1916 рік тощо).

При написанні роботи використані загально-історичні (порівняльно-історичний, ретроспективний) методи та метод джерелознавчого аналізу. Вони дали можливість розкрити питання у виділених хронологічних межах.

Історія становлення та розвитку середньої освіти на теренах Сумщини стала предметом дослідження Л. Са-

пухіної [1], П. Сапухіна [2], Ю. Лесиної [3], М. Манько [4], Д. Кудінова [5], О. Ленського [6] та ін. Матеріали, невідомі широкому загалу, можна почерпнути у приватних колекціях сумських краєзнавців, зокрема колекціонера В. Токарева. Проте, актуальність поставленої проблеми та необхідність використання в умовах модернізації сучасної освіти кращих напрацювань минулого потребує подальшого висвітлення маловідомих фактів із розвитку освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Заснування міста Суми, як і інших міст Слобожанщини, безпосередньо пов'язано з подіями визвольної війни проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася у 1648 році. У період визвольної війни десятки тисяч православних людей здійснювали зі своїх місць і переїжджали на незаймані землі. «Попереду процесії, на великому прибраному возі, везли церковний крам. Акуратно стояли ікони, велика церковна бібліотека з богослужбових, релігійних та світських книжок...» [7, с. 13]. Так дослідник протоієрей О. Двінятін описував прибуття перших переселенців Білоцерківського полку на теперішні сумські землі у середині ХVІІ ст.

Видатний дослідник історії Слобожанщини Д. Багалій зазначав, що переселенці «приходили з любов'ю та потребою просвіти, котра високо стояла тоді в українським народі в Правобережній Україні» [8, с. 245]. Історик констатує, що вже у 1675 р. в Охтирці існувала школа. М. Міщенко все ж зауважує, що перші школи на Слобожанщині з'явилися саме у Сумському полку, хоча відкриті вони були не в Сумах, а в Миропіллі у 1671 році [9, с. 6].

Як засвідчують архівні документи, станом на 1732 рік у місті Суми функціонувало п'ять шкіл, в яких дванадцять вчителів разом з дяками навчали учнів грамоти, писму, співу [1, с. 3]. За розпорядженням Харківського приказу громадського піклування 23 червня 1790 року у Сумах урочисто відкрили мале народне училище (двокласну школу) [10, с. 432].

Подія настільки була значимою, що до Сум завітав губернатор Харківської губернії Федір Вишенський. На урочистостях зачитали указ про відкриття училища та ознайомили з його Статутом. У Спасо-Преображенському соборі, центральному храмі міста, відбувся молебень. На завершення пролунали святкові гарматні салюти та «пісня подяки премудрій просвітительниці»:

«Воспой, ликуя в чине стройном

Град Сумы, радуясь в сей день...

Сум жители возвеселятся,

Красуясь в свете дней» [11, с. 384].

У 1803 році у Російській імперії затвердили положення про повітові училища. Подібні училища продовжували курс парафіяльних шкіл при церквах, а також стали базою з підготовки до вступу в гімназію. Повітове училище (яке було реорганізовано з малого народного училища) урочисто відкрили в Сумах 20 грудня 1806 року [1, с. 4].

На початку діяльності у Сумському повітовому учили-

Фото 1. Вихованки Сумського жіночого училища (1911 р.)

щі бракувало вчителів: з понад 60-ти учнями працювало всього три вчителі. Наприклад, учитель Станіслав Квітковський викладав декілька дисциплін: математику, географію, історію (загальну і російську), фізику, граматику, російську, латинську, німецьку мови [6, с. 10].

Училище, яке згодом стане загальноосвітнім закладом, головною метою ставило виховання у підопічних почуття гуманізму, любові до батьківщини [1, с. 4]. У 1912–1916 рр. за рішенням земських органів влади в училищі, як і в усіх навчальних закладах Харківської губернії, запроваджувалася окрема дисципліна – «батьківщинознавство» [4, с. 237]. Під час Першої світової війни Сумська земська повітова управа навіть рекомендувала навчальним закладам організовувати екскурсії до різних установ, господарств, млинів на території повіту з метою вивчення історії рідного краю та для збирання різних артефактів, які б лягли в основу експонатів шкільних музеїв. Піднімалося навіть питання про написання видання з історії рідного краю [1, с. 26].

На заняттях із учнями проводилися диспути, велика роль приділялася самовдосконаленню, пізнанню істинного Бога, покаяттю, формуванню світогляду та життєвої мудрості. Сумські учні писали твори на теми: «Чому життя порівнюють з подорожжю?», «Про нетривкість щастя, заснованого виключно на матеріальному багатстві»,

«Прояв моральної основи в історії», «На чому засновується духовний зв'язок між минулими та майбутніми поколіннями?» та ін. [3, с. 22]. Наприклад, 16-річний учень Володимир Гречко у 1910 році описував перспективи рідного міста, яке на той час налічувало близько 35 тисяч мешканців, наступним чином: «город Сумы как в отношении торговли так и в отношении просвещения, занимает первое место из всех городов Харьковской губернии... Если Сумы будут и дальше так развиваться, как и в настоящее время, то из маленького и ничтожного городка образуется большая и процветающая наукой губерния» [3, с. 22]. Не можна однозначно вважати достовірними факти, викладені в учнівському творі, але, без сумніву, маленьких сумчан виховували у душі любові і гордості за своє рідне місто.

Що стосується організації графіка навчального процесу, то слід зазначити, що навчальні заклади працювали також і в суботу. Натомість протягом навчального року учні мали багато вихідних. Так, у 1907–1908 навчальному році у переліку «неучебных дней» зазначались наступні:

- «7 сентября – Рождение Пресвятой Богородицы;
- 14 сентября – Воздвижение Креста Господня;
- 26 сентября – Апостола Иоанна Богослова;
- 1 октября – Покрова Пресвятой Богородицы;
- 5 октября – крестный ход из села Шпилевки;
- 17 октября – чудесное спасение императорской семьи

Фото 2. Викладачі та вихователі дитячого притулку ім. Н.М. Харитоненка (початок XX ст.)

(в 1888 году близ села Борки Харьковской губернии претерпел крушение пассажирский поезд. Императорская семья, находившееся в нем, чудом не пострадала;

-21 октября – вознесение на престол Государя Императора;

-22 октября – Казанской иконы Божьей Матери;

-14 ноября – рождение вдовствующей императрицы;

-21 ноября – ведение во храм Пресвятой Богородицы;

-6 декабря – Тезоименитство Государя Императора;

-с 23 декабря по 6 января – Рождественские вакации (каникулы)» [3, с. 19].

Якщо учні не з'являлися на заняття через хворобу чи інші причини, їх обов'язково відвідувала «класная надзирательница» [3, с. 19]. Вона також відповідала за дисципліну учнів на всіх уроках, за відвідування бібліотеки і навіть за вчасне нарахування зарплати вчителям та за опалення шкільного приміщення. Зарплата наглядачки (3 560 крб.) значно перевищувала зарплату не лише вчителів, а, навіть, і керівника навчального закладу. До речі, серед вчителів найбільші зарплати отримували викладачі математики та російської мови [3, с. 19].

Чітку картину організації навчання у середніх навчальних закладах другої половини XIX ст. знаходимо у мемуарах Миколи Прокоповича Василенка, уродженця села Есмань Глухівського повіту. Описуючи роки навчання у Глухівській прогімназії, автор зазначає, що для гімназистів, які приїздили на навчання до Глухова, пропонувалися квартири для тимчасового проживання: «...квартира в 20 рублей в месяц с завтраком, обедом, ужином, а также репетитором считалась уже дорогой...» [12, с. 65].

Гімназистів там майже щоденно відвідували директор або класні керівники. Після кожної перевірки вони заготовлювали свої зауваження у спеціальному зошиті.

Заняття у гімназії завжди розпочиналися з молитви. У великій актовій залі «законовчитель» читав і пояснював уривки із Євангелія. М. Василенко скептично зауважує, що подібна загальна молитва ні в кого «не пробудила никаких религиозных чувств» [12, с. 79].

Директора Глухівської прогімназії М.Ф. Лазаренка, який мав прізвисько «хам», автор мемуарів характеризує як справжнього чиновника-формаліста, котрий створював важку атмосферу як для учнів, так і для вчителів гімназії: «...в служебное время учителя всегда чувствовали над собой тяжелую руку и зоркий глаз директора» [12, с. 80]. Багато педагогів звільнялися, не витримавши подібного.

Під особливо пильним контролем гімназисти перебували не лише за місцем проживання, а й під час свого дозвілля. Микола Василенко зазначає у спогадах: «На лодках кататься мы не могли, вечеров посещать нельзя было, с гимназистками встречаться и вести знакомства тоже...». Також існувало багато заборон щодо зовнішнього вигляду гімназистів. Наприклад, «остро стоящие волосы нередко тоже были предметом нападения директора...» [12, с. 81].

Негативну реакцію як учнів, так і їхніх батьків викликала заборона в гімназії на вишиті сорочки, котрі зазвичай оздоблювалися узорами на комірях та рукавах. В адресу любителів українських вишиванок звучали погрози, що «их обрежут насильно» [12, с. 81].

Критикуючи педагогічну систему Глухівської гімназії, у той же час М. Василенко відзначає високі моральні яко-

сті своїх вчителів, особливо директора, М.Ф. Лазаренка, якому були властиві непідкупність, прагнення допомогти дітям із бідних сімей, відсутність кар'єризму. Так, у мемуарах наводиться епізод відвідин Глухівської прогімназії посадовцем високого рангу, «попечителем ученого округу» генералом П.А. Антоновичем. Ніяких спеціальних приготувань до приїзду високого гостя у класах не проводилося, директор тримався спокійно, з гідністю. «Ученики это видели и оценивали, конечно, в пользу своего директора», – згадував М. Василенко [12, с.83].

Процес навчання в Глухівській прогімназії, як і в усій Росії, був організований згідно «Толстовской» системи освіти. Та насправді були впроваджені лише її загальні принципи. Микола Василенко із сумом констатує, що в навчальному закладі панувала атмосфера «очень тяжелая и крайне неблагоприятная для духовного и всестороннего развития для учеников... Гимназия обращалась в какую-то тюрьму, из которой хотелось поскорее вырваться» [12, с. 82]. Пізніше, навчаючись у Дерптському університеті, який був заснований у 1805 році, М. Василенко відзначав, що викладачі університету були лояльними і толерантними у відношенні до студентства, вирізнялись своїм демократизмом.

На демократичних засадах будувалася уже і діяльність деяких вчителів сумських навчальних закладів на початку ХХ ст. Підтвердженням цього слугують мемуари вчителя Сумської жіночої гімназії Павла Ляхова, якого, використовуючи сучасну термінологію, можна назвати педагогом-новатором. «Моим девизом в отношении с учащимися было добиться хороших, простых отношений, а если можно, то и дружественных. Я стремился к тому, чтобы мои ученицы видели во мне своего старшего товарища, учителя и друга», – пише у своїх мемуарах П. Ляхов [5, с. 17]. Актуальними на сьогодні є постулати прогресивного педагога, котрий поважав кожную ученицю як особистість: «Я шел в класс и без запаса саркастических слов, насмешливых улыбок и издевок над неудачными ответами учениц. Я шел в класс как бы с пальмовой ветвью похвалы, которой хотел наградить ученицу за лучший ответ» [5, с. 17].

Необхідно зазначити, що далеко не всі бажаючі отримати освіту могли потрапити до закладу на навчання. Класи були переповненими (по 40 і більше учнів). Оскільки запити на освіту були високими, то і плата за навчання була відповідною. Наприклад, у 70-ті роки ХІХ ст. учні сплачували від 15 до 50 крб. за рік навчання (плата залежала від майнового стану батьків). У 80-ті роки вже за рік навчання треба було платити 70 крб. [1, с. 8]. Для порівняння зазначимо, що річний дохід робітника заводу становив у середньому 150 крб. Але неправильно було б стверджувати, що для дітей із бідних родин освіта була недоступною. Малозабезпечені могли навчатися за рахунок окремих благодійників Сумського повіту (М.Д. Кондратьєва, І.Г. Харитоненка, В.О. Савича, І.С. Федоровського, І.Т. Лисенка та ін.) чи

за рахунок місцевих благодійних товариств.

Як сказано вище, значних зусиль для відкриття шкіл та їхньої фінансової підтримки докладали земства. У другій половині ХІХ ст. була створена спеціальна комісія, яка опікувалася народною освітою, зокрема, – самоосвітою вчителів. Так, за рішенням комісії у кожному повіті мала відкритися бібліотека для вчителів. Прізвища засновників Сумської бібліотеки знаходимо у «Географических очерках Харьковской губернии»: «В г. Сумы находится публичная библиотека, основанная в 1860 г. стараниями предводителя дворянства Савича, судьи Солецкого, штатного смотрителя Андреева и купцов Алчевских...» [13, с. 15].

Для відкриття бібліотеки зібрали 600 карбованців сріблом та надали приміщення у центрі міста. Перші десятиліття бібліотека утримувалася за кошти читачів: «... з них стягався внесок у розмірі 10 крб. на рік. Для осіб, матеріально незабезпечених, внесок зменшувався до 3 крб., а на всіх місцевих учителів поширили право безплатного користування книжками» [2, с. 4].

Право відвідувати бібліотеку отримали всі жителі Сумського повіту. Книгозбірня не могла не викликати зацікавленості у читачів, адже до її фонду, окрім цінних книг, надходили ще й майже всі газети і журнали, які видавались у Центральній Росії. До бібліотеки, включно до 1915 року, надходили також і зарубіжні періодичні видання з Австро-Угорщини, Німеччини та Франції.

Суттєву фінансову допомогу бібліотеці й надалі надавали сумські меценати. Звання почесних громадян міста Суми було надано декільком меценатам саме за підтримку бібліотеки [4, с. 57]. Після відкриття у місті гімназій, Сумська публічна бібліотека стала фундаментальною бібліотекою для учнів та співробітників цих навчальних закладів.

У 1892 році у Сумах відкривається нова народна публічна бібліотека, відкриттю якої сприяв відомий капіталіст Олексій Кирилович Алчевський. А вже у 1894 році питання створення публічної бібліотеки розглядається на засіданні Сумської міської думи, де «гласный Н.Н. Ефремов выразил мнение о необходимости для библиотеки найти соответствующее помещение, выписки периодических журналов и газет и ежегодных отчислений из прибылей городского банка, необходимых на содержание библиотеки суммы» [14, с. 32].

В «Журнале заседаний Думы по вопросам благоустройства в г. Сумы» зазначається, що Сумська дума одногосно ухвалила рішення задовольнити прохання Сумського комітету та Харківського товариства з поширення грамотності і виділити з прибутку Сумського міського громадського банку за 1895 рік необхідні кошти (100 крб.) для підтримки Сумської публічної бібліотеки. Бібліотека міста мала великий вплив на розвиток освіти і просвітництва місцевих вчителів та учнів.

Не лише земства та окремі заможні особи активно долучалися до процесу відкриття та утримання шкіл. У

створенні шкіл на своїй території брали участь і сільські громади. Так, С. Бережний наводить приклад про селян Грузинчанської волості, які зібрали 2/3 коштів на побудову школи [15, с. 107]. А жителі села Антикова Путивльського повіту заявляли, що готові здійснювати доплату вчителю та сторожу школи свого села у розмірі відповідно 60 та 15 крб. [15, с. 107]. І якщо раніше у Путивльському повіті на 167 поселень (приблизно 5180 дворів) було всього лише 3 школи, то через 30 років після проведення освітніх реформ тут функціонувало 36 земських і одна приватна школи. Причому, згідно статистичних звітів 77 % вчителів Путивльського повіту були вихідцями із сільської місцевості [15, с. 107].

Отже, прогресивні реформи 60–70-х рр. XIX ст., які передбачали функціонування середніх навчальних закладів різних типів та форм власності, та активна діяльність земств, окремих меценатів, сільських громад на початку XX ст. позитивно вплинули і на зміни в освітньому процесі на території теперішньої Сумщини. На жаль, відомості про загальну грамотність населення міста Суми на початку XX ст. відсутні. Маємо статистичні дані перепису населення Російської імперії лише за 1897 рік. На основі цих даних, 1897 року у Сумах письменні становили 40,5 % від усього населення міста [1, с. 26]. Однозначно можна стверджувати, що на початку XX ст., коли у місті діяло вже понад 30 середніх і початкових навчальних закладів, цей відсоток був значно вищим, адже за кількістю навчальних закладів і учнів, що в них навчалися, Суми займали перше місце серед повітових міст Харківської губернії.

ДЖЕРЕЛА

1. Сапукіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми : Ельдорадо, 2000. 30 с.
2. Сапукін П. Перша бібліотека. *Ленінська правда*. 1962. № 52, 4 березня. С. 4.
3. Лесина Ю. История одного города в школьных сочинениях. О чем писали гимназисты 100 лет назад? *Ваш шанс*. 2014. № 4. С. 22.
4. Манько М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Видання друге, доп. Суми : ВВП «Мрія». 2007. 435 с.
5. Кудин Д. Душа учителя всегда должна оставаться молодой: Из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской 1-й женской гимназии. *Ваш шанс*. 2016. № 13. С. 16–17.
6. Ленський О. Повітове училище. *Панорама*. 2019. № 25. С. 10.
7. Двинятін О. Я кличу живих, я плачу за мертвими. Суми : Видавництво «Ярославна», 2001. 92 с.
8. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. 399 с.
9. Мищенко М. Город образованный и культурный. *В двух словах*. 2009. № 35. С. 6–7.
10. О народных училищах. *Киевская старина*. Ежемесячный исторический журнал. К. Т. XXXIV, 1891. 544 с.
11. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда / под. ред. Е.К. Редина. Т. II. Ч. I.X, 1902. 284 с.
12. Василенко В.П. Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденник. Листування / упорядник І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук, А.Ю. Іванова, Є.В. Ромінський. Відп. редактор: Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко. Київ : «Юридична думка», 2008. 720 с.
13. Копейчиков Н. Географические очерки Харьковской губернии. Новочеркасск : Типография Войска Донского, 1864. С. 15.
14. Фролова Т. Бібліотека – мудрість книг і щедрість серця. *Бібліотечна планета*. 2014. № 4. С. 32.
15. Бережний С.В. З розвитку народної освіти в Путивльському повіті Курської губернії в кінці XIX ст. *Третя Сумська наукова історико-краєзнавча конференція : Збірник статей Сумського педагогічного університету ім. А.С.Макаренка*. Суми. 1996. С. 107.

Demydenko N.M. Some features of the development of secondary education in Sumy region in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries: the role of the nobility and local communities in its formation

The article covers the activities of the first schools in Sumy region, which provided primary and secondary education: Sunday schools, county men's and women's schools. Attention is drawn to the fact that the progressive reforms of the 1860s and 1870s, implemented in the Russian Empire, had a positive effect on changes in the educational process and in the Sumy region.

It is stated that the main purpose of the general educational institutions of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries was to provide knowledge that would correspond to the technical development of the industry at that time. As before, great attention was paid to religious education, instilling a sense of humanism and love for the country.

The great role of individual philanthropists and charitable societies, which were involved in financing educational institutions and individual students from poor families of Sumy county of Kharkiv province, was noted. Participation of nobles of Sumy county such as M.D. Kondratiiev, I.H. Kharitonenko, V.O. Savych, I.S. Fedorovskyi, I.T. Lysenko et al. in charity work was stated. The features of the orphanages for orphan girls founded by Natalia Kharytonenko and Mariia Sukhanova are highlighted.

The issue of the founding of the city of Sumy in 1860 by the philanthropists of the first public library, the funds of which teachers were entitled to free use, was raised. The library, including until 1915, received foreign periodicals from Austria-Hungary, Germany and France, as well as all periodicals published in the Russian Empire. Some philanthropists received the title of honorary citizen of Sumy for the financial support of the public library.

The great efforts of rural communities (on the example of Putivl County) to provide financial support for teachers' salaries at the beginning of the 21st century were analyzed.

Various epistolary-memoir sources (memoirs of Mykola Vasylenko – a scientist, minister of education and arts of the Hetmanate period (1918) about the years of study at Hlukhiv secondary school; excerpts from student works for 1916, etc.) were used in the preparation of the article.

While writing the work general-historical (comparative-historical, retrospective) methods were used. The source analysis method was also actively used.

Key words: education, gymnasium, school, asylum, philanthropist, finishing school, county.

REFERENCES

1. Sapukhina, L. (2000). *Navchalni zaklady dorevoliutsiinykh Sum [Educational Establishments of Prerevolutionary Sumy]*. Sumy: Eldorado. [in Ukrainian].
2. Sapukhin, P. (1962). *Persha biblioteka [The First Library]*. *Leninska Pravda – Lenin's Truth*, 52, p. 4. [in Ukrainian].
3. Lesina, Yu. S pervym sentyabrya ! 100 let nazad (O tom, gde, chemu i za skolko uchili yunyh sumchan obraztsa 1900 [Happy 1st of September! 100 years ago (About where, what and how much young Sumy citizens of the example 1900 were taught)]. *Vash shans – Your Chance*, 35, p. 19. [in Russian].
4. Manko, M.O. (2007). *Sumy ta sumchany v dokumentakh suchasnykh – Knyha persha (1655–1919) [Sumy and Sumy Citizens in the documents of Contemporaries – The first book (1655–1919)]*. (2nd ed.). Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo «Mriia – 1» TOV. [in Ukrainian].
5. Kudinov, D. (2016). *Dusha uchitelya vsegda dolzhna ostavatisya molodoy: Iz vospominaniy pedagoga Pavla Lyahova o rabote v Sumskey 1-y zhenskoy gimnazii [The Teacher's Soul should Always Stay Young: From the Memories of the Teacher Pavlo Lyahov about work in the First Sumy Women's Gymnasium]*. *Vash shans – Your Chance*, 13, p. 16–17. [in Russian].
6. Lenskyi O. (2019). *Povitove uchylshche [County school]*. *Panorama*, 25, p. 10. [in Ukrainian].
7. Dviniatin, O. (2001). *Ya klychu zhyvykh, ya plachu za mertvymy [I call the alived, I cry for the sead]*. Sumy: Vydavnytstvo «Yaroslavna». [in Ukrainian].
8. Bahalii, D.I. (2019). *Istoriia slobidskoi Ukrainy [The History of Slobidska Ukraine]*. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian].
9. Mishenko, M. (2009). *Gorod obrazovannyi i kulturnyi [The educated and cultural city]*. *V dvuh slovah – In two Words*, 35, pp. 6–7. [in Russian].
10. (1891). *O narodnykh uchilishchah. Kievskaya starina. Ezhe mesyachnyi istoricheskiy zhurnal [About Public Schools. Kiev Ancientry. Monthly Historical Journal]* (Vol. XXXIV). Kiev [in Russian].
11. Miller, D.P. (1902). *Arkhivy Kharkovskoy gubernii. Trudy Kharkovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustroystvu XII arkeologicheskogo s'ezda. [Archives of Kharkiv province. Proceedings of the Kharkov preliminary committee on the organization of the XII archaeological congress]*. (Vol. 2). Har'kov. [in Russian].
12. Usenko, I.B., Bondarchuk, T.I., Ivanova, A.Yu., Rominskiy, Ye.V. (Comps.). (2008). *Vybrani tvory: U 3-kh t.: T.3. Spohady*.

Shchodennyk. Lystuvannia [Vasylenko M.P. Selected Works: in 3 vols. Vol. 3. Recollections. Diary. Letters]. Kyiv: Vydavnytstvo «Yurydychna dumka». [in Ukrainian].

13. Kopeychikov, N. (1864). *Geograficheskie ocherki Harkovskoy gubernii, sostavennyye N. Kopeychikovym* [Geographical Essays of Kharkov County, written by N. Kopeychikov]. Novocherkassk: Tipografiya Voyska Donskogo. [in Russian].

14. Frolova, T. (2014). Biblioteka – mudrist knih i shchedrist sertsia [The library is the wisdom of books and the generosity of the heart]. *Bibliotekna planeta*, 4, p. 32. [in Ukrainian].

15. Bereznyi, S.V. (1996). Z rozvytku narodnoi osvity v Putyvl'skomu poviti Kurskoi hubernii v kintsy XIX st. [From the development of public education in Putyvl county of Kursk province at the end of the XIX cent.]. Abstracts of Papers '96: *Tretia Sumska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia*. (p. 107). Sumy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК: 377:738](477.52)«189/190»

О.О. Белько

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ В ЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДАХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ГЛИНСЬКА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена реалізації заходів Полтавського губернського земства з відкриття земських гончарних навчальних закладів Глинська. Аналізуються етапи вирішення проблем, що поставили перед органами земського самоврядування від організаційних питань до донесення населенню новітніх прийомів виготовлення продукції. Наводяться приклади вирішення кадрових питань, які поставали на часі, і як Полтавське губернське земство реалізовувало свої задуми з оснащення майстерень та матеріально-технічної бази закладів. Подаються відомості про очікування і ставлення місцевого населення до земських гончарних навчальних закладів, з питань технології виготовлення і оздоблення глиняних виробів.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, губернська управа, гончарні навчальні заклади, Роменський повіт.

Упродовж останньої чверті ХІХ – початку ХХ століття найбільш активним у розвитку кустарних промислів було Полтавське губернське земство.

Переглядаючи в історичній перспективі організаційні форми шкільної діяльності земства, слід зазначити, що органи місцевого самоврядування йшли на зустріч вимогам народного життя, а потреба в освіті знаходила відгук і реагування. Розуміння земством значущості гончарства як поліфункціонального явища було покликане до життя суспільними вимогами.

Розвиток місцевої обробної промисловості складав одну з основних турбот Полтавського губернського земства і знаходився у прямій залежності від рівня технічних навиків промислової частини населення. Розповсюдження знань такого роду стало головною метою земських захо-

дів, спрямованих на покращення місцевого виробництва. Розвиток навчальних закладів у губернії у останні три-чотири роки ХІХ ст. свідчив про розміри існуючої потреби у ремісничих знаннях, задовольнити котру прагнули як губернське, так і повітові земства. З 34-х губерній Російської імперії Полтавське губернське земство упродовж 1899–1908 рр. займало І місце з розвитку мережі спеціалізованих навчальних закладів [16, с. 182].

Поширення освітньої діяльності викликало потребу у систематизації та об'єднанні окремих її частин. Найбільше було зроблено у професійній освіті [18, с. 218]. На державному рівні все частіше зверталася увага на шкільництво як форму передачі сучасних знань у середовищі гончарів [2, с. 208].

Предметом дослідження є організаційні заходи Полтавського губернського земства щодо діяльності гончарних навчальних закладів Глинська Роменського повіту.

1900 року Глинська гончарна навчальна майстерня Роменського повіту розпочала свою роботу [3, с. 54] з метою «розширення і покращення гончарного промислу; поліпшення якості виробів, що було в прямій залежності від правильного застосування різноманітних сортів місцевих глин; удосконалення складу полив та фарб; впровадження в місцеве виробництво нових видів гончарної продукції, виготовлення якої мало б перспективи на розвиток, не виходячи за межі кустарного промислу» [17, с. 57]. У школі навчалося 7 учнів. Із року в рік число їх змінювалося. Повітовою управою у 1907 році контингент учнів було збільшено до 30 осіб. Це свідчило про рівень довіри до майстерні з боку кустарів і перспективи її впливу на промисел. На початку діяльності майстерні право першості навчання надавалося дітям місцевих гончарів, земство їх підтримувало призначенням щомісячних стипендій від 2 до 3 руб. Поступово, в межах терміну навчання, їх розмір збільшувався до 6 руб. [10, с. 122]. На посаду керівника-майстра земської гончарної майстерні було запрошено В. Маркіна, який доти працював у Опішненській зразковій гончарній навчальній майстерні Полтавського губернського земства. Хоча він і добре знав гончарну справу, але через відсутність організаторських здібностей невдовзі його було звільнено.

Для поліпшення організації практичної роботи земство запросило спеціаліста з випалювання, розробки полив та емалей (фахову підготовку здобув у керамічній школі в Бунцлау, мав практичний досвід гончарного виробництва). Уже найближчим часом на виставках можна було побачити чудові вироби, виготовлені учнями [13, с. 36]. Здавалося, Глинській гончарній навчальній майстерні вдалося налагодити навчально-виробничий процес, але невдовзі новопризначений завідувач за сімейними обставинами залишив місце роботи [12, с. 79].

Виконуючим обов'язки завідувача майстернею Роменська повітова управа призначила П. Забело, в минулому майстра Мальцевських заводів. Йому були знайомі рецепти полив, підібрані до місцевих глин інструктором-керамістом

Міністерства землеробства Є. Більфельдом [6, с. 229]. З 1904 року навчальний процес Глинської гончарної майстерні очолював А.А. Реріх, котрий тривалий час практикував виготовлення полив і ангобів у лабораторії Петербурзького технологічного інституту [7, с. 7]. Його помічниками стали викладачі виготовлення посуду П. Забело й П. Добро-різ, який закінчив Миргородську художньо-промислову школу імені Миколи Гоголя і навчав мальовці й виготовленню форм [10, с. 124–125].

На початку навчання було зосереджено увагу на освоєнні традиційних етапів гончарювання: виготовленні посуду на гончарному крузі, відливанні з гіпсових форм, ліпленні, малюванні й самостійному випалюванні [8, с. 329]. Починаючи з виготовлення найпростіших форм (миски, горщики), шкільне виробництво поступово вдосконалювало технологічний рівень. Позитивом було те, що в орнаментуванні використовували місцеві мотиви. У процесі навчання було сформовано певний доробок учнівських гончарних виробів (70 різновидів) [12, с. 79].

З 1906 року художником-керамістом і заступником завідувача майстерні працював відомий фахівець, випускник Коломийської гончарної школи Осип Білоскурський [19, с. 62]. Упроваджуючи на Полтавщині техніку риткування побіленого посуду, він вивчав місцеві традиції, реалізуючи знання на практиці. З мистецтвом орнаменту й народною гончарною пластикою учнів знайомив викладач А.Л. Андрущенко [8, с. 329].

Художні засади були зорієнтовані на традиції місцевого гончарства, хоча й не вдалося уникнути робіт еклектичних, недовершених, що було властивим для мистецьких закладів земського періоду.

Досягнення певної стабільності в організації навчання дало поштовх до її реформування.

1908 року Глинську гончарну навчальну майстерню Роменського повіту було реорганізовано у Глинську школу інструкторів гончарного виробництва Міністерства землеробства та землевпорядкування з трирічним курсом навчання [8, с. 329], що було викликано потребою часу й стало початком вирішення кадрової проблеми в губернії. Метою роботи Глинської школи інструкторів гончарного виробництва стала «підготовка інструкторів для кустарів гончарного промислу й поліпшення місцевого кустарного виробництва» [4, с. 220]. З погляду художнього виховання найбільш ефективним періодом для школи стали 1908–1913 роки. Питаннями організації шкільної діяльності і навчальним процесом керували Опикунська і Педагогічна ради. Згідно з навчальними програмами, складеними завідувачем А.Ф. Гофманом і інженером-техніком Міністерства землеробства та державного майна, професором кераміки Санкт-Петербурзького технологічного інституту О.М. Соколовим, проводилися лабораторні дослідження, експерименти, пов'язані із виготовленням полив'яного посуду з місцевих глин. У хімічній лабораторії школи, обладнаній на той час новітніми приладами і забезпеченій необхідними реактивами, проводили

досліди, кінцевою метою яких було отримання водостійкого черепка й поливи з подальшим виготовленням різних глиняних виробів [11, с. 148].

Гончарні вироби учнів експонувалися на Всеросійській кустарно-промисловій виставці 1902 року у Санкт-Петербурзі; 1904 року на сільськогосподарській та кустарній виставці у м. Глухові Чернігівської губернії були нагороджені медаллю Міністерства фінансів; у 1906, 1907, 1908, 1912 роках виставлялися на губернських сільськогосподарських та кустарних виставках у Ромнах, на Другій кустарній виставці у м. Києві 1909 року та у 1913 році на Всеросійській кустарно-промисловій у м. Санкт-Петербурзі [3, с. 54]. Досягнення багато в чому залежали від підтримки земства – фінансової, організаційної. Як зазначав професор кераміки О.М. Соколов, «до честі Роменського земства потрібно зауважити, що воно надає кошти на майстерню» [1, арк. 18].

Фінансувався заклад із бюджетів трьох рівнів: повітового, губернського та Міністерства землеробства. Одноразове асигнування губернської управи на технічне обладнання складало 2500 руб. Щорічне утримання майстрів гончарної справи (дольова участь) у середньому становило 650 руб. [14, с. 395]. Від уряду Роменське повітове земство отримувало допомогу в сумі 600 руб. щорічно [15, с. 3].

Глинська школа інструкторів гончарного виробництва позитивно впливала на розвиток місцевого гончарного промислу. Глинські майстри безкоштовно користувалися послугами викладачів майстерні й устаткуванням (шаблонами, формами). Вони також купували в майстерні складові полив за доступними цінами [12, с. 122].

Для гончарів-практикантів школа стала центром удосконалення гончарної майстерності [12, с. 223]. 1910 року Опикунська рада надіслала лист Роменській земській управі, в якому йшлося, що запровадження системи відвідування школи практикантами дає позитивні результати. Для місцевих гончарів школа стала єдиною можливістю вдосконалювати гончарну майстерність [5, с. 223].

У 1918 р. школа інструкторів гончарного виробництва була в черговий раз реорганізована, цього разу в художньо-керамічну школу. Відповідно до резолюції Глинської міської ради робітничих і селянських депутатів від 5 вересня 1920 р. діяльність інструкторської гончарної школи упродовж останніх п'яти років оцінено позитивно. Зазначено, що школа користувалася значною популярністю не лише у власній країні, а й за її межами, завдяки самовідданій праці педагогічного колективу, очолюваного А. Гофманом [10, с. 130].

Належне технічне оснащення закладу, зокрема наявність 3-х горнів, проведення хімічних дослідів у шкільній лабораторії, вишукування шляхів поліпшення якості гончарного виробництва – це ті складові, що впливали на формування фахівця-інструктора, методиста, художника, лаборанта, які могли надавати належну теоретичну й практичну допомогу, що вкрай потрібна була гончарям осередків Полтавської губернії [9, арк. 72].

Глинська школа інструкторів гончарного виробництва сприяла розвитку місцевого гончарства, яке вимагало досконалого знання умов та особливостей цього району. Вона також виконала історичну місію щодо поліпшення технологічного й художнього рівнів гончарного промислу на Полтавщині. Про рівень навчальної роботи в школі засвідчують відзнаки, грамоти.

Відкриття гончарних навчальних закладів Глинська було закономірним явищем, зумовленим державною політикою підтримки кустарних промислів. Діяльність Полтавського губерньського земства з розвитку шкільництва була найефективнішою з-поміж інших земств. Його досвід роботи в збереженні локальних особливостей гончарства, розвитку національних традицій, інтеграції у міжнародний культурний простір вивчався і продовжує вивчатися на державному рівні.

ДЖЕРЕЛА

1. В отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики Министерства земледелия и государственных имуществ. Кустарного техника А. М. Соколова отчет. Государный музей-заповедник украинского гончарства в Опішному, Національний архів Українського Гончарства, ф. 8, оп. 2, од. зб. 3. 40 арк.
2. Голицын Ф. С. Кустарное дело в России. Исторический ход развития кустарного дела в России. Деятельность правительства, земств и частных лиц / Ф. С. Голицын. – СПб : Типография В. Ф. Киршбаума, 1904. Том 1. Часть 1. 260 с.
3. Жук В. Н. Наш рідний край (з історії освіти Полтавщини в дореволюційний період) / Жук В. Н. [та ін.]. Полтава : Друкарня видавництва «Полтава», 1991. Вип. 12. 87 с.
4. Журналы и доклады 44-го очередного Роменского Уездного Земского Собрания 1908 года. Ромны : Типография бр. Дельберг, 1909. 464 с.
5. Журналы и доклады 47-го Роменского Уездного Земского Собрания 1911 года. Ромны : Типография Р. Г. Дельберг, 1912. 326 с., 116 с.
6. Журналы и доклады XXXIX очередного Роменского уездного Земского Собрания. Ромны : Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1904. 244 с. 76 с.
7. Исследования сырых гончарных материалов. Иллюстрированный ежегодник Торгово-промышленный мир России. Петроград : «Т-во Худож. Печати», 1916. Отдел IV. Часть IV. 20 с.
8. Лащук Ю. Керамічний осередок у Глинську. Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн. 4. 656 с.
9. О пособиях Киевской губернской земской управе на развитие кустарного производства. Центральный государственный исторический архив у Львові, ф. 395, оп. 1., од. зб. 2724, арк. 72.
10. Овчаренко Л. Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Український керамологічний журнал*. 2004. № 1. С. 119–132.
11. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. Полтава : Типо-литография И. Д. Фришберг, 1911. Вып. 1. 237 с., 194 с.
12. Отчет Роменской уездной управы за 1903 год. Ромны : Типография Э. и Н. Дельберг, 1904. 230 с.
13. Полтавское губерньское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября – 10 декабря 1903 года). Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. 655 с.
14. Полтавское губерньское земское собрание XXXVII очередного созыва (Стенографический отчет). (29 ноября – 10 декабря 1901 года). Полтава : Типо-Литография торгового дома «Л. Фришберг», 1903. 538 с.
15. Полтавскому губерньскому земскому собранию XL очередного созыва Ревизионной комиссии Доклад 1904 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. 45 с.
16. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. Київ : Молодь, 1993. 408 с.
17. Соколов А. Н. Гончарные кустарные учебные заведения (Отчет 1900–1901 гг.). *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб. : Типография В. Киршбаума, 1903. Т. VII. С. 51–68.
18. Черговому Полтавському Губерньському земському Зібранню Губерньської земської управи Доклади 1917 р. Полтава : Електрон. друкарня Л. Фришберга, 1918. Вип. I. 274 с.

19. Школьна О. До питання термінології півної кераміки: еволюція вогнищ, печей, камінів, кахляних «кухонь», плит. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. 2009. Вип. 1, 2. С. 60–70.

Belko O.O. Training of pottery specialists in the Poltava region during the zemstvo period (using the examples of educational institutions of Hlyns'k (late XIX – early XX century))

During the last quarter of the 19th – beginning of the 20th centuries, the Poltava Provincial Zemstvo was the most active in the development of handicrafts.

The development of local manufacturing industry was one of the main concerns of the Poltava provincial zemstvo, and it was directly dependent on the level of technical skills of the industrial part of the population. The dissemination of knowledge of this kind has become the main goal of zemstvo events aimed at improving local production.

The article gives the stages of development and formation of the Hlyns'k local pottery educational institutions, it shows what problems the Zemstvo self-government bodies faced and how, at each stage, they were solved.

In 1900, the Hlyns'k pottery training workshop of Romny District began its work. The goal of the pottery workshop was to expand and improve pottery, improve product quality, which was directly dependent on the proper use of various varieties of local clays, improve the composition of glaze and paints, introduce new types of pottery products into local production, the manufacture of which should have prospects for development, without going beyond handicraft boundaries.

At the initial stage, training was focused on mastering the traditional methods of pottery: making dishes on the potter's wheel, casting from plaster molds, sculpting, drawing and self-firing. Starting with the production of simple forms (bowls, pots), school production gradually improved the technological level. The positive thing was that local motifs were used in the ornamentation.

In 1908, the Hlyns'k pottery training workshop of Romny District was reorganized into the Hlyns'k school of pottery trainers of the Ministry of Agriculture and Land Management with a three-year training course, which was the need of the time and was the beginning of solving the manpower problem in the province.

In 1918, the school of pottery trainers was once again reorganized, this time into an art and ceramic school.

The opening of the Hlyns'k pottery educational institutions was a natural phenomenon, due to the state policy of supporting handicrafts. The activity of the Poltava provincial local council (Zemstvo) on the development of schools was the most effective among other Zemstvos.

Key words: the Poltava provincial local council (zemstvo), provincial government, pottery educational institutions, Romny district.

REFERENCES

1. Natsionalnyi arkhiv Ukrainkoho Honcharstva, f. 8, op. 2, od. zb. 3.
2. Goliczy'n, F.S. (1904). *Kustarnoe delo v Rossii. Istoricheskij khod razvitiya kustarnogo dela v Rossii. Deyatel'nost' pravitel'stva, zemstv i chastnykh licz. (Tom 1). (Part 1). [Handicraft business in Russia. The historical course of the development of handicraft in Russia. Activities of the government, zemstvos and individuals].* Vol. 1. Saint Petersburg: Publisher V. F. Kirshbauma. [in Russian].
3. Zhuk, V.N. (1991). *Nash ridnyi kraj (z istorii osvity Poltavshchyny v dorevolutsiyniy period). [Our native land (from the history of education of Poltava in the pre-revolutionary period)].* Issue. 12. Poltava: Publisher vydavnytstva «Poltava». [in Ukrainian].
4. *Zhurnaly i doklady 44-go ocherednogo Romenskogo Uezdnogo Zemskogo Sobraniya 1908 goda. (1909). [Magazines and reports of the 44th regular Romny County Zemstvo Assembly of 1908].* Romny: Publisher br. Del'berg. [in Russian].
5. *Zhurnaly i doklady 47-go Romenskogo Uezdnogo Zemskogo Sobraniya 1911 goda. (1912). [Magazines and reports of the 47th Romny County Zemstvo Assembly 1911].* Romny: Publisher R.G. Del'berg. [in Russian].
6. *Zhurnaly i doklady XXXIX ocherednogo Romenskogo uezdnogo Zemskogo Sobraniya. (1904). [Magazines and reports of the 39th next Romny County Zemstvo Assembly].* Romny: Publisher R.G. Del'berg. [in Russian].
7. *Issledovaniya syrykh goncharnykh materialov. Illyustrirovannyi ezhegodnik Torgovo-promyshlennyj mir Rossii. (1916). (Otdel IV. Chast' IV). [Research on raw pottery materials. Illustrated Yearbook Russian Commercial and Industrial World.]. (Division IV. Part IV). Petrograd: «T-vo Khudozh. Pechati». [in Russian].*
8. Lashchuk, Y. (1999). *Keramichnyi osередok u Hlynsku. [Ceramic cell in Hlyns'k].* *Ukrainske honcharstvo: natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk. Za roky 1996–1999. [Ukrainian pottery: national cultural yearbook. 1996–1999.], (4). Opishne: Ukrainske narodoznavstvo. [in Ukrainian].*
9. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Lvovi, f. 395, op. 1, od. zb. 2724. [in Ukrainian].*

10. Ovcharenko, L. (2004). Honcharni shkoly mistechka Hlyns'k Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.). [Pottery schools of the town of Glins'k of Romensky region of the Poltava governorate (ending of the nineteenth – beginning of the twentieth century). *Ukrainskyi keramohichnyi zhurnal – Ukrainian ceramic journal*, 1, pp. 119–132. [in Ukrainian].

11. Otchet Poltavskoi gubernskoi zemskoi upravly za 1910 god. (1911). [Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1910]. Issue. 1. Poltava: Publisher I.D. Frishberg. [in Ukrainian].

12. Otchet Romenskoi uездnoi upravly za 1903 god. (1904). [Report of the Romensky district council for 1903]. Romny: Publisher E. i N. Del'berg. [in Ukrainian].

13. Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XXXIX ocherednogo sozyva (30 noyabrya – 10 dekabrya 1903 goda). (1904). [Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XXXIX regular convocation (November 30–December 10, 1903)]. Poltava: Publisher L. Frishberga. [in Ukrainian].

14. Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XXXVII ocherednogo sozyva (Stenograficheskij otchet). (29 noyabrya – 10 dekabrya 1901 goda). (1903). [Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XXXVII regular convocation (Verbatim report). (November 29 – December 10, 1901)]. Poltava: Publisher torgovogo doma «L. Frishberg». [in Ukrainian].

15. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu XL ocherednogo sozyva Revizionnoy komissii Doklad 1904 goda. (1904). [Poltava Provincial Zemstvo Assembly XL of the next convocation of the Revision Commission Report 1904]. Poltava: Publisher L. Frishberg. [in Ukrainian].

16. Poshyvailo, O.M. (1993). Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva: Livoberezhna Ukraina. [Ethnography of Ukrainian Pottery: Liberation of Ukraine]. Kyiv: Molod. [in Ukrainian].

17. Sokolov, A.N. (1903). Goncharnye kustarnye uchebnye zavedeniya (Otchet 1900–1901 gg.) [Pottery artisanal educational institutions (Report 1900–1901)]. *Otchety i issledovaniya po kustarnoi promyshlennosti v Rossii*, vol. VII, pp. 51–68. Sankt Peterburg: Publisher V. Kirshbauma. [in Russian].

18. Cherhovomu Poltavskomu Hubernskomu zemskomu Zibranniю Hubernskoi zemskoi upravly Doklady 1917 r. (1918). [Chergovoy of Poltava Provincial Zemstvo Zibrannyya of Provincial Zemstvo Administration Report 1917 p.]. Issue. 1. Poltava: Elektrych. Publisher L. Frishberha. [in Ukrainian].

19. Shkolna, O. (2009). Do pytannia terminolohii pichnoi keramiki: evoliutsiia vohnyshch, pechei, kaminiv, kakhlianykh „kukhon“, plyt. [Prior to the catering of ceramic ceramics: evolucy of furnishings, stoves, stones, kakhlyanyh “kitchens”, stoves. Traditions and innovations in higher education in architecture and art]. *Tradysii ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti. – Traditions and innovations in architectural and architectural decoration*, 1, 2, pp. 60–70. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51)«19»:35.078:314.151.3:61

М.А. Якименко
О.М. Краснікова

УЧАСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗЕМСТВА У ДІЯЛЬНОСТІ «ОБЛАСНОЇ ЗЕМСЬКОЇ ПЕРЕ- СЕЛЕНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ» (1908–1918 рр.)

У статті проаналізована участь Чернігівського земства у діяльності «Обласної земської переселенської організації», яка була створена у роки століпінської аграрної реформи для сприяння українським селянам у їх прагненні переселитися на казенні землі Азіатської Росії з метою забезпечення кращих умов господарювання на землях, виділених центральними органами влади для безземельних і малоземельних селян центрально-чорноземних губерній, які брали активну участь в аграрних заворушеннях під час революції 1905–1907 років. Створена в умовах активізації аграрних перетворень, запланованих урядом Петра Столипіна, земська організація ставила перед собою мету надати всебічну допомогу у розв'язанні аграрного питання в Російській імперії. Отже, Обласна земська переселенська організація брала участь у заходах Головного управління землеробства і землепорядкування на усіх етапах переселення селян, починаючи від формування переселенських контингентів і закінчуючи їх облаштуванням на нових місцях. У дослідженні використано низку архівних джерел, які вперше включені до наукового обігу.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, Чернігівське земство, міграції, обласна земська організація.

Трудова міграція у сучасному світі є важливим чинником соціально-економічних проблем як регіонів, звідки йдуть у пошуках кращої долі малозабезпечені мешканці краю, так і тих держав, які є об'єктом міграційних процесів. Звідси стає зрозумілим зростання інтересу дослідників до того досвіду міграції населення, який мав місце у вітчизняній історії на рубежі XIX–XX ст., коли переселенський рух охоплював мільйони людей.

В існуючій літературі міграційні процеси на території Російської імперії висвітлені досить ґрунтовно, хоча окремі сюжети з даної проблематики ще потребують певної уваги своїх дослідників. Громадськості мало що відомо, наприклад, про діяльність «Обласної земської переселенської організації».

Метою даного повідомлення є з'ясування участі Чернігівського земства у діяльності згаданої організації у той історичний відрізок часу, коли міграційні процеси на території України сягнули свого апогею.

Причиною масових міграцій українців загалом і чернігівського селянства зокрема був комплекс соціально-економічних і політичних факторів, які, врешті-решт, і змусили десятки тисяч селянських родин на початку XX ст. покинути рідну домівку, щоб у Поволжі, Сибіру, на Далекому Сході чи Середній Азії знайти омріяну площу сільськогосподарських угідь, яка б могла забезпечити їх продуктами харчування та вкрай необхідними фінансовими ресурсами. Відомий фахівець аграрного питання з сіверського краю Михайло Рклицький, який тривалий час працював економістом Полтавського губернського земства, в одній із своїх праць вказував на такі фактори масових міграцій, як незадовільне економічне становище основної маси селянства та наявність у полтавському і

чернігівському регіонах такої соціальної групи, як козацтво з його узаконеним правом приватної власності на землю. Продаж належної їм ділянки і був тим фінансовим ресурсом, який можна було використати для переселення на інші землі [1, с. 27]. Так, у 1885–1904 рр., коли царський уряд намагався всіляко стримувати масові міграції сільського населення з густозаселених центрально-чорноземних губерній на південно-східні окраїни імперії, з Чернігівщини виселились 123 876 селян і козаків, що було у європейській частині тогочасної країни найвищим показником після Полтавщини, яка дала за той же час 189 270 аграрних мігрантів [2, с. 152].

Новий етап у міграційних процесах на українських землях Російської імперії розпочався у 1906 р. у зв'язку з початком столипінської аграрної реформи, складовою частиною якої і були, як відомо, селянські переселення. Намагаючись якнайбільше виселити з центрально-чорноземних губерній ту частину населення, яка брала найактивнішу участь в аграрних заворушеннях 1905–1906 рр., уряд розгорнув широку агітацію щодо заможного, як твердили його чиновники, життя в регіонах Зауралля. Так, в одній з брошур Переселенського управління читаємо: «Навіщо грабувати?... На Русі доволі простору. Один з них – Південно-Уссурийський край, де добре родять: пшениця, жито, гречка, льон, коноплі, овес, ячмінь, горох, просо – усе, що у Росії сів, та горював... Тут не будеш горювати, ситно прогориш родину, та ще й надлишок продаси» [3, с. 7]. Рекламу дала свої результати. Лише у Полтавській та Чернігівській губерніях про своє бажання переселитися на казенні землі заявили 800 000 селян [4, арк. 14].

Зрозумівши неможливість наявними кадрами Головного управління землеробства і землевпорядкування регулювати належним чином міграційні процеси в країні, уряд Столипіна вирішив погодитися на участь у цій справі місцевих земств. Так, з ініціативи Полтавського губерньського земства уряд дозволив влітку 1907 р. провести у Харкові спеціальну нараду з участю тих земств, які виявили бажання підключитися до реалізації нового курсу у переселенській політиці центральних органів державної влади. У роботі харківської наради найактивнішу участь узяли представники Полтавського, Чернігівського, Катеринославського, Київського та Харківського земств, які обмінялися думками щодо роботи майбутньої організації. Урешті-решт, учасники наради ухвалили рішення щодо повноважень у переселенській політиці земства і центральних органів державної влади. До повноважень уряду були віднесені питання, пов'язані з підготовкою земельних ділянок та фінансуванням новоселів. Спільною із земством справою залишалась допомога мігрантам у дорозі та на нових місцях, тоді як обов'язком земства був, на думку уряду, попередній огляд та зарахування за переселенцями відповідних земельних ділянок, які мали на той час назву – «доля» [5, арк. 21]. Отже, з другої половини 1907 р. до організації переселенських рухів сільського населення підросійської України безпо-

середньо були причетні: місцева державна адміністрація в особі губернаторів та земських начальників; землевпорядкувальні комісії та земства. Через рік, 1 липня 1908 р., на з'їзді у тому ж Харкові було проголошено створення «Обласної земської переселенської організації» з центром у Полтаві, де і знаходився її головний офіс під назвою «Бюро». При утворенні такої організації до складу її керівного органу входило лише 11 осіб, з яких вищу агрономічну освіту мали 4 особи; середню агрономічну – 2; середню освіту – 2 і нижчу сільськогосподарську, включаючи і випускників Полтавської школи садівництва і городництва, – 2 особи [6, арк. 70]. Окрім завідувача Бюро до складу керівного органу організації входили діловод та агенти по пересуванню новоселів і облаштуванню їх на нових місцях.

Чітку структуру Обласна організація отримала після затвердження у 1912 р. її Статуту [7, додаток № 2, с. 74–77]. Найвищим органом Статут визнавав нараду уповноважених обласної організації, головою якої ставав керівник Полтавської губерньської земської управи. Народи могли бути черговими (двічі на рік) і екстреними (у міру потреби). Бюро було виконавчим органом з'їзду представників відповідних земств, від яких і отримувало належні повноваження. До складу Бюро повинні були входити: голова Полтавської губерньської земської управи, заступником якого був член цієї ж управи; один з членів Полтавської губерньської земської управи, який одночасно виконував функції завідувача економічним відділом; по одному виборному члену від кожного союзного земства. Це були представники Полтавського, Київського, Чернігівського, Харківського, Херсонського, Волинського та Воронезького земств. Рішення Бюро Статут визнавав правочинними при наявності його голови або заступника та двох членів Бюро. Функції агентів земської організації визначалися спеціальною інструкцією, у якій були вписані їх загальні права та обов'язки і конкретизовані з урахуванням основних напрямків діяльності: агенти з облаштування, які поділялись на старших, молодших та їх помічників; агенти з пересування переселенців залізницею чи, в окремих випадках, водним шляхом [8, додаток № 3, с. 78–83]. У зв'язку з тим, що кілька земств центрально-чорноземних губерній ініціювали створення власної обласної земської переселенської організації, існуюче уже на той час об'єднання, з метою своєї ідентифікації, дещо змінило свою назву, доповнивши її словами «южно-русская». Обласна організація функціонувала в основному за рахунок власних коштів, лише іноді отримуючи від Переселенського управління незначні дотації. Станом на 1 січня 1912 р. на рахунок організації надійшло: від Полтавського земства – 32 120 руб.; Харківського – 19 865 руб.; Київського – 22 552 руб.; Херсонського – 13 242 руб.; Чернігівського – 21 505 руб.; Волинського – 6 522 руб. і Воронезького – 20 652 руб. [9, с. 83]. Таким чином, загальний бюджет склав 136 461 руб., що давало можливість утримувати влітку 1912 р. до 40 аген-

тів [10, арк. 275]. Одночасно з цим мало місце і недофінансування організації, яке за 1911 р. склало 19 141 руб., що не давало можливості у повному обсязі виконувати функції з допомоги уряду належним чином організовувати як проїзд переселенців, так і успішне їх облаштування на нових місцях.

На Чернігівщині пунктом збору переселенців було місто Конотоп [11, арк. 428]. Із метою упорядкування міграційних потоків уряд спеціальним циркуляром довів до відома місцевої державної адміністрації розклад відправки переселенських поїздів із кожної конкретної губернії. Для Чернігівщини перша черга (від 10 до 25 березня) була призначена для тих, хто мав на меті переселитися до Приморського, Забайкальського, Іркутського та Тургайсько-Уральського переселенських районів. Друга черга (з 26 березня до 12 квітня) у 1909 р. для чернігівців не була передбачена, тоді як у третю (14–29 квітня) могли бути включені усі переселенці, незалежно від кінцевого пункту призначення [12, с. 31]. Перевозка здійснювалась на пільговій основі у вагонах 4-го класу, «а при їх нестачі – в пристосованих відповідним чином вагонах-теплушках». Оплата за перевезення худоби і майна становила 1/2 копійки з голови і версти; за дрібних домашніх тварин – 1/4 копійки з голови і версти. Щодо майна, то дозволялось перевозити його із розрахунку не більше 8 пудів на кожного переселенця. Харчування переселенців здійснювалось власним коштом, лише на окремих залізничних станціях можна було отримати гарячу їжу за дешевими цінами – 4 коп. за порцію [13, арк. 62]. Про умови перебування у переселенських потягах маємо масу свідчень. Одне з них – звіт агента Чернігівського земства В.П. Косменко-Загорського, який у 1908 р. супроводжував своїх земляків в одному з переселенських потягів. «Ці товарні потяги, – повідомляв цей агент, – не мають постійного розкладу руху. Ідуть вони верст по 200 на добу. Стоять на усіх великих станціях годин по 5–6. Та це півбіді, що стоять, але ж і постійно маневрують по усім коліям, не даючи ні спокою, ні можливості вийти з вагону... Часто потяги відправляються без попередження. Мені доводилося бачити кількох дітей років 7–10, що відстали від потяга, які не знали ні свого прізвища, ні куди поїхали батьки...» [14, с. 6]. Улітку 1909 р., коли Обласна земська переселенська організація вже запрацювала на повну силу, той же земський агент у своєму звіті про поїздку до Західного Сибіру описав ситуацію на Самарському переселенському пункті так: «На платформах неймовірно пекло. Крик, гвалт, плач дітей і матерів, які загубили один одного, біганина несусвітня» [15, с. 32]. Інший агент Чернігівського земства А.Н. Косович у 1909 р. повідомляв петербурзькими керманічам про наявні проблеми з перевезенням новоселів: «Важко усім переселенцям, але те, що доводиться терпіти переселенцю до Амурського краю, може розбити нерви навіть людині із залізним організмом... Якщо важко їхати по 40 осіб у вагоні, то у сотні разів важче рухатись по Амуру на баржі, у якій розміщується до 1000 осіб з усім їх майном,

не виключаючи і тварин» [17, арк. 82].

Як же реагували тогочасні керівники уряду на ситуацію з перевезенням мігрантів? Звернемося до звіту голови Ради Міністрів П.А. Столипіна та Головноуправляючого землеробством і землепорядкуванням А.В. Кривошеїна щодо поїздки у 1910 р. до Сибіру: «Санітарні умови руху переселенців терпимі...Багато хто з них знаходить незвичні для себе зручності» [16, с. 5].

Переборюючи неймовірні труднощі, гнані з батьківщини злидними умовами життя, десятки тисяч мешканців Сіверщини щорічно покидали рідну домівку, шукаючи там, за Уралом, кращої долі. З 1906 по 1913 рр. населення Чернігівщини за рахунок переселенців зменшилось на 169 551 чоловік, поступаючись за цим показником лише Полтавщині, звідки за той же час виїхало 226 916 чоловік [18, с. 13; 19, с. 12]. Кількісні показники міграції чернігівського селянства у межах конкретного повіту показані у таблиці 1. Як видно із наведених статистичних даних, найбільше мігрантів дали північні повіти: Суразький (28 719 осіб) та Новгород-Сіверський (13 541 особа), тоді як мінімальні статистичні показники належали Козелецькому (6 485 осіб) та Глухівському (6 651 особа) повітам.

Таблиця 1

Трудова міграція з Чернігівщини у 1906–1912 рр. *

№ з/п	Повіти	Число	Відсоток
1	Суразький	28 719	18,2
2	Новгород-Сіверський	13 541	8,1
3	Мглинський	11 593	7,4
4	Городнянський	10 896	6,9
5	Чернігівський	10 509	6,8
6	Сосницький	10 096	6,5
7	Конотопський	9 795	6,2
8	Остерський	9 704	6,2
9	Стародубський	9 336	5,9
10	Новозибківський	8 174	5,2
11	Борзеньський	7 804	5,1
12	Ніжинський	7 230	4,6
13	Кролевецький	7 089	4,5
14	Глухівський	6 651	4,2
15	Козелецький	6 485	4,2
	По губернії	157 622	100

Джерело: Дядиченко Н. Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. Чернигов : Тип. Чернигов. земства, 1914. С. 25.

Щоб отримати певні кошти для облаштування господарства на нових місцях, чернігівські переселенці намагалися продати свої надільні землі, проте з різних причин зробити це їм не завжди вдавалось. Так, згідно статистичних даних Челябінського переселенського пункту за 1907–1911 роки 5 041 родин чернігівців не мали жодної десятини польових угідь. Не змогли продати свою землю 1 882 родини (8 476 десятин), тоді як 15 932 родини про-

дали свої 57 055 десятин [20, арк. 47].

З метою забезпечення облаштування домогосподарства на нових місцях, урядові кола з 1908 р. стали видавати так звані прохідні свідоцтва тільки тим, хто, за допомогою ходаків, посланих напередодні переселення, зарахував за собою у певному переселенському районі земельну ділянку. Проте більшість мігрантів із різних причин не змогли це зробити. Загалом у 1908–1915 рр. цей показник складав близько 70% [21, арк. 6].

У поєднанні з неможливістю отримати у повному обсязі передбаченого законом безвідсоткового переселенського кредиту, важко було розраховувати на успішне господарювання у казахському степу чи тайзі Сибіру та Далекого Сходу. Щоб створити господарство середнього достатку на Далекому Сході, потрібно було мати, за свідченням чиновників Переселенського управління, 29,5 дес. сільськогосподарських угідь, з яких 5,5 дес. складали орні землі, 13 дес. – сіножаті і 11 дес. – пасовища [22, арк. 28]. Що ж мали ті, хто поселився протягом 1906–1909 рр.? Серед 32 домогосподарів, що сіяли до 5 дес., мали землю під зерновими культурами 16 родин, володіли сіножатями 20 родин. Робочих коней мали 8 родин, корів – 2 родини. Річний прибуток таких домогосподарів складав 3 656 руб., тоді як витрат – 3 765 руб. [23, с. 563]. Як бачимо, дефіцит бюджету становив 109 руб.

Наведемо для прикладу майновий стан новоселів Глуховки Суйфунської волості Південно-Уссурийського повіту. Станом на 1 січня 1908 р. тут мешкало 68 сімей (411 осіб обох статей). Свої будинки мали 63 родини. У їхньому розпорядженні було 292 дес. посівів, тобто по 4 на родину, і близько 6 дес. сіножатей [24, арк. 20]. Цього, як було зазначено вище, у далекосхідному регіоні для середньостатистичної селянської родини було недостатньо. Тому і не дивно, що значна частина новоселів після довгих поневірянь змушена була найматися на різні роботи або, врешті-решт, повернутися на батьківщину. Загальне число чернігівських переселенців-невдах за 1896–1918 роки склало 38 625 осіб, з яких близько 20 тис. повернулось на батьківщину в період активної діяльності обласної земської переселенської організації [25, с. 31]. Незважаючи на прагнення земських діячів Чернігівської та ряду інших українських губерній забезпечити трудовим мігрантам належні умови для створення на новому місці міцного господарства, щонайменше половині з них зробити цього не вдалося, адже повний білет 4-го класу коштував від Благовіщенська до Конотопа близько 400 руб.

Як результат, аграрне питання у тогочасній країні не лише не було розв'язане, а навпаки, воно ще більше загострилося як у районах виходу мігрантів, так і у місцях їх розселення, що підтвердили, зокрема, події громадянської війни 1918–1920 років.

ДЖЕРЕЛА

1. Рклицький М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. Изд-е 2-е. Полтава : Тип т-ва «Печатное дело», 1917. 56 с.
2. Скляров Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в

годы столыпинской аграрной реформы. Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1962. 588 с.

3. Кончаловский Е. Слушай, русский переселенец! СПб. : Тип. Переселен. Управления, 1909. 72 с.

4. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 394, оп. 1, спр. 8: «З журналами Ради Міністрів по питанню Далекого Сходу». 227 арк.

5. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1002: «Про залучення земських установ до переселенської справи». 377 арк.

6. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1583: «Про залучення земських установ до участі у переселенській справі». 656 арк.

7. Устав Южно-русской областной земской переселенческой организации. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава : Электрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1915. Приложение № 2. С. 74–77.

8. Инструкция агентам Южно-русской областной земской переселенческой организации, утвержденная экстренным совещанием уполномоченных 5-го апреля 1912 года. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава : Электрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1915. Приложение № 3. С. 78–83.

9. Журналы заседаний VII очередного совещания уполномоченных Южно-русской областной земской переселенческой организации (11–12 ноября 1913 г.). Полтава : Электрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1913. 103 с.

10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1628, оп. 1, спр. 54: «Загальна переписка». 432 арк.

11. РДІА, ф. 391, оп. 2, спр. 583: «Организація переселення до Уссурийського краю». 500 арк.

12. Расписание очередной отправки переселенцев по губерниям выхода и районам водворения. Журнал Полтавского губернского присутствия № 3. За март 1909 года. Полтава : Электрич. типо-литогр. Д. Подземского, 1909. С. 29–32.

13. ЦДІАК України, ф. 1628, оп. 1, спр. 46: «Переписка з агентом А.А. Окоряченко». 83 арк.

14. Косменко-Загорський В.П. О переселении в Кулундинскую степь Барнаульского уезда Томской губернии. Чернигов, 1909. 57 с.

15. Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 год. Чернигов, 1910. 228 с.

16. Записка председателя Совета Министров и Главноуправляющего земледелия и землеустройства о поездке в Сибирь и Поволжье в 1910 г. Приложение к всеподданнейшему отчету. СПб. : Тип. Переселенч. управления, 1910. 81 с.

17. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1739: «Перевозка переселенцев по Амурі і його протокам». 282 арк.

18. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. (включительно). СПб. : Тип. Переселенч. управл., 1911. 61 с.

19. Турчанинов Н., Домрачев А. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 г. Пп.: Тип. Переселенч. управл., 1916. 64 с.

20. РДІА, ф. 391, оп. 4, спр. 1751: «Статистичні матеріали з різних питань». 241 арк.

21. РДІА, ф. 391, оп. 6, спр. 109: «Попередні дані щодо облаштування переселенців у різних районах за 1916 р.» 97 арк.

22. РДІА, ф. 391, оп. 2, спр. 465: «Про перегляд законодавства щодо переселення до Приамурського краю». 545 арк.

23. Материалы статистико-экономического обследования казачьего и крестьянского хозяйства Амурской области. Том 2. Часть 2-я. Труды командированной по высочайшему повелению Амурской экспедиции. СПб. : Тип. Переселенч. управления, 1913. 573 с.

24. Російський державний архів Російської Федерації Далекого Сходу (м. Томськ), ф. 541, оп. 1, спр. 436, 77 арк.

25. Сельское хозяйство в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг. Москва : Новая деревня, 1923. 295 с.

Yakimenko M.A., Krasnikova O.M. Chernihiv District Council (Zemstvo) involvement in the activities of the Regional Zemstvo Migration Organization (1908–1918)

The article analyzes the involvement of Chernihiv Zemstvo in the activities of the Regional Zemstvo Migration Organization, which was founded in the years of Stolypin Agrarian Reform to assist Ukrainian peasants in their striving to relocate to Asian Russia's crown lands to ensure better economic management conditions on lands allocated by the central authorities to landless and land-poor peasants of Central Black Earth Governorates, who had taken active part in agrarian riots during the revolution of 1905–1907. The Zemstvo organization, which was founded amidst the intensification of agrarian transformations, set itself a goal to provide comprehensive support to addressing the agrarian issue that had aggravated in Central Black Earth governorates of the Russian Empire. As a result, Regional Zemstvo Migration Organization took part in virtually all events organized by the

Chief Directorate of Farming and Land Development at all key stages of resettlement of peasants – from formation of contingent of resettles through to their settlement in a new place. Efficiency of the Regional organization was supposed to be ensured by its rather well-defined structure. Studies of the Zemstvo Migration Organization's activities suggest that despite Zemstvo agents' genuine desire to help their compatriots, the results of their activities appeared to be rather modest. Despite all the assurances made by the Head of Migration Directorate Hryhori Hlinka he would assist the organization in their humanitarian events aimed to help the resettles, the stumbling block in the organization's activities was its semi-official status. Despite the oral assurances by government officials of support the activities of Zemstvo agents, the government still failed to approve the Chart of the Regional Zemstvo Migration Organization as a regulatory act. Practically, this meant that representatives of the local organization merely ignored the requirements of Zemstvo agents to observe the existing regulations.

The research is based on a number of archival sources that were introduced into scientific use for the first time.

Key words: Russian Empire, Ukraine, Chernihiv Zemstvo, migration, Regional Zemstvo Organization.

REFERENCES

1. Rklitskiy, M.V. (1917). *Zemlya i zemelnye otnosheniya v Poltavshchine. Statisticheskie zametki po zemelnomu voprosu*. [Land and land relations in the Poltava region], issue 2. Poltava: Tip t-va «Pechatnoe delo». [in Russian].
2. Sklyarov, L.F. (1962). *Pereselenie i zemleustroystvo v Sibiri v gody stolypinskoy agrarnoy reformy*. [Resettlement and land management in Siberia during the Stolypin agrarian reform]. Leningrad: Izd-vo Len. un-ta. [in Russian].
3. Konchalovskiy, E. (1909). *Slushay, russkiy pereselenets!* [Listen, Russian migrant!]. St. Petersburg: Tip. Pereselen. upravleniya. [in Russian].
4. Rosiiskiy derzhavnyi istorichnyi arkhiv (dali – RDIA), f. 394, op.1, spr. 8.
5. RDIA, f. 391, op. 3, spr.1002.
6. RDIA, f. 391, op. 3, spr.1583.
7. *Ustav Yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii*. (1915). [The charter of the South Russian regional zemstvo resettlement organization]. *Zhurnalyi Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 50 ocherednogo sozyiva 1914 goda*, 2, pp. 74–77. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga. [in Russian].
8. *Instruktsiya agentam Yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii, utverzhennaya ekstrennym soveshaniem upolnomochennykh 5-go aprelya 1912 goda*. [Instructions to agents of the South Russian Regional Zemstvo Migration Organization, approved by an emergency meeting of commissioners on April 5, 1912]. *Zhurnalyi Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 50 ocherednogo sozyiva 1914 goda*, 3, pp.78–83. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga. [in Russian].
9. *Zhurnalyi zasedaniy VII ocherednogo soveshaniya upolnomochennykh yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii (11–12 noyabrya 1913 g.)*. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga. [in Russian].
10. *Tsentralnii derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali TsDIAK)*, f. 1628, op.1, spr. 54.
11. RDIA, f. 391, op. 2, spr. 583.
12. *Raspisanie ocherednoy otpravki pereselentsv po guberniyam vyihoda i rayonam vodvoreniya* (1909). [Schedule of the next departure of immigrants by exit provinces and areas of placement]. *Zhurnal Poltavskogo gubernskogo prisutstviya*, 3, pp.29–32. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. D. Podzemskogo. [in Russian].
13. TsDIAK, f. 1628, op.1, spr. 46.
14. Kosmenko-Zagorskiy, V.P. (1909). *O pereselenii v Kulundinskuyu step Barnaulskogo uезда Tomskoy gubernii*. [On the relocation to the Kulunda steppe of the Barnaul district of Tomsk province]. Chernigov. [in Russian].
15. *Deyatelnost Chernigovskogo gubernskogo zemstva po pereseleniyu za 1909 god*. (1910). [The activities of the Chernigov provincial zemstvo for resettlement in 1909]. Chernigov. [in Russian].
16. *Zapiska predsedatelya Soveta Ministrov i Glavnoupravlyayushchego zemledeliya i zemleustroystva o poezdke v Sibir i Povolzhe v 1910 g. Prilozhenie k vespoddanneyshemu otchetu*. (1910). [A note by the Chairman of the Council of Ministers and the Main Directorate of Agriculture and Land Management on a trip to Siberia and the Volga region in 1910. Appendix to the most comprehensive report]. St. Petersburg : Tip. Pereselench. upravleniya. [in Russian].
17. RDIA, f. 391, op. 3, spr. 1739.
18. Turchaninov, N. (1911). *Itogi pereselencheskogo dvizheniya za vremya s 1896 po 1909 g. (vkluchitelno)*. [The results of the resettlement movement during the period from 1896 to 1909 (inclusive)]. St. Petersburg: Tip. Pereselench. upravl. [in Russian].
19. Turchaninov, N., Domrachev, A. (1916). *Itogi pereselencheskogo dvizheniya za vremya s 1910 po 1914 g.* [The results of the resettlement

movement during the period from 1910 to 1914]. Pp.: Tip. Pereselench. upravl. [in Russian].

20. RDIA, f. 391, op.4, spr.1751.

21. RDIA, f. 391, op. 6, spr. 109.

22. RDIA, f. 391, op. 2, spr. 465.

23. *Materialy statistiko-ekonomicheskogo obsledovaniya kazachego i krestyanskogo hozyaystva Amurskoy oblasti. Trudyi komandirovannoy po vyisochayshemu poveleniyu Amurskoy ekspeditsii*. (1913). [Materials of the statistical and economic survey of the Cossack and peasant farms of the Amur region. Proceedings of a business trip at the highest command of the Amur expedition], Vol. 2, part 2. St. Petersburg : Tip Pereselench. upravleniya. [in Russian].

24. *Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii Dalekoho Skhodu* (m. Tomsk), f. 541, op.1, spr. 436. 77 ark.

25. *Selskoe hozyaystvo v 20 veke. Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedeniy za 1901–1922 gg.* (1923). [Agriculture in the twentieth century. The collection of statistical and economic information for 1901–1922]. Moscow: Novaya derevnya. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51)(092)

Д.М. Матвієнко

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УПРАВИТЕЛЯ СПРАВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АР- ХІВНОЇ КОМІСІЇ П.М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

У статті висвітлена наукова діяльність історика, краєзнавця, археолога, управителя Чернігівської губерньської вченої архівної комісії П.М. Добровольського. З позиції сьогодення зроблено акцент на основні праці вченого, присвячені церковній історії, проаналізовано їх зміст. Зазначено досягнення вченого у статусі управителя справ.

Актуальність полягає у зростанні інтересу до витоків української історії та біографії відомих діячів. У роботі реконструйовано процес становлення П.М. Добровольського як авторитетного вченого, визначено фактори що вплинули на формування його наукових поглядів.

Ключові слова: П.М. Добровольський, архівна комісія, музеєзнавство, церковна історія, краєзнавство.

Поява архівних комісій в Російській імперії пов'язана із прийняттям відповідного закону 1884 р. Ініціатором його ухвалення була Російська академія наук, яка розуміла, що збереженням цінних документів на той час займалися люди без спеціальної підготовки. Для поліпшення роботи по обліку, опису і збереженню таких документів виникла необхідність створити архівні комісії та губерньські історичні архіви при них [7, с. 261]. Їх поява пов'язана також з політичними, соціально-економічними та культурними процесами, що мали місце в українській історичній науці зокрема та в країні у цілому [1, с. 106].

14 листопада 1896 р. за ініціативи Е.К. Андрієвського відбулось відкриття Чернігівської архівної комісії (ЧАК) у приміщенні Державного банку. Її діяльність вивчали О.Б. Коваленко [4], В.Г. Сарбей [7], І.Н. Войцехівська [1], але комплексного дослідження вкладу П.М. Добровольського у розвиток Чернігівської архівної комісії досі не зробле-

но. У даній праці ми намагаємось здійснити таку спробу.

Головою Чернігівської архівної комісії у різний час були Г.О. Милорадович, Є.М. Зеленецький, О.О. Хвостов, В.Д. Голіцин, О.К. Рачинський, П.Я. Дорошенко. За повсякденні справи комісії відповідали правитель справ, хранитель музею, архіву та сторож.

За спогадами А. Верзилова, «Архівна комісія тоді переживала важкі часи, оскільки інтелігенція сторонилася участі у комісії, а люди зі становищем, які входили до її складу, не мали ні часу, а ні достатньої цікавості до її діяльності» [9, с. 179].

Загалом кількість членів архівної комісії складала 100–150 осіб, але реально на засіданнях були присутніми 15–20. Серед діячів Чернігівської комісії значаться П. Дорошенко, Г. Коваленко, П. Добровольський, В. Модзалевський, Д. Самоковасов [8, с. 56]. Найбільшою проблемою ЧАК була невизначеність правового статусу комісії та недофінансування. Як зазначає Н. Полетун, непорядкованими були відносини комісії з місцевими органами, «через що доступ членів в архіви залежав від позиції губернської або повітової адміністрації» [5, с. 6].

У 1899 р. членом ЧАК став Петро Добровольський, а 1902 року його призначено управителем справ [6, с. 79]. Перший виступ ученого у стінах ЧАК відбувся 8 січня 1899 р. Тоді ним було виголошено 2 доповіді. У першій, що мала назву «Зауваження щодо роботи відрядженого з Харкова для ознайомлення з місцевими архівами молодого вченого Плохінського», Добровольський акцентував, що дослідник не приділяв особливої уваги своїй роботі і не виконав завдання щодо детального вивчення історії Єлецького монастиря. Друга доповідь П. Добровольського «Архімандрит Єлецький Ніл Березовський (1722–1726)» була опублікована у Трудах ЧАК і стала єдиною науковою працею за 1899 р. Цього року відбулося лише одне засідання комісії, адже організація переживала не найкращі часи.

П. Н. Тихонов (правитель справ ЧАК) на одному із засідань зауважив: «К глибокому прискорбию разработка местной старины не привлекает решительно никого из членов комиссии» [12, с. 120].

З огляду на те, що правитель справ поїхав до Брянська і більше не повідомляв ЧАК про майбутні плани, члени комісії вирішили до з'ясування ситуації призначити скарбничого П. Добровольського «исполняющим должность правителя дел комиссии впредь до возвращения Тиханова» [11, с. 10].

30 січня 1902 р. П.М. Добровольський зачитав реферат на тему: «Архів Чернігівського кафедрального собору». Вчений розпочав це дослідження на прохання священників храму. Воно тривало цілий рік: із 17 січня 1901 р. до 20 січня 1902 р. Робота складалася з трьох частин. У першій було надано загальний опис собору, у другій – опис ризниці, у третій – опис книгозховища та архіву. Розпочавши свою роботу, П.М. Добровольський зіштовхнувся з проблемою неякісного зберігання документів. «Бумаги хранились в связках и небыли сложены не по годам ни по отделам и свалены в кучу» [3, с. 4]. Тому вчений був змушений систематизувати всі матеріали. Загалом він склав усі доку-

менти за хронологією в 16 книг. Він віднайшов досі невідому переписку кафедрального протоієрея Іоанна Іленева.

Уперше до наукового обігу було введено наступні матеріали: «Соборні акти про мощі Св. Димитрія, митрополита Ростовського» [10, с. 53], «Порядок хресної ходи на р. Десну» [10, с. 43], «Настанови яким чином зустрічати Його Імператорську Величність у храмах» [10, с. 25].

Загалом роботу історика можна поділити на такі розділи: ремонт храмів, грошові пожертви, звітна документація, креслення та плани.

За пропозицією членів архівної комісії П.М. Добровольський надрукував свої дослідження у Трудах ЧАК. На цьому ж засіданні Петро Михайлович презентував реферат, присвячений діяльності чоловічої гімназії із 1800 до 1804 рр. Вченим було проаналізовано щоденники директора М. Є. Маркова (щодо екзаменів, свят, відвідувачів і т. ін.). З огляду на зацікавленість членів ЧАК даною темою, Петру Михайловичу доручили опрацювати весь матеріал і надрукувати висновки у Трудах.

У IV випуску Трудів ЧАК представлено відразу 4 роботи П.М. Добровольського: «Юрійівська Божниця» [10, с. 15], «Преосвященний Філіпп – єпископ Новгородський» [10, с. 41], «Топографічний опис міст Чернігова, Ніжина, Сошниці з їх повітами» [10, с. 52], «Архів Чернігівського кафедрального собору» [3].

1 вересня 1902 р. прийшов офіційний лист від П.Н. Тихонова про його відмову займати посаду управляючого ЧАК. Після проведення таємного голосування цей пост зайняв П.М. Добровольський [11, с. 10].

Уже в новому статусі Петро Михайлович виступив із доповіддю про XII археологічний з'їзд у Харкові та про знайдені в архівах Харкова матеріали стосовно історії чернігівської чоловічої гімназії [11, с. 14].

На посаді управляючого Чернігівською архівною комісією вчений запропонував новаторські ідеї щодо пошуку краєзнавчого матеріалу: радив залучати священників і вчителів, бо саме вони мають доступ до маловідомої історії краю [11, с. 20].

Однією з праць П.М. Добровольського, у якій висвітлювалась діяльність наукових установ Чернігівщини, була розвідка «3 життя Чернігівської духовної семінарії». Наукова робота написана до 200-річчя від дня заснування останньої.

Петро Михайлович поєднував наукову діяльність у комісії з адміністративною. Так, 18 січня 1903 р. він звітував про прибутки та витрати ЧАК і сам попросив створити ревізійну комісію для перевірки його звіту та для контролю за використанням грошей. До складу комісії увійшли А.Н. Балака, Г.В. Зборовський, Л.Д. Шрамченко.

У 1908 р. було видано колективну працю «Указатель статей о истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг.» за авторством К. Карпинського, Є. Корноухова, П. Добровольського [2]. Сам історик склав покажчик статей видання «Записки Чернігівського статистичного комітету», був відповідальним за листування і документообіг комісії [13, с. 41].

За час керівництва П.М. Добровольським Чернігівською архівною комісією було визначено порядок розгляду архівних фондів, що призначались до знищення не тільки у Чернігівській, а й у Подільській, Мінській, Київській та Волинській губерніях, де подібних комісій на той час не існувало. Завдяки збереженим документам тогочасні вчені змогли проаналізувати економічний, політичний, соціальний стан країни, дослідити питання рекрутських наборів, зловживання чиновників тощо.

Отже, Петро Добровольський ефективно працював не лише над покращенням роботи Чернігівської архівної комісії, а й над виданням її «Трудів», проектами положень цієї установи, домігся фінансування від міської та навіть Державної думи.

ДЖЕРЕЛА

1. Войцехівська І.Н., Семергей О.Л. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 105–113.
2. Добровольський П.М. Указатель статей о истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1908. Вып. 7. Отд. II. С. 1–142.
3. Добровольський П.М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии*. Чернигов, 1902. Вып. 4 Отд. 2. С. 1–68.
4. Коваленко О. Едиційна археографія у доробку й діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. 2007. Вип. 1. С. 17–27.
5. Полетун Н. Діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії у галузі архівної справи. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. 2007. Вип. 1. С. 6–8.
6. Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. С. 78–80.
7. Сарбей В.Г. Вклад губернских архивных комиссий в историографию Украины. *Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін*. Київ, 1965. С. 261–280.
8. Симоненко І.М. Губернські вчені архівні комісії в Україні. Історіографічний огляд і бібліографічний показник. *Держархів України. УНД ІАСД. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK*. Київ, 2003. 132 с.
9. Скоренко С.Г. Участь Верзилова А.В. у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Харків, Серія «Історія та географія». 2012. Вип. 45. С. 178–182.
10. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии* / под ред. Добровольского. Чернигов : Типография Губернского Правления. Вып. 4. 1902 г. 130 с.
11. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии* / под ред. Добровольского. Чернигов : Типография Губернского Правления. Вып. 5, 1902 г. 130 с.
12. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1908. Вып. 6. Отд. 2. 280 с.
13. Феофілова Л. Краще знавча бібліографія Чернігівщини в науковому доробку діячів Чернігівської губернської вченої архівної комісії. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. 2007. Вип. 1. С. 39–42.

Matvienko D.M. Scientific activity of the administrator of the Chernihiv provincial scientific archive Commission P.M. Dobrovolskyi

The article is devoted to the scientific activity of Petro Mykhailovych Dobrovolskyi, a historian, local historian, archaeologist, and Manager of the Chernihiv provincial scientific archive Commission. From the present point of view, the main works of the scientist devoted to church history are highlighted and their content is analyzed. The achievement of the scientist in the status of Manager of Affairs was noted.

The relevance lies in the growing interest in the origins of Ukrainian history and biographies of famous figures. The paper reconstructs the process of formation of P.M. Dobrovolskyi as an authoritative scientist, identifies the factors that influenced the formation of his scientific views.

The paper presents the stages of formation of the Chernihiv provincial scientific archive commission and its departments of education (Museum, library, archive). The contribution of Petro Mykhailovych Dobrovolskyi is illuminated in the development of church, his attempt to overcome dissatisfied people of the organization and the struggle with participants who did not take an active

part in its formation. The purpose of the Commission should be to remove from the property of the Department of state property all cases intended for destruction in the years 1800–1850 and transfer them to the CHAC.

The main works of the scientist are analyzed and published in «Chernihiv provincial Gazette», «Chernihiv diocesan Gazette», «Proceedings of the Chernihiv archival Commission».

The article highlights the innovative ideas proposed by the scientist to search for local history material (for example, to attract teachers and priests) and to preserve the funds of museums and archives of Chernihiv region. In addition, the search should not be chaotic, so Petro Mykhailovych initiated the creation of a special Commission to develop a program and strategy for further activities of the Chernihiv archive Commission, which he headed in the period 1902–1910.

Key words: P.M. Dobrovolskyi, Chernihiv provincial scientific archive Commission, Museum studies, Church history, local history.

REFERENCES

1. Voitsehivska, I.N., Semerhei, O.L. (1995). Hubernski vcheni arhivni komisii v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.) [Provincial scientists archival commissions in Ukraine (late XIX – early XX century)]. *Kyivska starovyna*, 6, pp. 105–113. [in Ukrainian].
2. Dobrovolskii, P.M. (1908). Ukazatel statei o istorii, arheologii i etnografii, pomeschennih v «Chernigovskikh gubernskikh vedomostyakh» za 1838–1906 gg. [Index of articles about history, archeology and Ethnography, placed in the «Chernihiv provincial Gazette» for 1838–1906]. *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arhivnoi komissii*. issue 7, pp. 1–142. Chernigov. [in Russian].
3. Dobrovolskii, P.M. (1902). Arhiv Chernigovskogo kafedralnogo sobora [Archive of the Chernihiv Cathedral]. *Trudy Chernigovskoi gubernskoi uchenoi arhivnoi komissii*. issue 4, pp. 1–68. Chernigov. [in Russian].
4. Kovalenko, O. (2007). Ediciina arheohrafiia u dorobku i diialnosti Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arhivnoi komissii [Unified Archeography in the assets and activities of the Chernihiv provincial scientific archival Commission]. *Sivrianskii arhiv: Naukovyi shorichnik*, 1, pp. 17–27. [in Ukrainian].
5. Poletun, N. (2007). Diialnist Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arhivnoi komissii u haluzi arhivnoi spravi [The activities of the Chernihiv provincial scientific archival Commission in the field of archival Affairs]. *Naukovyi shorichnik*, 1, pp. 6–8. [in Ukrainian].
6. Pristaiko, V. (2007). Uchast P. Dobrovolskoho v roboti Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arhivnoi komissii [Dobrovolskyi in the work of the Chernihiv provincial scientific archive Commission]. *Naukovyi shorichnik*. pp. 78–80. Nizhyn. Aspekt Polihraph. [in Ukrainian].
7. Sarbei, V.H. (1965). Vklad gubernskikh arhivnih komissii v istoriografiu Ukrainy [Contribution of provincial archival commissions to the historiography of Ukraine]. *Dруга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін*. Kyiv. *Druga sekciya*. pp. 261–280. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Symonenko, I.M. (2003). Hubernski vcheni arhivni komisii v Ukraini. Istoriohrafichniy ohliad i bibliohrafichniy pokaznik. [Provincial scientists archival Commission in Ukraine. Historiographic review and bibliographic index]. *Derzhkomarhiv Ukrainy. UND IASD. Centr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Skorenko, S.H. (2012). Uchast Verzylova A.V. u roboti Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arhivnoi komissii. [Verzylov in the work of the Chernihiv provincial scientific archival Commission]. *Seriya «Istoriya ta geografiya»*, 45, pp. 178–182. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Dobrovolskii, P.M. (Ed.) (1902). *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arhivnoi komissii* [Proceedings of the Chernihiv provincial archival Commission]. Issue 4. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo Pravitleniya. [in Russian].
11. Dobrovolskii, P.M. (Ed.) (1902). *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arhivnoi komissii* [Proceedings of the Chernihiv provincial archival Commission]. Issue 5. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo Pravitleniya. [in Russian].
12. *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arhivnoi komissii*. (1908). [Proceedings of the Chernihiv provincial archival Commission]. Issue 6. Chernigov. [in Russian].
13. Feofilova, L. (2007) Kraieznavcha bibliohrafiia Chernihivshchyny v naukovomu dorobku diiachiv Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arhivnoi komissii. [Local History bibliography of Chernihiv region in the scientific heritage of figures of Chernihiv province scientific archive Commission]. *Sivrianskii arhiv: Naukovyi shorichnyk*, issue 1, pp. 39–42. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477)П. Базилевич «1867–1949»

В.Д. Кириєвський

**ІВОТСЬКИЙ ЗЕМЛЕМІР ПЕТРО
ЄВСЕЙОВИЧ БАЗИЛЕВИЧ – ЧЛЕН
ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ ІІІ СКЛИКАННЯ (1907–1912)**

Стаття присвячена землеміру з села Івот Новгород-Сіверського повіту, казенному селянину Петру Євсейовичу Базилевичу (1867–1949), який в 40-річному віці був обраний членом Державної думи Російської імперії ІІІ скликання (1907–1912). Він неодноразово обирався гласним (депутатом) Новгород-Сіверського повітового та Чернігівського земського зібрань. У 1918 р. брав активну участь у створенні в своєму рідному селі осередку на підтримку Української Держави за гетьмана Скоропадського та створенні в нейтральній зоні Івотської республіки.

Ключові слова: депутат, козаки, республіка, репресовані.

У 1907 р. приватний землемір із села Івот Новгород-Сіверської повіту Чернігівської губернії Петро Євсейович Базилевич (1867–1949) був обраний членом Державної думи Російської імперії ІІІ скликання (1907–1912). У цьому найвищому законодавчому органі імперії нараховувалося 442 депутати (12 – від Чернігівської губернії). На фотографії 1912 р., наданою родичкою Петра Євсейовича Лілією Василівною Ладинською, зображені депутати Держдуми від Чернігівської губернії. Стоять зліва направо: Леонтій Васильович Кочубей, Андрій Андрійович Ракович, Володимир Дмитрович Гузь, Іван Семенович Клименко, Петро Євсейович Базилевич; сидять: Михайло Андрійович Іскрицький, Аполлон Олександрович Гамалєв, Юрій Миколайович Глебов, Георгій Васильович Скоропадський, Митрофан Максимович Пташевський.

П.Є. Базилевич входив до складу найчисельнішої думської фракції октябристів (154) – поміркованої правої партії землевласників, створеної в жовтні 1905 р. після видання царем маніфесту від 17 жовтня щодо запровадження в Російській імперії Державної думи. Петро Євсейович перебував у комісії по справах переселенців та недоторканості особистості. Після завершення п'ятирічної каденції Третьої Держдуми в 1912 р. Петро Євсейович був призначений членом опікунської ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії.

Відомостей про Петра Євсейовича на сьогодні маємо небагато. З метричної книги івотської церкви Різдва Богородиці відомо, що він народився 22 серпня 1867 р. у родині казенного селянина Євсея Антиповича та Анастасії Василівни Базилевичів [7, арк. 156]. Був хрещений того ж дня, 22 серпня, священником Михайлом Рожанівським. Хата Базилевичів знаходилася в центрі села Івот, на головній вулиці, нині вул. Сіверська.

За статистичними даними 1859 р., у селі Івот нараховувалося 347 дворів, де проживало 2014 мешканців (953 ч., 1061 ж.) [16, с. 115]. Більшість населення села становили козаки, ще з часу входження Івота, за Богдана Хмельницького, в Новгородську сотню. Третина івотців були казенними селянами, з колишніх, до 1783 р., підданих Чернігівського Борисоглібського монастиря. Незначна кількість івотців була кріпаками поміщика, дворянина Григорія Антоновича Короткевича (1837–1897), члена Новгород-Сі-

верської земської управи. Також у власності Короткевича перебували ще й кріпаки села Дробишева на Десні [11].

За церковними даними 1860 р., кількість прихожан Івотсько-Антонівського приходу івотської Різдва-Богородицької церкви становила 2214 душ (1065 ч., 1149 ж.). Настоятелем приходу був священник Преображенської церкви села Антонівки Іоанн Корейша, а помічником настоятеля – священник села Івот Михайло Рожанівський [1, с. 107]. Село Івот було центром Івотської волості Новгород-Сіверського повіту, тож у ньому була відкрита ще в 1843 р. перша у волості школа або ж друга сільська школа в Новгород-Сіверському повіті [12, с. 124]. Школа знаходилася поблизу церкви. Петро Євсейович теж учився в цій школі – івотському двокласному початковому училищі. Потім він навчався у безкоштовній для селянських дітей чотирирічній сільськогосподарській школі першого розряду. Школа знаходилася в маєтку Чернігівського губернського предводителя дворянства (1872–1890), таємного радника Миколи Івановича Неплюєва (1825–1890) у Воздвиженському хуторі Ямпільської волості Глухівського повіту. Школу відкрили 4 жовтня 1885 р. за ініціати́ви сина Неплюєва, богослова Миколи Миколайовича Неплюєва (1851–1908). У ній Петро Євсейович отримав достатні знання для роботи приватним межевником, землеміром.

6 листопада 1888 р. казенний селянин П.Є. Базилевич одружився на івотській казенній селянці Марії Сидорівні Кармановій (1868 р. н.) [8, арк. 60]. За переказом, дружина рано померла, тож він одружився удруге на Таїсії, дочці козака Савелія Ладинського. У них народилася дочка Ірина. Петро Євсейович мав своє господарство: у нього був наділ в 3 десятини (га) общинної землі, згодом придбав ще 30 десятин власної землі. Обирався гласним (депутатом) Новгород-Сіверського повітового та Чернігівського земського зібрань. Був попечителем івотського народного училища.

За переказами, П.Є. Базилевич перебував у добрих відносинах із родиною івотських дворян Короткевичів – Григорієм Антоновичем та Ольгою Йосипівною Короткевич (Савицькою). Їхні землі, викуплені колишніми кріпаками Короткевичів, були розмежовані селянськими наділами Петром Євсейовичем. До слова, рештки садиби Короткевичів знаходяться на початку Антонівської вулиці (друга хата зліва від перехрестя з дорогою на Каліївку). У 1900-х рр. щоліта в Ольги Йосипівни відпочивав онук її молодшої сестри Гани Йосипівни Лашкевич (Савицької) – Сашко, який став відомим українським істориком Олександром Петровичем Оглобліним-Мезько (1899–1992) [3, с. 36].

У 1917 р. в селі Івот нараховувалося 689 дворів, 4213 мешканців. До івотської волості входили села: Антонівка, Богданівка, Каліївка, Ображіївка, Остроушки, Пирогівка, Погрібки, Прокопівка, Свірж, Шатрище; та хутори: Єфименків (Скачевського), Паперня, Писарівка (Писарка), Ляхів (Камень), Коржовщина, Опанасівка. Загалом, у волості нараховувалося 3529 дворів, 22 219 мешканців [17, с. 24].

21 грудня 1917 р. розпочалася перша радянсько-українська війна між радянською Росією та Українською

Депутати Держдуми від Чернігівської губернії. Фото 1912 р.

Народною Республікою. 14 січня 1918 р. Глухівський виконком Совета робітничих, селянських та солдатських депутатів повідомив у своїй газеті «Известия Глуховского уездного Совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов», що «вся власть в Глуховском уезде перешла в Совет крестьянских, солдатских и рабочих депутатов...», також в состав Совета вошла Красная гвардия» [2, с. 472]. На місцях, у містечках та селах повіту також відбувався перехід влади «в руки Советов», як зазначено у зверненні Глухівського громадянського комісара Власова до мешканців повіту від 15 січня 1918 р. [5, арк. 52]. 19 січня 1918 р. Глухів був захоплений Брянської групою російсько-радянської армії.

За нової влади партійні селяни Івота – більшовики та есери – почали вбивати один одного. З метричних записів івотської церкви за 1918 р. дізнаємося, що 27 лютого було вбито Якова Діомидовича Самонова (20 р.), 1 квітня – Павла Яковича Булітка (22 р.), 11 червня – Петра Васильовича Євменова (22 р.), 15 червня – поручика Федора Івановича Петренка (25 р.), 20 червня – Григорія Трифоновича Орловського (19 р.), 1 липня – Олексія Гавриловича Кондратенка (18 р.), 16 серпня – Григорія Потаповича Панька (59 р.), 25 грудня – Михайла Івановича Лисицю (35 р.), Євмена Карповича Зуя (62 р.), Гаврила Євменовича Зуя (32 р.), 26 грудня – Максима Михайловича Лаптева (24 р.), Олексія Семеновича Гамзюля (21 р.),

Іоанна Тимофійовича Гавриленка (51 р.) [9, арк. 99–110].

Із кримінальних справ репресованих івотців у 1937–1938 рр., з протоколів допитів колишніх есерів, маємо дані стосовно деяких убитих селян у 1918 р. Зокрема, червоний партизан Павло Булітко був убитий у квітні 1918 р. серед білого дня своїми ж двома односельцями на вулиці біля будинку Моїсеєнка, до якого він, смертельно поранений, хотів було добігти [6, арк. 39]. У грудні 1918 р. есерівець Олександр Гавриленко убив голову волосного військового Лисицю та двох червоних партизан – батька й сина Зуєвих. За це червоні розстріляли батька Гавриленка [4, арк. 51].

Також зі справ репресованих дізнаємося, що навесні 1918 р., уже за влади гетьмана Скоропадського в Україні, Петро Євсейович разом із судовим слідчим Новгород-Сіверського окружного суду Андрієм Яковичем Ладинським, вчителем Спиридоном Купріяновичем Коваленком, старостою івотської волості Іллею Івановичем Марченком, старостою села Івот Власом Зіновійовичем Паньковим та есером Кіндратом Івановичем Петренком (членом Української партії соціалістів-революціонерів) створили у селі осередок на підтримку Української Держави. До осередку долучилися демобілізовані з війни фронтовики, зокрема поручик Яків Тимофійович Карпенко, Яків Костянтинович Грибач, Прокоп Іванович Марченко, Антон Ольховик, Наум Іванович Ольховик, Сидір Оснач, Харитон Сисоєв,

Дмитро Опанасович Гамзуля, Степан Гамзуля, Іван Федосійович Хрущ, Кирило Матвійович Щербак, Віктор Кирилович Щербак [6, арк. 37, 47 зв.].

У травні 1918 р. село Івот опинилося у так званій «Нейтральній зоні», тобто у смузі розмежування завширшки 10–40 км між українськими та радянськими військовими силами, між Української Державою Скоропадського та більшовицькою Росією Леніна. Південна лінія смуги проходила від Новгорода-Сіверського по річці Івот.

Село Івот потерпало від грабіжницьких набігів озброєних Москвою більшовицьких шайок новгород-сіверських більшовиків С.В. Ромченка, Г. Богданова, Л.Д. Печенки, М.Г. Салая та ін., що ховалися в лісах нейтральної зони. Вони ще наприкінці квітня 1918 р. зустрілися з уповноваженим Советського уряду України Василем Назаровичем Боженком (1871–1919) та організували воєнно-революційний комітет (воєнревком) на чолі з тим самим уповноваженим Боженком. Воєнревком знаходився в містечку Середина-Буда (Зернове) в будинку Гуревича на Привокзальній вулиці [15, арк. 3]. Більшовики ходили по містах та селах під виглядом робітників і селян й вели агітацію проти Української Держави. На місцях вони засновували підпільні групи, партизанські загони, зокрема в селах Ображіївка, Погрібки, Івот, Антонівка, Вовна, Глазово [14, арк. 30]. Засновані більшовиками партизанські загони отримували зброю, яка надходила з Москви на залізничну станцію Зернове. Зброю вивантажували з вагонів уночі і таємно розвозили далі по Чернігівській та інших українських губерніях [13, арк. 15; 15, арк. 3]. Також воєнревком червоних партизан у Середино-Буді почав отримувати вагонами на станцію Зернове московські газети «Правда», «Известия», «Беднота» та всляку революційно-пропагандистську літературу й листівки німецькою мовою для розповсюдження їх серед солдатів німецьких гарнізонів та населення Ямполь, Шостки, Новгорода-Сіверського [15, арк. 32].

За наказом більшовицького Центрального воєнревкому чотири партизанські об'єднання у ніч із 7 на 8 (26.07) серпня 1918 р. розпочали наступ із нейтральної зони на Новгород-Сіверський, Шостку, Ямпіль та Глухів [13, арк. 17]. Наступ на Шостку вело об'єднання Г.Л. Богданова чисельністю до 1000 червоних партизан різних загонів, зокрема з сіл Антонівки (під командуванням Красняка та Чепика), Каліївки (під командуванням Т. Гончарова), Івота, Вовни та ще 3–5 загонів [14, арк. 36]. На підступах до Шостки стався бій із німецько-гайдамацькими військами, що зустріли червоних сильним рушничним та кулеметним вогнем; партизани запанікували та втекли [13, арк. 18, 19; 14, арк. 37].

Наприкінці літа 1918 р. повернувся додому в село Івот із армії івотський козак, полковник Іван Якович Ладинський [19]. Його радо зустріли односельці, особливо прихильники гетьмана Скоропадського, які відразу ж залучили Ладинського до свого осередку на підтримку самостійної Української Держави.

Восени 1918 р. Петро Євсейович Базилевич узяв найактивнішу участь у створенні Івотської республіки. На

початку вересня відбулися загальні збори івотців у центрі села на майдані [15, арк. 26]. На зборах було вирішено створити Івотську республіку та закін вільного козацтва, щоби «вигнати більшовиків, зкинути бандитів» [6, арк. 47]. Першими до загону вступили офіцери-фронтовики Хильковський, Юхим Кузьмич Грибач, Яків Тимофійович Карпенко. Вільні козаки обрали своїм отаманом полковника Ладинського. Він навів дисципліну в селі, організував охорону й повністю заблокував його від проникнення більшовицьких банд та їхніх агітаторів. За спогадами, кордони Івотської республіки були позначені відповідними знаками щодо заборони в'їзду на її територію без відповідного дозволу отамана. Івотці кажуть, що першою зупинилася на границі група поляків на Городському шляху з Новгорода-Сіверського. Тільки отримавши дозвіл Ладинського поляки вільно перетнули республіку.

Наприкінці вересня до козацького загону почали записуватися мешканці з інших сіл Івотської волості. У жовтні загін Ладинського нараховував більше 300 козаків, озброєних гвинтівками та кількома кулеметами. Це вкрай занепокоїло більшовицький воєнревком у Середино-Буді, до якого дійшли чутки, що івотські республіканці збираються «призвать в село Івот немецко-гайдамацкие войска и распространить гетманскую власть на всю украинскую территорию нейтральной зоны от реки Ивот до российской границы (Зерново)». Воєнревком вирішив негайно розгромити «республіку Ладинського». Але проникнути в село було неможливо, й більшовики пішли на хитрощі. Вони захопили в івотському лузі два великі стада селянських корів й наказали пастухам іти до Івоту й повідомити, щоби за коровами приходили тільки чоловіки. Тим біднякам, хто прийшов за худобою, червоні більшовики пояснили з класових позицій буржуазську контрреволюційну суть Івотської республіки та необхідність її розгрому [10]. Загітовані селяни отримали своїх корів за обіцянку не підтримувати Ладинського, не боронити одностайно село у разі більшовицького нападу, який невдовзі і відбувся. Хоча більшість селян залишилися вірні Ладинському та своїй республіці [19], проте військова й чисельна перевага була на боці погрібських червоних партизан, й малоозброєні івотські ладинці потерпіли поразку. За спогадами івотського старожила В'ячеслава Миколайовича Киричка (1938 р. н.), його дід козак Петро Кремлянець, боєць загону Ладинського, тільки-но дізнавшись про напад більшовиків, схопив гвинтівку й побіг у центр села до садиби Ладинського, але уже було запізно, бій скінчився – Ладинський та ще декілька івотських козаків лежали вбитими посеред вулиці.

У щотижневому донесенні Чернігівського губернського старости від 14 листопада 1918 р. Міністру внутрішніх справ Української Держави про події за минулий тиждень з 6 до 13 листопада 1918 р. указано, що більшовиками було вбито отамана-полковника Ладинського, його помічника поручика Хильковського та 10 козаків [18, арк. 137]. Для остраху івотців, убиті ладинці три доби пролежали про-

сто неба, аж поки більшовики не повивозили мерців уночі невідомо куди. Зрозуміло, що в івотській церкві Різдва Богородиці їх не відспівували, тож ніяких записів щодо імен загиблих не збереглося.

Вільна козацька Івотська республіка зазнала краху. В Івоті установилася советська влада [19]. Ім'я івотського козака, отамана-полковника, професійного військовика, уродженця с. Івот Івана Яковича Ладинського (1871–1918) пішло у забуття. У переказах івотців Ладинський загинув верхи у бою на білому коні.

Нині на місці бою, у центрі села на Ладинщині – безпам'ятний пустир. Також знелюдніло й само село Івот: із 4 тисяч населення столиці Івотської республіки до якихось сімох сотень переважно похилих селян, поодиноких власників кількадесятьох корів у лузі над Івоткою.

З початком другої війни більшовицької Росії проти України Базилевич емігрував у грудні 1918 р. до Румунії. Петро Євсейович вів переписку з родичами. Після Другої світової війни 1939–1945 рр. листи приходили вже з Югославії. У них він висловлював надію скорого повернення на батьківщину, проте через ускладнення відносин між Югославією та СРСР це не вдалося зробити. П.Є. Базилевич так і помер в Югославії у 1949 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Адрес-календарь духовного ведомства Черниговской епархии на 1879 год. Чернигов, 1879. 180 с.
2. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов / сост.: П.В. Замковой, Т.Н. Колишер, В.С. Коновалова. Киев : Госполитиздат УССР, 1962. 764 с.
3. Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя та праця в Україні. Київ, 1999. 383 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Сумській області (ДАСБУСО), спр. П-273.
5. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-1811, оп. 1, спр. 2.
6. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 730.
7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1193 оп. 1, спр. 1.
8. ДАЧО, ф. 1193, оп. 1, спр. 23.
9. ДАЧО, ф. 7720 оп. 17, спр. 1.
10. Івотская республика. *Советское Полесье*, Шостка. 1968. 8 июня.
11. Российский государственный исторический архив, ф. 577, оп. 47, д. 1064, д. 1065.
12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. Ч. 4. Черниговская губерния. Киев, 1901. 253 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 59, оп. 1, спр. 1137. Ромченко С.В. Борьба за Советскую власть на Черниговщине.
14. ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 1137. Ромченко С.В. К 40-й годовщине выступления партизан против немецких оккупантов и гайдамаков в 1918 году на Черниговщине (воспоминание).
15. ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 386. Салай И.Г. Борьба за Советскую власть на Новгород-Северщине Черниговской области.
16. Списки населённых мест Российской империи. Том XLVIII. Черниговская губерния. СПб., 1866. 229 с.
17. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. Чернигов, 1919. 72 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1216, оп. 1, спр. 79.
19. Чернова Г. Івотская республика. *Вісник Шостки*, Шостка. 1997. 26 листопада.

Kyryievskiy V.D. Ivot land surveyor Bazylevych Petro Yevseyevych – member of the State Duma of the Russian Empire of the 3rd convocation (1907–1912)

The article is devoted to a land surveyor from the village of Ivot of Novhorod-Siverskyi county, state-owned peasant Petro Yevseyevych Bazylevych (1867–1949), who at the age of 40 was elected a member of the State Duma of the

Russian Empire of the 3rd convocation (1907–1912). He was repeatedly elected as a public deputy of the Novhorod-Siverskyi County and Chernihiv Zemstvo Assemblies. At 1918 p. he took an active part in targeting in his own home village, donating to the Ukrainian National Government for the hetman Skoropadskiy and targeting in the neutral zone of the Ivot Republic.

In 1907, a private land surveyor from the village of Ivot, Novhorod-Siverskyi district, Chernihiv province, Petro Bazylevych (1867–1949) was elected a member of the State Duma of the Russian Empire of the 3rd convocation (1907–1912). In this highest legislative body of the empire there were 442 deputies (12 – from the Chernihiv province). The photo of 1912, provided by a relative of Petro Yevseyevych Liliia Vasylyvna Ladynska, depicts State Duma deputies from the Chernihiv province. Standing from left to right: Kochubei Leontii Vasylovych, Rakovych Narii Andriiovych, Huz Volodymyr Dmytrovych, Ivan Semenovich Klymenko, Petro Yevseyevych Bazylevich. Sit: Iskrytskyi Mykhailo Andriiovych, Hamaleia Apollon Oleksandrovych, Hliebov Yurii Mykolaiovych, Skoropadskiy Heorhii Vasylovych, Ptashevskiy Mytrofan Maksimovich.

Petro Yevseyevych was part of the largest Duma faction of Octoberists (154) – a moderate right-wing landowners party, created in October 1905 after the tsar issued a manifesto of October 17 for the introduction of the State Duma in the Russian Empire. Petro Yevseyevych was on the Committee on Migrants and Immunity. After the completion of the five-year cadence of the Third State Duma in 1912, Peter was appointed a member of the Board of Trustees of the Novhorod-Siverska Gymnasium.

There is little information about Petro Yevseyevych today. It is known from the metric book of the Church of the Nativity of the Virgin Mary that he was born on August 22, 1867, in the family of a state peasant, Yevsei Antypovych and Anastasiia Basylevych. He was baptized the same day on August 22 by priest Mykhailo Rozhanivskiy. The house of Bazylevych was in the center of the village of Ivot, on the main street, now Siverska street.

In the autumn of 1918, Petro Basylevych took an active part in the creation of the Ivot Republic. At the beginning of September, a general meeting of the villagers took place in the center of the village on the square. At the meeting, it was decided to create an Ivot republic and a detachment of free Cossacks in order to “expel the Bolsheviks, oust the bandits”. The first to join the detachment were the officers of the Khylovskiy front line, Hrybach Yukhym Kuzmich, Karpenko Yakov Timofiovych. Free Cossacks chose Colonel Ladynskiy as their ataman. He instigated discipline in the village, organized security, and completely blocked it from penetrating Bolshevik gangs and their agitators. According to the legend, the borders of the Ivot Republic were marked with the appropriate signs, forbidding entry into its territory without the appropriate permission of the chieftain. Ivot citizens say that the first group of Poles on the city road from Novhorod-Siverskyi stopped at the border. Only with the permission of Ladynskiy Poles freely crossed the republic.

The Free Cossack of Ivot Republic was overthrown. Soviet power was established in Ivot. The name of the Cossack of Ivot, a colonel ataman, a professional soldier, a native of the village Ivot of Ivan Yakovych Ladynskiy (1871–1918) went into oblivion. According to legend, Ladynskiy was killed riding a white horse.

Nowadays, there is a memorable wasteland at the battlefield in the center of the village in Ladynshchyna. The village of Ivot from the 4,000 population of the capital of the Ivot Republic, to some seven hundred predominantly slain peasants, single owners of several cows in the meadow above Ivotka, also became depopulated.

With the outbreak of the Second War of Bolshevik Russia against Ukraine, Bazylevych emigrated in December 1918 to Romania. Peter E. corresponded with relatives. After the Second World War of 1939–1945, letters came already from Yugoslavia, in which Petro expressed his hope for a speedy return to his homeland, but due to the complication of relations between Yugoslavia and the USSR, this could not be done. He died in Yugoslavia in 1949.

Key words: deputy, Cossacks, republic, repressed.

REFERENCES

1. Adres-kalendar' duhovnogo vedomstva Chernigovskoy eparchii na 1879 god. [Address-calendar of the spiritual department of the Chernigov diocese for 1879]. (1879). Chernigov. [in Russian].
2. Zamkovo, P.V., Kolisher, T.N., & V.S. Konovalova. (1962). *Bol'shevistskie organizatsii Ukrainy v period ustanovleniya i ukrepleniya Sovetskoy vlasti (noyabr' 1917-aprel' 1918 gg.)*. [Bolshevik organizations of Ukraine during the establishment and strengthening of Soviet power (November 1917–April 1918)]. Sb. dokumentov i materialov. Kyiv: Gospolitizdat USSR. [in Russian].
3. Verba, I. (1999). *Oleksandr Ohloblyn: Zhyttia ta pratsia v Ukraini. [Life and work in Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Haluzevyy derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Sumskii oblasti (H DASBUSO), spr. P-273.
5. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali – DASO), f. R-1811, op. 1, spr. 2.
6. DASO, f. R-7641, op. 6, spr. 730.
7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 1193, op. 1, spr. 1.

8. DACHO, f. 1193 op. 1, spr. 23.
9. DACHO, f. 7720, op. 17, spr. 1.
10. Ivotskaia respublika. [Ivot Republic]. (1968, June 8). *Sovetskoie Poles'ie. Shostka*. [in Ukrainian].
11. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA), f. 577, op. 47, spr. 1064, spr. 1065.
12. *Pamjatnaja knizhka Kyivskogo uchebnogo okruga na 1901 god. [The memorial book of the Kyiv school district for 1901]. (1901). Part 4. Chernigovskaja gubernija. Kyiv. [in Russian].*
13. Romchenko, S.V. (1957). *Bor'ba za Sovetskiju vlast' na Chernigovshhine. [The struggle for Soviet power in the Chernihiv region].* TcDAVO Ukrainy, f. 59, op. 1, spr. 1137.
14. Romchenko, S.V. (1957). *K 40-j godovshhine vystuplenija partizan protiv nemeckih okkupantov i gajdamakov v 1918 godu na Chernigovshhine (vospominanie). [On the occasion of the 40th anniversary of the partisans against the German occupiers and Haidamaks in 1918 in the Chernihiv region (memory)].* TcDAVO Ukrainy, f. 59, op. 1, spr. 1137. [in Russian].
15. Salaj, I.G. (1957). *Bor'ba za Sovetskiju vlast' na Novgorod-Severshhine Chernigovskoj oblasti. [The struggle for Soviet power in Novgorod-Severshchina, Chernihiv region].* TcDAVO Ukrainy, f. 59, op. 1, spr. 386. [in Russian].
16. *Spiski naselennyh mest Rossijskoj imperii. [Lists of populated places of the Russian Empire]. (1866). Vol. XLVIII. Chernigovskaja gubernija. St. Petersburg. [in Russian].*
17. *Spisok selenij i gorodov Chernigovskoj gubernii po uezdnam i volostjam. [List of villages and cities of the Chernihiv province by counties and volosts]. (1919). Chernigov. [in Russian].*
18. Centralnij derzhavnyj arhiv vyshhykh orghaniv vladny ta upravlinnja Ukrainy (TcDAVO Ukrainy), f. 1216, op. 1 spr. 79.
19. Chernova, H. (1997, November 26). Ivotskaja respublika [Ivot Republic]. *Visti Shostky, spr. 4. Shostka. [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 18.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(977): 37.091

В.М. Крижанівський

ВИХОВАНЦІ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ М. КАРПОВ ТА А. МИХАЙЛЕЦЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ ГНПУ ім. О. ДОВЖЕНКА

У статті опубліковано 12 документів про вихованців Глухівського учительського інституту М.О. Карпова та А.Є. Михайлеця, що зберігаються у фондах історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка. Запропоновані матеріали уможливають реконструкцію життєвого та творчого шляху випускників, що закінчили інститут у 1908 та 1911 роках.

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, школа, вчитель, спогади, біографія, лист, біографічна довідка.

У фондах Історико-педагогічного музею Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка зберігаються унікальні писемні матеріали, які стосуються життєвого та професійного шляху вихованців учительського інституту М. Карпова та А. Михайлеця.

Доречно окреслити життєвий шлях цих малознаних назагал, але цікавих особистісно і професійно випускників інституту.

Михайлець Авксентій Євстафійович народився 24 груд-

ня 1883 р. у селянській родині в одному з північних повітів Чернігівської губернії. Вірогідно, закінчив одно- або двокласне сільське училище. До 1908 р. працював «народним учителем». У 1908–1911 рр. навчався в учительському інституті. Від 11 липня 1911 р. до 1918 р. працював в Новозибковій у міському училищі, жіночій гімназії, реальному училищі.

Зі встановленням радянської влади в північних повітах Чернігівської губернії середні заклади освіти були реформовані в трудові школи. Від 1918 до 1963 р. Авксентій Євстафійович працював учителем хімії в Новозибківській 2-й радянській 2-х комплектній школі 1-го ступеня, середній школі ім. М.І. Калініна-В. Леніна (нині – середня школа № 1), а пізніше – у школі робітничої молоді. Варто кілька слів сказати про середню школу ім. М.І. Калініна-Леніна. Навчальний заклад мав подвійну назву в 1930-х рр., оскільки в першу зміну – це була школа ім. Леніна (для дітей робітників та селян), а в другу зміну – школа ім. М.І. Калініна (для дітей службовців). Один і той самий учитель упродовж дня, не змінюючи приміщення, працював у двох школах [2, с. 29, 32; 3, с. 24–26; 5, с. 556].

У період німецької окупації Авксентій Євстафійович мав можливість працювати вчителем хімії в школі, проте відмовився [1, с. 63–65]. 25–26 жовтня 1974 р. відвідав інститут та брав участь у святкуванні сторічного ювілею своєї альма-матер. Помер після 1974 р. Син, Георгій Авксентійович Михайлець (1922 р. н.), став доктором медичних наук (Санкт-Петербург).

Постать Михайлеця Авксентія Євстафійовича знайшла належне висвітлення у творчості новозибківського письменника, журналіста А. Вольного (А.Г. Епштейна, 1918 р. н.) [3, с. 26]. Охочі можуть знайти нашого героя на сторінках його документально-художньої повісті «Серце мовчати не може» (1978) та спогадів «Через роки, через відстані» (1996) [1; 3, с. 24–26].

Достатньо колоритною особою був й інший випускник, Микола Олександрович Карпов. На жаль, відомості про його життєвий та творчий шлях фрагментарні. Народився 1886 р. в с. Уланове Глухівського повіту. Після закінчення земської школи 4 роки навчався в зразковому училищі при учительському інституті та три роки в самому інституті (1905–1908). Упродовж 1908–1915 рр. почергово працював учителем математики, креслення, географії, директором Уманського, Дзенгеліївського та Тальнівського вищого початкового училища (Київська губ.) [4, с. 419; 5, с. 492; 6, с. 179]. Відомо, що після Другої світової війни працював учителем української мови та літератури Харківської середньої школи № 95. Серед його учнів був відомий український літературознавець Юрій Барабаш [7]. 1956 р. вийшов на пенсію. Помер після 1967 року.

У 1973 р. вийшли спогади М.О. Карпова «Грізний рік» про його дитячі та юнацькі роки, участь в революційних подіях 1905 р. у Глухові та учительському інституті.

У пропонованій статті подаємо археографічне опрацювання 12-ти документів. Перші п'ять із них написані українською мовою, стосуються постаті Миколи Олександровича

Карпова. Під № 1 та № 2 подаються листи М.О. Карпова до завідувача історичним музеєм І.М. Ляшка за вересень, листопад 1966 р. Вони найбільш повно репрезентують життєвий шлях випускника, його намагання надрукувати спогади про Глухів. Також у листах подаються побіжні відомості щодо його одногрупників: «російського Макаренка» – Ф.Г. Меліхова та кандидата педагогічних наук І.С. Кухтенка.

Достатньо інформативним є документ № 3 (тексто-ве пояснення до фотокартки випуску 1908 р.). Він візуально являє собою 3 списки випускників (на 17 осіб), що супроводжуються короткою інформацією про національну належність, в окремих випадках – відомостями про професійний, життєвий шлях. З цього списку дізнаємося, що Микола Олександрович був поінформований про вимушену еміграцію діяча українського визвольного руху початку ХХ ст. Є. Вирового.

Документ № 4 також є текстовим поясненням у формі короткого списку на 4 особи до світлина за 1907 р. У ній, окрім прізвищ зображених, подано біографію глухівчанина М.П. Москаленка. Документ під № 5 є біографічною довідкою про есмання Г.Т. Іллейка.

Наступні сім документів, написані російською мовою, стосуються життєвого та професійного шляху Авксентія Євстафійовича Михайлеця. З переліку документів найбільшу інформативну цінність являють матеріали опубліковані під № 9, 10 та № 12. Під № 9 представлено детальні спогади Авксентія Євстафійовича щодо страйку вихованців Глухівського учительського інституту за директорства П.О. Міловського. Хоча А.Є. Михайлець написав споми-ни через півстоліття, але вони відзначаються детальністю (указано привід та розгортання конфлікту, діючих осіб) та достовірністю. Не менш важливо, що автор докумен-та був учасником цього конфлікту. Цінний документ під № 10 (лист до І.М. Ляшка від 11 грудня 1966 р.), в якому подається інформація про діяльність українського гуртка в Глухівському учительському інституті. А. Михайлець підтримував дружні відносини з братом голови українського гурта, Борисом Вировим. Тому доречно припустити, що відомості, які подає Авксентій Євстафійович, достатньо правдиво відображають український рух у стінах інституту. Під № 12 опубліковано виступ А.С. Михайлеця 1974 р. у стінах своєї альма-матер, який репрезентує його роздуми про свій професійний шлях та місце в ньому учительського інституту.

Усі документи написані українською та російською літературними мовами ХХ ст. При публікації збережено лексику, синтаксис документів, авторські та часові особливості мови. В опублікованих документах відсутні виправлення в орфографії, пунктуації, фонетиці та морфології.

№ 1

Лист М. Карпова до І.М. Ляшка від 14 вересня 1966 р.

Шановний Іване Михайловичу! Даруйте мені за мою довгу примушену мовчанку. Цю провину складаю на свої очі та 79 років від мого народження на світ. Отож зарані

складаю пробачення за можливі огріхи в моєму писанні. В народі кажуть: «Не до Різдва пішло, а до Великодня». А в мене навпаки. 19-го грудня цього року, коли доживу, мине ювілейний 80-й рік мого життя. Але міг би про себе сказати: «Є, батьку, ще порох в порохівницях, ще не вмерла козацька сила»; та що поробиш, коли зрадили очі. Писати, як бачите, ще пишу, а читати [арк. 1] років з три вже не читаю. Думаю оце поїхати до Одеси підлікувати очі, щоб повернутись знову до книг. Працював 52 роки до 70 років. Кілька зауважень до Вашого листа. В інституті вчився солідний дядько [І.Г.] Ляшко¹, чи не Ваш це родич? [М.П.] Гея² я пам'ятаю добре. Високий блондин з великими, світлими очима. Коли будете писати йому, вітайте від мене, якщо він мене пам'ятає.

Закінчив я в 1908 (1905–1908). Чи є рація зберігати за нами назву «воспитанники». Старий режим боявся самої назви «студенти». «Воспитанник» – це приют [арк. 1 зв.] Терещенка проти Інституту. Чи цікавлять Вас матеріали про педагогічну лабораторію інституту – «Образцовое при Глуховском учительском институте – Городское 2-х классное училище», про яке згадує навіть Брокгауз-Ефрон в своїй Енциклопедії. Я чотири роки провчивсь в цій школі. Було там два учителі. В І класі (2 роки навчання) викладач чудовий учитель Іван Григорович Бойко³, а в ІІ класі (2 роки навчання) учитель Федір Іванович Тремко⁴. Про цю школу та названих учителів в моїй ще ненадрукова-

1. Ляшок (Ляшко) Іван Гнатович нар. 1885 у с. Гошцево (нині – Респ. Білорусь) в селянській сім'ї. 1910 закінчив уч. ін-т. 1.07.1910 – на 1913 – уч. Миргород. 4-кл. міськ. уч-ща; в. о. уч. історії в Миргород. жін. г-зії Грановської. На 1938 – уч. Миргород. школи. Зарештований 31.03.1938 р. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС Полтав. обл. за ст.ст. 54–6, 54–10, ч. 1, 54–11 КК УРСР до розстрілу із конфіскацією майна. 1956 реабілітований Військо-вим трибуналом КВО.

2. Гей Михайло Платонович нар. 1885 в с. Локня, Полтав. губ. Батько, Гей Платон (1835 р. н.) у минулому був селянином-кріпаком князя Контакузена. 1849 поміщик його відправив в Буримку для навчання на фельдшера при місцевій лікарні. За 8 р. отримав необхідні знання та почав працювати фельдшером. Від 10.11.1906 – уч. Ольгопол. 2-кл. міськ. уч-ща (Поділ. губ.). 1906–1909 – уч. мат. Хорол. 3-кл. міськ. уч-ща (Полтав. губ.). 1909–1910 – уч. Ромен. міськ. уч-ща (Полтав. губ.). 1.09.1910 – 1921 – інспектор Ново-Санжар. вищ. почат. уч-ща (Полтав. губ.). 1921–1924 – уч. Локнян. школи. 1924–1927 – зав. Артюхів. школи (Глинський р-н, Сумська обл.). 1927–1930 – уч.-вихователь Ромен. дитячого будинку-інтернату; уч. та зав. Першою Ромен. вечірньою робітничою школою політосвіти. 1930–9.09.1941 – уч. фіз. Ромен. 2-ї середньої школи. 1932–1941 – керівник секції уч. фіз. під час роботи учительських конференцій Ромен. р-ну. 1943–1945 – уч. фіз. Ромен. ремісничої школи № 6. 1945–1956 – уч. фіз. Ромен. технічному механізації сільського господарства. Від 1.09.1956 – пенсіонер. 1963 відвідав Глухів. ін-т та зустрівся з викладачами та студентами.

3. Бойко Іван Григорович – син селянина з Охтирки, Харків. губ. Закін. Волчанську уч. семінарію (Харків. губ.). Закін. Глухів. уч. ін-т із золотою медаллю. На службі – 28.04.1886, уч. Лохвиц. міськ. уч-ща. Від 1886 або 1887–1901 – над. рад., уч. зразкового уч-ща при Глухів. уч. ін-ті, письмовод. Глухів. уч. ін-ту (1899–1901) (Черніг. губ.). Нагороди: ор. Станіслава III ст. (1.01.1893), ор. Анни, III ст. (1.01.1898).

4. Тремко Федір Іванович народився 14.02.1859 у сім'ї селянина в с. Чутове, Полтав. губ. Закін. Полтав. земську фельдшерську школу. Закін. Глухів. уч. ін-т зі срібною медаллю. Від 13.09.1890 – уч. рос. мови в Балт. 2-міськ. уч-щі (Поділ. губ.). До 1.07.1892 – уч. Уман. міськ. уч-ща (Київ. губ.). 1.07.1892 – на 1901 – кол. ас., уч. зразкового уч-ща при Глухів. уч. ін-ті. На 1903 – кол. ас., наставник в Солецькій уч. семінарії (Радом. губ.). На 1907 – 21.12.1909 – наставник з мат. в Холм. уч. семінарії (Люблін. губ.). 21.12.1909 – на 1912 – кол. рад., інспектор Холм. уч. дирекції. Нагороди: ор. Станіслава III ст. (1.01.1899), ор. Анни (1.01.1912).

ній книзі [арк. 2] є чимало сторінок. Можу надіслати при-
мірник, надрукований на машинці.

Крім того, коли Вас нічого нема про Федора Григоровича Меліхова⁵, якого я особисто ставлю ніяк не нижче від [А. С.] Макаренка⁶. Меліхов вчився на рік раніше від мене разом з відомим письменником [Степаном] Васильченком⁷. З ним же учився і фактичний керівник революційного руху в Інституті, Шостці та її околицях [В.] Маруняк з своїм вірним другом [К.] Беляєвим⁸, що вчився разом з вашим знайомим [М. П.] Геєм.

Лист II

Я думаю, що у Вас є багато матеріалу про Івана Сергієвича Кухтенка⁹, який закінчив наш інститут приблизно в 1910 році, а в двадцятих роках був викладачем інституту. Це мій земляк, близький друг і вірний помічник в революційних справах 1905 року.

Що можу Вам надіслати? Можу надіслати цілі розділи книги «Три смерті» про Петю Боброва, який застрелився в актовому залі інституту в кріслі директора, прив'язавши револьвера до руки, щоб не схибити.

Зараз надсилаю свою [3 арк.] фотографію і коротку автобіографію, по можливості намагаючись відірватися від обридлої анкетної форми. Ще у мене є фото: 1) група «воспитанников» Ін[ститу]ту: Ілейко Георгій Тихонович із Єсмані під Глуховим, Москаленко Михайл Павлович із Глинищ на Веригині, Дроздовський Степан Олександрович – білорус із-під Мінська та Космович Степан Васильович – земляк Дроздовського.

Єсть групове фото випускників інституту 1908 року. Нарешті фото підпільного революційного [арк. 3 зв.] студентського комітету. Із 4 чоловік я, студент Глухівського інституту, Ревекка – студентка Харківських вищих жіночих курсів, т. Ніна Павлівна – акушерка і Ніколай Тонкий – безробітний юнак. Мене звали Ніколай Високий. Був ще Ніколай Товстий – студент Київського університету. Але ці фотографії можу надіслати лише при умові їх повернення після перезнімки [арк. 4].

Прикладаю до цього листа розділ III «Мужицький уні-

5. Меліхов Федір Григорович – керівник Большевської трудової комуні. Про цю комуну було знято фільм «Путевка в жизнь», який отримав нагороду Першого Міжнародного кінофестивалю у Венеції (1932).

6. Макаренко Антон Семенович (1888 – 1939) – радянський педагог та письменник.

7. Панасенко Степан Васильович (Степан Васильченко) (1879–1932) – український письменник. У 1904–1905 – навч. в Глухів. уч. ін-ті. Учасник страйкового руху в ін-ті у 09–10.1905.

8. В. Маруняк та К. Беляєв студенти Глухівського ін-ту. 01.02.1906 проводили анти. в селах Глухівського пов. 02.1906 в с. Свесі були заарештовані, перебували в Глухівській в'язниці. 1906 були заслані на 3 роки у Вологод. губ.

9. Кухтенко Іван Сергієвич нар. 1888 у с. Уланове. Закінчив Уланівську школу, а 1904 – Чернігів. міськ. уч.-ще. 1904–1907 – помічник писаря в Уланівській волосній управі. 1907–1910 – студент Глухів. ін-ту. Від 1910 направлений у школах м. Медвин (Київ. губ.), с. Дроздівка (Ніжин. пов.), м. Городня (Чернігів. губ.). Від 1915–1922 – уч. шкіл Городні та Уланового. 1922–1924 – викл. мат. (тригонометрії), метод. викладання мат. та астрон. в Глухів. ІНО, від 1924 – Донецького ІНО. Від 1948 – кандидат пед. наук у Київ. державному ун-ті. Від 8.04. 1950 – доцент кафедри «теоретичної фізики». Помер до 1967.

верситет», інститут в 1905 році, останньому році існування інтернату при інституті. Про інститутські революційні події 1905 р[оку] у мене є чимало розділів, що докладно змальовують ці події.

Можу надіслати їх [...] і поступово: образцове училище, а потім інститут, але ці розділи на правах рукопису, хоч книга ще не надрукована, але ця можливість не виключена [арк. 4 зв].

З пошаною

Підпис

№ 2

Лист М. Карпова до І.М. Ляшка від 1 листопада 1966 р.

Віншую Вас, Іван Михайлович, і весь педагогічний і студентський колектив з великим святом Жовтневої революції. За теплого, душевного листа і привітання від викладачів і студентів велике педагогічне спасибі. Даруйте мені за мої клякси і всякі інші огріхи.

Надсилаю Вам ті розділи своєї другої книги, які безпосередньо говорять про рідний інститут. З допомогою моєї дружини (старша сестра вашого першого політкомісара Григорія Павловича Старченка¹⁰: Марія Павлівна Карпова) [арк. 1] протягом місяця одбирав потрібний матеріал [...] раз його перечитували. До Вас, Іване Михайловичу, велика просьба: перечитати матеріал і дати свій об'єктивний висновок – рецензію. Справа в тому, що моя книга: «Великий 1905 р.» лежить у Харківському видавництві майже чотири роки. Треба якось зрушити з місця. Добре якби рецензія була колективною і абсолютно об'єктивною.

Свої дві книги: перша «Передгрозя» і друга «Великий 1905» писав більше як десять років. Дуже радий, що моя скромна [арк. 1 зв.] книга може стати в пригоді для історії нашого інституту. Про «образцове» училище там чимало написано. Пришлю трохи згодом.

Прилагаю адрес Інни Іванівни Кухтенко, дочері Івана Сергієвича Кухтенка, колишнього студента і викладача інституту. Син його, доктор технічних наук, працює в Українській Академії наук¹¹. Але ні імені, ні адреси його не знаю. Адрес Інни Іванівни Кухтенко: Київ. Проспект «40 лет Октября», д. 84, кв. 54». Кухтенко Інна Іванівна [арк. 2].

Окремо від папки надсилаю більшу фотографію. Дві менші вклав у папку. Про Федора Григоровича Меліхова почну розшуки в Москві. Може знайду його сина або дочку. На це потрібно певний час.

10. Старченко Григорій Павлович до 05.1922 – волосний політ-організатор (с. Уланове). 05–09.1922 – представник повітпарткому в Глухівському ін-ті. Від 09.1922 навчався в Чернігів. губрадпартшколі. 1929–1930 або 1930–1931 н. р. – викладач соціально-економічних дисциплін в Глухів. ін-ті та технікумі. Також викладав ці дисципліни на одномісячних пед. курсах при ін-ті. Від осені 1930 або 1931 – студент МДУ ім. М. Ломоносова. 1937 – заарештований органами НКВС. На 1966 проживав м. Волгоград.

11. Кухтенко Олександр Іванович (1914–1994) – учений, працював у Ін-ті гірничої механіки АН УРСР, Київ. ін-ті цивільного повітряного флоту, Ін-ті кібернетики АН УРСР. Досліджував проблеми аналітичної механіки, теорії автоматичного управління, теорії систем. Від 1972 – академік АН УРСР, 1974 – заслужений діяч науки УРСР, 1978, 1991 – лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

Вельмишановний Іване Михайловичу, ще раз прошу передати Вашому колективу мої палкі привітання і подороження.

Ваш колишній студент, якому 19 грудня цього року мене 80 років [арк. 2 зв.].

Підпис

№ 3

Текстове пояснення М. Карпова від 28 жовтня 1966 р. до групової фотографії слухачів інституту за 1908 р.

Група студентів Глухівського Педагогічного інституту на початку 1908 року перед випускними іспитами.

Стоять, починаючи зліва:

1. [Павло Олександрович] Козловський¹² – українець
2. Москаленко Михайл Павлович (про нього окремо) – укр[аїнець]
3. Панасюк Семен – українець
4. Єрмоленко Михайло [Тарасович]¹³ – українець
5. Лиско Константин [Володимирович]¹⁴ – українець
6. Дроздовський Степан ([Стефан]) Олександрович ([Стефанович])¹⁵ – білорус

1. Журбас [Іван Петрович]¹⁶ – українець.

Сидять, починаючи зліва:

2. Пугач Трохим [Олексійович]¹⁷ – українець
3. Коваленко [Іларіон Тимофійович]¹⁸ – українець
4. Карпов Микола Олександрович – українець
5. Сухоребрий Іван Яковлевич¹⁹ – українець. Останні роки свого життя був завпедом в одній із київських шкіл на Подолі
6. Космович Степан Васильєвич – білорус, викладав математику в Черкаській учительській семінарії
7. Соломка [Петро Андрійович]²⁰ – був деякий час інспектором одного із глухівських городських 4-х класних шкіл

Внизу біля Карпова сидить Ілейко Георгій Тихонович²¹

12. від 10.11.1908 – уч. рос мови, геометрії та географії в Со-
сницькому 3-кл. міськ. уч-щі (Чернігів. губ.).

13. від 1.07.1908 – на 1912 – уч. рос. мови, історії та географії в
Шосткинському 4-кл. міськ. уч-щі (Чернігів. губ.).

14. на службі з 20.03.1897 – 1905; від 1.07.1908 – на 1909 – уч.
природозн., фізики та геометрії у Борзнянському 4-кл. міськ. уч-
щі; на 1912 – уч. Кременчуцького 2-го 4-кл. міськ. уч-ща.

15. від 1.07.1908 – 1.07.1909 – уч. рос. мови, історії, географії
та креслення в Климівському 4- кл. міськ. уч-щі (Чернігів. губ.);
від 1.07.1909 – уч. Ніжин. 4-кл. міськ. уч-ща; на 1912 – уч. Ново-
зібків. 4-кл. міськ. уч-ща (Чернігів. губ.).

16. від 1.07.1908 – уч. рос. мови, математики та фізики в Шо-
стинському 3-кл. міськ. уч-щі (Чернігів. губ.).

17. від 1.07.1908 – 1.07.1909 – уч. арифметики та фізики в Кре-
менчуцькому 4-кл. міськ. уч-щі (Полтав. губ.); від 1909 – на 1912
– уч. Новоизбківського 3-кл. міськ. уч-ща (Чернігів. губ.).

18. на службі – від 1.09.1904; від 1.07.1908 – уч. історії та геогра-
фії в Миргород. 4-кл. міськ. уч-щі, в. о. вчителя рос. мови в Мирго-
род. приватній жіночій прогімназії Грановської (Полтав. губ.); на
1912 – уч. Кременчуцького 1-го 4-кл. міськ. уч-ща (Полтав. губ.).

19. Нар. 20.01.1883 в Прилуках. На службі від 1.01.1902. Від 1.07.1908
– уч. рос. мови Проскурівського 2-кл. міськ. уч-ща (Полтав. губ.). Від
1.07.1912 – уч.-інспектор Климівського Олексіївського 4-кл. міськ.
уч-ща. Викладав математику до 1941 в середній школі № 1 (м. Київ,
вул. Артема, 24). Заслужений вчитель УРСР. Нагороджений орденом
Леніна. Помер 4.03.1954. Похований на Личаківському кладовищі.

20. від 1 07.1908 – на 1912 – уч. рос. мови, історії та гімнасти-
ки в Глухів. 4-кл. міськ. уч-щі.

21. від 1 07.1908 – уч. рос. мов та історії в Ічнянському 4-кл.
міськ. уч-щі; на 1912 – уч. Чернігівського 1-го 4-кл. міськ. уч-ща.

(про нього дивись окремо) [арк. 1].

Не фотографувалися з нами:

1. Маркевич Олександр Іосифович²² – білорус
2. Капцевич [Михайло Антонович]²³ – білорус – наші
«старички»
3. Жар'єс – араб з Палестини
4. Вировий Євген [Семенович]²⁴ – при [П.] Скоропад-
ському²⁵ особистий секретар гетьмана, щось вроді міні-
стра двора. Чув, що зараз викладає українську мову при
Бухарестському університеті, але чи так це, не відаю.

28 жовтня 1966 р.

Відомості подав

Підпис

№ 4

Текстове пояснення М. Карпова від 28 жовтня 1966 р. до групової фотографії слухачів інституту з чотирьох осіб (жовтень 1907 р.)

Група студентів Глухівського Педагогічного інституту, фотографувалися приблизно в жовтні 1907 р.

1. Ліворуч сидить Дроздовський Степан Олександрович. Білорус. Нічого про нього не чув.

2. Поруч з Дроздовським стоїть Ілейко Георгій Тихо-
нович (про нього окремо).

3. Поруч з Ілейком стоїть Москаленко Михайл Пав-
лович. Глухівчанин з Веригіна. Син робітника-пічни-
ка з Шалигінського цукрового заводу. Під час Першої
імперіалістичної війни його було взято до офіцерської
школи, а по закінченні її направлено на фронт. Був у са-
мих запеклих боях. Після одного з них в його баталь-
йоні залишилось три солдата, а з офіцерів – один він.
Після війни повернувся до учительської праці. Учите-
лював у Києві, виклав фізику та природознавство. За-
гинув під час Єжовщини²⁶.

Біля Москаленка сидить Карпов Микола Олександрович.

28 жовтня 1966 р. Відомості подав [Підпис]

№ 5

Біографічна довідка про Ілейка Георгія Тихоновича, написана М. Карповим 28 жовтня 1966 р.

Георгій Тихонович Ілейко

Син маломовного середняка з с. Єсмані²⁷ (15 кіл[о-
метрів] від Глухова). Закінчив земську школу в Єсмані.
Земський начальник помітив його на випускних іспи-

22. від 1.07.1908 – 1.09.1912 – уч. 2-го класу, співів у
Жмеринському 4-кл. міськ. уч-щі; від 1.09.1912 – уч. Вінницького
1-го 4-кл. міськ. уч-ща.

23. від 1.07.1908 – уч. рос. мови, історії та географії у Борзнян-
ському 4-кл. міськ. уч-щі; від 1 09.1912 – уч. математики в Київ-
ському 2-му 2-кл. міськ. уч-щі.

24. Вировий Євген Семенович (1889–1945) – український
громадсько-політичний та культурний діяч, член «Просвіти».
М.О. Карпов помилився, Є.О. Вировий емігрував у Чехословац-
чину, а не Румунію.

25. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – гетьман
Української Держави.

26. Єжовщина – кампанія тотальних репресій в СРСР в 1936–
1938. Назву отримала від прізвища наркома внутрішніх справ
СРСР – Єжова Миколи Івановича (1895– 940).

27. Есмань (1957–2016 – Червоне) – смт Глухівського району
Сумської області.

тах, як талановитого учня. Порадив волосному писареві залишити хлопця при волості писарчуком, а потім забрав до себе діловодом. Заманулося хлопцеві вчитися. Склав іспит за городське чотирьох класове училище, а в 1905 р. вступив до нашого інституту. Закінчив його в 1908 році.

Як одного з кращих студентів його було призначено в Чернігів. В 1912 р. в складі екскурсії вчителів побував в Італії.

Під час Громадянської війни разом з родиною (дружина та двоє доньок) повернувся на Батьківщину. Помер на початку двадцятих років у Єсмані від черевного тифу.

Відомості подав

[Підпис]

28 жовтня 1966 р.

м. Харків

№ 6

Лист А. Михайлеця до І. Ляшка від 15 липня 1966 р.

Ректорат Глуховського інститута

В «учительської газеті» (от 12 мая с/г) предлагается прислать, бывшим учащимся этого института, воспоминания, фотографии и др[угие] материалы для организации музея к столетию института.

Я, Михайлець Авксентий, в 1911 году окончил институт и был направлен в Новозыбков²⁸, в котором работал 52 года.

Прошу конкретно указать, что именно желательно получить, чтобы не было много прислано ненужного.

У меня имеются:

Общая фотокарточка выпуска 1911 г.

«Ежегодник Глуховского уч[ительского] инст[итута] (журнал)»²⁹, копии конспектов уроков, их ход, рецензии на уроки, рефераты и пр.

Имею ряд воспоминаний во время [арк. 1] обучения в этом учебном заведении

Подпись

Мой адрес:

г. Новозыбков, Брянская обл., Чапаева, 9, Михайлець Авксентий Евстафиевич

15/VII 66 г.

№ 7

Лист А. Михайлеця до І. Ляшка від 23 серпня 1966 р.

Уважаемый Иван Михайлович!

Все желаемое Вам из Новозыбкова постепенно будет выслано. Письмо Ваше пришло в первых числах авг[уста], а благодаря моему от'езду его прочел 22 ав[густа]. Пока шлю [арк. 1] фотокарточку выпуска 1911 г. Очень прошу Вас не задерживать ее.

Постараюсь по поводу организации Вашего музея списаться с некоторыми товарищами по выпуску.

Есть еще общая карточка, 1909 г. членов украинского гуртка, который нелегально существовал при ин-

28. Новозыбків – місто Чернігів. губ., від 1919 – Гомел. губ., від 1926 – Брянської губ. (нині – Брянська обл.).

29. Педагогічний щорічник. Вийшли 2 номери за ініціативи директора Глухівського учительського ін-ту М. Григоревського.

ституте. Огловлял ее Выровой (брат Бориса Вырового, моего товарища по курсу), который окончил институт в названом году.

Постараюсь эту фотографию достать и пришлю Вам: у [арк. 1 зв.] меня ее, к сожалению нет.

С приветом

Уваж[ающий] Вас

Подпись

23/VIII/66 г.

Адрес: Новозыбков,
Брянской, Чапаева, 9,
Михайлець

PS: Вчера Вам послал снимок выпуска 1911 г. и, если там не окажется списка изображенных, то повторяю – Трусов [Иван Бонифатьевич]³⁰, Жаков [Михаил Николаевич]³¹, Выровой [Борис Семенович]³², Кулак [Викентий Апполонович]³³, Кореньяка [Павел Трофимович]³⁴, Корсунь [Александр Александрович]³⁵, Михайлець [Авксентий Евстафьевич], Троць [Максим Васильевич]³⁶, Химчук [Павел Авксентьевич]³⁷, Панченко [Афанасий Георгиевич]³⁸, Воловик [Емельян Степанович]³⁹, Гимон [Тимофей Минич]⁴⁰, Воецкий [Николай Константинович]⁴¹, Табарук [Иван Аввакумович]⁴², Ющенко [Андрей Романович]⁴³, Прохоренко [Иван Семенович]⁴⁴ [арк. 2], Марченко [Василий Тимофеевич]⁴⁵, Бассараб [Петр Киндратьвич]⁴⁶, Корляков [Николай Ва-

30. від 1.07.1911 – на 1912 – уч. Проскурівського 2-кл. міськ. уч-ща (Поділ. губ.).

31. від 1.07.1911 – на 1912 – уч. Медвинського 4-кл. міськ. уч-ща (Київ. губ.).

32. від 1.08.1911 – уч. Гадяцького 4-кл. міськ. уч-ща (Полтав. губ.).

33. від 1.07.1911 – уч. Глухів. 3-кл. міськ. уч-ща ім. Терещенка.

34. від 1.08. 1911 – уч. Глухів. 3-кл. міськ. уч-ща ім. Терещенка.

35. на службі – 1.09.1903–1.09.1908, від 1.07.1911 – уч. Ільїнського 4-кл. міськ. уч-ща.

36. від 1.07.1911 – уч. математики та гімнастики в Київ. 5-у 2-кл. міськ. уч-щі.

37. Нар. в селянській сім'ї в с. Горопай (Волин. губ.). Від 1.09.1911 – уч. Глухів. 3-кл. міськ. уч-ща. Від 1916 у Кременці. Відмовився присягати полякам, тому заборонили займатися вчит. діяльністю. Переїхав у с. Великі Загайці (нині – Терноп. обл.), працював дяком, організував один з кращих на Поділлі хор «Просвіти». Пізніше поляками депортований, як особа «непозадана на Wschodnich Kresach». У роки ДСВ потрапив у концтабір Бухенвальд. Вижив. Прожив 96 р. Дід по матері укр. поетеси, дисидентки Галини Годасевич (1935–2001).

38. від 1 07.1911 – уч. Прилуцького 2-го 4-кл. міськ. уч-ща.

39. 10.10.1905; від 1.07.1911 – уч. Лисянського 4-кл. міськ. уч-ща (Київ. губ.).

40. На службі від 1.07.1911; від 11.11.1912 – уч. Борзнянського 4-кл. міськ. уч-ща (Чернігів. губ.).

41. від 1.07.1911 – уч. Гремяцького 4-кл. міськ. уч-ща (Чернігів. губ.).

42. На службі від 1.09.1904 – 1.09.1908; від 1 07.1911 – уч. Вінницького 1-го 4-кл. міськ. уч-ща (Поділ. губ.).

43. народився 1891 у с. Марчихина-Буда, Чернігів. губ. Від 1.07.1911 – уч. Звенигородського 4-кл. міськ. уч-ща (Полтав. губ.). Усе життя працював учителем. На пенсії проживав у м. Донецьк. Мав 6 братів та сестер. З них троє закінчили Глухів. ін-т та курси при ньому. Ющенко Ксенія Романівна (1895 р. н.) – учителька (Москва); Ющенко Роман Романович (1908 р. н.) – уч., пенсіонер (Краматорськ), Ющенко Микола Романович (1904 р. н.) – відомий учений, професор, доктор технічних наук. 1950–1957 – проректор, 1957–1973 – ректор Дніпропетровського ін-ту інженерів залізничного транспорту.

44. від 1.07.1911 – уч. Прилуцького 2-го 4-кл. міськ. уч-ща.

45. на 1912 – уч. Роменського 4-кл. міськ. уч-ща (Полтав. губ.).

46. За навчання в Глухів. ін-ті нагороджений срібною медаллю; від 1911 – уч. зразкового училища при Київ. уч. ін-ті.

сильевич⁴⁷ и Ящик Косьма [Матвеевич]⁴⁸ 2-й (его старший брат Косьма 1-й)⁴⁹.

Подпись

PS: Прошу Вас, Иван Михайлович, сообщите мне получили ли Вы фотокарточку выпуска 1911 г. Эта карточка для меня представляет большую ценность [арк. 2 зв.].

№ 8

Лист А. Михайлеца до І. Ляшка від 20 жовтня 1966 р.

Уважаемый Иван Михайлович!

Получив Ваш последнее письмо, я совершенно успокоился, за карточку.

Сразу же стал готовить для посылки Вам «Воспоминания», «Украинский гурток» (прилож[ение] к фотокарточке) и «Забастовка воспитанников института» (1908). Написал. Пометил 15 окт[ября] 1966 г.

Полагал, что к этому времени уже получу посланную карточку. Сегодня 30 окт[ября] карточки нет. Я принадлежу к тем, которые свыкаются с людьми, с предметами.

Мне стоило много труда, чтобы иметь на общей карточке всех [арк. 1] моих однокурсников. Карточку эту я привык каждый день видеть, и ее у меня еще нет.

Очень прошу Вас ускорить посылку мне названной карточки.

Уваж[ающий] Вас

Подпись

30 октября 1966 г.

Адрес: Новозыбков, Брянской [области],

Чапаева, 9, Михайлец

№ 9

Спогади про забастовку (1908)

А. Михайлеца від 22 листопада 1966 р.

Забастовка

В здании Глуховского учительского института была церковь. В ней по субботам совершалась вечеря, а по воскресеньям обедня (литургия).

Хожение в церковь для воспитанников было обязательное.

Служил в церкви законоучитель института, а обязанности дьячка выполнял один из воспитанников института, который обладал надлежащим голосом и знал «гласы» (песнопения). Плата ему в год была 36 рублей,

47. на службі від 1.08.1900; від 1.07.1911 – уч. Куликовського 4-кл. міськ. уч-ща.

48. На службі – 1.09.1903 – 1.09.1908; від 1.07.1911 – уч. Ільїнецького 4-х кл. міськ. уч-ща.

49. Михайлець А.Є. помиляється. Загалом в Глухів. уч. ін-ті отримали освіту не два, а три представники родини Ящиків: Ящик Петро Матвійович, син міщанина з Глухова. Нар. 2.10.1877. Закін. зразкове уч-ще при Глухів. уч. ін-ті. Від 9.08.1898–1902 – уч. Лепсинського міськ. уч-ща (Семиріч. обл.). Від 1.11.1902 – на 1904 – служба в Київ. учбовому окрузі. На 1909–1910 – уч. Красноярського 4-кл. міськ. уч-ща (Єніс. губ.). 1.07.1910 – на 1912 – уч. Добрянського 4-кл. міськ. уч-ща (Черніг. губ.). На 1915 – зав. Каратузьким виш. почат. уч-щем (Єніс. губ.). Ящик Іван Матвійович нар. 1870 у міщан. сім'ї в Глухові. Закін. зразкове уч-ще при уч. ін-ті. В ін-ті навч. 4 р. Від 1.08.1890 – уч. Старокосянтин. міськ. уч-ща (Волин. губ.). На 1893–1898 – надшт. уч., уч. Петроковського Олександрівського 4-кл. міськ. уч-ща (Петрок. губ.). 1909 – на 1911 – інспектор-керівник Солецької уч. семінарії (Радом. губ.). На 1914 – ст. рад. інспектор Радомської уч. інспекції (Радом. губ.).

как и всякому дьяку.

С особенной торжественностью каждый год совершалась литургия в храмовый день в честь Димитрия, автора «Четьи-Минеи»⁵⁰.

В этот день в церковь приходили и посторонние послушать стройное пение (хор состоял из воспитанников).

А первую воскресную службу мы, поступившие в институт, пришли в церковь как и старшие классы. Директор института [П. А.] Миловский⁵¹ (такая его кажется была фамилия, сели мне не изменяет память) также был в церкви.

В конце богослужения воспитанник [Г. М.] Дружинин⁵² (последнего класса) стал выходить из церкви. Директор его остановил и в грубой форме сделал выговор.

На другой день, во время перерыва занятий, к нам, в 1-й класс, явился один из воспитанников последнего класса (забыл фамилию) и сказал примерно, следующее: «Вы, товарищи, не успели еще познакомиться с директором института [арк. 1]. Но мы его хорошо знаем – он груб, несправедлив... Наш 3-й кл[асс], а также 2-й – решили бойкотировать грядущий храмовый праздник Димитрия – не пойти в церковь. Разрешается лишь воспитаннику [А. И.] Карафа-Корбут⁵³, исполняющему должность дьяка: он получает плату. Призываем и вас присоединиться к нам – не пойти в церковь», сказал и ушел. После краткого обмена мнений мы решили каждому из нас поступать по своему усмотрению.

Наступил день храма. Из воспитанников института явились: [А. И.] Карафа-Корбут (дьяк), [Н. А.] Светов⁵⁴ и [К. П.] Цуркан⁵⁵ из последнего класса, из нашего (1-го) [Е. О.] Маринченко⁵⁶ и [И. А.] Табарук⁵⁷, и со 2-го никто не пришел.

Таким образом из 80 человек явилось только 5 чел[овек]. Это стало сенсацией для города. Стало известно об этом и в округе – чрез несколько дней в институт приехал окружной инспектор. В результате директора сняли, законоучителя [А. И.] Миловидова⁵⁸ перевели в Суражскую учительскую семинарию. В институт явился директором

50. Дмитрій Ростовський (1651–1709) – український та російський церковний діяч, письменник. 1757 – канонізований.

51. Міловський Павло Олександрович нар. 1850. Закінчив Новоросійський ун-т. До 1905 – д. ст. рад., директор Дедеркальської учительської семінарії. 4.08.1905 – 19.08.1909 – директор Глухів. уч. ін-ту. Брав участь у з'їзді представників уч. ін-тів (26.02. – 3.03.1907), в нараді при Міністерстві освіти Російської імперії з реформування ін-тів (26.02. – 6.03.1907). 1919 – помер у Києві.

52. Дружинін Григорій Матвійович від 1.07.1919 – на 1912 – уч. Смілянського 4-кл. міськ. уч-ща (Київська губ.).

53. Карафа-Корбут Олександр Іванович від 1.07.1909 – на 1912 – уч. Житомирського 4-кл. міськ. уч-ща.

54. Светов Микола Акимович від 1.07.1909 – уч. математики Чернігів. 1-го 4-кл. міськ. уч-ща; на 1912 – уч. Київського 4-кл. міськ. уч-ща.

55. Цуркан Климент Пантелеймонович від 30.06.1909 – на 1912 – уч. Мотовилівського 4-кл. міськ. уч-ща (Київська губ.).

56. Маринченко Євген Йосифович від 1.07.1911 – уч. Роменського 4-кл. міськ. уч-ща (Полтавська губ.).

57. Табарук Іван Абакумович на службі – 1.09.1904 – 1.09.1908; від 1.07.1911 – уч. Вінницького 1-го 4-кл. міськ. уч-ща.

58. Миловидов Антоній Іоаннович нар. бл. 1868/1870. 1890–1894 – студент Київ. дух. акад. 1894 захистив канд. дис. на тему: «Воспитание и обучение по учению древних отцов и учителей Церкви». 15.11.1896 – 20.08.1909 – священник, законоучитель Глухів. уч. ін-ту. Від 20.08.1909 – на 1915 – законоучитель Суразької уч. семінарії.

Митрофан Семенович Григоревский⁵⁹, а законоучителем Ларин⁶⁰, бывший миссионер в Китае [арк. 2].

Авксентий Михайлец
бывший воспитанник
Глуховского учительского института в 1908–1911 г.г.
Адрес: Новозыбков, Брянской [области], Чапаева, 9,
Михайлец
1966 г. 22 ноября

№ 10

Лист А. Михайлеца до І. Ляшка від 11 грудня 1966 р.

Уважаемый Иван Михайлович!

Украинский гурток при Глуховском учит[ельском] институте (в годы моего там пребывания) состоял только из воспитанников украинцев. Это была тайная немногочисленная организация: о ней администрация института ничего не знала. Оглавлял ее Выровый Евгений, голова. Это был воспитанник 3-го курса. Он один только и мог бы дать подробные сведения о связи глуховского гуртка с Киевским университетом.

Когда этот гурток возник я не знаю. Но конец его был в 1909 г. В этот год жандармский ротмистр конфисковал литературу, присланную из Киева.

Директору стало известно, что [арк. 1] конфискованная литература направлялась для воспитанников института.

Результатом этого явилось то, что брат головы, Борис Выровой, мой однокурсник заявил мне: «Гурток закрывается. Директор у брата добивался подробностей. Все это, как оказалось, окончилось тихо».

Фотокарточку я дарю. Содержания занятий гуртка я, кажется, Вам писал.

Оба Выровые из нашего округа ушли. Первый (старший) сразу по окончании, института, а второй, Борис, в 1913 г. еще работал в Гадяче в городском училище.

Шлю Вам самые лучшие пожелания [арк. 1 зв.].

Подпись

11 / XII 1966 г.

№ 11

Лист А. Михайлеца до І. Ляшка від 27 ноября 1974 г.

Дорогой Иван Михайлович!

Спасибо Вам за карточку, за письмо и газету – все это

59. Григоревский Митрофан Семенович нар. 3.06.1872 у слободі Зибіно Грайворонського пов. Курської губ. Батько – псаломщик. Навчався у Белгородському дух. уч-щі, Курській дух. сем., 1891–1895 – Київ. дух. академії. Від 1.02.1896 – викл. цивільної історії, історії рос. розколу, викривального богослов'я в Архангельській дух. семінарії, від 1899 – наглядач Архангельського дух. уч-ща. Від 21.03.1903 – магістр богослов'я за дисертацію: «Учение св. Иоанна Златоуста о браке». Від 1905 – інспектор, від 1906 – в. о. ректора Київ. дух. семінарії. Від 1907 – директор Великосорочинської уч. семінарії ім. М.В. Гоголя. 19.08.1909–26.03.1913 – директор Глухів. ін-ту; 1.10.1909–1913 – голова педагогічної ради Глухів. жін. г-зії. 1913–1917 – директор народних училищ Нижньогородської губ. 1.06.–20.07.1917 – в. о. директора Нижньогородського реального уч-ща. Від 4.07.1917 – директор 3-ої Московської гімназії. Помер 1933, Київ.

60. Ларін Олександр Никифорович на службі з 1.09.1883. Закінчив дух. семінарію. Працював у духовній місії в Китаї. 1906–08.1909 – законоучитель Великосорочинської уч. семінарії. 20.08.1909–1917 або 1918 – законовчитель Глухів. ін-ту.

я получил.

Не утерплю еще раз сказать, положительно, о Ваших незаурядных организаторских способностях – я стар, что-бы говорить комплименты.

Мне кажется, что поездка моя в Глухов была не месяц тому назад (25–26 окт[ября]), а вчера.

Посылаю Вам и мое выступление перед студентами 26 окт[ября]. С лучшими Вам пожеланиями.

Подпись.

PS: Сердечный привет Лине Васильевне и мне неловко, что ей пришлось затратить время во время [арк. 1] моего возвращения из Глухова [арк. 1 зв.].

Подпись

27 ноября 74 г.

№ 12

Виступ А.Є. Михайлеца 1974 р., приурочений до 100 річниці відкриття Глухівського інституту

Выступление в день празднования столетия Глуховского пединститута окончившего его в 1911 г. Михайлеца Авксентия.

Хотя я, по всей вероятности старше всех здесь присутствующих, я несколько моложе сегодняшнего юбиляра – нашего института.

Не так давно, в 1908 г., я поступил в него и в 1911 окончил.

Я хотел поступить в университет, на медицинский факультет, но сделать этого не смог: не окончил гимназии (мою мечту осуществил мой сын, он – профессор, доктор медицины в Ленинграде). Поступил я в Глуховский учительский институт.

Что представлял собой тогдашний учительский институт?

Он был один из первых 4-х открытых в России в 1874 г. – в Москве, Петербурге, Глухове и в Феодосии для подготовки преподавателей для городских училищ, которые начали вскоре создаваться и давали образование в объеме 5 классов гимназии. Но некоторые предметы, как то древние и новые языки, необходимые для поступления в университет, в городских училищах не преподавались. Замысел здесь [арк. 1] состоял в том, чтобы преградить выходцам из среды городской бедноты и средних слоев путь в университет. И учительские институты тоже были задуманы как средство обеспечить городские училища преподавателями НЕУВЕРСАНТАМИ.

Привело это к тому, что в учительских институтах получали образование демократические элементы тогдашнего городского населения, искренно видевшие свое жизненное назначение в просвещении народных масс.

Конечно масштабы тогдашнего педагогического образования были не те, к которым теперь привыкли. На каждом курсе было всего 24–25 человек.

Наш институт выделялся и получил известность благодаря выдающемуся русскому педагогу конца XIX – начала XX вв. профессору [М. И.] Демкову⁶¹, получившему профессию уже в советское время и известному деяте-

61. Демков Михайло Іванович нар. 1859 на хуторі Скринному

лю советской педагогики профессору К.П. Ягодовскому⁶².

Учение великого русского педагога Константина Дмитриевича Ушинского⁶³ пронизывало преподавание в Глуховском учительском институте. Официально поставленная задача обучения в учительском институте состояла в том, чтобы давать [арк. 2] знания лишь в том объеме, который требуется для преподавателя в городском училище, но качество обучения и хорошо поставленная практика давала возможность нам, выпускникам, преподавать наравне с окончившими университеты. Так было и со мною. Окончив Глуховский институт, я полстолетия учительствовал в г. Новозыбков. Работал я там в городском училище, в женской гимназии, в реальном училище, в средней школе им. Михаила Ивановича Калинина, а затем в школе рабочей молодежи.

Всю свою жизнь я посвятил учительскому труду, и если жалею о чем либо, то только о том, что годы заставили меня прекратить педагогическую работу. Утешением и радостью для меня служат встречи с учениками разных поколений.

Иногда случайные, эти встречи со взрослыми людьми различных профессий, которых я много лет тому назад учил грамоте и счету (до института работал народным учителем), основам наук, которым мне удалось привить любовь к труду дают такое счастье, которого я всем вам желаю.

Одним из самых ярких и незабываемых для меня воспоминаний является участие в ликвидации [арк. 3] безграмотности.

Мне сейчас трудно сосчитать, сколько раз я за свою жизнь старался, чтобы для многих учеников каждый урок был непохожим на другие, чтобы учение было для учащихся не только обязанностью, но и радостью, чтобы в жизни тех тысяч людей, которые прошли через мои классы, школьные годы были светлым счастливым временем.

Что я делал для этого?

Старался всегда идти в ногу с жизнью и не давал годам погасить любовь к ученикам и учительству, без которой преподавать нельзя и это тоже помогало мне в работе, так как я для нескольких поколений своих учеников был не только их учителем, но и учителем их родителей, жил одной жизнью с населением Новозыбкова, заботами и делами города.

(Полтав. губ.). 1882 закінчив курс фіз.-мат. фак. Київ. ун-ту. Від 25. 08.1882 – викл. фізики, географії та природознавства у Чернігів. жін. г-зії; від 4.11.1885 по 13.03.1900 – викл. природничої історії в Глухів. ін-ті. Від 13.03.1900 – директор народних училищ Вологодської губ. 1905–1911 – директор Москов. уч. ін-ту. Від 1911 – директор народних училищ Володимир. губ. Від 1919 в Україні. Від 1920 – викл. Прилуцьких пед. курсах, від 1925 – Прилуцького пед. технікуму. Від 1927 – кореспондент Українського наук.-досл. ін-ту пед., 1929 – професор. 1939 помер у Прилуках.

62. Ягодовський Костянтин Павлович нар. 1877 в с. Комарівка (Чернігів. губ.). 1901 закінчив фіз.-мат. фак. СПб ун-ту. Від 1902 – викл. комерційного уч-ща (Виборг), в Психоневрологічному ін-ті, Танишевському уч-щі (СПб.). 1916–1923 – директор Глухів. ін-ту. Від 1923 – зав. каф. метод. природознавства Педагогічного ін-ту (Ленінград). Від 1934 в Наук.-досл. ін-ті політех. освіти; Наук.-практичному ін-ті спеціальних шкіл та дитячих будинків при Наркомосвіті РСФРР. Помер 1943.

63. Ушинський Костянтин Дмитрович (1823–1871) – український та російський педагог.

Мои молодые коллеги иногда жалуются на недостаток уважения со стороны некоторых учеников и их родителей. Но вот я за всю свою жизнь пожаловаться на это не могу. Может это будет и нескромно с моей стороны, но я думаю: Это потому что я и мои коллеги старались работать ни щадя сил и даже самые нерадивые из [арк. 4] наших учеников это понимали.

Признание учительского труда народом должно быть не только заслугой Советской власти, но и достижением нашего учительства.

Мне, старому учителю, очень хочется, чтобы студенты педагогических институтов и нашего с вами, в частности, с самого начала поняли нравственный характер учительского долга, значение работы учителя для успеха коммунистического строительства в нашей стране.

За долгие годы моей работы в школе передо мной прошли ученики самых различных типов – такие, которых не приходилось заставлять учиться, и такие, которые чуть ли не все школьные годы сидели на парте с отчетливо заметной неохотой.

Но мой педагогический опыт мне говорит, что все они провели школьные годы с пользой для себя, ученье ни для кого не прошло бесследно и учителей своих бывшие ученики, кем бы они не стали – рабочими или учеными – вспоминают с одинаковой теплотой.

Я хочу пожелать вам всем успехов в жизни и в педагогической работе, хочу чтобы вы получали удовольствие от своей работы, ибо [арк. 5] [...].

ДЖЕРЕЛА

1. Вольный А. Сердце молчать не может. Документально-художественная повесть. Издание второе дополненное, исправленное. Тула : Приокское книжное издательство. 1978. 200 с.
2. Выкочко Л.М. Как это было (страницы истории народного образования в нашем крае). Новозыбков : Издательство БГПУ, 2001. [Б.с.].
3. Над Карой. Историко-краеведческий и литературно-художественный сборник клуба культурных инициатив «Зыбчане» / ред. К. Попов. Вып. 1. Новозыбков. 1996. 40 с.
4. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909–1910 год. Киев : Изд. Тов-ва Кушнерев и К*, 1909. 563 с.
5. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912–1913 учебный год. Киев : Изд. Тов-ва Кушнерев и К*, 1913. Ч. 1, 2. 724 с.
6. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г. с приложением адрес-календаря губернии. Киев : Типография губернского правления, [1915]. 244, 288, 63 с.
7. Панченко В. «Мої зв'язки з Україною – то єдина кровоносна система...». Тиждень UA. 28 серпня 2014. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/117361>.

Kryzhanivsky V.M. Students of Hlukhiv Teacher's Institute M. Karpov and A. Mykhailets on the materials of the Historical and Pedagogical museum of GNPU

Hlukhiv Teacher's Institute was opened by Minister of Education D. Tolstoi in 1874 in the former hetman's capital. The Institute trained teachers of city schools of Kyiv, Poltava, Chernihiv, Podolsk and Volyn provinces, in 1874–1917 high school, women's gymnasium. Many young men wished to enter this school from the Ukrainian, Belarussian and Russian regions of the Romanov Empire.

The Institute has graduated more than 800 students for the years 1874 – 1917. In the article we will publish 12 documents about M.O. Karpov and A.Ye. Mikhalets. Karpov M.O. is our countryman from the village Ulanovo, Hlukhiv district. He graduated from the Ulanovo and Hlukhiv schools and Hlukhiv Teacher's Institute (1908). Mykola Oleksandrovych devoted half a century to teaching. He worked as a teacher of geography, mathematics, Ukrainian language and literature in the city schools of Uman, Tainoy, Kharkiv.

He submitted the documents (letters, biographical certificate) of the

life and professional path of the students (H. Illeiko, M. Moskalenko, S. Kosmovych, I. Sukhorebrni and others) to the Institute Historical and Pedagogical Museum in 1966. The documents allow to reconstruct the composition of the issue students in 1908, biographies of students, who studied at the institute in the early twentieth century. M.O. Karpov submitted a manuscript of memoirs about Hlukhiv in the Revolutionary period. The manuscript has not been preserved in the museum's holdings for 2020.

Mykhailets A.Ye. is another graduate, who graduated from the Hlukhiv Teacher's Institute in 1911. Avksentii Yevstafovich worked for 52 years as a teacher of chemistry and science in the schools of Novozhybkov (Briansk region, Russian Federation). He handed over important documents to the museum's holdings: informative recollections of the «Ukrainian Circle» by Yevheii Vyrovii, detailed recollections of the anti-religious strike of 1908, the text of a celebratory performance in 1974.

Key words: Hlukhiv Teachers' Institute, school, teacher, memories, biography, letter, biographical certificate.

REFERENCES

1. Volnyi, A. (1978). *Serdtshe molchat ne mozhnet. Dokumentalno-hudozhestvennaya povest.* [Heart can not be silent. Documentary art story]. Tula: Priokskoe knizhnoe izdatelstvo. [in Russian].
2. Vykocho, L. M. (2001) *Kak eto bylo (stranitsyi istorii narodnogo obrazovaniya v nashem krae)* [How it was (pages of the history of public education in our region)]. Novozybkov: Izdatelstvo BGPU. [in Russian].
3. Popov, K. (Ed.). (1996). *Nad Karoy. Istoriko-kraevedcheskiy i literaturno-hudozhestvennyy sbornik kluba kulturnykh initsiativ «Zyibchne»* [Over Kara. Historical and local lore and literary collection of the club of cultural initiatives «Zyibchne»]. (Issue. 1). Novozybkov. [in Russian].
4. *Pamyatnaya knizhka Kievskogo uchebnogo okruga na 1909–1910 god.* (1909). [The memorial book of the Kiev school district for 1909–1910]. Kiev: Izdanie Tov-va Kushnerov and Ko. [in Russian].
5. *Pamyatnaya knizhka Kievskogo uchebnogo okruga na 1912–1913 uchebnyy god* (1913). [The memorial book of the Kiev school district for the 1912–1913 academic year]. Kiev: Izdanie Tov-va Kushnerov and Ko. [in Russian].
6. *Pamyatnaya knizhka Kievskoy gubernii na 1915 g. s prilozheniem adres-kalendaria gubernii* (1915). [The memorial book of the Kiev province for 1915 with the application of the address calendar of the province]. Kiev: Tipografiya gubernskogo pravleniya. [in Russian].
7. Panchenko, Volodymyr (2014). «Moi zvjazky z Ukrajinou – to jedyna krovonosna systema...» [«My relationship with Ukraine is one blood system ...»]. *Tyzhden UA*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/117361>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477)«1918»

О.В. Пластун

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ КРОЛЕВЕЦЬКОГО ПОВІТУ 1918 р. ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

На основі архівних джерел вводяться до наукового обігу дані щодо перебігу подій на теренах Кролевеччини у період Української Держави 1918 р. Проаналізувавши документи, пов'язані з діяльністю повітового коменданта та начальника господарчої частини Кролевця, автор розширює локально-регіональний вектор дослідницьких робіт, присвячених Гетьманату Скоропадського – Української Держави 1918 р. Акцентована увага на наказах повітового коменданта, актах та телеграмах, що охоплюють період з травня до серпня 1918 року.

Детального дослідження щодо історії Кролевцького району часів Української Держави у 1918 р. не проводилось. Ця розвідка, що стане першим кроком у написанні всебічної наукової праці, особливо важлива для вивчення історії Сіверщини, оскільки в українській історіографії не існує комплексного дослідження з означеної тематики.

Ключові слова: Кролевець, козак, старшина, повітовий комендант, староста, карбованець, Українська Держава, інтендант.

У радянській історіографії ім'я Павла Скоропадського та пов'язаний з ним період Української Держави завжди були під забороною або висвітлювалися в негативному ракурсі, оскільки громадяни Радянського Союзу мали знати «правду» тільки про одну «Велику Жовтневу соціалістичну революцію». Щодо дослідження перебігу цих подій на регіональному рівні, зокрема на Кролевеччині, місцеві історики описували їх кількома рядками: у квітні 1918 р. німецькі війська увійшли до м. Кролевця; із німецькими загарбниками прийшли і націоналістичні буржуазні запорозці-гайдамаки, які відновлювали старі буржуазно-поміщицькі порядки та допомагали окупантам грабувати українських селян.

Дослідження представників української діаспори за кордоном щодо історії становлення Української Держави на території сучасних Чернігівської та Сумської областей (як і українських істориків) донедавна обмежувалися здебільшого інформацією про «Сірожупанну дивізію». Загально відомо, що у серпні 1918 р. до Чернігівської губернії переїхала 1-а Українська стрілецько-козацька дивізія. Через колір обмундирування солдатів її називали сірожупанною. Дивізію розквартирували у Чернігівській губернії наступним чином: м. Конотоп (штаб дивізії та 3-й полк); с. Алтинівка (1-й та гарматний полк); м. Кролевець (2 полк); м. Короп (4 полк) [13, с. 85]. Казарм для них не було, оскільки останні були зайняті німецькими частинами, тому вояк розквартирували у домівках місцевих жителів [12, с. 143]. Сірожупанники виконували, крім іншого, функції охорони громадського порядку в Конотопі та Кролевці [7, с. 20]. На Чернігівщині 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія у ніч на 18 листопада вчинила переворот, у результаті якого офіцерів-гетьманців усунули з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. Протягом двох тижнів сірожупанники узяли під контроль Директорії Конотопський, Кролевцький, Сосницький повіти, а також міста Ніжин, Бахмач, Глухів та Шостку [4, с. 254–255].

Такими на сьогодні є спорадичні виснування діяльності Української Держави у Кroleвецькому повіті.

Навесні 1918 року влада Української Держави вирішила поновити склад керівників на місцях. Д. Дорошенко згадує це наступним чином: «Українське правительство настановило вже від себе комісарів, поруч яких поставлено було військових губерніяльних і повітових комендантів. Про який-небудь строгий вибір людей не могло бути мови, особливо, що стосувалося того, чи призначений комісар або інтендант «певний українець» чи ні. Але вже 14 травня 1918 року комісари були замінені на старост і у Кroleвці спочатку було призначено на цю посаду Іллю Соломку, а пізніше Олександра Сергієнка» [6, с. 87–89].

У волостях і селах відновлювалися посади волосних старшин і сільських старост. Вищою військовою владою у кожній губернії були комендант (отаман) корпусу і губерньський комендант, у кожному повіті – повітовий комендант. На посади старост, комендантів, градоначальників призначали переважно колишніх царських генералів, чиновників, поміщиків, офіцерів. У губерніях, повітах із місцевих поміщиків та земських діячів призначалися старости, яким належала вся повнота влади на місцях [5, с. 280]. Ця інформація містилася у наказах Кroleвецького повітового коменданта Білоусюка, які видавалися протягом травня–жовтня 1918 року.

17 травня 1918 року до Кroleвецького повітового коменданта надійшла телеграма, у якій вимагалось видати наказ, відповідно до якого вогнепальна чи холодна зброя не могла бути вилучена у вартових, які охороняли кошти та цінності банків.

У діловодній документації Кroleвецького повіту інколи траплялась плутанина. Цікавим у цьому відношенні є приклад наказу коменданта Білоусюка, в якому він відмінює своє попереднє рішення: указує на те, що потрібно звільнити зі служби не Олександра Хведоренка, а Олександра Хведосієва [2, арк. 3]. Не виключено, що плутанина виникла через однакові імена та співзвучні й схожі прізвища (*подальше написання прізвищ, взятих з архівних документів, буде подане мовою оригіналу – Авт.*).

У архівних документах, що фіксують відрядження із Кroleвця, знаходимо наступну інформацію: старшина Сокольник 2 був відряджений у службових справах до м. Коропа та в с. Карильське і Нехаївку з 15 травня [2, арк. 1] до 24 травня [2, арк. 3]. Його супроводжували козаки пішої сотні: Олександр Покровський, Михайло Кокоць, Михайло Колосовський, Михайло Качковський, Михайло Тимошук та Митро Бардик [2, арк. 2]. Цікаво, що серед шістьох козаків четверо – тезки, а ініціали Сокольника надруковані як «2». Друкарська помилка тут мало ймовірна, оскільки у всіх архівних документах він зустрічається як Сокольник 2. Далі мова йшла й про Сокольника І, що дає привід для роздумів: або у Кroleвці одночасно було двоє старшин з цим прізвищем, або існувала інша причина цифрового позначення, але дізнатися про неї поки не вдалося.

15 травня відправилися у відрядження козаки пішої

сотні Яків Самусь та Сергій Бігун разом із сотником Неровню, а 20 травня до Конотопа було відправлено козака Гната Сереженка [2, арк. 1 зв].

Наявні тут і списки козаків, які проходили службу в Кroleвці у 1918 році і 21 травня повернулися з відрядження: Пилип Куліш, Василь Шаповаленко, Іван Глобенко, Павло Сенюк, Данило Влащенко, Савка Доценко, Максим Пильтяй, Степан Гудим, Олександр Масюта, Микола Ляліцький, Іван Колісниченко, Грицько Шутка, Слісей Спащенко [2, арк. 1].

Згадуються також козаки Йовхим Устимець та Грицько Лістратенко, прийняті на службу 20 травня. 24 травня до них приєдналися Грицько Яценко, Михайло Рубан, Митро Хведоренко, Хведор Оболюньський, Олександр Реутський, Михайло Бугаєв, Йовхим Лукашенко, Павло Заїка, Василь Оболюньський, Олексій Власенко, Хведір Бугаєв [2, арк. 3 зв].

18 липня 1918 року для вирішення фінансових питань була сформована комісія на чолі з комендантським осавулом, старшиною Кустовим і членами: старшиною Леоненком, урядовцями Смиком та Чижом, присутнім від повітового старости капітаном Карпинським. Комісією розглядалося питання відсторонення від займаної посади начальника господарської частини Сокольника І-го та відновлення на ній значкового Кострова. При передачі обов'язків проводилася звірка та відповідність усіх документів. Костров вимагав від Сокольника звітність за наступними книгами і записами: 1. Грошовий журнал. 2. Грошова розписна книга. 3. Кладова загальна записка про усі суми, які знаходяться в управлінні. 4. Інша грошова звітність, згідно книги справи № 2, за винятком ротної книги. 5. Матеріальна книга, яка у свою чергу поділяється на казначейську (обмундирування, спорядження та ін.), квартирмейстерську (провіант, фураж, паливо та світло), завідуючого зброєю (вогнепальні припаси, запаси частини та опис майна), власного майна частини.

За рішенням комісії старшина Сокольник мав надати всю грошову звітність згідно вимог значкового Кострова [2, арк. 8]. У своє виправдання перший заявив, що така звітність не велася та не було жодної книги зі списку тих, які вимагав від нього наступник, бо вести їх він не мав змоги, оскільки не знав, від кого надходять кошти і де вони зберігаються. З його слів, виступаючи в ролі «росходчика», він отримував гроші за потреби особисто за розписками від повітового коменданта. Облік усіх сум вівся Сокольником у власному зошиті, жодного наказу щодо видатків не було.

Комісія ухвалила провести перевірку усіх коштів відповідно до наявних сум у грошовій справі та зі свідчень відповідальних осіб. В ході роботи з'ясувалось наступне: 1) від Кroleвецької повітової земської управи прибула позика у розмірі 43000 крб.; 2) від Чернігівського головного інтендантського управління по асигнуванню надійшло 10000 крб., а потім у такий спосіб було отримано три платежі на загальну суму 13300 крб.; 3) здано комендантським

осавулом Кустовим при рапортах ч. 36–39 – 41970 крб. Загальна сума становила 108270 крб. [2, арк. 8 зв.]. Було вирішено відкрити грошову скриньку та дізнатися, скільки ж із вище зазначених коштів залишилось. Після підрахунку залишок склав 30660 крб., який за висновками комісії потрібно було передати новому начальнику господарської частини – значковому Кострову. Надалі вимагалось суворо вести грошову звітність із фіксацією у грошовому журналі суми, отриманої з грошової скриньки, та вимагати від старшини і комендантського осавула пояснювальних документів про витрачання одержаних ними грошей на загальну суму 77610 крб. [2, арк. 9].

Привертає увагу заява, у якій уперше серед інших документів старшина Сокольник І має ініціали М. І. Він стверджував, що гроші із скриньки були видані комендантським осавулом Кустовим, як головою комісії, новому начальнику господарської частини Кострову; у саму ж скриньку, принесену в присутності комісії, гроші (30660 крб.) були покладені та опечатані, а не витягнуті з неї [2, арк. 10].

Акт, який засвідчував отримання комісією від старшини Сокольника та комендантського осавула Кустова оплачених документів, відразу не був підписаний. Наступного дня, тобто 19 липня, комісія мала зібратися о 10 ранку, але її робота розпочалася тільки о 12 годині, оскільки, зі слів обвинуваченого, акт, перекладений українською мовою з російської, не відповідав оригіналу. У новому документі мова йшла про те, що грошова скринька вже була наявна на засіданні, а кошти з неї вилучені. Сам старшина Сокольник наполягав на тому, що скриньку принесли під час засідання і гроші звідти не виймалися, а навпаки вкладалися із «робочого столу та кишень комендантського осавула» [2, арк. 10]. Також ним робився акцент на тому, що всі кошти, які надходили до управління, отримувались комендантом та залишалися у нього. Слід зауважити, що губернський староста в Українській Державі мав отримувати 12000 крб. на рік, а його помічник – 9650 крб. [11, с. 129].

Таким чином, старшина стверджував, що різниця залишилася в руках коменданта, який про ці гроші нікому не звітував і ніяких розпоряджень з цього приводу не надавав. Сокольник також згадав про контрибуцію із сіл, указавши, що із с. Обтово було вилучено 35500 крб. Свою вину він не визнавав, стверджуючи, що у коменданта був «артільщиком» (завідуючим військовим артільним господарством) і не мав змоги у такій ситуації вести касову книгу, лише спеціальний зошит, про який згадувалося в акті. Звертаючи увагу на книгу обмундирування, він указував на наступне: беручи собі шинелі, комендант, помічник та комендантський осавул не повідомляли про це Сокольника та не складали ніяких списків. Ключі від цейхауза та печатка знаходилися у комендантського осавула [2, арк. 10 зв.].

Старшина акцентував: «А таке не проводив по приказу ні одного видатку цих грошей; ...на це я ожу сказав, що на певно хто писав цей акт не читав наказів, бо як

би він читав, то найшов би: наказ ч. 17 § 3 виписаний на видаток кошти до 21/5 – 2729 крб., 96 коп., § 4 Шевченку роз'їдних – 160 крб., § 5 кошти козакам – 1138 крб., ч. 21, § 1 кошти охороняючим майно у м. Короп – 1065 крб., § 5 кошти козакам – 2648 крб., § 6 кошти Старшинам 2253 крб., 25 коп., крім того виведено на видаток по авансовим рахункам ч. 910, – 13 крб. 40 коп., ч. 911, – 368 крб. 60 коп., ч. 912, – 890 крб., ч. 913 – 25 крб. 25 коп., ч. 914 – 263 крб. 40 коп., ч. 915 – 1483 крб. 42 коп. і ч. 916 – 531 крб. 92 коп., по яким наказам сей мент не припомню, крім цього ще єсть виписані видатки по різним наказам» [2, арк. 11].

12 липня за розпорядженням коменданта Білоусюка були опечатані всі справи. Три скриньки зі столу Сокольника вийняли та опечатали без попередження колишнього власника та у відсутності старшини. 13 липня останній повідомив повітового старосту про цей випадок, адже у скриньках залишалися оплачені грошові документи, серед яких були розписки козаків Ларіона Гавевого, Йохима Овдієнка, Платона Неровні та Носка на суму приблизно 400 крб.; рахунок Зайцевої за канцелярські товари на суму близько 50 крб.; рахунки та розрахунок поховання чотирьох козаків на суму 1253 крб. 45 коп.; розписка столярів за виготовлення трун, огорожі та хреста на 225 крб. [2, арк. 11].

Для того, щоб краще розібратися у цій ситуації, потрібно дослідити дві сторони конфлікту, і в цьому допомагає рапорт Кролевецького повітового коменданта Білоусюка отамана 5-го пішого корпусу від 24 серпня 1918 року. У ньому читаємо, що 26 червня старшина Сокольник був відряджений до Чернігова, щоб отримати кошти (10000 крб.) від губернського інтенданта на видатки управління. Після повернення він не застав коменданта у Кролевці, оскільки останній був у відрядженні у зв'язку з розшуком вбивць козаків. По поверненню Білоусюк звернувся до Сокольника показати гроші, привезені з Чернігова, на що останній заявив, що деяка сума з цих коштів була витрачена на видатки управління, а частина – на поховання козаків. Надати відповідні підтверджувальні документи старшина відмовився. Після звільнення у зв'язку з недбалим відношенням до служби та створення комісії з передачі справ новому начальнику господарчої частини, Сокольник заявив, що отримані від губернського інтенданта 10000 крб. були здані без розписки Білоусюку. Той стверджував, що їх він не отримувал, але видав гроші на поховання козаків. Останнім документом був наказ коменданта від 24 серпня 1918 року, у якому він доручив старшині Трухану допитати Сокольника у цій справі [2, арк. 12 зв.].

10 грудня 1918 року було видано розпорядження кролевецького повітового коменданта щодо українізації державних і громадських вивісок та інших різнохарактерних написів у Кролевці [9, с. 43]. Підпис розібрати не вдалося, але можна стверджувати, що він не належав Білоусюку.

У Кролевецькому повіті від 21 грудня 1918 р. повітовим комісаром Плаксіним було зроблено оголошення, в якому

йшлося, що адміністративна влада у повіті переходить від старости до комісара [5, с. 280], оскільки посада старости ліквідується у зв'язку з листопадними подіями (повстання проти П. Скоропадського). Також повідомлялося, що Державна Варта [11, с. 128] припиняла своє існування – замість неї вводилася міліція, у завдання якої входила охорона правопорядку [8, с. 91]. Відтак влада у повіті остаточно перейшла до рук УНР Директорії.

Прізвище Сокольник зустрічається в с. Спаське Кролевецького району. Тут проживав козак Іван Микитович Сокольник [15, с. 67], у якого 18 січня 1892 року народився син Афанасій [1, арк. 79]. Удалося встановити, що це – Опанас Іванович Сокольник, який у 1918 році був ад'ютантом українізованого 35-го піхотного Брянського полку, потім перейменованого на 23-й піший Черкаський полк армії Української Держави [14, с. 417]. Останнє військове звання О.І. Скольника – підполковник армії УНР. Оскільки це прізвище не досить поширене і в обох випадках у ініціалах присутня літера «І», має право на життя припущення, що двоє Сокольників, про яких йшла мова в документах, могли бути родичами.

Завдяки вивченню документальних джерел знайдено інформацію про ще одного підполковника армії УНР із Кролевецьчини – Радченка Григорія Тимофійовича. Він народився 4 серпня 1894 р. у с. Спаське. За часів Української Держави служив молодшим ад'ютантом у штабі VII Харківського корпусу в Харкові. 3 червня 1918 р. він – старшина Сердюцької дивізії армії Української Держави, з 10 серпня 1918 р. – слухач Інструкторської школи старшин, потім – інструктор школи старшин у Києві. У листопаді 1918 року брав активну участь у боротьбі проти Добровольчої армії генерала Денікіна у Києві. У «Описі життя» Г. Радченка присутнє наступне висловлювання: «В Українській армії знаходжусь весь час, а в жодних ворожих українській державності арміях не був» [3, арк. 99].

Отже, опрацьовані архівні документи дали змогу встановити імена та прізвища деяких козаків і керівників Кролевецького повіту часів Української Держави. Подальша розробка цієї теми буде проводитись в напрямку їх біографістики та виявлення нових фактів регіональної історії означеного періоду.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 839, оп. 3, спр. 5.
2. Центральний державний архів вищих органів управління (далі ЦДАВО України), ф. 2229, оп. 1, спр. 1.
3. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1815.
4. Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. Київ: Видавець Марко Мельник, 2019. 298 с.
5. Грибенко О., Пластун О. Конституційно-правовий статус органів місцевого самоврядування за добу Української Держави (травень – грудень 1918 р.) історико-правовий аналіз. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку»*. Київ–Бар, 2014. С. 279–283.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Нью-Йорк, 1954. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. 512 с.
7. Іванущенко Г. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. 280 с.
8. Карась А., Пластун О. Кролевець у буремні роки українських визвольних змагань 1917–1918 рр. *Конотопські читання*: зб. наук.

праць КМКУ ім. О.М. Лазаревського. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2017. Вип. VIII. 352 с. С. 83–99.

9. Пластун О. Історичний аспект Української революції 1917–1921 рр. на прикладі міста Кролевець. *Основні напрямки розвитку наукових досліджень молодих учених*: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 3. С. 41–46.

10. Пластун О. Повноваження вищих органів влади в Українській Державі 1918 року. *Студентський науковий вісник НПУ ім. М. Драгоманова*: збірник наукових праць. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2014. Вип. 3. С. 165–169.

11. Пластун О. Структура і призначення Державної Варти як виконавчого органу Української Держави П. Скоропадського (квітень – грудень 1918). зб. наукових праць: *Науковий потенціал молоді: гуманітарні науки*. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. III. С. 127–131.

12. Подобед П. З-під Конотопа до Аризони: невідомі історії вояків Армії УНР. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. 340 с.

13. Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників). *За Державність. Матеріали до історії українського війська* зб. № 1. Каліш, 1935. С. 75–128.

14. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. 536 с.

15. Цикунов В. Спаське (Ленінське). Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Фактор, 2016. 208 с.

Plastun O.V. Archive documents of the Krolevetsky county, as sources of the history of the Ukrainian State, 1918

The article is based on archival sources. It introduces into historical circulation the data from Krolevetschyna in the period of the Ukrainian State in 1918. Based on the analysis of the documents of this period related to the activity of the county commandant and the head of the economical sphere of Krolevets, the author extends the local vector of research dedicated to the Hetmanate of Skoropadskyi – the Ukrainian State in 1918.

This period is important for modern historians in the context of studying Ukrainian realities today. The archival base of the study must open up a certain veil of the past, for it is this state-building during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 that is the least studied in terms of local history.

The author focuses on the orders of the county commandant, acts and telegrams covering the period from May to August 1918.

There is no detailed study of the Krolevets district of the times of the Ukrainian State in 1918, even a hundred years after its collapse. This historical study will be the first step that will later turn into a comprehensive regional history research.

This work is especially important for Siverschyna, since the above issues are rather unfinished, from the point of view of Ukrainian historiography on this territory.

Key words: Krolevets, Cossack, senior representative, county commandant, headman, karbovanets, Ukrainian State, intendant.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv sumskoi oblasti (dali DASO), f. 839, op. 3, spr. 5.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv upravlinnia (dali TsDAVO Ukrainy), f. 2229, op. 1, spr. 1.
3. TsDAVO Ukrainy f. 3795, op. 1, spr. 1815.
4. Hai-Nyzhnyk, P. (2019). 1918-y: dva perevoroty [1918: two coups]. Kyiv: Marko Melnyk. [in Ukrainian].
5. Hrybenko, O., Plastun, O. (2014). Konstytutsiino-pravovyi status orhaniv mistsevoho samovriaduvannia za dobu Ukrainskoi Derzhavy (traven – hruden 1918 r.) istoryko-pravoviy analiz [The constitutional and legal status of local self-government bodies in the times of the Ukrainian State (May – December 1918) historical and legal analysis]. *Materiialy III Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii «Barska zemlia Podillia: yevropeiska spadshchyna ta perspektyvy staloho rozvytku»*, pp. 279–283. Kyiv – Bar. [in Ukrainian].
6. Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. [History of Ukraine 1917–1923] (Vol. 2. Ukrainka Hetmanska Derzhava 1918 r.).* New-York. [in Ukrainian].
7. Ivanushchenko, H. (2010). *Ukrainske vidrodzhennia 1917–1920 rr. na Sumshchyni [Ukrainian Revival of 1917–1920 in Sumy Region]. (Vol. 1). Sumy: FOP Natalukha A.S. [in Ukrainian].*
8. Karas, A., Plastun, O. (2017). Krolevets u buremni roky ukrain-skykh vyzvolnykh zmahan 1917–1918 rr. [Krolevets during the stormy years of Ukrainian liberation competitions of 1917–1918]. *Konotopski chytannia: zb. nauk. prats KMKM im. O.M. Lazarevskoho*, issue VIII, pp.83–89. Nizhyn: PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
9. Plastun, O. (2017). Istorychnyi aspekt Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. na prykladi mista Krolevtsia [The historical aspect of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 as exemplified by the town of Krolevets]. *Osnovni napriamky rozvytku naukovykh doslidzhen molodykh uchenykh: zb. nauk. statei*, issue 3, pp.41–46. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

10. Plastun, O. (2014). Povnovazhennia vyshchykh orhaniv vlady v Ukrainy Derzhavi 1918 roku [Powers of the highest authorities in the Ukrainian State in 1918]. *Studentskyi naukovyi visnyk NPU im. M. Drahomanova: zbirnyk naukovykh prats*, issue 3, pp. 165–169. Kyiv: NPU im. M. Drahomanova. [in Ukrainian].

11. Plastun, O. (2015). Struktura i pryznachennia Derzhavnoi Varty yak vykonavchoho orhanu Ukrainy Derzhavy P. Skoropadskoho (kviten – hruden 1918) [Structure and purpose of the National Guard the executive body of the Ukrainian State of P. Skoropadskyi (April – December 1918)]. *Naukovyi potentsial molodi: humanitarni nauky*, issue 3, pp. 127–131. Hlukhiv: HNPU im. O. Dovzhenka. [in Ukrainian].

12. Podobied, P. (2017). Z-pid Konotopa do Aryzony: nevyhadani istorii voiakiv Armii UNR [From Konotop to Arizona: Uncharted Stories of UNR Army Soldiers]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. [in Ukrainian].

13. Prokhoda, V. (1935). Zapysky do istorii Sirykh (sirozhpannykiv) [Notes on the History of the Gray]. *Za Derzhavnist. Materialy do istorii ukrainskoho viiska*, issue 1, pp. 75–128. Kalish. [in Ukrainian].

14. Tynchenko, Ya. (2007). Ofitserskyi korpus Armii Ukrainy (1917–1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. (Vol. 1). Kyiv: «Tempora». [in Ukrainian].

15. Tsykunov, V. (2016). Spaske (Leninske). Istoryko-kraieznavchy narys [Spaske (Leninsky). Historical and local history essay]. Kharkiv: Faktor. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.5)070.15:2–737

Н.О. Мірошниченко

РАДЯНСЬКА ПРЕСА ПРО ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКЕ ТРУДОВЕ БРАТСТВО ТА ЙОГО ЗАСНОВНИКА

Стаття присвячена огляду радянської преси 20-х років ХХ ст., в якій висвітлювалася доля Хрестовоздвиженського трудового братства, зокрема, завершальний період його існування, а також ставлення до нього радянської влади. Простежено спроби братства пристосуватися до нової влади. Розглянуті основні звинувачення, що висувала братчикам радянська влада, й етапи судового процесу, результатом якого стала повна ліквідація Трудового братства.

Ключові слова: братство, радянська влада, контрреволюція, комуна, артілі, преса.

Мас-медіа в демократичному суспільстві є незалежним джерелом інформації, яке подає правдиві факти та несе інформативно-просвітницьку функцію. Для авторитарної держави, якою була Радянська республіка, засоби масової інформації стали зручним інструментом впливу на формування світогляду громадян. Медіасистема у СРСР характеризувалася високим рівнем заполітизованості, ідеологізованості і не допускала альтернативних поглядів. Основними завданнями тогочасного медіаконтенту були пропаганда радянського способу життя, формування комуністичної свідомості та дискредитація інакодумців.

Саме такими інакодумцями виявилися, на думку тодішньої правлячої еліти, члени Хрестовоздвиженського трудового братства (функціонувало в селі Воздвиженське Глухівського повіту з 1889 до 1925 рр.). Отже, на прикла-

ді публікацій 20-х років ХХ ст. простежимо ставлення радянської влади до Братства та його засновника, а також розглянемо основні причини ліквідації общини.

Трудове братство – явище неординарне і, безумовно, цікаве, тому привертало увагу значної кількості дослідників. Історіографію можна класифікувати за хронологічним критерієм. Тож, кінець ХІХ – початок ХХ ст. репрезентують роботи І. Абрамова, В. Бірюковича, В. Екземплярського, М. Побединського, П. Солонини, А. Тюменєва, С. Соллертинського, М. Жевахова, Н. Тарєєва, В. Соловйова, Ф. Ніппольда, А. Грас'є, Т. Міцинського. У радянській період діяльність Братства та його засновника, як «класово-ворожого елементу, який здійснював релігійне одурманення селян», не вивчалася. Сучасна історіографія обраної проблеми представлена дослідженнями В. Авдасьова, В. Глушка, І. Гордєєвої, Н. Ігнатович, І. Куліш-Лукашевич, О. Малишевського, Р. Ладу, Л. Мельника, О. Сикорського, Н.С. Солодовника, Г. Фурсея, М. Соміна, В. Ткаченка, П. Федоренка та ін. Зауважимо, що деякі з цих авторів є вихованцями або нащадками вихованців Миколи Неплюєва.

1925 рік став для членів Трудового братства роком судових позовів та вироків. Саме у цьому році вийшла, мабуть, найбільша кількість статей радянського періоду, присвячених Братству. Доля «Воздвиженської трудової артілі» висвітлювалася на шпальтах таких видань, як «Вечерний выпуск», «Вечернее радио», «Диктатура труда», «Красная Армия», «Красное знамя», «Коммунист», «Молодой шахтер», «Наш путь», «Харьковский пролетарий» та ін.

Нова держава будувалася з жорсткою ідеологією, яка не могла допустити існування опозиціонерів на своїх теренах. Для радянської влади Трудове братство було «білогвардійською організацією під маскою християнського братства», «гніздом контрреволюції», «монахами контрреволюціонерами». Але нова влада не відразу викрила крамольність братства. Як все ж таки «неплюєвцям» вдалося існувати в атеїстичній державі, яку вони, в своїй більшості, не визнавали, зберігаючи звичний устрій життя та релігійний дух свого осередку? Це ж питання і відповідь на нього зустрічаємо в газетній статті 1924 р. під назвою «История одной артели», у якій читаємо: «...как это в Советской республике, на протяжении 7-ми лет, могла существовать такая артель? Неужели в Новгород-Северском округе не было парторганизаций, не было органов советской власти? Все это было, но попытки что-либо предпринять встречали целый ряд препятствий. Эти препятствия, в виде спецов, сидели в наркомземе и прекрасно выполняли роль стража монархических организаций. Для подтверждения этих слов, привожу некоторые выдержки из письма одного инструктора наркомзема. «Дорогое братство, да хранит вас господь бог. Не только я, но и другие сотрудники наркомзема стремятся оказать вам какое только возможно содействие. Я продолжаю работать здесь до тех пор, пока есть еще надежда приносить пользу артели, в особенности с религиозным содержанием. Безусловно,

время, посвященное этой работе, не прошло бесполезно. Могло быть хуже, если бы раньше работали здесь другие люди... (Артель была бы советской Ф.М. – *(зауваження авт.)*). Сколько можно, сдерживал стрелы, принимал на себя, и кое-чего достиг. Привезите все материалы на действия местных властей. Попытаемся еще раз добиться результатов. Благодарю за гостинцы. Привет М. Уманец, О. Неплюевой (помещицы), епископу Макарию, Л. Биркину (сенатор), и протоиерею Секундову». Вот тот барьер, который не давал возможности местной власти на протяжении всего времени что-либо предпринять для коренного изменения быта этой «коммуну» [1, с. 3].

Протягом декількох років братчики намагалися приспати пильність радянської влади, змінюючи назву своєї общини. Так, у 1919 році Воздвиженське братство було перейменовано на «Першу українську радянську комуну»; у 1923 році перетворено на сільськогосподарську артіль імені Жовтневої революції, визнану однією із кращих колективних господарств у Радянському Союзі. Справедливо буде зауважити, що значна кількість братчиків активно взаємодіяла з новою владою, беручи участь у конфіскації поміщицького майна і працюючи інструкторами зі створення комун у різних регіонах України. Однак керівництво Трудового братства (Дума) намагалося не зраджувати основним ідеям свого фундатора. Гуртожитки братчиків, в яких знаходилися ікони, все ще носили ім'я святих, проводилися молитовні зібрання, «думці» унікали радянської символіки, свят та ідеології. Ці факти не могли довгий час залишатися поза увагою нової влади. Тож, урешті-решт у 1924 році, «пришло время, когда вся эта свора должна будет ответить перед пролетарским судом за все те преступления, которые они совершили» [1, с. 3].

Загалом, у радянській пресі Воздвиженське братство було представлено як «колективний поміщик», «капіталістична організація», «...зачата махровым черносотенным помещиком Неплюевым во имя эксплуатации трудящихся по христианским рецептам» [2, с. 1]. Серед «злочинів», які скоїли «неплюєвці» за час свого існування, «наиболее тяжкие ... относятся ко времени гетманства, немецкой оккупации и деникинщины». «При немцах они оказывали помощь оккупантам, при белогвардейщине выдали коммунистов белым. Накануне прихода красных они разрушили сахарный и металлический заводы и разграбили заводское имущество» [3; 4], «а также угнали скот из имения завода, с целью лишения красных войск продовольствия» [5, с. 2]. «Дума обратилась с верно-подданныческими чувствами к гетманскому правительству, заявляя, что с этим правительством «весна улыбнулась всей Украине» и просила отпустить вооружение» [6, с. 4].

Не менш тяжкий «злочин» воздвиженці учинили під час революції 1905 р., коли селяни масово кинулися захоплювати землі та майно поміщиків, а члени Братства, які також потерпали від нападів, запрошували собі на допомогу військових найманців. Такі дії радянською владою були розцінені як беззаконні напади на незахищених

селян: «В конце августа 1905 года между беззащитными селянами, находившимися на лугу – с одной стороны, а с другой – братчиками и казаками произошло столкновение. В результате несколько селян было ранено, один из них от полученных ран вскоре умер. Но братство не удовлетворялось этим: после побоища много селян было арестовано и предано суду. Члены братства, которые помогали казакам расправиться с селянами, выступали на суде с обвинениями против селян. Так проводилась «коллективизация» в те времена» [7, с. 2].

Крім іншого, братчикам також висувалися звинувачення у невизнанні Радянської республіки. Як доказ цьому, на сторінках газети «Вечерний выпуск» зафіксовано яскравий епізод: «Как-то однажды, под веселую минуточку, Цвелодуб, бывший глава Воздвиженской артели и опытный ее житейский дипломат, так высказался в кругу своих приятелей: Воздвиженск – это вторая Америка. Из всех государств мира только мы да она не признали еще до сих пор советской власти. Фраза характерная, тем более, что произнесена она была не позже прошлого года (1924 р.). Члены братства – «коммуну» продолжали упорно до последнего времени не признавать советской власти. Поэтому же пути стремились они тянуть за собой и всю остальную массу» [8, с. 3]. «...Запрещая меньшей братии, особенно молодежи, праздновать годовщину Октябрьской революции, петь Интернационал и т. д. От этого «братства» по всей округе нелепые слухи, контрреволюционная пропаганда. При братстве существовала школа, где детей обучали закону божьему и применяли телесные наказания» [9, с. 2]. «Вместо политико-просветительной работы члены артели обязаны были каждый день собираться для чтения библии и каждую пятницу, по вечерам, для чтения «бессмертных сочинений» Неплюева» [1, с. 3]. А у дописі «Братство при советской власти» знаходимо викриття протоієрея Трудового братства О. Секундова: «В шестую годовщину Октябрьской революции, над общежитием, в котором проживал Секундов, был вывешен красный флаг. Как на грех, в этот день должен был приехать высокопоставленный гость – епископ. И вот, из боязни скомпрометировать себя, отец Александр обращается с просьбой к члену артели: А ну-ка, Федя, сними эту штуку, что висит на доме, а то мне будет здорово неловко» [10, с. 4].

Судовий процес у справі Трудового братства тривав близько року, з кінця 1924 р. до кінця 1925 р. У цей час співробітники Державного політичного управління провели обшуки у Братстві. Була вилучена зброя (кулемети, гвинтівки, револьвери та набойі, які братська дума зберігала для самозахисту), церковні цінності, дорогоцінні царські монети (срібні та золоті), що належали М. Неплюєву, «в подвале винокурного завода, особенно ценным был найденный крест с большой звездой с бриллиантом» [1; 5; 6; 11; 12]. Під час обшуків один із непроханих гостей общини поділився своїми враженнями щодо інтер'єру братського гуртожитку: «Здесь мещанский уют

тесно переплелся з зовнішніми атрибутами релігійно-го культа. Ни одного из углов в каждой комнате буквально не видать, из-за массы икон. Развешаны по стенам картины религиозного содержания. Центральное место везде отводится литографированному портрету Неплюева. На этом портрете он изображен с задумчивым видом, сидящим за письменным столом. Холеное, барское лицо пристально смотрит из рамки. Чем может похвастаться общезнание – это чистотой. Все блестит даже при скупом свете осеннего дня [8, с. 3].

Интереси Трудового братства в суді відстоював захисник Л.К. Берман, який намагався дати об'єктивну оцінку усім моментам процесу та довести, що інкриміновані обвинуваченим статті не відповідають обставинам справи. «Защитник детально анализирует статьи текстами кодекса и настаивает за давностью преступлений на освобождении подсудимых от ответственности. По его мнению, все улики противоречивы, частью голословны и исключают возможность обоснования приговора. Останавливаясь на личности основателя братства – помещика Неплюева, Берман характеризует его, как своеобразный тип кающегося дворянина, мечтавшего христианской любовью разрешить социальные проблемы. Он не отрицает возможности антисоветских настроений в братстве, однако, не выразившихся в активных контрреволюционных действиях и выражает уверенность, что суд найдет возможным оздоровить артель без применения к обвиняемым незаслуженных репрессий» [13, с. 1]. Тож, захист подав клопотання щодо припинення судового процесу з причини давності злочинів, але воно було відхилено.

Таким чином, діяльність М. Неплюєва та його послідовників була визнана злочинною і контрреволюційною унаслідок констатації радянськими органами фактів правопорушень вчинених братчиками. У протоколах засідань Глухівської окружної міжвідомчої комісії за 1925 рік Братство названо «крупним колективним поміщиком», заснованим на капіталістичному способі виробництва, зокрема зазначалося: «Братство було утворено колишнім мільйонером М.М. Неплюєвим у його володінні для об'єднання шляхом брехливих заходів, задурманюючи в застінках Братства хибним вихованням несвідому бідноту з метою її нещадної експлуатації і виховання в дусі монархізму, а також закаблюючи інше селянство, проводячи все це через групу явних прихильників його, яких він обрав і об'єднав в склад Думи, ставши на чолі її сам, забезпечив цю групу 1/30 частиною всього майна Братства» [14, арк. 4].

Згідно судового вироку, трьох членів братської думи (Цвелодуба, Клочка, Бурдукало) засуджено до вищої міри покарання, яка була замінена, з огляду на ряд пом'якшувальних обставин та зміцнення радянської влади, десятима роками ув'язнення із суворою ізоляцією і конфіскацією майна. Інші підсудні засуджені до різних термінів (від 8 до 1 р.). Усі засуджені підлягали позбавленню прав терміном на 5 років і висилці за межі округи на 3 роки (після

відбуття покарання) [15, с. 4]. За рішенням комісії почалися масові арешти – виселили сестер М. Неплюєва і частину братчиків. У 1929 р. усіх членів Братства було репресовано із забороною проживання у Глухівській окрузі.

Підсумовуючи, зазначимо, що радянська влада поступово досягала своєї мети, активно використовуючи для цього таку ефективну зброю, як засоби масової інформації. У справі Трудового братства преса відіграла неостанню роль. Було докладено всі можливі зусилля, щоб жоден «трудовий читач» не мав більше ніяких сумнівів щодо справжньої сутності братства, яке вважалося ворожим елементом і несло небезпеку радянському суспільству, адже свого часу співпрацювало з Українською Державою гетьмана Павла Скоропадського, захищало свої землі від набігів селян та зберігало релігійний устрій життя. І, як наслідок, урешті-решт у Воздвиженському був піднятий червоний прапор, а у «неплюєвському маєтку» прозвучав «Інтернаціонал».

ДЖЕРЕЛА

1. Мионов Ф. История одной артели. *Коммунист*. 1924. № 278. С. 3.
2. Заключительная глава. *Вечерний выпуск*. 1925. № 3. С. 1.
3. Дело «Воздвиженского братства» на Черниговщине. *Наш путь*. 1925. № 208. С. 1.
4. Белогвардейская организация под маской христианского братства. Дело «Воздвиженского братства». *Диктатура труда*. 1925. № 204. С. 2.
5. Ветров А. Дело Воздвиженского Братства. *Вечерний выпуск*. 1925. № 7. С. 2.
6. Под знаменем Христа (Дело Кресто-Воздвиженского братства). *Харьковский пролетарий*. 1925. № 209. С. 4.
7. Воздвиженское братство – гнездо контрреволюции. «Коллективизация» в царские годы / под ред. Г. Альперович. *Красное знамя*. 1925. № 169. С. 2.
8. Ветров А. «Вторая Америка» – после переворота. *Вечерний выпуск*. 1925. № 14. С. 3.
9. Братцы под судом. *Вечернее радио*. 1925. № 235. С. 2.
10. Воздвиженское братство – гнездо контрреволюции. Братство при советской власти / под ред. Г. Альперович. *Красное знамя*. 1925. № 172. С. 4.
11. Воздвиженские «братцы» перед судом. *Красная армия*. 1925. № 22. С. 1.
12. Ветров А. «Думцы» на процессе. *Вечерний выпуск*. 1925. № 11. С. 2.
13. Дело Воздвиженского братства. *Вечерний выпуск*. 1925. № 12. С. 1.
14. Державний архів Сумської області, ф. Р-1752, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
15. Приговор по делу Кресто-Воздвиженского «братства». *Молодой шахтер*. 1925. № 99. С. 4.

Миросныченко Н.О. Soviet press about the Holy Cross Labor Brotherhood and its founder

The article is devoted to the review of the Soviet press of the 20th years of the 20th century, which covered the fate of the Holy Cross labor brotherhood, in particular the final period of its existence. Attempts by the brotherhood to adapt to the new power have been traced. The main charges considered, which were brought to the brothers by the Soviet power, as well as the stages of the trial, which resulted in the complete elimination of the Labor Brotherhood.

It has been proven that 1925 was the year of lawsuits and sentences for members of the Labor Brotherhood. It was this year that, apparently, the largest number of articles of the Soviet period devoted to brotherhood were published. The fate of the «Holy Cross Labor Artel» was covered on the pages of such publications as: «Vechernii vypusk», «Vechernee radio», «Diktatura truda», «Krasnaia armia», «Krasnoe znamia», «Communist», «Molodoi shakhter», «Nash put», «Kharkovskii proletarii», etc.

It has been established that the Soviet government has gradually achieved its goal by actively using such effective weapons as the media. In the Labor Brotherhood case, the press played not the last role. Every effort was made to ensure that no «labor reader» had any more doubts about the real essence of the brotherhood, which is an enemy element and threatens Soviet society.

It has been clarified that according to the court sentence of three members of the Duma of brothers was sentenced to capital punishment, which was replaced, taking into account a number of mitigating

circumstances and the strengthening of Soviet power, by ten years of imprisonment, with severe isolation and confiscation of property. Other defendants were sentenced to different terms (from 8 to 1 year). All convicted persons were subject to deprivation of their rights for 5 years and expulsion from the district for 3 years (after serving their sentence). By the decision of the commission mass arrests began, M. Nepluev's sisters and some brothers were evicted. In 1929, all members of the brotherhood were repressed with a ban on residence in the Hlukhiv district.

Keywords: brotherhood, soviet power, counter-revolution, commune, artel.

REFERENCES

1. Mironov, F. (1924). Istoriiia odnoi arteli. [History of one artel]. *Kommunist*, 278, 3 [in Russian].
2. Zakliuchitelnaia glava. (1925). [Final chapter]. *Vechernii vypusk*, 3, 1. [in Russian].
3. Delo «Vozdvizhenskogo bratstva» na Chernigovshchine. (1925). [The case of the «Holy Cross Brotherhood» in Chernihiv region]. *Nash put*, 208, 1. [in Russian].
4. Belogvardeiskaia organizatsiia pod maskoi khristianskogo bratstva. Delo «Vozdvizhenskogo bratstva». (1925). [The White Guard Organization under the mask of the Christian Brotherhood. The case of the «Holy Cross Brotherhood»]. *Diktatura truda*, 204, 2. [in Russian].
5. Vetrov, A. (1925). Delo Vozdvizhenskogo Bratstva. [The case of the «Holy Cross Brotherhood»]. *Vechernii vypusk*, 7, 2. [in Russian].
6. Pod znamenem Khrista. Delo Kresto-Vozdvizhenskogo bratstva. (1925). [Under Christ's banner. The case of the «Holy Cross Brotherhood»]. *Kharkovskii proletarii*, 209, 4. [in Russian].
7. Alperovich, G. (Ed.). (1925). Vozdvizhenskoe bratstvo gnezdo kontrrevoliutsii. «Kollektivizatsiia» v tsarskie gody. [The Holy Cross brotherhood is the nest of counter-revolution. «Collectivization» in the royal years]. *Krasnoe znamia*, 169, 2. [in Russian].
8. Vetrov, A. (1925). «Vtoraia Amerika» – posle perevorota. [The «Second America» – after the coup]. *Vechernii vypusk*, 14, 3. [in Russian].
9. Bratstvo pod sudom. (1925). [Brothers is under the court]. *Vechernie radio*, 235, 2. [in Russian].
10. Alperovich, G. (Ed.). (1925). Vozdvizhenskoe bratstvo gnezdo kontrrevoliutsii. Bratstvo pri sovetskoii vlasti. [The Holy Cross brotherhood is the nest of counter-revolution. Brotherhood under Soviet rule]. *Krasnoe znamia*, 172, 4. [in Russian].
11. Vozdvizhenskii «bratstvo» pered sudom. (1925). [Holy Cross «brothers» before the court]. *Krasnaia armiia*, 22, 1. [in Russian].
12. Vetrov, A. (Ed.). (1925). «Dumtsy» na protsesse. (1925). [«The members of Duma» is on the process]. *Vechernii vypusk*, 11, 2. [in Russian].
13. Delo Vozdvizhenskogo bratstva. (1925). [The case of the «Holy Cross Brotherhood»]. *Vechernii vypusk*, 12, 1. [in Russian].
14. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, f. R-1752, op. 1, spr. 38, ark. 4.
15. Prigovor po delu Kresto-Vozdvizhenskogo «bratstva». (1925). [Judgement in the case of the Holy Cross Brotherhood]. *Molodoi shakhter*, 99, 4. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 069.8(477)

Н.М. Дмитренко

УКРАЇНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ НІЖИНЬСЬКОГО ОКРУГУ (1923–1930 рр.)

У статті розглядаються питання щодо рівня володіння українською мовою працівниками органів державного управління Ніжинського округу, організації курсів вивчення української мови, особливостей процесу українізації в сільській місцевості. Наводяться статистичні відомості, які свідчать про певні успіхи у справі опанування національною мовою. Розглядаються заходи спеціальної окружної комісії щодо здійснення контролю за ходом українізації.

Ключові слова: українізація, округ, курси української, радянський державний апарат.

У сучасному світі національна проблема є однією з актуальних. Для України в складних, а подекуди трагічних, подіях сьогодення одне з важливих завдань – реалізація такої етнічної політики, яка б створювала оптимальний баланс інтересів українців як титульної нації та представників національних меншин і сприяла гармонійному розвитку всіх культур. Тож звернення до історичного досвіду міжетнічних відносин в УСРР в цілому і регіонального напрямку дослідження зокрема є перспективним, на наш погляд, як такого, що дозволяє оцінити ефективність процесу українізації на місцях. Подальшого аналізу потребує запровадження української мови в роботі чиновницького апарату, військових частин, шкіл тощо.

Причини запровадження українізації, її мета та зміст були в центрі уваги досліджень Я. Дашкевич, С. Кульчицького, В. Даниленко, Г. Касьянова. Основні напрямки українізації розглядалися у працях В. Борисова, М. Шапович, Л. Брюховецької, П. Голобуцького. Про ідеологічну боротьбу, що точилась навколо українізації, писали В. Пристайко та Ю. Шаповал. У статті Л. Рожкової розглядається запровадження українізації на Чернігівщині [1].

XII з'їзд РКП (б) у квітні 1923 р. проголосив політику так званої «коренізації» – пріоритетного розвитку корінної нації у кожній із радянських республік. Під цим розумілось висування національних кадрів на керівні посади, створення освітніх закладів, розвиток національних культур, видавничої справи, преси мовами титульної (корінної) нації. Зрозуміло, що політика «коренізації» в Україні отримала назву «українізація». У серпні того ж року ВУЦИК та РНК УСРР прийняли Декрет (зазначимо, що написаний він був російською мовою. Авт.) «О мерах обеспечения равноправия языков и о содействии развитию украинского языка». «Сохраняя в будущем обязательность для служащих знание русского языка, являющегося средством общения с самым крупным национальным меньшинством на Украине и с народами всего Союза, в частности с русским народом, и считая, что в настоящих условиях русский язык, перестав быть средством угнетения в руках привилегированных классов, является, наоборот, средством приобщения украинской культуры к высоко развитой и имеющей мировое значение русской культуре...» [2, арк. 2], був ви-

значений і кінцевий термін засвоєння української мови радянськими службовцями – 1 травня 1924 р.

Про рівень володіння українською мовою радянськими чиновниками округу свідчать рапорти райвиконкомів до Ніжинського округового відділу управління протягом другого півріччя 1923 р.: «Райвиконком повідомляє, що з сільрад району на цілкове ведення українського діловодства не хто неперейшов. На діловодство українською може перейти лише Ярославська та Щаснівська сільради, в котрих секретарі сільрад гарно знайомі з означеною мовою» (*збережено правопис оригіналу*) [2, арк. 10]. Мринський райвиконком не перейшов на діловодство національною мовою в жодній із сільрад за відсутності людей, які нею володіють [2, арк. 13]. Краще був стан справ у Лосинівському районі: за поданими відомостями на «українську мову» перейшло 9 з 13 сільрад [2, арк. 14]. У Козелецькому районі діловодство українською велось у 6-ох сільрадах, до 50 % співробітників володіли українською мовою. У рапорті до Ніжинського окрвиконкому у відповідь на закиди щодо повільності переходу діловодства на українську мову голови сільських рад відверто відповідали, що «одной из причин, тормозящих переход на украинский язык, является то, что все распоряжения округа до сих пор получают нами на русском языке» [2, арк. 14]. Державний апарат, як і раніше, у діловодстві користувався російською мовою.

Терміни, визначені для застосування української мови в діловодстві, були доволі стислими, тож місцеві органи виконавчої влади хутко взяли до справи. У кожному з 58 районів губернії повинні були бути організовані та відкриті курси української мови, які за приблизними підрахунками обходились губернському бюджету в 4176 руб. золотом [3, арк. 5]. У 19 закладах Ніжинського округу навчання на курсах українізації мали пройти понад 300 осіб. Навчання тривало 3 місяці. Курс був поділений на 2 частини: вивчення граматики, правопису та практичні заняття, на яких виконувались вправи з діловодства українською мовою. Обов'язковим було ведення журналу обліку відвідувань для попередження та боротьби з прогулами. Керівники курсів щомісячно мали надсилати звіти до окрвиконкому. Чиновникам окружного апарату надавалась можливість навчатись українській мові за рахунок установ, де вони працювали. В разі, якщо слухач курсів не зміг скласти іспит, його зобов'язували удруге прослухати курси, але вже заплативши зі свого гаманця [3, арк. 2, 8].

Інспектором окружної комісії з українізації був призначений В. Фесенко – викладач Ніжинського інституту народної освіти. Ним же був представлений і проект програми міських курсів українізації. До програми входили наступні теми:

- повторення основ фонетики та морфології;
- особливості будови речення;
- безособові речення й різниця між ними та схожими особовими зворотами;
- сполучення сурядних та підрядних речень;
- слова, що їх часто вживають у невластивому розумін-

ні, недоречні слова та найпоширеніші неправдиві форми вислову («крапка зору», «що торкається», «позаяк», тощо);
- найважливіші звороти, відмінні від російських» [4, арк. 37].

Програма передбачала різноманітні форми роботи з успішного засвоєння мови (*збережено правопис оригіналу*):

- «переклад з російської на українську службових паперів;
- виправлення паперів;
- читання паперів вдома;
- переказ з української мови, переказ з російської українською мовою (усні та письмові);
- виправлення зшитків круговим способом;
- коректа ріжних паперів;
- читання в аудиторії та вдома;
- читання вправ на вільні теми;
- переклад і записування фразеологій [2, арк. 38].

До першого складу лекторів (початок 1924 р.) входили М.К. Волинський, Д.І. Гук, Л.П. Івануха, Ф.Г. Литвин, О.В. Ягницький, С.С. Случевський, І.Я. Павловський [11, с. 69]. Наприкінці того ж року на округових курсах працювали наступні персоналії: завідувач курсами І.М. Молчановський; лектори М.К. Волинський, Д.І. Гук, Л.П. Івануха, Ф.Г. Литвин, О.В. Ягницький, С.С. Случевський, М.П. Данчевський, М.М. Польовий; техроб П.М. Решитько [6, арк. 29].

Вочевидь всі терміни, визначені для запровадження української мови у середовищі співробітників радянського апарату, були провалені. Серед розпоряджень окрвиконкому за січень 1925 р. є документ, в якому зазначалось: «Помічається багато робітників установ, що ухиляються від одвідування курсів українського діловодства, не дивлячись на кілька разові накази з приводу цього. Окркомісія з українізації наказує: почати відвідувати негайно, запис до курсів в бувшій Грецькій школі. З 1 січня до 15 січня буде відбуватись перевірка» [7, арк. 1]. Щоб прискорити процес українізації, окркомісія використовувала не лише погрози залишити без роботи тих, хто не володів мовою в достатньому обсязі, але й надавала рекомендації, як краще та швидше її опанувати. Одна з таких рекомендацій стосувалась питання придбання усіма установами округу «Українського академічного правопису» в таблицях, «що допоможе скоріше зліквідувати помилки в правопису службових листів, що так часто помічаються» [7, арк. 35].

Контроль за процесом українізації відбувався як з боку радянського партійного апарату, так і з боку спеціальної комісії. Остання у квітні 1925 р. зобов'язала райвиконкоми надавати кожні два тижні звіти про хід українізації на місцях. У разі невиконання розпорядження обіцялось зняти курси з окружного бюджету. У серпні того ж року Центральна комісія з українізації визначила новий кінцевий термін її завершення – січень 1926 р., поставивши вимогу надсилати до ЦК щомісячні відомості про її хід [8, арк. 2]. На початку 1925 р. вона ж розробила «Інструкцію по українізації радянських установ на селі». Пропонувалось створювати при сільбудах або хатах-читальнях гуртки українознавства, поєднуючи в роботі не тільки засво-

ення мови, а й проведення широкої політико-освітньої роботи, яка передбачала популяризацію української народної пісні, створення хорів та драмгуртків, читання лекцій з історії революційного руху в Україні, вивчення історії рідного села, побуту та психології селян. Організаційна та керівна робота покладалась на сільську інтелігенцію – вчителів. Контролювати роботу гуртків повинні були райвиконкоми [8, арк. 6].

Кінець 1925 р. позначився підведенням перших підсумків українізації радянського апарату. Ніжинська окркомісія надіслала до ЦК звіт з українізації, у якому повідомлялось, що з 23 радянських установ курси українізації відвідали 484 співробітники. Результати не були втішними: задовільно володіли українською мовою 30 % чиновників, недобре – 36 %, а 34 % зовсім мали обмежений словниковий запас. «Щодо окремих установ, то найбільш співробітників знають українську мову: в окрвиконкомі – 75 %, в судових установах – 60 %, у народстві – 90 %. Зовсім не знають українську мову спеці (техніки, агрономи, лікарі)» [8, арк. 17]. У районних установах відсоток робітників, які опанували мову, мав наступні показники: у Бобриському та Ічнянському районах – 65 %; у Ніжинському, Козелецькому, Бобровицькому, Мринському, Носівському районах – 75 %; у Комаровському та Вертіївському – 80 %; у Новобасанському районі – 90 %. Попри певний прогрес, у жовтні 1925 р. до усіх окружних відділів народстві надійшов лист за підписом заступника наркома освіти Я.П. Ряппо, у якому було наголошено на необхідності ліквідації недоліків та прорахунків у справі українізації, а саме: відвідування курсів складало 50–60 % від необхідної кількості слухачів; відбувалось негативне ставлення до українізації з боку господарських установ, значне відставання українізації села від округу, цілковита відсутність міського українського мовного простору (вивіски, плакати, оголошення, штампи, бланки документів писались російською мовою) [8, арк. 31].

Реакцією на цей лист було розпорядження голови Ніжинського окрвиконкому (?) Скорова. Імовірно, попередні переможні реалії не відповідали дійсному стану справ. Тому в документі наголошувалося на обов'язковому контролі за відвідуваністю співробітниками курсів українізації, нещадному звільненні з посад тих, хто негативно ставився до української мови. Вимагалось приділяти більше уваги до роботи гуртків із вивчення національної мови та вживати рішучих заходів щодо запровадження виключно україномовного режиму спілкування в державних установах; перевести на ведення українською діловодства, науково-культурної роботи. З 1 січня 1926 р. усі бажаючі мали можливість вдосконалити володіння українською мовою, але власним коштом [8, арк. 47].

1925 рік був визначений як вирішальний у справі українізації радянського апарату. Процес форсували усіма можливими засобами. У протоколі засідання Центральної комісії з українізації при РНК УСРР від 27 жовтня 1925 р. наголошувалося: «Встановити обов'язковість пе-

рекладу на українську мову вивісок державних установ та підприємств. Примітка: надається право складати вивіски поруч з українськими також і відповідної національної меншості (*шляхетний прояв толерантності. Авт.*). Зобов'язати НКО УСРР прискорити випуск Академічного словника української мови. Зобов'язати друкарні на посаді коректора мати осіб з найвищою кваліфікацією щодо знань української мови» [8, арк. 48].

З упевненістю можна стверджувати, що процес українізації тривав до кінця 20-х рр. Улітку 1928 р. при Ніжинській окружній інспектурі народної освіти було створено спеціальне контрольне бюро у складі викладачів НІНОВ. Фесенко, Є. Рихлика, (?) Костенко та Л. Івануки з метою перевірки та видачі дозволів на встановлення вивісок, друку бланків, виготовлення печаток, які часто виготовлялись «неприпустимо неправильною українською мовою». Перевірка правильності тексту проводилась за відповідну плату від установи-замовника. Тариф оплати був наступний: за перевірку вивіски, бланку, штампа – 50 коп.; за перевірку плакату, афіші – 1 крб.; за перевірку оголошення – 2 крб. [9, арк. 1–2].

На початку 1930 р. відбулися планові перевірки в закладах освіти шляхом написання письмових робіт, які передавались до спеціальних комісій. За підсумками проведення перевірки вчителів Ніжинського району на знання української мови із 53-х вчителів району перевірку пройшло: 40 – з оцінкою «задовільно», 3 – «незадовільно», 7 чоловік було звільнено від перевірки, троє вчителів подали заяви про відстрочення перевірки [10, арк. 50, 60, 118, 323].

Українізація у 20-х рр. XX ст. об'єктивно сприяла відродженню української мови, національної культури. Водночас відбувалось «укорінення» партійного державного апарату серед населення республіки з метою посилення ідеологічного впливу на громадян.

ДЖЕРЕЛА

1. Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 56; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. Київ. 1996; Даниленко В., Касьянов В., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. 20–30-ті роки. Київ 1991; Борисов В. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. *УІЖ*. 1999. № 2. С. 76–79; Шапович М. Радянське керівництво і літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки *УІЖ*. 2000. № 1. С. 95–102; Брюховецька Л. Світовий ренесанс українського кіно. *Українське мистецтвознавство*. С. 97–103; Голобуцький П. Українське книгознавство 20-х років. *Бібліотечний вісник*. 1994. № 5–6; Шаповал Ю. Пристайко В. Справа «Спілки визволення України». Київ. 1995; Рожкова Л. Здійснення політики українізації на Чернігівщині у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2000. № 2. С. 112–120
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. р-598, оп. 1, спр. 1064
3. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1066.
4. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1073.
5. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1065.
6. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1072.
7. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1075.
8. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1076.
9. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1099.
10. ВДАЧОН, ф. р-598, оп. 1, спр. 1098.

Dmytrenko N.M. Ukrainization of Nizhyn district Soviet state apparatus (1923-1930)

The national problem is one of the most actual in the modern world. One of the most important tasks for Ukraine under the difficult conditions

of the recent years is the implementation of such a national policy that would create an optimal interests balance of Ukrainians, as the titular nation, and representatives of other nationalities. And it should also contribute to the harmonious development of all cultures. Therefore, an appeal to the historical experience of interethnic relations in the Ukrainian SSR is of scientific interest. The regional direction of this issue studying is perspective from the point of view of the effectiveness estimation of localization of the ukrainization process.

The end of 1925 was marked by the summing up of the first results of the Ukrainianization of the Soviet apparatus. The Nizhyn Oblast Commission sent a report to the Central Committee on Ukrainianization, informing that 484 employees attended courses from 23 Soviet institutions. The results were not encouraging: 30 % of officials were fluent in Ukrainian, 36 % were poorly spoken, and 34 % had limited vocabulary at all. «As for individual institutions, the most employees know the Ukrainian language: in the district executive committee – 75%, in judicial institutions – 60 %, in the educational system – 90 %. They do not know Ukrainian specialty at all (technicians, agronomists, doctors). In rayon institutions, the percentage of language learners was: 65 % in Bobrovtzia and Ichniansky districts; 75 % in Nizhyn, Kozelets, Bobrovtsky, Mryn and Nosov districts; 80 % in Komarovsky and Vertievsky and 90% in the Novobasansky district. Despite some progress, in October 1925 a letter was signed to all districts signed by the Deputy Commissar of Education Ya.P. Rappo emphasized the need to eliminate the shortcomings and missteps in the Ukrainianization case. Namely: courses are attended by 50–60 % of the students, negative attitude towards Ukrainianization by economic institutions, a considerable backlog of Ukrainianization of the village from the district, complete absence of urban Ukrainian language space – signs, posters, announcements, stamps, forms of documents – all in Russian.

The article discusses issues related to the level of the Ukrainian language proficiency by government bodies employees of the Nizhyn district, the organization of courses for studying the Ukrainian language, special features of ukrainization in rural areas. The article provides statistical data showing progress in the mastering of the national language. The Soviet party apparatus and a special district commission exercised control over the course of ukrainization. The materials of the inspections noted a violation of the terms of its realization, the absence of the Ukrainian language in urban space.

Key words: ukrainization, district, courses for studying the Ukrainian language, Soviet government apparatus

REFERENCES

1. Dashkevych, Y. (1990). Ukrainizatsiia: prychny i naslidky [Ukrainization: causes and consequences] *Slovo i chas*, 8. [in Ukrainian].
2. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatirichchia. [Communism in Ukraine: the first decade]*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Danylenko, V., Kasianov, V., Kulchytskyi, S. (1991). *Stalinizm na Ukraini. 20–30-ti roky. [Stalinism in Ukraine. 20–30's.]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Borysov, V. (1999). Ukrainizatsiia ta rozvytok zahalnoosvitnoi shkoly v 1921–1932 rr. [Ukrainization and development of a comprehensive school in 1921–1932]. *UIZh*, 2, pp. 76–79. [in Ukrainian].
5. Shapovych, M. (2000). Radianske kerivnytstvo i literaturno-mystetska intelihtentsiia Ukrainy: 20-ti roky [Soviet leadership and the literary and artistic intelligentsia of Ukraine: the 20's]. *UIZh*, 1, pp. 95–102. [in Ukrainian].
6. Briukhovetska, L. (2003). Svitovyi renesans ukrainskoho kino [World Renaissance of Ukrainian Cinema]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo*, pp. 97–103.
7. Holobutskyi, P. (1994). *Ukrainske knyhoznavstvo 20-kh rokiv [Ukrainian Book Science of the 20's]. Biblioteknyi visnyk*, 5(6). [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu. Prystaiko, V. (1995). *Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy» [The Case of «Unions Ukraine's liberation»]*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Rozhkova, L. (2000). Zdiisnennia polityky ukrainizatsii na Chernihivshchyni u 20-kh rr. [Implementation of the Ukrainianization Policy in Chernihiv Region in the 1920's]. *Sivirianskyi litopys*, 2, pp. 112–120. [in Ukrainian].
10. Viddil Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni, [dali VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1064.]
11. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1066.
12. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1073.
13. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1065.
14. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1072.
15. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1075.
16. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1076.
17. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1099.
18. VDACHON, f. r-598, op. 1, spr. 1098.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51–25):332.8«192»

І.В. Непотенко

ГОТЕЛІ ЧЕРНІГОВА У ПЕРЕФОРМАТОВАНОМУ ЖИТЛОВОМУ ПРОСТОРІ 1920-х рр.

У статті окреслено шляхи вирішення житлової кризи 1920-х рр. у рамках поступового переформатування міського простору. Визначено категорії населення, які першочергово потребували житла (окрім городян, які втратили помешкання, – військові та нові категорії населення, які виникли внаслідок екстремальної повсякденності, зокрема, безпритульні). Зосереджено увагу на дослідженні місцевої специфічності житлового простору Чернігова у після-революційний період; охарактеризовано подальшу долю готелів, їх функціонування; окреслено проблематику співіснування релігійного та радянського просторів і, як наслідок, – оцивільнення культурних споруд у межах нової рамкової дійсності та антицерковної політики, а також шляхи витіснення монастирського простору.

Ключові слова: житлова політика, міські готелі, переформатування, зміна функціонального призначення, оцивільнення та релігійний простір.

Воєнні та політичні перипетії 1917–1919 рр. призвели до розорення та занедбаності міста, спричинивши кризу в усіх його структурах. Суттєвих руйнувань зазнав і житловий сектор [1, арк. 9]. Більше половини житлового фонду Чернігова було пошкоджено, понад третина будинків виявилася непридатною для подальшого проживання [2]. Така ситуація вимагала швидких рішень, реалізація яких ускладнювалася слабкою соціально-економічною базою.

Тематичний вектор роботи обумовлений нерепрезентативністю історичних досліджень. В основному історіографія представлена узагальнюючими монографіями щодо архітектурно-просторової організації міського середовища, змін житлових умов, зокрема, робітників [3] чи працями, присвяченими релігійній ситуації [4]. Відтак предметне поле сфокусовано на двох концептах – переформатуванні житлового простору з акцентом на долі готелів, а також співіснуванні релігійного і радянського просторів у межах рамкової дійсності 1920-х рр.

Житло потребували городяни, які повністю або частково втратили його в ході громадянської війни; сільські жителі, які переселялися до міста, що призводило до оселяння житлового фонду; нові соціальні категорії населення (зокрема, безпритульні). Проблема нестачі помешкань для городян місцеве керівництво вирішувало кількома способами. Реалізація першого відбувалася за рахунок його перерозподілу, шляхом вилучення квартир у «експропрійованих» категорій населення; другий спосіб полягав у звільненні «багатих» квартир (тих, де кількість кімнат перевищувала чисельність осіб, що постійно в них проживали); третій – виселення сімей розстріляних городян у підвали; четвертий – ущільнення (зменшення обсягів корисної житлової площі та підселення) [5, с. 93]; п'ятий – надання покинутих квартир, власники яких залишили місто після встановлення радянської влади (зокрема, 1921 р. 110 квартир у такий спосіб отримали члени профспілок Чернігова [6,

с. 24]). Для виправдання власної політики на початковому етапі (до 1921 р.) кризові явища позиціонувалися як тимчасові та оголошувалися пережитками минулого, спричиненими невдалою політикою царського режиму, що призвела до соціальних катаклізмів (голоду, безробіття, безпритульності тощо) [7].

Житлова криза поглиблювалася необхідністю заселення городян, будівлі яких постраждали під час повені, а також військових, які дислокувалися у Чернігові. Проблему нестачі житла для військових на початковому етапі здійснювали за рахунок їхнього заселення у вільні готелі міста, які пустували після налагодження мирного існування. Однак цього виявилось замало, тому вони отримували кімнати у будь-яких приміщеннях, які не використовувалися, а також квартири, шляхом ущільнення з розрахунку один квадратний сажень на кожного солдата. 7 лютого 1919 р. до Чернігова прибув штаб третьої дивізії для формування військових частин та невдовзі ще один штаб у такій же кількості (загалом 6000). На початку 1919 р. шляхом розквартирування у центральній частині міста помешкання отримали близько 2500 військових. Крім того, здійснювався ремонт казарм на околиці міста, які здатні були вмістити до 3000 солдатів (19 старих казарм і 8 нових). Розпочалася політика переформатування будівель, тобто зміна їх функціонального призначення. Зокрема, це стосувалося духовних училищ, які за рішенням губвиконкому вирішено було закрити задля задоволення житлових потреб військових (в умовах гострої житлової кризи – привід для ліквідації релігійних освітніх закладів у рамках антицерковної політики): у колишньому жіночому єпархіальному училищі (88 кімнат) було облаштовано перший караульний батальйон; колишньому чоловічому духовному училищі (18 кімнат) – губернську надзвичайну комісію та колишньому духовному училищі (140 кімнат) – місцевий лазарет [8]. Переструктуруванню та фактично оцивіленню підлягали і чернігівські монастирі. Зокрема, на території Троїцького монастиря для потреб Губвоенпродзабезпечення було надано два флігелі, дві стайні і комору [9, арк. 27]. Розглядалося питання відкриття концтабору у Чернігові, однак, враховуючи надзвичайно гостру проблему нестачі житла, від цієї ідеї відмовилися [10, арк. 1–14].

До надання приміщень на території двох казармених ділянок військовий штаб третьої української дивізії і штаб першої бригади розташовувалися у готелях Чернігова. Після переселення військових до казармених ділянок тимчасово готелі займали ті городяни, які очікували на отримання кімнат чи квартир після ущільнення [11].

Готелі, як складова житлового сектору, були націоналізовані, що означало відміну прав власності на нерухомість. З переходом до мирного побутування постало питання про їхню подальшу долю. Враховуючи житлову кризу та порожню казну, два з дев'ятнадцяти існуючих дореволюційних готелів продовжили свою робо-

ту та були передані у підпорядкування губвідкомгоспу («Царград» і «Гранд-готель»), ще три були повернуті їхнім колишнім власникам на правах оренди (вимушений крок, враховуючи неспроможність здійснення ремонту коштом держави та перекладення обов'язків на орендарів): «Новоросія» (вул. Пролетарська, сучасна вул. князя Чорного), «Сан-Ремо» та «Заїжджий Двір» (вул. Радянська, нині частина вул. Шевченка). Решта готелів 1923 р. була передана новоствореним організаціям з подальшого зміною їх первісного призначення [12].

У шести готелях Чернігова («Юг», «Кол Галуа», «Оріон», «Метрополь», «Бель-в'ю» та «Лівадія»), які розміщувалися в районі Красної площі, сучасних вулиць Шевченка і Серьожнікова, були облаштовані місцеві кварткоми. Будівлі готелів «Москва» та «Брістоль» (на сучасній вул. Шевченка) пристосували під місцеві профспілки; у готелі «Олександрівський» (нині просп. Миру) розмістили Палац праці; у готелі «Петроградський» (сучасний просп. Миру) – товариство взаємного кредиту; у готелі «Росія» (ріг сучасних просп. Миру та вул. Святомиколаївської) – штаб дивізії; у готелі «Марсель» (нині – просп. Миру) – Центральну робітничу кооперацію; у готелі «Одеса» (сучасна вул. Мстиславська) – відділ міліції. Приміщення готелю «Економія» (на околиці Чернігова) через подальшу непридатність до експлуатації розібрали [13, арк. 989].

Готелі, які продовжили своє функціонування, були невеликими. Загальна кількість номерів у них складала 54 кімнати: «Гранд-готель» – 14 номерів, «Царград» – 10, «Новоросія» – 6, «Сан-Ремо» – 10 та «Заїжджий двір» – 8 [14, арк. 8]. Здавалося 48 кімнат, у інших шести проживали працівники готелів [15]. Реєстрація в готелях здійснювалася з 8 год. до 22 год. Приїжджий міг розраховувати на два варіанти заселення – окремо чи шляхом підселення [16, арк. 25].

Новоприбулий сплачував за реєстрацію та аванс за проживання, який складав суму, кратну триденному перебуванню у ньому. Якщо приїжджий заявляв про намір жити в номері більше однієї доби, то про свій незапланований виїзд мав попередити завчасно [17, арк. 29]. Після реєстрації постоялець отримував постільну білизну, плата за яку вносилася окремо. Крім того, пожителець додатково вносив кошти за опалення, освітлення та користування самоваром. Передбачалась ціна не за експлуатацію самовара протягом всього періоду перебування, а за кожне його використання [18, арк. 8]. Тарифи у державних та приватних готелях були різними. З огляду на паливну кризу, у першій третині 1920-х рр. вартість опалення з-поміж усіх послуг була найбільшою і становила понад половини від загальної суми оплати. У 1920-х рр. вартість номера складала в середньому 15% від суми за проживання [19, арк. 3]. Якщо номер був повністю укомплектований, то пожителець, якого вселяли, сплачував 25% вартості номера у державному готелі та 10% від загальної суми у приватному [20, арк. 4].

На середину 1920-х рр. вартість проживання у держав-

них готелях залежала від обсягу обраних послуг (реєстрація – 2 руб., номер з опаленням і освітленням – 35 руб., білизна – 20 руб., самовар – 10 руб.). Вартість у приватних готелях була на чверть більша [21]. Винаймання готельних номерів було недешевим, враховуючи, що середня місячна заробітна плата складала 65 руб. [22].

Постоялець мав право обміняти номер, якщо той його не влаштував. Для цього він звертався до житлового підвідділу, який видавав йому ордер. У ньому зазначалось прізвище пожилиця та номер попереднього і бажаного номерів. Утім, для того, аби отримати ордер, необхідна була вагома причина. Строк дії ордеру складав три дні. Якщо пожилець мав намір продовжити термін проживання, він мав знову заявити про своє бажання. У такому випадку завідувач сам вирішував, у яку з кімнат його заселяти. Невдоволені своїм номером клієнти зазвичай не вдавалися до обміну, оскільки на це потрібно було витратити значну кількість часу [23, арк. 5].

Номери у державних готелях поділялись на одномісні та загальні. У кімнатах була одна низьковольтна лампочка. Упродовж 1920-х рр. у коридорах готелів світла майже не було, а номери безперервно почали освітлювати наприкінці 1920-х рр. з відкриттям нової електростанції. Проблема нестачі меблів частково вирішували за рахунок резерву житлового відділу комунального господарства, однак його вистачало лише на третину. У приватних готелях номери поділялись на кімнати першого та другого класів, залежно від меблевого забезпечення [24, с. 3]. Якість обслуговування була досить низькою. Прибирали у номерах раз на два-три дні. Сміття мешканець готелю мав виносити самотужки [25, арк. 6].

Переформатування житлового фонду вплинуло і на релігійний простір Чернігова. Декрет Раднаркому РСФСР від 23 січня 1928 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» окреслив наступальну політику держави на церкву, направлену на підризу церкви як інституції, ліквідацію релігії в усіх сферах життя в рамках атеїзації та формування людини «радянського» зразка.

Політика оцивільнення ліквідованих монастирів виправдовувалась, серед іншого, необхідністю подолання житлової кризи. Після закриття обох монастирів Чернігова 1921 р. усі релігійні споруди на їхніх територіях, за винятком соборних храмів, були трансформовані для потреб новостворених організацій. Зокрема, на території колишнього Троїцького монастиря, у будинку архієрея, було облаштовано два дитячих «Будинки Поволжя» (діяли до реєвакуації 1923/1924 рр.); у Введенській церкві – інвалідне містечко (з 1926 р.). На території колишнього Єлецького монастиря були відкриті наступні заклади: у будинку архієрея – дев'ятий дитячий садок (функціонував у першій третині 1920-х рр. та був найбільший з семи діючих натовді; після закриття ця будівля пустувала та була перетворена постояльцями під сміттєзвалище) [26]; частина консисторії була зайнята

під бондарню майстерню, інша перебувала в запустінні [27, арк. 27–29]; поряд – архів колишньої консисторії та «засолочний» пункт [28, арк. 207]; артіль «Єлецька» мала землю у дворі колишнього монастиря [29, арк. 2].

На території Єлецького монастиря був також «готель» (умовна назва місць проживання городян за плату на території монастирів). Ця споруда, як і більшість приміщень колишнього Єлецького монастиря, у другій половині 1920-х рр. (домова церква, східні келії, будинок Св. Феодосія, будинок настоятеля, сараї) знаходилася в орендному користуванні єпархіального правління оновленців [30, арк. 40]. Відбувалося переструктурування релігійного простору, вплив на масову свідомість, намагання коштом орендарів відремонтувати будівлі, які постраждали в ході воєнних перипетій 1917–1919 рр. До революції у «готелі» розміщувалися спальні корпуси вихованців духовного училища. Однак умови проживання у ньому були мало прийнятними, що було викликано, з одного боку, загальною міською розрухою та відсутністю ремонтів з боку орендарів і недбалістю пожилиців, незацікавлених в упорядкуванні приміщень, отриманих на тимчасовій основі, з іншого. У кімнатах було вогко, чимало долівок зірвано, печі не працювали, вільні кімнати використовували під помийні ями, а сміття викидали через вікна [31, арк. 207]. Зокрема, 1924 р. у одній з кімнат «готелю» мешкало четверо циган; у сусідніх кімнатах вони тримали свиней і коней та зламали діючий до їх заселення водопровід [32, арк. 52]. Більшість мешканців відмовлялася платити за проживання, тому єпархіальне правління не мало коштів для покращення благоустрою колишнього монастиря. З огляду на занедбаність садиби, наприкінці 1927 р. – на початку 1928 р. колишню монастирську садибу вирішено було передати музею [33].

Таким чином, намагання подолати кризу всіх сфер життєзабезпечення, спричинену подіями 1917–1919 рр., окреслило вектор міського існування 1920-х рр.

Житлова криза ускладнювалася слабкою соціально-економічною базою. Спектр застосованих заходів для її подолання був визначений політичними, суспільними і культурними змінами післяреволюційного періоду, внаслідок чого відбулося його переформатування. Чимало дореволюційних приміщень, зокрема, цивільні (готелі) та культові (монастирі) змінили первісне функціональне призначення, створивши нову символічну форму і поступово витіснивши дореволюційний житловий уклад, який позиціонувався як пережиток, що йшов урозріз міському простору «радянського» зразка, скоригувавши буттєву організацію життя його мешканців.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-305, оп. 1, спр. 1200, арк. 9.
2. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 12; ф. П-1, оп. 1, спр. 145, арк. 106.
3. Борисенко М.В. Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. XX століття: монографія. Київ, 2009. 357 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)

/ відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2010. Ч. 2. 382 с.

4. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр.: у 2 ч. Київ, 1995. Ч. 1. 1917 – середина 20-х рр. 278 с.; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 91–102.

5. Черносивитова М.В. В Чернигове Красный террор глазами очевидцев. Москва, 2009. С. 93.

6. Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921–1941: сб. документов и материалов / сост. С.М. Мельник и др. Киев, 1983. С. 24.

7. Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность: сборник статей / под ред. П.В. Романова, Е.Р. Ярской-Смирновой. Москва, 2007. 432 с.

8. ДАЧО, ф. Р-2201, оп. 1, спр. 2, арк. 1–14, спр. 50, арк. 2.

9. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 463, арк. 27.

10. ДАЧО, ф. Р-2201, оп. 1, спр. 2, арк. 1–14.

11. ДАЧО, ф. Р-305, оп. 1, спр. 1558, арк. 3–6; спр. 524, арк. 4; ф. Р-4609, оп. 1, спр. 545, арк. 8; ф. Р-2201, оп. 1, спр. 2, арк. 1–14.

12. ДАЧО, ф. Р-15, оп. 1, спр. 190, арк. 26; ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 8.

13. ДАЧО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 219, арк. 989.

14. ДАЧО, ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 8.

15. ДАЧО, ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 19; ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, арк. 30.

16. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 25.

17. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 29.

18. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 81, арк. 8.

19. ДАЧО, ф. Р-323, оп. 1, спр. 237, арк. 3.

20. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

21. ДАЧО, ф. Р-15, оп. 1, спр. 190, арк. 27; ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 582, оп. 1, спр. 3180, 205 арк.; спр. 3182, 191 арк.; ДАЧО, ф. Р-15, оп. 1, спр. 296, арк. 9; ф. Р-305, оп. 1, спр. 491, арк. 3; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1884, арк. 96; ф. Р-758, оп. 1, спр. 201, арк. 18; ф. Р-942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.; спр. 4591, 88 арк.; спр. 4971, 48 арк.; ф. Р-944, оп. 1, спр. 2864, 78 арк.; ф. Р-4114, 149 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4122, 244 арк.; ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; ф. Р-10, оп. 1, спр. 133, арк. 49; ф. Р-8477, оп. 1, спр. 1151, арк. 16.

23. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 5.

24. І ще раз про готелі. Робітничий шлях (Чернігів). 1926. 11 травня. С. 3.

25. ДАЧО, ф. Р-323, оп. 1, спр. 237, арк. 6.

26. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1126, арк. 26; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1224, арк. 15; ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 10; спр. 548, арк. 5; спр. 579, оп. 1, ф. Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 60; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 9; ф. Р-593, оп. 1, спр. 548, арк. 5; спр. 579, арк. 1; спр. 1126, арк. 1–10, спр. 608, арк. 10, арк. 60; ф. Р-745, оп. 1, спр. 7, арк. 90; ф. Р-65, оп. 1, спр. 804, арк. 27–29.

27. ДАЧО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 804, арк. 27–29.

28. ДАЧО, ф. Р-793, оп. 2, спр. 1, арк. 207.

29. ДАЧО, ф. Р-792, оп. 1, спр. 74, арк. 2.

30. ДАЧО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 40, арк. 40.

31. ДАЧО, ф. Р-793, оп. 2, спр. 1, арк. 207.

32. ДАЧО, ф. Р-17, оп. 1, спр. 40, арк. 52.

33. ДАЧО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 804, арк. 27–29; оп. 5, спр. 28, арк. 198.

Nepotenko I.V. Chernihiv hotels in transformed housing space in 1920s

The article is devoted to the problems of the housing space in Chernihiv in transformed local space in 1920s. Military action of 1917–1919 led to the crisis of all structures of everyday life. Chernihiv was suffered too. The local housing stock was ruined. Soviet power should know all the answers. There was more than one way to solve the problem of housing demand: the redistribution of the housing fund with the confiscation of the apartments of the expropriated categories; the eviction from the apartment; the flatshare (the reduction of numbers of the living space) and the accommodation in the abandoned houses, the owners of which left Chernihiv after the establishment of the Soviet power.

The problem of housing demand was solved by checking into deserted local hotels.

However, it was not enough, so they began to receive any vacant rooms or evicted flats (one square meter for one person). The policy of redesigning of former prerevolutionary buildings has begun. In particular, it was subject to the religious colleges. They were closed in order to provide housing for soldiers (in the context of housing crisis it was the excuse for the liquidation of the religious colleges as the part of antireligious policy).

Taking into consideration the housing crisis and empty State treasury only five of the nineteenth prerevolutionary hotels continued to work. The others were transformed into the Soviet organizations. In the mid-1920s

the cost of accommodation was depended upon the number of services. In the private hotels average room rate were higher.

The reforming of the housing fund had a great impact on the religious space of Chernihiv. After the liquidation of two Chernihiv monasteries in 1921 all their buildings were transformed into Soviet organizations (except the cathedrals). On the former Holy Trinity monastery two children's homes and the home for the disabled were open. On the Yelets'kyi monastery the kindergarten and the «hotel» were organized. Consequently, in the effort to overcome the crisis of all structures of everyday life the direction of urban existence was defined. As the result, most of the buildings has been changed the primary functional profile.

Key words: housing policy, local hotels, transformation, the change the function profile, the monastery and the religious space.

REFERENCES

1. Derzhavnyi archiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. R-305, op. 1, sp. 1200.

2. DACHO f. R-90, op. 1, sp. 22; f. R-10, op. 1, sp. 145.

3. Borysenko, M. V. (2009). *Zhytlo i pobut miskoho naseleння Ukrainy u 20-30-kh rr. XX stolittia [The housing and everyday life of the city dwellers]*. Kyiv: Vydavnytstvo «Stylos». [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2010). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.) [The sketches of everyday life of the Soviet Ukraine in the time of NEP (1921–1928)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

4. Nestulia, O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917–1941 rr. [The destiny of the church pieces]*. (Vol. 1). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kyrydon A. (2013). *Ruinuvannya kultovykh sporud (1920–1930-ti rr.): porushennia tradytsiinoi rytmolohii prostoru [The destruction of the religious buildings (1920–1930s): the disregard of the traditional space]*. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – The problems of the history of Ukraine: facts, perceptions, searching*, 22, pp. 91–102. [in Ukrainian].

5. Chernosvitova, M. V. (2009). *V Chernigove Krasnyy terror glazami ochevidchev [The Red Terror through witness's eyes in Chernigov]*. Moscow. [in Russian].

6. Melnik S. M. (Eds.). (1983). *Sotsyalisticheskoe stroitelstvo na Chernigovshchine, 1921–1941: sb. dokumentov i materialov [Socialist building in Chernigov region, 1921–1941: the collection of documents and materials]*. Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].

7. Romanova P. V. (Eds.). (2007). *Sovetskaya sotsylnaya politika 1920–1930-kh godov [Soviet social policy in 1920–1930s]*. Moscow: OOO «Variant», TsSPGI. [in Russian].

8. Derzhavnyi arhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. R-2201, op. 1, sp. 2.

DACHO, f. R-2201, op. 1, sp. 50.

9. DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 463.

10. DACHO, f. R-2201, op. 1, sp. 2.

11. DACHO, f. R-305, op. 1, sp. 1558.

DACHO, f. R-305, op. 1, sp. 524.

DACHO, f. R-4609, op. 1, sp. 545.

DACHO, f. R-2201, op. 1, sp. 2.

12. DACHO, f. R-15, op. 1, sp. 524.

DACHO, f. R-15, op. 1, sp. 190.

DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 26.

DACHO, f. R-305, op. 1, sp. 1246.

13. DACHO, f. R-65, op. 1, sp. 219.

14. DACHO, f. R-305, op. 1, sp. 1246.

15. DACHO, f. R-305, op. 1, sp. 2249, f. R-776, op. 1, sp. 64.

16. DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 26.

17. DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 26.

18. DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 81.

19. DACHO, f. R-323, op. 1, sp. 237.

20. DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 26.

21. DACHO, f. R-15, op. 1, sp. 190.

DACHO, f. R-792, op. 1, sp. 26.

22. Tsentralnyi derzhavnyi archiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy), f. 582, op. 1, sp. 3180.

TsDAVO Ukrainy, f. 582, op. 1, sp. 3182.

DACHO, f. R-15, op. 1, sp. 296.

DACHO, f. R-305, op. 1, sp. 491.

DACHO, f. R-593, op. 1, sp. 1884.

DACHO, f. R-758, op. 1, sp. 201.

DACHO, f. R-942, op. 1, sp. 4590.

DACHO, f. R-942, op. 1, sp. 4591.

DACHO, f. R-942, op. 1, sp. 4971.

DACHO, f. R-944, op. 1, sp. 2864.

DACHO, f. R-944, op. 1, sp. 4114.

DACHO, f. R-944, op. 1, sp. 4116.

DACHO, f. R-944, op. 1, sp. 4122.

DACHO, f. R-1216, op. 1, sp. 491.

- DACHO, f. P-10, op. 1, spr. 133.
 DACH, f. P-8477, op. 1, spr. 1151.
 23. DACHO, f. R-792, op. 1, spr. 26.
 24. I shche raz pro hoteli [Once more about hotels]. (1926).
Robitnychi shliakh – Workpath, (May, 11). [in Ukrainian].
 25. DACHO, f. R-323, op. 1, spr. 237.
 26. DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 1126.
 DACHO, f. R-305, op. 1, spr. 1224.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 608.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 548.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 579.
 DACHO, f. R-15, op. 1, spr. 55.
 DACHO, f. R-305, op. 1, spr. 1246.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 548.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 579.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 1126.
 DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 608.
 DACHO, f. R-745, op. 1, spr. 7.
 DACHO, f. R-65, op. 1, spr. 804.
 27. DACHO, f. R-65, op. 1, spr. 804.
 28. DACHO, f. R-793, op. 2, spr. 1.
 29. DACHO, f. R-792, op. 1, spr. 74.
 30. DACHO, f. R-67, op. 1, spr. 40.
 31. DACHO, f. R-793, op. 2, spr. 1.
 32. DACHO, f. R-17, op. 1, spr. 40.
 33. DACHO, f. R-65, op. 1, spr. 804.
 DACHO, f. R-65, op. 5, spr. 28.

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
 Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 025.171:620.91(477.52)«1925/1926»

Л.В. Артемова

ВІДНОВЛЕННЯ ГЛУХІВСЬКОЇ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ У 1925–1926 рр. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ФОНДУ 2 ЦДАВО УКРАЇНИ)

Стаття присвячена відновленню Глухівської електростанції у 1925–1926 рр. за програмою індустріалізації, яка мала посприяти прискореному розвитку промисловості та соціальної сфери, що стало засобом забезпечення виживання комуністичного режиму у ворожому капіталістичному оточенні.

У ході вивчення та аналізу джерельної бази з історії Глухова виявлено, що становлення енергетичної галузі у населеному пункті ще наприкінці XIX – на початку XX ст. є беззаперечним фактом. Автором цієї наукової розвідки зроблено спробу висвітлити дотепер актуальне і мало досліджене питання розвитку електрифікації у місті у 1925–1926 рр., коли, за часів НЕПу, в цілому у країні та у Глухові зокрема, відбувалося відновлення, реконструкція та розширення, часто ще дореволюційного, електричного господарства, зруйнованого у період Першої світової війни та подій Української революції 1917–1921 рр.

Уперше оприлюднено документи з фонду 2 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, згідно яких 5 січня 1926 р. Секретаріат управління справами Ради Народних Комісарів (Раднаркому УСРР) м. Харкова поставив на порядок денний розгляд клопотання Глухівського Округвиконкому про відпуск коштів (у кількості 15000 крб.) із комунального фонду Совнаркому на умови довготермінового кредиту Глухівській Окрузі для поновлення електростанції.

Висвітлені основні негативні моменти, якими характеризувалася робота Глухівської електростанції у 20-х рр. XX ст., та наведений розроблений місцевими фахівцями новий фінансово-експлуатаційний план господарської діяльності відновленої електростанції, що мав би поліпшити рентабельність, а з часом і зробити Глухівську електростанцію прибутковою, забезпечивши, у достатній мірі, населення міста електроенергією.

Ключові слова: електрична енергія, емпіричні дослідження, Наукова революція, індустріалізація, комуністичний режим, НЕП, Глухівська електростанція у 1925–1926 рр.

Енергія – найважливіший чинник, який протягом тисячоліть сприяв еволюції, опануванню Homo sapiens навколишнім світом та розвитку людської цивілізації.

Заразом, до Наукової революції більшість людських культур не вірили в прогрес. Ще два століття тому електрична енергія використовувалася, переважно, для таємничих наукових експериментів та дешевих магічних фокусів, не відігріваючи в економіці країн жодної ролі. Емпіричні дослідження учених, інвестиції у науку і, як наслідок, наукові відкриття надали людству ряд нових можливостей.

У середині XVIII ст., в одному з найславетніших експериментів в історії науки, Бенджамін Франклін запустив під час грози повітряного змія, аби перевірити гіпотезу, що блискавка є електричним розрядом. Спостереження Франкліна, разом із його знаннями про властивості електричної енергії, дозволили винайти блискавковідвід і, так би мовити, роззброїти богів [1, с. 332].

У кінці 60-х років XIX ст., на потребу нової епохи індустріалізації й інтенсивного розвитку промислового виробництва та міської інфраструктури, людство, крім іншого, отримало у користування газові світильники [2, с. 435]. Але і після того з освітленням були проблеми. Автори багатьох посібників у 1900-х рр. відраджували від використання газових світильників, наприклад, у спальнях, позаяк ті спалювали кисень, натомість наполегливо рекомендували запалювати одну свічку й заходити з нею в кімнату. У заможних будинках ставили два свічки на камінну полицю. Коробку з сірниками клали в доступне місце, бо у темряві знайти її було непросто [3, с. 224–225].

Натепер, варто нам ткнути пальцем, і електрична енергія друкує книги та шие одяг, зберігає свіжість продуктів і не дає танути морозиву, готує обіди та страчує злочинців, реєструє думки і записує посмішки, освітлює ночі та розважає нас безліччю телепередач. Мало хто розуміє, як електрика робить усі ці речі, але ще менше людей можуть уявити своє життя без неї [1, с. 442].

У порівнянні із західними країнами, у Російську імперію електрика прийшла досить пізно (у 70-х роках XIX ст.), але до революції була створена досить солідна база загальної електрифікації країни, яку більшовики пізніше назвали планом ГОЕЛРО [2, с. 435], – перший загальнодержавний перспективний план відбудови й розвитку економіки країни на основі електрифікації (1920–1921 рр.).

Дослідженнями проблем виробництва електричної енергії, використання та поширення електричних джерел і мереж як у промислово розвинутих регіонах Української СРР (1937 року її назву змінять на Українську Радянську Соціалістичну Республіку), так і у невеликих містах та на селі займалися В.А. Каменева та А.М. Панов [4], Г.А. Клименко і Т.П. Доценко [5], М.В. Захарченко [6], С.Г. Плачкова [7] та ін.

Відомості про залучення наприкінці XIX – на початку

Глухівськ. НКР
Г. Коромислові
25/1
12

В И П И С

протоколу № 6/123 засідання Адміністраційно-Фінансової Комісії при РНК УСРР.
від 19-го січня 1926 р.

Присутні: Голова - тов. КУДРІН.
Члени: - т. т. КАНТОРОВИЧ, БРЕЩЕНКО, МЕЛАН
ДОВСЬКИЙ, АРЕФ'ЄВ, ГЛОДОВСЬКИЙ, ПРИХОДЬКО.

Представн. заінт. установ: -

С Л У Х А Л И: 6. Прохання Глухівського Округового комітету про видачу 15.000 крб. для відновлення електростанції. - Вніс Глухівський Округовий комітет /Доповідач - тов. ПОЗНАНСЬКИЙ. Спр. № 4784 АФК - 1898. Секретар АФК при РНК УСРР - Р Е Д Ь К О З г і д н о: Технічний Секретар АФК Н.О.	П О С Т А Н О В И Л И: 23. Беручи на увагу, що, згідно з постановою Бюджетової Народи при НК УСРР, що затверджена РНК УСРР 31/ХП-25р. /прот. РНК № 70/417, п. 17/, Глухівський округ 12 січня 1926 року переказано через Держбанк 15.000 крб. на будівлю електростанції терміном на 3 роки з 5 % річних, - вважати справу за вичерпану. -

Випис із протоколу № 6/123 засідання Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР від 19 січня 1926 р. про надання коштів на відбудову Глухівської електростанції

XX ст. новітніх електричних технологій у Глухові, якот: освітлення вулиць та окремих приватних будинків, електрифікація установ соціальної сфери і промислового сектору, фабрик, заводів (останніх – із метою їхньої модернізації та підвищення конкурентоздатності вироблених товарів) містять наукові розвідки І.І. Сбитного [8], О.М. Мірошніченка [9]; побіжно згадує про оснащення глухівського сінематографа електричною установкою у 1908 р. Н.О. Мірошніченко [10]; окреме дослідження, присвячене темі влаштування центрального електричного освітлення Глухова на початку XX ст., оприлюднила І.В. Мошик [2].

Хоча у дореволюційний період державної програми з фінансування електрифікації у населеному пункті не було і про масове впровадження електричної енергії у побут містян ніхто не турбувався, а виробництва встановлювали собі окремі малопотужні генератори, з огляду на вище викладене і зазначені у публікаціях

науковців відомості, висновуємо, що факт створення енергетичної бази у Глухові наприкінці XIX – на початку XX ст. є беззаперечним. У даній розвідці зробимо спробу висвітлити дотепер актуальне і мало досліджене питання розвитку електрифікації у місті у 1925–1926 рр., коли, за часів НЕПу та індустріалізації, в цілому у країні та у Глухові зокрема, відбувалося відновлення, реконструкція та розширення ще дореволюційного електричного господарства, зруйнованого у період Першої світової війни та подій Української революції 1917–1921 рр.

Слід зазначити, що нова економічна політика, впроваджена від 1921 до 1928 років, вивила радянську економіку на шлях оздоровлення, що дозволило на середину 1920-х рр. знову досягти того рівня виробництва у країні, який існував напередодні Першої світової війни [11, с. 536]. Індустріалізація, проголошена XIV з'їздом ВКП(б) у 1925 р., на думку радянського керівництва, мала також посприяти

прискореному розвитку промисловості та, у поєднанні із колективізацією і культурною революцією (набір стратегій, призначених для підготовки нового покоління кадрів для заміни старого управлінського та бюрократичного класу), найкращим засобом забезпечила би виживання комуністичного режиму у ворожому капіталістичному оточенні [12, с. 319].

Отже, за часів НЕПу, у пошуках шляхів широкого впровадження електричної енергії у народне господарство, ефективного забезпечення населеного пункту електрикою та з метою розбудови комунальної сфери і швидкої економічної і соціальної трансформації, Глухівський Округком, не послаблюючи державного регулювання, вирішив у 1925–1926 рр. відновити місцеву електростанцію. На підтвердження цього факту маємо нагоду оприлюднити документи із фонду 2 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), згідно яких 5 січня 1926 р. Секретаріат управління справами Ради Народних Комісарів (Раднарком УСРР) м. Харкова почав розгляд справи № 4784 щодо клопотання Глухівського Округкому про відпуск коштів (у кількості 15000 крб.) із комунального фонду Совнаркому на умовах довготермінового кредиту Глухівській Окрузі для поновлення електростанції.

У доповідній записці до Раднаркому УСРР наголошується, що існуючі потужності Глухівської електростанції уже не задовольняють «потреби міста в сучасний момент, через що виникла думка про необхідність негайного її дооборудування» [13, арк. 5]. Стан же самої будівлі електростанції у 1925–1926 рр. був задовільний, хоча вона і постраждала під час пожежі у 1918 році.

Проаналізувавши архівні документи, висновуємо, що у Глухові у 20-х рр. XX ст. спостерігалося підвищення попиту на електроенергію серед населення, проте робота Глухівської електростанції аж ніяк не сприяла прогресу, бо характеризувалася такими основними негативними моментами: недостатньою потужністю і її нерациональним використанням, зношеністю працюючих машин, великою витратою палива на 1 кВт г., високою собівартістю електроенергії.

Слід зауважити, що уже у 20-х роках XX ст. необхідною умовою енергетичної безпеки країни був розвиток енергетики темпами, які мали випереджати розвиток економіки [2, с. 437]. У Глухові, як бачимо, шлях до «державного капіталізму» з повсюдною електрифікацією був доволі тернистим і уповільненим, адже, через непродуктивну роботу місцевої електростанції, спостерігалася невідповідність виробництва електроенергії потребам міста. І хоча проводити електричне освітлення до своїх помешкань могли тільки багаті власники будинків, а високі тарифи на електроенергію перешкоджали збільшенню кількості її споживачів і, як наслідок, рівень побутового споживання електроенергії на душу населення у Глухові

продовжував залишатися низьким, але з кожним роком зростала кількість використаної електричної енергії на виробництві (млини, маслوبيїні, завод із переробки коноплі та виготовлення шпагату тощо). Крім іншого, актуальним залишалося і питання приєднання до місцевої електромережі нових об'єктів соціальної сфери, а саме: притулку для сиріт і безпритульних, радіостанції, кінотеатру, типографії, фотосалонів, водогону, міського центрального електроосвітлення тощо.

На цих та інших проблемах і недоліках електрифікації акцентують увагу автори доповідної записки, текст якої наводимо нижче. Документ, що вперше вводиться до наукового обігу, публікуємо із збереженням оригінального правопису.

«Після пожежу за браком коштів можливо було отримувати лише 2-і дінамо-машини, через що станція зтерляла 50 % своєї міці. Обидва двигуни за браком своєчасного ремонту дуже слабкі, не дають належного напруження і потребують або капітального ремонту, або повної понови. Між тим потреба на електро-енергію давно вже досягла норми мирного часу й надалі все більш збільшується, при чому окрім приватних потреб станція відпускає енергію для 5-ти електромоторів: а саме, бойні, бані, кіно-театру, водотягу МісцьГоспу й инш. Крім того мається завдання встановити і дати енергію на 1500 домових ліхтарів, а також більш освітити кінці міста, які населені трудовим людом. Передбачається встановити електромотори на промислових підприємствах міста, яких є чимало. Таким чином можливо гадати з повною безпекою, що витрачені кошти на дооборудування станції цілком будуть повернені» [13, арк. 5–6].

До доповідної записки додається фінансово-експлуатаційний план господарської діяльності електростанції та розрахунки з погашення суди, виданої на відновлення Глухівської електростанції; є «випис з журналу № 12 Засідання Міжвідомчої Бюджетової Наради при НКФ УСРР по розгляду місцевих бюджетів України на 1925/26 рр., виписи з протоколу ч. 42/35 Президії Глухівського ОкругВІК'у від 24/XI-25 р.» [12, арк. 2–4].

Складений фінансово-експлуатаційним план із відновлення потужностей Глухівської електростанції (затверджений завідувачим із благоустрою Тарасевичем та ЗавОкрмісткомом Уткіним), на думку місцевих фахівців, зробив би інвестиційний цикл досить нетривалим, що дозволило б окупити затрати на відбудову Глухівської електростанції кошти у розмірі 15000 крб. протягом п'яти років. Крім іншого, ефективна робота відновленої електростанції знизила би складову тарифу на передачу електроенергії населенню до 28 коп. за 1 кВт г., а також поліпшилась би рентабельність Глухівської електростанції: з часом вона мала стати прибутковою, забезпечивши, у достатній мірі, населення Глухова електроенергією.

Фінансово-експлуатаційний план щодо відновлення Глухівської електростанції відображений у таблицях мовою оригіналу [13, арк. 2–3].

**Финансово-эксплуатационный план погашения
ссуды. Расход [13, арк. 2]**

№	Витрати	Сума
1.	3 % на занятую ссуду в 15000 рубл.	750 рубл.
2.	6 % амортизации оборудования электростанции машинами с суммы 29319 рубл.	1759 р. 14 к.
3.	3 % на амортизацию сети с суммы в 16440 рубл.	493 р. 20 к.
4.	3 % амортизации здания с суммы в 22551 рубл.	676 р. 53 к.
5.	Ремонт газогенератора	2000 рубл.
6.	Ремонт сети	5000 рубл.
7.	Страхование электростанции	200 рубл.
8.	Телефон	75 рубл.
9.	Мыло, полотенце и мойка полотенец	60 рубл.
10.	Мелкие хоз. расходы по 5 р. в м-ц	60 рубл.
11.	Канц. расходы	150 рубл.
12.	Приобретение электроламп	60 рубл.
	ИТОГО	6803 р. 87 к.

**Финансово-эксплуатационный план погашения ссуды.
Содержание штата [13, арк. 2]**

№	Посада	Кількість посадових осіб	Оплата праці
1.	Зав. станцией	1	840 рубл.
2.	Ст. машинист	1	672 рубл.
3.	Мт. машинистов	2	960 рубл.
4.	Пом. машиниста	1	672 рубл.
5.	Ст. электромонтер	1	540 рубл.
6.	Електромонтер	1	480 рубл.
7.	Кочегары	3	1008 рубл.
8.	Ученик	1	370 рубл.
9.	Сторож	1	240 рубл.
10.	Кладовщик	1	336 рубл.
11.	Счетовод	1	444 рубл.
12.	Контролер	1	335 рубл.
13.	Уплата рабочим за праздничные дни		464 р. 64 к.
	ИТОГО		7362 р. 64 к.
14.	10 % в страхкасу		726 р. 20 к.
15.	1 % в Местком и Культфонд		72 р. 62 к.
	ВСЕГО		8061 р. 46 к.

**Финансово-эксплуатационный план погашения ссуды.
Расчеты необходимого топлива и смазки [13, арк. 3]**

№	Розрахунки	Сума
1.	Топливо для 2-х газогенераторов по 115 л/с кажд. при средней работе одного двигателя 8 час. в сутки круглый год и другой при средней работе 4 час. в сутки потребно угля $115 \times 1,5 \times 8 \times 365 / 115 \times 1,5 \times 8 \times 365 = 18.889$ пудов, считая по 40 коп. п.	7555 р. 56 к.

2.	Смазка оленфата, считая по 15 ф. в сутки $15 \times 365 : 40 = 136,9$ пуд, считая по 3 р. 10 к. пуд	424 р. 69 к.
3.	Масло, вольта, считая по 1 ф. в сутки $1 \times 365 : 40 = 9,1$ пуд по 4 р. пуд	36 р. 50 к.
4.	Обтирка по 11/ф. в сутки, на год $1,5 \times 365 : 40 = 13,7$ пуд по 3 р. 40 к	13 р. 68 к.
5.	Нефти для отопления периодами нефтяного двигателя «аванс» всего на год 6 пуд по 1 р.	6 рубл.
6.	Керосину для освещения и примазки частей, полагаая на месяц 30 ф. в год 6 пуд по 2 р.	12 рубл.
	ИТОГО	8067 р. 82 к.
	А всего эксплуатационных расходов в год	22933 р. 11 к.

**«Финансово-эксплуатационный план
погашения ссуды. Доходы.**

Средняя ежемесячная выработка электростанции 9000 кв. час в год $9000 \times 12 = 108.000$ кв. час.

Таким образом себестоимость 1 кв. часа выражается в сумме $23933,11 : 108000 = 21,2$ к.

Потеря составляет 5 % или в год 5,400 кв. час.

На собственные нужды электростанции потребно в год 4,200 кв. час.

Следовательно будет продано энергии в год $108000 - (5400 - 4200) = 98.400$ кв. час.

В настоящее время плата за электроэнергию установлена следующая:

1. Для членов Профсоюзов в среднем 30 коп. кв. час.
2. Для учреждений в среднем 30 коп. кв. час.
3. Для частных граждан нетрудового элемента 56 коп.

Считая необходимым понизить стоимость 1 кв. часа, дабы сделать ее доступной широким массам до 28 коп. кв. час, доходность в год выразится в сумме – 9 $8.400 \times 28 = 27.552$ рубл., за вычетом расходов, чистая прибыль выразится в сумме – 4.619 р. в год отчислив 619 р. на расширение сети и непредвиденные расходы остаток – 4.000 р. подлежит на погашение долга.

Таким образом погашение ссуды в 15.000 рубл. вполне возможно в ближайшие 4 года.

При данном подсчете не было учтено отпуск электроэнергии для моторов предприятий, что при электрофикации последних даст еще некоторый доход электро-станции» [13, арк. 3].

Випис із Протоколу №6/123 засідання Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР від 19 січня 1926 року, за присутності голови (тов. Кудріна) та членів (т.т. Канторовича, Єрещенка, Мелама, Довського та ін.), засвідчує, що на прохання Глухівського Округового про видачу 15000 крб. для відновлення електростанції була прийнята постанова Бюджетної Народи при НКФ УСРР, згідно з якою «Глухівській окрузі 12 січня 1926 року було переказано через Держбанк 15.000 крб. на будівлю електростанції терміном на 3 роки з 5 % річних, у зв'язку із чим слід вважати справу за вичерпану» [13, арк.12].

Доповнивши історичну джерельну базу новими

фактами із фонду 2 ЦДАВО України щодо розвитку електрифікації Глухова у 1925–1926 рр. та підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що короткі відомості про те, яким чином та наскільки ефективно працювала відновлена Глухівська електростанція у середньо- та довгостроковій перспективі, ми можемо знайти у спогадах краєзнавця І.І. Сбитного. «Глухівська електростанція із дизельним двигуном із дореволюційних часів розташовувалася на місці сучасних майстерень Глухівського водоканалу (Глухівського комунального виробничого управління водогінно-каналізаційного господарства (нині вул. Богдана, 19) – авт.), там же була і свердловина водозабору. На сучасній вул. Терещенківській, нижче будинка № 61, у двоповерховій будівлі до війни розміщалися контори електростанції та водогону. Світло подавалося лише у центр міста, але не усім. Горіло віно до 24 години. Після війни на електростанції установили трофейний дизельний двигун із німецького підводного човна. Електростанція працювала до 60-х років ХХ ст.» [7].

ДЖЕРЕЛА

1. Харарі Ю. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 544 с.
2. Мошук І.В. Влаштування центрального електричного освітлення Глухова на початку ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. 2016. № 9. С. 435–437.
3. Фаган Б., Дуррані Н. Чим ми займалися в ліжку. Історія ліжка і його вплив на біографії великих людей. Київ : SNOWDROP, 2019. 271 с.
4. Каменева В.А., Панов А.М. Киевская энергетическая система / под ред. Н.Е. Грекало. Киев : Техника, 1982. 175 с.
5. Клименко Г.А., Каменева В.А., Доценко Т.П. Электроэнергетика Украинской ССР / под ред. К.М. Побегалло. Киев : Техника, 1970. 228 с.
6. Захарченко М.В. Електрифікація українського села в 20-х роках ХХ ст. *Український селянин*. 2008. № 11. С. 292–293.
7. План ГОЕЛРО – первый в мировой истории план развития народного хозяйства. *Энергетика* : веб-сайт. URL: <http://energetika.in.ua/ru/books/book-2/part-3/section-14> (дата звернення 01.04.2020).
8. Сбитний І.І. Улицы родного города. *Соборный майдан*. 2011. № 2. С. 4–6.
9. Мірошніченко О.М. Ернсти – глухівські фабриканти. *Соборний майдан*. 2019. № 3. С. 4–5.
10. Мірошніченко Н.О. Про відкриття сінематографа в будинку австрійського підданого Андрія Семеновича Бештака. *Соборний майдан*. 2018. № 2. С. 8.
11. Магочій П. Україна. Історія її земель і народів. Ужгород : Видавництво В. Падеяка, 2017. 814 с.
12. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 496 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 5, спр. 745, 12 арк.

Artemova L.V. Restoration of Hlukhiv power plant in 1925–1926 years (on the documents of the 2 fund TSDAVO of Ukraine)

The article is devoted to the restoration of the Hlukhiv Power Plant in 1925–1926 under an industrialization program that was to promote the accelerated development of industry and the social sphere, which became a means of ensuring the survival of the communist regime in a hostile capitalist environment.

During the study and analysis of a source base on Hlukhiv's history, it was discovered that the formation of the energy industry in the settlement at the end of XIX - beginning of XX century. is an undeniable fact. The author of this scientific exploration made an attempt to cover the current and little researched issue of electrification development in the city in 1925–1926, when in the whole of the country, and in Hlukhiv in particular, there was a renewal, reconstruction and expansion, often before the revolutionary, of the electric power industry, destroyed during the First World War and the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

The documents found in the Fund 2 of the Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine were published for the first time, according to which, on January 5, 1926, the Secretariat

of Management of the Affairs of the Council of People's Commissars (Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR) of Kharkiv put an agenda on the petition of the Deaf (in the amount of 15000 rubles.) from the municipal fund on the terms of a long-term loan to Hlukhiv District for the renewal of the power plant.

The main negative points that characterized the work of Hlukhiv power plant in the 1920's are highlighted and a new financial and operational plan of economic activity of the restored power plant developed by local specialists is presented, which should improve the profitability and eventually make the Hlukhiv power plant profitable, providing the city's population with sufficient electricity.

Key words: electricity, empirical research, Scientific Revolution, industrialization, communist regime, NEP, Hlukhiv Power Plant in 1925–1926.

REFERENCES

1. Harari, Yu. (2019). *Liudyna rozumna. Istoriia liudstva vid minuloho do maibutnoho*. [The person is smart. The history of mankind from the past to the future]. Kharkiv: Klub simenoho dozvillia. [in Ukrainian].
2. Moshuk, I.V. (2016). *Vlashtuvannia centralnogo elektrichnogo osvittlennia Hlukhova na pochatku XX st.* [Installation of central electric lighting Glukhov in the early XX century]. *Sivershina v istorii Ukrainy*, 9, pp. 435–437. [in Ukrainian].
3. Fagan, B., Durrani, N. (2019). *Chym my zaimalysia v lizhku. Istoriia lizhka i ioho vplyv na biohrafii velykykh liudei*. [What we did in bed. Bed history and its impact on biographies of great people]. Kyiv: SNOWDROP. [in Ukrainian].
4. Kameneva, V.A., Panov, A.M., N.E. Grekalo (Ed.) (1982). *Kievskaya energeticheskaya sistema* [Kiev energy system]. Kyiv : Tekhnika. [in Russian].
5. Klimenko, G.A., Kameneva, V.A., Docenko, T.P., K.M. Pobegajlo (Ed.) (1970). *Elektroenergetika Ukrainsoj SSR* [Electricity of the Ukrainian SSR]. Kiev: Tekhnika. [in Russian].
6. Zaharchenko, M.V. (2008). *Elektrifikatsiia ukrainkoho sela v 20-h rokakh XX st.* [Electrification of the Ukrainian village in the 1920s]. *Ukrainskii selianyn*, 11, pp. 292–293. [in Ukrainian].
7. Plan GOELRO – pervyj v mirovoj istorii plan razvitiya narodnogo hozyajstva [GOELRO plan - the first in the history of the world economic development plan]. *Energetika*. Retrieved from <http://energetika.in.ua/ru/books/book-2/part-3/section-14> [in Russian].
8. Sbitnij, I.I. (2011). *Ulicy rodnogo goroda*. [Hometown Streets]. *Soborniy maidan*, 2, pp. 4–6. [in Russian].
9. Miroshnichenko, O.M. (2019). *Ernsty – hluhivski fabrikanty*. [Ernsty is a Hlukhiv fabricants]. *Soborniy maidan*, 3, pp. 4–5. [in Ukrainian].
10. Miroshnichenko, N.O. (2018). *Pro vidkryttia sinematohrafa v budynku avstriiskoho piddanoho Andriia Semenovycha Beshtaka*. [About the opening of the cinematograph in the home of Austrian national Andrii Semenovych Beshtak]. *Soborniy maidan*, 2, p. 8. [in Ukrainian].
11. Magochii, P. (2017). *Ukraina. Istoriia ii zemel i narodiv*. [Ukraine. History of its lands and peoples]. Uzhhorod: Vydavnytsvo V. Padyaka. [in Ukrainian].
12. Plohiy, S. (2018). *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskiyh voien do nezalezhnosti*. [Gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian wars to Independence]. Kharkiv: Klub simenoho dosuha. [in Ukrainian].
13. Tsentralnyi derzhavnyi arhiv vyshykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 2, op. 5, spr. 745, 12 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 930.25(477)«19»Онацький

о. Ю.А. Мицик

**ФОНД 227 ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМ. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО ПРО
ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО**

В статті розглядаються матеріали фонду 227 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Тут зберігаються матеріали щодо життя й діяльності уродженця Глухова Євгена Онацького (1894–1979) – видатного політичного діяча й науковця. Фонд складається з 33-х справ 1915–1920 рр., які переважно стосуються літературної, історичної й публіцистичної діяльності вченого.

Ключові слова: Глухів, козаки, архів, історичні джерела, література.

Стаття присвячена аналізу джерел ф. 227 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), де зберігаються матеріали щодо життя й діяльності уродженця Глухова Євгена Онацького (1894–1979) – видатного політичного діяча, учасника українських визвольних змагань 1917–1921 рр., провідного діяча ОУН, дипломата, енциклопедиста й журналіста, упорядника італо-українського словника, про якого в радянські часи всіляко замовчувалося. Важливим, на нашу думку, є відновлення історичної справедливості щодо постаті і наукової спадщини цього видатного українця. Матеріали фонду проливають світло на погляди, переконання і творчість Є. Онацького. Важливі джерела з історії Центральної Ради дозволяють, принаймні частково, відновити склад описаних вченим архівних зібрань до революційного Глухова, більшість з яких загинула. Питання про фонд 227 досі не порушувалося в історіографії.

Стаття покликана розкрити зміст фонду 227 та його інформаційний потенціал, особливості цих матеріалів як історичних джерел.

У фонді № 227 ІР НБУВ міститься 33 справи Євгена Онацького. Документальних джерел до його біографії тут майже немає. В одинокому лаконічному листі від 02.10.1915 р. секретар ректора Харківського університету, за дорученням останнього, повідомляє Є. Онацького про те, що для прийняття його до Харківського університету треба надіслати документ, який підтверджує «Ваше пребывание в числе студентов Киевского университета святого Владимира» [1].

Усі інші 32 справи відображають переважно творчу діяльність Є. Онацького. Одну групу складають літературні, перекладацькі та публіцистичні твори (1917–1920 рр.). Серед останніх є переклади українською повістей та віршів Миколи Гоголя, Івана Буніна та Семена Надсона [2]. Слід відзначити переклад митцем першої частини роману Жуля Верна «20 тисяч льє під водою» [3].

Літературні твори Є. Онацького – це переважно короткі й незавершені оповідання: «Вода молодості» [4], «У Яри хвора сестра» [5]. Особливо важливим є його незавершене оповідання «Мазепинці» (1918). У ньому представлено супе-

речку між українським патріотом та «малоросом», які дискутують про гетьмана Івана Мазепу та російсько-українські взаємовідносини пізнішої доби. Таке враження, що ця дискусія ведеться в наші часи, бо порушені питання не втратили, на жаль, своєї актуальності й сьогодні. Дане оповідання передане нами до друку в журнал «Сіверянський літопис» і тому детальніше ми не будемо на ньому зупинятися.

Деяко особібно стоять публіцистичні твори 1917 р., часом підписані псевдонімом (Євген Сисоєнко). Це – замітки й статті, написані на злобу дня: «Хліб, горілка, голод, смерть» (про необхідність боротьби з пияцтвом); «Нагальна потреба» (про організацію інформації на селі); реферат про творчість Лесі Українки; «Братська могила» (виписки з літературних та історичних творів про східну Галичину 1914–1917 рр., анекдоти тощо); замітка про шкільну справу [6]. Є й чернетки коротких заміток (мабуть для газет): про історичне минуле Києва XI–XVIII ст., де згадуються Ярослав Мудрий; спустошення Києва у 1169 р. суздальським князем Андрієм Боголюбським; Богдан Хмельницький, його урочистий в'їзд у Київ у 1648 р. (Є. Онацький через описку датує цю подію 1749 р.); Переяславська рада 1654 р.; Софійська площа, красу якої псують «погані присутственніе места» [7]; «Смерть Богдана Хмельницького», де згадуються бандуристи й цитуються думи, нещаслива битва під Берестечком 1651 р. [8].

До цих творів прилягають записи про діяльність Центральної Ради 24–25.07.1917 р. [9], чернетка листа редактору газети з проханням надрукувати замітку щодо Центральної Ради [10]. Тут говориться про «тревожные вести из Петрограда», хаос та погроми, підкреслюється, що Центральна Рада – це народовладдя («народ берет власть в свои руки»). Особливо цінною є чернетка звіту про переговори Є. Онацького як представника Центральної Ради з керівництвом козацьких військ у Новочеркаську [11]. Тоді, 31 жовтня, за дорученням Президії Центральної Ради Є. Онацький виїхав до Катеринодара, щоб з'ясувати ставлення козаків до України. У дорозі він дізнався, що «объединенное правительство» знаходиться у Новочеркаську і змінив маршрут. Перший день у Новочеркаську пройшов у пошуках житла і знайомстві з містом. Тоді ж з газети «Вольный Дон» він довідався, що в її кореспонденціях подається негативне ставлення до Центральної Ради. Є. Онацький, як її офіційний представник, написав протест редактору, але той великодержавник відмовився його публікувати. При зустрічі з генералом Богаєвським останній справив на Є. Онацького позитивне враження, бо схилився до федерації народів і визнавав Центральну Раду. Першорядним завданням він вважав боротьбу з більшовиками. Об'єднаний уряд козацтва ще не був повністю сформованим. Згоду на участь у ньому дали донські, терські, астраханські й кубанські (тимчасово) козаки, а представники оренбурзького та уральського ще були в дорозі. З тими, хто був, Є. Онацький провів переговори, які пройшли «в родной федералистской атмосфере» і з'ясував, що козаки «решительно отказываются спасать отечество от «внутренних врагов». Одночасно виявилися суперечності між донця-

ми й кубанцями, через що столиця козацтва була встановлена не в Катеринодарі, а в Новочеркаську.

Другу велику групу джерел 227 фонду складають історичні матеріали. Є. Онацький дуже цікавився постаттю Григорія Полетики, ймовірного автора «Історії Русів». Тому природно тут знаходимо статтю про генеалогію роду Полетик [12], нарис його біографії [13], історію його судових процесів щодо сіл Аксютинці [14] та Коровинці [15], «Сторінку до історії Генерального суду на Україні» (замітка про справу Г. Полетики з прокурором Малоросійської колегії Семеновим) [16], виписки з джерел про Полетик [17], початок статті про «Історію Русів» [18], який містить всього два абзаци та бібліографію з двох десятків позицій (твори М. Грушевського, М. Костомарова, О. Лазаревського, П. Куліша, Іконнікова, С. Соловйова, Г. Карпова та ін.). Є й виписки з джерел XVIII–XIX ст. [19], матеріали з історії права в Україні XVII–XVIII ст. [20], підготовчі матеріали – іменний та предметний покажчики до IV частини археографічного видання «АЮЗР» (т. 1) [21], покажчик до II тому «Истории Малороссии» М. Маркевича [22], алфавітний покажчик до праці з історії України [23], конспект лекцій Покровського з історії Сходу [24].

Особливо важливою роботою Є. Онацького є незавершена стаття-нарис «Об архивах», написана на 14-ти аркушах [25]. Онацький, тоді студент історико-філологічного факультету Київського університету (1912–1917 рр.), зайнявся архівними пошуками у Глухові й Чернігові. Він розпочав пошуки у Глухові, де провів першу половину літа (не сказано якого року) і познайомився там з архівом Милорадовичів. Цей архів було потім переведено до Чернігова, а пізніше – до Харкова, де він перейшов у відання історико-філологічного товариства при університеті.

На той час у Глухові існувало два архіви: в музеї при земській управі, який започаткував П.Я. Дорошенко, і при міській управі. У останньому мали бути старі плани Глухова та його частин. На жаль, Є. Онацькому не вдалося тут попрацювати, бо міський голова Антонов, за його ж словами, «боїться пускати в архив студентів». Існував ще один архів – глухівського духовного правління. Пізніше, коли Є. Онацький перебував у Києві, М.П. Василенко «говорил мне, что на горищах соборных лавок «в ужасном состоянии», знаходився архів глухівського духовного правління, але його також не вдалося побачити, бо Є. Онацький мав їхати в Чернігів, де знаходилися папери Григорія Полетики (1725–1784), українського патріота і можливого автора «Історії Русів» (Онацький шукав там автограф «Історії Русів»). Молодий дослідник однак сподівався, що у зв'язку зі створенням у Чернігові «Отдела общества защиты и сохранения памятников искусства и старины» цей архів буде переведений «у более приличные условия» [26, арк. 1, 10].

В архіві музею при міській управі вчений працював досить довго. Треба коротко сказати про те, як його описував Онацький. Він був таким маленьким, так що його й архівом назвати було важко. Історія його наступна. У 1902 р. удова голови Ніжинського окружного суду Н.В. Шугурова

Надія Антонівна, виконуючи останню волю покійного, запропонувала Глухівському земству прийняти в дар бібліотеку, колекцію гравюр та давніх документів з історії місцевого краю. П.Я. Дорошенко у зв'язку з цим запропонував, а комісія ухвалила заснувати «Собрание предметов местной старины». Так виник музей при земській управі. Відразу стали надходити у великій кількості експонати. Документів було «всего несколько связок, перевязанных веревочками и хранящихся в шкафах» [27]. Є. Онацький вивчав у першу чергу зв'язку військових паперів Туманських, які передав до музею П.Я. Дорошенко (частина паперів була передана до Чернігова, а найцінніші Дорошенко лишив у себе).

У архіві було багато купчих XVII–XVIII ст., книга 1746 г., у котрій йшлося про знамениту пожежу в Глухові 1748 г. Далі йшли купчі XIX ст. (до 1880 р.). Серед них зустрічалися папери Родіонових; іменем одного з них було названо один з глухівських ставків – Родінове озеро (інший ставок носив ім'я гетьмана Скоропадського, потім – Давидовичів (1770–1788 рр.). Тут знаходилися і документи родини Туманських. Йосип Туманський був одним з наближених осіб до П. Румянцева, потім його призначили головою Новгород-Сіверської кримінальної палати. Його брат, Іван Григорович, значився членом Малоросійської колегії. Найбільша кількість документів припадає на долю Федора (1799–1853) й Василя (1800–1860) Йосиповичів Туманських, які були широко відомі як літератори і підтримували зв'язки з цілим гроном російських письменників, починаючи з Пушкіна. Дуже цікавими є документи про навернення Ф. Туманським в православ'я цілого села «жидовствующих» бл. 1785 р. (на жаль, не вказано назву села). У паперах, пов'язаних з Туманськими роду Бартошів, міститься багато листів, у т. ч. графа Кушелева-Безбородько, у якого служив Федір Туманський. Один з Бартошів – чоловік Єлизавети Федорівни Туманської – обіймав посаду управляючого маєтком Румянцева. Є папери інших родів, пов'язаних з Туманськими: Омеляновичів, Карпик, Логвиновичів та ін. (1782–1880). Фігурують також листи Борзаковських і кілька листів Марковичів [28, арк. 1 зв.].

Іншу велику зв'язку складають папери, що стосуються села Слоута, які передав фон дер Брігген: купчі 1716–1736 рр., документи генерального писаря Семена Савича, власника цього села, зокрема, царська жалувана грамота на Слоут. Можна виділити справу Савичів з козаками с. Слоута про обернення їх у підданих 1723–1782 рр., папери Дублянських (генеральний суддя у 1762–1782 рр. Олександр Павлович Дублянский, сотник новоміський у 1715–1730 рр. Павло Романович, діти Олександра, Федір та Ганна Стахович). Були і інші документи: роду Іваненків, у першу чергу переяславського полковника у 1769–1782 рр. Григорія і його дітей; папери Кулябок, Дергунів, Гулякиних, переважно офіційні документи, хоча траплялися й приватні листи [29, арк. 2–2 зв.].

Для глухівців особливу зацікавленість мала б велика зв'язка документів із історії Глухова, які надійшли із зі-

брання батька Євгена Онацького – Дометія: переважно купчі; зовсім не описані документи, які надійшли від різних осіб. «Среди них имеются, кажется, два универсала Мазепы» [30, арк. 5].

Ці матеріали доповнюються справою 26, у якій у зошиті на майже 30 аркушах подані виписки із згаданих архівних справ щодо родів Бартошів, Туманських і Полетик (останні з чернігівських архівів). Це – переважно виписки з листів першої третини XIX ст. А ось документи з чернігівських архівів більш ранні (остання чверть XVIII ст.), хоча зустрічаються згадки про гетьманів Богдана Хмельницького, Дем'яна Многогрішного, Івана Мазепу [31, арк. 7, 9].

Насамкінець укажемо на лаконічну записку, вміщену на візитній картці Надії Дем'янівни Онацької, яка проживала у Києві на Подолі у буд. 1, кв. 8, котра очевидно була родичкою Євгена Онацького. Ця записка знаходиться в іншому фонді, і адресована вона Амвросію Семеновичу Криловському (1853–1930) – відомому історичному, археографу й книгознавцю, який працював бібліотекаром в Київській духовній академії (1886–1919), а потім – в бібліотеці Київського університету (з 1923 р. вона стала Подільською філією ВБУ (нині – НБУВ)). Лист не має дати, але очевидно був написаний близько 1925 р. [32]. Наводимо цю записку у додатку.

Таким чином, матеріали фонду 227 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського дають додаткові факти з біографії Євгена Онацького, його діяльності як історика та літератора, розкривають значення його творів як історичних джерел у питанні українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

№ 1

1925 (?). – Лист Надії Дем'янівни Онацької до А.С. Криловського

«Многоуважаемый Амвросий Семенович!

Книги возвращаю благодарственно. Извиняюсь, что раньше не прислала. С искренним уважением».

(НБУВ ІР, ф. 160, № 2941. Автограф)

ДЖЕРЕЛА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 227, спр. 33. (далі – НБУВ ІР).
2. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 30, 22.
3. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 31.
4. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 1.
5. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 4.
6. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 14, 13, 12, 30, 15.
7. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 11.
8. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 3.
9. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 16, 17.
10. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 19.
11. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 18.
12. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 6.
13. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 5.
14. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 7.
15. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 8.
16. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 9.
17. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 25.
18. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 10.
19. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 26.
20. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 27.
21. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 20–21.
22. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 22.

23. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 23.
24. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 28.
25. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 24.
26. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 24.
27. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 24.
28. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 24.
29. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 24.
30. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 24.
31. НБУВ ІР, ф. 227, спр. 26.
32. НБУВ ІР, ф. 160, спр. 2941.

Mytsyk Yu.A. Fund 227 of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky about the activity of Yevhen Onatskyi

The article deals with the materials of the Fund 227 of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. It contains materials of the life and activities of Hlukhiv's native Yevhen Onatskyi (1894-1979), a prominent political figure and scholar. The foundation consists of 33 files from 1915-1920, mainly related to the literary, historical and journalistic activity of the scientist. Of particular importance are two cases: a report on the negotiations between Ye. Onatskyi (representative of the Central Rada) and representatives of Cossack troops in Novocherkassk (November 1917); a description of the Hlukhiv and Chernihiv archives. Here Ye. Onatskyi acts as an official representative of the Central Rada, who in November 1917 was sent to the Don and the Kuban to clarify the attitude of the Cossack troops to Ukraine, the Central Rada, and the Bolsheviks. During the negotiations with General Bohaievskiy and others, this goal was achieved. The description of the archives of Hlukhiv and Chernihiv is of value, first of all, because it characterizes those archival collections which, in their majority, did not reach our time (due to the lack of space we stopped only at the Hlukhiv meetings). Onatskyi even points to the archive of the church of Hlukhiv, which died before the revolution. Literary materials are presented in most of their drafts and unfinished fragments, but show deep interest of the author in the history of Cossack times of Ukraine, personal tastes (interest in Hohol, Bunin, Nadson) desire to translate into Ukrainian not only their works, but also French fantast Jules Verne). Among the historical materials is also the important research of Ye. Onatskyi about the famous historical-journalistic work "History of Rus", the General Court of the Hetmanate.

Key words: Hlukhiv, Cossacks, archive, historical sources, literature.

REFERENCES

1. Instytut Rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (dali – NBUV IR), f. 227, spr. 33.
2. NBUV IR, f. 227, spr. 30, 22.
3. NBUV IR, f. 227, spr. 31.
4. NBUV IR, f. 227, spr. 1.
5. NBUV IR, f. 227, spr. 4.
6. NBUV IR, f. 227, spr. 14, 13, 12, 30, 15.
7. NBUV IR, f. 227, spr. 11.
8. NBUV IR, f. 227, spr. 3.
9. NBUV IR, f. 227, spr. 16, 17.
10. NBUV IR, f. 227, spr. 19.
11. NBUV IR, f. 227, spr. 18.
12. NBUV IR, f. 227, spr. 6.
13. NBUV IR, f. 227, spr. 5.
14. NBUV IR, f. 227, spr. 7.
15. NBUV IR, f. 227, spr. 8.
16. NBUV IR, f. 227, spr. 9.
17. NBUV IR, f. 227, spr. 25.
18. NBUV IR, f. 227, spr. 10.
19. NBUV IR, f. 227, spr. 26.
20. NBUV IR, f. 227, spr. 27.
21. NBUV IR, f. 227, spr. 20–21.
22. NBUV IR, f. 227, spr. 22.
23. NBUV IR, f. 227, spr. 23.
24. NBUV IR, f. 227, spr. 28.
25. NBUV IR, f. 227, spr. 24.
26. NBUV IR, f. 227, spr. 24.
27. NBUV IR, f. 227, spr. 24.
28. NBUV IR, f. 227, spr. 24.
29. NBUV IR, f. 227, spr. 24.
30. NBUV IR, f. 227, spr. 24.
31. NBUV IR, f. 227, spr. 26.
32. NBUV IR, f. 160, spr. 2941.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

НЕПЕРЕСІЧНІСТЬ ПОСТАТІ ІВАНА АКСЬОНОВА

У статті йдеться про життєвий і творчий шлях уродженця Путивльщини, неординарної особистості, поета-футуриста, драматурга, літературознавця, педагога, літературного і художнього критика, професійного військового, перекладача Івана Аксьонова.

Продовжуючи сімейну традицію, він навчався в Київському кадетському корпусі, закінчив військово-інженерне училище в Москві й отримав офіцерське звання. Перебуваючи в діючій армії, І. Аксьонов одночасно активно займався літературною творчістю. Згодом поєднував літературну діяльність з високими постами в Червоній Армії та на державних посадах.

Аксьонов – яскравий представник «срібної доби», що репрезентував новаторське мистецтво, сформувався як літератор, публікував вірші та рецензії, досліджував проблеми сучасного мистецтва, пропагував новітній живопис тощо.

Ключові слова: професійний військовий, поет-футурист, драматург, педагог, перекладач, літературознавець, літературний критик.

Іван Олександрович Аксьонов – людина надзвичайно обдарована, талановита, різнобічних інтересів: поет-футурист, письменник, драматург, літературознавець, літературний і художній критик, перекладач. Він серйозно вивчав давню й сучасну музику, математику, хоча й був професійним військовим. «Аксьонов – фігура по-своєму виняткова. У мистецтві він був усім!» – писав кримчанин, поет, письменник, драматург, засновник і очільник Літературного центру конструктивістів Ілля Сельвинський (1899–1968 рр.) [12, с. 285]. Його ім'я згадується в енциклопедичних довідниках, в мистецтвознавчих дослідженнях (С. Побожій, О. Фельдман) та краєзнавчих наукових розвідках (І. Корнющенко, А. Лепешкін, А. Луговской, В. Дедюхін та ін.). Проте, на наш погляд, його творчість потребує більш детального розгляду. Тому метою нашого дослідження є життєвий і творчий шлях митця.

Народився І.О. Аксьонов 18 (30) листопада 1884 р. в м. Путивлі, в дворянській родині [2]. Його батько, відставний штабротмістр Олександр Васильович Аксьонов, – потомствений дворянин, котрий за службу був нагороджений орденами Св. Станіслава третього ступеня з мечем і стрічкою та Св. Анни четвертого ступеня з нарисом: «За хоробрість», а також мав світло-бронзову медаль в пам'ять про війну 1877–1878 рр. і залізний румунський хрест. Спочатку родина проживала в селі Юр'єве, а згодом переїхала в село Горки. Родина мала тут свій гарний будинок з присадибними спорудами, на Сеймі у них була своя купальня й пляж, крім того сім'я володіла маєтками в селах Юр'єве й Бунякіне [9].

Садина Аксьонових у Горках була невеликою і знаходилася на місці, де згодом розмістився сільський клуб. Серед крейдяних гір і ярів пройшло дитинство майбутнього поета. У цих живописних місцях родина Аксьонових мешкала, як правило, влітку [14].

У Горках Олександр Васильович Аксьонов належав більше 400 десятин землі, у тому числі 5 десятин садибної землі, 75 десятин орної, 280 десятин заливного луку, 20 десятин дров'яного лісу, 26 десятин чагар-

ників та ін. Більшість землі поміщик здавав в оренду і за це отримував кошти. Щорічно більше 24 десятин знаходилось під паром, використовувалась трипільна сівозміна, земля щорік удобрювалась. Для її обробітку господар мав різноманітний сільськогосподарський реманент, зокрема, плуг, залізну борозну, кінну молотарку, віялку та ін. Для роботи по господарству мав трьох коней і чотирьох – для виїзду, крім того мав також породистих, заводських коней, бика, сім корів, чотирнадцять телят та іншу худобу. Всю роботу по господарству виконували чотири найманих робітники – один чоловік і три жінки. Відомо, що у 1884 р. господар продав 30 десятин дров'яного лісу по 100 крб. [9, с. 12].

У XIX ст. школи в селі Горки не було. Її відкрили лише в 1913 р. у поміщицькому флігелі О.В. Аксьонова. Школа мала трилітній термін навчання. У рік її відкриття було зараховано на навчання 28 хлопчиків і 3 дівчинки. Але, не дивлячись на відсутність школи, майбутній поет отримав належну освіту. Далі, продовжуючи сімейну традицію, хлопчик, очевидно, за порадою батька, навчався в Київському кадетському корпусі (нині він значиться серед почесних випускників цього навчального закладу) [8].

Важливе місце у підготовці дворян до офіцерської служби і вступу до військових училищ належало кадетським корпусам – середнім військовим навчально-виховним закладам закритого типу. Київський Володимирський кадетський корпус належав до кращих кадетських навчальних закладів Російської імперії. Тут виховувалися переважно діти офіцерів та дворян. Водночас кадети здобували й досить ґрунтовну загальноосвітню підготовку, яку на належному рівні забезпечував педагогічний колектив корпусу. Крім того, викладати деякі навчальні дисципліни запрошували фахівців із провідних університетів країни та закордонних навчальних закладів. У різний час заняття проводили викладачі Київського, Санкт-Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Санкт-Петербурзької духовної академії в ранзі кандидатів наук та викладачі навчальних закладів Парижа, Варшави, Берліна та ін.

6 травня 1905 р., завершивши навчання в Миколаївському військово-інженерному училищі в Москві й отримавши офіцерське звання, Іван Аксьонов був відправлений до Маньчжурії. Але участі у військових діях не брав, тому що на момент прибуття його в частину російсько-японська війна закінчилася.

У квітні 1907 р., після бунту саперного батальйону, який офіцер підтримав, його було заарештовано за звинуваченням в організації збройного повстання 21-го саперного батальйону. Аксьонов був засуджений й місяць провів у в'язниці. Але за недоведеністю обвинувачення звільнений і переведений на службу в 2-й Східний Сибірський саперний батальйон (Тобольської губернії). Через два роки його перевели назад до Києва. У 1911 р. офіцера було переведено в 14-й саперний батальйон. З початку 1910-х рр. Іван Олександрович Аксьонов – активний учас-

ник літературного й художнього життя в країні. Адже ще під час заслання до Сибіру, він встиг сформуватися як літератор, почав публікувати вірші та рецензії. Повернувшись після заслання, у Києві познайомився з місцевим літературно-художнім середовищем. Про його близькість до літературної богеми свідчить, зокрема, той факт, що 25 квітня 1910 р. Аксьонов був боярином на весіллі Анни Горенко (Ахматової) і Миколи Гумільова [13, с. 105].

У роки Першої світової війни І. Аксьонов перебував у діючій армії. Одночасно активно займався літературною творчістю.

1916 року його було відправлено в розпорядження начальника інженерного управління Румунського фронту. На початку 1917 р. Іван Олександрович, капітан інженерного управління штабу румунського фронту, став одним із організаторів першого більшовицького осередку. Він був обраний від офіцерів до Ради солдатських і офіцерських депутатів, але оскільки відразу оголосив себе більшовиком, офіцери позбавили його мандата, і він тут же був переобраний солдатами. Був обраний також головою виконкому Ясько-сокольського гарнізону і головою військово-революційного комітету штабу армії румунського фронту та членом Ревкому фронту. У грудні того ж року заарештований і ув'язнений представниками румунської влади, чотири місяці провів у в'язниці в Яссах. Аксьонов поведився однаково героїчно і на катуванні, і в камері. Він мовчки, терпляче зносив неймовірні знущання – підвішування на дибу, накачування водою тощо. В одиночній камері він списував нескінченні рапортчики (іншого паперу не давалося) своїм великим романом. Через чотири місяці уряд обміняв Аксьонова на військовополонених румунських офіцерів [2, с. 149].

Після повернення з полону, І.О. Аксьонов поступає в розпорядження ЦК РКП. У серпні 1918 р. його призначають воєнкомом Інженерної Академії в Петрограді, в жовтні – членом бюро воєнних комісарів і завідувачем військовими курсами. З січня 1919 р. він – заступник голови Центральної комісії по боротьбі з дезертирством, у квітні того ж року відкомандирований на Український фронт, у червні – призначений начальником політвідділу охорони Чорноморського узбережжя. Після походу Одеса – Житомир знову повернувся до Москви.

У цей час Аксьонов майстерно поєднував літературну діяльність із високими постами в Червоній Армії та на державних посадах. Так, зокрема, у Москві в 1918–1919 рр. у Державних Вільних художніх майстернях (ВХУТЕМАС) він читав курси теорії композиції, у 1920 р. став заступником завідувача Літературного відділу Наркомату освіти. Одночасно викладав теорію літератури у вищих навчальних закладах Москви та в Свердловському університеті – читав курси: англійський театр і драматургія, теорія композиції, історія західної літератури тощо. У 1921–1922 рр. перебував на посаді ректора Державних вищих режисерських майстерень при Театрі імені Всеволода Мейерхольда і Державних вищих акторських майстерень (Москва). Там

же читав курси «Англійський театр і поетика», ставши теоретиком нових конструктивістських тенденцій у театрі. З середини 1920-х рр. активно співпрацював з конструктивістами, з якими припинив співпрацю лише в 1929 р.

У 1922–1923 рр. І.О. Аксьонов обіймав посаду ректора Державного інституту театрального мистецтва (до лютого 1923 р.), очолював Всеукраїнську спілку поетів, входив до літературної групи «Авангард». У Ленінграді він був першим комісаром Військово-інженерної академії. Крім того, викладав математику на Дніпробуді, писав брошури, присвячені питанням хлібопекарства, співпрацював із журналами, котрі тлумачили питання електростроювання тощо.

Літературознавець добре володів декількома іноземними мовами, зокрема, французькою, англійською, німецькою, італійською й польською. Був талановитою й різносторонньою людиною, яскравим представником «срібної доби» в російській поезії («срібна доба» – термін, що вживається в літературознавстві для характеристики межі XIX–XX ст.), репрезентував новаторське мистецтво. Літературна творчість поета важко торувала свій шлях. За свідченням письменника С. Боброва, рукопис першої збірки віршів «Кенотаф» Аксьонов знищив власноручно. Сформувавшись під впливом французьких поетів і новітнього французького живопису, він прагнув новаторства, модерну в літературі і не завжди отримував підтримку у своїх творчих пошуках.

З початку 1910-х рр. Аксьонов досліджує проблеми сучасного мистецтва, пропагує новітній живопис, виступаючи у пресі з публічними доповідями на підтримку сучасних художніх течій. Невипадковим є його інтерес до «Бубнового валета». Це творче об'єднання існувало в Москві упродовж 1911–1917 рр. Його членами були всі значимі художники початку XX ст. – Давид Бурлюк, Наталія Гончарова, Михайло Ларіонов, Ілля Машков, Петро Кончаловський, Аристарх Лентулов та ін. Назва об'єднання виникла не випадково. У грудні 1910 – квітні 1911 р. у Москві відбулася виставка авангардистів із однойменною назвою. Вона сподобалася більшості її учасників насамперед тим, що викликала в доброчесних обивателів (московського міщанства, купецтва й дворянства) певну реакцію: у кого – гумористичну, у інших – мимовільного здивування, здригання, у третіх – роздратування, огиди й обурення.

Д. Бурлюк із товаришами з приводу цієї виставки написали маніфест «Ляпас суспільному смаку», але й сама виставка стала таким ляпасом, адже вона повністю заперечувала пафос символістів і консервативні традиції академістів. Після виставки було засновано спілку молодих непокірних художників, яка спочатку включала переважно московських живописців. Згодом до неї увійшли петербурзькі художники і представники інших міст. У виставках брало участь багато художників із Західної Європи (зокрема, французи, німці та ін.).

У «Збірнику статей про мистецтво» (1913 р.) було на-

друковано дослідження І. Аксьонова «До питання про сучасний стан російського живопису». Невдовзі критик зацікавився живописом художників, які входили до об'єднання «Бубновий валет». Як свідчить його стаття у збірнику, творчість митців, що входили до «Бубнового валета», була особливо приємною авторові. Він називав художників не тільки сучасниками цієї епохи, але й відмічав таку важливу рису їхньої творчості, як живописність. Основу індивідуальної творчості, на думку дослідника, складає «народність творчості», яка вбачалася не в наявності етноісторичного матеріалу, а у безпосередньому почутті народного характеру. Оцінка «Бубнового валета» у цьому дослідженні була протилежною тому судженню, яке надавали об'єднанню інші автори [10, с. 68].

І. Аксьонов цікавився творчістю багатьох членів об'єднання «Бубновий валет». Так, зокрема, він підготував розвідку про художника Аристарха Лентулова. Про розуміння творчої лабораторії митця свідчать доволі проникливі спостереження автора. Так, в одному з них критик закликав спробувати охопити оком повне зібрання картин художника. І якщо це б вдалося, помітна була б одна особливість – незмінна присутність у його кольорових конструкціях рожевого кольору [5]. Критик виділяв також творчість бубновалетівця Іллі Машкова, зокрема його «народний характер широкого розмаху, й колоритного темпераменту» [6]. На думку І. Аксьонова, «Бубновий валет» – останній і найбільш виразний етап у розвитку мистецтва.

Одним із перших серед художників та мистецтвознавців І. Аксьонов спробував розібратися у творчості Пабло Пікассо та визначити його місце в історії світового мистецтва. На початку 1917 р. І. Аксьонов виклав свої загальноестетичні принципи в книзі «Пікассо та околиці» (написана ним ще в 1914 р.). Дослідники вважають, що вона могла бути написана під враженням від зустрічей із легендарним художником у Парижі, де літературознавець побував напередодні Першої світової війни [4].

Книга «Пікассо та околиці» стала першим у світі дослідженням подібного типу. На думку фахівців, дослідження І. Аксьонова зайняли чільне місце серед інших робіт про відомого художника. Книга мала значний успіх і прихильність дослідників творчості митця й критиків. Так, зокрема, дослідниця Н. Адаскіна відзначала: «Книга Аксенова о Пикассо – блестящее эссе, выполненное в острой, парабоксальной манере, но при этом с поразительно точными наблюдениями, со знанием мельчайших поворотов эволюции Пикассо и сугубо профессиональных формальных проблем» [10, с. 71].

На думку мистецтвознавця О. Бабіна, дослідження Аксьонова «Совершенно гениальная книга, чрезвычайно насыщенная актуальной проблематикой кубизма не утратившая значения вплоть до сегодняшнего дня». Монографія містить блискучу інтерпретацію його творів, а вітчизняні дослідження, завдяки І. Аксьонову, випередили європейські в офіційному визнанні Пікассо ще в 1917 р. В Іспанії мистецтвознавці до цього тверджен-

ня дійшли лише в 1930-х р.

Крім того, варто відзначити, що ХІ Алпатовські читання, присвячені 120-річчю Пікассо, які відбулися в жовтні 2001 р. в Московському музеї сучасного мистецтва, пройшли під назвою «Околиці Пікассо» – як данина пам'яті нашому земляку [7]. Згадали про відомого путивлянина і на батьківщині: організували виставки в краєзнавчих музеях Сумщини; говорили про нього на мистецькому вечорі «Діалоги з Пікассо», що відбувся в галереї мистецтв «Академічна» Української Академії банківської справи [11, с. 14] тощо.

На думку дослідників, уже в київський період Аксьонов зарекомендував себе не лише як поет, а й як художній критик, виявляючи неприхований інтерес до творчих пошуків художників авангардистського спрямування. У 1912 р., під час посмертної виставки М. Врубеля, в «Киевской неделе» він опублікував статтю «Врубель, Врубель и без конца Врубель» [7].

Аксьонов активно займався педагогічною діяльністю. Його лекції слухав майбутній відомий кінорежисер Сергій Ейзенштейн. Вони зустрілися в Державних вищих режисерських майстернях (ГВРМ) В.Е. Мейерхольда, де Іван Олександрович, як уже зазначалося, був не лише педагогом, а й обіймав посаду ректора. Навчання, перші кроки на професійній сцені і самовизначення молодого режисера протікали на його очах і не без його участі. Відносини вчителя й учня швидко переросли в дружбу колег, яка підсилювалася спільними вподобаннями. На той час педагог не міг навіть припустити, що стане першим біографом свого студента [3].

Відомий режисер згадує педагога у своїй книзі «Монтаж» й дає глибокий психологічний портрет І. Аксьонова: «Его сравнительно мало любили. Он был своеобразен, необычен и неуютен. И имел злой юмор. Притом юмор своеобразный и не всегда доступный Я Аксенова любил очень. И за злой язык. И за злой юмор, и за неуютность. Может быть потому, что понимал его лучше» [15].

З 1922 р. Аксьонов очолив Спільку поетів, співпрацюючи з театром В. Мейерхольда. Цікавість до образотворчого мистецтва поєднувалася з літературними захопленнями. Разом із Д. Бурлюком, В. Маяковським, А. Лентуловим та іншими літераторами брав участь у різних публічних вечорах, диспутах стосовно нового мистецтва, де його соратниками, а іноді й опонентами, були В. Маяковський, О. Кручених, В. Каменський, В. Шершеневич, С. Єсенін та інші відомі літератори. Належав до ідеологів західницької орієнтації в групі «Центрифуга» (існувала упродовж 1913–1917 рр.), якій були притаманні епатажність у поєднанні прийомів віршування та грі змістів.

У середовищі московського футуристичного об'єднання «Центрифуга», а також під впливом французьких поетів-символістів П. Верлена, С. Малларме, А. Рембо він стає автором збірок поезій «Неуважительные основания» (1916 р.), віршованої драми «Корінфяни» на сюжет «Медєя» Евріпіда (1918 р.), «Серенада» (1920 р.). У збір-

нику «Булань» (1920 р.) серед віршів М. Асєєва, С. Буданцева, О. Кускова, Б. Лівшиця, Б. Пастернака, В. Хлебнікова та інших поетів було вміщено два вірші І. Аксьонова «Темп вальсу» та «Досить швидко». На кошти Аксьонова в 1917 р. була видана книга Б. Пастернака «Поверх бар'єрів».

Практичний досвід у галузі поезії дозволяв літературознавцю гарно розумітися на теоретичних аспектах поетичної творчості. У статті «До ліквідації футуризму» (1921 р.) подано нарис еволюції новітніх течій у російській поезії від К. Бальмонта до пролетарських поетів.

І. Аксьонов також гарно розумівся на творчості Шекспіра. З кінця 1920-х років він переважно займався шекспірознавством, продовжував працювати над дослідженнями англійського театру, особливо сильно захоплювався англійською драматургією Єлизаветинської епохи. Перекладав п'єси англійських драматургів XVII ст.: Джона Форда, Джона Вебстера, Сирила Тернера, Бена Джонсона, Томаса Хейвуда, Джона Флетчера, Томаса Деккера та ін. Без сумніву головною працею його життя можна назвати двотомник драматургії сучасників Шекспіра – «єлизаветинців» (перший том – 1916 р.; другий – вийшов уже після смерті Аксьонова в 1938 р.). Брав участь у постановках багатьох спектаклів [1].

Майже одночасно з томом «Єлизаветинці» готувався збірник «Сучасники». Його повинні були скласти нариси про художника Петра Кончаловського, про актрису Марію Бабанову і про режисера Сергія Ейзенштейна. Останнє есе, що було завершено наприкінці 1933 р., виділилося й розрослося до самостійної монографії, над якою критик працював в останні місяці свого життя. Як уже зазначалося, педагог і студент працювали разом, багато спілкувалися, тому «театральні» глави книги є унікальними й домінують серед інших досліджень про знаменитого режисера, адже вони поєднують достовірність чесного мемуариста, аналітичність компетентного критика і вимогливість суворого педагога. Опинившись у ролі біографа, педагог зберіг стриманість як у ставленні до світової слави вихованця (схвальною для педагога), так і в проявах посвячення в його особисте життя (схвальною для автора життєпису). Лише небагато зі щирих зізнань свого героя Аксьонов вніс до тексту монографії – і лише те, що, на його думку, допомагало зрозуміти феномен Ейзенштейна як загальнокультурне і кінематографічне явище. Зрозуміти – ключове слово для позиції Аксьонова. Саме така позиція допомогла йому багато чого правильно відчувати, побачити, передбачити в сутності ейзенштейнівського мистецтва [3, с. 125].

В останні роки свого життя письменник опублікував збірку статей за Шекспіром (1930 р.), підготував до видання «Драматичні твори» Бена Джонсона (1931–1933 рр.), написавши низку статей, зокрема «Бен Джонсон: Життя і творчість» (1931 р.), «Томас Хейвуд і Томас Деккер» (1932 р.), «Бен Джонсон в боротьбі за театр» (1933 р.), «Джон Флетчер» та інші. Активно займався перекладами, зокрема, Т. Хейвуд «Красотка

с Запада», Т. Деккер «Добродетельная шлюха»: Ч. 1, 2, Д. Флетчер «Укрощение укротителя» та інші.

Був одружений на поетесі і перекладачці Сусанні Мар (1901–1965 рр.).

Над дослідженнями англійського театру І.О. Аксьонов працював до своєї смерті в Москві 3 вересня 1935 р.

Дійсно, коло інтересів Івана Олександровича Аксьонова упродовж його творчого шляху було надзвичайно широким й багатограним. Він був непересічною особистістю й досить характерною для соціально-культурної ситуації першої третини ХХ століття, котрий зумів залишити яскраве ім'я не лише в історії рідного краю, але й у вітчизняній культурі.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок, на наш погляд, можуть стати поглиблені дослідження за окремими векторами його творчості.

ДЖЕРЕЛА

1. Аксенов И.А. Елизаветинцы: Статьи и переводы. Москва : Художественная литература, 1938. 717 с.
2. Аксенов И. Пять лет Театра имени Вс. Мейерхольда. *Театр*, 1994. № 1. С. 149.
3. Аксенов И.А. Сергей Ейзенштейн. Портрет художника. Москва : Всесоюзное творческое объединение «Киноцентр», 1991. 128 с.
4. Аксенов И.А. Пикассо и окрестности. *Искусствознание*, 1998. № 2. С. 484–525.
5. Аристарх Лентулов: Путь художника. Художник и время / авт.-сост. Е.Е. Мурина, С.Г. Джафарова. Москва : Советский художник, 1990. С. 26.
6. Бабин А. Аксенов и окрестности Пикассо. *Искусствознание*, 2002. № 1. С. 504–519.
7. Бусев М. Пикассо и окрестности. Художественный сонет, 2001. № 6. С. 6.
8. Выпускники Киевского кадетского корпуса. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Лепешкин А.Л., Луговской А.В., Дедюхин В.Г. У засечной черты. Сумы : Редакционно-издательский отдел облуправления по печати, 1993. 96 с.
10. Побожий С.І. «Бубновий валет» і Сумщина. Суми : Університетська книга, 2007. 112 с.
11. Побожий С. Диалоги с Пикассо. *Ваш шанс*, 2001. № 46. С. 14
12. Сельвинский И. Я буду говорить о стихах. Москва : Советский писатель, 1973. 504 с.
13. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. Киев, 2002. С. 105–106.
14. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / гол. ред. В.Б. Звягельський. Суми : Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Видавничий дім «Фолігрант», 2004. 776 с.
15. Фельдман О. Не разрешенная нашей цензурой брошюра. *Театр*, 1994. № 1. С. 104.

Snahoshchenko V.V. Outstanding personality of Ivan Aksenov

The article is devoted to the life and creative path, a native of Putyvlshchyna, an extraordinary personality, a futurist poet, playwright, literary critic, teacher, literary and artistic critic, and translator, Ivan Aksenov, who seriously studied ancient and modern music and mathematics, although he was a professional soldier.

Continuing the family tradition, he studied in the Kyiv cadet corps, graduated from the military engineering school in Moscow and received an officer's rank. During the First world war, Aksenov was in the active army, while actively engaged in literary activities.

During 1917–1920, he skillfully combined literary work with high positions in the Red Army and in government positions. He was the rector of the State institute of the atrical art, the rector of the State higher directing workshops, the Chairman of the all-Ukrainian Union of poets, was the first Commissioner of the Military engineering Academy, etc.

He was proficient in several foreign languages, including French, English, German, Italian, and Polish.

Aksenov is a bright representative of the «silver age» in Russian poetry, represented innovative art; was formed as a writer; published poems and reviews, studied the problems of modern art, promoted the latest painting, made public reports in print to support modern art

trends, established himself not only as a poet, but also as an art critic, showing undisguised interest in the creative search for artists of the avant-garde direction, participated in various public evenings, debates about new art.

Actively engaged in teaching activities. His lectures were listened to future famous film Director Serhii Eisenshtein.

I. Aksenov also well versed in the works of Shakespeare. Since the late 1920s, he mainly engaged in Shakespeare studies, continued to work on studies of the British theatre. Especially fond of English drama, translated plays of the English dramatists of the seventeenth century: John Ford (1586–1640), John Webster (1578–1634), Cyril Tourneur (1575–1626), Benjamin Johnson (1572–1637), Thomas Heywood (1575–1650), John Fletcher (1579–1625), Thomas Dekker (1572–1632) etc.

The range of interests of I. Aksenov throughout his career was extremely wide and multifaceted. He was an outstanding personality and managed to leave a bright name in the national culture.

Key words: professional soldier, futurist poet, playwright, teacher, translator, literary critic.

REFERENCES

1. Aksenov, I.A. (1938). *Elizavetincy: Stat'i i perevody [Elizabethans: Articles and Translations]*. Moscow: Hudozhestvennaja literatura. [in Russian].
2. Aksenov, I. (1994). *Pjat' let Teatra imeni Vs. Mejrhol'da [Five years of the theater named after Vs. Meyerhold]*, 1. *Teatr - Theatre*. [in Russian].
3. Aksenov, I.A. (1991). *Sergej Ejzenshtejn. Portret hudozhnika [Sergey Eisenstein. Portrait of the Artist]*. Moscow: Vsesojuznoe tvorcheskoe obiedinenie «Kinocentr». [in Russian].
4. Aksenov, I. A. (1998). *Pikasso i okrestnosti [Picasso and Surroundings]*. *Iskusstvoznanie - Art History*, 2, pp. 448-525. [in Russian].
5. Murina, E.E., & Dzharfarova, S.G. (Comps.). (1990). *Aristarkh Lentulov: Put' hudozhnika. Hudozhnik i vremja [Aristarkh Lentulov: The Path of the Artist. Artist and Time]*. Moscow: Sovetskij hudozhnik. [in Russian].
6. Babin, A. (2002). *Aksenov i okrestnosti Pikasso [Aksenov and Surroundings of Picasso]*. *Iskusstvoznanie - Art History*, 1, pp. 504-519. [in Russian].
7. Busev, M. (2001). *Pikasso i okrestnosti [Picasso and Surroundings]*. *Hudozhestvennyj sonnet - Art sonnet*, 6. [in Russian].
8. *Vypuskniki Kievskogo kadetskogo korpusa [Graduates of the Kiev Cadet Corps]*. Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. [in Russian].
9. Lepeshkin, A.L., Lugovskoy, A.V., & Dedjuhin, V.G. (1993). *U zasechnoy cherty [At a Serif]*. Sumy: Redakcionno-izdatel'skij otdel obsluzhivaniya po pechati. [in Russian].
10. Pobozhii, S.I. (2007). *«Bubnovyi valet» i Sumshchyna [«Jack of Diamonds» and Sumy region]*. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].
11. Pobozhnyi, S. (2001). *Dialogi s Pikasso [Dialogs with Picasso]*. *Vash shans*, 46. [in Ukrainian].
12. Sel'vinskij, I. (1973). *Ja budu govorit' o stihah [I Will Talk about Poems]*. Moskva: Sovetskij pisatel'. [in Russian].
13. Lugovskoy, A., Vecherskiy, V., Tupik, S., & Rybkin, N. (2002). *Sofronievskiy monastyr'. Iz istorii Molchanskoy Pecherskoy Rozhdestva Presvyatoy Bogoroditsy pustyni [Sofronievsky Monastery. From the history of the Molchan Pechersk Nativity of the Blessed Virgin Mary of the Desert]*. Kiev. [in Russian].
14. Zviahelskiy, V.B. (Eds.). (2004). *Sumshhina v imenah: Enciklopedichnij dovidnik. [Sumy Region in Names: Encyclopedic Handbook]*. Sumy: Reklamno-vidavniche ob'iednannia «AS-Media», Vydavnychiy dim «Folihrant». [in Ukrainian].
15. Fel'dman, O. (1994) *Ne razreshennaja nashej cenzuroj broshura [Not allowed by our censorship brochure]*, 1. *Teatr*. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 665.262.11(477)Кричевський

Н.С. Подоляка

СПІВПРАЦЯ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО З ХАРКІВСЬКИМ КООПЕРАТИВНИМ ВИДАВНИЦТВОМ «РУХ»

Стаття присвячена співробітництву засновника нової художньої школи Василя Кричевського з Харківським кооперативним видавництвом «Рух».

Виявлено наступні тенденції в оформленні книжкових видань: відхід від суто графічних кольорів в оформленні обкладинок, літери стають частиною малюнка; побудова композиції виключно на шрифті, акцент на графеми букв; літери подібні доміткам, характерним для архітектури конструктивізму; використання шрифту сансеріф з акцентовано круглими формами літер і посилені вертикалями штампів; контрастне оформлення: чорне на білому тлі й біле на чорному тлі, високі і низькі букви; створення серії портретів і видавничого знака.

Визначено засоби образотворчого мистецтва, використані майстром при художньо-технічному оформленні видань, а також нові підходи, нові стилі, переосмислення традицій українців у книжковому дизайні.

Таким чином, зроблено висновки: мотиви творчості В. Кричевського і сьогодні знаходять застосування в декоративно-прикладній поліграфічній продукції; творчі знахідки ілюстраторів початку ХХ століття заклали високий стандарт національної книжкової графіки, сміливо поєднуючи світові тенденції, академічну освіту й відгомони народної орнаментики. Співпраця Василя Кричевського з видавництвами ще раз підтверджує широкий діапазон інтересів художника. А практичне застосування його робіт сьогодні виводить сучасників, творців книжкової графіки за межі замкнутості, живить тягу до нового, вчить ніколи не зупинятися в русі вперед.

Ключові слова: Василь Григорович Кричевський, художньо-технічне оформлення видань, видавничі справи, мистецтво книги.

Новатор і творець українського стилю, видатний вчений-мистецтвознавець, архітектор, художник, один із організаторів Української академії мистецтв, автор проектів великого і малого Державних гербів України, паперових грошей і поштових марок УНР – Василь Григорович Кричевський – чимало зусиль доклав на створення висококультурного мистецького продукту – книги. Він особисто виконав близько 90 обкладинок для різних видань, відродивши загублене з XVIII ст. мистецтво оформлення української книги. Привернути увагу до твору на асоціативному рівні, передати призначення речі, характер зображуваного явища чи події, створити певний настрій, в якому інформація б зчитувалася читачем, – усе це митець зумів закласти у практику книговидавничої діяльності.

Актуальність дослідження полягає в тому, що художні прийоми В. Кричевського можна послідовно розглянути, лише звернувшись до його окремих творчих робіт. І в цьому плані співпраця з видавництвом «Рух» в художньо-графічному оформленні їх книжкової продукції є малодослідженою сторінкою.

Чимало праць присвячено творчості художника. Деякі з них навіть виходили за кордоном (Нью-Йорк, Лондон). Ретроспективу творчості видатного майстра досліджували В. Щербаківський, В. Павловський, І. Возіанова, Д. Нікітіна тощо. Найповнішу інформацію зібрано у двотомнику «Василь Григорович Кричевський: хрестоматія» [1].

Художньому оформленню видань В. Кричевським присвячено публікацію В. Козуб [2].

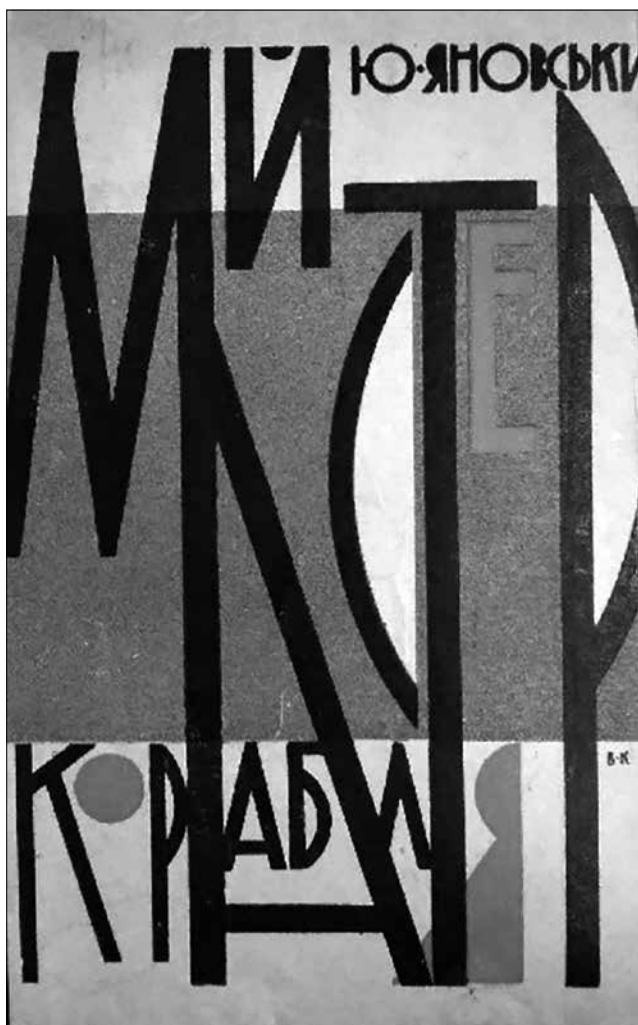

Рис. 1. Оправа В. Кричевського до збірки творів Юрія Яновського для видавництва «Рух»

Джерельною базою дослідження слугують також архівні документи, зокрема, матеріали Центрального архіву-музею літератури й мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України, ф. 577).

Розкрити зміст новаторських рішень художника Василя Григоровича Кричевського в оформленні книг на прикладах видань Харківського кооперативного видавництва «Рух» є метою нашої статті.

У вирі розбудови нової соціалістичної України, за часів складної політично-економічної ситуації, активно працювало й намагалося донести до широкого загалу українську книгу Харківське кооперативне видавництво «Рух». Незважаючи на паперову кризу, обмеження кредитів та утвердження нових принципів видавничої діяльності, «Рух» не поступався обсягами книжкової продукції найкрупнішим монопольним видавцям, таким як «Державне видавництво України», «Книгоспілка» та ін.

Зміст видань засвідчує, що видавництво активно впливало на розвиток процесу українізації в 20-х роках ХХ ст. Книги українською мовою значно переважали над російськомовними виданнями. До видавничого портфеля

увійшли твори, які сприяли відродженню національного театру, української культури загалом, поверненню історичної правди. Кон'юнктурних видань практично не було, а от до ексклюзивних можна віднести книги, що мали мистецьку цінність, над якими працювали відомі художники В. Кричевський, О. Довгаль, М. Самокиш тощо.

Припускаємо, що знайомство й співпраця Василя Кричевського з видавництвом «Рух» були побудовані на особистих стосунках, які через політичні рухи початку ХХ ст. звели головного редактора Івана Миколайовича Лизанівського з митцем. І. Лизанівський улітку 1917 р. вступив до Української партії соціалістів-революціонерів і того ж року став членом Центральної Ради як делегат від УПСР. А вже у 1919 р. він перебував на посаді керуючого міністерством преси і пропаганди (з квітня 1919 р.). Українська Державна Академія Мистецтв, першим ректором якої був В. Кричевський, у 1917 р. містилася в будівлі Центральної Ради на Володимирській вулиці в Києві. Тож шляхи двох громадських і культурних діячів могли там і перетнутися.

Архівний документ із особистим підписом художника про отримання гонорару від Харківського кооперативного видавництва «Рух» і сьогодні зберігається у фондах ЦДАМЛМ [3].

Для видавництва «Рух» митець створив оправу до збірки творів Юрія Яновського, зроблену в сіро-блакитно-синій гамі, яка цілком відходить від суто графічних кольорів (рис. 1). Синій прямокутник та, наче розмаяні вітром, дуги літер «С» і «Р» нагадують про море. Вдало підібрана композиція народжує відчуття енергії та краси. Художник яскраво відтворив внутрішній світ письменника, відображений у новелі «Дитинство», що у «Вершниках». За словами Євгена Маланюка, Ю. Яновський в українській літературі «відкрив і завоював нам море, море в значенні не географічному чи навіть геополітичному, а в значенні психологічному, як окремий духовний комплекс, який був або ослаблений у нас, або й цілком спаралізований» [4, с. 329].

Василь Кричевський під час перебування в Одесі на Одеській кінофабриці у якості консультанта історичних фільмів та оформлювача фільмів про Тараса Шевченка, кінострічок «Микола Джеря», «Тарас Трясило» та інших ближче познайомився з Юрієм Яновським. Це знайомство сприяло створенню майстерної обкладинки до творів письменника. У «Майстрі корабля» Юрія Яновського професор має риси Василя Кричевського. Це неоромантична проза, перший в українській літературі мариністичний роман. Він сповнений екзотики – розповідей про морські пригоди, далекі острови, про мистецтво суднобудування.

Зараз книга зберігається в науково-довідковій бібліотеці ЦДАМЛМ України, у книжковій колекції Юрія Яновського та в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського [5].

В. Кричевський – автор обкладинки книги Л. Ста-

Рис. 2. В. Кричевський – автор обкладинки книги Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» (1929)

рицької-Черняхівської «Іван Мазепа» (1929). Видання є бібліографічною рідкістю і має музейну, наукову, історико-культурну цінність. Книга становить колекційний інтерес, оскільки це прижиттєве видання автора. Згідно з постановою Вищої науково-репертуарної ради при відділі мистецтв Головополітосвіти Наркомату освіти УСРР (1 березня 1927 р.), цю драму дозволили до вистави за умови показати соціальну роль Мазепи ближче до історичної правди. Текст драми опубліковано 1929 р., тобто тоді, коли фабрикацією кримінальної справи Спілки визволення України на письменницю обрушилася більшовицька каральна система. У Радянській Україні постановка її творів стала неможливою. Перевидання драми здійснили лише 1959 р. у Нью-Йорку (рис. 2).

У авторському задумі обкладинки В. Кричевського – широкі лінійні основні штрихи літер, шрифт, вписаний у форму чотирикутної піраміди. Збережено головні характеристики, притаманні мистецтву шрифту, котрі визначають його образність та читабельність: пропорції, врівноваженість, рух, ритм, просторовість. У прізвищі «Мазепа» літери перетинаються, нашаровуються, при цьому завдяки ясній побудові напису це не заважає їхньому прочитанню. Інтелігентної вишуканості шрифту надають офіційна строгість форм та чітко вимальований нахил літер. Завершеності композиції сприяють хвилясті лінії, розмі-

Рис. 3. Оформлення В. Кричевським обкладинки П. Ванченка «Повість без назви»

щені по боках прямокутної форми.

В. Кричевський один із тих, хто намагався уникати зображальних мотивів й будував композицію виключно на шрифті. Його твори можна порівняти з книжковими оправами, створеними в той час у Франції та США. Основну увагу художник надавав графемі літери. Протиставлення, контрасти вузького і широкого, високого і низького, маленького і великого спостерігаємо у його роботах 30-х років. Вузьенька літера «і» поруч із просторовими, бездоганно круглими «о», або високо піднята горизонталь у літерах «н», «е» і, навпаки, низько опущена у літері «а». Шрифт створює абстрактну композицію з геометризаних форм. Літери подібні до нових будинків, характерних для архітектури конструктивізму [6].

Невід'ємною частиною книжкового дизайну художника-графіка початку 1930-х років було використання шрифту сансериф із акцентовано круглими формами літер і посиленними вертикалями штампів. Літери у шрифтових композиціях В. Кричевського надзвичайно виразні, здатні створити образ, цілком замінивши зображення.

Книги видавництва «Рух» видавалися у наступних серіях: «Бібліотека української літератури для селянських і робітничих книгозбірень», «Ілюстрована бібліотека для

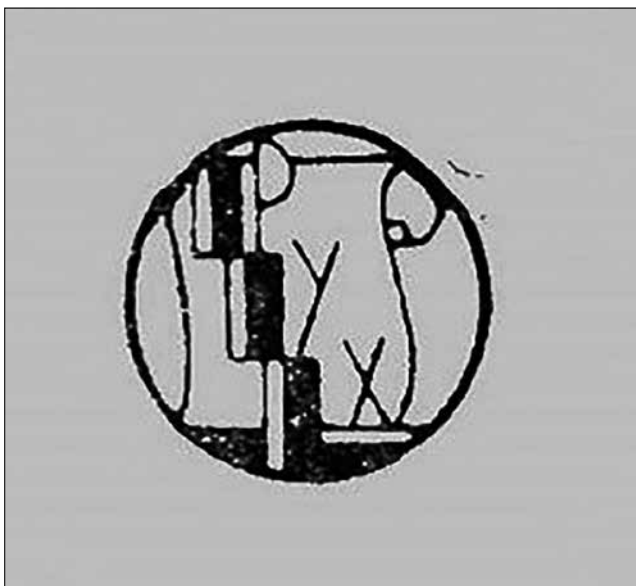

Рис. 4. Знак видавництва «Рух», виконаний В. Кричевським (1929 р.)

дітей», «Універсальна бібліотека», де друкували кращі оригінальні українські і перекладні твори як белетристики, так і публіцистики, науки і мистецтва; «Дитяча книгозбірка», яка вміщувала ілюстровані видання, призначені для дітей різного віку; «Франківська бібліотека» і «Театральна бібліотека», у якій вийшло понад 100 п'єс; мистецькі монографії та повні зібрання творів українських класиків.

Саме для серії монографій В. Кричевським на замовлення видавництва було виконано кілька малюнків для обкладинок, зокрема, до монографії І. Чукина «Д. Левицький» (Передм. К. Буровія) [7], О. Новицького «Тарас Шевченко» [8], О. Сліпко-Москальцева «М. Бойчук» [9].

В. Кричевський також ілюстрував книги художньої літератури: П. Ванченка «Повість без назви» [10], О. Слісаренка «Твори. Т. III. Новели» [11].

Стримане лінійне оформлення, система літер і площин з елементами монументальності, контраст літер: чорні на білому фоні й білі на чорному фоні, високо підняті «п», «і», «т» і поміж ними опущені й округлені «о» та «с» і жодних декоративних елементів чи якихось зображень, а тільки гра шрифтів – таким є оформлення обкладинок книги П. Ванченка «Повість без назви» (рис. 3.).

У 1929 р. з'явився новий знак видавництва «Рух», виконаний В. Кричевським (рис. 4). Як відомо, у 20-х роках ХХ ст. художник створив кілька видавничих знаків: для Всеукраїнської Видавничої Кооперативної спілки («ВКВС», 1920 р.) та Українського Наукового Інституту Книгознавства («УНІК», 1925 р.).

У цей же час, на замовлення видавництва «Рух», ним було написано більше 300 портретів українських поетів для чотири томного видання «Антології української поезії» (1929 р.).

Отже, виокремимо основні здобутки В. Кричевського в оформленні книжкових видань на замовлення Харківського кооперативного видавництва «Рух»:

1. Відхід від суто графічних кольорів у оформленні обкладинок. Літери стають частиною малюнку.

2. Побудова композиції виключно на шрифті, акцент на графемі літер. Літери подібні до будинків, характерних для архітектури конструктивізму.

3. Використання шрифту сансериф із акцентовано круглими формами літер і посиленими вертикалями штампів.

4. Контрастне оформлення: чорне на білому фоні й біле на чорному фоні, високі і низькі літери.

5. Створення серії портретів та видавничого знака.

«Є поезія, де лишається чистий ритм і темп, як рух і час, тут ритм і темп опираються на букви, як знаки, що включають у себе той чи інший звук», – говорив К. Малевич про поезію. Те ж саме можна сказати про творчість В. Кричевського. Його численні книжкові роботи, особливо виконані для харківського видавництва «Рух», блискуче утворюють конструктивний напрям та стиль ар-деко в українській книжковій графіці.

Григорій Нарбут, Василь Кричевський та ін. на початку ХХ століття, сміливо поєднуючи світові тенденції, академічну освіту та відголоски народної орнаментики, своїми геніальними творчими знахідками заклали високий стандарт національної книжкової графіки.

Мотиви творчості В. Кричевського і сьогодні знаходять застосування в ужитково-прикладній поліграфічній продукції. Одним із найвідоміших зразків такого використання є продукція видавництва «Родовід», яке на основі напрацювань відомого художника створює різнопланову поліграфію з принтами орнаментальних схем В. Кричевського, а саме: записники, чохла для телефонів, обкладинки на паспорт тощо.

Співпраця Василя Кричевського з видавництвами іще раз засвідчує широкий діапазон інтересів митця. А практичне застосування його робіт сьогодні виводить сучасників, творців книжкової графіки за межі замкнутості, плекає потяг до нового, навчає ніколи не зупинятися в русі вперед.

ДЖЕРЕЛА

1. Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т. / передм. І.О. Ходак; упоряд. О.О. Савчук; Серія «Слобожанський світ»; вип. 10, Т. 1, 1891–1943 рр. Харків : Видавець Савчук О.О., 2016. 532 с.
2. Козуб А.Л. Художньо-графічне оформлення видань 1918–1930 рр. (на прикладі творчості В. Г. Кричевського) / А.Л. Козуб. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1454>.
3. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 577, оп. 1, спр. 78, арк. 126.
4. Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. Київ : Дніпро, 1997. 428 с.
5. Яновський Ю. Майстер корабля: Роман. Вид. 4. Обкл. і портрет Кричевського В. Г. Харків : Рух, 1931. 284 с.
6. Лагутенко О. Графічний дизайн в Україні у першій третині ХХ століття. Нариси з історії українського дизайну ХХ століття: Збірник статей / за заг. ред. О.І. Яковлева. Київ : Фенікс, 2012. С. 41–71.
7. Д. Левицький : Монографія І. Чукина / Передм. К. Буровія; Худож. В. Кричевський. Харків : Рух, 1930. 34 с.
8. Новицький О. Тарас Шевченко. Худож. В. Кричевський. Харків : Рух, 1930. 32 с.
9. Сліпко-Москальцев О.М. Бойчук. Худож. В. Кричевський. Харків : Рух, 1930. 52 с.
10. Ванченко П. Повість без назви. Худож. В. Кричевський. Харків : Рух, 1930. 112 с.
11. Слісаренко О. Твори. Т. III. Новели. Обкл. В.Г. Кричевського. Харків : Рух, 1932. 306 с.

Podoliaka N.S. Cooperation of Vasyl Krychevskiy with Kharkiv cooperative publishing house «Rukh»

The article is devoted to the collaboration of the founder of the new art school Vasyl Krychevskiy with the Kharkov cooperative publishing house «Rukh».

The following trends in the design of book editions have been identified: avoiding purely graphic colors in the design of covers, letters become part of the picture; building the composition solely on the font, emphasis on grapheme letters; letters are like houses characteristic of constructivism architecture; the use of the Sancerif font with accented round letter shapes and reinforced vertical shtambo; contrasting design: black on a white background and white on a black background, high and low letters; creation of a series of portraits and a publishing mark.

The means of fine art used by the master in the artistic and technical design of publications, as well as new approaches, new styles, and rethinking of the traditions of Ukrainians in book design are determined.

Thus, conclusions are drawn: the motives of V. Krychevskiy's creativity are still used in decorative and applied printing products; The creative finds of illustrators of the early twentieth century laid the highest standard for national book graphics, boldly combining global trends, academic education and echoes of folk ornamentation. The collaboration of Vasyl Krychevskiy with publishers once again confirms the wide range of interests of the artist. And the practical application of his works today takes contemporaries, creators of book graphics beyond the limits of isolation, nourishes a craving for a new one, teaches us never to stop moving forward.

Key words: Vasyl Hryhorovych Krychevskiy, artistic and technical design of publications, publishing, book art.

REFERENCES

1. Savchuk, O.O. (Comp.). (2016). Vasyl Hryhorovych Krychevskiy [Vasyl Krychevskiy]. *Seriya «Slobozhans'kyi svit»*, issue 10, vol. 1. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. [in Ukrainian].
2. Kozub, A.L. *Khudozhn'o-hrafichne oformlennia vydan' 1918–1930 rr. (na prykladi tvorchosti V.H. Krychevskoho) [Design and graphic design of editions of 1918–1930 (on the example of creativity of V.H. Krychevskiy)]*. Retrieved from <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1454>.
3. Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, f. 577, op. 1, spr. 78, ark. 126.
4. Malaniuk, Ye. (1997). *Knyha sposterezhen': Stati pro literaturu. [Book of observations: articles on literature]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
5. Yanovs'kyi, Yu. (1931). *Mayster korablia: Roman. [Ship Master: A Novel]*, 4th ed. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
6. Lahutenko, O., Yakovlyeva, O.I. (Ed.) (2012). *Hrafichnyi dyzain v Ukraini u pershii tretyni 20 stolittia [Graphic design in Ukraine in the first third of the twentieth century]*. *Narysy z istoriyi ukraïns'koho dyzaynu 20 stolittia: Zbirnyk statey*, pp. 41–71. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
7. D. Levyts'kyi (1930). *Monohrafiia I. Chukyna. [Chukin's Monograph.]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
8. Novyts'kyi, O. (1930). *Taras Shevchenko. [Taras Shevchenko]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
9. Slipko-Moskal'tsev (1930). *O.M. Boychuk. [O.M. Boychuk]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
10. Vanchenko, P. (1930). *Povist' bez nazvy. [Tale without title]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
11. Slisarenko, O. (1932). *Tvory. Novely. [Works. Novels]*. (Vol III). Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 323.232[(084.5)+070.449.8](477)«1941/1945»

М.В. Горох

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА НА ШПАЛЬТАХ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ: ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ (1941–1943 рр.)

Стаття присвячена з'ясуванню ролі і місця політичної карикатури у формуванні інформаційного простору на території Чернігівської області в роки Другої світової війни. Аналіз візуальних образів, розміщених на сторінках окупаційної преси, сприяє розкриттю концепції ідеологічних маніпуляцій нацистського режиму, дозволяє оцінити їхній вплив на процес формування архетипів сприйняття як на населення окупованої України, так і на сучасників.

Ключові слова: політична карикатура, окупаційна преса, Чернігівська область.

До актуальних проблем дослідження нацистського режиму в Україні у роки Другої світової війни належать питання, пов'язані з нацистською пропагандою. Мешканці окупованих територій відчували чималий інформаційно-психологічний тиск, який впливав як на масову, так і на індивідуальну свідомість людей. Засоби масової комунікації (радіо, преса) у вмілих руках кваліфікованих пропагандистів швидко перетворювали просту інформацію на потужну зброю, здатну змінювати сприйняття, емоції, скеровувати цільову аудиторію в заздалегідь визначеному напрямку [1].

Важливою складовою активної пропаганди нацистів була українська преса. З перших днів окупації нацисти вживали всіх належних заходів для налагодження діяльності друкарень. Періодичні видання оперативно знайомили читачів з фронтовими зведеннями, розпорядженнями й оголошеннями окупаційної адміністрації та наказами німецького командування. Вони агітували молодь виїздити на роботу до Німеччини, розповідали про місцеві події, минуле краю. Радянські громадяни звикли довіряти друкованому слову, яке довгий час залишалося ледь не єдиним джерелом інформації про події за межами того чи іншого населеного пункту. До того ж, як зауважує О. Гончаренко, охоплення окупаційними виданнями було чималим – один примірник на 30 жителів у 1943 р. [2, с. 72–73].

Окупаційна преса, як історичне джерело, довгий час залишалася поза увагою дослідників. Думки істориків різняться в питанні визначення загальної кількості видань, які виходили друком в адміністративно-територіальних межах сучасної України: 220 позицій нараховує І. Чайковський [3], не менше 300 – А.Ф. Юденков [4], майже 400 – Б.І. Черняков [5], понад 500 – Ю. Смілянська [6]. Маємо чимало досліджень, присвячених діяльності радянської преси в Україні у роки війни (роботи С.П. Середи [7], В.І. Смирнової [8], О.О. Федотової [9], Т.В. Романенко [10]) та окупаційної (Н.Я. Гандрабура [11], Г. Греченко [12], М.В. Михайлюк [13], С.В. Стельникович [14], Д.М. Титаренко [15], Б.І. Черняков [16], В.М. Яременко [17]).

Дієюю зброєю в ідеологічній боротьбі, яка лаконічно й у легкій формі доносила читачам інформацію про склад-

Таблиця 1

Порівняльна таблиця видань, що видавалися в Чернігівській області в роки німецької окупації (1941–1943)

Назва газети (населений пункт)	«Українське Полісся» (Чернігів)	«Український кур'єр» (Чернігів)	«Ніжинські вісті» (Ніжин)	«Вісті Прилуччини» (Прилуки)	«Нові дні» (Сновськ)	«Новий шлях» (Остер)	«Вісті Остерщини» (Остер)	«Голос Новгород-Сіверщини» (Новгород-Сіверський)	«Голос освобожденной Северщины» (Семенівка)
Започаткували	1941	1942	1942	1941	1942	1942	1942	1942	1942
Закрили	1943	1943	1943	1943	1943	1942	1943	1942	1943
Періодичність (на тиждень)	2–3	2	2	3	2	2–3	2	1	1–2
Обсяг (сторінок)	2–4	2–4	2–6	2–4	2	2	2	2–4	4
Наклад (тис.)	4,2–6	6	2–10	6	3,5–4	1,5–1,8	3–3,5		4,2–5
Мова видання	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	рос.
Кількість доступних номерів	164	30	81	60	32	15	82	3	2
Номерів з карикатурами	53	5	30	23	3	2	7	0	0

ні явища міжнародного життя, формувала образ ворога, створювала ефективний інструмент для поділу на «своїх» і «чужих», була карикатура. Серед дослідників, що зверталися до даної проблематики, згадаємо Д.Є. Яковлева [18], І.Я. Щупака [19], О.О. Маєвського [20], О.А. Вороніну [21]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К.; Ірпінь, 2005) наводить наступне визначення: «Карикатура – малюнок, що зображує кого-, що-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді» [22, с. 525]. Даний «сміховий» жанр має свої особливості, до яких дослідниця О.А. Вороніна, наприклад, зараховує такі прийоми, як перебільшення, поєднання реального та ірраціонального, виховування, повчання, засудження та висміювання [21]. Традиційно недостатньо вивченим залишається регіональний рівень тематики.

Пропонована стаття має на меті систематизувати та проаналізувати наявний карикатурний ряд, присутній в окупаційних друкованих виданнях, що видавалися німецькою військовою владою й органами цивільного окупаційного управління на території Чернігівської області. Територіально дослідження обмежене Чернігівською областю в її сучасних адміністративно-територіальних кордонах, а хронологічно – 1941–1943 рр., власне періодом окупації та часом існування відповідних періодичних видань.

Рішення про випуск газет під німецькою цензурою на окупованих територіях Радянського Союзу прийняли ще до початку безпосередньо військових дій. Підставою

для цього стала «Директива начальника штабу Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини з питань пропаганди». У документі зауважувалося: «...Якщо можливості слідкувати за пресою не буде, то робота газет і журналів... повинна бути припинена...» [19, с. 148].

Україномовні та російськомовні видання окупаційної влади на території Чернігівської області з'явилися відразу після утвердження німецької військової адміністрації. Їх створення підтримувала як патріотично налаштована інтелігенція, так і представники українського національного руху. Історикиня І.С. Азарх зауважувала, що результати нацистської пропаганди неабияк непокоїли керівництво партизанського руху. В аналітичній довідці центрального штабу підкреслювалося, що в усіх окупованих районах німці організували випуск друкованої продукції (газет, журналів), на яку була поширена підписка, організована її регулярна доставка навіть у найвіддаленіші населені пункти, крім того, старост зобов'язували щоденно проводити серед населення «колективні читки газет». Для загального доступу всі газети й плакати зазвичай вивішували в центрі сіл, на стендах, зроблених із дощок і пофарбованих неодмінно

в синій колір [23, с. 9].

В архіві української періодики (libraria.ua) наразі доступні 7 видань окупаційної влади з 7 населених пунктів Чернігівської області:

1. «Українське Полісся», з лютого 1943 р. – «Чернігівський кур'єр», з травня 1943 р. – «Український кур'єр» (Чернігів);
2. «Ніжинські вісті» (Ніжин);
3. «Вісті Прилуччини» (Прилуки);
4. «Нова Сновська газета», перейменована у «Нові дні» (Сновськ);
5. «Новий шлях», з березня 1942 р. «Вісті Остерщини» (Остер);
6. «Голос Новгород-Сіверщини» (Новгород-Сіверський);
7. «Голос освобожденной Северщины» (Семенівка).

Ці часописи, крім «Голосу освобожденной Северщины» (Семенівка), видавалися українською мовою з 1942 р. (виняток – «Українське Полісся» та «Вісті Прилуччини», перші номери яких датуються 1941 р.) до 1943 р. Періодичність їх виходу становила 2–3 випуски на тиждень (рідше виходили газети у Новгороді-Сіверському та Семенівці), наклад – від 1,5 до 10 тис. примірників, обсяг – 2–6 сторінки (табл. 1). Окремі видання Чернігівщини у 1942 р. мали тематичні додатки: «Літературна сторінка» (газети «Голос Новгород-Сіверщини», «Ніжинські вісті»), «Школяр» (двотижневик видавництва газети «Вісті Остерщини»), «Веселка» (сторінка для читання дітям у школі та вдома «Ніжинські вісті»). Карикатури віднаходимо у 123

Рис. 1. «Остання глава історії ВКП(б)». 10 грудня 1941 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

випусках газет з 469 або у кожному четвертому. Кількісно найбільше їх було у часописі «Українське Полісся» (53 номери), «Ніжинські вісті» (30), «Вісті Прилуччини» (23), натомість відсутні – у «Голосі Новгород-Сіверщини» та «Голосе освобожденной Северщины».

Графічний матеріал для видань переважно створювався на території Німеччини підвідомчими структурами пропаганди, натомість місцеві пропагандисти могли хіба що змінити підписи під зображеннями. «Додаткова директива щодо здійснення пропаганди в Україні» від 16 грудня 1942 р. рекомендувала використовувати в антирадянському плакатному мистецтві ті теми та тези, які сприяли б розпалюванню ненависті до Москви, що завдавала шкоди Україні впродовж усієї історії. Саме тому читачам активно нагадували про голодомор, боротьбу проти селян, наводили результати двадцятирічної політики радянської влади. Нова влада обіцяла піти на ряд поступок: власне сільське та районне управління, релігійна толерантність, заохочення розвитку української мови, відкриття народних шкіл, зростання доходів населення, збільшення земельних ділянок для селян [20, с. 155].

Особливе місце у друкованих виданнях займали матеріали антирадянського та антиєврейського спрямування, які часто доповнювали одне одного завдяки поширенню тези про «жидо-більшовизм». У «Директиві Верховного Головнокомандування вермахту» від 12 вересня 1941 р. наголошувалося: «Боротьба проти більшо-

Рис. 2. «Кому добре жилось під сонцем сталінської конституції». 14 січня 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

визму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед... проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму». Для цього у березні 1942 р. створили штаб особливого призначення під керівництвом А. Розенберга, на який поклали обов'язки зі збору матеріалів, що могли допомогти духовно знищувати супротивників, передусім євреїв, масонів і більшовизм [19, с. 147].

Радянська система поставала в карикатурах страшним режимом, який чинить злочини проти власного народу, несе «червону загрозу» світовому співтовариству. Влада зазвичай ототожнювалася з образом «більшовика» чи «енкаведиста». Типовим прикладом є зображення в часописі «Українське Полісся» за 22 березня 1942 р. радянського комісара верхи на коні з нагайкою в руках, який гонить змучену жінку з дитиною на руках. Малюнок вінчає підтекстівка: «Жидо-большевицькі комісари лишили за собою руїни, прирікаючи населення на голод» [Тут і далі підтекстовки подано мовою оригіналу – М. Г.] [24, с. 2]. Новим «володарем життя» стає сумнівна трійця, «озброєна» ножем, пляшкою горілки у кишені та червоним стягом у руках, а «свобода» зборів і демонстрацій у радянському «раю» перетворювалася на прогулянку ареш-

Рис. 3. «Грізний „воїн“ Советів Йосиф Сталін». 11 лютого 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

тантів під суворим контролем («Українське Полісся» за 27 лютого та 8 травня 1942 р) [25, с. 1; 26, с. 1].

У культурному відношенні керівники Радянського Союзу зображувалися варварами, які руйнують усе на своєму шляху. У небезпеці, стверджував часопис «Українське Полісся», перебували навіть портрети російських письменників Л. Толстого та О. Пушкіна. «Тікаймо, Олександр Сергійович, – звертався до Пушкіна Толстой, – а то, чого доброго, і до нас доберуться, ніг не винесемо». Зі стіни музейного залу вони споглядали на сучасних «цивілізаторів» в одязі первісних людей, які нищили античні скульптури, книжки з мистецтвознавства, театрального мистецтва тощо («Українське Полісся» за 11 березня 1942 р.) [27, с. 4]. Проведена ж в країні «українізація», зауважували пропагандисти, обмежувалася зовнішніми атрибутами – виступ на сцені українки в національному одязі, з пісню:

«Москва моя, страна моя,
ти самая любимая!!!» [28, с. 1].

Наприкінці 1941 р. німецька пропаганда активно готувала населення до неминучої події – краху радянської системи. «Остання глава історії ВКП(б)» – саме такий підпис мала карикатура в газеті «Українське Полісся» за 10 грудня 1941 р. (рис. 1). Художню композицію малюнка утворю-

Рис. 4. «Ой, щось мені, братці, мед-вино не п'ється» (мал. Євгена Олівця). 13 лютого 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

вали поїдена мишами книга «Історія ВКП(б)», людський череп та чорний ворон, зловісний птах, котрого пов'язували зі світом мертвих [29, с. 2]. Радянський Союз традиційно асоціювався з великим неповоротким ведмедем в будьонівці, якого Сталін та Молотов сікли нагайкою, погрожували йому пістолетом (карикатура «Батюшка Сталін та Молотов») [30, с. 3; 31, с. 2; 32, с. 2]. Знеслаблювався й лідер більшовиків В.І. Ленін. Для цього використали історичних персонажів з відомої скульптурної групи, створеної Іваном Мартосом. Російський національний герой К. Мінін, споглядаючи на Мавзолей Леніна, звертався до Д. Пожарського з наступними словами: «Дивися, княже, яка грязь під стінами Кремля вляглась!» [33, с. 3].

Основний державний документ, Конституцію СРСР, який мав гарантувати рівність та загальний добробут, автори карикатур висміювали систематично. У газеті «Українське Полісся» протягом січня – лютого 1942 р. було надруковано два парні малюнки під красномовною назвою «Кому добре жилося під сонцем сталінської конституції». У номері за 14 січня головною дійовою особою виступив Й. Сталін (рис. 2). Дія відбувалася «під покровом Сталінської конституції» – темної тканини, якою «батько народів» прикрив ненажеру-партійця за обіднім столом. Поряд наводився витяг з 12 статті Конституції: «хто не робить той не їсть», де останнє слово замінили на – «бо жере». Текстівка до карикатури проголошувала:

«Українці скрізь тремтіли,

Рис. 5. «Побратівся сокіл». 29 березня 1942 р.
«Українське Полісся» (Чернігів)

А жиди жерли – їли».

На другому малюнку даної пари «батько народів» однією рукою закладав в «автомат лауреат» грошові банкноти, а другою – знімав з робітника сорочку. Це протиставлення євреїв і слов'ян автор зображення підписав так:

«З Івана одяг здирали,

А на Мойшу надівали

І «талантом» величали» [34, с. 1].

Другу пару зображень із серії «Кому добре жилося під сонцем сталінської конституції» (номер за 1 лютого 1942 р.) вінчав напис: ««Рівні» всім дає права Конституція нова...». Суспільство поділялося на два «дружньо спаяні між собою класи»: вдованих партійців, інтереси яких партія комуністів «сміло й до кінця захищала», та закутих у колодку (тут вона символізує «Конституцію») робітників і селян. Нижче голодний каліка-безхатько звертався до вдованого та гарно вдягненого єврейського подружжя: «Хоть п'ять копійок подаріте. Я сам голодний, голі діти». Подружжя ігнорувало цей заклик: «Абрам уваги не звертає. А Сара очі опускає» [35, с. 4].

Чималу увагу окупаційні видання Чернігівщини приділяли керівникам Радянського Союзу. Мова йде про оточення Й. Сталіна. Протягом вересня – листопада 1942 р. часопис «Вісті Прилуччини» друкував біографічні дописи К.І. Альбрехта під загальною назвою «Влада Сталіна».

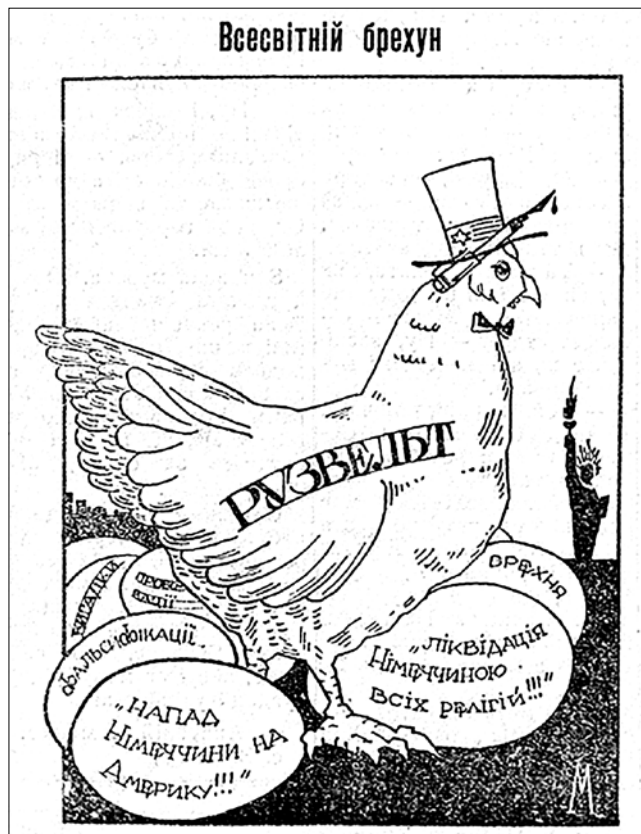

Рис. 6. «Всесвітній брехун». 15 лютого 1942 р.
«Українське Полісся» (Чернігів)

Текст доповнювали вірші Галини Вітер та ілюстрації Є. Пасічника. Автор нарисів зауважував: «Над всією величезною масою советських працівників, ГПУ, партії, профспілок і уряду, на якій тримається влада Сталіна, є тоненький прошарок людей, які – довго чи коротко – стоять на чолі советського ладу» [36, с. 2]. Образи описаних ним радянських діячів Є. Пасічник щедро наділяв гіпертрофованими рисами: «повірник Сталіна» Л.М. Каганович отримав підступний, хитрий вираз обличчя, довгі непідстрижені пасма волосся на скронях, традиційний єврейський чоловічий головний убір; «бездара із бездар» К.Є. Ворошилов – намисто з нагород; «лукавий, хитрий і проникливий» М.І. Калінін – картуз і цап'ячу борідку; «винищувач російського селянства» А.І. Мікоян – російську народну чоловічу сорочку з косим коміром; «головний інквізитор» М.Ф. Шкірятов – костюм з краваткою; «чортяка у людській личині» Ф.Е. Дзержинський – ікла вампіра та череп на кашкеті; «всемогутній» Г.Г. Ягода – шестикутну зірку на мундирі; «кар'єрист» М.І. Єжов – образ потворної міфічної істоти, схожій на гобліна, з гострими зубами; «сталінська цепна собака» Л.П. Берія – окуляри та гачкуватий ніс [36, с. 2; 37, с. 2; 38, с. 2]. До згаданої галереї портретів додамо карикатуру на наркома з іноземних справ СРСР М.М. Литвинова (Фінкельштейна) з чіткою вказівкою на його національну приналежність: «Фантастичні мрії жида Литвінова-Фінкельштейна в Нью-Йорку» [39, с. 1]. Не менш цікавою є підбірка «улюблених пісень советських "вож-

Рис. 7. «Радіо-брехуни». 28 жовтня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

дів»», доповнена їхніми зображеннями на сторінках часопису «Українське Полісся» за 18 березня 1942 р. [40, с. 2].

Попри значну зацікавленість постатями соратників «батька народів», головними персоніфікованими фігурами збірного образу ворога в окупаційній пресі були лідери антигітлерівської коаліції – Й. Сталін (СРСР), В. Черчилль (Англія) і Ф. Рузвельт (США). Вони ж були й провідними героями карикатур антисемітської спрямованості. Для цього цілком достатньо було домалювати гексаграму, яку ототожнювали з зіркою Давида, на одяг чи речі.

Керівника СРСР насамперед уявляли «душогубом», на руках якого «кров мільйонів невинних жертв», що благають про помсту. Дане послання до читачів газети «Українське Полісся» за 1 травня 1942 р. проілюстрували двома зображеннями: Сталіна, який споглядає за війною між націями, та Сталіна, який ніби заправський кочегар вкидає людей у полум'я війни [41, с. 1]. Він як дволикий римський бог Янус – слуга з опущеною головою та простягнутою рукою для союзників та вождь-агітатор для власних громадян (карикатура «Двоє обличчя товариша Сталіна») [42, с. 3]

Німецькі пропагандисти створили цілу галерею образів Й. Сталіна:

- двірник з мітлою, який згрібає до купи людські черепи та кістки («“Буйні” плоди сталінських “перемог”») [43, с. 1];
- коваль, який готовий розчавити власних солдатів (молот) одним ударом по ковадлу («Сталінів молот») [44, с. 2];
- опудало на жердині в пошарпаному одязі, з протигазом і скривавленою шаблею. Химерна конструкція тримається на підставці з чотирьох книг, прикрашених написами «Конституція» та зображеннями шестикутної зірки. Малюнок вінчає жартівлива підтекстівка «Словами був за горами, а ділом опинивсь у запічку» («Грізний “воїн” Советів Йосиф Сталін») (рис. 3) [45, с. 3];

Рис. 8. «Цяцька, яка вже обридла навіть своїм господарям». 28 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

– шуліка, який намагається дістатися найвищої вершини Кавказького хребта, де сидить поважний німецький орел. Спроба невдала, адже, стверджує підтекстівка, «хто народився плазувати, літати не може» («На вершині Ельбруса») [46, с. 4];

– орел, який падає, тікаючи з Москви на Урал («Пісня про Сталіна») [47, с. 2; 48, с. 2];

– страховисько із затиснутим в зубах ножом, що схилилося над міськими руїнами. І хоч Надзвичайний і Повноважний посол Великобританії у СРСР С. Кріппс переконував: «Нейтральні європейці! Я обіцяв Сталінові Європу! Не бійтеся: він дуже лагідний», ті не йняли цьому віри («Кріппс представляє європейцям Сталіна») [49, с. 3; 50, с. 4].

Незмінною супутницею «батька народів» була смерть у вигляді скелета з косою, одягненого в чорний балахон з капюшоном. Вона задумливо літає над ним («Сталін у світовій пресі» [28, с. 2]), стукає у двері взимку 1942 р. («Міжнародний бандит Сталін» [25, с. 2]), є його тінню, що зручно розмістилася під гаслом «Жити стало зовсім весело» («Ой, щось мені, братці, мед-вино не п'ється», малюнок Євгена Олівця [51, с. 2]) (рис. 4). В останній ка-

Рис. 9. «Бийтесь, бийтесь! До останнього червоноармійця!» 22 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

рикатурі Сталіна не тішила ні горілка, ні золото, накопичене за 23 роки, натомість усі проблеми могла вирішити пляшка з отрутою. Символічним було зображення «батька народів», якого за чуб хапає кістлява рука голоду. Малюнок доповнював наступний чотиривірш:

«Вождя» за чуб товариш голод
Бере, щоб він пізнав весь біль...
Навколо ж сніг, навколо холод,
І плачуть Рузвельт і Черчілль» [52, с. 2].

Наявність валізи, на якій сидить Сталін, натякала на можливість його від'їзду зі столиці. Зайвим тому підтвердження був напис на ній «Москва Самара». Втеча керівника СРСР та урядовців на Схід висміювалася газетами Чернігова та Остра в карикатурах «Туристи з примусу...» і «В далеку дорогу» [53, с. 2; 54, с. 2]. До речі, редакція часопису «Новий шлях» (Остер) доповнила зображення рядками з пісні «Тучи над городом встали» з кінофільму «Человек с ружьем».

Масово тиражувалася думка про непереборний страх, що глибоко укорінився у «батька народів». Він лякається власного відображення у дзеркалі (карикатура «Сталін у світовій пресі» [55, с. 2]), приходу весни, коли безкраї поля заповняють проліски зі свастикою на бутонах («Проліски на сході» [56, с. 2]), або люте, коли бачить пару птахів на гілці, дорікаючи ДПУ: «Я ж казав, що совєтська зима тягнеться до кінця вересня...» («Весняне пробудження Сталіна» [57, с. 3]). Сміливості йому вистачає лише на погрозу єдиному проліску, на якого він наставляє дуло револьвера («Сталін і Перше травня» [58, с. 3]). За потреби Й. Сталін був згоден укласти будь-яку угоду з будь-ким, поступитися власними принципами, навіть звернутися за допомогою до Бога. Карикатура «Побратався сокіл» в часописі «Українське Полісся» за 29 березня 1942 р. (рис. 5) зображує міцні обійми «батька народів» з митрополитом Сергієм після підписання «Угоди про солідарність та пошану релігійних свобод». Зовнішню ідилію порушує скривавлений ніж, що стирчить із кишені керівника СРСР [59, с. 2].

Значно менше уваги окупаційні видання Чернігівщи-

Рис. 10. «Але цей ішак, напевно, не витягне». 14 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

ни приділили іншим членам так званої «великої трійки», а саме В. Черчиллю та Ф. Рузвельту. Ці «два будівничі», стверджувала газета «Ніжинські вісті» за 23 травня 1942 р., намагаються перебудувати світ, для чого вже почали вимішувати вапно [60, с. 2]. Вони були винними у трагічних подіях на фронтах Другої світової війни. Президента США Ф. Рузвельта, наприклад, редакція газети «Українське Полісся» (лютий 1942 р.) зображала у вигляді курки, що несе яйця з брехнею (карикатура «Всесвітній брехун» [61, с. 1]) (рис. 6), називала винуватцем конфлікту, який направляє бак з газом у полум'я війни («На кого падає вина за сучасну війну» [62, с. 1]).

Прем'єр-міністр Великої Британії, ніби той шкодливий підліток, тихенько тікає від учиненої ним пожежі, переконуючи оточуючих: «Я не винний в цьому» («Світовий пожар», «Ніжинські вісті» за 20 травня 1942 р.) [56, с. 2]. Він намагається натравити на Німеччину кістлявого голодного собаку, хоча той оббиває поведом його самого. В. Черчилль з несподіванки викрикує: «Клята тварина, ти хочеш мене? – Ти мусиш хватати Німеччину...» («Блокада голоду», «Вісті Прилуччини» за 12 березня 1943 р.) [63, с. 1]. Абсолютною цінністю для прем'єр-міністра Великої Британії, переконувала німецька пропаганда, була влада, тому він з останніх сил ладен триматися за уламок Британської імперії [64, с. 2]. «Хоч і розлітається вся імперія, – запевняє В. Черчилль в карикатурі, – головне – я тримаюся міцно!» [65, с. 2; 66, с. 2]. Єдиним виходом для нього залишалося самогубство, для здійснення якого В. Черчилль мав усе необхідне – мотузку та гак у стелі. На цей «історичний подвиг» штовхала прем'єр-міністра карикатура «На самоті!» з газети «Ніжинські вісті» 13 травня 1942 р. [67, с. 2].

Німецька графічна пропаганда нав'ювала населенню думку про крихкість політичного альянсу Заходу та СРСР. Увагу пересічного читача звертали на неузгодженість дій антигітлерівської коаліції, активно використовувався принцип «поділяй і володарюй». Так, редактор газети «Ніжинські вісті» в номері за 16 січня 1943 р. надрукував карикатуру про невміння союзників грати на ро-

Рис. 11. «Зачароване коло „дружньої“ допомоги». 20 лютого 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

ялі в «шість рук», а, отже, і діяти синхронно. На перешкоді ставало те, що, коли Рузвельт починав, Черчилль грав середину твору, а Сталін його вже закінчував [68, с. 3]. Неготовність поступитися амбіціями заради спільної мети не дозволяла їм обрати поміж себе верховного командувача (карикатура «Конференція союзників») [69, с. 2]. Натомість коаліціанти з легкістю вводили в оману власних громадян, обіцяючи їм будь-що: свободу світу, вічний мир чи радянський рай («Брехуни при радіопередачі», «Радіо-брехуни») [37, с. 3; 70, с. 1] (рис. 7). Вони утворювали «дружній ансамбль», який в унісон з урядами держав в еміграції грав на трубі фальшиву, як і їхні спільні декларації проти держав осі, музику («Дружній ансамбль з фальшивою музикою») [71, с. 1].

Володимир М., автор карикатури «Друзі дитинства сваяються» («Українське Полісся» за 24 квітня 1942 р.), порівнював союзників з малими дітьми. Хоча вони надзвичайно вразливі, проте враз могли перекроїти карту світу в боротьбі за ресурси [72, с. 1]. Бажаними об'єктами анексії ставали й самі країни коаліції. Часопис «Ніжинські вісті» за 13 травня 1942 р. надрукував карикатуру з прямим натяком на поділ Великої Британії. Цим ласим шматком бажали поласувати керівники США та СРСР, які діяли через своїх «ляльок» – прем'єр-міністра В. Черчилля та Надзвичайного і Повноважного посла Великої Британії в СРСР С. Кріппса відповідно [67, с. 2]. Натяк на бажання Ф. Ру-

Рис. 12. «„Восточні челявекі“ ревниві». 12 березня 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

звельта заволодіти Радянським Союзом виявився більш вишуканим. Досить було видозмінити написання його прізвища на «Russwelt» у карикатурі «Зайва послужливість» [73, с. 2; 74, с. 2].

Не ймуть члени антигітлерівської коаліції й довіри один до одного. У газеті «Українське Полісся» за 3 квітня 1942 р. з'явилася карикатура «Реальні наслідки „міцної“ дружби», яка висміювала надмірну довірливість Й. Сталіна. Попри наявний «Пакт про допомогу» за підписом В. Черчилля, керівник Радянського Союзу спіймав облизня, дізнавшись із преси про вороже ставлення окремих членів британського уряду до більшовизму і «допомоги советам» та про заборону марксистської газети «Daily Worker» [75, с. 2]. СРСР як той підвішений за гак солдат. Він ледь тримається і готовий зірватися, бо прикріплена до нього англійцями та американцями військова техніка, спорядження – заважкі [76, с. 2].

Сталіну в антигітлерівській коаліції відводилася роль виконавця забаганок Ф. Рузвельта та В. Черчилля. Часопис «Вісті Прилуччини» присвятив даній тематиці низку малюнків. Так, Сталін лише лялька, якою граються англійські та британські володарі (карикатура «Цяцька, яка вже обридла навіть своїм господарям» [77, с. 1]) (рис. 8), його не шкода першим відправити у бій («Боротись? – Для цього я маю моїх людей!» [58, с. 3], «Безприкладна ввічливість» [53, с. 1]) чи на вірну смерть («Бийтесь, бий-

Рис. 13. «Другого фронту скортіло...»
7 листопада 1942 р. «Ніжинські вісті»

тєсь, – каже В. Черчилль Сталіну, – до останнього червоноармійця!» [78, с. 1]) (рис. 9), обдурити, зручно вмовившись на його шії («Прогаяли» [79, с. 1]). Він не в силах самостійно витягти віз Британської імперії попри всі надії, які на нього поклалися («Але цей ішак, напевно, не витягне») [80, с. 1] (рис. 10). Натомість «батько народів» упевнено тягне човна з лідерами Великої Британії та США на борту («Черчілль і Рузвельт запрягли Сталіна», «Ніжинські вісті» за 22 липня 1942 р.), адже тут за приманку – шматок Європи на вудці. До активних дій його заохочують жартівливими викриками: «А ну ще трохи, Сталіночку, а ну принатужся, куме, може й ухопиш» [49, с. 2]. Але це радше виняток, бо віри в Сталіна чимдалі менше. Коаліціантів спіткають постійні нещастя. Вони як колядники із зіркою штовхаються та з сумнівом питають: «Ох, батьку Сталін! Чи не підведеш ти нас під мавзолей, як Леніна!» («Волхви», «Три злочинці з різдвяною зіркою») [69, с. 2; 81, с. 2].

В одній упряжці зі Сталіним можна побачити В. Черчилля чи О.Ф. Керенського. На козлах тут зазвичай зображували Ф. Рузвельта [82, с. 2]. Прем'єр-міністр Великої Британії в карикатурі «Черчілль і Сталін» («Чернігівський кур'єр» за 10 березня 1943 р.) із сумом зауважував: «Да, мій дорогий приятель, ще рік тому назад я сам сидів на козлах і запрошував тебе садитись» [83, с. 2]. Отже, прослідковувалася чітка ієрархія у відносинах союзників – Ф. Рузвельт, В. Черчилль, Й. Сталін. Її чудово зобразили на малюнку «Зачароване коло "дружньої" допомоги» («Українське Полісся» за 20 лютого 1942 р.). Височенна постать американського президента помахом однієї руки зупиняє виступ коротуна прем'єр-міністра та переадресовує його прохання Сталіну. Однак той і сам потребує підтрим-

Рис. 14. «Перейшли до наступу».
27 грудня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

ки, тому змушений прогнутися перед Черчіллем [84, с. 1]. «Батько народів» готовий до останнього боротися за увагу президента США. На сторінках «Українського Полісся» за 12 березня 1942 р. він, як «гарячий джигіт», одразу хапється за ніж, щоб зарізати суперника (О. Ф. Керенського), який посмів поцілувати руку його «коханої» (Ф. Рузвельта) в жіночій сукні (карикатура «Сцена на маскарад»). Редакція часопису глузливо підсумовує – «"Восточні чела-векі" ревниві» [85, с. 2] (рис. 12).

Об'єднати «велику трійцю» спроможне тільки спільне горе. В. Черчилль у карикатурах «Два побожних брати» та «Побожні братчики!» готовий поспівчувати Сталіну, запропонувати тому склянку віскі та Біблію, щоб пом'янути загиблих воєнків [86, с. 4; 87, с. 3]. Обидва потребували допомоги, адже збудований Німеччиною між ними цегляний мур не дозволяв Сталіну врятуватися від полум'я, а Черчиллю – від води (карикатури «Шукають порятунку», «Шукають помочі») [88, с. 2; 89, с. 4].

Віднаходить нацистська пропаганда і єврейський слід в образі Сталіна та решти членів антигітлерівської коаліції. Одне з чільних місць обіймала тут теза про те, що коаліціанти були лише маріонетками в руках євреїв [19, с. 153]. Даний міф активно продукувався в карикатурних зображеннях. Найпопулярнішим стає малюнок, де Сталін постав у вигляді маски, під якою ховається чоловік з гіпертрофованими семітськими рисами, на краватці – шестикутна зірка, на пальці правої руки – коштовна каблучка. Протягом серпня – вересня 1942 р. він двічі з'являвся на шпальтах таких видань, як «Ніжинські вісті» та «Вісті Прилуччини» під назвою «Жидівський маскарад». У підтексті автор зауважує, що управляти народами не важко, адже цей обов'язок взяли на себе євреї [90, с. 3; 91, с. 3]. Частіше в газетах друкувався лише малюнок, де «три нерозлучні спільники» Сталін, Рузвельт та Черчилль представлені маріонетками на «жидівському поводі» [92, с. 2; 93, с. 2; 94, с. 1]. Представлена варіація карикатури у

Рис. 15. «Вибач, моя дитино, але ж я не маю змоги тебе утримувати». 27 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

«Ніжинських вістях» за 26 вересня 1942 р. відрізняється з-поміж інших наявним у ній віршем:

«Ліхая тройка» мала бути
З оцих ось огирів, та ба!
Два зправа – спритні баламути,
А зліва – шапонька ряба
Хропе знесилена, вся в милі,
Овес і сіно їй не милі...
Хто ж верховодить над трьома?
– Їх жид на повіді трима!» [95, с. 2].

Показ недовіри між союзниками, неузгодженості в їхніх діях мав створити надійний фундамент для розвінчання чуток про можливе відкриття другого фронту і допомогу Радянському Союзу у війні. Натомість для СРСР дане питання мало неабияке значення. Німецька пропаганда створила ряд кумедних зображень, в яких висміювала недовугі спроби Й. Сталіна заохотити В. Черчілля та Ф. Рузвельта до цього. Протягом липня 1942 р. – січня 1943 р. подібні малюнки облетіли більшість окупаційних видань.

Рис. 16. «Малюнок без слів». 7 березня 1943 р. «Вісті Прилуччини»

Так, керівник Радянського Союзу і витанцював, і щосили волав – «Hilfe», «Offensive», однак В. Черчілль і Ф. Рузвельт прикидалися глухими. Слухові трубки їм не допомагали, до того ж вони наполягали: «Товаришу Сталін, не так голосно!» [65, с. 1; 68, с. 3; 96, с. 3]. Союзники на сторінках газети «Ніжинські вісті» за 7 листопада 1942 р. готові «відкупитися» від свого східного партнера (рис. 13):

«Другого фронту скортіло
Батюшці Сталіну дуже
“Ох і тяжке це діло
Наш дорогий, любий друже!”
– Черчілль та Рузвельт голосять
І замість фронту підносять
Сталіну торт, ніби скарб,
З написом “Мадагаскар”
“Друже, на нас не гнівись
Покищо цим вдовольнись...”» [97, с. 3].

Прослідковуємо в карикатурі єврейський слід – зображення шестикутної зірки на одязі Черчілля та Рузвельта.

Ідею з відкриттям другого фронту окупаційні видання подавали як безглузду та самовбивчу. Вони нагадували про поразку союзників у битві за Дьєпп у карикатурі «Англійська поразка при спробі створити другий фронт». Зображення британського солдата з величезною кам'яною брилою («другим фронтом») в руках, який стоїть на кладці та споглядає протилежний берег, тиражувалося з листопада до грудня 1942 р. в газетах «Ніжинські вісті», «Українське Полісся» та «Вісті Прилуччини» [98, с. 2; 99, с. 4; 100, с. 1]. За таких обставин цілком зрозумілим є подив «батька Сталіна» з карикатури «Перейшли до наступу» (часописи «Вісті Прилуччини», «Вісті Остерщини», «Ніжинські вісті» за жовтень – грудень 1942 р.), коли з радіоприймача лунала інформація про наступ німців. «Що? Наці?! – розлючено відповідає Сталін. – А не англійці, як обіцяно?!» [101, с. 2; 102, с. 2; 103, с. 1] (рис. 14). Обіцянки давалися, але не обов'язково виконувалися, натякали німецькі пропагандисти. У газеті «Українське Полісся» за

Рис. 17. «Чорти б його брали, чим більше топлять кораблів, тим вище підіймається вода». 26 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

22 квітня 1942 р. розмістили малюнок, на якому Ф. Рузвельт виставив Й. Сталіна за двері з фразою: «Йосипе, не мороч мені голови! Допомоги не чекай, бо не дам» [104, с. 1]. Надання допомоги лягало важким тягарем на економіку країни, тому коаліціанти намагалися перекласти її на плечі іншого. Дотепну карикатуру розмістила на своїй передовиці редакція газети «Вісті Прилуччини» у випуску за 27 листопада 1942 р. «Другий фронт» тут представлений як підкидьок, якого В. Черчилль залишив під дверима США зі словами: «Вибач, моя дитино, але ж я не маю змоги тебе утримувати» [105, с. 1] (рис. 15).

Не менш гостро за відкриття другого фронту стояло питання надання СРСР допомоги за програмою ленд-лізу. Союзники надсилали боєприпаси, техніку, продовольство, стратегічну сировину, зокрема нафтопродукти. Окупаційна преса усіма доступними їй засобами применшувала значення такої допомоги, переконувала читачів у неспроможності флоту союзників пробитися через німецьку оборонну лінію. Дана проблематика віднаходила своє відображення передусім у часописах «Ніжинські вісті», «Вісті Прилуччини» й «Український кур'єр». У карикатурі «Тоннаж на словах» (вересень та листопад 1942 р.), зображено задумливого Сталіна, який споглядає, як йдуть на дно американські та англійські кораблі [106, с. 3; 107, с. 1]. «Даремно чекали», – стверджував малюнок в часописі «Ніжинські вісті» за 9 грудня 1942 р. До порту Архангельськ дістався єдиний рятувальний човен з одним солдатом, ось і весь вцілілий конвой [108, с. 4]. Красномовнішими були карикатури «Малюнок без слів» і «Власна подорож до Європи» (7 березня та 11 липня 1943 р.), де американський моряк з порожніми кишнями нарікав на «прокляті підводні човни», які знищили всю військову допомогу [109, с. 1; 110, с. 1] (рис. 16). А ось у зображенні «Слабка втіха» (30 грудня 1942 р.) В. Черчилль та Ф. Рузвельт з запалом указували безрукій фігурці Сталіна на затонулі кораблі: «Оце, дорогий товаришу Сталіне, наш обіцяний конвой» [111, с. 1].

Масштаби втрат союзників часописи «Ніжинські ві-

Рис. 18. «...Ще кілька таких ударів, – і не буде на чому кувати». 29 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

сті», «Українське Полісся» та «Вісті Прилуччини» оцінювали по-різному. «Чорти б його брали, чим більше топлять кораблів, тим вище підіймається вода», – зауважують В. Черчилль та Ф. Рузвельт, занурившись по шию у воду [112, с. 2; 113, с. 2] (рис. 17). Вони ж, на фоні вибухів та знищення військових кораблів, міцно вхопилися за знак запитання та знак оклику, що символізують «Тихоокеанський флот Англії» і «Тихоокеанський флот США» (карикатура «Те, що колись плавало...») [114, с. 1]. Човнів настільки багато, що римському володарю морів доводилося телефонувати головнокомандувачу Німецького військово-морського флоту Карлу Деніцу з проханням: «Чи дасте Ви мені час навести лад, бо тут панує повний хаос?» (карикатура «Нептун у скруті») [115, с. 3]. «Крива затоплень іде вгору», – стверджувала редакція «Вістей Прилуччини» 28 жовтня 1942 р. По ній вниз з'їжджали президент США та прем'єр-міністр Великобританії [37, с. 1]. Такий стан справ був цілком передбачуваним, коли за лоцмана на кораблях союзників була смерть («Караван суден») [116, с. 1]. Німецькі підводні човни перетворювалися на моторошні жахіття, які не давали спокійно спати ні В. Черчиллю, ні Ф. Рузвельту. Один із таких «Кошмарних снів» віднайшов своє відображення на сторінках «Вістей Прилуччини» і «Українського Полісся» (21 жовтня та 16 грудня 1942 р.). Художник зобразив підводний човен з акулячими зубами, який намагається проковтнути «воєнних під'юджувачів, які лежать тут укупі на одному ліжку» [36, с. 1; 117, с. 4].

У читачів формувалася ілюзія непереможності вермахту. Робилося це, зокрема, через показ поразок радянських, британських і американських військ на фронтах Другої світової війни. Насамперед малюнки даної тематики заповнили сторінки часописів «Ніжинські вісті»,

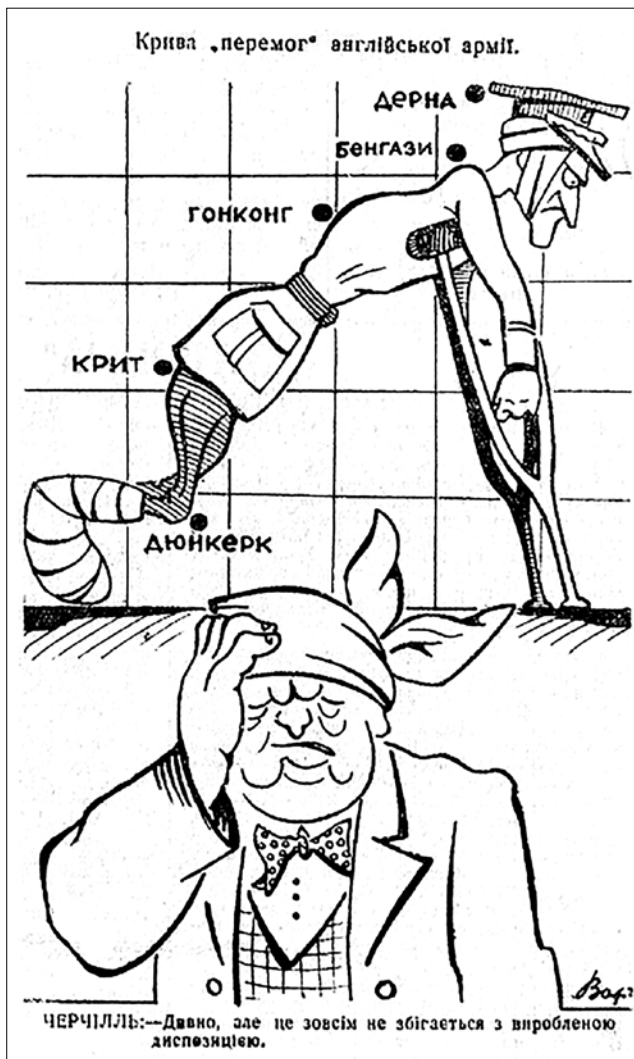

Рис. 19. «Крива „перемог“ англійської армії». 17 квітня 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

«Вісті Прилуччини», «Вісті Остерщини», «Українське Полісся». Так, Сталін відчайдушно бореться з німецьким молотом, проте удари того потужні та точні. Радянське ковадло, що символізувало «Donez-Industrie», ледь трималося під їх шквалом. Втрата даного індустріального регіону загрожувала великими неприємностями оборонній здатності СРСР (карикатура «Батюшка Сталін і донецький промисл»)[118, с. 1; 119, с. 1; 120, с. 2] (рис. 18). Німецька техніка впевнено долає радянське бездоріжжя («Советський грунт» [87, с. 4; 121, с. 1]), натомість радянська зброя була готова вести вогонь по своїм позиціям («Пізно схаменувся»). Побачивши ствол гармати, направлений на нього, Сталін з подивом зауважує: «Як же ж нам далі стріляти?!» [122, с. 4; 123, с. 1].

Якщо в Атлантичному океані панували німецькі підводні човни, то «міцною опорою на Тихому океані» виступала Японія. Її потужності вистачало, щоб наводити жах на союзників, стверджувала газета «Українське Полісся» за 12 квітня 1942 р. [124, с. 1]. «Рятуйте наші чудові бази», – перелякано виголошували Ф. Рузвельт та В. Чер-

Рис. 20. «Традиції порушуються...» 11 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

чилль, споглядаючи як японський воїн нищить шаблею їхні миліції [125, с. 1]. Їхня сміливість поширювалася лише на охорону конвоїв у маленькій калюжі. Озброївшись палицею та ножом, вони сховалися у діжках в очікуванні нападу ворогів (карикатура «На всіх морях невдачі!») [126, с. 4].

Болючим для англійців був вияв слабкості перед своїми колоніями, що могло спровокувати розпад Британської імперії. Малюнок «Побитий у Східній Азії англійський вояк» («Ніжинські вісті», 15 квітня 1942 р.) зображав військовослужбовця з перебинтованою головою, у драній формі, взутого в один чобіт, який отримував настанови від В. Черчилля: «Бійся Бога, уважай, щоб тебе не побачили в такому стані слуги, бо вони загублять всяку пошану до нас!» [126, с. 1]. До слова, з прочинених дверей за цією сценою спостерігали «слуги» – африканець, індієць та жінка. Поранений військовий на милицях став «героєм» і карикатури «Крива „перемог“ англійської армії». Тут він являв собою графік з фіксацією найбільших поразок союзників (Дюнкерк, Крит, Гонконг та ін.). Споглядаючи на нього, В. Черчилль хапається за голову, адже отримані ним новини з фронту не відповідали «виробленій диспозиції» [127, с. 1] (рис. 19).

Повідомлення англійського генерала Вейвеля про можливість висадки японського десанту в Індії німецька пропаганда обіграла в малюнку з зображенням спітнілого

офіцера та коментарем його ад'ютанта: «Ну так, – знову треба багаж пакувати» («Ніжинський вісник», 19 серпня 1942 р.) [128, с. 2]. За таких умов цілком передбачуваною стала б спроба Індії відділитися від Британської імперії. Цю можливість обіграли в газеті «Ніжинські вісті» за 23 травня 1942 р.: прем'єр-міністр В. Черчилль з палуби пароплава «Pirat», із шестикутною зіркою на трубі, намагається не допустити відплиття чоловіка на ім'я Носе, який вмотивував на шкірі слона (Індії) [60, с. 2].

Стан справ у Радянському Союзі, переконували газети, був катастрофічним. «Чорт побори! – викрикував з-за стін Кремля Й. Сталін. – Погода цього року парадові не сприяла». І дійсно, Красну площу в Москві, ніби дощем, «поливали» німецькі бомби (карикатура «Традиції порушуються...») [38, с. 3] (рис. 20). Серія зображень з даної тематики з'явилася на шпальтах газети «Українське Полісся». Так, збірний образ вояка «непереможної Червоної Армії» вже після першого удару німецької армії перетворювався на каліку з тонкими ногами-сірниками та простягнутою рукою (номер за 24 грудня 1941 р.) [129, с. 1]. «Надійні» резерви советської армії походили на живих мерців, а не міцних солдатів (5 червня 1942 р.) [130, с. 1]. Дотепно змалював ситуацію на фронтах художник Володимир М., зобразивши радянських бійців, які тікають з передової. Він вклав їм в уста багатозначне: «Побєда за нами» (1 квітня 1942 р.) [74, с. 1]. Не менш символічною стала карикатура «Падаючі "зірки"» (3 грудня 1941 р.), де з неба на землю летіли зірки радянських командувачів – «Тимошенко», «Жуков», «Ворошилов», а нижче ставилося запитання: «Хто на черзі?» [131, с. 2].

Значну увагу окупаційні часописи відводили боям на фронтах, передусім за Сталінград. Газета «Українське Полісся» за 20 грудня 1942 р. надрукувала малюнок «Палії війни у своєму товаристві», де Черчилль та Рузвельт біля ліжка хворого Сталіна міряють йому температуру: «Гарячка піднімається з градуса на градус, а тепер у нього дійшла до "Сталінградуса"» [132, с. 4]. Під натиском німців Сталін відступає за Волгу, стверджувала карикатура «Солдат на березі Волги» («Ніжинські вісті» за 7 листопада 1942 р.). Босоногий Вождь у будьонівці та з палицею, яку вінчали серп і молот, сумно поглядав на згарище Сталінграда, а десь вдалині виднілася спина Черчилля на остро́вці «England». Малюнок доповнював чималий вірш:

«Стоїть самотньо Сталін
На волзькому посту,
Наспівує він сумно
Мелодійку просту:
"Европо, ох, Європо,
Ти серце рвеш моє!
Аж в Англії у тебе
Багато томмі є...
Хоч одного солдата
З усіх пришли мені
Сховалась моя доля
В густому тумані..."» [97, с. 3].

Рис. 21. «Пациєнт, що напевно в 1942 р., не встане». 1 січня 1942 р. «Новий шлях» (Остер)

Війна забирала тисячі життів, які не мали ані імені, ані власної могили, ані чітко окресленого місця загибелі. На малюнку «Протинаступ» («Чернігівський кур'єр», 21 квітня 1943 р.) зображений Сталін, який, споглядаючи поле, усіяне головними уборами загиблих, із сумом промовляв: «...І знов нічого...!», на що отримував відповідь: «Так ти це нічим називаєш?!» [133, с. 2]. Провину за поразки з легкістю перекладали на т. зв. «жертвовного козла». Ним міг стати перший-ліпший комісар, якого карикатурний Сталін готовий був звинуватити у найбезглуздішій провині, наприклад, невмінні змінити погоду в Криму («Батьюшка» Сталін теж шукає жертвних козлів») [134, с. 2]. Змістовно близькою до цього є карикатура «Пациєнт, що напевно в 1942 р. не встане» («Новий шлях», 1 січня 1942 р.). На малюнку представники світової преси перебували в очікуванні оголошення діагнозу пацієнту-Сталіну лікарем-Ф. Рузвельтом [135, с. 2].

Невелику групу карикатур утворювали зображення, що висміювали різні аспекти соціального життя, рідше – політичних питань. Так, малюнок «На околицях Лондона» («Українське Полісся», 29 квітня 1942 р.) змалював нікчемність урядів окупованих країн в еміграції (Голландії, Польщі тощо), які повтікали до безпечнішої Великобританії [55, с. 1]. Тиражувалися й відверті агітки, такі як «Праця на себе» («Українське Полісся» за 3 червня 1942 р.). У них стверджувалося, що за німецького панування життя українського селянина поліпшиться [136, с. 2]. У переддень нового 1942 р. радянський комісар з відверто семітськими рисами обличчя буде скинутий з дівчини та розчавлений чоботом німецького солдата (карикатура «Новий рік німецькі вояки зустрічають героїчними подвигами в боротьбі з большевизмом» [137, с. 1].

Не оминає німецька пропаганда питання створення євреями власних збройних сил. У карикатурі «Палестина задумує формувати жидівську армію» висміювалася як ідея утворення військового формування, так і хоробрість його воїнів. Одягнувши військову форму, батько

Рис. 22. «Три пори». 28 березня 1943 р. «Вісті Прилуччини»

єврейського сімейства заспокоював сина: «Не плач, Іцику, Тателъ буде битись тільки там, де не дуже стрілятимуть!» [67, с. 2].

Серед політичної карикатури губляться зображення, присвячені буденним побутовим ситуаціям, культурним та національним особливостям. До даної категорії можемо віднести всього два малюнки. Перший, в часописі «Вісті Прилуччини» за 28 березня 1943 р., має назву «Три пори» (рис. 22). Художник безперечно вдало відтворив еволюцію стосунків між чоловіком та жінкою від перших залицянь до тривалого подружнього життя. «Перед вінчанням, – свідчить підтекстівка, – він говорить, а вона слухає. В першій році по вінчанню вона говорить, а він слухає. Пізніше обое кричать, а сусіди слухають» [138, с. 3]. Другий малюнок загострював увагу читачів на ганебному явищі – алкоголізмі. Його головними героями стають батько-алкоголік та допитливий син, між якими відбувається наступний діалог:

«Батько:

– Ой, куме, куме,
Добра горілка,
Вип'ємо, куме,
Та й з понеділка.

Син:

– Ой тату, тату,
Ти ж спивсь нінащо:
Всі чесно роблять,
А ти – ледащо» [139, с. 2].

Отже, політична карикатура існує у двох вимірах: мистецькому, являючи собою художній витвір, та пропагандистському, де стає інструментом формування певних настроїв, мобілізації окремих соціальних груп. Кращі зразки карикатурної продукції ефективно впливали на широкі верстви населення і різні вікові групи. Вони доступніші до розуміння за текстові повідомлення, не потребують гли-

боких знань. Яскраві образи, кумедні зображення, влучні вислови-пояснення закладали міцні ідеологічні установки та ціннісні орієнтири, програмували моделі поведінки. Окупаційна преса Чернігівської області не стояла осторонь цих процесів. Через кумедні малюнки читачів інформували про основні перипетії на фронтах, переконували у непереможності німецької зброї, викривали злочинну природу більшовизму, доводили неспроможність союзників поступатися власними амбіціями заради спільної мети. Дана стаття є лише першою спробою систематизації наявного корпусу карикатур. Тему навряд чи можна вважати вичерпаною, вона потребує подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Цуладзе А.М. Политические манипуляции, или покорение толпы. Москва : Книжный дом Университет, 1999. 144 с.
2. Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. Київ, 2014. Вип. 4 (6). С. 70–85.
3. Чайковський І. Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. Гомін України – Література і мистецтво. 1966. Ч. 7. 16 липня.
4. Івлєв І.О., А.Ф. Юденков. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 6. С. 41–48.
5. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2005. Т. 18. С. 131–158.
6. Смилянська Ю. Оккупационная преса на території України (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. *Холокост: новые исследования и материалы. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике*. Т. IV. Москва. 2011. С. 47–68.
7. Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 44 (2). С. 156–162.
8. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 118–133.
9. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ : Парлам. вид-во, 2009. 350 с.
10. Романенко Т.В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2013. № 1 (2). С. 133–143.

11. Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXVIII. С. 338–342.

12. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 2. С. 81–102.

13. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.

14. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.). *Гуржівські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 235–237.

15. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2002. 20 с.

16. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.

17. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 2008. 19 с.

18. Яковлев Д.Е. Карикатура как образ жизни. *Декоративное искусство*. 2005. № 1. С. 35–37.

19. Щупак І.Я. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 3. С. 147–175.

20. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018. 268 с.

21. Воронина О.А. Анализ карикатуры как вида креолизованного текста. *Вестник Центра международного образования Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова*. 2010. № 2: Лингвистика. С. 11–15.

22. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

23. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу дебільшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 8–27.

24. *Українське Полісся*. 1942. 22 березня.

25. *Українське Полісся*. 1942. 27 лютого.

26. *Українське Полісся*. 1942. 8 травня.

27. *Українське Полісся*. 1942. 11 березня.

28. *Українське Полісся*. 1942. 3 травня.

29. *Українське Полісся*. 1941. 10 грудня.

30. *Ніжинські вісті*. 1942. 11 липня.

31. *Українське Полісся*. 1942. 17 липня.

32. *Вісті Остерщини*. 1943. 1 січня.

33. *Вісті Прилуччини*. 1943. 11 листопада.

34. *Українське Полісся*. 1942. 14 січня.

35. *Українське Полісся*. 1942. 1 лютого.

36. *Вісті Прилуччини*. 1942. 21 жовтня.

37. *Вісті Прилуччини*. 1942. 28 жовтня.

38. *Вісті Прилуччини*. 1942. 11 листопада.

39. *Українське Полісся*. 1942. 26 квітня.

40. *Українське Полісся*. 1942. 18 березня.

41. *Українське Полісся*. 1942. 1 травня.

42. *Вісті Прилуччини*. 1942. 13 травня.

43. *Українське Полісся*. 1942. 12 червня.

44. *Нові дні*. 1943. 15 травня.

45. *Українське Полісся*. 1942. 11 лютого.

46. *Ніжинські вісті*. 1943. 2 січня.

47. *Українське Полісся*. 1942. 6 березня.

48. *Вісті Остерщини*. 1942. 1 травня.

49. *Ніжинські вісті*. 1942. 22 липня.

50. *Українське Полісся*. 1942. 15 листопада.

51. *Українське Полісся*. 1942. 13 лютого.

52. *Українське Полісся*. 1942. 10 квітня.

53. *Українське Полісся*. 1941. 28 грудня.

54. *Новий шлях*. 1942. 13 січня.

55. *Українське Полісся*. 1942. 29 квітня.

56. *Ніжинські вісті*. 1942. 20 травня.

57. *Ніжинські вісті*. 1942. 18 липня.

58. *Ніжинські вісті*. 1942. 1 травня.

59. *Українське Полісся*. 1942. 29 березня.

60. *Ніжинські вісті*. 1942. 23 травня.

61. *Українське Полісся*. 1942. 15 лютого.

62. *Українське Полісся*. 1942. 8 лютого.

63. *Вісті Прилуччини*. 1943. 12 березня.

64. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 7 березня.

65. *Ніжинські вісті*. 1942. 28 листопада.

66. *Вісті Прилуччини*. 1943. 13 січня.

67. *Ніжинські вісті*. 1942. 13 травня.

68. *Ніжинські вісті*. 1943. 16 січня.

69. *Ніжинські вісті*. 1943. 6 січня.

70. *Нові дні*. 1942. 7 жовтня.

71. *Українське Полісся*. 1942. 1 березня.

72. *Українське Полісся*. 1942. 24 квітня.

73. *Вісті Остерщини*. 1942. 15 травня.

74. *Українське Полісся*. 1942. 1 квітня.

75. *Українське Полісся*. 1942. 3 квітня.

76. *Українське Полісся*. 1941. 12 грудня.

77. *Вісті Прилуччини*. 1942. 28 червня.

78. *Вісті Прилуччини*. 1942. 22 листопада.

79. *Вісті Прилуччини*. 1943. 14 березня.

80. *Вісті Прилуччини*. 1942. 14 червня.

81. *Вісті Остерщини*. 1943. 16 жовтня.

82. *Українське Полісся*. 1942. 15 березня.

83. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 10 березня.

84. *Українське Полісся*. 1942. 20 лютого.

85. *Українське Полісся*. 1942. 12 березня.

86. *Ніжинські вісті*. 1942. 11 листопада.

87. *Українське Полісся*. 1942. 27 грудня.

88. *Нові дні*. 1942. 2 грудня.

89. *Українське Полісся*. 1942. 6 грудня.

90. *Ніжинські вісті*. 1942. 29 серпня.

91. *Вісті Прилуччини*. 1942. 16 вересня.

92. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 25 квітня.

93. *Вісті Остерщини*. 1942. 30 жовтня.

94. *Вісті Прилуччини*. 1942. 4 листопада.

95. *Ніжинські вісті*. 1942. 26 вересня.

96. *Ніжинські вісті*. 1942. 29 липня.

97. *Ніжинські вісті*. 1942. 7 листопада.

98. *Ніжинські вісті*. 1942. 4 листопада.

99. *Українське Полісся*. 1942. 9 грудня.

100. *Вісті Прилуччини*. 1942. 9 грудня.

101. *Ніжинські вісті*. 1942. 3 жовтня.

102. *Вісті Остерщини*. 1942. 1 грудня.

103. *Вісті Прилуччини*. 1942. 27 грудня.

104. *Українське Полісся*. 1942. 22 квітня.

105. *Вісті Прилуччини*. 1942. 27 листопада.

106. *Ніжинські вісті*. 1942. 30 вересня.

107. *Вісті Прилуччини*. 1942. 13 листопада.

108. *Ніжинські вісті*. 1942. 9 грудня.

109. *Вісті Прилуччини*. 1943. 7 березня.

110. *Український кур'єр*. 1943. 11 липня.

111. *Ніжинські вісті*. 1942. 30 грудня.

112. *Ніжинські вісті*. 1942. 6 червня.

113. *Вісті Прилуччини*. 1942. 26 червня.

114. *Українське Полісся*. 1942. 25 лютого.

115. *Ніжинські вісті*. 1943. 23 січня.

116. *Вісті Прилуччини*. 1943. 21 лютого.

117. *Українське Полісся*. 1942. 16 грудня.

118. *Ніжинські вісті*. 1942. 14 жовтня.

119. *Вісті Прилуччини*. 1942. 29 листопада.

120. *Вісті Остерщини*. 1942. 25 грудня.

121. *Вісті Прилуччини*. 1942. 25 грудня.

122. *Ніжинські вісті*. 1942. 23 вересня.

123. *Вісті Прилуччини*. 1942. 30 жовтня.

124. *Українське Полісся*. 1942. 12 квітня.

125. *Ніжинські вісті*. 1942. 9 травня.

126. *Ніжинські вісті*. 1942. 15 серпня.

127. *Українське Полісся*. 1942. 17 квітня.

128. *Ніжинські вісті*. 1942. 19 серпня.

129. *Українське Полісся*. 1941. 24 грудня.

130. *Українське Полісся*. 1942. 5 червня.

131. *Українське Полісся*. 1941. 3 грудня.

132. *Українське Полісся*. 1942. 20 грудня.

133. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 21 квітня.

134. *Ніжинські вісті*. 1942. 10 жовтня.

135. *Новий шлях*. 1942. 1 січня.

136. *Українське Полісся*. 1942. 3 червня.

137. *Українське Полісся*. 1942. 1 січня.

138. *Вісті Прилуччини*. 1943. 28 березня.

139. *Українське Полісся*. 1942. 8 березня.

Horokh M. V. The political caricature on the pages of the occupational press: Chernihiv region (1941–1943)

The article is devoted to the clarification of the political caricature's role and position in the forming of the informational space on the Chernihiv region territory during World War II. In 1941–1943 the occupation

authorities published 7 newspapers in Chernihiv, Nizhyn, Pryluky, Snovsk, Ostro, Semenivka, Novhorod-Siverskyi. We find caricatures in 123 issues of 469. Most of the images are in the «Ukrainske Polissia» (53 issues), «Nizhynski visti» (30), and «Visti Pryluchchyn» (23). Newspapers promptly introduced readers to the front lines, orders and announcements from the occupation administration and orders of the German command.

The analysis found that the publication of the occupation media had a clear anti-Soviet and anti-Semitic orientation. Some caricatures were used for purely tactical reasons, directing the incitement of international enmity. The rest images orientation was more distant, strategic objectives, which was to discredit the Soviet leadership as reckless and criminal. The occupation press ridiculed the anti-Hitler coalition figures (Stalin, Roosevelt, Churchill), the inability of the Allies to withstand the German military units and secure the admission of the Lend-Lease program. Based on the moral and psychological and ideological stereotypes of marginalized group Ukrainian society Nazi propaganda exploited the worst traits and feelings, directing them to support the awful terror.

The analysis of the visual images on the pages of the occupational press helps to reveal the concept of ideological manipulations of the Nazi regime. It also helps to evaluate their influence on the forming of the perception archetypes of both people of occupied Ukraine and people who live nowadays.

Key words: political caricature, occupation press, Chernihiv region.

REFERENCES

1. Tsuladze, A. M. (1999). *Politycheskie manipulatsii, ili pokorenie tolpy* [Political manipulation or conquest of the crowd]. Moscow: Knyzhnii dom «Unversytet». [in Russian].
2. Honcharenko, O. (2014). «Yudeo-bilshovyzm» yak model ideolohichnoi obrobky mistsevoho naselennia raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [«Judeo-Bolshevism» as model of indoctrinal local population reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]. *Vitskovo-istorychni merydian. Elektronnyi naukovi fakhovi zhurnal*, 4 (6). pp. 70–85. [in Ukrainian].
3. Chaikovskiy, I. (1966). *Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoï okupatsii, 1941–1944* [Ukrainian periodicals under German occupation, 1941–1944]. *Homin Ukrainy, Literatura i mystetstvo*, 7, lypnia 16. [in Ukrainian].
4. Ivliev, I. O., Yudenkov, A. F. (1985). Kontrpropaganda pidpilnykiv i partyzaniv na okupovanii radianskii terytorii (1941–1944 rr.) [Counterpropaganda of the underground activists and partisans on the occupied Soviet territory]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, pp. 41–48. [in Ukrainian].
5. Cherniakov, B. I. (2005). *Periodychna presa na okupovanii terytorii Ukrainy* [The Periodical press on the Occupied territory]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, vol. 18, pp. 131–158. [in Ukrainian].
6. Smilyanskaya, Yu. (2011). Okkupatsionnaya pressa na terytorii Ukrainy (1941–1944). Formirovaniye i ukrepleniye antievreyskikh stereotipov kak popytka konsolidatsii okkupantov s naseleniem okkupirovannykh territoriy [Regional features of the Holocaust as reflected in the Ukrainian press during the occupation (1941–1944)]. Abstracts of Papers' 2011: *Kholokost: novye issledovaniya i materialy. Materialy XVII Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaiki*, vol. IV. (pp. 47–68). Moskva. [in Russian].
7. Sehed, S. P. (2011). Radianska viiskova presa na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War]. *Hileia: naukovi visnyk*, 44 (2), pp. 156–162. [in Ukrainian].
8. Smirnova, V. I. (2010). Kolektsiia pidpilno-partyzanskoi presy Ukrainy 1941–1944 rr. [Collection of partisan press of Ukraine in 1941–1944]. *Arkhivy Ukrainy*, 5, pp. 118–133. [in Ukrainian].
9. Fedotova, O. O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USSR–URSR (1917–1990 rr.)* [Political censorship of publications in the USSR, the Ukrainian SSR (1917–1990 pp.)]. Kyiv: Parlam. [in Ukrainian].
10. Romanenko, T. V. (2013). Radianska presa v Ukrainskii RSR na pochatku Druhoi svitovoi viiny ta v roky natsystskoi okupatsii (1939 – persha polovyna 1943 rr.) [The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning of the Second World War and during the German occupation (1939 – first half of 1943)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*, 1 (2), pp. 133–143. [in Ukrainian].
11. Handrabura, N. Ya. (2014). Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsystskoi eksploatatsii naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.) [The Ukrainian language occupying press as a source from history of Nazi exploitation of Ukrainian population (1941–1944)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, issue 38, pp. 338–342. [in Ukrainian].
12. Hrehchenko, H. (1999). Chernihivshchyna na shpaltakh okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.) [Chernihiv region on the front pages of occupation newspapers (1941–1943)]. *Sivrianskyi litopys*, 2, pp. 81–102. [in Ukrainian].
13. Mykhailiuk, M. V. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoï okupatsiinoï vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Stelnykovych, S. V. (2013). Ofitsiina ukrainomovna presa Heneralnoho okruhu «Zhytomyr» (1941–1944 rr.) [The Official Ukrainian language press of the General District «Zhytomyr»]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, issue 6, pp. 235–237. [in Ukrainian].
15. Tytarenko, D. M. (2002). *Presa Skhidnoi Ukrainy periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943 rr.)* [The press of Eastern Ukraine of the period of German fascist occupation as a historical source (1941–1943)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
16. Cherniakov, B. (2006). Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukrainy: rozbudova i funktsionuvannia (1941–1943 rr.) [Occupation Press of the Reichskommissariat «Ukraine»: Development and Functioning (1941–1943)]. *Naukovi zapysky*, issue 31, pp. 51–68.
17. Yaremenko, V. M. (2008). *Polityka nimetskoho okupatsiinoho rezhymu shchodo presy v raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 rr.)* [German Nazi occupation policy concerning the press in Reichskommissariat «Ukraine»] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Yakovlev, D. E. (2005). Karikatura kak obraz zhizni [Caricature as a way of life]. *Dekorativnoe iskusstvo*, 1, pp. 35–37. [in Russian].
19. Shchupak, I. Ya. (2006). Natsystska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy [The Nazi antisemitic propaganda among the local population of Ukraine]. *Problemy istorii Holokostu*, issue 3, pp. 147–175. [in Ukrainian].
20. Maievsky, O. (2018). *Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* [Political poster and caricature as a means of ideological struggle in Ukraine in 1939–1945]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
21. Voronina, O. A. (2010). Analiz karikatury kak vida kreolizovannogo teksta [Caricature as a kind of creolized texts]. *Vestnik Tsentra mezhdunarodnogo obrazovaniya Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni M.V. Lomonosova: Lingvistika*, 2, pp. 11–15.
22. Busel, V. T. (Comps.). (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv: Perun. [in Ukrainian].
23. Azarkh, I. (2016). Hazeta «Ukrainske Polissia» yak dzherelo vyvchennia protsesu debilshovyzatsii Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [The newspaper «Ukrainian Polissia» as a source of study of the de-bolshevization in Chernihiv region, 1941–1943]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, issue 18, pp. 8–27. [in Ukrainian].
24. *Ukrainske Polissia* (1942), 22 bereznia. [in Ukrainian].
25. *Ukrainske Polissia* (1942), 27 liutoho. [in Ukrainian].
26. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 travnia. [in Ukrainian].
27. *Ukrainske Polissia* (1942), 11 bereznia. [in Ukrainian].
28. *Ukrainske Polissia* (1942), 3 travnia. [in Ukrainian].
29. *Ukrainske Polissia* (1941), 10 hrudnia. [in Ukrainian].
30. *Nizhynski visti* (1942), 11 lypnia. [in Ukrainian].
31. *Ukrainske Polissia* (1942), 17 lypnia. [in Ukrainian].
32. *Visti Ostershchyny* (1943), 1 sichnia. [in Ukrainian].
33. *Visti Pryluchchyny* (1943), 11 lystopada. [in Ukrainian].
34. *Ukrainske Polissia* (1942), 14 sichnia. [in Ukrainian].
35. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 liutoho. [in Ukrainian].
36. *Visti Pryluchchyny* (1942), 21 zhovtnia. [in Ukrainian].
37. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 zhovtnia. [in Ukrainian].
38. *Visti Pryluchchyny* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
39. *Ukrainske Polissia* (1942), 26 kvitnia. [in Ukrainian].
40. *Ukrainske Polissia* (1942), 18 bereznia. [in Ukrainian].
41. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
42. *Visti Pryluchchyny* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
43. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 chervnia. [in Ukrainian].
44. *Novi dni* (1943), 15 travnia. [in Ukrainian].
45. *Ukrainske Polissia* (1942), 11 liutoho. [in Ukrainian].
46. *Nizhynski visti* (1942), 2 sichnia. [in Ukrainian].
47. *Ukrainske Polissia* (1942), 6 bereznia. [in Ukrainian].
48. *Visti Ostershchyny* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
49. *Nizhynski visti* (1942), 22 lypnia. [in Ukrainian].
50. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
51. *Ukrainske Polissia* (1942), 13 liutoho. [in Ukrainian].
52. *Ukrainske Polissia* (1942), 10 kvitnia. [in Ukrainian].
53. *Ukrainske Polissia* (1941), 28 hrudnia. [in Ukrainian].
54. *Novyi shliakh* (1942), 13 sichnia. [in Ukrainian].
55. *Ukrainske Polissia* (1942), 29 kvitnia. [in Ukrainian].
56. *Nizhynski visti* (1942), 20 travnia. [in Ukrainian].
57. *Nizhynski visti* (1942), 18 lypnia. [in Ukrainian].
58. *Nizhynski visti* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
59. *Ukrainske Polissia* (1942), 29 bereznia. [in Ukrainian].
60. *Nizhynski visti* (1942), 23 travnia. [in Ukrainian].
61. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 liutoho. [in Ukrainian].
62. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 liutoho. [in Ukrainian].
63. *Visti Pryluchchyny* (1943), 12 bereznia. [in Ukrainian].

64. *Chernihivskiy kurier* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
65. *Nizhynski visti* (1942), 28 lystopada. [in Ukrainian].
66. *Visti Pryluchchyny* (1943), 13 sichnia. [in Ukrainian].
67. *Nizhynski visti* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
68. *Nizhynski visti* (1943), 16 sichnia. [in Ukrainian].
69. *Nizhynski visti* (1943), 6 sichnia. [in Ukrainian].
70. *Novi dni* (1942), 7 zhovtnia. [in Ukrainian].
71. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 bereznia. [in Ukrainian].
72. *Ukrainske Polissia* (1942), 24 kvitnia. [in Ukrainian].
73. *Visti Ostershchyny* (1942), 15 travnia. [in Ukrainian].
74. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 kvitnia. [in Ukrainian].
75. *Ukrainske Polissia* (1942), 3 kvitnia. [in Ukrainian].
76. *Ukrainske Polissia* (1941), 12 hrudnia. [in Ukrainian].
77. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 chervnia. [in Ukrainian].
78. *Visti Pryluchchyny* (1942), 22 lystopada. [in Ukrainian].
79. *Visti Pryluchchyny* (1943), 14 bereznia. [in Ukrainian].
80. *Visti Pryluchchyny* (1942), 14 chervnia. [in Ukrainian].
81. *Visti Ostershchyny* (1942), 16 liutoho. [in Ukrainian].
82. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 bereznia. [in Ukrainian].
83. *Chernihivskiy kurier* (1943), 10 bereznia. [in Ukrainian].
84. *Ukrainske Polissia* (1942), 20 liutoho. [in Ukrainian].
85. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 bereznia. [in Ukrainian].
86. *Nizhynski visti* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
87. *Ukrainske Polissia* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
88. *Novi dni* (1942), 2 hrudnia. [in Ukrainian].
89. *Ukrainske Polissia* (1942), 6 hrudnia. [in Ukrainian].
90. *Nizhynski visti* (1942), 29 serpnia. [in Ukrainian].
91. *Visti Pryluchchyny* (1942), 16 veresnia. [in Ukrainian].
92. *Chernihivskiy kurier* (1943), 25 kvitnia. [in Ukrainian].
93. *Visti Ostershchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
94. *Visti Pryluchchyny* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
95. *Nizhynski visti* (1942), 26 veresnia. [in Ukrainian].
96. *Nizhynski visti* (1942), 29 lypnia. [in Ukrainian].
97. *Nizhynski visti* (1942), 7 lystopada. [in Ukrainian].
98. *Nizhynski visti* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
99. *Ukrainske Polissia* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
100. *Visti Pryluchchyny* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
101. *Nizhynski visti* (1942), 3 zhovtnia. [in Ukrainian].
102. *Visti Ostershchyny* (1942), 1 hrudnia. [in Ukrainian].
103. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
104. *Ukrainske Polissia* (1942), 22 kvitnia. [in Ukrainian].
105. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 lystopada. [in Ukrainian].
106. *Nizhynski visti* (1942), 30 veresnia. [in Ukrainian].
107. *Visti Pryluchchyny* (1942), 13 lystopada. [in Ukrainian].
108. *Nizhynski visti* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
109. *Visti Pryluchchyny* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
110. *Ukrainskyi kurier* (1943) 11 lypnia. [in Ukrainian].
111. *Nizhynski visti* (1942), 30 hrudnia. [in Ukrainian].
112. *Nizhynski visti* (1942), 6 chervnia. [in Ukrainian].
113. *Visti Pryluchchyny* (1942), 26 chervnia. [in Ukrainian].
114. *Ukrainske Polissia* (1942), 25 liutoho. [in Ukrainian].
115. *Nizhynski visti* (1943), 23 sichnia. [in Ukrainian].
116. *Visti Pryluchchyny* (1943), 21 liutoho. [in Ukrainian].
117. *Ukrainske Polissia* (1942), 16 hrudnia. [in Ukrainian].
118. *Nizhynski visti* (1942), 14 zhovtnia. [in Ukrainian].
119. *Visti Pryluchchyny* (1942), 29 lystopada. [in Ukrainian].
120. *Visti Ostershchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
121. *Visti Pryluchchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
122. *Nizhynski visti* (1942), 23 veresnia. [in Ukrainian].
123. *Visti Pryluchchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
124. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 kvitnia. [in Ukrainian].
125. *Nizhynski visti* (1942), 9 travnia. [in Ukrainian].
126. *Nizhynski visti* (1942), 15 serpnia. [in Ukrainian].
127. *Ukrainske Polissia* (1942), 17 kvitnia. [in Ukrainian].
128. *Nizhynski visti* (1942), 19 serpnia. [in Ukrainian].
129. *Ukrainske Polissia* (1941), 24 hrudnia. [in Ukrainian].
130. *Ukrainske Polissia* (1942), 5 chervnia. [in Ukrainian].
131. *Ukrainske Polissia* (1941), 3 hrudnia. [in Ukrainian].
132. *Ukrainske Polissia* (1942), 20 hrudnia. [in Ukrainian].
133. *Chernihivskiy kurier* (1943), 21 kvitnia. [in Ukrainian].
134. *Nizhynski visti* (1942), 10 zhovtnia. [in Ukrainian].
135. *Novyi shliakh* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
136. *Ukrainske Polissia* (1942), 3 chervnia. [in Ukrainian].
137. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
138. *Visti Pryluchchyny* (1943), 28 bereznia. [in Ukrainian].
139. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 bereznia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94[(477.52–21Глухів):930.2] «1943»

В.І. Бєлашов

БІЙ ЗА ГЛУХІВ – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

До недавнього часу при вивченні питання визволення міста Глухова від нацистської окупації дослідники не мали достатньої кількості документального матеріалу. Його частину у вересні 2019 р. було отримано автором-укладачем цієї публікації з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації у місті Подольську.

У статті на основі архівних документів встановлюється картина реальних подій, пов'язаних з визволенням міста Глухова у кінці серпня 1943 року.

Ключові слова: документи, звіти про бойові дії, журнал бойових дій, історичний формуляр, військово-мемуарна література, листи, військові поховання.

Підставою для написання цієї статті є дискусія, що кілька десятиліть точиться у науковому середовищі з приводу перебігу бойових дій і встановлення точного дня визволення Глухова від нацистської окупації. Наразі дослідники сперечаються навколо двох дат – 30 чи 31 серпня 1943 р. Так, у військово-мемуарній літературі переважає вказівка на 30 серпня, яка, скоріш за все, ґрунтується на повідомленні Радінформбюро, що пролунало в ефірі 31 серпня 1943 р., про визволення Глухова – міста на українсько-російському прикордонні. Ця дата зустрічається й у споминах ветеранів 70-ої гвардійської стрілецької дивізії, яка безпосередньо вела бої за місто.

На користь іншої дати говорить збірник документів і матеріалів «Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)» (Харків, 1963). За термінами тимчасової окупації Глухова, що вказані у виданні, визволення міста сталося 31 серпня 1943 р.

Наприкінці 2019 р. автор публікації запросив у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ Московської обл.) документи, що могли б додати цій дискусії офіційного обґрунтування. Нами були отримані виписки з журналу бойових дій 9-го танкового корпусу, звіту про бойові дії 23-ї танкової бригади, історичного формуляру 70-ї гвардійської стрілецької дивізії, журналів бойових дій 17-го гвардійського стрілецького корпусу, 205-го гвардійського стрілецького полку. Документи про бойові дії 226-ї стрілецької «Глухівської» дивізії в даному випадку не бралися до уваги, адже вона, забезпечивши взяття міста Глухова з північного сходу та південного заходу рушила далі і безпосередньої участі, окрім взаємодіючих підрозділів, у бою за Глухів не брала.

У статті автор ставить за мету на основі архівних матеріалів встановити картину реальних подій, пов'язаних з визволенням міста Глухова у кінці серпня 1943 року. Поставлені завдання звелися до пошуку документів, які б спростували хибну думку про відсутність бою за Глухів, та до визначення ролі інших джерел у розкритті змісту цього бою.

Об'єктом дослідження стали документи військових частин і підрозділів, що брали участь у визволенні міста Глухова, предметом – звіти про бойові дії, журнали бойових дій п'яти військових частин і підрозділів та історичний формуляр дивізії, полки якої брали безпосередню участь у бою за Глухів. Ознайомлення зі змістом кожного з цих документів допомагає зробити остаточні правильні висновки, які будуть зроблені наприкінці публікації.

Документи для ідентичності наводяться мовою оригіналу зі збереженням орфографічних, пунктуаційних і стилістичних особливостей.

Документ 1-й. «Звіт про бойові дії 23-ї танкової бригади за період з 16 липня до 22 листопада 1943 р.» включно зі звітом про бойові дії розвідвзводу 23-ї «Глухівської» танкової бригади з 26.08 по 15.09.1943 року. Читаємо: «При занятті бригадою ЭСМАНЬ разведгруппа под командованием командира взвода лейтенанта ПРИДАННИКОВА вела разведку в направлении ГЛУХОВ, которая установила: что мелкие группы пр-ка поспешно отходят в район города, установила связь с 28 ОРБ (отдельным разведывательным батальоном), действовавшего в этом же направлении. Обнаружила: что дорога от МТС (машинно-тракторной станции) на ЭСМАНЬ во многих местах минирована. Вместе с 28 ОРБ вплотную подошла к городу и ворвалась в него.

Продвигаясь вперёд уничтожила гарнизон комендатуры, захватила документы, 4 мотоцикла, 3 велосипеда, 2 станковых и ручной пулемёт и до 20 винтовок и уничтожила до 15 солдат и офицеров и вместе с подошедшими танками бригады вышла в район НОВ. ГРЕБЛЯ». «Из района НОВ.ГРЕБЛЯ разведгруппа продвинулась в район выс. Н/173,11 с задачей: Вести наблюдение в полосе СЕМЁНОВКА, выс. 173,3.

Наблюдением пр-ка не обнаружено. По показанию местных жителей последние мелкие группы пр-ка и обозы из ГЛУХОВА ушли в направлении ПУТИВЛЬ и что пр-ка до ПУТИВЛЬ нет.

Остатки гарнизона ГЛУХОВА отошли по дороге на КРОЛЕВЕЦ. Высланная дополнительная разведка ХОЛОПОВО, БАНИЧИ пр-ка не обнаружила» [1, арк. 35–36].

Документ 2-й. «Журнал бойових дій 9 тк за період з 15.5.1942 до 25.5.1944». Знаходимо: «В 6.00 30.8.1943 г. Начальником штаба корпуса было доложено донесением о положении частей корпуса, в котором изложено решение командира корпуса о преследовании противника в направлении Глухов и овладение (потрібно оволадении – В.Б.) последним.

Командарм 60 приказал. Закрепиться на достигнутом рубеже в готовности к отражению контратак противника с направления: севера, запада и ю-з. Преследование противника и овладение г. Глухов не разрешил.

Командир корпуса РЕШИЛ усиленным ПО в составе 28

ОРБ, 23 ТБР, усиленной ротой 8 МСБр преследовать противника в направлении Глухов.

К 13.00 30.8.1943 г. г. Глухов был очищен от противника. Захвачено 28 складов с продовольствием и военным имуществом, взято 500 пленных.

В 14.00 30.8.1943 г. на имя к-ра корпуса получена телеграмма Военного Совета ЦФ следующего содержания:

«Военный Совет ЦФ выражает Вам, всем офицерам, сержантам и рядовым бойцам доблестного 9 ТК свою БЛАГОДАРНОСТЬ за славные боевые успехи, за проявленные при этом героизм и мужество.

Желаем Вам боевые друзья новых ещё лучших успехов. РОКОССОВСКИЙ, ТЕЛЕГИН.» [2, арк. 49 зв.-50].

Документ 3-й. «Звіт про бойові дії 23-ї танкової бригади 9 танкового корпусу 60 Армії Центрального фронту за період з 26 серпня до 19 вересня 1943 р.». Дізнаємося: «В 6⁰⁰ 30.8.43 бригаде командиром корпуса поставлена задача в 7.30 30.8.43 выступить по маршруту Эсмани, выс[ота] 211.5, 217.2, МТС, овладеть вост. окр. ГЛУХОВ, в дальнейшем выйти на зап. окр. и закрепиться.

В 8.40 30.8.43 г. получено от 28 ОРБ информация: «Пр-к частями гарнизона г. Глухов занял оборону и выставил огневые заслоны по высотам 186.2, 190.2, 201.2, 188.1, 185.6». В связи с этой информацией части бригады распоряжением штабкора с хода по радио и офицером связи возвращены штабригом в указанный район и временно задержаны на прежнем рубеже, юго-зап. Эсмани.

В 10⁰⁰ 30.8.43 г. командир бригады отдал приказ продолжать преследовать отходящего пр-ка, сбить огневые заслоны, с хода ворваться в г. Глухов и выйдя на юго-зап. окраину закрепиться.

В 10²⁰ 30.8.43 г., имея впереди разведку на танке Т-70, в ГПЭ: Т-34 = 4 (269 ТБ). Ядро танков Т-34 = 5, СУ 122 = 3, Т-60 = 1, бригада выступила по маршруту и в 14⁴⁵ 30.8.43 [г], сбив заслоны, первой ворвалась в г. ГЛУХОВ.

Подвергаясь непрерывному воздействию авиации пр-ка бригада вышла на юго-зап. окр. г. ГЛУХОВ и оседлав шоссе ГЛУХОВ – ПУТИВЛЬ, заняла оборону.

...получено письменное поздравление от командира корпуса следующего содержания:

ТТ. ДЕМИДОВУ, КАРИМАНУ, ЛЕЩЕНКО!

«ПРИВЕТСТВУЮ ГЕРОЕВ ТАНКИСТОВ 9ТК. ЖЕЛАЮ ДОЛЬНЕЙШИХ БОЕВЫХ УСПЕХОВ. БЛЮДИТЕ ЖЕСТКИЙ ПОРЯДОК И ДИСЦИПЛИНУ. ПОБЕДУ НАДО НЕ ТОЛЬКО ЗАВОЕВЫВАТЬ, НО И ОБЯЗАТЕЛЬНО ЗАКРЕПИТЬ»

17.00 30.8.43 г. [подпись] РУДЧЕНКО [3, арк. 35–36].

Документ 4-й. «Звіт про бойові дії 23-ї танкової бригади 9 танкового корпусу 60 Армії Центрального фронту за період з 2 жовтня 1941 р. до 22 листопада 1943 р.». Взнаємо: «...бригада выступила по маршруту и ... сбив заслоны, первой ворвалась в г. ГЛУХОВ.

Подвергаясь непрерывному воздействию авиации пр-ка бригада вышла на юго-зап. окр. г. ГЛУХОВ и оседлав шоссе ГЛУХОВ – ПУТИВЛЬ, заняла оборону.

УРОН НАНЕСЕННЫЙ ПРОТИВНИКУ:

Уничтожено: автомашин = 4, радиостанций = 12, телефонного кабеля = 200 катушек, мотоциклов = 2, станковых пулемётов = 4, винтовок = 3.

ПОТЕРИ БРИГАДЫ:

Танков Т-34 = 2, Т-70 = 1, Т-60 = 1.

Автомашин = 3, миномётов = 3, карабинов = 7, автоматов = 10.

В личном составе убито = 3, ранено = 3 чел[овека] [4, арк. 63].

Документ 5-й. «Журнал боевых дій 205-го зв. сп. з 15-го січня по 31 грудня 1943 р.». Впевнюємося: «30.08.43 г. С подходом других частей для закрепления рубежа Эсмин (Есмань) полк, согласно распоряжения штадива (штаба дивизии) в 19.00 снялся со станции Эсмин (Есмань) и начал дальнейшее преследование прот-ка в направлении г. Глухов. К 21.00 полк подошел к г. Глухов и в 21.30 начался штурм города. Пр-к растерявшись от неожиданного ночного штурма беспорядочно отстреливаясь начал отступать, оставляя город. Наши подразделения очищая квартал за кварталом к 24.00 полностью очистили город от прот-ка и закрепились на его окраинах. Пр-к оставил в городе много складов с боеприпасами продуктами и вещимуществом» [5, арк. 17].

При цьому поняття «нічний штурм» потрібно розуміти як рішучу атаку з ходу, майже без перерви, укріплених позицій ворога і їх подолання атакуючими; поняття «зачистка» – як перевірку наявності противника і в разі необхідності його знищення (головне – не сплутати ці поняття, бо складеться враження суцільного бою – В.Б.).

Документ 6-й. «Історичний формуляр 70-ї гвардійської стрілецької дивізії». Переконаємося: «С рубежа Фотевих дивизия прочно вступила на территорию УССР.

В 20.00 30.8.1943 г. дивизия получила новую боевую задачу Штакора (штаба корпуса) 17-наступать в общем направлении на г. Глухов.

Командование дивизией по своему решению создало главную группировку на своём правом фланге из двух полков. После короткой артподготовки, части дивизии перешли в решительное наступление. К 21.00 30.8.1943. г. передовые части дивизии своей главной группировкой на плечах отходящего противника вышли в район окраин г. Глухов а к 24.00 вплотную подошли к северной и вост. окраинам г. Глухов.

Пр-к, почувствовав угрозу окружения, ночью поспешно отводит свои основные части в западном и юго-западном направлении. Два полка дивизии, вышедшие к окраинам города, подтянув все огневые средства, немедленно приступили к окончательному очищению города от пр-ка. После непродолжительного уличного

боя к 2.00 31.8.43 г. части дивизии полностью овладели городом, выйдя на его западную и южную окраины.

31 августа приказом Верховного Главнокомандующего Маршала Советского Союза тов. Сталина, в ознаменование взятия г. Глухов, дивизии присвоено наименование «ГЛУХОВСКАЯ».

За отличные боевые действия личному составу дивизии ОБЪЯВЛЕНА БЛАГОДАРНОСТЬ.» [6, арк. 21].

Документ 7-й. «Журнал боевых дій 17 гвардійського стрілецького корпусу 60 Армії Центрального фронту з 1 травня до 12 вересня 1943 р.». Наголошуємо: «В течении 30.8.43 г. соединения корпуса продолжали преследовать отходящего пр-ка.

В 20.40 30.8.43 г. согласно боевому приказу штакора части 70 гв. с. д. (гвардейская стрелковая дивизия – В.Б.), выступили из занимаемого р-на в общем направлении на Глухов.

31.8.43 г.

70 гв. с. д. в 2.00 31.8. заняла г. Глухов, заняв г. Глухов, части дивизии вышли в р-ны:

207 гв. с. п. Береза, отм. 192,8, отм. 157,8

205 гв. с. п. г. Глухов

203 гв. с. п. Юго-Вост. Глухов» [7, арк. 112].

Отже, вивчення поданих документів показує, що визволення Глухова відбувалося у два етапи. Ознайомлення зі змістом кожного з цих документів допомагає зробити остаточний висновок. Він полягає в тому, що датою завершення процесу звільнення міста слід вважати 31 серпня 1943 р.

При вивченні питання визволення Глухова ні в якому разі не можна забувати про загиблих у цій військовій операції. За даними, опрацьованими також в архіві Міністерства оборони Російської Федерації дослідником Ю.О. Коваленком, 30.08.1943 року окремих 28-й розвідувальний батальйон, досягнувши північної околиці Глухова, зустрів організований опір сильного ар'єргарду противника у складі піхоти та декількох танків і поніс втрати [8]. Як стало нещодавно відомо, біля північного передмістя Родивонівка тривалий час знаходилося, за свідченнями місцевих жителів [9], два колективних поховання бійців, загиблих у цьому бою. Останки з першого поховання були перенесені на регіональне кладовище в урочище Борок. У другому похованні вони залишаються і до теперішнього часу. У післявоєнний час в кінці довгого Сніжкіного яру знаходився виведений зі строю німцями танк Т-34.

У двох могилах меморіального комплексу в центрі міста, за підготовленим Глухівським міським об'єднаним військкоматом паспортом з обліковою карткою № 502, нараховується 502 воїна та 5 партизанів, що загинули у боях за Глухів [10, с. 26] з кінця серпня до 7 вересня 1941 року, під час бою за визволення Глухова в кінці серпня 1943 р., під час бомбардувань 31 серпня та у вересні 1943 року, померлих від ран у

507 і 5209 ХППШ – хірургічних польових пересувних шпиталях у вересні 1943 року.

За списками тільки встановлених прізвищ серед них – 16 чоловік, які загинули та померли від ран 30.08, 31.08 та 01.09.1943 року [11, с. 171–173]. До них потрібно додати ще 17 загиблих та померлих від ран, що поховані на Вознесенському кладовищі.

Всього ж, за підрахунком, здійсненим за даними паспортів військових поховань, по селах Глухівського району на шляху до Глухова загинуло щонайменше 168 чоловік [10] з 70-ї гвардійської та 226-ї стрілецьких дивізій.

Від автора статті тільки залишається додати наступне: якщо перший етап визволення Глухова (входження з боєм розвідвзводу 23-ї танкової бригади і окремого 28-го розвідбатальйону через Родивонівку до центральної і південної частин міста) відбувався переважно у світловий день, то він, безумовно, запам'ятався жителям міста; другий етап, що проходив пізнього вечора та у нічний час, не міг запам'ятатися подробицями з природної причини, бо більша частина глухівчан або спала, або в передчутті бою ховалася по льохах та підвалах, або роз'їхалась до родичів по селах, що на той час було звичайним явищем.

Військово-мемуарна література (окрім одного видання, де перебільшені масштаби бою першого етапу), листи учасників бою за визволення Глухова, що зберігаються у фондах Глухівського міського краєзнавчого музею [12], аудіозаписи інтерв'ю (у тому числі учасників бою за вокзал), щоденникові записи з особистих архівів, зокрема В.М. Заїки [13], тільки суттєво доповнюють зміст подій, викладених в архівних документах.

Особи, що брали участь при визволенні Глухова у бою за залізничну станцію з вокзалом (за їхніми висловами зруйнованим) та водонапірну вежу (при ретельному огляді на її верхній східній і південній частинах, можна побачити залишки затертих цементно-піщаним розчином пошкоджень від обстрілу і невелику кількість кульових отворів), не вигадані і не міфічні. Вони – реальні командири та бійці, про що говорять їх нагородні листи [14]. За визволення Глухова всьому складу 23-ї танкової бригади, 70-ї гвардійської стрілецької дивізії та 226-ї стрілецької дивізії було оголошено подяку Верховного Головнокомандувача і присвоєно найменування «Глухівських» [15, с. 3]. З цієї причини командирів і бійців цих підрозділів не нагородили орденами і медалями, бо в один день чи добу за одні й ті ж заслуги не відмічають, як і не карають за одне і теж порушення.

Таким чином, бій за Глухів – це не міф, який вигадали автори військово-мемуарної літератури, а реальна об'єктивність кінця серпня 1943 року, яка стала важливою подією у північно-східному українсько-російському прикордонні та поклала початок визволенню ряду українських міст.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ), ф. 3102, оп. 1, спр. 3.
2. ЦАМО РФ, ф. 3408, оп. 1, спр. 7.
3. ЦАМО РФ, ф. 3102, оп. 0000001, спр. 0003.
4. ЦАМО РФ, ф. 3102, оп. 0000003, спр. 0003.
5. ЦАМО РФ, ф. 6633, оп. 443372, спр. 9.
6. ЦАМО РФ, ф. 1205, оп. 1, спр. 1.
7. ЦАМО РФ, ф. 853, оп. 1, спр. 18.
8. Ю. Коваленко. Правда та міфи про загибель генерала. *Соборний майдан*. 2014. № 4(64). С. 1–2.
9. Свідчення надали жителі м. Глухова М.І. Гришаков (переїхав до м. Суми), А. Лабуз та М.Г. Рева.
10. Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області / В.І. Белашов та ін. 1-е вид.: Глухів : РВВ ГДПУ, 2007. 154 с.
11. Белашов В.І., Зайцева Н.О., Онопрієнко О.В., Федін О.В. Глухів. Випробування війною. Київ : Новий друк, 2015. 192 с.
12. Див.: Венков В.С., Дудинов П.П. Гвардейская доблесть: Боевой путь 70-й гвардейской стрелковой дивизии. Москва : Воениздат, 1979. 181 с.; Логачев А.Г. Солдат вспоминает войну. Барнаул: Алтайское книжное издательство, 1986. 120 с.; Спогади заступника начальника штабу 23-ї танкової бригади, майора Журавльова Ф.М. про визволення міста Глухова у 1943 році. 3 с.; Спогади ветерана 9-го танкового корпусу полковника Проніна А.М. про наступальні бої на Глухівському напрямку. 1975. 4 с. та ін.
13. Заїка В.М. Щоденник (рукопис). Витяги із записів 1943 року. Глухів.
14. Нагородні листи лейтенанта О.Г. Гавриленка, молодшого лейтенанта В.О. Федоркова, старшого лейтенанта Ю.В. Тварковского, молодшого лейтенанта В.Л. Бершвиля та ін. (особистий архів автора).
15. Наказ Верховного Головнокомандувача про присвоєння найменувань Глухівським військовим частинам, що визволяли місто. Красная звезда. 1943. 1 вересня.

Belashov V.I. Fight for Hlukhiv – is myth or reality?

The writing of the article was caused by the urgent need to display on the basis of archival documents the content of the battle for Hlukhiv at the end of August 1943.

To date, researchers have only worked on selected documents, the publication of which has not fully covered this important issue. For this reason, the purpose of writing an article is to fully reflect their content. At the same time, the author set himself the task of accumulating the required amount of archival material and its processing by methods of analysis, synthesis, systematic, comparison

As a result of studying the documents, the sequence and content of the events were established, for which, first of all, the reports on the fighting of the 23rd Panzer Brigade were used, including its reconnaissance of the beginning of the battle for Hlukhiv in the morning of 30.08.1943, and the log of the 9th tank corps, the pages of which reveal the true cause that led to the two stages of the battle. It consisted of a mismatch between the commander of the 60th Army and the commander of the 9th Panzer Corps, who, without knowing the first, made the decision to launch actions aimed at Hlukhiv's liberation, initially only by the forces of the 28th Reconnaissance Battalion with the auxiliary units. These small forces took Hlukhiv to 13-00. This victory did not give rise to the Radinformbureau's announcement of Hlukhiv's release on August 30, 1943, although the main forces of the 23rd Panzer Brigade broke into the city at 4.45pm. These events are part of the first phase of hostilities.

The events of the second stage of the battle are revealed in the combat log of the 205th Guards Rifle Regiment of the 70th Guards Rifle Division, from which it became known that 9.30 p.m. the assault on the north-eastern part of the city began and by 24-00 its units had completely cleared the city of the enemy. The historical form of the 70th Guards Rifle Division states that by 2-00 on 31.08.1943, parts of the division had been completely conquered by Hlukhiv.

The combat log of the 17th Guards Rifle Corps clearly states that the 70th Guards Rifle Division occupied Hlukhiv at 2-00 on August 31, 1943, indicating that the day of the city's liberation should be considered August 31.

Military memoirs, diaries and audio recordings substantially supplemented the content of the events of the two-stage battle.

The author concludes that the Battle of Hlukhiv at the end of August 1943 is a real event that initiated the liberation of a number of Ukrainian cities.

Key words: documents, combat reports, combat log, historical form, memoirs of war, letters, military burials.

REFERENCES

1. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (dali – TsAMO RF), f. 3102, op. 1, spr. 3.
2. TsAMO RF, f. 3408, op. 1, spr. 7.
3. TsAMO RF, f. 3102, op. 0000001, spr. 0003.
4. TsAMO RF, f. 3102, op. 0000003, spr. 0003.
5. TsAMO RF, f. 6633, op. 443372, spr. 9.
6. TsAMO RF, f. 1205, op. 1, spr. 1.
7. TsAMO RF, f. 853, op. 1, spr. 18.
8. Yu. Kovalenko. (2014). Pravda ta mify pro zahybel henerala [The truth and the myth of the general's death]. *Sobornyi maidan*, 4(64), pp. 1–2. [in Ukrainian].
9. The testimony was provided by the residents of Hlukhiv M.I. Hryshakov (moved to Sumy), A. Labuz and M.G. Reva. (unpublished) [in Ukrainian].
10. Bielashov, V.I. (2007). *Pamiatky istorii mista Hlukhova ta naselenykh punktiv Hlukhivskoho raionu. Materialy z pidhotovky «Zvo-du pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» po Sumskii oblasti*. [Monuments of the history of the city of Glukhov and settlements of Glukhiv district. Materials on preparation of the "Summit of the monuments of history and culture of Ukraine" in Sumy region]. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
11. Bielashov, V.I., Zaitseva, N.O., Onoprienko, O.V., Fedin, O.V. (2015). *Hlukhiv. Vyprovuvannia viinoiu [Hlukhiv. Trails of war]*. Kyiv: Novyi druk. [in Ukrainian].
12. Venkov, V.S., Dudynov, P.P., (1979). *Gvardeyskaya doblest': Bo-yevoy put' 70-y gvardeyskoy strelkovoy divizii [Guards Valor: The battle route of the 70th Guards Rifle Division]*. Moscow: Voenyzzdat. [in Russian]. Logachëv, A.G. (1986). *Soldat vspominayet voynu [The soldier recalls the war]*. Barnaul: Altayskoye knizhnoye izdatel'stvo. [in Russian]. Spohady zastupnyka nachalnyka shtabu 23-yi tankovoi bryhady, maiora Zhuravlova F.M. pro vyzvolennia mista Hlukhova u 1943 rotsi. [Memories of the Deputy Chief of Staff of the 23rd Pan-zer Brigade, Major Zhuravlev F.M. on the liberation of the city of Hlukhiv in 1943]. [in Ukrainian]. Spohady veterana 9-ho tankovoho korpusu polkovnyka Pronina A.M. pro nastupalni boi na Hlukhivskomu napriamku. 1975. [Memories of the veteran of the 9th tank corps of Colonel Pronin A.M. about offensive battles in the Hlukhiv direction. 1975.]
13. Zaika, V.M. Shchodennyk (rukopys). Vytiahy iz zapysiv 1943 roku. Hlukhiv. [Diary (manuscript). Excerpts from the records of 1943. Hlukhiv]. [in Ukrainian]. (unpublished).
14. Nahorodni lysty leitenanta O.H. Havrylenka, molodshoho leitenanta V.O. Fedorkova, starshoho leitenanta Yu.V. Tvarkovskoho, molodshoho leitenanta V.L. Beroshvili ta in. (osobystyi arkhiv avtora). Letters of Honor to Lieutenant O.G. Gavrilenko, junior lieutenant V.O. Fedorkov, Senior Lieutenant Yu.V. Tvarkovsky, junior lieutenant V.L. Beroshville and others. (author's personal archive). [in Ukrainian]. (unpublished).
15. Nakaz Verkhovnoho Holovnokomanduvacha pro prysvoien-nia naimenuvan Hlukhivskym viiskovym chastynam, shcho vyzvo-lialy misto [Order of the Commander-in-Chief to assign the names of Hlukhiv troops which liberating the city]. *Krasnaia Zvezda*, 1 veres-nia. (1943). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.12.2019 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 477.52(477.52)«1944/1945»

Л.І. Рожкова

«ВІЙНА» ПІСЛЯ ВІЙНИ: БОРОТЬБА ПРОТИ БАНДИТИЗМУ НА СУМЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

Стаття присвячена боротьбі працівників органів внутрішніх справ проти бандитизму на території Сумської області у повоєнні роки. Проаналізовано соціально-економічну ситуацію в Україні. З'ясовано, що причини зростання злочинності мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Соціальну напруженість посилював голод 1946–1947 рр.

Особливістю криміногенної ситуації на Сумщині була діяльність організованих банд, зокрема, у північних лісових районах області. Визначено мету та основні заходи з реорганізації органів внутрішніх справ у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Досліджено напрями та результати діяльності правоохоронців з ліквідації злочинних угруповань на території області. Встановлено, що на початок 1950-х рр. на Сумщині було ліквідовано майже усі бандитські угруповання; разом з тим, загальний рівень злочинності залишався високим.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, злочинність, бандитизм, Сумська область.

Період після завершення Другої світової війни позначений важкими випробуваннями для України. Процес відбудови народного господарства, повернення населення до мирного життя відбувався в умовах посилення політичного, ідеологічного, економічного тиску тоталітарного режиму, нової хвилі репресій. Післявоєнна ситуація була складною в усіх регіонах України, але з притаманними кожному особливостями, зокрема, на території Сумської області діяли організовані банди та бандити-одинаки. Економічна криза, руїна, заподіяна війною народному господарству, зумовили подальше зростання злочинності, яка набула загрозливих масштабів.

Певна схожість подій з сьогоденням зумовлена наявністю на даний час в Україні військового конфлікту на Донбасі, загостренням криміногенної ситуації, зростанням кількості тяжких злочинів, зокрема, з використанням нелегальної зброї. Тому аналіз суспільно-політичних процесів на різних етапах історії держави, досвід боротьби правоохоронців зі злочинністю має не лише наукове, але й практичне значення.

Хронологічні рамки роботи зумовлені, насамперед, суспільно-політичною та економічною ситуацією, що склалася в Україні після завершення Другої світової війни, та реорганізаційними процесами, що відбувалися в органах внутрішніх справ у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

При написанні роботи ми спиралися на публікації В. Греченка [1], П. Михайленка [2], Я. Кондратьєва [3; 4]. Опубліковані документи [5; 6; 7] та спогади сучасників [8] дають можливість проаналізувати суспільно-політичне становище в Україні в цілому і на Сумщині зокрема. Нами були використані документи, які зберігаються в архіві Сумського обласного управління Національної поліції України: звіти та доповідні записки обласного від-

ділу боротьби з бандитизмом, статистичні зведення про стан злочинності на території Сумщини.

Метою роботи є з'ясування причин зростання злочинності у перші роки після завершення Другої світової війни та висвітлення процесу боротьби працівників правоохоронних органів проти бандитизму на Сумщини у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Загострення криміногенної ситуації у другій половині 1940-х років мало об'єктивні причини. Насамперед, це – повоєнна руйнація, голод, масова міграція населення, наявність великої кількості зброї, що залишилася після війни. Серед суб'єктивних причин – морально-етичні й психологічні наслідки воєнних років, зокрема, дегуманізація суспільних відносин, знецінення людського життя. Сумчанин Юрій Юрченко згадував повсякдення повоєнних Сум: «На вулицях міста було багато скалічених на фронті людей. Мабуть більшість чоловічого населення Сум були каліками різного ступеня. Звісно, багато хто працював, та немало було старців, які мали певні місця для зборів подавань. Багато дітей у повоєнні часи ставали каліками через необережність у поводженні з технікою, вибухівкою, самопалами» [8, с. 24].

Голод, що спалахнув в Україні 1946–1947 років, доводив людей до жажливих злочинів. На Сумщині були зафіксовані випадки канібалізму [7, с. 133, 143].

З жовтня 1946 р. кримінальна злочинність почала зростати майже по всіх її видах (бандитизм, убивства, грабежі). У 1946 р. в порівнянні з попереднім роком кількість грабежів у республіці збільшилася на 120 %, вбивств – на 117 %, пограбувань з вбивствами – на 130 %. Усього в цьому році в Україні було зареєстровано 66876 злочинів [4, с. 208]. Постановою РНК УРСР та ЦК КП/б/У «Про заходи посилення боротьби з кримінальною злочинністю, зміцнення охорони громадського порядку та органів міліції», ухваленою у січні 1946 р., визначалися основні напрямки діяльності правоохоронних органів [5, с. 125].

У червні 1947 р. було ухвалено репресивний Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» [5, с. 252–255]. Під його дію потрапили тисячі зголомділих дощенту людей, зокрема, дітей. Строк покарання визначався від 7-ми до 25-ти років. Станом на середину липня у Сумській області було порушено 67 кримінальних справ щодо крадіжок, переважно, зерна під час збору врожаю.

Загострення криміногенної ситуації наприкінці війни зумовило необхідність реорганізації органів внутрішніх справ. З 1947 р. намітилась тенденція до мілітаризації органів міліції, їх жорсткої централізації. У серпні на особливе становище була переведена міліція великих міст, у тому числі Києва, Одеси та ін. У 1947 р. зі складу МВС до органів МДБ були передані відділи боротьби з бандитизмом. У липні 1949 р. у складі МВС УРСР були створені відділи з керівництва оперативною роботою для боротьби з карною злочинністю, при обласних управліннях МВС –

відділи по боротьбі з бандитизмом.

З жовтня 1949 р. міліція була підпорядкована Міністерству державної безпеки СРСР. На таке рішення вплинули не лише прагнення поліпшити роботу міліції та зміцнити її кадри, а й чинники політичного характеру.

Після закінчення війни розпочалася нова хвиля репресій. Правоохоронці мусили сприяти органам державної безпеки у виконанні каральних функцій. Зокрема, працівники міліції «виловлювали» порушників згаданого вище Указу від 7 червня 1947 р. на полях, біля колгоспних комор, крамниць.

Про масштаби порушення законності на території Сумщини свідчать факти, наведені у «Зведенні про бандпрояви, зареєстровані за 1946 рік по Сумській області» [9]. Згідно з документом, у регіоні діяли і встановлені, і невідомі банди, які чинили напади, підпали та збройні пограбування як державних установ, так і приватних помешкань, вбивства голів колгоспів та сільрад, інші тяжкі злочини.

В перші місяці 1947 р. злочинність сягнула найбільшого за повоєнні роки рівня і набула загрозливих для безпеки республіки масштабів. У зв'язку зі значним зростанням злочинності 1947 р. було поновлено скасовану раніше смертну кару, причому спершу для політичних, а пізніше – для кримінальних злочинців.

В першому півріччі 1947 р. по області було зафіксовано 1416 злочинів. Найбільш поширеними серед них були крадіжки, збройні напади, розбій, а також виготовлення, зберігання, купівля і збут зброї, отруйних речовин [2, с. 32].

Особливо небезпечну категорію злочинців становили колишні посібники нацистів під час окупації. Більшість з них, через страх відповідальності за злочини, перейшла на нелегальне становище. Злочинці-рецидивісти та зрадники створювали озброєні банди (іноді чисельністю до 25–30 осіб). В перші роки після закінчення війни у всіх районах Сумської області діяли від однієї до десяти озброєних банд. Найбільше бандитизмом були уражені лісові райони області – Миропільський, Краснопільський, Конотопський, Кролевецький, Шосткинський, Глухівський, Червоний, Шалигінський, а також Сумський, Білопільський, Буринський.

В багатьох випадках до боротьби з бандитизмом залучалися агенти – представники громадськості. Як приклад можна навести операцію, проведену працівниками міліції на території Шосткинського району, зі знешкодження бандита Івана Глушка, 1913 р. н., уродженця с. Клишки – колишнього поліцая, дезертира, раніше засудженого за бандитизм [10, арк. 131]. Про попередню його діяльність органам міліції було відомо, що у вересні 1941 р. Глушко розстріляв партизана Андрія Фастовця на хуторі Московський. Після відступу німців жив нелегально.

З доповідної записки наркомун Внутрішніх справ Рязному від 12.06.1945 р. за № 2/957 відомо, що колишній учасник повстанського загону Ващенко, який діяв на території Шосткинського району в 1926–1927 роках, – Ф., 1898 р. н., житель хутора Московський Дедовської с/Ради,

після війни опинився у банді Глушка. Він був зарештований та завербований під агентурним іменем «Лесной».

Глушко тим часом спланував убивство голови колгоспу ім. Кірова с. Клишки Івана Трохимовича Дудка, голови Дідовської с/Ради, члена ВКП(б)/ партизана Миколи Ілліча Савченка, дільничного уповноваженого Шосткинського міськвідділу НКВД Чепика, також хотів зірвати електростанцію торфорозробки № 53 Шосткинського району. З метою недопущення цього, в ніч з 2 на 3 червня 1945 р. «Лесной», користуючись відсутністю іншого учасника групи – Мірошніченка, відрубав Глушку голову і вивісив на дереві, а потім повідомив у міськвідділ НКВС. Під час операції міліцією була вилучена зброя: ППШ, револьвер «Парабелум», 2 гранати, 1 кг вибухівки, 9 капсулів, гвинтівка і 320 автоматних набоїв.

24 червня 1945 р. була проведена аналогічна акція Роменським РВ НКВС з прочісування лісових масивів Роменського і Талалаївського районів. В лісовому масиві Козацьке знайшли землянку, де переховувалися 2 чоловіки. Під час затримання одного було вбито. Ним виявився раніше засуджений Шаповал, який втік у квітні 1945 р. з в'язниці. За повідомленням начальника Буринського РВ МВС капітана Новака, в ніч з 1 на 2 жовтня 1946 р. в с. Буринь було вбито громадянина і пограбовано його квартиру на суму 40 000 крб. Вранці 2 жовтня злочинці були затримані працівниками залізничного відділення міліції на ст. Ворожба. Ними виявились:

1. Агаподченко Павло Тихонович з с. Буринь, 1919 року народження, кандидат в члени ВКП(б), учень залізничної технічної школи ст. Конотоп.

2. Гончар Федір Якович, 1919 року народження, с. Слобода Буринського району, учень залізничної технічної школи ст. Конотоп.

3. Середа Микола Іванович, 1918 року народження, с. Воскресенка Буринського району, член ВКП(б), учень залізничної технічної школи ст. Конотоп.

Ця банда існувала з липня 1946 року і відзначалася жорстокістю під час нальотів [9].

В той же час, бандгрупа Заболотного в Білопільському районі здійснювала грабунки на дорогах, в магазинах, як, наприклад, у с. Нагорне Білопільського району було викрадено товарів на суму 8000 крб. [11, арк. 262].

8 грудня 1946 р. с. Беєві Липоводолинського району було вбито громадянина Пилипа Михайловича Павлушенка. Вбивцею виявився Іван Володимирович Петрушенко, 1908 р. н., житель с. Беєво, голова сільпо. В окремих випадках кримінальні мотиви бандитизму поєднувалися з політичними (коли йшлося про напади на радянських функціонерів).

За повідомленням начальника Дубов'язівського райвідділу МВС молодшого лейтенанта міліції Меркулова 5 листопада 1946 р. в с. Грузьке Іван Шевченко, озброєний сокирою, здійснив напад на агента «райуповнаркомзема», який забирав картоплю; 11 листопада 1946 р. в с. В'язове зі словами «ось тобі квасоля!» люди побили

члена сільвиконкому Чернецького; 23 листопада 1946 р. в с. Козацьке Конотопського району на ґрунті помсти сталося вбивство Івана Лук'яненка, члена правління колгоспу, який у 1930–1932 рр. розкуркулював людей [9]. Ці події свідчать, в основному, про соціально-економічні мотиви правопорушень.

Під час знешкодження бандугруповань, які діяли на території Сумщини протягом 1946 – початку 1947 р., було поранено і вбито 13 співробітників міліції.

17 березня 1946 р. в селі Шпилівка Сумського району було знайдено труп оперуповноваженого кримінального розшуку Бурди. Для затримки вбивці в село виїхала оперативна група працівників міліції обласного управління, у складі якої був і старший інструктор службового собаківництва капітан міліції Матвеев. Більше доби оперативні працівники йшли по сліду вбивці, і ось 18 березня було встановлено, що він з'явився в селі Косівщина. Першим напав на слід бандита Матвеев і, переслідуючи його, вигнав у відкрите поле. Бандит, який засів у тракторній будці, став відстрілюватись і смертельно поранив капітана, працівника органів міліції з 1921 р. За допомогою собаки злочинця затримали.

Крім озброєних злочинних груп різної чисельності, великою проблемою для оперативно-розшукової діяльності працівників міліції були бандити-одинаки. Їх було значно складніше вистежити.

Бандити-одинаки, ліквідовані у грудні 1946 року [11]

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Район дії	Час дії
1	Свергун Тимофій Петрович	Липоводолинський район	06.1946–12.1946 рр.
2	Соломєдов Микола Федорович	Ямпільський район	06.1946–14.12.1946 рр.
3	Соларов Кирило Назарович	Путивльський район	07.1946–23.12.1946 рр.
4	Несторенко Іван Митрофанович	Смілянський район	09.1946–19.12.1946 рр.
5	Пушкаренко Іван Семенович	Смілянський район	09.1946–19.12.1946 рр.
6	Пономаренко Григорій Васильович	Смілянський район	09.1946–19.12.1946 рр.
7	Макарець Іван Петрович	Смілянський район	09.1946–19.12.1946 рр.
8	Бортвинник Степан Пилипович	Недригайлівський район	07.1946–28.12.1946 рр.
9	Молодець Олександр Данилович	Липоводолинський район	08.1946–28.12.1946 рр.
10	Поляков Андрій Терентійович	Середнобудський район	04.1946–8.12.1946 рр.

Викриття окремих банд тривало з часів війни. Так, ще 26 серпня 1944 р. Недригайлівським РВ МВС була ліквідована озброєна бандгрупа, до складу якої входили Павло Холоша, Василь Іваницький, Семен Холод і Степан Таряник. Холод під час арешту вчинив збройний опір і був убитий, а Таряник зник. Слідством було встановлено, що банда на території району здійснила низку збройних

пограбувань та вбивство директора Коровинського коноплезаводу Кіндрата Кігітова. Військовим трибуналом П. Холоша був засуджений до вищої міри покарання, Івницький – до 10 років виправно-трудова робота, а Таряника – оголошено у розшук.

За допомогою агентів «Гром» і «Око» у жовтні 1946 р. Таряник був заарештований у м. Полтаві та притягнутий до кримінальної відповідальності. Під час слідства він визнав, що в період окупації служив протягом місяця в «німецько-власівській армії», а з початку 1944 р. був активним учасником бандугруповування, очолюваного Холошою. Справа у відношенні Таряника була закінчена і направлена за підсудністю.

У 1946 р. працівниками міліції була знешкоджена банда, яка діяла на території Дубов'язівського, Конотопського і Буринського районів під керівництвом Івана Левченка. Вона складалася з числа колишніх поліцаїв, які проживали нелегально з моменту вигнання нацистських загарбників. Банда грабувала колгоспи і квартири колгоспників. Під час нальотів бандити вели себе по-звірячому: били людей, зв'язуючи їм руки і ноги; кидали під піч або ліжко. Особливо жорстокістю відзначалася учасниця банди, як пізніше з'ясувалося, сестра керівника банди Наталія.

Для ліквідації банди була створена спеціальна оперативна група, котру очолював В. Максименко. Всі заходи, пов'язані з ліквідацією банди, узгоджувалися з начальником Дубов'язівського РВ МВС Гуменюком через агента, котрий постійно інформував опергрупу про дії банди і місця її появи.

З допомогою начальника Конотопського міськвідділу МВС Писаренка опергрупа знайшла конспіративну квартиру в с. Савинка. Тут вона переховувалася вдень, а вночі переправлялася до с. В'язове, де крок за кроком велось спостереження за діями банди, з'ясовувалось, де переховуються бандити. Про конспіративну квартиру знав, крім її господаря, голова колгоспу с. Савинки. Декілька місяців наполегливої, поєднаної з великою небезпекою, роботи дали можливість встановити основні зв'язки учасників банди та місця їх укриття. Крім того, були виявлені багато поплічників, котрі постачали групі Левченка продукти харчування і переховували їх. Встановили також стеження за сестрою Левченка. Після виявлення місць, де переховувалися бандити, було прийнято рішення встановити біля них засади.

В одну з ночей, як згадував В. Максименко, вони утрюх (він, Биков і Козлов) пішли до місця засади. Була сильна заметіль, великі кучугури снігу перешкоджали йти, була погана видимість. Біля залізничної колії сталося непередбачуване – потяг збив одного з оперативників. Пізніше стало відомо, що Левченко став навідуватись до своєї сім'ї. Влаштувати засаду було непросто – Наталія Левченко спостерігала з вікон за вулицею. Тоді один з оперативників переодягнувся дівчиною, а інший – її «кавалером». 19 лютого стало відомо, що на другий день о 5 годині ранку Левченко завітає до батьків. Міліціонери, які чекали

в засаді, змогли тільки поранити ватажка, але той утік.

Вранці 7 березня 1948 р. міліція стала оточувати подвір'я будинку в селі В'язове, де переховувався Левченко разом зі своїм помічником Скринником. Не встигли оперативники оточити хату, як з неї вибігли без верхнього одягу двоє невідомих і кинулись у бік залізниці. У перестрілці під час затримання бандитів були вбиті керівник групи Левченко та його співучасник Скринник. Третього учасника групи, Бойка, на місці не виявилось – його спіймали пізніше.

Крім убитих бандитів по цій справі було заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності до 15 бандитів та їх посібників. Всі вони були засуджені до тривалих термінів позбавлення волі [10, арк. 131].

Слід зазначити, що вже у 1948 р. ОВС разом з органами суду і прокуратури за допомогою громадськості домоглися зниження рівня кримінальної злочинності в цілому по Україні на 50 % порівняно з 1947 р. Суттєво зменшилася кількість особливо небезпечних злочинів (бандитизм, вбивства, грабежі) [12, с. 189].

У 1949 р. на території області відбувся новий спалах злочинності. Як свідчить Доповідна записка завідувача адміністративним відділом ЦК КП(б)У Дроздова від 17 вересня 1949 р., протягом восьми місяців цього року на Сумщині здійснено 297 бандитських і кримінальних злочинів [4].

Порівняно з другим півріччям 1948 року в першому півріччі 1949 р. прояви бандитизму збільшилися з 7 до 10, грабежі (озброєні і неозброєні) – з 23 до 27, злісні хуліганства – з 12 до 35, згвалтування – з 1 до 3.

На території Недригайлівського та Улянівського районів діяла кримінальна бандгрупа братів Дремових – Івана та Миколи, яка займалася систематичними грабунками та вбивствами колгоспників. Тривалий час працівникам МДБ та МВС не вдавалося знешкодити банду. 13 вересня 1949 р. органам МВС стало відомо, що Дремови підтримують зв'язок і переховуються в будинку жительки села Великі Будки Недригайлівського району А.К. Демиденко. В ніч на 19 вересня будинок був оточений оперативною групою Недригайлівського райвідділу МДБ і МВС в кількості 11 працівників. У затриманні бандитів міліціонерам надали допомогу місцеві мешканці – голова колгоспу ім. Куйбишева І.Д. Матяш і колгоспник Л.В. Гашенко. Бандити відмовились здатися і відкрили по засаді вогонь з гвинтівок. У ході операції М. Дремов був вбитий, а його брат, І. Дремов, продовжував чинити опір, внаслідок чого були легко поранені начальник Недригайлівського райвідділу МВС Шкутов та колгоспник Гашенко. Пущеною ракетою було підпалено будинок, де знаходився бандит. При спробі втечі він вбив міліціонера Д.А. Волошка, смертельно поранив І.Д. Матяша, але був затриманий. За посібництво були заарештовані власниця притону і співмешканки бандитів Дремових. Родинам загиблих під час ліквідації банди – голови колгоспу ім. Куйбишева Матяша І.Д. і міліціонера Волошка Д.А. – надали матеріальну допомогу [4, с. 318].

У 1952 р. на території області було ліквідовано 9 бандитських угруповань (заарештовано 31 особу), 10 розбійних груп (34 особи), 72 угруповання крадіїв (184 особи) та 62 інших злочинних угруповання (153 особи). В інформаційній довідці секретаря Сумського обкому КП України А. Кондратенка станом на травень 1953 р. залишалася лише одна діюча банда в Хотинському районі [4, с. 62].

Разом з тим, велика кількість кримінальних злочинів здійснювалася особами, що звільнялись з місць позбавлення волі. Частково це пояснювалося формальним застосуванням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію». Іноді на волю випускалися особливо небезпечні злочинці. Цього ж року в ряді областей України зростає кількість злочинів [4, с. 60–61].

Таким чином, соціально-економічні та морально-психологічні наслідки Другої Світової війни мали вплив на зростання найбільш небезпечних проявів злочинності, зокрема, бандитизму. На території Сумської області діяли до десяти озброєних банд. Найбільше бандитизмом були уражені північні лісові райони області.

В цей період відбувалась реорганізація органів внутрішніх справ, були створені відділи боротьби з бандитизмом, розкраданням соціалістичної власності і спекуляцією тощо. У процесі боротьби зі злочинністю працівники міліції спиралися на допомогу громадських формувань, використовували службових собак, науково-технічні пристрої, конспіративні квартири та інші тактичні засоби. Багато правоохоронців загинуло під час боротьби з кримінальною злочинністю в цей період.

Завдяки наполегливій, самовідданий діяльності працівників органів внутрішніх справ на території Сумщини в другій половині 1940-х рр. були знешкоджені як організовані бандитські формування, так і бандити-одинаки. Разом з тим, діяльність працівників внутрішніх справ була підпорядкована інтересам державного тоталітарного режиму, що зумовило виконання ними не лише правоохоронних, але й репресивно-каральних функцій.

ДЖЕРЕЛА

1. Греченко В.А. Боротьба проти бандитизму в Україні в перші повоєнні роки (1945–1946 рр.). *Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2019. Вип. 29. С. 25–31.
2. Михайленко П., Кальченко Т. Міліція України в період 1946–1962 рр. *Міліція України*. 2004. № 1. С. 32–38.
3. Михайленко П., Кондратьєв Я. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. Київ : Генеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 1999. 600 с.
4. Михайленко П., Кондратьєв Я. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1926–1945. 1999. 616 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х т. Т. 2: лютий 1917–1996 рр.: Навч. посіб. / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре. 1997. 800 с.
6. Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. Київ–Нью-Йорк, 1996. 376 с.
7. Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуто добро / упоряд. А. Бондарчук. Київ : ФОП Мельник М.Ю., 2017. 608 с.
8. Юрченко Ю.Г. Життя і доля (про час, про Суми і про себе). Суми : ВВІП «Мрія-1», 2003. 220 с.
9. Архів УМВС в Сумській області, спр. 3, том 1 с докладными записками отдела борьбы с бандитизмом за 1946 год, арк. 48–49.
10. Архів УМВС в Сумській області, спр. 2, папка 1. Докладные записки Отдела ББ УНКВД Сумской области за 1945 год,

арк. 130 зв. – 131.

11. Архів УМВС в Сумській області, спр. 3, том № 2. Докладные записки Отдела ББ УНКВД Сумской области за 1946 год, арк. 261 зв. – 262.

12. Історія органів внутрішніх справ. Навчальні матеріали до спецкурсу / за ред. С.І. Безрук, О.А. Гавриленко, М.М. Войцеховський та ін. Кіровоград : «Імекс ЛТД», 2003. 236 с.

Rozhkovska L.I. «The war» after the war: the fight against banditism in Sumy region in the second half of the 1940s - the beginning of the 1950s

The article is dedicated to the fight against bandit carried by law enforcement officers in the Sumy region during the post-war years. Thus, the social-economic situation in Ukraine had been analyzed. It was found that the reasons for the increase in crime were both objective (economic ruin, poor living conditions) and subjective (dehumanization of public relations, a large number of illegal weapons). The social tension was exacerbated by the Famine of 1946 - 1947. The increase in crime, and in the number of serious crimes (murders, robberies) were observed in all regions of Ukraine. In 1947, the death penalty was renewed.

Moreover, the need for the reorganization of law enforcement agencies, in particular, the creation of the units in the Ministry of Internal Affairs of the Ministry of Internal Security under the Ministry of State Security of the USSR, not only to improve the work of the police, but also to assist the State Security Agencies in the execution of punitive functions. The peculiarity of the criminogenic situation in Sumy region was the activity of organized gangs, in particular, in the Northern Forest districts of the region.

The directions and results of the activity of law enforcement agencies on the elimination of criminal groups in the region had been investigated. Furthermore, the features of the process of combating banditry with the involvement of agents, service dogs, technical devices had been highlighted. It had been found that in some cases the criminal motives of banditry were combined with political ones, in particular when it came to attack on Soviet functionaries, who were revenged for their abuses during the disintegration (so called «rozkurkulennia») and the Holodomor in the early 1930s.

In addition, it had been established that in the early 1950's almost all the gangs were eliminated in the region, while the overall crime rate remained high.

Key words: law enforcement agencies, crime, banditry, Sumy region.

REFERENCES

1. Hrechenko, V.A. (2019). Borotba proty bandytyzmu v Ukraini v pershi povoienni roky (1945–1946 rr.). [The fight against banditry in Ukraine in the first postwar years (1945 - 1946)]. *Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorichni ta filosofski nauky*, issue 29, pp. 25–31. [in Ukrainian].
2. Mykhailenko, P. Kalchenko, T. (2004). Militsiia Ukrainy v period 1946-1962 rr. [The militia of Ukraine in the period 1946–1962]. *Militsiia Ukrainy*, 1, pp. 32–38. [in Ukrainian].
3. Mykhailenko, P., Kondratiev, Ya. (1999). *Istoriia militsii Ukrainy u dokumentakh i materialakh* [Militia history of Ukraine in documents and materials]. (Vol. 2: 1926–1945). Kyiv: Heneza, 1997. [in Ukrainian].
4. Mykhailenko, P., Kondratiev, Ya. (1999). *Istoriia militsii Ukrainy u dokumentakh i materialakh* [Militia history of Ukraine in documents and materials]. (Vol. 3: 1926–1945). Kyiv: Heneza, 1997. [in Ukrainian].
5. V.D. Honcharenko, A.Y. Rohozhyn, O.D. Sviatotskyi. (1997). *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy* [A Reader on the History of State and Law of Ukraine.]. (Vol.2: February 1917–1996). Kyiv: In Yure. [in Ukrainian].
6. Holod v Ukraini 1946–1947. Dokumenty i materialy. [Famine in Ukraine 1946–1947. Documents and materials]. (1996). Kyiv – New-York. [in Ukrainian].
7. A. Bondarchuk. (Comps.) (2017). *Ukraina. Holodomor 1946–1947 rokiv: nepokaranyi zlochin, zabute dobro* [Ukraine. Famine 1946–1947: unpunished crime, forgotten good] Kyiv: FOP Melnyk M.Yu. [in Ukrainian].
8. Yurchenko, Yu.H. (2003). *Zhyttia i dolia (pro chas, pro Sumy i pro sebe)* [Life and fate (about time, about Sumy and about yourself)]. Sumy: VVP «Mriia-1». [in Ukrainian].
9. Arkhiv UMVS v Sumskii oblasti, delo 3, tom 1, ark. 48–49.
10. Arkhiv UMVS v Sumskii oblasti, delo 2, papka 1, ark. 130, zv. 131. [in Ukrainian].
11. Arkhiv UMVS v Sumskii oblasti, delo 3, tom 2, ark. 261, zv. 262. [in Ukrainian].
12. Bezruk, S.I., Havrylenko, O.A., Voitsekhovskiy, M.M. (Comps.) (2003). *Istoriia orhaniv vnutrishnikh sprav. Navchalni materialy do spetskursu* [History of law enforcement agencies. Study materials for the special course]. Kirovohrad: «Imeks LTD». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 726:27–523.42(477.52) «1947»

Ю.А. Шишкіна

ДОЛЯ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ с. ГОДУНІВКА ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ У ПОВОЄННІ РОКИ

Процес плондрування української архітектурної спадщини за радянської доби умовно розділяється на кілька етапів. Перший етап пов'язаний з колективізацією і створенням «сталінських колгоспів»; другий етап, що тривав упродовж 1934–1939 рр., ознаменувався руйнуванням соборів і монастирів у Києві, Полтаві, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах; на наступному етапі, що вкладається в хронологічні межі Другої світової війни, відбувалась ліквідація низки визначних церковних і цивільних пам'яток; черговий (післявоєнний) етап оголосив новий наступ на релігію і Церкву. В хронологічні межі означених етапів закономірно вписується послідовність руйнації культових споруд м. Глухова.

На тлі загальнодержавних тенденцій у релігійних стосунках держави і церкви особі стоїть питання відновлення богослужінь у Покровській церкві с. Годунівки Глухівського району у повоєнний час. Мова йде про відповідне клопотання вірян Покровської релігійної громади (1947 р.) до обласних владних структур. Надання дозволу на проведення богослужінь у церкві у цей час є, найімовірніше, винятком з правила, який підтверджує тезу, що прийняття рішень на місцях (як позитивних, так і негативних) у великій мірі залежало від особистої позиції керівника, який відповідав за означений напрямок роботи.

До наукового обігу вперше вводиться архівний документ, в якому міститься цікава інформація щодо технічного стану Покровської церкви с. Годунівки у повоєнний час, проведення необхідних ремонтних робіт, статистичні дані щодо кількості релігійної громади, проведення богослужінь тощо. Побіжно згадується доля церкви упродовж другої половини XX ст. до сьогодення.

Ключові слова: Глухів, етап, пам'ятки, історико-культурна спадщина, церква, клопотання, релігійна громада, влада, рішення, висновок, документ.

При тоталітарному режимі, коли держава повністю контролює усі сфери життя суспільства, чи не найбільш вразливою після людини стає історико-культурна спадщина як носій самоідентифікації нації. На тлі величезних масштабів репресій української інтелігенції і духовенства у 1932–1933 рр., Голодомору, загибелі мільйонів українців у Другій світовій війні, втрата об'єктів культурної спадщини здається менш трагічним явищем. І все ж таки, аналізуючи минуле, маємо висновки, що національна культура жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні за радянської доби.

Протягом XX ст. цілеспрямована великодержавна політика була сфокусована на згубу об'єктів культурної спадщини, які були віхами національної історії, становили каркас духовності українського суспільства. Серед досліджень питання охорони культурної спадщини в Україні слід згадати роботи В.І. Акуленка [1], В.В. Вечерського [2], Т.Б. Геврика [3], О.О. Нестулі [4], М.В. Сирохмана [5] та інших учених.

Процес плондрування української архітектурної спадщини за радянської доби умовно розділяється на кілька етапів. Перший етап пов'язаний з колективізацією і створенням «сталінських колгоспів», коли у 1928–1933 роках було спалено чи розібрано на дрова безліч дерев'яних парафіяльних церков XVII–XVIII ст. по селах і містечках, зруйновано чи виснажено у повітря чимало мурованих храмів. На цьому етапі рішення про нищення об'єктів архітектурної спадщини ухвалювались

місцевими органами влади.

Другий етап ознаменувався руйнуванням соборів та монастирів у Києві, Полтаві, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Цей етап тривав упродовж 1934–1939 років. Найважливіші рішення при цьому ухвалювались на найвищому рівні – через Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України.

Руйнування, спричинені бойовими діями під час Другої світової війни, дозволили комуністичному режиму позбутися ще низки визначних церковних і цивільних пам'яток, при цьому звинувативши в їх знищенні німецько-фашистських окупантів. У повоєнні роки відбувся черговий етап, коли керівництво Радянського Союзу оголосило новий наступ на релігію і Церкву.

В хронологічні межі означених етапів закономірно вписується послідовність руйнації культових споруд м. Глухова: у 1930-х роках знищено дзвіниці Троїцького собору і Спасо-Преображенської церкви, церкви на Веригині та Білополівці; у 1941 р. разом із місцевим архівом спалена єврейська синагога; у 1960-х роках висаджено у повітря Троїцький собор, зруйновано каплицю на місці гетьманської Анастасіївської церкви.

Нещодавно науковцями Національного заповідника «Глухів» у Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО) були знайдені документи (рішення органів державної влади повоєнних років), які можна вважати винятком з існуючих натовді правил. Мова йде про клопотання (квітень 1947 р.) віруючих с. Годунівка Глухівського району щодо відкриття церкви у селі до Виконавчого комітету Сумської обласної ради депутатів трудящих, зокрема до відділу у справах православної церкви, що ухвалював рішення стосовно надання приміщень для церков та молитовних будинків.

Глухів по праву вважається провідним історичним містом України, однією з її колишніх гетьманських столиць. Його округа має великий природний та історико-культурний потенціал. Серед населених пунктів, в яких є пам'ятки культової архітектури, слід назвати с. Годунівку з мурованою Покровською церквою (1771 р.) – унікальною пам'яткою XVIII ст. з виразними рисами барокової стилістики [6, с. 76].

Перша історична довідка на годунівську церкву була складена Олегом Корнієнком. Автор зазначає, що згідно «Списку наявних у Малоросійській губернії селищ 1799–1801 років», цей населений пункт у кінці XVIII ст. мав статус села (вказує на наявність церкви), в якому мешкало 100 душ. Церква в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці була споруджена в 1736 р. (існують дані щодо будівництва церкви у 1771 р. І.П. Коробкою – авт.). Будівничою храму, згідно місцевих переказів, виступала «бариня Туманова (чи Туманська)». Мова, скоріш за все, йдеться про відомий рід козацьких старшин Туманських. До церковного приходу входили села Хотминівка, Годунівка, Москаленкове, Клочківка.

Свято-Покровська церква була закрита у 1917 р. За часів німецької окупації в 1942 р. майже рік в храмі

здійснювались богослужіння. У 1960 р. церква була знову закрита. За часи запустіння храм прийшов до аварійного стану. У 2000 р. розпочалась реконструкція храму (будівельні роботи здійснювало ТОВ «Велетень») [7, с. 422].

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК) зберігаються сповідні розписи Покровської церкви за 1770 р. [8] та за 1778 р. [9]. Також важливим джерелом інформації з історії годунівської церкви є метричні книги, що знаходяться у фондах ЦДІАК та ДАСО. Найстаріша з них датується 1781 р. [10], найпізніша – 1918 р. [11].

Повертаючись до клопотання вірян годунівської релігійної громади 1947 р., слід зазначити, що перед прийняттям рішення справа пройшла ряд інстанцій, після чого Виконком Сумської облради депутатів трудящих виніс ухвалу наступного змісту: «Учитывая, что в с. Годуновка, Глуховского района имеется типовая церковь, сохранившая свой как внешний, так и внутренний вид, никем и ничем не занятая и по заключению техника это здание вполне исправное, а также принимая во внимание значительное количество верующих, исполком Облсовета решил: ходатайство верующих с. Годуновка, Глуховского района об открытии церкви в с. Годуновка – удовлетворить» [12, с. 24]. Підписали документ Голова та Секретар Виконкому Сумської облради депутатів трудящих А. Абрамов і П. Четверик.

Щоб надати відповідний висновок, була складена детальна довідка, у якій з'ясовувались подробиці стосовно чисельності релігійної громади, необхідності здійснення відправлення культових треб та умови їх виконання. Довідку завірив Уповноважений Ради у справах православної церкви при Сумському облвиконкомі Т. Носуленко, що дало підставу дати позитивну відповідь: «Считаю, что ходатайство... подлежит удовлетворению» [12, с. 26]. Подаємо довідку мовою оригіналу [12, с. 27].

Справка

к заключению об открытии церкви в с. Годуновка, Глуховского района, Сумской области

Вопросы	Ответы
1. Кто фактически является инициатором ходатайства об открытии церкви: ФИО, год рождения, род занятия в данное время и в прошлом, где проживает, при каких обстоятельствах возникло ходатайство, имеет ли инициатор заявления личные корыстные интересы и его отношение к церкви в прошлом.	Инициатором об открытии церкви является староста общины верующих Золотарёв Алексей Артёмович, 1888 года рождения, колхозник, в прошлом крестьянин-середняк, житель с. Годуновка. В прошлом также верующий. В настоящее время в общине не состоит и старостой не работает.

Покровська церква у с. Годунівка. Сучасний вигляд

2. Имеется ли в данном населённом пункте действительно значительная группа и в чём выражается настойчивость ходатайств в различные органы, личные посещения и т. д.	В мае 1946 года верующими за подписью 347 человек подано ходатайство об открытии церкви, заверенное председателем и секретарём сельсовета. В июле 1946 г. прилагаемое заявление подписало 20 чел. Два раза приезжали в г. Сумы в 1946 г. с ходатайством об открытии церкви.
3. В каком состоянии находится здание церкви и акт о техническом состоянии здания составлять, если возможно, с привлечением специалистов.	Здание церкви находится в исправном состоянии, но требует текущего ремонта. Технический акт прилагается.
4. Какова ориентировочная стоимость ремонта здания и благоустройства церковного участка, имеется ли согласие группы верующих на производство ремонта.	Ориентировочная стоимость ремонта здания церкви и благоустройства церковного участка 30 тыс. руб. Община такими средствами не располагает.
5. Имеется ли возможность предоставить для служителя культа необходимую жилплощадь, кем или чем занята церковная сторожка.	Священник может арендовать жилплощадь у кого-либо из верующих. Сторожки при церкви нет.
6. Совершаются ли среди жителей этого населённого пункта или ближайшей местности богослужения незарегистрированным духовенством, где производятся общие молитвенные собрания; какое, примерно, количество верующих посещает эти молитвенные собрания.	Не совершается.
7. Когда и по решению каких советских органов данная церковь была закрыта.	Точная дата закрытия церкви не известна, так как она перестала функционировать из-за отсутствия священника и верующих.
8. Количество функционирующих церквей в районе и расстояние до ближайшей действующей церкви, указав название населённого пункта и название церкви или молитвенного дома.	В районе имеется 14 функционирующих церквей и молитвенных домов. Расстояние от с. Годуновки до ближайшей действующей Успенской церкви в с. Берёза – 6 км.

У довідці, підписаній Секретарем виконкому Глухівської райради депутатів трудящих (прізвище не вказано) і Головою виконкому Глухівської райради депутатів трудящих Якимцем, на друге питання була дана відповідь, що Годунівська релігійна громада віруючих складається із 20 осіб, а у відповіді на шосте питання було зазначено, що «в 1946 г. было проведено несколько служб и одна панихида. Верующих присутствовало 15–20 человек. Приглашался священник из с. Берёзы и из Конотопа» [12, с. 28].

І вже 28 квітня 1947 р. Уповноважений Ради у справах Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П. Ходченко, у свою чергу, надсилає рішення та висновок по клопотанню на розгляд і остаточне рішення цього питання до Ради у справах Православної церкви при Раді Міністрів СРСР у Москві, де зазначав, що зі свого боку проти рішення Сумського облвиконкому не заперечує, додавши до цього листування на 9-ти аркушах.

Післявоєнна релігійна ситуація в Україні мала свою специфіку порівняно з іншими союзними республіками, оскільки на її теренах існувало багато громад, які з'явилися в період гітлерівської окупації. Окупаційна влада не заперечувала, а іноді навіть виступала ініціатором відновлення діяльності закритих більшовиками церков. Після визволення України означені православні храми продовжували функціонувати й далі. Крім того, після Львівського собору 1946 р. під контроль лояльної радянському режимові РПЦ було поставлено більше трьох тисяч громад, і загальна чисельність парафій Української Православної Церкви станом на 1 січня 1947 р. становила 8815 (52 % з них відкрито в період тимчасової окупації України) із 13813 громад, зареєстрованих на той час у СРСР [13, с. 43].

Однак, попри високу активність вірян, місцева влада у вирішенні питання використання релігійних споруд надавала перевагу їх пристосування під об'єкти громадського призначення (наприклад, клуби), і такі випадки на той час траплялися дуже часто. Інколи місцева влада, забираючи у віруючих храми, обіцяла, що це – тимчасове явище, а приміщення ненадовго використовуватиметься для господарських потреб. Насправді ж храм закривався на тривалий час, подекуди – назавжди. Нестача приміщень для здійснення релігійних потреб і обрядів спонукала віруючих звертатися до державних інстанцій із заявами та скаргами.

За роки радянської влади знищено безліч храмів, духовної літератури, церковних атрибутів і, особливо, святих ікон. Досліджуючи авторитетне джерело з церковної історії Чернігівщини «Календарь Черниговской епархии на 1891 год», в розділі «Список чудотворных и особо почитаемых икон в пределах Черниговской епархии» можемо знайти перелік шанованих ікон, що знаходилися у Глухівському повіті. Серед них особливе місце посідає Смоленська ікона Божої Матері (чудотворна), яка знаходилась у Покровській церкві с. Годунівка [14, с. 133].

Упродовж свого існування храм багато разів перебудовувався. Незважаючи на те, що за радянської

доби верхи були знищені, а декор збитий, церква у своїх конструктивних особливостях зберегла хрестоподібну форму з одним великим і чотирма сусідніми малими куполами. Особливістю куполів є те, що вони чотириохскатні, з плескатою верхівкою. Наразі Покровська церква у с. Годунівка Глухівського району відновлена і продовжує використовуватись виключно для культового призначення.

ДЖЕРЕЛА

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ : Вища школа, 1991. 274 с.
2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. 592 с.
3. Геврик Т. Дерев'яні храми України: шедеври архітектури. Нью-Йорк: Український музей, 1987. 112 с.
4. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. Київ, 1995. 216 с.
5. Сирохман М.В. Втрачені церкви Закарпаття. Торонто–Ужгород, 1999. 124 с.
6. Вечерський В.В. Найвизначніші архітектурні пам'ятки північної Глухівщини. *Сіверщина в історії України*. Збірник Наукових праць. Вип. 7. Київ–Глухів, 2008. С. 73–79.
7. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область / гол. ред. В. Смолій. К., 2017. С. 856.
8. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 127, оп. 1015, спр. 57.
9. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1016, спр. 53.
10. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 663.
11. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1190, оп. 3, спр. 268.
12. ДАСО, ф. р-2196, оп. 12, спр. 10.
13. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 г.). *Отечественные архивы*. 1995. № 3. С. 43.
14. Заїка В.В. Святині Глухівщини. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 7. Київ–Глухів, 2008. С. 132–133.

Shyshkina Yu.A. The fate of the Pokrovska church in the village Hodunivka of Hlukhiv district in the post-war years

The process of plundering the Ukrainian architectural heritage during the Soviet era is conditionally divided into several stages. The first stage is related to the collectivization and creation of «Stalin collective farms»; the second stage, which lasted during 1934–1939, was marked by the destruction of cathedrals and monasteries in Kiev, Poltava, Odessa, Kamianets-Podilskyi and other cities; the next phase, which is within the chronological boundaries of the World War II, was the elimination of a number of prominent ecclesiastical and civilian monuments; the next (post-war) stage announced a new offensive on religion and the Church. In the chronological boundaries of the indicated stages, the sequence of the destruction of the cult buildings of Hlukhiv is fit.

Against the background of national trends in religious relations between the state and the church, the question of restoration of worship in the Pokrovska Church in the village Hodunivka of Hlukhiv district in the postwar period. It is a relevant petition of the faithful of the Pokrovska religious community (1947) to the regional power structures. Authorization to hold church services at this time is likely to be an exception to the rule, which affirms the thesis that local decision-making (both positive and negative) is highly dependent on the personal position of the leader in charge of the designated area of work.

For the first time, an archival document containing interesting information about the technical condition of the Pokrovska Church in the village Hodunivka of Hlukhiv district in the postwar period, carrying out necessary repairs, statistics on the number of religious communities and holding worship services, etc. A brief mention of the fate of the church during the second half of the twentieth century to date.

Key words: Hlukhiv, stage, monuments, historical and cultural heritage, church, petitions, religious community, power, decision, conclusion, document.

REFERENCES

1. Akulenko, V.I. (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini (1917–1990)* [Protection of cultural monuments in Ukraine (1917–1990)]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
2. Vecherskyi, V.V. (2002). *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy* [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv: NDIITIAM. [in Ukrainian].
3. Hevryk, T. (1987). *Dereviani khramy Ukrainy: shedevry arkhitektury* [Wooden temples of Ukraine: masterpieces of architecture]. New-York: Ukrainyskyi muzei. [in Ukrainian].
4. Nestulia, O.O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini: 1917–1941 rr.* [The fate of church antiquity in Ukraine: 1917–1941]. Kyiv. [in Ukrainian].

5. Syrokhman, M.V. (1999). *Vtracheni tserkvy Zakarpattia [Lost churches of Zakarpattia]*. Toronto–Uzhhorod. [in Ukrainian].
6. Vecherskyi, V.V. (2008). Naivyznachnishi arkhitekturni pamiatky pivnichnoi Hlukhivshchyny [The most famous architectural monuments of northern Hlukhiv region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 7, pp. 73–79. [in Ukrainian].
7. Smolii, V. (Ed.). (2017). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Sumska oblast [A collection of monuments of Ukraine's history and culture. Sumy region]*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv, m. Kyiv (dali – Ts-DIAK), f. 127, op. 1015, spr. 57.
9. Ts-DIAK, f. 127, op. 1016, spr. 53.
10. Ts-DIAK, f. 127, op. 1012, spr. 663.
11. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali – DASO), f. 1190, op. 3, spr. 268.
12. DASO, f. r-1916, op. 12, spr. 10.
13. Religioznye organizatsii v SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1943–1945 g.) (1995). [Religious organizations in the USSR during the Great Patriotic War (1943–1945)]. *Otechestvennyye arkhivy*, 3. [in Russian].
14. Zaika, V.V. (2008). Sviatyni Hlukhivshchyny [Shrines of the Hlukhiv region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 7, pp. 132–133. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 23.03.2020 р.
Рекомендована до друку 27.04.2020 р.*

УДК 378.4(477.52)«197»

I.B. Мошик

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЛУХІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В 70-ті роки ХХ СТ.

Педагогічна освіта – це відкрита система, оскільки між нею і соціальним середовищем йде постійний обмін людьми та інформацією. Саме її відкритість забезпечує динамічність функціонування і розвиток суспільства. Політичні, соціально-економічні, культурологічні чинники позначаються на освіті, на підготовці педагогічних кадрів. На основі залучення до наукового обігу маловідомих фактів, матеріалів і документів у статті проаналізована діяльність Глухівського державного педагогічного інституту у 70-ті роки ХХ ст. з метою використання його досвіду роботи в процесі формування нової української вищої школи.

Вивчення форм, засобів та змісту науково-педагогічного процесу зазначеного вишу доповнює, уточнює і збагачує знання про перебіг освітніх процесів у вищій школі України у визначений період, дає можливість стверджувати про певну трансформацію вищої освіти у 70-ті роки, яка позначилася покращенням матеріальної бази вишів, залученням нових форм і методів роботи, поліпшенням якості викладацького складу та певного підвищення рівня престижності професії педагога. Водночас на систему вищої педагогічної освіти вплинули особливості розвитку тогочасного суспільства, зумовлені командно-адміністративними методами управління.

Розгляд розвитку теорії і практики виховання студентів на прикладі конкретного вишу і в конкретний період дає змогу об'єктивного аналізу зовнішніх соціокультурних умов, внутрішніх чинників педагогічного процесу, осмислення тенденцій та суперечностей системи в цілому, історичного аналізу логіки побудови виховного процесу, враховуючи роль, яку вони відігравали у формуванні особистості. Дослідження питань підготовки педагогічних працівників регіональними вишами в недалекому минулому дає змогу використання досвіду їх діяльності у вирішенні проблеми престижності спеціальності та залучення до учительської професії дійсно зацікавленої, перспективної молоді.

Ключові слова: Глухівський державний педагогічний інститут, студентський контингент, навчальний процес, науково-педагогічна робота, формування особистості.

В останні роки в Україні спостерігається процес зменшення інтересу абітурієнтів до педагогічних спеціальностей. Зазвичай, вступ до педінституту ставиться не в першочерговому пріоритеті, а як остання гавань, де можна пришвартуватися на чотири-п'ять років після шкільного життя та отримати диплом про вищу освіту, який є лакмусовим папірцем престижності серед широкого загалу. Така суспільна тенденція обумовлює збільшення кількості населення з вищою освітою, однак реальне зменшення зацікавлених висококваліфікованих кадрів, які реалізують свій педагогічний потенціал, що поступово спричиняє не тільки меншовартісність професії, а й галузеві проблеми дефіциту реальних кадрів.

Дослідження питань підготовки педагогічних працівників регіональними вишами в недалекому минулому дає змогу використання їх досвіду у вирішенні проблеми престижності спеціальності та залучення до учительської професії дійсно зацікавленої, перспективної молоді.

У сучасній історичній науці проблемі підготовки педагогічних кадрів присвячена значна кількість наукових праць, в яких розкриваються різноманітні аспекти діяльності педвишів у різні періоди їх існування. Інформацію за означеною темою можна отримати у роботах І.О. Кліцакова [1], В.К. Майбороди [2;3], А.А. Абакумова [4], І.П. Ящука [5], Ю.І. Чирви [6], В.І. Белашова, М.П. Гурця, В.В. Заїки [7]. Утім, на сьогодні відсутнє цілісне історико-педагогічне дослідження, у якому в обраних хронологічних межах комплексно та системно аналізувалася діяльність конкретного вишу.

Розвиток вищої освіти в Україні у 70-х роках ХХ ст. характеризувався пошуками більш досконалих форм, термінів навчання та його змістовного наповнення. Повільно, з труднощами, але неухильно педагогіка, а за нею і освітянська практика відходили від тоталітаризму. Цьому сприяли відповідні зміни у суспільно-політичних процесах, так звана відлига, прогресивний дисидентський рух тощо. І хоча компартійна система ще досить міцно самозберігалася, зокрема й через вищу освіту, внести свіжу, творчу думку у педагогічні технології прагнули як науковці, так і передові освітяни, зокрема і викладачі ВНЗ.

Приблизно з 60–70-х років ХХ ст. почався процес поступової видозміни цілей, завдань, характеру, функцій освіти, форм її надання, ролей тих, хто навчається, і тих, хто навчає, значення освіти в житті людини й суспільства. У 70–80-х роках ХХ ст. розвиток вищої освіти в країні визначався основною тенденцією, яка була сформульована в рішеннях з'їздів КПРС – підвищити якість підготовки фахівців. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вищої освіти в країні» (1972) були визначені шляхи поліпшення керівництва вищими навчальними закладами та координації їхньої діяльності. У системі вищої педагогічної освіти відбувалися в цей період серйозні кількісні та якісні зміни. Тривав процес укрупнення педагогічних вишів, реорганізації інститутів, що не мали в своєму розпорядженні міц-

ної матеріальної бази та кадрового потенціалу [8].

У цей період Глухівський державний педагогічний інститут здійснював свою діяльність відповідно до вище зазначених нормативних документів та партійних настанов, «готуючись гідно зустріти 50-річчя утворення СРСР». У центрі уваги всіх підрозділів вишу була «боротьба за ідейне згуртування і поліпшення знань майбутніх учителів, ... їх тіснішого зв'язку з повсякденним життям і практикою комуністичного будівництва» [9, с. 1].

У 70-х роках суттєво покращилася матеріальна складова вишів, що позначилося і на роботі Глухівського педінституту. Були придбані нове обладнання та наочні посібники. Найкраще укомплектували кабінет естетичного виховання, придбавши музичні інструменти для духового оркестру, бандуру, електронний музичний інструмент «Гамма», саксофон «Альт» та ін. на суму 2974 крб. Зовсім не в дусі «комуністичної справедливості» був обділений кабінет марксизму-ленінізму, який отримав лише портрети партійних лідерів загальною вартістю 138 крб. Обійшли увагою і учбові майстерні, придбавши для них довбальний станок за 101 крб. Інші кабінети були укомплектовані, в середньому на суму 550 крб. Взагалі залишилися без фінансування кабінети психології, педагогіки, ручної праці та фонетичний [9, с. 3–6]. Інститутська бібліотека на той час нараховувала 141 тис. екземплярів різнопланової літератури. З огляду на того дня найкраще були забезпечені першоджерелами, підручниками та посібниками суспільні науки, найгірше – математика, педагогіка та психологія. Недоукомплектована була матеріальна база новоствореного факультету «Загальнотехнічних дисциплін та праці».

Кількісний та якісний склад науково-педагогічних працівників залишав бути кращим. За штатним розписом працювало 38 викладачів, більшість з них мали чималий педагогічний стаж, однак без належної кваліфікації. У штаті не було жодного професора чи доктора наук, лише 6 кандидатів наук (з них – 5 доцентів). Викладачами із високими званнями та ступенями краще були забезпечені кафедри марксизму-ленінізму (із чотирьох членів кафедри двоє зі ступенем) та предметно-методична комісія мов (2 викладачі). На початку 70-х років було присвоєне звання доцента кандидатам наук А.Т. Гамалію і Й.М. Казнадзею. Склали кандидатські іспити Г.С. Ковальчук і В.А. Мосіяшенко. Ще у числі викладачів було 10 осіб, які закінчили аспірантуру та частково склали кандидатські іспити і працювали над дисертаціями. Тільки 2 викладачі за віком мали до 30-ти років, із 38 викладачів 17 були членами КПРС [9, с. 8].

Наприкінці 1971/1972-го навчального року було оголошено конкурс на заміщення вакантних посад завідувачів кафедрами марксизму-ленінізму, мов і літератури, доцентів та старших викладачів кафедр по спеціальностях: історія КПРС, вища математика, рисунка геометрія і креслення, машинознавство. До МО УРСР були надіслані заявки на випускників вузів та аспірантури за спеціальностями: індивідуальна гра на музичних інструментах, фізика, фізвиховання.

На навчання до заочної аспірантури при Науково-дослідному інституті психології УРСР було направлено викладача Л.О. Дьяконець, а викладачі російської мови Є.О. Черепанова та психології М.Т. Мусіяка підвищували кваліфікацію на відповідних курсах. Також для вступу до річної аспірантури було рекомендовано старшу викладачку кафедри методики природознавства Г.В. Ковальчук та до трьохрічної аспірантури з цільовим призначенням – асистента кафедри психології М.Т. Мусіяку [9, с. 11].

У 1971/1972 навчальному році викладачами вишу було опубліковано 23 статті у журналах і наукових збірниках. Викладачі кафедри марксизму-ленінізму О.Д. Томчук, І.І. Качан, І.М. Ткачов та завідувач кабінету кафедри І.М. Ляшко працювали над редагуванням остаточного варіанту нарисів з історії міст і сіл Сумської області. З огляду на сьогодні, досягнення були мало вражаючими. Керівництво вишу, обґрунтовуючи такі показники, зазначало: «Не всі викладачі справились із тими завданнями, які вони поставили перед собою згідно планів роботи. Ряд досліджень, над якими вони працюють, ще не відповідають вимогам сучасної науки через свою дрібнотемність та неактуальність. Окремими викладачами надто розтягуються строки виконання наукової роботи (це стосується насамперед дисертантів)» [9, с. 15].

Далеко не всі викладачі вишу приділяли достатню увагу науковій роботі. Це стосувалося предметно-методичної комісії музики і співів. Так Л.О. Степанченко, А.В. Чередник, Г.П. Богданова не переймалися зазначеними проблемами, не вбачаючи перспективи в цьому напрямку діяльності. Через свій похилий вік О.Д. Гіптенко та Л.В. Дробницька також мали скромні показники.

Поряд зі штатними працівниками, в інституті викладали також 24 педагоги із погодинною оплатою (з них 9 лікарів). Зрозуміло, що наукова робота їх цікавила в останню чергу. Заклад відчував гостру проблему в кваліфікованих викладачах історії КПРС, музики і співів (по класу фортепіано та скрипки), методики викладання малювання [9, с. 20].

На початку 70-х років в інституті навчалось 296 студентів стаціонару та 635 заочників. На кафедрах і предметних комісіях, в академічних групах розроблялися заходи з урахуванням специфіки і стану їх роботи. Однак проблема відсутності навчальної літератури позначалася на рівні успішності, перш за все заочників. Студенти факультету підготовки вчителів початкових класів відчували гостру потребу у новій навчально-методичній документації і відповідних підручниках, особливо з педагогіки та історії педагогіки, були відсутні програми і посібники з методики викладання мов, нові підручники з основ природознавства, математики, із циклу музичних дисциплін. Тому викладачам кафедр доводилось самотужки вносити зміни у застарілі програми та розробляти методичні рекомендації по використанню існуючих підручників з урахуванням новітніх досягнень тогочасної педагогічної науки. Для поліпшення якості підготовки студентів почали застосовуватися технічні засоби. Лекції більш досвідчених і кваліфікованих викладачів (О.П. Романова,

Глухівський державний педагогічний інститут. 70-ті роки XX ст.

О.Д. Томчука, А.Т. Гамалія, Г.А. Кириленко, Й.М. Казнадзея та ін.) записувалися на магнітофонну плівку, а потім прослуховувалися студентами під час підготовки до занять.

У цей час партійна номенклатура зобов'язувала викладачів інститутів проводити підвищення кваліфікації керівників міста та району у формі читання лекцій із суспільних наук, тому викладачі кафедри марксизму-ленінізму Глухівського педінституту часто мали додаткове навантаження «комуністичного лекторію». Вони проводили заняття з партійними, радянськими функціонерами, керівниками промислових підприємств та головами колгоспів, читаючи їм лекції з політичної економіки, наукового комунізму, філософії, історії КПРС [9, с. 17].

Аналізуючи роботу викладацького складу, керівництво Глухівського вишу зазначало, що «глибокою науковістю, обґрунтованістю положень, використанням найновіших даних тієї чи іншої ділянки науки відзначаються лекції з наукового комунізму доцента І.Т. Качан, політекономії доцента О.Д. Томчука, дитячої літератури старшого викладача Г.С. Ковальчука, педагогіки доцента О.П. Романова, української мови доцента А.Т. Гамалія, природознавства викладача К.Д. Гончарової, анатомії і фізіології дитини в. о. доцента Г.А. Кириленко, методики природознавства старшого викладача Г.В. Ковальчук та ін.» [9, с. 20]. Однак, поряд з позитивними відгуками, зазвичай потрібно було вказувати на недоліки. Якраз під «гарячу руку» потрапляли менші досвідчені і не титуловані: «...недостатньою наполегливістю до студентів, відсутністю творчої атмосфери відзначалися заняття у викладачів: малювання О.Д. Довбиша, математики Г.П. Богданової, методики математики Л.О. Степаненко, інди-

відуальної гри на музінструменті Л.В. Дробницької» [9, с. 21]. Викладачку російської мови Є.О. Черепанову звинуватили у тому, що на практичних заняттях «не вдається до зіставлень мовних паралелей»; для викладача логопедії Л.Й. Казнадзей «характерна недостатня вимогливість до студентів, надмірне втручання у їхні відповіді, намагання підказати»; старший викладач української мови В.Є. Зленко був недостатньо вимогливий до студентів щодо ведення зошитів для практичних занять; старший викладач математики В.Ю. Раєвський «... забуває про те, що кожна лекція повинна мати педагогічне спрямування»; старший викладач методики математики В.І. Мринський вказували на «утилітарний характер» її лекцій [9, с. 23].

Водночас на системі вищої педагогічної освіти негативно позначалися особливості розвитку тогочасного суспільства, зумовлені командно-адміністративними методами управління. Навчання студентів було заангажоване ідейними догмами і відбувалося за чіткими директивними нормами. На кожній кафедрі розроблялися і здійснювалися заходи, якими передбачалися бесіди та інструктажі про те, як треба слухати і записувати лекції, як читати, вивчати і конспектувати літературні джерела, як краще організовувати режим життя, роботи і відпочинку. Контроль за навчанням і самостійною роботою студентів здійснювався у групах академсектором, комсомольським бюро. Кожен викладач періодично викликав студентів на консультації, де проводив відповідні співбесіди. Студенти, які мали заборгованості, звітували про свою успішність на засіданнях відповідних кафедр і предметно-методичних комісій. Такий тотальний контроль наразі покращував якість успішності, однак суттєво

обмежував індивідуальний простір особистості, проте це мало хвилювало тогочасне керівництво.

У Радянському Союзі діяльність вищих навчальних закладів суворо регламентувалася ідеологічним спрямуванням партійних постанов і фільтрованим суспільним запитом на ту чи іншу спеціальність. У 70-ті роки XX ст. професія вчителя була дефіцитною. Насамперед її потребували сільські школи, де нестача педагогічних кадрів була суттєво відчутною. Незважаючи на кадровий «голод», молоді спеціалісти не поспішали повертатися до своїх домівок (адже переважна більшість випускників педвишів були саме вихідцями із села), тому була запроваджена система розподілу кадрів після випускних екзаменів. Кожен молодий спеціаліст був зобов'язаний відпрацювати три роки за місцем розподілу. Зрозуміло, що деякі випускники намагалися уникнути відпрацювання, однак більшість все ж таки змушена була проходити через «горнило загартування кадрів».

Для покращення показників комуністичного виховання серед студентського загалу проводилася політико-виховна та культурно-масова робота, яка полягала у проведенні «ленінських читань», тематичних вечорів, зустрічей з ветеранами війни і праці, походів слідами трудової і бойової слави, тематичних конференцій і літературних диспутів, дискусій, екскурсій до міст-героїв, по ленінським місцям, залученні студентів до суспільно-корисної праці. Такі заходи повинні були виховувати у тогочасного молодого покоління патріотичні покликання, ентузіазм і безапеляційне сприйняття догми підпорядкування індивідуальних потреб суспільній необхідності.

Для виховання «колективного духу» в інституті традиційно щорічно проводилися посвяти першокурсників у студенти. Вони завершувалися покладанням квітів біля пам'ятника В.І. Леніну на території закладу. Поряд з цим періодично проводилися зустрічі з колишніми випускниками та викладачами вишу, «видатними людьми нашої країни». Ці та інші заходи були однією із форм виховної роботи, що «спонукала до прищеплення любові до своєї радянської Батьківщини, до свого інституту, до обраної професії вчителя» [9, с. 34].

Важливим фактором естетичного виховання молоді була участь студентів у художній самодіяльності. Дві треті студентського складу було задіяно у хоровому ансамблі, оркестрі народних інструментів, пісенному жіночому ансамблі «Червона калина», гуртках сопілкарів, бандуристів, сольного співу, духовому оркестрі, вокальному ансамблі «Ліра», драмгуртку. За 1971/1972 навчальний рік колективами було проведено 46 концертів. У спортивних секціях (гімнастика, баскетбол, лижі, велоспорт, настільний теніс, волейбол) підвищували свій фізичний рівень 112 студентів [9, с. 40].

Ідеологічні засади виховної роботи забезпечувала кафедра марксизму-ленінізму. Її викладачі разом із бібліотечними працівниками проводили у читальному залі гуртожитку низку бесід, вечорів, диспутів, присвячених черговому з'їзду КПРС під знаком «гідної зустрічі 50-річчя утворення СРСР». Майбутні вчителі зобов'язані були володіти навичками агітаційно-масової та пропагандистської роботи.

З цією метою всі студенти четвертого курсу були зараховані слухачами школи лекторської майстерності, методики і практики агітаційно-масової роботи. Партійним бюро вишу, разом з кафедрою марксизму-ленінізму, був розроблений і затверджений план роботи зазначеної школи, відповідно до якого для студентів два рази на місяць начитувались лекції про лекторську майстерність, методику партійної пропаганди, міжнародне становище та ін. До проведення цих лекцій залучались працівники райкому партії, райкому комсомолу, провідні викладачі інституту.

При «Ленінському залі» працювала студентська школа лекторів-екскурсоводів шкільних музеїв В.І. Леніна, які зазвичай облаштовувалися у школах. Кожного року цю школу закінчувало мінімум 25 студентів. Також при виші працювала школа лекторів-атеїстів, слухачі якої виїздили в села для проведення там відповідних лекцій [9, с. 42]. Питання ідейно-виховної роботи студентської молоді були пріоритетними, тому її виконання строго контролювалося. Викладачі змушені були звітувати про проведені заходи на засіданнях кафедр, предметних комісій та факультетів.

Значна увага надавалася трудовому вихованню, яке проводилось у формі залучення студентів до сільськогосподарських робіт у колгоспах району. У поодиноких випадках «дармова робоча сила» отримувала плату. Три студентські загони вишу у 1972 р. працювали на будівництві Глухівського сирзаводу. За виконання будівельних робіт студентів відзначали грамотами, дипломами обкому та райкому комсомолу. Керівництво інституту зазначало, що «...політико-виховна і суспільно-корисна праця допомагає формувати високваліфікованого спеціаліста. Із шкіл Української РСР надходять до інституту тільки хороші відгуки про наших випускників. За останні роки в закладі не було жодного випадку аморального вчинку» [9, с. 44].

На початку 70-х років матеріально-побутові умови студентів Глухівського педінституту були кращими за попередні десятиліття. Був збудований гуртожиток на 400 місць (студентський контингент стаціонару налічував 296 осіб), тому всі без винятку були забезпечені місцем проживання. При гуртожитку, окрім читальної зали, червоного куточка, кімнати побутового обслуговування, 2-х душових, їдальні на 50 місць, були наявні кімнати для прання і сушіння білизни, 6 побутових кімнат, камера схову, ізолятор, кабінет лікаря (хоча самого лікаря чи бодай медичної сестри за штатом не було передбачено). При інституті діяв буфет на 20 місць. На думку керівництва, «це цілком задовольняло студентський колектив, враховуючи, що більшість студентів харчувались вдома та у міських їдальнях». Санітарний стан їдальні та буфету вважався задовільним, з огляду на те, що їх роботу регулярно контролювали профком, група народного контролю, рада гуртожитку. Контролюючих було більше, ніж працюючих, тому не дивно, що і забезпечення продуктами було недостатнім: особливо не вистачало овочів, молока, майже відсутніми були у продажу сосиски, дешеві сорти ковбас. Переважно вартість харчування була

доступною і не перевищувала 1 крб. на день, однак для здешевлення перші страви готувалися на відварі кісток, другі – з дешевих продуктів [9, с.46].

Натоді при інституті не існувало стаціонарних оздоровчих баз, профілакторіїв, санаторіїв, будинків відпочинку, тому під час літніх канікул студенти і викладачі оздоровлювались «самодіяльно». Кошти, які профспілка асигнувала на оздоровлення студентів, використовувалися для організації спортивно-оздоровчих туристичних походів, туристичних поїздок по Радянському Союзу, походів стежками революційної, бойової і трудової слави.

Підсумовуючи викладений матеріал, варто зазначити, що до наукового обігу введено маловідомі факти, матеріали і документи, які доповнюють, уточнюють і збагачують знання про перебіг освітніх процесів у вищій школі України у визначений період. Вони дають можливість стверджувати, що у порівнянні з попередніми десятиліттями 70-ті роки ХХ ст. позначилися покращенням матеріальної бази, залученням нових форм і методів роботи, поліпшенням якості викладацького складу та певного підвищення рівня престижності професії педагога. Водночас на систему вищої педагогічної освіти вплинули особливості розвитку тогочасного суспільства, зумовлені командно-адміністративними методами управління, які проявилися у негативних тенденціях: молодь не виявляла стійкого інтересу до професії вчителя, що обумовлювало відсутність конкурсів під час вступної кампанії у більшості педагогічних інститутів; нерационально використовувався ресурс випускників вищих навчальних закладів. Чимало їх не з'являлося за призначенням або, попрацювавши кілька місяців, залишало школу.

Перехід від однієї педагогічної парадигми до іншої проходив у суперечливих умовах періоду стагнації у житті країни, коли ініційовані владою трансформації, спрямовані на поліпшення стану справ у вищій освіті, але слабо підкріплені матеріально-економічними ресурсами і обмежені ідеологічними рамками, призводили до формалізації змін.

ДЖЕРЕЛА

1. Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937 рр.). *УДЖ*. 1990. № 2. С. 43–64.
2. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.
3. Майборода В.К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.01. Інст. пед.-ки АПН України. Київ, 1993. 58 с.
4. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сб. док. 1917–1973 гг. / сост. А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва : Педагогика, 1974. 560 с.
5. Яшук І.П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних закладах України: знахідки і проблеми (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 416 с.
6. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): Історіографія проблеми: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1995. 202 с.
7. Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994). Суми, 1994. 96 с.
8. Очерки истории школы и педагогической мысли и народов СССР 1961–1986 гг. /отв. ред.: Ф.Г. Панагин, М.Н. Колмакова, З.И. Равнин. Москва : Педагогика, 1987. 416 с.
9. Звіт про роботу Глухівського державного педагогічного інституту за 1971/1972 навчальний рік. 56 с. Документальний фонд Національного заповідника «Глухів».

Moshyk I.V. Activity of Hlukhiv State Pedagogical Institute in the 1970s.

Teacher education is an open system since there is a constant exchange of people and information between it and the social environment. It is her openness that ensures the dynamic functioning and development of society. Political, socio-economic, cultural factors affect education, training of pedagogical staff.

On the basis of the facts, materials and documents involved in the scientific circulation, the paper analyzes the activity of the Hlukhiv State Pedagogical Institute in the 1970s. in order to use his experience in the process of forming a new Ukrainian higher education institution.

Studying the forms, means and content of the scientific-pedagogical process of the above-mentioned university adds, refines and enriches the knowledge about the course of educational processes in the higher school of Ukraine in a certain period, gives the opportunity to state about a certain transformation of higher education in the 70s, which was marked by the improvement of methods, attracting new forms and methods of work, improving the quality of teaching staff and a certain increase in the level of prestige of the profession of teacher. At the same time, the system of higher pedagogical education was influenced by the peculiarities of the development of the society at that time, determined by the command-administrative methods of management.

Consideration of the development of theory and practice of education of students on the example of a specific university and in a specific period allows for an objective analysis of external sociocultural conditions, internal factors of the pedagogical process, understanding of tendencies and contradictions of the system as a whole, historical analysis of the logic of construction of the educational process, taking into account the role they played in the formation of personality.

Research into the training of teaching staff by regional higher education institutions in the recent past enables the use of the experience of their activity in solving the problem of prestige of the specialty and involvement of really interested, promising youth in the teaching profession.

Key words: Hlukhiv State Pedagogical Institute, student contingent, educational process, scientific and pedagogical work, personality formation.

REFERENCES

1. Klitsakov, I.O. (1990). Pidhotovka i vykhovannia uchytel'skykh kadrov na Ukraini (1927–1937 rr.) [Teacher Training and Education in Ukraine (1927–1937)]. *UZh*, 2, pp. 43–64. [in Ukrainian].
2. Maiboroda, V.K. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: Istoriia, dosvid, uroky (1917–1985 rr.)* [Higher Teacher Education in Ukraine: History, Experience, Lessons (1917–1985)]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
3. Maiboroda, V.K. (1993). *Stanovlennia i rozvytok natsionalnoi vyshchoi pedahohichnoi osvity v Ukraini (1917–1992 rr.)* [Formation and development of national higher pedagogical education in Ukraine (1917–1992)]. (Extendend abstrakt of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
4. A.A. Abakumov, N.P. Kuzin, F.I., Puzyrev, L.F., Litvinov (1974). *Narodnoye obrazovaniye v SSSR. Obshcheobrazovatel'naya shkola: sb. dok. 1917–1973 gg.* [Public education in the USSR. School: Sat. doc 1917–1973]. Moscow: Pedagogika. [in Russian].
5. Yashchuk, I.P. (2010). *Vykhovnyi protses u vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladakh Ukrainy: znakhidky i problemy (20-ti – 80-ti rr. 20 st.)* [Educational Process in Higher Educational Institutions of Ukraine: Findings and Problems (20's – 80's of XX Century)]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma. [inn Ukrainian].
6. Chyryva, Yu.I. (1995). *Rozvytok narodnoi osvity Ukrainy (1917–1932 rr.): Istoriografiiya problem* [Development of Ukrainian National Education (1917–1932). Historiography of the problem] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Bielashov, V.I., Hurets, M.P., Zaika, V.V. (1994). *Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut (1874–1994)* [Hlukhiv State Pedagogical Institute (1874–1994)]. Sumy. [in Ukrainian].
8. F.G. Panagin, M.N. Kolmakova, Z.I. Ravnin (1987). *Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli i narodov SSSR 1961–1986 gg.* [Essays on the history of the school and pedagogical thought and the peoples of the USSR 1961–1986]. Moscow: Pedagogika. [in Russian].
9. Zvit pro robotu Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu za 1971/1972 navchalnyi rik. Dokumentalnyi fond Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv». Report on the work of the Hlukhiv State Pedagogical Institute for the 1971/1972 academic year. 56 p. Documentary Fund of the National Wildlife Refuge. (unpublished) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477)911.3:32+341.31

Ю.О. Лебедева

ГЕОПОЛІТИКА ЯК ФАКТОР КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНЦІВ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄН

У статті висвітлено геополітичне становище українських земель на початку Другої світової війни та російсько-українського військового конфлікту на сучасному етапі. Проаналізовано експансію радянських та німецьких військ на Другу Річ Посполиту в 1939 р. як спробу реалізації військово-політичних планів. Зазначено, що Організація Українських Націоналістів напередодні нацистської агресії щодо міжвоєнної Польщі стала провідною українською політичною партією, яка використовувала радикальні методи, здійснюючи організацію збройних сил. Відображено позиції українських політичних націоналістичних організацій протягом Другої світової війни та їх вплив на консолідованість української еліти. Проаналізовано роль розколу Організації Українських Націоналістів на єдність української еліти. Вказано залежність між геополітичним становищем Галичини та Волині й питанням консолідації української еліти в 1939 р. Відзначено локальні успіхи окремих спроб відстоювати українську державність, які зумовили резонанс серед представників еліти. Проаналізовано процес інтеграції в європейський простір як чинник цілісності України як суверенної держави. Визначено причини війни між Російською Федерацією та Україною, роль російської пропаганди в конфронтації у ході «гібридної» війни. Висвітлено події Євромайдану як прояв єдності українського суспільства та прагнення здійснювати власну проєвропейську зовнішню політику з метою покращення соціальних стандартів. Здійснено дискурс у період російської агресії та відображено значення сепаратизму в південно-східних регіонах України в перешкоді єдності українського суспільства й загрози суверенітету Української держави. Проаналізовано хід сепаратистських акцій у південно-східних регіонах України та в Закарпатті і вплив на загальний стан консолідації населення у країні. Проведено компаративний аналіз спроб консолідації українського суспільства в умовах відсутності державності в період Другої світової війни та необхідності збереження суверенітету незалежної України в 2014 р.

Ключові слова: гібридна війна, пропаганда, геополітика, консолідація, суверенітет.

Агресія Російської Федерації щодо України не залишає байдужим жодного громадянина країни. Порушення прав суверенітету держави та хід воєнних дій зумовили активізацію політичної думки, громадськості та готовність громадян захищати країну. Важливо, що родини осіб, які беруть безпосередню участь у бойових діях, принаймні в більшості випадків, поділяють переконання учасників війни, однак моральним ударом є людські втрати. Гібридна війна в Криму і на Донбасі є не першою спробою встановлення політичного та військового впливу на території Центрально-Східної Європи. Для вторгнення російських військ використовувалося не вигідне для противника геополітичне становище, яке було одним із факторів, що зумовив політичні розбіжності серед населення України.

В українській історіографії присутні спроби здійснення компаративного аналізу входження Червоної Армії на територію Галичини й Волині в 1939 р. та проголошення ДНР і ЛНР та анексії Криму. А.А. Антонов-Овсієнко [1] та М.І. Мулик [13] відзначають, що невдачі української влади консолідувати суспільство зумовлені потужністю російської пропаганди. Оцінку геополітичному становищу Галичини й Волині напередодні Другої світової війни дав Т. Снайдер [17], який наголо-

шував на етапі «дивної війни» як факторі політичного успіху Йосифа Сталіна й Адольфа Гітлера. Прагнення Євромайдану добитися рішень української влади про поглиблення процесу євроінтеграції відображено в опублікованих документах за редакцією І. Черниченко [10] та Г.І. Дацюк. Оцінка подій Євромайдану як можливість консолідації українського суспільства та прояви сепаратизму в південно-східних регіонах України здійснена в працях М. Кугутяка [18], Є. Магди [12], Т. Березовця [4] та ін.

Мета статті – здійснення компаративного аналізу впливу геополітичного становища Галичини й Волині в 1939 р. та незалежної України в 2014 р. на рівень консолідації українського суспільства. Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- проаналізувати геополітичне становище Галичини й Волині напередодні Другої світової війни та України в 2014 р.;
- виокремити рівень консолідації провідних політичних сил у Галичині та Волині в 1939 р.;
- дослідити основні аспекти боротьби проти сепаратизму в південно-східних регіонах України в період гібридної війни.

Початок Другої світової війни та 2014 р. для незалежної України відділяв тривалий етап відсутності державності, однак обидва конфлікти стосувалися інтересів українських суспільних груп, для яких необхідно було об'єднатися в умовах зовнішньої загрози.

До 1 вересня 1939 р. Галичина й Волинь знаходилися у складі Другої Речі Посполитої. Напередодні Другої світової війни геополітичне становище міжвоєнної Польщі загрожувало ліквідацією державності, оскільки в той час відбувалася експансія нацистської Німеччини в Європі. З метою захоплення Другої Речі Посполитої 23 серпня 1939 р. відбулося підписання пакту Молотова-Ріббентропа, у зв'язку з яким передбачалося встановлення нового кордону між Третім Рейхом та СРСР, взаємного придушення опору польських військ та відсутність взаємних агресій між сторонами договору. 4 жовтня 1939 р. нацистська Німеччина і Радянський Союз підписали новий протокол, який визначав кордон між ними. Польща перестала існувати [17, с. 138].

17 вересня 1939 р. Червона Армія увійшла на територію Галичини та Волині. Захоплення території відбулося з допомогою масової пропаганди, спрямованої як на населення територій, так і на закордонну територію, що декларувала «взяти під захист єдинокровних трудящих Західної України». У 1939–1940 рр. серед жителів Західної України були поширені 400 тис. екземплярів радянських газет, 210 тис. листівок, близько 9 млн. екземплярів брошур і книг, серед яких – виступи Й. Сталіна й В. Молотова, «Короткий курс історії ВКП(б)». Радянська пропаганда спричинила ненависть українців до поляків. Однак саме радянські війська фізично винищували підозрюваних в опорі Червоній Армії. Пер-

шими днями її перебування в Галичині датується звернення прокурора армії Нечипоренка зі спеціальною заявою до Й. Сталіна та К. Ворошилова, де вказується на самочинні розстріли військовополонених та місцевих жителів, насильство та пограбування [1, с. 167].

У Галичині та на Волині серед українських політичних організацій почала домінувати Організація Українських Націоналістів (далі ОУН), завданням якої була боротьба за незалежність України. У 1940 р. відбувся розкол організації на два табори: старше покоління виокремило ОУН (М) на чолі з А. Мельником, яка декларувала можливість здобуття незалежності України шляхом співпраці з нацистською Німеччиною та зволікала з самостійними диверсіями вглиб радянських територій, виступала за збереження сил на майбутнє, намагалася довести гітлерівській верхівці користь ОУН для Третього Рейху. Незважаючи на пронімецьку орієнтацію А. Мельника, газета ОУН «Українське слово», яка видавалася в Парижі, 24 вересня 1939 р. підкреслила використання довіри українських націоналістів для економічної вигоди Галичини та водночас перспективи масових репресій у разі приєднання Галичини та Волині до складу СРСР [13, с. 82].

Молоде крило націоналістів сформувало ОУН (Б) під керівництвом С. Бандери, яке звинувачувало мельниківців в опортунізмі, германофільстві, продажності, безпринципності, організаційній бездарності, вважало їх розкольникми ОУН. Іноді між фракціями відбувалися конфлікти. У квітні 1941 р. відбувся Другий великий збір ОУН (Б), на якому А. Мельника виключили з лав ОУН, а С. Бандеру проголосили вождем організації. Було прийнято курс на повалення більшовицького режиму в Україні та посилення зв'язків із державами антикомуністичного спрямування. Програмний маніфест, створений на зборі, проголосив боротьбу проти тоталітаризму. Однак як С. Бандера, так і митрополит Української Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький підтримали формування дивізії СС «Галичина», яка співпрацювала з нацистами з метою здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Проти існування дивізії не виступила жодна українська політична сила [13, с. 99].

Арешти українських лідерів нацистами після відмови нацистів відновити Українську державу 30 червня 1941 р. спричинили поглиблення конфлікту між окупаційною владою та нацистами. Вереснева конференція ОУН 1941 р. проголосила боротьбу проти антинімецької пропаганди. Німецька влада розцінила цей факт як підготовку до збройного повстання [1, с. 190].

За кордоном напередодні Другої світової війни продовжував існувати також екзильний уряд Української Народної Республіки. Будучи ідейним противником фашизму, він не йшов на контакти з німцями, але розраховував скористатись успіхами Німеччини у війні проти СРСР. Республіканці робили основну ставку на власні

збройні формування, зокрема, у 1941 р. відбулося створення УПА під керівництвом Тараса Бульби-Боровця, яка на рубежі 1942–1943 рр. стала військовим формуванням ОУН. Члени УПА до створення власної армії співпрацювали з німецькою окупаційною владою в рамках організації батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», окремі з них були дивізійниками СС «Галичина» [13, с. 103].

Отже, пріоритетною політичною силою в Галичині та на Волині на початку Другої світової війни, яка намагалася об'єднати українське суспільство, була ОУН. Радикальність методів боротьби за незалежність України стала єдиним виходом для вказаного етапу. Перешкодою для консолідації української еліти виявились розбіжності форм здобуття української державності між представниками двох груп українських націоналістів (бандерівців та мельниківців) та екзильним урядом УНР [1, с. 197].

У контексті суспільної консолідації особливого значення набувають європейські інтереси України та її євроінтеграційні прагнення [7, с. 103]. Сьогодні саме вони є наріжними передумовами остаточного формування сучасної української політичної нації. Неодноразово говорилося, що в Україні належно не функціонують громадські інститути, бажає бути кращим соціально-матеріальний рівень забезпечення більшості населення, залишається низькою правова культура тощо. Євроінтеграційний курс – це перш за все наша можливість реорганізовувати та модернізувати власну країну «з середини», не чекаючи сторонньої допомоги. Підстави успішної реалізації євроінтеграційної стратегії у нас є – це і європейська традиція України, і її культура, географічне розташування. Досягнення суспільної злагоди з питання інтеграції до ЄС є запорукою встановлення цілісного бачення Європою української політичної нації, української держави, української геополітики. Без цього, навіть в умовах економічного оздоровлення, впорядкування державного кордону тощо, інтеграція до Європи не матиме перспектив [3, с. 788].

Причинами війни на Донбасі, крім небажання Російської Федерації сприяти євроінтеграції України, стали українсько-російські розбіжності з питань Чорноморського флоту, російськомовного населення в Україні, газового питання та плани В. Путіна щодо відновлення впливу на пострадянському просторі [12, с. 112].

20 листопада 2013 р. розпочалися мітинги на вул. Грушевського в Києві з метою прийняття заходів по євроінтеграції [9, с. 1; 15, с. 23]. Мітинги активізувались після не підписання 29 листопада 2013 р. В. Януковичем у Вільнюсі угоди з ЄС. 30 листопада 2013 р. о 4:00 беркутівці затримали багатьох активістів. Саме вказані події означали конфлікт влади з населенням, який завершився втечею чинного президента з країни 23 лютого 2014 р. Офіційно припинення конфлікту майданівців із владою завершилося 13 березня 2014 р. із прийняттям закону про Національну гвардію, що дало можливість

майданівцям захищати свою країну [18, с. 45; 14, с. 24].

Євромайдан став вагомим аргументом для консолідації українського суспільства: подія показала, що в Україні є патріотично налаштовані люди, що не бажали перебування при владі представників олігархічного клану, який фактично представляв інтереси В. Путіна [6, с. 1; 16, с. 2]. Для патріотів попередники в боротьбі за українську державність були прикладом для наслідування. Герої Майдану відіграли конструктивну роль у відстоюванні суверенітету й незалежності України. Події показали, що в державі є молоді люди, яким не байдуже майбутнє країни, і поширили інформацію про загрозу суверенітету країни на весь світ [13, с. 6; 20, с. 1].

На початку російсько-української війни важливим завданням стало протистояння сепаратистам у південно-східних регіонах України [11, с. 2]. Теперішня ідеологія сепаратистів є продуктом гібридної війни, що розпочалася 25 років тому. Проросійська частина й агенти Кремля налагоджували канали фінансування, створювали організації та мережі, акумулювали медіа-ресурси. Спочатку сепаратисти активізувалися в Донецьку й Луганську, де відбулося самопроголошення Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки. Крім російських військ, тут знаходилися представники підготовленої напівпрофесійної агентури, диверсанти, представники спецназу, орієнтовані на фізичне винищення противника. Типова акція такого кшталту – розстріл групи СБУ під Слов'янськом, здійснений за наводкою інформатора. Свідомість східняків успадкувала українську радянську міфологію про «житницю». Очевидну бідність населення пояснювали змовою багатого й підступного Києва, оскільки українська влада не забезпечила соціальної стабільності в період незалежності України. Загальна криза в країні пояснювалася згубними діями центральних органів влади [8, с. 130].

Дестабілізація ситуації на Донбасі була спричинена проникненням терористичних угруповань і сепаратистів на Слобожанщину і південь країни [15, с. 23]. В українських регіонах відбувалися масові заходи за участю представників національних меншин Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва, Донецька та Луганська, які супроводжувалися проросійськими та сепаратистськими закличками, вимогами децентралізації та федералізації України, спробами встановлення російських прапорів. Розгорталися мітинги однаково, іноді за ініціативою тих же людей. У містах були різні реакції на дані прояви в місцевих мешканців та активістів [10, с. 7].

Під час зимових подій Революції Гідності ситуація в Харкові була спокійною та стабільною. Напруження почало зростати саме тоді, коли силові підрозділи, які долучалися до виконання завдань на Майдані, повернулися на схід. У Харкові відбувалася активізація проросійського населення, яка підсилювалася завезеними

з Російської Федерації «тітушками». Харківський антимайдан збільшив кількість прихильників та набув масового характеру. Органи внутрішніх справ протягом 1 березня – 8 квітня 2014 р. здійснили вдалий опір сепаратистським акціям [8, с. 159].

Одеса була стратегічно важливим містом для Кремля, адже без Одеси Україна втратила б вихід до моря. Крім того, без Одеси в Російській Федерації відсутній вихід до ще однієї невизнаної республіки – Придністров'я, яка нарівні з Донецьком і Луганськом являє собою невизнаний світовою спільнотою регіон, єдина місія якого – утримувати на своїй території регулярну російську армію з метою контролю нею прикордонної зони. 1 березня – 2 травня 2014 р. в Одесі відбулися диверсії сепаратистів, якими керував депутат від Партії Регіонів Олег Царьов. Проросійські акції завершилися придушенням сепаратистського руху футбольними вболівальниками команди «Чорноморець», що свідчило про готовність пересічних громадян зберегти суверенітет країни. Для попередження сепаратистських рухів 14 березня 2014 р. було створено батальйон «Шторм» – добровольчий батальйон патрульної служби міліції особливого призначення, основною функцією якого була охорона громадського порядку [5, с. 2].

У зоні ризику прояву сепаратизму опинилася й Дніпропетровська область. Початком активної оборони Дніпропетровщини можна вважати 26 лютого 2014 р., коли громадські активісти в умовах паралічу влади зайняли облдержадміністрацію і почали активно радитися щодо подальших дій. Стабілізація ситуації стала наслідком призначення головою Дніпропетровської облдержадміністрації Ігоря Коломойського та створення батальйону «Дніпро-1» для захисту від російської окупації [19, с. 2].

У Закарпатті на початку війни на сході України відбулося загострення «русинського питання». Зокрема, на початку листопада 2013 р., напередодні Вільнюського саміту ЄС – «Східне партнерство», непідписання меморандуму якого й стало приводом до Революції гідності та повалення авторитарного антиукраїнського режиму Януковича, у пресі (інтернеті) з'явився проєкт створення угорсько-русинської автономії на території нинішньої Закарпатської області України. Причетними до його розробки вважають лідерів угорської партії «Йоббік» (Габор Вона, Бела Ковач) та голову т. зв. Народної ради русинів Закарпаття Євгена Жупана. Лідери вказаних організацій вимагали проголошення Підкарпатської Русі та Закарпатської угорської автономії – незалежної Закарпатської регіональної Конфедерації, русинського та угорського урядів, русинсько-угорських національних зборів, які обирають двох президентів: одного – від русинів, другого – від угорців (на 4 роки, змінюються через 2) тощо. В основі цього фантастичного проєкту було закладено дві ідеї: 1) історичної, законної й безперечної належності Закарпат-

тя Угорщині і 2) русини не мають ніякого відношення до України й не є українцями. Відразу ж після анексії Автономної Республіки Крим Росією в березні 2014 р. у пресі з'явилося Звернення закарпатських русинів до президента Російської Федерації В. Путіна за підписом т. зв. координатора мережевого русинського руху і самопроголошеного «прем'єр-міністра Підкарпатської Русі» Петра Геца (який уже декілька років перебуває в Москві) з проханням визнання республіки [2, с. 16].

Прояви сепаратизму відбувалися і в період анексії Криму. 7 березня 2014 р. штурм російських військових української тактичної групи «Крим» був відбитий українськими військовими. На прямому включенні в ефірі ток-шоу «Шустер LIVE» на «Першому національному» самопроголошений прем'єр Автономної Республіки Крим Сергій Аксьонов заперечив існування ескалації конфлікту з боку проросійських сил. Напередодні незаконного референдуму на півострові росіяни та сепаратисти робили все можливе для зменшення ймовірності появи в Криму об'єктивної інформації про стан справ: відбувалося відключення українських каналів та поява російських. 9 березня 2014 р. близько 08:00 у Сімферополі сепаратисти затримали українського активіста, організатора кримського Євромайдану Андрія Щекуна. Наступного дня у центрі Сімферополя був організований численний мітинг «Кримська весна» на підтримку приєднання Криму до Росії, на якому були присутні 12 тис. кримчан [4, с. 236].

Отже, гібридна війна на Донбасі, анексія Криму та початок Другої світової війни зумовили складне геополітичне становище України. Якщо в 1939 р. Галичина та Волинь були об'єктами зацікавлення як СРСР, так і Третього Рейху, на дії яких великі держави не реагували, то в 2014 р. все ж Україна мала шанси хоча б на дипломатичну підтримку з боку міжнародної громадськості. Геополітичне становище Галичини й Волині напередодні Другої світової війни зумовило консолідаційні спроби українських націоналістів, найбільш радикальної правої політичної партії, що здійснювала спроби припинення міжнародної загрози в умовах відсутності української державності. Саме геополітичний фактор та відсутність однорідності українського націоналістичного руху зумовили труднощі у формуванні монолітної політичної та військової сили. У 2014 р. гібридні методи війни та відсутність досвіду державотворення протягом тривалого часу, що негативно вплинуло на свідомість населення України, зумовили розповсюдження в південно-східних регіонах держави сепаратистського руху, завданням якого була загроза суверенітету країни, що реалізовувалася методами військової загрози, тероризму, дезінформації та проросійської пропаганди. Саме боротьба проти сепаратизму, перемога в гібридній війні та успішні кроки євроінтеграції зможуть зумовити поглиблення консолідації суспільства.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонов-Овсенко А.А. Три войны России с Украиной. Харьков: Фолио, 2016. 346 с.
2. Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 8–17.
3. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / за ред. В.С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. 792 с.
4. Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни» (видання друге). Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2016. 408 с.
5. Брязгунов Ю. Героїчна епопея Євромайдану. *Молодь України*. Всеукраїнська інформаційна газета. 2014. № 3–4. С. 1–2.
6. Вітів А. Майдан – це територія свободи. *Шлях перемоги*. Всеукраїнський тижневик. 2014. № 8 (3113). С. 1–2.
7. Дацюк Г.І. Янголи Небесної Чоти. Чернівці: Букрек, 2016. 320 с.
8. Добровольчі батальйони / К. Гладка, Д. Громаков, В. Миронова та ін.; упоряд. А. Шевченко; худож. оформлювач М.А. Гуталова. 2-ге вид. переробл. та допов. Харків: Фолио, 2017. 325 с.
9. Захарчук М. «Душу й тіло ми положим...» *Нова зоря*. 2014. Число 5 (1010). С. 1–2.
10. Знедолені? Нездоланні! Історії переселенців / ред.-упоряд. І. Черниченко. Київ: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 2017. 168 с.
11. Кралюк П. Чи погубить Україна Росію? *Шлях перемоги*. Всеукраїнський тижневик. 2014. № 4 (3109). С. 2.
12. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017. 268 с.
13. Мулик М.І. Від січового стрілецтва до Революції Гідності. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2015. 208 с.
14. Небесна сотня / К. Богданович, Х. Бондарева, Ю. Бухтоярова та ін.; упоряд.: О. Трибушна, І. Соломко; передмови Патріарха Філарета, О.Г. Коваленка, о. Святослава; худож. оформлювач Л.П. Вировець. Харків: Фолио, 2015. 206 с.
15. Прикарпатці в АТО / упорядник Іван Бондарев. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. 126 с.
16. Рог В. За яку революцію. *Шлях перемоги*. Всеукраїнський тижневик. 2014. № 7 (3112). С. 1–2.
17. Снайдер, Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіном: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
18. Український Євромайдан. Прикарпатський вимір / за ред. М. Кугутяка. Івано-Франківськ: Манускрипт. Львів, 2016. 704 с.
19. Хвещук Ю. Путінські ігри та Україна. *Шлях перемоги*. Всеукраїнський тижневик. 2014. № 6 (314). С. 1–2.
20. Хвещук Ю. У пошуках шляху до української перемоги. *Шлях перемоги*. Всеукраїнський тижневик. 2014. № 4 (3109). С. 1–2.

Liebidieva Yu.O. Geopolitics as a factor of Ukrainians' consolidation on the beginning of the Second World War and Russian-Ukrainian war

Geopolitical position of Ukrainian lands on the beginning of the Second World War and Russian-Ukrainian war conflict in contemporary period was elucidated in article. Expansion of Soviet and German Armies for the Second Rich Pospolyta in 1939 as attempt of realisation war-political plans was analysed. Indicated that Organization of Ukrainian Nationalists before nazists aggression for betweenwar Poland became lead Ukrainian political party that used radical methods making organization of weapon power. Positions of Ukrainian political nationalist organizations during the Second World War and their influence for consolidation of Ukrainian elite were viewed. Role of disconsolidation Organization of Ukrainian Nationalists for Ukrainian elite consolidation was analyzed. Dependence between geopolitic position of Halychyna and Volyn and question of consolidation of Ukrainian elite in 1939 was showed. Local successes of separate attempts to fight for Ukrainian statement which resonance between elite members were marked. Integration process to European space as factor of Ukraine as sovereign state consolidation was analyzed. Causes of war between Russian Federation and Ukrainian, role of Russian propaganda in confrontation in period of «hybrid» war were determined. Facts of Eurosqure as attempt of consolidation of Ukrainian society and attempts lead own European outside policy with goal improving social standards were elucidated. Discurs in period of Russian aggression was made and role of separatism in Southern-East regions of Ukraine in barrier of Ukrainian society consolidation and dangerous of Ukrainian statement's sovereignty was viewed. Motion of separatist actions in Southern-East regions of Ukraine and in Zakarpattia region and influence for universal position of consolidation population in country was analyzed. Comparative analysis of Ukrainian society consolidation in conditions of statement absence in period of the Second World War and necessarily of fighting for sovereign Ukrainian state in 2014 was led.

Key words: hybrid war, propaganda, geopolitics, consolidation, sovereignty.

REFERENCES

1. Antonov-Ovsejenko, A.A. (2016). *Tri vojny Rossiji s Ukrainoj* [Three Wars Between Russia and Ukraine]. Kharkov: Folio. [in Russian].
2. Vidnianskyi, S.V. (2016). Aktualizatsiia «rusynskoho pytannia» v Zakarpatti ta za ioho mezhamy v konteksti aneksii Krymu i viiny na shodi Ukrainy [Actualisation of «Rusynian question» in and in border of Zakarpattia region in context of Crimea annexation and War in the East of Ukraine]. *Stratehichni prioriteti*, 4 (41). pp. 8–17. [in Ukrainian].
3. Vlasniuk, O.S., Krysachenko, V.S., Stepyko, M.T. (2005). *Ukrainian society* [Ukrainian society]. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Berezovets, T. (2016). *Aneksiia: ostriv Krym. Khroniky hibrydnoi viiny* [Anexion: island Crimea. Chronicles of «Hybrid War»]. Issue 2. Kyiv: Brite Star Publishing. [in Ukrainian].
5. Briazhunov, Yu. (2014). Heroichna epopeia Yevromaidanu. [Heroic epopee of Eurosquare] *Molod Ukrainy. Vseukrainska informatsijna hazeta*, 3–4, pp. 1–2. [in Ukrainian].
6. Vitiv, A. (2014). Maidan – tse terytorii svobody [Maidan is the territory of independence]. *Shliah peremohy. Vseukrainskyj tyzhnevnyk* 8 (3113), pp. 1–2. [in Ukrainian].
7. Datsiuk, H. I. (2016). *Yanholy Nebesnoi Choty* [Angels of heaven hundred]. Chernivtsi: Bukrek. [in Ukrainian].
8. K. Hladka, D. Hromakov, V. Myronova, (2017). *Dobrovolchi bataliony* [Voluntary battalions]. Issue 2. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
9. Zahkarchuk, M. (2014). «Dushu i tilo my polohzym» [«Soul and body we'll posture...»]. *Nova Zoria*, 5 (1010), pp. 1–2. [in Ukrainian].
10. Chernychenko, I. (Ed.). (2017). *Znedoleni? Nezdolanni! Istorija pereselentsiv* [Unfortunate? Invincible! Histories of migrants]. Kyiv: Institute of Democracy by Pylyp Orlyk. [in Ukrainian].
11. Kraliuk, P. (2014). Chy pohubyt Ukraina Rosiiu? [Will Ukraine destroy Russia?]. *Shliah peremohy. Vseukrainskyj tyzhnevnyk*, 4 (3109), p. 2. [in Ukrainian].
12. Mahda, Ye. (2017). *Hibrydna ahresiiia Rosii: Uroky dlia Yevropy* [Hybrid aggression of Russia: lessons for Europe]. Kyiv: KALAMAR. [in Ukrainian].
13. Mulyk, M.I. (2015). *Vid sichovoho striletstva do Revolutsii Hidnosti* [From Sich shot to Revolution of Dignity]. Ivano-Frankivsk: Misto-NV. [in Ukrainian].
14. K. Bohdanovych, H. Bondareva, Yu. Bukhtoiarova. (2015). *Nebesna sotnia* [Heaven Hundred]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
15. Ivan Bondarev (Comps.). (2015). *Prykarpattsi v ATO* [Prycarpathians in ATO]. Ivano-Frankivsk: Lilea-NV. [in Ukrainian].
16. Roh, V. (2014). Za iaku revoliutsiiu [For what Revolution]. *Shliah peremohy. Vseukrainskyj tyzhnevnyk*, 7 (3112), pp. 1–2. [in Ukrainian].
17. Snaider, T. (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom i Stalinym: monohrafiia* [Blood lands: Europe between Hitler and Stalin: monography]. Kyiv: Hrani-T. [in Ukrainian].
18. M. Kuhutiak. (Ed.). (2016). *Ukrainskyi Yevromaidan. Prykarpatskyi vymir* [Ukrainian Yeuromaidan. Prycarpathion measuring]. Ivano-Frankivsk: Manuscript - Lviv. [in Ukrainian].
19. Khveshchuk, Yu. (2014). Putinski ihry ta Ukraina [Putin Games and Ukraine]. *Shliah peremohy. Vseukrainskyj tyzhnevnyk*, 6 (314), pp. 1–2. [in Ukrainian].
20. Khveshchuk, Yu. (2014). U poshukah shliachiw do ukrajinskoi peremohy [In found of way to Ukrainian victory]. *Shliah peremohy. Vseukrainskyj tyzhnevnyk*, 4 (3109), pp. 1–2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 069.51:739.5](477.53)

Т.К. Кондратенко**Н.Г. Кондратенко****Р.В. Прохвато**

ЦІКАВІ ЗБРОЯРСЬКІ АРТЕФАКТИ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ ЕПОХИ

Стаття присвячена дослідженню окремих зразків стрілецької та холодної зброї періоду російсько-французької війни 1812 р. із колекційного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Наведено новий атрибутивний опис шести вибраних зразків – двох пістолетів, мушкетона, двох шабелів і тесака. Проаналізовано еволюційний шлях цих видів озброєння у контексті воєнних подій початку XIX ст., джерела їх надходження та музейний провенанс предметів. Особливу увагу зацікавлено на зростаючому експозиційному потенціалі різних видів зброї як способу створення музейного наративу.

Ключові слова: російсько-французька війна 1812 р., шабля, тесак, пістолет, мушкетон, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Святкування 250-річчя від дня народження класика української літератури І.П. Котляревського (1769–1838) привернуло увагу до історичних подій, тісно пов'язаних з його біографією. Серед них – французько-російська війна 1812 р., яка залишила помітний слід у долі цієї непересічної особистості.

Епоху наполеонівських воєн (1796–1815) справедливо називають однією із визначних подій в історії країн Західної Європи кінця XVIII – початку XIX ст., коли молода французька буржуазія, очолена генералом Наполеоном, почала боротьбу за переділ світу. Чи не наймогутнішим супротивником у ній «імператору усіх французів» вбачалась Російська імперія, до складу якої входили значні європейські території, у тому числі й Україна [1, с. 55].

Українське питання у війні 1812 р. стало об'єктом вивчення ряду сучасних дослідників: О. Захарчука, О. Гуржії, І. Печенюка та ін. Свою увагу вони сконцентрували на висвітленні самих воєнних подій, участі у них українців та розгляду різноманітних аспектів українського питання у світлі тогочасної європейської політики. При цьому дослідження зброярських артефактів епохи дещо відійшли на другий план і заслуговують більш ретельної уваги.

У музейних зібраннях країн-учасниць цього військового конфлікту до наших днів збереглися як визначні зразки зброї та військових обладунків, що були виготовлені відомими майстрами і належали відомим військовим діячам, так і традиційна армійська зброя, яка також являє значний інтерес для дослідників.

У колекційній збірці зброї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського представлені зразки армійської холодної і вогнепальної зброї, що перебували на озброєнні сторін російсько-французького конфлікту 1812 р. і були збережені нащадками учасників цих подій

у дворянських маєтках Полтавщини, а згодом різними шляхами потрапили до музейного зібрання [2, с. 79].

Стаття представляє результати вивчення саме таких зброярських артефактів. Метою дослідження було з'ясування історії надходження зразків до колекції музею, встановлення їх зброярських характеристик для складання уніфікованих паспортів, вивчення можливостей експонування та використання у музейній діяльності.

Головною силою російської армії у воєнних подіях 1812–1815 рр. були піхотні частини, що складали дві третини особового складу. Піхотний полк складався з 2201 солдатів і офіцерів, з яких 1800 були озброєні піхотними рушницями [3, с. 19–20]. Оснащення армії вогнепальною зброєю мало ряд унікальних особливостей. Перш за все, на момент початку війни у військових частинах разом із новою зброєю на озброєнні знаходились рушниці ще 1700 року випуску, які завдяки значному запасу міцності і гарному догляду були цілком боєздатними. На озброєнні піхотинців перебувало чимало трофейних рушниць англійського, австрійського, голландського, пруського, французького виробництва. Конструктивно вони мало відрізнялись між собою, бо всі були оснащені стандартним кремінним замком. Проте складність експлуатації зброї крилася у різноманітності калібрів рушниць (у 1809 р. їх нараховували двадцять вісім: від 13,7 до 22 мм) та неможливості налагодити централізоване забезпечення армії боеприпасами. Покращило ситуацію введення єдиного стандарту у 1805 р., за яким калібр усіх гладкоствольних рушниць і пістолів мав складати 17,78 мм. Однак, мала потужність військових заводів Російської імперії й відчутна близькість війни диктували необхідність продовження імпорту зброї провідних європейських виробників [3, с. 20–23].

Слід відмітити найголовнішу відмінність підходів до озброєння тогочасних армій більшості європейських країн від сучасних. У XIX ст. кожен рід військ мав своє особливе озброєння, тоді як зброя сучасних армій максимально уніфікована. Рушниці піхотинців, гусарів, кірасирів, драгунів, егерів при однаковій конструкції відрізнялися вагою, довжиною, наявністю штика, а головне – величиною порохового заряду.

Крім гладкоствольних зразків, у військових частинах уже досить поширеною була більш точна і дальнобійна нарізна зброя – штуцери, карабіни, мушкетони, які переважно побутували у кавалерійських частинах [4, с. 116–117].

У музейному зброярському зібранні період наполеонівських воєн представлений, в основному, зразками озброєння російської кавалерії. Остання традиційно складала значну частину збройних сил Російської імперії, адже вона постійно протистояла таким країнам, як Туреччина з могутньою кіннотою, та й значні степові й лісостепові простори держави вимагали наявності оперативно-ма-

Рис. 1. Кавалерійські пістолети та мушкетон початку XIX ст.
з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

неврового військового формування.

Серед зразків російської кавалерійської зброї найперше привертає увагу пара кремінних пістолетів з добре збереженими атрибутивними ознаками, які дозволяють визначити їх як пістолети солдатські (кавалерійські) зразка 1809 р.

ПКМВК 3370 36 107. Пістолет солдатський (кавалерійський) зразка 1809 р. Російська імперія. 1813 р. Тульський збройовий завод.

Сталь, бронза, дерево, кування, різьблення, гравіювання. Загальна довжина 435 мм, довжина ствола 260 мм, калібр 17,7 мм. Ствол сталевий, круглий, гладкий, з технологічними клеймами у верхній частині. До ложі кріпиться масивним латунним надульним кільцем. Прицільне пристосування у вигляді закругленої латунної мушки біля дула. Замок кремінний, батарейний. Порохова полицка латунна, оснащена кришкою з вигнутим гладким кресалом. Курок з бойовим і запобіжним взводом. Замкова личинка «Г»-подібної форми. На замковій полицці з лицьового боку клеймо Тульського збройового заводу та гравіюваний напис: «Тула 1813». Спускові скоба і гачок латунні.

Ложа масивна, виготовлена з коричневого полірованого дерева, з довгою, до дульного зрізу, цівкою. Шомпольний вхід відсутній. Руків'я масивне, заокруглене, із латунним потиличником, викінченим двома «вусами» з боків. На ложі зверху кріпиться латунний щиток овальної форми з вензелем імператора Олександра I.

Стан збереження: загальне забруднення, подряпини, втрачений щиток з імператорським вензелем.

Пістолет ПКМВК 3593 36 311 має гірший стан збереження: крім загального забруднення, подряпин, сколень на дереві, спостерігаються втрати надульного кільця та частин замка.

Російські улани і гусари мали по два таких пістолети, які носили у спеціальних сумках з накидками, приторочених до сідла зліва і справа. Заряди і шомпол зберігались окремо у спеціальній коробці-«лядунці». Використовувались пістолети у якості допоміжного оснащення, бо були призначені для ближнього бою (до 20 кроків). Цікаво, що важкий потиличник цієї зброї часто прислужувався у рукопашному бою у якості кастета [5, с. 133].

Певну цікавість становлять так звані перероблені зразки стрілецької зброї цього часу. Вони набули значного поширення після розгортання військових дій у 1812 р. і виготовлялися провідними збройовими заводами Росії: Тульським, Сестрорецьким та Іжевським. Крім цього, ремонт та монтаж стрілецької зброї з наявних вітчизняних, імпортованих та трофейних зразків виконували Петербурзький, Московський та Київський арсенали [6, с. 163–164]. Таку різномірну зброю тривалий час виробники і ремонтники постачали діючій армії під найменуваннями: «исправленные починкой французские в собственном виде в ореховых ложах» або «таких же точно прусских ружей, австрийских, голландских, шведских и английских, в собственном и русском виде, переделочных, переправочных и собранных из различных частей» [4, с. 117].

Саме до останніх належить музейний гладкоствольний гусарський мушкетон для стрільби дробом або картечню на короткі відстані.

ПКМВК 3628 36 346. Мушкетон кавалерійський перероблений. Західна Європа – Російська імперія. Перша третина XIX ст.

Сталь, бронза, дерево, кування, різьблення. Загальна довжина 780 мм, довжина ствола 442 мм, діаметр розтруба 45 мм. Ствол сталевий, в казенній частині восьми-

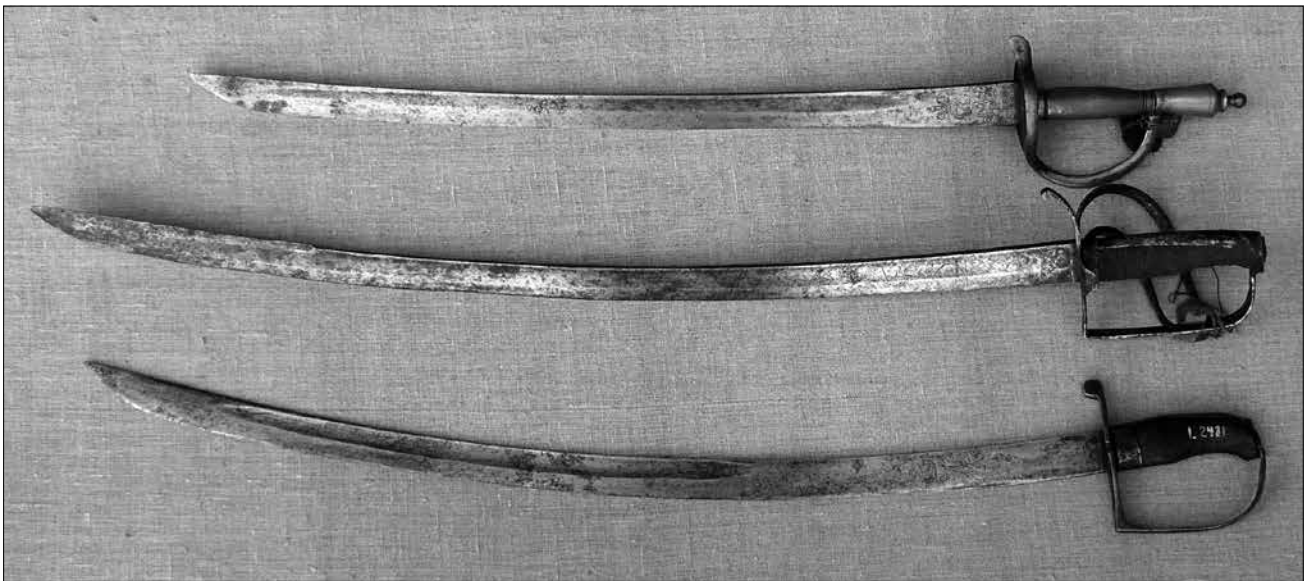

*Рис. 2. Піхотний тесак та кавалерійські шаблі початку XIX ст.
з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*

гранний, далі – круглий, гладкий, з розширеним овальним розтрубом. До ложі кріпляться масивними гвинтами. Прицільні пристосування відсутні. Замок кремінний, батерейний. Замкова дошка без атрибутивних ознак.

Ложа масивна, дерев'яна, чорного кольору, з довгою, до дульного зрізу, цівкою. Шомпольний вхід латунний, короткий, розміщений біля дула. Приклад масивний, із латунним потиличником, з двома масивними гвинтами кріплення. На стволі, скобі та шомпольному кріпленні помітні стерті технологічні клейма. Стальна скоба – «погон» для носіння на плечовому реміні – відсутня.

Стан збереження: загальне забруднення, численні подряпини, втрати частин кремінного замка, фрагментів ложі, шомпола.

У Західній Європі мушкетони у якості військової зброї з'явилися у XVII ст., спочатку – на флоті (тромблони), пізніше – у кавалерії. У російській армії набули поширення у XVIII ст. На початку війни з наполеонівською Францією у кавалерійських полках використовувався гусарський мушкетон зразка 1812 р. [7].

Не менш цікавими виявились колекційні зразки армійської холодної зброї.

ПКМВК 3819 36 523. Шабля легкокавалерійська зразка 1798 р. Російська імперія. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Сталь, кування, гравіювання. Загальна довжина – 895 мм, довжина клинка – 790 мм, довжина руків'я – 105 мм, ширина клинка біля руків'я – 32 мм. Клинок сталевий, слабо вигнутий, однолезовий, з коротким долом. На п'яті клинка – вензель російського імператора Олександра I «AI» під короною. Ефес закритого типу із білого металу. Руків'я дерев'яне з металевою муфтою, спинку руків'я вкриває металева планка. Гарда утворена захисною дужкою, яка під прямим кутом переходить у хрестовину. Кінець хрестовини розширений та заокруглений.

Стан збереження: загальне забруднення, на клинку простежуються осередки корозії, на лезі невеликі щерблення. На гарді подряпини, корозія. Перехрестя та обмотка руків'я втрачені, піхви відсутні.

Легкокавалерійська шабля зразка 1798 р. перебувала на озброєнні більшості частин до 1812 р., проте використовувалась й під час закордонного походу російської армії [8, с. 15].

Російські кавалерійські шаблі конструктивно майже не відрізнялись від західноєвропейських, що перебували на озброєнні у другій половині XVIII ст. Так, російська легкокавалерійська шабля зразка 1809 р. з колекції музею є аналогом баварської шеволежерської (уланської) солдатської шаблі зразка 1788 р. [9, с. 36, 39]. Однак, важливо й те, що цей конкретний зразок можемо віднести також до «переробленої» зброї.

ПКМВК 3419 36 153. Шабля легкокавалерійська зразка 1809 р. з клинком другої половини XVIII ст. Російська імперія. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Сталь, кування, гравіювання. Загальна довжина – 925 мм, довжина клинка – 790 мм, довжина руків'я – 135 мм, ширина клинка біля руків'я – 32 мм. Клинок сталевий, слабо вигнутий, однолезовий, з одним широким долом. Бойовий кінець (єлмань) дволезовий, розширений. На п'яті клинка з обох боків присутній рослинно-геометричний візерунок. На клинку з правого боку – вензель російської імператриці Катерини II «ЕА II» під короною та напис «THUSSAR». На клинку зліва зображений вершник із занесеною вгору рукою з шаблею.

Ефес закритого типу із білого металу. Утворений руків'ям та гардою з трьома захисними дужками. Спинку руків'я вкриває металева планка, що переходить у голівку з ромбовидною накладкою. Гарда з передньою дужкою, яка під прямим кутом переходить у хрестовину, а також боковими дужками. Із внутрішнього боку хрестовина роз-

ширюється у невеликий загнутий догори щиток. Кінець хрестовини загнутий донизу та закруглений.

Стан збереження: загальне забруднення, на клинку осередки корозії, на лезі невеликі щерблення. На гарді помітні подряпини, корозія. Піхви та темляк відсутні.

До «переробленої» зброї періоду російсько-французького конфлікту 1812 р. відносимо наявний у збірці російський солдатський тесак зі сталевим односичним клинком, т. з. «шпага з тесачним клинком», який за ефесом може бути датований як зразок 1807 р. Однак, клинок тесака має ознаки більш раннього виробництва: дату – 1783 р. та вензель російської імператриці Катерини II.

Для досліджуваного музейного предмета, вірогідно, був використаний клинок піхотного солдатського тесака зразка 1756 року, який знаходився на озброєнні в російській армії до 1796 р. Виробник – Тульський збройовий завод, який до 1817 р. був основним виробником не лише вогнепальної, а й холодної армійської зброї в Російській імперії. Клинкова зброя тульського виробництва клеймувалось протягом XVIII ст. написом «ТУЛА» на п'яті з одного боку клинка і роком випуску з іншого боку, що простежується на досліджуваному зразку [10].

Тесак зразка 1807 р. використовувався нижніми чинами піхоти до 1817 р. Гостра нестача клинкової зброї у воєнний час змусила виробника використати клинок застарілого на той час зразка, поєднавши його з новим ефесом. Зразки комбінованої клинкової зброї початку XIX ст. – не рідкість. Вони зберігаються у багатьох музейних колекціях. Наприклад, тесак із такою ж комбінацією ефесу і клинка знаходиться у зібранні Тульського державного музею зброї (м. Тула, Росія) [11, с. 97].

ПКМВК 3450 36 181. Тесак російський піхотний солдатський зразка 1807 р. з клинком піхотного солдатського тесака зразка 1756 р. Російська імперія. 1783–1817 рр.

Сталь, кування, гравіювання. Загальна довжина – 820 мм, довжина клинка – 640 мм, ширина клинка у центральній частині – 35 мм.

Клиннок слабо вигнутий, однолезовий, з одним широким долом. Бойовий кінець загострений з обох боків. На клинку зліва – вензель російської імператриці Катерини II «ЕА II» і дата «1783», з правої сторони – аналогічний вензель та напис: «ТУЛА».

Ефес із жовтого металу, закритого типу. Утворений руків'ям із конічною голівкою, вікнченою краплеподібною гайкою та гардою. Руків'я з правого боку оздоблене повздовжніми нахиленими рельєфними жолобками, лівий бік – гладкий. Гарда утворена захисною дужкою, що відходить від гайки руків'я і плавно переходить у фігурну (серцевидну) хрестовину. Кінець хрестовини з розширенням. На захисній дужці нанесені нерозбірливі клейма інспекторської перевірки.

Стан збереження: загальне забруднення, на клинку простежуються осередки корозії, робочий край має численні невеликі щерблення. На гарді помітні подряпини,

тріщина, злущення покриття. Піхви та темляк відсутні.

Досліджуваний тесак відрізняється нестандартними розмірами – за загальноприйнятою класифікацією загальна довжина цього виду зброї в Російській імперії не перевищує 780 мм, тоді як музейного тесака – 820 мм. Такі розбіжності, швидше за все, можна пояснити гібридним характером зброї.

Усі розглянуті вище зразки армійської зброї періоду російсько-французької війни 1812 р. належать до довоєнної колекції музею, побували в евакуації разом з іншою зброєю, відправленою у 1941 р. до м. Уфа (Росія) та були реевакуйовані у 1946 р. [12, арк. 34–42]. Встановити шлях надходження предметів до музейного зібрання не вдалося через відсутність фондово-облікової документації, практично втраченої у роки Другої світової війни. Можемо лише припустити, що, як і більшість такої зброї, вони надійшли у якості подарунків музею від полтавців у період 1891–1918 рр. або були врятовані музейниками з поміщицьких садиб, зруйнованих у вирі Української революції 1918–1921 рр. [13, с. 86–87].

Описана зброя має значний експозиційний потенціал і не раз використовувалась у виставковій роботі, тривалий час була окрасою розділу експозиції, присвяченій подіям 1812 р. Прийшов час переосмислити акценти її експонування, виявити нові можливості, що відповідали б історичним реаліям.

ДЖЕРЕЛА

1. Печенюк І. Український внесок у розгром армії Наполеона. *Військово-історичний альманах*. 2012. Число 1 (24). С. 55–66.
2. Кондратенко Т.К., Прохватолю Р.В. Дві кремінні мисливські рушніці XVIII ст. зі зброярської збірки в Полтаві. *Михайло Рудинський і Полтавський музей* : зб. наук. пр. / відп. ред. Супруненко О.Б. Полтава : Дивосвіт, 2017. С. 79.
3. Шпаковский В. «Звучал булат, карточ визжала...» оружие 1812 года URL: https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=28908. С. 19–23.
4. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2005. 496 с.
5. Максимов Ю. Анализ конструктивных и эксплуатационных особенностей русского и казачьего кремневых пистолетов начала XX века. *Альманах «История оружия»*. 2008. № 1. С. 133.
6. Богданов Л.П. Русская армия в 1812 году. Москва : Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1979. С. 163–164.
7. Пинк И.Б. Гусарский мушкетон образца 1812 г. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Pink.pdf>.
8. Оружие из дворянских усадеб В.С. Храповецкого, Воронцовых-Дашковых, Трегубовых в собрании Владимиро-Суздальского музея-заповедника / сост. Петрова Е.П. Владимир, 2011. 64 с.
9. Кулинский А.Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800–1917 годов. СПб. : ТОО «Мастик-Пресс», 1994. 184 с.
10. Изготовление клинкового холодного оружия на Тульском оружейном заводе в XVIII – XIX ст. URL: <http://goodcoins.ru/antic/orugie/tulaklin.htm>.
11. Пинк И. Б. Тесак пехотный солдатский образца 1807 г. *Военно-исторический журнал «Воин»*. 2003. № 12. С. 97.
12. Опис зброї, реевакуйованої з м. Уфа. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, арк. 34–42.
13. Кондратенко Н. Г. Французький годинник з кочубейського маєтку. *Михайло Рудинський і Полтавський музей* : зб. наук. пр. / відп. ред. Супруненко О.Б. Полтава : Дивосвіт, 2017. С. 86–87.

Kondratenko T.K., Kondratenko N.H., Prokhvatilo R.V. Interesting weapon artifacts of the Napoleon epoch

The article is dedicated to research of separate samples of small arms and bladed weapon of the French-Russian War of 1812–1815 from the

Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection. Mainly museum weapon gathering consists of weaponry samples of Russian cavalry, which traditionally was noticeable part of Russian Empire armed forces. It can be explained by constant clash with countries like Turkey with strong horse cavalry.

New attributive description of six chosen samples – two pistols, blunderbuss, two sabers and backsword – are given. Main difference in arming of European troops in those time and modern armies should be mentioned. Each kind of troops in the 19th century had its own type of weaponry, while weapon of modern armies are strictly unified.

Both pistols are attributed as 1809 model soldierly (cavalry), produced at Tula Weapon Plant in 1813. Cavalry remade blunderbuss composed from details from the Western Europe and Russian Empire, that was quite ordinary for arm manufacturing of the French-Russian War period, is also described. Samples of army bladed weapon – cavalry sabers of 1798 and 1809 Models are rather interesting. Both of them were produced in Russian Empire, though the second one is equipped with earlier blade that can be dated to the second half of the 18th century. The gathering of weapon observed in the article is completed by Russian infantry soldierly backsword of 1807 Model with blade of infantry soldierly backsword of 1756 Model.

Evolution of these weapon types in the context of military events of the early 19th century, sources of their coming and museum provenance of museum objects are analyzed. Separate attention is paid to growing exposition potential of various weapon as a way to create museum narration.

Key words: the French-Russian War, saber, backsword, pistol, blunderbuss, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Pecheniuk, I. (2012) Ukrainskyi vnesok u rozhrum armii Napoleona [Ukrainian implement into Napoleon's Army defeat]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – Military-historic Almanac*, 1 (24), p. 55–56. [In Ukrainian].
2. Kondratenko, T. K., Prokhvatilo, R. V., Suprunenko, O. B. (Ed.) (2017). Dvi kreminni myslyvski rushnytsi XVIII st. zi zbroiarskoi zbirkky v Poltavi [Two flint hunting rifles of the 18th c. from the Poltava weapon collection]. *Mykhailo Rudynskyi and Poltava Museum*. Poltava: Dyvosvit. [In Ukrainian].
3. Shpakovskij, V. «Zvuchal bulat, kartech vizzhala...» oruzhie 1812 goda [“Damask spoke, canister screamed...” weapon of 1812]. *History illustrated*, pp. 19–23. URL: https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=28908. [In Russian].
4. Markevych, V. E. (2005). *Ruchnoe ognestrel'noe oruzhie. [Hand small arms]*. St. Petersburg : OOO “Izdatel'svo Poligon”. [In Russian].
5. Maksimov, Yu. (2008). Analiz konstruktivnyh i ekspluatatsionnyh osobennostej russkogo i kavkazskogo kremnevnyh pistoletov nachala XX veka. [Analysis of constructional and exploitation peculiarities of Russian and Caucasian flint pistols of the early 20th century]. *Almanakh Istoriya oruzhiya – Weapon History Almanac*, 1. [In Russian].
6. Bogdanov, L. P. (1979). *Russkaya armiya v 1812 godu. [Russian army in 1812]*. Moscow: Voennoe izdatel'stvo Ministerstva Oborony SSSR. pp. 163–164. [In Russian].
7. Pink, I. B. *Gusarskij mushketon obrazca 1812. [Hussar blunderbuss of model 1812]*. Retrieved from: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Pink.pdf>. [In Russian].
8. Petrova, E. P. (Ed.) (2011). *Oruzhie iz dvoryans'kih usadeb V. S. Hrapoveckogo, Voroncovykh-Dashkovykh, Tregubovykh v sobranii Vladimiro-Suzdal'skogo muzeya-zapovednika.. [Weapon from aristocrat estates of V. S. Hrapovetskyi, the Vorontsov-Dashkovs, the Trehubovs in gathering of the Vladimir-Suzdal Museum: catalogue]*. Vladimir. [In Russian].
9. Kulinskij, A. N. *Russkoe holodnoe oruzhie voennykh, morskikh i grazhdanskikh chinov 1800–1917 godov. [Russian bladed arms of military, naval and civil ranks of 1800–1917]*. St. Petersburg : TOO “Magik-Press”. [In Russian].
10. Izgotovlenie klinkovogo holodnogo oruzhiya na Tul'skom oruzhejnom zavode v XVIII – XIX st. [Producing of bladed weapon at Tula Weapon Plant in the 18th – 19th cc.]. Retrieved from: <http://goodcoins.ru/antic/orugie/tulaklin.htm>. [In Russian].
11. Pink, I. B. (2003). Tesak pekhotnyj soldatskij obrazca 1807 g. [Infantry soldierly backsword of 1807 model]. *Voienno-istoricheskij zhurnal “Voin” – Military-historic magazine “Warrior”*, 12. [In Russian].
12. Description of weapon re-evacuated from Ufa City. Materials about weapon collection in the Poltava Local Lore Museum. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, pp. 34–42. [In Ukrainian, unpublished].
13. Kondratenko, N. H. (2017) *Frantsuzskiy hodnyk z kochubeivskoho maietku [French clock from the Kochubeis estate]*. *Mykhailo Rudynskyi and Poltava Museum*. Poltava: Dyvosvit, pp. 86–87. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 069.02:908+7.038.53:77

О.С. Сулима

ПОВОРОТИ ДОЛІ ФОТОГРАФА А.М. ПАВЛОВИЧА ТА ПОЛТАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

У статті проаналізована тематична складова фотографічної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – світлина уродження Полтави, фотомітиця Анатолія Миколайовича Павловича (1880–19?). Висвітлена взаємодія фотографа з Природничо-історичним музеєм Полтавського губернського земства під час його відрядження до Полтавської губернії у 1907–1908 рр. Зокрема, ним були виготовлені на замовлення полтавських музейників копії гравюр Х.Г.Г. Гейслера до праць дослідника П.С. Палласа, що зберігалися у Чернігівському музеї. Також подаються короткі відомості про поштові картки Общини Святої Євгенії, ілюстровані видами Полтави, видрукувані за світлинами Анатолія Миколайовича. Введено до наукового обігу невідомі фотодокументи, виготовлені А.М. Павловичем, – стереопари з видами Криму 1912 р.

Ключові слова: світлина, А.М. Павлович, колекція, стереоскопія, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Тривалий час найпоширенішими носіями історичних відомостей були малюнки та тексти, але від моменту своєї появи у XIX ст. фотографія відразу ж починає претендувати на роль одного з найдостовірніших інформаційних носіїв, оскільки характеризує різні аспекти соціального життя: документ епохи, пам'ять поколінь, досягнення науки й техніки, свідчення майстерності фотографа. Універсальна дефініція була сформована на поч. XX ст. у «Малому енциклопедичному словнику» Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона: «Фотографія – світлопис, мистецтво отримувати і зафіксувати зображення предметів, користуючись хімічною дією світлових променів» [1, с. 1906].

Як засіб документування (фіксації осіб, подій тощо) світлина стають престижним предметом спочатку домашніх колекцій заможних верств, а згодом і широкого загалу. Поступово фотографія, як документ епохи, починає цікавити дослідників (істориків, мистецтвознавців, бібліографів та ін.). Створюються великі збірки фотоматеріалів у бібліотеках, музеях, різноманітних товариствах, громадських і церковних організаціях. Не став виключенням і Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства (назва Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського до 1920 р.). Фактично від початку заснування 1891 р. у закладі почала формуватися фотографічна збірка, яка щороку поповнювалася завдяки експедиційній діяльності співробітників або подарункам добродіїв [2, с. 24]. На сьогодні у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) знаходиться великий масив фотоматеріалів – понад 13 тис. одиниць зберігання.

Захоплення глядачами магічною точністю зображення «найменших деталей» природних та міських ландшафтів на світлинах призвело до масового розміщення натурних фотографічних видів на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст. Справжнім майстром натурної фотозйомки був Анатолій Миколайович Павлович – уродженець Полтави, який став відомим на теренах Російської імперії.

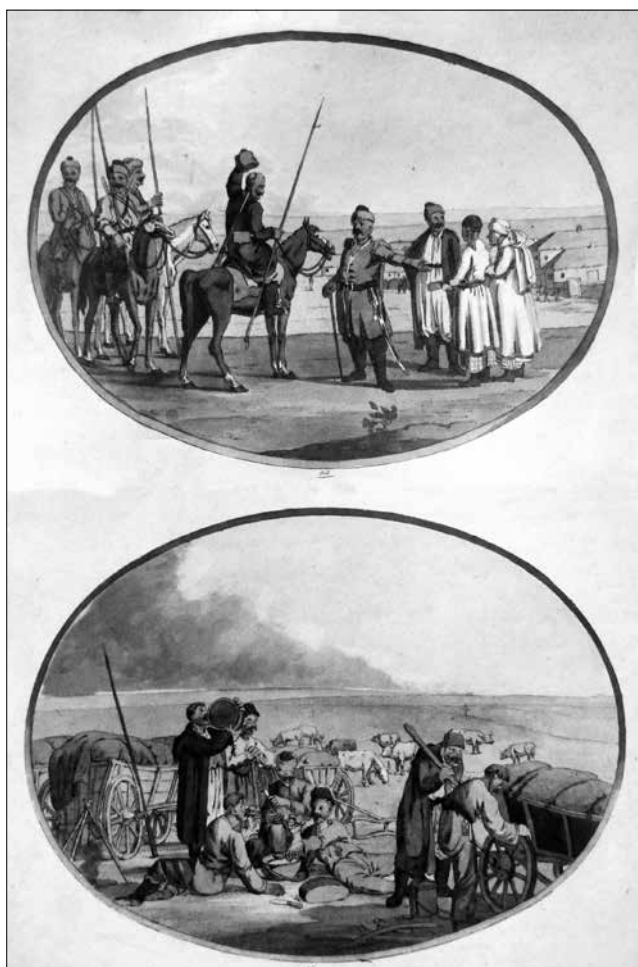

Рис. 1. Фото А. Павловича.

Копії ілюстрацій Х.Г.Г. Гейслера до праці П.С. Палласа. 1908 р.

Знімки А.М. Павловича та видані за ними видові поштівки приваблюють найвищою майстерністю, художніми якостями, роблять свій вклад у знання про культуру і природу окремих регіонів. Саме вони дали змогу автору посісти особливе місце в історії вітчизняної фотографії, музейної справи та філокартії. Однак, нині залишаються прогалини у знаннях про діяльність Анатолія Миколайовича на Полтавщині.

Частина колекції ПКМВК депаспортизована через втрату фондово-облікової документації під час пожежі 1943 р.¹ На сучасному етапі важливо всебічно вивчити та проаналізувати кожен такий музейний предмет для відновлення втрачених відомостей та подальшого складання уніфікованих паспортів. Це вирішує ряд наукових та практичних завдань: з одного боку, доповнює знання про комплектування фондів закладу у дорадянський час; з другого – забезпечує раціональне використання музейних предметів у виставковій, науковій та видавничій роботі.

1. Упродовж 1941–1943 рр. на території Полтавщини діяв окупаційний режим. У 1943 р. німецькі війська, що відступали з Полтави під тиском радянської армії, підпалили будівлю музею. Результати були трагічними: знищена історична споруда, у вогні загинула велика кількість музейних предметів та майже вся фондово-облікова документація.

Кожна світлина з довоєнної збірки – цінне іконографічне джерело, що водночас є документом епохи, зразком розвитку фотомистецтва та прикладом творчих досягнень конкретного фотомайстра. Більшість фотографій із музейної колекції анонімні, тому особливо цінні зразки із авторськими позначками, наприклад, Анатолія Павловича.

На сьогодні розвідки, присвячені життєвому та творчому шляху Анатолія Миколайовича Павловича, належать російським дослідникам Н.А. Мозохіній та А.В. Носкову. У своїх статтях вони окреслили віхи життя фотохудожника та різноманітні аспекти його роботи на ниві фотомистецтва, вказали актуальні напрямки для майбутніх дослідників, зокрема щодо вивчення напрацювань А.М. Павловича в окремих регіонах Російської імперії. У цьому контексті важливими є фахові видання, пов'язані з діяльністю Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (назва ПКМВК до 1920 р.), зокрема щодо комплектування його фондів. Поміж них: Описи колекцій, Звіти та Щорічники закладу. Доповнення життєпису родини Павловичів містяться в офіційних виданнях, наприклад, Адрес-календарях і Пам'ятних книгах Полтавської губернії та Київського учбового округу.

Мета статті – охарактеризувати зв'язки фотомистця А.М. Павловича з Полтавським музеєм через призму аналізу його фоторобіт, що зберігаються у фонді закладу.

Анатолій Миколайович Павлович народився 19 жовтня 1880 р. у Полтаві в сім'ї колезького радника [3, с. 20]. Його батько Микола Лукич Павлович закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), з 1871 р. служив вчителем грецької мови та класним наставником у Полтавській першій чоловічій гімназії (сучасний Полтавський науковий лицей № 3), у тому ж закладі в 1878 р. став інспектором (пробув на цій посаді до 1900 р.) [4, с. 265; 5, с. 46]. У 1875 р. отримав чин надвірного радника, у середині 1880-х рр. – статського радника [6, с. 177]. За бездоганну службу мав дві нагороди – Орден Св. Станіслава III ступеня та Орден Св. Анни II ступеня [4, с. 265; 7, с. 9].

Павловичі належали до спадкового дворянства Полтавської губернії. Анатолій Павлович разом зі старшим братом Георгієм згідно з наказом Герольдії про утвердження в дворянстві був унесений до третьої частини дворянської родословної книги у 1897 [8, с. 568]. Навчався у гімназії, де служив його батько. У 1902 р. Анатолій Миколайович переїхав до Петербурга і вступив до фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету. У 1903 р. перейшов на перший курс юридичного факультету. Услід за ним, після смерті батька, переїхала і мати – Олена Олександрівна [3, с. 20].

Учителі Анатолія Павловича на ниві фотомистецтва невідомі. Однак, за 5 років життя у Санкт-Петербурзі він настільки добре оволодів навичками фотографу-

вання, що у 1907 р. його прийняли на службу до Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III. Фотографів закладу направляли на збір етнографічних колекцій як у складі експедицій, так і самостійно. А.М. Павлович виїздив у 1908 та 1909 рр. до Чернігівської та Полтавської губерній [3, с. 21].

Примітно, що потрапивши на рідні терени, Анатолій Павлович не лише виконував завдання Етнографічного відділу, але й налагодив співпрацю з Природничо-історичним музеєм Полтавського губернського земства. Про це свідчать Музейні звіти означеного періоду.

Перший контакт А. Павловича з Музеєм відбувся у 1907 р., коли фотографічна колекція закладу поповнилася його знімками. Це були 40 світлин з видами і типами Хорольського, Полтавського і Миргородського повітів Полтавської губернії, які купили у автора за 10 руб. Цікаво, що водночас було придбано стереоскоп за 28 руб. [9, с. 5].

У наступному році А.М. Павлович передав безкоштовно до фондів Музею дві фотографії – «копії зі знімків ілюстрацій Гейслера, супутника Паласа, кін. 18 ст.» [10, с. 9]. Якщо перші 40 робіт А. Павловича втрачені у роки Другої світової війни², то останні дві – до цього часу зберігаються у колекції дорадянських фото з обліковими позначеннями Ф ІДП 384 та Ф ІДП 395. Зйомку він провів у Чернігові, про що свідчить напис на звороті обох світлин: «Копии иллюстраций хранятся в музее Тарновского в г. Чернигове. Дар А.Н. Павловича. 1908 г.».

Зупинимось детальніше на збережених фотографіях.

Христиан Готфрід Генріх Гейслер (1770–1844), художник і гравер із Лейпцига, відомий як автор ілюстрацій до праць П.С. Паласа та творець галереї замальовок із російського життя кінця XVIII – початку XIX ст. Х.Г.Г. Гейслер прожив у Російській імперії вісім років

2. Частина колекції з наближенням фронту була евакуйована у глибок Радянського Союзу. Однак, більшість музейних предметів залишилися у Полтаві. Майже з перших днів встановлення окупаційної влади почала систематичний грабунок музею та вивезення найцінніших речей до Німеччини. Нищення фондів закладу довершила згадана вище пожежа 1943 р.

Рис. 2. Поштова листівка. Полтава – Земельний банк. Із фото А. Павловича. 1911 р.

Рис. 3. Поштова листівка. Полтава – Вид з соборної площі. З фото А. Павловича. 1911 р.

(1790–1798), більшу частину яких провів поряд із натуралістом, мандрівником, дійсним членом Імператорської академії наук П.С. Палласом (1741–1811). У 1793–1794 рр. художник брав участь в природничій та етнографічній експедиції Петера Симона Паласа на Південь Російської імперії, залишивши безцінний ілюстративний матеріал: замальовував побутові сценки, соціальні типи, зразки рослинності, пейзажі тощо. Підсумком цієї мандрівки стали два видання: німецькомовний двотомник «Спостереження, зроблені під час подорожі по південних намісництвах Російської держави в 1793–1794 рр.» П.С. Паласа (Лейпциг, 1799) та французькою і німецькою мовами альбом «Мальовничий опис звичаїв, традицій і розваг росіян, татар, монголів та інших народів Російської Імперії» Х.Г.Г. Гейс-

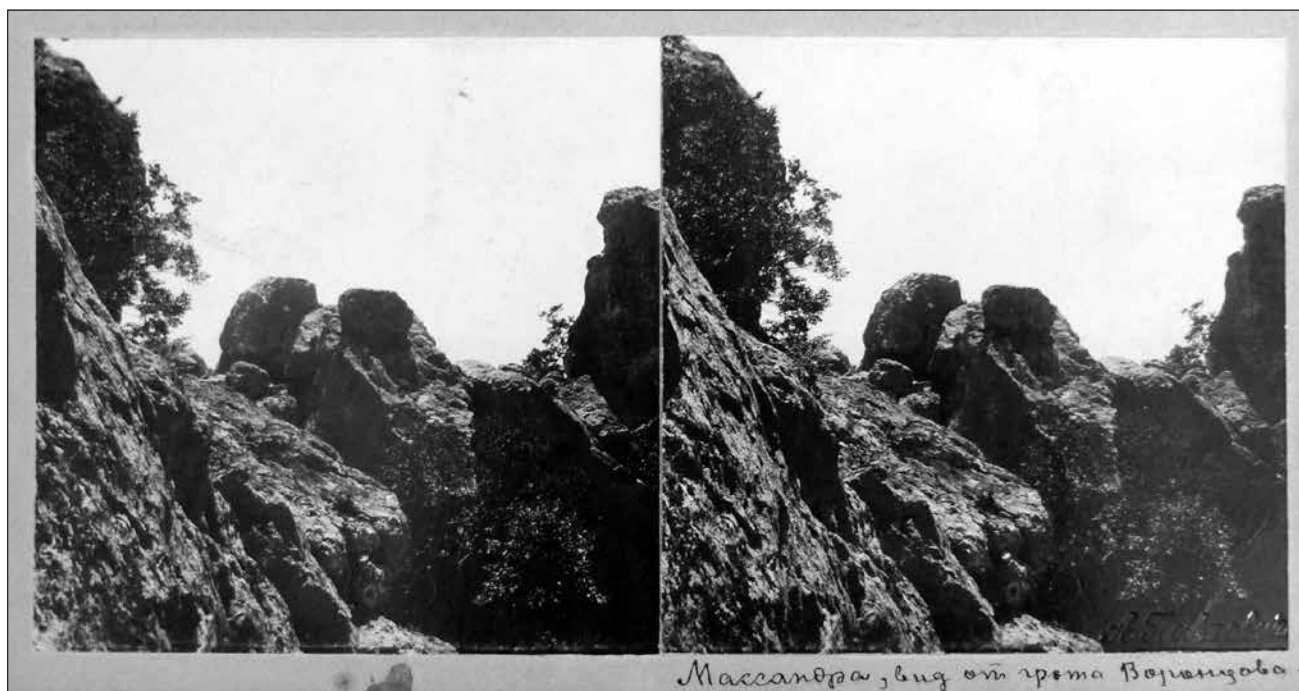

Рис. 4. Фото А. Павловича. «Массандра, вид от грота Воронцова». 1912 р.

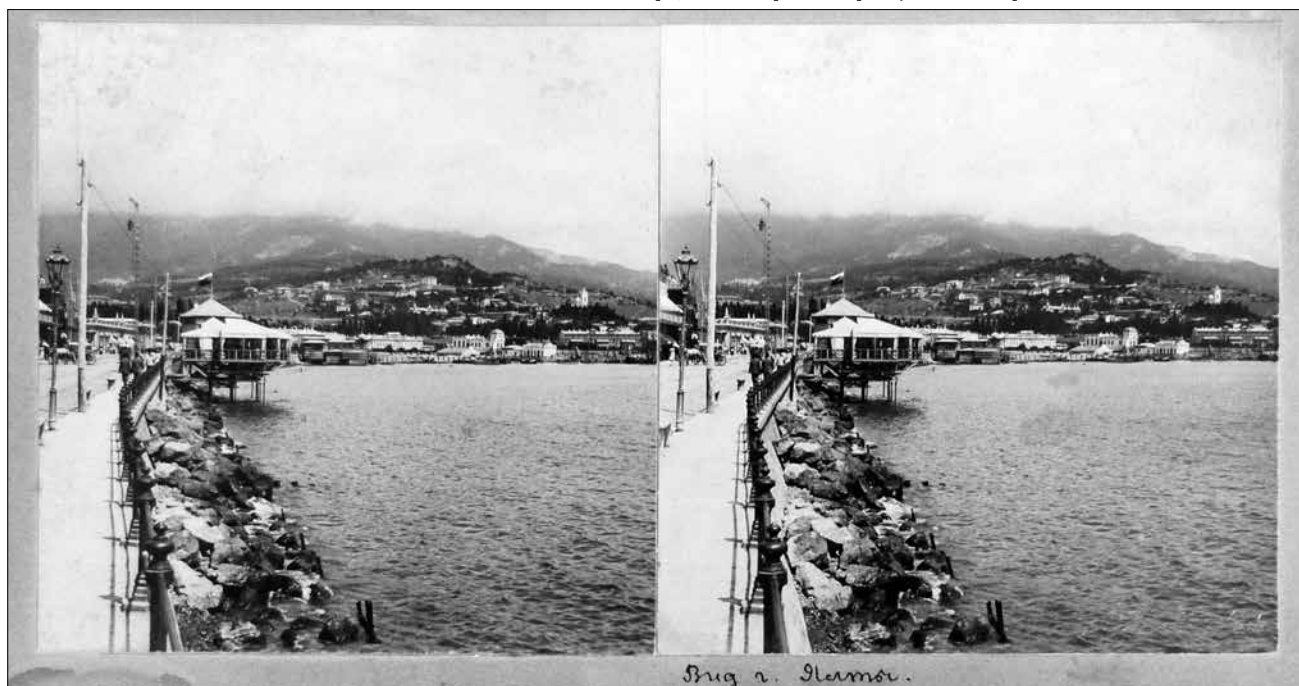

Рис. 5. Фото А. Павловича. «Вид г. Ялты». 1912 р.

лера (Лейпциг, 1803) [11, с. 226; 12, с. 5]. Перша праця містить додаток із чорно-білими замальовками природи, будинків та людей Х. Гейслера, друга – розфарбовані мініатюри гравера [12, с. 9].

Світлини, виконані А. Павловичем, відповідають гравюрам, опублікованим у альбомі Х.Г.Г. Гейслера. Під номером 14 уміщене зображення «Kleinrussische Fuhrleute» (у перекладі з німецької «Малоросійські чумаки»; Ф ІДП 395), № 15 – «Saporoger oder Schwarzmeer-Kasaken» («Запорозькі або Чорноморські козаки»; Ф ІДП 384).

Х.Г.Г. Гейслер у своїх серіях прагнув до документальної точності, достовірно відтворюючи вбрання, споруди, транспортні засоби та господарський реманент.

У XVIII ст. стали популярними багатофігурні композиції, персонажі яких перебувають у русі та одягнуті відповідно до тогочасної моди. Пейзаж відсутній, що створює повітряну перспективу і не відволікає від фігур на передньому плані. На задньому плані одного малюнку зображені не деталізовані будівлі та худоба, іншого – воли на випасі, дорога, на узбіччі якої видніється хрест.

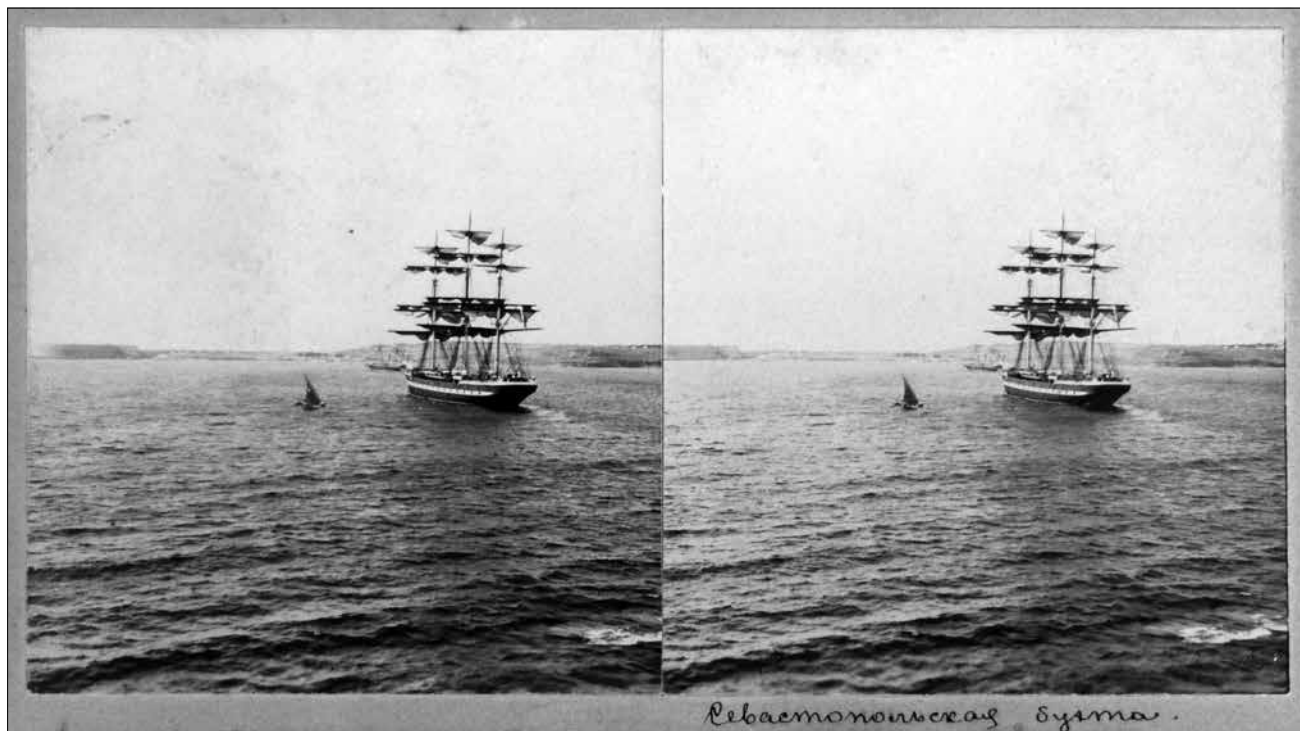

Рис. 6. Фото А. Павловича. «Севастопольская бухта». 1912 р.

У 1909 р. А. Павлович налагодив контакти з Петербурзьким комітетом турботи про сестер Червоного Хреста (Община Св. Євгенії), який масово видавав відкриті листи, у тому числі зі знімками різних населених пунктів і природних видів. І тут знадобилися напрацювання Анатолія Миколайовича. Співпраця з Общиною видалась йому вигіднішою за роботу в музеї, тому 1912 р. із введенням посади фотографа, він увійшов до штату Євгенінського видавництва [13, с. 30].

Упродовж 1909–1916 рр. Общиною Св. Євгенії було видано близько 350 листівок з написом «по фот. А.Н. Павловича» [14, с. 18]. Серед них і поштівки з видами Полтави. У фондах ПКМВК зберігаються лише дві такі поштові картки зі світлинами А. Павловича. Це відкриті листи «Полтава – Земельний банк» (Д 3281) та «Полтава – Вид з соборної площі» (Д 7886), випущені в 1911 р. петербурзькою фототипією і типографією А.Ф. Дресслера. Перша поштова листівка потрапила до музею у 1975 р. з комплексом матеріалів епохи модерну, подарованого тодішньою завідувачкою відділу природи ПКМВК Оленою Петрівною Котлік (1925–2009) (Акт № 6962 від 13.05.1975), друга – у 1984 р., коли було закуплено 90 поштових карток кінця XIX – початку XX ст. у полтавського колекціонера.

У 1912 р. Анатолій Миколайович за завданням завідувача видавництва Общини Св. Євгенії М.М. Чернягіна здійснив «велику подорож» територіями Російської імперії. З травня до жовтня він відвідав та провів фотозйомки у Курській, Тамбовській, Новгородській, Тульській, Орловській, Самарській, Катеринославській, Харківській, Саратовській, Калужській, Смоленській, Псковській, Пензенській, Мінській, Симбірській, Володимирській,

Таврійській, Уфимській, Віленській, Гродненській, Вітебській і Нижньогородській губерніях та Севастопольському градоначальстві [13, с. 30–31]. Особливо цікаві дані про те, що А.М. Павлович під час цієї мандрівки у кінці жовтня прибув до Криму [13, с. 32]. У колекції ПКМВК зберігаються 11 стереопар³ із видами Севастополя, Ялти, Алушки, а також їх живописних околиць із найбільш привабливими природними та культурними пам'ятками. Серед них слід згадати наступні: «Вид у Инкерманского монастыря», «Севастопольская бухта», «Георгиевский монастырь, близ Севастополя», «Георгиевский монастырь», «Прибой у Ялты», «Вид г. Ялты», «Крестовая скала близ Ялты», «Грот Воронцова, Массандра», «Массандра, вид от грота Воронцова», «Ореанда, вид с Мачтовой скалы». Ці стереофотографії у 2004 р. надійшли до фонду музею у великому комплексі матеріалів від вченої-мовознавчині, представниці полтавської родини знаних прогресивних діячів Ганни Володимирівни Оголевець (1926–2020) [5, с. 701].

На кожній світлині у правому нижньому куті витиснутий напис «А. Павлович», на вільному полі паспарту по нижньому краю від руки нанесені анотації до зображень, інші позначки відсутні. Висловимо два припущення щодо їх виготовлення: або фотограф скористався приміщеннями місцевих фотоательє, або ж після повернення до Санкт-Петербурга проявив негативи самостійно [13, с. 32].

3. Стереографія, стереографічна фотографія — пара світлин, що отримані шляхом зйомки одного об'єкта з двох ракурсів, які відповідають точкам зору правого і лівого ока. Під час розгляду виникає стереоскопічний ефект, який полягає в тому, що два плоских зображення дають враження одного об'ємного або тримірного зображення [18, с. 105].

Община Св. Євгенії відіграла значну роль у пропаганді не лише художньої поштівки, але й авторських знімків. Співпраця з цією організацією стала визначальною у кар'єрі А.М. Павловича. Він хоч і залишив посаду штатного фотографа у 1915 р., однак здобув славу справжнього професіонала.

Подальша доля фотомитця була типовою для людини творчої професії в період становлення радянської влади. Окреслимо її кількома штрихами.

Після революції Анатолій Миколайович переїхав до Новгороду і влаштувався у місцевому губернському Наросвіти позаштатним співробітником Відділу по справам музеїв, обліку, охорони і реставрації пам'ятників старовини і мистецтва (Губмузей) [3, с. 22]. Він не полишав фотографію, продовжував їздити у відрядження по всьому Радянському Союзу, виконуючи численні знімки. У 1933 р. його арештували органи НКВС за типовою для того часу 58 статтею «Пропаганда або агітація, яка містить заклик до повалення, підризу чи ослаблення Радянської влади або до вчинення окремих контрреволюційних злочинів...» [16, с. 31]. А.М. Павлович визнав вину та отримав 5 років трудових таборів. Реабілітований він був лише у 1989 р. [17]. Під час війни не зміг залишити Новгород, бо доглядав тяжкохвору матір, імовірно, тоді ж вони й загинули [3, с. 24].

Українець з Полтави, Анатолій Миколайович Павлович прикипів душою до фотографічної справи, присвятив їй все життя і став першокласним майстром [3, с. 24]. Незважаючи на те, що його творче зростання відбулося за межами рідного міста, все ж він не порирав зв'язків з отчим краєм, про що свідчить співпраця з Полтавським музеєм. Збережені світлина розкривають його особливий погляд на природу, адже кожен фотомайстер, натискаючи затвор, транслює своє бачення дійсності. Фотографічна колекція ПКМВК – цінне іконографічне джерело, що унаочнює етапи формування ілюстративного фонду закладу, зберігає імена дарувальників, доповнює знання про віхи творчої діяльності одного з обдарованих, але забутих фотомитців, які хоч і здобули славу за межами Полтави, однак додали свою сторінку до її фотолітопису.

ДЖЕРЕЛА

1. Малый энциклопедический словарь в 3 т. Т. 2. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1909. 1058–2215 с.
2. Полтавский земский Естественно-исторический музей. Полтава : Типо-Лит. Л. Фришберга, 1892. 26 с.
3. Носков А.В. Фотограф А.Н. Павлович. ЖУК. 2008. № 4 (19). С. 20–24.
4. Адрес-календарь Полтавской губернии на 1880 год. Полтава : Типография губернского правления, 1880. 650 с.
5. Адрес-календарь и Памятная книжка Полтавской губернии на 1899 год / сост. Д.А. Иваненко. Полтава. Типо-литография губернского правления. 1899. 672 с.
6. Полтавский адрес-календарь на 1887 год / под ред. Д.А. Трошинского. Полтава : Типография наслед. Пигуренко, 1886. 314 с.
7. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. V. Полтавская губерния. Киев, 1890. 215 с.
8. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии в 1898 году. Полтава : Типо-Лит. Полтавского губернского правления, 1898. 808 с.
9. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского гу-

бернского земства за 1907 год. Полтава : Типо-литограф. Н.М. Старожицкого, 1908. 25 с.

10. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1908 год. Полтава : Типография Б. Попиловых, 1909. 14 с.

11. Гейслер. Подробный словарь русских гравиров XVI–XIX вв. в 2 т. / сост. Д.А. Ровинский. Т. I. Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1895. С. 226–227.

12. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах. Москва : Наука, 1999. 246 с.

13. Мозохина Н.А. «Большое путешествие» Анатолия Павловича. К вопросу о бюрократических препонах при видовых фотосъемках в России конца XIX – начала XX вв. *Филокартия*. 2012. № 4 (29). С. 30–33.

14. Файнштейн Э.Б. В мире открытки. Москва : Планета, 1976. 130 с.

15. Барська Г.М., Литвиненко Е.І. Речі родини Оголевців – нові надходження до музейної збірки. Полтавський краєзнавчий музей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. 36. наук. ст. 2004 р. Полтава : Дивосвіт, 2005. С. 701–706.

16. Уголовный кодекс РСФСР. Москва : Юридическое издательство НКО СССР, 1916. 224 с.

17. Павлович Анатолій Николаевич. Открытый список жертв политических репрессий в СССР. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.openlist.wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87\(1880\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87(1880))

18. Рожков С.Н., Овсянникова Н.А. Стереоскопия в кино, фото, видеотехнике. Терминологический словарь. Москва : «Парадиз», 2003. 136 с.

Sulyma O.S. Twists of fate of photographer A.M. Pavlovych and the Poltava Museum

Thematic part of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum photographic collection – photos of Poltava citizens, photo of artist A.M. Pavlovych (1880–19?) – is analyzed in the article. He studied photographic art in Saint Petersburg, where he cooperated with Ethnographic department of the Emperor Alexander III Russian Museum and Petersburg Care Committee of sisters of Red Cross (St. Yevheniia Society) Publish house. Anatoliy Mykolaievych had a business trip to Chernihiv and Poltava Huberniias on the instruction of the Russian Museum in 1907–1908. In this particular time the photographer cooperated with the Natural History Museum of Poltava Huberniia Zemstvo. For example, he made copies of Kh.H.H. Heisler's engravings for works of explorer P.S. Pallas from the V.V. Tarnovskiy Chernihiv Museum by order of Poltava museum workers. Brief information about postcards of St. Yevheniia Society, illustrated with Poltava sites, printed according to photos of A.M. Pavlovych. He had "a great voyage" at the Russian Empire territory, including Crimea Peninsula, by order of Head of St. Yevheniia Society Publish house N.N. Cherniakhin in 1912. The result of the voyage, except for numerous picture postcards published by St. Yevheniia Society later, included stereopairs with images of Crimea with local sightseeing and landscapes.

Thereby information about the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum photographic collection forming at the early 20th century is added. Data concerning photo artist A.M. Pavlovych, who became popular outside of his Motherland, though belonged to historic figures important for Poltava and its outskirts in the Modern Epoch, are systematized.

Key words: photographer, A.M. Pavlovych, collection, stereoscopy, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. *Malyy jenciklopedicheskij slovar (1909). [Small encyclopedical dictionary]. (Vol.1). St. Petersburg: Brokgauz-Efron. [in Russian].*
2. *Poltavskij zemskij Estestvenno-istoricheskij muzej. (1892). [The Poltava Zemstvo Natural Historic Museum]. Poltava: Tipo-Lit. L. Frishberga. [in Russian].*
3. *Noskov, A.V. (2008) Fotograf A.N. Pavlovich. [Photographer A.M. Pavlovych]. ZhUK. (4), pp. 20–24. [in Russian].*
4. *Adres-kalendar' Poltavskoj gubernii na 1880 god. [Address calendar of Poltava Guberniia for 1880]. Poltava: Tipografija gubernskogo pravlenija. [in Russian].*
5. *Ivanenko, D.A. (Comp). (1899). Adres-kalendar' i Pamjatnaja knizhka Poltavskoj gubernii na 1899 god. [Address calendar and Memory book of Poltava Guberniia for 1899]. Poltava. Tipo-litografija gubernskogo pravlenija. [in Russian].*
6. *Troshhinskij, D.A. (Comp). (1886). Poltavskij adres-kalendar' na 1887 god. [Poltava address calendar fro 1887]. Poltava: Tipografija nasled. Pigurenko. [in Russian].*
7. *Pamjatnaja knizhka Kievskogo uchebnogo okruga. Poltavskaja*

gubernija. (1890). [Memory book of Kyiv Educational District. Poltava Huberniia]. Issue 5. Kiev. [in Russian].

8. Spisok dvorjan, vnesennyh v dvorjanskiju rodoslovnuju knigu Poltavskoj gubernii v 1898 godu. (1898). [List of aristocrats, added to aristocratic family book of Poltava Huberniia in 1898]. Poltava: Tipo-Lit. Poltavskogo gubernskogo pravlenija. [in Russian].

9. Otchet o Estestvenno-istoricheskom muzee Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1907 god. (1908). [Report about the Natural Historic Museum of Poltava Huberniia Zemstvo in 1907]. Poltava: Tipo-litogr. N.M. Starozhickogo. [in Russian].

10. Otchet o Estestvenno-istoricheskom muzee Poltavskogo gubernskogo zemstva za 1908 god. (1909). [Report about the Natural Historic Museum of Poltava Huberniia Zemstvo in 1908]. Poltava: Tipografija B. Popilovyh. [in Russian].

11. Rovinskij, D.A. (Comp). (1895). *Podrobnij slovar' russkikh graverov XVI–XIX v.* [Detailed dictionary of Russian engravers of the 16th – 19th cc.]. (Vol.1). Sankt-Peterburg: Tip. Imperatorskoj Akademii Nauk. [in Russian].

12. Pallas, P.S. (1999). *Nabljudenija, sdelanije vo vremja puteshestvija po juzhnyim namestnichestvam Russkogo gosudarstva v 1793–1794 godah.* [Observations made during travel around local vicegerancy of Russia in 1793–1794]. Moscow: Nauka. [in Russian].

13. Mozohina, N.A. (2012). «Bol'shoe puteshestvie» Anatolija Pavlovicha. K voprosu o bjurokraticheskikh preponah pri vidovyh fotosjolkah v Rossii konca XIX – nachala XX vv. [Great voyage of Anatolii Pavlovych. To the question of bureaucratic disturbances in Russia at the late 19th – early 20th c.]. *Filokartija.* (4), pp. 30–33. [in Russian].

14. Fajnshtejn, Je.B. (1976). *V mire otkrytki.* [In the world of post-cards]. Moscow: Planeta. [in Russian].

15. Barska, H.M., Lytvinenko, E.I. (2005). *Rechi rodyiny Oholevtsiv – novi nadkhodzhennia do muzeinoi zbirky* [Things of the Oholevets family – new comings to museum collection]. *Poltavskii kraieznavchii musei. Malovidomi storinky istorii, muzeiznavstvo, okhorona pamiatok*, pp. 701–706 Poltava: Dyvosvit. [in Ukrainian].

16. *Ugolovnyj kodeks RSFSR.* (1916). [Criminal code of RSFSR]. Moscow: Juridicheskoe izdatel'stvo NKO SSSR. [in Russian].

17. Pavlovich Anatolij Nikolaevich. Otkrytyj spisok zherty politicheskikh repressij v SSSR. [Pavlovich Anatolii Mykolaievych. List of political repressions victims in USSR]. Retrieved from: [https://ru.openlist.wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1880\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1880)) [in Russian].

18. Rozhkov, S.N., Ovsjannikova, N.A. (2003). *Stereoskopija v kino, foto, videotehnike. Terminologicheskij slovar'* [Stereoscopia in movie, photo, video techniques]. Moscow: «Paradiz». [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(100)«1914/1918»:929(477.53.22)–057.36

О.С. Лимар

МОГИЛИ ТА ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ УЧАСНИКАМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр. НА ПОЛТАВЩИНІ

У статті описані поховання та пам'ятні знаки учасникам Першої світової війни на Полтавщині, їх стан та історичне значення.

Під час моніторингових експедицій співробітниками науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 2013–2019 рр. були виявлені поховання учасників Першої світової війни 1914–1918 рр., Георгіївських кавалерів Г.І. Лобаня у с.мт Котельва Котелевського та К.О. Пруса у с. Усть-Лип'янка Машівського районів Полтавської області; пам'ятні знаки у селах Яреськи Шишацького, Шилівка Решетилівського та Вороньки Чорнухинського районів Полтавської області.

Крім поховань також були віднайдені пам'ятні знаки, встановлені на честь земляків-учасників Першої світової війни 1914–1918 рр. Їх умовно можна поділити на дві групи: першу складають ті, що встановлені у 1917–1919 рр., другу – сучасні, встановлені у наш час.

Ключові слова: Перша світова війна, Георгіївський кавалер, унтер-офіцер, солдат, Георгіївський хрест, піхотний полк, кавалерійський полк, пам'ятний знак, могила.

Для новітньої історії 1914 рік став визначальним. Тоді люди не усвідомлювали, що упродовж одного року стануться події, що призведуть до спалаху війни світового масштабу, змінять обличчя Європи та створять підґрунтя для наступного конфлікту, який відбудеться за два десятиліття потім.

За іронією долі, у 1914 р. більшість європейців очікували, а деякі сподівалися на початок війни. Мало хто взагалі міг передбачити її наслідки. Протягом наступних чотирьох років більшість європейських країн, а також США, Канаду, Японію та Близький Схід було втягнуто у конфлікт, що мобілізував нечувану кількість людей – 65 мільйонів (із них 8,4 млн. було вбито, а 21 – поранено). Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів [1, с. 445].

Бойові дії велись на Західному, Східному та Італійському фронтах у Європі, в Африці, на Близькому Сході, островах Тихого океану. Боротьба на Західному фронті відбувалася уздовж системи траншей та укріплень, обмежених областю, відомою під назвою «нічийна земля». Ці ряди укріплень тяглися від Північного моря до Швейцарії: через це система ведення статичної війни визначила їх перебіг для багатьох учасників. На Східному фронті розлогі східні рівнини й обмежена мережа залізниць запобігли стану ведення траншейної війни. Військові дії велися на суші, на морі та, уперше в історії людства, у повітрі.

Перша світова війна за своїм характером була загарбницькою з боку всіх її сторін – ворогуючих держав Троїстого союзу (Німецька, Австро-Угорська, Османська імперії, Болгарське царство і з 1915 р. Королівство Італія) та країн Антанти (Російська і Британська імперії, Французька республіка та США, з 6 квітня 1917 р.). З обох боків були держави, що мали стратегічні плани щодо українських земель. Найбільш далекосяжні із них мала Німеччина: розгромити Російську імперію, відторгнути землі України, Білорусі, Польщі, країн Балтії й Кавказу та включити їх до складу майбутньої Великонімецької світової

Рис. 1. Могила Г.І. Лобаня (сmt Котельва Полтавської області)

Рис. 2. Могила К.О. Пруса (с. Усть-Лип'янка Машівського району Полтавської області)

імперії. «Стальний король» Август Тіссен заявляв, що під повну владу німецьких монополій мають перейти українські «Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям». Австро-Угорська монархія прагнула не тільки зберегти панування у Галичині, Буковині та Закарпатті, а й зазіхала на Волинь і Поділля. Російська імперія, під приводом «возз'єднання братів-русинів», прагнула посунути свої кордони до Карпатських гір, мати вплив на Балканах та вийти до протоків Босфору та Дарданелі [2, с. 295].

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр., яка розпочалась як збройний конфлікт між двома групами імперіаліс-

тичних країн, Україна опинилась в епіцентрі військово-політичних подій. Українську «карту» в ті роки прагнули розіграти Німеччина, Австро-Угорщина, Румунія; свої інтереси мали у цьому регіоні Великобританія і Франція.

Розділені кордонами і фронтами українці брали участь у бойових діях Першої світової війни у складі армій відразу двох імперій – Російської (4–4,5 млн. чол.) та Австро-Угорської (500 тис. чол.). Національне військове формування українців – легіон Українських Січових Стрільців (7 тис.) – існувало лише в армії Австро-Угорщини. У армії Російської імперії українці були розпорошені по всіх фронтах. Німецьке командування з українських військовополонених, які воювали в російському війську, створили після укладання Брест-Литовського миру так звану Синю (Синьожупанну) дивізію [3, с. 22]. Українці змушені були воювати один проти одного за чужі інтереси.

Військовий конфлікт такого масштабу потребував значних ресурсів – економічних, матеріальних, людських. Перша світова війна 1914–1918 рр. призвела до розрухи промисловості, погіршення роботи залізничного транспорту, кризових явищ у сільському господарстві. Не стояла осторонь цих процесів і Полтавщина, охоплена мобілізацією; в межах губернії були створені лазарети (за допомогою земств), військові склади і та ін. У Полтавській губернії до російської армії було мобілізовано 49,4 % працездатних чоловіків-селян. Частина коней також

була забрана до війська. За браком робочих рук і тяглової сили посівні площі в губернії скоротились на 330 тис. десятин. Уже у 1916 р. почали відчуватись труднощі у забезпеченні продовольством жителів міст та армії [4, с. 36–37].

Під час моніторингових експедицій співробітниками науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 2013–2019 рр. були виявлені поховання Георгіївських кавалерів у сmt Котельва Котелевського і с. Усть-Лип'янка Машівського районів Полтавської області, пам'ятні знаки у селах Яреськи Шишацького, Шилівка Решетилівсько-

го та Вороньки Чорнухинського районів Полтавської області. Насамперед зупинимося на постатях Георгіївських кавалерів та їх похованнях.

Герасим Іванович Лобань (01.03.1888, м.н.н. – 19.10.1975, смт Котельва, Полтавська область) – учасник Першої світової війни 1914–1918 рр., повний Георгіївський кавалер. Георгіївські хрести 4-х ступенів з 1807 по 1917 рр. були вищою відзнакою для солдатів і унтерофіцерів російської імператорської армії. Ними нагороджували за видатну хоробрість, виявлену в боях проти ворога. Г.І. Лобань служив у 5-му запасному кавалерійському полку, який дислокувався у слободі Балаклея Зміївського повіту Харківської губернії. Один із хрестів йому вручав особисто цар Микола II.

У смт Котельва Г.І. Лобань проживав із післявоєнних років і до 1975 р. Похований у центральній частині Вознесенського кладовища по вул. Полтавський шлях. У 1970-х рр. на його могилі встановлена стела (вис. 1,1 x 0,5 м) з гранітної крихти, у верхній частині фотооувал (0,18 x 0,12 м) із металокераміки з портретом; нижче викарбувано пам'ятний напис: «Лобань Герасим Іванович I III 1888–1975 18 X». На могилу покладена квітниця (1,2 x 0,5 м) з гранітної крихти [5, с. 110–111; 6, с. 263].

Ще один уродженець Полтавщини, учасник Першої світової війни 1914–1918 рр., Георгіївський кавалер – Корній Остапович Прус (1888, с. Усть-Лип'янка, Ряска волость, Костянтиноградський повіт, Полтавська губернія – 1957, с. Усть-Лип'янка, Машівський район, Полтавська область).

Проходив військову службу у 46-у піхотному Дніпровському та у 68-у лейбпіхотному Бородинському полках. Був двічі поранений та контужений 14.06.1915 р. та 28.05.1916 р. Лікувався у Дивізійному лазареті 12-ї піхотної дивізії. Нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеня (солдатським). Дослужився до чину молодшого унтерофіцера.

Похований на старій частині кладовища с. Усть-Лип'янка, що знаходиться на схилі гори. У 1958 р. на його могилі був встановлений металевий хрест (1,35 x 1,1 м), у середохресті якого закріплена металева дошка (0,23 x 0,16 м) з пам'ятним написом: «Тут покоїтся полный кавалер Георгия Прус Корней Остапович 1888–1957». Під дошкою закріплено фото воїна на металокераміці (0,17 x 0,12 м) та пам'ятним написом: «Прус Корній Остапович 1888–1957». На могилу покладено надгробок із мармурової крихти (1,2 x 0,55 м) без написів. Навколо могили – металева огорожа, виготовлена методом зварювання [7, арк. 6; 8, арк. 63].

Експедицією були віднайдені пам'ятні знаки, встановлені на честь земляків-учасників Першої світової війни 1914–1918 рр. Їх умовно можна поділити на дві групи: першу складають ті, що встановлені у 1917–1919 рр. (у с. Шилівка Решетилівського району та с. Вороньки Чорнухинського району Полтавської області), другу – сучасні, встановлені у наш час.

У центрі с. Шилівка Решетилівського району Полтавської області розташований пам'ятний знак землякам-учасникам російсько-японської 1904–1905 рр. та Першої світової воєн 1914–1918 рр. Останній побудований 29 серпня

Рис. 3. Пам'ятний знак полеглим землякам (с. Шилівка Решетилівського району Полтавської області)

1919 р. коштом прихожан Вознесенської церкви. Організаторами збору коштів і попечителями будівництва були С.С. Гнатенко та І.Є. Арендаренко.

Пам'ятний знак являє собою ступінчастий обеліск з полірованого сірого граніту (вис. 1,45 м), увінчаний хрестом з того ж матеріалу (1,15 x 0,75 м), на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 0,3 м). На чільній поверхні верхнього блоку викарбувані Георгіївський хрест та ікона Божої Матері, на протилежній стороні – присвята воїнам, які полягли за рідну землю, і прізвища 62-х загиблих односельців. На чотирьох площинах другого блоку є меморіальні написи і прізвища попечителів будівництва пам'ятного знака: «Дорогим, рідним воякам, павшим за рідну землю»; «Тем, хто пав жертвой в войнах 1904–1905, 1914–1917 гг. на кровавой ниве. От прихожан с. Шиловки 1919 г. 1 мая Заботами и попечением уполномоченных С.С. Гнатенко и И.Е. Арендаренко»; «Більш любові ніхто в світі не має, як хто душу за других свою покладає»; «Хто рідний край усе рідне своє забуває того Бог карає. Так старий кобзар Шевченко у віршах співає, співає в віршах, завіщає край свій шанувати і не лихом, а добром предків споминає»; «Заповіт. Як умрем і про нас пам'ять ляже в домовину. Ви потомки не забудьте Матір Україну. Не забувайте, поминайте і дітей її, що померли на чужині в кровавій війні. Щирим серцем поминайте, у душі полюбіте їх, нещасних і за Господа молитесь. Вони слава України, вони предки Ваші.

Рис. 4. Пам'ятний знак полеглим землякам
(с. Вороньки Чорнухинського району Полтавської області)

Рис. 5. Пам'ятний знак полеглим землякам
(с. Яреськи Шишацького району Полтавської області)

Вони рідні, дорогі, не чужі а наші. 1 мая, 29 августа. Вічно хай свято буває. І ніхто цих днів не забуває. В ці дні к Хресту пам'ятнику сюди вси прийдьте і про гірку вояк долю речі розкажіте»; «Жертвами пали вояки: Иван Онисимович Давиденко, Пахомій Чубенко, Андріан Фещенко, Семен Степ. Гнатенко, Поликарп Фил. Пикуля, Гавріил Ефрим. Терещенко, Яков Ави. Деньга, Иван Фед. Беленькій, Клим Петр. Фещенко, Яков Фед. Приходько, Иван Пет. Хоменко, Дмитрій Ал. Деньга, Александр Ал. Деньга, Братья Григорій и Иван Сем. Терещенки, Поликарп

Алекс. Юрковъ шт. кап. С. Борок, Герасим Еф. Слюсар, Ігнатій Еф. Слюсар, Петр Гр. Терещенко, Федор Гр. Терещенко, Иван Ів. 2й Николенко, подпор. Андрей Гавр. Пикуля, Григорій Кл. Загорулько, Максим Ант. Овсенко, Павел Мат. Рукавица, Авксентій Ем. Фещенко, Софроній Сем. Фещенко, Василій Ос. Валенко, Иван Мак. Чубенко, Савва Кос. Гетьманенко, Григорій Вас. Терещенко, Влас Ефрем. Ленчик, Иван Анд. Чубенко, Авксентій Ос. Ярошенко, м. ос. Александр В. Полонський, Д. Хр. Стефан Вл. Гончарь, х. Нагаї Стефан Ефим. Нагаї, х. Слюсары Кирилл Сем. Слюсар, х. Бакаї Лука Дан. Вовк, с. Кален. Антон Фед. Ніколаенко, м. Голтвы Григорій Яковл. Бабенко, Трофим Евд. Арендаренко, Яков Ів. Терещенко, Андрей Кан. Терещенко, Федор Анд. Терещенко, Захарій Ів. Деньга, Гавріил Діон. Терещенко, Гавріил Кор. Горобець, Корній Як. Палієнко, Григорій Ант. Терещенко, Иван Вас. Терещенко, Иван Сид. Терещенко, Яков Кон. Лукашенко, Стефан Дм. Кавалер, Пантелимон Ів. Зекун, Іларіон Ал. Плахтій, Ігнатій Сер. Михайленко, Еремій Мих. Валенко».

У 1920-х рр. пам'ятний знак було пошкоджено – знято гранітний хрест. У 1960-х рр. натомість був встановлений дерев'яний хрест, пофарбований під граніт. У 1988 р. дерев'яна частина пам'ятного знака замінена на гранітну [9; 10, с. 164–165].

У с. Вороньки Чорнухинського району Полтавської області, біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці, знаходиться братська могила учасників громадянської війни 1917–1921 рр. та пам'ятний знак землякам, які полягли у Першій світовій війні 1914–1918 рр. У 1957 р. на залізобетонній стелі (2,2 x 2,8 м), розташованій на могилі, була закріплена чавунна дошка (2,2 x 1,5 м) з написом: «В пам'ять воинов, павших в боях за Веру и Отечество в 1914, 1915, 1916 и 1917 годах». На ній нанесено 37 прізвищ воїнів-земляків, загиблих під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Виходячи з того, що текст на дошці виконаний за правописом, який існував до 1918 р., вона, вірогідно, була перенесена з пам'ятника, встановленого у селі до 1917 р., що увічнював пам'ять односельчан, полеглих на фронтах Першої світової війни. Пам'ятка взята на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247 [11; 12, с. 142–143].

До другої групи меморіальних пам'яток, зафіксованих експедицією, відноситься пам'ятний знак-стела (0,77 x 0,39 x 0,5 м) у с. Яреськи Шишацького району Полтавської області, встановлений 2015 року у центрі села

на честь земляків – учасників Першої світової війни. На пам'ятнику із сірого полірованого граніту є зображення Георгіївського хреста та напис: «Від героїв колишніх часів не лишилось з часом імен. Ця пам'ятна дошка встановлена в пам'ять про офіцерів, солдатів, матросів Яреськівської волості, які брали участь в Першій світовій війні 1914–1918 рр., що загинули, лишилися живими але незаслужено забуті. Вічна їм слава. Від вдячних нащадків. с. Яреськи. 2015 р.».

Стела встановлена на постаменті (0,17 x 0,5 x 0,15 м) із сірого полірованого граніту. Пам'ятний знак розміщений поруч із братською могилою воїнів Червоної Армії і партизанів та пам'ятним знаком полеглим у Другій світовій війні землякам [13, с. 274].

У Першій світовій війні 1914–1918 рр. брали участь 38 держав, загальна кількість населення яких складала 1,5 мільярда. У роки воєнного лихоліття загинуло понад 10 мільйонів військових і цивільних осіб. Конфлікт мав вирішальний вплив на історію початку ХХ ст. Події «Великої війни» підняли хвилю Української революції та визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні.

ДЖЕРЕЛА

1. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 798 с.
2. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 9. 336 с.
3. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 10. 320 с.
4. Ревергук В.Я. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. Полтава : Полтавський літератор, 2017. 386 с.
5. Пішинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий нарис. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. 146 с.
6. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2018. 984 с.
7. Російський Державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 970 Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі м. Петроград, оп. 3, спр. 310 «Списки солдатів, нагороджених Георгіївськими орденами і медалями в період I-ї Світової війни», арк. 6.
8. РДВІА, ф. № 16196, Особливе діловодство зі збору та реєстрації зведень про вибувчих за смертю чи пораненням, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914 – 1918), оп. № 1. Іменні списки втрат солдатів і офіцерів I Світової війни 1914 – 1918 (по полках і бригадах), спр. № 101. «Іменні списки 46 піхотного Дніпровського полку про втрати солдатів на фронтах», арк. 63.
9. Паспорт пам'ятки історії та культури ЦРСР, № 2.4.1149–2.16.20. Робочий архів науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
10. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 214 с.
11. Паспорт пам'ятки історії та культури ЦРСР, № 2.3.4.2193–2.16.23. Робочий архів науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
12. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 351 с.
13. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Шишацький район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 371 с.

Lyamar O.S. Graves and Monuments for Participants of the First World War of 1914–1918 in Poltava region

The article is dedicated to the description of burials and monuments of the First World War participants, their state and historic meaning. The First World War, which started as military conflict between two groups of imperialistic countries, brought Ukraine into the center of military and political events. Ukrainian "card" of those years was meaningful for Germany, Austro-Hungary, Romania, it was also interesting as a part of the region for Great Britain and France.

49,4 % of working-age population in agriculture were mobilized for the Russian Army in Poltava gubernia. Many horses were also taken for

military purposes. Lack of working hands and horses provoked cutting of cultivated area for 330 thousands arpents in gubernia. Though military development did not happen at the territory of Poltava gubernia, its population participated in the war events not only in mobilization processes. Sick quarters and military warehouses were created here by the initiative of local Zemstvo.

During monitoring expeditions of 2013–2019 scientist of the monument protection department of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum found burials of the First World War (1914–1918) participants that were holders of the St. George Cross: Loban H.I. in Kotelva town and Prus K.O. in Ust-Lypianka village of Mashivka district of Poltava region.

Monuments dedicated to this historical events and people who died protecting their land were also registered in Yaresky village of Shyshaky district, Shulivka village of Reshetylivka district and Voronky village of Chornukhy district of Poltava region. These monuments can be theoretically divided into two groups. The first one includes monuments erected in 1917–1919. They are located in Shylivka village of Reshetylivka district and Voronky village of Chornukhy district. The second one unites modern memorial, represented by the monument in Yaresky village of Shyshaky district of Poltava region.

Key words: the First World War, Holder of the St. George Cross, under-officer, soldier, the St. George Cross, infantry regiment, cavalry regiment, monument, grave.

REFERENCES

1. Mahochii, P.-R. (2012). *Istoriia Ukrainy ta ii narodiv [History of Ukraine and its nations]*. Uzhhorod. [In Ukrainian].
2. Sarbei, V.H. (1999). *Natsionalne vidrozhennia Ukrainy [National revival of Ukraine]*. (Vol. 9). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Rubliov O.S., Reient O.P. (1999). *Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917–1921 [Ukrainian liberation movements of 1917–1921]*. (Vol. 10). [In Ukrainian].
4. Revehuk, V.Ya. (2017). *Selianstvo na Poltavshchyni v dobu Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Peasantry in Poltava region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921]*. Poltava. [In Ukrainian].
5. Pshynka, M. (2016). *Kotelevskiy kraj: pryroda, istoriia, liudy. Istoriiko-kraieznavchyi narys [Kotelva area: nature, history, people. Historic lore essay]*. Poltava. [In Ukrainian].
6. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Kotelevskiy raion [Register of Monuments of History and Culture of Ukraine: Poltava Region. Kotelva District]*. Poltava. (2018). [In Ukrainian].
7. Rosiiskiy Derzhavnyi Viiskovo-istorychniy arkhiv, f. 970, op. 3, spr. 310.
8. Rosiiskiy Derzhavnyi Viiskovo-istorychniy arkhiv, f. 16196, op. 1, spr. 101.
9. Passport of monument of history and culture of USSR no. 2.4.1149–2.16.20. Work archive of scientific research department of monument protection of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
10. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Reshetylivskiy raion [Register of Monuments of History and Culture of Ukraine: Poltava Region. Reshetylivka District]*. Poltava. (2010). [In Ukrainian].
11. Passport of monument of history and culture of USSR no. 2.3.4.2193–2.16.23. Work archive of scientific research department of monument protection of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. (In Ukrainian, unpublished).
12. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Chornukhynskiy raion [Register of Monuments of History and Culture of Ukraine: Poltava Region. Chornukly District]*. Poltava. (2017). [In Ukrainian].
13. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Shyshatskiy raion [Register of Monuments of History and Culture of Ukraine: Poltava Region. Shyshaky District]*. Poltava. (2017). [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 738.22:94(47).07(477.41)

Н.Г. Кондратенко

ІСТОРІЯ КОЛЕКЦІЇ КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКОЇ ФАЯНСОВОЇ ФАБРИКИ У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена історії формування колекції Києво-Межигірської фаянсової фабрики у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Коротко охарактеризовано історію створення та функціонування самого підприємства, мистецьке та економічне підґрунтя його роботи. Проаналізовано шляхи надходження межигірських виробів до музейного зібрання у різні роки. Виокремлюється частина музейної колекції, втрачена у роки Другої світової війни. Складено перелік виробів, переданих до Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка у 1940 р.

Ключові слова: колекція, фаянс, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка, К. Скаржинська, родина Кочубеїв, панські маєтки.

Формування колекції музею із більш як столітньою історією зазвичай є питанням складним і багатоаспектним. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського у цьому сенсі не є винятком. Почасти причиною цього став складний історичний процес, на тлі якого зароджувався та зростав музей. Оскільки створення музею припало на 1891 р., підвалинами його слугували з одного боку суворий академізм наукової установи, а з іншого – романтизм колекціонерів XIX ст. Зібрання порцеляни, безсумнівно, почало формуватися, спираючись на останній.

Стаття має на меті увести до наукового обігу та систематизувати відомості щодо витоків формування колекції виробів Києво-Межигірської фаянсової фабрики у музеї, проаналізувати частину зібрання, втрачену у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) та виокремити збережену до сьогодні.

Перша хвиля уваги до посуду, виробленого на фабриці, виникла на зламі XIX–XX ст. У цей період на нього звертають увагу історики та збирачі старовини, передусім М. Біляшівський, Є. Кузьмін та О. Гансен. Згодом діяльність Києво-Межигірської фаянсової фабрики у своїх працях досліджували Н. Полонська-Василенко, Н. Герасименко, Г. Кондуарова, О. Школьна та інші.

Говорячи про вироби, варто звернутись і до короткого огляду історії самого закладу. Києво-Межигірська фаянсова фабрика, заснована у 1798 р., стала першим у Російській імперії підприємством із виробництва тонкого фаянсу, що носив назву «англійський посуд» [1, с. 24].

Свою назву фабрика отримала від Межигірського монастиря, що знаходився за 25 км від Києва, на місці якого вона й була заснована. На обраній території звели корпуси підприємства, старі монастирські споруди перебудували, також склали печі для випалювання фаянсу. До заводу приписали селян з сусіднього села Петрівці, місцеве населення якого здавна займалося гончарством. Для планомірного продажу виробів, починаючи з 1801 р., у Киє-

ві відкрили фірмову крамницю [2, с. 49].

Створення цього підприємства поряд з іншими подібними заводами мало на меті витіснення з вітчизняного ринку привізного англійського фаянсу.

Серед численних закладів такого профілю Києво-Межигірська фаянсова фабрика займала помітне місце: фахівці, що у 1829 р. відвідали першу виставку російських мануфактурних виробів, відзначали, що «кращим фаянсом справедливо є київський». Оскільки підприємство мало тісні зв'язки з Імператорським порцеляновим заводом у Петербурзі, на відміну від інших, воно випускало більш вишуканий, розрахований на столичну публіку фаянс й орієнтувалось на популярні в усій Європі форми й декор [1, с. 25].

Перші досягнення Києво-Межигірської фаянсової фабрики пов'язані з іменами братів Карла і Христиана Вімерів. Усього за два роки вони налагодили випуск білого побутового фаянсового посуду, значно вдосконаливши масу і глазур, винайшли новий для Росії вид фаянсу – так званий «мармуровий», який використовували для виготовлення посуду та декоративних виробів.

Справжній мистецький підйом Києво-Межигірської фаянсової фабрики починається з 1809 р. Х. Вімер, разом з майстром І. Єрмоленком, швидко відновив виробництво після пожежі 1810 р., що завдала фабриці значних збитків. І. Єрмоленко займався вдосконаленням маси, глазури, обробкою та випалом виробів, Х. Вімер – моделями посуду, скульптури, декоративних речей.

Ряд виробів, виготовлених на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці, виявляє спорідненість із англійським посудом XVIII–XIX ст. За прикладом англійців, тут уперше у Російській імперії запровадили приблизно з 1811 р. метод друкованого декору. На 1830-ті рр. припадає розширення художнього напрямку фабрики. З'являється фаянс, вкритий кольоровою глазур'ю – зеленою, блакитною, помаранчевою – поверх рельєфного декору. У цей час виготовляли різноманітні предмети посуду і декоративні вироби, сервізи. Такі предмети цілком заслужено називають візитівкою Києво-Межигірської фаянсової фабрики, адже на підприємствах Російської імперії ніхто подібного не робив [1, с. 30]. Києво-Межигірська фабрика неодноразово брала участь у промислових виставках: у 1831, 1833, 1835 рр. у Москві й Санкт-Петербурзі, у 1836 р. – в Києві. Наприкінці 1830-х рр. вона прийняла пропозицію відіслати свої вироби до Парижа для музею Королівського Севрського порцелянового заводу.

На першу третину XIX ст. у Російській імперії припало панування стилю ампір. Це знайшло своє відображення у фаянсі Києво-Межигірської фабрики – у цей час виготовлялись вироби, що формою та декором уподібнюються античним пам'яткам. Коли у 1830-ті рр. в російському декоративно-ужитковому мистецтві починається відхід від класицизму до історичних стилів, продукція Межигірського заводу, розрахована у той час здебільшого на грошовитих замовників, складалася з речей пишних та гро-

мізких, призначених для інтер'єрів еkleктичного типу. Широко практикувався випуск кольорових виробів з рельєфним декором.

Великим попитом користувались так звані «гіпюрові сервізи», створені за англійськими зразками, та хлібниці й тарілки з крупним рельєфним рослинним декором, вкриті зеленою поливою. У розписах з'являються українські й російські пейзажі, а також народні типажі [2, с. 54–55].

Розквіт виробництва, творчі пошуки, оновлення асортименту закінчилися в 1840-х рр. Надалі підприємство повторювало зразки, створені раніше.

Новинкою 1850-х рр. став яскравий розпис рельєфного декору. Це нововведення було спричинено бажанням догодити смакам середнього покупця [3]. Намагаючись підтримати інтерес до своєї продукції, фабрика змінила торговельний знак, зробивши його схожим на гербові марки англійської кераміки.

Наповнення вітчизняного ринку керамічними виробами з рельєфним і друкованим декором із Західної Європи уповільнювало збут межигірської продукції. Уряд вирішив позбутися збиткового підприємства і в 1858 р. підписав рішення про передачу Києво-Межигірської фабрики на орендне утримання. Після цього вона змінила кількох власників, але через недбале керівництво й борги вже у 1875 р. її передали Київській повітовій конторі. За рік до цього підприємство повністю припинило роботу й було ліквідоване, так і не відновивши діяльність.

Незважаючи на неприбутковість фаянсового виробництва, майстрам фабрики вдалося створити цікаві моделі посуду й дрібної пластики, що залишило помітний слід у розвитку декоративно-ужиткового мистецтва. Щорічно тут випускалось до 120 видів фаянсової продукції, що надходила не лише до Петербурга, але й до міст Європи. На жаль, до наших днів залишилось мало межигірських виробів. Лише окремі їхні зразки знаходяться в музеях України, серед яких можна назвати Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Національний музей історії України, Національний музей Тараса Шевченка, Київський літературно-меморіальний музей-квартира Миколи Бажана, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, Харківський художній музей, Львівський музей етнографії та художнього промислу, Музей народної архітектури та побуту України в Пирогово, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького. Чимало виробів зберігається у приватних колекціях.

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського наразі зберігається 17 предметів, виготовлених на межигірській фабриці, 10 з яких надійшли до музею ще до руйнівної пожежі 1943 р., яка знищила значну частину колекції музею. Варто зазначити, що до цього зібрання посуду Києво-Межигірської фабрики нарахувало 45 одиниць. Встановити джерело надходження найперших порцелянових та фаянсових виробів наразі неможливо через часткову втрату фондово-облікової до-

Рис. 1. ПКМБК 9809, Кс 643. Горщик для квітів. 1849 р. Києво-Межигірська фаянсова фабрика

кументації в роки Другої світової війни. Але із розрізних документів та спогадів початку ХХ ст. можна виокремити кілька основних прізвищ.

Однією зі знайомих фундаторів колекції безперечно можна назвати Катерину Скаржинську, власницю першого в Україні приватного музею. Коли у 1905 р. вона вирішила передати свою колекцію Полтавському губернському земству, щоб зберегти її для наступних поколінь, ці матеріали стали немовби наріжним каменем у створенні етнографічної збірки музею земства [4, с. 22–23].

Із листа відомого нумізмата та археолога К. Болсуновського до К. Скаржинської від 5 грудня 1893 р. дізнаємось, що і її межигірські вироби не залишили байдужою: «З листа Сергія Климентійовича [Кульжинського] я дізнався, що Вас цікавить питання про виробництво порцеляни Межигірського заводу. Він існував у Києві на початку цього століття й досяг своїм виробництвом значного ступеню досконалості, так що й нині предмети ці вражають своєю художністю, особливо іконка Воскресіння, яку я купив для музею. Ще є вази для фруктів, які я торгую за 3 карбованці. Якби я знав раніше про Ваш інтерес, то не пропустив би можливості придбати дві тарілки з портретами Шевченка й Костомарова». У листі від 14 грудня 1893 р. знову зустрічаємо згадку про вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики, куплені К. Болсуновським для музею: «Відповідно до Вашого бажання, переданого мені Сергієм Климентійовичем, я взяв вазон Межигірської фабрики. Але твори цієї фабрики нині вельми рідкісні» [4, с. 7–9].

Наразі у Полтавському краєзнавчому музеї зберігається 9 виробів фабрики, переданих благодійницею:

1. ПКМБК 2635, Кс 565. Хр. кат. 1889¹. Бюст російської

1. Тут і далі у тексті номери за хронологічним каталогом К. Скаржинської.

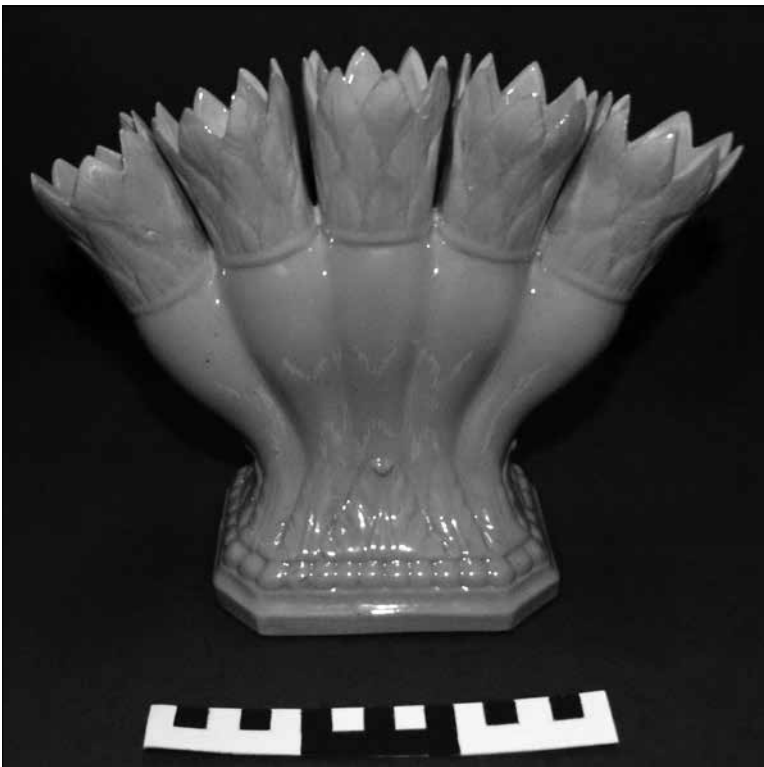

Рис. 2. ПКМВК 9833, Кс 667. Ваза для квітів помаранчевого кольору на п'ять відділень. 1840 р. Києво-Межигірська фаянсова фабрика

імператриці Катерини II. 1853 р. Вис. 21 см.

2. ПКМВК 9806, Кс 640. Хр. кат. 709. Соусник з кришкою. 1839 р. Вис. 36 см.

3. ПКМВК 9809, Кс 643. Хр. кат. 4193. Горщик для квітів. 1849 р. Вис. 17 см.

4. ПКМВК 9810, Кс 644. Хр. кат. 1973. Миска глибока. 1849 р. Дм. він. 33 см.

5. ПКМВК 9833, Кс 667. Хр. кат. 2559. Ваза для квітів на п'ять відділень. 1840 р. Вис. 19 см.

6. ПКМВК 9834, Кс 668. Хр. кат. 1739. Форма для бланманже. 1845 р. Він. 19 x 16 см.

7. ПКМВК 9836, Кс 670. Хр. кат. 3527. Ваза з ручками. 1850 р. Вис. 27 см.

8. ПКМВК 9854, Кс 688. Хр. кат. 4194. Ваза з ручками. 1820-30-ті рр. Вис. 15 см.

9. ПКМВК 9858, Кс 692. Хр. кат. 1711. Ваза. 1840 р. Вис. 11,5 см.

Частина колекції у 1940 р. була передана до Полтавського художнього музею (зараз Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка) [5].

1. Ст. інв. 12641². Хр. кат. 1685. Тарілка із пейзажем із церквою. 1832 р. Дм. він. 24 см.

2–5. Ст. інв. 12643–12646. Хр. кат. 4169, 4162, 4161, 4165. Тарілка із сюжетним малюнком. Пер. пол. XIX ст. Дм. він. 25 см.

6–7. Ст. інв. 12661/1–2. Хр. кат. 1623. Чашка з блюдцем із рельєфним декором. Пер. пол. XIX ст. Вис. чаш-

ки 5 см. Дм. бл. 12 см.

8. Ст. інв. 13112. Хр. кат. 3803. Скульптура «Голгофа». Пер. пол. XIX ст. Вис. 19 см.

9. Ст. інв. 69302. Хр. кат. 1623. Чашка з рельєфним декором. Пер. пол. XIX ст. Вис. 5 см.

Один із предметів із зібрання К. Скаржинської був втрачений у роки Другої світової війни: Ст. інв. 12647. Хр. кат. 4179. Тарілка із зображенням Венери й амура. Пер. пол. XIX ст. Дм. він. 25 см.

Частина колекції виробів Києво-Межигірської фабрики вірогідно походить із Диканського маєтку князів Кочубеїв. Цей старовинний козацький рід, що отримав рангові землеволодіння на Полтавщині ще у XVII ст., славився вишуканими предметами оздоблення палацу. Серед речей, що прикрашали його інтер'єри, була й витончена порцеляна та кращі зразки фаянсу. Кочубеївський палац, що налічував близько 100 кімнат, за спогадами очевидців «був буквально набитий в окремих кімнатах (кілька вітальнь, кабінет князя, буфетні приміщення, канцелярія) картинами, ... старовинною бронзою, ... gobеленами, цінним фарфором, фаянсом, старовинною зброєю...» [6, с. 17–18]. У 1917 р. у вирі революційних

подій культурні цінності із панських маєтків опинилися під загрозою розграбування та знищення. Значну роль у порятунку «культурних скарбів нації» відіграло Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, яке у січні 1919 р. виступило з ініціативою створення Губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (губкопмис). Це лише частина тих цінностей, які містив будинок Кочубеїв, адже він уже до того був пограбований в ході революційних подій місцевими мародерами. Цінності вивезли досить вчасно, бо в кінці 1919 р. палац згорів ущент [7, с. 58–61]. Парадоксальною виявилась доля цієї частини зібрання межигірського фаянсу – усі ці предмети безслідно загинули у полум'ї Другої світової війни.

1. Ст. інв. 8407. Тарілка шестикутна із рослинним рельєфним декором. 1832 р. Дм. він. 21 см.

2–4. Ст. інв. 12392–12393, 16177. Соусник восьмикутний із рельєфним рослинним декором. 1832 р. Він. 25,5 x 19,5 см.

5–7. Ст. інв. 12394–12396. Тарілка із хвилястими вінцями та рельєфним рослинним декором. Поч. XIX ст. Дм. він. 21,8 см.

Частина диканської колекції у 1940 р. також була передана до художнього музею.

1–3. Ст. інв. 12397–12399. Тарілка із хвилястими вінцями та рельєфним рослинним декором. Дм. він. 21,8 см.

4. Ст. інв. 12400. Кришка з рельєфним рослинним декором. Поч. XIX ст. 9,5 x 18 x 14 см.

У 1938 р. два межигірських вироби було придбано для

2. Тут і далі у тексті номери за інвентарними книгами Полтавського Державного історико-краєзнавчого музею 1939 р.

музею у громадянки Печерської. На жаль, більш детальні відомості про неї не збереглися. У 1940 р. їх було також передано до художнього музею.

1. Ст. інв. 52751. Тарілка із краєвидом. 1839 р. Дм. він. 24 см. Ціна 40 крб.

2. Ст. інв. 52752. Тарілка із краєвидом. Пер. пол. XIX ст. Дм. він. 20 см. Ціна 15 крб. [8, с. 334–337].

Оскільки у 1939 р. фондово-облікова документація була переписана і частина відомостей про дарувальників була вихолощена, вірогідно, з ідеологічних міркувань, походження частини межигірської колекції залишається невідомим.

1. Ст. інв. 8406. Тарілка із рельєфним декором. Пер. пол. XIX ст. Дм. він. 20 см.

2. Ст. інв. 8407. Тарілка шестикутна із рельєфним рослинним орнаментом. 1832 р. Дм. він. 21 см.

3. Ст. інв. 8408. Кухоль зі сценою полювання. 1847 р. Вис. 8 см.

4. Ст. інв. 8409. Стопка зі сценою полювання. 1831 р. Вис. 10 см.

5. Ст. інв. 8410. Стопка із рельєфним рослинним декором. 1854 р. Вис. 8,5 см.

6. Ст. інв. 8412. Салатник із рельєфним декором. 1832 р. 26 x 18 см.

7. Ст. інв. 8431. Ваза у формі «рога достатку». 1831 р. Вис. 24 см.

8. Ст. інв. 9395. Ваза восьмикутна з віньєтками. 1849 р. Вис. 25 см.

9. Ст. інв. 12648. Соусник овальний. Пер. пол. XIX ст. Він. 29 x 22 см.

10. Ст. інв. 12650. Ваза з ручками. Пер. пол. XIX ст. Вис. 18 см.

11. Ст. інв. 12667. Форма для паштету чотирикутна. Пер. пол. XIX ст. Він. 21 x 21,7 см.

12. Ст. інв. 114590. Чашка із пейзажем. Пер. пол. XIX ст. Вис. 8 см.

13. Ст. інв. 114591. Блюдце із пейзажем. Пер. пол. XIX ст. Дм. він. 18 см.

14. ПКМВК 12921, Кс 1238. Ст. інв. 13072. Тарілка з портретом Т. Шевченка. Кін. 1840-х – поч. 1860-х рр. Дм. 22 см.

До Полтавського художнього музею передані 7 предметів, походження яких залишається невідомим.

1. Ст. інв. 8405. Ваза у формі «рога достатку». 1844 р. Вис. 29 см.

2. Ст. інв. 12391. Миска овальна з рельєфним рослинним орнаментом. 1832 р. Він. 37 x 31 см.

3. Ст. інв. 12649. Ваза з двома ручками. Пер. пол. XIX ст. Вис. 18 см.

4. Ст. інв. 12660. Тарілка з портретом П. Куліша. Кін. 1840-х – поч. 1860-х рр. Дм. він. 22 см.

5. Ст. інв. 12662. Тарілка з рослинним орнаментом. 1852 р. Дм. він. 23 см.

6. Ст. інв. 12664. Чашка з рельєфним рослинним орнаментом. 1852 р. Вис. 5 см.

7. Ст. інв. 12669. Ікона «Вознесіння» Пер. пол. XIX ст.

24 x 22 x 1,5 см.

У післявоєнний час колекція виробів Києво-Межигірської фабрики продовжувала поповнюватись із різних джерел.

1. ПКМВК 14612, Кс 1347. Ваза для квітів на п'ять відділень. 1840 р. Вис. 19 см. Куплена у С. Колеснікової у 1957 р. [9].

2. ПКМВК 22252, Кс 1737. Тарілка із рельєфним рослинним декором. 1858 р. Дм. він. 17,5 см. Куплена у Т. Гуревич у 1971 р.

3. ПКМВК 22253, Кс 1738. Сухарниця із рельєфним рослинним декором. 1832 р. 23 x 18 см. Куплена у Т. Гуревич у 1971 р. [10].

4. ПКМВК 43815, Кс 2291. Підставка для вази. 1849 р. 12 x 14,7 см. Передана Г. Кондрацьким у 1980 р. [11].

5–7. ПКМВК 73645–73647, Кс 3601–3603. Уламки посуду з рельєфним рослинним орнаментом. Пер. пол. XIX ст. Передано І. Кулатовою у 1993 р. за результатами археологічних розкопок [12].

Поіменована у статті колекція – як збережена, так і втрачена – є свідченням широких взаємозв'язків київських майстрів кінця XVIII – першої половини XIX ст. із тенденціями у розвитку західноєвропейського декоративно-ужиткового мистецтва. Вона ілюструє культурно-історичну єдність вітчизняних художніх традицій, які є органічною частиною європейського мистецького руху.

ДЖЕРЕЛА

1. Карусь Е. На английский манер. Антиквар. 2012. № 6. С. 24–32.
2. Школьна О. Києво-Межигірська фаянсова фабрика. Пам'ятки України. 2014. № 9. С. 48–59.

3. Шудря Є.С. Дослідники народного мистецтва: біобібліографічні нарис. – Київ: Вісник «Ант», 2008. Зошит 3. 116 с.

4. Листи К.В. Болсуновського до К.М. Скаржинської. Державний архів Полтавської області, ф. 222, оп. 1, спр. 36, арк. 1–34.

5. Акт передачі експонатів Художньому музею від 02.10.1940. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

6. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания / за ред. Супруненко А.Б. Полтава, 1991. 45 с.

7. Скрипченко Н. Диканський маєток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст.). Вісник Київського Національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. Число 4. С. 58–61.

8. Інвентарна книга Полтавського Державного історико-краєзнавчого музею № 40 (розпочата у 1939 р.). 588 с.

9. Акт вступу № 1445 від 18.06.1957. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

10. Акт вступу № 6012 від 25.11.1971. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

11. Акт вступу № 8591 від 16.11.1980. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

12. Акт вступу № 68 від 02.08.1993. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

Kondratenko N.H. History of Kyiv-Mezhyhiria faience factory collection in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Gathering

The article is dedicated to history of Kyiv-Mezhyhiria faience factory collection forming in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering. History of creating and functioning of the plant itself, art and economic foundation of its work are characterized briefly. Enterprise appeared in 1798 not far from Kyiv and became the first in Russian Empire factory that produced fine faience. It aimed to drive imported English faience out of a local market. And by 1829 enterprise achieved its golden age. For example, technique of printed décor and covering with colored glazes were started to use. Kyiv-Mezhyhiria Faience Factory participated in industrial exhibitions in Moscow, Saint-Petersburg and Kyiv for many times. Its ware was presented in Paris in Royal Museum of Sevres Porcelain Plant.

Unfortunately, the very small number of items, made at the fabric, survived till nowadays. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum preserves seventeen Mezhyhiria products. Ways of Mezhyhiria vessels coming to museum gathering during different periods are analyzed. Ten of them came to museum in the pre-war period before terrible fire of 1943, that destroyed huge part of the gathering. Part of collection, lost during the Second World War, is outlined. Among preserved sources of information concerning ways of collection forming, things that came from the private museum of Kateryna Skarzhynska, are traced. There are nine beautiful faience vessels, which can challenge with European porcelain in their delicacy. Objects, that could come from the Kochubeis palace in Dykanka, are outlined separately. Unfortunately all these things were lost till nowadays. Objects, that came to the local lore museum collection in post-war period, are named additionally.

List of exhibits, passed to the Mykola Yaroshenko Poltava Art Museum (Art Gallery) in 1940, is also made.

Key words: collection, faience, Kyiv-Mezhyhiria faience factory, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, the Mykola Yaroshenko Poltava Art Museum (Art Gallery), K. Skarzhynska, the Kochubeis family, aristocrat mansions.

REFERENCES

1. Karus, E. (2012). Na anhliiskii maner [In English manner]. *Antikvar – Antiquist*, 6, pp. 24–32. [In Russian].
2. Shkolna, O. (2014). Kyievo-Mezhyhirska faiansova fabryka [Kyiv-Mezhyhiria Faience Factory]. *Pamiatky Ukrainy – Monuments of Ukraine*, 9, pp. 48–59. [In Ukrainian].
3. Shudria, Ye. S. (2008). *Doslidnyky narodnoho mystetstva* [Researchers of folk art]. Visnyk Ant, 3. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Derzhavnyi Arkhiv Poltavskoi Oblasti, fund 222, description 1, case 36, pp. 1–34. [In Ukrainian, unpublished].
5. Act of endorsement of exhibits to the Art Gallery on 02.10.1940. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
6. Nikolaiev, V. F. (1991). *Iz istorii Poltavskoho kraievedcheskoho muzeia: vospominaniia* [From history of the Poltava Local Lore Museum: memoirs]. Poltava. [In Russian].
7. Skrypchenko, N. (2013). Dykanskyi maietok Kochubeiv (druha polovyna XVII – pochatok XIX st.) [Dykanka estate of the Kochubeis (the second half of the 17th – early 19th cc.)]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Taras Shevchenko Kyiv National University Herald*, 4, pp. 58–61. [In Ukrainian].
8. Registration book of the Poltava State Historic Local Lore Museum no. 40 (begun in 1939). [In Ukrainian].
9. Acceptance act no. 1445 on 18.06.1957. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
10. Acceptance act no. 6012 on 25.11.1971. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
11. Acceptance act no. 8591 on 16.11.1980. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
12. Acceptance act no. 68 on 02.08.1993. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].

Стаття надійшла до редакції 11.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК [394.94:069](477/411)«192/193»

А.С. Яненко

ІНТРИГИ Й КОЛОТНЕЧА ДОВКОЛА ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА: (НЕ)ПРИЯЗНИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ СВІТ КИЄВА 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

У статті до наукового обігу залучено інформацію про інтриги, крутість, фальш й сцени, а між тим щирість, співчуття й підтримку, – емоції, що вирували у музейному житті 1920-х – початку 1930-х рр. й закарбувалися у листах, надісланих П.П. Курінному, очільникові Лаврського музею культив та побуту (з 1926 р. Всеукраїнського музейного городка) у Києві. Окреслено основні причини конфліктів та наслідки, до яких спричиняли непорозуміння між співробітниками київських музеїв. Висвітлено прояви приязності, гуманності й підтримки, що так само були притаманні інтелектуальному співтовариству. Наголошено на перспективності залучення джерел особового походження, передовсім епістолярної спадщини, для подальшого (ре)конструювання емоційного наповнення щоденного життя представників музейної спільноти між двома світовими війнами.

Ключові слова: емоції, інтриги, конфлікти, людяність, музейництво, інтелектуальне співтовариство, Всеукраїнський музейний городок, Київ, УСРР, 1920–1930-ті рр.

Уявити життя людини без емоцій доволі складно. Реакції на зовнішні та внутрішні подразники, які проявляються у вигляді задоволення або незадоволення, радості, страху, гніву, розпачу тощо є тлом реалізації життєвих планів і проєктів, розвою людських стосунків. Відтворення емоційного наповнення щоденного життя представників інтелектуального співтовариства уможливило системне і динамічне бачення історичного процесу. Буденні проблеми, конфлікти, прояви підступності чи людяності, їхнє осмислення тими, хто живе чи жив поруч, відкривають історикам гуманітаристики широкий дослідницький простір. Наразі історіографічний процес уже має приклади реконструювання емоційної складової існування професійних спільнот між двома світовими війнами. Почасті конфліктні ситуації, у вирі яких опинялися музейники 1920–30-х рр., прояви підступності чи (не)порозуміння висвітлювали у своїх студіях І.О. Ходек [1; 2; 3], С.І. Білокінь [4; 5; 6; 7], А.М. Черденченко [8; 9], О.В. Юркова [10]. Риси характеру й вдачі людини детермінували модель поведінки, яку вона обирала для фізичного виживання за часів тоталітаризму. До того ж, на емоції у робочому й приватному житті суттєво впливала вибудована більшовицьким режимом система постійного нагляду над найактивнішою частиною населення країни, зокрема, через розгалужену мережу інформаторів, т. зв. секретних співробітників (сексотів). Реконструювання (не)приязної атмосфери, у якій жили музейні співробітники Києва між двома світовими війнами, ускладнюється браком та надмірною суб'єктивністю джерельної бази, утім окреслити причини виникнення і шляхи вирішення непорозумінь, прояви людяності й підтримки, двоєдушність чи щирість дозволяє листування інтелектуалів 1920–30-х рр.

Метою цієї розвідки є залучення до наукового обігу «живих» замальовок крутість, фальші, сцен, інтриг, а

між тим щиросердності, співчуття й підтримки музейного світу 1920-х – початку 1930-х рр., що закарбувалися у листах, надісланих П.П. Курінному, археологу, етнографу й організатору науки, фундатору і першому директору Історичного музею Уманщини (з листопада 1917 р.) та очільнику Лаврського музею культур та побуту (з 1926 р. Всеукраїнського музейного городка) у Києві (1924–1933). Принагідно зауважимо, що листи, що відклалися у особовому фонді П.П. Курінного Наукового архіву Інституту археології НАН України, вже опинилися у фокусі наукових студій: Г.О. Станиціна на підставі епістолярію відтворила сторінки родинної історії Курінних [11], Олександр і Марина Прині залучили до наукового обігу листи Бориса і Олександра Якубських до Петра Курінного [12], А.С. Яненко – І.М. Олексієва [13], Б.К. Пилипенка [14], О.І. Михайловського [15], О.О. Романова – С.В. Доніча [16], на підставі листування частково висвітлено питання кадрової політики у Лаврському музеї культур та побуту [17] тощо.

Адресанти П.П. Курінного досить відверто висловлювали свої почуття, ділилися враженнями щодо життєвих ситуацій, розповідали про стосунки із колегами, давали свої суб'єктивні оцінки особам та/або подіям. До непорозумінь і конфліктних ситуацій призводили різні причини: скрутні життєві обставини, незадовільні побутові умови, проблеми зі здоров'ям, несумісність характерів і світоглядних позицій, зведення особистих рахунків, порушення субординації, нехтування функціональними обов'язками, загравання із владою задля кращого життя тощо. 1 січня 1924 р. М.Ф. Біляшівський, запрошуючи археолога з Умані приєднатися до київського наукового співтовариства, описував тогочасне професійне середовище: «Ви мабуть чули, що я вже не директор музею, а «зам». Директором став [А.В.] Вінницький і поки що – я дуже задоволений – вся братія взялася за працю, почувається життя в музеї і щось дивне сталося з моєю хворобою: потроху, потроху почала зникати і бувають моменти, коли я почуваю настрій, подібний до колишнього – музей забирає усі думки, з'являються нові думки, хочеться працювати без перерви, що б нарешті направити музейне життя. Застається, але мабуть я, скоро звикну, – неприємне враження: коли я нікчемний, безвольний – то вариші по музею майже зовсім його залишили – навіть стільці робочі на палець пилом покрились, а як побачили ломаку, то взяли за роботу. І це люди інтелігентні – що-ж казати про низчу службу! Як так піде далі, то маю надію, що на весну музей не буде мати тих авгієвих стень, які мав до цього часу. Коли тільки пройшла чутка, що буде [А.В.] Вінницький, нас музейних брала небезпека, що почнеться руйнація музею, що будуть викинуті деякі відділи (художній, худож.-промисловий, частина історичного)... Але поки-що ніяких змін програму музею не чувається, навіть [А.В.] Він[ницький] дбає про поповнення відділів, тільки я ще не певен щодо художнього відділу... Я думаю, що тут вплив д-ія [А.Х.] Середи, який вже, хвалить бога, не служить в музеї (щось не лежить моє серд-

це до цього добродія) і який завдяки малій культурності і взагалі малій освіченості ніяк не може зрозуміти мети цього відділу – зібрати творчі містців українців – повно, до дріб'язків, і не українців, малювавших на українські теми. [А.Х.] Середа не розуміє цього і при кожній змозі намагається дискредитувати цей відділ. Зараз у нас завідує цим відділом [Ф.Л.] Ернст, і як людина культурна, поводить як слід... А головне – йде робота по упорядкуванню музею – от де головний прибуток, який для мене просто рятунок від моєї хвороби, що має – як видно, чисто нервово-психічний характер... Я цілком відстав від цього життя дякуючи моїй хворобі, але те, що трапляється чути – про усякі сварки, гризню і т. д. – з'явища, без яких не може обійтися українське громадянство, показує, що Вас, з Вашим лагідним характером, дуже тут бракує» [18, арк. 147–148зв.]¹.

Згаданий у листі А.В. Вінницький у той час очолював і Київську губполітосвіту, а П.П. Курінний 15 квітня 1924 р. був зарахований на посаду директора Лаврського музею культур та побуту. Миттєво переїхати до Києва музейник не зміг, що викликало обурення безпосереднього керівництва. Співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві (ВІМІШ) та Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Ф. Вовка Є.О. Дзбановський 25 травня повідомляв П.П. Курінному: «Крім того, що я написав раніш, а саме – репліки його [А.В. Вінницького] – чого Ви приїдете так пізно, моєї відповіді що Ви здаєте всі свої не лише музейні справи і що це в мент не можна зробити, а ще турбує матер[іальний] бік переводу, його відповіді – що Ви зараховані на посаду і платня Вам іде з 15 IV, беріть відпуск – нового до цього немає додати. [А.В.] Вінницький в останні дні був заклопотаний різними засіданнями і Картинною Галереєю, так що не підіймав дискусій що до Вас» [18, арк. 134–134зв.].

Щоденна рутинна Лаврського музею культур та побуту/ВМГ, у якій опинився П.П. Курінний, була доволі стресовою. Конфлікти виникали зокрема й через співіснування на території націоналізованого Києво-Печерського монастиря різних установ із діаметрально різними функціями, насамперед, новоутвореної музейної інституції та релігійних громад (т. зв. старослов'янської громади РПЦ та громади Української синодальної (обновленської) церкви), закладами, підпорядкованими Наркомату соціального забезпечення (т. зв. Інвалідного городка) тощо. 30 вересня 1925 р. В.Г. Ляскоронський, завідувач відділу нумізматики, а в часі відсутності на місці директора тимчасовий виконувач його обов'язків, повідомляв про непорозуміння з церковною общиною і завідувачем Інвалідного городка Будіковим через вивезення дзвонів з дзвіниці Дальніх печер, непогоджене із органами охорони пам'яток: «З Церк[овною] Общиною у мене встановився... не дуже гарний стан... Мене і Кость Васильевича

1. Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням усіх орфографічних і стилістичних особливостей.

[Мощенко]² визивали в ГПУ, робили допрос про те, хто давав дозвіл на здійснення дзвонів і після цього відпустили. Скоро після цього Ц[ерковна] Община і вивезла кудись дзвони. Но цього ще мало. Вона на прошлому тиждні знов принялась здійснювати дзвони з дзвіниці, яка належить до Микольск[ого] Больнич[ного] монастиря³... я телефонував до райміліції з проханням дати раду в цій справі... але на другий день, після сварки Общини з [І.М.] Губером⁴, дзвони все ж були вивезені з Лаври в Воскресенську Слобідку⁵... Само собою розуміється, що треба було знова складати акта і надсилати його до начальства. Крім того, прийшлося скласти ще один акт вже на Потехіна, який, після того як ми надіслали акта по начальству, явився в нашу канцелярію, де був я, [І.М.] Губер та [О.В.] Якубський⁶, і в підвищеному тоні почав кричати на мене з такими словами: «что это вы тут дебоши устраиваете!» Я попрохав [І.М.] Губера і [О.В.] Якубського бути свідцями образи, яку наносить мені Потехін, а ему пропонував зараз же залишити наше помешкання, що він і зробив. Ми склали про це акта і послали до прокурора. Словом, усе діла та діла такі неприємні» [19, арк. 3–Зв.].

Чимало проблем і неладу викликали структурні зміни музейної інституції на теренах Києво-Печерської лаври влітку-восени 1926 р., пов'язані із передачею майна новоутвореному державному історико-культурному заповідникові «Всеукраїнський музейний городок». В.Г. Ляскоронський 11 вересня листовно обурювався на відсутність П.П. Курінного у відповідальний для установи момент: «Надсилаючи Вам при цьому копію папера Окриккому про призначення Бережного⁷ головою комісії по передачі будівель та майна б. «Инвалидного Городка», прохаю Вас кинути всякі роскопи⁸ і негайно же приїжджати до Києва, щоб всякими засобами рятувати Музейні справи. Про це нам шлють із Харківка телефонограмми, в яких є низка питань, дуже важливих, але таких, що тільки Ви можете їх розрішити. Я трохи здивувався Вашим повідомленням, що Ви не маєте можливості припинити відповідальності праці; а хіба робота по Лаврі менш відповідальна, ніж якісь роскопи, до речі б, сказано, персонального характеру? Ваши роскопи нікуди не втечуть, як будуть відсунути на майбутній рік. Крім того, виїзжаючи на роскопини, Ви увіряли мене, що все вже зроблено з боку улаштування комісії по прийман-

ню Лаври, і що остається тільки приступити до роботи, але тепер з'ясувалося, що комісія зовсім не складена і, з приводу цього, виконком призначив свою комісію... З приводу цього я прохаю Вас видкласти до часу роскопи і зараз же приїхати до Києва⁹. В Музею же накопилось досить праці, яку треба найшвидше розв'язати. Як Ви не приїдете зараз же, то на Вас можуть звалити обвинувачення, що Ви нічого не зробили в справі приймання Лаври. В сучасний момент дійсно робота припинена і її треба налагодити як можна швидче» [19, арк. 5–6].

Непорозуміння ставалися й через неузгоджені дії, порушення субординації. У серпні 1927 р. заступник директора заповідника з господарських питань Іван Олексієв жалівся П.П. Курінному на ситуацію, що виникла у нього з В.Г. Ляскоронським: «як на зло, підряд два дні – в неділю і понеділок (1–VIII) сталося аж два конфлікти на ґрунті сепаратних розпоряджень Василя Григоровича без одержання попередніх інформацій у мене (по лінії господарчій) одно торкається «переселенчеської» політики по 24^{му} корпусу, а друге з приводу відомих Вам гастролів кіз до полісадників, де поховано Данила Михайловича [Щербаківського]. Обидва конфлікта здається локалізовано... Вас прошу ні в якому разі не писати про це Василю Григоровичу, щоб його не хвилювати» [13, с. 390].

Слід зауважити, що опосередковано згадана у листі І.М. Олексієва трагічна смерть Д.М. Щербаківського, спричинена передовсім конфліктами й токсичною робочою атмосферою у ВІМІШ, суттєво сколихнула інтелектуальну спільноту та призвела не лише до зміни настроїв, але й кадрових перестановок. У серпні 1927 р. до ВІМІШ призначили нового керівника, про що П.П. Курінному написала В.Є. Козловська: «В Музеї новий завідуючий Муз. – т. [Р.Р.] Заклинський, я його бачила (була в Києві) вражіння робить м'якої людини, очевидно, йому ще трудно орієнтуватися в складних музейних ситуаціях, скромний, але піддається впливам. [А.В.] Винн[ицький] й [А.І.] Оніщ[ук] поїхали в 2х місяч[ий] відпуск. [А.В.] Винн[ицький] тримається нахалом й не хоче кидати Музею. Для передачі Музею призначено від Укрнауки О.П. Новицького – він інколи робить ляпсуси, напр., хотів дати [А.В.] Винн[ицькому] протокол ВУАКа, де [А.В.] Винн[ицькому] висловлено бойкот. Відділи Музею запечатані. Треба виставити з Музею [Є.О.] Дзбан[овського] – це дуже вредна особа і зараз він обереженно хоче взяти в свої лапи [Р.Р.] Заклинського. ([Р.Р.] Закл[инський] – галичанин, скінчив 2 факульт. Львівськ. унів.)...» [22, арк. 15зв.].

Часто-густо тертя виникало й через побутові умови та «квартирне питання», загострене внаслідок житлової кризи 1920–30-х рр. Наприкінці липня 1928 р. І.М. Олексієв листовно повідомляв П.П. Курінному про розпач К.І. Кржемінського через необхідність звільнити при-

2. Завідувач відділу станкового малярства Лаврського музею/ВМГ з травня 1925 р.

3. Чоловічий монастир, що існував при Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври.

4. Працював у Лаврському музеї ковалем з листопада 1923 р.

5. Історична місцевість на Подніпров'ї у складі міста Києва.

6. Навесні 1924 р. зарахований до штату музею, до 1 серпня 1929 р. завідував відділом культів.

7. Представник органів соціального забезпечення населення, представник окриккому Київщини.

8. Влітку-восени 1926 р. П.П. Курінний проводив розкопки багатощарової пам'ятки в околицях с. Томашівка, могильника в урочищі «Білогрудівський ліс» неподалік с. Піківець, розвідки біля с. Колодисте (Черкаський район Уманської обл.), а також в околицях с. Райки (Бердичівський район Житомирської обл.) [20].

9. Зауважимо, що 22–28 вересня 1926 р. П.П. Курінний у складі комісії взяв участь у «обслідуванні сучасного стану території, помешкань і майна бувшої Лаври» [21].

міщення на користь попереднього мешканця М.І. Касперовича, який повернувся до роботи у ВМГ; на початку серпня інформував про незадоволення наявним житлом й незручностями ремонтів К.В. Моценка, В.А. Шугаєвського, Й.В. Трейбша, К.І. Кржемінського, підрядника Вайсера, міліціонера Олексієва та інших мешканців націоналізованих монастирських приміщень [13, с. 395].

Буденністю музейного життя за тоталітаризму були й проблеми, викликані «пильним поглядом громадськості» та діяльністю т. зв. органів держаного контролю (насамперед, Робітничо-селянська інспекція). «Свідомі громадяни» ретельно слідкували за діяльністю Лаврського музейного осередку й псували нерви адміністрації установи пaskвілями у пресі. У липні 1928 р. у газеті «Комуніст» опублікували критичну статтю «Біля скарбів» про «сучасне становище і діяльність» ВМГ [23; 24]. Наслідком стало звернення Управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР (Укрнаука/Упрнаука) від 3 серпня до дирекції музейної інституції з вимогою надати пояснення та вжити відповідних заходів для усунення недоліків, (зокрема, недостатньо ефективну антирелігійну роботу), висловлених у пресі [25, арк. 52–52зв.]. Звісно ж, основним винуватцем «проривів» у роботі визначили директора музейної інституції П.П. Курінного, для якого обмова на шпальтах республіканської преси мала довгострокові негативні наслідки. О.І. Баланіна, котра працювала у заповіднику з 4 червня 1927 р. на посаді технічного робітника, а в подальшому обійняла посаду лектора, у листі від 31 жовтня 1928 р., перебуваючи у відрядженні у Харкові, так описувала ситуацію, що склалася навколо ВМГ: «Певно, щодо нашої установи, то на Укрнауку добре тиснуть по політосвітній лінії, бо перше запитання [В.В.] Д[убровського]¹⁰ було таке: які заходи вживав П.П. [Курінний] в справі ліквідації общини та переходу печер до заповідника, з остаточною ліквідацією і там ознак колишньої Лаври. У них таке вражіння, що Київські відповідні установи нерішучі, не хочуть брати на себе відповідальність за остаточною ліквідацією колишньої Лаври, і відповідальність ця падає на Вас... Була у тов. [А.] Іванівського, заст. голови Укрполітосвіти, зав. методологічною частиною. У них єсть план, погоджений з Укрнаукою, призначити через Укрнауку особу, яка би стояла на чолі політосвітньої та екскурсійної роботи при нашій установі, яка би була на положенні і оплаті заввіділу... Цілком визнають, що до кандидатури на цю посаду треба підходити дуже обережно, беручи на увагу специфічні й складні умови нашої установи, а також наші загострення й ненормальності по політосвітній лінії в минулому... Була я ще в ЦК Партії, говорила з т. [Д.] Ігнатюком, який керує антирелігійною справою при Укр. політосвіті на Україні. Видно, що там було однобоке освітлення в зв'язку зі з'їздом безвірників,

10. Інспектор охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ НКО УСРР.

особливо представників з Києва. [Д.] Ігнатюк з цікавістю розпитував про все бо склалося вражіння, що у нас може нічого не робиться в справі ліквідації колишньої Лаври...» [26, арк. 2–4].

Листи, надіслані П.П. Курінному, засвідчують активізацію крутіїства й неприязності у музейному середовищі на початку 1930-х рр., що цілком корелюється із посиленням процесів радянзації, втручанням влади у інтелектуальне життя й форсуванням переходу на «марксистсько-ленінські рейки». Ідеологічні кампанії, чистки й репресії спростили деяким співробітникам музеїв зведення особистих рахунків, відкрили шляхи для афер, цькування чи помсти. Восени 1930 р. черговий скандал відбувся у ВІМІШ: у епіцентрі подій опинився Б.К. Пилипенко, художник, мистецтвознавець, етнограф та музейний діяч, котрий напередодні, у липні 1930 р., за дорученням Київської краєвої інспектури з охорони пам'яток культури та безпосередньо крайового інспектора Ф.Л. Ернста здійснив експедицію до Брянська з метою поповнення колекцій Лаврського заповідника пам'ятками зі Свенського монастиря. 11 вересня, повернувшись з профвідпустки та дослідницьких подорожей, музейник отримав особисте повідомлення від тодішнього директора ВІМІШ М.В. Настевича «про звільнення з посади за запізнення, оскільки офіційний термін відпустки – 1 вересня». Б.К. Пилипенко утім нагадав, що мав «7 невикористаних днів відпочинку, прилучених до відпустки та 34 дні дослідчих подорожів, що за ухвалою комітета Музея від 24/VI 30 р. в кількості 11 днів належать компенсації вересневим часом», однак директор наполягав: «Ну так я Вас все одно звільняю з посади за ліквідацією відділа з 15 вересня. До цього терміну пропоную здати матеріал...». У заяві до Упрнауки від 16 вересня Б.К. Пилипенко наголошував: «Оскільки у мене виникли сумніви в психічній урівноваженості директора – я звернувся до уповноваженого Упрнауки [Л.М. Левицького], який зауважив, що справа ця хоть з ним і не погоджена – але виконати наказа про здачу пропонував. Після закінчення здачі – мене прийняв уповноважений Упрнауки і другий раз підкреслив, що справа з ним не погоджувалась, а йому [М.В.] Настевич казав, що питання ці погоджені з Упрнаукою». Утім, листа, у якому звільнення завідувача історико-побутовим відділом Б.К. Пилипенка аргументувалося не лише реструктуризацією установи, але й його бездіяльністю («за двохрічне пробування не спромігся надати певного обличчя відділові та навіть і не прийняв увесь відділ»), музей надіслав до Упрнауки лише 13 вересня. Подібні звинувачення зі сторони адміністрації обурили музейника: «В листі до Упрнауки наведено додаткові мотиви мого звільнення, які являють злостний наклеп на мене, без усяких підстав. Навпаки я весь час намагався точно накреслити характер обличчя відділу, чому єсть численні сліди в протоколах Музейного комітету та моїх заявах і проектах. Що ж до прийняття відділу, то за час моєї праці з березня минуло-

го [1929] року я тільки кілька місяців користувався технічною допомогою, був загрузений адміністративною роботою заступаючи директора і вів усю поточну роботу по відділу. В таких умовах я встигаю перевести, поруч з технічним упорядкуванням речей, офіційне оформлення документами в вигляді охоронних схем і половину фонду. Решта речей мною фактично була принята, але не оформлена, бо ні від кого було приймати... І тільки речі за печатками Академії наук, та коштовні речі сховищ, за небезпекою їх перегляду без умов гарантованої безпеки – дійсно залишилися й фактично непринятими, бо приймати такі речі, в додаток ще без відповідної Комісії – я рахував неможливим. Про це єсть і моя заява в канцелярії з проектом будови спеціального сховища, який здійснено тільки зараз. Я вже десять років працюю по музеях... Люблю музейну справу й цікавлюся проблемою доцільної перебудови музеїв у напрямках сучасності... Але терпіти режим утворений в історичному Музею останні часи і мені стало неможливим. Я шукав можливості залишити історичний музей; це було, очевидно, відомо й директорові, але спішність з якою переведено моє звільнення – хоть і зрозумілий його персональний ґрунт – для мене все ж загадкова. Оскільки справа звільнення переведена в формах, що дискредитують мене як музейника й наукового робітника прошу Упрнауку дати з приводу справи своє закінчення і звернути увагу на стан взаємин в історичному музеєві де єсть ґрунт для подій подібних сумному минулому¹¹» [27, арк. 310–311]. За кілька днів, 21 вересня 1930 р., Б.К. Пилипенко написав П.П. Курінному: «Я їхав на Харків з передбаченням можливості такого оборота справи, який не дасть мені охоти працювати при Музеях взагалі, тим більше, що мені єсть ціла низка дуже корисних пропозицій. Але Упрнаука касує ухвалу про моє звільнення і тим примушує мене повернутися до музейної роботи. Зрозуміло що в Шевченківському музею – я працювати не зможу, хоть-би для збереження авторитету адміністрації та ділових нормальних умов роботи. Я гадаю поставити питання перед дирекцією Істор[ичного] Музея про компенсацію натурою мені днів витрачених на подорож до Свенська, аби за цей час з'ясувалася справа. З інших Музеїв у мене найбільше-б було охоти працювати у Вас і певен що Ви були-б задоволені моєю працею. Принаймні весь свій час я віддавав-би тільки роботі в Музею...» [28, арк. 28–28зв.]. Зауважимо, що за рішенням Укрнауки від 26 вересня 1930 р. Б.К. Пилипенка відновили на посаді завідувача відділом народного мистецтва ВІМІШ [27, арк. 309].

Конфлікти співробітників через профвідпустки та експедиції (дослідницькі подорожі) із адміністрацією музеїв не були одиничним чи суто київським явищем. У листі від 8 січня 1931 р. археолог-музеезнавець І.Ф. Левицький, який на той час мешкав у Житомирі, скаржив-

ся П.П. Курінному: «У відділі¹² – інтенсивне готування до відкриття і лабораторна праця забирає у добу щоденно по 10–12 год. Участь в експедиціях минулого року мені, не дивлячись на попереднє погодження, зараховують в 2х місячний профвідпуск. Хоч і було відповідне роз'яснення Сектору науки [НКО УСРР], але ж ситуація змушує поки що мовчати. Замість того наказано за два місяці закінчити обробку всіх матеріалів, виділених до експозиції. Без грошей і монтажного матеріалу, крім цвяшків і паперу. Робота нормально розрахована на 8 місяців. Стан був досить критичний і на халтуру погодитися, звичайно, не міг... [29, арк. 1–1зв.] Коли здолаю всі перешкоди – відділ до квітня буде відчинений... В разі частину польової роботи мені знову врахують за відпустку 1931 року, то потрібно принаймні, щоб 2,5 місяці розкопів в Коростені, Довгиничі і Мостівські досліди було визначено часом цілком «легальних» робіт!» [30, арк. 2].

Особисті конфлікти почасти спричиняли саботування роботи й прийняття рішень не на користь музейних інституцій. У рапорті директорові ВМГ інспектор з вилучення цінностей С.К. Глеваський доповідав про сцену, яка мала місце 28 липня 1931 р.: «виконуючи термінове доручення ВМГ щодо устаткування при ВМГ вітальні для чужоземних туристів для чого мені бо передано листовне доручення Муз[ейного] Гор[одка] на ім'я Президії Акад[емії] Наук з проханням про передачу до Музею меблі XVIII в. що належить Акад[емії] Наук в користанні ВУАКу, я вдавсь до Керсправ Акад[емії] тов. [І.П.] Антипенка¹³. Обізнавшись із змістом паперу т. [І.П.] Антипенко спитав мене ким саме підписаний папір ВМГ і коли я пояснив, що на відношенні підпис тов. [П.П.] Курінного, то тов. [І.П.] Антипенко загрозливим тоном заявив таке: «А, тов. Курінний? Добре, добре, передайте йому, що папір потрапив до мене, Антипенка, він (себто, Курінний) вже знає в чому справа». Коли я спитав про долю відношення ВМГ тов. [І.П.] Антипенко заявив, що справа не горить і можна з нею зачекати. Коли я пояснив тов. [І.П.] Антипенку, що питання про передачу меблі аж надто термінове, що до Музею щодня прибувають чужоземні туристи для прийому яких потрібна мебля і що коли у нього тов. [І.П.] Антипенка, єсть якісь особисті рахунки з Директором ВМГ то я і Музей тут не при чому і просив визначити термін коли б я міг прибути за наслідками дорученої мені справи тов. [І.П.] Антипенко весь час відповідав одне і теж саме: «передайте Курінному, що папір потрапив до мене, – Антипенка» і тільки після моїх настирливих запитань наприкінці бесіди пояснив, що Секретар Академії сповістить ВМГ про ухвалу Академії щодо питання із меблею не визначаючи терміну і тим самим отсуваючи питання про устаткування вітальні для туристів на невизначений термін» [31, арк. 2–3].

Емоційного листа 7 вересня 1932 р. П.П. Курінному

11. Очевидно, Б.К. Пилипенко мав на увазі ситуацію навколо трагічного самогубства Д.М. Щербаківського.

12. Йдеться про археологічний відділ Волинського науково-дослідного музею.

13. Очільник Управління справами ВУАН.

надіслав М.Г. Вайнштейн, котрий переїхав до Києва з Чернігова 1931 р. з метою очолити Всеукраїнські художньо-реставраційні та репродукційні майстерні, утворені в наслідок реорганізації Лаврських реставраційних майстерень – структурного підрозділу ВМГ. Адресант акцентував увагу на хитросплетіннях стосунків у музейному співтоваристві, вказував на неможливість ефективно виконувати функціональні обов'язки: «У мене є такі хиби, що заважають мені «спокійно» жити: 1) для мене нема осіб, з якими я працюю, а лише справа, 2) я ніколи не хочу догоджати, щоб використовувати це для себе. 3) Я не загубив почуття обурюватися підлістю, мерзотою, що трапляється в оточенні (я їх не вишуковую, але, на превелике своє лихо, я помічаю) 4) Я не загубив віри в більшовицьку правду, 5) Я не можу ховати правди, навіть коли мені це буде шкодити. Ось із таким убогим багажем приїхав я сюди побитий Чернігівцями абсолютно ні за що, ні про що, – був правдивий і чесний. В Києві у ВМГ мені довелося зустрінути нове оточення, з більшими, або меншими угрупованнями. Я поставив собі завдання, коли приїхав сюди, бути корисним Музейному городкові, а коли так – моєї особі нема, я готовий терпіти лихо, але я чесно не зраджую своїм позиціям. Що тут трапилося зі мною? По перше я зачипив [Ю.І.] Ахтирку¹⁴ в [газеті], я був занадто наївний, коли думав, що це може позитивно вплинути на адмгоспчастину. По друге: тут справа складніша... Переведено оформлення відділу «Православ'я»¹⁵ не вважаючи на «пророкування», що воно не буде виконано і через рік [слова т. [Т.С.] Назаренка¹⁶, коли він довідався, що я перевозжу оформлення відділу]. Це мені багато пошкодило, бо саме після цього і почалось незадоволення мною. Я зачепив [Л.Ф.] Левицьку¹⁷. [Л.Ф.] Левицька за [Н.В.] Гепенер¹⁸, [Н.В.] Гепенер за [М.О.] Щепотьєву¹⁹, [М.О.] Щепотьєва за [Т.С.] Назаренка. З другого боку – [М.М.] Черногубов²⁰, у його [Я.Д.] Скрипка²¹, що буде захищати його до останнього «от, нравится мне Черногубов и все». З [М.М.] Черногубовим у мене була неприємність не через мою провину. Не хочеться говорити про тих осіб, що керують інтригами у ВМГ. Скажу лише, що часто є бажання «посадити людину так, щоб його не видно було», побити раз, два, ще раз, – це для того, щоб самим не втратити перших позицій, а також і позицій своїх минулих і сучасних коханців та коханок. Це сумна правда, але це так, це має значний вплив на мій стан. Кому я заважаю, я не знаю, бо ні на будь яке поважне місце не претендую, хочу спокійних та більш-менш нормальних умов для праці. Працювати я вмію і теж не зовсім нормально, я цілком віддаю себе праці (останній час я дійсно погано працюю, у мене просто нема

сил, не знаю чим це пояснити). Моє становище: чи залишати мені ВМГ – від[і]дділ юдиїзму²². Я одержую сто крб. Це мізерна сума, яку я можу завжди заробити в іншому місці. Я принципово не можу залишити роботи по відділу. Я не можу цього зробити вже лише через те, що ті хто мене виживають виконують своє завдання. Музейної роботи я взагалі залишати не буду, навпаки – я хочу більш віддати себе цій справі. Зараз мені треба видужати (коли це буде можливо), спочити, а там видно буде. Коли б Ви могли допомогти мені в справі лікування було б дуже добре. Яка мета цього листа не знаю, просто хотів висловити Вам декілька думок. Дуже болить голова, тому не продовжую, а так і надсилаю...» [32, арк. 4–5зв.].

На сплетіння інтриг довкола ВМГ у недатованому листі (ймовірно, написаному на початку 1930-х рр. під час розгортання чисток і напередодні звільнень 1933 р.) П.П. Курінному скаржилася й лекторка Музею історії релігії О.І. Баланина: «Мені не було часу поговорити з Вами докладно про те, який жакливий місяць пережила я в своїх службових справах. Крім того про це треба було поговорити з Вами без присутніх. Наші нові наглядачки: Ольшевська, Сомер та Кошарова, очевидно, мають від Райради інструкцію контролювати нашу роботу. Уявіть собі, де Ольшевська, зовсім некультурна, язиката, брехлива баба подає Сергію Павловичу [Львовичу]²³ неправдиві інформації про мою роботу, перекручує мої слова, С.П. [Львович] вірить і робить мені сцени. Прийшла Сомер перший раз на роботу. Я звертаюсь до неї: Ви пришли на роботу? Вона відповідає, що пришла лише ознайомитись з відділом. Я додаю, але ж ви прийдете завтра? С.П. [Львович] уже склав розклад, але казав, що ще погодив з П.П. [Курінним]: «Мої слова передають так: не приходьте завтра на роботу, бо на вас немає асигнувань! Виявилось, що вони, не знаючи української мови, не зрозуміли моїх слів». Ольшевська зазначає мені в розмові, що вмістили фото монахів з жінками, де видно що то брат та сестра. Я кажу, «да, це заважає їх використовувати для пропаганди». Це я говорила й С.П. [Львовичу]. Передають: да, к сожалению, на них нельзя спекулировать! Оглядаючи відділ, я помітила що фото по справі Чехуна²⁴ псуються... Ці фотографії з карного розшуку достав [П.А.] Карпенко²⁵ і вони дуже чіткі. Я виймаю їх, щоб покликати К.Іп. [Кржемінського]²⁶ і [П.А.] Дзюса²⁷, порадитись з ними, як покласти ці привести ці картки в кращій стан і заміню дублетами. Подається інформація, що я заховала картки, щоб з кращі, а поклала гірше, щоб зменшити значіння процесу Чехуна. На мої ділові просьби, зауваження та поради щодо догляду по В[і]дділу куль-

22. Відділ Музею історії релігії ВМГ.

23. Завідувач політосвітньої частиною ВМГ, помічник директора з політосвітньої роботи.

24. Йдеться про «гучну справу лаврського монаха Чехуна Євладія» – ідеологічну кампанію із дискредитації церковної общини, що стала підставою для остаточного знищення релігійного життя на території монастиря [33].

25. Завідувач Володимирським філіалом ВМГ – Київським антірелігійним музеєм у Володимирському соборі.

26. Реставратор, завідувач фонду муміфікації ВМГ.

27. Інструктор столярної майстерні ВМГ.

14. Завідувач адміністративно-господарським сектором ВМГ.

15. Йдеться про відділ Музею історії релігії ВМГ.

16. Завідувач масовим сектором ВМГ.

17. Лекторка-доцентка ВМГ.

18. Лекторка-доцентка Музею історії Лаври ВМГ.

19. Лекторка-доцентка Музею історії Лаври ВМГ.

20. Завідувач фонду станового малярства ВМГ.

21. Завідувач Музеєм історії релігії ВМГ.

тів, груба відповідь: хто хазяїн тут, ви чи [С.П.] Львович? Як поставились до свого Коли виявився факт пошкодження мумії, вони, замість того, щоб визнати хибу, почали утворювати біля цієї справи темні чутки. Коли Ви вийшли після огляду мумії і сказали, що наглядачі не додивились, вони заявили, що для директора и муз[ейных] раб[отников] мы не желательны, поэтому так «раздувают» этот факт. Ольшевська питає: «разве вы и раньше, если что-нибудь происходило, составляли акт». Далі вони заявили, що до Підпального приходив тов. і може вони вдвох розгорнули версію. Третя версія: тут є такі, проти яких Ольшевська виступала, то може щоб позбутися її, розпатлали мумію. Це [ж каміння] в мій бік, бо тільки я вільно вхожу до відділу. Сергій Павлович [Львович] піддався цим чуткам і інформаціям. Вчора кличе мене і каже мені, незалежно від постанови комісії, я буду мати свій погляд, я маю заяву Ольшевської. Я рішуче заявила Сергію Павловичу, що надалі нервуватись не маю ніякого наміру, вважаю, що всі його нападки були безпідставні, і коли ми не домовимось з ним, то я прошу Дир[ектора] та Міс[евком] утворити комісію, яка б з'ясувала все і звернувся до [Л.М.] Левицького²⁸ с просьбою, щоб він мене улаштував десь в іншому музеї, мотивуючи, що тут, в Музейному городкові, створилися для мене умови, в яких я надалі працювати не можу. Він сказав, що не треба доводити справу до конфлікту і ми наче домовились. Він обіцяв «осадити» Ольшевську. Щодо Ольшевської, то я маю такий матеріал щодо дискредитації мене, як робітника в час виконання моїх відповідальних обов'язків, що могла би уже сдатися до суду, і та відповідала б, але я ще не хочу загострювати це питання. Сподіваюсь П[етро] П[етровичу], що коли комісія буде робить висновки, я повинна бути присутня. Передаю Заяву мою прошу Вас передати до Комісії, а писаний матеріал, звичайно, офіційного значіння не має. Іншого способу інформувати Вас про те, в яких умовах ми працюємо, я не найшла» [34, арк. 1–23в.].

Низка непорозумінь між співробітниками ВМГ виникла через події у одному з філіалів – Святогірському – Вседонбаському антирелігійному музеї, відкритому для відвідувачів 6 вересня 1932 р. на території колишнього Святогірського монастиря, де ще з 1922 р. заснували Перший Всеукраїнський будинок відпочинку ім. Артема (ВБВ) [15]. 3 грудня 1932 р. до березня 1934 р. до філіалу був відряджений Іван Михайлович Скуленко [35], науковий співробітник Музею історії Лаври, який мав налагодити роботу філіалу, але зіткнувся з неочікуваними обставинами, зокрема із «вибриками» керівництва будинку відпочинку. У листі від 1 січня він інформував П.П. Курінного про ситуацію: «Зі всією енергією я прийнявся за роботу. Настрій у всіх бадьорий, але те що я буду писати далі варто на увагу і будь ласка не подумайте що я «одчаиваюсь». Мені й самому соромно, що за такий короткий срок я збираюсь писати серйозні речі, да нема чого робити, як я Вам не напишу то кому ж я напишу? Итак почи-

28. Уповноважений Укрнауки у Києві.

наю: Не встиг я доїхати як слід, а справ ще й не починав приймати як з боку правління і ВБВ. посипалися мені [сгори різи] один краще другого. З 1 січня 1933 р. я формально приступив до виконання своїх обов'язків і 1го ж січня Зав. Культвідділом (він же секретар Партосередку) т. Овчаренко дав розпорядження по бібліотеці не видавати на руки співробітникам нашого музею антирел[ігійної] літератури. Подумавши трохи я за рахунок музею виписав ще один комплект потрібної нам антир[елігійної] періодики... Це був перший удар, але я подумав, що 70 крб. на рік, яких коштують наші журнали не дуже дошкульно. Та на завтра мене чекав перший удар. 2/1–33 р. Управитель ВБВ [А.М.] Броваренко дав розпорядження по бухгалтерії – брати з робітників Антирел[ігійного] музею за харчування не по 42 крб. як було досі, а по 128 крб. Це собівартість, і рахувати по цій ціні з 1 грудня 1932 р. До мене зразу ж прибігли всі робітники: 1 Антирелігійник, 2 художники й заявили, що ми зараз же кидаємо роботу, бо це надувательство. Я зараз же після обіду 2го ж січня зібрав виробнаду всіх робітників Музею де поставив питання дальшої експозиції музею, дисципліни й про харчування. Мені вдалося заспокоїти всіх, що тим або іншим способом ми вийдемо з становища, але роботу будемо продовжувати ще з більшою енергією щоб пляни виконати. Після цього я пішов говорити з [А.М.] Броваренком. І тут я побачив щось дивне. [А.М.] Броваренко навіть не хоче зі мною розмовляти і заявив дословно: «хоч кидайте роботу і роз'їзжайтесь, я тут хазяїн і ніхто не заставить мене годувати вас в убиток». Я кинувся до договору, але цей договір складений так гупо і туманно, що з нього нічого взяти: «годувати по собівартості». Після декількох спроб і великих зусиль, мені все ж таки вдалося поговорити з [А.М.] Броваренком серйозно. І загадка розгадалася сама собою... [А.М.] Броваренко уже в спокійній, діловій розмові заявив мені буквально: «Досі я бачив що мене жувничають, [Т.С.] Назаренко понавозив сюда сторожей і б...й яких ми повинні були годувати за рахунок відпочиваючих; 2 робили а 7 ілі, та ще й обікрали нас»... От П[етро] П[етровичу], як наші прокладають культурні шляхи до робітничих центрів. Для мене ясно стало, що мене прийняли як звичайного дармоїда... А все ж це мені треба розхлебувати. Ну тут дивуватися нема чого. Відізваючи з Києва я звернувся до [Т.С.] Назаренко, питаю чи нема в Вас чого для мене? «Ні, каже, їдте, я скоро приїду так все буде гаразд». І залишив у себе проект кошторису на [19]33 р., всі пляни, проекти, список матеріалів потрібних для художників, які ждуть цих матеріалів як манни небесної. І випхнули мене буквально з голими руками, хоч головою об стінку бийся. Мовляв я приїду так вам буде легше. Ні, Петро Петр[овичу], я не честолюбивий, але я згоден терпіти що завгодно тільки не позор. ВМГ тут притча во язицах. Всі службовці говорять: [Т.С.] Назаренко з [сонмом] нахлібників лежав, а [Ю.С.] Скрипніченко²⁹ ходив щодня в баню да по жіночих корпусах. От чому ніхто не хотів

29. Старший науковий співробітник ВМГ.

сюди їхати, і чому я попав у становище, де треба казати що я не із ВМГ. У мене одне бажання, аби з цих робітників поки я тут нікого не було, бо це мене остаточно доб'є. Що до дальшого, я певен що наскільки можливо буде я докажу, що я все таки із Всеукр[аїнського] муз[ейного] городка... Працюємо напружено й дружно...» [36, арк. 2–3зв.]. Навздогін, 5 січня новий очільник Святогірського філіалу писав: «Дуже прошу, поки уляжуться страсти у ВБВ і мені вдасться розсіяти ту атмосферу і вражіння які склалися в ВБВ про ВМГ крім [О.І.] Михайловського³⁰ и [О.І.] Шманая³¹ (нібито ВМГ посилає сюди людей подкармливаться за дешевку), нікого без моєї вимоги й погодження з ВБВ не посилайте, хто б то не був. Як буде потреба в комусь я Вам негайно напишу» [36, арк. 9]. 9 січня І.М. Скуленко обурювався: «Взагалі той стан в якому я застав музей межує з злочинством. Фонд звалений просто в одну кучу геть чисто все... Думаю що в самім короткім часі ліквідную цю гору мусору (звичайно приведу в порядок фонд). Але саме найгірше це фінанси музею. Тут я вже не беру нічого поправлять бо справа непоправима... з 1 січня 1933 р. почав нове життя музею, а за минулий час нічого не знаю й знати не хочу... За харчування ніхто не платив і тепер бухгалтерії ВМГ доведеться вираховувати з усіх т. т., що були в Святогорську. Договори склалися дуже неясно, по невиконаним договорам платили більше ніж слід по виконаній роботі... У нас касирка дуже малограмотна й налагодити облік відвідувачів не може, тому я домовився з партчастиною ВБВ, що ми будемо користуватися відомостями з медканцелярії виходячи з принципу що всі відпочиваючі обов'язково бувають у музеї, а окремі групи й відвідувачі, що будуть не з ВБВ ми врахуємо...» [36, арк. 7–8зв.].

Напружена і час до часу драматична атмосфера музейного середовища утім не виключала проявів людяності й чуйності. Складні життєві ситуації спонукали інтелектуалів звертатися до колег, друзів чи просто знайомих, апелюючи до розуміння й сподіваючись на підтримку. Директор ВІМІШ Р.Р. Заклинський наприкінці березня 1930 р., виїжджаючи з Києва працювати на Донбас, клопотався перед П.П. Курінним про рідних: «... найбільша просьба до Вас, Петро Петрович, така: Тут в Києві залишається т. [М.П.] Вікул, моя колишня дружина з дітьми. Коли би вона втратила в місті помешкання, (чого я не сподіваюся, але ж це все таки може статися, коли я виїду з Києва), то Ви – будь ласка – дайте їй помешкання (найкраще з двох кімнаток з кухней), щоби вона могла працювати. Вона аспірантка Музею мистецтв» [18, арк. 164зв.–165]. На початку серпня 1930 р. адресант з Полтави перепрошував у П.П. Курінного «за великий гріх»: «Д.А. Маламуж³² порадив мені подати заяву про посаду до Худ.-Пром. Т-ва. До цієї заяви за його ж таки порадою, я додав, що деякі відомості про мене

можна одержати у Вас. Хоча й очевидно, що Д. Арт. [Маламуж] давав пораду за Вашою згодою, але безперечно я не мав права робити цей додаток без Вашої безпосередньої згоди. Але часу було обмаль, а спокуса повернутися до Києва надзвичайно велика. Я намагався одночасно з заявою до Худ.-Пром. Т-ва написати й до Вас про цей свій гріх але не пощастило. Дуже й дуже жалкую, що так сталося, що я не втримався від спокуси, але не прийміть, будь ласка, цього за намагання зловживати Вашим ім'ям і не гнівайтесь на мене... Отже не гнівайтесь за мій вчинок і, коли є у Вас хоч трохи довіря, допоможіть одержати змогу працювати в спокійному оточенні, одержати змогу якнайповніше використати належним чином свої сили й умілість» [28, арк. 22–22зв.].

Очільник Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка А.З. Носов (Носів) 9 листопада 1930 р. клопотався перед директором ВМГ про служника-опрятника ВУАК Ніфонта Горовенка: «Звертаюся оце до Вас не в особистій моїй справі, а в справі служника ВУАКу. Перш за все пробачте мені, що втручаюся в це діло, але бувають моменти, коли почуваєш, що треба іноді сказати якесь слово в інтересах справи і людини, а в даному випадку ще тим більше, бо я ж все ж член ВУАКу, якому справи ВУАКу не чужі. Коротко кажучи – справа в тім, що Горовенко, (здається таке його прізвище), працюючи вже кілька місяців у ВУАКу і маючи помешкання в Лаврі, примушений платити за помешкання, комунальні послуги та ще й за дрова, – одержуючи платні 30 крб. на місяць, рахуючи відрахування. Робітник, оскільки я можу судити, бачучи його майже щодня, він гарний, акуратний з'являється в свій час на роботу, сумлінно виконуючи її, а в той же час поставлений в умови матеріальні дуже важкі, які йому не в силу нести. Очевидно буде примусиний покинути цю службу й шукати чогось іншого. Мені б здавалося – шкода згубити гарного робітника і чи не можна б подбати про полегшення йому умов мешкальних, паливних тощо? ... Може б Ви викликали його до себе й поговорили б особисто? Не гнівайтесь на мене, що пишу про це все, але хочеться якось йому допомогти» [28, арк. 29–29зв.].

Наприкінці 1931 р. тодішній завідувач Уманського історичного музею Кость Петичинський (1888–?) жалівся П.П. Курінному на ситуацію, що склалася у місті, й шукав розради: «когда я оглядываюсь назад и заглядываю в будущее, я прихожу к мысли, что я здесь работать не могу. Это не работа, а мука. Так или иначе, но я уеду из Умани, но поскольку я свыкся с Музеем и люблю музейное дело, я хотел бы до конца дней моих не отрывать от этой работы и вот надумал обратиться к Вам с просьбой. Если у Вас случится место в реставрационной мастерской рядового работника или практиканта с небольшим окладом, и если при этом будет возможность дать мне угол, т. к. я знаком с квартирным вопросом в Киеве, прошу у Вас такого места. Думаю, что не буду Вас в тягость и оправдаю доверие» [37, арк. 5–5зв.].

30. Науковець першої категорії Музею історії релігії ВМГ.

31. Науковий робітник ВМГ.

32. Керуючий справами Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК).

Початком 1930-х рр. можна датувати лист-прохання М.О. Щепотьєвої заступитися за Н.В. Геппенер: «Вибачте, що під час спочинку турбую Вас згадуючи про Лавру. Але без Вас з одного боку, а [П.А.] Карпенка з другого, у нас життя повне несподіваних горестей. Річ в тім, що з Заповідника треба було виділити 2-х робітників на педагогічну роботу на село. [Ф.К.] Лобков³³, стараючись, виділив 3-х: [С.П.] Ковбатука³⁴, [К.М.] Карпову (наглядача) і [Н.В.] Геппенер. [С.П.] Ковбатука і [К.М.] Карпова погоджуються. Але чи не обороните Ви [Н.В.] Геппенер? Це-ж їхати на 3 роки, а людина тут у Києві тільки-тільки стала на ноги. Ви знаєте її роботу і уявляєте, що вона найсерйозніший робітник серед екскурсодів. А найголовніше, що вся ця, трагічна для неї, історія складається не через сувору необхідність, а через збіг обставин. Немає ні Вас, ні [С.П.] Львовича, ні [П.А.] Карпенка, нікого, хто може оцінити роботу службовця, і посилають її випадкові люди, що зовсім не вміють зрозуміти цього факту. Ще й те: цього третього зовсім ніхто й не вимагав... Коли-б від Музею був папір, де було-б написано, що [Н.В.] Геппенер потрібна Музеєві, на Комісії цілком легко можна було-б її кандидатуру зняти. [О.І.] Баланіну [Н.А.] Гордон³⁵ назвав «незаменимым работником» і її кандидатуру зняли. Так Ви, мабуть, щось зробите, Петро Петровичу – правда?» [34, арк. 4–4зв.]. Можна припустити, що П.П. Курінний зміг вплинути на ситуацію, оскільки Н.В. Геппенер продовжила працювати у штаті, провадила екскурсійну й дослідницьку роботу. У недатованому листі, написаному, ймовірно, на початку 1930-х рр., вона звернулася до директора ВМГ через невтішне становище історико-культурної спадщини у Козельці: «Напевно, не маю права турбувати Вас із козелецькими справами, але, втім, наважуюсь написати Вам за проханням тутешніх аматорів пам'яток матеріальної культури. Славетний Козелецький собор та Юанівецький Георгієвський монастир (середина 18 ст.) закрито у жовтні минулого року. Обидва будинки стоять замкнені та сильно зруйновані хуліганами, бо жодної охорони немає. побито шибки, видерто грати, розібрано цегляну кладку; хлопці навіть вдерлися у долишній поверх собору й зовсім потрошили всі речі та церковне приладдя з Розуміхіної церкви. Утілізбір намагається забрати з собору весь метал – паникадила, ставники, ляппади, тощо... У соборі повно птах з пташенятами, чудовий іконостас розкльоється та руйнується... Багато цінних річей пішло по руках, архив найстарішої в Козельці церкви Преображення призначений, щоб його спалити... Ті особи, що передали мені ці відомості дуже просили Вашої поради, бо з охорони пам'яток вони вже цілком зневірилися. Вони мріють, чи не міг би наш музей взяти Козелецький собор та утворити там свій філіял? ...Щодо службовців, то потрібний лише завідувач, який фактич-

но і зараз працює, але не маючи ні прав, ні коштів – нічого зробити не може... Коли б ВМГ не мав можливості поширити своєї діяльності на район, то прошу Вас, повідомте, до кого треба звернутися у Харків, щоб що-небудь врятувати. Я вже не згадую про Покорщину – сядибу Галаганів – де навіть розтягають чудові кахляні голянські груби 18 ст. Я знаю, Петро Петрович, що Ви страшенно зайнятий і не маєте часу цим займатися, але жахлива картина руйнації, з другого боку думка про те, що поширення діяльності ВМГ на район, на село було б цілком вірним кроком в сучасних умовах, дає мені сміливість передати Вам шире прохання тутешніх товаришів...» [38, арк. 1–3зв.].

Відносини, побудовані на взаємній прив'язаності, спільності інтересів, поглядів, знайшли відображення й у листах із привітаннями, висвітленням підтримки, щирої радості чи співчуття. Товариським було ставлення М.Ф. Біляшівського до П.П. Курінного. Вітаючи тоді ще уманського дослідника з прийдешнім 1924 р. він писав: «Але вірите – увесь час думав про Вас і чомусь мені здавалось, що живеться Вам не дуже весело й настрій Ваш не завше бадьорий. Дуже хочу, що-б се було не так, щоб рівновага духа не кидала Вас, бо Вам ще треба буде багацько де чого зробити, перед Вами тільки відкривається широкий шлях для праці – на Вас – великі надії – пам'ятайте се і бережіть сили» [18, арк. 147]. Приятелювання відчутно й у новорічних привітаннях Ф.М. Морозова, одного з ініціаторів створення Лаврського музею, котрий 1925 р. переїхав до Ленінграда: «Многоуважаемый Петр Петрович и Зинаида Александровна³⁶ шлю свой привет. С Новым годом!!! Желаю здоровья и всякого благополучия... Я оч[ень] скучаю об Украине, для которой старался сделать только одно хорошее – спасти от гибели ее народное искусство, ее памятники старины и быта. Злая судьба, как и всюду, преследует меня и в разгаре работы лишает и не дает возможности довести ее до конца, всегда кто-то непонявший меня, разрушает всю работу... Шлю сердечный привет с Новым Годом, желая сил и бодрости в деле музейной работы. П.Н. Попову, [В.Г.] Ляскоронскому, [М.Я.] Рудынскому и [К.В.] Мощенко и [Н.И.] Касперовичу; пусть они не падают духом, их дело встретит живой привет от будущей Украины, всегда жизнерадостной и стойкой за свое ... творчество, ибо наша жизнь, наша работа – залог счастья будущего!!!» [39, арк. 3–4зв.]; «С Новым Годом!!! Многоуважаемый Петр Петрович поздравляю Вас, Зинаиду Александровну и Таню³⁷, от души желаю Вам здоровья, счастья, успехов в делах. В лице Вашем позвольте поздравить и Музей религиозных Культур и религиозного быта Украины – сокровищницу высокой культуры минувших дней Украины. Пусть он будет светильником – освещающим путь Новой Украине и стражем в деле охраны старины – и в Новом году. Привет Вас. Григорьев. Ляскоронскому, П.Н. Попову, Мих. Яковл. и Ма-

33. Лектор-доцент Музею історії Лаври ВМГ.

34. Екскурсод ВМГ.

35. Помічник директора ВМГ у господарчій роботі.

36. Дружина П.П. Курінного.

37. Дочка П.П. Курінного.

рии Яковл. Рудынским, [К.В.] Мощенко, [А.В.] Якубскому и М. Новицкой. – желаю в Новом году всем здоровья и успехов в делах. Привет И.В. Моргилевскому» [40, арк. 24].

Широї скорботи сповнені адреси з приводу трагічної смерті Д.М. Щербаківського, надіслані П.П. Курінному у червні 1927 р. з різних міст радянської України і Росії. Завідувач етнографічного відділу В. Кравченко у офіційному зверненні побивався: «Довідавшись про наглу й передчасну смерть такого видатного наукового робітника, а ще й громадського діяча, яким був Данило Михайлович Щербаківський, ми, співробітники Етнографічного відділу, та Етнологічний при ньому секції, Волинського музею, надто схвилювані такою великою втратою! Загинув видатний діяч не лише України, а цілої Радспілки. Багато в нас таких нема – вони лише поодинокі одиниці. Всі ми тяжко засмучені й це примушує нас низько схилити свої голови над свіжою могилою небіжчика. Просимо від нас висловити глибоке співчуття родині Данила Михайловича» [41, арк. 11–11зв.]. В.Г. Данилов з Ленінграда писав: «Мы вчера узнали из газеты об ужасной смерти Дан. Мих. Нечего и говорить, как это нас, хорошо его знающих и любящих, поразило. Я очень прошу Вас написать о подробностях этой трагедии, или (если нет времени) прислать... вырезки из Киевских газет. Я был бы оч. рад, если бы Вы написали и о себе, – как живете и как работаете» [41, арк. 8]. Художник і археолог М.В. Валукинський журился: «Не так давно я получил письмо и книгу Данила Михайловича [Щербаковского]. Не так давно умер Николай Федотович [Беляшевский]. И у меня до сих пор, эти две потери честных бескорыстно преданных людей делу науки тревожат, вередят мое сердце. Каждый день я вспоминаю о них, вспоминаю о том времени, когда в самые тяжелые минуты они помогали мне, я не был им близок, случайный гость в Киеве, но они были так предупредительны, так близки к моему горю, что только чуткие и честные натуры могли бы это делать. Да и вообще при достаточно большем круге знакомства у меня только и оставалось в памяти два этих имени Беляшевский и Щербаковский. Даже в тяжелый год 21 – приезжая в Киев, я находил приют у Данила Михайловича, он сколько мог по тяжелому времени помогал мне и приютом и советами в моей работе. Трудно забыть эти потери и думаю, что зло по отношению к Щербаковскому должно быть изжито из стен в каких оно было направлено в сторону Данила Михайловича» [41, арк. 9]. Б.Г. Крижановський, завідувач українським відділенням Руського музею у Ленінграді, висловлював співчуття: «Я совершенно потрясен Вашей телеграммой о гибели Данилы Михайловича и мое чувство разделяется не только моими сотрудниками по украинскому отделению, но и всеми сотрудниками Етнографического отдела вообще. Газетные сообщения указывают на причину – отношения в Музее. Мне кажется это почти невероятным – что должно было там быть, чтобы такой человек, как Данило Михайлович должен был кончать с собой. И неужели же он

был так одинок, что ни ученые, ни общественные круги не могли его защитить. Я очень прошу Вас, не откажите написать мне, в чем дело, если только найдете это возможным. Я до сих пор не могу примириться и даже просто освоиться с мыслью, что Данилы Михайловича больше с нами нет – как это нелепо и тяжело» [42, арк. 1–1зв.].

Атмосферу музейного світу Києва цілком можна екстраполювати й на інші музейні інституції УСРР 1920–30-х рр., коли «фізично й моральні» співробітники більше не хотіли залишатися на своїх посадах, чи навіть у містах [43, арк. 3], «зоставалися безробітним по причині особистих рахунків» [28, арк. 24–25], зіткалися з матеріальною скрутою й невирішеністю квартирного питання, підсиджуванням і крутіством, здебільшого, спричиненими суб'єктивними чинниками. Утім окрім «склок, гризні, підлабузювання» [44, арк. 128–130], що у них звинувачували під час чисток початку 1930-х рр. деяких співробітників/ць ВМУ, у середовищі інтелектуалів знаходилося місце й для приязності, гуманності й підтримки у ті непрості часи. Детальний розгляд листування музейників, залучення літератури факту (щоденників, спогадів), як і корпусу матеріалів радянських репресивних і контролюючих органів, є підставою зчитати певну об'єктивну «матрицю» емоційного життя інтелектуала у міжвоєнному місті, узагальнити множинність приватних долів, уможливити подальші контекстуальні студії зазначеного історичного періоду.

ДЖЕРЕЛА

1. Ходак І.О. «Пелікан» і «Пеліканення». *Дзеркало тижня*. 2013. № 1. С. 10.
2. Ходак І.О. Данило Щербаківський як організатор академічної науки. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2007. Вип. 7. С. 119–129.
3. Ходак І.О. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. Ч. 1–2. С. 144–171.
4. Білокінь С.І. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с.
5. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ, 1999. 447 с.
6. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 2. Дрогобич : Коло, 2013. 1066 с.
7. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Київ, 2006. 476 с.
8. Чередниченко А.М. Ф.І. Шміт та Ф.М. Морозов: біля витоків Музею культур та побуту на території Києво-Печерської лаври (1920-ті рр.). *Лаврський альманах*. 2013. Вип. 28. С. 77–85.
9. Чередниченко А.М. Музейник під наглядом. Розсекречені документи НКВС. *Могиланські читання 2017: Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії*. Київ, 2018. С. 135–139.
10. Юркова О. «Академічні Януси»: українські історики – секретні співробітники ДПУ-НКВС (1920–1930-і рр.). *Масовий рэпрэсіі ў ССРР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці*. Мінск : Зміцер Колас, 2018. С. 150–168.
11. Станиціна Г.О. Сторінки життя родини Курінних в Умані 1900–1930-х рр. *Ант*. 2007. № 19. С. 191–200.
12. Принь О., Принь М. Листування у науковому співтоваристві: три листи Олександра Якубського до Петра Курінного. *Матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 261–266.
13. Яненко А.С. «Ой ще й дуже довго треба чистити «авгієві конюшні» : листи Івана Олексія до Петра Курінного як джерело з історії музейного життя Києва 1920-х рр. *Сівєричина в історії України*. 2019. № 12. С. 385–398.
14. Яненко А.С. Історія одного відрядження: листи Бориса Пилипенка до Петра Курінного як джерело з історії формування колекції

Всеукраїнського музейного городка. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали сімнадцятої міжнародної наукової конференції (28 травня – 1 червня 2019 р.). Київ, 2019. С. 129–134.

15. Яненко А. Святогірський філіал Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок». Науковий вісник Національного музею історії України: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України: статті, публікації, повідомлення. 2016. Вип. 1. Ч. I. С. 230–234.

16. Романова О. Становлення музейної єгиптології України: лист С.В. Доніча до П.П. Курінного. Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 161–171.

17. Яненко А.С. «Не зупиняйтесь ні перед якими перепонами, намагаючись здобути вищу освіту»: кадрові питання у Лаврському музеї культур та побуту/ Всеукраїнському музейному городку 1920-х рр. Мозиланські читання 2018: Дослідження сакральних пам'яток України. Київ, 2018. С. 86–90.

18. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАН України), ф. 10, спр. 56а.

19. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/20.

20. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 86/3.

21. Олексюк І.М., Моргун Г.Г. Висновки комісії з обстеження території Києво-Печерської лаври у 1926 р. Лаврський альманах. 2010. Вип. 25. С. 154–167.

22. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/25.

23. Стародуб К. Біля скарбів. (Всеукраїнський культурно-історичний заповідник). Комуніст. 1928. 15 липня (неділя), № 163. С. 5.

24. Стародуб К. Біля скарбів. Всеукраїнський культурно-історичний заповідник. (Закінчення). Комуніст. 1928. 21 липня (субота), № 169. С. 6.

25. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 14.

26. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/7.

27. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3425.

28. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/9.

29. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/10.

30. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/18.

31. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/18.

32. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/11.

33. Карпенко П. Чорне кубло (Про вбивство в Лаврі). Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. 68 с.

34. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/16.

35. Преловська І.М. Деякі нотатки до публікації матеріалів з історії Святогірського монастиря. Труды Київської Духовної Академії. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії УПЦ КП. 2005. Т. 2. С. 198–213.

36. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/12.

37. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 37.

38. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/11.

39. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 33.

40. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/5.

41. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/6.

42. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/26.

43. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 39.

44. Держархів Київської обл., ф. 292-Р, оп. 1, спр. 117.

Yanenko A.S. The intrigues and quarrels around the All-Ukrainian Museum Town: the (un)friendly professional world in Kyiv during the 1920s – early 1930s

The article deals with information about intrigues, quarrels, hypocrisy and showdowns, and meanwhile, sincerity, compassion, and support – emotions that swirled in the museum life of the 1920s – early 1930s and are imprinted in letters, which were sent to Petro Kurinnyi, Head of the Lavra Museum of Cults and Life (since 1926 the All-Ukrainian Museum Town) in Kyiv. Documentary evidence of Kyiv museum staffs' emotional atmosphere is given. The addressees quite openly expressed their feelings, shared their impressions of life situations, talked about relationships with colleagues, and gave their subjective judgments about persons and/or events. Various causes led to misunderstandings and conflicts: difficult life circumstances, unsatisfactory living conditions, health problems, incompatibility of personalities and views, paying of old scores, subordination breaches, neglect of functional duties, flirting with the authorities, flattery, toadyism, etc. The daily routine of the Lavra Museum (the All-Ukrainian Museum Town) was quite stressful. Conflicts arose in particular from the coexistence of various institutions with diametrically different functions on the territory of the nationalized Kyiv-Pechersk monastery, first of all, the newly established museum institution and religious communities. The structural changes of the museum institution in the summer and autumn of 1926 also caused disputes. One of the most emotional events of the 1920s in the intellectual environment was Danylo Shcherbakivskyi's tragic death, caused primarily by conflicts and a toxic working atmosphere at the Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum. During the total-

itarianism problems caused by the «public control» also were habitual for museums' life. «Conscious citizens» closely monitored the Lavra Museum activities and played havoc with museum administration's nerves with newspaper libels. The letters witnessed the intensification of dissimulations and enmities in the museum community in the early 1930s, which is entirely correlated with the Sovietization processes intensification, the authorities' intervention to intellectual life, and the forced transition to the «Marxist-Leninist rails». Ideological campaigns, ideological purges and reprisals made it easier to get back at somebody and open ways for swindles, harassment, or revenge. Personal conflicts partly caused work sabotage and decision-making not in favor of museum institutions. The intense and at times dramatic museum atmosphere, however, did not rule out humanity and sensitivity. Difficult situations induced intellectuals to seek help from colleagues, friends or acquaintances, appealing to understanding and hoping for support. The messages regarding Danylo Shcherbakivskyi's tragic death were filled with sincere grief. Friendly relationships were also reflected in letters of greetings, supports, joy or sympathy. Further detailed examination of the museum staffs' correspondence, involvement of diaries, memoirs, as well as the documents of the Soviet repressive and controlling bodies makes it possible to contextual studies of the specified historical period and (re)construct the emotional filling of the everyday life of museum community representatives between the two world wars.

Key words: emotions, intrigues, conflicts, humanity, compassion, museums, intellectual community, Lavra Museum of Cults and Life, All-Ukrainian Museum Town, Kyiv, UkrSSR, 1920s, 1930s.

REFERENCES

1. Khodak, I.O. (2013). «Pelikan» i «Pelikanenia» [«Pelican» and «Pelican's Pulli»]. *Dzerkalo tyzhnia*, 1, p. 10. [in Ukrainian].
2. Khodak, I.O. (2007). Danylo Shcherbakivskyi yak orhanizator akademichnoi nauky [Danylo Shcherbakivskyi as the organizer of academic research]. *Ukrainske mystetstvoznastvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii*, 7, pp. 119–129. [in Ukrainian].
3. Khodak, I.O. (2013). Lysty Fedora Ernsta do Danyla Shcherbakivskoho: storinky spivpratsi vchenykh [Letters from Fedir Ernst to Danylo Shcherbakivskyi: pages of collaboration between researchers]. *Studii mystetstvoznachchi*, 1–2, pp. 144–171. [in Ukrainian].
4. Bilokin, S.I. (2006). V oboroni ukrainskoi spadshchyny: istoriy mystetstva Fedir Ernst [Defending Ukrainian Heritage: Art Historian Fedir Ernst]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Bilokin, S.I. (1999). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia [Mass Terror as a Tool of Public Administration in the USSR (1917–1941): Source-Research]. (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Bilokin, S.I. (2013). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia [Mass Terror as a Tool of Public Administration in the USSR (1917–1941): Source-Research]. (Vol. 2). Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
7. Bilokin, S.I. (2006). Muzei Ukrainy (Zbirka P. Pototskoho): Doslidzhennia, materialy [Museum of Ukraine (Pavlo Pototskyi's Collection): Studies, materials]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Cherednychenko, A.M. (2013). F.I. Shmit ta F.M. Morozov: bilia vytkiv Muzeiu kultiv ta pobutu na terytorii Kyievo-Pecherskoi lavry (1920-ti rr.) [Fedir Shmit and Fedir Morozov: at the origins of the Cults and Life Museum on the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra (the 1920s)]. *Lavrskyi almanakh*, 28, pp. 77–85. [in Ukrainian].
9. Cherednychenko, A.M. (2018). Muzeinyk pid nahlidom. Rozsekrecheni dokumenty NKVS [Museum worker under supervision. Declassified NKVD documents]. *Mohylianski chytannia 2017: Zberezhennia y doslidzhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: liudy, idei, vizii*, pp. 135–139. [in Ukrainian].
10. Yurkova, O. (2018). «Akademichni Yanusy»: ukrainski istoriky – sekretni spivrobitnyky DPU-NKVS (1920–1930-i rr.) [«Janus-faced researchers»: Ukrainian historians as secret informants GPU-NKVD (1920s–1930s)]. *Masavlya represii y SSSR u historychnykh dasledzavanniach i kalektyvnykh pamiaty*, pp. 150–168. [in Ukrainian].
11. Stanytsina, H.O. (2007). Storinky zhyttia rodyny Kurinnykh v Umani 1900–1930-kh rr. [Pages of the Kurinnyi family life in Uman in the 1900–1930s]. *Ant*, 19, pp. 191–200. [in Ukrainian].
12. Pryn, O., Pryn, M. (2015). Lystuvannia u naukovomu spivtovarystvi: try lysty Oleksandra Yakubskoho do Petra Kurinnoho [Correspondence in the Scientific Community: Three Letters from Olexandr Yakubsky to Petro Kurinnyi]. *Materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 19, pp. 261–266. [in Ukrainian].
13. Yanenko, A.S. (2019). «Oi shche y duzhe dovho treba chystyti «avhiievi koniushni»: lysty Ivana Oleksiieva do Petra Kurinnoho yak dzherelo z istorii muzeinoho zhyttia Kyieva 1920-kh rr. [«Oh! For a long time it is necessary to clean the Augean stables»: Ivan Oleksiev's letters to Petro Kurinnyi as sources for studies of Kyiv museum life in the 1920s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 12, pp. 385–398. [in Ukrainian].
14. Yanenko, A.S. (2019). Istoriia odnogo vidriadzhennia:

lysty Borysa Pylypenka do Petra Kurinnoho yak dzherelo z istorii formuvannia kolektsii Vseukrainskoho muzeinoho horodka [Story of one trip: letters from Borys Pylypenko to Petro Kurinnyi as a source for the history of the All-Ukrainian Museum Town collection formation]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy simnadtsiatoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (28 travnia – 1 chervnia 2019 r.)*, pp. 129–134. [in Ukrainian].

15. Yanenko, A. (2016). Sviatohivskiy filial Derzhavnogo istoriko-kulturnoho zapovidnyka «Vseukrainskyi muzeinyi horodok» [Sviatohirsk branch of State Historical and Cultural Preserve «All-Ukrainian Museum Town»]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: Materialy shchorichnoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: statii, publikatsii, povidomlennia*, 1, I, pp. 230–234. [in Ukrainian].

16. Romanova, O. (2019). Stanovlennia muzeinoi yehyptolohii Ukrainy: lyst S.V. Donicha do P.P. Kurinnoho [Early Days of the Ukrainian Museum Egyptology: Letter of S. Donich to P. Kurinnyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, pp. 161–171. [in Ukrainian].

17. Yanenko, A.S. (2018). «Ne zupyniatys ni pered yakymy perepomyamy, namahaiuchys zdobuty vyshchu osvitu»: kadrovi pytannia u Lavrskoho muzei kultiv ta pobutu / Vseukrainskomu muzeinomu horodku 1920-kh rr. [«Do not stop at any obstacles, trying to get a higher education»: personnel issues at the Lavra Cults and Life Museum (All-Ukrainian Museum Town) in the 1920s]. *Mohylianski chytannia 2018: Doslidzhennia sakralnykh pamiatok Ukrainy*, pp. 86–90. [in Ukrainian].

18. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhieolohii NAN Ukrainy (dali NA IA NAN Ukrainy), f. 10, spr. 56a.

19. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/20.

20. NA IA NAN Ukrainy, f. VUAK, spr. 86/3.

21. Oleksiuk, I.M., Morhun, H.H. (2010). Vysnovky komisii z obstezhennia terytorii Kyievo-Pecherskoi lavry u 1926 r. [Conclusions of the commission for inspection of Kyiv-Pechersk Lavra territory in 1926]. *Lavrskiy almanakh*, 25, pp. 154–167. [in Ukrainian].

22. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/25.

23. Starodub, K. (1928). Bilia skarviv. (Vseukrainskyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk) [Near the treasure. (All-Ukrainian Cultural and Historical Preserve)]. *Komunist*, 15 lypnia (nedilia), 163, p. 5. [in Ukrainian].

24. Starodub, K. (1928). Bilia skarviv. Vseukrainskyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk. (Zakincheniia) [Near the treasure. All-Ukrainian Cultural and Historical Preserve (The end)]. *Komunist*, 21 lypnia (subota), 169, p. 6. [in Ukrainian].

25. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 14.

26. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/7.

27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 166. op. 6, spr. 3425.

28. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/9.

29. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/10.

30. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/18.

31. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/18.

32. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/11.

33. Karpenko, P. (1930). *Chorne kublo (Pro vbyvstvo v Lavri)* [Black Den (About the Murder in the Lavra)]. Kharkiv-Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [in Ukrainian].

34. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/16.

35. Prelavska, I.M. (2005). Deiaki notatky do publikatsii materialiv z istorii Sviatohirskoho monastyria [Some notes for publication of materials on the Sviatohirsk monastery history]. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii. Bohoslovsko-istorychnyi shchorichnyy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii UPTs KP*, 2, pp. 198–213.

36. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/12.

37. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 37.

38. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/11.

39. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 33.

40. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/5.

41. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 55/6.

42. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/26.

43. NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 39.

44. Derzharkhiv Kyivskoi obl., f. 292-r, op. 1, spr. 117.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 7.023.1-033.6:726(477)

О.О. Махота

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ХІ–ХV ст. НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Стаття присвячена основним етапам формування групи зберігання «Будівельні матеріали» наукових фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Проаналізовано шляхи поповнення колекції будівельної кераміки ХІ–ХV ст. та перспективи її дослідження.

Ключові слова: будівельні матеріали, плінфа, Печерський монастир, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

У наукових фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігається значна колекція будівельних матеріалів ХІ–ХV ст. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити історію формування зібрання, з'ясувати шляхи поповнення та окреслити сучасний стан наукового обліку цієї колекції.

Процес обліку матеріалів – невід'ємна частина роботи наукових фондів будь-якої сучасної музейної установи. Він забезпечує необхідною інформацією про пам'ятки історії і культури, що становлять національне культурне надбання. Це гарантує їх збереження та створює необхідні умови для вивчення і популяризації.

Зібрання будівельних матеріалів почало формуватися у фондах Державного заповідника «Києво-Печерська лавра» із другої половини 40-х рр. ХХ ст. Передусім цьому сприяли роботи по розбиранню руїн Успенського собору, зруйнованого вибухом 3 листопада 1941 р. Відповідно до запису в старій інвентарній книзі групи зберігання «Будівельні матеріали» формувати колекцію розпочав у 1947 р. археолог В.А. Богусевич, який керував розбиранням руїн собору, що супроводжувалось дослідженням його архітектури [1]. Для зберігання до фондового відділу надходили унікальні зразки середньовічних та модернових матеріалів зодчества – плінфи, цегли, підлогових плиток, фрагментів пірофілітової підлоги, черепиці, голосників, віконниць, фресок, мозаїки, каміння, розчинів, мармурових декоративних елементів та ін.

Через значний обсяг матеріалів зі зруйнованої споруди архітектором М.В. Холостенком, котрий брав участь в архітектурно-археологічних дослідженнях пам'ятки, для фондів були відібрані зразки, що мали історичну цінність та експозиційний потенціал. До них, у першу чергу, належала давньоруська пласка цегла – плінфа з торцевими знаками та клеймами у вигляді схематичних геометричних фігур, букв, цифр (позначалися буквами), а також унікальні зразки із схематичним зображенням людей, відбитками людських стоп та лап тварин (сліди ратиць, лап тварин, птахів). Окрім них, для фондів були відібрані типологічно важливі зразки різночасових будівельних матеріалів, що свідчили про ремонти, реконструкції та добудови собору. Окрему групу становили зразки лекальної плінфи – клиноподіб-

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УРСР

Форма № 1

Київський державний історико-культурний заповідник

ІНВЕНТАРНА КАРТКА

№ інвентарний *МК-349* книга вступу № *1* відділ *1*

СТАРІ ІНВЕНТАРІ № *МК-124* № за розкопковим описом

Опис речі: *Кирпич - плинфа, К.І.І.*

Форма - прямокутний, товщина - 1,5 см, ширина - 19 см, довжина - 21 см.

Виступ - виступ на лицьовій стороні, по довжині.

Розмір - 21 см x 19 см x 1,5 см.

Матеріал та техніка - кераміка, обпалена, фарбована.

1. Де знайдено речі *Археологічне розкопання в руїні церкви 10 собора.*

2. Як придбано *Лист приватного розкопання 1997 р. ст. 2504*

3. Час знаходження *1962-63 рр.*

4. Де переходується *1 разок*

5. Розмір *21,5 см x 19 см x 1,5 см*

6. Матеріал та техніка *кераміка, обпалена, фарбована*

7. Стан речі *Матеріал в хорошому стані, без тріщин, для встановлення в експозицію.*

8. Закупочна ціна

9. № негатива

Директор музею *Коб* Підпис складача *Ов*

Тип. УПД. Зак. 614—50 000. 1979 г.

Рис. 1. Зразок інвентарної картки на музейний предмет групи зберігання «Будівельні матеріали»

ної, дугоподібної чи ускладненої форми з криволінійними ділянками зовнішнього контуру, наприклад, грибоподібні.

Подальше поповнення колекції відбувалося під час роботи у заповіднику архітектурно-археологічних експедицій. Від першої половини 1980-х рр. до сьогодні на території заповідника були відкриті залишки давньоруської Трапезної XII ст. (В.О. Харламов, О.К. Сиром'ятников, С.А. Балакін), досліджені та законсервовані залишки давньоруської частини (XII ст.) церкви Спаса на Берестові (В.О. Харламов, О.К. Сиром'ятников, С.А. Балакін, Г.Ю. Івакін, С.П. Тараненко, В.Г. Івакін), досліджені та законсервовані фрагменти кам'яного муру монастиря XII ст. на території Митрополичого саду (В.А. Богусевич, С.П. Тараненко). До фондової збірки надійшли як унікальні, так і типові зразки будівельних матеріалів.

Відповідно до звіту переміщення музейних предметів [2] станом на 2019 рік колекція «Будівельних матеріалів» налічує 1630 музейних предметів, з яких 83% датовані XI–XIII ст. [3, с. 162].

Крім плінфи та цегли, які складають основу групи зберігання «Будівельні матеріали», до неї входять фрагменти голосників – вузькогорлих посудин, які призначалися для полегшення конструкції склепін та поліпшення акустичних властивостей приміщень; фрагменти тиньку з кольоровим розписом, фрагменти вапняно-цем'яного розчину, а також вироби із овруцького пірофілітового сланцю, уламки карнизів, підлогова плита, інкрустована різнокольоровою смальтою, плити з барельєфами тощо. Частина будівельної кераміки також знаходиться у складі групи зберігання «Археологія».

Усі предмети основного фонду заповідника підлягають науковій атрибуції [4]. Для кожної групи зберігання створюється окрема інвентарна книга. Для групи зберігання будівельної кераміки існує дві інвентарні книги: періоду 1947–1978 рр. та з 1981 р. – донині. Кожний музейний предмет зареєстрований в інвентарній книзі за окремим обліковим номером. На усі музейні предмети, зареєстровані в інвентарній книзі, складається інвентарна картка (Рис. 1). Кожна одиниця будівельної кераміки обов'язково містить облікове шифрування, тобто нанесення шифру та номерів книги з вступу і інвентарної книги на музейний предмет [5].

Додатково для дослідників створена довідкова картотека за групою зберігання «Будівельні матеріали», яка містить стислий опис музейного предмета: інвентарний номер (якщо змінювався, зазначається і старий); назву предмета («Плінфа», «Цегла-плінфа», «Цегла»); місце знахідки; країна походження; датування; інформація про форму (прямокутна, лекальна, клиноподібна, грибоподібна тощо); інформація про

колір (рожевий, рожево-сірий, сірий, жовтий, червоний та ін.); стан збереження (відбитий кут, фрагмент, блок тощо); наявні особливості (торцеві знаки, клейма та ін.); розміри (довжина × ширина × товщина); місце зберігання.

З 2001 р. з ініціативи Міністерства культури України почалася паспортизація музейних предметів у наукових фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, до якої залучена і колекція будівельних матеріалів. Науково уніфікований паспорт музейного предмета – документ, що фіксує усі етапи інвентаризації, вивчення, наукового визначення, реставрації, публікації і використання музейного предмета державної частини Музейного фонду України, який постійно поповнюється. У наукових фондах заповідника впроваджена унікальна допоміжна електронна форма обліку, яка відображає усі етапи переміщення музейних предметів – «Exrophelper». На сьогодні по групі зберігання «Будівельні матеріали» можна простежити за переміщенням 70 одиниць будівельної кераміки на різних виставках.

Додаток 1 ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ПАСПОРТА																																																																																											
Музейний фонд України Науково-уніфікований паспорт № _____																																																																																											
1. Відомство Міністерство культури України			15. Фото																																																																																								
2. Адміністративне підпорядкування Міністерство культури України																																																																																											
3. Музей Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник																																																																																											
4. Адреса 01015, Київ, вул. Лаврська, 9																																																																																											
5. Відділ науково-фондової роботи																																																																																											
6. Розділ Будівельні матеріали(СМ)																																																																																											
7. Кн. №																																																																																											
8. Інв. № КПЛ-СМ-93																																																																																											
9. Спец. інв. №																																																																																											
10. Старі інв. № КПЛ-8																																																																																											
11. Колекційний опис №																																																																																											
12. Запис в інф. систему №																																																																																											
13. Дата введення в інф. систему																																																																																											
14. Негатив №																																																																																											
16. Топографічний шифр Фонди НКПКСЗ, група зберігання "Будівельні матеріали", двійники, сховище I, стелаж II, полиця 3																																																																																											
17. Назва Плітфа																																																																																											
18. Автор або виробник Невідомий																																																																																											
19. Час і місце створення (виготовлення) XI-XII ст. Київська Русь																																																																																											
20. Час і місце виявлення Руїни Успенського собору Києво-Печерської лаври																																																																																											
21. Час і місце побутування																																																																																											
22. Джерело надходження Археологічні розкопки																																																																																											
23. Спосіб надходження: передача																																																																																											
24. Документи																																																																																											
25. Класифікація Речовий		26. Типологія Будівельні матеріали		27. Кількість 1		28. Розміри (см) Довжина – 35,6 см, Ширинна – 28,3, Товщина – 4,8																																																																																					
29. Матеріал Каолінова глина			30. Техніка Випал																																																																																								
31. Дорогоцінні метали			32. Дорогоцінне каміння																																																																																								
Назва	Маса (г)	Проба	Назва і вид гранування	К-ть	Маса (кар, г)	Розміри (мм)																																																																																					
Загальна –																																																																																											
Лігатурна –																																																																																											
У чистоті –																																																																																											
33. Опис предмета Плітфа збережена у повному об'ємі, зразок бежевого кольору, виготовлений з каолінової глини, має домішки кварциту крупного розміру, на верхній ложковій поверхні закраїни та сліди вапняно-цементно розчину, створена у формі з дном підсилюючим піском.																																																																																											
34. Особи чи події, пов'язані з предметом																																																																																											
35. Додаткові відомості			36. Стан збереження Щільне піглове забруднення, збережена у повному об'ємі, на верхній ложковій поверхні сліди вапняно-цементно розчину																																																																																								
37. Реставрація і рекомендації щодо реставрації: Не було			38. Можливість транспортування:	39. К-сть фотографій	40. Оцінка вартості	41. К-сть додатків																																																																																					
<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Так</th> <th></th> <th></th> <th></th> <th></th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="6">42. Експонування</td> </tr> <tr> <td colspan="6">43. Звернення наявності (документа, дата) Акт прийому-передачі від 24.03.2016 р.</td> </tr> <tr> <td colspan="6">44. Біобіографія</td> </tr> <tr> <td colspan="6">45. Архівні матеріали</td> </tr> <tr> <td colspan="2">46. Завідувач</td> <td colspan="2">Головний зберігач фондів</td> <td colspan="2"></td> </tr> <tr> <td colspan="2">Відповідають</td> <td colspan="2"></td> <td colspan="2"></td> </tr> <tr> <td colspan="2">Склад</td> <td colspan="2">Підпис</td> <td colspan="2">Підпис</td> </tr> <tr> <td colspan="2"></td> <td colspan="2">Дата</td> <td colspan="2">Дата</td> </tr> <tr> <td colspan="2">Підпис</td> <td colspan="2"></td> <td colspan="2"></td> </tr> <tr> <td colspan="2">Дата</td> <td colspan="2"></td> <td colspan="2"></td> </tr> <tr> <td colspan="2">Затвердив</td> <td colspan="2">Заступник Генерального директора з наукової роботи</td> <td colspan="2"></td> </tr> <tr> <td colspan="2">Підпис</td> <td colspan="2"></td> <td colspan="2"></td> </tr> <tr> <td colspan="6">Дата 20__ р.</td> </tr> </tbody> </table>								Так						42. Експонування						43. Звернення наявності (документа, дата) Акт прийому-передачі від 24.03.2016 р.						44. Біобіографія						45. Архівні матеріали						46. Завідувач		Головний зберігач фондів				Відповідають						Склад		Підпис		Підпис				Дата		Дата		Підпис						Дата						Затвердив		Заступник Генерального директора з наукової роботи				Підпис						Дата 20__ р.					
Так																																																																																											
42. Експонування																																																																																											
43. Звернення наявності (документа, дата) Акт прийому-передачі від 24.03.2016 р.																																																																																											
44. Біобіографія																																																																																											
45. Архівні матеріали																																																																																											
46. Завідувач		Головний зберігач фондів																																																																																									
Відповідають																																																																																											
Склад		Підпис		Підпис																																																																																							
		Дата		Дата																																																																																							
Підпис																																																																																											
Дата																																																																																											
Затвердив		Заступник Генерального директора з наукової роботи																																																																																									
Підпис																																																																																											
Дата 20__ р.																																																																																											

Рис. 2. Зразок науково уніфікованого паспорта на музейний предмет групи зберігання «Будівельні матеріали»

За наказом Міністерства культури України [6] «Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» протягом 2012–2016 рр. створена робоча група, що працювала над розробкою електронного каталогу інвентарних карток заповідника за групою збереження «Будівельні матеріали» основного фонду. Цей процес є невід'ємною частиною сучасної діджиталізації пам'яток історії та культури.

У червні 2019 р. розпочалося уточнення існуючої атрибуції колекції давньоруської цегли (XI–XV ст.). Уже детально проаналізовано 450 одиниць плінфи. Метою роботи є нова наукова атрибуція музейних предметів і доповнення даних до паспорта. З урахуванням усіх параметрів і особливостей музейних предметів розроблений паспорт на фондову одиницю «Плінфа КПЛ-СМ» (Рис. 2.), який стане основою для внесення інформації до електронного каталогу «Folium». За результатами аналізу колекції давньоруської цегли планується наукове дослідження «Будівельні матеріали монументальних споруд XI–XV ст. з території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника» та наукове видання «Каталог клейм та торцевих знаків», а також реекспозиція виставки «Колекція будівельних матеріалів Києво-Печерської лаври». У пріоритеті залишається популяризація колекцій Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ДЖЕРЕЛА

1. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, відділ науково-фондової роботи, архів сектору обліку. Інвентарна книга Державного заповідника «Києво-Печерська лавра» групи зберігання «Будівельні матеріали» № 1–79, 1947–1978 р.
2. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, відділ науково-фондової роботи, архів сектору обліку. Звіт про переміщення музейних предметів
3. Мисько Ю.В. Давньоруські археологічні матеріали з фондової збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Київ : НКПІКЗ, Видавець Олег Філок, 2016. С. 160–165
4. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів» № 580 від 21.07.2016 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16>.
5. Марченко Г.Д. Збереження музейних цінностей у фондах заповідника. Проблеми та перспективи. Київ : Віпол, 2004. 656 с.
6. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» № 158 від 01.05.2013 р. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE23060.html.
7. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» № 653 від 25. 10. 2001 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>.

Makhota O.O. Formation of a collection of building materials of the XI–XV centuries in the scientific funds of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

Scientific archival of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve keep a big collection of building materials of the XI–XV centuries. A collection of building materials began to form in the funds of the Kyiv-Pechersk Lavra State Preserve from the second half of the 1940s. The reason for this was the work on the dismantling of the ruins of the Dormition cathedral, destroyed by the explosion on November 3, 1941. According to the record in the old inventory book of the building materials group, a collection began to form in 1947 by archaeologist V. Bohusevych. Unique specimens of medieval and modern materials of architecture – plates, bricks, floor tiles, fragments of pyrophyllite floor, tile, messengers, shutters, murals, mosaics, stones, solutions, marble decorative elements, etc. were received for keeping in the scientific archival. In the 1950s, M. Kholostenko selected samples of historical value and exposure potential. Next replenishment of the collection occurred while working in the

reserve of architectural and archeological expeditions. From the first half of the 1980's to the present day the remains of the ancient: Dormition Cathedral (1073–1078) was investigated by: V. Bohusevich, S. Kilievich, M. Kholostenko, V. Kharlamov, V. Chaika, O. Syromiatnikov, H. Ivakin. Adjacent to it John the Baptist Church (last quarter of the XI century) was studied by M. Kholostenko and H. Ivakin; The Refectory building (1108–1110) constructed during the same period was analyzed by V. Kharlamov, O. Syromiatnikov, S. Balakin; Monastery wall (second half of XII century) was excavated by V. Bogusevich, V. Kharlamov, S. Balakin, S. Taranenko; The Church of the Savior at Berestove (1113–1125), located near the monastery, was studied by: P. Pokryshkin, I. Samoilovsky, V. Kharlamov, O. Syromiatnikov, S. Balakin, H. Ivakin, S. Taranenko, V. Ivakin.

According to the report on the movement of museum objects, as of 2019, the Building Materials Collection has 1630 museum objects, of which 83% date from the XI–XIII centuries. All items in the main stock of the reserve are subject to scientific attribution. A separate inventory book is created for each storage group. An inventory card is drawn up for all museum items registered in the inventory book.

Since 2001, at the initiative of the Ministry of Culture of Ukraine, the certification of museum objects in the scientific collections of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve has begun, to which a collection of building materials is involved. During 2012–2016, a working group was set up to work on the development of an electronic catalog of inventory cards of the reserve for the conservation group "Building Materials" of the main fund. This process is an integral part of contemporary digitization of historical and cultural monuments.

In June 2019, the refinement of the existing attribution of the Old Rus brick collection (XI–XV centuries) began. 450 units of the plinth have already been analyzed in detail. The purpose of the work is a new scientific attribution of museum objects and addition of data to the scientific passport.

Key words: building materials, plinth, brick, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

REFERENCES

1. Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, viddil naukovo-fondovoi roboty, arkhiv sektoru obliku. Inventarna knyha Derzhavnoho zapovidnyka «Kyievo-Pecherska lavra» hrupy zberihannia «Budivelni materialy» [National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve, department of scientific and stock work, archive of the accounting sector. Inventory book of the Kyiv-Pechersk Lavra State Preserve of the Building Materials storage group] 1–79, 1947–1978. [in Ukrainian].
2. Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, viddil naukovo-fondovoi roboty, arkhiv sektoru obliku. Zvit pro peremishchennia muzeinykh predmetiv [National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, department of scientific and stock work, archive of the accounting sector. Report on the movement of museum objects]. [in Ukrainian].
3. Mysko, Yu. V. (2016) *Davnoruski arkeolohichni materialy z fondovoi zbirky Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka* [Old Rus archaeological materials from the stock collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve]. pp. 160–165. Kyiv: NKPIKZ. [in Ukrainian].
4. Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy «Pro zatverdzhennia Instruktzii z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv». [Order of the Ministry of Culture of Ukraine «On approval of the Instruction on the organization of accounting of museum objects» №580. (2016, July 21)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16> [in Ukrainian].
5. Marchenko, H. D. (2004). *Zberezhennia muzeinykh tsinnosti u fondakh zapovidnyka. Problemy ta perspektivy* [Preservation of museum values in the reserves of the reserve. Problems and prospects]. Kyiv: Vipol. [in Ukrainian].
6. Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku obliku ob'ektiv kulturnoi spadshchyny». [Order of the Ministry of Culture of Ukraine «On approval of the procedure for accounting for cultural heritage sites». №158. (2013, May 01)]. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE23060.html [in Ukrainian].
7. Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku zanesennia unikalnykh pam'iatok Muzeinoho fondu Ukrainy do Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia». [Order of the Ministry of Culture of Ukraine «On Approving the procedure for entering unique monuments of the Museum fund of Ukraine in the State register of National Cultural Property». № 653 (2001, October 10)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.65)«1941/1944»:069

В.Г. Грінченко

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ПРЕСИ ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ)

У статті висвітлюються окремі аспекти музейної справи окупаційного періоду в Центральній Україні. Предметом розгляду є експозиційна робота музеїв та поповнення музейних зібрань новими матеріалами.

З'ясовано, що музеї змушені були пристосовуватись до реалій «нового порядку», і це наклало відбиток на їхню експозиційну діяльність. У найбільш одіозних проявах вона сприяла поширенню нацистської пропаганди, але ці прояви не були масовими. У публікаціях, присвячених музеям, робився акцент на відродженні української культури під егідою окупаційної влади. Набували пріоритетності релігійний і етнографічний напрями в експозиції музеїв. Брак експонатів після евакуаційних заходів радянської влади змусив ряд музеїв звертатися до населення своїх регіонів із проханням допомогти у вирішенні цього питання. Поповнення музейних фондів новими цінними історичними матеріалами загало мало епізодичний характер.

Ключові слова: Центральна Україна, період окупації, музейна справа.

У вивченні різноманітних аспектів історії музейної справи в Україні в останні десятиліття досить вагоме місце займає період Другої світової війни. Насамперед це стосується втрат, яких зазнали музейні зібрання. Поряд із цим науковий інтерес становить і музейна практика на окупованих територіях.

Ця проблематика знайшла своє відображення у працях М. Ткаченка [29], І. Гирича [7], Н. Кочерги і В. Ревегука [12], В. Мокляка [18], Т. Себти [25], С. Стельниковича [26], Р. Танани [29], В. Грінченка [10] та ін. Характер і обсяг публікацій залишають можливості для продовження розгляду ряду питань, пов'язаних з діяльністю музеїв в роки окупації в окремих регіонах України. Певну інформацію можна отримати, звернувшись до пропагандистської преси окупованих українських територій. Опираючись на неї, в обмежених рамках статті ми мали на меті висвітлити окремі аспекти музейної справи в Центральній Україні: на території сучасних Вінницької, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської областей. Предметом розгляду є експозиційна робота музеїв та поповнення їх новими матеріалами.

Більшість музеїв центральноукраїнського регіону поновила свою роботу протягом 1941–1942 рр. Реалії окупаційного періоду наклали свій відбиток на діяльність місцевих музеїв, що виявилось у відповідному переформатуванні й коригуванні їх експозицій. Частину музейних речей було евакуйовано при відступі Червоної Армії, ще частина була неприйнятною в ідеологічному плані, оскільки пропагувала радянські досягнення.

Наприклад, у публікації директора Нікопольського краєзнавчого музею М. Цегера у грудні 1942 р. зазначалося, що при реконструкції музею перед його працівниками виникло серйозне питання «відносно характеру і

напрямку музею в сучасний момент», і вони «розв'язали його так: музей повинен бути краєзнавчим, даючи всебічне обізнання з рідним краєм, з його минулим» [33]. Відкритий у липні 1942 р. музей мав такі відділи: ввідний, промисловий, сільськогосподарський, природничий з геологічним, скіфський, історичний з підвідділами (козаччина, гетьманщина, гайдамаччина), чумацький, церковний, відділ українських письменників, етнографічний та відділ мистецтва [33]. Через брак експонатів працівники музею виготовляли їх переважно власними силами, і прикладом, напевно, найбільш одіозної експозиції стало поповнення ввідного відділу матеріалами на тему «Адольф Гітлер та трудящі» [33]. За окупації музей названо іменем Івана Сірка [19], і це знайшло відображення в його історичному відділі у нових картинах: «Могила Івана Сірка в Капулівці», «Капулівська січ» та портрет Івана Сірка [33]. У липні 1943 р. готувався до відкриття новий відділ музею, де мали показати старовинні грецькі форми орнаментики у народній творчості населення Нікопольського району [31].

Увічнення пам'яті видатного земляка знайшло своє відображення і в діяльності Дніпропетровського історичного музею, де у 1942 р. планувалося відкриття окремої кімнати, присвяченої пам'яті Дмитра Яворницького [21].

Потребу в поповненні новими експонатами та прохання до населення своїх регіонів допомогти у цьому за відповідну винагороду виявили у газетних публікаціях працівники Кременчуцького та Кіровоградського краєзнавчих музеїв [14; 22; 24]. У грудні 1942 р. Кіровоградський музей висловив щире подяку окремим особам (Протасову, Бочарову, Назаретову), які безкоштовно передали йому нові матеріали з історії рідного краю [22]. У серпні 1943 р. кореспондент полтавської газети «Нова Україна» пише, що Кременчуцький музей «поновлюється новими цікавими матеріалами» [6]. Серед них названа «здоровенна люлька до півкілограма вагою, зроблена року 1606», яку знайшли учні з села Кобелячок [6]. Також згадано зниклий у радянські часи, а нині відшуканий і придбаний музеєм портрет Тараса Шевченка роботи Івана Дряпаценка, який мав великий успіх у відвідувачів [6].

У пресі неодноразово згадувався меморіальний музей Т.Г. Шевченка на його батьківщині в селі Кирилівці на Черкащині (на той час у Вільшанському районі Київської області). У вересні 1942 р. місцева газета повідомляла про відновлення його роботи [4]. У жовтні 1942 р. у статті Г. Лінчевського був даний короткий опис експозиції музею. Перша його кімната була «присвячена висвітленню кріпацької епохи та дитячим рокам Шевченка», у другій були «зібрані матеріали часів перебування Шевченка в Академії мистецтв», третя висвітлювала перебування поета в Україні у 1843–1847 рр., четверта присвячувалась останнім рокам його життя і діяльності [15]. Серед цікавих експонатів музею згадані скульптурні і живописні роботи на шевченківську тему, фотокопії малюнків Шевченка та ілюстрацій різних художників до його творів, фотокопії

документів про слідство над поетом та ін. [15].

Згідно інформації з різних газет, у Черкаському міському краєзнавчому музеї в 1943 р. було відкрито два нових відділи: етнографічний та релігійний, а також поповнено цікавими експонатами інші відділи [5]. На початок вересня 1943 р. музей налічував 3900 експонатів, що розміщувались у дев'яти відділах [35]. У тому числі, як зазначалося в публікації, нещодавно у ньому «створено сільськогосподарський відділ, де показано агрономічні досягнення району, та відділ творчості населення м. Черкас» [35].

Краєзнавчий музей Полтави станом на травень 1943 р. мав два відділи з кількома підвідділами: природничий відділ із геологічним, палеонтологічним, ботанічним, орнітологічним, ентомологічним, іхтіологічним і маммалогічним підвідділами та історико-етнографічний відділ з підвідділами археологічним, історичним, побуту і народного мистецтва. Окрім того музей мав бібліотеку, яка налічувала понад 50 тис. книг [27]. Ще у листопаді 1941 р. повідомлялося, що музей готує експозицію українського церковного малярства з кількохсот експонатів, зібраних на Лівобережжі (в основному на Полтавщині) із зразками народного іконописного мистецтва XVII–XVIII ст. [16].

У газетній публікації за вересень 1942 р. згадується «дуже багатий відділ археології» музею і нещодавно придбану ним «дуже цінну збірку старовинних римських монет, знайдених в околицях Полтави» [9]. Йшлося про горщик зі срібними монетами, який виявили у травні 1942 р. під час оранки мешканці села Головач. Селяни зібрали частину монет (808 штук) і принесли до музею [34]. Німецький археолог Нейман (шеф музеїв Лівобережної України) послав прохання до районного бургомістра щодо організації збирання усіх монет та передачі їх Полтавському музею за справедливую оплату [34].

Щодо інших поповнень, слід згадати дарунок від дружини репресованого українського письменника Гната Галайди-Хоткевича, яка у 1943 р. подарувала Полтавському краєзнавчому музеєві деякі речі покійного чоловіка. Серед них особливу цінність мала «бандура стародавньої форми», визнана «комітетом винахідництва як удосконалений інструмент», передана музеєві «на зберігання з тим, щоб ним у майбутньому могли користуватися як зразком» [8].

У березні 1942 р. у підвідділі мистецтва Полтавської міської управи відбулася нарада у справі церковного мистецтва, яка, серед іншого, ухвалила наступну пропозицію: «Полтавський музей, що має в своїх фондах та експозиціях численні і коштовні зразки української церковної архітектури та малярства, повинен подбати про їх глибше вивчення та популяризацію в зацікавлених колах громадянства» [17].

У липні 1942 р. в одній з публікацій зазначалося, що уперше за 50-річне існування музею у ньому відкривається зала історії Полтави [3]. У іншій статті, у вересні цього ж року, згадуючи про роботу «над упорядкуванням та виставленням експонатів», її автор наголошував, що музей поставив завдання «впорядкувати пам'ятки полтав-

ської битви», оскільки наявні експонати були «переважно цареславні, що мали на меті ганьблення українського народу та вславлення Петра I» [9]. У липні 1943 р. у статті «Свідки Полтавського бою» робився акцент на «боротьбу нашого народу разом з шведами проти Москви» і був зроблений короткий опис відповідної експозиції музею [32].

Миргородський музей, який поновив свою роботу у серпні 1942 р., створив такі відділи: археологічно-історичний, етнографічний, природничий. Також було облаштовано окрему кімнату визначних осіб Миргородщини та підвідділ матеріального мистецтва [1].

Краєзнавчий музей у Вінниці станом на квітень 1942 р. мав художній, етнографічний, природознавчий, історичний відділи [13]. Найбільш вагомо було представлено народне мистецтво. На початок 1944 р. лише гончарних виробів у музеї налічувалось понад тисячу, переважно з Брацлавського та Гайсинського повітів [23]. Восени 1942 р. завідувач історичного відділу М. Кондратенко повідомив про поповнення музею шістьма десятками монет, серед них, як найцікавіші, ним названі дві гривні часів Київського князівства, «полполтина» часів Катерини I, а також рубль самозванця Дмитрія Івановича [11]. Директор музею А. Подольський на початку 1944 р. засвідчує, що музей «придбав чималу кількість стародавніх монет – грецьких, римських, західно-європейських, польських, що характеризують економічні й політичні зносини Поділля з іноземними державами» [23]. У квітні 1943 р. цей же Подольський передав Вінницькому будинку-музею М.М. Коцюбинського забутий під час радянської евакуації пакунок із цінними документами про письменника [30].

Напевно найбільш цінним музейним поповненням із числа тих, які безпосередньо припали на окупаційний період і про які згадано у пресі, стали знахідки, виявлені науково-археологічною експедицією історичного музею міста Дніпропетровська (Дніпра) улітку 1942 р. Експедиція працювала на території дніпровських порогів, що звільнилися від затоплення через руйнацію у 1941 р. Дніпрогесу за наказом радянського керівництва. У серпні 1942 р. у пресі повідомлялось: «Самим цікавим досягненням музею за останній час є знахідки на терені Дніпра 1941–1942 рр.» [2]. А у квітні 1943 р. у статті, підписаній «П. К.» (вірогідно, її автором був згаданий у статті керівник експедиції Павло Козар), зазначалося, що зібрано «багато важливого в науковому відношенні матеріалу» неолітичної доби, багато пам'яток часів запорізького козацтва, «виявлено культуру аланів, слов'ян, греків, тюрків, хозарів, норманів, готів та інших народностей» [20]. Загалом до музею було «поставлено біля 800 штук археологічних пам'яток, що мають першорядне наукове значення» [20].

Отже, базуючись на матеріалах пропагандистської преси окупованих територій Центральної України, можемо зробити деякі висновки щодо музейної справи в регіоні. Як і інші культурно-просвітницькі інституції, музеї змушені були пристосовуватись до «нового порядку» в умовах окупації, і це наклало відбиток на їхню діяльність, зо-

крема експозиційну. У своїх найбільш одіозних проявах вона фактично сприяла поширенню нацистської пропаганди. Проте, ознайомлення з доступними газетними матеріалами не дає підстав стверджувати, що ці прояви були масовими. У публікаціях, присвячених музеям, робився акцент на відродженні української культури під егідою окупаційної влади, що мало на меті сприяти забезпеченню лояльності до неї з боку місцевого населення. Ставали пріоритетними й набували нового змісту релігійний та етнографічний напрями в експозиції музеїв. Брак експонатів після евакуаційних заходів радянської влади змусив ряд музеїв звертатися з проханням до населення допомогти у вирішенні цього питання за винагороду, а також докласти значних зусиль для їхнього самостійного виготовлення. Поповнення музейних фондів новими цінними історичними матеріалами загалом мало епізодичний характер. Поряд із цим, у пресі є свідчення про цікаві і досить масштабні археологічні знахідки, які надійшли до музеїв.

ДЖЕРЕЛА

1. Бакало. Миргородський музей. *Відродження (Миргород)*. 1942, № 85, 16 серпня. С. 4.
2. В історичному музеї. *Дніпропетровська газета*. 1942, № 185, 18 серпня. С. 4.
3. В краєзнавчому музеї м. Полтави. *Відродження (Миргород)*. 1942, № 70, 24 липня. С. 2.
4. В. Х. Музей Т.Г. Шевченка в Кирилівці. *Рідне слово*. 1942, № 82, 10 вересня. С. 4.
5. Газетні рядки. *Переяславські вісті*. 1943, № 49, 26 червня. С. 4.
6. Гаран Є. У Кременчуцькому музеї. *Нова Україна (Полтава)*. 1943, № 122, 20 серпня. С. 2.
7. Гирич І. Київський музей-архів Переходової доби (1942). *Український історик*. 1998, № 1–4 (136–139). С. 191–196.
8. Гнаткова. Дарунок краєзнавчому музеєві. *Нова Україна (Полтава)*. 1943, № 104, 20 червня. С. 4.
9. Городиський О. Кілька днів у Полтаві. *Голос*. 1942, № 31, 20 вересня. С. 2.
10. Грінченко В. Г. З історії Уманського музею у часи нацистської окупації (за матеріалами україномовної окупаційної преси). *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження»* (Черкаси, 10–11 жовтня 2019 р.). Черкаси : ЧДТУ, 2019. С. 45–48.
11. Кондратенко М. У Вінницькому музеї. *Вінницькі вісті*. 1942, № 88, 5 листопада. С. 3.
12. Кочерга Н. Реуєгук В. Стан української культури в роки фашистської окупації (1941–1943). *1941-й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму: збірник статей за матеріалами наукової конференції (28 вересня 2011 р.)*. Полтава : ПОППО, 2011. С. 106–116.
13. Краєзнавчий музей у Вінниці. *Волинь*. 1942, № 28, 16 квітня. С. 3.
14. Кременчуцький краєзнавчий музей. *Дніпрова хвиля*. 1942, № 32, 2 липня. С. 4.
15. Лінчевський Г. По шевченківських місцях. *Нове українське слово*. 1942, № 241, 16 жовтня. С. 3.
16. Місцева хроніка. *Голос Полтавщини*. 1941, № 7, 16 листопада. С. 4.
17. Місцева хроніка. *Голос Полтавщини*. 1942, № 27, 2 квітня. С. 4.
18. Мокляк В. Полтавський краєзнавчий музей у роки окупації: (1941–1943 рр.). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей 2001–2003 рр.; редкол. О.В. Белько [та ін.]*. Полтава : Дивосвіт, 2004. С. 246–256.
19. Музей ім. Івана Сірка. *Дніпропетровська газета*. 1942, № 177, 2 серпня. С. 4.
20. П. К. Цінні знахідки. *Дніпропетровська газета*. 1943, № 29, 6 квітня. С. 4.
21. Пам'яті Д. І. Яворницького. *Дніпропетровська газета*. 1942, № 190, 29 серпня. С. 6.
22. Петровський В. Розвиток Кіровоградського краєзнавчого музею. *Кіровоградські вісті*. 1942, № 95, 5 грудня. С. 4.
23. Подольський А. У Вінницькому музеї. *Нова Україна (Вінниця)*. 1944, № 3, 6 лютого. С. 4.
24. Про краєзнавчу роботу музею та участь в цій роботі громадськості. *Українські вісті (Кіровоград)*. 1942, № 8, 28 січня. С. 4.
25. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1996. Вип. 6. С. 130–137.
26. Стельникович С. Архіви, бібліотеки та музеї Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Історія України. Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства*. 2019, № 9. С. 5–13.
27. Степовий Ф. Свідок слави дідівської. *Нова Україна (Полтава)*. 1943, № 94, 16 травня. С. 4.
28. Танана Р.В. Музей Кобзаря у Каневі в роки фашистської окупації. *Черкащина в контексті історії України: Матеріали 2-ї науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.)*. Черкаси, 2005. С. 258–264.
29. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1996. 23 с.
30. Трембовецький А. Забутий пакунок. *Вінницькі вісті*. 1943, № 30, 15 квітня. С. 4.
31. У міському музеї. *Промінь (Нікополь)*. 1943, № 55, 24 липня. С. 4.
32. Хорунжий Д. Свідки Полтавського бою. *Нова Україна (Полтава)*. 1943, № 108, 11 липня. С. 3.
33. Церер М. К. У Нікопольському краєзнавчому музеї. *Промінь (Нікополь)*. 1942, № 106, 31 грудня. С. 4.
34. Цінна археологічна знахідка поблизу Полтави. *Голос Полтавщини*. 1942, № 58, 26 червня. С. 3.
35. Черкаський музей. *Переяславські вісті*. 1943, № 70, 8 вересня. С. 4.

Hrinchenko V.H. From the history of museum affairs in Central Ukraine during the Nazi occupation (according to the propaganda press of occupied Ukrainian territories)

The main purpose of the article is to highlight some aspects of the museum affairs during the occupation period in Central Ukraine: on the territory of modern Vinnytsia, Cherkasy, Kirovohrad, Poltava and Dnipropetrovsk regions. The subject of investigation is the museums' exhibit work, as well as the replenishment of museum collections with new materials. In this context, the Dnipropetrovsk Historical Museum, Vinnytsia, Poltava, Kremenchukh, Kirovohrad, Myrhorod, Cherkasy local history museums, T. H. Shevchenko Memorial Museum in Kyrylivka, M. M. Kotsiubynskyi Vinnytsia House-Museum have been mentioned within the limits of the article.

It was found that, like other cultural-educational institutions, museums were forced to adapt to the realities of the «New Order» in the conditions of occupation, and this had left a mark on their activities, including the exposition. It actually contributed to the spread of Nazi propaganda in its most odious manifestations. However, the acquaintance with the available newspaper material did not suggest that these manifestations were widespread. In publications devoted to museums the emphasis was focused on the revival of Ukrainian culture under the auspices of the occupying power, which aimed to promote loyalty to the local population. Religious and ethnographic trends in museum exhibitions had become a priority and had a new meaning. The lack of necessary exhibits after the Soviet authorities' evacuation measures forced the workers of several museums to ask the people of their regions to help in solving this issue for appropriate remuneration, and to make considerable efforts for their independent production. The replenishment of museum funds with new valuable historical materials was, on the whole, episodic. Along with this, the testimonials about interesting and rather large-scale archeological finds that have come to museums have been presented in the press.

Key words: Central Ukraine, occupation period, museum affairs.

REFERENCES

1. Bakalo. (1942). Myrhorodskiy muzei [Myrhorod Museum]. *Vidrodzhennia (Myrhorod) [Renaissance (Myrhorod)]*, 85, p. 4. [in Ukrainian].
2. V istorychnomu muzei [In the Historical Museum] (1942). *Dnipropetrovska hazeta – [Dnipropetrovsk newspaper]*, 185, p. 4. [in Ukrainian].
3. V kraieznachomu muzei m. Poltav [In the Poltava Local History Museum] (1942). *Vidrodzhennia (Myrhorod) – [Renaissance (Mirgorod)]*, 70, p. 2. [in Ukrainian].
4. V.Kh. (1943). Muzei T. H. Shevchenka v Kyrylivtsi [T. H. Shevchenko Museum in Kyrylivka]. *Ridne slovo – [Native word]*, 82, p. 4. [in Ukrainian].
5. Hazetni riadky [Newspaper lines] (1943). *Pereiaslavski visti – [Pereiaslav News]*, 49, p. 4. [in Ukrainian].
6. Haran, Ye. (1943). U Kremenchutskom muzei [In the Kremenchukh Museum]. *Nova Ukraina (Poltava) – [New Ukraine (Poltava)]*, 122, p. 2. [in Ukrainian].
7. Hyrych, I. (1998). Kyivskiy muzei-arkhiv Perekhodovoi doby [Kiev Museum-Archive of the Transition]. *Ukrainskyi istoryk – [Ukrainian his-*

torian], 1–4 (136–139), pp. 191–196. [in Ukrainian].

8. Hnatkova. (1943). Darunok kraieznavchomu muzeievi [A gift to the local history museum]. *Nova Ukraina (Poltava)* – [New Ukraine (Poltava)], 104, p. 4. [in Ukrainian].

9. Horodyskyi, O. (1942). Kilka dнів u Poltavi [A few days in Poltava]. *Holos* – [Voice], 31, p. 2. [in Ukrainian].

10. Hrinchenko, V.H. (2019). Z istorii Umanskoho muzeiu u chasy natsystsoi okupatsii (za materialamy ukrainomovnoi okupatsiinoi presy) [From the history of the Uman Museum during the Nazi occupation (based on the materials of the Ukrainian-language occupation press)]. *Materialy II Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii «Kulturno-istorychna spadshchyna Ukrainy: perspektyvy doslidzhennia ta tradytsii zberezhenia» (Cherkasy, 10–11 zhovtnia 2019 r.)* [Materials of the Second All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Cultural and Historical Heritage of Ukraine: Prospects for Research and Traditions of Preservation Maintenance” (Cherkasy, October 10–11, 2019)], pp. 45–48. Cherkasy: ChDTU. [in Ukrainian].

11. Kondratenko, M. (1942). U Vinnytskomu muzei [In the Vinnytsia Museum]. *Vinnytski visti* – [Vinnytsia news], 88, p. 3. [in Ukrainian].

12. Kocherha, N., Revehuk, V. (2011). Stan ukrainskoi kultury v roky fashystsoi okupatsii Poltavshchyny (1941–1943) [The state of Ukrainian culture during the fascist occupation of Poltava region]. *1941–y rik na Poltavshchyni: liudskyi vymir trahedii ta heroizmu: zbirnyk statei za materialamy naukovoi konferentsii (28 veresnia 2011 r.)* [1941 year in Poltava region: human dimension of tragedy and heroism: a collection of articles based on scientific conference materials (September 28, 2011)], pp. 106–116. Poltava: POIPPO. [in Ukrainian].

13. Kraieznavchy muzei u Vinnytsi [Museum of Local History in Vinnytsia] (1942). *Volyn*, 28, p. 3. [in Ukrainian].

14. Kremenchutskyi kraieznavchy muzei [Kremenchuk Local History Museum] (1942). *Dniprova khvylia* – [Dnieper wave], 32, p. 4. [in Ukrainian].

15. Linchevskyi, H. (1942). Po Shevchenkovskym mistsiakh [On the Shevchenkovskiy places]. *Nove ukrainske slovo* – [New Ukrainian word], 241, p. 3. [in Ukrainian].

16. Mistseva khronika [Local chronicle] (1941). *Holos Poltavshchyny* – [Voice of Poltava region], 7, p. 4. [in Ukrainian].

17. Mistseva khronika [Local chronicle] (1942). *Holos Poltavshchyny* – [Voice of Poltava region], 27, p. 4. [in Ukrainian].

18. Mokliak, V., O. V. Belko (Ed.) (2004). *Poltavskyi kraieznavchy muzei u roky okupatsii: (1941–1943 rr.)* [Poltava Museum of Local History in the years of occupation]. *Poltavskyi kraieznavchy muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeiznavstvo, okhorona pamiatok: zbirnyk naukovykh statei 2001–2003 rr.* [Poltava Museum of Local History. Little-known pages of history, museum studies, conservation maintenance of monuments: a collection of scientific articles 2001–2003], pp. 246–256. Poltava: Dyvosvit. [in Ukrainian].

19. Muzei im. Ivana Sirka [Ivan Sirko Museum] (1942). *Dnipropetrovska hazeta* – [Dnipropetrovsk newspaper], 177, p. 4. [in Ukrainian].

20. P. K. (1943). Tsinni znakhidky [Valuable finds]. *Dnipropetrovska hazeta*. – [Dnipropetrovsk newspaper], 29, p. 4. [in Ukrainian].

21. Pamiaty D. I. Yavornytskoho [In memory of D.I. Yavornitsky] (1942). *Dnipropetrovska hazeta* – [Dnipropetrovsk newspaper], 190, p. 6. [in Ukrainian].

22. Petrovskyi, V. (1942). Rozvytok Kirovohrads'koho kraieznavchoho muzeiu [Development of the Kirovograd Museum of Local History]. *Kirovohradski visti* – [Kirovograd news], 95, p. 4. [in Ukrainian].

23. Podolskyi, A. (1944). U Vinnytskomu muzei [In the Vinnytsia Museum]. *Nova Ukraina (Vinnytsia)* – [New Ukraine (Vinnytsia)], 3, p. 4. [in Ukrainian].

24. Pro kraieznavchu robotu muzeiu ta uchast v tsii roboti hromadskosti [About the activities of the local lore museum and community participation in this work] (1942). *Ukrainski visti (Kirovohrad)* – [Ukrainian news (Kirovohrad)], 8, p. 4. [in Ukrainian].

25. Sebta, T. (1996). *Ukrainski muzei pid chas okupatsii v roky Druhoi svitovoi viiny* [Ukrainian museums in the years of occupation during the Second World War]. *Povernennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho – [Return of the cultural heritage of Ukraine: problems, tasks, prospects. M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies], 6, pp. 130–137. [in Ukrainian].

26. Stelnykovych, S. (2019). Arkhivy, biblioteki ta muzei Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu v umovakh natsystsoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Archives, libraries and museums of the Zhytomyr-Vinnytsia region under Nazi occupation (1941–1944)]. *Istoriia Ukrainy. Vseukrainska hazeta dlia vchyteliv istorii ta pravoiznavstva*. [History of Ukraine. Ukrainian newspaper for teachers of history and law], 9, pp. 5–13. [in Ukrainian].

27. Stepovyi, F. (1943). Svidok slavy didivskoi [Witness to the grandfathers' glory]. *Nova Ukraina (Poltava)* – [New Ukraine (Poltava)], 94, p. 4. [in Ukrainian].

28. Tanana, R. V. (2005). Muzei Kobzaria u Kanevi v roky fashystsoi

okupatsii [Kobzar Museum in Kanev during the fascist occupation]. *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy: Materialy 2-yi naukovy-kraieznavchoi konferentsii Cherkashchyny (do 60-richchia Peremohy u Velykii Vitchyzniani viini 1941–1945 rr.)* – [Cherkasy region in the context of the history of Ukraine: Proceedings of the 2nd Scientific and Local Conference of Cherkasy Region (to the 60th Anniversary of Victory in the Great Patriotic War 1941–1945)], pp. 258–264. Cherkasy. [in Ukrainian].

29. Tkachenko, M. I. (1996). *Muzei Ukrainy pid chas Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)* [Museums of Ukraine during the Second World War]. *Avto-ref. dys. ... kand. ist. nauk*. [Extended abstract of Candidate's thesis]. Kyiv. [in Ukrainian].

30. Trembovetskyi, A. (1943). Zabutyi pakunok [Forgotten package]. *Vinnytski visti* – [Vinnytsia news], 30, p. 4. [in Ukrainian].

31. U miskomu muzei [In the city museum] (1943). *Promin (Nikopol)*, 55, p. 4. [in Ukrainian].

32. Khorunzhyi, D. (1943). Svidky Poltavskoho boiu [Witnesses of the Poltava battle]. *Nova Ukraina (Poltava)* – [New Ukraine (Poltava)], 108, p. 3. [in Ukrainian].

33. Tseher, M. K. (1942). U Nikopolskomu kraieznavchomu muzei [In the Nikopol Museum of Local History]. *Promin (Nikopol)*, 106, p. 4. [in Ukrainian].

34. Tsinna arkhieohichna znakhidka poblyzu Poltavy [A valuable archaeological find near Poltava] (1942). *Holos Poltavshchyny* – [Voice of Poltava region], 58, p. 3. [in Ukrainian].

35. Cherkaskyi muzei [Cherkasy Museum] (1943). *Pereiaslavski visti* – [Pereiaslav News], 70, p. 4. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 069.4:[908+94](477.54–25)(091).1944/19501

С.М. Дейнеко

ЕКСПОЗИЦІЙНА РОБОТА В ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕІ ІМЕНІ Г. СКОВОРОДИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944–1950)

Дослідження присвячене маловідомій сторінці історії Харківського історичного музею – експозиційній роботі у 1944–1950 роках. Нами виявлено, що, не дивлячись на труднощі повоєнного життя, колектив закладу спромігся налагодити ефективну діяльність у створенні постійних і тимчасових виставок, а також надавав певну допомогу своїм колегам з інших міст.

Ключові слова: музей, експозиція, Харків, історія, колектив.

Наприкінці серпня 1943 р. Червона Армія звільнила м. Харків. З вересня розпочалася відбудова міста, планувалося відновити роботу низки державних установ, в тому числі музею. Одночасно з поновленням діяльності закладу і вирішенням різноманітних організаційних питань розпочалися роботи по створенню нових експозицій у Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди. Він виник унаслідок реорганізації та злиття низки закладів культури міста – Центрального музею революції УРСР, Історичного музею імені Г.С. Сковороди і Харківського краєзнавчого музею імені Артема. Згодом на його основі, після низки переформатувань і перейменувань, постав Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова.

На сьогодні вивчення експозиційної діяльності, що проводилася у Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди у другій половині 40-х рр. XX ст., не викликало масової зацікавленості серед дослідників історії музейництва. Хоча необхідно розглянути декілька робіт, що стосуються до теми нашої розвідки.

У XX ст. одним із перших до питання історії музейних закладів та побудови експозиції звернувся відомий дослідник, музеєзнавець Ф. Шміт. Його праці «Музейна справа. Питання експозиції» [1] можна дати коротку характеристику – один з перших посібників з історії музеєзнавства.

Дослідження, присвячене історії виникнення Київського державного музею східного та західного мистецтва у 1883–1945 рр., лише побіжно торкається питання експозиційної роботи. Але воно нам цікаве в якості порівняння і прикладу становлення, роботи цього музейного закладу у буремні часи першої половини XX ст. [2]. Саме в цьому контексті слід звернути увагу на статтю, присвячену історії створення археологічної експозиції у Центральному історичному музеї імені Т.Г. Шевченка наприкінці 1930-х рр. у Києві [3].

Особливою для нас є праця дослідника історії Поділля В. Нестеренка щодо відновлення роботи Кам'янець-Подільського історичного музею (нині – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник). Ситуація у перші повоєнні роки для музеїв колишнього СРСР виглядає майже однаково: дефіцит фінансування, брак кваліфікованих співробітників, розграбовані фонди. І це чудово видно на прикладі установ культури Харкова і Кам'янця-Подільського. Якщо не брати до уваги деякі неточності у назвах військових нагород Г.М. Хотюна, який обійняв посаду директора музею у Кам'янці-Подільському у лютому 1949 р., то у цілому це дослідження є досить цікавим та інформативним, особливо в царині порівняння роботи двох музейних закладів на території УРСР у повоєнну добу [4, с. 41–46].

У 2010 р. заступниця директора з наукової роботи Харківського історичного музею О.М. Сошнікова у своїй статті торкнулася питання відновлення функціонування установи відразу після звільнення міста від нацистів наприкінці серпня 1943 року. Але власне експозиційній складовій у роботі музею у перші повоєнні роки авторка уваги не приділила, тому стаття носить оглядовий характер [5, с. 9–20].

Відповідно, відсутність досліджень, присвячених експозиційній діяльності Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди у перші повоєнні роки, обумовлює актуальність нашої розвідки. Джерельну базу склали матеріали з Державного архіву Харківської області – Ф. р-5942 та Ф. П-2. У статті автор ставить за мету дослідити питання становлення і розвитку експозиційної роботи в Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди у перші повоєнні роки, водночас показавши її здобутки та недоліки. Нижньою хронологічною межею дослідження є 1944 р., який став першим мирним роком у

повоєнній історії Харкова в цілому і музеї зокрема. Саме в цей час розпочалася активна робота з його відновлення. Верхньою межею став 1950 р., коли заклад змінив свій профіль з історико-краєзнавчого на історичний.

Першою роботою у царині експозиційної справи в музеї після визволення міста стала виставка «Велика Вітчизняна війна», підготовлена співробітниками відділу Соціалістичного будівництва та відкрита для відвідувачів до річниці визволення Харкова (1944 р.). За задумом авторів, основний лейтмотив виставки – агресія німців проти своїх сусідів у різні епохи. Вона складалася з 24-х стендів та 580-ти експонатів, які відображали зміст її розділів: 1. «Героїчне минуле народів СРСР» (О. Невський, Д. Донський, Грюнвальдська битва, Мінін і Пожарський, Богдан Хмельницький, Петро Перший, Семирічна війна, Перша Вітчизняна війна 1812 року); 2. «Перша світова війна (1914–1918)»; 3. «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів 1918 р.»; 4. «Квітучий Харків – друга столиця України»; 5. «СРСР – твердиня миру»; 6. «Віроломний воєнний напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину»; 7. «Героїчна оборона нашої Батьківщини Червоною Армією»; 8. «Героїчна оборона Ленінграда»; 9. «Героїчна оборона Севастополя»; 10. «Розгром німців під Москвою»; 11. «Велика битва під Сталінградом»; 12. «Перемога Червоної Армії в районі Орла і Білгорода»; 13. «Визволення Харкова»; 14. «Партизанська боротьба в тилу у ворога»; 15. «Фронт і тил – єдиний бойовий табір»; 16. «Зміцнення антигітлерівської коаліції»; 17. «Дальше просування Червоної Армії на Захід...»; 18. «Звірства та руйнування фашистських загарбників на тимчасово окупованій території». Для обслуговування експозиції підготували двох екскурсоводів. Керівництво музею напередодні відкриття виставки провело рекламну кампанію в місцевих засобах масової інформації (у пресі, на радіо), розіслало інформаційні листи на підприємства міста. За перші три місяці відвідування виставки позначилася у наступних цифрах: липень – 8 тис. 330 осіб; серпень – 10 тис. 759 осіб; вересень – 12 тис. 852 особи. Також за цей період було проведено 14 екскурсій [6, арк. 20, 18].

Перша повоєнна експозиція, створена у Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди, варта того, щоб розглянути її детально. Подив викликає дисонанс між її назвою та розділами. Виникає логічне запитання: «Що спільного між Великою Вітчизняною війною та такими історичними постатями, як О. Невський, Д. Донський, Б. Хмельницький та Петро І?» Останній, як відомо, був палким шанувальником західного стилю життя. Не секрет, що радянські музеї були частиною ідеологічної зброї, активно використовувалися для формування суспільної думки. Тому дана виставка повністю відповідала політиці, яка проводилася радянським урядом у ті часи. Навіть включення до переліку постатей Б. Хмельницького, Петра І, Д. Донського можна вважати свідомим викривленням та формуванням нового образу цих історичних персон. Цинічним є розділ 5 «СРСР –

твердиня миру». Враховуючи, що хронологічно він має показувати події 1939–1941 рр., часи, коли Радянський Союз брав участь у збройному конфлікті на р. Халхин-Гол, знищенні Польщі, Зимовій війні, окупації і приєднанні Бессарабії з Північною Буковиною, то назвати СРСР «твердиною миру» недоречно.

Цікавою особливістю є певні розбіжності у статистиці, що відображає кількість відвідувачів вищезгаданої виставки. Якщо скласти показники за липень – серпень – вересень, ми отримуємо 31 тис. 941 візита. Але в одному зі звітів стверджується, що за 3 місяці на виставці побувало 107 тис. 396 осіб [6, арк. 18]. Це банальна помилка, чи звичайне намагання зробити приписку? Враховуючи те, що дві різні статистики наведені в рамках одного документа, це радше виглядає як помилка.

Ще одним проектом, в якому брав участь музей у 1944 р., стала співпраця з Харківським філіалом Державного інституту по проектуванню цивільного будівництва у роботі над пакетом документів зі створення Павільйону трофейної виставки на стадіоні «Динамо». Планувалося відновити та пристосувати приміщення колишнього «Дансінгу» на стадіоні «Динамо» під Павільйон трофейної техніки. У червні 1944 р. адміністрація музею отримала проектну документацію та кошторис. Він складався з 28 різних видів будівельних робіт на загальну суму майже 320 тис. рублів. Цей проект лишився нереалізованим [7, арк. 60, 61, 67].

Таким чином, до практичних кроків у експозиційній роботі у 1944 р. звернувся тільки відділ Соціалістичного будівництва з виставкою «Велика Вітчизняна війна». Інші підрозділи музею працювали над складанням документів. Колектив відділу Капіталізму зобов'язався скласти тематико-експозиційний план, відділи Первіснообщинного і Рабовласницького суспільств задекларували розпочати підготовку щодо створення профільної експозиції. Але, все ж таки, на першому місці для них залишалися рятувальні розкопки на місці колишньої будівлі Педагогічного інституту по вул. Сумській, 33, де за часів окупації Харкова працювала «Археологічна виставка», створена на базі колекцій декількох музеїв міста. Плани, пов'язані з побудовою «Виставки трофейної техніки» на стадіоні «Динамо», на жаль, залишилися нереалізованими [6, арк. 8, 6].

У 1945 р. співробітники відділу Соціалістичного будівництва провели реекспозицію виставки «Велика Вітчизняна війна» та додали три нові розділи: «Чорні дні тимчасової окупації Харківщини», «Кімната Героїв Радянського Союзу – харків'ян», «Підпільна робота партії та комсомолу та партизанський рух в період тимчасової окупації німцями Харківщини». Серед нових музейних предметів на виставці експонувався парадний мундир генерала А. Городнянського, який можна побачити і сьогодні [8, арк. 11].

Цього року співробітники відділу Природи склали тематико-експозиційний план до першого розділу майбутньої експозиції, який мав назву «Далеке минуле нашої

землі», і розробили тему «Лікарські рослини». Відповідно до планів роботи музею відкриття експозиції відділу Природи мало відбутися у 1946 р. Відділ Історії склав два тематико-експозиційні плани виставок: «Історія заселення Дикого поля» та «Революція 1905 р.». Останній був реалізований у 1945 р., коли до 40-річчя Першої російської революції відкрили тимчасову виставку з означеної тематики. Співробітники відділу Докласового суспільства склали тематико-експозиційний план до розділу «Археологія», який мав стати частиною великої експозиції «Історія Харкова» [8, арк. 26].

До другої річниці звільнення міста від нацистів 23 серпня 1945 р. керівництво музею разом із підприємствами Харкова організувало постійно діючу «Промислову виставку», яка відображала відбудову економіки регіону. На ній було представлено 1 тис. 585 експонатів [8, арк. 11]. Але згодом цей задум керівництва музею переріс у скандальну історію, що вплинула на кар'єру його директора С.Д. Середи.

У цілому, на організацію виставок та експозицій у кошторисі Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди на 1945 р. передбачили кошти у розмірі 25 тис. руб. [7, арк. 2 зв.].

1947 рік став одним із найважчих для колективу музею у перше повоєнне п'ятиріччя. Не дивлячись на суттєві досягнення в експозиційній справі, установу струснув скандал, що вплинув на життя усього закладу.

Так, станом на 1947 р. відвідувачам пропонували наступні виставки та експозиції: «Велика Вітчизняна війна»; «Історія Харкова»; «Природа» (оглянути можна було лише три розділи із запланованих дев'яти – «Географічний вступ», «Рельєф та геологічна будова», «Корисні копалини краю»); «Промислова виставка». Працювали також 3 тимчасові виставки: «30 років Великій Жовтневій соціалістичній революції», «800-річчя Москви» і фотовиставка «Кімната Леніна – Сталіна». У серпні група співробітників музею – С.Д. Середа, С.І. Топорковська, М.А. Воеводін та Л.Ф. Скрипченко – їздили у відрядження на 20 діб до Одеси для надання допомоги місцевим колегам у побудові експозиції «Оборона Одеси» [9, арк. 182–186, 92, 78].

Цього року в музеї розгорілася боротьба за вплив між двома групами співробітників: на чолі однієї стояв діючий директор С.Д. Середа, іншу очолив завідувач відділу Соціалістичного будівництва М.А. Воеводін. Протистояння призвело до масштабної перевірки роботи музею, до якої залучили викладачів Харківського державного університету імені М. Горького (нині – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна). Дехто з них був членом науково-методичної ради музею. Так, професор С.А. Семенов-Зуссер дав негативний відгук щодо експозиції «Промислової виставки». Він був справедливий, але надмірно різкий: «Виставка представляет из себя случайное собрание развешанных по стенам тряпок. Это жалкое подобие промвыставки» [9, арк. 45]. Дивує та примушує замислитися, чому таку різку рецензію

не дали у 1945 або 1946 роках? Ми бачимо відповідь на це запитання у погіршенні міжособистісних стосунків між співробітниками закладу, пік яких припав на 1947 р. і виплеснувся за його межі та проявився у вигляді доносів і перевірок. Можемо припустити, що професор С.А. Семенов-Зуссер став заручником так званих «музейних війн». Натомість доцент І. Шерман у тому ж таки скандальному 1947 р. дав у цілому позитивний відгук на один із розділів експозиції, присвячений історії Харкова у XVIII ст.: «Експозиция материалов сделана хорошо и в целом правильно отражает эпоху, несмотря на наличие небольшого количества экспонатов» [9, арк. 72].

Незважаючи на те, що у 1947 р. в музеї вже працювали «Промислова виставка», три постійні і три тимчасові експозиції, це не урятувало керівництво від нищівної критики, часом несправедливої. Наводимо цитату, висловлену членами комісії, створеної Харківським міським комітетом КП(б)У для перевірки діяльності музею: «В экспозициях отдела Истории допущены ошибки политического и буржуазно-националистического характера, имеет место механический разрыв экспозиции и фальсификация исторических памятников. Промышленная выставка при музее не показывает Харькова, как крупнейшего индустриального центра Украины. Низкий научный и политический уровень научно-экспозиционной работы, а также буржуазно-националистические ошибки в экспозициях по отделу Истории являются следствием того, что руководство не обеспечило высокий идейно-политический уровень научно-экспозиционной работы в соответствии с требованием ЦК ВКП(б) ЦК КП(б)У об идеологическом фронте» [9, арк. 19].

У радянську добу говорили: «Хочеш знищити людину, звинуват її в націоналізмі». Відповідно, директор С.Д. Середо та ряд співробітників закладу втратили свої посади та роботу вже у 1948 р., не дивлячись на суттєві досягнення у відродженні музею та розбудові експозицій. Його черговим керівником став М.А. Воеводін.

У 1950 р. відбулися кардинальні зміни в роботі закладу: «Научно-исследовательская и экспозиционная работа сотрудников музея была направлена на устранение и ликвидацию недостатков, отмеченных в решениях ЦК КП(б)У, Совета Министров УССР и решении бюро Харьковского Горкома КП(б)У. В качестве ближайшей задачи на 1950 год, решением Совета Министров УССР, перед нами был поставлен вопрос о коренной перестройке структуры и профиля музея, о преобразовании профиля с историко-краеведческого в Государственный Исторический музей. Выполняя это решение, нами упразднена вся структура и экспозиция краеведческого профиля» [10, арк. 1]. Це позначилося на ліквідації відділу Природи та створенні відділів «Первіснообщинного ладу», «Історії феодалізму», «Історії капіталізму», «Історії радянського періоду». Була проведена часткова реекспозиція профільних постійних виставок. Найбільших змін зазнали експозиції, що відображали первісну

історію людства, та участь українського народу у розбудові соціалізму [10, арк. 2].

Отже, можемо констатувати, що протягом 1944–1950 рр. музей пройшов важкий, але результативний шлях відродження. За цей час колектив закладу створив 3 експозиції, 4 тимчасові виставки та «Промислову виставку», що за задумом авторів мала працювати постійно. Харківські музейники надали допомогу одеським колегам у побудові експозиції, присвяченої обороні міста у 1941 р. Ця робота відбувалася в умовах повоєнної розрухи, хронічного браку фінансування та кваліфікованих кадрів.

Але, на жаль, співробітники музею втягнулися у протистояння між директором С.Д. Середою та завідувачем відділу Соціалістичного будівництва М.А. Воеводіним, що врешті-решт призвело до перевірки установи з боку Харківського міськкому КП(б)У та звільнення директора і його симпатиків. Невдовзі заклад також поменяв свій статус, що спричинило структурні зміни та його суттєву реекспозицію.

ДЖЕРЕЛА

1. Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. Ленинград : Academia, 1929. 245 с.
2. Сак Л.Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. 1963. Вып. V. С. 373–405.
3. Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.). Збірник матеріалів VI Міжнародної науково – практичної конференції «Археологія та фортифікація України». Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2016. С. 320–329.
4. Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський історичний музей у перші двадцять післявоєнних років (1944–1964 рр.). *Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність*: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2015. С. 41–46.
5. Сошнікова О.М. Харківський історичний музей: вчора, сьогодні, завтра (до 90-річчя заснування ХІМ). *Шістнадцять Сумцовських читань*. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею. Харків : «Оригінал», 2010. С. 9–20.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-5942, оп. 1, спр. 3, 22 арк.
7. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 14, 42 арк.
8. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 13, 29 арк.
9. ДАХО, ф. П-2, оп. 37, спр. 1241, 272 арк.
10. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 100, 8 арк.

Deineko S.M. *Expositional work in Kharkiv museum of local history named after H. Skovoroda in the first postwar years (1944–1950)*

The study is dedicated to the little-known page of history of Kharkiv historical museum – expositional work in 1944–1950. At the end of August 1943 Red Army set free Kharkiv once again. From September the city reconstruction started, it was planned to restart the work of a string of state institutions including museum. Concurrently with resumption of institution activity and solving various organizational issues, works on creating new expositions in H. Skovoroda Kharkiv museum of local history were started. It appeared owing to reorganization and merger of a string of city cultural establishments. Subsequently, on its basis, after several reformations and renaming M.F. Sumtsov Kharkiv historical museum arose. The first exposition, built by museum staff members for the anniversary of Kharkiv liberation from Nazis, had a title – «Great Patriotic War». It opened its doors for visitors on 23rd August 1944. One more project, in which museum had to take part in 1944, was collaboration with Kharkiv branch of State institute on design of civil construction in working on set of documents for creating Pavilion of captured exhibition on «Dynamo» stadium. It was planned to restore and adapt room of former «Dancing» on «Dynamo» stadium to the Pavilion of captured exhibition. But this idea remained unrealized. Respectively, in 1944, museum was able to implement only one project in the field

of creating new expositions. Yet, in 1947 three permanent expositions, «Industrial exhibition» and three temporary expositions were running in museum, what was objectively better than status of establishment in 1943–1945, but it didn't save the leadership from crushing, sometimes unfair, criticism. And since, in museum in 1947 a struggle for authority began between two groups of staff members, the first was headed by current director S.D. Sereda, the second was led by the head of socialist construction department M.A. Voevodin. Conflict led to extended check of museum work and dismissal of museum director S.D. Sereda from his position. The new head of museum became M.A. Voevodin. Dramatic changes brought to H. Skovoroda Kharkiv museum of local history year 1950. Soviet Ukraine government within the reformation of museum sector, ordered to repurpose Kharkiv museum of local history to historical. Considering new reality, museum structure was changed. Nature department was eliminated and the following ones were formed: Department of Primitive communal system, Feudalism history, Capitalism history, Soviet period history. It was also resulted in changes of museum expositional work.

Key words: museum, exposition, Kharkiv, history, team.

REFERENCES

1. Shmit, F.I. (1929). *Muzejnoe delo. Voprosy ekspozicii* [Museum studies. Expository questions]. Leningrad.: Academia. [in Russian].
2. Sak, L.N. (1963). Iz istorii vzniknovenija i razvitiia Kievskogo gosudarstvennogo muzeja zapadnogo i vostochnogo iskusstva (1883–1945 gg.) [From the history of origin and development of Kyiv state museum of western and eastern art (1883–1945)]. *Ocherki istorii muzejnogo dela v SSSR*. (Issue 5). [in Russian].
3. Sorokina, S., Radievs'ka, T., Zaval'na, O. (2016). Ekspozycja viddilu doklasovoho suspil'stva Central'noho istorichnoho muzeiu im. T.H. Shevchenka v Kyevi (1938–1941 rr.) [Exposition of pre-class society department of the Central historical museum named after T.H. Shevchenko in Kyiv (1938–1941)]. Abstracts of Papers '2016: Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi' naukovo – praktychnoi' konferencii' «Arheologija ta fortyfikacija Ukrainy». (pp. 320–329). Kam'ianets'-Podil's'kyi. [in Ukrainian].
4. Nesterenko, V.A. (2015). Kam'ianets'-Podil's'kyi istorichni muzei u pershi dvadtsiat' pisliavoiennyh rokiv (1944–1964 rr.) [Kamianets – Podilskyi historical museum in the first twenty postwar years (1944–1964)]. Abstracts of Papers '2015: Muzeina sprava na Podilli: istoriia ta suchasnist': zb. nauk. pr. za pidsumkamy vseukr. nauk. – prakt. konf., m. Kam'ianec'-Podil's'kyi. (pp. 41–46). [in Ukrainian].
5. Soshnikova, O.M. (2010). Harkivs'kyi istorichni muzei: vchora, s'ohodni, zavtra (do 90-richchia zasnuvannia HIM) [Kharkiv historical museum yesterday, today, tomorrow (on the 90th anniversary of KHM founding)]. Abstracts of Papers '2010: Shistnadsiaty Sumtsovs'ki chytannia. Zbirnyk materialiv naukovoї konferencii, prysviachenoi 90-richchu iz chasu zasnuvannia Harkivs'koho istorichnoho muzeiu. (pp. 9–20). Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arhiv Kharkivs'koi oblasti (dali – DAKhO), f. R-5942, op. 1, spr. 3.
7. DAKhO, f. R-5942, op. 1, spr. 14.
8. DAKhO, f. R-5942, op. 1, spr. 13.
9. DAKhO, f. P-2, op. 37, spr. 1241.
10. DAKhO, f. R-5942, op. 1, spr. 100.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.41-21):745.5/749:069.5

Н.М. Ревега

ЕТНОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ ПРЕДМЕТІВ ХАТНЬОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ВЖИТКУ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ (НИЖНЯ ТЕЧІЯ РІЧКИ ТЕТЕРІВ) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті досліджується етнографічна колекція дерев'яних предметів хатнього та господарського вжитку Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів) із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Уперше звертається увага на представлення даних предметів у експозиції Музею Народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці. Подано опис досліджуваних предметів, відомості про власників, які передали предмети до фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». При описі звертається увага на матеріал, з якого виготовлений предмет, указуються його розміри, зазначається майстер (якщо є відомості), час і місце створення. Дослідження ґрунтується на фондово-обліковій документації. У статті здійснено класифікацію досліджуваних предметів, які відносяться до хатнього та господарського начиння.

Ключові слова: колекція, експозиція, хата, вила, жлукто, копаниця, сокира, цурка, розувачка, мірочка, рубель, рязжка, лопатка.

Етнографічна колекція дерев'яних предметів хатнього та господарського вжитку Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів) у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») складає незначну частину – всього 93 одиниці. У збірці представлені предмети із 12 сіл Іванківського району Київської області, а саме: Болотня, Горностайпіль, Хочева, Заруддя, Коленці, Феневичі, Коленці, Термахівка, Обуховичі, Мусійки, Розважів, Сукачі.

Натепер дана колекція досліджена лише фрагментарно. Лише у 2017 р. вийшла друком наукова стаття Н.М. Ревеги «Музейні предмети із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» із села Обуховичі Іванківського району Київської області», у якій іде мова про дерев'яні предмети господарського вжитку із вищезгаданої колекції [1]. Також деякі предмети родини Марії Приймаченко описані у іншій статті автора «Збереження традицій та культури Іванківського району у фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»» (2016 р.) [2].

Фондова колекція дерев'яних предметів хатнього та господарського вжитку Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів) НІЕЗ «Переяслав» зберігається у інвентарній групі «Етнографія». У ній представлені наступні речі: рубель – 3 од., носатка, маслбійка – 3 од., хлібна лопата – 5 од., постоли, гарнет, безмін, ложка, ополоник – 4 од., вила дворові – 2 од., ночви, ночовки, ступа – 5 од., решето, ціп – 2 од., гребінь – 2 од., коряк – 2 од., циркуль бондарський, косар, струг бондарський – 2 од., кошолка, сокира, дійниця, теслиця, бурав, кошель, хомут, вила верхові – 3 од., цурпалка, дуплянка – 3 од., кадовба – 3 од., бочка, жлукто – 2 од., прядка, бодня, натягач – 2 од., рубель із качал-

Рис. 1. Решето (Е-904) з експозиції «Хата олійника»

кою – 2 од., пилка, годинник настільний, сільниця, помийниця, мірочка, кліщі, барильце, мишоловка, резчик, відро дерев'яне, тріпачка, серп, колиска польова, розувачка, цурка – 2 од., сокира-ночварка, копаниця – 2 од., пастка для щурів – 2 од., заготовка для верхових вил, ваза дерев'яна для пензликів, бовкуни металеві.

Понад 60 предметів хатнього та господарського вжитку Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів) виставлені в експозиціях Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Їх можна побачити у поліській хаті, церковній сторожці, хаті гончаря, хаті олійника, хаті бондаря, хаті чинбаря, хаті бідняка, хаті вдови, хаті столяра, хаті безземельника та шинку. Є вони і у тематичних музеях, які розміщені на території скансену: у Музеї народного сухопутного транспорту, Музеї хліба, Музеї класика єврейської літератури Шолом-Алейхема, Музеї «Поштова станція», Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини та Музеї історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини.

Так, в експозиції «Поліська хата» представлені рубель (Е-242), носатка (Е-243), маслобійка (Е-244), лопата хлібна (Е-245), кошолка (Е-920), постолі (Е-246). Останні знайдені в 1966 р. у с. Болотня Іванківського р-ну Київської обл. у М.О. Примаченко. Виготовлені у 1943 р. Оксентієм Григоровичем Примаченком з «лута» (в'язаної кори), мають «волоки»-зав'язки [3, с. 155–156].

Кошолка (Е-920) (у Іванківському районі здебільшого називають «кошель») виготовлена із високої, вузької, плетеної липової кори. Має дві ручки. Зроблена жителем с. Запрудка Іванківського району Іваном Даниловичем Ткаченком у 1950 р. Виявлена у 1971 р. у його господарстві [4, с. 81].

У Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини експонуються вулики-дуплянки, які побутували на території Київського Полісся (дуплянка (Е-951), дуплянки (Е-952 (1–3), безмін (Е-893), сокира (Е-922), жлукто (Е-950), вила дворогі (Е-898).

Рис. 2. Кадовба (Е-949) з експозиції «Хата олійника»

Безмін (Е-893) датується кінцем XIX ст. У квітні 1971 р. його передав до музею житель с. Горностайпіль Григорій Панасович Євтушенко. Безмін – це металевий стрижень із поділками, які позначають вагу. На одному кінці є потовщення у вигляді булави, на іншому – гачок [4, с. 78].

Дуплянка (Е-951) виготовлена у 1900 р. жителем с. Хочева Григорієм Корнійовичем Даниленком. Передана І.Я. Даниленком, жителем с. Хочева, у квітні 1971 р. (акт № 546). Видовбана з товстої соснової колоди. Усередині до стінок прибиті полицки, до яких кріпилася вощина. Збоку є 2 отвори: один – подовжений, для встановлення вощини, закривався дощечкою, інший – круглий для бджіл. Унизу 2 отвори, забиті чопками [4, с. 85].

Три вулики-дуплянки (Е-952 (1–3) передали у квітні 1971 р. (акт № 553) жителі с. Хочева А.Л. Карпенко (1), В.Д. Даниленко (2), О.Х. Мусієнко (3). Дуплянки видовбані з товстої соснової колоди. У середині до стінок прибиті полицки, до яких кріпилася вощина. Збоку – подовжені отвори для встановлення вощини, які закривалися дощечками. Предмети виготовлені жителями с. Хочева відповідно Петром Йосиповичем Карпенком у 1880 р., Йосипом Максименком у 1880 р., Харитонем Володимировичем Мусієнком у 1900 р. [4, с. 86].

Окремі дерев'яні предмети хатнього та господарського вжитку Київського Полісся також експонуються у Музеї хліба: ступа (Е-903), ступа ручна (Е-929), цурка (Е-1791), цурка (Е-1797), заготовка для верхових вил (Е-1804).

Ступа ручна (Е-929) має конусоподібну форму, на товстій круглій підставці, виготовлена з груші, усередині випалена. Товкач зроблений із дуба. Один його кінець оббитий металом. Середина товкача потовщена, має прямокутний отвір. Для того, щоб товкач тримати двома руками,

Рис. 3. Маслобійка (Е-1664) з експозиції «Хата олійника»

його боки зроблені у вигляді отворів із круглими ручками. Предмет надійшов до Заповідника у квітні 1971 р. (акт № 536) [4, с. 82].

Кадоб (всипище) (Е-953) видовбаний з товстої соснової колоди, стягнутий двома дерев'яними обручами. Має вставне дно, яке складається з 2-х соснових дошок. Виготовлений жителем с. Хочева Володимиром Харитоновичем Мусієнком у 1880 р. Переданий до Заповідника у квітні 1971 р. (акт № 533) жителем с. Хочева Іванківського р-ну О.Х. Мусієнком [4, с. 86].

У експозиції Музею «Поштова станція» представлений музейний експонат, привезений із с. Обуховичі Іванківського р-ну Київської обл., – розувачка (Е-1788). Це – невелика товста дошка, звужена на одному кінці. У ширшому кінці «розувачки» – півкруглий виріз, куди вставляли задник чобота. Знизу, під ширшим кінцем, біля вирізу – підставка у вигляді дерев'яного бруска. Зроблена Іваном Богушем. До Заповідника передана у грудні 1973 р. (акт № 784) жителем с. Обуховичі Іванківського р-ну І.І. Богушем [5, с. 87].

У експозиції «Хата гончара» наявні предмети: вила дворогі (Е-898), вила верхові (Е-932), вила дворожки (Е-933), кадовба (Е-947), прядка (Е-1001), маслобійка (Е-908), ополоник (Е-897). Зупинимось на двох останніх.

Маслобійка (Е-908) складається з конусоподібної діжки, яка стягнута двома металевими обручами, а низ – дротом. Колотушка має 6 отворів та кришку, яка щільно

Рис. 4. Відро дерев'яне (Е-1675) з експозиції «Хата олійника»

закривається. Виявлена у жителя с. Феневичі Іванківського р-ну М.І. Гордої у квітні 1971 р. [4, с. 79].

Ополоник (Е-897) дерев'яний, має овальну форму, на кінці ручки є гачок для підвішування. Початок ХХ ст. Переданий у квітні 1971 р. Софією Федорівною Костенко, жителькою с. Феневичі Іванківського р-ну [4, с. 78].

У церковній сторожці експонуються лопата (Е-900) та ночви (Е-902).

Лопата (Е-900) дерев'яна, овальної форми. Використовувалася для саджання хліба у піч. Передана до Заповідника у травні 1971 р. (акт № 534) жителем с. Горностайпіль Іванківського р-ну Євтушенко [4, с. 79].

Експозиція «Хата олійника» містить наступні речі: решето (Е-904) (рис. 1.), кадовбу (Е-949) (рис. 2.), маслобійку (Е-1664) (рис. 3.), відро дерев'яне (Е-1675). Останнє зроблене з 14-ти клепок. У двох виступаючих (вищих) протилежних клепок є круглі отвори, в які просунута залізна дужка, стягнута двома залізними обручами. Виготовлене жителем с. Термахівка Іваном Самійловичем Богушем у 1910 р. До Заповідника передане у листопаді 1973 р. (акта № 763) [5, с. 72] (рис. 4).

У «Хаті бондаря» привертають увагу рубель (Е-907), циркуль бондарський (Е-917), струг бондарський (Е-919) та бочка (Е-948).

Рубель (Е-907) має 17 зубців, ручку з овальним отвором. Переданий до фондової збірки Заповідника у квітні 1971 р. Наталією Миколаівною Буряк, жителькою с. Хочева Іванківського р-ну. Рубель на початку ХХ ст. виготовив її чоловік Дмитро Гнатович Буряк [4, с. 79].

Циркуль бондарський (Е-917) виготовлений із підрізаної і перегнутої по центру березової гілки. Має сточені кінці з забитими цвяхами. Ближче до перегину є отвори. У них вставлялася паличка, що кріпилася клинками, за допомогою

якої регулювали розмір циркуля. Переданий у квітні 1971 р. Василем Миколайовичем Куриленком, жителем с. Горно-стайпіль. Виготовлений його дідом у кінці XIX ст. [4, с. 81].

Струг бондарський (Е-919) має пряме довге лезо, низ якого загострений, з обох боків є дерев'яні ручки. Його виготовив житель с. Феневичі Сергій Павлович Гриценко у кінці XIX ст. До фондової збірки Заповідника переданий жителькою с. Феневичі Іванківського р-ну М.І. Горда у квітні 1971 р. [4, с. 79].

Бочка (Е-948) має циліндричну форму, у центрі розширена, клепки стягнуті двома металевими обручами, дно зроблене «в утори». Її у 10-х рр. XX ст. виготовив Кирило Степанович Костюченко. До Заповідника передана у квітні 1971 р. (акт № 545) жителькою с. Феневичі Іванківського р-ну Єлизаветою Кирилівною Костюченко [4, с. 85].

У експозиції «Хата чимбаря» демонструється гребінь (Е-910), кадовба (Е-947), коряк (Е-912). Останній має овальну форму та ручку з прямокутним отвором. Переданий до Заповідника (акт № 534) у травні 1971 р. із с. Горно-стайпіль Іванківського р-ну [4, с. 80].

Зразки ополоників (Е-921), (Е-896) можна побачити і в експозиції «Хата бідняка». Ополоник (Е-896) виготовив Яків Григорович Левченко. Має овальну форму, біля держака – ширший. Держак від середини плоский, із гачком. Переданий до Заповідника (акт № 534) у травні 1971 р. жителькою с. Коленці Іванківського р-ну Мотрею Гаврилівною Кириленко [4, с. 78].

У «Хаті вдови» експонуються прядка (Е-1001), гарчик (сільниця) (Е-1657), ряжка (помийниця) (Е-1658) та мірочка (Е-1659).

Гарчик або ж сільниця (Е-1657) зроблена з дерева, має циліндричну форму, яка трохи сплюснута. Сільниця до низу трохи розширюється, дно до уторів. Зроблена у 1910 р. Прокопом Васьковським. Передана до Заповідника у листопаді 1973 р. (акт № 759); виявлена у с. Мусійки Іванківського р-ну [5, с. 70].

Ряжка (помийниця) (Е-1658) виготовлена у 1930-х рр. Нестором Кононовичем Мусієнком. Дерев'яна, зроблена із 19-ти соснових клепок, стягнутих двома широкими залізними обручами. Дно згорблене з 3 клепок до уторів. Одна із клепок закінчується ручкою. Виявлена у с. Обуховичі Іванківського р-ну. До Заповідника передана у листопаді 1973 р. (акт № 759) [5, с. 70].

У експозиції «Хата столяра» представлений дерев'яний рубель із качалкою (Е-1593). Зроблений на 31 зуб, полотна пряме, злегка вигнуте посередині. Зверху, на лакованому жовтому фоні, намальована «розетка». Вона має шість пелюсток синьо-жовто-зеленого кольору. На рубелі є напис: «На пам'ять Ємельяну Кожем'ятенку от ієромон Флавіана». Виготовлений у середині XIX ст. До Заповідника рубель передав (акт № 724) у червні 1973 р. житель с. Феневичі Іванківського р-ну В.П. Настич [5, с. 62] (рис. 5).

У «Хаті безземельника» можна побачити ополоник (Е-895), ночовки (Е-1663), мишоловку (Е-1665), колиску польову (Е-1679).

Рис. 5. Рубель (Е-1593) з експозиції «Хата столяра»

Мишоловка (Е-1665) зроблена у вигляді ящика із піднятим і розширеним одним краєм. Задня стінка вужча та загорожена металевими прутиками. Протилежна їй стінка засувається дерев'яним щитком, який за допомогою коромисла кріпиться до дротинки з приманкою. Предмет виявлений у с. Феневичі Іванківського р-ну. До Заповідника переданий (акт № 759) у листопаді 1973 р. [5, с. 71].

Польова колиска (Е-1679) виявлена у с. Термахівка Іванківського р-ну. Її у 1880-х рр. зробив майстер на прізвище Гаркуша. Має прямокутну форму. Основа (рама) переплетена товстими «вірвовками», зсуканими з конопель. «Вірвовки» закріплені на рамі, заправлені у 18 отворів. У кутках – укріплені металеві хомутики, до яких прив'язані «вірвечки». За допомогою цих «вірвечок» колиску підвішували гачком до сволака. До Заповідника передана (акт № 763) у листопаді 1973 р. [5, с. 73].

У експозиції «Шинок» поміж експонатів є і дерев'яні речі: ложка (Е-894), гребінь (Е-909), ступка (ковганка) (Е-916).

Ложка (Е-894) має овальну форму. Держак зроблений під кутом, має гачок на кінці. Ложка погано зачищена, із сучками. Виготовлена Дмитром Гнатовичем Буряком. До Заповідника передана (акт № 534) у квітні 1971 р. жителькою с. Хочева Іванківського р-ну Н.М. Буряк [4, с. 78].

Музей народного сухопутного транспорту експонує кліщі (Е-1661) та бодню (скриню) (Е-1589). Бодня зроблена з клепок та має кришку. Дві протилежні клепки вищі,

з отворами, в які просувався стрижень. Дно бодні виготовлене з клепок в утори. За формою – зрізаний конус. Скріплена трьома парами дерев'яних обручів. Зроблена у 1840-х рр. дідом Івана Антоновича Гаркуші. Передана (акт № 722) у червні 1973 р. жителем с. Термахівка Іванківського р-ну І.А. Гаркушою [5, с. 62].

У експозиції Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема представлений годинник настільний (Е-1609). Він подарований лісним ревізором учню лісної школи Степану Андрійовичу Любешу за добре навчання у 1903 р. Годинник має дерев'яний футляр, облицьований горіховим шпоном, по боках – фігурні стовпчики та мідні бляшки. Зверху годинника є три шпилі, середній – куполоподібний. Циферблат круглий, у мідному кільці. Знизу прикріплений дзвоник, годинник із боєм. Переданий до Заповідника (акт № 732) у червні 1973 р. жителем с. Обуховичі Іванківського р-ну С.А. Любешем [5, с. 65].

Серед цікавих експонатів Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини слід згадати ступу (Е-903), ріг лося (Е-1655), бовтуни металеві (Е-2159).

Ріг (Е-1655) має чотири розгалуження. Знайдений у лісі біля с. Обуховичі Іванківського р-ну у 1960 р. жителем села Євстратом Івановичем Білохвостом. До Заповідника переданий (акт № 759) ним у 1973 р. [5, с. 70].

Бовтуни металеві (Е-2159). Перший бовтун має вигляд чотиригранного плоского дзвінка, що розширюється донизу. На вужчих боках спаяний міддю і склепаний металевими заклепками, по три з кожної сторони. Зверху на бовтуні – плоске вушко для мотузки, всередині – металеве масивне бовкало. На одній із великих граней, посередині, викарбувано: «№ 2». Предмет надівався на шию коровам при випасі їх у лісі.

Другий бовтун має вигляд чотиригранного плоского дзвінка, що розширюється донизу. На вужчих боках спаяний міддю і збитий із однієї сторони заклепкою. Через отвір у торці пропущена металева смужка, яка зігнута «вісілкою» так, що більше кільце зовні – для мотузки, а менше – всередині, до якого прив'язана гайка-бовкало. До Заповідника переданий (акт № 965) жителем с. Феневичі Іванківського р-ну Миколою Денисовичем Чернишом у червні 1975 р. [6, с. 37].

Отже, господарське дерев'яне начиння набуло неабиякої популярності серед жителів Київського Полісся, де був достатній вибір різноманітної деревини, яку українці здавна використовували у ремеслах та промислах. У фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігаються різноманітні зразки хатнього начиння жителів Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів), як-от: предмети для зберігання і переробки зерна та борошна (ручні ступи, жорна, кадуби, сито, ночви); предмети для приготування хліба і борошняних виробів (діжа, хлібна лопата); предмети для переробки і зберігання молока й молочних продуктів (дійниця, маслобійки); предмети для вживання їжі (дерев'яна ложка, ополоник, сільничка); предмети для перенесення і зберігання води і напоїв (відро); начиння для збирання грибів та ягід (коробка (кошель).

ДЖЕРЕЛА

1. Ревега Н.М. Музейні предмети із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» з села Обуховичі Іванківського району Київської області. *Сіверщина в історії України*: 36. наук. пр. Вип. 10. К.: Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України, 2017. С. 479–483.
2. Ревега Н.М. Збереження традицій та культури Іванківського району у фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Київське Полісся: історія, археологія, етнографія*. Іванків, 2016. С. 76–84.
3. Інвентарна книга фондової інвентарної групи «Етнографія» № 1 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 204 с.
4. Інвентарна книга фондової інвентарної групи «Етнографія» № 2 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 99 с.
5. Інвентарна книга фондової інвентарної групи «Етнографія» № 3 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 101 с.
6. Інвентарна книга фондової інвентарної групи «Етнографія» № 4 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 99 с.
7. Жам М. Українська народна естетика. Київ: ДАЛІТУ, 1996. 255 с.
8. Українці: Історико-етнографічна монографія. Т. 1: Народна культура і побут дожовтневого періоду. Ч. 2: Культура і побут українського селянства в дожовтневий період / за ред. К.Г. Гусилюк. АН УРСР. Київ: Видавництво АН Української РСР, 1960. 714 с.
9. Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / відп. ред.: С. Павлюк, М. Глушко. Львів: НАН України, Ін-т народознавства, 1997. Вип. 1. *Київське Полісся*. 1994. 360 с.
10. Довгань С. Народна архітектура Середньої Наддніпрянщини. Етнологічний словник. Київ, 2018. 143 с.

Reveha N.M. Ethnographic collection of wooden items, home and household appliances of Kyiv Polissia (downstream of the river Teteriv) materials stock collection NIEZ «Pereiaslav»

This article examines the ethnographic collection of wooden household and household items of the Kyiv Polissia (downstream of the Teteriv river) from the stock collection of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav». For the first time, attention is drawn to the presentation of these items in the exposition of the Museum of folk architecture and life of the Middle Naddneprianschyna. The text contains a description of the items under study, information about the owners who transferred the items to the stock collection of NIEZ «Pereiaslav». Also, in the description, attention is drawn to the material from which the item is made, its dimensions, the master is specified (if there is information), the time and place of creation. The research is based on stock accounting documents. The article classifies the items under study that relate to household and household utensils.

Key words: collection, exposition, house, pitchfork, gutter, dig, hatchet, sugar-hole, earthenware, mirochka, ruble, horn, shovel.

REFERENCES

1. Reveha, N.M. (2017). Muzeini predmeti iz fondovoi koleksii Natsionalnogo istoryko-etnografichnogo zapovidnyka «Pereiaslav» z sela Obukhovychi Ivankivskoho raionu Kyivskoi oblasti [Museum items from the stock collection of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» from the village of Obukhovychi in the Ivankivskiy district of Kyiv region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, (10), (pp. 479–483). [in Ukrainian].
2. Reveha, N.M. (2016). Zberezhennia tradytsii ta kultury Ivankivskoho raionu u fondovomu zibranni Natsionalnogo istoryko-etnografichnogo zapovidnyka «Pereiaslav» [Preservation of traditions and culture of the Ivanovo region in the stock collection Of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»] *Kyivske Polissia: istoriia, arkeolohiia, etnografiiia – Kiev Polesie: history, archeology, ethnography*, pp. 76–84. [in Ukrainian].
3. Inventarna knyha fondovoi inventarnoi hrupy «Etnografiiia» № 1 Natsionalnogo istoryko-etnografichnogo zapovidnyka «Pereiaslav» [Inventory book of the stock inventory group «Ethnography» № 1 of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. [in Ukrainian].
4. Inventarna knyha fondovoi inventarnoi hrupy «Etnografiiia» № 2 Natsionalnogo istoryko-etnografichnogo zapovidnyka «Pereiaslav» [Inventory book of the stock inventory group «Ethnography» № 2 of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. [in Ukrainian].
5. Inventarna knyha fondovoi inventarnoi hrupy «Etnografiiia» № 3 Natsionalnogo istoryko-etnografichnogo zapovidnyka «Pereiaslav» [Inventory book of the stock inventory group «Ethnography» № 3 Of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. [in Ukrainian].
6. Inventarna knyha fondovoi inventarnoi hrupy «Etnografiiia» № 4 Natsionalnogo istoryko-etnografichnogo zapovidnyka «Pereiaslav» [Inventory book of the stock inventory group «Ethnography» № 4

Of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. [in Ukrainian].

7. Zham, M., Lehenkyi, Yu., Sikorskyi, M. (1996). *Ukrainska narodna estetyka [Ukrainian folk aesthetics]*. Kyiv: DALPU. [in Ukrainian].

8. Huslysty, K.H. (Eds.) (1960). *Ukrainians: the historic-ethnographic monograph*. (Vols. 1–2) Kyiv: Vydavnytstvo AN Ukrainsoi RSR. [in Ukrainian].

9. Pavliuk, S., & Hlushko, M. (Eds.) (1997) *Polissia Ukrainy: Materialy historyko-etnografichnoho doslidzhennia [Polissia of Ukraine: Materials of historical and ethnographic research]*. Lviv: NAN Ukrainy, In-t narodoznavstva. [in Ukrainian].

10. Dovhan, S., & Povolotska L. (2018). *Narodna arkhitektura Serednoi Naddniproianshchyny. Etnolohichnyi slovnyk [Folk architecture of the middle Dnieper. Ethnological dictionary]*. Kyiv [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 01.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 069.532:738(092)](477,53–22)«197/201»

О.Г. Ликова

МУЗЕЙНА ЗБІРКА КЕРАМІКИ МИХАЙЛА КИТРИША ЯК ІЛЮСТРАЦІЯ ГОНЧАРНИХ ТРАДИЦІЙ ОПІШНОГО 1970-х – 2010-х РОКІВ

У Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному зберігається найбільша персональна колекція кераміки Михайла Китриша в Україні. У статті проаналізовано склад колекції, виділено основні морфологічні групи виробів майстра. На прикладі виробів, що наповнюють цю збірку, виділено типові форми і основні елементи декору, що використовували опішненські гончарі у зазначений період. Акцентовано увагу на проблемі атрибутування гончарних виробів у колекції. Визначено способи і шляхи усунення спірних питань в атрибуції.

Ключові слова: гончарство, кераміка, колекція, Михайло Китриш, традиція, Національний музей-заповідник українського гончарства, Опішне.

Опішнянська кераміка – це своєрідний етнічний символ української культури, світовий мистецький бренд. Одна з основних причин розвитку гончарства в Опішному – багаті поклади високоякісних глин, придатних для гончарювання. Тому не дивно, що опішненські гончарні вироби за кілька століть існування ремесла постійно удосконалювалися, набуваючи характерних форм і декору. А 2012 року опішненську кераміку внесено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України.

Різні аспекти історії гончарства Опішного уже неодноразово привертала увагу дослідників. Проте, творчість окремих майстрів і їхній вплив на розвиток місцевих традицій майже не цікавила науковців аж до початку ХХІ ст. Лише із створенням спеціалізованої науково-дослідної інституції – Інституту керамології – окремі персоналії опішненських гончарів стали об'єктом керамологічних студій.

Одним із гончарів, чия творчість почали ґрунтовно вивчати й популяризувати, є Михайло Китриш (1936 р.н.) –

член Національної спілки художників України (з 1971 р.) та Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1998 р.), заслужений майстер народної творчості України (з 1985 р.), лауреат Премії імені Данила Щербаківського (1995 р.) та Державної премії України імені Тараса Шевченка (1999 р.). Також його роботу відзначено на державному рівні у вигляді чисельних дипломів, похвальних грамот, почесних звань. Він – один із українських майстрів-гончарів, чия творчість є взірцем усталення новітніх традицій у народному гончарстві шляхом переосмислення давніх традиційних форм і декоративних елементів опішненської кераміки.

Вироби Михайла Китриша зберігаються у багатьох музеях України (Опішне, Полтава, Київ, Вінниця, Дніпро, Запоріжжя, Канів, Кривий Ріг, Переяслав-Хмельницький, Хмельницький тощо). Також його твори є у колекціях закордонних музеїв і приватних зібраннях. Велика колекція творів (понад 200 предметів) зібрана самим автором і зберігається у нього вдома. Найбільша персональна колекція робіт гончаря нині зберігається у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному – понад 320 одиниць зберігання, основна частина яких передана до музею-заповідника самим автором [3]. Тож, на основі аналізу складу найбільшої музейної персональної колекції Михайла Китриша в опішненському музеї-заповіднику, виокремимо основні форми гончарних виробів, які виготовляли опішненські гончарі упродовж 1970-х – 2010-х років, та найбільш типові способи декорування, які у ХХІ ст. вже стали пізнаваними далеко за межами населеного пункту.

Михайло Китриш виготовляв усі типи виробів, що традиційні для опішненського гончарства. Це – столовий посуд (горщики, глечики, макітри, миски, чайники, куманці, столові набори тощо), іграшки, свічники, куришки, кашпо, зооморфні скульптури, вази, настінні тарелі тощо. Усі вони представлені у колекції музею-заповідника. Прикметно, що майже половину збірки складають зооморфні посудні форми («бик», «кінь», «козел», «півень»), вази та свічники, яким автор надавав перевагу. Близько 30% робіт у колекції підписані гончарем, що значно спрощує їхню атрибуцію. Загалом авторські підписи на глиняних виробах є важливими для достовірного атрибутування виробу.

Підписи на роботах Михайла Китриша достатньо різноманітні й можуть слугувати окремим джерелом для епіграфічних та керамологічних досліджень. За твердженням дослідників, перші ритовані підписи на власних творах опішненські гончарі почали наносити в другій половині 1890-х років «під впливом просвітницьких настанов Опішнянської зразкової навчальної гончарної майстерні Полтавського губернського земства (1894–1899)» [6, с. 240]. Проте ця тенденція не набула широкого поширення. Масово опішненські гончарі почали підписувати кераміку у 1969 р. До цього часу вироби у більшості були безіменними: «наразі 1969 року опішняни вперше побачили під своїми виробами свої імена. Й збагнули, що Опішня не масовість, не «інкубаторний» півник, коник чи левик з ім'ям ширпотребу» [2, с. 138], – писав на початку 1990-х років Олексій

Дмитренко. Красномовним у цьому плані є вислів одного із шевченківських лауреатів Опішного Івана Білика: «Ми були безіменні. Й воно, ото, знаєте, схоже на те, що головний інженер [Трохим Демченко – авт.] тримав нас у погребі, а Петро Олександрович [Ганжа – авт.] узяв та й ляду відкрив. І вилазьте на світ, каже...» [2, с. 141].

Перша робота, підписана Михайлом Китришем, датована 1968 р. і зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Однак, у самому написі час виготовлення не вказано. Зазначено лише автора і місце виготовлення: «ОПІШНЯ Китриш М.Є.». Перша дата, яку вдалося віднайти на виробі гончаря – 1975 рік, остання – 2010 рік (час завершення гончарювання Михайла Китриша). Найбільш поширеним на виробі Михайла Китриша є підпис із фіксацією самого прізвища майстра або ж зазначення прізвища і місця виготовлення («Китриш Опішне»). Одночасно відзначимо, що на виробі майстра не зафіксовано інших топонімів, крім Опішного, хоча відомо, що він гончарював на різних святах народного мистецтва, що організовувалися у Києві. Це свідчить, що гончар не акцентував уваги на місці виготовлення, а, швидше за все, зазначав, що він опішнянин.

Усі підписи нанесені на вироби ритуванням по сирому черепку (на одному виробі зафіксовано підпис нанесений ангобами до випалу), що надає їм вагомості у плані атрибутування кераміки родини Китришів. Одночасно зазначимо, що не зафіксовано жодного напису, зробленого за допомогою штампа. За твердженням Михайла Китриша, він сам не прикрашав свої роботи мальовкою. Переважно цим займалася його дружина Галина, що загалом характерно для українських гончарних родин. Однак винятком є те, що Михайло Китриш, підписуючи свої вироби, відзначав і авторство дружини, що було нехарактерно для опішнянського гончарства. Причому підпис наносився по сирому черепку до того, як робота була прикрашена орнаментом. Тож, автор заздалегідь планував, що його дружина буде розмальовувати роботу.

На думку дослідників, підйом активності творчого процесу у будь-якому населеному пункті співпадає «з часом активної діяльності в ньому певної групи майстрів чи окремої харизматичної особистості, зусиль яких, на жаль, не успадковували їхні наступники, а тому поступ так і завершався через декілька років інерційного руху після відходу ініціаторів» [6, с. 87]. В Опішному наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років таким рушієм творчого спалаху став відомий син видатного гончаря із села Жорнище (Вінниччина) мистецтвознавець Петро Ганжа. Він кілька років працював на заводі «Художній керамік» головним інженером (1968–1972 рр.). За його ініціатииви 1 травня 1970 р. на цьому заводі була утворена художньо-експериментальна творча лабораторія. Петро Ганжа із захопленням згадував той період свого життя: «В 1970 році там була організована творчо-експериментальна лабораторія, що згодом стала базою для підготовки кадрів, своєрідною школою-заповідником народного гончарного мистецтва. В результаті дванадцять

майстрів Опішні в 1970–1971 роках були прийняті до Спілки художників СРСР. Таке досягнення унікальне не лише в республіці, але й у всій країні. 1971 року шістдесятирічний місцевий майстер Іван Білик, якого доти знали лише окремі фахівці, одержав диплом Міжнародної виставки в Фаенце. Таким чином, опішнянська гончарна декоративна пластика здобуває всесвітнє визнання і стає на початку 70-х років одним з найяскравіших явищ в традиційному українському народному мистецтві» [1, с. 67–68].

Майстри, які мали працювати у лабораторії, були відібрані з кращих гончарів заводу. Вони набули статусу «творчий майстер» і мали працювати «над відновленням та вдосконаленням традицій форми та розпису в опішнянській кераміці, створювали власні формотворчі та орнаментальні композиції». Праця творчого майстра відрізнялася від роботи простого гончаря – він мав можливість експериментувати з глиною, норма була меншою, надавався додатковий «творчий день». Свого часу у цій лабораторії працював і Михайло Китриш. Оскільки гончар був здібним і творчим ще до роботи в лабораторії, то, ставши творчим майстром, він лише удосконалювався. Він – єдиний гончар лабораторії, який дуже багато експериментував саме з кольоровими поливами. Їхнє поєднання давало зовсім неочікувані результати. Власне ці експерименти прославили творчість Михайла Китриша як новатора у декоруванні сучасних виробів Опішного. Зооморфний посуд, вази, тарелі, прикрашені кольоровими поливами, стали візитівкою опішнянського гончаря.

Окрім того, у 1969–1971 роках Петро Ганжа ініціював прийом місцевих майстрів до Національної спілки художників України, що вимагало авторської участі у виставках. Це диктувало потребу урізноманітнення виробів, набуття авторського почерку. Михайло Китриш був одним з небагатьох гончарів, хто мав власне горно. У вільний від роботи час він працював удома, тому міг вільно продовжувати експериментувати з формами, поливами, не переймаючись заводською нормою та стандартами. На виставки ж творів народного мистецтва, у яких Михайло Китриш постійно брав участь, автор подавав, переважно, зооморфний посуд, вази, свічники, тарелі. Це стало однією з причин, чому саме цим формам він надавав перевагу. Майже на всіх виставках глиняні твори Михайла Китриша були відзначені нагородами. Причому, усі грамоти, дипломи, відзнаки, почесні нагороди тощо, яких нині нараховується близько ста одиниць, збережені й доступні для опрацювання науковцями (оригінали зберігаються у приватному архіві Михайла Китриша).

Тож, 1970-ті роки – це період активної творчості опішнянських гончарів, який можна назвати розквітом їхньої діяльності. Проте, уже наприкінці 1980-х років той же Петро Ганжа із сумом констатував занепад: «У 1970 році в Опішні працювало понад 40 гончарів. Зараз тут 14, причому в наступному році семеро з них виходять на пенсію» [1, с. 69]. З роками ситуація не покращилася і в XXI ст. в Опішні в домашніх майстернях працюють поодинокі гончарі, які продовжують місцеві традиції.

Як уже наголошувалося, у персональній колекції Ми-

хайла Китриша в музеї-заповіднику представлено майже усі типи глиняних виробів, що є традиційними для опішненського гончарства. Власне політичні події майже не впливали на морфологічні ознаки кераміки, за винятком дрібної скульптурної пластики. «Заполітизованість», зазвичай, проявлялася у декорі, що супроводжувалося зображенням політичних діячів, сцен щасливого колгоспного життя та радянської символіки. Загалом творчість кожного гончаря і осередку завжди спрямовувалася на естетичні смаки ймовірних покупців, етнічні традиції місцевого населення, а отже, своїми полив'яними, мальованими виробами фактично ідентифікувала їх українцями, зберігала в них національну ідентичність.

Творчий спадок Михайла Китриша – яскрава ілюстрація гармонійного поєднання традицій та інновацій у мистецтві. На цьому акцентували увагу дослідники і раніше: «Справляє враження не лише насичене фантазією багатство форм і барвів розпису, в яких збережено мудрі та добрі опішнянські традиції, а й те, що митець має свій «почерк» серед відомих майстрів» [4]. Його роботи прикрашені різними способами декорування – контурною мальовкою, ритованими елементами, наліпленим декором. Незалежно від способу декорування завжди переважають рослинні мотиви. Контурна мальовка поширилася в опішненському гончарстві у XX ст., і на початку XXI ст. уже вважається традиційною для місцевого гончарства. Прикметно, що посудні форми Михайла Китриша декоровані саме цим способом. Зооморфні скульптури, вази і свічники автор прикрашає наліпленими елементами, урізноманітнюючи їх кольоровими поливами, які в поєднаннях дають неочікуваний вражаючий ефект. За окремими даними в опішнянському фігурному посуді раніше подавали до столу вино та інші напої. З часом такий посуд перетворився на декоративні предмети для інтер'єру. За традицією вони зберігають всі ознаки посуду – полий корпус, носик, ручку у вигляді хвоста. Це стосується і кераміки Михайла Китриша.

Одним з доказів популярності й традиційності кераміки Михайла Китриша є той факт, що для найстарших учнів Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішному» імені Василя Кричевського останнім завданням з гончарства перед випускною роботою є традиційна опішненська скульптура за зразками робіт відомих опішненських майстрів Василя Омеляненка і Михайла Китриша.

Прикметно, що окремі місцеві майстри намагаються повторити авторський стиль Михайла Китриша, проте ще ніхто не перевершив талант видатного опішненського гончаря.

Одним з загальних завдань сучасних музейних працівників є збереження якомога більшої кількості робіт видатного гончаря, а також уточнення атрибуційних відомостей уже музеєфікованих творів. Нині доступно ще багато способів атрибутування кераміки відомого опішненського гончаря Михайла Китриша – архівні документи, каталоги виставок, епіграфічні написи на виробі, фотографії, підбір аналогів серед робіт, що зберігаються у музейних колекці-

ях. До того ж, і сам гончар відкритий для спілкування і може багато чого розповісти нащадкам, хоча до таких спогадів і потрібно ставитися з певною долею настороженості. Проте, проблема недостовірного атрибутування кераміки Михайла Китриша у музейних колекціях нині існує. Найбільш типовими є помилки при визначенні назви виробів та оформленні етикетажу в експозиціях музеїв. Утім, достатньо помилок є і при визначенні часу виготовлення виробів гончаря. Для прикладу, візьмемо три аналогічні глиняні вази, виготовлені Михайлом Китришем, які зберігаються в різних колекціях – Національного музею-заповідника українського гончарства, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського і в приватній колекції Михайла Китриша. Ритовані написи на виробі ідентифікують лише автора, не вказуючи дати виготовлення. Ваза з музею в Опішні датована 1989 р. з музею в Полтаві – 1991 р., з приватної колекції – 1976 р. У даному випадку постає питання: «Кому вірити?». Чи музейній документації, чи пам'яті вісімдесятирічного автора, який з часом міг і дещо забути, і переплутати, чи просто зіграли амбіції і захотілося зістарити свій виріб. Подібні випадки відомі науці [5].

Отже, персональна колекція кераміки Михайла Китриша в Національному музеї-заповіднику українського гончарства у містить у собі як зразки традиційного опішненського гончарства початку XXI століття, так і інноваційні напрями, які стали відмінною рисою його творчості. Традиційність проявилася, переважно, у використанні форм посуду, який виготовлявся в Опішному впродовж століть, і у декоруванні його контурною мальовкою, рослинними орнаментами, які традиційно виконувала дружина гончаря. Загалом у персоналії Михайла Китриша є ще багато недосліджених моментів, як і в персоналіях більшості українського гончарів.

ДЖЕРЕЛА

1. Ганжа П.О. Відродження традиційних осередків народного мистецтва. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 4. С. 60–69.
2. Дмитренко Олексій. Хвіст ящірки : Вибрані твори. Київ : Молодь, 1991. 512 с.
3. Інвентарні книги. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.
4. Лещенко Г. Таємниця опішнянського майстра. *Прапор комунізму*. 1985. № 164. С. 3.
5. Пошивайло О. Анатомія гончарського суперміфа України (мистецтвознавчі студії як антураж приватного авантюризму). *Український керамологічний журнал*. 2005. № 1–4. С. 9–70.
6. Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства. Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). *Опішне : Українське Народнознавство*, 2010. С. 50–261.

Lykova O.H. Museum collection of ceramics of Mykhailo Kytrysh as illustration of pottery traditions of Opishne of 1970s – 2010s years

The article is devoted to the ceramics of Mykhailo Kytrysh, a prominent potter from Opishne, whose work of 1999 was awarded by the State Prize of Ukraine named after Taras Shevchenko. The basis for the analyst's study is the personal collection of ceramics, which is formed in the funds of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne. The collection of pottery is estimated at 320 units. The works to be collected, to increase the number of works of the master - tableware, zoomorphic sculptures, vases, plates, ritual objects, a toy. Author was a potter of the 1960s at the Opishne ceramics factory. Admirable rice art union of Mykhailo Kytrysh's work was the eating of different coloring watering in robots. The creative maestro will be working at the artistic and experimental creative laboratory factory, where he will spend an hour for experimentation. This decoration has become a visit of Mykhailo Kytrysh's creative work.

Mykhailo Kytrysh has developed various methods for decorating the surfaces of goods - with contouring, ritual elements and applying the decor. Decorations are designed to endure the growth of motivation. Contour grinding is broadened in pottery by Opishne's at the XX century and on the beginning of the XXI century table is already respected traditional for the Moscow pottery. Mykhailo Kytrysh's dishes are decorated in the same way. The zoomorphic sculptures, vases and peasants of the author are decorated with applied elements of urban watering, which in turn gives an uncompromising enemy effect.

Mykhailo Kytrysh's ceramics collectors at the National museum of Ukrainian pottery are taking revenge on the traditional detached pottery of the XXth century, so it is an innovation, which has become a sublime richness of his work. Traditionalist was shown, it is important, in the chicory forms of dishes, which were prepared in the Opishne ancestral table, and in the decoration of his contoured young growth ornaments, which traditionally produced the potter's wife.

Key words: pottery, ceramics, collection, Mykhailo Kytrysh, tradition, National museum of Ukrainian pottery, Opishne.

REFERENCES

1. Hanzha, P.O. (1989). Vidrodzhennia tradytsiinykh osередkiv narodnoho mystetstva [Revival of the traditional middle-classes of folk mystery]. *Narodna tvorchist ta etnografia* [Folk Creativity and Ethnography], 4. pp. 60–69. [in Ukrainian].
2. Dmytrenko, Oleksii (1991). *Khvyst yashchirky: Vybrani tvory* [Twister lizards: Selected works]. Kyiv: Molod. [in Ukrainian].
3. Inventarni knyhy [The inventory books]. Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva v Opishnomu. [in Ukrainian].
4. Leshchenko, H. (1985). Taiemnytsia opishnianskoho maistra [The secret of the Opishnia master]. *Prapor komunizmu*, 164. p. 3. [in Ukrainian].
5. Poshyvailo, Oles'. (2005). Anatomii honcharkoho supermifa Ukrainy (mystetstvoznavchi studii yak anturazh pryvatnoho avantiuryzmu) [The anatomy of the supermyth of the twentieth century (art critical studies as the entourage of private disposition to engage in ventures)]. *Ukrainskyi keramologichnyi zhurnal - Ukrainian ceramological journal*, 1–4, pp. 9–70. [in Ukrainian].
6. Poshyvailo, Oles'. (2010). *Vershyne yavyshe ukrainskoho honcharstva*. [The phenomenon of Ukrainian pottery]. *Opishnianska malovana myska druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (u zibranni Rosiiskoho etnografichnogo muzeiu v Sankt-Peterburzi)* [Painted ceramic bowls from Opishne (second half of the 19-th – early 20-th century). From collection of the Russian museum of ethnography in St.-Petersburg], pp. 50–261. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 069.908«1862/2020»

В.Г. Рибалка

КОЛЕКЦІЯ ЦЕГЛИ ТА ЧЕРЕПИЦІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ВИРОБНИКІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ «ПАМ'ЯТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ ТА ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ». ЕТНОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕЧОВИХ ПАМ'ЯТОК

Стаття присвячена потенційним евристичним можливостям музейних експозицій в антропологічній інтерпретації історичного процесу, висвітленню через речові пам'ятки минулого складної суміші економічних, соціальних та етнічних процесів.

Проблема досліджується на основі експозиції цегли та черепиці, виробленої на підприємствах Катеринославської губернії у кінці XIX – початку XX ст., яка знаходиться в Музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро). Наголошується,

що такий, на перший погляд неатракційний, експонат, як цегла може допомогти зосередити увагу музейного відвідувача на історії в цілому, регіональній історії та проблемах історичної пам'яті.

Акцент робиться на реконструкцію історичних подій через показ конкретних речових експонатів, пов'язаних і з певними особами (власники підприємств – виробники), і з цілим комплексом взаємопов'язаних процесів економічної та етносоціальної історії.

Ключові слова: цегла, підприємства, купці, євреї, український національний рух, «Просвіта», історична пам'ять.

Дослідження різноманітних аспектів історії цегляного виробництва в давній Русі та в Російській імперії має вже доволі солідну історіографічну базу. У більшості своїх ці роботи опубліковані в СРСР та сучасній Російській Федерації [3, с. 204–206]. В Україні дане коло питань досі не стало предметом активних наукових студій і обмежується, у переважній більшості, газетними публікаціями та інформацією в Інтернеті [8; 31]. Виключенням є матеріали конференції «Кирпично-черепичное производство в Бахмутском уезде кон. XIX – нач. XX в.», заявленої як «перша» і проведеної у Костянтинівському краєзнавчому музеї 17 жовтня 2015 р. Частина доповідей, зроблених її учасниками, розміщена на сайті музею [17].

Завдання нашої статті – показати, як експозиції речових пам'яток минулого (скажемо відверто, на перший погляд, не самих атракційних) можна надати нового звучання; як через історію розвитку будівельного матеріалу висвітлити економічні та соціальні аспекти життя певного регіону.

З моменту відкриття 16 жовтня 2012 р. Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» у ньому функціонує експозиція «Місто», тематика якої – життя єврейських общин у містах смуги осілости. При її створенні за основу була взята концепція побудови інтерактивної експозиції з мінімальною кількістю експонатів, що унеможливило б перенавантаження експозиційної площі речовими пам'ятками. Особливості життя єврейської громади у міському просторі Австро-Угорської та (у першу чергу) Російської імперій XIX–XX ст. передають не окремі артефакти, а декілька своєрідних мистецьких образів. Первісно експозиційний блок, розміщений у першій залі музею, що носить назву «Світ, знищений Голокостом», складався із настінного мультимедійного відеколажу та двох інсталяцій. Колаж являє собою чотири почергово змінні композиції зображень єврейських кварталів та вулиць у великих і середніх містах України. Дрогобич, Львів, Бердичів, Одеса демонструють єврейську історію на усьому масиві українських етнічних територій, незалежно від тогочасних державних кордонів. Напроти колажу знаходяться інсталяції «Майстерня катеринославського фотографа» і «Шевська майстерня». Обидві інсталяції поєднують у собі як мистецьку реконструкцію відповідного кустарного та ремісничого виробництва (і у цьому сенсі ми говоримо власне не про документальне відтворення, а радше про художні візії), так і аутентичні речові пам'ятки, які ознайомлюють із цим видом діяльності. Заняття шевським ремеслом та фотографією теж обрані не випадково, оскільки відносяться до числа найбільш популярних у єврейському міському середовищі, а «єврей-шевець» навіть

став одним із стереотипних образів єврейського міського соціуму. Крім іншого, ці інсталяції показують соціальну стратифікацію єврейського середовища у тогочасному великому місті. Водночас, вони, за думкою творців експозиції, унаочнюють тезу, яка заперечує уявлення про євреїв як обов'язково заможну частину суспільства. Підтвердження цьому знаходимо у Катеринославі. За переписом населення 1897 р. євреї-містяни, у переважній більшості, отримували прибуток із власної праці [21, с. 167].

Після створення даного експозиційного блоку виникла своєрідна змістовна прогалина – були відсутні матеріали, які б ілюстрували розвиток єврейського підприємництва у великих містах України. У 2016 р. означена лакуна була заповнена. У цей час Музей поповнився новими експонатами – частиною колекції цегли та черепиці кінця XIX – початку XX ст., дарунком відомого українського колекціонера, дніпровського краєзнавця Павла Маменка.

Музейниками було ухвалене рішення зробити на основі цього дарунка реекспозицію та суттєво розширити речові, образні та інформаційні межі експозиції «Місто».

29 травня 2016 р. у музеї відкрилася нова частина означеної експозиції, яка отримала офіційну назву «Історія міста в камені». У предметному сенсі експозиція складається із цегли та черепиці, виготовленої на підприємствах Катеринославської губернії, які здебільшого належали виробникам – мешканцям Катеринослава. Усі експонати, разом з незначною кількістю аутентичного та копійного (фоновому матеріалу (рекламний проспект, фотокопії зображень власників підприємств, будівель тощо), знаходяться на дерев'яних полицях-підставках темного кольору та поміж ними. Цегла розташована на носіях під нахилом. Черепиця, що має більші габарити, знаходиться угорі полиць. Довжина експозиції – 3,4 м, висота – 1 м. Кожна цеглина має свій порядковий номер. Таким чином, експозиція, разом із існуючим колажем, повністю використовує музейний простір, певною мірою «замикаючи» і, водночас, утворюючи єдиний експозиційний ансамбль.

Будь-яка цегла – це, звичайно, предмет масового виробництва, який має і певні індивідуальні риси, обумовлені тогочасною традицією таврування виробів. Отже, перед нами не просто речова пам'ятка, а артефакт, пов'язаний із діяльністю конкретних людей та соціуму в цілому. Завдяки клеймам ми отримуємо інформацію про технологічні процеси і, навіть, про проблеми історичної пам'яті. Таким чином експозиція, за допомогою атракційних експонатів і пізнавальної розповіді екскурсовода, може суттєво допомогти «олуднити історію».

Усього в експозиції представлено 69 зразків цегли та 10 одиниць черепиці, а також такий доволі рідкісний експонат, як форма для виготовлення цегли. Експозиція, у першу чергу, несе чітку інформаційну функцію – розповідає про найбільш розповсюджені марки цегли та черепиці катеринославських виробників, оскільки супроводжується розлогою таблицею «Виробники цегли та черепиці в Катеринославі та Катеринославській губернії».

Але в цьому експозиційному блоці авторський колектив не зупинився лише на простому предметно-хронологічному розміщенні експонатів, позаяк розповідь екскурсовода знайомить відвідувачів і з тогочасними соціально-економічними та етносоціальними процесами, які відбувалися в означений період у Катеринославській губернії та місті Катеринославі. Такий підхід пояснює, чому для показу тогочасних соціально-економічних процесів вирішено використати власне колекцію катеринославської цегли та черепиці саме кінця XIX – початку XX ст. Річ у тім, що до 80-х років XIX ст. майбутній металургійний центр Російської імперії та одне з найбільших міст України – Катеринославі – це доволі незначний населений пункт зі статусом губернського міста. У 1843 р., як зазначав Аполон Скальковський у своїй роботі «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1850 р.), із 56 міст, що знаходилися у цьому регіоні (а до цих величезних обширів автор відносив Крим, південь та південний-схід сучасної України і частину нинішньої Молдови та Російської Федерації), за кількістю населення (8604 мешканців) Катеринославі займав місце у середині списку. За цим показником він значно поступався не лише Одесі (77778 осіб), але й Херсону, Миколаєву, Єлисаветграду, Севастополю, Бахчисараю, Маріуполю, Ізмаїлу, навіть повітовому місту Катеринославської губернії Новомосковську та деяким іншим містам [28, с. 355–356]. Пізніше кількість населення поступово зростала, але доволі повільними темпами. Так станом на 1862 р., згідно офіційних даних, ця кількість складала 13217 осіб [18, с. 303]. У 1865 р., за даними історичного нариса, розміщеному у довіднику «Весь Екатеринослав», під час одноденного перепису населення у місті було зафіксовано 22846 осіб, у 1878 р. – 34000 мешканців [28, с. 108, 95].

Ситуація, і про це також можна розповідати, базуючись на даній експозиції (хоча б на прив'язці до кількості виробників цього будівельного матеріалу в кінці XIX – поч. XX ст.), змінилася буквально за декілька років з будівництвом Катеринославської (спочатку носила назву Криворізької) залізниці. Цей шлях з'єднав Криворізький залізничний басейн із Донецьким вугільним басейном і Азово-Чорноморськими портами. Катеринославі, опинившись у центрі цієї залізниці, став зручним місцем для розміщення металургійної промисловості. Приблизно через рік після цієї події «В засіданні 29 июля (ст. ст.) 1885 г. Городская дума согласилась продать обществу (Товариству Брянского рейкокатального, залізничного та механічного заводів – В.Р.) участок городской земли для строительства завода площадью в 120 десятин...» [6, с. 60]. Через два роки відбувся запуск першої домни Олександрівського Південно-Руського заводу брянського товариства. Ця подія, швидше за все навмисно, співпала з другим днем святкування сторіччя від дня заснування міста. З цього часу почалося його стрімке промислове зростання, яке дало можливість доволі швидко із глухого малочисельного населеного пункту перетворитися на один з промислових центрів Російської імперії. Найбільша заслуга у будівництві залізниці належить місцево-

му поміщику і громадському діячу Олександру Полю. Один із експонатів музею – цегла з клеймом «А.П.» (О. Поль) – наглядно ілюструє діяльність підприємця.

Інтенсифікація економіки посприяла стрімкому зростанню населення міста, яке збільшилось із 1862 р. до кінця XIX ст. практично у 10 разів і у 1897 р. становило 112839 осіб [21, с. 1]. А ці процеси, у свою чергу, викликали будівельний бум і, відповідно, потребу в популярних на той час будівельних матеріалах. Степова зона, в якій знаходився Катеринослав, унеможлиблювала масштабне використання деревини, яка традиційно ще з першої половини XIX ст. потрапляла у місто водним шляхом «...із губерний: Витебской, Смоленской, Минской, Могилевской, Черниговской и Киевской» [18, с. 305]. Значні обсяги отримуваної за рахунок внутрішнього експорту деревини складали важливу частину прибутку місцевих підприємців, оскільки вона, уже з Катеринослава, перенаправлялася в інші місця губернії. Наприклад, різниця у ціні сажня дров між Катеринославом (15 р. сріблом) і Таганрогом (30 р. сріблом) становила майже 50 % [18, с. 216]. У самому місті деревину використовували не лише для опалення, але і як головний будівельний матеріал. Не можна говорити, що в губернії не існувало цегляного виробництва. Заводи діяли, але лише «...в помещичьих имениях...но в них почти исключительно выделывают кирпич и известь для экономии и в редких местах для сбыта в ближайшие города или деревни» [18, с. 207]. За даними В. Павловича (1862 р.), у губернському місті із 1791-ї міської споруди лише 113 були кам'яними [18, с. 302].

Принагідно зазначимо, що у подальшому Катеринослав ще довго зберігав позиції перевалочної водної бази для лісоторгівлі. У 1913 р. лісоматеріали відносились до числа найбільш важливих вантажів, що перевозилися залізницею, а торгівлею лісом у місті займалось 18 підприємців [28, с. 90, 286]. Але деревина через таке транспортування була доволі дорогим будівельним матеріалом, до того ж поступалася за рядом характеристик цеглі. Крім того, деревина не була ефективною при зведенні корпусів металургійних підприємств та багатоповерхових будинків. Застосування ж цегли пришвидшувало будівництво, задовольняючи зростаючі житлові потреби населення міста: «Под влиянием внезапного наплыва жителей в середине 80-х годов наблюдается сильное вздорожание квартир, повышение доходности домов в связи с этим...и настоящая, в европейском смысле этого слова, строительная лихорадка» [28, с. 111].

Якщо на середину XIX ст. у місті розташовувалося лише 3 цегляних та кахельних заводи [18, с. 111], то у 1910 р. їх нараховується 18 [1, с. 257], у 1913 р. – 17 [28, с. 304]. У губернії ж ця кількість сягає у 1910 р. 86 [1, с. 257–260], у 1913 – 74 підприємства [28, с. 135–136]. І ця галузь виробництва стає суттєвим сегментом у губернській промисловості.

Весь технологічний цикл тогочасного цегляного виробництва ґрунтовно описаний у Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона, тому ми лише зауважимо, що чи не найголовнішою сировиною для цього виробництва є «...всякая глина, какая найдется на месте, и потому по суще-

ству не представляется надобности говорить о каких-либо особых и специальных кирпичных глинах» [14]. Її поклади повинні були знаходитися або «...на самом месте производства или в непосредственной близости к нему...» [14]. У Катеринославі вона знаходилась у самому місті, точніше, як тоді офіційно визначалось, у «пригородной» зоні, передусім Аптекарській, Жандармській та Рибаківській балках (тут розташовувалося 15 із 17 підприємств) [21]. Допускаємо, що також могла бути й певна кількість офіційно незареєстрованих («підпільних») підприємств або дрібних майстерень. До речі, в музейній експозиції серед черепиці виставлена так звана «чешуя», виготовлена сільськими майстрами. Ця обставина, разом із величезними потребами в будівельному матеріалі, і стимулювала значний розвиток цегляного виробництва, яке мало сезонний характер: розпочиналося весною з видобутку глини та формування цегли-серцю; протягом літа цегла обпалювалась, а потім, власне, йшла на продаж.

Із 1847 р., згідно «Правил для единообразной и прочной выделки кирпича», які увійшли до указу «О мерах для прочной и правильной выделки кирпича», передбачалась уніфікація розміру (27 x 13 x 7 см) та ваги [3, с. 13–14]. До речі, розміри російської цегли відрізнялися від європейської, принаймні у Німецькій та Австро-Угорській імперіях [21, с. 1]. Для контролю за якістю проводилось обов'язкове клеймування виробів [3, с. 13–14]. На жаль, ці стандарти порушувалися, про що свідчить наявність доволі великої частки неклеюваної цегли тих часів.

У згаданому вище енциклопедичному словнику зазначається, що за обсягами виробництва цегли Катеринославська губернія, разом із Київською, посідала четверте місце (35 млн. штук) у Російській імперії [14]. Асортимент виробів цегляних заводів був різноманітний. Випускалася цегла «строевая, облицовочная, фасонная, лекальная, пустотелая и сплошная разных радиусов и размеров, а также огнеупорная обыкновенная и радиальная». Саме про таку продукцію цегляного заводу Л. Нісенбаума іде мова у рекламному оголошенні [28, с. 4]. Цегляне виробництво, даючи значний прибуток, стало популярним серед місцевих промисловців. У списку, розміщеному в музеї поруч із експозицією, позначено більш ніж 60 осіб – виробників цегли. І цей перелік далеко не повний. У ньому (складається з порядкового номера, зазначення напису чи ініціалів на експонатах, прізвища, вказівки, у тих випадках, коли є інформація щодо соціального стану та місця виробництва) відвідувач музею має можливість, звіривши з відповідним номером цегли в експозиції, отримати інформацію про її виробника.

Цікавою є ідея показу споруд, при будівництві яких використовувалась цегла місцевого виробництва. Напроти експозиції, на стіні інсталяції «Шевська майстерня» розміщено копію карти Катеринослава 1909 р. – того періоду, коли формувалося архітектурне обличчя історичної частини міста. На карті частині важливих за функціональним призначенням будівель надані номери, яким відповідають назви

тієї чи іншої споруди внизу карти. Розробники експозиції за допомогою попереднього власника колекції Павла Маменка ідентифікували цеглу, з якої будувався цілий ряд будинків. Останні отримали відповідні позначки на карті. Поруч із картою знаходиться список власників цегельних заводів, а також перелік вулиць, представлених на дореволюційній карті з їхніми відповідниками у часи Російської імперії, СРСР, та України після проведення декомунізації.

Проілюструвавши у експозиції соціально-економічні та демографічні процеси, які відбувались у місті, на базі тих же експонатів (цегли, що виготовлялася на заводі О. Поля, його портрета та копії дореволюційної листівки із зображенням Катеринославського обласного музею (до революції носив назву ім. О. Поля) одночасно висвітлюється питання відмінності у підходах до формування історичної пам'яті у часи Російської імперії, СРСР та сучасної України.

У період Російської імперії заслуги О. Поля були широко визнані та відзначені. Так, його сучасник через 13 років після смерті «Степового Колумба» у 1890 р. писав: «Заслуги покойного в деле развития промышленности края снискали ему признательность местного общества: город Екатеринослав избрал его своим почетным гражданином и имя его было вырезано на почетной мраморной доске в зале городской думы; губернское дворянство постановило поместить его портрет в зале дворянского дома и учредить стипендии его имени в С-Петербургском горном институте и в екатеринославском реальном училище. В 1882 г. был награжден Высочайше пожалованным ему орденом св. Станислава 2-й степени за полезную деятельность на поприще отечественной промышленности. Наконец французская Криворожская компания поставила ему мраморный памятник на самом месте своих рудников в Кривом Роге» [11, с. IV].

Окремо була відзначена і його діяльність як збирача старовини та музейника. 6 травня 1902 р. відбулось урочисте відкриття Обласного музею імені О.М. Поля [10], який носив його ім'я до розпаду імперії. У часи руйнування старого устрою знакові місця, на думку нової влади, не мали права називатися іменами представників «повержених класов». У 1923 р., як антитеза до попереднього періоду історії, остаточно утверджується нова назва – Народний музей Катеринославщини [10]. Для О. Поля в радянські часи не було місця і на сторінках довідкових та історико-краєзнавчих досліджень. Наприклад, про нього не міститься ніякої інформації у розділі «Днепропетровск» в «Истории городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область» (1977 р.), лише констатується: «Особенно быстро начал развиваться Екатеринослав как промышленный центр после ввода в эксплуатацию Екатеринославской железной дороги» [9, с. 95]. У більш ранній Радянській енциклопедії історії України (1970 р.) присутнє близьке до попереднього формулювання [25, с. 41]. Щоправда, про Поля як українського краєзнавця та власника предметів старовини, що лягли в основу «музею його імені в Катеринославі», є окрема стаття в наступному томі

цієї енциклопедії, а про економічну діяльність підприємця зазначено лише коротке: «Сприяв розвитку гірничої справи, зокрема, залізничної промисловості в Криворіжжі» [26, с. 422]. Оминає цю постать у відповідних місцях тексту і найбільш авторитетне тогочасне краєзнавче видання «Город на трех холмах» (1969 р.) [33, с. 123–126], хоча автор цієї книги, відомий краєзнавець Михайло Шатров (Штейн), безсумнівно, розумів внесок О. Поля у економічний розвиток регіону. До поодиноких виключень можна віднести дослідження «История города Екатеринослава» (1937 р.) Дмитра Івановича Яворницького. Відомий український історик залишився вірним науковій об'єктивності. Ось як він описував усилля О. Поля з будівництва залізниці: «И снова начались метания А.Н. Поля. Он точно не ходил и не бегал, а как будто летал то в столицу из Екатеринослава, то из столицы обратно, то к министрам от земства, то от министров назад» [35, с. 133]. Але за життя історика його праця знаходилась в рукописі і була опублікована лише за часи пізньої перебудови, тому не мала впливу на формування тогочасної радянської історичної пам'яті.

Суттєві зміни відбулися лише в часи української незалежності. З 1990-х рр. намітилися плани створення будинку-музею О. Поля. Більша частина його садиби збереглася до наших днів і знаходиться в історичному центрі міста. Тут йому встановлена меморіальна дошка. 14 вересня 2002 р. у центрі міста відкрито пам'ятник О. Полю [24], а наприкінці лютого 2016 р. одну з найбільших артерій міста – проспект ім. Кірова – перейменували на честь видатного земляка [2].

15 березня 2019 р. будинок, у якому жив О. Поля, був занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії місцевого значення [34]. На жаль, на початку 1990-х цей будинок був приватизований і відтоді змінив кілька власників. Останній вимагає високу суму відшкодування для повернення пам'ятки у комунальну власність міста, з приводу чого розпочалася судова тяганина. [7].

Цікавим носієм історичної пам'яті є експонат з клеймом «Н», який вироблявся на заводі, що належав графу Івану Григоровичу Ностиці. У числі його маєтностей, розкиданих в різних частинах імперії, було село Василівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Саме там, за інформацію відомого дніпровського краєзнавця Миколи Чабана, були поховані п'ять представників цього роду. Але церква, біля якої знаходились поховання, була розібрана чи то «в революцію, чи то у війну», а на її місці з'явився колгоспний тік [19].

Колекція цегли Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» відображає не лише історію особистостей, економіки, соціальних відносин, а й етнічні процеси у регіоні. Експозиційні блоки умовно поділені на три частини відповідно до кількості, етнічної, конфесійної та навіть політичної приналежності власників цегляного виробництва.

Переважає більшість зразків цегли виготовлена на заводах, які належали представникам єврейської громади.

За даними довідникового видання «Весь Екатеринослав на 1902 г.» купців-християн 1-ї гільдії у Катеринославі налічувалось 7 осіб, натомість, купців євреїв та караїмів 1-ї гільдії – більше ніж у чотири рази (30 осіб); купців 2-ї гільдії – 86 та 205 осіб відповідно [5, с. 292–296]. Вагу єврейського капіталу в економіці міста, становище представників заможної частини юдейської громади, ступінь адаптованості до соціального середовища характеризує біографія одного з виробників – Іони Майданського, чия фотографія (копія) представлена в експозиції [16].

Історія цегляного виробництва, яке належало підприємцям-великоросам, представлена меншою кількістю експонатів. Зокрема, в експозиції є цегла із підприємств двох місцевих «олігархів» – Давида Пчолкіна та Міни Копилова – представників чотирьох найбільш відомих міських християн-купців 1-ї гільдії (за даними 1897 р. [4, с. 157] і 1902 р. [5, с. 292]).

Цегляним виробництвом у Катеринославі займалися і представники титулованого російського дворянства: граф Воронцов-Дашков (клеймо «ГВД»), князь М. Урусов («КУ»), князь С. Манвелов («СМ»), граф І. Ностіц («Н»). Цегла з клеймом «МиИ» (завод Майданського та Ігнат'єва) указує на переплетіння економічно-соціальних контактів між представниками різних етноконфесійних осередків.

Лише невелика за обсягом частина експозиції розкриває власне українську течію у тогочасному міському житті. Не дивлячись на більшість українського населення (за переписом 1897 р. – 69,7%) [21, с. VIII] і місцезнаходження Катеринославської губернії переважно на колишніх землях Вольностей війська Запорозького, великі міста губернії мали невизначене українське обличчя. Так, у Катеринославі українці посідали лише третє місце серед національних громад, поступаючись «великоросам» та євреям. Відповідно, це означало і певну маргіналізацію українського національного руху, який тут розвивався повільніше у порівнянні з деякими іншими українськими регіонами Російської імперії.

Згадуючи про події 1917–1918 рр., визначні діячі УНР Ісаак Мазепа та генерал Омелянович-Павленко відзначали слабкість саме української катеринославської громади. «...Українці не були ще підготовлені до переобрання влади у свої руки» [20, с. 24], – так писав у еміграції Омелянович-Павленко. А ось уривок зі спогадів І. Мазепа: «Головною базою українства на Катеринославщині було село. Місто було чуже, неукраїнське...» [15, с. 44]. Тому може виникнути питання і, навіть, певне заперечення щодо виділення окремого, «українського» компонента у «кам'яній» експозиції. Але, насправді, не дивлячись на доволі слабкі позиції в тогочасній міській ієрархії, певна частина соціальної та економічної еліти Катеринослава була представлена в українському національному русі.

Саме в «українській» частині експозиції знаходиться згадувана вище цегла з клеймом «А.П.». Ми говорили про Олександра Поля як про великого економічного фундатора, людину, яка фактично заклала вектори роз-

витку Катеринослава і навіть сучасного Дніпра. Наголоsumo також і на його українських симпатіях. За своїм походженням (мати Поля була нащадком родів Полетик та Полуботків) він належав до українського дворянства, яке сповідувало ідеї українського автономізму. Ми, звичайно, далекі від твердження, що знання про власний родовід переходило в політичну площину, але про історичну пам'ять та певні культурницькі українські уподобання Поля, безсумнівно, говорити можна. Розповідаючи про своє дитинство Д. Яворницькому, Поль згадував: «...перебуваючи по жіночій лінії у спорідненні з малоросійською родиною Полуботків, постійно чув розповіді про славні минулі часи...» [13, с. 11]. Скажімо, його відома колекція старожитностей, що складалася з більш ніж 4770 предметів, мала 281 артефакт, які віднесені укладачами каталогу до окремого відділу «Предметы запорожской и южно-русской старины». І це не говорячи про ще один відділ – «Предметы относящиеся к сравнительной этнографии» [11]. Та й сам Поль називав себе українцем [13, с. 13].

Виразні національні симпатії мав ще один представник місцевої соціальної еліти, землевласник, підприємець, мільйонер Володимир Миколайович Хрінников. До українського громадського життя він долучився ще будучи студентом Петербурзького технологічного інституту. Надавав фінансову допомогу українським установам та виданням. У 1913–1914 рр. очолював катеринославську «Просвіту». Проте його національні переконання мали не лише публічний вияв, але проходили і через особисті практики. Його першою дружиною стала сестра відомого українського діяча Василя Мазуренка. До речі, пані Марія Хрінникова і сама була головою катеринославської «Просвіти» у 1910–1912 рр. [30, с. 470–477]. Навіть свій прибутковий будинок, який до сьогодні є окрасою міста (так званий «Будинок Хрінникова», зараз готель «Україна»), він, користуючись консультаціями Д. Яворницького, збудував, як записано українською мовою на срібній закладній дошці, «...в стилі «Відродження України»» [29, с. 24].

Парадокси етнонаціональної самоідентифікації наочно ілюструє біографія ще одного катеринославського виробника цегли, яка вироблялась з двома клеймами: «F. A.» та «Андерегг». Фердинанд Андерегг за офіційною соціальною приналежністю був «екатеринославским мещанином». Насправді, він належав до заможної верхівки міста. У щорічнику «Весь Екатеринослав на 1898 год» Ф. Андерегг значиться у списку купців 2-ї гільдії. Він, не українець за походженням, мав стійкі українські симпатії. Ф. Андерегг переїздить до Одеси, і у цьому місті стає одним із засновників Українського клубу – організації, що постала в січні 1910 р. на місці забороненої владою «Просвіти». Саме у його помешканні, у квітні того ж року, відбулися перші загальні збори цієї організації [23].

У контексті української історії можна розглядати по-стать ще одного «цегляного виробника», князя Миколи Петровича Урусова. Він – великий землевласник, сенатор, шталмейстер імператорського двору, предводитель

дворянства Катеринославської губернії у 1908–1917 рр. Але попри всі титули, посади, приналежність до соціальної верхівки російського суспільства, князь М. Урусов підтримував приятельські стосунки з істориком запорозького козацтва Д. Яворницьким. За думкою сучасників, саме ці відносини, заступництво князя перед місцевим губернатором допомогли довготривалому (до 1916 р.) існуванню Катеринославської «Просвіти» [32, с. 257].

Таким чином, експозиція Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» не просто є колекцією речових пам'яток. Грунтуючись на її експонатах, відбувається екскурс в історію регіону з різних питань: економічних, демографічних, етносоціальних. І це лише незначна частка аспектів, які можна використовувати у ефективній екскурсійній роботі навколо експозиції «Історія міста в камені». Її можливості, перетворені із зібрання речових пам'яток на антропоцентричну історію, практично безмежні.

ДЖЕРЕЛА

1. Адрес-Календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета. Под редакцией секретаря комитета Г.А. Богданова. Екатеринослав : Типо-литография Губернского Правления. 1910. 446 с.
2. Без Маркса и Кирова: В Днепропетровске продолжается декоммунизация улиц и проспектов. Режим доступа: <https://nv.ua/ukraine/events/bez-marкса-i-kirova-v-dnepropetrovsk-prodolzhaetsja-dekommunizatsija-ulits-i-prospektov-99061.html>.
3. Бюллетень Института истории материальной культуры РАН. [№] 7. Материальная культура Санкт-Петербурга. Вып. 1. В.Н. Смирнов, Д.Д. Ёлшин. Кирпичные клейма Санкт-Петербургской губернии середины XIX – начала XX в. Каталог и исследование. Санкт-Петербург : Изд-во ООО «Периферия», 2017. 214 с.
4. Весть Екатеринослав на 1898 г. Изд. Б.Б. Буравого. Екатеринослав, 1898. 389 с.
5. Весть Екатеринослав на 1902 г. Изд. Буравой. V год издания. Екатеринослав, 1902. 401 с.
6. Днепропетровск. Архитекторы. Н.П. Андрущенко, М.Э. Кавун, Н.А. Лопатюк и др. Под общ. Ред. Н.Н. Кондель-Перминовой; И.Г. Редкол.: Б.Л. Ерофанов, Н.Н. Кондель-Перминова, И.Г. Пидорван (предс.) и др. Киев : Издательский дом А+С, 2006. 296 с.
7. Дом Александра Поля хотят вернуть громаде Днепра. Режим доступа: <https://gorod.dp.ua/news/160992>.
8. История города, застывшая в камне. Режим доступа: <https://gorod.dp.ua/news/84526>.
9. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область» Киев : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1977. 837 с.
10. Історія Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Режим доступа: <http://www.museum.dp.ua/historydim.html>.
11. Каталог коллекции древностей А.Н. Поль в Екатеринославе. Выпуск I. Составил К. Мельник. Киев, 1903. 217 с.
12. Кирпич Екатеринославской губернии. Режим доступа: https://royal-brick.io.ua/s2284298/kipich_ekaterinoslavskoy_gubernii_-cegla_rozbiorkowa
13. Кочергин І. Олександр Поль. Геній міста на Дніпрі. Дніпро : Герда, 2018. 112 с.
14. Крупский А.К. Кирпичное производство Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Режим доступа: <https://slovar.cc/enc/brokhauz-efron/1622437.html>.
15. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. Дніпропетровськ : Січ, 2001. 265 с. (Сигнальний приірник)
16. Маменко П., Старостин В. Майданский Иона Михайлович. Днепропетровская городская энциклопедия. Режим доступа: <http://tfde.dp.ua>
17. Материалы 1-й кирпично-черепичной конференции. Режим доступа: <http://museum-konst.com/index.php/stati-i-uroki/materialy-1-j-kipichno-cherepichnoj-konferentsii>.
18. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составил генерального штаба капитан В. Павлович. Санктпетербург: типография Департамента Генерального штаба, 1862. 351 с.
19. Намоленое место в с. Василевка (Новомосковский р-н). Свято-Духовская церковь (разрушена). Режим доступа: www.shukach.com/ru/node/7894
20. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–18. Прага, 1935. 118 с.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Под редакцией Н.А. Тройницкого, 1904. 234 с.
22. Полное руководство по гражданской архитектуре. Полный перевод с 5-го немецкого издания с изменениями и дополнениями В. Леви и В. Келдыш. Под редакцией гражданского инженера А.П. Шишко. Ад. Профессора Технолог. Инст. Императора Николая I. Отдел первый. Каменные работы. Санкт-Петербург : народная польза, 1907. 287 с.
23. Полтораки, В. Калина над морем. Український тиждень. 2010, 11 червня. Режим доступа: <https://tyzhden.ua/History/3622>
24. Полю Александру Николаевичу, памятник. Режим доступа: https://gorod.dp.ua/out/attractions/oneplace/?place_id=1124
25. Радянська енциклопедія історії України. Т. 2. Держава – лєстриги. Київ : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1970. 580 с.
26. Радянська енциклопедія історії України. Т. 3. Лєтичів – розкопки. Київ : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1971. 573 с.
27. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть I. География. Этнография и народонаселение Новороссийского края. Одесса : Типография Л. Нитче. 1850. 364 с.
28. Справочная книга «Весь Екатеринослав». Издание Л.И. Сатановского. Екатеринослав, 1913. 403 с.
29. Старостин В. Дніпро: символ міста. Будинок Хрінникова. Дніпро : Герда, 2007. 136 с.
30. Чабан М.П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2002. 536 с.
31. Чергорка П. Кирпич из Екатеринославской губернии (Интерв'ю з П. Маменком). Режим доступа: <https://dorys.livejournal.com/551534.html>
32. Чикаленко Е. Щоденник (1907–1917). Т. 1. Київ : Темпора, 2004. 436 с.
33. Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. Издание второе, исправленное и дополненное. Днепропетровск : «Проміні», 1969. 415 с.
34. Шруб К. Дом Поля в Днепре занесен в Госреестр памятников Украины. Режим доступа: <https://nashemisto.dp.ua/2019/03/21/dom-aleksandra-polja-unikalnoe-odnoetazhnoe-zdanie-stalo-pamjatnikom-ukrainy/>.
35. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. 2-е издание, дополненное. Днепропетровск : Сич, 1996. 277 с.

Rybalka V.H. Collection of bricks and tiles of the Katerynoslav producers of the late XIX – early XX centuries in the Museum «Jewish Memory and Holocaust in Ukraine». Ethnoscultural aspects of history through the prism of material monuments

The article is devoted to the question of potential heuristic abilities of museum exhibitions in the anthropological interpretation of historical process. Moreover, the problem of enlightening of intrinsic mixture of economic, social, and ethnical processes through evidences is discussed.

This problem is studied through the bricks and tilling produced at Katerynoslav region factories in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries and currently exhibited in the museum «The memory of the Jewish people and the Holocaust in Ukraine» (Dnipro). Showing what is not an attractive, at first glance, exhibit (such as a brick) can help to draw a museum visitor's attention to history in general, regional history, and historical memory issues.

The study focuses on the presentation of historical events through specific material exhibits that are associated with both individuals (business owners – producers) and the whole complex of intertwined events of economic and ethno-social history.

Key words: brick, enterprises, merchants, Jews, Ukrainian national movement, «Prosvita», historical memory.

REFERENCES

1. Adres-Kalendar Ekaterinoslavskoy gubernii na 1910 god. Izdaniye Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Statisticheskogo Komiteta. Pod redaksiyey sekretarya komiteta G.A. Bogdanova. [Adress-Calendar of Ekaterinoslav region – year 1910. Ekaterinoslav Regional Statistics Committee edition. Under the editing of the committee secretary G.A. Bogdanova.] Ekaterinoslav: Tipo-litografiya Gubernskogo Pravleniya. 1910. [in Russian].
2. Bez Marksa i Kirova: V Dnepropetrovsk prodlzhayetsya dekomunizatsiya ulits i prospektov. [Without Marks and Kirov: In Dnepropetrovsk street decommunisation continues] Retrieved from <https://nv.ua/ukraine/events/bez-marкса-i-kirova-v-dnepropetrovsk-prodolzhaetsja-dekommunizatsija-ulits-i-prospektov-99061.html>
3. Byulleten Instituta istorii materialnoy kultury RAN. № 7. Materialnaya

kultura Sankt-Peterburga. Vyp. 1. V. N. Smirnov, D. D. Elshin. Kirpichnyye kleyma Sankt-Peterburgskoy gubernii serediny XIX – nachala XX v. Katalog i issledovaniye. [Bulletin of the Materialistic Culture Institute] St. Petersburg: Izd-vo OOO «Periferiya». (2017). [in Russian].

4. Ves Ekaterinoslav na 1898 g. Izd. B. B. Buravogo [Ekaterinoslav in 1898]. Ekaterinoslav. (1898). [in Russian].

5. Ves Ekaterinoslav na 1902 g. Izd. Buravoy. V god izdaniya [Ekaterinoslav in 1902.], pp. 292–296. Ekaterinoslav. (1902). [in Russian].

6. N. P. Andrushchenko, M. E. Kavun, N. A. Lopatyuk, N. N. Kondel-Perminovoy, B. L. Erofanov, N. N. Kondel-Perminova, I. G. Pidorvan (Eds.) (2006). Dnepropetrovsk. Arkhitektory. [Dnepropetrovsk. Architects] Kiev: Izdatelskiy dom A+S. [in Russian].

7. Dom Aleksandra Polya khotyat vernut gromade Dnepra. [Aleksandr Pol's house is being given back to the Dnipro community]. Retrieved from: <https://gorod.dp.ua/news/160992>. [in Russian]

8. Istoriya goroda. zastyvshaya v kamne. [History of the city frozen in the stones. Retrieved from <https://gorod.dp.ua/news/84526>. [in Russian].

9. Istoriya gorodov i sel Ukrainy SSR. Dnepropetrovskaya oblast' [The history of Ukrainian Soviet Socialist Republic. Dnepropetrovsk region]. Kiyev: Glavnaya redaktsiya Ukrainy sovetsoy entsiklopedii. (1977). [in Russian].

10. Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnoho istorichnoho muzeiu im. D. I. Yavornytskoho. [The history of Dnipro National Historical Museum of D. I. Yavornytskoho]. Retrieved from <http://www.museum.dp.ua/historydim.html>. [in Russian].

11. Katalog koleksii drevnostey A. N. Pol v Ekaterinoslave. Vypusk I. Sostavil K. Melnik. [The catalogue of antiques collection of A. N. Pol in Ekaterinoslav]. Kyiv. (1903). [in Russian].

12. Kirpich Ekaterinoslavskoy gubernii. [Brick of Ekaterinoslav region]. Retrieved from <https://royal-brick.io.ua/s2284298/kirpich-ekaterinoslavskoy-gubernii-cegla-rozbiorkowa>. [in Russian].

13. Kocherhin, I. (2018). Oleksandr Pol. Henii mista na Dnipro. [Oleksandr Pol. Dnipro city genius] Dnipro: Herda. [in Ukrainian].

14. Krupskiy, A. K. Kirpichnoye proizvodstvo Entsiklopediya Brokgauza i Efrona [Brick manufacture. Brokgauz and Efron encyclopedia]. Retrieved from <https://slovar.cc/enc/brokhauz-efron/1622437.html>. [in Russian].

15. Mazepa, I. (2001). Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921. I. Tsentralna Rada – Hetmanshchyna – Dyrektoriia. II. Kamianetska doba [Ukraine on fire during the revolution 1917–1921. Central Council of Ukraine – Hetmanshchyna – Directory]. Dnepropetrovsk: Sich. [in Ukrainian].

16. Mamenko, P., Starostin, V. Maydanskiy Iona Mikhaylovich. Dneprovskaya gorodskaya entsiklopediya [Maydanskiy Iona Mikhaylovich. Dnipro city encyclopedia]. Retrieved from <http://tfde.dp.ua>. [in Russian].

17. Materialy 1-y kirpichno-cherepichnoy konferentsii. [Materials of the 1st brick conference]. Retrieved from <http://museum-konst.com/index.php/stati-i-uroki/materialy-1-j-kirpichno-cherepichnoj-konferentsii>. [in Russian].

18. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Ekaterinoslavskaya guberniya. Sostavil generalnogo shtaba kapitan V. Pavlovich. [Materials for geography and statistics in Russia. Collected by soldiers of General base] Sankt-Peterburg: tipografiya Departamenta Generalnogo shtaba (1862). [in Russian].

19. Namolenoye mesto v s. Vasilevka (Novomoskovskiy r-n). Svyato-Dukhovskaya tserkov (razrushena). [The holy place in Vasilevka village. Svyato-Dukhovskaya church]. Retrieved from <https://www.shukach.com/ru/node/7894>. [in Russian].

20. Omelianovych-Pavlenko M. (1935). Na Ukraini 1917–18. [In Ukraine 1917–18]. Praha. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

21. Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii. 1897 g. XIII. Ekaterinoslavskaya guberniya. Izdaniye Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. Pod redaktsiyeyu N. A. Troynitskogo. [The first total folk register of Russian empire. 1897 g. XIII. Ekaterinoslav region]. (1904). [in Russian].

22. V. Levi i V. Keldysh, A. P. Shishko. (Ed.) (1907). Polnoye rukovodstvo po grazhdanskoj akhitektуре. Otdel pervyy. Kamennyye raboty [Full guidance over civil architecture]. St. Petersburg: narodnaya polza. [in Russian].

23. Poltorak, V. (2010). Kalyna nad morem. [Viburnum over the sea]. Ukrainyky tyzhden., 11 chervnia. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/3622>. [in Ukrainian].

24. Polyu Aleksandru Nikolayevichu. pamyatnik. [Aleksandr Pol monument]. Retrieved from https://gorod.dp.ua/out/attractions/oneplace/?place_id=1124. [in Russian].

25. Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy. Derzhava – lestryhony. [Soviet encyclopedia of Ukrainian history. State – lestryhony]. (Vol. 2). Kyiv: Glavnaya redaktsiya Ukrainy sovetsoy entsiklopedii. (1970). [in Ukrainian].

26. Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy. Letyshiv – rozkopky [Soviet encyclopedia of Ukrainian history. Letyshiv – excavations]. Kyiv: Glavnaya redaktsiya Ukrainy sovetsoy entsiklopedii. (1971). [in Ukrainian].

27. Skalkovskiy, A. (1850). Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraja. Geografiya. Etnografiya i narodonaseleniye Novorossiyskogo kraja. [Experience of describing Novorossiysk region. Ge-

ography. Ethnography and Population of Novorossiysk Territory.] Odessa: Tipografiya L. Nitche. [in Russian].

28. Spravochnaya kniga «Ves Ekaterinoslav». [Address book «The whole Ekaterinoslav»] Ekaterinoslav. Izdaniye L. I. Satanovskogo. (1913). [in Russian].

29. Starostin, V. (2007). Dnipro: symvol mista. Budynok Khrinnykova. [Dnipro. City symbols. Khrinnykov house.]. Dnipro: Herda. [in Ukrainian].

30. Chaban, M. P. (2002). Diiachi Sicheslavskoi «Prosvity» (1905–1921). Biobibliografichnyi slovnyk. Blyzko 670 imen. Naukove vydannia. [The participants of Sicheslavskaya «Prosvita» (1905–1921). Bibliography dictionary. 670 names.], pp. 470–477. Dnipropetrovsk: IMA-pres. [in Ukrainian].

31. Chegorka, P. Kirpich iz Ekaterinoslavskoy gubernii (Interviu z P. Mamenkom). [The brick from Ekaterinoslav region]. Retrieved from <https://dorys.livejournal.com/551534.html>. [in Ukrainian].

32. Chykalenko, Ye. (2004). Shchodennyk (1907–1917) [The diary (1907–1917)]. (Vol. 1). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

33. Shatrov, M. (1969). Gorod na trekh kholmakh. Kniga o starom Ekaterinoslave. [The city on three hills. The book about old Ekaterinoslav.], (2nd ed.), pp. 123–126. Dnepropetrovsk: «Promini». [in Russian].

34. Shrub, K. Dom Polya v Dnepre zanesen v Gosreestr pamyatnikov Ukrainy. [Pol's house in Dnipro is added to the Monument Register of Ukraine]. Retrieved from <https://nashemisto.dp.ua/2019/03/21/dom-aleksandra-polja-unikalnoe-odnojetazhnoe-zdanie-stalo-pamyatnikom-ukrainy/>. [in Russian].

35. Yavornitskiy, D. I. (1996). Istoriya goroda Ekaterinoslava. [History of Ekaterinoslav.], (2nd ed.). Dnepropetrovsk: Sich. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 02.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 069.5:002(477+47)

С.В. Пої

ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ XX ст. З ІСТОРІЇ ТЕАТРАЛЬНОГО І МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В КОЛЕКЦІЙНОМУ ОПИСІ АКТОРСЬКОЇ СІМ'Ї БРОВЧЕНКІВ: АНАЛІЗ, СИСТЕМАТИЗАЦІЯ

У статті представлені результати дослідження історії театрального і музичного мистецтва першої половини XX ст. та включно до середини 1990-х рр. на матеріалах музейної колекції ніжинської акторської сім'ї Бровченко. З'ясовано основні етапи та характер культурно-мистецького (музично-театрального) процесу на теренах України і частково на території колишнього СРСР.

Ключові слова: Іван Кузьмич Бровченко, Марія Федорівна Бровченко, музична програма, партитура, п'єса, режисер, спектакль, театральна програма, труп.

На сьогодні не зменшується науковий інтерес дослідників до вивчення історії та національно-культурної спадщини України XX ст. Сучасні наукові розвідки, крім іншого, присвячені життю і творчості видатних діячів мистецтва, діяльності окремо взятих культурних осередків та їхній ролі у культурному відродженні української нації. Велику роль у цьому процесі відіграють і музейні експонати, що колись належали корифеям української театральної та співочої сцени. Серед них – і частина книжкових та друкованих видань, які є складовою колекції музейних експонатів родини Бровченко у Ніжинському краєзнавчому музеї ім. Івана Спаського. Її систематизація і аналіз дає змогу вивчати перебіг театрального і музичного

життя цілої епохи, дослідити суспільні віяння й зробити акценти на тогочасні тенденції сценічного мистецтва.

Вивченням історії модерного та постмодерного театраль-ного і музичного мистецтва України та СРСР у XX ст. займали-ся наступні дослідники: у 20-х рр. XX ст. – В. Серьожніков [12]; у 1930–40-х рр. – Г. Юра [6], О. Борщагівський, Б. Гурман [16], Й. Кисельов [7], Я. Ган [4], Ю. Матрич [8], А. Штогаренко [2]; у 1950–70-х рр. – Г. Плоткін [10], О. Сафронов [13], Л. Віри-на [3], А. Бороденко [1]; у 80-ті рр. XX ст. – Ю. Токарев [15]; у 90-ті рр. XX ст. – Г. Самойленко [11], А. Гатненко [5].

У Ніжинському краєзнавчому музеї ім. Івана Спаського зберігаються друковані видання, що належали акторській сім'ї Бровченко. Про їхній життєвий та творчий шлях на сьогодні є чимало відомостей. Заслужена артистка України Марія Федорівна Бровченко народилася 2 червня 1919 р. у м. Ніжині в сім'ї козака-хлібороба Федора Васильови-ча Кривця. Вищу освіту здобула в Ніжинському педаго-гічному інституті ім. М.В. Гоголя, де навчалась на факуль-теті російської словесності упродовж 1938–1940 рр. Після його закінчення вчителювала – викладала російську мову в с. Крути Ніжинського району. Потім почалося майже де-сятиріччя акторської кар'єри Марії Бровченко: вона грала на сценах: Ніжинського драматичного театру ім. М. Ко-цюбинського (1943–1946 рр.), Прилуцького драматично-го театру ім. 15-річчя ВЛКСМ (1946–1948 рр.) та Закар-патського театру в Ужгороді (1948–49 рр.) [17, с. 15–16].

Мрія навчатися і навчати співу ніколи не полишала ар-тистку, тому у 1949 р. вона поступила до Київської дер-жавної консерваторії ім. П.І. Чайковського на факультет сольного співу, на курс до М. Литвиненко-Вольгельмут. Консерваторію М. Бровченко закінчила в 1954 р., отри-мавши спеціальність концертної співачки. З 1956 р. вона працювала викладачем вокалу в Ніжинському педаго-гічному інституті ім. М.В. Гоголя на кафедрі музики фі-лологічного факультету [11, с. 119]. Після відкриття му-зично-педагогічного факультету при цьому ж інституті у 1964 р. продовжила працювати педагогом з вокалу на ка-федрі вокально-хорового мистецтва (викладала до 1997 р.).

Указом Президента України Л.Д. Кучми від 18 січня 1996 р. № 1512 Марії Федорівні Бровченко було присвоєно почесне звання «Заслужена артистка України». За роки сво-єї викладацької діяльності, разом зі студентами, вона узяла участь більш ніж у п'ятистах концертах у Ніжині та Ніжин-ській області. У її репертуарі переважали класичні оперні партії та народні твори. Серед випускників М. Бровченко такі відомі артисти, як А. Кудлай, Л. Циндрич, Л. Волох та ін.

Чоловік Марії Бровченко – заслужений артист УРСР, ві-домий театральний діяч України – Іван Кузьмич Бровченко. Він народився 8 вересня 1898 р. в м. Прилуки. Після служби в армії повернувся до Прилук і, починаючи з 1921 р., працю-вав в українському театрі. Разом із Г. Хмарою був одним із активних засновників «Молодого театру». Упродовж 1930–1934 рр. працював режисером і актором Донбаського театру ім. 13-річчя Жовтня [18, с. 110]. Після його ліквідації перейшов на роботу до Вінницького театру ім. М. Островського (1934–

1936 рр.), а потім – до Херсонського театру (1936–1938 рр.).

У 1938 р. І. Бровченко повертається до Прилук, де обій-має посади художнього керівника та актора Прилуцького драматичного театру ім. 15-річчя ВЛКСМ (1938–1941 рр.). З 1943 по 1948 р. він виконував обов'язки головного ре-жисера і актора в Ніжинському драматичному театрі ім. М. Коцюбинського. Потім, до переходу на роботу в Дуб-нівський пересувний театр в 1950 р, працював режисером і актором Ужгородського драматичного театру [17, с. 45].

1957 року Івану Кузьмичу Бровченку було присвоєно почесне звання «Заслужений артист УРСР». Від 1960 р. він – керівник Ніжинського народного самодіяльного театру. У 1970 р. праця Ніжинського народного театру була відмі-чена срібною медаллю, а його керівник – І.К. Бровченко – у 1971 р. був нагороджений орденом «Знак Пошани» [11, с. 121]. На жаль, звістка про нагородження прийшла 23 січ-ня 1971 р., якраз у день смерті актора. Протягом 40-річної творчої діяльності Іван Бровченко поставив більше 200 спектаклів, зіграв приблизно 250 ролей. Свій досвід він передав багатьом молодим акторським талантам.

Друковані видання, які були у 2019 р. передані до фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського донькою Бровченків Надією Іванівною Кирилюк, свідчать про активну творчу і викладацьку діяльність подружжя, невпинну ціка-вість до всіх новинок та тонкощів музичного і театального мистецтва. За своїм змістовно-функціональним призна-ченням ці видання поділяються на книжкові, періодичні та довідникові; за історичними періодами – на міжвоєнні 1920–30 рр., воєнні, післявоєнні, 1950–70 рр. та 1990-ті рр.

До першого періоду – зародження новітнього театраль-ного мистецтва – відноситься книга з акторської майстерно-сті «Мистецтво художнього читання». Випуск 1-й. «Музика слова» [12]. Її автором був російський теоретик мистецтва декламації, режисер, актор В. Серьожніков. Цей методич-ний посібник призначався для читців, оповідачів, акторів, поетів, лекторів, співаків. Видання складається з чотирьох великих розділів: «Що таке мистецтво художнього читан-ня?», «Музика звуку та складу», «Музика слова» та «Школа оратора». До його структури увійшов додаток: «Мистецтво промови перед публікою Ф. Гаррісона». Слід відзначити, що даний підручник був одним з перших методичних вка-зівок із декламації художнього слова в Радянському Союзі. З цієї причини, з внесеними правками та доповненнями, він видавався ще кілька разів – 1929 р. та 1930 р., з тією ж таки назвою. Тираж цього видання, яке було надруковане в Москві у 1923 р., складав 5000 примірників.

Із завершенням періоду національно-культурного від-родження, що відбувалося за часів проведення політики «українізації», співпала поява в Києві видання «Держав-ний драматичний театр ім. І. Франка», яке було присвяче-не історії одного з найбільших відомих театрів столиці – драматичному театру ім. І. Франка [6]. Ця книга відображає сценічне життя театру від початку його заснування 28 січ-ня 1920 р і до 1930 р. Крім того, вона містить велику кіль-кість чорно-білих фотографій із спектаклів різних років.

Загальний обсяг видання – 30 сторінок, тираж складав 4000 примірників. Незважаючи на те, що видання мало ознайомчий характер, при вивченні історії театрального мистецтва 1920-х рр. воно може слугувати першоджерелом, адже повною мірою відображає сценічне та культурне життя драматичного театру ім. І. Франка за указаний період.

Майже через десятиліття, у 1940 р., виходить книга до 20-річного ювілею творчої діяльності театру ім. І. Франка [16]. Змістовно вона поділена на чотири великі розділи, що були присвячені найяскравішим подіям із життя театру, а її загальний обсяг становить 197 сторінок. У виданні описаний майже кожен спектакль, що був презентований трупю, від дня заснування майбутнього Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка у м. Вінниці. Основну частину матеріалу складають праці українського театрального режисера Гната Юри та театрознавця Олександра Борщаговського. Вони поетапно описують історію існування театру за ці 20 років у Вінниці, Черкасах, Харкові і, зрештою, у Києві. Книга складається із чотирьох великих розділів, які присвячені найяскравішим подіям з життя театру. Видання містить багато чорно-білих фотографій акторів даного театру, а також чотири кольорових ескізи сценічних костюмів із вистав.

1940 рік ознаменувався тим, що за сприяння державного видавництва «Мистецтво» у Харкові побачила світ монографія Я. Гана, присвячена біографії та творчій діяльності актора, народного артиста УРСР – Терентія Петровича Юри [4]. На початку книги вміщене вступне слово автора, потім подана коротка біографія актора та матеріали про театральні ролі Терентія Юри. Обсяг книги становить 96 сторінок.

До біографічних розвідок цього періоду (1940 р.) можна віднести видану у Харкові книгу Ю. Мартича «Наталія Михайлівна Ужвій», присвячену життю та творчості народної артистки СРСР [8]. Це – невелике за обсягом видання із серії «Майстри мистецтва України». Воно налічувало 74 сторінки тексту, його наклад становив 2000 примірників. До книги увійшло 7 статей зі спогадами як самої артистки, так і її колег, а також бібліографічна характеристика – невеличкий огляд праць науковців, присвячених цій видатній драматичній актрисі. Книга містить чорно-білі портрети Н.М. Ужвій. На титульній сторінці є дарчий напис: «Марія Федорівна, я певен, що галерея прекрасних образів, зроблених чарівною артисткою Н. Ужвій, які є в цій книзі, стануть провідним світлом Вашої творчості, чудесної будуччини. Адже М. Ужвій розпочала свою творчу діяльність, теж будучи педагогом як ви. Від цього дня, – 2 червня 1945 року, дня Вашого народження, міцною ходою радянської молоді обдарованої артистки, в щасливу творчу путь. Бажаю досягти такої творчої вершини, як Н.М. Ужвій. Ваш учитель і друг І. Бровченко. 2.VI. 45 р. м. Ніжин».

Одним з перших книжкових видань воєнної доби 1941–1945 рр. була збірка пісень «Визволеному Києву», видана в м. Києві у 1945 р. в «Українському державному видавництві». Її обсяг – 41 сторінка, тираж – 5000 примірників [2]. Упорядником збірки був А. Штогаренко, а редактором –

Б. Лятошинський. Вона складається з 8-ми партитур пісень на воєнну тематику: «Здрастуй мати Україно», «Солдатське слово», «Пісня про Київ» «Шумить Дніпро», «В обличчя рідний вітер», «Києву», «Киянка», «Славен наш Київ».

До періоду 1950-х рр. належить книга «20 років Київського державного театру музичної комедії УРСР» під редакцією Г. Плоткіна, видана 1955 р. у Київській обласній друкарні. Вона є виданням Київського державного театру музичної комедії УРСР [10]. Книга містить багато чорно-білих фотографій акторів Київського державного театру музичної комедії УРСР, а також знімки зі спектаклів, програми вистав. Зроблена як ретроспектива сценічного життя трупи від початку заснування цього театру у 1934 р. до 1954 р. включно, а також подані матеріали про творчі здобутки та плани його колективу на 1954 р. Видання завершує таблиця творчого складу театру. Книга містить 39 сторінок тексту, її тираж складав 2500 примірників.

У 1970 р. у Москві вийшла книга-довідник з історії Московського театру ім. М. Горького під назвою: «Московский орден Ленин и Трудового Красного знамени Художественный Академический театр СССР имени М. Горького» (обсяг – 44 сторінки) [9]. Загалом дане видання було підготовлене для української театральної публіки, адже його вихід був приурочений гастролям Московського художнього театру ім. М. Горького з 10 червня по 7 липня 1970 р. На першій сторінці книги розміщені чорно-білі фотографії засновників театру – К.С. Станіславського та В.І. Немировича-Данченка. Потім подана інформація про керівництво і склад театру, народних і заслужених артистів СРСР і РРФСР та інших артистів трупи. Далі в хронологічному порядку розміщені чорно-білі фотографії та інформація про спектаклі, які ставилися на сцені цього театру, починаючи з 1898 по 1970 рр. Книга має велику кількість знімків акторів театру ім. М. Горького.

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. активізувало процес вивчення культурно-мистецького здобутку української нації. Цей період відзначився появою у 1995 р. книги Г.В. Самойленка – професора Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя – «Нариси культури Ніжина: Театральне та музичне життя XVII–XX ст.», яка є частиною тритомного видання і налічує 166 сторінок тексту [11]. У книзі висвітлюється театральне та музичне життя Ніжина XVII–XX ст., зокрема, аматорська діяльність М. Гоголя та його товаришів по Гімназії вищих наук кн. Безбородька. Особлива увага приділяється життю і творчості М.К. Заньковецької, її роботі по створенню професійних українських труп, в яких грали ніжинці Є. Хуторна, А. Остерський, Г. Ніжинська, І. Ковалевський, Д. Грудина, М. Малиш-Федорець та інші. Уперше розкривається шістдесятирічна історія Ніжинського драматичного театру ім. М. Коцюбинського, з яким пов'язана творчість багатьох талановитих акторів та режисерів, у тому числі Івана Кузьмича та Марії Федорівни Бровченків, біографія та творча діяльність яких коротко висвітлені у цьому виданні [11, с. 118–121]. На титульній сторінці є дарчий напис: «Заслуженій артистці України Марії

Федорівні Бровченко, одній із героїнь цієї книги, з глибокою шаною і побажаннями здоров'я і нових творчих здобутків. З повагою Г.В. Самойленко».

Серед друкованих видань, переданих родиною Бровченків до музейної колекції, велику групу складають періодичні видання. Вони представлені газетами та журналами. У газеті «Радянське мистецтво» за 24 листопада 1948 р. (друкований орган Міністерства кінематографії і Комітету в справах мистецтв Української РСР) вміщена стаття Й. Кисельова «Гнат Юра – Стюпочка Крамарюк», приурочена комедії Карпенка-Карого «Житейське море» у постановці Київського академічного театру ім. І. Франка [7]. Головну роль в цій виставі – Стюпочку Крамарюка – зіграв народний артист УРСР Гнат Юра. Автор подає не лише рецензію на сам спектакль, а й ретроспективу його варіацій академічним театром ім. І. Франка.

Одним із перших періодичних видань СРСР, присвячених технологіям театральної справи, був журнал «Театральна техніка і технологія». У першому випуску, виданому у 1957 р. в Москві, містилося 15 статей про розробку та запровадження нових технологій у театральному мистецтві. Журнал мав 52 сторінки [14] і розподілявся на рубрики: «Вступна стаття», «Техніка радянського театру», «Винаходи та раціоналізація» і «Хроніка». Видання було корисним не лише студентам, операторам, режисерам та художникам-декораторам, а й досвідченим майстрам своєї справи, адже допомагало технологічно йти в ногу з часом.

Цікавою є стаття, розміщена в газеті «Комсомольська правда» за 14 липня 1964 р., з текстом комедії із 3-ої дії О. Софронова «Павичка», яку ставив за його сценарієм Кримський російський драматичний театр ім. М. Горького у 1965 р.

Одним з періодичних видань, яке висвітлювало культурно-мистецьке життя Української РСР у 1970-х рр., була газета «Культура і життя» (друкований орган Міністерства культури УРСР та Республіканського комітету працівників культури). В ній була розміщена стаття Л. Віриної «Чисте золото правди», в якій охарактеризована варіація постановки МХАТом п'єс А.П. Чехова «Три сестри» та «Чайка» [3, с. 2]. Стаття була відгуком на вказані постановки Московського художнього театру, що перебував на гастролях у Києві у 1970 р.

Діяльність Ніжинського народного театру, що існував при Ніжинському будинку культури, режисером якого був Іван Кузьмич Бровченко, висвітлена у рубриці «Театр» на шпальтах газети «Комсомольський гарт» за 23 січня 1971 р. (друкований орган Чернігівського ЛКСМ України) у публікації А. Бороценка під назвою: «Слід радості» [1, с. 4]. Автор здійснив невеличкий екскурс в історію Народного театру в Ніжині від початку його заснування та набору акторів 1965 р.

У 1985 р. вийшла робота Ю. Токарева «З голосу Попелюшки. Естрада зблизка». Вона була надрукована в газеті «Культура і життя» [15, с. 2]. Тут автор розповідає про тернистий творчий шлях народної артистки України А. Кудлай: від роботи простим вчителем на початку її кар'єри до солістки в українському народному хорі ім. Г. Верьовки та естрадної співачки Держтелерадіо, а також про її

знамениту пісню «Здрастуй мій ранок».

Перед серпнем 1991 р. та після отримання Україною незалежності щомісячно виходив лише один журнал «Дніпро», що друкувався у Києві у видавництві «Молодь». У 90-х рр. це було одне із небагатьох видань, яке висвітлювало основні літературно-художні та громадсько-політичні події, що відбувалися в незалежній Україні. У колекції родини Бровченко представлений журнал «Дніпро» за 1991 р. зі статтею А. Гатненка «...І пісні молоде вино», присвяченій народній артистці України, співачці Аллі Кудлай, вихованці М.Ф. Бровченко [5, с. 170–175]. Дана публікація містить коротку життєву та творчу біографію артистки, починаючи з її навчання в Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М.В. Гоголя на музично-педагогічному факультеті (1971–1975 рр.). Тут подана інформація про роботу Алли Кудлай в хорі Г. Вірьовки, на Держтелерадіо та зрештою її сольну кар'єру. На обкладинці журналу розміщена кольорова світлина А. Кудлай з деревом жасмину, а в самій статті є її чорно-біле фото.

Довідникові видання, подаровані Бровченками Ніжинському краєзнавчому музею ім. ім. І. Спаського, складаються з буклетів, брошур та програм концертів. Буклети представлені двома примірниками. 1959 року в Києві у державному видавництві «Образотворче мистецтво і музична література УРСР» був надрукований буклет «Київський український драматичний театр ім. І. Франка». На його обкладинці – кольорове зображення приміщення театру ім. І. Франка в м. Києві, на звороті – велика кількість чорно-білих світлин акторів цього театру.

Майже через десятиліття, у 1968 р., була видана брошура «Режисер самодіяльного театру», присвячена життю та творчій діяльності заслуженого артиста Української РСР – І.К. Бровченка. На титульній сторінці розміщено зображення Ніжинського будинку культури, вгорі на звороті – портрет І.К. Бровченка, режисера Ніжинського народного театру.

Одна з перших театральних програм 1940-х років була надрукована в Ужгороді. Вона включала в себе перелік вистав Закарпатського музично-драматичного театру з загальним фото театральної трупи. До програми увійшли три знамениті спектаклі: «Дві сім'ї» за п'єсою М. Кропивницького; «Шлях на Україну» О. Левади; спектакль «Змова приречених» М. Вірти. У програмі зазначені головні персонажі п'єс і спектаклів, а також прізвища та ініціали акторів, які їх виконували. М.Ф. Бровченко у першій та другій п'єсі грала основні ролі: дружини Степана Рєви (у п'єсі «Дві сім'ї»), Ярини – доньки коваля («Шлях на Україну»).

Наприкінці 1960-х рр. активно розвивався і Ніжинський аматорський театр, про що свідчить святкування вечора Всесоюзного дня театру 27 березня 1968 р. в Ніжинському міському будинку культури. У фондах НКМ ім. І.Г. Спаського зберігається запрошення на цей вечір та театральна програма п'єс, що були поставлені на сцені, а також акторський склад, який їх виконував. Глядачам пропонувалися до перегляду наступні п'єси: «Сторінка щоденника», «На Івана Купала», «Глитай, або ж павук». На титулі – зображен-

ня Ніжинського міського будинку культури, де діяв Ніжинський народний театр від початку його заснування у 1960 р.

28 березня 1968 р. у Ніжинському будинку культури проходило святкування 100-річчя від дня народження М. Горького. У рамках відзначення ювілею російського письменника, Ніжинським народним театром був поставлений спектакль за п'єсою «Васса Железнова». На титульній стороні запрошення зображений портрет російського письменника, програма виконана російською мовою.

1960-ті роки ознаменувалися розвитком музичного мистецтва, збагаченням усіх жанрів, серед яких найбільш широко були представлені опери та хорові твори. Однією з перших постановок цього періоду стала опера «Севільський цирульник» композитора Дж. Россіні. До музейної колекції з родинного зібрання Бровченків потрапила програма постановки опери за 1969 р.

У фондах НКМ ім. І. Спаського зберігається програма оперних спектаклів Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського 1970–1971 рр.: «Бастьєн і Бастьєна» В.А. Моцарта – одноактова комічна опера, а також інтермедія в двох частинах – «Служниця-пані» Дж. Перголезі. Вона містить інформацію про дійових осіб кожного із дійств (опери і інтермедії), короткі біографічні відомості про авторів та сюжет цих музичних спектаклів.

Деяко пізніше була випущена концертна програма постановок Київського камерного хору на 1977 р., у якій міститься інформація про колектив, подаються фото його директора та солістів, репертуарний список. Останній представлений творами відомих західноєвропейських і російських композиторів, авторів хорової музики XVIII–XIX ст.: Й. Баха, Й. Гайдна, Й. Брамса, П. Чайковського, Д. Бортнянського, М. Римського-Корсакова та ін. Хорова творчість радянського періоду представлена такими митцями: М. Леонтовичем, А. Штогаренком, Б. Лятошинським, Л. Грабовським та ін.

Цікавим і цінним експонатом є програма концерту 1984 р. з нагоди 20-річчя музично-педагогічного факультету Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. Концерт мав два відділення і був побудований так, щоб кожен із викладачів музично-педагогічного факультету взяв у ньому участь; на сцені виступали і гості, запрошені на святкування. До програми увійшло виконання 21-го музичного твору, серед яких була і українська народна пісня «Глибока криниця» в обробці Л. Чешко та у виконанні М.Ф. Бровченко.

Отже, кожне з перерахованих видань може слугувати джерелом із вивчення питання культурно-мистецьких традицій на Чернігівщині, адже дає змогу повною мірою відслідкувати всі процеси, які відбувалися в музичному та театральному середовищі з першої половини ХХ ст. до середини 1990-х рр. Збереження і дослідження таких колекцій дає змогу дослідити швидкоплинні миті театального та музичного життя. Усі театральні режисери та актори як України, так і СРСР у своїх постановках звертались до творчості провідних класиків української та російської літератури, зберігали художні та театральні традиції у музичних спектаклях. Підтвердженням даної тези є найвідоміші ан-

трепризи та ролі відомих театральних діячів: Гната Юри, Терентія Юри, Амвросія Бучми, Наталії Ужвій, Івана Бровченка, Марії Кривець (Бровченко), О. Левади та інших. Про них ми дізнаємося із книжкових та періодичних видань, брошур, театральних програм, буклетів і запрошень, які зберігаються у музейній колекції акторської родини Бровченко. Кожен із авторів вище розглянутих видань наголошує, що, починаючи з першої половини ХХ ст., відбувається поступальний розвиток театального мистецтва і його перехід від аматорського до професійно-драматичного та комедійного. До того ж дослідження періодичних видань дає змогу відслідкувати процес зародження сучасної української естрадної музики, яскравою представницею якої є вихованка М.Ф. Бровченко, народна артистка України Алла Кудлай.

ДЖЕРЕЛА

1. Борошенко А. Слід радості. *Комсомольський гарт*. № 10. 23 січня. 1971. С. 4.
2. Визволеному Києву: 6.XI.1943 р.–6.XI.1945 р.: збірка пісень. [упоряд. А. Штогаренко]. Київ : Українське державне видавництво, 1945. 41 с.
3. Вірина Л. Чисте золото правди. *Культура і життя*. № 48(1605). 18 червня. 1970. С. 2.
4. Ган Я. Терентій Петрович Юра. Харків : Державне видавництво «Мистецтво», 1940. 96 с.
5. Гатненко А. ...І пісні молоде вино. Дніпро. 1991. № 8. С. 170–175.
6. Державний драматичний театр ім. Ів. Франка. Київ : «Укртеаткіно видав», 1930. 30 с.
7. Кисельов Й. Гнат Юра – Стюпочка Крамарюк. *Радянське мистецтво*. 24 листопада. № 47(189). 1953. С. 2.
8. Матрич М.Ю. Наталія Михайлівна Ужвій. Харків : Державне видавництво «Мистецтво», 1940. 75 с.
9. Московський орденів Лєніна і Трудового Червоного Знамени Художественний Академічний театр СРСР імені М. Горького. Москва : типографія Міністерства культури СРСР, 1970. 44 с.
10. Плоткін Г. 20 років Київському державному театру музичної комедії УРСР. Київ : Київська обласна друкарня, 1955. 39 с.
11. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Ч. 2: Театральне та музичне життя XVII–XX ст. Ніжин : НДПІ ім. М.В. Гоголя, 1995. С. 119–121.
12. Сережников В.К. Искусство художественного чтения. Музыка слова. Выпуск 1-й. Пособие для чтецов, рассказчиков, актеров, поэтов, лекторов, певцов, композиторов и ораторов. С приложением: Искусство речи перед публикой Фр. Гаррисона. Государственное издательство: Москва-Петроград, 1923. 148 с.
13. Софронов А.В. Павичка. *Комсомольська правда*. 14 липня. № 23. 1964. С. 5–6.
14. Театральная техника и технология. *Информационный сборник*. Вып. 1. Москва, 1957. 52 с.
15. Токарев Ю. 3 голосу Попелюшки. Естрада зблизька. *Культура і життя*. № 37. 15 грудня. 1985. С. 2.
16. XX років театру ім. Ів. Франка / за ред. Б. Гурмана. Харків : Державне видавництво «Мистецтво», 1940. 197 с.
17. Самойленко Г.В. Ніжинський драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського. Ніжин : НДПУ ім. М.В. Гоголя, 1996. 108 с.
18. Слово про вчителя. Ніжин : ФОП Лук'яненко В.В. ТПІК «Орхідея», 2017. 206 с.

Roy S.V. Printed editions of the twentieth century from the history of the theatrical and musical art from the collection description of the Brovchenko family: analysis, systematization

This article presents the results of research, history of theater and music in the first half of the twentieth century and mid-1990s, based on materials from the Brovchenko family museum collection. The basic stages and character of the cultural-artistic (musical-theatrical) process in the territory of Ukraine and partly in the territory of the former USSR have been clarified.

By their content and functional purpose, the above editions are divided as follows: book, periodical, and reference book. Periodically these stock exhibits are divided into: the interwar 1920–1930, the military, after the war, 1950–70, and 1990.

It should be noted that each of the above editions can serve as a primary source for the study of the cultural and artistic process of modernism and the postmodern era, because it allows you to fully trace all the processes

that took place in the musical and theatrical environment in the first half of the twentieth century. and until the mid-1990s.

All theatrical directors and actors of both Ukraine and the USSR aimed to appeal to the leading classics of Ukrainian and Russian literature, to preserve the artistic and theatrical traditions of both musical and theatrical performances. Confirmation of this thesis are the most famous antitrips and roles of such famous theatrical figures as: Hnat Yura, Terentii Yura, Amvrosii Buchma, Natalia Uzhvi, Ivan Brovchenko, Maria Kryvets (Brovchenko), O. Levada and others. We can find out about them from books and periodicals, brochures, theater programs, booklets and invitations stored in the museum collection of the Brovchenko acting family. Much attention was paid to the teaching methods of theater art and its technique.

Postmodern music was counted on as special admirers of classical works to listeners who were close to the music that reflected their present. We learn about this from the programs of the Kyiv Chamber Choir and the Moscow Conservatory named after P.I. Tchaikovsky, as well as a collection of soldiers' songs from World War II, dedicated to the liberation of Kyiv, published by A. Stoharenko. Also, Ukrainian variety music was born and developed, the bright representative of which was the alumnus of Maryna Brovchenko, the People's Artist of Ukraine - Alla Kudlai.

Key words: Brovchenko Ivan Kuzmich, Brovchenko Maria Feodorivna, music program, score, play, director, performance, theater program, troupe.

REFERENCES

1. Borodenko, A. (1971). Slid radosti [It should be joy]. *Komsomolsky hart – Komsomolsk Hardening*, 10, p. 4. [in Ukrainian].
2. Shtoharenko, A. (1945). Vyzvolenu Kyievu: 6.XI.1943 r. – 6.XI.1945 r.: zbirka pisen [To liberated Kyiv: 6.XI.1943–6.XI.1945: collection of songs]. Kyiv: Ukrainiske derzhavne vydavnytstvo. [in Ukrainian].
3. Viryna, L. (1970). Chyste zoloto pravdy [Pure gold of truth]. *Kultura i zhyttia – Culture and life*, 48(1605), p. 2. [in Ukrainian].
4. Han, Ya. (1940) Terentii Petrovych Yura [Terenty Petrovich Yura]. Kharkiv: «Derzhavne vydavnytstvo mystetstvo». [in Ukrainian].
5. Hatnenko, A. (1991) I pisni molode vyny [And the songs are young wine]. *Dnipro – The Dnieper*, 8, p. 170–175. [in Ukrainian].
6. Yura, H. (1930). *Derzhavnyi dramatychnyi teatr im. Iv. Franka* [State Drama Theater named after Ivan Franko]. Kyiv: «Ukrteakinovydav». [in Ukrainian].
7. Kyselov, I. (1953). Hnat Yura – Stiupochka Kramariuk [Hnat Yura – Step Kramaryuk]. *Radianske mystetstvo – Soviet art*, 47 (189), p. 2. [in Ukrainian].
8. Matrych, M.Yu. (1940). *Nataliia Mykhailivna Uzhvi* [Natalia Mikhaïlivna Uzhvi]. Kharkiv: «Derzhavne vydavnytstvo Mystetstvo». [in Ukrainian].
9. Kedrov, N.M. (1970). *Moskovskij ordenov Lenina i Trudovogo Krasnogo znameni Hudozhestvennyj Akademicheskij teatr SSSR imeni M. Gor'kogo* [The Moscow Orders of Lenin and the Red Banner of Labor the Gorky Art Academic Theater of the USSR]. Moscow: tipografija Ministerstva kul'tury SSSR. [in Russian].
10. Plotkin, H. (1955). 20 rokiv Kyivskoho derzhavnoho teatru muzychnoi komedii URSR [20 years of the Kiev State Theater of Musical Comedy of the USSR]. Kharkiv: Kyiska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
11. Samoilenko, H.V. (1995). *Narysy kultury Nizhyn* [Essays in the culture of Nizhyn]. *Teatralne ta muzychne zhyttia XVII–XX st.* (Vol. 2, pp. 119–121). Nizhyn: NDU M.V. Hoholia. [in Ukrainian].
12. Serezhnikov, V.K. (1923). *Iskusstvo hudozhestvennogo chtenija. Muzyka slova* [The art of literary reading. Music words]. Posobie dlja chtecov, rasskazchikov, akterov, pojetov, lektorov, pevcov, kompozitorov i oratorov. S prilozheniem: Iskusstvo rechi pered publikoj Fr. Garrisona. Moskva-Petrograd: Gosudarstvennoe izdatel'stvo. Vol. 1. [in Russian].
13. Sofronov, A.V. (1964). Pavychka [Peacock]. *Komsomolska pravda – The Komsomolskaya Pravda*, 23, p. 5 – 6. [in Ukrainian].
14. Kljuchevnikov, L.L., Snezhnickm, L. (1957). *Teatral'naja tehnik i tehnologija. Informacionnij sbornik* [Theater equipment and technology. Information collection. Vol. 1. [in Russian].
15. Tokariyev, Yu. (1985). Z holosu Popyliushky. Estrada z blyzka [From the voice Cinderella. Bandstand with close]. *Kultura i zhyttia – Culture and life*, 37, p. 2. [in Ukrainian].
16. Hurman, B. (1940). XX rokiv teatru im. Iv. Franka [XX years of the theater of Ivan Franko]. Kharkiv: «Derzhavne vydavnytstvo Mystetstvo». [in Ukrainian].
17. Samoilenko, H.V. (1996). *Nizhynskyj dramatychnyi teatr im. M.M. Kochuby'ns'koho*. [Nizhyn Drama Theater named after M.M. Kotsiubynskyj]. Nizhyn: NDU im. M.V. Hoholia. [in Ukrainian].
18. Homenko, A.B. (2017). *Slovo pro zhytelya*. [Talk about the teacher]. Nizhyn: FPO Luk'ianenko V.V. TPK «Orhideia». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 069.01

М.В. Зубар

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТВОРЕННЯ МУЗЕЮ – «ТРЕТЬОГО МІСЦЯ»

У статті розглядається система музейної комунікації через контекст трансформації у суспільстві. Автор аналізує потреби в музейній комунікації в сучасних умовах через потребу перегляду функцій та місця музеїв у суспільстві, у світі та в Україні. Особлива увага приділяється системі комунікації музею в широкому розумінні цього слова. Комунікація розглядається як форма діалогу з відвідувачем, у тому числі і через постійну експозицію. Робиться спроба проаналізувати концепцію «третього місця» у її відношенні до музейних інституцій. Аналізується досвід польських і європейських музеологів і висвітлюються їх підходи до трансформації музеїв відповідно до актуальних вимог сучасності.

Ключові слова: музей, музеологія, музейна комунікація, експозиція, «третє місце».

Останнім часом в Україні на рівні наукових інституцій та професійного середовища, мабуть, уперше за 29 років, що минули з часу отримання незалежності, почалася дискусія щодо майбутнього українських музеїв, шляхів і методів їхнього розвитку, і, що найголовніше, їх місця і ролі в суспільстві.

Відповідно, перед музейними працівниками та відділами, що традиційно займаються так званою популяризацією і залученням відвідувачів до музеїв, а говорячи сучасною мовою – зовнішньою комунікацією, повстало питання про види, форми, канали комунікації та, зрештою, її ефективність. Сама наявність подібної дискусії, а також інтерес до неї, який спостерігається під час різних музейних форумів, лише підкреслює актуальність теми, яку, на глибоке переконання автора, не можна розглядати відірвано від функцій і форм сучасного музею в суспільстві.

На сьогодні, як визначають спеціалісти, і це видно неозброєним оком, у більшості вітчизняних музеїв можна говорити про кризу ідентичності. Г.В. Вдовін, що відносить їх до музеїв «пострадянського простору», ще на початку 2000-х років виділяв такі проблеми, як неусвідомлення свого часу, свого простору і своєї (музею) залежності від них у новій системі координат [1, с. 30].

Однак, як бачиться, тут ми стикаємося з певною проблемою, адже ані форма музею, ані розуміння свого місця в суспільстві та шляхів і напрямків діяльності в сучасних умовах із об'єктивних та суб'єктивних причин поки не зазнали кардинальних змін. Водночас, зважаючи на зміну часів, злам економічної та політичної моделі, яка породила більшість вітчизняних музеїв, відхід від жорсткого державного контролю за діяльністю музеїв та інституцій культури, який був притаманний радянській державній моделі, новітні часи, коли музеї в усьому світі включені у своєрідну індустрію рекреації в контексті культурного відпочинку, передачі знань у новій цікавій і доступній формі [2, с. 108], вимагають від вітчизняних музеїв сміливішого перегляду форм діяльності та, відповідно, підходів до комунікації.

Зазвичай можна сподіватися на традицію і на орга-

нізовані групи, в тому числі шкільні, які поки що забезпечують виконання плану відвідувачів. Однак, щоб зробити музеї привабливими і, що найважливіше, дати їм можливість зайняти гідне місце в суспільстві, стати авторитетним чинником у суспільному діалозі, ретрансляторами та творцями важливих сенсів, необхідне переосмислення форм і методів роботи.

Особливо важливим, як видається, в сучасних умовах є перегляд системи музейної комунікації (як зовнішньої так внутрішньої) відповідно до цілей і завдань, що стоять перед музеями у новітній час. Тут варто зауважити, що, говорячи про музейну комунікацію, варто розглядати її значно ширше ніж просто набір повідомлень на сайті, інформаційних листів до управлінь освіти або навіть найширшого використання ЗМІ, соціальних та нових медіа в роботі. Комунікація музею – це фактично вся діяльність музею, який спілкується з відвідувачем через музейну експозицію, забезпечуючи спілкування з об'єктами культури, освітні проекти, майстер-класи та, навіть, через наглядців та технічний персонал.

Особливо важливим це питання є в епоху постелектронної революції, що настала і була прийнята світом майже повсюди, про яку Дорота Фольга-Янушевська пише, що вона поступово нівелює почуття першотвору у відвідувача музею. Для більшості відвідувачів уже давно немає різниці між живописним полотном, скульптурою і глянцевою ілюстрацією в альбомі або ілюстрацією на музейному сайті [3, с. 201]. Фактично, музеї у світі перестають бути в першу чергу зібраннями оригіналів; вони стають своєрідними символами культурного відродження і того, що можна визначити як елементи «м'якої економіки» і нової урбанізації: музеї стають інституційними ознаками міст, регіонів, через які останні покращують свій імідж та запрошують туристів [2, с. 77]. Найяскравішим прикладом таких процесів звичайно є Музей Гугенхайма в Більбао, що перетворив депресивний та досить небезпечний район міста у привабливий для туристів об'єкт, вплинувши на процеси ревіталізації та розвитку усього міста. Так само можна привести яскравий приклад ревіталізації територій навколо сучасних польських музеїв Варшавського Повстання (м. Варшава), Музею історії польських євреїв (м. Варшава) та Музею Другої світової війни (м. Гданськ). Усі ці інституції справили величезний вплив як на прилеглі території, так і міста, де вони були створені, як з точки зору благоустрою, так і з точки зору відновлення та облаштування прилеглих районів. Так, на місці Музею Другої світової війни в Гданську було розворотне коло для міських автобусів, а сьогодні навколо музею виростає престижний район; Музей Варшавського Повстання, що займає колишню електростанцію транспортного депо, колись розташованого у промисловій зоні Варшави, сьогодні уже знаходиться в центрі престижного офісного району, що виріс навколо музею, став першим у Польщі наративним сучасним музеєм нового типу.

Величезний вплив на формування новітньої ролі музеїв, як культурних та суспільних «магнітів», справило виникнення теорії «третього місця» та повсякчасне сприйняття її музеями. Відповідно до цієї теорії, «третє місце» – частина міського простору, не пов'язана з помешканням («перше місце») або з роботою («друге місце»), що є суспільно важливим місцем – місцем зустрічей. Уперше концепція «третього місця» була викладена американським соціологом Реєм Ольденбургом на початку 80-х років [4, с. 62]. Його початкова теорія не стосувалася і не зачіпала музеїв, проте пізніше саме вона дала новий імпульс і напрям для розвитку публічних інституцій і, зокрема музеїв, в усьому світі. Перш за все, Р. Ольденбург описував так зване «третє місце» як місце зустрічей, яке існує поза першим і другим місцями. Однак, якщо соціолог зупинявся на місцях, що здавалося б не мають великого культурного значення, визначаючи «третє місце» як місце для спілкування, яким може бути навіть пивна або простий сільський магазин в американській глибинці [4, с. 62], то представники культурних індустрій задумалися, чому б таким «третім місцем» не може бути бібліотека або музей, приязні та відкриті для відвідувачів. Таким чином, теорія набула популярності в культурній сфері і була не просто взята до уваги музеями, а й розвинена їхніми представниками. Сьогодні ця концепція все більш активно використовується у зв'язку зі змінами, що відбуваються в європейських музеях, які намагаються все більше уваги приділяти очікуванням і комфорту аудиторії, стають центрами суспільного життя і навіть своєрідними суспільними медіаторами. Зокрема, музеї починають позиціонуватися не тільки як область отримання знань або естетичного задоволення, але і як місце зустрічей, яке зрівнює соціальні статуси людей, що приходять до музею, або прибирають бар'єри у спілкуванні [5, с. 123].

На користь останнього твердження свідчить зростаюча кількість музейних фестивалів, лекторіїв, майстер-класів, а також сімейних занять, які приваблюють відвідувачів значно більше, ніж традиційні музейні форми роботи або експозиції, охочих не тільки і не стільки отримати нові знання, скільки знаходитися у співтоваристві однодумців, зустрічати нових людей і проводити час у спілкуванні. Зрештою, підтвердженням цього факту є статистика Національного музею Тараса Шевченка за останні роки, яка свідчить про постійне зростання інтересу відвідувачів (і відповідно їх кількості) до нетрадиційних форм музейної діяльності, у той час як інтерес до постійної експозиції і традиційної форми музейної комунікації, як от екскурсія, залишається сталим.

Про важливість зміни підходу до комунікації свідчить і те, що більшість ознак «третього місця», відповідно до теорії Ольденбурга, спираються на так звану комунікативну складову. Основними ознаками, що характеризують «третє місце», є наступні [4, с. 62–92]:

- нейтральність: місця, до яких люди можуть заходи-

ти та виходити, коли хочуть, де ніхто не буде відігравати роль господаря, де всім буде зручно та де всі почуватимуться як вдома;

- місце, що урівнює: доступне для всіх, де відсутні формальні критерії включення або виключення людей; де всі скидають свої суспільні костюми та ознаки і відкривають радше те, що знаходиться під ними;

- головна активність – розмова: ніщо так добре не характеризує «третє місце», як добра розмова – жива, відверта, кольорова та приваблива; кожен говорить стільки скільки повинен і всі можуть брати участь у цій розмові;

- легкий настрій: легкий настрій має величезне значення – радість та прийняття переважають неспокій та відчуття відчуженості.

Задля економії місця автор приводить у статті лише ту частину ознак «третього місця», яка безпосередньо пов'язана з комунікацією і яка має визначати її якість і спрямованість, так само як і формувати привабливе обличчя сучасного музею.

Як уже зазначалося, вибудовуючи систему комунікації музею, зокрема в Національному музеї Тараса Шевченка, ми розуміємо її набагато ширше, ніж реклама або залучення відвідувачів через доступні нам інформаційні канали. Враховуємо і те, що музеї сьогодні стали одними з багатьох установ, які конкурують в індустрії вільного часу для людей із різним рівнем освіти і вихідців із різних соціальних груп. Адаптація установи до цих новітніх умов не означає, що ми повинні піддаватися масовим смакам або показувати і розповідати те, що хочуть від нас почути відвідувачі, але пропонувати послугу досить привабливо для широкої аудиторії, а не просто невеликої групи фахівців. Зрештою, виконання місії музею, що полягає в популяризації і поширенні інформації, формуванні історичної обізнаності або створенні колективної пам'яті залежить від навичок і можливостей залучення інтересу відвідувачів і аудиторії.

Експозиція і функціонування музею, створення та утримання якого зазвичай пов'язане з певними витратами, це, кажучи сучасною мовою, той продукт, який необхідно просувати та популяризувати, і, найголовніше, він повинен відповідати потребам і вимогам ринку, для того, щоб конкурувати на ринку рекреації й культурної індустрії. Таким чином, прийняття умов конкуренції, особливо в ситуації, коли все більш технологічно просунуті ЗМІ і інституції конкурують за увагу аудиторії, не означає підпорядкування смакам глядачів, але боротьбу за те, щоб залишитися оригінальною установою, яка розвиває бренд і пропонує високоякісні послуги [2, с. 114].

Так само це стосується мови і форм комунікації, якими ми спілкуємося з відвідувачами у просторі експозиції. Сучасні умови і сучасний світ фактично обумовили зміну форми комунікації музею. Як відзначає польська дослідниця Анна Жіємбінська-Вітек, об'єкти (бажано автентичні), сухі описові тексти, мінімальна участь нових технологій і усіляке прагнення до об'єктивності та не-

упередженості знань і представлення їх у музейної моделі – це те, що характеризує традиційні музеї.

Цей тип експозиції неохоче сприймає особисту точку зору куратора або відвідувача, минуле залишається безособовим і недоторканим. Події та персонажі мають значення, пов'язане лише із самим фактом належності до історії. Ця модель заснована на класичній моделі комунікації, коли відвідувач передбачається пасивним учасником (учнем), який повинен «прийняти» конкретну дозу інформації, заплановану для нього куратором [2, с. 118].

Натомість, у Національному музеї Тараса Шевченка ми намагаємося перейти до схеми комунікації з відвідувачем, коли диктат знання і схема куратор-експозиція-відвідувач, де останній виступає об'єктом, замінюється схемою з оберненим зв'язком, де відвідувач є суб'єктом і може звертатися до кожної з ланок схеми або починати процес пізнання самостійно в будь-який зручний для нього момент через систему музейної комунікації, інформації та супутніх і допоміжних музейних програм. Таким чином, інструментами, що є поміж ними для побудови ефективної комунікації з відвідувачем у просторі експозиції є: варіативний маршрут (ахронологічний або тематичний), великий вибір маршрутів для самостійного огляду, великий вибір екскурсій/дискусій/майстер-класів і освітніх заходів, різні підходи і версії, що обговорюються як під час екскурсій, так і під час занять, апеляція до особистого досвіду кожного відвідувача через спільні цінності та мікроісторії і, найголовніше, – сучасний простий зрозумілий різним відвідувачам із різним рівнем обізнаності формат викладу інформації. Отже, за допомогою таких форм комунікації всередині інституції можна говорити про те, що відбувається відхід від диктатури знань, розповсюдженої в українських музеях, у бік побудови дружнього простору, який мотивує та заохочує до пізнання теми музею, до того, щоб приходити до музею знов і знов, відвідуючи різноманітні освітні пропозиції, або просто для того, щоб зустрітись із друзями, однодумцями тощо. Саме така форма комунікації і перетворює музей на «третє місце».

Для того, щоб популяризувати музей як «третє місце», як першу точку в пізнанні, звичайно потрібно використовувати всі інструменти зовнішньої комунікації, які є в розпорядженні музейників. Перш за все сучасний музей важко уявити без сучасного сайту. І, як уже вказувалось вище, якщо музеї конкурують у просторі інформаційних та рекреаційних послуг, його інтернет-представництво має бути максимально привабливим та функціональним. Так, у Національному музеї Тараса Шевченка в 2019 році запрацювала уже друга версія веб-сайту. Заміна дизайну і функціоналу була обумовлена тим, що портал застарів як програмно, так і морально, і об'єктивно не міг конкурувати з іншими культурними індустріями. До того ж, в 2018 році була розроблена нова айдентика музею, прийнятий брендбук та логотип, що дозволило перейти до побудови власного бренду і іміджу у візуальних формах.

На новому порталі, при збереженні основних функцій та набору інформації, запрацювала необхідна комунікативна функція попереднього запису та реєстрації на екскурсії і на інші музейні події, що дуже важливо для якісного діалогу та обслуговування відвідувача. У новітніх умовах така система комунікації є інтуїтивно зрозумілою для відвідувача.

Важливим інструментом музейної комунікації є соціальні мережі і постійне представництво інституції у них. Фактично ідеться про те саме прийняття умов конкуренції за увагу аудиторії, розвиток бренда і пропозицію власних послуг [2, с. 114]. Більше того, саме формат активної комунікації в Інтернеті взагалі та в соціальних мережах – легкий, доступний та такий, що фактично нівелює бар'єри та рамки формального спілкування і є тим самим механізмом, який у наших умовах, у першу чергу, допомагає музеям вийти за межі своїх стін, розпочати активний діалог із відвідувачами та хоча б спробувати вступити в конкурентне середовище, а у багатьох випадках і просто заявити про своє існування.

ДЖЕРЕЛА

1. Вдовин Г. Кризис музея как мировоззрения. Двадцать крайних субъективных тезисов как опыт историософической провокации и некоторые комментарии к ним, набранные самым мелким кеглем, а иногда даже еще мелким курсивом, что не извиняет, впрочем, преступно неакадемического отсутствия сносок. *60 параллель*. 2003. № 3 (10). С. 20–39.
2. Anna Ziębińska-Witek. Muzea historyczne w XXI wieku. Transformacja czy trwanie? *«Kultura współczesna»* 4/2015. s. 106–123.
3. D. Folga Januszewska. Muzeum: definicja i pojecie. Czym jest muzeum dzisiaj? *Muzealnictwo* 49–17. 2008. s. 200–203.
4. Ольденбург Р. Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества. Рэй Ольденбург; пер. с англ. А. Широкаковой. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 456 с.
5. Katarzyna Jagodzińska. Muzea poza murami w kontekście koncepcji trzeciego miejsca. *Muzealnictwo (Rocznik)* 2018(59). s. 123–131.

Zubar M.V. Museum communication as a instrument of creating a museum as a «third place»

The article considers the museum communication system in the context of transformations in society. The author analyzes the needs of rethinking the role and place of museums in society in the new conditions, referring to European and world experience. At that time in the world, museums cease to be primarily collections of originals and become symbols of cultural revival which defined as an element of "soft economy" and new urbanization. In a situation where museums become institutional

features of cities and regions through which the latter improve their image and invite tourists, the question arises of changing approaches to organizing museum communication in Ukrainian museums in modern conditions. It happens due to the continued crisis of museums and the loss of their subjectivity. The museum's communication system considered in the broad sense – from communication with the visitor through the exhibition and the public museum program to the use of communication channels, social networks and new media available to museums. Communication presented as a broad form of permanent dialogue with the visitor. Special attention paid to the concept of "third place" developed by Ray Oldenburg and its transformation and adaptation to the needs and tasks of modern museums in the world. Nowadays museums begin to be positioned not only as institutions for gaining knowledge or aesthetic pleasure but also as a meeting place that equalizes social statuses of people who come to the museum or remove barriers in communication. The author analyzes the role of communication introducing the concept of "third place" in a modern museum, exploring the experience of Polish and European museologists. Also, covers their approaches to the transformation of museums and museum communication forms under the current requirements of our time.

Using Taras Shevchenko National Museum as an example, the author demonstrates features of communication improving when museums become one of many institutions competing in the leisure industry for people with different levels of education and people from different social groups.

Key words: museum, museology, museum communication, exhibition, "third place" concept.

REFERENCES

1. Kryzys muzeia kak myrovozzrenyya. Dvadcat krajne subjektivnykh tezysov kak opyt ystoriyosofycheskoj provokatsyy y nekotorye kommentaryy k nym nabrannyye samym melkym keglem, a ynohda dazhe eshhe melkym kursyvom, chto ne yzvynyaet, vprochem, prestupno neakademicheskogo otsutstviya snosok (2003). [The crisis of the museum as a worldview. Twenty extremely subjective theses as an experience of historiographical provocation and some comments to them typed in the smallest size, and sometimes even in small italics, which does not excuse, however, the criminally non-academic absence of footnotes]. *60 parallel*, 3 (10), pp.20–39. [in Russian].
2. Anna Ziębińska-Witek (2015). Muzea historyczne w XXI wieku. Transformacja czy trwanie? [History museums in the XXI century. Transformation or duration?]. *«Kultura współczesna»*, 4, pp. 106–123. [in Polish].
3. D. Folga Januszewska (2008). Muzeum: definicja i pojecie. Czym jest muzeum dzisiaj? [Museum: definition and concept. What is a museum today?]. *Muzealnictwo*, 49, pp. 200–203. [in Polish].
4. Oldenburg, R. (2014). Trete mesto: kafe, kofejny, knyzhnyye mahazyny, bary, salony krasoty i druhie mesta «tusovok» kak fundament soobshchestva [The «third» place: cafés, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community]. Ray Oldenburg; per. s anhl. (A. Shyrokanova, Trans.). Moscow: Novoe lyteraturnoe obozrenye. [in Russian]
5. Katarzyna Jagodzińska (2018). Muzea poza murami w kontekście koncepcji trzeciego miejsca [Museums outside the walls in the context of the concept of third place]. *Muzealnictwo (Rocznik)*, (59). [in Polish]

*Стаття надійшла до редакції 18.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

АВТОРИ

АРТЕМОВА Людмила Вікторівна – наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

БАКАЛЕЦЬ Олексій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

БЕЛЬКО Олег Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України; завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Котляревського; викладач вищої категорії Полтавського музичного училища ім. М. Лисенка.

БЕЛАШОВ Валерій Іванович – доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович – магістр історії, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

БУДЗАР Марина Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка.

ВАНЖУЛА Олена Миколаївна – старша наукова співробітниця Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор Васильович – кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини.

ВОЙТОВИЧ Марія Миколаївна – молодша наукова співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

ВОРОБЕЙ Ніна Федорівна – аспірантка Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

ГАЛЬ Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

ГЕРАСЬКО Марина Олександрівна – кандидатка історичних наук, солдатка 58-ї окремої мотопіхотної бригади ім. гетьмана І. Виговського.

ГОРОХ Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

ГРИЦЕНКО Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, докторант Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

ГРІНЧЕНКО Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центрально-українського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

ДЕЙНЕКО Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Комунального закладу «Харківський історичний музей ім. М. Сумцова».

ДЕМИДЕНКО Надія Михайлівна – кандидатка історичних наук, завідувачка кафедри, старша наукова співробітниця Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

ДМИТРЕНКО Наталія Михайлівна – кандидатка історичних наук, заступниця директора з наукової роботи Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

ДОЦЕНКО Алла Володимирівна – заступниця генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ЕСЮНІН Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

ЗАЙЦЕВА Вікторія Олександрівна – старша наукова співробітниця Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ЗУБАР Михайло Віталійович – завідувач науково-дослідного відділу виставкових проєктів, видавничої справи, дитячих музейних програм і зав'язків з громадськістю Національного музею Тараса Шевченка.

ІВАНЧЕНКО Леся Антонівна – кандидатка історичних наук, завідувачка науково-дослідного відділу Музею книги і друкарства України.

КАЗЬМИРЧУК Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

КАЗЬМИРЧУК Марія Григорівна – докторка історичних наук, доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

КИРИЄВСЬКИЙ В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

КЛЮЄВ Андрій Миколайович – магістр історії, м. Глухів.

КОВАЛЬОВ Олександр Єгорович – доцент кафедри теорії і методики початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

КОВАЛЕНКО Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

КОНДРАТЕНКО Наталія Григорівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

КОНДРАТЕНКО Тамара Костянтинівна – головна зберігачка фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи Російської академії наук.

КРАСНІКОВА Оксана Миколаївна – кандидатка економічних наук, доцентка кафедри фінансів і кредиту Полтавської державної аграрної академії.

КРИЖАНІВСЬКИЙ Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

КУЖЕЛЬНА Олена Валеріївна – начальниця організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.

КУРОК Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

ЛЕБЕДЄВА Юлія Олександрівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Науково-дослідного інституту краєзнавства.

ЛИКОВА Оксана Григорівна – наукова співробітниця відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

ЛИМАР Олександр Сергійович – науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

ЛІТВІНЧУК Дмитро Валерійович – молодший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

МАТВІЄНКО Дар'я Михайлівна – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

МАХОТА Олена Олегівна – молодша наукова співробітниця Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

МИЦИК Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України.

МІРОШНИЧЕНКО Надія Олександрівна – кандидатка педагогічних наук, учена секретарка Національного заповідника «Глухів».

МІРОШНИЧЕНКО Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

МОЛОЧКОВА Надія Миколаївна – кандидатка технічних наук, провідна наукова співробітниця Національного заповідника «Софія Київська».

МОШИК Ірина Вікторівна – кандидатка історичних наук, генеральна директорка Національного заповідника «Глухів».

НАЗАРОВА Віра Валеріївна – генеалогиня, засновниця сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», співзасновниця генеалогічного порталу «Єврейські корні».

НЕПОТЕНКО Інна Василівна – кандидатка історичних наук, молодша наукова співробітниця відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

НЕТРЕБА Анна Ігорівна – адвокатка, юрисконсультка Державного підприємства «Ніжинський комбінат хлібопродуктів», аспірантка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

НІЩУК Лариса Олексіївна – старша наукова співробітниця Національного заповідника «Софія Київська».

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович – кандидат історичних наук, керівник групи охорони історико-культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації.

ПЕФТИЦЬ Дмитро Миколайович – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ПЛАСТУН Олег Вікторович – молодший науковий співробітник Краєзнавчого музею Кролевецької міської ради.

ПОДОЛЯКА Надія Степанівна – кандидатка наук із соціальних комунікацій, доцентка кафедри видавничої справи Інституту журналістики Київського університету ім. Б. Грінченка.

ПРИШЛЯК Оксана Богданівна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля».
ПРОХВАТІЛО Роман Вікторович – завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

ПРОЦЕНКО Леонід Григорович – інженер-наладчик Акціонерного товариства «Об'єднана двигунобудівна корпорація «Салют».

П'ЯТАЧЕНКО Сергій Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка.

РЕВЕГА Наталія Миколаївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

РИБАЛКА Валентин Григорович – науковий співробітник Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

РОЖКОВА Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка Сумського національного аграрного університету.

РОЙ Світлана Вікторівна – наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

РОМАНЧЕНКО Олександр Дмитрович – начальник наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

СИТИЙ Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

СНАГОЩЕНКО Валентина Володимирівна – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка.

СТАРЕНЬКИЙ Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

СУЛИМА Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

ТАРАСЕНКО Інна Юріївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України.

ТИЩЕНКО Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри мов і літератур Близького та Середнього Сходу Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ТОВСТОЛЯК Надія Миколаївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України та правознавства факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету.

ТОКАРЕВ Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

ТРАВКІНА Ольга Іванівна – кандидатка історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

ТРОЦЬКА Валентина Іванівна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

ТЮЛЬПА Світлана Петрівна – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

ХАРКОВЕНКО Роман Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського державного інституту культурної спадщини.

ХОДАК Ірина Олександрівна – кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України.

ЧЕРЕВКО Ірина Анатоліївна – кандидатка геологічних наук, завідувачка наукового сектору моніторингу нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ЧЕРНЯКОВА Яна Володимирівна – наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

ЧУРОЧКІН Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, Благодійний церков Путивльського округу, настоятель парафії Різдва Богородиці с. Нова Слобода та Миколаївської с. Яцине Путивльського р-ну.

ШИШКІНА Юлія Андріївна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

ЯКИМЕНКО Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії.

ЯНЕНКО Анна Сергіївна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу історії та археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ЯКОБЧУК Надія Олександрівна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця Національного музею історії України у Другій світовій війні.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 13

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, Л.В. Артемова*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 10.03.2020 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 46.5. Обл.-вид. арк. 56.1.
Наклад 100 прим. Зам. № 1826.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел./факс: +380-4631-90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)